

**«Цифрлық дәуірдегі кәсіптердің трансформациясы»
тақырыбындағы XXVII студенттік ғылыми-практикалық
конференциясының
МАТЕРИАЛДАРЫ**

03.04.2025 ж. – 10.04.2025 ж.

МАТЕРИАЛЫ
**XXVII студенческой научно-практической
конференции на тему: «Трансформация профессий
в эпоху цифровых технологий»**
03.04.2025 г. – 10.04.2025 г.

Қазақстан Республикасы ғылым және жоғары білім министрлігі
М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті

**«Цифрлық дәуірдегі кәсіптердің трансформациясы»
тақырыбындағы XXVII студенттік ғылыми-практикалық
конференциясының**

МАТЕРИАЛДАРЫ

03.04.2025 ж. – 10.04.2025 ж.

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ

С.Ә. Орынбаев – PhD, қауымдастырылған профессор, М.Х. Дулати атындағы Тараз университетінің Басқарма Төрағасы - Ректорының у.м.а. (төраға, модератор)

Кабдушев А.А. - PhD, қауымдастырылған профессор; Серікбаев Е.Қ. - тарих.ғ.д., қауымдастырылған профессор; Кейкиманова М.Т. - т.ғ.к, доцент; Камбарова Э.А. - PhD, қауымдастырылған профессор м.а.; Алтаева Г.А. - ф.ғ.к., доцент; Джолчибекова К.Ж. - ф.ғ.к., доцент; Кульбаева Д.Д. - ф.ғ.к., доцент; Кошкинбаева Н.Р. - PhD, қауымдастырылған профессор; Махан Т.У. - магистр, аға оқытушы; Муратова Д.Б. - э.ғ.к, доцент м.а.; Кенжебаева М.Т. - э.ғ.к., доцент; Орынбаева У.А. - т.ғ.к., доцент м.а.; Қырыкбаев М.М. - т.ғ.к., доцент м.а.; Садирмекова Ж.Б. - PhD, қауымдастырылған профессор м.а.; Боранкулова А.С. - PhD, қауымдастырылған профессор м.а.; Джумабекова Г.Б. - PhD, доцент м.а.; Ораз Г.Т. – PhD, аға оқытушы; Бекнурманов Н.С. – Қазақстан Республикасының құрметті спорт қайраткері, доцент м.а.

**«Dulaty university»
баспасы
Тараз, 2025**

ӘОЖ 331
КБЖ 65.24
Қ 42

«Цифрлық дәуірдегі кәсіптердің трансформациясы» тақырыбындағы XXVII студенттік ғылыми-практикалық конференциясының материалдары – Тараз:Тараз университеті, 2025.
– 578 б.

ISBN 978-9965-37-594-1

Жинақта студенттердің «Цифрлық дәуірдегі кәсіптердің трансформациясы» тақырыбындағы XXVII студенттік ғылыми-практикалық конференциясының есептері бар.
Мақала мазмұнына авторлар жауап береді.

ISBN 978-9965-37-594-1

МАТЕРИАЛЫ

**XXVII студенческой научно-практической конференции на тему:
«Трансформация профессий в эпоху цифровых технологий»**

03.04.2025 г. – 10.04.2025 г.

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Орынбаев С.А. – PhD, ассоциированный профессор, Врио Председателя Правления – Ректора Таразского университета имени М.Х. Дулати (председатель, модератор)

Кабдушев А.А. - PhD, ассоциированный профессор; Серікбаев Е.Қ. – д.и.н., ассоциированный профессор; Кейкиманова М.Т. – к.т.н., доцент; Камбарова Э.А. - PhD, и.о. ассоциированного профессора; Алтаева Г.А. – к.флг.н., доцент; Джолчибекова К.Ж. – к.флг.н., доцент; Кульбаева Д.Д. – к.флс.н., доцент; Кошкинбаева Н.Р. - PhD, ассоциированный профессор; Махан Т.У. - магистр, ст.преподаватель; Муратова Д.Б. – к.э.н., и.о.доцента; Кенжебаева М.Т. – к.э.н., доцент; Орынбаева У.А. – к.т.н., и.о. доцента; Қырыкбаев М.М. – к.т.н., и.о. доцента; Садирмекова Ж.Б. - PhD, и.о. ассоциированного профессора; Боранкулова А.С. - PhD, и.о. ассоциированного профессора.; Джумабекова Г.Б. - PhD, и.о. доцента; Ораз Г.Т. – PhD, ст.преподаватель; Бекнурманов Н.С. – Почетный деятель спорта Республики Казахстана, и.о. доцента

УДК 331
ББК 65.24
Ц 42

Материалы XXVII студенческой научно-практической конференции на тему: «Трансформация профессий в эпоху цифровых технологий» - Тараз: Тараз университеті, 2025.– 578 с.

ISBN 978-9965-37-594-1

В сборнике опубликованы доклады XXVII студенческой научно-практической конференции на тему: «Трансформация профессий в эпоху цифровых технологий».

За содержание статьи ответственность несут авторы.

ISBN 978-9965-37-594-1

© Таразский университет имени М.Х. Дулати, 2025

МАЗМҰНЫ / СОДЕРЖАНИЕ

ПЛЕНАРЛЫҚ БАЯНДАМАЛАР ПЛЕНАРНЫЕ ДОКЛАДЫ

Канапиева К., Бузаубакова К.Д. Жеке тұлғаның шығармашылық қабілетін дамытуда жасанды интеллектінің атқаратын рөлі	13
Торопов Д., Сугурова Л.А. Разработка системы управления беспилотными летательными аппаратами для оперативного управления линиями электропередачи	18
Мирзакулова А., Идрисова Г.Б. Желтоқсан көтерілісінің тарихы және оның маңызы	22
Рахымжанова А., Сейдан З.С. Газета «Қазақ» и история её создания	25
Жанділда Қ., Бекеева Г.Е. Жамбыл облысының су көздерінің экологиялық жағдайын жақсартуда биологиялық әдістерді қолдану	28
Акилов Е., Есмаханова Л.Н. Қазақстан үшін инновациялық қадам - ansible awx автоматтандыру тәсілін өзгертеді	32
Шәріп Д., Досымова О.Ж. ҚР-да гастрономиялық туризмді дамыту мүмкіндіктері	35
Саитбаева А., Искакова Г.К. Венчурное инвестирование в Казахстане: вызовы и перспективы развития	37

ӘЛЕУМЕТТІК-ГУМАНИТАРЛЫҚ ЖӘНЕ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР СОЦИАЛЬНО-ГУМАНИТАРНЫЕ И ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

Базарбай Д., Байтелиева М.А. Влияние цифровых голосовых помощников на общение на английском языке	43
Кадырбек Н., Оспанова П.А. Ағылшын тілін үйренудегі нейро желінің артықшылықтары мен кемшіліктері	46
Амантай А., Ибраимов Н.Л. Алтын Орданың ыдырауы және жошы ұлысының тарихы	49
Елубаева Ж., Серікбаев Е.Қ. Аспандияр Кенжиннің балалық шағы мен және саяси көзқарасының қалыптасуы	52
Құрманхан Б., Серікбаев Е.Қ. Түрік қағанатындағы мемлекеттілік мәселесіне қатысты пікірлер мен тұжырымдар	56
Айтжан А., Кобесова А.С. 1920-1950 жылдардағы саяси репрессия құрбандарының тарихын зерттеу мен зерделеу	61
Жолдасбек А., Кобесова А.С. Бірінші дүниежүзілік соғыстың XX ғасырдағы әлеуметтік және экономикалық дағдарыстарға әсері	63
Тұрысжан Д., Кобесова А.С. Шоқан Уалихановтың еңбектеріндегі адам және қоғам туралы зерттеулері	67
Шайдозым Е., Кобесова А.С. Қ.И. Сәтбаевтің ұлытау өңіріндегі тарихи-мәдени ескерткіштерді зерттеудегі еңбегі	69
Шохай Ә., Кобесова А.С. Әлкей Марғұлан және кеңес билігінің қыспағы	72
Шайдозым Е., Биназарова Н.Н. X-XII ғғ. Қазақстанның тарихи мәдени мұрасы	74
Жасталап А., Биназарова Н.Н. Алтын Орда құрылуы және оның саяси мәдени тарихы	78
Ибаділда С., Биназарова Н.Н. Осман империясының тарихы	81

Абдикеримова Ш., Қонысбекова Қ.Қ.	
Тараз қаласындағы өндіріс орындарының экологияға әсері	85
Сақбай Т., Бескемпірова Ә.М.	
Қаладағы су мәселелері	87
Абат А., Данабекова Д.И.	
Қазақстандағы ұжымдастыру салдары	91
Еркін Ұ., Идрисова Г.Б.	
Республиканың қоғамдық-саяси өміріндегі ұлт зиялысы Д. Қонаевтың рөлі	95
Жұмабай М., Данабекова Д.И.	
Шоқан Уәлиханов - көрнекті этнограф және ағартушы	98
Нуралла М., Мадиева Д.Р.	
Қазақстанның тәуелсіздік жылдарындағы экономикалық реформалар: табыстар мен қиындықтар	101
Amankos A., Yesenbayeva A.	
Polysemy in english and kazakh languages	104
Magomadova R., Shim T.V.	
Youth slang in american English	106
Serik A., Sabyrbek N.Y.	
Low student engagement during group work activities at the english lesson	110
Bekmukhanbetova M., Torekeyev B.A.	
The influence of social media and the internet on the english language	113
Zulufova M., Akhmetova M.K.	
Smart technologies as an approach to enhancing language proficiency	115
Қазбек М., Abdrakhmanova Z.B.	
Pros and cons of a digital educational environment	119
Pernebay A., Tulebaeva S.K.	
Methods of learning english by using artificial intelligence	122
Баймухамбетова И., Джанадилова Б., Минайдарова М.Е.	
Игровые технологии на уроках русского языка и литературы	126
Вавулиди И., Шмакова Е.С.	
Интертекст в жанре современных песенных композиций	130
Копылова Е., Аладына А.А.	
Разговорный синтаксис как стилистическая особенность прозы В. Пелевина	134
Нұрдаулетқызы Б., Кунгурова С.Н.	
Взаимодействие культуры и языка	138
Бейбітова Н., Шынтаева Н.А.	
Ойын технологиясын бастауыш сыныпта қолдану тиімділігі	141
Оразбек Г., Шыниева Р.Т.	
Мектепке дейінгі балалардың геймификация ойынын дамыту	143
Абдырахимова А., Махашова П.М.	
Жасөспірімдердегі агрессивті мінез-құлықты түзетудің педагогикалық-психологиялық аспектілері	147
Касымова Н., Сейдалиева Г.Ш.	
Психолого – педагогические особенности воспитания детей в многодетных семьях	151
Серикова А., Макашкуллова Г.Б.	
Жеткіншектердің құндылықтық бағыттылығын қалыптастыруда отбасы тәрбиесінің рөлі	153
Арқабекқызы А., Куандыкова Э.Д.	
Адамның мәні мен мақсаты: классикалық және заманауи көзқарастар	158
Бектөре А., Куандыкова Э.Д.	
Философиядағы сана мәселесі	160
Бұрамбаев Б., Иманбаев А.А.	
Қазіргі таңдағы қоғамымыздағы рухани құндылықтардың сабақтастық мәселелері	162
Ғалымжанқызы І., Изтелеуов А.А.	
Абай Құнанбайұлының философиясындағы “толық адам” мәселесі	165
Жақсылық А., Баярисов Р.У.	
Адал адам – адал еңбек – адал табыс	168

Жексенбай М., Баярисов Р.У.	
Қазіргі жастардың рухани-адамгершілік құндылықтары және олардың қоғамдағы әлеуметтік жағдайлармен байланысы	171
Көбей А., Аймамбетова Ш.Г.	
Экологиялық этика: табиғатты қорғаудағы адамгершілік міндеттер	173
Мәлік М., Мырзапайызова Г.У.	
Жеке тұлғаны қалыптастырудағы тәрбиенің ролі	176
Нұрман Н., Баярисов Р.У.	
Қазақ жастарының ұстанатын адамгершілік құндылықтары және олардың жастардың тұлға ретінде қалыптасуындағымаңызы	178
Оразбай А., Иманбаев А.А.	
Қазіргі таңдағы жасөспірімдердің өзекті мәселесі-суицид	180
Танабай Ж., Мустафина К.К.	
Физиологические сложности адаптации организма после окончания спортивной карьеры .	184

ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ЗАҢ ҒЫЛЫМДАР ЭКОНОМИЧЕСКИЕ И ЮРИДИЧЕСКИЕ НАУКИ

Ажибекова Н, Амирова Г.К.	
Мошенничество в Казахстане	187
Бердібек А., Мусаева Г.Қ.	
Аймақта жұмыссыздықты жоюдың негізгі факторларына мемлекеттік органдардың ролі	190
Бердібек А., Сулейменова И.К.	
SRM (supplier relationship management) - жеткізушілермен қарым-қатынасты басқару жүйесін енгізу	193
Гафуров Ш., Наренова А.Н.	
SWOT-анализ рынка сельскохозяйственной продукции региона	195
Даниярқызы А., Амирова Г.К.	
Поддержка малого инновационного предпринимательства в Казахстане	199
Дусупова К., Байтиленова Е.С.	
Проблемы семейно-бытового насилия в Казахстане	202
Есенғали А., Тулекова Н.Н.	
Шетелдік инвестициялық жобалардың экономикалық тиімділігі	205
Құлмағанбетова А., Мусаева Г.Қ.	
Аймақта ауыл шаруашылығы өнімдерін өндіру жүйелерін дамыту	208
Ли И., Мусабаева З.К.	
Валютные риски и способы управления ими	210
Мейманханов Е., Шоханова И.Ш.	
Аймақтағы азық-түлік нарығын дамытудың негіздері	213
Мусабаева Ұ., Мусаева Г.Қ.	
Өзімізді тану үшін не маңызды	215
Перегудов В., Кадырходжаев И., Нурмухамбетова З.С.	
Глобальные экономические тренды и эра многополярности	217
Примкулова Ж., Калдыкозова М.А.	
Кайдзен философиясының Қазақстан нарығындағы орны	222
Рахымжанова А., Калдыгозова М.А.	
Экобизнесті дамыту экономиканы жасылдандыру	224
Салиев Д., Байтиленова Е.С.	
Влияние смартфона на наше здоровье	227
Сопельник А., Наренова А.Н.	
Коррупция в Казахстане: проблемы и пути ее решения	231
Таран Д., Наренова А.Н.	
Развитие цифровизации в Казахстане	233
Тортай А., Керимкулова Э.З.	
Жастар кәсіпкерлігінің дамуын зерттеу және оны дамыту перспективалары	236

Туғанбаев С., Шоханова И.Ш.	
Ауыл шаруашылығы өнімдерінің бәсекелестік қабілеттілігін арттыру	241
Усенов А., Керімқұлова Э.З.	
Аймақта ауыл шаруашылығын қолдау нәтижелерін зерттеу	244
Абдикеримова Д., Муратова Д.Б.	
Екінші деңгейлі банктердегі депозиттық портфельді басқару	247
Айдарқызы Қ., Ажигулова А.Ж.	
Халық қаржысының нарықтық экономикадағы рөлі	250
Ақынбек А., Есенова М.Ж.	
Қазақстандағы кірістер мен мүлікті жалпыға бірдей декларациялаудың проблемалары мен перспективалары	253
Ауелхан А., Джунусова Д.А.	
Коммерциялық банктің пайыздық саясаты	255
Даулетчина К., Альпенцова Б.А.	
Дебиторлық қарыздармен есеп айырысудың есебін йымдастыру	258
Ергашева И., Айнабекова И.Т.	
Функции бухгалтера - аналитика в организации предприятия	260
Есенқұл Ә., Қожабеков С.С.	
Негізгі құралдардың және олардың есебін ұымдастыру жолдары	263
Әділхан А., Молдабекова А.Ш.	
Қаржылық сауаттылықты арттыру мәселелері	265
Даулетчина К., Молдабекова А.Ш.	
Банктердегі тәуекелдердің түрлері және оларды басқарудың әдістерін жетілдіру	267
Жұмабаев Д., Наурызбеков С.К.	
Коммерциялық банктердің қызметінің рейтинг бағалары	270
Жеңісбек М., Ажигулова А.Ж.	
Білім беру саласын қаржыландырудың әлеуметтік-экономикалық мәні	272
Зиілдаева А., Заурбекова Л.Е.	
Аудиторлық қызметтің қазақстандағы рөлі	275
Құдайбергенова С., Есенова М.Ж.	
Стратегиялық басқару жүйесіндегі бюджеттеуді қолданудың рөлі мен әдістері	277
Мақұлбек Е., Баймедетов С.Д.	
Шешімдер қабылдаудағы басқару есебінің рөлі	280
Мақұлбекова А., Есенова М.Ж.	
Кәсіпкерлікті мемлекеттік қолдау жүйесі және шағын бизнес секторын дамытудың қазіргі жай-күйі	284
Мартынова А., Рябова Н.Н.	
Влияние механизмов финансовых рынков на мировую экономику	287
Мұхит Н., Муратова Д.Б.	
Валюталық операциялар және коммерциялық банктердегі валюталық тәуекелдерді басқару	289
Сұлтанов Б., Джунусова Д.А.	
Занды тұлғаларды несиелендіру ерекшеліктері	291
Узденова Э., Тулеева Г.Т.	
Анализ состояния рынка труда Жамбылской области	294
Хегай Ю., Рябова Н.Н.	
Причины роста долговой нагрузки РК и ее социально-экономические последствия	297
Хусайнова У., Баймедетов С.Д.	
Стратегиялық басқару есебі	299
Цуман А., Айнабекова И.Т.	
Основные принципы построения управленческого учета в организациях	303
Чутбаева Д., Джунусова Д.А.	
Актуальность финансовой грамотности населения, проблемы и пути решения	305
Чухно В., Айнабекова Т.И.	
Экономический анализ как контроль хозяйственной деятельности	308

Шокпаров Е., Муратова Д.Б.	
Коммерциялық банктегі несиелік портфельді басқару	310
Шокпаров Е., Молдабекова А.Ш.	
Бюджеттің тапшылығы және оны қаржыландырудың әдістері	313
Эбель К., Тулеева Г.Т.	
Статистика национального богатства РК	315
Берік Ә., Орынбаева У.А.	
Гостиницы и рестораны для всех: перспективы социального туризма	318
Берік Ә., Жапсарбеков Г.П.	
Цифровые инновации: как технологии меняют индустрию гостеприимства	321
Ратхан.Б., Досымова О.Ж.	
ҚР-дағы этнографиялық туризмнің ерекшеліктері	325
Сейітжан Н., Досымова О.Ж.	
Қазақстан Республикасының спорттық туризмінің даму әлеуеті	328
Аманкелді Т., Бекбаулина С.Х.	
Қонақжайлылық индустриясындағы кадр саясатының ерекшеліктері	330
Курбанова А., Наурызбаева А.А.	
Совершенствование организации ресторанного бизнеса: зарубежный опыт с акцентом на Германию	333
Абдуладжанов Н., Суркова С.С.	
Эколого-правовые аспекты строительства атомной электростанции в Казахстане	335
Алибекова М., Суркова С.С.	
Правовые аспекты игромании в Казахстане	338
Винокурова А., Суркова С.С.	
Правовая регламентация семейных судов как мера защиты прав при бытовом насилии	341
Бердібай Б., Сарымбетов Е.А.	
Қазақстан Республикасындағы құқықтық нигилизм: себептері мен жеңу жолдары	344
Кенжибек А., Сарымбетов Е.А.	
Жасөспірімдер арасындағы әлімжеттікке қарсы күресу мәселелері	346
Құдайберген А., Кадыркулов А.Ж.	
Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік қызмет тиімділігінің құқықтық негіздері	349
Назарбек Н., Кадыркулов А.Ж.	
Сайлау процесін тиімді өткізудің қазіргі заманғы әдіс-тәсілдері	352
Турмахан А., Сарымбетов Е.А.	
Қазақстан Республикасындағы ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету мәселелері	354
Уалихан А., Нуртай М.Н.	
Қазақстан Республикасының әкімшілік рәсімдік-процестік кодекстің нормаларын қолдану ерекшеліктері	357
Әбдібек А., Жумагулова Б.П.	
Пара алу және пара беру қылмыстық құқық бұзушылығының алдын алу мәселелері	359
Қалауова А., Абдраманова Н.К.	
Адам саудасындағы жыныстық қылмыстың орын алуының және оның латенттілігінің себептері	362
Маратова А., Абдраманова Н.К.	
Проблемы выявления скрытых преступлений против жизни	365
Маратова А., Бауберикова А.Б.	
Правовое регулирование цифровых технологий в условиях совершенствования внешнего мира	368
Шапко Д., Абдраманова Н.К.	
Латентность кибер преступности и пути её искоренения	372
Шапко Д., Бауберикова А.Б.	
Особенности уголовной ответственности за незаконную охоту	374
Нареимова М., Абдраманова Н.К.	
Экономическая преступность и её влияние на экономическую безопасность государства: криминологические аспекты и меры противодействия	377

ТОҚЫМА ЖӘНЕ ТЕХНОЛОГИЯ. СТАНДАРТТАУ ТЕКСТИЛЬ И ТЕХНОЛОГИИ. СТАНДАРТИЗАЦИЯ

Мырзақ Р., Касымова Г.А. Жүннен жасалған материалдарды қышқылды бояғыштармен бояудың ерекшеліктері мен қасиеттері	381
Исаева З., Әуез Д., Рахманова Ж.С. Жаккард өрімді трикотаж параметрлерін есептеу	383
Қапан Н., Сарыбаева Э.Е. Биондық әдісті пайдалану арқылы трикотаж жаймаларын мультикритериалды жобалау	386
Қалбаева І., Ташмухамедов Ф.Р. Былғары қалдықтарын өңдеудің заманауи әдістерін талдау	388
Әбзелбек Ж., Еркебай Н., Джумабекова Г.Б. Аяқ киімнің үстіңгі дайындамасының қалыпталуы мен пішін тұрақтылығына әсер ететін факторларды зерттеу	391
Шамшиева Д., Әлиқызы А., Джумабекова Г.Б. Аяқ киім бөлшектерін біріктіретін жіпті тігістердің беріктігіне әсер ететін факторларды зерттеу	395
Наурызбай А., Юсупова Л.Х. Ерлердің күнделікті аяқ киімінің тұтынушылық қасиеттерінің спектрін зерттеу	398
Сарсеханова Б., Юсупова Л.Х. Орта ғасырдағы Европа халықтарының аяқ киім конструкциялық элементтерін заманауи аяқ киімде пайдалану	400
Әрменбек Д., Оңлабекова А.Т. Техникалық регламент талаптарына сәйкес балалар ойыншықтарын сертификаттау	403
Примова М., Оңлабекова А.Т. Еуразиялық экономикалық одақ шеңберінде техникалық реттеу	405
Шілдехан Е., Абзалбекұлы Б. Беймата материалдарының беріктік қасиеттерін зерттеу	408
Қуатбек Д., Абзалбекұлы Б. Тұрғындарын табан өлшемдерін алудың заманауи технологиялары	410
Қуатбек Д. Абзалбекұлы Б. Бейматаларды өндіру технологияларын зерттеу	413
Қуатбек Д., Абзалбекұлы Б. Тұрғындарын табан өлшемдерін алудың дәстүрлі технологиялары	416

ДИЗАЙН ЖӘНЕ СӘН ИНДУСТРИЯСЫ. МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ ӨНЕР ДИЗАЙН И ИНДУСТРИЯ МОДЫ. КУЛЬТУРА И ИСКУССТВО

Абетай Д., Сами Б., Мукаева А.М. Исследование психологии воздействия комикса на детское восприятие и создание проекта комиксов на издание по заданию издательства «Балалар әдебиеті»	419
Берден А., Алимханова М., Мукаева А.М. Анализ комплекса рекламных материалов с целью разработки дизайн-концепции рекламного персонажа и рекламных материалов для торговой марки кондитерских изделий	421
Қайрат А., Жаппарова А.К. Жағдайына әсерін талдау	424
Қуанышбекова М.Г., Жеңісқызы А., Пернебаева Р.А. Қазақтың танымал дизайнерлерінің ұлттық стильдегі шығармашылық жұмыстарын талдау негізінде «Айман- Шолпан» коллекциясының үлгілерін ұсыну	426
Нахыпжан М., Мынжасар А., Келесова У.С. Мүмкіншіліктері шектеулі балаларға арналған ойын алаңының дизайн жобасын жасау	429
Юшковская К., Шарипова Д., Мукаева А.М. Исследование воздействия формы упаковки на продажи	433

Айтен А., Айтибав Қ.Қ.	
Адам және тарих	436
Дурсунова Э., Сураншиева Р.К.	
Қазіргі жасөспірім балалардың құндылықтары мен заман талабына сай ұстанымы	438
Ердешбаева А., Курумбаева Ж.М.	
Қазақша қойылым бойынша жұмыс балалар биі "Алдар Көсе және бай"	440
Қалабек А., Куненова П.С.	
Дала театрының жастар тәрбиесіндегі Рухани маңызы	443
Пернебек К., Қабиева А.Қ.	
Режиссерлық іздені	446
Алтынханов Д., Рысметов Е.Х.	
Оқушылардың музыкалық мәдениетін қалыптастырудағы дәстүрлі музыканың алатын орны	449
Середа Д., Абдикеримова П.Ж.	
Халық музыкалық мұрасының қазіргі мектептің «Музыка» оқулықтарында қамтылуы	453

**АҚПАРАТТЫҚ ЖҮЙЕЛЕР, ҚОЛДАНБАЛЫ ИНФОРМАТИКА ЖӘНЕ
БАҒДАРЛАМАЛАУ. АВТОМАТИКА ЖӘНЕ ТЕЛЕКОММУНИКАЦИЯ.
МАТЕМАТИКА ЖӘНЕ ФИЗИКА
ИНФОРМАЦИОННЫЕ СИСТЕМЫ, ПРИКЛАДНАЯ ИНФОРМАТИКА И
ПРОГРАММИРОВАНИЕ. АВТОМАТИКА И ТЕЛЕКОММУНИКАЦИЯ.
МАТЕМАТИКА И ФИЗИКА**

Әбубәкір Э., Баймырзаева Г.Ж.	
Чатботтар: дамуды талдау, жіктеу және негізгі функциялар	457
Төрекұлов Е., Абдувалова А.Д.	
Тиімді коммуникация үшін веб-қосымшаларды әзірлеу	460
Ахметкалиев А., Тасжурекова Ж.К.	
Создание системы анализа медицинских данных с использованием PANDAS	463
Анасов Д., Доумчариева Ж.Е.	
C# тілінде ақылды ai (жи) боттар арқылы ойнаушылардың ойын тәжірибесін жақсарту үшін 3D ойын әзірлеу	466
Тангирберген А., Доумчариева Ж.Е.	
UNITY қозғалтқышын пайдаланып бірнеше деңгейлерден тұратын "Қазақ Қаһармандары" атты 3D ойынының мобильді қосымшасын әзірлеу	469
Эркинова Н., Ауезхан Г., Тажиева Р.Н.	
Қарапайым алмастыру шифрларының эволюциясы: криптографияның дамуындағы цезарь және вижинер әдістері	472
Ахметов А., Тажиева Р.Н.	
Разработка WEB-сайта для мониторинга и анализа научно-исследовательской деятельности преподавателей	476
Кенжебаева А., Абдимомынова М.М.	
Қалдықтарды қайта өңдеуді жоспарлауды компьютерлік модельдеу	479
Таубаева А., Сатаев Л.О.	
Ферромагнетиктердің қасиеттерін тәжірибелік зерттеу қондырғысын әзірлеу	483
Бексары Д., Сугурова Л.А.	
Фосфор өндірісі жабдықтарының оңтайлы жағдайын бақылау жүйесін құру	486
Сулейман Н., Сатаев Л.О.	
Тұрақты тоқтағы электронды схеманы QUCS бағдарламасында модельдеу	490
Жақып Н., Егемберді Ш.Қ.	
Функцияны зерттеудің компьютерлік моделін жасау	493
Ешенқұлова Б., Касенова Т.К.	
Атом модельдерінің эволюциясы: дальтоннан қазіргі ядролық теорияға дейін	497
Өмірбекова Ә., Айтказина А.М.	
Шешімдері комплекс сандар болатын жоғары дәрежелі теңдеулер	502

Ысрайыл С., Торгаутова А., Оразымбетова Г.Х.	
Физикалық құбылыстарды компьютерде модельдеу	504

**ХИМИЯ ЖӘНЕ БИОЛОГИЯ.
ТАМАҚ ӨНДІРІСІ ЖӘНЕ БИОТЕХНОЛОГИЯ
ХИМИЯ И БИОЛОГИЯ.
ПИЩЕВОЕ ПРОИЗВОДСТВО И БИОТЕХНОЛОГИЯ**

Сұлтан Р., Дәнекұлова А., Таубаева Р.С.	
Өсімдік материалдарындағы флавоноидтардың құрамы және олардың денсаулықты нығайтудағы рөлі	509
Құсайын А., Менлибекова А.Т.	
Тағамдық бояғыштар, оларға қойылатын талаптар мен сараптау әдістері	512
Ербатшаева Ж., Менлибекова А.Т.	
Оқушылардың зерттеушілік қабілетін дамытуда демонстрациялық тәжірибелерді жүргізудің маңызы	516
Алиева А., Аширова А., Искакова Ф., Камбарова Э.А.	
Аналитические подходы к идентификации подлинного молока	520
Мусаитова Я., Камбарова Э.А.	
Определение сахара рефрактометрическим методом в молочных продуктах	525
Парпиева М., Камбарова Э.А.	
Определение сахара рефрактометрическим методом в составе напитков	527
Ержасарқызы Ұ., Толтаева Б.С.	
Долана (crataegus) өсімдігінің түрлері және оның халық шаруашылығындағы маңызы	530
Жұмабек А., Түлеубаев Ж.С.	
Жамбыл облысында қырыққабат дақылдарын зақымдайтын зиянкестер түрлері, таралуы және биологиялық ерекшеліктері	534
Кадыр Г., Толтаева Б.С.	
Как искусственный интеллект меняет роль учителя в современном образовании	537
Керімбекова Д., Шолпанкулова Г.А.	
Шудың адам денсаулығына әсері және оның зиянды әсерлерін алдын-алу жолдары	541
Мақсұт Н., Түлеубаев Ж.С.	
Көкөніс дақылдарының тұқым шаруашылығының ерекшеліктері	545
Манапбай М., Қуандықова Г.Т.	
Кәдімгі бақбақ- Taraxacum officinali Wigg дәрілік өсімдігінің онтогенезі	549
Мұқанова Д., Шолпанкулова Г.А.	
Жұмыртқа қабығынан биологиялық белсенді қоспа дайындау	553
Өтегенова Н., Түлеубаев Ж.С.	
Жамбыл облысында көкөніс шаруашылығының және тамшылатып суғарудың жағдайы	557
Сейдахметова Ә., Зияева Г.К.	
Білім беру жүйесіндегі геймификация	560
Сейтқасым А., Шолпанкулова Г.А.	
Шұбар алатікен дәрілік өсімдігін тиімді пайдалану жолдары	562
Баймырза С., Ергалиева С.М.	
Жоғарғы сорт ұнды асқабақ дәнегі ұнтағы мен жүгері ұнының әр түрлі пайыздық мөлшерімен алмастыра отырып, булочка технологиясын жасау	566
Балтаева Б., Мынбаева А.Б.	
Композициялық қоспаларды қолданып бірінші сұрыпты ұннан жасалған нанның органолептикалық көрсеткіштерін анықтау	569
Бақыт Б., Қуатбаева И., Умирбекова А.С.	
Ұнды кондитер өндірісінде глютенсіз ұндарды қолдануды зерттеу	572
Амангелді Ә., Солтыбаева Б.Е.	
Бүтін дәнді бидайды қолданып, тәтті тоқаш өнімдерін дайындау	574

ПЛЕНАРЛЫҚ БАЯНДАМАЛАР ПЛЕНАРНЫЕ ДОКЛАДЫ

ӨОЖ 37.01

ЖЕКЕ ТҮЛҒАНЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚАБІЛЕТІН ДАМУДА ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТІНІҢ АТҚАРАТЫН РӨЛІ

Канапиева К., 2 курс 6В01501 «Математика мұғалімдерін даярлау» білім беру бағдарламасы,
М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ.
Бузаубакова К.Д., «Педагогика» кафедрасының меңгерушісі, п.ғ.д., профессор,
М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ.

Аңдатпа: Қазіргі уақытта қазіргі қоғамда жасанды интеллектті, әсіресе математиканы қолдану күн сайын экономика, инженерия және т. б. мәселелерін шешуде адамзат қызметінің әртүрлі салаларында жүреді. Әрине, жасанды интеллект тұрғысынан математикалық есептерді қарастыру мәселесі және әр оқушының дәріс және ғылыми зерттеулерде осындай білім ағынын түсіну және игеру қабілеті туралы сұрақ туындайды. Бұл мақалада орта және жоғары сынып оқушыларына математиканы оқытудағы жасанды интеллекттің (AI) рөлі қарастырылады. Білім беру процесін жеңілдету тәсілдері ұсынылады. Мақалада сонымен қатар білім беру процесінде AI қолданудың артықшылықтары мен перспективалары, сондай-ақ оны енгізуге байланысты ықтимал сын-қатерлер сипатталған.

Кілт сөздер: жасанды интеллект, жеке тұлға, шығармашылық, білім беру, жеке оқыту, нәтиже.

Жасанды интеллект (AI) кең мағынасында машиналар, атап айтқанда компьютерлік жүйелер көрсететін интеллект болып табылады. Бұл машиналарға қоршаған ортаны қабылдауға және өз мақсаттарына жету мүмкіндігін барынша арттыратын әрекеттерді орындау үшін оқу мен интеллектті пайдалануға мүмкіндік беретін әдістер мен бағдарламалық қамтамасыз етуді әзірлейтін және зерттейтін информатика ғылымының саласы. Мұндай машиналарды жасанды интеллект деп атауға болады.

Жасанды интеллекттің ең танымал қосымшаларының кейбірі кеңейтілген іздеу жүйелерін қамтиды (мысалы, Google Search); ұсыныс жүйелері (YouTube, Amazon және Netflix пайдаланады); адамның сөйлеуі арқылы өзара әрекеттесу (мысалы, Google Assistant, Siri және Alexa); автономды көліктер (мысалы, Waymo); генеративті және шығармашылық құралдар (мысалы, ChatGPT, Apple Intelligence және жасанды интеллект өнері); және стратегиялық ойындарда (мысалы, шахмат және Go) адамнан тыс ойын және талдау [1].

Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев «Әділетті Қазақстан: құқық тәртібі, экономикалық өрлеу, қоғамдық оптимизм» атты Қазақстан халқына Жолдауында: Келесі жылы Астанада Жасанды интеллект ұлттық орталығын іске қосу керек. Бұл орталық оқушылар, студенттер, ғалымдар және кәсіпкерлер үшін әрдайым ашық болады.

Жасанды интеллект жүйелерін қолдану 2030 жылға қарай жаһандық жалпы ішкі өнімді 14%-ға арттырып, 70%-ға дейін қосымша экономикалық тиімділік беруі мүмкін. Сарапшылардың бағалауынша, биыл компаниялардың жасанды интеллект саласындағы әзірлемелерге жұмсайтын шығындары өткен жылмен салыстырғанда екі есе ұлғаяды. Жасанды интеллект құралдарын қолдану көптеген күнделікті міндеттерді автоматтандыруға мүмкіндік береді. Мысалы, бизнес пен өндірісте үлкен көлемдегі деректерді өңдеуге және талдауға немесе клиенттерге қызмет көрсетуге байланысты міндеттерді орындауға болады» – деп, Қазақстан жасанды интеллектіні кеңінен қолданатын және цифрлық технологияларды дамытып жатқан елге айналуға тиіс екенін атап өткен болатын [2].

ЖИ тарихына шолу. Жасанды интеллект тарихы адамзаттың есептеу жүйелерін құруға деген ұмтылысымен тікелей байланысты. Бұл тұжырымдама XX ғасырдың орта шенінде компьютерлік ғылымдардың дамуымен қатар жүрді. 1956 жылы Джон Маккарти ұйымдастырған әйгілі «Dartmouth Conference» конференциясы жасанды интеллекттің дүниеге келуіне негіз болды. Осы семинарда алғаш рет «жасанды интеллект» термині қолданылды. Аталмыш конференцияның негізгі мақсаты компьютерлерді адам ойлау қабілетіне ұқсату болатын. Ғалымдар машиналардың өз бетінше ойлау, үйрену және шешім қабылдау мүмкіндіктерін зерттеуге ден қойды. Алайда, ЖИ концепциясы

мұнымен шектелген жоқ. Бұған дейін де, одан кейін де адам миының жұмысын үлгі ретінде қарастыра отырып, жасанды интеллекттің дамуы бағытында көптеген зерттеулер жасалды.

Педагогикалық процесте жасанды интеллектті пайдаланудың қыр-сырын ашқан ғалымдардың бірі – А.Тьюринг. 1950 жылы ол өз зерттеуінде жасанды интеллекттің болашағын болжауға ат салысты. Оның «Компьютерлер және ақыл» атты еңбегі жасанды интеллект тарихындағы елеулі еңбектердің бірі саналады.

А.Тьюринг өзінің әйгілі өз атымен аталатын «Тьюринг тестін» ойлап тапты. Оны пайдаланып машинаның адамша ойлап, адамдарды алдай алатынын-алмайтынын тексеруге болады. Бұл тест кейіннен ЖИ-ті бағалаудың маңызды көрсеткіші ретінде танылды. А.Тьюринг еңбегі қазіргі жасанды интеллект жүйелерінің теориялық негізін айқындады және оның идеялары ғылымның осы саласының болашағын анықтады [3].

Жасанды интеллекттің дамуының келесі маңызды кезеңі – нейрондық желілердің пайда болуы. Бұл кезеңде зерттеушілер биологиялық нейрондық жүйенің жұмысын модельдеуге тырысты. Уоррен Маккаллок пен Уолтер Питтс 1943 жылы нейрондық жүйенің математикалық моделін ұсынды. Олардың моделі адамның миындағы нейрондардың өзара әрекеттесуін қарастыра отырып, жасанды жүйелердің де осындай принциппен жұмыс істей алатынын көрсетті. Бұл тұжырымдама нейрондық желілердің алғашқы прототипі болып, жасанды интеллект жүйелерінің дамуына кеңінен жол ашты.

1980-1990 жылдары бұл бағыттағы зерттеулер қарқынды түрде жалғасып, терең оқыту әдістерінің пайда болуына себеп болды [4].

Google, Microsoft, IBM сынды ірі корпорациялар жасанды интеллекттің дамуына елеулі үлес қосып келеді. Мысалы, Google-дің DeepMind зертханасы ЖИ-ды дамытуға орасан зор қаржы салып, көптеген маңызды жетістіктерге қол жеткізді. 2016 жылы DeepMind жасаған AlphaGo бағдарламасы Қытайдың әйгілі го ойынында әлем чемпионы Ли Седольды жеңіп, жасанды интеллекттің стратегия мен логиканы терең түсіне алатынын дәлелдеді. Бұл жеңіс жасанды интеллекттің жаңа даму кезеңін айқындап берді. Сонымен қатар, IBM компаниясы жасаған Watson жүйесі де түрлі салаларда қолданылып, күрделі мәселелерді шешуде өз тиімділігін көрсетті. Watson медициналық диагностикада, қаржылық талдауда және заң саласында қолданылып келеді [5].

ЖИ білім беру саласында да үлкен өзгерістер әкелуде. Мысалы, жасанды интеллект негізінде құрылған оқу бағдарламалары әрбір оқушының жеке қабілеттерін ескеріп, оқыту процесін тиімді етеді. Білім алушылардың білім деңгейін анықтап, әлсіз тұстарын бағалай отырып, жасанды интеллект жүйелері мұғалімдерге нақты ұсыныстар жасауға және оқыту процесін жеке деңгейге көтеруге мүмкіндік береді.

ЖИ және математика саласы. Математика мектеп бағдарламасындағы негізгі пәндердің бірі болып табылады, өйткені ол оқушылардың аналитикалық ойлауын, логикасын және проблемаларды шешу дағдыларын, шығармашылық ізденістерін қалыптастырады. Орта және жоғары сынып оқушылары үшін математика алгебра, геометрия және математикалық талдау сияқты дерексіз ұғымдарды терең түсінуді қажет ететін күрделі пәнге айналады. Алайда, көптеген зерттеулер көрсеткендей, көптеген мектеп оқушыларының мотивацияларының төмендеуіне және оқу үлгерімінің нашарлауына әкелуі мүмкін осы күрделі тақырыптарды игеруде қиындықтарға тап болады.

Математиканы оқытудың дәстүрлі әдістері өзіндік болғанымен, көбінесе оқушылардың жеке қажеттіліктерін тиімді қанағаттандыра алмайды. Оқушылар саны көп сыныпта мұғалім әр балаға жеке көмек көрсету үшін уақыт пен мүмкіндіктің шектеулеріне тап болады. Бұл кейбір оқушылардың артта қалуына әкеледі, ал басқалары өз қабілеттерін одан әрі дамыту үшін қажетті қиындық деңгейін ала алмайды. Тез қарқынмен дамып келе жатқан цифрлық заманда оқыту сапасын жақсартатын және оны жекелендіретін оқытудың жаңа тәсілдері қажет.

Жасанды интеллект оқушылардың білім деңгейін, оқу стилін және қызығушылығын анықтап, әр оқушыға жекелендірілген оқу жоспарын жасай алады. Бұл оқушылардың білімге деген қызығушылығын арттырып, олардың шығармашылық қабілетін дамытады, білім алу сапасын жоғарылатады.

Оқушыларға инновациялық технологияларды, мысалы, жасанды интеллект ассистенттерін, виртуалды реальдылық құралдарын және т.б. пайдалануға мүмкіндік береді. Бұл оқушылардың жаңа ғасырдағы цифрлық технологиялармен жұмыс істеу дағдыларын дамытуға көмектеседі (1-кесте).

Кесте 1.

Жасанды интеллекттің құралдары

№	ЖИ құралының атауы	Сілтемесі
1	<i>YandexGPT</i> — ChatGPT технологиясы негізінде жұмыс істейтін Яндекс нейрондық желісі. Берілген тақырыптар бойынша мәтін құра алады, код жаза алады, пайдаланушылармен байланыса алады, интернеттен ақпарат іздей алады, мәтіндерді аудара алады	https://gptunnel.ru/?utm_source=direct&utm_medium=cpc&utm_campaign=gptunnel_YaGPT&utm_content=phid:51908572666%7Cphr:яндекс%20чат%20гпт%7Cct:type1%7Ccid:110958596%7Cgid:5449694985%7Caid:16157622803%7Cplc:none%7Cdv:desktop%7Creg:21094%7Cret:51908572666%7Cpt:premium%7Cpos:1%7Cdsa:51908572666%7Cst:search%7Cadp:no%7Cpt:none&utm_term=яндекс%20чат%20гпт&yclid=3701018847562956799
2	<i>Gamma</i> – презентация жасауға арналған нейрондық желі. Қызметті пайдалана отырып, пайдаланушы берілген тақырып бойынша жоба және медиа файлдары бар құжатты қысқа уақытта дайындай алады	https://gamma.app/ru
3	<i>Chat gpt</i> – сурет, видео, мәтінмен жұмыс істеуге арналған нейрондық желі. Open.AI компаниясы шығарған, қазіргі кездегі ең танымал жасанды интеллект. Оқушылар да, студенттер де, тіпті мұғалімдерде қолданады, себебі оның мүмкіншіліктері өте көп. Оны математика саласында есептерді шешу үшін, жаңа материалдарды алу үшін қолдануға болады. Сондай-ақ бұл жасанды интеллект адам секілді сұрақ қойып, сұраққа нақты жауап бере алады	https://chatgpt.com/
4	<i>Writefull</i> — мәтіндік редакторға енгізілген нейрондық желі, ол мәтінді кателерді, әріптерді және қайталауларды тексере алады. Ол сондай-ақ ақпаратты құрылымдауға, сөйлемдерді өзгертуге және сәйкес тақырыптарды ұсынуға көмектеседі.	https://math-gpt.org/
5	<i>MathGPT</i> – математикалық есептерді шешуге арналған нейрондық желі. Ол математикалық формулаларды түсіну үшін терең оқытуды пайдаланады және күрделі есептерді тез және тиімді шеше алады.	https://math-gpt.org/
6	<i>01Mathematics</i> – әрбір оқушының үлгерімін талдап, оған сабақтар мен тапсырмаларды бейімдейтін математиканы онлайн оқыту жүйесі. Платформада оқулықтардағы материалдар бар, Бірыңғай мемлекеттік емтиханға және Бірыңғай мемлекеттік емтиханға дайындалуға көмектеседі, сонымен қатар геометрия мен тригонометриядан есептерді ұсынады.	https://01math.com/
7	<i>Tome</i> – презентациялар жасауға арналған нейрондық желі. Пайдаланушылар презентацияда не көргісі келетінін қалаған тілде сипаттау керек. Сұраудан кейін жүйе сәйкес суреттер мен мәтіндері бар шамамен сегіз слайд жасайды	https://tome.app/lp/ai-presentations
8	<i>DeepL</i> – бұл AI-мен жұмыс істейтін онлайн аудармашы. Ол мазмұнның контекстін ескеріп, үлкен мәтіндермен де жоғары сапалы нәтижелер бере алады. Ол өз бетінше үйренеді, сондықтан студент сирек сөздер мен сөз тіркестерінің дұрыс нұсқаларын таңдай алады, осылайша қызмет болашақта дұрыс аударма жасайды.	https://www.deepl.com/ru/translator

2-кестеде жеке тұлғаның шығармашылық қабілетін дамытуда математика саласындағы ЖИ түрлері берілді.

Кесте 2.

Математика саласындағы ЖИ түрлері

№	ЖИ түрлері	Веб-сайт
1	<i>Хан академиясы</i> - Бұл әртүрлі пәндер, соның ішінде математика бойынша тегін курстарды ұсынатын ең танымал білім беру платформаларының бірі. Сабақтар күрделілік деңгейі бойынша құрылымдалған - бастауыш мектептен бастап университетке дейін. Ерекшеліктері: түсіндірмелері бар бейне сабақтар, интерактивті жаттығулар, жеке тапсырмалар және орындалу барысын бақылау.	Khan Academy
2	<i>Coursera</i> . Жетекші университеттер мен ұйымдардың курстарын, соның ішінде математика курстарын ұсынатын онлайн курс платформасы. Мұнда сіз әртүрлі математикалық тақырыптар бойынша негізгі және қосымша курстарды таба аласыз. Ерекшеліктері: курстарды университет оқытушылары жүргізеді	Coursera
3	<i>Brilliant.org</i> . Математика, логика, жаратылыстану және бағдарламалау бойынша курстарды ұсынатын интерактивті оқытуға бағытталған платформа. Бриллиант студенттерді есептерді шешуге және интерактивті модульдерге қатысуға ынталандыратын белсенді тәсілді қолданады. Ерекшеліктер:қадамдық нұсқаулары бар тапсырмалар, математика курсы негізгіден жоғары деңгейге дейінгі тақырыптарды қамтиды.	Brilliant.org
4	<i>Вольфрам Альфа</i> . Бұл математикалық есептерді шешуге, графиктер құруға және егжей-тегжейлі қадамдық түсініктемелер алуға мүмкіндік беретін қуатты есептеу платформасы. Wolfram Alpha студенттерге де, кәсіпқойларға да қолайлы. Ерекшеліктер: математикалық өрнектер мен теңдеулерді лезде шешеді, шешімді кезең-кезеңімен түсіндіреді, математикалық функциялардың үлкен жиынтығы (алгебра, талдау, сандар теориясы және т.б.).	Wolfram Alpha
5	<i>Mathway</i> - математикалық есептерді шешудің тағы бір құралы. Ол алгебралық, тригонометриялық, статистикалық, есептеу есептерін және т.б. шешуге көмектеседі. Mathway сонымен қатар қадамдық шешімдерді түсіндіреді. Ерекшеліктер: математикалық есептердің жылдам шешімдері, математиканың әртүрлі салаларын қолдау, қадамдық шешімдер.	Mathway
6	<i>GeoGebra</i> – геометрия, алгебра, кестелер мен графиктерге арналған құралдарды қамтитын математиканы оқытуға арналған тегін қолданба. Платформа математикалық ұғымдарды визуализациялау және есептерді шешу үшін пайдалы. Ерекшеліктер: интерактивті графиктер мен визуализациялар, геометриямен, функциялармен және статистикамен жұмыс істеу құралдары.	GeoGebra
7	<i>EdX</i> - MIT, Гарвард және т.б. сияқты университеттердің онлайн курстарын ұсынатын тағы бір үлкен платформа. Курстар математиканың және жалпы жаратылыстанудың әртүрлі аспектілерін, негізгілерден бастап тереңдетілген тақырыптарға дейін қамтиды. Ерекшеліктер: жетекші университеттер мен ұйымдардан курстар, бейнелекциялар, тапсырмалар және сертификаттар ұсынылады.	EdX
8	<i>Вундеркинд</i> . Математиканы оқуды ойынға айналдыратын мектеп оқушыларына арналған алаң. Prodigy балаларды мәселелерді шешуге ынталандыру үшін ойын механикасын пайдаланады, бұл оқуды қызықты етеді. Ерекшеліктері: оқытудың ойын түрі, әртүрлі жастағы балаларға арналған математикалық тапсырмалар, жеке тапсырмалар.	Prodigy
9	<i>Desmos</i> - бұл функцияларды, графиктерді және геометрияны үйрену үшін әсіресе пайдалы графикалық және математикалық есептерді шешудің қуатты онлайн платформасы. Ерекшеліктер: сюжетті пайдалану оңай, интерактивті мүмкіндіктер мен визуализациялар, түрлі математикалық операцияларды қолдайды.	Desmos

Жасанды интеллект оқытушыларға оқу жоспарларын жасауға, оқу материалдарын тандауға және оқушылардың жетістіктерін бақылауға көмектеседі: мұғалімдердің жұмыс жүктемесін азайтып, оқу процесіне толықтай қатысуына мүмкіндік беріледі.

Оқушылардың білім деңгейін автоматты түрде бағалауға және кері байланыс беруге мүмкіндік береді: мұғалімдерге оқушылардың білім деңгейін жылдам және тиімді түрде бақылауға жол ашылады.

Жасанды интеллект оқушыларға виртуалды және аудиовизуалды материалдар арқылы интерактивті оқыту мүмкіндіктерін береді: оқу процесін қызықтырақ және тиімді етеді.

ЖИ тудыратын қауіп. Ғалым А. Герберт 1965 жылы «20 жыл ішінде машиналар адамның істей алғанының бәрін игермек» деген болатын. Алайда 55 жылға жуық уақыт өтсе де, машиналар оған жеткен емес. Жасанды интеллект тақырыбын қозғай қалсақ, екі мәселе ескерусіз қалмайды. Алғашқысы – адамзатқа әсері, екіншісі – оған біздің қарым-қатынасымыз. Тіпті, белгілі ғалым С.Хокинг те кезінде жасанды интеллектінің қауіпті екенін болжады. «Компьютерлер бір күні өздерін өздері шығаратын жағдайға жетеді» деп, адамзаттың ақырына алып келуі қауіпін ескертті.

Қауіп-қатері аз болмаса да, сарапшылар мен ғалымдар жасанды интеллектінің адам орнын толықтай басып, тіпті адамды басқаруы мүмкін емес екенін айтады. Өйткені жасанды интеллектінің жүрегі саналатын «машина IQ-і» ұғымы адам баласының IQ-інен өзге дүние. Google DeepMind компаниясы жасанды интеллект пен адамның мүмкіндіктерін салыстыру үшін көптеген сынақ жасаған болатын. Олардың нәтижесінен жасанды интеллект белгілі бір бағытқа арнайы жасалатынын көре аламыз. Медицина, логистика, өндірісте қолданылатын роботтардың бір-бірінің орнын ауыстыру мүмкін емес. ЖИ-дың қарқынды дамуы жаңа мүмкіндіктермен қатар, жаңа қауіптерді де тудырады. ЖИ технологияларының теріс мақсатта қолданылуы, әсіресе, кибершабуылдар, хакерлік әрекеттер және ақпараттық соғыстар сияқты жағдайлар қоғамдағы қауіпсіздікке қатер төндіруі мүмкін [6-7].

Сонымен қатар, ЖИ-тің қате шешім қабылдауы немесе адамның бақылауынсыз жұмыс істеуі де қауіпті жағдайларға әкелуі мүмкін. Болашақта ЖИ-ті дұрыс реттеп, оның этикалық және құқықтық аспектілерін қатаң бақылауға алу қажет. Халықаралық деңгейде ЖИ-ды реттейтін арнайы заңдар мен ережелер қабылдануы тиіс. Жасанды интеллект технологияларының адамзатқа тигізетін теріс әсерлерін болдырмау және оның даму қарқынын дұрыс бағытқа бұру – қазіргі және болашақ қоғамның маңызды міндеті.

Қорытынды: Жасанды интеллект адамзаттың болашағына зор ықпал етіп, жаңа мүмкіндіктерге жол ашуда. Алайда ол қаншалықты дамыған болса да педагогтердің орнын баса алмайды. Мұғалім – тек білім беруші ғана емес, тәлім-тәрбие беруші, оқушыны қолдаушы, дұрыс бағыт-бағдар беруші. Мұндай жауапкершілік пен рухани құндылықты талап ететін жұмысты робот жасай алмайды. Оның медицинадағы, өндірістегі, білім берудегі және басқа да салалардағы артықшылықтары орасан зор. Дегенмен, ЖИ-дың дамуы жаңа моральдық, құқықтық және этикалық сұрақтарды да туындатып отыр.

Оның теріс мақсатта қолданылу қаупі қоғамдағы тұрақтылыққа үлкен қауіп төндіруі мүмкін. Сондықтан, жасанды интеллект технологияларын дұрыс реттеп, олардың дамуын бақылауға алу маңызды мәселе. Тек сонда ғана адамзат ЖИ-тің барлық артықшылықтарын пайдаланып, оны өз болашағына қызмет ететін құралға айналдыра алуы сөзсіз демекпіз.

Әдебиеттер тізімі:

1. https://ru.wikipedia.org/wiki/Искусственный_интеллект
2. <https://ult.kz/post/adiletti-kazakstan-kukyk-tartibi-ekonomikalyk-orleu-kogamdyk-optimizm>
3. https://ust.kz/word/jasandy_intellekt_qogamga_paida_akeletin_qoldany_salalary-350845.html
4. <https://egemen.kz/article/203394-zhasandy-intellekt-adamnynh-ornyn-basa-ma>
5. <https://aspan.info/2024/10/21/jasandy-intellekt-bilim-berudn-ja-na/>
6. https://el.kz/zhasandy-intellektin-adamzatqa-qaupi-qanday_132095/
7. <https://cyberleninka.ru/article/n/iskusstvennyy-intellekt-v-obrazovanii-realnye-vozmozhnosti-i-perspektivy>

РАЗРАБОТКА СИСТЕМЫ УПРАВЛЕНИЯ БЕСПИЛОТНЫМИ ЛЕТАТЕЛЬНЫМИ АППАРАТАМИ ДЛЯ ОПЕРАТИВНОГО УПРАВЛЕНИЯ ЛИНИЯМИ ЭЛЕКТРОПЕРЕДАЧИ

Торопов Д., студент 3 курса ОП 6В07122 «Автоматизация и информатизация в системах управления», Таразский университет имени М.Х. Дулати, г.Тараз, dmtrjtrpv@gmail.com

Сугурова Л.А., ассоциированный профессор кафедры «Автоматизация и телекоммуникация», Таразский университет имени М.Х. Дулати, г. Тараз, sla-taraz@mail.ru

Аннотация: Толчком к развитию беспилотной авиации во всем мире стала потребность в легких и относительно недорогих летательных аппаратах, обладающих высокими маневренными характеристиками и способных выполнять широкий спектр задач. Беспилотные летательные аппараты (БПЛА) успешно используются в военных операциях по всему миру, а также в гражданских миссиях.

С помощью БПЛА можно повысить безопасность персонала во время работы. Во-первых, персонал попадает в зону высокого напряжения, подвергается воздействию электромагнитного излучения и ему не нужно подниматься на высоту.

Целью данной статьи является создание алгоритма, позволяющего определить целесообразность использования БАС при решении основных производственных задач и определении направления деятельности организации по повышению эффективности использования БАС.

Ключевые слова: беспилотные авиационные системы (БАС), линий электропередачи (ЛЭП), Matlab, траектория, управление, беспилотный летательный аппарат (БПЛА), контроль.

Беспилотные авиационные системы (БАС) являются самым быстро растущим классом авиационной техники в мире. Предметом рассмотрения в данной работе являются БАС, относящиеся к гражданской авиации.

В настоящее время существует серьезная проблема своевременного выявления дефектов в линиях электропередачи (ЛЭП) и последующего устранения для предотвращения незапланированного отключения линий [1]. Это не только практически важно с точки зрения упрощения эксплуатации линий электропередач, но и дает значительный экономический эффект как от снижения затрат на замену оборудования, затрат на компенсацию потерь электроэнергии, так и от снижения затрат на заработную плату обслуживающего и ремонтного персонала. Из этого видно, что диагностика на основе аэрофотоснимков линий электропередач является важным фактором в эксплуатации линий электропередач. Эффективные решения по мониторингу состояния линий электропередач часто осложняются большой протяженностью и недоступностью таких объектов для наземного транспорта, особенно с учетом географических особенностей Казахстана.

Основные виды работ, в которых используются беспилотные авиационные системы на текущем этапе развития:

- регулярная диагностика. Это облет, наблюдение и съем калиний электропередач, выявление различных дефектов и нарушений;
- аварийно – восстановительные работы. Это облет линий электропередач в различных погодных условиях с использованием светосильных клапанов и тепловизоров в ночное время. Тепловизор –это устройство, которое преобразует инфракрасные лучи объекта, невидимого человеческому глазу, во что-то видимое;
- работы по топографии и геодезии. Они представляют собой создание цифровых планов местности и кадастровых планов, 3D – моделей местности и линий электропередач, сопровождение строительства и реконструкции линий электропередач.

Преимущества использования беспилотных летательных аппаратов в энергетическом секторе включают в себя:

- беспилотные летательные аппараты обеспечивают преимущество в скорости проверки по сравнению с традиционными методами проверки с земли.;
- объективность, роль человеческого фактора снижается и после проверки документ остается в виде фото- и видеоматериалов;
- качество. Материалы, полученные после обследования, имеют высокое разрешение, а также геоинформационную привязку;
- безопасность. Использование беспилотных летательных аппаратов вместо персонала снижает вероятность несчастных случаев;

- для осмотра линии электропередачи с помощью экономического беспилотника достаточно 2 человек, а при необходимости можно осмотреть 1 линию электропередачи протяженностью до 200 км в день.

По результатам осмотра линии электропередачи с помощью БАС можно получить фото – и видеоматериалы высокого разрешения, на которых четко различимы опоры, провода, изоляторы, состояние растительности и поверхности под охранной зоной трассы линии электропередачи.

Материал, полученный в ходе проверки, может быть использован для анализа различных дефектов, таких как [2]:

- дефекты опоры (деформация элементов металлической или железобетонной опоры, отклонение опоры от вертикали, падение или повреждение опоры);
- дефекты провода (разрушение изолятора, отсутствие или неправильное расположение разъема для подключения провода, обрыв провода);
- дефекты на автодороге (наличие опасной в эксплуатации растительности на линиях электропередач, падение деревьев на электрические провода и опоры, пересечения с природными и рукотворными объектами, просадки грунта и наводнения).

Просмотр полученного материала и выявление дефектов в линии электропередачи – трудоемкая задача для специалиста, но этот метод является единственным способом определить большинство из них. Чтобы сократить объем ручного отображения материалов, данные, собранные с помощью БАС, могут быть перенесены в географическую информационную систему (ГИС) и объединены с привязкой к местности в единую базу данных. ГИС также позволяет проводить качественный анализ местности и быстро получать доступ к результатам осмотра. Полученные орто фото планы экспортируются в ГИС, где уже проводится анализ полученных данных. Пример ортофото плана показан на рисунке 1.

Рисунок 1. Пример ортофотоплана

Использование БАС в труднодоступных районах и в чрезвычайных ситуациях является одним из лучших средств получения оперативной информации о состоянии линий электропередач. Использование полученных данных позволяет анализировать состояние проводов, опор и пустырей, а главное, принимать соответствующие управленческие решения, основанные на точных фактах, а не на субъективном мнении специалистов, проводивших обследование линии электропередачи [3].

Направление обучения связано с решением следующих задач:

- создание собственного программного обеспечения для автоматического распознавания элементов линий электропередач на основе данных фото – и видеосъемки. Продолжением этого направления является автоматический поиск возможных дефектов линии электропередачи с указанием точных координат и привязкой к соответствующему им массиву данных аэрофотосъемки.

В будущем мы планируем разработать обратную связь на основе собранной информации. Речь идет о расчете маршрута полета на основе полученных координат. Знание состояния линии электропередачи, координат опоры, положения Солнца в конкретный момент времени и т.д. позволяет рассчитать направление полета, траекторию полета и положение, которое квадрокоптер занимает относительно линии электропередачи.

Использование БАС для решения производственных задач в АО "ТЭЦ".

Основными направлениями деятельности АО "ТЭЦ" являются производство, передача, распределение и продажа электрической и тепловой энергии.

Стратегической целью АО "ТЭЦ" является обеспечение стабильного электроснабжения потребителей Тараза.

В процессе работы завершена разработка инструкций по эксплуатации и управлению беспилотными летательными аппаратами, по обследованию линий электропередачи по

программированию координат полета. Для решения производственных задач необходимо описать основные элементы системы обслуживания АО "ТЭЦ". Основным элементом является воображаемая линия электропередачи. В тексте работы под фиктивной линией электропередачи понимается фиктивная линия электропередачи.

Идея данной работы заключается в использовании беспилотных летательных аппаратов в АО "ТЭЦ". Обследование линий электропередачи с помощью дронов состоит из 3 этапов:

- исследование (поиск дефектов). Это делается с помощью легкого и недорогого устройства, такого как Phantom 3.

Во время полета квадрокоптер определит координаты опоры и отправит изображение окружающей обстановки вблизи трассы линии электропередачи.

- локализация дефектов; Для этого необходимо использовать тяжелую камеру с зумом, расположить ее как можно ближе к месту предполагаемых дефектов, произвести съемку с большим увеличением или осмотреть другие провода поблизости.

- оценка дефектов. Чтобы определить объем и сроки ремонта, вам понадобится камера с высоким разрешением и возможностью увеличения в полете. Нам нужна тяжелая машина, способная оставаться не подвижной на ветру. Время полета не имеет значения, поскольку квадрокоптер автоматически прибудет в нужную точку в соответствии с координатами, полученными "Разведчиком". Затем проводится детальная оценка ущерба.

Одним из преимуществ использования БАС является повышение безопасности выполнения основных видов работ. В рамках данной работы это преимущество не рассматривается как показатель эффективности, но будет учтено при дальнейшем продолжении исследования. Использование беспилотных летательных аппаратов позволяет защитить сотрудника, изолировать его от внешних факторов и сократить время работы в горах. Сотрудники могут находиться на открытых площадках, осматривать линии электропередач на расстоянии нескольких километров или находиться в оборудованных транспортных средствах [1].

Совершенствование программы управления полетом.

Улучшения в программе управления полетом ожидаются в 2-х направлениях: автоматизация подготовки полетных заданий в зависимости от типа выполняемых работ и повышение точности позиционирования в пространстве.

Для автоматизации подготовки полетных заданий требуется предварительное формирование геоинформационной системы [3].

Повышение точности позиционирования в космосе основано на использовании наземных пунктов управления и коррекции и усовершенствованных алгоритмах обработки навигационных данных, получаемых от спутниковых групп, используемых для позиционирования беспилотных летательных аппаратов. В настоящее время существует спутниковая система: GPS

Во время обхода электрик перемещается вдоль оси линии, внимательно осматривая все элементы линии электропередачи определяя состояние трассы. После завершения обхода линии электропередачи электрик заполнит контрольный лист и внесет в него все выявленные дефекты и неисправности. Контрольный лист передается мастеру, который своей подписью удостоверяет регистрацию обнаруженного дефекта [2].

Схема опоры выполняется электриком для составления эскиза линии электропередачи. Пример схемы поддержки показан на рисунке 2.

Рисунок 2. По опорная схема

Управление БПЛА осуществляется на базе контроллера ArduPilotMega 2560, который предназначен для использования на автономных летательных аппаратах, транспортных средствах или кораблях. Бортовой комплекс "Ardupilot" – это полнофункциональное средство навигации и управления беспилотными летательным и аппаратами самолетной схемы.

Имитация работы автопилота.

Широта, долгота и высота над уровнем моря в географических координатах используются для определения траектории полета. Задачей автопилота является сравнение координат текущего положения воздушного судна с заданным положением, исходя из которого автопилот вычисляет угол полета, необходимый для достижения заданных координат. В системе автопилота текущие координаты вычисляются с помощью датчиков GPS. В симуляторе эти координаты получаются путем расчета математической модели исследуемого беспилотного летательного аппарата [4]. Общая схема автопилота показана на рис. 3:

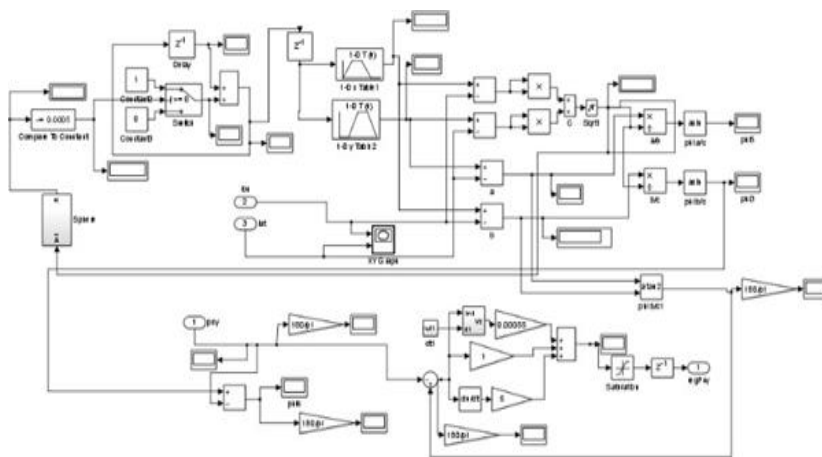

Рисунок 3. Схема автопилота в Matlab Simulink

На желаемой траектории полета указываются координаты ключевых точек. Эти точки заносятся в систему с помощью табличных данных [4]. При достижении текущей контрольной точки на вход таблицы поступает сигнал, а затем из таблицы выводятся координаты следующей траектории. На рисунке 4 показан полет в горизонтальной плоскости. Синим маркером обозначена точка старта самолета, а красным—указанная точка с координатами.

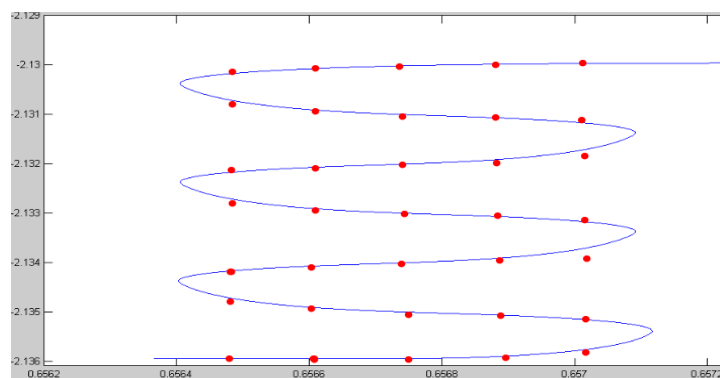

Рисунок 4. Полет летательного аппарата по траектории из заданной точки траектории с точностью от 5 до 10м

Исследования проводились на разных скоростях и по разным траекториям движения построенной системы автоматического управления (рис.5).

Рисунок 5. Маршруты и траектории полетов беспилотных летательных аппаратов

Из полученного графика видно, что переходный процесс стабилен, и автопилот может справиться с задачей полета по любой конкретной траектории.

В будущем на основе существующих имитационных моделей могут быть построены более сложные алгоритмы управления [5].

Закключение. Использование беспилотных летательных аппаратов не только повышает уровень безопасности специалистов при мониторинге линий электропередач, но и повышает эффективность работы. Существующие технические средства беспилотных летательных аппаратов и технологии обработки геопространственных данных позволяют решать широкий спектр задач. Использование БАС может значительно повысить эффективность мониторинга и сократить время проведения инспекций и работ потехническому обслуживанию.

В этой статье мы рассмотрели конструктивные особенности беспилотного летательного аппарата и определили цели и технические требования к системе управления. При тестировании системы управления была предложена имитационная модель, которая заменяет реальный объект управления, и риск отказа в случае ошибки со стороны системы автоматического управления сводится к нулю, что способствует ускорению тестирования системы на имитационной модели.

Список литературы:

1. Беспилотные авиационные системы (БАС) [Текст] / Утв. генеральным секретарем и опубликовано с его санкции. – Международная организация гражданской авиации, 2011. – 50 с.
2. Руководство по дистанционно пилотируемым авиационным системам/ Утв. генеральным секретарем и опубликовано с его санкции. МОГА, 2013.
3. Руководство по бортовой системе предупреждения столкновений [Текст] / Утв. генеральным секретарем и опубликовано с его санкции. – Международная организация гражданской авиации, 2012.
4. Руководство по управлению безопасностью полетов / Утв. генеральным секретарем и опубликовано с его санкции. – МОГА, 2013.
5. Руководство по требуемым навигационным характеристикам / Утв. генеральным секретарем и опубликовано с его санкции. – Международная организация гражданской авиации, 1999.

ӘОЖ 93/94

ЖЕЛТОҚСАН КӨТЕРІЛІСІНІҢ ТАРИХЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ МАҢЫЗЫ

Мирзакулова А., 2 курс 6B01601 «Тарих мұғалімдерін даярлау»

М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ., mirzakulova.aynura@mail.ru

Идрисова Г.Б., PhD, «Білім берудегі тарих және география» кафедрасы,

М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ., gb.idrisova@dulaty.kz

Аңдатпа: Бұл мақала 1986 жылғы Желтоқсан оқиғасының тарихи маңызын, себеп-салдарын және оның қазақ халқының тәуелсіздік жолындағы күресіндегі орнын зерттеуге арналған. Бұл оқиға қазақ жастарының әділетсіздікке қарсы ерлікпен күрескені көрсетілген. Мақалада желтоқсан көтерілісінің Кеңес өкіметінің саясатына тигізген әсері, жастардың тағдыры қарастырылады. Желтоқсан оқиғасы өз кезегінде тәуелсіздікке қол жеткізудегі шешуші әрі жауапты оқиға екенін түсінуге мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: тәуелсіздік, қазақ жастары, компартия, пленум, Брежнев алаңы.

Желтоқсан оқиғасы – Тәуелсіздік жолына деген алғашқы батыл қадам. Тарихтың негізгі беттерінде қалатын оқиға. Желтоқсан ызғары әлі күнге дейін есуде. Сол бір жылдардағы Алматының аязды күндері қазақ халқының жүрегінде мәңгі сақталады. Желтоқсан оқиғасы бұл бостандық пен намысқа деген ұмтылыстың көрінісі. Жастар сол кездің шиеленіскен жағдайына карамастан өз халқының болашағы үшін, алаңға шықты. Он алты он сегіз жасар, еш хабарсыз қазақ жастарының батылдығы Алматының аязынан да қатты болды. Мен ойлаймын, бүгінгі тәуелсіздігіміздің жемісі егемендікке жету жолындағы көтерілістердің түйіні. «Іріген ауыздан шіріген сөз шығады демекші» алаңдағы жағдай нашакорлар мен маскүнемдердің бейберекеті емес, ұлт намысы үшін күрескен бел буғандардың жанкешті қадамы еді.

Желтоқсан оқиғасының басталуы – Дінмұхаммед Қонаевты Қазақстанның Компартиясының Орталық Комитеттерінің хатшы қызметінен босатып, орнына Колбинді сайлағаны. Бұл шешімге наразы болған халық орталық алаңда тұрып “Қазақ елін қазақ басқарсын” деп ұрандатумен

болды. Алайда бұл қарсылыққа, желтоқсан жендеттері назар аудармады. Алғашында қалауларын орындатуға тырысып, бейбіт түрде басталған шеру, ақыры соңында адам сенгісіз қантөгіспен аяқталды. Жылдан жылға қызыл империяның әділетсіз саясаты өрши берді. Алайда бұл зұлым саясатқа ашық қарсылық тарихта отызыншы жылдардың басынан болмап еді. Дәлірек айтсақ жиырмамыншы ғасырдың отызыншы жылдары болды. Қазақ шаруаларының отырықшылық саясатқа қарсылық білдірді. Халық даналығында «Уақыт өткен сайын ел өзгереді» демекші бірнеше ұрпақ ауысты. Яғни, сол алаңдағы жастардың көзі ашық, ояу болуы мүлдем жаңа буынның өкілі деуімізге болады. Қақтығыстырға толы күні азаттықты аңсаған жұрт тек жақсылыққа сенгісі келді. Егер алаңды үш күн, үш түн ұстап тұрса, БҰҰ сияқты халықаралық ұйымдар келіп көмектеседі деп үміттенді. Бірақ жапырақтай сарғайып, сарылып қанша күн күтседе, көмек қолын созып, төбе көрсеткен ешкім болмады [1, 184 б.]. Ол оттың арасына жастарды кім бастап алып барды? - деген сұрақ бұл қантөгісті естіген әрбір адамды мазалайтыны сөзсіз. 1986 жылы желтоқсанның он алтысында өткен пленумнан болған түнде-ақ, Алматы қаласындағы жатақханаларды аралап, атап айтсақ ҚазМУ, Театр және көркем сурет институты, ҚазПИ, Женпи, т.б. студенттеріне үндеу таратқан, ұрандар жазған. Қ. Айтпұрзаев, Б. Иманғажиев, Ү. Сейтімбаев, А. Қанетов, М. Қасенбаев еді. Деректерге сүйенсек, Алматы көркем сурет және театр институтының студенттері екені белгілі болды. Жатақханадағы студенттер мен тұрғындардан өзара келісіп ертеңгі күні, яғни 1986 жылдың 17-ші желтоқсан күні сабақтарын, жұмыстарын тастап Брежнев атындағы алаңға шығуды жоспарлады. Театр және көркем сурет университетінде оқитын алғаш болып күдікті деп қарастырылған 5 студент сағат кешкі төрт шамасында Брежнев алаңының айналасына 2000 мың адамға жуық топпен алаңда жиналған.

Театр және көркем сурет институтында оқыған Гүлнара Байбосынова желтоқсан көтерілісіне қатысқан қазақ қыздараның басынан кешірген үлкен қасіреті туралы былай деген: сол түні, дәл сол алаңда жасақшылар бір қызды аяусыз ұрып жатыр екен. Жауыздарға қызды босатындар деп ұрсып едім, қайдан келгенін білмеймін бес-алты милиция Сәуле екеуімізді қуа жөнелді. Мені ұстап алып ұрып соғып автобуска әкеліп қамады да қойды. Автобустың іші таяққа жығылған жастарға толы еді. Ондағы жастардың көбі Женпи да оқитын қаршадай, әлсіз қыздар еді. Содан бізді белгісіз, адам аяғы баспайтын алқапқа апарып тастады. Алматының аязы. Бәріміз қатты соққы алғанбыз. Жолдың бойынан бір жарық көрінбейді. Әйтеуір таң ата жатаханаға жетіп жығылдым. Суық қатты өтіп кеткен еді, бір айдай аруханада жаттым. Жазықсыздан жазықсыз, бір ауыз сөзімнің кесірінен адалдықты қолдағаным үшін, салдарынан ана болу бақытынан айырылдым. Бұның бәрі суықтың салдарынан екенін дәрігерлер айтты. Соқылдаған аязды айдалаға алып барып тастаған жасқыздардың бәрі ана бола алмай, қиналғандарын білемін. Бұл желтоқсанның үлкен қасіреті еді. Алаңдағы құйында Қайраттың қайсарлығын айту парыз деп білемін. Алаңдағы қауқарсыз қыздарға жігіттер қорған болғанына Қайрат Рысқұлбеков дәлел.

Қайрат Рысқұлбеков 1996 жылдың 13 наурызында Жамбыл облысында, Бірлік ауылында дүниеге келген. Орта мектепті бітіріп, әскери борышын өтеген, қазақтың намысшыл жігіті қазақ қыздарының сол сәтте қаһарманы еді. 1986 жылы Қайрат Рысқұлбеков Алматы сәулет-құрылыс институтына оқуға түседі. Желтоқсан көтерілісінде бой көтергені үшін жала жабылады. Әрине жазықсыз өлім жазасы еді! Кейіннен бұл жаза 20 жылдық түрме жазасына ауыстырылды. Алайда араға екі жыл салып, Қайраттың өлі денесі түрме камерасынан табылады. Қайраттың қазасының сыры әлі күнге дейін белгісіз. 1996 жылы Қайрат Рысқұлбековқа еліміздің ең жоғары наградасы "Халық қаһарманы" атағы берілді. Қайрат Рысқұлбеков ақырғы демі қалғанша билік үшін емес, ұлттың намысын, қазақ қыздарын қорғау үшін бардым деген екен. Алаңдағы арпалыста қиындыққа мойымай, табандылық танытып жігіттердің рухын көтерген, алаңға қажетті заттарды апарған, жаралыны таңған да арулар болатын. Қазақ қыздарының жүрегінде жасырын жатқан қайсарлығы мен батылдығы жігіттерге күш қуат беріп, шабыттандырды. Ол алаңға өз елінің намысын қорғау үшін барғанын және қазақ қыздарының аязда итке жем болып, шаштарынар сүйреп айдалаға апарып тастағанын біле тұра, ел аузынан ести тұра құр қол отыра алмағанын айтады. Оны Қайрат өзінің түрмеде отырып жазған мына хатында айтады: «Мен мойындаймын, 18 желтоқсан 1986 жылы алаңға бардым, көпшілікпен бірге. Барғанда да, Қонаевтың күйін күйттеп барған жоқпын. Тек қана ол жерге барған себебім, бар мақсатым, біріншіден ол жерде болып, не істеп, не қойып жатқанын өз көзіммен көру болды. Екіншіден, алаңда қазақтың уыздай қыздарын ұрып-соғып жатыр дегенді елден естіген соң, қолымды жайып күл болмасаң, бұл бол деп отыруға еркектік ар-намысым еш жетпеді. Ерлердің қатарында есімі ғана аталып, ісімен емес намыспен өлшенбейтін азамат мен емеспін, Шүкір менінде кең кеудемде нағыз ерге тән қайсарлық пен намыс бар деген. Сондай ақ, Қайрат Рысқұлбеков адам баласына ешқандай зиян келтіріп, қылмыс жасамағанын, әділетсіздікке қарсы тұрғаны туралы анық жазады. «Әйел затына жасалған зорлық-зомбылыққа алмай, оларға қол ұшын беруді азаматтық парызы деп санаған. Алаңдағы қаршадай қазақтың қыздарын қорғауға барынша тырыстым. Ал әйел затына айуандықпен қол көтеріп, шашынан тартып сүйрегені үшін бір

милицияға ұрып соққаным өте рас. Ол адам күні бүгінге дейін аман-есен зыр жүгіріп жүр. Өз қолыммен жасаған бір теріс қылық осы. Бар қылмысым осы ғана»деп қорытындылады ол өз хатын. Рысқұлбековтың дәл осындай ер мінезінің арқасында әлі күнге дейін де, кейін де ұмытылмасы анық. Мен үшінде-Қайрат Рысқұлбековнағыз желтоқсан қаһарманы!

Қайраттан да басқа алаңда қазақ қыздарын ұрып соғып жатыр дегенді ести сала жетіп келген ер жігіттер аз болмады. Сол нәзік жандылардың батылдығы, қайсарлығы, ерлермен қатар тарих сахнасында мәңгі сақталып қалды. пен қайсарлықтың үлгісі болған қазақ арулары жас жігіттермен қатар, ерлік тарихымызды жасауға қосқан қомақты үлесі болды. Желтоқсан қатігездері алаңда қыз, ұл демеді. Әрине, мақала барысында айтып өткендей қазақтың намысшыл жігіттері араша түскенімен, желтоқсанның қатігездерінен қазақ аруларын толық құтқару мүмкін болмады. Лаззат Асанова, Сәбира Мухамеджанова және Молданазарова, т.б бірқатар жүректері алаулап намысы қайнаған ұлт қыздары белгісіз жағдайда көз жұмды. Алаңда дәл сол күні, сол суық аязда алған соққыдан тіл тартпай кеткен қыршын жас Ербол Сыпатаев еді. Желтоқсан оқиғасында сотталғандардың саны 100 адамнан асады. Олардың ішінде жиырма үш қыздар, яғни жиырмадан аса ару бас бостандығынан айырылды. Алаңға бармай ақ, өз көзқарасының кесірінен, жазықты болған жастарда аз емес еді. Мысалы, Жансая Сабитова. Алматының аясында орын алған желтоқсан ызғарына көтерілістен кейінгі уақытта наразылығын ашық білдіргені үшін, яғни көзқарасы үшін 5 жылға бас бостандығынан айырды. жас сәбиіне қарамастан аяусыз жазалаған. Жансая сияқты, Нағима Салықова “алаңға баруға болмайды” деген тыйымға қарсылығын білдіріп өз пікірін қайтпай дәлелдегені үшін үш жылға сотталды. Анар Сарсекенова да өз пікірін нақты айтқаны үшін, Алматыдағы жастардың пікірін, көтерілістің әділетті екенін қаймықпай айтқаны үшін, 1 жыл 6 айға сотталды. Сол кезде қатал империяға қорықпай қарсы шыққаны, қазақ қыздарының азаттық алауын жаққан батыл қыздар екенін көре аламыз. Олар алаңға бармасада, алаңға шыққан сансыз жастардың айғайлап айтқан ақиқатын айтқаны үшін жазаланды. Алматының арулары ғана емес, өзге өңірлердегі желтоқсан қарлығаштарыда ат салысты. Атап айтсақ, Мәншүк Мусина, Анар Сарсекенова, Раушан Әлиева, Әлия Еркімбаева, т.б. Желтоқсан оқиғасы тек орталықта ғана емес, аудан, облыс, аудан орталықтарында жалғасты. Міне өз мақаламда желтоқсан қарлығаштарының еңбегін азда болса айтып өткім келді. Біз білетін, естіген желтоқсанның ызғары санаға қорқыныш ұялатып, көкейге үрей туғызып келеді. 1986 жылы Алматының аясында орын алған желтоқсанның ызғары көптеген қыз, жігіттердің өмірінде маңызды кезең болды. Алаңсыз студенттік шағында, қас қағым сәтте бір бірінен айырылығандар қаншама. Қосылмай кеткен ғашықтардың оқиғасы жүректі тебірентері анық. Сол уақытта жастардың махаббатының адал, алайда әлсіз болғанын байқай аламыз. Қиын кезеңдегі жағдайды өз басынан қалай өткізгені, сол сәтте қандай сезімде болғаны туралы Розаның қысқаша естелігіне көз жүгіртсек; Роза мен Расылхан сол уақытта универдің қадамын алғаш басқан бір топта оқитын жас студенттер еді. Розаның айтуы бойынша студенттік шақтары қызықты әрі топтары өте ұйымшыл екен. Әрдайым қолдап, ойы да пікірі де бір жерден шығатын еді. Дәл сол 16 желтоқсан күні Роза тобымен бірге сол алаңға барады. Сол ызғарда желтоқсанның жендеттері Расылханды соққыға жығып, басқа жазықсыз студенттердің автобусына отырғызып, шалғайға адам аяғы баспайтын жаққа апарып тастаған еді. Біраз күннен соң, Расылханды тергеуге алып, жазықты деп таныды. Оны бес жылға бостандығынан айырып, Ресейдегі Чита қаласына қарасты Маккаева станциямына апарып тастаған еді. Бұл жағдай қаншалықты қиын болсада, екі ғашық бір бірінің қимай қоштасты. Қос ғашық студенттік шағын алаңсыз өткізудің орнына, абақтының ар жағында отырып хат алмасып отырған екен. Ақыры соңында екі жас ғашық отау құру туралы шешімге келеді. Роза ата анасының рұқсатын алып 1989 жылы ғашығын іздеп, сапар шегеді. Солай Роза мен Расылхан қиын сәттерге қарамастан абақтыда отау құрады. Желтоқсанның шындығын іздеуге асыққан қазақ ерлерінің бірі Мұхтар Шаханов ағамыздың араласуымен Расылханның жазасы жеңілдетіп, ақталған еді. Бүгінде олар желтоқсанның ауыртпашылығы қарамастан өз бақыттарын тапты. Қазір тәуелсіз өмірде сүріп жатқан үш бүлдіршіндері бар. Желтоқсанның ызғарында қасіретті жеңген махаббат құрбандары тек Расылхан мен Роза ғана емес. Жамбыл мен Шолпан, Құрманғазы мен Алма, Бақытбек пен Сапаргүл сияқты қазақтың үлгі тұтар қыздары мен ер мінезді ерлеріміздің оқиғалары да бар еді [2,83 б]. Әр оқиға ерекше жүректі елжіретеді. Желтоқсанның қытымыр суығына, ауыртпашылығына қарамастан ешқайсысы кері шегінбеген еді.

Бақытбек Жұмабекұлы – Театр және көркемсурет институтында оқып жүрген боз бала еді. 1986 жылы сол шеруді ұйымдастырушы ретінде ұсталып, үш жарым жылға сотталған еді. Бақытбектің ғашығы актриса болып жұмыс жасап жүрген Сапаргүл Құлдәулетова еді. Екі жанның отау құруы оның түрмеде отырған кезімен арнайы ойластырылды десе де болады. Бақытбектен хабар ала алмаған Сапаргүл, оны лекцияда отырған жерінен алып кеткенін естиді. Жазықсыз сотталып, Қызылжарға жіберілген екен. Бұл қантөгістен бұрын үйленеміз, отау құрамыз деп жоспарлап жүргенде, аяқ асты түрменің ішінде өтетінін олар мүлдем күтпеген еді. Сапаргүл қыс

ішінде түрмеге келеді. Суық темір есіктер сықырлар ашылғанда олардың салқын дыбысы жүрегінді түршіктіреді.

Түрме ішіндегі суық, тас қабырғалар тыныштық еркіндікке деген сағынышты арттырады. Бақытбек пен Сапаргүлдің тойы темір тордың №4 бөлмесінде өткен еді.

1986 жылғы желтоқсан айында дүниені өзіне жалт қаратқан үш күн оқиғасының тек қазақ ұлты тағдырында ғана емес, күллі әлемдік, қалыптық ой-сана қозғалысында иеленер орны ерекше

Желтоқсандағы азаттықты аңсаған, алаңға бейқам, бейбіт жиналған өрім жастарды тарату мақсатында, Кеңестер Одағы құпия түрде дайындаған “Метель” операциясын жүзеге асырды. Бейбіт шеруді көздеген жастарға, қарсы әскери күш қолдану бұл операцияның негізгі мақсаты еді. Желтоқсанның қақаған суығында мұндай мейірімсіз әрекетті жасау қай пенденің қолынан келер деген сұрақ бәрін мазалайды. Бірақ метельдің ең басты жан түршігерлігі оның құрамы-жетім өскен қатігез балалардан құралған әскери дайындалған топ болды. Өзі мейірім көрмеген жаннан, қандай жақсылық күтерің белгісіз-ақ. Метель жоспары КСРО басшыларының өзара, біраз уақыт ұйымдастырылған құйтырқы айлалары нәтижесі еді. Неге біраз уақыт ұйымдастырылған? 1985 жылдан бастап-ақ Горбачев өз саясатына күдіктеніп, ұзақ ізденуден соң “Метель” атты жоспар ойлап шығарылды [3, 101 б.].

Қазақтың КСР ішкі істер министірлігінің анықтамасынан; 17-25 желтоқсан аралығында ішкі істер бөлімдеріне 883 студент, 1168 жұмысшы, 119 қызметкер, 164 училище оқытушысы, 102 жұмыссыз 34 КОКП мүшесі әкелінді [4, 110 б.].

Қанша тырыссақта, желтоқсанның ызғарындағы шындықты түгелдей жайып салу мүмкін емес. Желтоқсан оқиғасына бүгінше 38 жыл толуда Жиырма жыл, қырық жыл, алпыс жыл өтсе де, асқақ рухы айбындана түскен желтоқсан көтерілісінің батырларының ерлігі туралы естеліктер жазыла берері хақ. Желтоқсан оқиғасы қазақ тарихынан ешқашан ұмытылмауы қажет.

Бұл Тәуелсіздік жолындағы ұлы құбылыс!

Әдебиеттер тізімі:

1. Көсем: тарихи роман Р. Ниязбек - Алматы, 2021. - 676 б.
2. Қасиетім Желтоқсан!/Б.Төлепберген. Алматы «Керемет медиа» 2016.-320 б.
3. Шаханов М. Желтоқсан эпопеясы; Деректі роман 1 том Алматы 2006.-624 б.
4. Азаттық аңсағандар; Деректі шығармалар жинағы. Құрастырған: Оразақын Асқар. Алматы «Жалын баспасы» ЖШС. 2006-256 б.

УДК 070 (574)

ГАЗЕТА «ҚАЗАҚ» И ИСТОРИЯ ЕЁ СОЗДАНИЯ

Рахымжанова А., студентка 1 курса образовательной программы 6В02211 «История»,

Таразский университет имени М.Х. Дулати, г. Тараз, rakhimhanova@bk.ru

Сейдан З.С., магистр, старший преподаватель кафедры «История»,

Таразский университет имени М.Х. Дулати, г. Тараз, s.zami83@mail.ru

Аннотация: Партия "Алаш" — первая казахская национально-демократическая политическая организация, основанная в 1917 году казахской интеллигенцией. Её лидеры, такие как Алихан Букейханов, Ахмет Байтұрсынов и Миржакып Дулатов, стремились к созданию автономного казахского государства в рамках демократических принципов. После Февральской революции 1917 года партия активно участвовала в политической жизни, а в декабре того же года провозгласила автономию Алаш-Орда, которая просуществовала до 1920 года. Однако после прихода к власти большевиков её деятельность была подавлена, а лидеры подверглись репрессиям.

Несмотря на кратковременное существование, партия "Алаш" сыграла ключевую роль в формировании национального самосознания казахского народа и заложила основу для будущего государственного строительства Казахстана.

Ключевые слова: дума, партия, репрессия, Алаш, Айқап.

"Алаш" партия и газета "Қазақ" являются важными символами национально-освободительного движения казахского народа в начале XX века.

Партия "Алаш" была создана в 1917 году как первая казахская политическая партия, направленная на защиту национальных интересов казахского народа. Ведущими деятелями партии были Алихан Букейханов, Ахмет Байтұрсынов, Миржакып Дулатов и другие представители казахской интеллигенции.

Основные цели партии включали:

- добиться национальной автономии для казахского народа;
- решить земельный вопрос в пользу коренного населения;
- развивать систему образования и культуры;
- сохранить традиции, язык и самобытность казахского народа.

Алаш Орда – это исполнительный орган партии, который фактически был правительством Алашской автономии, существовавшей с 1917 по 1920 годы. Алаш Орда выступала против большевиков после Октябрьской революции, однако в 1920 году была ликвидирована Советской властью.

Газета "Қазақ" выходила в Оренбурге с 1913 по 1918 годы и являлась национально-демократическим изданием. Главным редактором был Ахмет Байтұрсынов. Газета освещала политические, социальные и культурные вопросы, поднимала актуальные проблемы казахского общества.

Основные задачи газеты включали:

- пробуждение национального самосознания;
- пропаганду образования и просвещения;
- защиту прав казахского народа и его культуры;
- поддержку идей партии "Алаш".

Газета "Қазақ" сыграла значительную роль в распространении идей "Алаш" и пробуждении политической активности среди казахского населения. Однако в 1918 году была закрыта советскими властями за оппозиционную деятельность.

Партия "Алаш" и газета "Қазақ" были ключевыми элементами в борьбе за национальное самосознание и политическую автономию казахского народа. Их деятельность заложила основы для будущих национально-освободительных движений в Казахстане.

Конечно! Давайте подробнее рассмотрим роль партии "Алаш" и газеты "Қазақ" в истории Казахстана [1].

Исторический контекст.

В начале XX века Казахстан входил в состав Российской империи. Казахский народ сталкивался с рядом социальных, экономических и политических проблем, таких как потеря земель из-за колониальной политики, низкий уровень образования, ограничения в правах и рост русификации. В ответ на эти вызовы начала формироваться казахская интеллигенция, стремившаяся к сохранению национальной идентичности и культурных ценностей. Именно в этой среде зародились идеи национального возрождения, приведшие к созданию партии "Алаш" и выпуску газеты "Қазақ".

Партия "Алаш".

Создание и идеология.

Партия "Алаш" была официально создана в июле 1917 года на Первом Всеказахском съезде, который прошёл в Оренбурге. Лидерами партии стали видные представители казахской интеллигенции, такие как:

Алихан Букейханов – лидер движения и первый председатель Алаш Орды, экономист и политик. Ахмет Байтұрсынов – видный просветитель, лингвист, редактор газеты "Қазақ".

Миржакып Дулатов – писатель и публицист, активно выступавший за независимость казахского народа [2].

Партия "Алаш" ставила перед собой следующие цели:

1. Создание национальной автономии – предоставление казахскому народу политической самостоятельности в управлении своими внутренними делами.
2. Земельная реформа – возврат земель, которые были захвачены русскими переселенцами, и их перераспределение среди казахов.
3. Реформа образования – внедрение системы светского образования на родном языке, развитие науки и культуры.
4. Развитие экономики – поддержка национального предпринимательства и сельского хозяйства.
5. Равенство всех народов – защита прав казахов в рамках многонациональной империи, предотвращение дискриминации.

Алаш Орда После Октябрьской революции 1917 года и установления власти большевиков, партия "Алаш" провозгласила создание автономного правительства — Алаш Орды, которое возглавил Алихан Букейханов. Алаш Орда взяла на себя управление территорией, где большинство населения составляли казахи, и даже создала свою армию для защиты автономии.

Алаш Орда провела ряд реформ:

- организация местных органов самоуправления;

- поддержка национального образования, открытие школ и учебных заведений;
- подготовка законодательства, защищающего интересы коренного населения.

Однако в условиях Гражданской войны Алаш Орда оказалась между двух огней – большевиками и белогвардейцами. После победы Красной армии в 1920 году Алаш Орда была распущена, а многие её лидеры подверглись репрессиям.

Газета "Қазақ".

История и роль.

"Қазақ" – это первая казахская национальная газета, выходившая с 1913 по 1918 годы в Оренбурге. Инициатором её создания был Ахмет Байтұрсынов, который стал главным редактором. Также активное участие в выпуске газеты принимали Алихан Букейханов и Миржакып Дулатов.

Цели и задачи газеты:

1. Просвещение и образование – "Қазақ" активно пропагандировала важность образования и грамотности среди казахов. Публиковались статьи о необходимости создания школ, обучения на казахском языке и важности светского образования.
2. Национальное самосознание – газета поднимала вопросы сохранения казахской культуры, языка и традиций. Это было особенно важно в условиях активной русификации и колониальной политики.
3. Защита прав и свобод – газета публиковала статьи, в которых критиковалась политика Российской империи в отношении казахов, поднимались вопросы земельных притеснений, налогов и прав казахского населения.
4. Политическая активность – "Қазақ" стала рупором партии "Алаш", продвигая её идеи о национальной автономии и реформах.

Газета освещала такие темы, как:

- история и культура казахского народа;
- права женщин и необходимость их участия в общественной жизни;
- экономическое развитие и проблемы землепользования;
- вопросы политики, связанные с будущим Казахстана.

Влияние и закрытие.

"Қазақ" сыграла ключевую роль в пробуждении политического сознания казахского народа, подготовив почву для создания партии "Алаш". Однако после установления Советской власти газета была закрыта в 1918 году, а многие её авторы и сотрудники были арестованы и репрессированы. Наследие "Алаш" и "Қазақ" [3].

Партия "Алаш" и газета "Қазақ" оставили глубокий след в истории Казахстана. Их идеи о национальном самоопределении, свободе и независимости вдохновили последующие поколения борцов за права и независимость Казахстана. Несмотря на краткосрочное существование, "Алаш" и "Қазақ" стали символами борьбы за свободу и права казахского народа.

Идеи, заложенные лидерами "Алаш", нашли своё отражение в процессе обретения Казахстаном независимости в 1991 году. В современном Казахстане их имена и деяния высоко чтятся, многие улицы и учебные заведения носят имена деятелей "Алаш", а исследования их наследия продолжают и по сей день.

Так, газета «Қазақ» пользовалась большой популярностью в степи, проникла «во все уголки и отдаленные захолустья... края». На ее страницах печатались статьи писателей, юристов, врачей, учителей, учащейся молодежи по животрепещущим темам жизни народа.

В газете публиковались статьи таких выдающихся казахских общественных деятелей, как Мұстафа Шоқай, Шакарим Құдайбердиев, Мұхамеджан Тынышпаев, Гұмар Қараш, Раимжан Марсеков, Жұмағали Тлеулин, Ғабдолғазиз Мұсағалиев, Мағжан Жұмабаев, Қайретдин Болғанбаев, Халел Ғаббасов, Жакып Ақпаев, Жанша Сейдалин, Сұлтанмахмұт.

Что писали в газете. В газетте писали актуальные темы языка, религии и истории Казахского народа, а также требование к СССР, о духовной и нравственной культуре степного народа.

В чём особенность газеты? В концептуальности, высокой публицистичности, сочности и гениальности Казахского литературного языка. Конечно нужно отдать отдельное спасибо писателям и журналистам, которые смогли собрать большую аудиторию и охватили глобальность этих тем.

Ұран» (букв. «Лозунг», «Воззвание»; Букеевская орда), «Бірлік туы» («Знамя единства»; Ташкент), «Тіршілік» - эти слова стали настоящим лозунгом газеты, но к сожалению, газета недолго выпускалась, с 1913 по 1918 год, всего 5 лет, но охватила большую аудиторию! Писатели этой газеты попали в репрессию и были убиты!

Сейчас газете "Қазақ" уже более 110 лет.

Эту газету признали общенациональной, потому что она затрагивала темы всех пострадавших народов, которые не были услышаны на протяжении долгих и мучительных лет, газета давала

мотивацию и силу народам. В газете писали о ценностях, которых не хватало людям в то время, а также газета призывала учиться и узнавать свою историю. Всех писателей оправдали. Они боролись до конца ради свободы и правды своего народа, и даже отдали жизни ради нашего и вашего будущего. Все писатели были репрессированы и убиты ради родины и свободы, которая есть у нас [4]!

Мы, Потомки великих ханов, Батыров, учёных, писателей, Мы не должны забывать про Труд наших предков, которые боролись до конца ради нашего будущего. Они погибли с мечтой о Независимой стране. В наше время каждый человек может написать в газету статью, высказывать своё мнение. Мы будущее этой страны. Так давайте докажем, что не зря проливались крови ради нас!

Список литературы:

1. Рыспаев, К. История Республики Казахстан (с древнейших времен до наших дней) [Текст]: учебное пособие / К. Рыспаев. - Алматы: [б.и.], 2008. - 432 с.
2. Аубакирова, Ж.С. История Казахстана [Текст]: методические рекомендации / Ж.С. Аубакирова. - Усть-Каменогорск: ВКГТУ, 2008. - 64 с.
3. Аминов, Т.М. Современная история Казахстана: Учебное пособие. - Алматы: Бастау, 2017. - 456с. - ISBN 978-601-281-219-0. <http://rmebrk.kz/book/1174679>
4. Новая и новейшая история Казахстана [Текст]: научное издание. Кн.2. Под ред. К.С. Каражана. - Алматы: Қазақ университеті, 2005. - 316 с.

ӘОЖ 625.81.57

ЖАМБЫЛ ОБЛЫСЫНЫҢ СУ КӨЗДЕРІНІҢ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ЖАҒДАЙЫН ЖАҚСАРТУДА БИОЛОГИЯЛЫҚ ӘДІСТЕРДІ КОЛДАНУ

Жанділда К., 4 курс 6B01505 «Биология мұғалімдерін даярлау», М.Х. Дулати атындағы
Тараз университеті, Тараз қ., jandildaqaraqat@mail.ru
Бекеева Г.Е., «Биология» кафедра оқытушысы, М.Х. Дулати атындағы
Тараз университеті, Тараз қ., gulsim.bekeeva@86.mail.ru

Аңдатпа: Бұл жұмыста Жамбыл облысының су көздерінің экологиялық жағдайын жақсарту үшін биологиялық әдістерді қолдану қарастырылады. Су объектілерінің ластануын зерттеуге, олардың экожүйелік жағдайын талдауға және табиғи тепе-теңдікті қалпына келтірудің биотехнологиялық тәсілдерін жасауға баса назар аударылады. Суды тазартудың тиімді құралы ретінде биологиялық ыдырайтын материалдарды пайдалануға, биофилтрлерді енгізуге және су өсімдіктерін өсіруге ерекше мән беріледі. Зерттеу нәтижелері биологиялық әдістерді енгізу ластаушы заттардың деңгейін төмендетуге, Биоәртүрлілікті қалпына келтіруге және аймақтағы су экожүйелерінің тұрақты дамуына ықпал ететінін көрсетеді.

Кілт сөздер: Жамбыл облысы, су көздері, экология, биологиялық әдістер, суды тазарту, экожүйелер, биоәртүрлілік, тұрақты даму.

Су ресурстары адам өмірін, ауыл шаруашылығын және өнеркәсіпті қамтамасыз ететін экожүйенің маңызды құрамдас бөліктерінің бірі болып табылады. Халықтың өсуі мен экономикалық белсенділіктің күшеюі жағдайында су көздерінің экологиялық жағдайын сақтау және қалпына келтіру мәселесі ерекше өзекті болып отыр. Қазақстанның оңтүстік бөлігінде орналасқан Жамбыл облысы өзендер, көлдер мен жер асты суларын қоса алғанда, түрлі су ресурстарының болуымен сипатталады. Алайда, ағынды сулардың ластануы, химиялық тыңайтқыштарды көп қолдану және табиғи экожүйелердің бұзылуы сияқты антропогендік жүктемелер бұл су көздерінің сапасын едәуір нашарлатты.

Су объектілерінің экологиялық жағдайын жақсартудың биологиялық әдістерін енгізу ерекше маңызға ие. Бұл әдістер табиғи өзін-өзі реттеу және су ортасын қалпына келтіру механизмдерін қолдануға негізделген, бұл оларды ұзақ мерзімді перспективада экологиялық таза және тұрақты етеді. Дәстүрлі тазарту әдістерінен айырмашылығы, биологиялық технологиялар химиялық реагенттерді пайдалануды азайтуға мүмкіндік береді, осылайша экожүйелерге теріс әсерді азайтады. Бұл әсіресе Жамбыл облысы үшін өте маңызды, онда су ресурстары ауыл шаруашылығы өндірісін қолдауда және жергілікті халықты ауыз сумен қамтамасыз етуде шешуші рөл атқарады [1].

Жамбыл облысы су сапасының нашарлауына байланысты бірқатар экологиялық проблемаларға тап болады. Аймақтың су көздері табиғи және антропогендік факторлардың әсерінен ластану деңгейінің жоғарылауынан зардап шегеді. Ең өткір мәселелердің бірі-нитраттар, фосфаттар және ауыр металдар сияқты ластаушы заттардың жоғары концентрациясы және су экожүйелеріндегі биоәртүрліліктің төмендеуі. Бұл проблемалар аймақтың экологиялық тұрақтылығына ғана емес, сонымен бірге халықтың денсаулығына, экономикалық дамуына және жалпы өмір сапасына теріс әсер етеді.

Биофльтрация, фиторемедиация және микроорганизмдерді пайдалану сияқты суды тазартудың биологиялық әдістері су объектілерінің экологиялық тепе-теңдігін тиімді қалпына келтіруге мүмкіндік береді. Бұл әдістер органикалық ластаушы заттарды кетіруде, қоректік заттардың концентрациясын төмендетуде және биологиялық әртүрлілікті қалпына келтіруде жоғары тиімділікті көрсетеді. Сонымен қатар, олар экожүйелердің сыртқы әсерлерге төзімділігін нығайтуға ықпал етеді және айтарлықтай қаржылық шығындарсыз ұзақ әсер етеді.

Бұл жобаның мақсаты ластану деңгейін төмендетуге және табиғи Биоәртүрлілікті қалпына келтіруге бағытталған Жамбыл облысының су көздерінің экологиялық жағдайын жақсартудың биологиялық әдістерін әзірлеу және енгізу болып табылады. Мақсатқа жету үшін келесі міндеттерді шешу қажет:

1. Ластанудың негізгі көздері мен түрлерін анықтай отырып, Жамбыл облысының су көздерінің ағымдағы жай-күйіне талдау жүргізу.
2. Су ресурстарын тазартудың қолданыстағы биологиялық әдістерін зерттеу және олардың аймақ жағдайында қолданылуын бағалау.
3. Су объектілерін тазарту мен қалпына келтірудің тиімді биологиялық технологияларын енгізуді қамтитын іс-шаралар кешенін әзірлеу.
4. Аймақтың су көздерінің пилоттық учаскелерінде әзірленген әдістерге эксперименттік тестілеу жүргізу.
5. Ұсынылған шаралардың экологиялық және экономикалық тиімділігін, сондай-ақ олардың жергілікті халықтың өмір сүру сапасын жақсартуға әсерін бағалау.

Жамбыл облысы жағдайында су объектілерінің экологиялық жағдайын жақсарту үшін қазіргі заманғы биологиялық технологияларды бейімдеу және практикалық қолдану болып табылады. Әртүрлі биологиялық әдістердің жергілікті экожүйенің бірегей сипаттамаларымен өзара әрекеттесуін зерттеу көзделеді, бұл судың ластану мәселесін шешудің кешенді тәсілін жасауға мүмкіндік береді.

Сонымен қатар, зерттеу табиғи ресурстарды сақтау және қалпына келтіру үшін инновациялық шешімдерді ұсына отырып, су экожүйесі ғылымының дамуына ықпал етеді. Биологиялық әдістерді қолдана отырып, суды тазартудың кешенді бағдарламасын жасау аймақтың су ресурстарын басқарудың экологиялық тұрақты моделін құруға негіз бола алады [2].

Жобаның практикалық маңыздылығы оның қолданбалы сипатында. Суды тазартудың биологиялық әдістерін енгізу су көздерінің ластану деңгейін төмендетуге, олардың экологиялық тұрақтылығын арттыруға және халықтың және ауыл шаруашылығының қажеттіліктері үшін судың сапасын жақсартуға мүмкіндік береді. Әзірленген технологиялар тек Жамбыл облысында ғана емес, сондай-ақ экологиялық проблемалары ұқсас Қазақстанның басқа өңірлерінде де пайдаланылуы мүмкін.

Сонымен қатар, зерттеу нәтижелері қоршаған ортаны қорғау және су ресурстарын басқарумен айналысатын мемлекеттік және жеке ұйымдар үшін пайдалы болады. Олар жаңа экологиялық бағдарламаларды, нормативтік актілерді және аймақтың тұрақты даму стратегияларын әзірлеу кезінде ескерілуі мүмкін.

Жамбыл облысының су көздерінің экологиялық жағдайы

Қазақстанның оңтүстігінде орналасқан Жамбыл облысы ірі және кіші өзендерді, көлдерді, сондай-ақ жер асты суларын қамтитын су ресурстарының едәуір мөлшеріне ие. Аймақтың негізгі өзендерінің ішінде ауыз сумен қамтамасыз етуде, ауылшаруашылық жерлерін суаруда және экожүйелерді қолдауда шешуші рөл атқаратын Талас пен Али ерекше көзге түседі. Алайда, соңғы онжылдықтарда аймақтың су объектілерінің экологиялық жағдайы айтарлықтай нашарлады.

Ластанудың негізгі көздері:

1. Ауылшаруашылық қызметі.

Тыңайтқыштар мен пестицидтерді қолдану су объектілерінде нитраттардың, фосфаттардың және басқа химиялық қосылыстардың жиналуына әкеледі. Бұл эвтрофикация процесіне ықпал етеді, онда балдырлардың тез өсуіне және судағы оттегінің төмендеуіне әкелетін қоректік заттардың концентрациясы артады.

2. Өнеркәсіптік шығарындылар.

Жамбыл облысының аумағында ауыр металдарды, фенолдарды және басқа да улы заттарды суға тастайтын химия және тау-кен өнеркәсібі кәсіпорындары жұмыс істейді. Бұл ластаушы заттар флора мен фаунаға жойқын әсер етеді, сонымен қатар судың сапасын нашарлатады, оны жарамсыз етеді.

3. Тұрмыстық қалдықтар.

Халық санының өсуіне байланысты ағынды сулардың көлемі артып келеді, олар көбінесе тиісті тазартусыз су қоймаларына төгіледі. Бұл экожүйеге бактериялық жүктемені арттыратын органикалық қосылыстардың жиналуына әкеледі.

Қолданыстағы проблемалар экологиялық жағдайды жақсарту үшін кешенді тәсілдерді, соның ішінде әлемдік тәжірибеде тиімділігі дәлелденген биологиялық әдістерді қолдануды талап етеді [3].

Су ресурстарын тазартудың биологиялық әдістері

Су объектілерін тазартудың биологиялық әдістері ластаушы заттарды жою үшін тірі организмдер мен табиғи процестерді қолдануға негізделген инновациялық тәсіл болып табылады. Ең тиімді технологиялардың ішінде мыналарды бөліп көрсетуге болады:

1. Фиторемедиация.

Бұл әдіс суды тазарту үшін қамыс, қамыс және су гиацинті сияқты су өсімдіктерін пайдалануды қамтиды. Бұл өсімдіктер ауыр металдарды, нитраттар мен фосфаттарды сіңіре алады, сонымен бірге суды оттегімен байытады. Су айдындары қарқынды ластануға ұшырайтын Жамбыл облысының жағдайында фиторемедиация жергілікті өсімдіктердің экстремалды жағдайларға жоғары бейімделуінің арқасында әсіресе тиімді болуы мүмкін.

2. Биоплато.

Биоплато-жасанды түрде жасалған экожүйе, онда микроорганизмдер, су өсімдіктері мен топырақтары суды органикалық және химиялық ластанудан тазарту үшін симбиозда жұмыс істейді. Бұл әдістің артықшылығы-оның ұзақ мерзімді әсері және су объектілерінің әртүрлі түрлерінде қолдану мүмкіндігі.

3. Микроорганизмдерді қолдану.

Бактериялар мен саңырауқұлақтар сияқты микроорганизмдер Органикалық заттардың ыдырауында және токсиндерді бейтараптандыруда маңызды рөл атқарады. Мысалы, *Pseudomonas* тұқымдасының бактериялары мұнай өнімдерін ыдыратуға қабілетті, ал басқа микроорганизмдер азотты қосылыстарды тиімді түрде жояды.

4. Су айдындарын аэрациялау.

Судағы оттегінің көбеюі Органикалық заттардың биологиялық ыдырау процестерін және биоәртүрлілікті қалпына келтіруді ынталандырады. Аэрацияны олардың тиімділігін арттыру үшін басқа биологиялық әдістермен біріктіруге болады.

Жамбыл облысы жағдайында биологиялық әдістерді қолдану

Су объектілерін тазартудың биологиялық әдістерін сәтті енгізу үшін аймақтың климаттық және экологиялық ерекшеліктерін ескеру қажет. Жамбыл облысы құрғақ климатпен сипатталады, бұл судың көп мөлшерін қажет ететін су өсімдіктерін пайдалануға шектеу қояды. Дегенмен, ылғалдың жетіспеушілігі жағдайында тиімді жұмыс істей алатын қамыс сияқты бейімделген түрлер бар.

Сонымен қатар, аймақтық өнеркәсіп пен ауыл шаруашылығы ластанудың ерекше химиялық құрамын жасайды, бұл нақты шешімдерді әзірлеуді қажет етеді. Мысалы, фосфаттар мен нитраттардың жоғары концентрациясымен күресу үшін фиторемедиация әдістері мен Редукторлы микроорганизмдерді қолдану ұсынылады.

Эксперименттік зерттеулер көрсеткендей, мысыққұйрық және кәдімгі каламус сияқты өсімдіктерді микроорганизмдермен бірге қолдану қысқа мерзімде нитрат құрамын 60-80% төмендетуі мүмкін. Қолданылатын әдістерді түзету және олардың тиімділігін бағалау үшін судың сапасына үнемі мониторинг жүргізу маңызды [4].

Биологиялық әдістердің экологиялық және экономикалық артықшылықтары

Биологиялық тазарту әдістері дәстүрлі технологиялармен салыстырғанда бірқатар артықшылықтарға ие:

1. Экологиялық тұрақтылық.

Биологиялық әдістер табиғи процестерге негізделген, бұл қайталама ластану қаупін азайтады.

2. Ұзақ мерзімді әсер.

Су өсімдіктері мен микроорганизмдерді қолдану экожүйенің жалпы тұрақтылығын жақсартатын табиғи Биоәртүрлілікті қалпына келтіруге ықпал етеді.

3. Экономикалық тиімділік.

Биологиялық әдістерді енгізу жабдықтар мен жұмыстардың минималды шығындарын талап етеді, бұл оларды қаржылық ресурстары шектеулі аймақтарда пайдалануға қол жетімді етеді.

4. Бейімделу.

Бұл әдістерді ластанудың әртүрлі түрлеріне және қоршаған орта жағдайларына бейімдеуге болады, бұл оларды әртүрлі аймақтарда пайдалануға мүмкіндік береді.

Биологиялық әдістерді қолдану нәтижелері

Жамбыл облысындағы пилоттық учаскелерде су объектілерін тазарту үшін фиторемедиация мен биоплатоны пайдалану бойынша эксперимент жүргізілді. Нәтижесінде келесі көрсеткіштерге қол жеткізілді:

- нитрат концентрациясының 70% төмендеуі;
- ауыр металдардың (қорғасын, кадмий) 50-60% - ға азаюы;
- жергілікті фауна популяциясын, соның ішінде балық пен су омыртқасыздарын қалпына келтіру;
- бактериялық ластанудың 80% - ға төмендеуі.

Бұл нәтижелер биологиялық әдістердің жоғары тиімділігін көрсетеді және олардың Жамбыл облысындағы су объектілерінің экологиялық проблемаларын шешуге жарамдылығын растайды.

Жергілікті қоғамдастықпен өзара әрекеттесу.

Биологиялық әдістерді енгізудің маңызды аспектісі жергілікті халықтың қатысуы болып табылады. Білім беру науқандары мен экологиялық іс-шараларды өткізу тұрғындардың таза судың маңыздылығы және табиғи ресурстарға ұқыпты қарау қажеттілігі туралы хабардарлығын арттыруға мүмкіндік береді.

Жергілікті билік органдарымен, кәсіпорындармен және білім беру мекемелерімен бірлесіп жұмыс істеу Қазақстанның басқа өңірлерінде таратылуы мүмкін су ресурстарын басқарудың тұрақты моделін құруға ықпал етеді [1].

Әрі қарай қолдануға арналған ұсыныстар

Зерттеу негізінде келесі ұсыныстарды жасауға болады:

1. Аймақтың басқа су объектілерінде әртүрлі биологиялық әдістерді эксперименттік тестілеуді жалғастыру.
2. Жергілікті тұрғындар үшін экологиялық мониторинг және оқыту бағдарламаларын әзірлеу.
3. Қарқынды ластану орындарында фиторемедиация және биоплато технологияларын енгізу.
4. Су ресурстарын басқаруда экологиялық таза технологияларды пайдалануды ынталандыратын нормативтік-құқықтық база құру.

Су объектілерін тазартудың биологиялық әдістері Жамбыл облысының экологиялық проблемаларын тиімді шешуді білдіреді. Олар ластану деңгейін төмендетіп қана қоймай, сонымен қатар аймақтың тұрақты дамуын қамтамасыз ете отырып, табиғи Биоәртүрлілікті қалпына келтіруге мүмкіндік береді. Бұл технологияларды енгізу кешенді тәсілді және барлық мүдделі тараптардың белсенді қатысуын талап етеді [2].

Қорытынды

Жүргізілген зерттеу Жамбыл облысының су көздерінің экологиялық жағдайын жақсарту үшін биологиялық әдістерді енгізудің өзектілігін көрсетеді. Өңірдің негізгі проблемасы Ағынды суларды тазартудың ескірген технологиялары және Таразда қазіргі заманғы тазарту құрылыстарының болмауы салдарынан су айдындарының ластануы болып қала береді, бұл ауыз су мен экожүйелердің сапасына қауіп төндіреді. Хлорелла, мембраналық технологиялар және биологиялық тазарту станцияларын пайдалану сияқты әдістерді қолдану Қазақстанның басқа өңірлерінде өзінің тиімділігін көрсетті және облыста тұрақты су пайдалану үшін негіз бола алады.

Алайда, мұндай технологияларды жүзеге асыру айтарлықтай қаржылық инвестицияларды және табиғи ресурстарды басқару стратегияларын қайта қарауды қажет етеді. "Жасыл экономика" бағдарламалары арқылы қол жеткізуге болатын мемлекеттік қолдау және инвесторларды тарту қажет. Сонымен қатар, экологиялық бақылау және мониторинг саласындағы мамандарды оқытуды күшейту қажет.

Аэробты минералдану және фотокатализге негізделген технологиялар сияқты биологиялық тазарту әдістерін енгізу ластану деңгейін төмендетіп қана қоймай, халықтың өмір сүру сапасын да жақсарта алады. Бұл тәсілдерді интеграциялау қоғамдық бақылаумен және ресурстарды орнықты пайдаланумен бірге Жамбыл облысына ағымдағы және болашақ ұрпақ үшін тиісті сападағы су көздерін қамтамасыз етуге мүмкіндік береді [4].

Әдебиеттер тізімі:

1. DKnews.kz. Методы очистки сточных вод: технологии и перспективы. URL: <https://dknews.kz>
2. 24.kz. Новые технологии очистки воды разрабатывают казахстанские ученые. URL: <https://24.kz>
3. Inform.kz. Тараз – единственный город в Казахстане, не имеющий очистных сооружений фильтрации сточных вод. URL: <https://www.inform.kz>

4. Eikos.kz. Биологическая очистка коммунальных сточных вод малых городов и санаториев.
URL: <https://eikos.kz>

ӘОЖ 004.451.9

ҚАЗАҚСТАН ҮШІН ИННОВАЦИЯЛЫҚ ҚАДАМ - ANSIBLE AWX АВТОМАТТАНДЫРУ ТӘСІЛІН ӨЗГЕРТЕДІ

Акилов Е., 6B07122 «Басқару жүйесіндегі автоматтандыру және ақпараттандыру» БББ-ның
4 курс студенті, М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ.,
eraliakylov@gmail.com

Есмаханова Л.Н., «Автоматтандыру және телекоммуникация» кафедрасының
қауымдастырылған профессор м.а., М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ.,
laura060780@mail.ru

Аңдатпа: Қазіргі уақытта автоматтандыру қарқынды және қарқынды дамып келеді, сондықтан ол IT-инфрақұрылымының ажырамас бөлігіне айналды. Мақалада әртүрлі тапсырмаларды автоматтандыруға, сондай-ақ компьютерлерді қашықтан басқаруға арналған Ansible AWX жүйесін Қазақстанда енгізу тәжірибесі қарастырылады. Ғылыми жаңалық – Ansible AWX-ті практикалық қолдану және орнату ұсынылды, бұл бағдарламалық жасақтаманың жүйелік әкімшілерге, сондай-ақ басқа IT мамандарына жүйелерді қашықтан жеңілдету және басқару үшін ұсына алатын мүмкіндіктер қарастырылады. Бұл құрал әсіресе хосттармен физикалық байланысы қиын адамдар үшін пайдалы болады және қосымша қауіпсіздік пен басқарудың қарапайымдылығы үшін физикалық қосылым арқылы қосылуы мүмкін.

Кілт сөздер: Ansible AWX, қашықтықтан басқару, жүйелерді мониторингтау, хостарды басқару, автоматтандыру, қауіпсіздік.

Ansible AWX – жұмысты және күнделікті тапсырмаларды жеңілдететін, автоматтандыруды дамыту және операциялық тиімділік үшін қарапайым, бірақ маңызды ететін қуатты автоматтандыру құралы бар қарапайым, жергілікті веб-интерфейс.

Ansible – серверлер мен компьютерлерді автоматты түрде басқаруға көмектесетін жүйе немесе құрал. Оны негізінен DevOps инженерлері, сонымен қатар жүйелік әкімшілер қолданады. Жүйе бағдарламалық құралды орналастыруды, бағдарламалық жасақтаманы жаңартуды жеңілдетеді, яғни ол қашықтан серверлерде бағдарламалық өнімдерді көшіреді және іске қосады. Ansible көмегімен DevOps инженерлері, сондай-ақ жүйелік әкімшілер мен желі инженерлері бағдарламалық өнімді қашықтан іске қосу үшін серверлерді жылдам баптай алады [1]. Бұл әр компьютер үшін қолмен конфигурациялаудан гөрі қарапайым және ыңғайлы, егер олардың саны көп болса немесе желі өте кең болса. Бұл Ansible жүйесі ашық, яғни тегін және ашық дегенді білдіреді. Кез келген әзірлеуші оның бастапқы кодын көре алады және оны өз қажеттіліктеріне бейімдей алады.

Қазіргі заманғы компанияларда компаниялар күнделікті тапсырмалар үшін шығындарды азайтумен қатар тиімділікке ұмтылады, сондықтан автоматтандыруды дамыту қажет. Сондықтан көптеген ұйымдар күнделікті процестерді автоматтандыруды енгізді. Ал Ansible AWX-ті Қазақстанда енгізу IT инфрақұрылымын және басқаруды автоматтандыруды дамытудың алғашқы қадамы сияқты. Қазақстанда көптеген мекемелерде физикалық байланыс орнатылған және орнатылған, бірақ қашықтан қол жеткізуді қосымша қамтамасыз етуге болады, бұл қауіпсіздікті де арттырады және қайталанатын тапсырмаларды орындау кезінде автоматтандыру арқылы тиімділікті қамтамасыз етеді.

Ansible AWX қазірдің өзінде көптеген елдерде және әртүрлі мекемелерде, мемлекеттік органдарда, сондай-ақ АТ-инфрақұрылымын басқару және автоматтандыру үшін банк құрылымдарында белсенді түрде қолданылады [2]. Ұлыбританияда көптеген оқу орындары бұл жүйені әртүрлі жүйе құрамдастарын орталықтан басқару және жаңарту үшін пайдаланады, бұл оларға қауіпсіздік пен құпиялылықтың жоғары деңгейін сақтауға мүмкіндік береді, ал Канада елінде бұл бағдарламалық қамтамасыз ету мемлекеттік органдардағы тапсырмаларды автоматтандыруға көмектеседі, бұл әсіресе ұйымдар үшін қажет. органикалық ресурстармен және қашықтан басқару қажет. АҚШ компаниялары оқиғаларды бақылау және автоматты түрде жауап беру үшін Ansible AWX, атап айтқанда IBM пайдаланады. Ол серверлердің жұмысын қамтамасыз етеді және сәтсіздіктерді болдырмайды. Осы елдердегі бұл мысалдар Ansible AWX жан-жақты және сенімді автоматтандыру шешімі екенін растайды.

Ansible AWX орнатудың кезеңдері

Қадам 1: GPG Docker кілтін орнату және репозиторий қосу.

Бұл қадамда ресми Docker веб-сайтына өтіп, 1-суретте көрсетілген кодты терминалға теру керек, осылайша сенімді көзден қауіпсіз орнату үшін ресми кілт пен оның репозиторийі қосылады. Бұл пәрмендер жүйені жаңартуды және құралдарды орнатуды орындайды, кілттер үшін қалтаны жасайды, қауіпсіздік кілттерін жүктеп алады, содан кейін оған қол жеткізу үшін қажетті құқықтарды орнатады [2].

```
sudo apt-get update
sudo apt-get install ca-certificates curl
sudo install -m 0755 -d /etc/apt/keyrings
sudo curl -fsSL https://download.docker.com/linux/ubuntu/gpg -o /etc/apt/keyrings/docker.asc
sudo chmod a+r /etc/apt/keyrings/docker.asc

# Add the repository to Apt sources:
echo \
  "deb [arch=$(dpkg --print-architecture) signed-by=/etc/apt/keyrings/docker.asc] https://download.docker.com/linux/ubuntu \
  $(. /etc/os-release && echo "$VERSION_CODENAME") stable" | \
  sudo tee /etc/apt/sources.list.d/docker.list > /dev/null
sudo apt-get update
```

Сурет 1. GPG Docker кілтін орнату және репозиторий қосу

Қадам 2: Docker орнату

2-суретте Docker пакеттерінің орнатылуы көрсетілген, ол «Иә» енгізу арқылы пайдаланушының келісімін талап етеді. Docker өзі контейнерлік бағдарламалар мен қолданбаларды орналастыруға, сақтауға, жасауға және іске қосуға арналған маңызды құрал болып табылады [2].

```
sudo apt-get install docker-ce docker-ce-cli containerd.io docker-buildx-plugin docker-compose-plugin
```

Сурет 2. Docker орнату

Қадам 3: Minikube орнату және іске қосу

3-суретте жергілікті Kubernetes кластерін жасайтын және оны контейнерлерді басқару үшін пайдаланатын Minikube орнату пәрмендері көрсетілген. Бұл пәрмендер жүктелген файлды пайдаланушының жүйесіне жылжытады, сонда ресурстар пайдалануға дайын болады. Сондай-ақ бөлінген ресурстар 4 процессор және 6 гигабайт жады болып табылады және осы кодтар арқылы желі әдісін басқаруға қосымша қосылады.

Minikube - контейнерлерді басқару үшін қажет жергілікті Kubernetes кластерін іске қосу құралы. Оны орнату және іске қосу үшін келесі пәрмендерді пайдаланыңыз [3]:

```
curl -LO https://storage.googleapis.com/minikube/releases/latest/minikube-linux-amd64
sudo install minikube-linux-amd64 /usr/local/bin/minikube
minikube start --cpus=4 --memory=6g --addons=ingress
alias kubect1="minikube kubectl --"
```

Сурет 3. Minikube орнату және іске қосу

Қадам 4: AWX Operator орнату

4-суретте kustomization. yaml файлы көрсетілген. Мұнда AWX Operator конфигурациясы мен бапталуы және кубернетеспен өзара байланыс көрсетілген [3]. Қазіргі уақытта Ansible AWX орнатудың тек екі жолы бар және бұл AWX операторы әдістердің бірі болып табылады.

```

apiVersion: kustomize.config.k8s.io/v1beta1
kind: Kustomization
resources:
  - github.com/ansible/awx-operator/config/default?ref=2.0.1
images:
  - name: quay.io/ansible/awx-operator
    newTag: 2.1.0
namespace: awx

```

Сурет 4. Kustomization. yaml файлының құрылуы

Қадам 5: Сервер құру және журналдарды тексеру

5-суретте сервері бар файл құрылады және суреттегі барлығы сол жерде көрсетілген. Әрі қарай файлы орындауға қолданылады. Осының бәрінен кейін журналдарды тексеру орта есеппен 10-20 минутты алады. Содан кейін Ansible AWX веб-серверіне өту керек [4].

```

apiVersion: awx.ansible.com/v1beta1
kind: AWX
metadata:
  name: awx-server
spec:
  service_type: nodeport
| Command to apply the configuration:
kubectl apply -k .

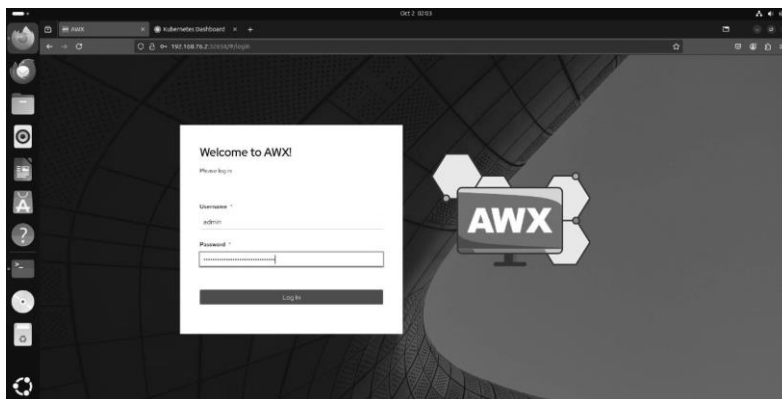
To check installation logs:
kubectl logs -f deployments/awx-operator-controller-manager

```

Сурет 5. Сервер құру және журналдарды тексеру

Қадам 6: Ansible AWX жүйесіне кіру

6-суретте Ansible-AWX веб-интерфейсі көрсетілген, онда пайдаланушы пайдаланушы аты мен құпия сөзді енгізу қажет болатын кіру бетіне өтеді. Бұл бетте AWX логотипі де көрсетілген, бұл олардың сайты екенін дәлелдейді. Пайдаланушы сонымен қатар жергілікті мекен-жай арқылы жүйеге кіреді. Бұл интерфейс Ansible көмегімен тапсырмаларды басқаруға және автоматтандыруға мүмкіндік береді. Бұл интерфейс арқылы ол пайдаланушыға жобаларды жасауға және басқаруға, тапсырмалар қосуға және оларды орындаушыларға тағайындауға мүмкіндік береді. Пайдаланушы сонымен қатар өзінің түгендеуіне қосатын серверлер тізімін басқара алады [4]. Ол Inventory-ға орналастырған хосттардың күйін бақылай алады. Бұл интерфейс арқылы пайдаланушы қауіпсіздікті қамтамасыз ету үшін рөлдер мен құқықтарды тағайындай алады. Сайып келгенде, бұл интерфейс конфигурацияны басқаруға және IT процесін автоматтандыруға арналған қуатты құралдар жиынтығын қамтамасыз етеді, яғни бұл оның тиімділігін көрсетеді.

Сурет 6. Ansible-AWX-тың Web-интерфейсі

Бұл қадамдар IT инфрақұрылымыңыз үшін орталықтандырылған басқаруды және тапсырмаларды автоматтандыруды қамтамасыз ете отырып, Ubuntu жүйесінде Ansible AWX орнатуға және конфигурациялауға көмектеседі.

Қорытынды. Ansible AWX көмегімен автоматтандырылған максаттар: бағдарламалық компоненттердің орнатылуы, жаңартылуы және зиянды қауіптерден тазалануы. Ansible AWX мұның барлығын серверлердегі бағдарламалық құралды автоматты түрде жаңарту үшін пайдаланылатын сценарийлер арқылы жасай алады. Мұны істеу үшін көбірек хосттар қажет, олар Inventory папкасына жазылуы керек. Мұның бәрі жұмыс процесін жылдамдатады және әртүрлі қателер ықтималдығын азайтады, бұл әсіресе мекемелер, банктер және ірі кеңселер сияқты ірі инфрақұрылымдар үшін пайдалы. Сонымен қатар, Ansible AWX әртүрлі жүйелердің денсаулығын бақылауға мүмкіндік береді. Серверлердің күйін анықтау үшін апта сайынғы, ай сайынғы тұрақты тексерулерді орнатуға болады. Сондай-ақ жинақталуы туралы хабарландырулар алуға болады.

Пайдаланушылар Ansible AWX орнату және пайдалану кезінде әртүрлі қиындықтарға тап болуы мүмкін. Веб-интерфейсті орнату және оған қол жеткізу қиын бөлік, өйткені ол әртүрлі қадамдарды және докер мен кубернетісті түсінуді талап етеді. Бағдарламалық жасақтаманың әртүрлі өзгерістері мен жаңартуларын бақылау және қажет болған жағдайда ағылшын тіліндегі дереккөздерден іздеу қажет.

Ойын кітаптарын жасау және іске қосу, ойын кітаптарын жазу сияқты функциялар жаңадан бастаған маман үшін қиын кезең болуы мүмкін, өйткені ол YAML-де тапсырмаларды автоматтандыру үшін сценарий жазуда жақсы түсінік пен тәжірибені талап етеді [5].

Пайдаланушылар процессордың, компьютерлеріндегі немесе ноутбуктеріндегі ресурстардың таусылуы мәселесіне тап болуы мүмкін. Жадысы көп жақсы процессор қажет, әсіресе үлкен инфрақұрылымға қатысты.

Мұндай жүйенің енгізілуі Қазақстан үшін айтарлықтай алға басуды қамтамасыз етеді. Кейбір компаниялар мен банктер оны қазірдің өзінде пайдаланып жатыр, бірақ қарапайым мекемелер мен кеңселер, сондай-ақ мемлекеттік органдар AWX-ті күрделі жүйе деп санап, әлі қабылдаған жоқ. Қазақстанда толық автоматтандыру қарқынды дами бастады. Сондықтан Ansible AWX операциялық тиімділікті арттырып, елдегі автоматтандыруды дамытуға үлес қоса отырып, жүйелік әкімшілерге түсетін жүктемені айтарлықтай азайта алады.

Халықаралық тәжірибе көрсеткендей, бұл жүйе әртүрлі инфрақұрылымдарға бейімделуге және адам факторымен байланысты тәуекелдерді барынша азайтуға қабілетті. Бұл оны IT жүйелерінің тиімділігін, өнімділігін және сенімділігін арттырудың құнды құралына айналдырады.

Әдебиеттер тізімі:

1. <https://redhat.mont.com/events/workshop-ansible-tower-awx>
2. https://kz.hexlet.io/courses/devops-local-setup/lessons/ansible/theory_unit
3. <https://youtu.be/EoqCu9xzYuU>
4. https://www.stex.kz/ru/catalog/1081-kursy_podgotovki_k_sertifikacii_rhca_red_hat_certified_architect/1106-avtomatizacija_pri_pomoshhi_tehnologii_ansible/
5. <https://github.com/ansible/awx-operator>

ӨОЖ 664.61

ҚР-ДА ГАСТРОНОМИЯЛЫҚ ТУРИЗМДІ ДАМУ МҮМКІНДІКТЕРІ

Шәріп Д., 6В11111 «Туристік бизнес» білім беру бағдарламасының 2 курс студенті,

М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ., sharip.dana@bk.ru

Досымова О.Ж., «Туризм және сервис» кафедрасының аға оқытушысы, М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ., Orazkul_77@mail.ru

Аңдатпа: Бұл мақалада Қазақстан Республикасы өлкесіндегі гастрономиялық туризмнің дамыту мүмкіндіктері мен жолдары қарастырылады.

Кілт сөздер: гастрономиялық туризм, гастрономия, дәстүрлі тағамдар, аспаздық бренд, гастрономиялық турлар, тамақ фестивальдері, маришруттар, этнотурлар, т.б.

Өзектілігі. Тақырыптың өзектілігі - Қазақстан Республикасында гастрономиялық туризмнің әлеуетін жақсарту. Біздің елімізде гастрономиялық туризмнің даму әлеуеті енді жақсарып келе жатқандықтан, гастрономиялық туризмді қолға алу. Гастрономиялық туризмді дамыту арқылы елімізге келетін туристтер санын арттырып қана қоймай, сонымен қатар ұлтымыздың тарихын, салт-дәстүрін, әдет-ғұрпын дәріптеуге мүмкіндік береді. Еуропа елдерімен салыстырмалы талдау жасалды.

Мақсаттары мен міндеттері. Жұмыстың мақсаты халық үшін, жалпы қоғам үшін гастрономиялық туризмнің артықшылықтары мен ерекшеліктерін анықтау. Салыстырмалы талдау жүргізу болып табылады.

Гастрономиялық туризм – бұл белгілі бір елдің ұлттық тағамдарымен, өнімдер мен тағамдарды өндіру және дайындаудың ерекшеліктерімен танысуға мүмкіндік беретін саяхат түрі. Гастрономия – бұл мәдениет пен тамақ арасындағы байланысты зерттейтін ғылым саласы. Гастрономиялық туризм туристтерге ұлттық тағамды таңдаудың әртүрлілігі арқылы елмен және оның мәдениетімен танысуға мүмкіндік береді. Қазіргі таңда гастрономиялық турлар өте танымал, себебі бұл тек мейрамханалар мен кафелерге сапарлар ғана емес, сонымен қатар тағамдардың ерекшеліктерімен, сонымен бірге әлемнің басқа жерлерінде кездеспейтін ерекше, жеке ингредиенттермен танысуға арналған бірқатар іс-шаралар.

ТМД елдерінің көпшілігі сияқты Қазақстан гастрономиялық туризмді дамытуда, бірақ ол жақсы деңгейде емес. Қазақстан гастрономиялық турларды толық ұсынбайды деп айта аламыз, өйткені негізгі туристік бағдарламалар туризмнің осы түрінің бір бөлігін ғана қамтиды. Сонымен қатар, қазіргі кезде аспаздық турлар үшін белгіленген жүйе жоқ. Осы жағдайға қарамастан, Қазақстан жақын арада гастрономиялық турларды жеткізуші ретінде өзін нарыққа шығаруға дайын болады. Қазақстан Республикасы индустрия және жаңа технологиялар министрлігінің (ИЖТМ) туризм индустриясы комитетінің туризмді дамытудың осы түрінің маңыздылығын мойындауы кездейсоқ жағдай емес. Негізінен туризм аспаздық мұрамен танысуды қамтиды. Сондай-ақ, азық түліктік туристік аспекті күшті этно-географиялық құрамдас бөлікке ие, өйткені, туристер оны дайындау технологиясына қарағанда белгілі бір географиялық жағдайларда дамитын тұрмыстық мәдениеттің құбылысы ретінде тағамға көп қызығушылық танытады. Қоғамдық адамдар арақатынасы, сондай-ақ осы ұлтқа тән әдет-ғұрыптар мен мінез-құлықтар өмірдің басқа аспектілерімен тығыз байланысып, ел асханасында көрініс табады [1].

Алайда, турситерді көптеп тарту үшін ұлттық тағамдарды сәтті орналастыру үшін бірқатар алғышарттар орындалуы керек:

- ұлттық аулалар аймағы;
- жергілікті асүйлер ұсынатын артықшылықтар;
- шынайы пісіру кеңістігі;
- аспаздық тарихтың болуы;
- қоғамдық тамақтардың ассортименті;
- ұлттық аңыздың болуы;
- денсаулыққа пайдасы;
- ұлттық аспаздық имидждің негізі болып табылатын әртүрлі ерекше тағамдардың болуы.

Осының негізінде Қазақстанда аспаздық брендін кеңейту үшін жеткілікті ресурстар бар деп айтуға болады. Парма ветчинасы, итальяндық макарон өнімдері, грек муссакасы және т.б сияқты аспаздық брендтердің болуы нәтижесінде фирмалық тауарлар аудан имиджінің ажырамас бөлігі болады және аумақ қосымша атаққа ие болады. Қазақстанда гастрономиялық брендке айнала алатын көптеген өнімдер бар. Атап айтатын болсақ, қымыз, айран, шұбат, құрт, ірімшік және т.б кіреді. Сонымен, елімізде гастрономиялық туризмді қолдау үшін жеткілікті ресурстар бар. Туристер елдің шалғай аудандардағы табиғи көрікті жерлерге барған кезде, олар жергілікті тұрғындармен жиі болып, жергілікті тағамдардан дәм тата алады. Нәтижесінде Қазақстанның аспаздық туризмі осы бағытта өсуі тиіс. Қазақ асханасының дәмін татып қана қоймай, сонымен қатар жергілікті тағам дайындау әдет-ғұрыптары туралы білуге және көшпелі қазақ өмір салтына енгуге болатын бұл ауылдық азық-түлік турлары мәдени және танымдық болады. Қазақстандағы гастрономиялық этнотурлар қазіргі әлемнің күнделікті өмірінен алыстап, көшпелі тайпалар сияқты өмір сүргісі келетін шетелдік туристер үшін нағыз шытырман оқиғаға айналуы мүмкін. Олар жергілікті халықтың тұрмыс-тіршілігін, бай мәдениеті мен салт-дәстүрін ұлттық тағамдар арқылы біле алады [2].

Дүниежүзілік туристік ұйым гастрономиялық туризм саласындағы қазіргі жағдайға жан-жақты талдау жасайтын азық-түлік туризмі туралы жаһандық есеп (ЮНВТО) дайындады. Ауқымды сауалнама нәтижелері байынша респонденттердің 79%-ы гастрономиялық қызметті аумақты дамыту үшін гастрономиялық туризмнің маңызды өнімі деп атады. Бұл гастрономиялық маршруттар аспаздық сабақтары шеберханалар мен семинарлар (62%), жергілікті өнімдер мен тағамдарды көрсететін жәрмеңкелер мен көрмелер (59%), сонымен қатар базарлар мен тамақтану орындарына сапарлар мен экскурсиялар.

Туризмді тұтынудың тағы бір тенденциясы – «шығармашылыққа деген сұраныс». Шығармашылық процестер инновациялық туристік өнімдердің қалыптасу көзіне айналады. Шығармашылық, сонымен бірге, процестерге қатысуды пассивті тұтынудан белсенді тұтынуға көшуді білдіреді. Қазіргі кезде көптеген туристік орталықтар гастрономиялық брендті құру, қолдау және дамыту бойынша жұмыс жүргізуде (Мальдив аралдары, Солт-Лейк-Сити, Чэнду, Каталония, Эстония және т.б) [3].

Аймақтардың гастрономиялық әлеуетін дамыту үшін өңірдің үздік өнімдерінің гастрономиялық турларды қалыптастыру бөлігінде еуропалық және әлемдік тәжірибені пайдалануға болады. Италия гастрономиялық туризмнің отаны болып саналады: итальяндық дәмді және пайдалы тағамның белгісімен туристерді тарта отырып, сауда және технологиялық өндірістерді құруды бірінші болып біріктірді. Италияның ұлттық туризм басқармасының мәліметі бойынша, туристердің кем дегенде 10%-ы елге гастрономиялық туризм және шарап турлары арқылы келеді. Қазақстанның туристік және гастрономиялық әлеуеті де бар. Бенчмаркинг технологиясын қолдана отырып, бізде туристік саланың осы түрін сәтті дамытудың барлық мүмкіндіктері бар.

Қазақстанды гастрономиялық туристік бағыттың даму объектісі ретінде қарастыра отырып, елдің гостротуризмді дамытудағы әлеуетінің артықшылықтары мен мүмкіндіктерін бөліп көрсету қажет. Негізгі артықшылықтары - елдің бай-тарихи мұрасы, қалыптасқан аспаздық дәстүрлері, әртүрлі климаттық аймақтары бар кең аумақ, туристік орындардың болуы және фермерлік шаруашылықтың жандануы. Әлеуетті мүмкіндіктері - аймақтық тағамдарды брендтеу, гастрономиялық маршруттар қалыптастыру және оларды БАҚ-та жариялай отырып, тақырыптық аймақтық іс-шараларды өткізу деп айтуға болады. Алайда, бұл жағдайда туризмнің тек қазақ тағамдары бағытында емес, сонымен бірге Қазақстанда тұратын халықтардың ұлттық тағамдары бағытында дамыту дұрысырақ болар еді. Гастрономиялық туризмде әлемнің түрлі елдеріндегі, соның ішінде Қазақстандағы гастрономиялық фестивальдер ерекше орын алады. Аспаздық саяхаттар мен тамақ фестивальдеріне барудың қаржылық аспектілері аймақ экономикасына оң әсер етеді. Қазіргі уақытта біздің елде туристік фирмалар гурмандар мен қызықты саяхат әуесқойларына ұсынатын бірнеше гастрономиялық маршруттар бар. Экскурсиялар Оңтүстік Қазақстан мен Алматы облысының аумағында өткізілген «visit me Kazakhstan», «Picnic time», «best of Almaty Tours», «Slava Stoylar» (Есік) еліміздің түрлі өңірлерінде ұсынылады [4].

Ақмола облысында 2018 жылы еліміздің түкпір-түкпірінен мыңнан астам туристерді «Nomad Food» жинаған ұлттық тағамдар мен сусындардың алғашқы ауқымды фестивалі өтті. «Nomad Food» халықаралық мәртебеге ие болды, өйткені онда аймақтық қатысушылармен қатар Ресей, Өзбекстан, Моңғолия, Сербия аспаздары өз шеберліктерін көрсетті. Бірінші гастрономиялық фестиваль «Four reasons» аймағының іс шаралар тұжырымдамасына еніп, гастрономиялық туризмнің дамуына және әлемдік нарықта бәсекеге қабілеттілікке үлкен серпін берді. Фестиваль тәжірибе алмасуға, қонақжайлылық индустриясын дамытудың перспективалық бағыттарын айқындауға, кәсіби шеберлікті жетілдіруге, ең бастысы ұлттық дәстүрлерді, оның ішінде гастрономия саласында ілгерілетуге ықпал етуге арналған. Фестивальдердің арқасында Ақмола облысының аумағы қосымша атаққа ие болды, ал брендтік өнімдер осы аумақтың имиджінің ажырамас бөлігіне айналды.

Әдебиеттер тізімі:

1. Кабытаева А.К., Титова М.А. «Перспективы развития гастрономического туризма в Казахстане», Кокшетауский университет имени Шокана Уалиханова, 2021.
2. Amiralı Nurgul, Aktymbaeva Bakhyt “The current state of gastronomic tourism in Kazakhstan”, 2023.
3. Global Report on Food Tourism, AM Reports: volume four- Madrid, World Tourism Organization UNWTO 2012.
4. Thesaurus on tourism and recreation.- Madrid: WTO, 2001.

УДК 330.322

ВЕНЧУРНОЕ ИНВЕСТИРОВАНИЕ В КАЗАХСТАНЕ: ВЫЗОВЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ

Саитбаева А., студентка 3 курса образовательной программы 6B04118 «Экономика бизнеса», Таразский университет имени М.Х. Дулати, г. Тараз, adilashka@mail.ru
Искакова Г.К., старший преподаватель кафедры «Экономика и менеджмент», Таразский университет имени М.Х. Дулати, г. Тараз

Аннотация: В данной статье рассматривается состояние венчурного инвестирования в Казахстане, акцентируя внимание на его значении для инновационной экономики, вызовах и перспективах развития. Описываются основные этапы венчурного финансирования, роль государства в поддержке стартапов и факторы, ограничивающие рост рынка. Приведены примеры успешных венчурных фондов и стартапов, а также выделены ключевые проблемы

венчурного инвестирования в стране и предложены соответствующие рекомендации по улучшению состояния рынка венчурных инвестиций в РК.

Ключевые слова: венчурное инвестирование, стартапы, инновационная экономика, Казахстан, венчурные фонды, бизнес-ангелы, государственная поддержка, инвестиции.

Венчурное инвестирование является важным элементом инновационной экономики, способствующим развитию новых технологий, стартапов и высокотехнологичных бизнесов. На данный момент венчурный бизнес в Республике Казахстан на стадии активного развития и является одним из перспективных направлений в развитии экономики страны. Согласно исследованиям, объем венчурного инвестирования в Центральной Азии увеличился в 5,5 раза, а объем сделок за 2023 г. превысил 110 млн. долл. С 2018 по 2023 год объем венчурных инвестиций вырос в 5,8 раза, до \$80 млн, с одновременным увеличением в 3,8 раза, до \$1 млн, среднего размера сделки [1].

Венчурная компания - это частная компания, которая инвестирует деньги и другие ресурсы в быстрорастущие потенциальные компании в обмен на акционерный портфель. Обычно, венчурные инвестиции вкладываются в инновационные стартапы, представляющие технологические отрасли, такие как разработка программного обеспечения, облачные вычисления, искусственный интеллект и биофарма [2]. Большинство инвесторов предпочитают финансировать стартапы посредством венчурных фондов. Либо в альтернативе выступают в роли «бизнес-ангелов». «Бизнес-ангелы» — это инвесторы, готовые вложиться в проект на его начальных стадиях в обмен на долю в компании. Помимо финансовой помощи, такие инвесторы также оказывают поддержку в виде экспертных консультаций.

Примером развитого венчурного фонда является Sequoia Capital. Это один из самых известных и успешных венчурных капиталистических фондов в мире, который сыграл ключевую роль в развитии многих крупнейших технологических компаний. Sequoia Capital — инвестировала в Google и Apple. В последние годы данный фонд уделяет значительное внимание инвестициям в сфере искусственного интеллекта. По состоянию на 2022 год примерно 16% новых вложений фонда пришлось на стартапы, связанные с ИИ, а к 2023 году эта доля выросла почти до 60%. На сегодняшний день в портфеле компании насчитывается более 70 стартапов, работающих в области искусственного интеллекта, включая OpenAI [3]. На примере данного фонда мы можем проследить мировую тенденцию среди инвесторов, которые нацелены вкладывать свои ресурсы именно в сферу ИИ, машинного обучения, робототехники, автономные системы и т.д. Мировые тренды венчурного инвестирования в 2024 году отражают интерес к решению глобальных проблем и развитию технологий, способных кардинально изменить текущие экономические и социальные процессы. Инвесторы все больше фокусируются на стартапах, которые объединяют инновации, устойчивость и высокую потенциальную доходность.

В числе самых крупных венчурных фондов мира, компания Google Ventures (GV) – подразделение группы Alphabet, Inc. В портфеле компании, инвестиции в успешные проекты: Uber, Ripple, Cloudera. Фонд Insight Partners работает с 1995 года и инвестировал в Twitter, Shopify и DocuSign. Еще одна компания, которая может похвастаться успешными проектами, – Index Ventures, европейский венчурный фонд. В портфеле – Dropbox, Robinhood, Figma [4].

Мировая практика венчурного инвестирования демонстрирует ряд успешных механизмов, которые могут быть адаптированы для Казахстана. Например, американская модель венчурного инвестирования считается одной из наиболее развитых. Государственные инициативы, такие как налоговые льготы для инвесторов и программы поддержки стартапов при университетах, способствуют активному развитию инноваций. Например, программа Small Business Innovation Research (SBIR) предоставляет финансирование малым предприятиям, занимающимся научными исследованиями и разработками. В Китае государственные фонды играют ключевую роль, инвестируя в стратегические отрасли, включая искусственный интеллект и биотехнологии. Программа «Made in China 2025» направлена на модернизацию промышленности и поддержку высокотехнологичных стартапов. Европейский Союз через European Innovation Council (EIC) финансирует перспективные проекты на ранних стадиях, предоставляя гранты и инвестиции. Это способствует развитию инновационной экосистемы и поддержке стартапов в различных секторах.

Процесс привлечения инвестиций в Казахстане, как и в других странах, делится на несколько стадий (раундов), которые зависят от уровня развития стартапа, его потребностей в финансировании и целей.

Первый этап привлечения инвестиции – этап pre-seed инвестиций, когда инвесторами являются FFF (friends, family, fools) и сам основатель проекта, помимо этого здесь могут быть задействованы также акселераторы и технопарки. Примером в Казахстане являются Стартапы, участвующие в акселерационной программе Astana Hub, часто привлекают гранты на этом этапе.

Второй раунд привлечения инвестиций – раунд seed инвестиций, посевной раунд. На этом этапе проводится тестирование бизнес-модели, и в случае наличия перспектив, проект начинает свое развитие. Здесь задействованы бизнес-ангелы и венчурные фонды ранних стадий. Важную роль играют гранты от Astana Hub, которые предоставляют до 20 млн тенге. Здесь могут быть задействованы государственные фонды, к примеру QazTech Ventures. Часто стартапы на этом этапе начинают искать международных инвесторов, особенно если проект ориентирован на экспорт. Примером служит проект Clockster, HR-технологический стартап, привлек финансирование на посевной стадии от казахстанских и зарубежных ангельских инвесторов.

На раунде А стартап выходит на стадию активного роста, масштабирования и завоевания значительной доли рынка. Финансирование направлено на привлечение большого числа клиентов, развитие маркетинга, улучшение продукта и выход на новые рынки. Привлечение финансирования на этом этапе внутри страны становится сложнее из-за ограниченного числа крупных венчурных фондов. Стартапы чаще всего ищут международных инвесторов или участвуют в глобальных акселераторах, таких как 500 Startups или Y Combinator. Объем инвестиций в Казахстане в рамках Series A редко превышает \$1–3 млн, что существенно ниже, чем в развитых странах. Пример: Chocofamily Holding, крупнейший казахстанский стартап, прошел несколько раундов финансирования и активно привлекал капитал на стадии роста.

Цель раунда В - экспансия на новые рынки, масштабирование бизнеса и создание устойчивой инфраструктуры. Сложностью в Казахстане является тот факт, что на этих этапах большинство компаний уже ориентируются на международные фонды, так как объемы местного финансирования ограничены.

Раунды С, D и IPO – это поздние раунды, в ходе которых компания фактически начинает готовиться к IPO. Она уже все знает про свой бизнес, инвесторам он тоже понятен, и они готовы дать ему рыночную оценку. Инвесторами становятся как классические венчурные фонды, так и фонды прямых инвестиций, реже стратегические инвесторы. Казахские компании предпочитают международные площадки, такие как Nasdaq или Лондонская фондовая биржа (LSE) [5].

Государство активно поддерживает венчурное инвестирование через различные программы и инициативы, направленные на стимулирование инновационной активности и создание благоприятных условий для развития стартапов. Важным шагом стало создание в 2018 году Фонда венчурного капитала (Qazaqstan Investment Corporation), целью которого является привлечение частных инвесторов и развитие стартапов на ранних стадиях.

Кроме того, в 2020 году была утверждена Национальная стратегия инновационного развития Республики Казахстан, которая включает в себя создание экосистемы поддержки инноваций, улучшение условий для венчурных инвесторов и стартапов. В рамках этой стратегии значительное внимание уделяется созданию "инновационных хабов", которые могут стать площадками для стартапов, инкубаторов и акселераторов.

Одним из ярких примеров государственной поддержки является Казахстанский фонд развития предпринимательства "Даму", который предоставляет финансовую помощь и консультационные услуги малым и средним предпринимателям, включая стартапы в ранней стадии.

В 2023 году объем венчурных инвестиций в Казахстане достиг рекордных \$80 млн, было заключено 55 венчурных сделок. Основными получателями венчурного капитала стали казахские проекты, включая OneVision, Clockster, Easytap, CTOgram, CerebraAI и другие. По информации МЦРИАП, ключевыми игроками на рынке венчурных инвестиций в Казахстане стали фонды Most Ventures, Big Sky Capital, Tumar Venture Fund, EA Group и Quest Ventures. Также активную роль сыграли Nomad VC, Activat VC и 500 Ventures [6].

Существуют также минусы и риски венчурного инвестирования, в особенности в Казахстане. К ним относятся:

- сложность найти успешный проект;
- высокая вероятность провала;
- долгая окупаемость инвестиций;
- дорогой вход в проект;
- вероятность мошенничества;
- ограниченность местного рынка.

Несмотря на положительную динамику, венчурный рынок Казахстана сталкивается с рядом законодательных и инфраструктурных препятствий:

1. Отсутствие четких механизмов защиты инвесторов и недостаточная прозрачность корпоративного управления стартапами создают риски для инвесторов.

2. Высокая налоговая нагрузка на венчурные инвестиции снижает их привлекательность по сравнению с традиционными видами инвестирования, такими как недвижимость или сырьевые активы.

3. Стартапы в сфере технологий часто сталкиваются с рисками утечки идей и недостаточными механизмами их правовой защиты.

Для решения этих проблем необходимо разработать детализированное законодательство о венчурном капитале, упростить налоговый режим для венчурных инвесторов и стартапов, а также усилить правовую защиту интеллектуальной собственности.

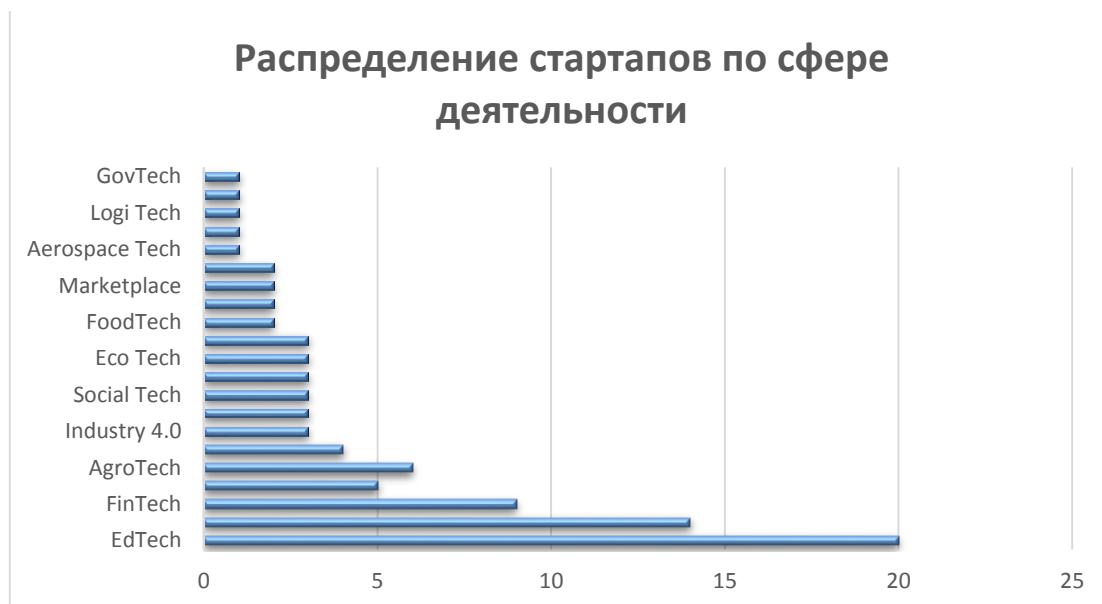
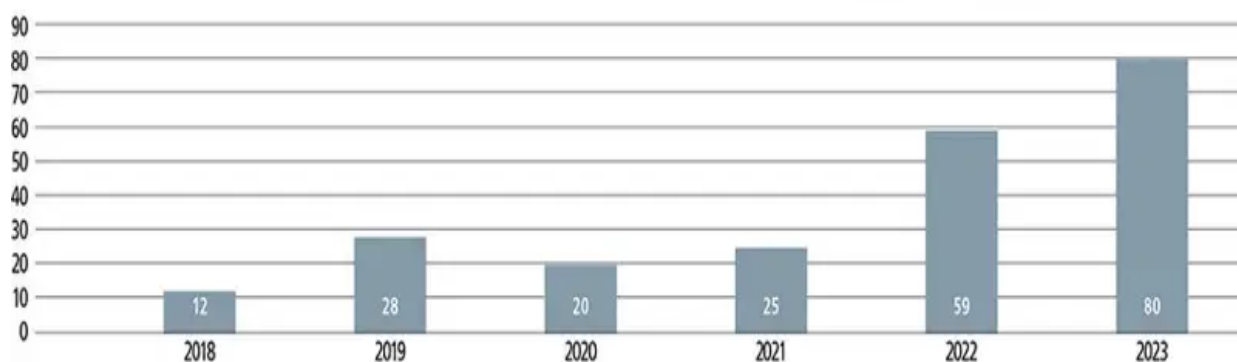

Рисунок 1. Распределение стартапов по сфере деятельности

Основные направления развития отечественных стартапов сосредоточены в секторах EdTech, E-commerce и FinTech. Также встречаются успешные проекты в области финансов, электронной коммерции и B2B-решений. Несмотря на наличие потенциала, внутренний рынок Казахстана остаётся ограниченным для некоторых типов стартапов, особенно в таких нишах, как искусственный интеллект, биотехнологии или блокчейн, где требуется более широкий рынок с высокоразвитыми технологиями и инфраструктурой (рис. 1). [7] Казахстанские инвесторы в большинстве своём остаются осторожными и предпочитают вкладывать средства в более традиционные отрасли, такие как недвижимость, сельское хозяйство и энергетика, оставляя в стороне высокотехнологичные и рискованные стартапы. Хотя правительство активно работает над улучшением нормативно-правовой базы, венчурные инвесторы иногда сталкиваются с проблемами в области защиты интеллектуальной собственности, а также с недостаточной ясностью в вопросах налогообложения и регулирования стартапов.

ОБЪЕМ ВЕНЧУРНОГО КАПИТАЛА В КАЗАХСТАНЕ ЗА 2018–2023 ГОДЫ, МЛН ДОЛЛАРОВ

ИСТОЧНИК: RISE RESEARCH

Рисунок 2. Объём венчурного капитала в Казахстане за 2018-2023 годы, млн. долларов

В последние годы казахстанский рынок венчурного инвестирования показывает положительную динамику, предлагая поддержку стартапам на ранних стадиях (pre-seed и seed). (рис. 2) Тем не менее, эксперты отмечают, что стартапы на более поздних этапах (Series A и выше) часто сталкиваются с недостатком финансирования внутри страны, что подталкивает их к выходу на международный рынок [8].

Чтобы снизить риски, инвесторы в первую очередь ориентируются на компании с уже подтвержденным спросом на продукцию, которые имеют заключенные соглашения и контракты с потребителями. Некоторые стартапы, в свою очередь, опасаются привлекать финансирование на начальных этапах, поскольку «ошибки на старте могут отпугнуть инвесторов», и поэтому планируют искать внешние инвестиции только на стадии масштабирования.

В ближайшие 5–10 лет рынок венчурного капитала в Казахстане имеет потенциал для значительного роста. Ключевые тенденции включают:

1. Рост сектора искусственного интеллекта и финтех. Ожидается увеличение инвестиций в AI-стартапы и цифровые финансовые технологии. По прогнозам, к 2030 году мировой рынок искусственного интеллекта вырастет до 827 миллиардов долларов, что делает эту область одной из приоритетных для инвестиций.

2. Развитие государственных программ поддержки стартапов. Планируется запуск фонда фондов венчурных инвестиций, нацеленного на привлечение 1 миллиарда долларов частных инвестиций в среднесрочной перспективе. Это позволит обеспечить эффективную диверсификацию и доступ к глобальным компетенциям, необходимым для трансформации экономики [9].

3. Интеграция в глобальный рынок. Казахские стартапы все чаще привлекают зарубежные инвестиции, а венчурные фонды выходят на международную арену. В 2024 году иностранные инвесторы покрыли 53% всего объема венчурных сделок в Казахстане, что свидетельствует о повышении доверия к местному рынку.

В качестве дополнительных мер по усилению роста венчурного капитала в Казахстане, направленным на создание благоприятной экосистемы для стартапов и привлечения инвестиций, следует упомянуть увеличение государственного финансирования венчурных фондов на всех этапах развития, что позволит стартапам преодолеть начальные барьеры, а также выход игроков из различных секторов, таких как банковское дело, страхование и пенсионные фонды, на венчурный рынок для повышения его ликвидности. Поддержка венчурных студий и акселераторов, аккредитация бизнес-ангелов и сертифицированных финансистов, что позволит проверенным предпринимателям получать статус бизнес-ангела, также входят в число мер. Введение налоговых льгот для квалифицированных инвесторов и бизнес-ангелов будет способствовать привлечению частного капитала. Дополнительно предлагается использование юрисдикции Международного финансового центра "Астана" (МФЦА) для создания благоприятных условий для иностранных инвесторов. Эти меры направлены на формирование устойчивой венчурной экосистемы, поддерживающей инновации и технологическое предпринимательство в Казахстане.

Венчурные инвестиции в Казахстане имеют все шансы на дальнейший рост. Государственная поддержка, растущая активность частных инвесторов и появление новых стартап-экосистем создают благоприятные условия для развития инновационного бизнеса. Однако для ускоренного развития этого рынка необходимо преодолеть существующие сложности, связанные с ограниченностью внутреннего рынка, отсутствием профессиональных инвесторов и правовой неопределенностью. Если эти проблемы будут решены, Казахстан мог бы стать одним из ведущих центров венчурного капитала в Центральной Азии и даже на международной арене.

Список литературы:

1. Казахстан стал лидером по числу венчурных сделок в Центральной Азии и Кавказе за 2023 год. Qazaqstan Investment Corporation. Холдинг «Байтерек». <https://qic.kz/ru/novosti-i-insayty/kazakhstan-stal-liderom-po-chislu-venchurnykh-sdelok-v-tsentralnoy-azii-i-kavkaze-za-2023-god/>
2. Венчурные инвестиции. Trust Me Limited. <https://blog.trustme.kz/news/venchurnye-investicii/>
3. История фонда Sequoia. Он поверил в Apple с Google и «построил» Кремниевую долину. <https://trashbox.ru/link/sequoia-is-father-of-it-giants>

4. Что такое венчурные инвестиции и как они работают. Freedom Broker. <https://ffin.kz/blog/58-cto-takoe-venchurnye-investitsii-i-kak-oni-rabotayut>
5. Что такое IPO и раунды инвестиций. <https://trends.rbc.ru/trends/innovation/5f0dbe8e9a79476fda5c965c?from=copy>
6. Венчурные инвестиции в Казахстане. <https://www.tadviser.ru/index.php/>
7. Исследование: как выглядит стартап и венчурная экосистема Алматы. Central Eurasian Venture Forum 2023. <https://er10.kz/read/issledovanie-kak-vygljadit-startap-i-venchurnaja-jekosistema-almaty/>
8. Страсти по венчуру: большие деньги и высокий уровень неопределённости. Татьяна Батищева. Forbes Kazakhstan <https://forbes.kz/articles/strasti-povenchuru-bolshie-dengi-i-vysokiy-uroven-neopredlyonnosti>
9. Фонд фондов венчурных инвестиций запустят в Казахстане. Sputnik Казахстан. <https://ru.sputnik.kz/20250331/v-kazakhstane-mogut-vnedrit-ii-v-obrazovatelnuyu-sistemu--52092468.html>

УДК 004:811.111

ВЛИЯНИЕ ЦИФРОВЫХ ГОЛОСОВЫХ ПОМОЩНИКОВ НА ОБЩЕНИЕ НА АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Базарбай Д., студент 1 курса образовательной программы 6В06113 «Программирование и разработка программного обеспечения», Таразский университет имени М.Х. Дулати, г.Тараз,
bazarbaevd36@gmail.com

Байтелиева М.А., магистр гуманитарных наук, и.о. старший преподаватель кафедры
«Практические иностранные языки», Таразский университет имени М.Х. Дулати, г.Тараз,
moldir.altayevna@gmail.com

Аннотация: В данной статье исследуются методы изучения английского языка с помощью цифровых голосовых помощников. Авторы исследуют использование методов машинного и глубокого обучения для улучшения процесса обучения английскому языку. В статье представлены результаты исследований, которые оценивают эффективность этих технологий в образовательной среде.

Ключевые слова: цифровые голосовые помощники, чат –бот, Siri, Alexa, Character AI, Google Assistant, голосовой ассистент, нейросеть.

Владение английским языком становится все более важным требованием в условиях глобализации, особенно в образовательных программах. Однако многие ученики и студенты сталкиваются с различными трудностями при изучении иностранного языка. В условиях стремительного развития информационных технологий использование голосовых помощников как инструмента для улучшения навыков общения на английском языке представляет собой перспективное направление исследований [1]. В рамках данного исследования будет проведен анализ влияния голосовых помощников на процесс общения на английском языке, а также оценена их эффективность в развитии разговорных навыков и уверенности пользователей.

Для осуществления проверки данной темы было принято решение использовать несколько видов голосовых помощников сразу на практике. Эти инструменты предоставляют уникальную возможность для пользователей взаимодействовать с искусственным интеллектом в формате диалога, что может значительно улучшить навыки разговорной речи.

На основании проведенного исследования мы выявили несколько методов использования голосовых помощников для улучшения общения на английском языке. В данном исследовании предлагается применить такие инструменты, как Siri, Alexa, Character AI, Google Assistant [2], чтобы оценить их влияние на развитие разговорных навыков.

Способ №1 заключается в использовании голосовых помощников для практики диалогового общения. Пользователи могут задавать вопросы и получать ответы от помощников, что позволяет им развивать навыки ведения беседы. Например, взаимодействие с Siri или Google Assistant может помочь улучшить произношение и уверенность в общении.

- Попросите Siri ответить на вопросы по различным темам, например:
- "Siri, what are the benefits of learning English?"
- "Siri, tell me about your favorite movie."
- Повторяйте за Siri фразы и слова, чтобы улучшить свое произношение.

Также можете попросить Alexa прочитать вам сказки или рассказы. После прослушивания задавайте вопросы о содержании, чтобы проверить понимание [3].

Способ №2 фокусируется на возможности голосовых помощников адаптироваться к индивидуальному произношению пользователей. Alexa и другие помощники могут распознавать различные акценты и интонации, что позволяет учащимся получать обратную связь о своем произношении и корректировать его в реальном времени.

Способ №3 включает использование голосовых помощников для расширения словарного запаса. Учащиеся могут запрашивать определения, синонимы и примеры использования слов в контексте, что способствует более глубокому пониманию языка. Например, при помощи Character AI можно вести беседы на различные темы, что позволяет изучать новую лексику в реальных диалогах.

Используйте Alexa для игры в викторины на английском языке. Например, включите функции "Trivia" или "Jeopardy!" [4] для проверки знаний и расширения словарного запаса.

Ведите беседу с Google Assistant на заданную тему, например, "What do you think about climate change?" Это поможет развить навыки ведения разговоров.

Попросите Google Assistant перевести слова или фразы с вашего родного языка на английский. Например, "Translate 'привет' to English." После каждого упражнения старайтесь повторять новые слова и фразы, чтобы закрепить их в памяти. Записывайте свои диалоги с помощниками и анализируйте произношение и структуру предложений.

Способ №4: Интерактивное обучение с использованием сценариев. Этот метод включает в себя создание интерактивных сценариев общения с голосовыми помощниками, что позволяет пользователям развивать навыки диалогового общения в различных контекстах. Разработайте сценарии различных жизненных ситуаций, таких как: заказ еды в ресторане, запись на прием к врачу или обсуждение планов на выходные. Используйте голосовых помощников для имитации этих сценариев. Например:

- "Siri, I'm at a restaurant. Can you help me order food?"
- "Alexa, pretend to be a waiter and take my order."
- "Google, let's role-play a doctor's appointment."

После завершения сценария просите помощника дать советы или рекомендации по улучшению вашего общения. Например, "What could I have said better?" Этот метод помогает нам подготовиться к реальным жизненным ситуациям, улучшая их уверенность и способность общаться на английском языке. Такие интерактивные сценарии делают обучение более увлекательным и позволяют пользователям проявлять креативность в общении.

Способ №5 связан с подготовкой к экзамену IELTS, который оценивает четыре навыка студента: говорение, письмо, слушание и чтение. Указанные голосовые помощники могут быть очень полезны в подготовке к этому экзамену, особенно для развития навыков слушания и говорения. Вы можете практиковать навык говорения, выбирая различные темы или прося голосового помощника задавать вам вопросы, типичные для экзамена IELTS. Это поможет вам улучшить произношение и грамматику, а также подготовиться к формату экзамена.

Взаимодействуя с чат-ботом, можно научиться различать тонкости значения слов. Например, многие изучающие английский язык часто путают глаголы "to tell", "to talk", "to speak" и "to say", которые на первый взгляд кажутся синонимичными и означают просто "говорить". Однако, на самом деле каждый из этих глаголов имеет свое уникальное значение, зависящее от контекста использования. Нейросеть может прояснить эти различия и объяснить, в каких ситуациях наиболее уместно применять каждый из них.

Например, глагол "tell" используется для передачи информации, инструкций, советов или рассказов о конкретном событии или ситуации. Нейросеть может привести пример, чтобы закрепить полученные знания: "She told me her name" - "Она сказала мне свое имя". Глагол "say" используется для передачи конкретных слов, фраз и выражений. Пример: "He said, 'Hello!'" - "Он сказал: 'Привет!'". Глагол "speak" указывает на способ общения на определенном языке или диалекте. Например: "I can speak English and Spanish" - "Я говорю на английском и испанском" [5].

Таким образом, благодаря объяснениям, предоставленным нейросетью, становится ясно, как важна контекстуальная разница между этими глаголами, и как правильное их использование может предотвратить грубые ошибки. Эти знания могут быть закреплены путем выполнения заданий, в которых необходимо правильно использовать глаголы "tell", "talk", "say" и "speak" в соответствующих контекстах.

Многие новички в изучении английского языка сталкиваются с трудностями в различии времен, так как их в английском языке существует множество, и даже носители языка могут запутаться. С помощью голосовых помощников мы можем понять, когда использовать определенное время. Например, мы можем попросить чат-бота объяснить Present Continuous. Если нам все еще непонятно, мы можем попросить чат-бота объяснить это простыми словами. Помимо этого, чат-бот может предоставить примеры без прямой просьбы, что является еще одним плюсом.

Present Continuous, или Present Progressive, - это время в английском языке, описывающее действия, происходящие в настоящий момент времени. Оно позволяет выразить текущие действия, происходящие прямо сейчас или вокруг нас.

Present Continuous строится с использованием формы настоящего времени глагола "to be" (am, is, are), согласованной с субъектом, и добавлением основного глагола с окончанием "-ing". Пример: "I am reading a book" (Я читаю книгу) - действие происходит прямо сейчас. А Present Continuous также может выражать временные тенденции и планы на будущее, особенно если действие запланировано на определенное время в будущем.

Для выяснения того, насколько широко распространено использование цифровых голосовых инструментов в образовании в настоящее время, мы провели опрос среди студентов Таразского университета имени М.Х.Дулати в группе 6B06113 – «Программирование и разработка программного обеспечения», факультета «Информационных технологий».

Целью опроса было выяснить, в какой степени студенты используют голосовые ассистенты для улучшения своих навыков общения на английском языке.

Всем студентам был задан следующий вопрос: Вы используете цифровых голосовых помощников для общения на английском языке?

Также были предложены варианты ответов, и вот что мы получили в итоге:

1. Я не использую цифровых голосовых помощников и никогда о них не слышал(а) (8,5%).
2. Я не использую голосовых помощников, так как не вижу необходимости (10,2%).
3. Использовал(а) не более 2-3 раз (20,4%).
4. Я использую их, но не очень часто (15,3%).
5. Я нахожу их очень полезными и часто использую для общения (45,6%).

Анализ результатов опроса позволяет сделать следующие выводы:

Первый вывод заключается в том, что некоторым студентам не известны цифровые голосовые помощники, и они не используют их для общения. Это может быть связано с недостаточной осведомленностью о таких технологиях или ограниченным доступом к информации о них.

Второй вывод указывает на то, что некоторые студенты не видят необходимости в использовании голосовых помощников. Возможно, они предпочитают традиционные методы изучения языка или не уверены в эффективности этих технологий.

Третий вывод связан с тем, что среди опрошенных есть студенты, использовавшие голосовых помощников не более двух раз. Это может свидетельствовать о том, что они ознакомились с технологиями, но не нашли в них достаточной практической ценности для себя.

Четвертый вывод показывает, что некоторые студенты используют голосовых помощников, но не очень часто. Вероятно, они осознают преимущества этих технологий, но предпочитают комбинировать их с другими методами обучения.

И пятый вывод указывает на то, что наибольшее число опрошенных студентов считает цифровых голосовых помощников очень полезными и часто использует их для общения на английском языке. Это говорит о том, что для значительной части студентов данные технологии помогают улучшить навыки общения и уверенность в использовании языка.

С учетом результатов опроса можно сделать общий вывод, что цифровые голосовые помощники являются эффективным ресурсом для улучшения общения на английском языке. Они предоставляют студентам удобный инструмент для практики разговорной речи, повышения уверенности и обогащения словарного запаса.

Тем не менее, стоит отметить, что голосовые помощники не могут полностью заменить полноценное взаимодействие с носителями языка. Общение с носителями способствует развитию навыков общения и понимания различных акцентов и культурных особенностей, которые не всегда могут быть переданы через технологии.

В заключение, цифровые голосовые помощники оказывают значительное влияние на общение на иностранном языке, предоставляя учащимся удобные инструменты для практики и улучшения разговорных навыков. Они способны обеспечить мгновенный доступ к информации, поддерживать диалог и помогать в практике произношения. Однако, как показывает проведенный анализ, эти технологии имеют свои ограничения.

Во-первых, голосовые помощники часто не могут адекватно обрабатывать нестандартную речь и могут допускать ошибки в оценке грамматической корректности и структуры предложений. Это может привести к недопониманию и неправильным рекомендациям.

Таким образом, важно подчеркнуть, что цифровые голосовые помощники не могут полностью заменить общение с носителями языка или роль опытных преподавателей. Они представляют собой ценное дополнение к традиционным методам обучения, и для достижения наилучших результатов рекомендуется сочетать их использование с живым взаимодействием и персонализированным подходом в обучении.

Список литературы:

1. Добровольский Е.П. Роль английского языка в современном мире // Юный ученый. М, 2015. - №3 (3). С. 28-30.
2. <https://apix-drive.com/ru/blog/reviews/siri-alexa-google-assistant-obzor>
3. Трерубов В.Н. Использование голосовых ассистентов для развития английской научной речи / International journal of Open Information Technologies. ISSN: 2307-8162 vol.8, no.6, 2020.

4. Пузатых А.Н. Использование голосовых помощников в изучении английского языка / психология образования в поликультурном пространстве. – 2020. - №4 (52). – С. 18-20.
5. Pearl C. Designing Voice User Interfaces. O'Reilly Media, 2016.

ӘОЖ 664.61

АҒЫЛШЫН ТІЛІН ҮЙРЕНУДЕГІ НЕЙРО ЖЕЛІНІҢ АРТЫҚШЫЛЫҚТАРЫ МЕН КЕМШІЛІКТЕРІ

Кадырбек Н., 1 курс 6В03212 «Конвергенттік журналистика», М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ., nazymkadyrbek08@gmail.com

Оспанова П.А., «Практикалық шетел тілдері» кафедрасының аға оқытушысы, педагогика ғылымдарының магистрі, М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ., pospanova@mail.ru

Аңдатпа: Ағылшын тілін үйренудегі нейрондық желілерді қолданудың тиімділігі мен тиімсіздігі талданылды. Нейрондық желілердің пайдасы мен кемшіліктерін ескере отырып, шет тілін үйренушілерге жасанды интеллекттің көмегімен тіл үйренудің қандай мүмкіншіліктерін пайдалануы анықталды.

Кілт сөздер: нейрондық желі, ағылшын тілі, тіл үйрену, жасанды интеллект, тиімділік, кемшіліктер, пайдасы, мүмкіншіліктер.

Қазіргі таңда ағылшын тілі жаһандық қарым-қатынастың негізгі құралының біріне айналуға, сондықтан тілді үйрену көптеген адамдар үшін өте маңызды болып саналады. Соңғы жылдары жасанды интеллект пен нейрондық желілер арқылы ағылшын тілін үйреніп жүрген жандарға жаңа мүмкіндіктер ашылуға. Нейрондық желілер шетел тіліндегі ережелерді үйрену, не болмаса жылдам аудармалар, сөздік қорды кеңейту не болмаса жақсартуға арналған қосымшаларда кеңінен қолданылуға. Бұл тіл үйрену процесін жылдамдатады және жекелендірілген оқыту әдістерін ұсынады.

Ағылшын тілін үйренуде нейрондық желілердің артықшылықтары өте көп және олар оқу процесін жылдамдатып, тиімділігін арттыруға маңызды рөл атқарады. Ағылшын тілін нейро желі көмегімен үйренуде біз қандай пайдасы тиетініне тоқталсақ.

Ең алдымен жылдам меңгеру және материалдарға қолжетімділік. Нейрондық желілер студенттерге ақпаратты тез әрі тиімді меңгеруге мүмкіндік береді. Бұл технологиялар үлкен көлемдегі деректерді жылдам өңдеп, оларды оқушының деңгейі мен қажеттіліктеріне сәйкес бейімдейді. Мысалыға айтар болсақ, нейрондық желілерге қарай негізделген Duolingo және Babbel сияқты платформалар оқушының және студенттің ағымдағы білім деңгейін тест арқылы автоматты түрде анықтап, оқу жоспарын деңгейіне байланысты құрастырады. Мұндай тәсіл ақпаратты жылдам меңгеріп, тілдік дағдыларды күшейтеді.

Оқуды жекелендіруде нейро желілер әрбір оқушының жеке қажеттіліктеріне және оқу қарқынына сәйкес жекелендірілген білім беру мүмкіндігін ұсынады. Бұл технологиялар тіл үйренушінің білімі мен қабілеттерін бағалап, оларға сәйкес оқу материалдарын ұсынады. Мысалы, белгілі бір грамматикалық ережелер немесе лексикалық блоктарды меңгеру үшін қиналған студенттерге осы тақырыптарға көбірек назар аударылатын тапсырмалар беріледі. Нәтижесінде, оқушының қызығушылығы артып, оқу процесі тиімділігін жоғарылатады [1].

Аудио және видео материалдармен тиімді жұмыс істеудің пайдасы. Нейрондық желілер жеке аудио және видео материалдарды өңдеп, шет тілін үйренушілердің тыңдау қабілеттерін шыңдайды. Жасанды интеллект күрделі сөйлем құрылымдарын талдауға, үйренуге және жылдам сөйлеу үлгілерімен танысып, тіл үйренушілерге олардың мәнін түсінуге көмектеседі. Бұл әдіс, әсіресе, тілдің табиғи, ауызекі нұсқаларын үйренуде пайдалы, себебі басқа тілді, адамдармен тілдік ортасыз үйрену кезінде шынайы акцент пен интонацияны түсіну қиынға соғады. Әртүрлі платформада, мысалы, YouTube немесе Netflix, автоматты түрде субтитрлер құрастыру үшін нейро желілерді қолдану арқылы тыңдау және түсіну дағдыларын жақсартуға болады. Сөйлеу, тану технологиясы, аудио және видео материалдарды қолданып, ағылшын тілін тыңдау және түсіну қабілетін жақсартады. Нейро желілер диалогтарды және сөйлеу ерекшеліктерін анық тануға, желі әсіресе ауызекі тілді үйренуде маңызды.

Жаттау және қайталау үдерісін орнықтырудың маңызы. Тілді үйренуде ақпаратты есте сақтау мен оны қайталаудың рөлдері үлкен орынға ие. Нейро желілер ақпаратты тиімді қайталау әдістерін құрып, оны оқушылардың, не студенттердің мүмкіншіліктері мен деңгейлеріне сәйкес

жоспарлайды. Мысалы, Anki және Memrise қосымшалары оқушылардың алдыңғы қателіктерін ескере отырып, жиі қолданылатын және күрделі сөздерді қайталауға тапсырма береді. Осылайша, оқушылар мен студенттердің сөздік қорын кеңейтуге және грамматикалық құрылымдарды бекітуге жағдай жасалады. Жасанды интеллект жаңа ақпараттарды оңтайлы жаттау әдісін іздейді. Айта кетсек нейро желі ағылшын тілін үйренушілердің сөздік қорын кеңейтуге және грамматиканы тиімді меңгеруге мүмкіндік береді [2].

Қателерді талдау және түзету неге маңызды? Нейрондық желілер қателерді автоматты түрде тауып, оларды қалай түзету жолдарын көрсетеді. Мысалы, жазу немесе сөйлеу дағдыларын үйрену барысында студенттер өз қателерін нақты көріп, қай жерлерде қате жібергенін көре алады. Бұл әдіс оқушыларға тіл үйренудеі өз қателіктерін түсініп, келесі жолы басқа да қателіктер болдырмауға көмектеседі. Мысалы, Grammarly сияқты бағдарламалар жазу процесінде дұрыс емес жауаптарды анықтап, нақты, әрі сапалы түзетулер ұсынады, бұл оқушылардың грамматикалық ережел мен стилистикасын жақсартуға зор ықпалын тигізеді.

Тілдік дағдыларды кешенді дамытудың қандай маңызы бар. Нейрондық желілер ағылшын тіліндегі категорияларды кешенді түрде 4 түрлі критерийлер бойынша дамытуға пайдасын береді, олар: тыңдау, сөйлеу, жазу және оқу. Әр дағдыны дамытуға арнайы бейімделген нейро желілік бағдарламалар оқу үдерісін тиімді етіп, тілді жан-жақты меңгеруге, интонация мен дыбыстарды дұрыс айтуға жағдай жасайды. Speech Recognition API және Google Translate сияқты қосымшалар тілді үйренушілерге әртүрлі акценттер мен сөздердің қалай оқылуын түсініп, оларды қайталауға зор мүмкіндіктер береді.

Әлемдік ресурстарға қолжетімділікте қандай пайдасы бар? Нейро желілердің көмегімен тіл үйренушілер интернеттегі ресурстарды уақыт өте келе жеңіл пайдалана алады. Әртүрлі кітаптар, мақалалар, фильмдер және аудиокітаптар нейро желілер арқылы жекелендіріліп, әр оқушыға, не болмаса студентке қолжетімді болады. Бұл әдіс тіл үйренушілерге нақты мәдени контекст пен тілдік ерекшеліктерді терең түсінуге көмектеседі, себебі нейро желілер тілді үйренушілерге шынайы материалдармен жұмыс істеуге мүмкіндік береді..

Бұл артықшылықтардың барлығы ағылшын тілін үйренуде нейро желілердің құндылығын көрсетеді. Алайда, олардың толыққанды нәтижеге жетуіне әлі де жанартулар қажет, әсіресе әлеуметтік контексті түсінуге қатысты көп жұмыстар жүргізуу керек. Ағылшын тілін үйренуде нейрондық желілердің артықшылықтары айқын әрі көптеген пайдасы болғанымен, сонда да олар белгілі бір кемшіліктерге де ие. Бұл кемшіліктер нейро желілердің табиғи тілді түсіну қабілетінің шектеулілігінен және технологияға тәуелділіктен туындайды. Оларды толығырақ қарастырайық:

Контекстуалды түсініктің шектеулілігі нейрондық желіге қандай кері әсері бар екені талданды. Нейро желілер тілді өңдеу кезінде шынайы мәтін және мәдени ерекшеліктерді толық түсіне алмайды. Олар көбінесе сөздер мен сөйлемдердің тікелей мағынасын ғана өңдейді, ал күрделі мәдени немесе контекстуалды сөздер мен мәтіндерді ескеруге қауқарсыз. Бұл, әсіресе, идиомалар, тұрақты тіркестер және метафораларды үйрену кезінде қиындық тудырады. Мысалы, ағылшын тіліндегі "break the ice" сияқты фразалар нейро желілерге тікелей аударғанда дұрыс мағынасын бермеуі мүмкін, себебі олар бұл тіркестің астарындағы мәнді білмейді және соның салдарынан тікелей аудармасын ғана шығарып береді. Осылайша, тіл үйренушілер тілдің табиғи ерекшеліктерін жеткілікті меңгере алмай, кей жағдайда қате түсінікке не болмаса аудармаларға тап болады. Әрине жасанды интеллект болсын нейрондық желі болсын тек алгоритмдерге негізделгендіктен, күрделі контекстуалды жағдайларда қателіктер жіберуі әбден мүмкін. Талданып отырғаникейбір тіркестердің нақты мағынасын нейро желілер дұрыс ажырата алмауы үлкен мәселе туғызуы мүмкін.

Шынайы тілдік ортадағы өзара әрекеттестік шектеулілігі туралы айтар болсақ, тіл үйренгенде шынайы өмірде адамдармен өзара әрекеттесу мен тәжірибе алмасу өте маңызды. Нейро желілер оқушы мен қосымша платформалардың арасындағы өзара әрекеттестікті ұсына алса да, ол шынайы тілдік қарым-қатынастың орнын алмастыра алмайды. Тіл үйренуші нейрондық желілерді пайдала отырып ағылшын тіліндегі сұхбаттарды уақыт өте түсіне алуы мүмкін, бірақ ол тілдік контексте пайда болатын ағылшын тілінің ауызекі сөздері мен күрделі диалогтарды дұрыс ұғына алмау ықтималдылығы жоғары болады. Шынайы қарым-қатынаста пайда болатын эмоциялар, сөйлеу мәнері және интонация сияқты элементтер нейрондық желілерде жеткілікті дәрежеде жүзеге аспайтыны айдан анық. Тілді табиғи және еркін қолдану үшін нейро желілердің қабілеті шектеулі, адаммен қарым-қатынас арқылы ғана тілді үйренуші шынайылықты түсіне алады деуге болады. . Нейрондық желілер, яғни, кез келген тіл үйрету платформаларды тілдің нәзік эмоцияларын және интонациясын дұрыс білмейді және оқушы мен студентке дұрыс жеткізе алмайды, бұл сөйлеу дағдыларын дамытуды қиындатуға апарады [3].

Нейрондық желілерді қолдануда ең басты назар аударатын зат ол технологияға тәуелділік қаупі болып табылады. Нейро желілерді жиі қолдану кесірінен тіл үйренушілерде технологияға деген тәуелділік қалыптасуы мүмкін. Студенттер күнделікті өмірде тілдік деңгейлерін дамыту үшін

қосымшалар мен нейро желілерге үміт артып алуы мүмкін, бұл әрекет олардың өз бетінше тілдік қабілеттерін жетілдіруін бәсеңдетеді. Нәтижесінде, технологиясыз ортада немесе қосымшалар мен платформалар болмаған жағдайда, тіл үйренушілерде сөздік қорын дұрыс қолдануда, ағылшын тіліндегі мәтіндерді аудару, түсіну немесе сөйлеуде қиындықтарға тап болуы ықтималдылығы жоғары. Тіл үйренушілердің нейрондық желілерге тәуелді болуы келешекте өздеріне қандай кері әсерін тигізетінін тағыда айқындайтын факт ол: технологиялардың бүкіл жұмысты адам орнына жасап беруінде.

Мәдени ерекшеліктерді түсіну қиындығы нейро желілерде басым келеді. Тілді үйренуде оның мәдени ерекшеліктерін білу де маңызды рөл атқарады. Нейро желілер әртүрлі тілдердің мәдени контекстін жеткілікті түрде білмеуі, әлде түсінбеуі мүмкін, бұл тіл үйренушілердің сол тілге тән мәдени және тарихи аспектілерді білуіне кедергі келтіреді. Мысалы, ағылшын тілінде белгілі бір сөз тіркестері немесе сөйлемдер ерекше мәдени мағынаға ие болуы мүмкін. Нейрондық желілер бұл реңктерді анықтау үшін үлкен деректерге негізделген алгоритмдерді қолданады, алайда олар кейбір жағдайларда тиімсіз болуы мүмкін, себебі алгоритмдер барлық мәдени ерекшеліктерді толық игере алмайтыны анық.

Грамматикалық және стилистикалық қателер. Нейро желілерді қолдану кезінде грамматикалық немесе стилистикалық қателер пайда болады. Олар тілдік ережелерді ресми түрде меңгергенімен, кейбір ерекше немесе күрделі грамматикалық конструкцияларды дұрыс қолданбайды. Мысалы, грамматика мен синтаксистің ерекше жағдайлары жиі кездесетін ағылшын тілінде нейрондық желілер нақты мәтін немесе сөйлемге сәйкес грамматиканы қолдануда қате жіберуі мүмкін. Мұндай қателер тіл үйренушінің грамматика мен стилистикаға деген сенімсіздігін туғызады. Сенімсіздік пен қателіктердің салдарынан шет тілді үйренуші көптеген қателер мен мән мағынасыз сөйлемдер жазатыны мәлім.

Қорытындылай келе ағылшын тілін үйренуде нейро желілердің қолданылуы қазіргі заманғы тіл үйренушілерге көптеген артықшылықтар ұсынады сөзсіз. Бұл технологиялар ақпаратты жылдам әрі қолжетімді меңгеруге, оқу үдерісін жылдамдатуға, қателерді түзетуге және тілдік дағдыларды кешенді түрде дамытуға мүмкіндік береді. Нейрондық желілер тіл үйренушілердің білім деңгейін тез анықтап, әр оқушыға арналған жеке оқу жоспарларын құрастыру арқылы оқу тиімділігін жоғарлатуда. Аудио және видео материалдарды қолдану, еркін сөйлей алу және грамматикалық қателерді түзету сияқты мүмкіндіктер оқушылар мен студенттерге тілді жан-жақты меңгеруге жағдай жасайды.

Сонымен қатар, нейро желілердің кемшіліктері де назардан тыс қалмауы керек. Олар контекстуалды және мәдени сөз мағыналарын толық түсінбеуі, сөздер мен сөз тіркестерін тікелей аударуы, интонация мен тілдің нәзік аспектілерін жеткізе алмауы сияқты кемшіліктерге ие. Бұл қосымшалар мен платформалар тіл үйренушілерде технологияға тәуелділік тудыруы, сондай-ақ оқушының дербес ойлау және шығармашылық қабілеттерін төмендетеді. Шынайы қарым-қатынас пен тілдік ортада тәжірибе жинау мүмкіндіктерінің шектеулілігі де нейро желілердің толыққанды тіл меңгеру құралы ретінде әлеуетін азайтады.

Осыған байланысты, ағылшын тілін үйренуде нейро желілерді көмекші құрал ретінде ғана тиімді қолдану қажет. Оларды дәстүрлі оқу әдістерімен, мысалы, оқытушылармен немесе тілді жетік меңгерген адамдармен бетпе-бет қарым-қатынаста бірге пайдалану ұсынылады. Тіл үйренушілер нейрондық желілерді өз қабілеттерін толықтыру және тілді тереңірек меңгеру мақсатында қолданғаны дұрыс. Қорыта айтқанда, нейро желілердің артықшылықтарын тиімді пайдаланып, кемшіліктерін ескеріп, оларды басқа оқу құралдарымен үйлестіре отырып қолдану ағылшын тілін үйрену үдерісін барынша тиімді және жан-жақты етеді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Иванов, П.П. Нейронные сети и их применение в обучении иностранным языкам. // Образование и наука, 2020. – №4. – С. 34-37.
2. Сидорова, А.Н. Использование нейросетевых технологий для изучения иностранных языков. // Информационные технологии в образовании, 2019. – №2. – С. 45-49.
3. Петров, М.А. Преимущества и недостатки нейронных сетей в образовании. // Современные исследования, 2021. – №7. – С. 21-25.

АЛТЫН ОРДАНЫҢ ЫДЫРАУЫ ЖӘНЕ ЖОШЫ ҰЛЫСЫНЫҢ ТАРИХЫ

Амантай А., 1 курс 6В02211 «Тарих», М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті,
Тараз қ., amantajazamat87@gmail.com

Ибраимов Н.Л., «Тарих» кафедрасының магистрі, М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті,
Тараз қ., nl.ibraimov@dulaty.kz

Аңдатпа: Қазіргі заманғы Жошы ұлысының тарихи және мәдени мұралары көптеген аспектіде өзектілігін жоғалтқан жоқ. Тарихи бастау мен ұлттық дәстүрлерді зерттеу, оларды сақтау және дамыту халықтардың өзіндік ерекшеліктерін сақтап қалуға және заманауи қоғамның дамуындағы ерекшеліктерін түсінуге мүмкіндік береді.

XIII ғасырда Жошы ұлысының қалыптасуы Орта Азия мен Шығыс Еуропа тарихындағы маңызды кезең болды. Шыңғыс хан жерді ұлдарына бөлгеннен кейін құрылған бұл Алтын Орда әкімшілік округі Еуразияның саяси картасын қалыптастыруда шешуші рөл атқарды. Ол көшпелі және отырықшы халықтар үшін маңызды орталықтардың біріне айналды және оның өмір сүруі аймақтағы саяси және мәдени эволюцияның одан әрі процестеріне айтарлықтай әсер етті.

Кілт сөздер: Жошы, Хан, Қазақ, Тарих, Шыңғыс ұрпақтары, дереккөз.

Жошы ұлысы XIII ғасырда құрылып, кең байтақ аумақты алып жатты, оның ішінде қазіргі Қазақстанның, Ресейдің, Қырғызстан мен Түркіменстанның аумақтары бар. Жошы ұлысы мен оның әкімшілік құрылымы Зортағасырларда үлкен рөл атқарды. Бұл аймақта ғасырлар бойы қалыптасқан мәдени, әлеуметтік және саяси үрдістер қазіргі заманға дейін өз әсерін тигізуде.

Жошы ұлысының тарихы мен оның мәдени мұраларын зерттеу қазіргі Қазақстан, Ресей және көршілес аймақтардағы халықтар мен мемлекеттердің ұлттық мәдениетіне, саяси құрылымдарына, экономикасына және әлеуметтік қатынастарына маңызды ықпал еткенін түсінуге мүмкіндік береді. Бұл зерттеу Жошы ұлысындағы тарихи процестердің бүгінгі күні қалай жалғасып жатқаны және олар қалайша қазіргі қоғамда көрініс табатыны жөнінде кең ауқымды түсінік береді. Ұлыстың мәдени мұрасы, діни дәстүрлері мен әлеуметтік жүйесі бүгінде аймақтың ұлттық идентификациясын қалыптастыруда және халықаралық қарым-қатынастарда маңызды рөл ойнайды.

Қазіргі заманғы Жошы ұлысының тарихи және мәдени мұралары көптеген аспектіде өзектілігін жоғалтқан жоқ. Тарихи бастау мен ұлттық дәстүрлерді зерттеу, оларды сақтау және дамыту халықтардың өзіндік ерекшеліктерін сақтап қалуға және заманауи қоғамның дамуындағы ерекшеліктерін түсінуге мүмкіндік береді.

XIII ғасырда Жошы ұлысының қалыптасуы Орта Азия мен Шығыс Еуропа тарихындағы маңызды кезең болды. Шыңғыс хан жерді ұлдарына бөлгеннен кейін құрылған бұл Алтын Орда әкімшілік округі Еуразияның саяси картасын қалыптастыруда шешуші рөл атқарды. Ол көшпелі және отырықшы халықтар үшін маңызды орталықтардың біріне айналды және оның өмір сүруі аймақтағы саяси және мәдени эволюцияның одан әрі процестеріне айтарлықтай әсер етті.

Шыңғыс ханның үлкен ұлы Жошының ұлысы Еділден Алтайға дейінгі аумақты, соның ішінде Алтын Орда үшін стратегиялық маңызды болған Қазақстан, Оңтүстік Орал, Сібір және дала сияқты маңызды аймақтарды қамтыды. Шыңғыс ханның жеңістері нәтижесінде орасан зор аумақтарды жаулап алғаннан кейін, бұл жерлер оның ұлы Жошыға әкімшілік бөлімнің бөлігі ретінде берілді. Бұл аймақтың аумақтық құрылымы мен ұйымдастырылуының ерекшеліктері Моңғол империясының көшпелі өмір салты мен дәстүрлеріне байланысты болды. Жошы тек жер алып қана қоймай, Алтын Орда ыдырағанға дейін осы аумақтарды басқарған әулеттің негізін қалаушы болды [1].

М.Б. Салимовтың зерттеулеріне сәйкес, Алтын Орданың қалыптасу кезеңінде Жошы Ұлысы маңызды экономикалық және әскери орталыққа айналды. Оның Шығыс пен Батыс арасындағы сауда жолдарының қиылысындағы стратегиялық жағдайы бұл аймаққа бүкіл империя шеңберінде жоғары экономикалық мәртебе берді.

Жошы ұлысының саяси құрылымы Моңғол империясының ортақ дәстүрлерімен тығыз байланысты болды, бірақ сонымен бірге өзіндік дала ерекшелігіне сәйкес келетін ерекшелігі болды. Шыңғыс ханның орталықтандырылған билігінен айырмашылығы, Жошы Ұлысында белгілі бір автономия сақталды, бұл оның билеушілеріне – Жошы хандары мен оның ұрпақтарына Тәуелсіздік пен аумақты басқаруға ықпал етуге мүмкіндік берді. Хандар әдетте әскери көсемдер мен жергілікті билеушілердің көмегімен басқарылды, бұл үлкен далада тұрақтылықты қамтамасыз етті. Жошының Алтын Ордадағы рөлін оның аймақтағы саяси жағдайға әсер ету объективі арқылы

қарастыруға болады. Е.Н. Джонстың зерттеулері көрсеткендей, Жошы Ұлысы империяның Шығыс және батыс бөліктері арасындағы сауда, әскери жорықтар мен Ресеймен, Иранмен және Қытаймен дипломатиялық байланыстарды қамтамасыз ететін маңызды байланыс болды.

Жошы ұлысының қалыптасуының маңызды аспектілерінің бірі XIV ғасырдан бастап осы аймақта белсенді түрде тарала бастаған ислам мәдениеті мен дінінің әсері болды. Бастапқыда тұрғындар шаманистік және тәңірлік нанымдарды ұстанғанымен, Алтын Орданың ықпалы күшейіп, аймақты исламдандыру арқылы ислам басым дінге айналды.

Бұл әсер әсіресе татарлар, қазақтар және басқа көшпелі топтар сияқты жергілікті халықтар арасында байқалды. В.А.Ағаев «Ислам және Алтын Орда мәдениеті» атты еңбегінде осы діни ауысудың маңыздылығын және оның Жошы Ұлысы аумағындағы адамдардың әлеуметтік құрылымы мен күнделікті өміріне әсерін атап көрсетеді [2].

Жошы ұлысының қалыптасуы Орталық Азия мен Шығыс Еуропаның саяси және мәдени дамуын көптеген ғасырлар бойы анықтаған маңызды тарихи процесс болып табылады. Жошы ұлысының Алтын Орда тарихындағы рөлі, сондай-ақ оның аймақтық Мәдениеттер мен дәстүрлердің дамуына әсері қазіргі заманда да маңызды болып қала береді. Бұл құрылымның бастауларын зерттеу Еуразиядағы әлеуметтік және саяси құрылымдарды қалыптастырған процестерді, сондай-ақ олардың бүгінгі геосаяси және мәдени шындықтарға әсерін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Жошы ұлысындағы мемлекеттік және әлеуметтік-экономикалық жүйенің қалыптасуы сирек кездесетін. Алтын Ордаға келген шетел елшілерімен кездесу рулардың үлкендері шақырылды. Оның шақыру мерзімі күні бұрын белгіленіп ұлыстарға адам жіберіліп шақырылатын.

Тағайындалған мерзімде және белгілі бір жерге, империяның түпкір-түпкірінен ханзадалар, нояндар, әскер басылар, ханшалар, күеу балалар жиналады. Лоардың болып тұрды.

Ибн Баттуаның деректеріне қарағанда, мұндай жиналыс Шағатай ұлысында той деген атпен жыл сайын шақырылып тұрған. Ұлыстардағы Қазіргі Қазақстан, Монғолия, Россия, Қытай және Кіші Азия жерлерінде ежелден түрік тұқымдас үйсін, қаңлы, жалайыр, алшын, найман, керей, уақ, арғын, қырғыз, татар басқа да толып жатқан тайпалар мекендеген. Сонау белгісіз ықылым заманнан олардың қойы қоралас, ауылы аралас ұлан байтақ өлкеде көшіп қонып жүрген. Тағдыр тәленгінің әсерінен кей тайпалар жан баға алмайтын күйге түсе, кей тайпалардың жағдайы жақсарып, экономикасы мәдинеті өскен. Осындай ретсіз дамудың әсерінен бір тайпа бірнешеге бөлініп, тілі мен қоса дініде өзгеріп, сыртқы бет пішіні де өзгеріп, бір бірін танымайтын күйге түскен. Айтып отырған уақытта күшті тайпаларға найман, керей, меркіт, татар руларының жатқаны анық. Ал монғол тайпасының ақылды ұйымдастырушы, айлалы қолбасшы шығып, монғол үстемдігі орнайды дегенге сол кезде ел басқарып отырғандардың ешқайсысы сенбеген. Бұл айтып отырған уақытымыз Темучиннің дүниеге келген уақыттары еді.

Дүниені дүр сілкіндірген атакты Шыңғысхан ру аралық соғыстардан бастап, әлемнің төрттен бес бөлігін біріктіріп ұлы монғол империясын құрды. Аз уақыт аралығында керей, найман, жалайыр, қоңырат руларын біріктіріп әскер саны өсіп сұрапыл күшке айналды. Сондықтанда қазіргі Корея, Қытай аймақтарында орналасқан елдер Шыңғысханға бағынышты болып шыға келді. Шыңғысхан деген атакқа ие болған Темучжин дүниені дүр сілкіндіріп, сол кездегі әлем елінің төрттен бес бөлігін біріктіріп, Монғол империясын құрды. Әрине, тарихты жасайтын бір адам емес, оны жасайтын халық, ал мемлекет басында Шыңғысхан тұрғандықтан оның көлеңкесінде көптеген тұлғалар тарихтан өз орнын ала алмай қалған. Солардың бірі Шыңғыстың тұңғыш ұлы Жошы болатын. Оның өмірге келуі әкесіне ұқсас болғанымен тағдырлары әртүрлі [3].

Шыңғысхан хан сайланған 1182 жылы Жошы дүниеге келген. Шыңғысхан қарт шағында өз өлімімен өлсе, Жошы 45 жасында бұл дүниеден өтті. Жошының өлімі туралы әртүрлі әңгімелер өте көп. Кейбір жазбаларда ол қастандықпен өлтірілді дейді. Ал басқа бір жазбаларда Жошыны құлан теуіп өлтіріпті деген де аңыздар бар. Жошының өліміне байланысты шыққан 1227 жылы Найман Кербұғының әйгілі күйлері

Адамзат тарихында бүкіл әлем мойындаған, жарты әлемге үстемдік жүргізген көптеген империялардың болғаны белгілі. Мұндай империялардан қазақ даласы да кенде болған жоқ, кем қалған жоқ. Әлімсақтан бері қарай Еуразия кеңістігінде үстемдік құрған, ұзақ уақыт бойы тікелей Қазақстан территориясында өмір сүрген, өте үлкен аймақтарды алып жатқан, Еуропа мен Азияда бірнеше мемлекеттердің түзілуіне аса зор ықпалын тигізген ірі империялардың үшеуін біздің ата-бабаларымыз құрған болатын. Олардың біріншісі – Ғұн империясы, екіншісі – Түрік қағанаты, үшіншісі – Жошы ұлысының негізінде құрылған Алтын Орда мемлекеті. Алтын Орда бірнеше хандықтардың (мемлекеттердің) құрылуының негізін қалады. Оның ішінде, ең алдында Қазақ хандығы тұр!

Ғұн империясы туралы сөз қозғағанда Қазақстан территориясында Сақ, Үйсін, Қаңлы мемлекеттерін ешқашан да айналып өтуге болмайды. Бұлар, кезінде кеңестік заманның идеологиясы оқытқандай, жай ғана тайпалар одағы болған жоқ. Олардың әрқайсысы бес-алты ғасырдан өмір сүрген, «мемлекет» деген түсініктің бес түрлі атрибутына (белгісіне) жауап беретін,

Жошы ұлысының тікелей мұрагері Алтын Орда екенін айта келе, қазіргі таңдағы Алтын Орданың тікелей мұрагері Қазақстан екенін баса айтуға болады. Жошы ұлысының тарихын зерттеген кезде Шыңғыс ханның Шағатай мен Үгедей ұлдарына бөліп берген территориялардағы құрылған ұлыстардың тарихын ешқашан естен шығармау керек. Өйткені бұл ұлыстардың да орналасқан жерлері – әлімсақтан бері қарай мекендеп келе жатқан біздің ата-бабаларымыздың ұрпағына қалдырған атамекені.

Шыңғыс ханның үлкен ұлы Жошы өз ұлысын тәуелсіз етуге тырысты. 1227 жылғы қыста оның өлуі әкесімен арасындағы жанжалды тоқтатты. Жошының орнына оның ұлы Батый болды. Батудің Русьқа және Батысқа жорығы, Жошы ұлысын Алтайдан Дунайға дейінгі жерді алып жатты.

Алтын Орда деген атқа ие болды. Алтын Орданың астанасы Сарай Бату болды. Бұл қазіргі Астрахан маңы. Кейінірек Сарай Берке болып Еділ бойымен жоғарырақ көшірілді. Батый зор беделге ие болды 1227-1255 ол іс жүзінде өзінің қолдауымен таққа отырған Мөңкемен бірге бүкіл монғол мемлекетін биледі. Алайда Батыйда оның мирасқорларында Алтын ордада мемлекеті біртұтас билеушілер болмады. Батухан Руське жасалған жорықтардан кейін өз бауырларына балаларына ұлыстар бөліп берді.

Ол өзінің інісіне Орда - Еженге былай денген бұл жорықтарда сен біздің ісіміздің аяқталуына көмектестің сондықтан саған он мың отбасынан тұратын халық саған беріледі. Сен өзіңнің әкең тұрған жерге яғни жоғарғы Ертіске ие боласың. әдет-ғұрыпқа бағынып Бату өзінің басқа бауырларына үлес берген. Орда – Ежен ұлысының әміршілері іс жүзінде тәуелсіз болды. Олар Алтын Орда хандарына бағыныштымыз деп есептеде олар шақырған құрылтайға бармады. Бірақ Батуханның ізбасары кім болсада оны өздерінің әміршісі деп санады, оның атын өз ережелерінің жоғарғы жағына жазып отырды. Дирь Рашидтің жазуына қарағанда Орда - Ежен тұқымдары Алтын Орда хандарына бармады өйткені жер арасы Ұлыстың аумағы біртіндеп үлкейе берді. XIII - ғасырдың екінші жартысында Орда – Еженнің немересі Қонышаның тұрған жері деректеме бойынша Орта Сырдариядағы Жент пен Үзкент болған. Іс жүзінде XIII – ғасырда Орда – Ежен ұлысы дербес мемлекет болып шықты [4].

Тарихи жады: Жошы мен оның ұлысы туралы бізге жеткен аңыздар, деректер Еуразия даласында Қазақ шежіресінде Жошының ата-тегін қазақ қылып келтіреді. Қазақтың шежірелі қариялары Жошыханың шыққан тегін біле отыра, қазақ мемлекетінің билеушілерінің мәнін сақтап қалу үшін оған өзгеріс енгізген. Осылайша Жошыхан, атағы жер- жаһанға тараған Шыңғысханың бірінші өлтіреді. Жошы 1218 жылы Қарасақ адамдардан сұрағанда олар Жошы әскерінен қашып шыққан, бірақ Жошы оларды осы жерде қуып жетіп, көбісін өлтіріп, тірілерін өзімен бірге алып кеткен. шегініп соғыс даласынан кетіп қалды.

XIII ғасырда пайда болған Жошы ұлысының тарихи мұрасы Еуразия тарихында өшпес із қалдырды. Алтын Орданың маңызды бөлігіне айналған бұл аймақ Жошы билігіндегі аумақтарды мекендеген көптеген халықтардың одан әрі дамуына әсер еткен саяси, экономикалық және мәдени дәстүрлерді қалыптастыруда маңызды рөл атқарды. Зерттеу барысында біз Жошы ұлысының шығу тегі, оның саяси құрылымы, әлеуметтік-экономикалық өмірдегі рөлі және мәдени мұра сияқты негізгі аспектілерді қарастырдық.

Жошы ұлысының тағдырын анықтаған басты белгілердің бірі оның Шығыс пен Батыс арасындағы маңызды сауда жолдарының қиылысындағы стратегиялық жағдайы болды. Бұл аймақтың өркендеуін ғана емес, сонымен бірге оның Ресеймен, Иранмен және Қытаймен халықаралық байланыстарға әсерін де қамтамасыз етті. Жошы Ұлысы көшпелі экономика мен әскери күштің орталығына айналды, бұл оған Алтын Орда мен оның көршілерінің сыртқы саясатына қатысты оқиғаларда маңызды рөл атқаруға мүмкіндік берді.

Бұл мұраның бүгінгі күнгі көрінісін бір кездері Жошы ұлысының құрамына кірген халықтарға тән мәдени және әлеуметтік дәстүрлерді сақтауда байқауға болады. Атап айтқанда, Орталық Азия елдерінде және Қазақстан аумағында ат спорты ойындары, жекпе-жек өнері және көшпелі өмір салтында терең тамыры бар тәжірибелер сияқты дәстүрлердің әсерін байқауға болады. Бұл дәстүрлер ұлттық бірегейлікті нығайтуға ықпал ететін мәдени және спорттық іс-шараларға қатысу арқылы бүгінгі күнге дейін сақталып келеді.

Екінші жағынан, Жошы ұлысының Тарихи шындықтары, оның әкімшілік құрылымы және Алтын Орда тарихындағы рөлі Еуразиядағы халықаралық қатынастар мен мәдени алмасулардың одан әрі дамуына негіз болды. Бұл аймақтардағы ғылыми зерттеулер мен археологиялық олжалар Жошы ұлысының Орталық Азия мен Шығыс Еуропаның ортағасырлық тарихының негізгі элементтерінің бірі ретіндегі маңыздылығын растай отырып, сол кездегі саяси және әлеуметтік құрылымдарға жарық түсіруді жалғастыруда.

Осылайша, Жошы ұлысының тарихи бастаулары саяси және мәдени тарих тұрғысынан қызықты ғана емес, сонымен қатар әр уақытта оның бақылауында болған елдердегі заманауи мәдени және әлеуметтік процестерге әсер етуді жалғастыруда. Бұл мұраны түсіну Еуразияның осы бірегей

аймағын қалыптастырған халықтардың тарихи және мәдени бірегейлігінің көптеген аспектілерін тереңірек түсінуге көмектеседі.

Әдебиеттер тізімі:

1. С. Жолдасбайұлы «Ежелгі және орта ғасырдағы қазақ елінің тарихы» - Алматы «Кітап» баспасы 2010 ж. 333-б. 279-б.
2. Қазақстан тарихы (Көне заманнан бүгінге дейін) Бес томдық. 2-том. – Алматы: «Атамұра» баспасы 2010 ж. 689-б. 393-б.
3. Қазақстан (Қазақ елі) тарихы: 4 кітаптан тұратын оқулық. Қазақстан XIII-XVIII ғасырлардың алғашқы ширегінде. 2 кітап/ Т. Омарбеков, Б.Б. Кәрібаев, Н.Д. Нұртазина, М.С. Ноғайбаев [және т.б.]. – Алматы: Қазақ университеті, 2016. – 306 б. 203-206 беттер.
4. Егемен Қазақстан // Жылқыбай Жағыпарұлы «Қазақ хандығы» 2015 ж. 7 қаңтар <https://egemen.kz/article/36291-qazaq-khandyghy>

ӘОЖ 63. 544 (1887-1938)

АСПАНДИЯР КЕНЖИННІҢ БАЛАЛЫҚ ШАҒЫ МЕН ЖӘНЕ САЯСИ КӨЗҚАРАСЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ

Елубаева Ж., 4 курс, 6B02211 «Тарих», М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті,
Тараз қ., yelubaeva.zhazira.0404@gmail.com

Серікбаев Е.Қ., т.ғ.к., «Тарих» кафедрасының қауымдастырылған профессор,
М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ.

Аңдатпа: Аспандияр Кенжін Қазақстанның XX ғасырдағы тарихынан өзіндік орын алуы тиіс қайраткерлердің бірі. А. Кенжіннің өмірінің бастапқы кезеңі басқа әлеуметтік ортада қалыптасқанымен, қазіргі таңдағы әлеуметтік ортаның доминанттық мәні бар идеяларына қызмет етті. Аспандияр Кенжіннің қоғамдық-саяси ұстанымының қалыптасуының алғашқы жылдары Орынбордағы қазақ-орыс мұғалімдер семинариясының қабырғасында өтті. Қазақ жастарының демократиялық ойларының орталығы бола білген Орынборда оның революциялық сауаты ашылып, жасырын үйірмелерде саяси тәжірибесін шыңдайды.

Кілт сөздер: Аспандияр Кенжін, Алаш, революционер, училище мұғалімі, неонародник.

XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың алғашқы жартысындағы интеллигенцияның дамуы туралы кеңестік тарихнамада жеткілікті түрде жазылғанымен, жекелеген тұлғалардың өмірі туралы деректер әлі де толықтыра түсуді қажет етеді. Қазақ ұлттық интеллигенциясы патшалық басқару тұсында қалыптасқандығы белгілі. Оның қатарын екіге бөлуге болады. Біріншісінің қатарына орыс тілінде білім алып, орыс әкімшілігімен байланысқандарды жатқызсақ, екінші қатарға татар, башқұрт яғни мұсылман мектептерінде білім алып, елге мұсылмандықты тарату ісімен шұғылданғандарды енгізуге болады. Зерттеушілердің пікірінше, революцияға дейінгі қазақ оқығандарының әлеуметтік тегі ала-құла болды. Олардың қатарында байлар мен кедейлердің, орташалардың өкілдері болды. Революцияға дейінгі қазақ интеллигенциясының басым көпшілігі тек қана бір кәсіпті игерумен шектелмей, әмбебап мамандар ретінде қызмет еткендігін көрсету қажет, олар оқу-ағарту ісімен де, алғашқы қазақ басылымдарын шығару қарекетімен де айналысып, басқа да шығармашылық, қайраткерлік тірліктерді қатар алып жүрді. Олар қазақ қауымының сол кездегі рухани және саяси сұраныстарына мүмкіндігінше толық жауап беруге атсалысты [1, Б. 33].

Кенженің Бекмағамбет, Есенбай, Өтепқали, Дәулет, Аспандияр, Бақтияр атты ұлдары болған, шежірелерде қыздар туралы мәлімет жазылмағандықтан Аспандияр Кенжіннің апа-қарындастары туралы деректер кездеспейді. Оның туыстары ұзақ жылдарға созылған қуғын-сүргіндердің зардабын тартты.

А. Кенжіннің ата-бабасының мекендеген өңірі Орынбор генерал-губернаторлығына қарасты Орал облысының құрамына еніп, оның аумағында Орал, Ілбішін, Темір және Гурьев уездері болды.

Ал А. Кенжіннің туған жері Гурьев уезінің қарамағында жиырмасыншы ғасырдың басында 5 казак-орыс станицасы, 17 қазақ болысы, теңізге жақын 3 кент енгізіліп, оның басым көпшілігі балық шаруашылығымен айналысты. Орыстар қоныстанған теңіз жағалауында Жылыой, Рәкөш, Прорва кенттері ұйымдастырылды. Аталған өңірдегі елдердің негізгі кәсібі балық шаруашылығы болып, шағын саудамен, ал теңізден алшақтау жатқан елді-мекендердің басты шаруашылығы мал өсірумен айналысты.

XIX ғасырдың екінші жартысындағы Еділ-Жайық арасын қоныстанған ел бес бөлікке, екі округке бөлініп, осы елді мекендерде 14 орыс-қазақ мектептері жұмыс істеді. Бұл мектептер халық арасында «қызыл үй» мектептері деген атпен белгілі. Облыстағы ең алғашқы ашылған «қызыл үй» – 1881 жылы ұйымдастырылған Есбол «қызыл үйі».

Қазақстанда халықтық бастауыш мектептер XIX ғасырдың 60 жылдарында ашылды да, оның өзі Ы. Алтынсариннің есімімен байланысты болды. 1867–1868 жылдарда реформа енгізілгеннен кейін мұндай мектептер Қазақ өлкесінің әр түрлі жерлерінде жұмыс істей бастады.

XIX ғасырдың екінші жартысында болыстар мен ауылдарда қазақ балалары әдетте мұсылман мектептерінде, кейде медреседе оқыды. Ал 1870 жылдардан бастап өлкеде оқу округтері құрылды. Орынбор оқу округінің қарауында Орал және Торғай облыстары, Батыс Сібір округінің қарауында Ақмола және Семей облыстары, Түркістан округінің қарауында Сырдария және Жетісу облыстары болды.

XX ғасырдың басында Қазақ даласындағы білім беру салаларында патша үкіметінің рұқсатымен орыс-түзем мектептерінде мұсылман діні сабағын оқытуға мүмкіндік берілді. Бұл мектептерде үкіметтің нұсқауымен жалпы білім беретін пәндер мейлінше қысқартылған түрде жүргізілді, ондағы мақсат бұратана халықтарға тым терең мәліметтер бермеу, лажы болса оларды қараңғылық пен мешеулікте ұстау және жергілікті халықты барынша орыстандыру саясатын жүргізу еді [2, Б. 47].

1905 жылы қыркүйек, қазан айларында Орынбор қаласы мен оның губернияларының оқушы жастарының арасында байланыс орнатылды. Төңкерістік сипаттағы жұмысшы қозғалысына дем беру жөніндегі сол кездегі патша мен тақ иелерінің жақтастары атап айтатындай «қалыптасқан жүйені жою» жұмыстарымен айналысатын күшті ұйым жасақталды. Бұл үйірменің жұмысына А. Кенжин белсене араласты. Оқушылар ұйымы жұмысшы ұйымдарымен тығыз байланыс орнатты, осы кезден бастап ол, өзінің жазуынша Ресей социал-демократиялық-революциялық партиясының мүшелігіне өтті. Оқушылардың және революциялық ұйымдардың үйірме жұмыстарына белсене қатысқандығы және тік мінезділігі мен бетің бар, жүзің бар демейтін туралығы үшін мектеп басшылығы соңына шам алып түсті. Ол үйірмедегі бір жолдасымен мектептен шығарыла да жаздады.

1905–1907 жылдардағы революциялық қозғалыс барысында барлық деңгейдегі орыс әкімшілігі қазақ елінің ұлт-азаттық қозғалысын бастаушы саяси күш – ұлттық интеллигенциямен бетпе-бет келгендігін ғалым Мәмбет Қойгелдиев атап көрсетіп, ұлт-азаттық қозғалыстың әсіресе далалық облыстарда тегеурінді түрде жүргізілгендігін айтады [3, Б.190].

Күрес тәжірибесі жоқ, қоғамдық-саяси көзқарасы қалыптаспаған қазақ зиялыларының кейбіреуі ретінде А. Кенжинді көрсеткен академик К. Нұрпейіс, патша үкіметінің оқу-ағарту саласындағы саясатын сынаған социалистермен және аграрлық мәселелерді шешуді батыл талап еткен жаңа халықшылдармен (неонародниктермен) жакындасқанын атап өте отырып, сонымен қатар оның «Выборг үндеуін» таратушылардың арасында болғанын баяндайды.

А. Кенжин 1912 жылы қыркүйекте уездік училищенің математика пәнінің мұғалімі атағы үшін емтихан тапсырса, 1913 жылы география және жараталыстану пәндерінің үй мұғалімі, жоғары бастауыш училище мұғалімі мамандығына ие болу үшін Оқытушылар институты курсы бойынша емтихандар тапсырды.

1915 жылдан бастап ол Електе ашылған Жоғары бастауыш училищенің мұғалімдігіне кіріседі. 1917 жылы Елек қаласында патша үкіметінің құлағандығы туралы хабар жетісімен патша шенеуніктері мен билік мүшелерінің барлығы қуғындалып, оның орнына атқару комитеттері ұйымдастырылды. А. Кенжин осы комитетке көпшілік дауыспен жауапты хатшы болып сайланады. Електе билік орнағаннан соң аудандармен жұмыс жүргізу мақсатында комитет шешімімен А. Кенжин іссапарға жіберіледі.

Өзінің айтуынша: «революцияға дейінгі кезеңде халық арасында үгіт-насихат жұмыстарын жүргізумен» айналысты [4, Б. 58].

Аспандияр Кенжин аталған мезгілде халықтың үні, құлағы, көзі бола білген «Қазақ» газетінің редакциясымен байланыс орнатты. «Ауқатты Алаш азаматтарына» аталатын мақаласында А. Байтұрсынов газетті жабылып қалудан сақтау мақсатында отыз бір адамнан тұратын «Азамат серіктігі» ұйымдастырылғандығын, бірақ олардың жиған қаржысының газетті жабылып қалудан аман алып қала алмайтындығы туралы жазған еді. Бұл мәселеден А. Кенжиннің де сырт қалмағандығын оның газет бетіне жарияланған «Қазақтың» шығуын жиілеу» хабарынан айқындалады.

Газеттің шығуы жөнінде ақша да көп кетпек, машинасы, қызметкерлері, баспаханасы болу керек. Мұның бәрі көптесе қолдан келмейтін нәрсе емес. Орал облысында 70 болыс ел бар. Болыс басы 5-10 кісіден «Азамат» серіктігіне кірсе, 35-70 мың сом ақша жиылмақ, 10 облыс қазақтан 5 жүз мың, миллион сом болмақ. Бұл сома «Қазақты» қалай тәрбиелейміз десек те жетеді. 10 облыс қазақ бір газетті оңдап жүргізсе алмасак ұят емес пе?» деп сол арада Қарашығанақ болысынан 5 кісі

«Азаматқа» жазылды. Алашым! Біздің осы ойымызды оң көрсендер, халыққа түсіндіріп «Азамат» серіктігіне жазылушыларды көбейтіндер. Мына әуелі тойдың кезінде жарығын мол түсірерлік шырағымыз болмай, адасып, бәйгеден қалсақ, өмірі опық жеп жүреміз. Үрім-бұтағымыздың қарғысынан құтыла алмаспыз. Бұрынғы лай судан балық аулайтын қарабет шағымшылардың аузына құм құйылды ғой, жүрексіңбендер. Шабандыққа салмандар, заман жүйірігін ойландар!» деп газетке қолдау көрсетуге үндейді [5, Б. 52].

Алаш қозғалысы қайраткерлерінің жәдитшілдік бағыттағы атқарған істері елді ағарту жұмысына белсене араласуымен түсіндіріледі. А. Кенжиннің осы аталған жәдитшілдер ағымында қандай бағытты ұстанғандығын айқындай отырып, оның жаңашылдық, ағартушылық бағытты, ұлттың өзіндік даму жолын айқындауды мақсат тұтқандығын біле аламыз.

Ел өміріндегі саяси оқиғалар мен құбылыстардан кез-келген қоғам мүшесінің тысқары тұра алмайтыны секілді, А. Кенжин де ғасырлар тоғысындағы елді жаңарту бағытын ұстана отырып, өзінің саяси ұстанымы болар тіректі іздеу жолында еді.

Алғашқы адымын бірінші Ресей революциясы кезеңінен алатын Алаш қозғалысы 1917–1919 жылдары өзінің шырқау шегіне жетті. Әсіресе 1917 жылғы ақпан-желтоқсан айлары аралығындағы кезеңде біршама жетістіктерге қол жеткізілді. Осы жылғы көктем мен жазда қазақ комитеттері өмірге келіп, күзде Алаш партиясы, ал жыл соңында Түркістан (Қоқан) автономиясы және Алашорда үкіметтерінің құрылуы Алаш қозғалысының белгілі бір нәтижелері болатын. Алаш қозғалысының басты мақсаты ғалым М. Қойгелдиевтің көрсетуінше: «... қазақ еліне өзін-өзі басқару мүмкіндігін беретін мемлекеттік жүйе құру, яғни оның ұлттық мемлекеттікке құқы бар екендігін метрополияға мойындату, ал түбінде дербес мемлекеттікке қол жеткізу, қазақ жеріне Ресейден қоныс аударушылардың толқынын тоқтату, әлемдік озық тәжірибеге сүйене отырып, қазақ қоғамын жаңа өмір сұранысына сай өзгерту (модернизация), демократиялық принциптерді қадір тұтумен бір мезгілде, әсіресе білім мен ұлттық мәдениеттің өркен жаюына жол ашу болды».

Алаш зиялылары бұл жолда түрлі саяси ұйымдармен, қозғалыстармен, ағымдармен бірлесіп, тығырықтан шығар жол іздеді. А. Кенжиннің 1917 жылы наурызда ішінде Ә. Бөкейханов, Ж. Сейдалин, М. Дулатов бар 15 қазақ зиялысы қатарында қазақ қоғамының алдағы міндеттерін белгілеген, қазақ съездерінде қарауға ұсынылған «Қазақтарға, жаңарған Россияның ерікті азаматтарына» үндеуін әзірлеп, жариялауға қатысқандығы туралы деректер кездеседі. Осы үндеу авторларымен бірге Петроградқа келіп, Бүкілресейлік мұсылмандар мәжілісіне қатысты, онда Мұсылмандар бюросын құру, Бүкілресейлік мұсылмандар съезін шақыру туралы шешім қабылдауды қолдады.

Шілденің басында 1-Жалпықазақ съезіне қатысқан А. Кенжин Құрылтай жиналысы депутаттығына кандидат болуға лайық деп съезд атаған 81 қайраткердің тізіміне енді және съезд қарарымен Петроградтағы Оқу комиссиясына қазақ атынан өкіл болып сайланды. Күзде Орал облыстық Қазақ комитетінің ұйымдастыруымен өткізілген Земство сайлауымен Құрылтай жиналысына депутат сайлау науқанына белсене қатысып, Облыстық Земство басқармасы төрағалығына түскен екі кандидат – Х. Досмұхамедов пен Ғ. Әлібековтың ішінен соңғы қайраткердің кандидатурасын қолдады. 2-Жалпықазақ съезінде Алашорда үкіметіне, яғни Алаш автономиясының Уақытша Ұлт кеңесі мүшесінің орынбасарлығына (кандидат) сайланды. 1917 жылдың аяқ шенінде Темір уезінде оқу-ағарту ісімен, жаңа оқу орындарын ашумен айналысты. 1918 жылғы ақпанда Қаратөбеде өткен 3-Қазақ Орал облыстық съезін ұйымдастырушы зиялылардың қатарында болды. Қаратөбе съезінде Ғ. Әлібеков бастаған топ құрамында Ж. және Х. Досмұхамедовтердің жақтастарымен әскер қажеті үшін түтін басына салынатын салық мөлшері жөнінде келіспей қалып, наразылар құрған «Ақ жол» тобына енді.

Келіспеушілік жөніндегі пікірін М. Жолдыбаев арқылы Алашорда төрағасы Ә. Бөкейхановқа жолдады. Өзге мәселелер бойынша Алашорда платформасында қала берді. 1918 жылғы ақпан айынан 1918 жылғы қазан айына шейін Темір уездік Земство басқармасының төрағасы қызметін атқарды. Ташкенттен Жымпиты, Орынбор бағытына келе жатқан жолда Темірге аялдаған Мұстафа Шоқайға қолғабыс бергендігі туралы деректер де кездеседі.

1918 жылғы қараша айынан бастап Алашорданың Торғай бөлімшесіне келіп, орталығы Орскіде орналасқан Алашорда Әскери кеңесіне мүше болды, Торғай бөлімшесі әскеріне жігіт жинау жөніндегі комиссияға төрағалық етті. Орск майданасты қалғаннан кейін 1919 жылы көктемде 4-Алаш полкінің құрамында әуелі Қостанайға, кейінірек Торғай қаласына келді, осында Торғай уезінің әскери комиссары Амангелді Иманов басқаратын Қызыл Армия отрядына қосылып, Советтермен жақындасу жұмысын жүргізді, осы біріккен отрядтың шаруашылық бөлімін басқарды. Алайда 1919 жылы сәуірде майдандағы жағдайдың күрт өзгеріп, ақтардың бел ала бастауына байланысты Торғайдағы Алаш полкі Қазақ автономиясы идеясын жақтаушы, Уақытша Сібір үкіметі Ішкі істер министрінің орынбасары П. Коропачанский басқарған ведомствоаралық комиссиямен арада үзіліп қалған келіссөзді жалғастырды да, А. Кенжин 1919 жылғы маусым айында Торғай уезінің комиссары Сейітәзім Қадырбаевтың тапсыруымен Сібір үкіметінің орталығы Омбы

қаласына келіп, үкімет аппаратында заңнамалық мәселелермен шұғылданып жүрген Әлихан Бөкейхановпен кездесті.

Батыс Алашорда қайраткерлерінің өмірдеректері бір ізге келтірілген биобиблиографиялық сөздікте М. Тәж-Мұрат А. Кенжиннің Омбыға барған уақытында жаңсақтық жібергендігін атап өту қажет. Аспандияр Кенжиннің бірнеше құжаттар мен материалдар жинақтарында жарияланған хатынан белгілі болғандай 1919 жылғы 24 маусымда Ғ. Бірімжановпен бірге ол Омбы қаласында болған, бұл жөнінде А. Кенжиннің Коммунистік партияның бақылау комиссиялары алдында бірнеше мәрте түсінік беруіне тура келген.

1919 жылғы тамыз-желтоқсан аралығын ауылда, ағасының үйінде өткізді. Орал майданында Қызыл Армия жеңіске жете бастаған 1919 жылғы желтоқсанда Революциялық Әскери Кеңес өкілі П. Кобозевтің тапсыруымен Батыс Алашордамен арада келіссөз жүргізу және 5-Армия РӘК-і уәкілеттілігімен Батыс Алашорданы қарусыздандыру ісіне қатысты. Сол жолы Қызылқоға әскери бөліміне мүше, Қызылқоға уездік революциялық комитетінің төрағасы болып тағайындалды. Бұл 1919 жылғы желтоқсан айы мен 1920 жылғы сәуір айы аралығын қамтиды.

Өзінің жазуынша, 1917 жылы желтоқсанда А. Кенжин «Қазақ» газетінен Ұлттық Жалпықазақ съезінің шақырылғандығын оқып біледі. Осы съездде Семей қаласында орналасқан Алашорда атауымен Ұлттық үкімет сайланып, оның мүшелігіне кандидат болып сайланды. «Мен мұндай үкіметтің құрылуы қазақ халқын құтқарудың бірден-бір жолы деп түсіндім және сендім», – деп жазды А. Кенжин Алашорда үкіметі турасында Қырғыз (Қазақ) облыстық комитетінің Бақылау комиссиясына жазған түсінік хатында: «1917 жылы желтоқсанда Орынбор қаласында ұйымдастырылған буржуазиялық-ұлтшыл үкімет – Алашорданың уақытша бүкілхалықтық кеңесі деп аталды. Мұның алдында 13 маусымда жазғанымдай, Алашорданың Торғай бөлімі ол әрі Әскери кеңес деп те аталды, құрамында М. Есболов – төрағасы, мүшелері – М. Дулатов, А. Байтұрсынов, С. Қадырбаев болды. Торғай Алашордасының негізгі басшысы да, ұйтқысы да М. Дулатов болды. Торғай Алашордасының кеңестер өкіметінің тарапына өту үшін жасалған келіссөздеріне дейін жігіттерді әскерге алу, ақша жинау және т. б. жұмыстармен айналысып, соңынан отрядтың шаруашылық бөлімін басқардым. Әскери кеңестің жиындары маңызды мәселелерді шешу барысында ашық жүргізілетін. Мысалы, А. Дутовтың майданға аттану үшін Орск қаласына шұғыл жету туралы бұйрығы, немесе, Ә. Жангелдиннің кеңестер жағына өту туралы ұсыныстары ашық талқыланды. Мен А. Дутовтың бұйрығын орындамауды және кеңестер жағына өту мәселелерін жақтадым. Мұны Кәрім Тоқтабаев та айтты. Торғайдың Әскери кеңесінің жиналыстарына қатысқаным туралы нақты есімде жоқ. Кейіннен қосылғандықтан маған және Сәлімгерей Қаратілеуовке сенімсіздікпен қарады».

Алаш қозғалысына қатысы барлығы туралы Аспандияр Кенжиннің Коммунистік партия мен кеңестік биліктің бақылау органдары алдында бірнеше мәрте түсінік беруіне тура келді. 1919 жылы Алаш қозғалысы мүшелеріне кешірім жасалып, мемлекеттік билік ісіне белсене араластырылғанымен, қазақ зиялыларын Алаш қозғалысына қатысқандығы үшін айыптаудың алғашқы қадамдары 1922 жылғы партиялық тазалаулар кезінде басталды. 1922 жылы 16 қазанда Қырғыз (Қазақ) РК(б)П облыстық комитеті арнайы түрде А. Кенжиннің мәселесін қарайды. Халық ағарту комиссариатының 1920-1936 жылдардағы құжаттарын деректемелік тұрғыда зерттеген А. Мұсағалиева аталған жиналысқа қатысушылардың пікірі әр тектес болғандығын атап көрсетеді [6, Б.81].

С. Меңдешев болса, Рябининнің тек Торғай өңіріне қатысты деректерді ғана айтып отырғандығын, мәселені жан-жақты шешу үшін Ақмола, Ақтөбе, Қостанай және Орал губкомдарының пікірін есепке алу қажеттігін талап етеді. Мәжіліс барысында А. Кенжин өзінің С. Меңдешевпен 1905 жылдан байланыста болып, хат алмасып тұрғандығын айта келе, РК(б)П Орталық Комитетінен өзінің адалдығын іспен дәлелдеу үшін өндірістік ауданға жұмысқа жіберуді өтінеді. С. Меңдешев оның сөзін жоққа шығармастан, бұрынғы үкімет мүшелеріне қарсы үгіт жұмысын жүргізгендігін жасырмады. А. Кенжиннің жеке басына қарсылығы жоқ екендігін көрсетіп, бұл мәселенің дұрыс шешімін шығарып, түпкілікті аяқтау үшін оны нақты әрі жан-жақты тексерген жөн екендігін айтты. 4 дауыс жақтап, 1 қалыс, 1 қарсы болып, нәтижесінде төралқа төмендегіше қаулы қабылдады:

а) А. Кенжин мен С. Қаратілеуовтің революциялық қызметі Торғай оқиғаларына дейін Алашордаға қарсы бағытталған;

ә) Торғай оқиғалары барысында олар Алашордамен одақтасуға жол берді;

б) кейінгі кезеңде А. Кенжин мен С. Қаратілеуовтің жауапты партия–кеңес лауазымындағы жұмыстары кеңес өкіметі мен Коммунистік партияның принциптеріне сәйкес келеді;

в) Ақтөбе, Орал, Қостанай губкомдары мен Торғай укомына апталық мерзім ішінде олардың Алашорда үкіметіндегі қызметі жөнінде материалдар жіберу тапсырылды [7, Б. 39].

Қорыта айтқанда, Алаш үкіметі Орталық комитетінің мүшелігіне сайланған Аспандияр Кенжин 1917 жылғы желтоқсандағы Жалпықазақ съезінің жұмысына қатысқаннан бастап белсенді

іс жүргізді, Алаш партиясының халық арасында жүргізуді тиіс деп санаған қоғамдық-саяси қызметіне толыққанды араласты.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан. Ұлттық энциклопедия. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы Бас редакциясы, 2002. – 4-т. – 720 б.
2. Алаш қозғалысы. Мәселенің зерттелу тарихынан. Құжаттар мен материалдар жинағы. 1918–2007 жж. – Алматы: Ел-шежіре, 2008. – 4-т. – 472 б.
3. Қазақстанның Халық комиссарлары. 1920–1946: Өмірбаяндық анықтамалық. – Алматы: Қазақ гуманитарлық-заң университетінің баспасы, 2004. – 499 б.
4. Наркомы Казахстана. 1920–1946 гг. Биографический справочник. – Алматы: Арыс, 2007. – 400 с.
5. История Казахстана в русских источниках. XVI–XX веков. История Отечества в судьбах его граждан: Сборник автобиографий. 1922–1960 годы. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – Т. 10. – 568 с.
6. Кешегі күн – бүгінгі күннің анасы атты дөңгелек үстел мәжілісінің материалдары // Ана тілі. – 2007, 22 наурыз.
7. Қойгелдиев М. Репрессия құрбаны – қазақ ұлтшылдығы // Түркістан. – 2007, 23 ақпан.

ӘОЖ 63. 544 (552-603)

ТҮРІК ҚАҒАНАТЫНДАҒЫ МЕМЛЕКЕТТІЛІК МӘСЕЛЕСІНЕ ҚАТЫСТЫ ПІКІРЛЕР МЕН ТҰЖЫРЫМДАР

Құрманхан Б., 4 курс, 6B02211 «Тарих», М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті,
Тараз қ., kurmankhanovab@gmail.com

Серікбаев Е.Қ., т.ғ.к., «Тарих» кафедрасының қауымдастырылған профессор,
М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ., Serikbaev.66@mail.ru

Аңдатпа: Түрік қағанатының құрылуы мен дамуы түрік әлемі тарихында маңызды орын алатын құбылыстардың бірі. 552 жылы құрылып, өте қысқа мерзім ішінде ертеортағасырлық империялар мойындаған алып мемлекетке айналды. Түрік қағанаты құрылуынан кейін он жыл өтпей жатып ақ Византия, Иран, Қытай империяларымен тең дәрежеде қарым-қатынас орнатып, әлемдік халықаралық қатынастар жүйесіне араласты.

Кілт сөздер: Түрік қағанаты, түркі тілі, Евразия кеңістігі, этномәдени белдеу, түрік-соғды.

Ерте кезеңдегі мемлекеттің қалыптасуы мен дамуы мәселесі әлі күнге дейін олардың шеңберінде қызу пікір алмасулар жүріп жатқан тақырыптар қатарына жатады. Солардың қатарында қандай бірлестікті алғашқы мемлекет деп қарастырамыз, қайсысын пісіп жетілген мемлекет деп санаймыз, мемлекет және мемлекеттілік дегеніміздің өзі не деген сұрақтар бойынша зерттеушілер арасында ортақ тұжырымның болмауы мәселені одан әрі шиеленістіріп отыр.

Бүгінгі күнге дейін мемлекеттің пайда болуына қатысты біршама түрлі теориялар мен доктриналар қалыптасты. Олардың түрлі болу себебі бір жағынан алып қарағанда, аталған құбылыстың сан қырлылығымен, екінші жағынан әрбір теория ғалымдардың өзіндік ұстанымдарын немесе кейбір топтардың әртүрлі көзқарастары және тұжырымдарын көрсетугі мүмкін. Ал мұндай көзқарастар мен қорытындылар негізінде әртүрлі экономикалық, саяси және тағыда басқа астарлар бар екендігін жоққа шығара алмаймыз. Осыларды есте ұстай отырып осы күнге дейін ғылымда мемлекеттің пайда болуына қатысты негізгі факторларды атай кетсек – теократиялық, патриархалдық, табиғи-құқықтық, күштеу, психологиялық, материалистік, марксистік, қоғамдық келісім және тағы да басқа теориялар тұрғысынан түсіндіріліп келеді.

Аталған теориялардың шеңберінде біздің тақырыбымыздың негізгі өзегі болып отырған ежелгі түріктердегі мемлекеттілік мәселесі де қарастырылды. Олай дейтініміз көшпелі халықтардағы саяси құрылымдарды зерттеу барысында туындайтын басты пікір-тартыстардың бірі олардағы мемлекеттілік мәселесі. Осы ретте қарастырылып отырған тақырып бойынша басты мәселе туындайды, өйткені бүгінде мемлекет ұғымына қатысты жалпы қабылданған ортақ тұжырым жоқ. Әр бір ғылым саласы аталған мәселені жан-жақты қарастырып, түрліше анықтама береді. Сондықтан да біздің ойымызша көшпелі халықтардағы, соның ішінде ежелгі түріктердегі мемлекеттіліктің анықтамасы мен белгілерін зерделеу, осы мәселе төңірегінде қалам тербеп жүрген

зерттеушілердің негізгі міндеттері болу керек тәрізді. Соның нәтижесінде барып аталған мәселе жөнінде ортақ ұстаным қалыптасып, көшпелі халықтардың мемлекетке дейінгі құрылым немесе мемлекет қалыптастырды деген тақырып өзінің шешімін табады.

Ежелгі түріктердегі мемлекеттік құрылымның қалыптасу ерекшеліктерін қарастырмас бұрын жалпы мемлекет пен мемлекеттілік деген ұғымдарға және олардың негізгі белгілеріне қысқаша шолу жасай кетсек. Негізгі қабылданған тұжырым бойынша мемлекет дегеніміз – белгілі бір территорияда тұрып және мемлекеттік билікке бағындырылып біріктірілген адамдар одағы немесе қоғамы. Кең мағынада мемлекет деп қоғам өмірінің саяси құрылымын түсінеміз. Л.Е. Грининнің сөзімен айтқанда мемлекет бұл – ерекше категория, оның көмегімен қоғамның ішкі және сыртқы өмірін қамтамасыз ететін арнайы институттардың, органдардың және ережелердің жүйесі анықталады» [1, Б. 45].

Қарастырылып отырған тақырып шеңберінде зерттеу жүргізіп жүрген Н.Н. Крадин Л.Н. Грининнің еңбегіне берген пікірінде қарастырылып отырған тақырып төңірегінде келесідей тұжырым жасайды: «мемлекет дегеніміз – басқару еңбегіне қатысы бар адамдардың үлкен тобы. Бұл топ арнайы бөлімшелерге немесе институттарға бөліне алады, не болмаса олар бөлінбестен билеушінің ордасында ғана болуы мүмкін. Ал мемлекеттілік жөнінде тек басқару жүйесінің жекелеген салаларында арнайы атқарушы адамдар міндеттері қалыптасқан кезде ғана айтуға болады».

Өзіміз жоғарыда атап өткеніміздей аталған мәселемен қанша зерттеуші айналысса сонша пікір қалыптасқан, дегенмен олардың сипаттамалары мен түсіндірмелері мемлекет – қоғамның саяси ұйымдасуының түрі деген пайымға үйлеседі. Бір сөзбен айтқанда мемлекет ол – белгілі бір территорияда өмір сүретін халыққа қатысты билік жүйесінің үлгісі.

Осыны негізге алатын болсақ мемлекеттің негізгі нышандарының қатарына төмендегідей белгілерді жатқызамыз: 1) жиынтығында мемлекеттің механизмін құрайтын органдар мен құрылымдардың ерекше жүйесінің болуы (мұндағы айрықша орынды армия, полиция және т.б. күштеу аппараттары иеленеді); 2) белгіленген белгілі бір нормалар жүйесін нығайтатын құқықтың болуы. Мемлекет саяси билік ретінде қоғамдық қатынастардың белгілі бір тәртібін, сонымен бірге мемлекеттік механизм қызметінің құрылымы мен ретін бекітеді; 3) сол мемлекет заңдарының күші жүретін тұтас территорияның болуы.

Ал енді осы мемлекет ұғымынан туындайтын мемлекеттілік мәселесіне тоқтала кетсек. Жалпы мемлекеттілік әлеуметтік шынайылық және саяси-құқықтық категория ретінде терең зерттеуді қажет ететін тақырып. Бұл мәселе әсіресе заң және саяси ғылымдар шеңберінде кеңінен қарастырылып жүр, сондықтан да біз оның бүге-шүгесіне дейін тереңдемей өзіміздің тақырыбымыздың мазмұнымен астасатын тұстарын ғана сипаттап өтсек. Олай дейтініміз ежелгі түркілердегі мемлекеттік белгілерді толық ұғыну үшін осындай теориялық тұжырымдарды басшылыққа алу бүгінгі күн талабына сай маңызды болып табылады. Әрине ондай тұжырымдамалардың көпшілігі әртүрлі себептерге байланысты біздің зерттеу нысанымызға сәйкес келмеуі де мүмкін, дегенмен солардың негізінде тақырыбымызға қатысты өзіндік ұстанымдарымызды жасап шығаруымызға болады.

Мәселен, Е.Г. Пономареваның пікірінше мемлекеттілік дегеніміз – қоғамның нақты бір тарихи даму сатысындағы қасиеті, сапасы және жағдайы, сонымен бірге ол нақтылы бір социумның саяси жүйе құрудағы тарихи, экономикалық, саяси және сыртқы саяси іс-әрекетінің нәтижесі. Келесі бір зерттеушінің дәлелдемесі бойынша мемлекеттілік ол мемлекеттің, қоғамның, тұлғаның және басқа да әлеуметтік субъектілердің мемлекеттік-құқықтық, мемлекеттік-саяси, шаруашылық-экономикалық, рухани-психологиялық және мәдени-тарихи тіршілік әрекеттері болып табылады. Алайда, зерттеушілер атап өткен әрекеттер мемлекеттіліктің қалыптасуына қалай әсер ететіндігі, оның құрылу үдерісі қандай бағытта жүретіндігі, соңғы нәтижесі, әлемдік жүйедегі орны тарихи қалыптасқан ішкі және сыртқы факторларға байланысты. Ондай факторлар ретінде мемлекеттіліктің төмендегідей қабылданған белгілері қарастырылып жүр: басқару аппараты, территориясы мен шекарасы, тәуелсіздігі, әскері, халқы, құқықтық жүйесі, көпшілік билік, заңды түрдегі мәжбүрлеу, алым-салық және қосымша белгілер ретінде жазу мен дін енгізіледі.

Осылайша жоғарыда айтылғандарды тұжырымдай келе біз мемлекеттілікті нақты бір тарихи құбылыс ретінде қабылдай отырып, қоғамның саяси түрі мемлекет болатын болса, ал мемлекеттілік оған сапалы жағдай тудыратын ұйымдастырылған басқару формасы деген қорытынды шығарамыз. Сонымен, зерттеу тақырыбымыздың өзегі болып отырған алғашқы Түрік қағанатының мемлекеттік мәртебесі туралы толыққанды қорытынды жасамас бұрын мемлекет ұғымы мен оның негізгі белгілерін назарға ала отырып ежелгі түріктердегі мемлекеттілік мәселесіне қатысты тұжырымдарға талдау жасайық. Бір айта кететініміз ежелгі түріктер көшпелі қоғамның бір құрамдас бөлігі екендігі дау тудырмайды. Ал сол көшпелі қоғамның өзіне қатысты, әсіресе ежелгі тайпалардан бастап, этнографиялық дәуірге дейінгі халықтардың қоғамдық қатынастары жан-

жақты талданған отандық және шетелдік еңбектер жарық көрді. Біз сол еңбектердегі мәселелердің барлығына тоқталу арқылы қайталауға жол бермес үшін, тек өзіміздің шұқшия зерделеп отырған бағытымызды тереңірек қарастыруды жөн санадық. Өйткені осы тақырып аясында ізденіс жүргізген зерттеушілер көп болғанымен олардың бірең-сараңы ғана нақты ежелгі түріктердің мемлекеттік мәселесіне тоқталған.

Жалпы ежелгі түріктердегі қоғамдық құрылыс мәселесіне деген ғылыми қызығушылық сонау XIX ғ. бастау алып бүгінге дейін үзіліссіз жалғасып келеді. Осы аралықтағы зерттеулерді хронологиялық негізде және көзқарастары бойынша бірнеше топқа бөліп қарастыруға болады.

Алғашқы кезең ретінде XIX ғ. екінші жартысы мен XX ғ. 30 жылдарына дейінгі аралықты камтиды. Осы кезеңде моңғол дәуіріне дейінгі түркі халықтарына қатысты біршама деректік қор жинақталып, зерттеушілер Орталық Азиядағы тарихи үдерістерді кешенді түрде ұғынуға және қарастыруға тырысты. Әрине бұған дейінгі кезеңде де ежелгі түрік тарихына қатысты ізденістер болды. Атап айтқанда Ж.Дегиннің 1756 ж. жарық көрген «Хұндар, түріктер және моңғолдар тарихы» атты еңбегінде ежелгі түріктер билікті қолына алып өз атауларын басқа халықтарға бергендігі және хұндар, түріктер мен моңғолдардың әлеуметтік-экономикалық дамуындағы, саяси құрылымындағы ұқсастықтар тарихи сабақтастық түрінде сақталғандығы айтылған [2, Б.37]. Бұл пікір кейіннен көптеген ғалымдардың басты ұстанымына айналған болатын. Ал, одан кейінгі яғни XIX ғ. зерттеушілердің қарастырылып отырған өңірге қатысты қызығушылығы Ресей империясының саясатымен астасып жатқандығын жоққа шығара алмаймыз. Осы кезеңдегі басты ғылыми назар ежелгі түріктердің өздері қалдырған деректерге және қытай жылнамаларына бастапқы мән беруге ауған болатын. Мәселен, 1893 В.Томсеннің түрік бітіктастарындағы жазуларды оқудың кілтін табуы ежелгі түріктер тарихына жаңа ғылыми леп қосып, түрік филологиясы тәрізді жаңа бағыттың қалыптасуына жол ашты. Аталған уақытта В.Томсеннің жаңалығынан үлкен серпіліс алған И.Маркварт, П.Мелиоранский, Ф.Хирт, Э.Паркер және т.б. зерттеушілер шоғыры қалыптасты. Олардың еңбектерінің және түрік бітіктастарындағы деректердің ақапараттық мазмұнын жоғары бағалай отырып, біз ондағы мәліметтер біздің зерттеу мәселемізді толыққанды шешіп бере алмайтындығын ұғынамыз. Сондықтан да бұл тақырыпты қарастыруда ежелгі түріктерге қатысты жазылған басқа тілдегі дерек көздеріне де жүгінуімізге тура келеді. Сол дерек қорларын бізге жеткізуде XIX ғ. шығыстанушы ғалымдары үлкен еңбек етті. Ендігі жерде аталып өткен кезеңде ежелгі түрік саяси құрылымына қатысты жасалған тұжырымдамаларға шолу жасап өтейік.

Ең алғашқылардың қатарына біз қазіргі күні сынға алынып жүргеніне карамастан Н.Я. Бичуриннің ғылыми тұрғыда жасаған жетістіктерін жатқызамыз. Оның 1828 жарияланған «Записки о Монголии» еңбегінің үшінші тарауы Орталық Азияны хұндардан бастап моңғолдарға дейін мекендеген халықтарға арналған. Р.Т. Ганиевтің көрсетуінше осы еңбектен кейін Бірінші және Екінші Түрік қағанаттарын бөлу, сонымен бірге ежелгі түріктерді шығыс және батыс деп жіктеу дәстүрі қалыптасқан [3, Б. 83].

Көшпелілердегі мемлекеттілік тақырыбын алғашқылардың бірі болып қозғағандар қатарына В.В. Радловты жатқызамыз. 1862-1869 жж. Сібір өлкесі мен Қазақстан жерін аралап, түрік халықтарының мәдени мұрасы мен тарихына қатысты көптеген мәлімет жинақтаған ол өз еңбектерінде аталған мәселеге тоқталып кетеді. Оның пікірінше көшпелілердің әлеуметтік құрылымы тікелей олардың өмір салтымен сабақтасып, саяси биліктің қалыптасуы екі жағдайдан туындаған. Ең алдымен, бұл малды және жайылымды иеленуде мүлік теңсіздігінің сөзсіз пайда болатындығы, екіншіден, тайпадағы билікке руластары көп ауқатты адамның келуі. Мәселен, көшпелілердегі алғашқы әлеуметтік топтар жөнінде былай деп жазады: «Өте жақын отбасы мүшелері бір-бірлерімен ортақ қызығушылықтармен және ірі табындардың тіршілік қамы болып табылатын бөлінбейтін иеліктермен байланысты болды. Оларға басқа қатынастармен байланысты біршама алыс туыстардың отбасылары қосылып, осылайша алғашқы әлеуметтік бірлік – ауыл қалыптасты». Осындай бірнеше ауылдың бірігуінің нәтижесінде рулық бірлестіктер құрылып, ал олардың бірігуінен жаңа рулар пайда болуы мүмкін еді». Одан ары, көшпелі шаруашылықты жүргізудің ерекшелігіне қарай жаз уақыттарында ауыл бірнешеге бөлініп жаңа ауылдар құрап, олардың басына әл-ауқатты және беделді отбасылардың мүшелері келеді. Алайда қыс мезгілінде олар қайта бірігіп, қыстың ауыртпалықтарын бірге кешеді. Мұндай үлкен отбасыдан шыққан ауылдар жиынтығын В.В. Радлов «ру» деп атады. Зерттеушінің тұжырымдауынша осындай қоғамда сыртқы жаулардан қорғану үшін және ішкі келіспеушіліктерді реттеу мақсатында билікке деген қажеттілік туындаған. Міне сол кезде билік ру ішіндегі рухани қабілеті бар, шыққан тегімен дараланып тұратын, туған туысы көп дәулетті тұлғаның қолына шоғырланған. Қолына билік тізгіні тиген адам көршілермен қақтығыс кездерінде өзін ру көсемі – «би» ретінде көрсеткен. Егер ол өзінің жеке қасиеттерін таныта білсе бұл рудың маңызы артады, оған жекелеген отбасылар мен тұтас ауылдар қосыла бастайды. Соның нәтижесінде рудан одан да үлкен қауым құрылып, бидің есімі ол

өлгенде де жойылмайтын тайпаның атауына айналады. Ғалымның пікірінше, көшпелілердің ең жоғарғы бірігу сатысы тайпа, ал ол өз кезегінде «ордаларға» біріккен. В.В. Радлов бойынша осы өзіміз тоқталып кеткен бірлестіктер негізінде көшпелілердің, соның ішінде түріктердің де мемлекеттік құрылымдары қалыптасқан.

Зерттеушінің тағы да бір тұжырымы бойынша қалыптасып келе жатқан мемлекеттің басты нышаны оның әскері болған. Әрбір сәтті жетістік сайын әскердің саны артып, жаулап алушылық кезеңі басталған. Ал уақыт өте келе көптеген ру-тайпалардың басын қосқан қуатты мемлекеттің басшысы «хан» титулын иеленген. Сонымен қатар зерттеушінің пікірінше ондай тұлғаның тақты иеленуге заңды құқығы болмаған, оның билігі тек күштің арқасында орнаған. Ал оның билігі әлсіреген тұста далалық мемлекеттің құлдырауы бастайды.

Осылайша мемлекеттік бірлестіктің қалыптасуына негіз болған рудың билік жүргізе алмауынан тайпалық одақ ыдырап, бірнеше бөліктерге бөлінеді немесе бір-бірімен бей-берекет күресуші ұсақ қауымдарға айналады, тіпті болмағанда жаңа жетекшінің соңына еріп, жаңа мемлекеттік құрылымның негізін қалайды. Аз уақыт ішінде бұрынғы басшының есімі халық санасынан өшіп, оның орнын жаңа құрылымға негіз болған рудың немесе бұрынғы ыдыраған мемлекеттің орнында қалыптасқан жаңа мемлекеттің атауы басады». Сонымен жоғарыда айтылғандардан түсінетініміз, В.В. Радловтың тұжырымдамасы бойынша көшпелі мемлекеттің қалыптасуы мен одан арғы дамуының өзі кездейсоқ құбылыс. Яғни, көшпелі қоғам өзінің қалыпты жағдайында мемлекеттік құрылымды қажет етпейді, ал хандық билік төтенше жағдайларда ғана пайда болған.

Көшпелі халықтарда, соның ішінде нақты ежелгі түріктерде мемлекеттің пайда болуы мен күйреуіне қатысты Н.А. Аристов ұстанған көзқарасы В.В. Радловтан біршама өзгешелеу болды. Оның 1896 ж. жарық көрген «Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности» атты еңбегінде көшпелілердегі алғашқы әлеуметтік бірлік ретінде В.В. Радловтағыдай ірі отбасы емес, керісінше ру алынды. Оның пікірінше күшті және ірі рудың ең жақсы жайылымдарды иеленуге, руластарын сыртқы жаулардан қорғауға және мемлекет қазынасына түскен олжаны бөліп беруге мүмкіндіктері жоғарырақ болды [4, Б.73]. Көшпелі түріктердің мемлекеттік бірлестіктері ержүрек және ақылды ру көсемдері бар ру-тайпалардың бірінің күшейуі әсерінен пайда болған. Өзінің тайпасындағы, кейін көршілес тайпалардың руларын өзіне бағындырған ондай тұлғалар ру-тайпалардың басына өз туыстары мен жақтастарын қойып, сол арқылы өздерінің биліктерін нығайтып отырған. Осылайша бүкіл билік хандық құрушы бір тайпаның қолына көшкен. Н.А. Аристов бойынша түріктердің мемлекеті билікті би немесе ханның басып алуынан пайда болған құбылыс емес, рулық қауым дамуының заңды жемісі. Өйткені көшпелі түріктің бүкіл өмірі мен тағдыры тікелей руға деген тәуелділікпен байланысты болған [5, Б.85]. Сондықтан да далалық мемлекеттің құлдырауы ханның әлсіреуі нәтижесіндегі жағдай емес, бір жағынан билік құрушы тайпаның әлсіреуі әсерінен және екінші жағынан бағынышты ру-тайпалардың еркіндікке ұмтылуының салдарынан орын алған құбылыс. Н.А. Аристовтың бұл теориясын қолдаған К.А. Иностранцев. Оның орталық Азиялық хұндар мен еуропалық ғұндар тарихына арналған еңбегінен төмендегідей жолдарды кездестіруге болады: «Хұндардың көшпелі империясының қалыптасу үдерісі кейінгі көшпелі халықтардағыдай болды, яғни күшейген ру немесе тайпа өзінің билігін басқа тайпаларға жүргізіп, соның нәтижесінде соңғылары қалыптасқан дәстүрге сай жеңімпаздардың атауын қабылдайды».

Осы кезеңдегі ірі зерттеушілердің бірі В.В. Бартольд болды. Шығыс тілдерін білуі, деректерді сан қырынан талдай алуы және оларды Орта Азияда өзі жүргізген археологиялық қазба мәліметтері арқылы негіздеуі оны ортағысырлық көшпелілер тарихы бойынша жетекші маман ретінде қалыптастырды. Оның қаламының ұшынан Орталық Азияның түрік халықтарының саяси-әлеуметтік құрылымына қатысты біршама еңбек жарық көрді.

Өзіміз жоғарыда сипаттап өткен Н.А. Аристовтың пікірін сынға алған зерттеушілердің бірі де осы В.В. Бартольд. Ол өзінің 1898 ж. жарияланған Н.А. Аристовтың еңбегіне қатысты сын пікірінде оның теориясын үлкен қате деп бағалады. Түрік халықтарының мемлекеттік тарихын ол Түрік қағанатын бастап, өзінің ұстанымдарында В.В. Радловтың тұжырымдамаларына сүйенеді. Мәселен, жоғарыдағы еңбегі бойынша ауқымды қозғалыстар белгілі бір топтардың қызығушылығынан пайда болып, олардың тарихи эволюциясының заңдылықтары Еуропада да, Азияда да бірдей болған. Шығыс Түрік қағанатының қайта құрылуы мен Моңғол империясының қалыптасуына сілтеме жасай отырып, ол көшпелілердің өміріндегі өзгеріс далалық ақсүйектер мен демократия арасындағы күреске байланысты болғандығын алдығы тартады. Оның пікірінше көшпелі қоғамдағы мүліктік жіктелу, кедейлер мен байлар арасындағы күрес В.В. Радлов сипаттап кеткен қоғамдағы төтенше жағдай болған.

Белгілі филолог С.Аманжолов Н.А. Аристовтың пікіріне қосымша мынадай түсініктеме береді: «Күшті, көп санды, бірлігі мол тайпа ең шұрайлы жайылымдарды иелене алады, өзінің құрамындағы руларды сыртқы жаулардан қорғай біледі, мемлекет пен тайпа ішіндегі істерде өздерінің рубасыларына күшті саяси ықпал бере алды және де мемлекет пен тайпа пайдасына келіп түсетін олжалар мен салықтардың көп бөлігін қамтамасыз етті. Дегенмен де тайпаның көп санды болуы оны құтты қылғанымен де, жайылымды пайдаланудағы шаруашылық жағдайлар мен өзге де себептер тайпаның ұзақ уақыттар бойы тұтастығын сақтап тұрғызбады. Соған байланысты ерте ме, әлде кеш пе бұл жағдайлар тайпаның ұсақ бөліктерге бөлінуіне әкеліп соқтырады. Осындай жағдайда әр тайпада бір жағынан тайпалық бірліктің болуын қажет ететін жағдайлар болса, екінші жағынан бөлінуді жақтайтын күштер қалыптасады».

Көшпелілерде мемлекеттің пайда болу тақырыбын В.В. Бартольд өзінің Ұлықбекке арналған еңбегінде жалғастырады. Бұл еңбегіндегі басты идея бойынша көшпелі қоғамдағы билік институттарының тұрақтылығы көшпелілердің отырықшы елдердің қорын күшпен тартып алып пайдалануға байланысты болған [6, Б. 71].

Түркі халықтарында мемлекеттіліктің қалыптасу мәселесін В.В. Бартольд Кеңес одағы орныққан тұста қайта көтеріп, 1926 жылы Стамбұл университетінде оқыған алғашқы дәрісінде В.В. Радловтың көшпелілердегі мемлекеттік билік олардың әлеуметтік-экономикалық жағдайындағы төтенше жағдайларға байланысты деген ұстанымымен келіседі. Осыған қатысты былай деп атап өтеді: «қалыпты жағдайда көшпелі қоғам саяси бірігуге ұмтылмайды; жекелеген тұлға рулық тұрмыспен толық қанағаттанады. Мұндай қоғамда халықтың барлық сұраныстары орындалып, олар билікті қажетсінебейді. Ал, мемлекеттік билік өкілдері – хандар төтенше жағдайлар кезінде орын алатын ұтымды сәтті тиімді пайдалану арқылы халықты немесе бірнеше халықты біріктіріп жатса, билікті ешкімнің келісімінсіз және сайлаусыз өз қолдарына алады; халық немесе халықтар мұндай жағдайға ұзаққа созылған қантөгістерден кейін ғана мойынұсынады...».

К.Г. Ахсановтың пікірінше Б.Я. Владимирцовтың еңбегі өз заманының алдындағы және қатарлас уақыттардағы еңбектердің ішінде көшпелі қоғамдағы мемлекеттілік мәселесін барынша толық қамтыған әрі тарихи материализмнің қатал анықтамаларынан ада зерттеу қатарына жатады [7, Б. 95].

Жалпы Түрік қағанаты аталған факторлардан бөлек өздері дерек етіп бізге тасқа жазып қалдырған мәліметтері біршама ақпарат береді. Сол деректерге сүйене отырып біз ежелгі Түріктердің саяси жүйесі мемлекеттік жағдайға негізделген қоғам деп айтуымызға толық негіз бар деп есептейміз.

Осылайша жоғарыда өзіміз шолу жасап өткен факторлар Түрік қағанатының мемлекеттік дәріжесін толығымен анықтап отыр деп тұжырым жасай аламыз. Ал мемлекеттілікті анықтайтын еуропалық концепция шеңбері көшпелі қоғамдағы саяси-әлеуметтік қатынастарды жіктеуге келмейтіндігін тағы дап бөліп көрсетеміз.

Жалпы осы күнге дейін көшпелілердегі мемлекеттілік мәселесі бойынша отандық және шет елдік зерттеушілер арасында түрлі тұжырымдамалар мен көзқарастар және теориялар қалыптасқандығын анық байқаймыз. Әрине отандық зерттеушілер көшпелі қоғамдағы мемлекеттілік мәселесін ұлттық тұрғыдан қарастырып, көшпелі қоғамдағы мемлекет өзіндік дәстүрі бар, отырықшы елдерді қарастыратын қағида шеңберіне сай келмейтіндігін басты назарда ұстаған. Бізде осы бағытты басшылыққа ала отырып жоғарыда өзіміз талдау жасап өткен шет елдік зерттеушілердің көзқарастарын қарастыруға тырыстық.

Әдебиеттер тізімі:

1. Кляшторный С.Г., Савинов Д.Г. Степные империи древней Евразии. - СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2005. – 346 с.
2. Игібаев С.К. Образование Тюркского каганата и его распад. – Усть-Каменогорск, 2004. - 115 с.
3. Жолдасбеков М. Орхон ескерткіштерінің толық Атласы. – Астана: Күлтегін, 2007. - 360 б.
4. Сартқожаұлы Қ. Орхон ескерткіштерінің толық атласы. - Астана, 2005. - 360 б.
5. Дәулетхан Ә. Түркеш қағанаты. Бірінші кітап – Алматы: ҚАЗАқпарат, 2005. – 185 б.
6. Досымбаева А.М. История тюркских народов. Традиционное мировоззрение тюрков. – Алматы: Service Press, 2013. – 250 с.
7. Қинаятұлы З. Көшпелілер мемлекетінің пайда болуы ерекшеліктері мен типі // Қазақ тарихы. – 2006. - №2. – 21-25 б.

1920-1950 ЖЫЛДАРДАҒЫ САЯСИ РЕПРЕССИЯ ҚҰРБАНДАРЫНЫҢ ТАРИХЫН ЗЕРТТЕУ МЕН ЗЕРДЕЛЕУ

Айтжан А., 1 курс 6В02211 «Тарих», М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті,
Тараз қ., ajtzanarajlym708@gmail.com

Кобесова А.С., «Тарих» кафедрасының тарих магистрі, аға оқытушы М.Х. Дулати атындағы
Тараз университеті, Тараз қ., kobesovaa@bk.ru

Аңдатпа: Мақалада белгілі бір тап өкілдерін, ұлт зиялыларын, дінбасыларды және халық арасындағы ықпалды тұлғаларды қудалау мен жою саясаты қарастырылған. 1920-1950 жылдардағы саяси репрессияның қазіргі қоғамға тигізген әсері терең және әлі күнге дейін сезіледі. Кеңес билігі өз ықпалын күшейту үшін халық санасына үрей туғызып, қоғамдық қарсылықты басу үшін репрессияны жүйелі түрде қолданды. Бұл әрекеттер арқылы билік халық санасын бағындырып, өзіне толық тәуелді етуді көздеді. Бүгінде Қазақстанда репрессия құрбандарын еске алу күні аталып өтеді, көптеген зерттеулер мен кітаптар жарық көруде. Бұл зерттеулер еліміздің тәуелсіздік жолындағы күресін, мәдени-рухани құндылықтарын тереңірек түсінуге септігін тигізеді. Ұлттық тарихымызды қайта жаңғыртып, репрессия құрбандарын еске алу арқылы біз болашақ ұрпаққа ұлт тарихының маңызды сабағын қалдырамыз

Кілт сөздер: репрессия, зиялы қауым, тоталитарлық билік, халық жауы, Кеңес үкіметі, Сталиндік саясат, Алжир лагері.

XX ғасырдағы репрессия кезеңі Қазақстан тарихында ерекше орны бар, қайғылы әрі терең із қалдырған уақыт. Бұл кезең үлкен террор кезімен тығыз байланысты. Кеңестік тоталитарлық билік кезеңінде Қазақстандағы ұлттық зиялылар, мәдениет өкілдері, дінбасылар, қоғам қайраткерлері қудаланып, репрессияға ұшырады. 1920-1950 жылдар аралығындағы кезең Кеңес Одағының тарихында қайғылы оқиғалармен есте қалды. Осы аралықты 5 кезеңге бөліп, қарастырсақта болады. 1918-1920 ж.ж. – революция және азамат соғысы жылдарын қамтиды. 1923-1932 ж.ж. – И.Сталиннің билікке келуінен басталып, бірінші бесжылдықпен аяқталады. 1932-1937/38 ж.ж. – екінші бесжылдықтан басталып, репрессияның шарықтау шегімен аяқталады. 1940 жылдың соңы – 1950 жылдың басы – соғыс жылдарындағы репрессиядан басталып, И.В.Сталиннің өмірден кетуімен аяқталады. 1985-1991 ж.ж. – Д.А.Қонаев тұсында бой көтерген «қазақ ұлтшылдығынан» («Казахское дело») басталып, желтоқсаншыларды репрессиялау. Бұл кезеңнің негізгі себептері, тарихи ерекшеліктері мен салдары қазіргі күнге дейін өзекті. Соның бір себебі, Кеңес үкіметінің ұлттық дербестікті басып-жаншу және идеологиялық бірлікті сақтау саясаты еді. Бұған қоса, сталиндік саясат партия ішіндегі билік үшін күресті және халыққа қарсы жасалған қатаң шараларды қолдануды мақсат етті. Саяси репрессия қазақ ұлтының рухани, мәдени және әлеуметтік дамуына айтарлықтай теріс әсер етті. Репрессия кезіндегі күштеп көшірулер, аштық, ұжымдастыру салдарынан Қазақстанда халық саны күрт азайды, бұл өз кезегінде елдің экономикалық дамуына кері әсер етті [1].

Қазіргі таңда халық санының өсуі байқалғанымен, бұл үрдіс әлі де толық қалпына келген жоқ. Елдімекендердің босап қалуы, ауылдардағы әлеуметтік және экономикалық мәселелер осы репрессияның жанама салдарлары болып саналады. Саяси репрессияның қазіргі қоғамға тигізген зардаптары әлі де бар, бірақ оларды жоюға, ұлттық құндылықтарды қалпына келтіруге күш салу арқылы біз болашақта ашық, әділетті және рухани бай қоғам құра аламыз. Ұлттық интеллигенцияның жойылуы мәдени дамуға кері әсерін тигізіп, халық арасында психологиялық және әлеуметтік зардаптар қалдырды. Сондай-ақ, бұл кезеңде қазақ халқы демографиялық шығынға ұшырап, ұрпақтар арасындағы байланыстар үзілді. Репрессия құрбандары арасында Алаш қозғалысының жетекшілері, ғалымдар, ақындар және мәдениет өкілдері болды. Мәселен, Әлихан Бөкейхан, Ахмет Байтұрсынұлы, Міржақып Дулатов, Сәкен Сейфуллин сияқты көрнекті тұлғалар жазықсыздан жазықсыз жазаға тартылды. Әлихан Бөкейхан – Алаш қозғалысының жетекшісі, қазақтың алғашқы тәуелсіздік жолындағы күрескері. Ол 1937 жылы “халық жауы” ретінде айыпталып, атылды. Тәуелсіздік жылдарында осы ресми құжаттар мен бағдарламалардың негізінде іске асырылған зерттеу жұмыстарының нәтижесінде ашаршылық нәубеті мен жаппай саяси қуғын-сүргін мәселесі дербес қарастырыла бастады. Өйткені, заман талабы советтік дәуірдің ең қасіретті кезеңдерін көрсететін бұл мәселелерді арнайы зерттеуді қажет етті. Бұған жауап беру үшін, әрине Қазақстанда дүркін-дүркін орын алған ашаршылықтар (1917-1918; 1921-1922; 1931-1933) мен саяси қуғын-сүргіндердің (1918-1937; 1950-1986) тарихи бастау-бұлағына, яғни өткен ғасырдың басындағы большевиктердің үздіксіз революцияларының түп-тамырларына қайта үңілуге тура келді.

Алаш қозғалысы мен саяси қуғын-сүргін құрбандарының тағдырын арнайы зерттеген алаштанушы-ғалым Мәмбет Қойгелді Қазақстандағы саяси репрессияны 5 кезеңге бөліп қарастырады. Олар: 1918-1920 ж.ж. – революция және азамат соғысы жылдарын қамтиды; 1923-1932 ж.ж. – И.Сталиннің билікке келуінен басталып, бірінші бесжылдықпен аяқталады; 1932-1937/38 ж.ж. – екінші бесжылдықтан басталып, репрессияның шарықтау шегімен аяқталады; 1940 жылдың соңы – 1950 жылдың басы – соғыс жылдарындағы репрессиядан басталып, И.В.Сталиннің өмірден кетуімен аяқталады; 1985-1991 ж.ж. – Д.А.Қонаев тұсында бой көтерген «қазақ ұлтшылдығынан» («Казахское дело») басталып, желтоқсаншыларды репрессиялау. Ғалымның тұжырымынша, «соңғысы советтік биліктің терең жүйелік дағдарысқа ұшырағанын анық көрсетумен қатар, перманентті репрессиялық шараларсыз бұл биліктің өмір сүре алмайтындығын байқатты» [2].

Сол кездегі үлкен террор құрбандарының қатарындағы тарихи тұлғалар. Ахмет Байтұрсынұлы – Ұлт ұстазы, лингвист, ақын, ағартушы. Қазақ тіл білімі мен әдебиетінің негізін салушы. Құрбан болған жандардың бірі 1937 жылы қудаланып, атылды.

Міржақып Дулатов Алаш қозғалысының қайраткері, ақын, жазушы. Ол да 1935 жылы қуғындалып, қайтыс болды. Сұлу Көкшетауды өлеңдерінде тамсана жырлаған Сәкен Сейфуллин – қазақ елінің ақыны және мемлекет қайраткері. Әдебиет саласындағы маңызды тұлға болғанына қарамастан олда кеңес өкіметі оны халық жауы деді сөйтіп 1938 жылы атып тастады. Ілияс Жансүгіров ақын, қазақ әдебиетінің көрнекті өкілі. 1938 жылы саяси айыптармен атылды. Бейімбет Майлин жазушы, қазақ әдебиетінің негізін қалаушылардың бірі. Ол да 1938 жылы репрессия құрбаны болды. ал Смағұл Сәдуақасов ол тұнып тұрған саясаткер, қоғам қайраткері, білім мен мәдениет саласында көптеген істер атқарған тұлға. Ол да қуғынға ұшырап, жазаланғандардың бірі болып есімі тарихта қалды. Құдайберген Жұбанов қазақ тіл білімі мен фонетикасының негізін қалаушы тарихи тұлға Әдебиет саласының майталманы оған Кеңес билігі қарсы шығып, 1937 жылы атылды. Ұлттың рухани және мәдени көшбасшылары ретінде елді дамытуды көздеген зиялылардың жоғалуы қазақ қоғамының рухани құлдырауына әкелді. Репрессия тек зиялы қауымды ғана емес, қарапайым халық өкілдерін де аямады. Жаппай ұжымдастыру және байларды тәркілеу кезінде елдің экономикалық жағдайы нашарлап, шаруалар жер аударылды, олардың мал-мүлкі тәркіленді. Сонымен бірге, талай тарихи тұлғаның жақындары азапқа салған «АЛЖИР» лагері сияқты әйелдерге арналған еңбек лагерьлері ашылып, айыпталған азаматтардың отбасы мүшелері де қуғындалды.

Тәуелсіз ел – Қазақстан. Дамыған 50-елдің қатарындағы Қазақ елі. Осы жетістікке жету, мәңгілік елге айналу бір кездері біздің ата-бабаларымызға арманы мен мақсаты болды. Ұрпағы тәуелсіз елде өмір сүрсін деп өз өмірлерін аямаған жандардың арқасында біз бақытты ұрпақпыз. Елі үшін бақытты ғұмырдан бас тартқан асылдың сынығы, тек әділетті көздеген әділеттің жолында жаралы арыстанға айналған Түлкібастай киелі жердің нар тұлғасы Рысқұлдың ұлы Тұрар туралы сыр шерту мен үшін мәртебе [3].

Қазақ халқының талантты ұлдарының қатарында мемлекет қайраткері, тарихшы, экономист, публицист Тұрар Рысқұловтың бейнесі ерекше. Тұрар тарихи тұлға. Орта Азия республикалары мен Қазақстанның болашақ саяси және экономикалық тәуелсіздігінің алғашқы негізін қалаушылардың бірі. Алдымен Тұрар Рысқұлов Түркістан Республикасы Орталық атқарушы комитетінің төрағасы болды, содан кейін Түркістан Халық Комиссарлары Кеңесін басқарды. Ол халық шаруашылығын қалпына келтіру және дамыту өндірісі, ағарту, сауатсыздықпен күрес, халықтардың саяси-экономикалық құқықтарын теңестіру жөніндегі кең ауқымды іс-шараларды жүзеге асырған тұлға.

Тұрар Рысқұлов тағайындалған барлық қызметінде жанқиярлықпен жұмыс істеді, уақытын да, күшін де аямады. Бұған аштықпен күрес жөніндегі комиссияның төрағасы болып жүрген кездегі Т. Рысқұловтың мына сөзі дәлел бола алады. «Бірінші кезекте, жетімдер мен көше балаларына арналған балалар үйі мен колонияларды ұйымдастыра отырып, аштықтан зардап шеккен балаларды құтқарудың басымдылығын белгіледі». Осылайша, кенестік құрылыстың әртүрлі салаларында белсенді жұмыстарды Т. Рысқұлов Түркістан Республикасы үшін ғана емес, сонымен бірге пайда болған біріккен федералды мемлекет үшін басшы бола білді. Тұрар атақ-даңққа, қызметке қызықпаған. Аштықтан қиналған балаларға арнайы пансионат ашқызғанда, «пансионатқа Тұрар Рысқұловтың атын берейік» деген көпшіліктің ұйғарымына әлдекімдердей келісе кетпей, «Жас Түркістан» деп аталуын ұсыныпты. Түрк ЦИК-тің төрағасы болудан бас тартуы да талайды таңдандырған еді. Билікті қарақам басының қажетіне жаратпай, тұтас ұлттың жоғын жоқтап, мұңын мұндауды көздеген азамат «айдауға жүріп, айтқанға көнетін» қол бала болғысы келмеді. Денсаулық сақтау комиссары қызметінен де өз еркімен бас тартып, жаңадан аштықпен күрес комиссариатын құруды ұсынды. Өйткені аштықтан қынадай қырылып жатқан мыңдаған, миллиондаған адамның тағдырына араша түспей, сырттан қарап отырғанға ары да, жаны да шыдамады. 1932 жылғы аштықта да Тұрар зор қайрат көрсетті [4].

Тұраудың есімі мен үшін Абайдан кейінгі екінші орында тұрады. Неге дейсіз? Себебін айта кетейін 6-сыныпта оқып жүргенімде әдебиет сабағында Ш.Мұртазаның «Тұтқын бала» атты шағын үзіндісін оқыдық. Сол кезде алғаш шығарманы терең түсініп, кейіпкердің жан дүниесіне үңіліп, оған деген жанашырлық, ақылдылығы мен зеректігіне қызығушылығым оянып, оның алдағы өмірінің қалай жалғасатындығы қызықтырып, еріксіз шығарманың жалғасын іздеп тауып, оқыдым мен өзім қатты әсер алдым.

Қазіргі таңда Тәуелсіз Қазақстанда бұл тақырыпқа қайта оралып, саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау және еске алу жұмыстары атқарылып келеді. 1993 жылы «Жаппай саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау туралы» заң қабылданды, ал 31 мамыр Саяси қуғын-сүргін және ашаршылық құрбандарын еске алу күні болып белгіленді. Жалпы алғанда, Қазақстандағы XX ғасырдың 20-50 жылдарындағы репрессия дәуірін зерттеу маңызды болып отыр. Бұл зерттеулер өткеннен сабақ алып, қазіргі ұрпаққа тарихи әділеттілікті түсіндіруде үлкен маңызға ие [5].

Ұлттық тарихымызды қайта жаңғыртып, репрессия құрбандарын еске алу арқылы біз болашақ ұрпаққа ұлт тарихының маңызды сабағын қалдырамыз. Қазақ даласындағы репрессия кезеңі ұлт тарихындағы ең ауыр беттердің бірі. Репрессияның қайғылы сабақтары бізді тәуелсіздігімізді, мәдениетімізді, ұлттық санамызды бағалауға үйретеді.

Әдебиеттер тізімі:

1. <https://kk.wikipedia.org/wiki/%>
2. К. Илиясова, 24.11.2021 ж. Саяси қуғын-сүргіндер: Зерттеу мен зерделеу <https://egemen.kz/article/297369-sayasi-qughyn-surginder-zertteu-men-zerdeleu>
3. Ш. Мұртаза Қызыл Жебе, «Жазушы» баспаханасы: 1987 ж.
4. О. Қоңыратбаев Т. Рысқұлов: Қоғамдық-саяси және мемлекеттік қызметі. Түркістан кезеңі. Қазақстан, 1994 ж.
5. Жамбыл-Тараз №50 (1547) 11.12.2019 ж. 8-бет

ӘОЖ 940.3

БІРІНШІ ДҮНИЕЖҮЗІЛІК СОҒЫСТЫҢ XX ҒАСЫРДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК ЖӘНЕ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ДАҒДАРЫСТАРҒА ӘСЕРІ

Жолдасбек А., 1 курс 6В02211 «Тарих», М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті,
Тараз қ., aruzhanyum00@mail.ru

Кобесова А.С., «Тарих» кафедрасының тарих магистрі, аға оқытушы М.Х. Дулати атындағы
Тараз университеті, Тараз қ., kobesovaa@bk.ru

Аңдатпа: Мақалада ғылымның кез-келген салаларында зерттеудің өзіндік нәтижелері оның зерттеу әдістері мен ұстанымдарының қолайлығына тікелей байланысты болып келетіндігі көрсетіледі. Тарих ғылымы өзінің ғасырлық тарихында әр түрлі зерттеу әдістері мен теориялық ұстанымдарын дамытты. Бірінші және екінші дүние жүзілік соғыстар, социалистік және ұлт-азаттық революциялардың толқындары Германия, Италия, КСРО, Жапония секілді тоталитарлық мемлекеттердің өмір сүру кезеңі мен тұспа-тұс келді, мұндай жағдайлар тарихта әлеуметтік және экономикалық дағдарыстарды ұлғайта түсті. Бірінші дүние жүзілік соғыстың болуы 1914 жылдан 1918 жылға дейін созылған жаһандық қақтығысқа толы тарихи оқиға болды. Бірінші дүние жүзілік соғыстың болуы XX ғасырдағы империалистік елдердің арасындағы бәсекелестіктің өте қарқынды болғандығын көрсетеді.

Кілт сөздер: империализм, тарих, экономика, соғыс, жер.

Қазіргі заман қоғамын зерттей отырып бірінші дүниежүзілік соғыстан бүгінгі күнге дейінгі тарихи оқиғаларды қамтып қарастырмақ ойымыз бар. Қарастырып отырған тарихи оқиғамыз бірінші дүние жүзілік соғысты қамтиды. Бірінші және екінші дүние жүзілік соғыстар, социалистік және ұлт-азаттық революциялардың толқындары Германия, Италия, КСРО, Жапония секілді тоталитарлық мемлекеттердің өмір сүру кезеңі мен тұспа-тұс келді, мұндай жағдайлар тарихта әлеуметтік және экономикалық дағдарыстарды ұлғайта түсті. Бірінші дүние жүзілік соғыстың болуы 1914 жылдан 1918 жылға дейін созылған жаһандық қақтығысқа толы тарихи оқиға болды. Оған әлемнің ірі державалары, соның ішінде Ұлыбритания, Франция, Германия, Ресей және Америка Құрама Штаттары тартылып, миллиондаған адамдардың өліміне әкелді. Соғыстың себептері күрделі және көп қырлы болды. Оларға еуропалық державалар арасындағы империалистік

бақталастық, бірнеше жылдар бойы жалғасып келе жатқан қарулану жарысы және елдер арасында қалыптасқан одақтардың күрделі жүйесі болды. Соғыстың бірден басталуына 1914 жылы 28 маусымда Австрия-Венгрия герцогы Франц Фердинандтың өлтірілуі, өршіп тұрған отты тұтатты, Австрия-Венгрия Сербияға соғыс жариялауына себеп болды. Соғыс тез өршіп, Германия Ресей мен Францияға, ал Ұлыбритания Германияға соғыс жариялады. Соғыс Франция мен Бельгиядағы Батыс майданы, Ресейдегі Шығыс майданы және Осман империясындағы Галлиполи жорығы сияқты көптеген театрланған соғыс алаңдарында өрбіді.

Бірінші дүниежүзілік соғыстың басталуы бірнеше ұзақ мерзімді және қысқа мерзімді факторлардың жиынтығынан туындады. Кейбір негізгі себептерге яғни мына факторлар жатады:

- Империализм: Еуропалық державалар арасындағы отарлар, аумақтар және ресурстар үшін бәсекелестік ірі державалар арасындағы шиеленіс пен бәсекелестікке әкелді.
- Ұлтшылдық: Өз еліне деген мақтаныш пен адалдықтың күшті сезімі ұлттар арасындағы шиеленісті күшейтіп, агрессивті әрекеттерді ынталандырды.
- Милитаризм: ірі державалар арасындағы қарулану жарысы әскери шығындардың артуына және жаңа қару-жарақ пен технологиялардың дамуына әкелді.
- Одақтар: Елдер арасындағы одақтардың күрделі жүйесі Австрия-Венгрия герцогі Франц Фердинандты өлтіргеннен кейін жұмылдыру және соғыс жариялаудың тізбекті реакциясына әкелді.
- Герцог Франц Фердинандтың өлтірілуі: 1914 жылы 28 маусымда Австрия-Венгрия империясының мұрагері герцог Франц Фердинандты серб ұлтшылшының өлтіруі соғыстың басталуына бірден- бір түрткі болды.
- Герцог Франц Фердинандтың өлтірілуі Австрия-Венгрияға Сербияға соғыс жариялауға сылтау берді, бұл әскерлердің жұмылдырылуына және одақтардың белсендірілуіне әкелді. Германия Ресей мен Францияға, ал Ұлыбритания Германияға соғыс жариялап, Еуропаны жаһандық қақтығысқа белшесінен батырды [1, 8-12 б.].

Осы негізгі себептерден басқа, соғыстың басталуына ықпал еткен бірнеше қысқа мерзімді факторлар болды, мысалы, кейбір елдердің агрессивті сыртқы саясаты, дипломатияның қақтығыстарды шешудегі сәтсіздігі және соғыс қысқа болады деген қате сенім болды. Тұтастай алғанда, осы факторлардың күрделі өзара әрекеттесуі адамзат тарихындағы ең жойқын қақтығыстардың бірі болатын бірінші дүниежүзілік соғыстың басталуына әкелді. Бірінші дүниежүзілік соғыс кезінде Еуропаның ірі державалары екі қарама-қарсы одаққа бөлінді: Үштік Антанта және Орталық державалар. Одақтастар деп те аталатын Үштік Антанта Ұлыбритания, Франция және Ресейден тұрды. Бұл елдер соғыс жағдайында бір-біріне қолдау көрсету үшін бірқатар келісімдер мен келіс сөздерге қол қойды. Кейінірек оларға Италия, АҚШ және басқа да елдер қосылды. Орталық державалар, керісінше, Германия, Австрия-Венгрия және Осман империясынан тұрды. Бұл елдер 1882 жылы одақ құрды, кейін ол 1879 жылы Германия мен Австрия-Венгрия арасындағы қос одаққа қол қою арқылы нығайды. Болгария 1915 жылы Орталық державаларға қосылғаны тарихтан белгілі. Соғыс тез арада жаһандық қақтығысқа айналды, бүкіл әлем елдері Үштік Антантаға немесе Орталық державаларға қосылды. Мысалы, Жапония 1914 жылы одақтастарға қосылып, Тынық мұхитындағы неміс колонияларын басып алды. Италия бастапқыда бейтарап қалды, бірақ 1915 жылы аумақтық табыстарға уәде етілгеннен кейін одақтастарға қосылды. Америка Құрама Штаттары соғыста 1917 жылы одақтастар жағына кірді. Одақтар соғыстың барысын анықтауда шешуші рөл атқарды. Одақтастар көбірек ресурстардың артықшылығына және қару-жарақ пен оқ-дәрілерді өндірудің үлкен мүмкіндігіне ие болған. Дегенмен, Орталық державалардың біртұтас командалық құрылымы болды және олардың күш-жігерін тиімдірек үйлестіре алды. Сайып келгенде, бұл АҚШ-тың соғысқа кіруі және Батыс майдандағы Орталық державалардың күйреуі Германияның жеңілуіне және соғыстың аяқталуына әкелді.

Германия бірінші дүниежүзілік соғыста орталық державалардың мүшесі ретінде де, қақтығыстағы негізгі соғысушы ретінде де орталық рөл атқарды. Германияның соғыстағы басты мақсаты Еуропадағы үстем держава ретінде өзін танытып, территориясы мен ықпалын кеңейту болды. Соғыстың басында Германия француз әскерін тез талқандап, Францияны соғыстан шығарамыз деп Францияға қарсы үлкен шабуылға шықты. «Шлиффен жоспары» деп аталатын бұл стратегия Бельгия арқылы Францияға жылдам басып кіруді, содан кейін француз ауылдық жерлерін басып алуды және тез жеңіске жетуді талап етті. Бірақ француздарды қолдау үшін Францияға жіберілген Бельгия армиясы мен Британдық экспедициялық күштердің қарсылығы неміс әскерінің баяулауына байланысты бұл жоспар сәтсіз аяқталды. Соғыс созыла бергенде, Германия Ресейге қарсы соғысып жатқан Шығыс майданға назар аударды. Германияның Шығыстағы басты мақсаты – шығыс шекараларын қорғау және Ресейдің территориялық немесе стратегиялық артықшылықтарға қол жеткізуіне жол бермеу болды. Шығыс майдандағы кейбір табыстарға қарамастан, Германия Ресейдің, Францияның және Ұлыбританияның біріккен күштерін жеңе

алмады. 1917 жылы АҚШ-тың соғысқа кіруі Германияның жағдайын одан әрі әлсіретіп, жеңіліске ұшырауын тездете түсті. Тұтастай алғанда, Германияның соғыстағы мақсаты өзін Еуропадағы үстем держава ретінде таныту және территориясы мен ықпалын кеңейту болды. Алайда бұл мақсат жүзеге аспай қалды, өйткені Германия жауларын жеңе алмай, ақыры 1918 жылы берілуге мәжбүр болды. Соғысты аяқтаған «Версаль келісімі» Германияға қатаң жазалар беріп, Адольф Гитлердің көтерілуіне негіз болды [2].

Австрия-Венгрия, сонымен қатар Австрия-Венгрия империясы ретінде белгілі, Орталық державалардың бірі ретінде бірінші дүниежүзілік соғыста үлкен рөл атқарды. Австрия-Венгрия соғысындағы басты мақсаты – өзінің аумақтық тұтастығын қорғау және еуропалық державалар арасында ұзақ уақыт бойы шиеленіс пен қақтығыстың көзі болған аймақ – Балқан түбегінде өз ықпалын көрсету болды. Австрия-Венгрия соғысындағы әскери стратегиясы негізінен Ресейге қарсы соғысып жатқан Шығыс майданға бағытталды. Австрия-Венгрия армиясы соғыстың басында бірқатар жеңіліске ұшырады және ақырында соғысты жалғастыру үшін неміс қолдауына сүйенуге мәжбүр болды. Австрия-Венгрия да соғыс кезінде ішкі қиындықтарға тап болды, өйткені оның сан алуан этникалық топтары мен ұлттары империяның басшылығы мен саясатынан көңілі қалды. Бұл кең ауқымды толқуларға әкеліп, империяның ақыры ыдырауына ықпал етті. Тұтастай алғанда, Австрия-Венгрия соғысындағы мақсаты өзінің аумақтық тұтастығын қорғау және Балқан түбегінде өз ықпалын күшейту болды. Алайда империяның әскери және саяси әлсіздігі соғыс қысымы мен ішкі алауыздықпен ұштасып, ақырында бірінші дүниежүзілік соғыстың соңында ыдырауына әкелді [3, 623-627 б.].

1914 жылы бірінші дүниежүзілік соғыс басталғанда Италия бастапқыда бейтарап қалды. Алайда 1915 жылы Италия үкіметі Үштік Антантамен (Франция, Ресей және Ұлыбритания) тараптарды ауыстыру және айырбас ретінде соғысқа олардың жағында қосылу үшін жасырын келіссөздер жүргізді. Италияның соғысқа қатысуы Жерорта теңізі аймағындағы өз территориясы мен ықпалын кеңейту ниетінен туындады. Италия үкіметі сол кезде Австрия-Венгрия құрамында болған аумақтарды, соның ішінде Трентино, Оңтүстік Тироль және Истрия аймақтарын бақылауға алуға үміттенді. 1915 жылы мамырда Италия Австрия-Венгрияға соғыс жариялады, осылайша одақтастар жағында соғысқа қосылды. Алайда Италияның соғысқа қатысуы қиыншылықтар мен сәтсіздіктерге толы болды. Италия әскері Австрия-Венгрияға қарсы шайқастарда бірқатар жеңіліске ұшырады, ал соғыс майданның таулы аймақтарында қанды және шығынды тығырыққа айналды. Сонымен қатар, Италияның соғысқа кіруі оның үштік альянстағы бұрынғы одақтасы Германияның сатқындығы ретінде қарастырылды. Бұл Италия мен Германия арасындағы қарым-қатынастарды шиеленістіріп, айтарлықтай дипломатиялық шиеленістерге әкелді. Тұтастай алғанда, Италияның бірінші дүниежүзілік соғысқа қатысуы оның аумағы мен ықпалын кеңейту ниетінен туындады. Дегенмен, соғыс Италия үшін қымбат және қиын қақтығыс болды және оның бұрынғы одақтасы Германияға опасыздық жасауы оның соғыстан кейінгі әлемдегі жағдайын одан әрі қиындата түсті [4].

Түркия деп те аталатын Осман империясы Орталық державалардың мүшесі ретінде бірінші дүниежүзілік соғыста маңызды рөл атқарды. Осман империясының соғыстағы басты мақсаты – өзінің аумақтық тұтастығын қорғау және еуропалық державалар арасында ұзақ уақыт бойы шиеленіс пен қақтығыстың көзі болып келген Таяу Шығыста өз ықпалын күшейту болды. Соғыстың басында Осман империясы өзінің бейтараптығын жариялады, бірақ ақырында 1914 жылы қарашада Орталық державалар жағында қақтығысқа кірді. Империяның соғысқа кіруі оның Балқан түбегінде аумақ пен ықпалға ие болу ниетімен түрткі болды. Таяу Шығысқа, сондай-ақ аймақтағы Ресейлік және Британдық мүдделердің қол сұғуынан қорғану үшін. Осман империясының соғыстағы әскери стратегиясы негізінен ағылшын, француз және араб әскерлеріне қарсы соғысқан Таяу Шығыс майданына бағытталды. Империяның Таяу Шығыстағы басты мақсаты оңтүстік шекараларын қорғау және мұнай кен орындары мен басқа да стратегиялық активтерді қорғау болды. Алайда Осман империясы соғыс кезінде елеулі әскери және саяси қиындықтарға, оның ішінде ішкі алауыздыққа және ұлтшылдық көтерілістердің қаупіне тап болды. Империя британдық және араб әскерлеріне қарсы шайқастарда, соның ішінде әйгілі Галлиполи шайқасында айтарлықтай жеңіліске ұшырады. Жалпы алғанда, Осман империясының соғыстағы мақсаты өзінің аумақтық тұтастығын қорғау және Таяу Шығыста өз ықпалын күшейту болды. Дегенмен, соғыс империя үшін өте қымбат және қиын қақтығыс болды және оның жеңілісі, сайып келгенде, Осман империясының ыдырауына және қазіргі Түркияның пайда болуына әкелді.

Ұлыбритания мен Франция Германияның, Австрия-Венгрияның және Осман империясының орталық державаларына қарсы соғысқан бірінші дүниежүзілік соғыста одақтас мемлекеттердің екеуі болды. Олардың соғысқа қатысуындағы басты мақсат – өз мүдделерін қорғау, Еуропадағы өз билігі мен ықпалын сақтау, Германияның құрлыққа үстемдік етуіне жол бермеу. Атап айтқанда, Ұлыбританияны Германияның күш-қуатының артуы мен оның теңіздегі амбициялары аландатты. Британ үкіметі соғысты Германияның позициясын әлсірету және жаһандық істерде өзінің

үстемдігін сақтау мүмкіндігі ретінде қарастырды. Ал Франция болса өзінің территориялық тұтастығын қорғауға және Германиядан жоғалған Эльзас пен Лотарингия провинцияларын қайтаруға ден қойды. Бастапқыда одақтас державалардың құрамында болған Ресей де соғыста маңызды рөл атқарды [5, 150-155 б.].

Ресей империясының соғыстағы мақсаты өзінің территориялық тұтастығын қорғау және тарихи мүдделері бар Балқан түбегінде өз ықпалын күшейту болды. Дегенмен, Ресейдің соғыс әрекеттері бірқатар проблемалармен, соның ішінде нашар басшылық, әскери техниканың жеткіліксіздігі, халық арасында кең таралған толқулар мен наразылықтармен болды. Бұл факторлар, сайып келгенде, 1917 жылы Ресейдегі монархияның құлауына және Владимир Лениннің тұсында большевиктер үкіметінің орнауына әкелген Ресей революциясының басталуына ықпал етті. Ресей революциясы соғыс барысына айтарлықтай әсер етті, өйткені большевиктер үкіметі 1918 жылы наурызда Германиямен бейбіт келісімге қол қойып, Ресейдің қақтығысқа қатысуын іс жүзінде тоқтатты. Бұл Германияға өз күштерін Батыс майданға қайта бағыттауға және одақтас державаларға қарсы бірқатар шабуылдар жасауға мүмкіндік берді. Тұтастай алғанда, Ұлыбритания, Франция және Ресей мемлекеттерінің бірінші дүниежүзілік соғысқа қатысуы әртүрлі факторларға, соның ішінде аумақтық амбицияларға, ұлттық қауіпсіздікке алаңдаушылық пен геосаяси мүдделерге байланысты болды. Соғыс бұл елдерге қатты әсер етті және Еуропада және одан тыс жерлерде күштер мен саяси жүйелердің теңгеріміндегі елеулі өзгерістерге ықпал етті [6].

Бірінші дүниежүзілік соғыстың зардаптары адам шығыны жағынан да, материалдық шығын жағынан да ауыр болды. Соғыс 1914 жылдан 1918 жылға дейін созылды және нәтижесінде шамамен 10 миллион жауынгер мен 20 миллион бейбіт тұрғын қаза тапты. Тағы миллиондаған адам жаракат алып, көпшілігі ұзақ мерзімді физикалық және психологиялық зардаптарға ұшырады. Соғыс салдарынан келген материалдық шығын да қомарты болды, тұтас қалалар мен аудандар шайқастарда қирады. Жолдар, көпірлер және темір жолдар сияқты инфрақұрылымдар қатты зақымданды немесе жойылды, бұл соғыстан кейін қалпына келтіруді қиындатты. Жедел жоғалтулардан басқа, соғыс ұзақ мерзімді экономикалық, әлеуметтік және саяси зардаптарға ие болды. Соғыстың орасан зор шығыны көптеген елдер үшін өтеу үшін жылдарға созылған елеулі қарыздарға әкелді. Соғыс сонымен қатар көптеген елдерде саяси тұрақсыздық пен әлеуметтік толқуларға әкелді, өйткені адамдар қақтығыстың зардаптарын жеңуге тырысты. Соғысты аяқтаған «Версаль келісімі» Германияға ауыр өтемақылар жүктелді, бұл ел экономикасын одан әрі тұрақсыздандырып, нацистік партияның күшеюіне және Екінші дүниежүзілік соғыстың басталуына ықпал етті. Соғыс сонымен қатар Австрия-Венгрия империясы мен Осман империясының ыдырауына әкеліп, Еуропа мен Таяу Шығыста жаңа мемлекеттердің құрылуына ықпал етті. Тұтастай алғанда, Бірінші дүниежүзілік соғыстың салдары тек қақтығысқа тікелей қатысқан елдерге ғана емес, сонымен бірге бүкіл әлемге де әсер ететін ауқымды және ұзаққа созылды. Соғыс жаһандық тарихтағы бетбұрысты кезең болды және XX ғасырда және одан кейінгі кезеңде халықаралық қатынастарға, саясатқа және қоғамға терең әсер етіп, тарихта өз орнын қалдырды.

Әдебиеттер тізімі:

1. Г.К. Көкебаева, Еуропа және Америка елдерінің қазіргі заман тарихы (1918-2013 ж.ж.): Жоғару оқу орындарының студенттерге арналған оқу құралы. - Алматы: Қазақ университеті, 2014 ж. – 470 бет. 8-12 б.
2. <https://kk.wikipedia.org/wiki>
3. Қазақстан тарихы (Көне заманнан бүгінге дейін) Бес томдық. 3-том. –Алматы: «Атамұра» баспасы 2010 ж. 768-б. 623-627 б.
4. Асылбек Байтан, Бірінші дүниежүзілік соғыс және Қазақстан <https://e-history.kz/kz/news/show/33201>
5. Қазақстан (Қазақ елі) тарихы: 4 кітаптан тұратын оқулық. Қазақстан отаршылдық және тоталитарлық жүйелер қыспағында. 3 кітап/ Т.Омарбеков, Г.С. Султанғалиева [және т.б.]. – Алматы, Қазақ университеті, 2016. – 454 б. 150-155 беттер.
6. https://el.kz/content-4044_3297/

ШОҚАН УАЛИХАНОВТЫҢ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ АДАМ ЖӘНЕ ҚОҒАМ ТУРАЛЫ ЗЕРТТЕУЛЕРІ

Тұрысжан Д., 1 курс 6В02211 «Тарих», М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті,
Тараз қ., turyszandiana7@gmail.com

Кобесова А.С., «Тарих» кафедрасының тарих магистрі, аға оқытушы М.Х. Дулати атындағы
Тараз университеті, Тараз қ., kobesovaa@bk.ru

Аңдатпа: Бұл мақалада Шоқан Уәлихановтың адам және қоғам туралы ғылыми зерттеулері қарастырылады. Оның еңбектері қазақ қоғамының әлеуметтік құрылымдары, адамгершілік құндылықтары, этникалық ерекшеліктері мен моральдық нормаларына арналған терең зерттеулерді қамтиды. Шоқан Уәлиханов қазақ қоғамындағы әлеуметтік теңсіздік пен әділетсіздік мәселелерін талдай отырып, адамның рухани және интеллектуалды өсуінің маңыздылығын, сондай-ақ қоғамды жетілдіруде білім мен ағартушылықтың рөлін ерекше атап өткен. Ғалымның «Қырғыздар туралы жазбалар», «Қазақтардың этнографиялық мәліметтері», «Алтышарға саяхат» сынды еңбектері қазақ халқының әлеуметтік, мәдени, этнографиялық және тарихи тұрғыларына тың көзқарас ұсынды. Сонымен қатар, Уәлихановтың адам мен қоғам туралы ойлары оның ағартушылық бағыттағы көзқарастарымен тығыз байланысты.

Уәлиханов адам мен қоғамды өзара тығыз байланысқан екі бірлік ретінде қарастырады, мұнда жеке тұлға қоғамның дамуында маңызды рөл атқарады.

Кілт сөздер: қоғам, әлеуметтік құрылым, адамгершілік, этика, философия, ағартушылық, білім, мәдениет, қоғамдық прогресс.

Шоқан Уәлиханов – қазақ халқының ұлы ғалымы, ағартушысы, саяси қайраткері және гуманисті. Ол қазақ қоғамының әлеуметтік, мәдени және рухани дамуына қатысты көптеген маңызды ой-пікірлер айтқан. Ұлы ғалымның адам мен қоғам мәселелері жөніндегі зерттеулері оның кең ауқымды еңбектерінде көрініс тапқан. Шоқан Уәлиханов қазақ халқының қоғамдық құрылымдарын, этикалық нормаларын, мәдениетінің ерекшеліктерін және адамгершілік құндылықтарын зерттей отырып, өз кезіндегі қоғамдық және әлеуметтік мәселелерге тереңірек талдау жасаған. Оның ғылыми мұрасы бүгінгі күні де өзектілігін жоғалтқан жоқ, әрі заманауи қоғамды түсіну мен оның дамуын саралауға арналған құнды тұжырымдар мен идеялар ұсынады. Шоқан Уәлихановтың адам мен қоғам туралы ойларының негізінде әлеуметтік әділеттілік, адамгершілік және рухани даму сияқты маңызды мәселелер жатыр. Оның еңбектерінде қоғамның өзегі адам және оның рухани, моральдық өсуі мен прогресі екені айқын көрсетілген. Сондықтан бұл мақаланың мақсаты – Шоқан Уәлихановтың адам мен қоғам туралы ғылыми көзқарастарын, олардың тарихи және әлеуметтік мәнін зерттеу.

Шоқан Уәлиханов қазақ халқының қоғамын зерттегенде, ең алдымен оның рухани және мәдени аспектілеріне назар аударды. Ол қоғам мен адамның арасындағы байланыс пен өзара ықпалды терең түсінген. Ғалымның ойынша, қоғам тек жеке адамдардан ғана емес, олардың арасындағы қарым-қатынастар мен өзара ықпалдан құралады. Сондықтан әрбір адам қоғамның дамуына өз үлесін қосып, оның өзгеруіне ықпал етуі тиіс. Уәлиханов адам мен қоғам арасындағы қатынастарды өзара байланыста қарастырды. Оның пікірінше, қоғамның әлеуметтік құрылымы мен даму деңгейі әр адамның моральдық-этикалық деңгейіне байланысты болады. Яғни, қоғамның ілгерілеуі үшін әрбір жеке тұлғаның білім алу, рухани өсу, моральдық жауапкершілік алу сияқты қасиеттерді игеруі қажет. Бұл тұрғыда Уәлихановтың ағартушылық көзқарастары ерекше маңызға ие. Ол қоғамды мәдени тұрғыдан жаңартудың және оны жоғары адамгершілік принциптеріне негіздеудің ең тиімді жолы ретінде білім мен ғылымды көрсеткен. Сонымен қатар, ғалым қазақ қоғамының әлеуметтік, этникалық ерекшеліктеріне құрметпен қарап, олардың мәдениетінің, дәстүрінің сақталуының маңыздылығын да үнемі атап өткен. Ол қазақ халқының дәстүрлі өмір салты мен қоғамдық құрылымдарын өзара байланыстырып, оларды ұлттық ерекшеліктерге сай дамытуды ұсынған [1].

Шоқан Уәлиханов қазақ қоғамының әлеуметтік құрылымдарын зерттеуде айрықша орын алады. Оның еңбектерінде қазақ қоғамының дәстүрлі құрылымдарының күрделі әрі көпқабатты екендігі көрсетілген. Уәлиханов қазақ қоғамын тек ру-тайпаларға бөлінген әлеуметтік топтар ретінде ғана емес, олардың арасында өзара байланыс пен ықпал бар екенін де анықтайды. Қазақ қоғамындағы билік пен әлеуметтік қатынастар негізінен ру басшылары мен байларға, ал төменгі таптың мүшелері негізінен малшылар мен еңбекшілерге бөлінген. Бұл жүйе қоғамда әлеуметтік теңсіздік пен әділетсіздіктің қалыптасуына себеп болды. Ғалым «Қырғыздар туралы жазбалар» атты

еңбегінде қазақ қоғамындағы әлеуметтік жүйелердің, әдет-ғұрыптар мен дәстүрлердің адам өміріндегі орны мен маңыздылығын терең зерттеген. Ол әсіресе қазақтардың құқықтық жүйесін, дәстүрлі басқару үлгілерін және осы құрылымдардың жеке тұлғаға әсерін айқындаған. Уәлиханов қазақ қоғамының әлсіз жақтары ретінде әлеуметтік теңсіздік пен әділетсіздікті атап өтсе, оның шешімі ретінде білім мен ағартушылықты көрсетті. Қазақ қоғамында әлеуметтік теңдік пен әділеттілікті орнату үшін жалпы білім беру жүйесінің, құқықтық нормалардың жетілдірілуі қажет деп санайтын. Адамның қоғамдағы орнына қатысты Уәлихановтың пайымдауы бойынша, әрбір адамның тұлғалық қасиеттері қоғамның дамуына ықпал етіп, оның жалпы болмысын анықтайды. Ол қоғамның дамуы жеке адамның мәдениет деңгейіне, білім деңгейіне, моральдық құндылықтарына тікелей байланысты екенін атап өткен. Бұл тұжырым қазіргі уақытта да өз маңызын жойған жоқ. Өйткені қоғамның әлеуметтік құрылымы мен оның даму бағыты әрбір азаматтың тұлғалық қасиеттері мен қоғам алдындағы жауапкершілігіне байланысты [2].

Шоқан Уәлихановтың еңбектерінде адамгершілік пен этикалық мәселелер үлкен орын алады. Ол қоғамды дамытудың негізгі жолы ретінде білім мен ғылымды ғана емес, сондай-ақ моральдық-этикалық құндылықтарды да дәріптеген. Оның пікірінше, қоғамның рухани прогресі оның мүшелерінің адамгершілік қасиеттеріне байланысты болады. Уәлиханов жеке адамның этикалық нормаларын көтермейінше, қоғамды өркениетке жеткізу мүмкін емес деп санайды. Оның пікірінше, адамның әлеуметтік мәртебесі тек білім мен мәдениетке негізделген болса, ол қоғамның жалпы даму деңгейін анықтайды. Ғалымның этикалық және әлеуметтік философиясы қоғамдағы моральдық және адамгершілік құндылықтардың адам мен қоғамның дамуындағы орнын нақтылауға бағытталған. Шоқан Уәлихановтың қоғамды жақсартуға бағытталған идеалистік көзқарастары бүгінгі таңда да маңызды болып табылады, өйткені ол адамдардың қоғамдағы әлеуметтік жауапкершілігін және мәдениеттің дамуындағы білім мен ғылымның маңыздылығын дәріптейді.

Мақалада Шоқан Уәлихановтың қоғамдық прогресс туралы ойлары, оның ағартушылық көзқарастары, сондай-ақ әлеуметтік әділеттілік пен теңдік мәселелеріне қатысты тұжырымдары талданады. Оның адам мен қоғамды байланыстыратын философиялық тұжырымдары, әлеуметтік құрылымдардың адамның дамуына әсері, моральдық нормалар мен адамгершілік құндылықтар туралы ойлары бүгінгі күнде де өзектілігін жоғалтқан жоқ. Уәлихановтың зерттеулері қоғамдағы әділеттілік пен теңдікті орнату, қоғам мүшелерінің білім мен мәдениет арқылы өсуі үшін жаңа көзқарастар ұсынуға мүмкіндік береді. Қазіргі кезеңде осы зерттеулердің адам мен қоғам арасындағы тепе-теңдікті қамтамасыз ету, әлеуметтік мәселелерді шешу тұрғысынан маңызы зор.

Уәлихановтың адамгершілік туралы ойлары қазақ қоғамының ұлттық ерекшеліктері мен дәстүрлеріне негізделген. Ол қазақ халқының әлеуметтік өміріндегі өзара сыйластық, қонақжайлылық, кең пейілділік сияқты қасиеттерді жоғары бағалаған. Сонымен бірге, ол халықтың этикалық нормаларының моральдық тұрғыда өзекті болуын талап етіп, қоғамдық өмірде адамгершілік құндылықтарының сақталуына ерекше мән берген. Уәлихановтың еңбектерінде қоғамдағы адамгершілікке қатысты қарама-қайшылықтар мен келіспеушіліктер де талқыланды. Ол осы мәселелерді шешуде қоғамның дұрыс тәрбиеленген, білім алған азаматтарының маңызын атап өткен [3].

Шоқан Уәлихановтың қоғамдық прогресс туралы ойлары оның философиялық көзқарастарының тағы бір маңызды аспектісін құрайды. Ол қоғамдық даму тек әлеуметтік құрылымдар мен экономикалық процестердің өзгеруімен ғана шектелмейтінін түсінген. Оның пікірінше, қоғамның дамуында маңызды рөлді мәдениет, білім мен ғылым ойнайды. Ғалымның көзқарасы бойынша, адамзаттың алға басуы үшін ең алдымен оның білім деңгейін көтеру қажет. Бұл тұрғыда ол ағартушылықты қоғамның ең басты құралы ретінде қарастырған. Уәлиханов білім мен мәдениетті дамытудың қажеттілігін, әсіресе қазақ халқының мәдени және рухани жетілуі тұрғысынан атап өткен. Ол қазақ жастарының орыс мәдениетінің жетістіктерінен үйреніп, жалпы білім мен ғылымды игеруді құптаған. Дегенмен, ол ұлттық мәдениеттің сақталуы мен ұлттың өзіндік ерекшеліктерін құрметтеудің маңыздылығын да ескерткен. Бұл көзқарастар оның қоғамдағы даму мен прогреске деген идеалистік көзқарасын айқындайды.

Қорытындылай келе, Шоқан Уәлихановтың еңбектері адам мен қоғам арасындағы байланыс пен олардың дамуы туралы терең ойларымен ерекшеленеді. Оның әлеуметтік, философиялық және этикалық көзқарастары қазақ қоғамының әлеуметтік құрылымын ғана емес, жалпы адамзаттық құндылықтарды да кеңінен қамтиды. Уәлихановтың адамгершілік, әлеуметтік теңдік, білім мен мәдениеттің дамуы мәселелеріне қатысты тұжырымдары бүгінгі күнде де өзекті болып табылады. Оның еңбектері адам мен қоғамның өзара байланысын түсіну мен талдау тұрғысынан зор маңызға ие. Шоқан Уәлихановтың шығармашылығын зерттеу қазіргі қоғамның әлеуметтік, моральдық және мәдени мәселелерін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Оның адам мен қоғам туралы ойлары осы уақытқа дейін қоғамдық дамуды және адамгершілік нормаларын қалыптастыру жолында құнды үлес болып қала береді. Шоқан Уәлиханов бүгінгі және ертеңгі тарихтың өшпес жарығы болып қала береді.

1. Шоқан Уәлиханов - шығыстанушы, Р.Б. Сүлейменов, В.А. Моисеев, "Ғылым" баспасы, Алматы, 1985 жыл
2. Ф.М. Достоевский и Чокан Валиханов - Ауезов М.О., Москва, 1960
3. Тарихи тұлғалар. Танымдық - көпшілік басылым. Мектеп жасындағы оқушылар мен көпшілікке арналған. Құрастырушы: Тоғысбаев Б. Сужикова А. – Алматы. "Алматы кітап баспасы", 2009

ӨОЖ 001(574):55

Қ.И. СӘТБАЕВТИҢ ҰЛЫТАУ ӨңІРІНДЕГІ ТАРИХИ-МӘДЕНИ ЕСКЕРТКІШТЕРДІ ЗЕРТТЕУДЕГІ ЕҢБЕГІ

Шайдозым Е., 3 курс 6В02211 «Тарих», М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті,
Тараз қ., ajtzanarajlym708@gmail.com

Кобесова А.С., «Тарих» кафедрасының тарих магистрі, аға оқытушы М.Х. Дулати атындағы
Тараз университеті, Тараз қ., kobesovaa@bk.ru

Аңдатпа: Мақалада Ұлы Даланың перзенті ретінде қазақ халқының тарихындағы маңызды оқиғалардың зерттелуіне үлес қосқан Қаныш Имантайұлы Сәтбаевтың еңбектері айтылады. Ғалым өзінің халқының тарихына деген ықыласын білдіреді. Осындай істерінің бірі Ұлытау өңіріндегі басты тарихи, мәдени және археологиялық ескерткіштерді зерттеудегі рөлі. Ғалымның «Жезқазған көне заман ескерткіштері» атты еңбегінде Ұлытау өңірінің аймағы ежелгі металлургия орталығы болуы мен ғана шектелмейтіндігін бұл өңір қазақ елінің тарихи саяси-мәдени орталығы болғандығын, жазған еңбектерінде көрсетеді. Жарыққа шыққан еңбегі арқылы Жезқазғанның көне ескерткіштеріне толық сипаттама беруді мақсат етпейтінін, және бұл еңбек тек археологтар мен өлкетанушыларға, тарих ғылымын зерттеушілерге бұл өңірдің өзіндік ерекшеліктерін көрсету үшін жазылғандығын айрықша ескертіп атап өтеді.

Кілт сөздер: ғалым, тарих, Алтынышоқы, қазақ, Ұлытау, еңбек, өңір.

Қазақ даласының ұлы тұлғаларының бірі және бірегейі Қаныш Имантайұлы Сәтбаев. Ғалым ағамыздың өмірі мен қызметі туралы біршама баспалардан басылып шығып жүрген кітаптар мен мақалалар да бар. Дегенмен өскелең ұрпақ санасына қазақ даласының ұлы ғұлама ғалымдарының бірегейі болған ғалымның сіңірген еңбектері мен атқарған қызметтері туралы насихаттау әр бір ғылым, білім саласындағы тұлғалардың парызы деп білемін. Қаныш Имантайұлы Сәтбаевтың 125 жылдығына орай Республикамыздың барлық өңірлерінде ғалымның еңбектеріне қатысты іс-шаралар өту үстінде.

Ғалымның азан шақырып қойған есімі Ғабдулғани. Ғабдулғани есімін араб тілінен аударғанда «шексіз байлықтың иесі, Алланың мұқтаж емес құлы» дегенді білдіреді екен. Дегенменен, анасы оны «Ғани», «Ғаныш» деп атап, ақырында ғалымның есімі «Қанышқа» айналып кеткен. Еліміздің солтүстік шығыс өңірінде орналасқан табиғаты ерекше сұлу аймақтардың бірі Павлодар облысына қарасты Баянауыл ауданыны болып табылады. Ғалым ағамыз осы өңірде 1899 жылы 12 сәуірде дүниеге келген. Ғалымның геология және минералогия ғылымдарының дамуына айрықша үлес қосқанын баршамыз білеміз, дегенмен ұлы тұлға доктор, профессор, академик атақтарын иеленсе де халықтан өз басын ешқашанда жоғары қоймаған емес, себебі халқын ерекше биік санаған.

Ұлы даланың перзенті ретінде қазақ халқының тарихындағы маңызды оқиғалардың зерттелуіне ерекше үлес қосуы ғалымның ерекше халқының тарихына деген ықыласын білдіреді. Осындай істерінің бірі Ұлытау өңіріндегі басты тарихи, мәдени және археологиялық ескерткіштерді зерттеудегі рөлі. Ғалымның «Жезқазған ауданындағы көне заман ескерткіштері» атты еңбегінде Ұлытау өңірінің аймағы ежелгі металлургия орталығы болуы мен ғана шектелмейтіндігін бұл өңір қазақ елінің тарихи саяси-мәдени орталығы болғандығын, жазған еңбектерінде көрсетеді. Жарыққа шыққан еңбегі арқылы Жезқазғанның көне ескерткіштеріне толық сипаттама беруді мақсат етпейтінін, және бұл еңбек тек археологтар мен өлкетанушыларға, зерттеушілерге бұл ауданның өзіндік ерекшеліктерін көрсету үшін жазылғандығын айрықша ескертіп атап өтеді.

40-ғаан мысал ретінде Қ.И. Сәтбаевтың «Ұлытау аймағы», «Ғылым мен мәдениет туралы таңдамалы мақалалары» жинағы атты мақаласын айта аламыз. Қ.И. Сәтбаевтың бұл еңбегінде Қарсақбай мыс зауытының солтүстік жағына қарай 120 шақырым жердегі Ұлытау тауының табиғи көркемдігі сипатталады. Ұлытау өңірі өзінің биіктігі жағынан және иеленіп тұрған жер көлемі

жағынан да оңтүстік шығыстан солтүстік батысқа қарай мыңдаған шақырымға созылған еліміздегі «Сарыарқа» дөңдерінің негізгі орталық аймағы болып есептелетінін, жазған еңбектерінде көрсеткен. Ұлытаудың табиғатын ерекше сипаттауда ғалым ағамыз былай дейді, орыстар үшін Мәскеудегі Кремль ерекше мақтаныш сезімін ұялатса, Ұлытау өңірін мен дәл сондай мақтаныш сезімімен мақтан тұта аламын. Бұл өңір тек жер қазба байлығының орталығы ғана емес, бұл өңір тарихымыздың да қазығының бірі деп көрсетеді.

Қ.И. Сәтбаевтың 1927 жылы 30 тамызда Атбасар қаласынан жұбайы Таисия Алексеевнаға жазған хатында: «Ұлытау мені маңқиған оқшау кейпімен, алыстан құздып көрінетін ерекше паң биіктерімен таңқалдырды. Ұлытау қойнауы түрлі пайдалы қазбалар мен шикізатқа бай құтты өлке болғанына тарих куә. Дегенмен бұл өңірге ерте заманнан бастап халық тығыз қоныстанған. Ғұлама ғалымның сөзіне дәлел ретінде Ұлытаудың бір шоқысының басында фәниде бір-бірімен арпалысып, алысып өткен ер тұлғалы Едіге мен Тоқтамыс хан қатар жатса, ұлтымыздың қабырғалы қайраткерінің бірі болған қазақ руханиятының пәлсапасышысы Асанқайғының да қабірі осы Ұлытауда орналасқан деп мақаласында жазады [1, 19-25 б.].

Қазақ халқының негізін құраушы тұлғалар қатарындағы сақ дәуірінен есімі аталып келе жатқан Тұмар ханым, ғұндар тарихымен тікелей байланысы бар ер Еділ, моңғол шапқыншылығынан кейін қазақ жерінде негізі қаланып Алтын Орда тарихынан бастау алған Едіге мен Тоқтамыс сияқты тұлғалар тарихында осы киелі мекен айрықша орын алады. Тарих теңізінің толқынын сан теңселткен, Орта Азияның арыстаны атанған Ақсақ Темір де, осынау Ұлы Даланың кіндігі-Ұлытауға ат басын тіреген.

Ұлы ғалым ағамыз Ұлытау төңірегі мен Арғанаты тауларының жоталарын, Торғайдың жоғарғы қойнауының көптеген ескерткіштерінің ашылуына себепкер болған. Тарихта аңызға желі болған Жетіқыз өзенінің бойындағы тас мүсіндер мен Жыланшық өзені бойындағы Сырлытам атты архитектуралық ескерткіштерді және Бұланты өзенінің оң жағалауындағы тасқа түсірілген суреттердің де зерттелуіне мән берген.

Ұлытау аймағына қарасты Ордабазар қонысынан, Болған ана, Аяққамыр, Шотқара, және тағыда басқа өте көптеген яғни 1400 мыңнан астам тарихи археологиялық сонымен қоса архитектуралық ескерткіштер мен қоныстар орналасқан аймақта, өзінің ғылыми бағытына қатысты көптеген ғылыми зерттеу жұмыстарын жүргізеді. Ұлытау өңірінде қола дәуірінен қалған және жартасқа салынған таңбалары мен ортағасырлық бекіністер де осы арада көптеп сақталған. XII ғасырдың екінші жартысы мен XVI ғасыр аралығында салынған архитектуралық ескерткіштер қатарына Домбауыл, Алаша хан, Жошы хан кесенелері жатады.

Ұлытау біздің тал бесігіміз дей отырып, Ұлытау өңіріндегі тарихи археологиялық зерттеу жұмыстарын жүргізуде Ә.Х. Марғұлан, М.Н. Клапчук, Ә. Оразбаев, С. Жолдасбаев, Ж. Құрманқұлов, Ж. Таймағанбетов, А.С. Ермолаева, Л.Н. Ермоленко, В.С. Волошин, В.В. Варфоломеев, О.А. Артюхова, Б. Қожахметов еңбектерін маңызды деп көрсетеді. Осы Ұлытау жеріндегі тарихи жәдігерлерді кешенді зерттеу ісін алғаш рет Ә.Х. Марғұлан 1946 жылы бастайды. Ә.Х. Марғұланның «Древняя культура Центрального Казахстана», «Бегазы-Дандыбайская культура Центрального Казахстана» атты кітаптарында академик ғалым Қаныш Имантайұлы Сәтбаевтың еңбектерінен көптеген үзінділер келтіреді. Бұл дерек Шәмшиябану Сәтбаеваның «Сәулелі әулет» кітабының беттерінде көрсетілген. Сондай-ақ, Қаныш Сәтбаевтың қызы, Шәмшиябану Қанышқызы Сәтбаева, белгілі әдебиет зерттеушісі, филология ғылымының докторы, профессор, Қазақстан Республикасы Ұлттық Ғылым Академиясының корреспондент мүшесі және Ш.Ш.Уәлиханов атындағы сыйлықтың лауреаты болып табылады. Қазақ халқының жақсы бір накыл сөздерінің бірі, «тектіден текті шығады, тектілік тұқым қуалайды» деген осы болса керек [2, 50-60 б.].

Алтыншоқы белгі тасы Әмір Темір жаздырып қалдырған ескерткіш. Алтыншоқының орналақан жеріне тоқталар болсақ, Ұлытау облысы, Ұлытау ауданы, Сарлық ауылының батысында 12 шақырым жерде орналасқан. Аңыздарға арқау болған Жетіқыз өзенінің оң жағасында Ұлытау тау жотасының батысындағы жеке тау аймағы болып табылады. Алтыншоқының биіктігі 453 метр, ұзындығы 3-4 шақырым, ені 2 шақырымдай болады. Бұл ескерткішті 1934 жылы Ұлытау төңірегіне геологиялық саяхаты кезінде Қаныш Сатпаев тауып, алғашқы ғылыми анықтамасын берген болатын. Қаныш ағамыздың жазбаларында бұл жаңалық сол кездегі шығыстану ғылымы үшін теңдесі жоқ жаңалық болды деп көрсетеді.

Алтыншоқы ескерткіш тасын 1936 жылы, кезіндегі Ленинград қазіргі таңдағы Санкт-Петербург Эрмитажына жөнелтіліп, көрмеге қойылады. Ғалым ағамыз жатпай-тұрмай ескерткіштің жазылу тарихын зерттеуге кірісіп те кетеді. Алғашқы зерттеу мақаласын «Казакстанская правда» газетінің 1940 жылғы 6 қарашадағы санында «Өзгерген өлке» деген тақырыппен мақаласы жарыққа шыққан, «Эрмитаждың Шығыс бөлімінің еңбектерінде» (2-том Ленинград 1940) одан кейін «Темірдің Қарсақбайдағы тас жазулары» деген мақалалары жарыққа шықты. Ал 1941 жылы «Народное хозяйство Казакстана» журналының 1-санында «Жезқазған ауданындағы біздің

заманымызға дейінгі ескерткіштер» деген көлемді ғылыми еңбегі жарыққа шыққан. Ғалым ағамыз бұл еңбегінде Әмір Темір жорықтарының тарихшысы және зертеушісі Шараф әд-Дин Әли Йезди «Зафар наме» кітабынан Қазақстан тарихына байланысты аса маңызды деректер кездестіргенін жазады. Йезди Әмір Темір жорықтарына қатысты мазмұнды жазбалар қалдырған. Йездидің айтуынша, 1391 жылы Алтын Ордаға қарсы жорыққа аттанған Темір өз әскерлерімен 2 сәуірде Ұлытау жерінде бірнеше күн аялдаған. Әмір Темір 200 мың әскерімен Самарқаннан осы Ұлытау аймағына аттанып келіп, Ұлытаудың көкорай шалғынына аунап, кәусар ауасын жұтып, әбден рахатқа батқан бұл өңір табиғатына тамсана отырып, әмірші жауынгерлеріне тас жинатып, үлкен оба тұрғызған. Ондағы Әмір Темірдің көздегені, бұл аймақ ұзақ жылдар бойы мені естеріне ала жүрсін деген пенделік ниетпен әрі өз жорық жолында із қалдыру мақсатымен белгі тасқа жазу қалдырған деп көрсетеді. Зерттеу барысында тастағы жазулар хижра жыл санауы мен 793 жылы, 23-ші жұма әл-улахта, яғни 1391 жылдың 28 сәуірінде тасқа қашап жазылған деп анықталған [3, 244-254 б.].

Жазудың толық мазмұнын белгілі шығыстанушы, академик И.А. Орбелидің тапсыруы мен профессор Николай Николаевич Поппэ аударып оқыған. Белгілі шығыстанушы, КСРО Ғылым академиясының корреспондент-мүшесі Н.Н. Поппэ мен қоса тастағы жазуларды зерттеумен өзге де кеңестік ғалымдар айналысқан. Солардың арасында А.И. Пономаревта болған. Поппэ кеңестік және американдық лингвист, этнограф, алтай тілдері мен моңғолтану және түркітану ғылым салаларының маманы. Н.Н. Поппэ 1936 жылы жазуды ажыратып оқып шықты. 1937 жылдың басында эрмитаждың ғылыми қызметкері Морозов белгі тастағы жазудағы мәтінде: «793 біздің жыл санауымыз бойынша 1391 жылы қой жылы болатын, Тоқтамыс ханға жорық жасап, Тоқмақ еліне келдім. Осы жерге оба тұрғыздым. Мен жайлы барлық адамдар есте сақтап, мінәжат етіп жүргей» деген сөздер жазылғанын Қаныш Сәтбаевқа зерттеушілер хабарлайды. Сөйтіп, геолог тапқан белгі тастағы жазулар Әмір Темірдің Дешті Қыпшаққа жасаған атақты жорықтарының айқын мәліметтерінің бірі болды. Қаныш Йезди жазбалары арқылы Алтыншоқы тас жазуларының нақты тарихының нақты анықталуына себепкер болады. Ал бұл тас бүгінде Санкт-Петербургтегі Эрмитажда сақтаулы тұр. Осы мұрағатты іздеп табу хикаясы Медеу Сәрсекеевтің 1988 жылы шыққан «Сәтбаев» ғұмырнамасында баяндалған, кітаптің 2-ші бөлімінде «XIV ғасырдан хат» деген атпен баяндалған [4].

Бұл тастағы жазу 11 жолдан тұрады. Ол тастың бүкіл бетін алып, араб әліпбиінің әріптерімен жазылған үш жолақты жазу орны анықталған. Ал қалған сегіз жолы ұйғыр тілінде қашалған. Осы тастағы жазудың жазылуын зерттеген ғалымдар арабша жазу тегіс келген бетінде орындалған, тастың беті бойынша, ұйғыр жазуы түсірілген алаңымен салыстырғанда, тастың бөлініп түскен жері түріндегі қиғаш келген орындау әлдеқайда қиын болған. Ұйғыр әліпбиінің әріптерімен сегіз жолдың жазылуы салыстырмалы түрде тастың тегіс және тегіс тікбұрышты жазықтығына жазылған деп көрсетеді.

Қаныш Сәтбаев Шоқан Уәлихановтың жазып алған «Едіге» жырының мәтінін қайта жаңғыртып, араб және татар тілдеріндегі қазақ оқырманына түсініксіз сөздерден тазартып, қазақ тілінің жаңа орфографиясына сай өңдеп 1927 жылы Мәскеуде «Ер Едіге» эпосын қайта басып шығарады. 1940 жылы Амангелді Имановтың қайғылы қазаға ұшырағанына 25 жыл толуына орай «Батырдың ерлік дәстүрі» атты мақаласын жазады мұнда қазақ жеріндегі болған тарихи оқиғалар баяндалады.

Ұлытау таулары қазақ халқының негізгі тайпаларының аумақтарының бастау алған орны ретінде, қазақтардың ежелгі саяси орталығының маңызды көрсеткіші болып табылады. Бұл ауданда сақталған материалдық мәдениет ескерткіштері, атап айтқанда Кеңгір өзені маңындағы, Жезқазғаннан 65 шақырым оңтүстікте орналасқан, «Алтын Орда стиліндегі» күйдірілген төртбұрышты кірпіштен жасалған үш кесене Ұлытаудың тарихи рөлін айқындайды. Халық аңызы бойынша, бұл кесенелер Алашахан, Шыңғыс ханың ұлы Жошы және сарай сазгері Домбауылдың молалары екенін сөзге тиек етеді [5].

Ғалым Қаныш ағамыз ашаршылық жылдары тұсында әпкесінің ауылына барған кезінде аштықтан көз жұмған адамдарды көріп, шалажансар, әлсіреген балаларды көреді. Арасында өз жиендері де болады бұл көрініс ғалымды қатты толғандырады және ол бұл балалардың барлығын өз қамқорлығына алуға шешім қабылдайды. Олардың арасынан қамқорлығына алынғандардың бірі, Кемал Ақышев кейіннен белгілі археолог ғалым болып шыққан. Ол ғылым докторы атанып, 1969-1970 жылдары Алматы маңында жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары кезінде әлемге әйгілі «Алтын адамды» табуда елеулі үлес қосқан. Қаныш Имантайұлы Сатпаев тек бір бағыттағы ғылымның дамуына үлес қосқан жоқ. Ғалымның бір бойында бірнеше ғылыми бағыт пен ел тарихына деген құрметте айқын көрініс тапқан. Оның бір дәлелі осы Ұлытау жеріндегі орналасқан Алтыншоқы тасының ғылыми айналымға енуі.

Сурет 1. Алтыншоқы тауының басы Э.Р. Усманова, А.Ш. Искаков түсірген фото

Сурет 2. Әмір Темірдің жаздырған жазуына ұқсатылып жаздырған тастың фотосы В.В. Шуптар

Әдебиеттер тізімі:

1. Қаныш Сәтбаев Энциклопедия. - Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2011.-664
2. Ш.Қ. Сәтбаева. Сәулелі әулет.-Алматы: Қазақстан, 1996.-175.
3. М. Сәрсекеев. Сәтбаев – Алматы: Жалын, 1988.-528.
4. Д.А. Байтілеу Алтыншоқы тауы // Қазақстанның киелі орындарының географиясы: Табиғат, археология, этнография және діни сәулет өнері нысандарының тізілімі, 2017.– 1-шығарылым.- 341-344 <https://old.archaeology.kz/mura?id=430>
5. Әмір Темір және Алтыншоқы <https://egemen.kz/article/363050-amir-temir-dgane-altynshoqy>

ӘОЖ 902(574):93

ӘЛКЕЙ МАРҒҰЛАН ЖӘНЕ КЕҢЕС БІЛГІНІҢ ҚЫСПАҒЫ

Шохай Ә., 1 курс 6B02211 «Тарих», М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті,
Тараз қ., shokhaiase69@gmail.com

Кобесова А.С., «Тарих» кафедрасының тарих магистрі, аға оқытушы
М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ., kobesovaa@bk.ru

Аңдатпа: Бұл мақалада қазақ ғалымы, этнограф, археолог және әдебиеттанушы Әлкей Марғұланның Кеңес билігі кезіндегі ғылыми қызметі мен оған жасалған саяси қысымдар талданады. Кеңес дәуірінде ғылым идеологиялық бақылауда болғандықтан, ұлттық тарих пен мәдениетті зерттеу көптеген қиындықтар туғызды. Марғұлан қазақ халқының мәдени мұраларын зерттеу арқылы ұлттық сананы оятуға және бай тарихи құндылықтарды танытуға үлкен үлес қосты. Оның еңбектерінде қазақ халқының әдебиеті, тарихы мен археологиясы кеңінен қамтылып, қазақ мәдениетінің ерекшеліктері әлемдік деңгейде таныла бастады. Алайда, оның Алтынорда, Едіге батыр туралы зерттеулері және басқа да ұлттық сипаттағы еңбектері Кеңес идеологиясына сәйкес келмегендіктен қудалауға ұшырады. 1944 жылы Мәскеуден келген арнайы қаулы ұлттық құндылықтарды дәріптеуді “ұлтшылдық” деп танып, осы бағытта жұмыс істеген ғалымдарды сынға алды.

Кілт сөздер: Кеңес билігі, идеологиялық қысым, археология, этнография, археологиялық ескерткіштер, эпостық жырлар.

Әлкей Хақанұлы Марғұлан (1904-1985) – қазақтың көрнекті ғалымы, этнограф, археолог, әдебиеттанушы, тарихшы, әрі өнертанушы. Ол Қазақстан ғылым академиясының академигі, әрі қазақ археология ғылымының негізін қалаушылардың бірі ретінде белгілі. Марғұлан Павлодар облысы Баянауыл ауданында дүниеге келген. Арғын тайпасы Сүйіндік руы Айдабол бөлімінен шыққан. Әлкей Хақанұлы Марғұлан бастапқы білімді ауыл мектебінен алды. Әкесі Хакан — өз дәуірінде белгілі білімді, әдебиетке құштар адам болған. Әлкейдің анасы мен әжесі де қазақтың ауыз әдебиеті мен тарихын жақсы білетін, батырлар жырын, шежірелер мен аңыздарды бала күнінен

бойына сіңірген жандар еді. Осылайша, Әлкейдің отбасы оның ғылымға, мәдениетке деген қызығушылығын арттырып, тарихи санасын қалыптастыруға ықпал етті. Оның Қазақстан ғылымына қосқан үлесі орасан зор, әсіресе, ол қазақ мәдениеті мен тарихының көптеген қырларын зерттеп, оны әлемдік деңгейде танылуына ықпал етті.

Алайда Марғұланның еңбектері мен ғылыми зерттеулері Кеңес билігі тұсында әрқашан қиындыққа тап болды. Кеңес билігі тұсында ғылым идеологиялық бақылауда болды, әсіресе тарих пен этнография саласында. 1944 жылдың тамызында Мәскеуде бүкілодақтық коммунистік партия орталық комитетінің "Татар партия ұйымындағы жаппай саяси және идеологиялық жұмысты жақсарту шаралары" атты қаулысы шықты. Қаулыда тарих туралы жазылған еңбектерде "ұлттық сипаттағы кемшіліктер мен қателіктер" (Алтынорданың рөлін асыра көрсету, Идегей [Едіге атының татар тіліндегі нұсқасы] туралы хандық-феодалдық эпосты насихаттау) бары айтылған. Бұл Алтынорда ханы Едіге туралы жыр тараған өңірлердің эпос зерттеушілерін қиын жағдайға қалдырды. Олардың қатарында Поволжье татарлары ғана емес, қазақтар, қырғыздар, Қырым, Сібір татарлары, ноғайлар, башқұрттар, қарақалпақтар, өзбектер мен таулық алтайлықтар болған. Бір жылдан кейін Қазақ ССР-іне Мәскеуден СССР жазушылар одағы мен насихат басқармасынан жұмыс тобы келген. Әлкей Марғұланның "Ер Едіге" мақаласындағы Едіге батырды ерекше тұлға ретінде дәріптегені үшін оған саяси айыптар тағылды. 1947 жылы оның аты "Қазақстан большевиі" журналы мен басқа басылымдарда "тарихты бұрмалаушы" ретінде аталып, оның ғылыми тұжырымдары сынға алынды. Кеңес билігінің қысымдарына қарамастан, Марғұлан ғылыми қызметін тоқтатпады [1].

Ол Қазақстанның археологиясы мен этнографиясын зерттеуді жалғастырып, көптеген ежелгі тарихи ескерткіштерді ашып, қазақ жерінің мәдени мұрасын әлемге танытты. Қазақ эпостары мен ауыз әдебиетін жинақтап, халықтық мұраларды болашақ ұрпаққа жеткізуге күш салды. Бұл мақалада Әлкей Марғұланның Кеңес идеологиясының қысымына қарамастан ғылыми ізденістерін жалғастыруы және оның ұлттық құндылықтарды сақтауға қосқан зор үлесі қарастырылады. Марғұланның еңбектері бүгінгі күні қазақ ғылымының маңызды мұраларының бірі болып табылады. Мақалада Марғұланның еңбектерінің бүгінгі Қазақстан мәдениеті мен тарихын танудағы маңыздылығы, оның ұлттық сана-сезімді қалыптастырудағы рөлі жан-жақты талданады. Қазан айында жұмыс тобы бүкілодақтық коммунистік партия орталық комитетінің хатшысы Г. Маленковке баяндамалық хат жолдап, тарих пен әдебиет тақырыбында жазылған еңбектерде "кемшіліктер мен қателіктер" кездесетінін жазған. Бұл хатта Әлкей Марғұланның аты бірнеше рет аталған. Хатта "Қазақтың бірқатар тарихшылары мен әдебиеттанушылары Алтынорда мен Едігенің рөлін асыра бағалайды. 1944 жылы Ғылым академиясының қазақ бөлімі дайындаған "Тарихи жинақта" шыққан жолдас Марғұланның "Ер Едіге" мақаласында "Едіге – Алтынорда дәуіріндегі ең ерекше тұлғалардың бірі. Едіге бүкіл өмірін Отанына арнаған. Сондықтан оның есімі қанша ғасыр өтсе де, ұмытылмай келеді" деген жолдар кездеседі" делінген. Марғұланға қарсы айыптаулар 1947 жылы күшейді. "Қазақстан большевиі" журналының сол жылдағы бірінші санында эпос туралы қалай дұрыс жазу керегін "түсіндіретін" мақала шықты. Онда партия қызметкері Б. Степанов эпос кейіпкері Едігені "орыс халқының жауы" деп атап, Марғұланды Едігеге қазақ халқының ең жақсы қасиеттерін қосып жазғаны үшін айыптаған [2].

Автор "Марғұлан осы арқылы тарихты бұрмалап, жалған сөйлеп отыр" деген қорытындыға келген. Марғұланның еңбектерінде ұлттық құндылықтарға деген қызығушылығы билік тарапынан теріс түсінілді және оны ұлтшылдыққа жатқызу қаупі болды. Кеңестік идеологияға сәйкес келмегені үшін Марғұланның еңбектері бірнеше рет сынға алынды. Көптеген еңбектері жарық көрмей, ғылыми зерттеулеріне қаржылық қолдау көрсету шектелді. Марғұланға саяси қысым жасалып, оның еңбектері идеологиялық тұрғыдан зерттеліп, оның жұмыстары сынға алынып, тексерілді. Алайда ол репрессияға ұшырамай, өз еңбектерін әрі қарай жалғастыруға мүмкіндік алды. 1947 жылы ақпанда Қазақ академиялық драма театрында ғылым, әдебиет және өнер саласы қызметкерлерінің партия және қоғамдық ұйым өкілдерімен кездесуі өткен. Онда "өрескел саяси қателіктер" туралы сөз болған. Жиынға қатысушылар Әлкей Марғұланды да сынаған. Партияның қалалық комитетінің хатшысы Жүсіпбеков Марғұланды "орыс және қазақ халқын кеудесінен басқан Едігені мақтағаны және "Қазақ тарихындағы ең үздік кезең Шыңғысханның тұсында болды" деп жазғаны үшін айыптаған. 1947 жылы наурызда "Казахстанская правда" газетіне М. Ахынжанов және Б. Тұрсынбаевтың "Профессор М. Марғұлан тарихты бұрмалап жатыр" деген мақаласы басылған. Материалда негізінен қалалық комиссариат хатшысының сөзінде айтылған айыптаулар толықтырылып, кеңінен берілген [3].

М. Ахынжанов мұндай мақаланы бірінші рет жазбаған. Ол – 1937 жылы "Казахстанская правда" газетінде жарық көрген Санжар Асфендияровқа қарсы "Тарихшы рөліндегі жапон тыңшысы" деген мақала авторларының бірі. Осы мақаладан кейін бір жыл өткенде Асфендияровты "контрреволюциялық қызметі" үшін айыптап, ату жазасына кескен. Келесі жылдары батырлар жыры

туралы "дұрыс жазбағаны үшін" Әлкей Марғұланның аты республикалық басылымдарда жиі көрініп жүрді. Кеңес идеологиясы бойынша барлық халықтардың мәдениеті мен тарихы бірдей дамыған, біртұтас социалистік негізде зерттелуі керек еді. Бұл жүйе ұлттардың өзіндік ерекшеліктерін, тарихи мұраларын толық зерттеуге кедергі жасады. Әсіресе, қазақ халқының мәдениеті мен тарихын зерттеуде шектеулер қойылды, себебі ұлттық сана-сезімді оятуға ықпал ететін зерттеулер «ұлтшылдық» ретінде қарастырылатын. Марғұланның көптеген ғылыми еңбектері ұлттық ерекшеліктерді ашуға бағытталғандықтан, Кеңес билігі оның зерттеулерін «қауіпті» деп санады. Қазақ халқының археологиялық, этнографиялық және әдеби мұраларын жинау және зерттеу арқылы ол халықтың бай тарихи мұрасын әлемге танытуға тырысты. Кеңес үкіметі бұл еңбектерге күдікпен қарап, оларды «ұлтшылдық» көзқарасқа сәйкес келеді деп бағалады.

Осы себепті, Марғұланға өз еңбектерін ашық түрде жариялау және ғылыми зерттеу жүргізу қиын болды. Әлкей Марғұлан Кеңес билігі тарапынан көрген қыспаққа қарамастан, ғылыми ізденістерін жалғастыруға күш тапты. Ол Алтай, Жетісу, Сарыарқа өңірлеріндегі археологиялық қазба жұмыстарын жүргізіп, қазақ жерінің ежелгі тарихы туралы маңызды мәліметтер жинады. Мәселен, ол көптеген қорғандар, петроглифтер, ежелгі қалалар мен тарихи ескерткіштерді зерттеп, қазақ жерінде ежелден өркениеттің бар екенін дәлелдеді. Ол халық эпостары мен ауыз әдебиетінің үлгілерін зерттеп, қазақ халқының бай әдеби мұрасын жинақтады. «Манас», «Алпамыс», «Қобыланды батыр» секілді жырларды зерттей отырып, Марғұлан олардың мәдени құндылығын кеңес заманында сақтап қалуға ықпал етті [4].

Әлкей Марғұлан – қазақ ғылымы үшін ғана емес, бүкіл әлемдік мәдениет үшін де бағалы тұлға. Ол Кеңес Одағының идеологиялық қысымына қарамастан, қазақ халқының мәдени мұрасын сақтап қалуға, оны зерттеп, ұрпаққа жеткізуге бар күшін салды. Бүгінгі таңда оның еңбектері Қазақстанның мәдени және тарихи құндылықтарын тануда ерекше орынға ие. Әлкей Марғұланның ғылыми жетістіктері халқымыздың тарихын, мәдениетін терең түсінуге, әрі зерттеулерін жалғастыруға бағыт береді. Осылайша, бұл мақала Әлкей Марғұланның еңбектерін зерттеу арқылы қазақ мәдениетінің ерекшеліктерін бағалап, оларды сақтап, әрі қарай дамыту қажеттігін көрсетеді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қасымова, М. Қазақ археологиясы және Әлкей Марғұланның рөлі. – Алматы: Қазақстан, 2013
2. Абылғазыұлы, Е. Кеңестік идеология және қазақ ғылымының дамуы: Әлкей Марғұланның еңбектері. Қазақ тарихы журналы, 2020, № 4, 45-52 бет.
3. Сұлтанов, Қ. Әлкей Марғұлан және қазақ археологиясының қалыптасуы. Қазақстан ғылымы және өнері журналы, 2015, № 3, 75-83 бет.
4. Тұрсынбаев, Ж. Әлкей Марғұлан және кеңестік идеологияның қысымы. Қазақ мәдениеті журналы, 2019, № 2, 112-118 бет.

ӨОЖ 94(514)

Х-ХІІ ғғ. ҚАЗАҚСТАННЫҢ ТАРИХИ МӘДЕНИ МҰРАСЫ

Шайдозым Е., М.Х. Дулати атындағы Тараз университетінің 3 курс студенті,
«Тарих» мамандығы. Тараз қ., ersagynshaidozym@gmail.com

Биназарова Н.Н., М.Х. Дулати атындағы Тараз университетінің «Тарих» кафедрасының аға оқытушысы, тарих магистрі. Тараз қ., nbinazarova@inbox.ru

Аңдатпа: Мақалада Қазақстанның Х-ХІІ ғасырлардағы тарихи мәдени мұрасы – көне заманнан бері өмір сүрген түркі тайпалары негізінде дамыған мәдениет туралы айтылады. Автор түркі ойшылдарының мұрасындағы ислам құндылықтары туралы ой толғайды. Жұмыста Ислам өркениеті және түркілер мәдениеті сипатталады.

Жұмыстың мақсаты: Х-ХІІ ғғ. Қазақстанның тарихи мәдени мұрасы ислам дінін қабылдағаннан кейінгі мәдениетіне сипаттама беру.

Кілт сөздер: Қазақстан, Х-ХІІ ғасыр, тарихи мәдени мұра, түркі тайпалары, көне түркілер, Ислам өркениеті, түркі тайпалары.

Қазақстанның Х-ХІІ ғасырлардағы тарихи мәдени мұрасы (сурет 1) – көне заманнан бері өмір сүрген түркі тайпалары негізінде дамыған мәдениеттің жалпы атауы. Түркілердің алғашқы қоныстары Шығыс Алтай аймағы мен Тянь-Шань болды. «Халықтардың ұлы қоныс аударуының» нәтижесінде қазіргі Қазақстан, Орталық және Батыс Азия, Шығыс Еуропа аумағына кең таралған

түріктер қазіргі түркі тілдес халықтардың барлығының тіршілігі болып табылады. «Түркі» термині алғаш рет 542 жылы айтылған.

«Түркі» этонимі бастапқыда белгілі бір ақсүйектерден шыққан деген мағынаны білдірген (ғылымда «түркі» терминінің біз сүйеніп отырған этникалық топқа қатысты қолданылуы дамыды). Орта Азияны мекендеген көптеген тайпалық одақтардың ішінде біртұтас феодалдық мемлекет Түрік қағанаты болды. Түркі қағанатының қоғамдық-саяси және қоғамдық өмірінде әскери істер маңызды орын алады. Түркілердің алғашқы көсемдерінің бірі Бумын қаған. Түркі қағанының тұсында түркі тілінің аумағы барынша кеңейіп, Ұланғайыр өңірінде негізгі тілге айналды. Түркілерде де жазу болған. Осы көне түркі жазбаларынан түркілердің дүниетанымы мен наным-сеніміне қатысты көптеген мәліметтер алуға болады. Көне түркілер аспан денелерінің қозғалысын, ауа райын, қандай жыл мезгілдері бар екенін анықтай білген. Ежелгі түркілер математикадан, геометриядан біршама хабардар болған және оны су жүйелерін салуға, тұрақты ғимараттар салуға, күзет төбелеріне және т.б. үшін пайдаланған. Олар металды, әртүрлі минералдарды еріту әдістерін, шөптердің емдік қасиеттерін білген. Ол әртүрлі емдеу әдістерін жетік меңгерген. Көне түркілер негізінен аспан мен жердің қос күдіретіне табынған. Аспан тәңірінің шапағатымен ел билеген қағандар «аспанда туып, күн мен айдай әшекейленген» деп аталды. Ежелгі түркілер үшін көгілдір және жер суларының артында тұрған күдіретті күшті әйел Ошақ бас құдайы Ұмайға табынған. Түркі халықтарының мәдениетінде тұлғаланған, шексіз аспан әлемімен қатар аспан шырақтары, құтты баспана, от, суға табыну дәлелдері бар.

Сурет 1

Тарихи шындық Түркі халықтары жоғарыда аталған екі дәуірдің тарихы, мәдениеті мен әдебиеті, рухани құндылықтары мен өркениетін ортақтастырып келеді. Бұл үшін түріктер ислам өркениетіне не берді? Олардың ислам өркениетінен қандай үлес алғаны туралы сұрақтарға да жауап беру керек [1].

X-XII ғасырларда Орта Азия мен Қазақстан халықтарының мәдени өмірінде елеулі жаңалықтар болды. Зергерлік өнер, сәулет және қала мәдениеті өте өркендеді.

X-XII ғасырларда Орталық Азияда құрылыс ісі ерекше дамыды деп айта аламыз. Бұған түрлі ескерткіштердің қалған орындары дәлел. Бұл кезеңде құрылыс технологиясының дамуымен сәулет және қолданбалы өнерде айтарлықтай ілгерілеушілік болды. Күйген кірпіш ауқатты адамдардың үйлері мен бірқатар қоғамдық ғимараттардың құрылысына пайдаланылды [1].

Профессор И.И. Умняковтың нұсқауымен бұл кезең қалада сарайлар, мешіттер, кесенелер мен медреселер, керуен сарай жолдары мен халық көп жиналатын үйлердің қарқынды түрде салынуымен ерекшеленді.

Біздің дәуірімізге жеткен Бұрана мұнарасы (сурет 2) Қарахан сәулет өнерінің ең ертедегі ескерткіштерінің бірі болып табылады. Бұл мұнара X ғасырдың екінші жартысында тұрғызылған. Үш кесене мен бір мұнарадан тұратын сәулет кешені жақсы сақталған. Солтүстік кесене 1152 жылы салынған. Онда Ферғана тұғырының билеушісі Қара хан Хусейн ибн Хасан жерленген. Ортаңғы кесене XI ғасырдың басында, ал оңтүстік кесене 1187 жылы салынған. Батыс Қарахан қағанатындағы ірі ғимараттарға Бұхарадағы Намазго мешіті, Шамсад сарайы және Каменская мұнарасы жатады. Әл-Магдаси Оңтүстік Қазақстан мешіттерді қалалар үшін міндетті құрылымдардың бірі деп атайды [2].

Сурет 2

Қаланың даму кезеңі, археологиялық деректер бойынша ғасырларға тура келеді. Қала цитадель, Шахристан және Рабаттан тұрады және жалпы ауданы 200 га қабырғалармен қоршалған. Отырар көшпелі және отырықшы тайпаларды байланыстыратын экономикалық орталық қана емес, сонымен қатар сауданың, қолөнердің, ғылым мен мәдениеттің ірі орталығына айналды. Мұнда көптеген оқу орындары, медреселер, құнды кітаптарға бай кітапхана, т.б. болды [3].

Орталық Азиядағы қалалардың көпшілігі төрт бөліктен тұрады: Шахристан цитаделі, ішкі және сыртқы Рабад, Ор қоршауы.

Қараханның ірі қалалары Самарқанд пен Бұхара болып табылады. Батыс Қарахан мемлекетінің астанасы Самарқанд қаласының қарқынды дамуы нәтижесінде IX-XII ғ.ғ. қаланың оңтүстік рабад сыртқы қалаға айналады және бірнеше қатар қабырғалармен қоршалған. О.Г.Большаков Мерв, Самарқанд және Бұхара қалаларының даму деңгейін іс жүзінде зерттеп, негізінен территориялық дамуда максимумға жеткенін жазады [4].

IX-XII ғасырлардың басында Жетісудың солтүстік-шығыс жағында қала мәдениетінің жаңа аймағы қалыптасты. Егер IX-X ғасырларда, аумақта 10 ірі қала орындары болған, кейін 11-12 ғасырдың басында, бұл ірі қалалардың саны 70-ке жетті. Деректер бойынша Талхиз және Лабон

қалалары Іле алқабының солтүстік жағалауында, ал IX-XII ғасырдың басында Два-Оғыз, Қаяк, Нестор қоныстары, Ортағасырлық авторлардың пікірінше, мұнда Іле-балық қалалары «аймақтық орталық» өркендеген.

Ұлы Жібек жолы X-XII ғасырларда Орталық Азия халықтарының экономикалық өркендеуі мен мәдени дамуына өте маңызды әсер етті. Археологиялық мәліметтерге сәйкес, қалалардың өсуі мен дамуынан басқа, Қарахан мемлекетінде колөнер жан-жақты дамығаны байқалады. Керамика өнеркәсібі, мөлдір және түрлі-түсті шыныдан, сүйектен және мүйізден жасалған әртүрлі тұрмыстық заттар өндірісі өркендеді. Әсіресе сол кезде зергерлік бұйымдар жақсы дамыған.

«Археологиялық қазба жұмыстары нәтижесінде көп мөлшерде табылған қыш ыдыстар мен қыш ыдыстар қыш өндірісінің дамуын көрсетеді», - деп хабарлайды әл-Макдиси. Шеберханалар екі бөліктен тұрды: тұрғын және өндірістік [каудальды төбедегі қыш жасаушылар кварталы]

Ғылымда түріктердің дінді түсінуі және олардың қоршаған ортамен қарым-қатынасы туралы бірқатар пікірлер қалыптасты. Оларды екі түрге бөлуге болады: экофильді және экофобты. Бірінші типке әдетте Шығыстың политеистік және ежелгі жергілікті культтары жатады; ал екіншісіне ол Батыстың монотеистік дініне жатады.

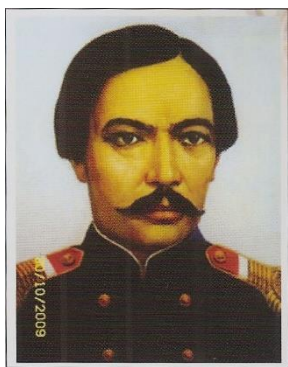
Орталық Азия көшпендісі Мәңгілік аспанға, табиғаттың құдіретті күштеріне және аспан шамдарына табынған. Олардың дін туралы идеялары табиғатты қорғаумен және оған қолайлы жағдай жасаумен шектелді. Түркі халықтарының ортақ тарихы Ежелгі исламға дейінгі және исламнан кейінгі орта ғасырларға бөлінеді. Жазбаша дереккөздерге сәйкес, ежелгі түркі халықтарының жалпы тарихы мен мәдениеті біздің дәуірімізге дейінгі VI-V ғасырлардан біздің дәуірімізге дейінгі VIII ғасырға дейін «Тұран»деп аталды. Ал орта ғасырларда, VIII-XV ғасырлар аралығында ол «Түркістан» деп аталды. Түріктер XIV-XV ғасырларда бөліне бастағанына қарамастан, «Түркістан» атауы Кеңес одағы құрылғанға дейін берілген және қазіргі «Орта Азия» атауын алған. VIII-XV ғасырлар аралығында Ислам әлемінде дүниеге келген ғылыми инновациялар мен әдеби шығармалар әлемдік мәдениет пен өркениеттің дамуына жаңа серпін мен бағыт берді.

Ол Ислам өркениетіне, оның ішінде түркі тілінің ұлы ғұламалары мен ақындарының еңбектеріне зор үлес қосты. Қазіргі таңда Түркия, Қазақстан, Өзбекстан, Қырғызстан, Түрікменстан, Әзірбайжан мен Кипр, автономиялық Татарстан, Алтай, Саха және басқа да түркі елдері түркі елдерімен бірге ислам дінінің дамуына, адамзат тарихына ортақ үлес қосуда. Түріктердің ислам тарихына араласуы 8 ғасырдан басталады. Ислам тарихы рухани және саяси күш тұғыры болған бес кезеңге бөлінеді. Мұстафаның төрт пайғамбарлық кезеңі (610-632) (Пайғамбардан кейінгі ислам әлеміндегі Ислам халифатының саяси күші ретіндегі рухани күш). Алғашқы қадам – Ислам тарихындағы ең маңызды қадам.

Арабтар, парсылар мен түріктер арасында ислам ғылымы бұл елдер арасындағы даму мен таза байланысты жоққа шығарады. Сахараның араб, парсы және түрік қалалары ғылым мен мәдениетке қатысты барлық адамдарға қызмет көрсету орталықтарын ашты. Яғни, Медресе, мешіттер, үлкен залдар, Канкаклы, кітапханалар мен кітап дүкендерінде жұмыс істеу. VIII ғасырдың аяғында Бағдатта 100-ден астам кітап дүкендері мен көшіру орталықтары жұмыс істеді, ал гүлденген мешіттерде кітапханалар болды. 950 жылы Байлардың қаржылық қолдауының арқасында Маузулда (Ирак) үлкен орталық кітапхана салынды. Оқитын студенттер Аладудың міндетті мақаласын оқуы керек. Әділдік үшін, барлық мұсылман қалаларында орталық кітапхана тәулігіне 24 сағат жұмыс істейді. Ислам елдерінде үлкен құрметке ие ғалымдар мен ақындар қаланың таза алқаптарында үміт жинағаны үшін ерекше алғыс айтады. Ол кезде құлдар еркін болатын. 6 жасынан бастап мен ұлдар мен қыздарға мешіттердегі діни мектептерде оқуға үйрете бастады. Кейбір діни мектептерде оқу ақысын сирек төлеген. Исламның алтын ғасыры кезінде Иранда жұмақ, Бағдад, Музиль, Бахра, Түркістан-Марбе, Харесма, Тараз, Баласағұн және басқа да қалаларда көптеген білім беру орталықтары болған. Үш елдегі жүздеген мектептер, кітапханалар мен кітап дүкендерінің арқасында бұл кітап студенттердің көбеюіне әкелді. Бұл үш ел арасында сауда жасайтын саудагерлер үшін жақсы табыс көзі. Бір күн бұрын сауда керуені тұрды. Осының арқасында барлық үш елде ислам және Самиздат принциптеріне негізделген сопылық әдебиет дамыды. Орта ғасырларда ғылым мен әдебиеттің даму қарқыны қарқынды болды [5].

950 жылы байлардың қаржылық қолдауының арқасында Маузулда (Ирак) үлкен орталық кітапхана салынды. Оқитын студенттер Аладудың міндетті мақаласын оқуы керек. Әділдік үшін, барлық мұсылман қалаларында орталық кітапхана тәулігіне 24 сағат жұмыс істейді. Ислам елдерінде үлкен құрметке ие ғалымдар мен ақындар қаланың таза алқаптарында үміт жинағаны үшін ерекше алғыс айтады. Ол кезде құлдар еркін болатын. 6 жасымнан бастап мен ұлдарым мен қыздарымды мешіттердегі діни мектептерде оқуға үйрете алдым. Кейбір діни мектептерде мен оқу ақысын сирек төледім. Исламның алтын ғасыры кезінде Иранда жұмақ, Бағдад, Музиль, Бахра, Түркістан-Марбе, Хarezма, Тараз, Баласағұн және басқа да қалаларда көптеген білім беру орталықтары болған. Үш елдегі жүздеген мектептер, кітапханалар мен кітап дүкендерінің арқасында бұл кітап студенттердің көбеюіне әкелді. Бұл үш ел арасында сауда жасайтын

саудагерлер үшін жақсы табыс көзі. Бір күн бұрын сауда керуені тұрды. Осының арқасында барлық үш елде ислам және Самиздат принциптеріне негізделген сопылық әдебиет дамыды.

Сурет 3

Ежелгі және байырғы түркілердің діні әлі толық зерттелмеген. Саха, Синну, Син деген атпен белгілі түркілердің діні, сол дәуірдегі жүйесі қандай болды, дін бе, наным-сенім болды ма деген сауалдарға бүгінде жан-жақты жауап жоқ. Жергілікті түркілердің наным-сеніміне бірнеше ғалымдар ерекше көңіл бөлген. Бұл мәселені бірінші болып ерекше қызығушылықпен зерттеген ғалымдар Ресей Федерациясының французы Жан-Пьер Ру болды. Орталық және Орта Азия елдері халықтарының XX-XXI ғасырларға дейін сақталып келген шамандық тармақтары жергілікті түркі халықтарымен тығыз байланысты ондаған ғалымдар: Ш.Уәлиханов (сурет 3), Н.И.Дайренкова, Санжаев, Алексеев, Пурев, Тулубаев, С.М.Абромзон, Пипело, Гнесарев зерттеді.

Ұлтымыздың қалыптасуы, этникалық сананың тууы тарих қойнауына, сонау түркі дәуіріне апарды. Сондықтан бүгін біз ортақ тарихи-мәдени мұраны зерттеуге тоқталамыз.

Жаңа тарихымызда орта түркі дәуірінен кейін түркі тілдес халықтардың дербес неке құру дәуірінде жеке мемлекет болып тарих кезеңіне енгені белгілі. Осы себепті түркі халықтарына ортақ ауыз әдебиеті үлгілері мен тарихи жазба мұралар да қазақ мемлекетіне жатады. Түркі мұрасын зерттеудің маңыздылығы туралы аз айтылған. Өйткені оны зерделеу арқылы белгілі бір тарихи-мәдени кеңістіктердегі нәсілдік ұқсас қауымдардың тарихын, жады мен ойлауын, танымын, тұрмысын, өркениетін анықтауға болады. Ескертудің бұл жағы да назар аударуды қажет етеді. Бұл бағыттағы ізденіс әлі де ортақ арналар мен шешімдерді күтуде.

Зерттеуді әлі де зерделеп отырсаңыз, олардың арасында халықтың тарихы, тілі, ділі, діні, яғни Еуразия кеңістігіндегі көшпелі тайпалардың тұрмыс-салты мен әдет-ғұрпының қалыптасуы, т.б. олардың қарым-қатынасының ерекшеліктері байқалады. Бұған дейін батыс және ресейлік ғалымдардың еңбектері түпкілікті құжат, шынайы дәлел ретінде танылған еді.

Жалпы түркі ауыз әдебиеті – көне дәуірден атадан балаға жалғасып келе жатқан көне дереккөз, көне дәуір мен орта ғасыр жазба ескерткіштері (7-16 жас) – түркі халықтарындағы халық тілі қалыптасқанға дейін жазылған әдеби-рухани мұра [6].

Тарихқа шынайы және адал көзқараспен қарайтын болсақ, араб, парсы және түркі елдерінің ислам өркениетінің қалыптасуы, дамуы, жетілуі және таралуы мәдени және рухани кеңістікте ислам өркениетінің қалыптасуына ықпал етті. Қан мен тері, жан мен дене, ақыл мен сана арқылы Ислам бүкіл адамзаттың ортақ құндылығы болып табылады. Ислам-адам діні. Тақуалық және асыл дін. Осы себепті осы дәуірдің әдебиеті, тарихы мен мәдениетін араб, парсы және түркі тілдерінен ажыратуға болмайды. Бұл ортағасырлық түрік әдебиетіне, қасиетті Құранға, ислам күнтізбесіне және ислам күнтізбесіне негізделген аксиома. VIII-XV ғасырлар аралығында араб, парсы және түркі елдері исламның рухани саласын кеңейтуге қатысып, мүше ретінде өздерінің ішкі рухани бірлігін сақтап қалды. Исламның рухани күші түркілердің біртұтас дін, тіл және менталитет ретінде дамуына негіз салды. Мұсылман, сунниттік-ханафи секталарында бүгінгі Орта Азия, Кавказ және Азия түркілерінің болуы кездейсоқ құбылыс емес. Бұл факторларды түріктердің бірлігі мен бірлігінің негізі ретінде де қолдануға болады. Әрине, мұндай күшті түркі тасы отаршыл әскерлерді ауыр жағдайға душар етті. Осы себепті біз тіліміз бен дінімізді жойып, оларды елімізден және түркілердің бейнесінен ажыратқымыз келеді.

Біздің халқымыздың ортағасырлық тарихы мен мәдениеті, оның тарихы Ислам мәдениеті негізінде қалыптасқан тарихтан бастау алады. Ортағасырлық Қазақстанның Отилар, Кедар, Түркістан, Сауран, Сиганак, зент, Баласағұн, Сайрам-Испизаб, Тараз (сурет 4), Меркі аудандарында

Сурет 4

көптеген мәдениеттер мен ғалымдар болған. Мешіт пен медресенің жанында үлкен кітапханалар жинағы болды. Бұл кітапханада қолжазбаларды басып шығарумен теология, философия, әдебиет және жаратылыстану

ғылымдарының көрнекті мамандары айналысқан. Бұл қолжазбалар мен кітаптар исламның доктриналық негіздеріне, дін тарихына, пайғамбарлардың өміріне, хадис ілімдері мен мұсылман жағдайларына, Ислам құқығына, діни аңыздар мен әңгімелерге арналған. Мешіттерге бекітілген медреселер білім мен ғылымның

қоймасы ретінде қызмет етті, сонымен қатар адамдардың рухани қажеттіліктерін қанағаттандыру арқылы білім мен ғылымның дамуына ықпал етті.

Орта ғасырларда исламдық ислам әдебиеті аясында түркі ғалымдары Әл-Фараби, Юсуб Баласағұн «Құдатғубалық», Ахмет Ясауи «Дивани Хикмет», Мұхаммед Хайдар Дулати «Тарих-и

Рашиди», Ахмет Игинеки «Китабул хакаи» еңбектері жазылды. Түркі ойшылдары ислам мәдениеті мен ғылымының дамуына маңызды әсер етті.

Түркі халқының исламдануының негізгі кезеңдерінің бірі Қарахан әулетінің билігі (X-XIII) болды. Себебі, ислам діні әулет тұсында алғаш рет мемлекеттік дін болып жарияланды. Осы кезеңнен бастап бұрын исламды күшпен қабылдаудан бас тартқан түркілердің ер ұрпақтары қазір исламның рационалистік бағыты саналатын Ханафи және Матуруди мәзһабтарын ақыл-ойымен, жүрегімен қабылдай бастады. Қарахан елінің негізін салушы Исламның басшысы Сатұқ Богора хан болды. Мұсылмандық есімді Әбу әл-Керім алып, 942 жылы Баласағұн қаласын басып алып, оны қағанат деп жариялады. Сатұқ Боғыр хан қайтыс болғаннан кейін ел билігін оның ұлы Мұса Тонға хан қолына алды. 960 жылы исламды Қарақан патшалығының мемлекеттік діні деп жариялады. Мұса атақты ойшыл және ғалым сопы Әбіл Хасан Мұхаммед Сопули Әл-Каламатиден арнайы исламдық білім алған. Соның нәтижесінде Қалахани патшалығының билігіндегі аймақта ислам дінінің таралуына үлкен үлес қосты. Мысалы, тек 960 жылдың өзінде түркі халқының 200 мың үйі ислам дінін қабылдады [6].

Тәуелсіздік елімізге ұлттық салт-дәстүрімізді қайта жаңғыртып, өткенге көз жүгіртіп, жоғалған асылды қайтарып, ұрпақ игілігіне жаратуға мүмкіндік берді. Соның нәтижесінде Қарахан дәуіріндегі асыл құндылықтарымыз жаңғырып, халық игілігіне айналдыра бастады. Қазақ мәдениетінің құрамы күрделі; Қазақ мәдениеті – көптеген мәдениеттер мен діндердің өзара әрекеттесуі мен тоғысуы нәтижесінде пайда болған рухани құбылыс. Еуразияның көшпелі түркі тайпаларының ұзақ тарихи-эволюциялық дамуы түптеп келгенде түркі-ислам синтезінің тууына әкелді. Соған қарамастан, бұл қайнаған мәдени және өркениеттік тұтастық Исламның негізгі тірегі болды.

X ғасырдан бастап ортағасырлық Қазақстан ислам өркениетінің ажырамас бөлігіне айналды. Исламдану процесі моңғол шапқыншылығына дейін аяқталды. толыққанды өркениеттің бастау алған адамгершілігін көрсетті.

Бұл кезеңде ислам өркениетінің дамушы, имандылыққа, рухани баюға, халықтар арасында достасуға, ғылымды дамытуға итермелейтін рөлі арта түсті. Қарахан мемлекетінде исламның ресми мемлекеттік дін болып жариялануы да ғылыми ойдың дамып, ілгерілеуіне ықпал етті.

Қарахан мемлекетінің негізін қалаушы Сатұқ Боғра хан алғашқылардың бірі болып ислам дінін қабылдап, мұсылмандық «Абдал Керім» деген атау алды. Ал оның ұлы Мұсаның тұсында ислам діні мемлекеттік дін болып жарияланды. Қарахан мемлекетіндегі рухани мәдениеттің қарқынды дамуына Ұлы Жібек жолының барынша дамуы да ықпал еткені даусыз. Халықаралық қатынастардың өсуі керуен жолдары мен тауар алмасу ғана емес, ғылым мен білім алмасуға, тәжірибе алмасуға да әкелді [7].

Әдебиеттер тізімі:

1. Жолдасов С. Қазақстанның оңтүстік өңірінің тарихы. Алматы «Үш қиян» 2009. 88,95,97.
2. Қазақ тарихы (ғыл-әд. журнал) №2. Ғизатов Ж. Исламның Қазақстанға таралуы. Алматы 2009.18 б.
3. Доктор Рахман. Краткая история ислама. Москва. ШИМАН. 2003.189-190.
4. Бұлұтай М.Ж. Ата баба діні. Түркілер неге мұсылман болды? Алматы «Білім» 2000. 242, 295.
5. Ислам және Өркениет №10. Қосалы А. Исламның Қазақстанға таралуы. Алматы «Бизнес-информ» 2006. 8 б.
6. Отан тарихы (ғыл. журнал). Жеңіс Ж. Орта ғасырлық түркілер және әлемдік діндер. 2.2005. Алматы. 31-32
7. Қазақстан тарихы «Ата-мұра» (IV томдық), I т. Алматы. 1996. 480-482.

ӘОЖ 94 (574)+32

АЛТЫН ОРДА ҚҰРЫЛУЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ САЯСИ МӘДЕНИ ТАРИХЫ

Жасталап А., М.Х. Дулати атындағы Тараз университетінің 3 курс студенті,

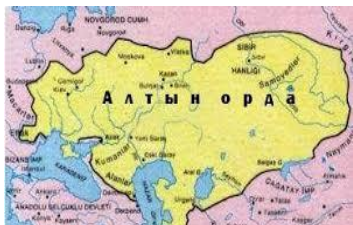
«Тарих» мамандығы, Тараз қ., asem.jactalap@icloud.com

Биназарова Н.Н., М.Х. Дулати атындағы Тараз университетінің «Тарих» кафедрасының аға оқытушысы, тарих магистрі, Тараз қ., nbinazarova@inbox.ru

Аңдатпа: Мақалада Алтын Орда екі жүз жылдан астам уақыт бойы XV ғасырда ыдыраған орта ғасырлардағы ең ықпалды мемлекеттердің бірі болғандығы баяндалады. Сонымен қатар Ұлы Жошы орталық және Шығыс Еуропаның, Орта Азияның, Сібірдің, орта және Таяу Шығыстың саяси даму процесінде басты рөл атқарды. Алайда, бүгінгі таңда Алтын Орда Мемлекеттік аппараты,

хан билігі және оның жақындары туралы көптеген стереотиптер қалыптасқандығы зерттеледі. *Мақсат: орданың мәдениеті, мемлекеттік жүйесі көптеген жылдар бойы қалыптасты және осы процестердің көптеген бөліктері әлі де нашар зерттелгендігін дәлелдеу. Мақалада мемлекеттік жүйенің құрылымына талдау жасалады, шенеунік аппаратының, мемлекеттік басқарудың ұйымдастырылуы анықталады.*

Кілт сөздер: Алтын Орда, мемлекеттік жүйе, хан, деспотия, мемлекеттік аппарат.

Сурет 1

Алтын Орданы (сурет 1) зерттеуге деген қызығушылық оның басқа еуропалық және азиялық елдерге әсерімен де, билікті саяси ұйымдастырудың осы формасының бірегейлігімен де байланысты. Алтын Орда - бұл көшпелі тайпалардан құралған мемлекет, олар жаңа территорияларды жаулап алу және басқа халықтарды бағындыру мақсатында бірігіп, олар жаулап алған мемлекеттерге құрмет көрсету үшін ұзақ тарихи кезең болды.

Алтын Орданың саяси құрылымын түсіну үшін оның бастауларына, атап айтқанда Моңғолияның саяси даму тарихына жүгіну керек. Моңғолияны Маньчжуриядан Венгрияға дейін созылған Еуразиялық дала аймағының шығыс бөлігі ретінде көрсетуге болады [1, 36-бет]. XIII ғасырдың басында ұлыстар құрылды. XIII ғасырдың бірінші ширегі Орданың бөлінуімен ерекшеленді, ұлыстар ханзадалар деп аталды, олар тәуелсіз хандықтарға айнала бастады. Алтын Орда 1224 жылы Шыңғыс хан империяны ұлдар арасында бөлген кезде пайда болады. Содан кейін бұл саяси білім империяның құрамында болды және Ұлыс Жошы деп аталды (Жошы Шыңғыс ханның үлкен ұлы болған).

Шыңғыс хан (сурет 2) билікке келген кезде оның басты мақсаты армияны қайта құру, әкімшілік аппаратты нығайту еді. Шыңғыс хан әр түрлі руларды біріктіру және армия құрамының ретсіз тәртібін жою үшін қатаң тәртіп пен берік ұйым құруға тырысты. Жаңа реформалар бойынша армия ондаған жүздеген және мыңдаған болып бөлінді. Басында ханның өзіне белгілі болған әскери басшылар болды. Император барлық 95 нойонды (тайпалық дворяндар) мыңыншы бөлімшелердің командирлері етіп тағайындады [2, 418-6]. Мұндай билік ұйымы мен саяси қатынастар жүйесі бүкіл

Сурет 2

моңғол мемлекеттілігінің негізін қалады.

Алтын Орданың мемлекеттік жүйесі, барлық моңғол мемлекеттері сияқты, деспотизммен сипатталды. Сонымен, хан жоғарғы билікке ие болды, ол өз іс-әрекетінде теориялық тұрғыдан тек Шыңғыс хан-Ясаның бұйрықтарымен байланысты болды [3, 273-б.]. Ол алдыңғы ханның үлкен ұлы немесе жақын туысы - Шыңғыс болды. Оның атынан сыртқы саясат жүргізілді, ол бейбітшілік орнатып, соғыс жариялай алды. Осының бәрімен хан. Жоғарғы сот билігіне ие болды. Сондықтан хан билігінің толықтығы іс жүзінде саяси жағдайға және жеке ерік-жігерге байланысты болды. Тұтастай алғанда, ханның билігін осындай ұстанымдағы субъектілерге қатысты шектеу туралы мәселе мағынасы болмады.

Ханның көптеген әрекеттерінің негізі автократия болды, бұл, әрине, моңғол билеушілеріне ғана тән емес еді.

Жалпы басқару нақты иерархияға құрылған орталық органдар жүйесі болды. Бұл жүйе Парсы, Қытай және басқа Азия мемлекеттерінің деспотизмдерінен алынған болатын. Жоғарғы билік органдары жүйесін хан, сот дворяндары, мемлекеттік органдар (бөлімдері), сот аппараты, бюрократиялық аппарат құрады. Негізгі орынды ханның мемлекетті басқарудағы тірегі болған бюрократиялық құрам иеленді. Мұндай мемлекеттің нақты бөлінулері болды, мысалы, Тимур-Құтлұғ таңбасында хабаршылар, салықшылар, қайықшылар және көпірлерге жауапты адамдар туралы айтылады [4, 276.]. Сондай-ақ, базар полициясы мен атпен жүретін пошта бекеттеріне қызмет көрсететін арнайы адамдар да болды. Нәтижесінде, қаржылық және пошталық басқаруға көптеген лауазымды тұлғалар тартылды. Алтын Ордадағы басқару мәдениетінің дамуының себептері – кең байтақ мемлекет ішінде тиімді басқару қажеттілігі де, саяси тәуелді аумақтарды бақылауды сақтау қажеттілігі де.

Әрине, Алтын Орданың орталық басқару аппараты хан жанындағы көмекші орган ретінде ұсынылды. Сонымен, Орда ханына мемлекетті басқаруға көмектескен бюрократия құрылымында көбінесе әртүрлі қалаларды, аудандарды, ауылдарды басқарған әкімдер ерекшеленеді. Аудандар мен қалалардың әмірлері де (түменбектер мен шехирбектер) болды.

Сол сияқты Алтын Орданы басқаруда ханға көмек ұйымдастырып, жалпы мәселелерді шешкен орталық басқару органдарын атап өткен жөн. Олар уәзірдің құзырында болды және диуан деп аталды. Дивандарды ведомстволық кеңселер ретінде сипаттауға болады. Олардың қызметкерлері ханның өз құзырындағы мәселелер бойынша құжаттарды дайындады [5, 1016.].

Визир ханның қазынасын басқарды және үкіметтің номиналды басшысы болды. Сондай-ақ уәзір мемлекет істерін ханның атынан және оның тапсырмасы бойынша басқара алатын. Жоғары лауазымды тұлғалардың ішінде төрт ұлыс әмірін бөліп көрсетуге болады. Олардың ішіндегі ең күштісі бекляри – бек болды, ол сыртқы істерді басқарды, әскери басқарумен айналысты, сонымен қатар сот билігі де болды [3, 263-274 бб.].

Орталық биліктің тағы бір маңызды органдары елшілік болды. Елшілік Алтын Орданың мемлекеттік жүйесінде маңызды рөл атқарды. Бұл ереже шет мемлекеттермен саяси және экономикалық байланыстарды сақтау қажеттілігінен туындайды. Бір жағынан, ханның басым құқықтарына осы қатынастарды реттеу кірді [6, 42-55 бб.]. Екінші жағынан, мұндай мәселені шешу кезінде ханға оның министрлері кеңес бере алады. Осылайша олар ханның сыртқы саяси шешімдер қабылдауына тікелей әсер етті және шетелден дипломатиялық жолдаулардың белгілі бір объектісі болды. Алайда сыртқы саяси мәселелер бойынша түпкілікті шешім ханның қолында қалды.

Төменгі шенеунік лауазымдары әртүрлі азаматтық істерді шешумен айналысқан базар күзетшілері, хабаршылар (орыс тілінде «Вестник»), жинаушылар, орындаушылар, писарлар (түркі тілінде «бек битигчи») болды.

Идеяны дамыта отырып, жергілікті билікке көшкен жөн. Жергілікті жерлерде моңғол-татар дворяндары басқаратын әртүрлі басқару органдары болды. Жергілікті билеушілер басқақтер мен дарұғтар болды, олардың қарамағында шенеуніктердің штаты бар өз кеңселері болды.

XIII ғасырдағы Алтын Орданың сот жүйесі билер мен әкімшіліктің озбырлығымен сипатталды. Ордадағы ең жоғарғы сот билігі хан болды. Ол мемлекеттік органдар мен түрлі лауазымдар сияқты барлық қылмыстық және азаматтық істер бойынша сот төрелігін дербес жүзеге асырды. Сот ісін Жоғарғы Сот пен жергілікті соттар жүргізді. Төменгі соттар Яргучи басқаратын жергілікті соттар болды, олар қауіпті емес істерді қарайды және әртүрлі азаматтық істерді қарады. XIII ғасырдың аяғында Орданың ислам дінін қабылдауының өзінде-ақ мұсылман билері – қазилар (қадилер соты) пайда болды, олар шешім қабылдағанда мұсылман құқығының нормаларын қолданатын шарият заңдарын басшылыққа алды.

Алтын Ордадағы әскери ұйымға бөлек орын берілді. Жоғарыда жазылғандай, әскер басқару жүйесіндегі негізгі мекеме болды. Шынында да, әскердің іргетасы Шыңғыс ханның реформаларымен қаланды, оның мақсаты хан билігін нығайту үшін тәртіп пен бақылаушылықты жақсарту болды. Сөйтіп, әскердің ондыққа, жүздікке, мыңдыққа бөлінуі хан билігін күшейтті. Армия ондықтар жүйесі бойынша жасақталды, яғни шағын құрам он адамнан құралды. Мұндай шағын жасақтар он мың жауынгерге (түменге) біріктірілді, олар негізгі әскер болды. Бұл құрамды бек немесе оғлан басқарған. Олар әскерлердегі тәртіпті бақылап, олардың сақталуына жауапты болды. Әскер жасақтары – батырлар бектерге бағынды. Он мыңдық әскерді темник басқарды, мыңдықты (мыңдық жасақтардың қолбасшылары) оған, мыңдық әскерді ондықтар мен жүзбасыларға бағындырды. Темниктер Джучидтер руын – аксүйек нойондардан шыққан князьдерді көрсетті. Әрине, әскерді бөлудегі қарапайымдылық және билік пен бағыныштылықтың айқын жүйесі бүкіл Моңғол мемлекеттілігі негізделген соғысты тиімді жүргізуге мүмкіндік берді.

Алтын Орданың құқықтық негіздері ұлы Ясаға негізделді, ол үнемі биликтер деп аталатын ұлы хандардың қаулыларымен жетілдіріліп отырды. Бұл құқық көзі Барлық түрдегі заңдық ережелерде де, шет мемлекеттермен байланыс, әскерді бөлу, соғыс жүргізу, пошта байланысы, салық мәселелері және мұрагерлік құқық мәселелері бойынша мандаттарда да құрылды [3, 367-б.]. Өзбек хан тұсында Алтын Орданың Исламды қабылдауы мемлекетте мұсылман құқығының күшіне енуіне әкелді [7, 213б.]. Құқықтың тағы бір маңызды көзі қарапайым құқықтың нормалары болды.

Нәтижесінде Алтын Орданың үлкен әкімшілік аппараты вице-корольдіктің жоғары және нақты құрылған жүйесіне қатысты төменгі лауазымды тұлғалардың қатаң бағынысында салынды. Моңғол қоғамының басында Жошы үйінен ханзадаларға ұлыстар таратқан хан тұрды. Ханзадалар жерді иеленді, жерде тұратын адамдарды басқарды, жер иелігін бөлумен айналысты, киіз үйлерді орналастыруға арналған орындарды да көрсетті. Хан мен ханзадалардан кейін иерархияда беки мен найен бар [8, 123-126 бб.]. Олар зындандар, мыңжылдықтар, даруғтар және т. б. лауазымдарын атқара алады. Олар белгілі бір ұлыстарға тағайындалған міндеттер мен мақсаттардан босатылды. Бұл жүйе күшті өзара әрекеттесу тізбегін құрады.

Қорытындылай келе, Алтын Ордадағы мемлекеттік жүйе мемлекеттік аппараттың иерархиясына, сондай-ақ ханның деспоттық билігіне негізделген деген қорытынды жасауға болады. Ал басқарудың түсінікті жүйесі мемлекеттің саяси жүйесін нығайтты. Мұндай саяси құрылым ұзақ уақыт бойы мемлекетті де, бақылаудағы аумақтарды да тиімді басқаруға мүмкіндік берді.

Империялар тарихын зерттей келе, мынандай тұжырымға келуге болады: Қару арқылы құрылған мемлекет жергілікті халықтың топтасуын жылдамдатып, оның өз еркіндігі үшін толассыз күрес жүргізіп, алдағы уақытта ерте ме, кеш пе өз мемлекетін құруына алып келеді. Негізін Шыңғыс хан қалаған, ал ұрпақтары басқарған Моңғол империясының (Алтын Орда) тағдыры осылай

аяқталды. Тарихтан орын алған бұл шындықтың көрінісі ХІҮ-ХҮ ғасырлар аралығында Қазақстан аумағында феодалдық мемлекеттер, қазақ этносының қалыптасуының аяқталуы және Қазақ жандығының құрылуы болды.

Әдебиеттер тізімі:

1. Егоров В.Л. Алтын Орданың тарихи географиясы ХІІІ-хІу ғғ. / В.Л. Егоров; отв. буганов. Мәскеу: "ЛИБРОКОМ" кітап үйі, 2008. Б.36.
2. Вернадский Г. В. моңғолдар мен Ресей / Г.В. Вернадский, - Мәскеу: Ломоносов, 2011. Б.418.
3. Спулер Б. Алтын Орда. Ресейдегі моңғолдар. 1223-1502 / Бертольд Шпулер; [неміс тілінен аударған С. Ю. Чупрова]. - Мәскеу: Центрполиграф, 2017. 501 бет
4. Трепавлов В.В. ХІІІ ғасырдағы Моңғол империясының мемлекеттік жүйесі: проблема. Шығыс. сабақтастық / В.В. Трепавлов. Мәскеу: басылым. фирма " Вост. Жарық.", 1993. Б. 27.
5. Почекаев Р.Ю. Алтын Орда Құқығы / Редактор И.М. Миргалеев. Қазан: "Фэн" АН РТ баспасы, 2009. 260 б.
6. Орыс елшілерінің Алтын Ордадағы және Ресейдегі татар елшілерінің жағдайы туралы қараңыз: дипломатия тарихы / ред. Потемкина В.П. М., 1941. Т.1. 128-130 ББ.
7. Мұны әл - ' Умари айтты: СМІЗО-1. Б.213.
8. Владимирцов Б.Я. моңғолдардың Қоғамдық жүйесі: моңғол көшпелі феодализмі / Б.Я. Владимирцов; КСРО Ғылым Академиясы. Ленинград: Ғылым Академиясы, 1934. 123-126 ББ.

ӘОЖ 321 (091)

ОСМАН ИМПЕРИЯСЫНЫҢ ТАРИХЫ

Ибаділда С., М.Х. Дулати атындағы Тараз университетінің 3 курс студенті

«Тарих» мамадығы, Тараз қ., sayazhanaskhatkyzy@mail.ru

Биназарова Н.Н., М.Х. Дулати атындағы Тараз университетінің «Тарих» кафедрасының

аға оқытушысы, тарих магистрі, Тараз қ., nbinazarova@inbox.ru

Аңдатпа: Мақалада Осман империясының пайда болуы мен даму тарихы қарастырылады. Оның саяси-экономика жағдайы мен тарихы әр кезеңде баяндалады. Ол әртүрлі мәдениеттер мен дәстүрлердің бірігуі орнына қалай айналғаны туралы айтылады. Бір кезеңде ең ірі империялардың бірі болған мемлекеттің ішкі және сыртқы, мәдени ерекшеліктері көрінеді. Мақалада Осман империясының соңғы кезеңдеріндегі саяси жағдайлары жиі айтылады. Автордың негізгі мақсаты: Осман империясының тарихын негізге сүйеніп паш ету.

Кілт сөздер: Осман Гази, Осман империясы, Византия, Константинополь, реформалар, Сүлеймен, Кіші Азия.

1299 жылы Осман Гази (Осман Бей) Осман империясының негізін қалады. Бастапқыда Осман Порты немесе Осман империясы Кіші Азияда, дәлірек айтқанда оның солтүстік-батысында орналасқан.

Осман І Гази (сурет 1) өзінің шағын мемлекетін селжұқтардан тәуелсіз етуге шешім қабылдады және өзін Падишах дәрежесіне көтерді (дегенмен бірқатар тарихшылар «Сұлтан» атағы алғаш рет империяның негізін қалаушы Мурад І-нің немересі ғана берілді деп санайды).

Осман Гази әкесі сияқты көптеген әскери шайқастарға қатысқаны үшін құрметті Гази атағын алды. Осман да, Ертұғрыл да селжұқтардың билеушісіне қызмет еткен және әскери саладағы жетістіктері үшін жер телімдерін алған бейлер болған.

Сурет 1

1258 жылы Битинияда дуниге келген және 1328 жылы Бурсада кәрілікпен қайтыс болған Османлы әулетінің атасы мұнымен тоқтап қалмай, Кіші Азияның батыс жерлерін біртіндеп жаулап алып, елдің шекарасын кеңейте бастады.

Империяның негізін қалаушының мұрагері Орхан І Гази таққа отырғанда, ол әкесінің ісін жалғастырды және ақырында үлкен және сенімді армия жинап, мемлекетті күшті және тәуелсіз етті.

ҮІ ғасырдан астам уақыт бойы Османлы әулетінің өкілдері қорғаған және кеңейткен ұлы империя 1923 жылы өмір сүруін аяқтады. ХХ ғасырдың 20-жылдарының басында жаңа Түркия республикасы құрылды. Осман мемлекеті өзінің ұзақ тарихында әртүрлі кезеңдерді бастан кешірді. Ел ХҮІ-

ХҮІІ ғасырларда гулденді. Содан кейін империяның шекаралары керемет өлшемдерге дейін кеңейді. Польшадан Каспий теңізіне дейін және Венгриядан Алжирге дейінгі орасан зор аумақтар, соның ішінде Солтүстік Африканың барлық дерлік елдері Османдардың билігіне өтті [1].

Осман империясы өмір сүрген кезде басты қаланы төрт рет өзгертті. Алдымен 1299 жылдан 1329 жылға дейін астана болып Сеут тағайындалды (бүгінде бұл Стамбулдан 220 шақырым жерде, 15000-нан аспайтын миниатюралық провинция). Содан кейін Метрополитен мәртебесі Бурсаға (1329 жылдан 1365 жылға дейін), кейінірек Византия Адрианополісіне (1365 жылдан 1453 жылға дейін) өтті, ол Эдирнадағы түрік мәнері болып өзгертілді. Ақырында, 1453 жылдан 1922 жылға дейін мемлекеттің басты қаласы Константинополь (болашақ Стамбул) болды.

Бір кездері гулденген Византия XX ғасырға қарай айтарлықтай әлсіреді және Кіші Азия территорияларының жоғалуымен бірге маңыздылығын жоғалтты. Бұл жерлерді кейінірек Кония сұлтандығы құрған селжұқтар жаулап алды. Мұсылмандар үшін сұлтандық өте үлкен мемлекет болып шықты, оның тарихы ХІҮ ғасырдың басына дейін созылды (содан кейін бөлініп, тәуелсіз болуға шешім қабылдаған бірнеше бейліктерге бөліну болды).

Тәуелсіздік алған бейліктердің бірін Осман І басқарды, ол өз домендерін кеңейтуге шешім қабылдады және жоспарларын жүзеге асырды. Оның ісін ұрпақтары жалғастырды және 1396 жылға қарай Осман мемлекеті осы стандарттар бойынша керемет мөлшерге дейін өсті. Осы кезеңде Османдылар Бурсаны басып алды, стратегиялық маңызды цимпе бекінісін бағындарды, Фракия территориялары мен Салониканың Арыстан үлесін жаулап алды, Қоса өрісіндегі сербтермен және Никополь маңындағы франко-Венгрия-Венеция әскерлерімен соғыс қимылдарында жеңіске жетті. Соңғы маңызды шайқастан кейін Сұлтан Байезид І Константинопольге көшіге және Византия астанасын бағындыруға күш сезінді. Бірақ бұл жоспар Осман империясына түркі халқының жетекшісі Тамерлан шабуыл жасағандықтан кейінге қалдырылды, ал Байезид І найзағай оларды кеңейтудің орнына бұрыннан бар аумақтарды қорғауға мәжбүр болды.

Темірлан мен Байезидтің әскерлері 1402 жылдың жазының ортасында Анкара (Ангора) маңындағы қатыгез шайқаста шайқасты. Османдылар жеңіліп, олардың билеушісі тұтқынға алынды. Осман мемлекетінің аумағында бұл оқиғаның өрісі ұзақ уақыт бойы біртұтас билік орната алмады [1].

Тұтқында қайтыс болған Байезид І-нің мемлекеттегі билікті ұлдары үшке бөлген болды. Ақырында, 1413 жылы елді біріктіріп, бір тұтас билеуші ретінде таққа отыру уақытына ие болған Мехмед І күштірек болды. Мехмедтің мұрагерлері империяны нығайтуды жалғастырды. Мурад ІІ бұл салада үлкен жетістіктерге жетті, ол жоғалған территорияларды қайтарып қана қоймай, тарихта бірнеше биіктермен із қалдырды.

Кейінірек, 1453 жылы 29 мамырда Константинопольдің берілуімен ұлы Осман Империясының тарихы басталды, Ол Еуропа мен Азиядағы ең қуатты мемлекеттердің бірі мәртебесіне ие болды.

Империяның гулденуі Падішах Селин І мен оның ұлы Сүлейменнің билігі жылдарында болды. 1514 жылдан 1534 жылға дейінгі кезең сұлтандардың айтарлықтай әскери жетістіктермен ерекшеленді:

Қазірге Иран аумағында және көрші елдерде билік ететін Сефевиттердің жеңілісі;

Мамлюктарды жеңу және Египет жерлерін жаулап алу;

Түрік флотилиясының қызыл теңізге шығуы;

Белградты сәтті қоршау;

Венгрияның оңтүстік - шығысын басып алу;

Османға қарсы біріккен Чехия, Венгрия және Хорватия әскерлерін жеңу, Османлы Венгриясының құрылуы;

Бағдатты басып алу;

Вассалды княздіктердің құрылуы – Молдова, Валахия және Трансильвания;

Парсы шығанағына шығудың ашылуы;

Месопотамиядағы билікті басып алу.

ХҮІ ғасырда Османлы Француз күштерімен күш біріктіріп, соғыспен Австрияға барады. Екі ірі шайқас австриялықтардың жеңілісімен аяқталды-алдымен Ницца, содан кейін Корсика аралы жаулап алынды. Нәтижесінде Венгрия мемлекеті османлыларға толығымен бағынышты болды, ал түріктер бүкіл Жерорта теңізінде билік орнатты. [2]

ХҮІ ғасырдың ортасына қарай, ұлы Сүлейменнің соңғы жылдарында Осман империясының халқы 15 000 000-нан асты. Еуропалықтар түрік жаулап алушыларынан қорқып, өздерін қорғау үшін күш біріктіруге тырысты. Осылайша, ХҮІ ғасырдың 70-жылдарында қасиетті Лига пайда болды, оның туының астында католиктік елдер – Мальта, Испания, Генуя және Венеция республикалары және т.б. одақтастар лепанто шайқасында түріктерге қарсы тұра алды және жау флотын

орналастырды. Бірақ Османлылар тез қалпына келіп, жеңіс шеруін жалғастырып, венециандықтарды Кипрді беруге мәжбүр етті.

XVIII ғасырға қарай империя халқы шамамен 2 есе өсті, аумақтарды басып алу жалғасты. Мемлекет құрамына Крит, Ереван, бір кездері Жоғалған Бағдад кірді. Бірақ содан кейін еуропалықтар әлі де күш жинап, Османлыға қарсы тұра алды.

1683 жылы Венаны басып алу әрекеті тойтарылды, содан кейін 1697 жылы Османлы әскері зент шайқасында жеңілді.

XVIII ғасырдың аяғында түріктер Карловский деп аталатын бейбіт келісімге қол қоюға мәжбүр болды, оған сәйкес империя үлкен аумақтарды жоғалтты – олардың әсерінен Венгрия, Тимишоару, Подолье, Трансильвания және басқа да көптеген аймақтар пайда болды.

Түрік армиясының күші туралы аңыздар болды. Бірнеше ғасырлар бойы Османлы падишахтары жаңа территорияларды жаулап алу арқылы елдің шекарасын кеңейтуге тырысты, сондықтан армияны жабдықтауға және жабдықтауға көп көңіл бөлінді. Османлы жауынгерлерінің қатарына тек денесі мен рухы мықты және ел үшін өмір сүруге дайын адал мұсылмандар кіре алады [3].

Бастапқыда армияның негізі атты әскер болды. Кейінірек османлылар садақ пен жебемен қаруланған жаяу әскерлерден полктер құра бастады. Олар Арап деп аталды. XIX ғасырда «элиталық жаяу әскер» – жаңашарлар (yenîçeri) пайда болды. Бастапқыда олар садақтармен қаруланған, бірақ кейін атыс қаруы мен қылыштармен жабдықталған. Армияның жетістігі көбінесе жауынгерлерді сауатты орналастыруды, күштерді бөлуді және шабуылды ұйымдастыруды білетін әскери басшыларға байланысты болды.

Сурет 2

Бірақ, өздеріңіз білетіндей, прогресс бір орында тұрған жоқ. Еуропалық әскери басшылар да уақытты босқа өткізбеді. Бірте-бірте Еуропа армиясы техникалық жабдықтау бойынша османлыдан асып түсті. Түрік әскери жүйесі қайта құруды қажет ететіні түсінікті болды, бірақ жаңашылдар бүлік шығарып, қызметтен бас тарту арқылы барлық жаңа нәрселерге қарсы тұрды. Нәтижесінде, XVIII-XIX ғасырларда Османлы армиясы толығымен дерлік жалдамалылардан тұрды.

Осман империясының бүкіл тарихында ол нағыз монархиялық мемлекет болуды тоқтатқан жоқ. VI ғасырдан астам уақыт ішінде елде 36 сұлтан болды, олардың әрқайсысы Османлы әулетіне тиесілі болды. Ондаған Падишах күштеп тақтан құлатылды. Екі рет монархтар өз бетінше тақтан бас тартты [1].

Бірақ империяның дамуы мен қалыптасуына 6 егемендік маңызды әсер етті: Осман I (әулеттің атасы), Мехмед II (елдің басты қаласы Константинополь жасады), Сүлейман I (аумақтардың көлемін барынша арттырды және Османлы ұлттық мәдениеті мен сәулетінің дамуына ықпал етті), Мурад IV (білім беруді дамытты, ресми сыбайлас жемқорлықты басады, флотты жаңғыртады, ол темекі шегуге тыйым салды), Абдул-Хамид I (Ресеймен байланысты нығайтты, бірақ Қырымды берді), Мехмед IV (Осман империясының соңғы падишасы).

XIX ғасырдың басында мемлекеттік министрлердің (уәзірлердің) қолында үлкен әсер болды, XVI ғасырда оларға елді басқару ісіндегі міндеттердің көп бөлігі жүктелді. Империя аумағында көптеген ұлттардың өмір сүргені белгілі. Барлығы мемлекеттік Осман тілін меңгерген жоқ. Көшелерде Болгар, парсы, армян, грек және басқа да үстеулерді оңай естуге болады, ал дінде араб тілі құрметтелді.

Бір қызығы, мұндай ауқымды ел мәдениетте, кескіндемеде, өнерде, әдебиетте, музыкада елеулі із қалдырған жоқ. Өкінішке орай, сұлтандар бұл бағыттардың дамуына аз көңіл бөлді. Поэзия құрметке ие болды, бірақ оны тек халықтың жоғарғы топтары ғана қызықтырды. Өлеңдер жинағы мезгіл-мезгіл шығарылды. Әли Азиз Гириди мен Намык Кемал сол кездегі ақындардың бүкіл әлеміне танымал болды.

Бірақ Османлы сәулеті көптеген жылдар бойы дамып, өркендеді. Дарынды сәулетшілер ғимараттың керемет сұлулығын қалдырды, олардың арасында Сүлеймания мен Фатих мешіттері, империяның басты сарайы – Топкапы сарайы, Долмабахче сарайы, Йылдыз Сарайы және басқа да көптеген сәулет өнері туындылары бар. Османлы сәулетшілерінің ішіндегі ең танымалы Ыстамбұлдың бас сәулетшісі деп аталатын Мимар Синан болды.

Осман I өз империясының жалғыз билеушісі болуға шешім қабылдағанда, ол ресми құжаттарға өзінің сиялы қол ізін қалдыру дәстүрін енгізді. Содан кейін бұл таңба тухра деп аталатын егеменнің аты мен лауазымын көрсететін жеке мөрге айналды. Бұл ізді ою-өрнек түрінде қағаз құжаттарға ғана емес, мешіттердің қақпаларына, сондай-ақ тиындарға қалдыру дәстүрі болған. Тухраны көшіру өлім жазасына кесілді [3].

Сурет 3

Осман империясының гүлденген кезінде Сұлтанның сарай палаталарын аралау бақытына ие болған саяхатшы Теофил Готье (сурет 3) падишах бөлмелері оған шығыстықтың кейбір кірмелері бар Версаль сарайының ішкі көрінісін қатты еске түсіретінін жазды. Готье Сұлтанның бөлмелері қымбат ағаштарға, әсем оюлар мен әдемі соғылған элементтерге толы екенін айтты. Сарайдың терезе саңылауларынан таңғажайып пейзаждар ашылады, олардың сұлулығын басқа әлем мон алдындағы панорамалармен салыстыруға болмайды.

XVIII ғасырдың аяғы мен XIX ғасырдың басында Осман империясы үнемі соғыс жағдайында болды. Әсіресе Ресеймен көптеген қақтығыстар болды, қақтығыстардың көп бөлігі бейбіт келісімдерге қол қоюмен аяқталды.

Швеция королі Чарльз XII бірнеше рет орыс жауынгерлерінен жеңіліске ұшырады және ол түрік билеушісі Ахмед II-ді Ресеймен соғысқа итермелеген адам болды. Негізгі шайқас 1711 жылдың жазында Прут өзенінің маңындағы Молдова аумағында болды. Содан кейін Османлылар 120 000-нан астам жауынгер әкелді. Сонымен қатар, олар Қырым татарларының айтарлықтай қолдауын сезінді. Ресей Азов бекінісінен және Азов теңізіне шығудан айырылып, осы шайқаста жеңіліске ұшырады. Бірақ сәл кейінірек Түрік жаулап алушылары Осман империясы жердің көп бөлігін жоғалтқан Австрия-Венгриямен келісімге қол қоюға мәжбүр болды. Түріктердің Еуропадағы жеңіс шеруі осы жерде тоқтатылды.

Әрине, Ресей Азовтың жоғалуын қабылдамады және 1735-1739 жылдар аралығындағы әскери қимылдар кезінде бекініс қайтарылып, бұрынғы иелеріне қайтарылды. Бұл айсбергтің бір ұшы ғана еді. Содан кейін Осман сұлтандарын шұғыл шаралар қабылдауға және өмірдің барлық салаларында өзгерістер енгізе отырып, заңнаманы толығымен реформалауға мәжбүрлейтін бірқатар жеңілістерге ұшырады.

Реформалар білім саласына ерекше әсер етті. Түркияда олар кітап басып шығаруды белсенді дамыта бастады және зайырлы бағыттағы жаңа оқу орындарын аша бастады. Әскер шақыру арқылы құрыла бастады. Сонымен бірге халық арасында ұлтшылдық сезім күшейе түсті. Көптеген халықтар бөлініп, тәуелсіздік алғысы келді. Нәтижесінде Сербия, Румыния, Молдова, Болгария, Черногория, Валахия Осман империясынан бөлініп, толыққанды мемлекеттерге айналды. Кипрді, одан кейін Египетті иелену құқығы ағылшындарға өтті.

XIX ғасырда империя толығымен құлдырады. Еуропа мен Солтүстік Африканың барлық дерлік жерлері жойылды. XX ғасырдың басындағы ел халқының саны 28 000 000 адамнан аспады. Халықтың көпшілігі (17 миллионға жуық) Анадолыда тұрды, ал қалғандары Арабия, Сирия, Палестина, Ирак және Ливанға тарап кетті. 1922 жылға дейін елдің болашақ тағдырын анықтаған бірқатар саяси оқиғалар болды [4] (сурет 4).

Сурет 4

Белсенді либералдар (жас түріктер) монархиялық режимді құлатып, мемлекетті реформалау үшін күресті. Бұл позиция көптеген ішкі тәртіпсіздіктерге әкелді. Нәтижесінде падишах биліктен тайып, оның орнына шақырылған парламент отырды. Одан кейін Османлы билігі жасаған армян-грек геноциді және Бірінші дүниежүзілік соғысқа (Антантаға қарсы) кірісті.

Осы оқиғалардың барлығы Осман империясының түпкілікті күйреуіне және Ұлттар Лигасының шешімімен тәуелсіздік алған немесе Ұлыбритания мен Францияның бақылауына өткен бірқатар аумақтардың одан бөлініп шығуына әкелді.

1923 жылы 29 қарашада сұлтандық ресми түрде жойылды. Ұлы империя өмір сүруін тоқтатып, оның орнында президенті Мұстафа Кемал Ататүрік болған Түрік Республикасы деп аталатын жаңа мемлекет құрылды.

Әдебиеттер тізімі:

1. https://kk.wikipedia.org/wiki/%D0%9E%D1%81%D0%BC%D0%B0%D0%BD_%D0%B8%D0%BC%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B8%D1%8F%D1%81%D1%8B
2. Шеремет В.И. Османская империя кризис и реформы.// Османская империя. Наполеон и Балканы. М., 1997 С.112; Шеремет В.И. Война и бизнес. М., 1996. С.714.
3. Сотниченко А. А. Эволюция геополитического пространства Османской империи во второй половине XIX века.//Восточный архив. № 2 3. М., 1999 – С. 33 – 40.
4. Сотниченко А.А. Эволюция геополитического пространства Османской империи :1839-1908 гг. Санкт-Петербург. 2002. С.159 8. Адамба Ф.М. Система административного управления египетской провинцией Османской империи. \\\ Восток в новое время. Экономика. Государственный строй. Москва, 1991 С.109-129.

ТАРАЗ ҚАЛАСЫНДАҒЫ ӨНДІРІС ОРЫНДАРЫНЫҢ ЭКОЛОГИЯҒА ӘСЕРІ

Абдикеримова Ш., 2 курс 6B05214 «География және табиғаттың тіршілікке үйлесуі»,
М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ., Shugyla210718@gmail.com
Қонысбекова Қ.Қ., «Тарих» кафедрасының аға оқытушысы, М.Х. Дулати атындағы
Тараз университеті, Тараз қ., Kimbatik-777@mail.ru

Аңдатпа: Тараз қаласындағы өндіріс орындарының экологияға тигізетін әсері қарастырылады. Мұнда орналасқан "Қазфосфат", Тараз Металлургия Зауыты, және Тараз Цемент Заводы сияқты ірі кәсіпорындар атмосфераны, гидросфераны және топырақты ластан, аумақтың экологиялық жағдайына айтарлықтай зиян келтіретіндігі анықталған. Жұмыста әрбір өндіріс орнының экологияға тигізетін әсері нақты мысалдармен сипатталады, сонымен қатар экологиялық проблемаларды шешудің жолдары ұсынылады. Кәсіпорындардағы экологиялық қауіпсіз технологияларды енгізу, жасыл аймақтарды көбейту және тұрақты мониторинг жүргізу қоршаған ортаға зиянды азайтуға мүмкіндік беретіні анықталған.

Кілт сөздер: экология, өндіріс орындары, өндіріс қалдықтары, атмосфералық ластану, завод.

Тараз қаласы - Қазақстанның оңтүстік бөлігінде, Ұлы Жібек жолының бойында орналасқан, ежелгі әрі маңызды сауда-саттық және мәдени орталықтардың бірі болып саналатын ортағасырлық қала. Қаланың тарихы біздің б.з.д VI-V ғасырларда сақтар мен үйсін тайпалары Тараз қонысының негізін қалаған кезден бастау алады. 2001 жылдың 26 қыркүйегінде Тараз 2000 жылдығын атап өтті. Бұл күнді ЮНЕСКО ресми түрде мойындаған болатын. Тараз қаласы өзінің бай тарихы, мәдениеті, сәулет ескерткіштері мен киелі жерлерінің арқасында Қазақстаннан және басқа елдерден туристерді қызықтыратын орынға айналды [1].

Тараз қаласы – Оңтүстік Қазақстанның ірі өнеркәсіп орталықтарының бірі. Тараз қаласының өнеркәсіптік әлеуетін көптеген кәсіпорындар, мысалы ретінде ірі химия өнеркәсібі, ауылшаруашылық техникасының қосалқы бөлшектерін шығаратын зауыттар, машина жасау, гранит және мәрмәр өңдейтін кәсіпорындар, қант зауыттары, ет және сүт тізбектері анықтайды және басқа да шағын және орта кәсіпорындар. Олар сары фосфор, минералды тыңайтқыштар, электр энергиясы, аяқ киім, тігін бұйымдары, тазартқыш құрал-жабдықтар, қант, құрылыс материалдары мен конструкцияларын және т.б. өндіреді. Қазіргі кезде технологиялардың қарқынды дамуына байланысты, өндіріс орындарының дамуы қарқынды жүріп жатыр. Өндірістің қарқынды дамуы табиғи ортаға айтарлықтай кері әсерін тигізуде.

Тараз қаласындағы негізгі өндіріс орындары:

1) "Қазфосфат" ЖШС – фосфорлы тыңайтқыштар өндіретін ірі химия кәсіпорны. "Қазфосфат" ЖШС қызметі ауылшаруашылығына тигізетін пайда зор, яғни маңызды рөл атқарады. Себебі фосфат тыңайтқыштары өнімділікті арттыруға және ауыл шаруашылығы дақылдарының сапасын жақсартуға ықпал етеді. "Қазфосфат" ЖШС-ның атқаратын қызметтері мыналарды қамтиды:

1. Минералды тыңайтқыштарды шығару.
2. Фосфат тыңайтқыштарын өндіру.
3. Зерттеу және инновациялар.

Бұл қызметтер "Қазфосфат" ЖШС-ның ауыл шаруашылығында маңызды рөл атқаруына және экологиялық жауапкершілігін арттыруына үлкен мүмкіндіктер береді [2].

2) Тараз Металлургия Зауыты – металл бұйымдары мен компоненттерін өндіреді. Оның өндірістік жабдықтары мен техникалық мүмкіндіктері жоғары сапалы металл бұйымдарын шығаруға арналған соңғы жабдықтармен жабдықталған болатын.

Негізгі қызметі: Тараз металлургия комбинатының негізгі қызметі әртүрлі металл бұйымдарын, соның ішінде болат, алюминий және басқа да металл қорытпаларын өндіру болып табылады. Зауыттың өндірістік процесі ең сапалы әрі заманауи технологиялар мен автоматтандырылған жүйелерді қолдану арқылы жүзеге асырылады. Бұл өнімнің сапасы мен бәсекеге қабілеттілігін арттыратындығы айқын. Бұл өндіріс орны сонымен қатар құрылыс, машина жасау және басқа салаларға арналған металл бұйымдарын шығарады, бұл металлургияның Қазақстан экономикасында маңызды рөл атқаратынын көрсетеді. Металлургиялық өндірісте сапаны бақылау маңызды жұмыстардың бірі болып табылады. Себебі өнімнің сенімділігі мен беріктігі өнеркәсіптік қолдану үшін маңызды фактор болып табылады [3].

3) Тараз Цемент Заводы – қала маңындағы құрылыс материалдарын өндірумен айналысады. Бұл өндіріс орны 2000-шы жылдардың басына қарай құрылған және қазіргі уақытта елдің ішкі нарығына қажетті цемент өнімдерін шығарады және құрылыс материалдарының кең ассортиментін ұсынады. Тараз Цемент Зауытының негізгі қызметі цемент өндіру. Зауыттың техникалық процесі жоғары сапалы шикізатты пайдалу. Зауыт заманауи жабдықтармен қамтамасыз етілген. Цементтің

бірнеше түрлері шығарылады, соның ішінде Портландцемент және Позоранцемент. Осы зауытта өндірілетін цемент Қазақстанның құрылыс индустриясында кеңінен қолданылады, бұл экспортқа да үлкен мүмкіндік береді.

Өндірістік процесінде атмосфераға зиянды заттардың бөлінуі қатты байқалады. Күкірт диоксиді мен азот оксидтері ауа сапасына кері әсерін тигізіп, жергілікті тұрғындардың денсаулығына кері әсерін тигізіп жатыр.

Су ресурстарына әсері:

Судың ластануы фосфат өндіру кезінде болуы мүмкін. Фосфор мен ауыр металдардың су көздеріне түсуі экожүйеге, оның ішінде балық шаруашылығына кері әсерін тигізеді.

Топырақтың ластануы:

Зауыттың жұмысы кезінде пайда болған алдыктар топыраққа түсіп, ауыл шаруашылығында пайдаланылатын жердің экожүйесіне зиянын тигізуі мүмкін. Топырақта фосфордың және басқа химиялық заттардың жиналуы өсімдіктердің өсуіне көбірек әсер етеді [4].

2) Тараз Металлургия Зауыты

Атмосфералық ластанулар:

Зауыттың өндіріс процесінде атмосфераға күкірт диоксиді (SO₂), азот оксидтері (NONO) және ауыр металдар сияқты зиянды заттар енуі мүмкін. Бұл заттардың бөлінуі ауа сапасына кері әсерін тигізеді.

Гидросфераға әсері:

Өндіріс процесінде пайдаланылатын су ресурстарының ластануы да орын алуы мүмкін. Физикалық және химиялық қалдықтар су көздеріне түскен кезде экожүйелерді, соның ішінде балық шаруашылығын зақымдауы ықтимал.

Топырақтың ластануы:

Өсімдіктердің белсенділігі кезінде пайда болатын қалдықтар топыраққа түсуі мүмкін, бұл ауыл шаруашылығында пайдаланылатын жерлердің экологиясына көбірек әсер етеді.

"Тараз Металлургия Зауыты" жақын маңдағы Талас өзеніне қалдықтарды төгіп, су экожүйесіне зиян келтірген [5].

3) Тараз Цемент Заводы

Атмосфералық ластанулар:

Цемент өндіру кезінде атмосфераға күкірт диоксиді, азот оксидтері және шаң бөлшектері шығарылуы мүмкін. Бұл ауа сапасына кері әсерін тигізіп, жергілікті тұрғындардың денсаулығына зиян тигізуі мүмкін.

Кесте 1.

Ластау деңгейі

Өндіріс орны	Зиянды зат	Саны (тонна)	Жылдар
Казфосфат	Фосфор оксиді (P ₂ O ₅)	400	2019
	Оксидтер (SO ₂ , NO _x)	250	2020
	Партиялық заттар	300	2021
	Фосфор оксиді (P ₂ O ₅)	450	2022
	Оксидтер (SO ₂ , NO _x)	300	2023
Тараз цемент зауыты	Оксидтер (SO ₂ , NO _x)	350	2019
	Партиялық заттар	400	2020
	Оксидтер (SO ₂ , NO _x)	370	2021
	Партиялық заттар	420	2022
	Оксидтер (SO ₂ , NO _x)	390	2023
Тараз металлургия зауыты	Оксидтер (SO ₂ , NO _x)	500	2019
	Партиялық заттар	600	2020
	Оксидтер (SO ₂ , NO _x)	550	2021
	Металлдар мен олардың оксидтері	700	2022
	Оксидтер (SO ₂ , NO _x)	520	2023

Кесте 2.

Тараз қаласындағы өндіріс қалдықтарының көздері

Өндіріс орны/Сектор	Қалдық түрлері	Үлес (%)
Казфосфат	Фосфатты қалдықтар	30%
	Зиянды газдар	10%
Тараз цемент зауыты	Цемент өндіру қалдықтары	25%
	Партиялық заттар	15%
Тараз металлургия зауыты	Металл қалдықтары	20%
	Оксидтер	5%

Заманауи технологиялар: энергияны тиімді пайдаланатын және зиянды шығарындыларды азайтатын жаңа технологияларды енгізу.

Автоматтандыру: процесті автоматтандыру арқылы адами факторлар мен техникалық қателерді азайту.

2. Қалдықтарды басқару

Қалдықтарды қайта өңдеу: өндіріс процесінде пайда болған қалдықтарды қайта өңдеу және қайта пайдалану.

Экологиялық таза өнімдер: Қалдықтарды азайту немесе экологиялық таза өнімдер шығару.

3. Энергия тиімділігі

Жаңартылатын энергия көздері: күн, жел және биомасса сияқты жаңартылатын энергия көздерін пайдалану.

Энергия үнемдеу: энергия үнемдейтін жабдықты пайдалану арқылы өндіріс тиімділігін арттыру.

4. Мониторинг Және Есептілік

Экологиялық мониторинг: шығарындыларды бақылау жүйелерін енгізу.

Есеп беру жүйесі: экологиялық стандарттардың сақталуын қамтамасыз ету үшін жүйелі есеп беру.

- Өнеркәсіптік кәсіпорындардың қоршаған ортаға әсері ауаның, судың және топырақтың ластануына әкеледі. Мұндай жағдай халықтың денсаулығы мен табиғатына елеулі зиян келтіреді.

- Тараз қаласындағы экологиялық жағдайды жақсарту үшін экологиялық стандарттарға сәйкес өндірістік жабдықтың функцияларын бақылау және жаңа технологияларды енгізу қажет.

Тараз қаласының өндірістік нысандары аймақтың экономикалық дамуына айтарлықтай үлес қосады, бірақ қоршаған ортаға тигізетін әсерін ескермеуге болмайды. Экологиялық қауіпсіздік шараларын қолдану арқылы ғана біз халықтың денсаулығын қорғауға, қоршаған ортаны қорғауға және болашақ ұрпақ үшін таза экожүйені қалдыруға мүмкіндік аламыз. Тараздың өндірістік әлеуетін экологиялық тұрақтылықпен ұштастыру бүгінгі күннің басты міндеттерінің бірі болып табылады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Zakon.kz жаңалықтар порталы
2. Смағұлов Н. Тараз қаласындағы экологиялық жағдай // Экология журналы. – 2020. – №4. – Б. 34-41.
3. "Металлургия Казахстана" журналы 2022.
4. Сағындықова С. Қоршаған ортаны қорғау және экологиялық мониторинг // Экологиялық шолу. – 2021. – №3. – Б. 28–35.
5. Әлиев К. Су ресурстарын қорғау және ластануға қарсы күрес шаралары // Су экологиясы. – 2022. – №2. – Б. 44-50.

ӨОЖ 628.1.03

ҚАЛАДАҒЫ СУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Сакбай Т., 2 курс 6B05214 «География және табиғаттың тіршілікке үйлесуі»,

М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ., tomi.sakbai@gmail.com

Бескемпірова Ә.М., «Тарих» кафедрасының ж.ғ. магистрі, аға оқытушысы,

М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ., a.beskempirova@dulaty.kz

Аңдатпа: Бұл мақалада қалалардың суды ысырап етіп, тиімсіз пайдалануы, инфрақұрылымды жаңарту, заманауи технологияларды енгізіп, суға жауапкершілікпен қарау туралы баяндалған.

Кілт сөздер: су ресурстары, климат, суды пайдалану, қаладағы сулар, жаңбыр сулары, sponge city, суды қайта пайдалану.

Климаттың өзгеруі – орташа температураның, жауын-шашынның, желдің және басқа да климаттың параметрлерінің ұзақ мерзімді өзгеруі. Өткен ғасырлардың басынан бастап бұл адамның іс-әрекетінен, атап айтқанда, қазба отындарын жағу нәтижесінен пайда болатын парниктік газдар шығарындыларының (мысалы, көмірқышқыл газы мен метан) саны артуынан туындайды. Бұл атмосфераның, мұхиттың және құрлықтың аномальді жылынуына әкеледі.

Климаттың өзгеруі салдарынан – ауа-райының жиі күрт өзгеруі, мұздықтардың еруі, теңіз деңгейінің көтерілуі – табиғи экожүйелер, әлемдік экономика және бүкіл адамзат зардап шегеді.

Құрғақ аудандар одан сайын құрғап, ылғал аймақтар одан сайын ылғалданып жатыр. Кезінде мұндай жағдайларға төзу қиын болса, жаһандық жылыну кесірінен қазір олар төтенше және төзімсіз жағдайларға айналууда. Мұның бәрі су ресурстарын қалыптастыратын табиғи процестерді тұрақсыздандырады. Климаттың өзгеруі тұщы сумен қамтамасыз етуге әсер ететініне сарапшылар сенімді. Құрғақ аймақтарда буланудың күшті су қорын азайтады, ал су тасқындары ауыз су көздерін ластайды. Жерасты суларының деңгейі төмендейді және су циклінің режимі өзгереді. Жауын-шашынның мерзім және жерүсті бойынша таралуы да өзгереді.

Әлемдегі ең ірі тұщы су қоймаларының бірі және континент үшін маңызды Чад көлінің жойылып кету қаупі бар. Оның жойылып кетуі миллиондаған адамдар үшін апат болады. Мьянмада климаттың өзгеруі салдарынан теңіз деңгейі көтерілуде. Бұл теңіз суының тұщы сумен қамтамасыз ету нысандарына өтуіне және құнарлы жерлерді тұздауына әкеледі. Калифорния мен АҚШ-тың орталығындағы құрғақшылық әсерінен таулардың қар жамылғысы жойылып, өзендер мен көлдер суалып жатыр. Техас пен Луизиана қарқынды және жиі су тасқындарынан зардап шегіп жатыр.

Азияда әлем халқының 60% тұрады, бірақ ол жер су ресурстарының тек 1/3 бөлігімен қамтамасыз етілген. Зерттеушілер Орталық Азияда орташа температура 2050 жылға қарай 2 0C-қа және ғасырдың аяғына қарай 6,5 0C-қа артады деп болжайды. Жауын-шашынның азаюымен қоса бұл Қазақстан мен Шыңжаңда шөлейттену үдерістерінің жеделдеуіне алып келеді. Орталық Азияның құрғақ аймақтарында ұзақ мерзімді құрғақшылық болады және сулы қабаттар төмендейді. Тау бөктеріндегі мұздықтардың тез еруі байқалады. Бұл өзендердегі су көлемін уақытша арттырғанмен, жақын арада оны айтарлықтай төмендетеді. Жауын-шашын мен қардың еру режиміндегі өзгерістердің кесірінен 2024 жылы ірі су тасқындары болды.

Мамандардың айтуы бойынша Қазақстан 2040 жылға қарай су қажеттілігінің 50% көлемінде су тапшылығына тап болады. Тұщы сумен қамтамасыз ту шиеленістері климаттың өзгеруінен, ауыл шаруашылығының құлдырауынан және аймақтың азық-түлік қауіпсіздігінің бұзылуынан туындайтын қақтығыстар мен көші-қон үдерістерінің қаупін арттырады [1].

Суды пайдаланудың ескі тәсілдерін қолданатын мегаполистер сақтауға болатын ондаған мың текше метр ресурсты күнде тұтынады. Ең жиі кездесетін мысал: су желілерін дұрыс күтпеу және ескірген инфрақұрылым салдарынан судың ағып кетуі. Алматыда шығын берілетін судың жалпы көлемінің 38% тең, бұл нормадан 2 есе жоғары. Сонымен қатар, су құбырлары жүйесі ішуге де, дәретханада су ағызуга да бір сумен қамтамасыз етеді. Бұл істердің нәтижесінде әр қала тұрғыны күніне орта есеппен 30-дан 90 литрге дейін су тұтынады. Заманауи тәжірибелер техникалық және ауыз су үшін бөлек екі су құбырын қамтиды, ал техникалық суды тазартудан кейін қайта пайдалануға болады.

Қалалардағы орталық жылыту көбінесе қыздыру және жеткізу кезінде ағып кететін судың үлкен көлемімен қамтамасыз етіледі. Сонымен қатар, су салқындағаннан кейін немесе жөндеу кезінде ағып кетеді. Жылытудың заманауи әдістері суды пайдаланбай-ақ экологиялық таза және тиімдірек бола алады. Мысалы, дамыған елдерде жылу сорғылары тұтынушыға жылуды тұйық циклде жеткізу үшін компрессор энергиясын пайдаланады.

Ағынды суларды тиімсіз пайдалану. Пайдаланылған су тазартудан кейін көбінесе қоймаларда сақталады, суару үшін пайдаланылады және өзендерге құйылып тұрады. Оның орнына техникалық және өндірістік мақсаттар үшін немесе жасанды су объектілері мен «ылғалды» аймақтарды құру үшін қалада суды өңдеу, қайта айналу және қайтару жүйесін іске қосуға болады.

Қалаға күнделікті қызмет көрсету де көп мөлшерде суды қажет етеді. Алматыда жолдар мен тротуарларды тазалау үшін тәулігіне 5 мың текше метр өзен суы тұтынылады. Жол мен тротуарлардың тым көп жабындысы судың жерге сіңуіне кедергі болып, оның ағынды суға айналуына әкеледі.

Бақтар, саябақтар мен жасыл кеңістіктер көбінесе шектен тыс немесе тиімсіз суарылады. Мысалы, жаңбыр немесе жел кезінде бұл жерлердің суарылуы суды ысырап етеді. Күннің ыстық уақытында суару да ұтымсыз, өйткені су тез буланып кетеді. Оның орнына топырақтың ылғалдылық датчиктері мен автоматтандырылған суару жүйелерімен қоса тамшылатып суаруды енгізу қажет. Ылғалды сақтау үшін топырақты жабындап, құрғақшылыққа төзімді өсімдіктерді өсіру керек.

Алматыдағы қаланың арықтары суару және ауаны салқындату функциясын орындауды тоқтатып, жолдардан құрым мен шиналардың ұсақ бөлшектері араласқан жаңбыр суы түсетін бұрмаға айналды. Арық желісін реконструкциялау қар және жаңбыр суын сақтауға, оның табиғи сүзілуін арттыруға және оны пайдалануға көмектесуі керек, ал нөсер канализациясын арықтардан бөліп алған дұрыс.

Тамақ және тоқыма өнеркәсібі секілді бизнеске арналған төмен су тарифтері суды шамадан тыс тұтынуға әкеледі. Бұл ресурстарға деген көзқарас кеңес заманынан қалған. Тарифтердің көтерілуі бизнестің суды көп қажет ететін секторларында үнемдеуді және суды қайта пайдалануға арналған құралдарды енгізуді ынталандыруы тиіс, ал жаңа бюджет түсімдерін сумен жабдықтау жүйелерін жөндеуге бағыттауға болады [2].

Sponge City не екенін білесіз бе? Бұл қалаларды су тасқынынан да, құрғақшылықтан да қорғаудың, суды үнемдеудің және климаттың өзгеруінің әсерінен аздап болсын тәуелсіз болудың салыстырмалы түрде оңай және қолжетімді жолы. Sponge City немесе «губка-қала» - бұл су ресурстарын жоспарлау және басқару бойынша нақты жүйе мен қарапайым урбанистік тұжырымдама. Тұжырымдама бойынша қала жауын-шашын ретінде түсетін артық суды жинап, оны құрғақ уақытта тұтынады. Тұжырымдама атауы осылай пайда болған: губка сияқты, қала суды сіңіріп, ұстап тұра алады, ал қажет болған кезде оны жібереді. Бұл тәсіл өте маңызды. Әсіресе, климаттың өзгеруі салдарынан мол жаңбыр мен ыстық толқындар күрт ауысып жатқан кезде. «Губка-қала» су тасқыны мен құрғақшылық қаупін азайтуға, жылу аралының әсерімен күресуге, жерасты суларының қорын арттыруға, экологияны жақсартуға және қалалық биәртүрлілікті арттыруға қабілетті. Шамамен 20 жыл бұрын қытай ғалымдары саябақтар мен су қоймаларының аумағын ұлғайту арқылы біз артық жаңбыр суын жинау және кейіннен пайдалану үшін резервуарлар жасай аламыз деп жорамалдаған.

Бүгінгі таңда Sponge City элементтерін әлемнің әртүрлі нүктелерінде Еуропалық одақтан Перуге дейін, АҚШ-тан Австралияға дейін байқауға болады. Суды ескеретін даму стратегиялары «сұр» емес, «жасыл» және «көк» инфрақұрылымға үміт артады. Sponge City табиғилыққа жақындау шешімдерді негіз етіп алған, мысалы:

- асфальт пен бетонның орнына өткізгіш жабындыларды қолдану суға жерасты су қабаттарын толтыруына мүмкіндік береді;
- жасыл аймақтар мен табиғи дренаждық жүйелер (батпақтар, арықтар) инфрақұрылымға түскен салмақты азайта отырып, табиғи сіңіруді қамтамасыз етеді;
- жаңа «көк-жасыл» аймақтар, сондай-ақ дәліздер мен олардың арасындағы байланыстар қаладағы микроклиматты жақсартады.

«Губка-қала» тұжырымдамасы «slow water» (баяу су) ұғымымен тығыз байланысты. Әдеттегідей суды «сұр» инфрақұрылым (кұбырлар, науалар, арналар) арқылы ағызудың орнына slow water судың жиналатын жерлеріндегі оның табиғи қозғалысын қалпына келтіруді және оның ағын бәсеңдетуді мақсат етеді.

Сумен күресудің орнына оған бейімделу, қаладағы табиғатты қорғау және одан үйрену, табиғи және жасанды құралдарды біріктіру, өсімдіктер мен рельефті ескеру – мұның бәрі қалаға жаңбыр суын губка сияқты сіңіруге және жіберуге мүмкіндік береді. Sponge City тұжырымдамасының бүгінде нақты нәтижелері бар:

1. Қытай. Уханьда жасыл шатырлар, өткізгіш жабындылар және жаңбыр суын басқару жүйелері муссондар кезінде су тасқанының әсерін азайтуға көмектесті. Шэньчженьде жаңа жасыл аймақтар мен жаңбыр саябақтары су деңгейін реттеп, оны ішуден басқа мақсаттарда қолдану үшін жинайды.

2. АҚШ. Портлендте био сіңіргіш аймақтары бар жасыл көшелер желісі жолдар мен тротуарлардағы жылдық жауын-шашынның 80% дейін жинауға көмектесті. Филадельфиядағы Green city, Clean waters бағдарламасы нөсер канализациясының жүгін азайту үшін және өзендер мен бұлақтардағы судың сапасын жақсарту үшін жасыл шатырлар мен касбеттердің, саябақтар мен бақтардың сіңіру және сүзу қасиеттерін пайдаланады.

3. Германия федеративтік республикасы (ГФР) 2017 жылғы су тасқынынан кейін Берлин барлық жаңа аудандарда Sponge City принциптерін енгізу туралы шешім қабылдады. Өткізгіш жабындылар, жасыл қюветтер, биотоған (су бақтары) суды жинап, ыстық уақытта қаланы салқындатады. Гамбург пен Лейпциг суды табиғи жолмен жинауды және жерасты суларын жаңбыр суын сіңіретін көгалдандыру арқылы қалпына келтіруді жөн көреді. Бұл жылу аралының әсерін айтарлықтай азайтады [3].

Әлемнің көптеген қалалары суды ысырап етіп, тиімсіз пайдаланады. Бұл мәселе Алматыға да қатысты болғандықтан инфрақұрылымды жаңарту керек, заманауи технологияларды енгізіп, суға жауапкершілікпен қарау қажет.

Су ресурстарына қатысты іс-әрекетті басқару біреудің қолында болуы керек. Бұл жұмысты арнайы орган, яғни әртүрлі профиль мамандарынан тұратын сараптамалық кеңес атқаруы керек. Ол үшін әр қалаға су бойынша сараптамалық кеңес қажет. Кеңестің маңыздылығын су ресурстарын стратегиялық, көпсалалы және инклюзивті басқару тәсілдері жатыр. Жергілікті атқарушы биліктің серіктесі ретінде Кеңес су ресурстары саласындағы мәселелер туралы ақпаратты уақытылы біліп, оны қарастырып, сараптамалық ұсынымды қалыптастыра алады.

Өкілеттіліктер: саясат

Су саясатын, яғни су ресурстарын тұрақты басқару бағдарламалары мен жоспарларын, климаттың өзгеруіне бейімделу стратегияларын әзірлеу. Су ресурстарына әсер ететін әртүрлі секторлардың жұмысын үйлестіру міндеттердің қайталануын болдырмауға және қалалық бағдарламалардың интеграциясын жақсартуға көмектеседі.

Өкілеттіліктер: басқару

Сапа, суды тиімді пайдалану, суды тазарту және қайта пайдалану, су экожүйелерін қорғау, инфрақұрылымды жаңғырту жөніндегі нормативтер мен қағидаларды әзірлеу. Қаланың су қорларының жағдайына мониторинг жүргізу және іске асырылып жатқан бағдарламалардың тиімділігін бағалау оларға уақытылы түзетулер енгізуге мүмкіндік береді.

Өкілеттіліктер: қоғам

Жасыл технологияларды (жасыл шатырлар, жаңбыр бақтары, жауын-шашын жинау жүйелері), зерттеулерді, инновацияларды, су объектілерін қорғау және қалпына келтіру жобаларын енгізуді қолдау. Су ресурстарын тиімді пайдаланудың маңыздылығы туралы халыққа арналған білім беру жобалары мен ақпараттық науқандар ұйымдастыру.

Кеңес құрамына ғалымдар, инженерлер, талдаушылар және мемлекеттік органдар мен бизнес секілді су ресурстарына әсер ететін әртүрлі секторлардың өкілдері кіруі керек. Кеңес жұмысының айқындылығы мен кәсіби сипаты оның қатысушылары арасындағы өзара сенімділік және олардың қоғам алдындағы жауапкершілік орнауын қамтамасыз етеді.

Бүгінгі күні көбінесе бюрократиялық кабинеттерде әзірленіп, іске асырылып, бағаланатын шешімдердің сапасы артады. Алматыдағы «пилоттық» Су кеңесінің оң тәжірибесін басқа қалалар мен аймақтарда қайталауға болады. Су кеңестері тек алдыңғы қатарлы қалаларда мысалы, Нью-Йорк, Сингапур, Лондон, Амстердам және Копенгагенде ғана емес, сонымен қатар Косово, Лима, Богота және Мумбайда тұрақты су ресурстарын басқаруда шешуші рөл атқарады [4].

Ресурстарға ұқыпты қарау – бұл «бірінші әлем» елдерінің айрықша құқығы емес, бүкіл планетаның сын-қатері. Қазақстан осы қозғалыстың бір бөлігі болуға тиіс. Қазақстанның шығысы, солтүстік-шығысы мен оңтүстік-шығысында су артериялары жетерлік, демек жерасты су көкжиектері де көп деген сөз. Ал Орталық Қазақстан мен елдің батысындағы қалаларда жағдай басқа. Интеграцияланған басқару, суды рационал және үнемді тұтыну, оны циклді пайдалану пайдалану технологияларын іске қосу керек. Қазақстан қалаларында жүйелік қиындықтар нормативтік базаның жетілмегеніне, инфрақұрылымды дұрыс басқармау мен оның тозып тұрғанына байланысты. Ауылдық жерлерде әлі күнге дейін орталықтан тарайтын сумен жабдықтау жүйесі мен оған сапасы жағынан лайық келетін су көздері жоқ.

Артып келе жатқан урбанизация су тапшылығы мәселесіне ықпал етеді, өйткені қала халқының саны артуы мен инфрақұрылымы бере алатын жайлы тұрмыс мүмкіндіктері арасында айырмашылық бар.

Жаңбыр суы мен еріген қар суын жинап алу туралы айтқанда, оның көлемі қандай болатынын да ескерген жөн: 1-2 гектар қатты жабыннан (асфальт, бетон) бірнеше тоннадан 100 тоннаға дейін су алуға болады. Ол суды тазартып, кейін пайдалану үшін бір жерде сақтау керек. Оған қоса, жаңбыр суын суаруға және өзге техникалық мақсаттарға пайдалану біздің нормативтік-құқықтық актілерде көрсетілмеген, сондықтан әзірге оған бюджет қаражатын жұмсап, жоба жасаудың мәні жоқ. Бір тонна су қаншама қаражат пен энергия жұмсалатынын қыруар еңбектің нәтижесі екенін түсінетіндер кемде-кем. Жаңбыр суын жинап, оны техникалық мақсатқа – әжетханаға, көлік жуу мен бақша суаруға жұмсау көп елде таралған практика әрі оған мемлекет пен жекеменшік компаниялар субсидия береді. Соның арқасында ауызсу шығынын кәдімгідей азайтуға болады [5].

Кейінгі кезде жастар арасында экологиялық қамқорлық қозғалыстары белсенді дамып келеді. Біздің буын, бізден кейін келетін ұрпақ та су ресурстарына ұқыпты қарап, жан-жақты шешім табуға ұмтылады деп сенемін.

Әдебиеттер тізімі:

1. Baranovska M, Gabril B. Biometeorological norms as tolerance interval of man to weather stimuli // International Journal of Biometeorology. 1998, 25, pp. 123-126.
2. BBC eather, Understanding weather. BBC. ind Chill.
https://web.archive.org/web/20101011123948/http://www.bbo.uk/weather/features/understanding/wind_hill.shtml
3. Igissinov N., Kulmirzayeva D., Moore M.A., Igissinov S., Baidosova G., Akpolatova G., Bukeyeva Z., Omralina Y. Epidemiological assessment of leukemia in Kazakhstan, 2003- 2012 // Asian Pacific Journal of Cancer Prevention. – 2014, 15(16). – P. 6969-6972.
4. Orazova G., Karp L., YooK.Y., DossakhanovA., RakhimbekovaG., Gaipov A. Stomach cancer morbidity in the Republic of Kazakhstan: Trends and characteristics // European Journal of General Medicine. – 2015, 12 (4). – P. 282-290.
5. Berry D., Mainelis G., Fennell D. Effect of an ionicaircleaner on indoor/outdoor particle ratios in a residential environment // Aerosol science and technology. – 2007, 41 (3). – P. 315-328.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҰЖЫМДАСТЫРУ САЛДАРЫ

Абат А., 2 курс 6В01601 «Тарих мұғалімдерін даярлау», М.Х. Дулати атындағы
Тараз университеті, Тараз қ., abataaltynai06@gmail.com
Данабекова Д.И., «Білім берудегі тарих және география» кафедрасының аға оқытушысы,
М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ., dinara.danabekova@inbox.ru

Аңдатпа: Мақалада Қазақстанда колхоздар құру процесі сипатталады, ұжымдастыру кезінде орын алған теріс құбылыстар, Кеңес өкіметі мен республика басшылығының ұстанымы. Ф.Голощекиннің реформаны жүргізудегі саясатына, оның рөліне сипаттама беріледі. Үмітсіздікке ұшыраған халық барлық жерде жүргізілетін ұжымдастыру саясатына қарсы болды. Қазақ халқы үшін күштеп ұжымдастыру жаппай аштыққа айналды, салдары да көрсетілген.

Кілт сөздер: ұжымдастыру, аштық, қазақтар, геноцид, кіші Қазан, Голощекин, ұлттық зиялы қауым.

КСРО-дағы 1930 жылдардағы ашаршылық трагедиясы табиғи факторлар мен Үкіметтің іс-әрекеттерінің, соның ішінде ұжымдастыру мен ресурстарды тиімсіз бөлудің жиынтығынан туындады. Большевиктер режимі қолданған бұл шаралар жаппай азық-түлік тапшылығына және адам шығынына әкелді. 1930 жылдардың басында Кеңес үкіметінің репрессиялық саясаты мен күштеп ұжымдастыру нәтижесінде КСРО-ның ауылшаруашылық аймақтарында, соның ішінде Қазақстанда миллиондаған адамдар жаппай аштыққа тап болды. Бұл үлкен адам шығынына және құтқарылу үшін халықтың көші-қонына әкелді. Индустрияландыруға және халықты "куантуға" бағытталған саясат қатал экономикалық эксперименттің салдарын көрсететін трагедияға айналды. Иә, тарихшылар мен зерттеушілердің еңбектерінде Қазақстанда жаппай ұжымдастыру кезеңінде шын мәнінде елеулі азық-түлік қиындықтары байқалғаны сипатталған. Бұл проблемалар астық пен малды күштеп алып қою арқылы күшейіп, азық-түлік қорының күрт төмендеуіне және жаппай ашаршылыққа әкелді. Қазақстан большевиктердің қатыгез саясатының нәтижесінде ең көп зардап шеккен аймақтардың біріне айналды [1].

КСРО-дағы ашаршылық трагедиясының себептерін, соның ішінде Қазақстанды бөліп көрсетуге болады:

1. Ұжымдастыру: Ауыл шаруашылығын күштеп ұжымдастыру дәстүрлі шаруашылық нысандарының бұзылуына және өнімділіктің жоғалуына әкелді.

2. Ресурстарды алу: Үкімет азық-түлік кепілі жоспарларын орындау үшін шаруалардан астық пен малды белсенді түрде алып тастады, бұл халықты күнкөріссіз қалдырды.

3. Тиімсіз басқару: әкімшілік шаралар, ауыл шаруашылығы туралы білімнің болмауы және жергілікті жағдайларды елемей жағдайдың нашарлауына ықпал етті.

4. Табиғи факторлар: аштықтың пайда болуында қиын климаттық жағдайлар мен нашар жылдар да маңызды рөл атқарды.

5. Саяси қуғын-сүргін: аш аймақтардан шығуға тыйым салу және "жұдырық" деп танылған шаруаларды қудалау гуманитарлық апатты күшейтті. Бұл факторлар біріктіріліп, адамның жаппай құрбандықтары мен азаптарына әкелді.

Қазақстандық тарихнамада 1930 жылдардағы трагедия көбінесе «ашаршылық» деп аталады. Бұл термин аштықтың жаппай сипатын және оның халық үшін апатты салдарын, соның ішінде миллиондаған адамдардың өлімін көрсетеді. Қазақстанда ашаршылық ұжымдастыру саясаты, азық-түлікті күштеп алып қою және қатыгез қуғын-сүргін нәтижесінде ерекше байқалды. Осы кезеңдегі зерттеулер аштықтың жүйелі сипатына, оның саяси және әлеуметтік аспектілеріне, сондай-ақ осы оқиғалардан зардап шеккен этникалық топтар мен шаруалардың тағдырына назар аударады [2].

Қазақ халқының тарихында шын мәнінде үш ауқымды ашаршылықты ажыратуға болады, олардың әрқайсысы терең әлеуметтік және экономикалық зардаптарға ие болды:

1. 1920 жылдардың басындағы ашаршылық: бұл ашаршылық азаматтық соғыстың, саяси тұрақсыздықтың және қазақ халқынан ресурстарды табысты алып қоюдың салдарынан туындады. Дәстүрлі көшпелі шаруашылықтардың жойылуына және азық-түлік тапшылығына байланысты жағдай нашарлады.

2. 1931-1933 жылдардағы аштық: бұл жаппай ұжымдастыру саясаты мен ауыл шаруашылығын тиімсіз басқарудың нәтижесі болған ең танымал аштық. Бұл миллиондаған адамның өмірін қиған және Қазақстанда және КСРО-ның басқа аймақтарында халық санының күрт азаюына әкеп соқтырған апатты жағдай болды.

3. 1946-1947 жылдардағы аштық: бұл аштық екінші дүниежүзілік соғыстан кейін пайда болды және соғыстан туындаған қиратулармен, сондай-ақ егіннің жетіспеушілігімен және азық-түліктің жетіспеушілігімен байланысты болды. Ол сондай-ақ 1930 жылдардағы ашаршылыққа қарағанда аз ауқымды болса да, қазақ халқы үшін ауыр зардаптарға әкеп соқтырды.

Осы кезеңдердің әрқайсысы қазақ халқының тарихында терең із қалдырды және оның демографиясына, мәдениеті мен әлеуметтік құрылымына айтарлықтай әсер етті.

№ Уезд атауы	ашаршылыққа ұшыраған адамдардың саны
1. Орынбор уезд	438 781
2. Қостанай уезд -	355 817
3. Ақтөбе уезд	277 326
4. Орал уезд	259 835
5. Бөкей уезд	103 000
6. Адай уезі	76 000
Барлығы	1 млн 510 759 адам

1925 жылы сәуірде Кеңестердің V жалпықазақ съезінде Қазақстанда жерге орналастыру тәртібі белгіленді. Бұл тәртіп қазақ халқына басымдық беруді көздеді. Сонымен қатар, жер құқығы қоныс аударушылар үшін шектеулі болды, олар бұл аймаққа 1922 жылдың 31 тамызына дейін келген жағдайда ғана жерді талап ете алады.

Бұл шара Кеңес өкіметінің республика аумағында қоныстану және жер беру процестерін бақылауды сақтай отырып, жергілікті халықтың мүдделерін ескеруге деген ұмтылысын көрсетті. Жерге орналастырудың бұл тәсілі Қазақстанды кеңестендіру және әлеуметтендіру саясатындағы маңызды қадам болды, дегенмен іс жүзінде ол әрдайым тиісті түрде орындалмады.

XX ғасырдың 20-жылдарында Қазақстанның аграрлық секторында болып жатқан күрделі және қарама-қайшы процестерді, сондай-ақ олардың республиканың көшпелі және жартылай көшпелі шаруашылығы тұрғындар үшін өз салдарын тигізеді. Бұл жағдайдың бірнеше негізгі аспектілерін қарастыру маңызды:

20 - жылдардың ортасында КСРО билігі көшпелі және жартылай көшпелі халықты отырықшы өмір салтына ауыстыруға тырысты. Бұл қазақтарды жермен қамтамасыз ету үшін жер ресурстарын зерттеу және жерге орналастыруды ұйымдастыру қажеттілігін туғызды. Мұндай ауысу ауыл шаруашылығының өнімділігін арттыру және халықтың өмір сүру жағдайын жақсарту тәсілі ретінде қабылданды.

КСРО-ның басқа аймақтарынан Қазақстанға шаруалардың бақылаусыз қоныс аударуы жаңа қоныс аударушылар мен жергілікті тұрғындар арасында шиеленіс туғызды. Жергілікті партия және кеңес қызметкерлері ықтимал қақтығыстарға, қазақ халқының отандық мүдделерін бұзуға және оның мәдени бірегейлігіне қауіп төндіруге алаңдаушылық білдірді.

V жалпықазақ Кеңес съезінде орнатылған қазақ халқының құқықтарына басымдық беруге бағытталған жерге орналастыру тәртібі бастапқыда әлеуметтік әділеттілікті қамтамасыз етуге жасалған қадам сияқты көрінді. Алайда, қоныс аударушылар жерді бос учаскелер болған жағдайда ғана иемдене алады деген шешім наразылық туғызды, бұл өз кезегінде негізгі жергілікті "ұлтшылдардың" қуғын-сүргініне және белгіленген жеңілдіктердің жойылуына әкелді.

20-шы жылдардың аяғы мен 30-шы жылдардың басындағы негізгі аграрлық науқанға айналған жаппай ұжымдастыру отырықшы мәселеге көлеңке түсірді. Көптеген дәстүрлі тәжірибелер мен рулық байланыстар жойылып, айтарлықтай әлеуметтік және экономикалық салдарға әкелді. Мындаған қазақтар үшін бұл трагедияға айналды, өйткені олар әдеттегі өмір салты мен өмір сүру құралдарын жоғалтты.

Ұжымдастыру экономикалық дағдарыс пен аштыққа әкеліп қана қоймай, көшпелі және жартылай көшпелі халықтардың мәдени бірегейлігі мен әлеуметтік-мәдени дәстүрлеріне қатты әсер етті. Күштеп ұжымдастырумен ұштастыра отырып, сауатты қоныстану саясатын жүргізе алмау жаппай көші-қонға, малдың жоғалуына және нәтижесінде дәстүрлі өмір салтының деградациясына себеп болды.

Осы сипаттаған оқиғалар КСРО-да 20-шы жылдары жүргізіліп жатқан саясаттың күрделілігі мен қайшылықтарын және олардың Қазақстан мен оның халқы үшін ұзақ мерзімді салдарын айқын көрсетеді. Бұл процестер елдің одан әрі тарихы мен әлеуметтік құрылымына қатты әсер етті [3].

Қазақстандағы 30-шы жылдардағы зорлық-зомбылықпен ұжымдастырумен және оның жойқын салдарымен байланысты қайғылы оқиғаларды тарих беттерінде қалды. Сталиннің саясаты аясында күштеп ұжымдастыру шаруа қожалықтарын колхоздарға біріктіруді қамтитын аграрлық

қайта құруға бағытталды. Бұл шара өнім өндірісін ұлғайту мақсатында қабылданды, бірақ іс жүзінде көбінесе шаруалардың езгісіне, олардың меншігі мен күнкөрісінен айырылуына әкелді.

Қазақ фермерлері мен мал өсірушілері өз жерлері мен малдарынан алшақтап, күрделі мәселелерге тап болды. Өз ресурстарын тәркілеу және азық-түлік сатып алудың белгіленген жоспарларын белгілеу халықты өзін-өзі қамтамасыз етуге мүмкіндік бермеді. Бұл олардың өміріне ауыр із қалдырды және өмір сүру деңгейінің күрт төмендеуіне ықпал етті. Астық, ет және басқа да ауылшаруашылық жүктерін дайындау науқандары кезінде мемлекет әкімшілік және сот террорының әдістерін қолданды. Бұл халық арасында қорқыныш пен сенімсіздік ахуалын тудырды, бұл өз кезегінде аштық пен жаппай айырылуға әкелетін әлеуметтік жағдайлардың нашарлауына ықпал етті.

Қазақ Компартиясының жетекшісі Голощекин "Кіші Қазан" саясатын белсенді жүргізді, оған жергілікті халықты басу және оның мәдени және экономикалық базасын жою жөніндегі түбегейлі шаралар кірді. Оның іс-әрекеттерінің нәтижесінде ұжымдастыруға қарсы шыққандарға, соның ішінде қазақ зиялыларына қарсы репрессия күшейе түсті. Биліктің заңсыз әрекеттеріне қарсы шыққан қазақ зиялыларының өзі қуғын-сүргінге ұшырады. Олар диверсия, халықтың жауы деп айыпталып, ақыры қуғын-сүргіннің құрбаны болды. Бұл әрекеттер жағдайды нашарлатып, нәтижесінде аштық пен жаппай қырылуға әкелді. 1928 жылғы 27 тамыздағы "бай мүлкін алып қою" туралы қаулы шаруа меншігіне қатыгездікпен қараудың шектен тыс деңгейін білдірді. Бұл шешім жергілікті халықты одан әрі қуғын-сүргін мен зорлық-зомбылыққа негіз болды.

Қазақстандағы 30-шы жылдардағы трагедия аграрлық саясаттың ғана емес, сонымен бірге жаппай азап пен шығынға себеп болған сталинизмнің жаһандық идеологиясының нәтижесі болды. Бұл оқиғалар қазақ халқының тарихында терең жара қалдырды және әлі күнге дейін қоғамдық санада кең резонанс тудыруда.

Кесте 1.

Қазақстаннан малды мемлекеттің тәркілеуі

Жылдар	Малдың жалпы саны млн бас	Малды тапсыру жоспары (бас)	Нақты азайту (бас)
1929	45,8	157,2 мың бас	мәлімет жоқ
1930	30,2	2 млн 518 мың	11 млн
1931	9,8	3 млн 800 мың.	20 млн
1932	6	2,5 млн	3,4 млн
1933	4,6	мәлімет жоқ	мәлімет жоқ
	Барлығы:96,4	8 млн 975 200	34 млн 400 мың

Қазақстандағы жаппай ұжымдастырудың, әсіресе мал шаруашылығы үшін апатты салдарын көрсетеді. Сою, жемнің жетіспеуі, эпидемиялық аурулардың салдарынан жоғалып кеткен 3,6 миллион мал трагедияның ауқымын көрсетеді. Мал басының 90% жоғалуы ауыл шаруашылығына, дәстүрлі өмір салтына, сондай-ақ халықтың экономикалық тұрақтылығына жойқын әсер етті. Ұжымдастыру барысында билік малды тәркілеу бойынша жаппай операциялар жүргізді, және жем-шөптің азаюы, мал жаюға жағдай болмағандықтан оны союға әкелді. Көптеген шаруалар большевиктік билікке қарсы тұрғаны үшін төлеуге мәжбүр болды, бұл жағдайды нашарлатып, қосымша шығындарға ықпал етті. Күрт өзгерістер мен колхоздарға күштеп бірігу көптеген адамдардың үйлерін тастап, жақсы өмір сүру жағдайларын іздеуге кетуіне әкелді. Жаппай қоныс аудару, нашар жағдайлар және дәрі-дәрмектердің жетіспеушілігі эпидемияның таралуына әкелді. Мұндай қомақты малдың жоғалуы қазақ халқы үшін қайғылы салдарға әкеп соқтырды. Ол күнкөрісін жоғалтқан және аштық пен азық-түліктің жетіспеушілігінен зардап шеккен адамдардың қайғы-қасіретін күшейтті. Бұл сонымен қатар көшпелі өмір салтының, дәстүрлер мен мәдениеттің деградациясына әкелді.

Кесте 2.

Қазақстан бойынша жалпы астық жинау көрсеткіші

Жылдар	1 Га-дан жиналды	жалпы миллион пуд жиналды
1930	6,3 ц с га	36,8
1931	3,9 ц с га	34,2
1932	2,7 ц с га	30,8
1933	3,2 ц с га	32,4

Қазақстан Сталиндік астық дайындау саясаты процесінде болған қайшылықты жағдайды көрсетеді. Қазақстан КСРО-ның негізгі астық егетін аймағы болмаса да, ол астықты тапсыру бойынша қатаң жоспарларды орындауы тиіс еді. Жыл сайын 40 миллион пұттан астам астық беру міндеті шаруаларға айтарлықтай ауыртпалық түсірді, әсіресе мал шығыны мен ұжымдастыруға байланысты ауыл шаруашылығындағы қиындықтарды ескере отырып. Астық беру жоспарларының орындалуы халықтың аштықтан жаппай қырылуы аясында орын алды. Мемлекеттік органдар шаруалардың нақты өмір сүру жағдайларын ескермеді, бұл қайғылы салдарға әкелді. Адамдар көбінесе соңғы астықты беретін жағдайға тап болды, өйткені олар жерге және олардың ресурстарына қол жеткізе алмады. Орталық билігі экономикалық көрсеткіштер мен жоспарлардың орындалуын қатаң бақылап отырды, бұл көбінесе халықтың нақты қиындықтарын елемеге әкелді. Сталиндік режимге тән командалық-әкімшілік жүйе индикаторлар мен есептердің адамдардың өмірі мен әл-ауқатынан гөрі маңызды екендігіне әкелді. Жоспардың дұрыс немесе жеткіліксіз орындалуы көбінесе репрессиямен жазаланды, бұл жергілікті билік пен шаруалар арасында қорқыныш атмосферасын тудырды. Нәтижесінде, астық жинауға мәжбүрлеу саясаты, егіннің нашар түсуіне және қиындықтарға қарамастан, халықтың жаппай азап шегуіне және өліміне әкелді. 1930 жылдардағы Қазақстандағы жағдай ел тарихындағы ең қайғылы беттердің біріне айналды, халықтың жадында терең жаралар қалды. Халықтың жаппай қырылуы және дәстүрлі аграрлық экономиканың күйреуі айтарлықтай әлеуметтік өзгерістерге әкелді. Бұл қазақ халқының мәдени бірегейлігіне және дәстүрлі өмір формаларына да әсер етті [4].

XX ғасырдың 30-жылдарында Қазақстанда астық дайындау саясатын іске асыру ел халқы үшін апатты салдарға әкеп соқтырған Сталиндік аграрлық саясаттың қатыгез шындығын көрсетті.

XX ғасырдың 20-30 жылдарында Қазақстанда өткізілген ұжымдастыру ел тарихындағы ең қайғылы және жойқын кезеңдердің біріне айналды. Кеңес Одағының орталық билігі бастаған саясат аграрлық секторды түбегейлі өзгертуге және ұжымдық ауыл шаруашылығына көшуге бағытталған, бұл өз кезегінде көптеген ауыр зардаптарға әкелді. Ұжымдастыру көбінесе жаппай қуғын-сүргін мен аштыққа әкелді. Республика тапсыруға мәжбүр болған орасан зор өнім көбінесе халықтың нақты мүмкіндіктерінен асып түсті, бұл өмір сүру жағдайының нашарлауына және миллиондаған адамдардың өліміне ықпал етті. Бұл құбылыс көшпенділік пен мал шаруашылығының негізінде өмір сүрген қазақ халқының мәдени байлығы мен дәстүрлі өмір салтына көлеңке түсірді. Голощекиннің саясаты және орталық билік қабылдаған басқа шаралар әлеуметтік және экономикалық мәселелерді ушықтырды. Колхоздарға бірігуге мәжбүрлеу, мал мен жерді тәркілеу, астық дайындаудың қатаң жоспарлары және "халық жауларына" қарсы қуғын-сүргін қазақ қоғамының құрылымын мәңгілікке өзгертіп, көші-қон мен ұлттық бірегейлікті жоғалтуға себеп болды. Ұжымдастыру мұрасы Қазақстан мен оның халқына әсер етуді жалғастыруда. Осы кезеңде алған жарақаттар әлі де терең түсінік пен тануды қажет етеді. Сол оқиғаларды еске алу тарихты зерттеуге, ұлттық бірегейлікті қалыптастыруға және қазіргі заманғы сын-қатерлерді түсінуге маңызды негіз болады.

Осылайша, Қазақстанда ұжымдастыру тек экономикалық ғана емес, сонымен қатар қоғамда терең жаралар қалдырған әлеуметтік апат болды. Бұл кезең тарихи шындықты анықтап қана қоймай, өткеннің азаптары мен сабақтары туралы есте сақтауды қамтамасыз ету үшін мұқият зерттеуді қажет етеді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қозыбаев М.Қ., Алдажуманов Қ.С., Әбілхожин Ж.Б. Қазақстандағы күшпен коллективтендіру: қорлық пен зорлық. - Алматы. - 1992. - 35 б.;
2. Коллективизация сельского хозяйства в республиках в Средней Азии и Казахстане: опыт и проблемы. - Алма-Ата: Ғылым. - 1990. - 200 с.
3. Омарбеков Т. Зобалаң. – Алматы: Санат. - 1994. - 271 б.;
4. Нәубет. - Алматы. Жалын. - 1990. - 447 б.;

РЕСПУБЛИКАНЫҢ ҚОҒАМДЫҚ-САЯСИ ӨМІРІНДЕГІ ҰЛТ ЗИЯЛЫСЫ Д. ҚОНАЕВТЫҢ РӨЛІ

Еркін Ұ., 2 курс 6B01601 «Тарих мұғалімдерін даярлау», М.Х. Дулати атындағы
Тараз университеті, Тараз қ., uldash.erkinovna@mail.ru

Идрисова Г.Б., PhD, «Білім берудегі тарих және география» кафедрасы М.Х. Дулати атындағы
Тараз университеті, Тараз қ., gb.idrisova@dulaty.kz

Аңдатпа: Бұл ғылыми мақалада Қонаевтың өмірі мен қызметінің негізгі кезеңдері мен ерекшеліктері қарастырылады. XX ғасырдың ортасында қазақ жерінің бір бөлігін көрші мемлекетке беру және оның салдары талқылануда. Атап айтқанда, Н. С. Хрущевтің бастамасы бойынша Өзбекстанға Шымкент облысының үш мақта-мата ауданын беру сипатталған және бұл шешім қазақ халқының, әсіресе жергілікті тұрғындардың наразылығын тудырды. Сол кезде қабылданған Саяси шешімдер, соның ішінде 1956 және 1962-1963 жылдардағы аумақтық өзгерістер талқыланады.

Мақалада Д.А. Қонаевтың, А. Сасбұқаевтың естеліктері мен пікірлері келтірілген, қазақ халқының тарихи әділетсіздікке қарсы әрекеттері, еңбекшілердің шыдамдылығы, табандылығы және жерді қайтару үшін күресі баяндалған. 1971 жылы аудандардың Қазақстанға оралуы-үлкен тарихи жеңіс. Сондай-ақ, бұрын берілген кейбір жерлер қайтарылмағаны атап өтілді. Бұл оқиға қазақ халқының ұлттық бірлігінің, оның өз жерін қорғаудағы табандылығының жарқын мысалы ретінде қарастырылады.

Кілт сөздер: тоталитаризм, идеология, саяси құрылым, партия, мемлекеттік басқару.

Дінмұхамед Ахметұлы Қонаев – Қазақстан тарихында ерекше орын алатын адам. Ол өз заманының ірі саяси қайраткері және қоғам қайраткері болды. Қонаевтың өмірі мен қызметі көптеген аспектілерді қамтиды: ол қазақ халқының дамуына үлкен үлес қосты, Қазақстанның өндірістік саласының модернизаторы, ғылыми және мәдени өмірдің белсенді ұйымдастырушысы болды. Бұл ғылыми мақалада Д.Қонаевтың өмірі мен қызметінің негізгі кезеңдері мен ерекшеліктері қарастырылады. Ұлтымыздың ұлы ұлдарының бірі Дінмұхамед Қонаев қазақ халқының тарихында ерекше орын алады. Шынында да, оның билігі жылдарында біздің еліміздің тарихында біздің мемлекетіміздің әртүрлі қарқынмен дамуы, әлеуметтік-экономикалық және инфрақұрылымдық дамуы жүріп жатыр. Елге деген сүйіспеншілікті біліммен, кәсіби біліктілікпен және саяси түсінікпен үйлестіре білген ұлы көсемнің тағдыры ілімдерге толы. Осыған байланысты оның өмірі мен еңбек жолы, ел алдындағы өлшеусіз еңбегі, жеке қасиеттері мен басшылық қабілеттері бүгінгі ұрпақ үшін болашаққа бағдарлам болуға тиіс. Әрине, бұл ретте Дінмұхамед Қонаевты өскелең ұрпаққа барынша насихаттау және оның ел тарихындағы рөліне тарихи лайықты баға беру өте маңызды. Біз сияқты жаңадан пайда болған жастар үшін біздің ұрпақтық міндетіміз – өз жанын аямау және байгедағы өмірін мойындамау.

Сонымен қатар, Дінмұхамед Қонаев туралы жалпылама дереккөздерден оқу ғана емес, сонымен бірге әйгілі жазушылардың, зерттеушілердің және ол бірге жұмыс істеген адамдардың еңбектері мен естеліктерімен терең танысу үлкен маңызға ие. Өйткені, біз Қонаевты бір кездері қазақ елін басқарған басшы ретінде ғана білеміз және ұлы көсемнің өз елі үшін сіңірген еңбегін толық білмейміз. Халыққа адал қызмет ету, елдің үміттерін ақтау және бүкіл елдің халық алдындағы сенімін ақтау, ол қандай тәуекелдерге ұшырады, өмір мен қызмет жолында қандай қиындықтарға тап болды, осының бәрінде біз хабардар болуымыз керек. Сонымен қатар, Дінмұхамед Қонаевтың айтуынша, біз білікті басшыны мойындап қана қоймай, басшының көлеңкесінде қалатын адами құндылықтар мен ұлы қасиеттер туралы ұмытпауымыз керек.

Д.А. Қонаев өзінің ақылдылығы мен қарапайым қасиеттерінің арқасында Қазақстан халқы арасында ғана емес, бүкіл Одақ алдында үлкен беделге ие болды. Адамдар оны мақтан тұтты және жақсы көрді.

КСРО құрамындағы ірі республикалардың басшыларының бірі ретінде Д.А. Қонаев шетелде де кеңінен танымал болды. Үндістанның көрнекті мемлекет қайраткері Джавахарлал Неру Д.А. Қонаевты былайша бағалады: "жақсы және мейірімді халықтың ұлы болудан артық бақыт жоқ. Бұл қазақ халқы - өзінің өткенін құрметтейтін және оның жарқын болашағына шын жүректен қызмет ететін адал ұлы бар адамдар да бақытты. Бұл халықтың ұлы-Дінмұхамед Қонаев. Бізді ұқсас ететін екі қасиет бар. Біріншісі-біздің қарапайымдылығымыз, ал екіншісі-Алматы өзінің жасыл сәнінде маған Кашмирдің егізі болып көрінеді. Керемет ұқсастық!" [1].

Д.А. Қонаевтың өмірі оңай болған жоқ. Ол биліктің шыңына жеткеннен кейін, ол қисынсыз мәлімдемемен қызметінен босатылды. Біраз уақыт оның аты баспа беттерінде жазылған. Алайда ол

барлық сыннан лайықты өтті. Дінмұхамед Ахметұлы Қонаев 1912 жылы 12 қаңтарда Алматы қаласында қызметкердің отбасында дүниеге келген. Әкесі-Менлиахмет Жұмабайұлы 1886 жылы туған. Алматы облысында ауыл шаруашылығы, сауда мекемелерінде жұмыс істеді. Сауатты адам болған, қазақ, орыс тілдерінде жаза, оқи білген. Анасы – Зәуре Баировна (1888 жылы Шелек ауданында туған) үйде бала тәрбиесімен айналысқан.

Д.А. Қонаев өз өмірінде көп нәрсені көріп, биліктегі басқару қызметі туралы жақсы білді. Ол сталиндік дәуірді бастан өткерді, социализмнің әртүрлі кезеңдерінде елдің дамуына үлес қосты. Ол сондай-ақ кеңестік жүйенің, коммунистік идеологиялық құндылықтың жойылғанына куә болды. Д.А.Қонаев тәуелсіз Қазақстанның қалыптасқанына куә болды және оның жетістігіне шын жүректен қуанышты.

Д.А. Қонаев Қазақстан халқына мемлекет қайраткері ретінде ғана емес, ғылымды дамытудың ірі ұйымдастырушысы, инженер-металлург ретінде де есте қалды.

Дәл осы тұрғыда Дінмұхамед Ахметұлы Қонаев өз елін сүйген, ел басшысы болған және қалың қазақ халқының жүрегінде жылы шырай танытқан өзгеріссіз адам болып қала береді [2].

Осыған байланысты, "Елтұтқа" жинағында еліміздің атақты тұлғалары туралы Д.Қонаев өз заманының ұлы саясаткері болды. Ол билікте өткізген уақыттың қаншалықты күрделі, қайшылықты болғанына қарамастан, елдің экономикасын, әлеуметтік саласын, ғылымын, ұлттық мәдениетін дамытуға айтарлықтай үлес қосты. Партия мен Кеңес әр түрлі деңгейде жұмыс істей отырып, ол орталықтың билік саясатын, елдің мүдделерін, болашаққа деген қамқорлығын бір сәтке де жоғалтқан жоқ. Мұның айқын айғақтарының бірі алпысыншы жылдардың басында Н.С.Хрущевтің озбырлығымен Өзбекстанға берілген қазақ жерінің бір бөлігінің оралуы болды", - делінген хабарламада.

Тоталитарлық қоғамның кейдемсок әрекеттерінің бір көрінісі қазақ жерін бөлшектеу және оны басқа мемлекеттерге беру болды. Бұл мәселе мемлекеттік биліктің басында тұрған ұлтшыл қайраткерлердің партияның шешімдеріне әртүрлі жолдармен наразылықтарын білдіруіне негіз болды. Осындай қайраткерлердің бірі Д. Қонаев: 1961 жылы Н.С. Хрущевтің ұсынысы бойынша Оңтүстік Қазақстан мақта шаруашылығының үш ауданы Өзбекстанға берілді. Бұл әңгіме мен оны Жоғарғы кеңесте жасаған кезде көтерілді. Көрнекті мысалдардың бірі-1956 жыл. қаңтар айында біз Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесінің II сессиясында қабылданған "Бостандық ауданы мен Өзбек КСР Мырзашөл облысы аумағының бір бөлігін беру туралы" заңның қабылданғанын көреміз. Ресми пікір бойынша, республика жұртшылығының наразылығын тудырған осы заңның қабылдануына Қазақстан Үкіметі бастамашылық еткен сияқты. Әрине, мұндай саяси бұлтта сіз ешкімді сендіре алмайсыз.

Қазақ жерін бөлшектеудің келесі кезеңі 1962-1963 жылдарға келеді. осы кезеңде Шымкент облысының мақта-маталы Киров, Мақтарал, Ильич аудандары "өз еркімен" Өзбек КСР-не берілді [1]. Осыған байланысты Д.А. Қонаев былай деп жазады: "бұл іс-шараның орынсыздығы бетінде болды. Біз "аш даланы"бағыштауды алғаш бастадық. "Айран-Арал" совхозы мақтаның өнімділігі бойынша ғана емес, сонымен қатар басқа да өнім түрлері бойынша өте жоғары көрсеткіштерге ие-дәл осы дәлел [2].

Мемлекеттік шекараға қатысты басқа елдің пайдасына шешілген бұл мәселе республика жұртшылығының наразылығын тудырды. Ең алдымен, аудан тұрғындары бұл мәселеге қатты наразылық білдірді. Аудан еңбеккерлері осындай солшыл шешімге наразылықтарын білдіріп, Мәскеуге Жоғары тұрған органдарға жүгініп, Құзыретті мекемелердің табандарын тоздырды. 60-жылдардың аяғында Оңтүстік Қазақстан облыстық партия комитетінің екінші хатшысы қызметін атқарған Әділ Сасбухаев бұл мәселе бойынша былай дейді: "Өзбекстан Республикасының құрамындағы осы үш аудан ондаған жылдар бойы осы жылдардың бірде-бір жылы шағымдарсыз болған жоқ. Және бұл ұйымдастырылған мәлімдемелер болды. Бұл өте түсінікті жағдай.

Өйткені бұл елді пышақпен кесу сияқты, мыңдаған жылдар бойы араласқан қалыптасқан қарым-қатынас. Бауырлар, әпкелер, туыстар, жора - бір отбасының жолдастары күштеп бөлінді. Тіпті жоғары органдар бұл үздіксіз даудың шешілмейтін мәселеге айналғанына назар аударған сияқты" [3].

Егер осы үш аудан 1963 жылғы наурызда Өзбекстанға берілсе, 1971 жылғы мамырда жоғарыда көрсетілгендей еңбекші халықтың үлкен күш-жігерінің нәтижесінде және республика басшылығының жоғары тұрған органдарға табанды үндеуі арқылы Қазақстанға қайтарылды. Бұл, әрине, ауыртпалық тудырмады. Алайда, бұрынғы берілген жерлер қайтарылған жоқ [2].

Әр ел мемлекеттің қалыптасу тарихының әртүрлі кезеңдерінен өтеді. Әрине, сол кезеңдегі дарабоздарға тоқталудың қажеті жоқ, өйткені хан дәуірі бөлек болды. Сонымен қатар, Дінмұхамед Қонаев жанындағы Мемлекеттік басқару жүйесі жаңартылғаннан кейінгі кезеңде Қазақстанның жан-жақты дамуы ең жоғары деңгейге жетті.

Әрине, Қонаев мұның бәрін жалғыз жасаған жоқ. Алайда, өздерінің жеке қасиеттерін жинақтаған дарабоздар ғана тұтастай алғанда елдің жағдайын түбегейлі жақсарту ісінен бастау алады, осының бәрін ұйымдастырады және басқарады.

Дінмұхамед Қонаев басшылық қызмет атқармаған жерде ол өз халқының мүддесін бірінші орынға қойды. Мұның айқын дәлелі-ол әрқашан халыққа адал қызмет еткен іскер азаматтарды жанға жинады және өзі де, өз ісімен де, сөзімен де үлгі болды.

Адам әрқашан адалдық туын жоғары ұстаса, оның халық, қоғам, жалпы ел алдындағы абыройы да жоғары болады. Тарихтың таразысында елді сүйетіндер мен сүйетіндердің ғана салмағы басым. Мұндай адамдар кеңінен танылады, құрметтеледі, шын жүректен, ең жақын сөздерді арнайды. Осылайша, мұндай тұлғалар уақытты таңдауда жоғалып кетпейді, бірақ асыл тас сияқты жарқырайды, ол өшпейді немесе сөнбейді, бірақ ол өткенде қалса да болашаққа жарқырайды. Бұл тек ұлыға ғана тән қасиет. Сондықтан қазақтың барлық қаймақтары Қонаев туралы қауырсын баспады. Ол қаламды мақтап қана қоймай, оның бумагіктерін қағазға бұлтартпас дәлел ретінде жазды.

Осыған байланысты белгілі қоғам қайраткері Әділ Сасбуқаев Қонаевтың көрші Өзбекстанға көшкен Қазақстанның үш ауданын қайтаруы туралы жазады. Дінмұхамед Ахметұлы Қонаевтың есімі әр қазақ үшін қастерлі әрі қасиетті екені сөзсіз. Қылыштан қан тамшылап тұрған Кеңес өкіметі кезінде ел ағаларының басты арманы ұлтты сақтау болды. Олар тәуелсіздік үшін күрес жолымен жүрді. Осындай азаматтардың бірі Дінмұхамед Қонаев болды. Көрнекті мемлекет және қоғам қайраткері өз халқы үшін тынымсыз еңбек еткені сияқты, оның елі де оны шатырға тұрғызды. Осы күнге дейін барлық жағдайды ескере отырып, Димаш Ахметұлының өмір жолы дәйекті болды деп айту қиын. Марқұмның өзі өзінің өсиеттік естеліктерінде оның өмірінде қуаныш пен қайғы қалай болғанын айтты.

"Ақ басын изеп, кешірім сұрады. Мен Құдай сыйға тартқан жасқа жеттім. Мен де жақсы нәрселерді көрдім. Мен де жүрегімді ауыртатын күндерді бастан өткердім. Ол менің өмірім. Бірақ мен бұл өмірді халықтан бөле алмадым. Менде барлық армандар болды, мен атқа мінгеннен бері алдыма қойған барлық мақсаттарым болды. Мен саған қалқымасыз қызмет еттім. Мен сенің әл-ауқатыңа адал болдым. Мен соңғы демімді аяқтағанша өз еліме, жеріме қызмет ете алмаймын. Менде тірі пендеде өкпе жоқ. Егер менің өкпем кетіп қалса, мен ақ басымды иіп, мың қайталау үшін кешірім сұраймын. Біріншіден, дүрбелеңнен аулақ болайық. Сеніміңді жоғалтпа. Қиындық-бұл істеу керек нәрсе емес, бірге болайық. Екіншіден, достыққа, бірлікке ие болыңыз. Үшіншіден, егер сіз өзіңізге жақсылық тілесеніз, басқаларға жамандық жасамаңыз", - дейді Димаш Ахметұлы.

Бір кездері Қазақстан халқының өркендеуі мен жетілуіне баға жетпес үлес қосқан Дарабоз тұлғасын қаншалықты мақтасақ та аз. Өйткені, профессор С. Әубәкіров айтқандай, ол "өмірінде қайтыс болғаннан кейін абыройын да, даңқын да, құрметін де жоғалтпаған тарихтағы бірнеше ұлы тұлғалардың бірі".

Д.А. Қонаев "менің уақытым туралы", "Сталиннен Горбачевке дейін" естелік кітаптарының авторы. Д.А. Қонаев Қазақстан тарихындағы қоғам қайраткерлерінің бірі. Ол тоталитарлық жүйеде әлемдегі ең ірі державаның бірнеше басшыларымен - Сталин, Хрущев, Брежнев, Андропов, Черненко, Горбачевпен жұмыс істеуге мәжбүр болды. Қонаев өзінің мінез-құлқының, ақыл-ойының, ақылының арқасында 20 ғасырдың бірқатар саясаткерлерінен ерекшеленді [4].

Д.А. Қонаевтың адамгершілік өмірін бір зерттеумен сипаттау мүмкін емес. Қонаев туралы естелік жазбаған ақындар, жазушылар, журналистер сияқты замандастар, әріптестер сияқты адамдар жоқ шығар. Д.А. Қонаевты "адам-аңыз" деп атауға болады. Біздің елімізде Димаш атаға деген құрмет бар. 1978 жылы Алматыда Д.А. Қонаевқа ескерткіш орнатылды. (авторы Төлеген Досмағанбетов) Қазақстан Ғылым Академиясының тау-кен және түсті металлургия институты, бірқатар мектептер, ел көшелері Қонаевтың есімімен аталды. Алматыда Қонаев атындағы университет бар. 1992 жылы 13 қарашада Алматыда "Қонаевтың халықаралық қоры" құрылды. (президент Серік Әбдірайымұлы) 2002 жылғы 12 қаңтарда Алматы қаласында Қонаевтың үй-мұражайы ашылды. 2022 жылғы 16 наурызда Президент Қасым-Жомарт Тоқаев Қапшағайдың атын Қонаев деп өзгертті. Бұл да Д.А. Қонаевтың есімі халықтың жадында мәңгі қалатындығының дәлелі.

Әдебиеттер тізімі:

1. Ведомости Верховного Совета и Правительства Казахстана. – 1963. №6., 10; 33-б.
2. Кунаев Д.А. От Сталина до Горбачёва. – Алматы. Сенат, 1994. с 352
3. Сасбұқаев Әділ. Үш аудан қалай қайтарылды // Елу жыл ел ағасы. - Алматы: «Санат», 2002. - 164 б.
4. <https://abai.kz/post/13233>

ШОҚАН УӘЛИХАНОВ - КӨРНЕКТІ ЭТНОГРАФ ЖӘНЕ АҒАРТУШЫ

Жұмабай М., 2 курс 6В01601 «Тарих мұғалімдерін даярлау», М.Х. Дулати атындағы
Тараз университеті, Тараз қ., zumabajmerej916@gmail.com

Данабекова Д.И., «Білім берудегі тарих және география» кафедрасының аға оқытушысы,
М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ., dinara.danabekova@inbox.ru

Аңдатпа: Мақалада ғалым, этнограф, зерттеуші Шоқан Уәлихановтың өмірі мен шығармашылығын зерттеуге арналған. Оның ғылыми, зерттеу, этнографиялық, тарихи еңбектері жан-жақты ашылды. Ғалымның, этнографтың, тарихшының, ағартушының, өз елінің патриотының қазақ даласының тарихын зерттеудегі рөл іайқын көрсетілген.

Кілт сөздер: ғалым, этнограф, зерттеуші, саяхатшы, тарихшы, мәдениеттанушы, патриот, азамат.

Шоқан Уәлихановтың ғылыми мұралары қазақ және Орта Азия халықтарының тарихы мен мәдениетін зерттеудің жаңа кезеңін бастады. Оның еңбектері қазақ халқының фольклоры мен әдебиетінің тереңдігін ашып, ұлттық сана-сезімнің қалыптасуына ықпал етті. Ол қазақ халқының тұрмыс-тіршілігі, салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарын зерттеп, этнография ғылымында жаңалықтар енгізді. Шоқан Уәлихановтың саяси көзқарастары мен оның туған халқына деген махаббаты мен жауапкершілігі оның өміріндегі басты бағыт болды. Оның зерттеулері Ресей және Батыс Еуропа ғалымдары тарапынан үлкен қызығушылыққа ие болды, және осы арқылы ол әлемдік ғылымда өзіндік орны бар ғалым ретінде танылды. Оның зерттеулеріндегі методология мен әдіс-тәсілдер бүгінгі шығыстану, этнология және мәдениеттану ғылымдарының дамуына ықпал етті. Шоқан Уәлихановтың өмірі мен ғылыми мұрасы қазақ халқының мәдениеті мен тарихын терең зерттеу арқылы ғана емес, сонымен қатар оның азаматтық және гуманистік көзқарастары арқылы да маңызды. Ол қазақ халқының тұрмысын, дәстүрін, құқықтық жүйесін және әлеуметтік құрылымын зерттей отырып, халықтың мәдени деңгейін арттыруға күш салды. Шоқан өзінің ағартушылық қызметінде білім мен ғылымды халыққа таратуға бағытталған көптеген жобаларды жүзеге асырды. Шоқанның өмірі мен шығармашылығын зерттеу қазақ халқының рухани және мәдени жаңғыруы үшін өте маңызды.

Оның ғылым мен білімге деген ықыласы, туған халқына деген сүйіспеншілігі және еңбекқорлығы бүгінгі күнде үлгі ретінде қарастырылады. Шоқан Уәлихановтың өмірі мен еңбектері бүгінгі ұрпақ үшін үлкен маңызға ие, себебі ол ұлттың рухани байлығын сақтап, болашаққа жеткізудің айқын жолын көрсетті. Шоқанның ғылыми қызметі мен мұрасы қазіргі Қазақстан мен Орта Азия халықтарының тарихын, мәдениетін және этнографиясын зерттеу үшін маңызды және қажетті дереккөз болып табылады.

Шоқан Уәлихановтың өмірі мен шығармашылығының тереңдігін, оның ғылыми мұрасының маңыздылығын және қазіргі ғылым мен мәдениетке қосқан үлесін ашады. Оның еңбектері тек өзінің дәуірі үшін ғана емес, қазіргі заманғы ұрпақтар үшін де маңызды, өйткені Шоқан Уәлиханов өз еңбектерімен қазақ халқының рухани дамуына үлкен әсер етті және бұл мұраның құндылығы уақыт өткен сайын арта түсуі мүмкін [1].

Шоқан Уәлиханов 1835 жылы қазіргі Қостанай облысының Құсмұрын бекінісінде Азан шақырып қойған есімі – Мұхаммед-Қанапия, бірақ бала кезінен Шоқан деген атпен танылды. Әкесі Шыңғыс Уәлиханов қазақтың беделді ханы Абылай ханның шөбересі, Орта жүз сұлтандарының бірі болатын. Шоқанның әкесі Уәлиханұлы Шыңғыс өз уақытында Аманқарағай мекенінің (орталығы Қараоба мекені) аға сұлтаны болды. Шоқанның білім мен зеректігінің тікелей әсер етушісі анасы Зейнеп дәстүрлі қазақ мәдениетін насихаттаушы, білімді әрі өнегелі жан еді. Оның әжесі Айғаным Шоқан Уәлихановтың тәрбиесіне үлкен әсер етті. Ол ерекше ақылды және өз заманының ең білімділерінің бірі болды. Әжесі Айғаным қазақ халқының тарихы мен салт-дәстүрлерімен терең танысып, бала кезінен немересіне аңыздарды, тарихи оқиғаларды, халық даналығын үйреткен. Ол Шоқанның ой-өрісін кеңейтуге және білімге деген құштарлығын оятуға өз үлесін қосты. Әжесінің әңгімесі мен үлгі-өнегесі болашақ ғалымдардың этнология мен тарихқа деген қызығушылығын оятты. Оның әкесі Шыңғыс Шоқанның Еуропалық білімнің маңызды екеніне сеніп, оны ресейдің оқу орнына жіберді. Шоқан бастауыш білімін ауыл мектебінде алып, арабша білім алды. 1847 жылы әкесі оны Омбыдағы Сібір Академиясына оқуға жібереді. Бұл оқу орны сол кезде Орталық Азиядағы жастар үшін бірегей оқу орны болған. Әскерге шақырылған алғашқы күннен бастап орыс тілі мен әдебиетіне қызығушылық танытып, өзінің жоғары қабілетімен ерекшеленді. Ұстаздары оның білімге деген құштарлығын жоғары бағалап, оны ерекше таланты бар деп есептеді. Кадет корпусында Шоқан орыс, Еуропа және Шығыс әдебиеттерімен танысты. Оған

Пушкиннің, Лермонтовтың, Гогольдің шығармалары ұнады, орыс әдебиетіне жақын болды. Сонымен қатар, Ол Еуропалық ғалымдардың еңбектерін зерттеп, әлемдік мәдениетке қызығушылық танытты. Легионердің бай кітапханасы оның білім көкжиегін кеңейтуге өз үлесін қосты. Шоқан география, тарих, этнология салаларына ерекше назар аударды. Мектеп кезінде Шоқан сурет салу қабілетін де дамытқан. Оның картиналары қазақ халқының өмірі мен мәдениетін бейнелейді және құнды этнологиялық материалдарға айналды. География мен тарихқа деген қызығушылығы оны Орта Азия халқының өмірі мен дәстүрлерін зерттеуге итермеледі. Шоқан жаратылыстану ғылымдарына да қызығушылық танытып, география, климатология, биология салаларында оқыды. Академияда Шоқан Г.Н. Потанин сияқты замандастарымен достық қарым-қатынаста болды. Потанин Потанин оны "сол кездегі асыл ұл" деп атаған. Шоқан тек білімімен ғана емес, мінезінің ашықтығымен, қызығушылығымен де ерекшеленді. Оның шығармашылық қабілеттері мен жан-жақты қызығушылығы кадет корпусының оқытушылары мен студенттерінің қызығушылығын тудырды. 1853 Жылы Шоқан академияны үздік бағамен бітірді. Бұл кезең оның ғалым және ұстаз ретінде қалыптасуына негіз болды. Корпустан алынған терең білім мен рухани байлық оның өмір жолын және қазақ халқының игілігі жолындағы жұмысының бағытын айқындады. Омбыдағы жылдары ғылыми әлемге енуге және өзінің ағартушылық миссиясын жүзеге асыруға мүмкіндік берді [2].

1853 жылы 17 жасында академияны үздік бітіргеннен кейін Шохан Уалиханов Батыс Сібір губернаторының кеңсесінде жұмыс істей бастады. Бұл кезеңде оның дарынды жас маман ретінде қалыптасуы басталады. Бір жылдан кейін ол Батыс Сібір мен Қазақстанның солтүстік-шығыс аймақтарын басқарған генерал-губернаторы Гасфорттың адъютанты көмекшісі болып тағайындалды. Бұл лауазымда жүріп ол басқару ісі және ғылыми қызметке белсенді қатысты. Шоханның негізгі қызығушылықтары Орталық Азияның тарихын, этнологиясын және географиясын зерттеу болды. Ол осы қызмет салаларына қатысты деректерді жинап, болашақ зерттеулердің негізін қалады. 1854 жылы ол Қазан университетінің профессоры Н.И. Березинге беделді шығыстанушы ғалым Н.Ф. Костылецкийдің кадет мектебінде оқытушы орнын ұсынды. Березиннің нұсқауларын орындай отырып, Шоқан Шығыс халықтарының жазылған мұралары мен тарихи фактілері туралы көбірек білді. Бұл тәжірибе жас ғалымның ғылыми ой-өрісін кеңейтіп, оны шығыстануға итермеледі. Осы кезеңде Шоқан Уәлихановтың қызметі мен ғылыми жұмысы Қазақстан мен Орталық Азия халықтарының мәдениетін зерттеудегі алғашқы қадамдар болды.

Шоқан Уәлихановтың ғылыми қызметі оның бірнеше экспедицияларға қатысуымен сипатталды. Зерттеуші және саяхатшы ретінде ол қазақ даласы мен Орталық Азияны жан-жақты зерттеді. Оның алғашқы маңызды сапары 1855 жылы Жетісу аймағындағы экспедиция болды. Осы сапарда ол қазақтардың өмір салты мен дәстүрлерін зерттеп, маңызды этнографиялық мәліметтер жинады. Сонымен қатар, осы экспедиция барысында қазақ халқының фольклоры мен аңыздарын жазып, өзінің алғашқы ғылыми жұмысын бастады. 1856 жылы Шоқан Орыс Географиялық қоғамының тапсырысы бойынша Қырғызстан жерлеріне экспедицияға аттанды. Ол қырғыздардың "Манас" эпикалық мұрасын зерттеп, оның көшірмесін жасады. Бұл жыр әлемдік мәдениеттің маңызды мұрасына жатқызылған, оның құрылымы мен мазмұны талданған. Қырғыз халқының өмір салты мен әдет-ғұрыптарын терең зерттеу арқылы ол алғаш рет олардың мәдениетіне ғылыми баға берді.

1857 жылы ол Орыс Географиялық қоғамының толық мүшесі болып сайланды. Бұл оның ғылыми қызметін мойындаудың айқын көрінісі болды. Осыдан кейін Шоханның зерттеу қызметі жаңа деңгейге көтерілді. 1858-1859 жылдары ол Қашқарияда экспедицияға қатысты. Бұл саяхат өте қиын және қауіпті болды, өйткені Қашқар сол кезде Еуропалық ғылымға белгісіз аймақтардың бірі болған. Қашқарияға сапары барысында Шохан Орталық Азия халықтарының өмірі, мәдениеті мен тарихы туралы маңызды ақпарат жинады. Ол сауда жолдарын, саяси жағдайды, экономиканы және Қашқария халқының этникалық құрамын зерттеді. Осы деректерді жинай отырып, Шоқан Орталық Азия туралы Еуропалық ғылымның көкжиегін кеңейтті. Экспедиция кезінде ол үлкен картографиялық жұмыс жүргізіп, аймақтың картасын жасады. Осы сапардан кейін Шоқан "Қашқарияға саяхат" атты еңбегі жарық көрді. Бұл жұмыс Ресейде және Батыс Еуропада жоғары бағаланып, оны көрнекті ғалым етті. Шоқан бүкіл әлем ғалымдарының назарын Қашқардан әкелінген мәдени және этнологиялық материалдармен аударды. Ол өз еңбектерінде қазақтар мен көрші халықтардың тұрмыстық, тарихи және мәдени ерекшеліктерін сипаттаған. Ол қазақтардың дәстүрлі құқықтық жүйесін зерттеді, әлемдік соттың қызметін, кеден заңнамасын егжей-тегжейлі сипаттады. Бұл зерттеу қазақ қоғамының құқықтық мәдениетін түсінуде маңызды рөл атқарды.

Этнолог ретінде Шоқан қазақтардың музыкалық өнеріне де ерекше көңіл бөлді. Ол халықтың жағдайын жазып, оның ұлттық рухани мәдениеттегі орнын анықтады. Ол қазақ халқының діни нанымдарының ерекшеліктерін және исламның таралуын зерттеді. Шоханның Жетісу және Тарбағатай өлкелеріндегі экспедициясы ғылыми тұрғыдан қызықты болды. Осы сапар барысында ол жергілікті халықтың өмір салты мен экономикасын зерттеп, экономикалық жағдай туралы

мәліметтер жинады. Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы қатынастар, көші-қон жолдары мен мал шаруашылығының ерекшеліктері зерделенді. Шоқанның зерттеу қызметі этнологиямен шектелмеді. Табиғи-географиялық зерттеулермен айналысты. Экспедиция кезінде ол климат, топография, флора және фауна туралы мәліметтер жинап, ғылыми тұжырымдар жасады. Бұл материалдар дәуірдің географиясы мен биологиясына маңызды үлес қосты. Шоқан Уәлихановтың еңбектері Қазақстан, Қырғызстан және Орталық Азия мәдениеті мен тарихын зерделеу үшін құнды дереккөз болып табылады. Оның ғылыми-зерттеу жұмыстары мен этнологиялық зерттеулері ұлттық тарих пен мәдениеттің маңызды бөлігін құрайды. Ол қазақ халқының этнологиясын зерттеудің негізін қалап, осы салада өзінің ғылыми мектебін құрды [3].

Шоқан Уәлихановтың ізденістері мен этнологиялық зерттеулері Оның Қазақстан даласында ғана емес, бүкіл Орталық Азияда ғылымның дамуына қосқан үлесін дәлелдейді. Оның ғылыми мұрасы-рухани қазына және халық тарихының жарқын айғағы.

Шоқан Уәлиханов қазақ мәдениеті мен күнделікті өмірін ғылыми тұрғыдан зерттей бастаған алғашқы ғалымдардың бірі болды. Оның еңбектері қазақ халқының рухани және материалдық мәдениетін әлемге таныстыруға негіз болды. Ол қазақтардың әдет-ғұрыптарының, салт-дәстүрлерінің, тұрмыстық ерекшеліктері мен әлеуметтік құрылымының этнологиясын зерттеді. Шоқанның бұл бағыттағы жұмысы халықтың мәдени құндылықтарын сақтауға және дамытуға зор үлес қосты. Ғалым қазақ халқының ауызша әдебиетіне ерекше көңіл бөлді. Ол батырлық эпостарды, аңыздарды, ертегілерді, мақал-мәтелдерді, халық жырларын жинап, олардың мағынасын ғылыми тұрғыдан талдады. Оның "Ер Көкше" және "Ер Қосай" жырларын талдауы ұлттық мәдени мұраны зерттеудегі ерекше маңызды жұмыс болып саналады. Бұл жұмыстар бізге қазақ халқының тарихы мен дүниетанымын тереңірек түсінуге мүмкіндік берді. Шоқанның ғылыми-зерттеу еңбектері тек қазақ халқының мәдениетімен шектелмеді. Ол Орта Азияның өзге де халықтарын зерттеп, олардың этнографиясын, тұрмыс-салтын, салт-дәстүрлері мен діни нанымдарын сипаттады. Әсіресе, оның қырғыз халқына қатысты зерттеулері ерекше маңызға ие. 1856 жылы қырғыз жеріне жасаған экспедициясында Шоқан «Манас» эпосын жазып алып, оның мазмұнын және құрылымын талдап, эпостың тарихи және мәдени мәнін анықтады. Ұйғыр, өзбек, түрікмен және Қашқария аймағындағы басқа да халықтардың өмірін зерттеді. Шоқанның Қашқария сапары кезінде жинаған деректері Еуропа ғылымында Орта Азия туралы жаңа түсініктер қалыптастырды. Оның зерттеулері осы халықтардың мәдениеті мен тарихын зерделеуде ғылыми негіз қалады. Шоқанның ғылыми зерттеулері Қазақстан мен Орта Азияны зерттеудің жаңа кезеңін ашып, оның еңбектері Батыс және Ресей ғылымының Орта Азияға деген көзқарасын өзгертуге ықпал етті. Ол Орта Азия халықтарының мәдени мұраларын тек зерттеп қана қоймай, олардың әлемдік ғылымға қосар үлесін де көрсетті. Шоқан Уәлихановтың ғылыми мұрасы қазіргі заманғы ғылым мен мәдениет үшін баға жетпес қазына болып табылады. Ол тек XIX ғасырда емес, бүгінгі күні де өзектілігін жоғалтқан жоқ. Оның еңбектері қазақ халқының тарихы мен мәдениетін зерттеуде, ұлттық құндылықтарды сақтап, болашақ ұрпаққа жеткізуде маңызды рөл атқарады.

Шоқанның этнографиялық зерттеулері қазақ халқының рухани және материалдық мәдениетін жүйелі түрде зерделеудің негізін қалады. Оның еңбектері қазақтардың салт-дәстүрлері мен фольклорының әлемдік деңгейде танылуына ықпал етті. Бұл бүгінгі таңда ұлттық бірегейлікті сақтау мен дамытуда маңызды болып отыр. Шоқан Уәлиханов Орта Азия халықтарының этнографиясын, географиясын және тарихын зерттеу арқылы ғылымға жаңа мәліметтер әкелді. Қашқарияға сапары кезінде жинаған деректері осы аймақты танудың ғылыми негізін қалыптастырып, әлемдік ғылымға айрықша үлес қосты. Бұл еңбектері қазіргі шығыстану және этнология ғылымдарының маңызды дереккөзі болып табылады. Шоқанның зерттеулеріндегі ағартушылық идеялар бүгінгі күнде де өзекті. Оның білім мен ғылымды қазақ қоғамында дамытуға бағытталған идеялары қазіргі білім беру жүйесінің, оның ішінде ұлттық рухани құндылықтарға негізделген білім беру концепцияларының негізін құрайды. Шоқанның шығармалары қазақ мәдениетін әлемге танытып қана қоймай, оны әлемдік мәдениет пен ғылымның бір бөлігі ретінде көрсетуге көмектесті. Оның зерттеулері мәдениетаралық диалог пен ынтымақтастықтың маңызын айшықтайды [4].

Шоқан Уәлихановтың ғылыми мұрасы қазіргі заманғы ғылым мен мәдениеттің дамуына бағыт-бағдар беретін құндылықтар жиынтығы. Оның еңбектері тек өткенді зерттеудің үлгісі ғана емес, болашаққа бағытталған ізденістердің бастауы болып қала береді. Шоқанның мұрасы ұлттың рухани жаңғыруы мен мәдени дамуының қозғаушы күші ретінде әлі де маңызын сақтап отыр.

Шоқан Уәлиханов қазақ халқының тарихын, мәдениетін, этнологиясын, географиясы мен әдебиетін зерттейтін ұлы ғалым және педагог. Оның ғылыми мұрасы әлемдік ғылымда ерекше орын алады, оған Қазақстан мен Орталық Азия халқының рухани байлығын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Шоқан Уәлихановтың жұмысы қазақ халқының өмір салтын, салт-дәстүрлерін, әлеуметтік құрылымы мен діни нанымдарын ғылыми түсіндіріп, әлемге таныстырды. Оның Орталық Азияның мәдениеті мен тарихы жөніндегі жұмыстары қазіргі Шығыстану, этнология және

мәдениеттануды зерттеудің маңызды негізін қалады. Шоқанның жұмысы этнологиялық зерттеулерде ғана емес, білім беруде де өте маңызды. Оның ғылым мен білімді халыққа беру туралы идеялары бүгінгі күнге дейін өзекті. Шоқанның зерттеулерінің арқасында қазақ халқының мәдениеті мен дәстүрлері әлемдік мәдениет пен ғылымның бір бөлігі ретінде танылды. Шоқанның ғылыми мұрасы қазақ халқының әлеуметтік құрылымын, құқықтық жүйесін, діни нанымдарын түсінуге көмектеседі. Ол қазақ қоғамындағы билер сотының ерекшеліктерін зерттеп, халықтық құқық жүйесін сипаттады. Шоқанның бұл еңбектері қазіргі құқықтану ғылымына да өз әсерін тигізді. Ғалымның ағартушылық идеялары оның шығармашылығының маңызды бөлігін құрайды. Ол өз еңбектері арқылы қазақ қоғамына білім мен ғылымның маңызын түсіндіріп, ұлттық білім беру жүйесінің дамуына үлес қосты. Шоқанның ағартушылық қызметі қазақ халқына жаңа ғылыми көзқарастарды енгізіп, білім мен мәдениеттің өркендеуіне ықпал етті.

Қазіргі заманда Шоқан Уәлихановтың мұрасы тек тарихи және мәдени зерттеулер үшін ғана емес, ұлттық білім беру мен ғылымды дамыту үшін де аса құнды болып табылады. Оның еңбектері арқылы біз қазақ халқының тарихын, мәдениетін және дүниетанымын тереңірек түсінуге мүмкіндік аламыз. Шоқанның ғылыми мұрасы бүгінгі ғылыми ізденістерге бағыт-бағдар беріп, ұлттың рухани байлығын сақтауға, болашақ ұрпаққа жеткізуге ықпал етеді.

Оның ғылыми мұрасы қазіргі ғылым мен мәдениеттің дамуына, ұлттық бірегейлікті сақтауға және оны болашақ ұрпаққа беруге үлкен әсер етеді. Шоқан Уәлихановтың ғылыми және ағартушылық қызметі қазақ халқының рухани және мәдени жаңғыруына жол ашқан маңызды кезең болды, бүгінде оның еңбектері Ұлттық ғылым мен білімнің қайнар көзі болып қала береді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Бейсенбайұлы Ж. Ғибратты ғұмыр: Шоқан- 1-е изд.. - Алматы: Қазақстан, 2009.
2. Байжанова, Г (2021). Шоқан Уәлиханов және қазақ әдебиеті. Алматы: Кітап. 2021.
3. Ч.Валиханов. Собрание сочинений в 5 томах. – Алматы.-А., 1985. – том 4.
4. Сулейменов Р.Б., Моисеев В.А. Чокан Валиханов – востоковед. – Алма-Ата: Наука, 1985.

ӘОЖ 93

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ТӘУЕЛСІЗДІК ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ЭКОНОМИКАЛЫҚ РЕФОРМАЛАР: ТАБЫСТАР МЕН ҚИЫНДЫҚТАР

Нуралла М., 1 курс 6B01603 «Тарих және қоғамтану» (IP), М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ., nurullamolya@gmail.com

Мадібәева Д.Р., «Білім берудегі тарих және география» кафедрасының аға оқытушы, М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ., dr.madibayeva@dulaty.kz

Аңдатпа: Бұл мақалада Қазақстанның тәуелсіздік алғаннан кейінгі экономикалық реформаларының негізгі кезеңдерінің нәтижелері талданады. 1991 жылы тәуелсіздікке қол жеткізгеннен соң Қазақстан ауқымды экономикалық өзгерістерден өтіп, нарықтық экономикаға бейімделуге тырысты. Реформалардың алғашқы кезеңдері экономиканың тұрақтылығын қамтамасыз етуге және шетелдік инвестицияларды тартуға бағытталды. 2000-жылдардан бастап, Қазақстан экономиканы әртараптандыруға және индустриалды даму саясатын жүзеге асыруға баса назар аударды. Мақалада елдің экономикалық дамуындағы жетістіктер, сонымен қатар, әлі де шешуді қажет ететін басты мәселелер, атап айтқанда экономиканың шикізатқа тәуелділігі, әлеуметтік теңсіздік және өңірлік теңгерімсіздік мәселелері қарастырылады. Қазақстанның экономикалық дамуындағы табыстар мен қиындықтарды талдай келе, мақала болашақтағы реформалардың бағыттарын саралауға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: Қазақстанның экономикалық реформалары, конституция, ақша реформасы, мәңгілік ел идеясы, нарықтық экономика, экономикалық даму, ұлттық қор, шетелдік инвестициялар, инфляция, экономиканың әртараптандырылуы, индустриялық даму, тәуелсіздік, өзгерістер.

«Біздің өмірімізді түбегейлі өзгертіп, Қазақстан тәуелсіздікке ие болған өткен ғасырдың тоқсаныншы жылдарының тарихқа озғанына да көп уақыт өте қойған жоқ. Сана мен сезімнің шиеленісі мен ширығуы жағынан бұл ерекше жылдар болды. Бұл біздің мемлекетіміздің алдағы жүрер жолын айқындайтын аса маңызды шешімдер қабылданған жылдар болды, сол кезде қабылданған бір ғана бұрыс шешім еліміздің жүрер жолының бағыт-бағдарын елеулі өзгеріске

ұшыратуы әбден ықтимал еді. Осы уақыттың ішінде халық менің елімізге басшылық етуіме өзінің шынайы сенімін білдірді. Мен болсам, Сіздердің сенімдеріңізді ақтауға тырысып, біздің стратегиялық бағытымыздың негізгі бағдарларын әр жыл сайын өздеріңізбен бірге саралап келемін.»

Қазақстан Республикасы Тұңғыш Президентінің Қазақстан халқына
Жолдауы, Астана қ., 2005 жылғы 18 ақпан

Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін экономикалық даму жолында ауқымды реформаларды жүзеге асырды. Елдің жоспарлы экономикадан нарықтық экономикаға көшуі көптеген қиындықтармен қатар жүріп, жаңа мүмкіндіктер мен табыстарды да алып келді. Оның негізгі мақсаттары: экономикалық реформалар инфляцияны төмендету, жеке меншік секторын дамыту, инвестициялық климатты жақсарту, және халықтың әл-ауқатын және ЖІӨ-ді арттыру сияқты маңызды мақсаттарды көздеді. Нәтижесінде еліміздің халықаралық аренадағы беделін нығайтып, оны шетелдік инвестициялар үшін лайық елдердің қатарына қосты. Десекте, экономикалық даму үдерісінде кейбір мәселелер де туындады: жұмыссыздық, әлеуметтік теңсіздік, мемлекеттік қаржы жүйесін тұрақтандыру қажеттілігі сияқты қиындықтар экономикалық саясаттың тиімділігін тексеру үшін жаңа шешімдерді қажет етті. Бұл мақалада Қазақстанның тәуелсіздік жылдарындағы экономикалық реформалардың негізгі жетістіктері мен кездескен қиындықтарын қарастырамыз. Қазақстанның тәуелсіздік алғаннан кейінгі кезеңде экономикалық дамуы мен реформаларының тарихы терең талдауды қажет етеді. Дәл осы реформалар ақша жүйесінен бастап, мемлекеттік басқару құрылымына дейінгі әртүрлі салаларды қамтыйды, оның ішінде индустрияны дамыту, ұлттық қорды құру, Конституциядағы өзгерістер және атқарушы билік реформалары бар. Барлығы да мемлекеттің қалыптасуы мен тұрақты дамуына үлкен ықпал етті. 1991 жылы тәуелсіздік алғаннан кейін Қазақстан ауқымды экономикалық қиындықтарға кездесті: инфляция, өнеркәсіптің төмен деңгейі, жұмыссыздық және экономикалық тұрақсыздық халықтың өмір сүру деңгейіне кері әсерін тигізді. Кеңестік жоспарлы экономикадан нарықтық экономикаға көшу міндеті елдің саяси және экономикалық басшылығы үшін оңай емес, бірақ маңызды қадам болды.

Экономикалық реформалардың алғашқы сатысы 1991-2000 жылдар аралығын қамтыды, Қазақстан экономикасын нарықтық қағидаттарға бейімдеу үшін инфляцияны төмендету, макроэкономикалық тұрақтылықты қамтамасыз ету және жекешелендіру сияқты шаралар қабылданды. Жекешелендірудің бірінші толқыны мемлекеттік меншік объектілерін жеке меншікке беру арқылы елдің экономикалық әлеуетін жақсартуға бағытталды. Алайда, реформалардың кейбір тұстары, атап айтқанда жекешелендірудің ашық жүргізілмеуі, әлеуметтік қоғамда сыбайлас жемқорлықтың дамуына себеп болды. Жекешелендіру жұмысы барысында болған заңсыз іс қимылдар елдегі экономикалық теңсіздікті арттырып, табыс көлемін азайтты [1].

2000-жылдары Қазақстанның экономикалық дамуының жаңа кезеңі басталды. Мұнай мен газ бағасының өсуі ел экономикасына жаңа серпін беріп, ұлттық қордың құрылуына ықпал етті. 2003 жылы «Индустриялық-инновациялық даму стратегиясын» қабылдады оның мақсаты экономикалық тәуелділікті азайту және экономиканы әртараптандыру болды [2]. Стратегия аясында Қазақстанда металлургия, химия өнеркәсібі және агроөнеркәсіп кешені сияқты саладағы жобалар іске асырылды. Сонымен қатар, «Қазақстан 2050», «Нұрлы жол» және «100 нақты қадам» бағдарламалары экономиканың тұрақты өсуін қамтамасыз етуге жоспарланды [3].

Ақша реформасы: Тәуелсіз Қазақстанның алғашқы маңызды қадамдарының бірі экономикалық дербестікті қамтамасыз ету және инфляцияны бақылау үшін 1993 жылы ұлттық валютаны енгізу қажет болды. 1993 жылғы 15 қарашада Қазақстан рубль аймағынан шығып, өз валютасы – теңгені айналымға енгізді. Теңгенің енгізілуі елдің қаржы жүйесін тұрақтандырып, инфляция деңгейін төмендетуге және экономиканы бақылауға мүмкіндік берді. Тәуелсіз ұлттық валюта елімізге шетелдік инвестицияларды тартуға, банк секторын дамытуға және экономиканы дербес басқаруға жағдай жасады.

Конституциядағы өзгерістер: Қазақстанның Конституциясы мемлекетті басқару жүйесін анықтайтын негізгі құжат болып табылады. 1993 жылы алғашқы Конституция қабылданып, елде президенттік-парламенттік басқару нысаны орнатылды, алайда бұл жүйе елдің дамуын толық қамтамасыз ете алмады. 1995 жылы жаңа Конституция қабылданып, Қазақстанда президенттік басқару жүйесі енгізілді, бұл елдегі билік тармақтарының теңгерімділігін қамтамасыз етті. Конституцияға 2007 және 2017 жылдары енгізілген өзгерістер Парламенттің рөлін нығайтуға бағытталды, ал 2022 жылғы ауқымды реформалар нәтижесінде «суперпрезиденттік» басқару жүйесінен «президенттік республика» моделіне көшу басталды. Бұл қадамдар билік тармақтары арасындағы тепе-теңдікті қамтамасыз етуге және елдегі демократияны арттыруға бағытталды [4].

Индустрияландыру: Экономикалық өсімді тұрақтандыру үшін Қазақстанда 2010 жылы «Үдемелі индустриялық-инновациялық даму бағдарламасы» іске қосылды. Бағдарлама

мақсаттарының бірі – экономиканы әртараптандыру және Қазақстанның шикізатқа тәуелділігін азайту болды. Осының нәтижесінде Қазақстанда жаңа өндіріс орындары құрылып, мұнай және газ салаларынан бөлек, металлургия, машина жасау, химия өнеркәсібі, фармацевтика және тамақ өнеркәсібі сияқты салалар дами бастады. Индустрияландыру экономикаға тұрақты өсу және жұмыс орындарын ашуға мүмкіндік берді [5].

Ұлттық қор: Қазақстанның Ұлттық қоры 2000 жылы құрылды. Қордың негізгі мақсаты — шикізат секторынан алынған табысты тиімді пайдалану және оны болашақ ұрпақ үшін жинақтау. Ұлттық қордың активтері елдің экономикалық тұрақтылығын қамтамасыз етуде маңызды рөл атқарады. Әсіресе мұнай мен газ бағаларының өзгеруіне байланысты Қазақстан Ұлттық қорды пайдалана отырып, экономиканы тұрақтандыруға мүмкіндік алды. Ұлттық қор мемлекеттік бюджет тапшылығын қаржыландыру және экономикалық даму жобаларын қолдауда да қолданылып келеді [6].

Сонымен қатар мен елдің рухани даму мақсатында «Мәңгілік Ел» идеясын атап өткім келіп отыр. Бұл идея Қазақстанның Тұңғыш Президенті – Елбасы Нұрсұлтан Назарбаевтың бастамасымен ұсынылды «Мәңгілік Ел» идеясы елдің саяси және әлеуметтік дамуының негізгі қағидаттарын айқындайтын құжаттарда көрініс тапты. Оның ішінде Қазақстан Республикасының 2050 жылға дейінгі даму стратегиясы және мемлекеттік бағдарламалар бар. Сондай-ақ, бұл тұжырымдама «Жаңа Қазақстан» құру идеясының құрамдас бөлігі ретінде танылды. Идеяның негізі «Ұлттық бірлік – Қазақстанның басты артықшылығы» ұстанымына сүйеніп, халықтың біртұтас екенін көрсетеді. «Мәңгілік Ел» идеясы қазіргі және болашақ ұрпақтың алдында тұрған үлкен жауапкершілікті еске салады. Ол Қазақстанның біртұтастығын сақтай отырып, тұрақтылық пен прогреске ұмтылуға бағыттайды. Ұлттық идеяның маңызы – елдің рухани, әлеуметтік және экономикалық дамуын қамтамасыз ету арқылы мәңгілік құндылықтарды қалыптастыруда жатыр.

Алайда, Қазақстанның экономикалық реформалары тек табыстарға ғана емес, сонымен қатар бірқатар қиындықтарға да тап болды. Біріншіден, Қазақстан экономикасының мұнай және газ секілді шикізатқа тәуелділігі елдің экономикалық тұрақтылығына қауіп төндіреді. Мұнай бағасының құбылмалы болуы экономикаға әсерін тигізіп, инвестициялық тәуекелдерді ұлғайтады. Екіншіден, өңірлік теңгерімсіздік мәселесі маңызды болып табылады. Елдегі экономикалық даму көбінесе Алматы және Астана сияқты ірі қалаларда шоғырланған, ал ауылдық және шалғай аймақтар экономикалық тұрғыдан артта қалуда. Бұл жағдай әлеуметтік теңсіздікті күшейтіп, ауыл тұрғындарының қалаларға көшуіне әсер етеді. Үшіншіден, әлеуметтік мәселелер де маңызды орын алады. Халықтың кейбір топтары экономикалық реформалардан пайда көргенімен, басқа топтарда әлеуметтік жағдайдың нашарлауы байқалады. Бұл әсіресе ауыл шаруашылығы және өнеркәсіп салаларында жұмыспен қамтылған адамдарға әсер етті.

Қорытындылай келе, Қазақстанның тәуелсіздік жылдарындағы әлеуметтік-экономикалық реформалары елдің тұрақты дамуы мен оның халықаралық беделін қалыптастыруға маңызды үлес қосты. Экономикалық өсім тұрақты болды: ЖІӨ 1991 жылдан бері 20 есеге артты, ал шағын және орта бизнестің үлесі 30%-дан асты. Шетелдік инвестициялар көлемі 380 миллиард АҚШ долларынан асып, Қазақстан Орталық Азиядағы негізгі инвестициялық орнына айналды. Әлеуметтік салаларда халықтың өмір сүру ұзақтығы 67 жастан 73 жасқа дейін өсті, ал кедейлік деңгейі 90-жылдармен салыстырғанда 40%-дан 5%-ға дейін төмендеді. Білім беру саласында «Болашақ» бағдарламасы арқылы 13 мыңнан астам студент шетелде білім алды. Саяси реформалардың арқасында 2022 жылы президенттік-парламенттік модель енгізіліп, билік тармақтары арасында өкілеттіктер теңестірілді. Қазақстанның халықаралық аренадағы рөлі де нығайды: елге 130-дан астам мемлекетпен дипломатиялық байланыс орнатты. Көрсетілген нәтижелер арқылы реформалардың орасан зор пайдасын білеміз, Қазақстанның экономикасы әлі де жаңа сын-қатерлерге дайын болуды қажет етеді, сондықтан алдағы жылдарда инновацияға, әртараптандыруға және орнықты дамуға бағытталған реформаларды жалғастыру маңызды. Қазақстанның тәуелсіздік жылдарындағы экономикалық реформалар тарихы елдің әлеуетін арттыру жолында тиімді сабақ болатыны анық.

Қазақстанның тәуелсіздік жылдарындағы экономикалық реформалары елдің әлеуметтік-экономикалық дамуы мен халықаралық беделін қалыптастыруда маңызды рөл атқарды. ЖІӨ-нің айтарлықтай өсуі, шетелдік инвестициялардың тартылуы, әлеуметтік көрсеткіштердің жақсаруы және саяси жүйедегі реформалар мемлекеттің тұрақты даму жолына түскенін дәлелдейді. Тәуелсіздік жылдарында қабылданған реформалар Қазақстанды әлемдік экономикалық жүйеге интеграциялап, оны Орталық Азиядағы көшбасшы елдердің қатарына қосты.

Сонымен қатар, тәуелсіздік жылдарындағы табыстар елдің болашағы үшін негіз қалап, жаңа реформаларды жүзеге асыруға қажеттілік туындатты. Экономиканың шикізатқа тәуелділігі, өңірлік теңсіздік және әлеуметтік мәселелер сияқты сын-қатерлер экономикалық саясаттың одан әрі

жетілдірілуін талап етеді. Бұл бағытта экономиканы әртараптандыру, инновациялық даму және шағын және орта бизнесті қолдау басты басымдықтардың бірі болуға тиіс.

Қазақстанның тәуелсіздік жылдарындағы экономикалық реформалар тәжірибесі елдің тұрақты даму жолын іздестіру барысында маңызды сабақ бола алады. Елдің болашағы үшін экономикалық реформалардың жалғасуы, тұрақты өсуді қамтамасыз ету және халықтың өмір сүру деңгейін жақсарту басты мақсат болып қала береді. Бұл бағытта «Мәңгілік Ел» идеясы ұлттық бірлік пен тұрақтылықтың негізінде елдің рухани, экономикалық және саяси дамуын одан әрі нығайтуға септігін тигізеді. Қазақстанның жаһандық сын-қатерлерге икемді жауап бере отырып, бәсекеге қабілетті және орнықты экономика құруы – тәуелсіздіктің маңызды нәтижелерінің бірі болып табылады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Сәрсенбаев Ж. Индустриялық-инновациялық даму және Қазақстан экономикасы. – Алматы: Экономика институты, 2019 ж.
2. Сүлейменов М.Б., Жүнісов Б.К. Экономика және қаржы: Қазақстандағы реформалар тарихы. – Алматы: Раритет, 2021 ж.
3. Идрисов Б.Т. Экономикалық саясаттың негізгі аспектілері және даму стратегиялары. – Нұр-Сұлтан: Экономика, 2016 ж.
4. Қазақстан Республикасының Конституциясы. – Алматы: Юрист, 2022 ж.
5. Қазақстан Республикасының индустриялық-инновациялық даму бағдарламасы туралы мәліметтер. Қазақстан Республикасының Индустрия және инфрақұрылымдық даму министрлігінің ресми <https://www.gov.kz>.
6. Қазақстан Республикасының Ұлттық қоры туралы: Ресми сайт мәліметтері. Қазақстан Республикасының Ұлттық банкі. <https://nationalbank.kz>

UDC 81.373.43

POLYSEMY IN ENGLISH AND KAZAKH LANGUAGES

Amankos A., 6B02313 «Foreign Philology and Translation»,
M.Kh. Dulati Taraz University, Taraz city

Yesenbayeva A., Senior Lecturer, Department of Foreign Philology and Translation,
M.Kh. Dulati Taraz University, Taraz city, Aseltaraz86@mail.ru

Annotation: In fact, language has a high emotional potential, and ambiguity is a great advantage for language, so the article shows the types of ambiguity, the structural and functional features of ambiguity in translation, the difference between the use and classification of ambiguity in Kazakh and English. The article also deals with the translation of polysemy in two languages through a comparative and contrastive analysis of observations.

Key words: polysemy, translation, Kazakh, English.

It is often said that polysemy is the fact that a word has several meanings or lexical-semantic variants, usually related to the continuity of meaning in the semantic field. Herford defines polysemy as follows: polysemy is the condition in which a word has several meanings that are very closely related to each other. In other words, a native speaker has clear intuitions about different meanings that are somehow related to each other. For example: the mouth of a person and the mouth of a river, where both mean "the opening of a solid mass from the inside to the outside". If we consider the types of polysemy, it is known that ambiguous feelings have a motivational connection with each other. There are different ways to adjust these relationships. For example, according to D. Alan Cruz, two relationships can be distinguished: linear (or vertical) and non-linear relationships between polysemes [1, 110-111]. These relationships also have subgroups as shown in the graph below:

If one of the senses is a specialization of the other (which, of course, means that the latter is a generalization of the former), the relationship is linear. Specialization can be distinguished from generalization if you recognize one meaning as more basic than the other: if A is more basic than B, and B is more specialized than A, then B is a specialization of A [1, 110].

The need to justify postulated semantic differences within a polysemous lexeme is a general requirement of any semantic theory, but it is particularly relevant for any conceptual explanation of metaphor and metonymy typical of "standard" cognitive linguistics [2, 116].

A metaphor is based on the relationship or interaction of two meanings of a word - direct and contextual - and its use is analyzed as follows:

- "Besides, Della has beautiful golden hair", where the phrase "golden hair" means that the girl has beautiful hair or the color of her hair is similar to gold. And in this sentence, the author expresses the meaning through the word "gold".

There are other similar examples:

- "He went down to his knees and covered him like a cloak";

"The next two hours were like a blissful dream."

The word "dream" in the third sentence is described by the word "happy" and here its meaning changes not directly, but contextually, if we translate it into Kazakh, we can also see the differences:

- "The last two hours have passed like a sweet night."

We translate the word "happy" in the sentence into Kazakh as "sweet", and we noticed that the meaning changes metaphorically when the phrase is translated into another language. When translating a metaphor, you should pay attention to three aspects of the metaphor, which are listed below:

a) severity aspect;

b) the aspect of the structure of polysemantic meanings;

c) the aspect of polysemantic meanings.

We see examples of the use of metaphors in the Kazakh language itself:

- "Are you coming to Jay now?" - said health reporter.

- Metonymy is described as figurative usage based on association and is considered a rich source of polysemantic variations. Also in Kazakh there are similar features of polysemantic words, and words change their meaning with different words depending on the context. Below are examples of metonyms in Kazakh similar to English:

- Мен көп адамдарды тамақтандыруым кеpek. There are too many many mouths to feed.

- Ауызыңды толтырып сөйлемe. Don't talk with your mouth full.

- Қандай керемет юбка. Қандай әдемі юбка. She was wearing a red skirt. She was wearing a red skirt.

- Оның көлігі баp. He has his own wheels.

- Дөңгелек шешілді. One of the wheels fell off.

- Джейн бай адамға тұрмысқа шықты". Jane married a man with a large bank account.

As we can see, some sentences are also translated into Kazakh metonymically, and some are translated with different words without changing the meaning of the context, examples of metonymic words in Kazakh:

- Сырым looked and asked: "Are you from this area?"

- Who is Yellaman?

We can see a metonymic translation into English in the following sentences:

- Looking at the employees: "Are you from this area?" he asked.

- Who is the important one? (Who is this person?)

- He lives with a pen. (in writing)

- He covered her mouth.

As it is known, lexical meaning differs from other meanings and is more specific and personal. Each lexical meaning belongs to a specific word. The development of the meaning of a word leads to the expansion of its lexical meaning. And words are polysemantic. This means that the language does not create a new name for each new concept and meaning, but they can be expressed using existing words in the language. As a result, the lexical-semantic meaning expands. For example, the verb "ұшы" (to fly) is actually associated with the actions of birds, but nowadays its meaning has expanded, and the verb is associated with such concepts as "eye", "kite", "plane", "airplane". "Earth" artificial satellite. At first glance, there is a similarity between homonyms and polysemous words. Both have the same shape, but different meanings. But there are big differences between these words. Because the meanings of polysemantic words are close or similar to each other, because polysemantic words are created by expanding the dominant meaning of one word, and even if the concept in the main meaning means another concept, things have a commonality or commonality. the events they represent. For example, "face" (face) is polysemantic, as it is used in the meanings of "face of a person", "face of a street", "face of a book". We see that there is a similarity in their meanings. In Russian, the word "base" has five meanings, and in English, the word "get" has more than ten meanings, so in the draft [3, 112] there is a distinction between homonymy and polysemy:

We analyze the features of polysemantic words by comparing examples from O. Henry's stories with examples of polysemantic words in Kazakh and English. for example "golden hair" - "Della has beautiful golden hair". The word "gold" means: a) bright yellow, like gold; b) golden opportunity - a good chance to get something valuable or achieve great success; c) golden boy/girl - a popular and successful person; d) golden period of time - a period full of great happiness or success: golden years, golden days. As you can

see, the word "gold" has many meanings, and the author used this word to describe women's hair. In Kazakh, the word "алтын" has different meanings, for example, "алтын сағат", "алтын балта", "алтын балық", and we can use the word "алтын" to describe it. in this way. and translate the sentence into the Kazakh equivalent: "Алтын басты әйелден бақа басты ер артық". The structure of this word comes from the word ". "Shine" - "His eyes were shining". Brilliantly adv (from brilliant): a) bright - brilliant light or color is very bright and strong; b) smart - very smart and skillful. In Uzbek: "rayxap" - a) rayxap (бағалы тас); b) light, opportunity; c) smart; d) believer. And in a sentence in Kazakh, to convey the correct meaning of the sentence, it can be translated using the word "rayxap" (diamond).

Systematic polysemy. Since metaphor has fewer requirements for consistency in its nature, it is considered the least systematic. And the most basic, perhaps the most systematic metaphors, most of them have become so naturalized that they no longer feel like metaphors [1, 113]. According to Murphy, persistent (also called systematic) polysemy is a type of polysemy that receives a fair amount of linguistic attention [4, 89-90]. For example, words denoting containers can usually refer to both the type of container and the contents of the container, as described below:

- "container" means: I put sand in a box/bottle/jar/canister;

- "contents" means: I dropped the whole box/bottle/jar/canister on the floor.

Metonymy can be very systematic, and Kruse gives some of its subtypes, and his classification is similar to Puteevsky's: "types of trees" / "type of tree"; "fruits" / "tree species"; "flower" / "plant"; "animal" / "meat"; "composer" / "this music"; "food" / "the person who ordered the same thing". Here are some examples that you can highlight:

- beethoven was deaf (the composer). Beethoven was snow;
- do you like Beethoven? (the same music). What did Beethoven like? (Did you enjoy listening to Beethoven's works?);
- i have been reading "Lev Tolstoi" (the author's work) for a long time. Tom has been studying for a long time.

From point of our view, the study of ambiguity is, of course, based on the internal nature of languages, and each language has its own characteristics in this area. On the other hand, a comprehensive study of the features of such a phenomenon as polysemy, words that have several meanings, provides a broader atmosphere and a better opportunity for an in-depth analysis of similar and different features of different systematic languages.

Bibliography:

1. Cruse, D. A. Meaning in Language. An Introduction to Semantics and Pragmatics. University of Manchester: Oxford University Press. 2000.
2. Riemer, N. Cognitive Linguistics Research. The Semantics of Polysemy: Reading Meaning in English and Warlpiri. Walter de Gruyter GmbH & Co. KG, D-10785, Germany: Berlin, 2005.
3. Irisqulov, M. T. Tilshunoslikka kirish. Second ed. Tashkent: Yangi asr avlodi, 2009.
4. Murphy, M.L. Lexical Meaning. United Kingdom: Cambridge University Press, 2010.

UDC 800.862: 811.11

YOUTH SLANG IN AMERICAN ENGLISH

Magomadova R., 2nd-year student of the educational program 6B02303 «Translation Studies», Taraz University named after M.Kh. Dulaty, Taraz, rmagamadova14@gmail.com

Shim T.V., Senior Lecturer, Department of "Foreign Philology and Translation Studies", Master of Philology, «Translation Studies», Taraz University named after M.Kh. Dulaty, Taraz

Annotation: This study examines examples of American youth slang; investigates the use of slang during different periods in history; identifies the factors that influenced the formation and spread of slang; explores the impact of technological advancements on slang usage; proposes the context in which certain terms are used; provides a comparative analysis of slang from different perspective.

Key words: slang, communication, culture, youth culture, expressions, history, trends

Over the last twenty years, the field of linguistics has undergone a notable transformation, shifting its emphasis from the study of written language to the examination of live, interactive communication. Various functional forms of language are derived from secondary types and are contrasted with the primary

form, which is spoken language. The exploration of spoken language is crucial because it is regarded as the authentic form of language and serves as the benchmark for assessing all other communication methods.

As international communication continues to expand, there is an increasing demand for the use of slang from American English, which aids in understanding the mindset of American youth and their perspectives on life. The topicality of this research lies in recognizing that slang studies have become a vital component of literary analysis in response to the fast-paced changes in our global landscape and interconnectedness. The relevance of examining slang is not only persistent but is also growing in light of broader international collaboration, globalization, and the rise of digital culture. Slang holds significant importance in areas such as internet culture, mass media, and entertainment, where it is widely utilized and directed toward large audiences. Misunderstanding slang can result in various communication issues, speech mistakes, and misinterpretations during cross-cultural exchanges.

The objectives of this research work are:

- to conduct a comparative analysis of slang from different generations
- to study examples of slang words and expressions, their meaning, and contexts of use
- to examine the influence of technology and social media on the development of American slang

The term “slang” first appeared in the 18th century and originally referred to the language of “lower” or “discredited” people. By the early 19th century, its meaning expanded to encompass not only criminal elements but also a broader range of informal expressions used below the level of standard educated speech. In the United States, slang began to form with the arrival of the first English settlers, who adapted words and phrases that were absent from British English. Over time, these words became part of the common language [1, 6].

The slang of the 1920s, known as the “Roaring Twenties”, was a period of significant social change and cultural transformation in America. After World War I, society sought entertainment and freedom, which was reflected in the language. During this time, terms such as “flapper” (a young woman who embraced a lifestyle viewed as unconventional), “speakeasy” (an illegal bar), and “bootlegger” (a smuggler) emerged. These words reflected new lifestyles and consumption patterns, as well as changes in women’s social status.

The 1960s were marked by social upheaval and counterculture. The slang of this era reflected a protest against traditional norms and values. Terms like “far out” (amazing) and “bread” (money) became symbols of a new age. The hippie movement used slang to express ideals of freedom and love, which was also evident in their language. Slang became a means of identification for youth, allowing them to separate from previous generations and create their own culture. For instance, terms like “bummer” (a disappointment) and “fuzz” (police) expressed youth discontent with authority and traditional values. Technological advancements also played a crucial role in the spread of slang [1, 354].

The advent of television and radio facilitated the popularization of new words and phrases through music and shows. In the 1970s, slang became an important means of self-expression for young people, particularly within disco culture and protest movements. Terms like “boogie” (to dance), “groovy” (cool) and “bogus” (fake) conveyed both positive moods and youth protests against traditional norms. In the 1980s, the influence of pop culture continued to grow, with new slang expressions spreading through MTV and hip-hop music. Words like “wack” (lame), “rad” (awesome), and “dude” (guy) became integral parts of everyday speech. Both decades were characterized by creative language use that served as an essential tool for youth identity, reflecting social processes and changes within society [2, 127].

American slang in the 1990s and 2000s became an important reflection of cultural changes occurring in society, heavily influenced by pop culture, including television, music, and the internet. As a result, new forms of slang emerged that captured the zeitgeist, often incorporating elements from various subcultures.

The 1990s were marked by significant social change including the end of the Cold War and the rise of technology which influenced youth culture. This environment fostered a unique linguistic creativity that has left a lasting legacy on American English. Many of these slang terms have endured finding new life in contemporary conversation and social media platforms where nostalgia for the ‘90s continues to thrive.

Notable slang terms from the 1990s included: “buzzkill” (a term for something that ruins fun, first used in 1992), “da bomb” (used to describe something excellent or impressive), “talk to the hand” (a dismissive phrase indicating that the speaker is not interested in what someone else is saying). The rise of MTV and hip-hop culture also brought terms like “bling” (referring to flashy jewelry) and “phat” (meaning excellent) into mainstream usage [3, 589].

Transitioning into the 2000s, slang continued to evolve, influenced by new media and changing social dynamics. The rise of the internet and texting also introduced new expressions. The emergence of platforms such as MySpace and later Facebook significantly contributed to the spread of new words and abbreviations, such as “LOL” (laugh out loud) and BFF (best friends forever). Terms like “peeps” (a shortening of “people”), referring to friends or acquaintances, became popular along with “YOLO” (you

only live once), which gained traction as a justification for risky behavior. Additionally, the word “chillax”, a blend of “chill” and “relax”, emerged to mean to unwind.

American slang has undergone substantial changes from the early 2010s to the present, influenced by pop culture, social media, and societal transformations. Terms like “flex” (to show off), “shade” (subtle or indirect criticism) and “lit” (something cool or exciting) are actively used in the everyday speech of young people. Social media platforms, especially TikTok, Instagram, and Twitter, have played a crucial role in the development of slang. TikTok, in particular, has become a source for the creation and rapid dissemination of new expressions. (Appendix 1)

It is also noteworthy that the certain words are associated with specific genders. For instance, terms like “slay” (to impress someone with actions or appearance), “periodt” (emphasizing the finality of a statement), and “stan” (a devoted fan) are predominantly used by women. In contrast, words like “rizz” (charisma or charm) and “no cap” (meaning no lie or emphasizing truthfulness) are more popular among men.

Various types of abbreviations, acronyms, and clipped forms, widely used in youth slang, should be mentioned. Instant communication technology through mobile devices and personal computers on the internet has given rise to a large number of different abbreviations. Some of them are used as a form code, while others serve the purpose of linguistic economy, allowing ideas to be conveyed as quickly as possible. Many abbreviations have now become part of common language. One of the most popular is “OMG” (Oh My God) expressing strong surprise or shock at something. “ROFL” is another abbreviation indicating extreme amusement, standing for “Rolling On Floor Laughing”. “ELI5”, or “Explain Like I’m 5”, is used to request a simplified explanation when someone gives a complex one, commonly for science or technology topics from a non-expert perspective. “PAW”, or “Parents Are Watching”, is a kind of alert if teenagers do not want to share something in their parents’ presence. “IRL” (In Real Life) clarifies the difference between internet personas and actual life.

In the South of the United States, one of the most recognizable expressions is “y’all”, which is used as a plural form of address. Variants like “you-all” can be found in different parts of America, such as Kentucky and Florida, while “yinz” is common in Pittsburgh.

Expressions such as “I ain’t never” (I never), “gonna” (going to), and “lemme” (let me) are frequently used in Southern dialects as a form of emphasis, though they are often regarded as informal or non-standard in formal English usage [3, 6].

“Hella” is a slang term predominantly used in Northern California to intensify meaning, signifying “very” or “a large amount”. It functions as an intensifier in phrases like “I’m hella tired” or “There were hella people at that party”. The term is closely tied to the Bay Area, especially Oakland, where it likely emerged in the late 1970s. Its usage identifies speakers as being from Northern California, establishing a linguistic marker that sets locals apart from non-locals. [3, 389]

Another characteristic phrase is “fixin’ to”, which indicates an intention to do something, for example, “I’m fixing to go to the cinema”. This phrase not only expresses a plan but also highlights the distinctive communication style of Southern people. Research shows that “fixin’ to” can be used in various tenses and often carries some degree of uncertainty about the timing of the action.

The word “dope” (very good), originally, was used to refer to drugs and substances that affect consciousness. However, since the 1960s, it has come to be used to describe something cool or impressive, especially in youth culture. Today, “dope” is widely used in music and pop culture.

Another fairly common term associated with the West Coast of America is “stoked”. The term “stoked”, meaning enthusiastic or excited, was first recorded in surfer slang around 1963. It gained popularity in California’s surf culture during the 1960s, where it was used to convey the excitement and thrill that came with surfing. The word has since expanded beyond its surf origins and is now used widely to express excitement in various contexts.

Linguist John McWhorter connects the origins of many Western slang terms to African American Vernacular English (AAVE), emphasizing how numerous expressions have transitioned from black English to white English, reflecting cultural interactions and exchanges within the broader society [4, 17].

The slang of Northeastern part of America also varies due to the influence of the region’s culture. For example, the term “wicked” serves as an intensifier similar to “very”, and has roots that can be traced back to the late 1970s in Massachusetts, particularly in the North Shore area. It has evolved over time and is now commonly used across New England, although its usage can differ among individuals. For instance, some people may use it frequently in casual conversations, while others might reserve it for specific contexts or simply use it as a nostalgic term [3, 456].

In Chicago slang “canny” means “good” or “nice”. It is often used to describe something that is pleasing or agreeable. The term has Scottish origins, meaning “wise” or “shrewd”. It has evolved to take on more casual connotation, reflecting the friendly nature of local communication.

Additionally, the word “juke” refers to dancing, often in a lively or energetic manner. It is commonly associated with the local music scene, particularly genres like house music and footwork. This term has

roots in African American Vernacular English (AAVE) and has been popularized through Chicago's vibrant dance culture.

One of the slang terms is the Midwest is "pop" – a common term for carbonated soft drinks. The use of "pop" is prevalent in the area and is thought to have originated from the sound made when opening a carbonated beverage. Similarly, the word "bubbler" is a term for a drinking fountain. Primarily used in Wisconsin, this term has spread to neighboring states like Minnesota. It originated from the Bubbler brand of drinking fountains that were popular in the early 20th century [3, 99].

"Ope" is a common interjection used to express surprise or to apologize for a minor mistake, such as bumping into someone. It embodies the polite and friendly nature of Midwestern culture, where acknowledging small mistakes is part of social interaction. This term is particularly prevalent in the Upper Midwest.

Studying the different types of American slang shows the wide variety of language used across the United States. Each region–Southern, West Coast, Northeastern, and Midwestern–has its own special words and phrases that improve communication and also represent the cultural identities and social interactions of the people living there.

In my research, using more than 50 examples, we focused on the study of American slang, which plays a significant role in colloquial language and reflects cultural changes in society. It should be emphasized that the uniqueness of slang lies in the fact that, being an integral part of the language, it develops and evolves alongside it. Thus, slang will remain a relevant topic for study in lexicology for as long as the language itself exists. Slang, contrary to what many mistakenly believe, is not a new phenomenon but has existed since the 18th century. The history of American slang dates back to earlier times when it was used by various social groups and criminal elements.

We conducted an analysis of various historical periods, starting from the 1920s when the slang began to mirror social changes and new lifestyles, and extending to the present day, where the internet and social media have a substantial impact on the dissemination of new expressions. In the course of the work, we examined the differences in slang depending on the region of the United States. Slang varies not only over time but also geographically, making its study particularly interesting.

Appendix 1

Influence	Description	Examples
Internet Culture	Rapid dissemination of slang through social media platforms.	"Lit," "fam," "canceled," "woke"
Music and Pop Culture	Influence of hip-hop and pop music on everyday language.	"Flex," "girlboss"
Youth Trends	Creation of new terms by young people expressing individuality and navigating adult responsibilities.	"Adulthood," "salty"
Technology & Communication	Use of texting and abbreviations to enhance communication.	"SMH," "LOL"

Bibliography:

1. Green, J. The Vulgar Tongue: Green's History of Slang. Oxford, Oxford University Press. 2015. 419 p.
2. Lighter, J. E. Historical Dictionary of American Slang. New York, Random House, 1997. 1742 p.
3. Dalzell, T. The Routledge Dictionary of Modern American Slang and Unconventional English. London, Taylor & Francis, 2018. 1104 p.
4. McWhorter, J. H. Talking Back Talking Black. New York, Bellevue Literary Press, 2017. 192 p.

LOW STUDENT ENGAGEMENT DURING GROUP WORK ACTIVITIES AT THE ENGLISH LESSON

Serik A., 4th course student of the EP 6B01707 «Training of foreign language teachers», Taraz University named after M.Kh. Dulaty, Taraz, serikaslan28@gmail.com
Sabyrbek N.Y., lecturer of the department «World languages», Taraz University named after M.Kh. Dulaty, Taraz, ny.sabyrbek@dulaty.kz

Annotation: This research explores low engagement in student group work, inspired by classroom observations of inconsistent participation. It aims to uncover the factors contributing to low engagement and presents strategies to help teachers foster a productive and inclusive group environment. The given article is designed to guide educators in implementing role-based structures and accountability techniques, leading to a more balanced and motivating group work experience.

Key words: student engagement, group work, classroom strategies, motivation, role clarity, peer accountability, collaborative learning

Group work is integral to learning, as it promotes collaboration, communication, and problem-solving skills. However, educators often observe disparities in participation levels, where some students dominate while others disengage. This study explores why engagement varies and what can be done to promote active involvement from all group members. Importance of this research lies on the fact that uneven engagement can diminish the effectiveness of group work, leaving some students without meaningful learning experiences. Addressing engagement challenges is crucial to making collaborative work beneficial for all students. A critical success factor for any community – at work and outside work – is the extent to which it can coordinate itself to communicate and achieve common goals: in other words, to collaborate [1]. Further, we are going to work with research questions as “What are the main factors impacting student engagement in group work?” and “What specific strategies could increase student engagement in group activities?”.

Background and Literature Review. Research on student engagement highlights the importance of clearly defined roles, peer accountability, and motivation. Prior studies have shown that engagement in group work is closely tied to students’ sense of responsibility and personal relevance in their roles [2]. The phenomenon of “free-riding,” where some students rely on others’ contributions, is often managed through accountability measures like peer assessments. Users who attempt to benefit from the resources of others without offering their own resources in exchange are termed “free-riders.” [3]. Studies suggest that engagement improves when students’ tasks align with their interests, helping them see the value in group work. From a work design point of view, the establishment of groups is consistent with a psychological approach, and is thus intended to increase satisfaction and related outcomes. [4]. This alignment not only enhances motivation but also encourages students to contribute more actively and consistently.

Study Setting: Conducted with elementary-level students in a controlled group work task, the study focused on capturing diverse engagement levels to understand how different factors influence participation.

Participants: A varied group of students with distinct engagement profiles were chosen to represent a broad range of motivational and collaborative skills.

Data Collection Tools:

- Rubrics: Evaluated individual contributions, collaboration, responsibility, and engagement, categorizing students as Exemplary, Proficient, or Developing.
- Surveys: Used a 5-point Likert scale to assess motivation, contribution, understanding, and challenges, providing quantitative data on perceived engagement.
- Interviews: Explored student perspectives on challenges and potential improvements, offering qualitative insights.

Data Collection and Analysis

Approach: This action research approach actively involved students and teachers in analyzing and improving engagement levels. Combining rubrics, surveys, and interviews enabled a comprehensive assessment of engagement in group work.

Data Collection Process:

Rubric Scores: Average scores across the four engagement criteria revealed that while most students showed high engagement, a subset faced challenges, particularly in responsibility and consistent contribution.

Survey Results: High motivation and understanding scores indicated general positivity toward group work, though challenges like unequal contribution highlighted areas needing support.

Interview Themes:

Motivation: Clear, interest-aligned roles increased engagement.

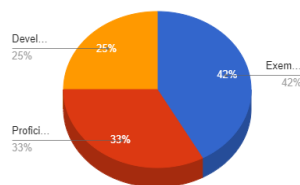
Challenges: Issues with equal contribution and communication reduced engagement.

Preferred Improvements: Students recommended more defined roles and accountability to foster a balanced experience.

Findings

Rubric Analysis: The data showed that most students (75%) demonstrated strong engagement, categorized as either Exemplary or Proficient. However, 25% of students were labeled as Developing, indicating a need for more support in participation consistency.

Rubric Analysis (Pie Chart)

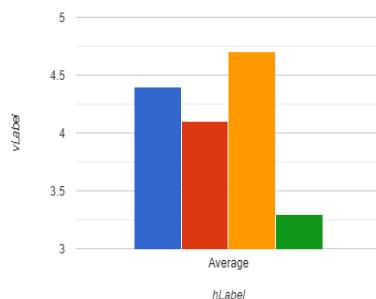
1. Rubric Analysis (Pie Chart)

These are categorizations relative to average scores on four criteria, Individual Contribution, Collaboration, Responsibility & Initiative and Engagement. The Exemplary level comprises the students for whom engagement across all criteria is highlighted, indicating they were high participants in class and where responsible with their role as a student. Students in the range Proficient are engaged and may simply have a few points that need work. Students who are still developing, however, might not contribute as often or may need more explicit support in order

to engage fully. This broad distribution offers fast insight into trends of engagement, where most students are engaged at a positive level in their learning experience as well as those that may require more intentional efforts to increase student's group dynamics.

Survey and Chart Insights:

Survey Analysis (Bar Chart)

2. Survey analysis (Bar chart)

Blue bar: Average motivation score (4.4)

Red bar: Average contribution score (4.1)

Orange bar: Understanding score (4.7)

Green bar: Challenge score (3.3)

Bar chart of average scores from survey questions pertaining to group work and student engagement using a 5-point Likert scale (1 = Strongly Disagree, 5 = Strongly Agree). There was a series of questions addressing Motivation, Contribution, Understanding and Challenges. High motivation (4.4) and understanding (4.7) scores indicate that group work is interesting and helpful for most students. On the other hand, a

score of 3.3 for challenges tells us that some students experience difficulties with some aspects of group work (communication or task management). This insight points to places that could be adjusted to improve their overall group work experience, including clarifying roles or providing more guidance.

Interview Insights: Interviews confirmed that a clear role is one of the most important motivators. A more specific finding was that students were more engaged when the roles they played corresponded to their interests and strengths. Recurring issues were miscommunication and imbalanced participation, both taking from the group experience. Students suggested clearer responsibilities and accountability to help balance the load and ensure equity in group work.

Motivations: The majority of the students, such as Gulnaz and Sanzhar, stated that they are more motivated working in a group than on their own, especially if the task is collaborative and roles between group members are defined.

Quote of the Key Idea: "I love group work because I get to learn from people, but I like it best when dividing roles is very clear." – Aruzhan

Challenges: The lab report which was group based had its challenges as pointed out by a few students Madi and Serik where in some cases members had less contribution on their part which causes frustration and affects the engagement in the activity.

Highlight: When it is only a handful that is doing the work, I get really angry about it. I wish there was more accountability. – Zhanar

Preferred Improvement: Clarity regarding roles and peer feedback (to ensure everybody brings a fair share) were suggested as betterment opportunities by multiple students.

Important: "We need defined roles in order to be held accountable. – Bayan.

Discussion and Implications

Results from the study indicate that adding a more managed role with an enforcement accountability helps in encouraging participation. Students value the collaborative benefits of group work, as indicated by

high motivation and understanding scores-though challenges tied to contribution equity highlight areas for enhanced support strategies.

Implications for Classroom Practice:

In particular, guidelines are presented on teachers' mediating and modeling role in peer and self-assessment, as well as on how to use formative assessment instruments, such as rubrics, scripts, and prompts, in order to promote student involvement in assessment [5].

Role Clarity: With each group member having a specific role there is less frustration and all group members can participate equally. Filling specific roles like note-taker, timekeeper, and presenter allows for greater equitable participation among students.

Implications: Taking in to consideration the results of this study could provide tangible, useful recommendations for group work environments. This research offers educators a blueprint to create a more inclusive and inspiring classroom culture where the contributions of each student are valued.

Importance: This study's findings provide implementation-ready recommendations to increase engagement in cooperative learning environments. This research offers a framework for educators allowing them to create a classroom approach that encourages students to work together and motivates learners, makes sure every student feels valued.

Future Research Directions: Future research should build upon these findings with additional study of group engagement across age cohorts or by testing the sustained impact of structured roles and peer review on group activity engagement.

Conclusion

The student engagement in group work is contingent on motivation, defining roles and accountability—for example. If these elements are attended to – there can be a more enriched and thoughtful group work experience for students who feel both treasured and accountable. These research outcomes also have implications for the practice of education, providing strategies within a collaborative learning environment to enhance student participation while avoiding challenges such as unequal engagement. With these strategies, teachers can maximize the opportunities that group work offers students while minimizing its most common pitfalls so that the benefits of studying in groups largely outweigh their drawbacks for everyone involved. In sum, this study pinpoints three of the most important factors in improving group work – motivation and role clarity and accountability – needed to increase student engagement in group work.

Bibliography:

1. Patel H., Pettitt M., Wilson J. R. Factors of collaborative working: A framework for a collaboration model //Applied ergonomics. – 2012. – T. 43. – №. 1. – C. 1-26.
2. Title of the Study. Journal/Publisher. Bacon C. S. Student responsibility for learning //Adolescence. – 1993. – T. 28. – №. 109. – C. 199-213.
3. Feldman M., Chuang J. Overcoming free-riding behavior in peer-to-peer systems //ACM sigecom exchanges. – 2005. – T. 5. – №. 4. – C. 41-50.
4. Campion M. A., Medsker G. J., Higgs A. C. Relations between work group characteristics and effectiveness: Implications for designing effective work groups //Personnel psychology. – 1993. – T. 46. – №. 4. – C. 823-847.
5. Panadero E., Jonsson A., Strijbos J. W. Scaffolding self-regulated learning through self-assessment and peer assessment: Guidelines for classroom implementation //Assessment for learning: Meeting the challenge of implementation. – Springer International Publishing, 2016. – C. 311-326.

THE INFLUENCE OF SOCIAL MEDIA AND THE INTERNET ON THE ENGLISH LANGUAGE

Bekmukhanbetova M., 3rd-year student of the educational program 6B07017 «Training of English Language Teachers» M.Kh. Dulaty Taraz University, Taraz, abilgazi04@mail.ru

Torekeyev B.A., Senior Lecturer, Department of “World Languages” M.Kh. Dulaty Taraz University, Taraz, torekeyev333@gmail.com

Annotation: In order to comprehend how digital communication platforms influence language use and evolution, this study investigates the effects of social media and the internet on the English language. Analyzing vocabulary, grammar, and linguistic norm trends driven by social media and evaluating the impact of these shifts on formal and informal communication are among the main goals. According to the study, social media encourages linguistic inventiveness, as evidenced by the growing usage of new terms, acronyms, and colloquial language. But it also calls into question the standardization of language. The findings imply that although social media enhances linguistic diversity, teachers should place an emphasis on balanced language proficiency, encouraging flexibility between traditional and digital English.

Key words: social media, internet, English language, linguistic change, vocabulary, grammar, digital communication, language evolution, informal language, language standardization.

New forms of written language, such as blogs, tweets, Facebook postings, and LinkedIn profiles, have surely grown exponentially since the introduction of the Internet and the numerous social networks that followed. However, given that English is the most widely used language online, what effects has social media had on the English language? The quantity of people we can now connect with and the frequency of those communications are both significantly impacted by social media, which is undeniable. As a result, when we utilize social media to communicate, we encounter a wide range of personalities, viewpoints, and methods. Rich chances for focused English language use are offered by social networks. Every social media platform available today can be a potent tool for genuine communication while teaching a foreign language. English teachers can set up a private, closed social network for use in the classroom in addition to the more common ones like Facebook. This allows them to introduce a new method of teaching English. By emphasizing the many opportunities for English-language contact and the close collaboration and interaction between teachers and students, the establishment of such a network can be very useful in language instruction and serve as an extra tool for assisting students in their language learning [1].

Digital interactions have had a greater impact on the English language than ever before with the development of social media and the internet. People all across the world have modified English to fit new kinds of online communication, from informal conversations on sites like Facebook to quick exchanges on Twitter. Each platform's speed, brevity, and specific audience have encouraged the emergence of a particular language style that is frequently informal, innovative, and shortened. Although this modification demonstrates how flexible English is, it also calls into doubt the language's consistency and stability. Every epoch contributes fresh factors that mold language, which is always changing.

The internet and social media are examples of a contemporary, digital wave of influence that has an unprecedented impact on grammar and vocabulary. These platforms not only create new vocabulary but also encourage swift changes in language patterns that are challenging to track and manage. English can become more dynamic due to its fluidity, but it also presents difficulties for professionals, students, and teachers who must switch between formal and casual English. The purpose of this study is to investigate how social media and the internet affect English by looking at how they affect vocabulary, grammar, and communication style in general. By examining these changes, we hope to comprehend how digital platforms are changing English and think about the language's future.

New vocabulary is one of the most obvious consequences of social media on English. With the rise of digital platforms, terms like "influencer," "hashtag," and "selfie" have become widely used. Many of the new phrases and idioms that emerge from social media trends come from internet lingo. Particularly among younger users, acronyms and abbreviations like "LOL" (laugh out loud), "BRB" (be right back), and "IDK" (I don't know) are frequently used. In addition to saving time in online discussions, this tendency of word shortening introduces informal linguistic standards that are rarely employed in spoken or professional English writing. Grammar and sentence structure have also changed as a result of the internet [2].

Because Twitter and other social media sites have character constraints, users frequently skip punctuation, articles, and pronouns in order to communicate their ideas succinctly. "I'm going to the store," for example, could become into "Going store." Users also frequently utilize short phrases and expressive punctuation, like several exclamation marks, in a conversational tone. This communication style may have

an impact on users' grammar proficiency and, in certain situations, result in less formal language use in work-related contexts. Additionally, social media has changed how individuals interact by bringing in a distinctive fusion of written and visual language. Memes, GIFs, and emojis have become popular tools for adding comedy or expressing emotions, significantly enhancing the expressive power of the English language. However, this communication style might not be as clear as formal communication, which could result in misunderstandings or an excessive dependence on visual clues instead of precise language [3].

The argument for linguistic standardization is another example of social media's impact. English has become more diverse and adaptable since regional slang and dialects are now heard by audiences around the world. Although this variability contributes to the language's richness, it also presents difficulties for linguists and language teachers who want to preserve standardized English.

Teachers must strike a balance between teaching students basic grammar and vocabulary and the realities of using language online. Terms can gain global recognition suddenly because of social media trends. The internet has allowed terms like "viral," "unfriend," "hashtag," and "meme" to become part of common speech. Since modern challenges and trends are frequently reflected in digital language, these new terms not only enhance English but also reflect cultural changes.

English is also more accessible but more difficult to standardize due to cross-border social media acronyms like "DM" (direct message), "TBT" (throwback Thursday), and even regional slang. The use of acronyms and abbreviations to save time is another notable development. People value brevity in fast-paced online communication and frequently reduce lengthy sentences to initials like "BTW" (by the way) or "ICYMI" (in case you missed it). Although useful on the internet, this can affect offline interactions and occasionally result in misunderstandings, particularly amongst people. Beyond vocabulary and grammar, social media has introduced unique ways of blending text and visuals, reshaping how people communicate emotions, ideas, and opinions. Emojis, GIFs, and memes have become common elements in online conversations, acting as visual shorthand to express feelings or convey humor. Emojis, in particular, have developed their own set of interpretations and cultural meanings, adding an additional layer of complexity to digital communication [3].

For instance, a simple smiley face may convey warmth, while the same emoji in a different context could be interpreted as sarcastic. Moreover, these visual elements can substitute for traditional language in conveying messages, sometimes even replacing entire phrases or sentences. For instance, a laughing emoji can be used in lieu of "That's funny," while a thumbs-up emoji can be used in place of "okay" or "I agree." Although this shorthand might speed up communication, if the intended tone or context is not obvious, it can also result in misunderstandings. Because of this, online language frequently relies on a common comprehension of slang and visual symbols, which can be difficult for non-native speakers to grasp and may not transfer well to formal communication contexts.

Social networks' position and function in the contemporary educational process are hot topics due to the quick growth of information and communication technology. It should be noted that we are already discussing MOOCs, virtual learning, and mobile learning today; in other words, we are discussing a shift in the educational paradigm overall and the beginning of the so-called era of electronic pedagogy. As before, the younger generation is represented among the most "advanced" Internet users. Regretfully, adolescents are more drawn to websites with an entertainment focus—which, understandably, can include various social networks – than to educational resources. Samsonova O.S. defines a social network as an online platform that facilitates the development of social relationships [4]. Of course, there is no denying that students today spend a large portion of their free time on social networks, conversing, viewing friend photos, reading the update feed in communities and groups, and using gaming apps, rather than completing homework or studying for tests. It is therefore no accident that contemporary educators have considered the potential of incorporating social media into the classroom to help pupils become more self-aware and ready for self-education.

As you are aware, social networks were developed to facilitate communication and virtual interaction between users. Communication becomes more casual and open because all users have the same status. With no fear or difficulty, the student can ask the teacher any question regarding the material he has studied and receive a thorough response. Students typically discuss a collaborative project in specially formed groups, through dialogues, or by video conference, where all participants share their thoughts and suggestions on how to finish the assignment. Within the parameters of the community the teacher has established, the student can engage in cognitive exercises related to a particular subject [4].

In conclusion, social media and the internet have introduced both challenges and opportunities for the English language. While digital platforms foster linguistic creativity, vocabulary expansion, and informal communication styles, they also lead to changes in grammar and structure that may challenge language norms. These changes highlight the need for adaptable language skills that can bridge digital and traditional forms of English. As the internet continues to shape language, English will likely keep evolving, reflecting the dynamic ways people interact and communicate in an increasingly digital world. The internet's influence on English reflects broader societal changes, as digital interactions become a primary

form of communication worldwide. Language learners, educators, and professionals are now tasked with balancing the more casual, evolving language of social media with the conventional standards of formal English.

This dual understanding is especially crucial as more people use English as a second language, often learning from diverse, internet-driven sources rather than traditional grammar guides. As digital communication continues to grow, English is likely to evolve further, blending traditional language rules with new, informal conventions. While this transformation enriches English and makes it more accessible globally, it also underscores the importance of adaptability in language. By embracing both the creative potential of digital language and the foundational structure of standard English, speakers and learners alike can navigate an increasingly complex linguistic landscape with confidence. The future of English will likely be marked by this dynamic interplay, reflecting the diverse, interconnected, and rapidly changing world of digital communication. The learning process can also be directly managed using social networks. The requirement that students report on the planned task's current state sets it apart from the preceding instruction. The teacher's primary responsibility is to locate and arrange theoretical materials in the most engaging formats, create exercises to reinforce and/or repeat the material, and keep an eye on students' retention of the material.

As a unique educational instrument that guarantees tight collaboration and interaction between students as network members, we have concluded that private, closed networks can be utilized in a myriad of ways to improve English teaching and learning. Additionally, a private closed network acts as a data and file repository, enabling students to electronically submit different assignments and for teachers to review and comment on them online. Every student is expected to have a portfolio, which is an organized compilation of their work over a specific time period. It shows how far the students have come, and the teacher periodically assesses it. The idea of relieving the instructor of tasks that can be completed by information technology can and should serve as the foundation for the acceleration of the educational process in the context of teaching a foreign language. Utilizing class time to give students the most experience with voice communication is one of the primary responsibilities of a foreign language instructor. By regulating and correcting students' speaking activities, the instructor can help them develop their communication skills while also contributing to the debate of difficult situations, discussion topics, and other forms of communication. For instance, any other regular work linked to this is time-consuming and requires a great deal of planning.

Bibliography:

1. Sultanova, E.I. The impact of using closed social networks on learning English / E.I. Sultanova. — Text: direct // Young scientist. – 2022. – № 21 (416). – Pp. 471-474. – URL: <https://moluch.ru/archive/416/92169/> (date of request: 12.11.2024).
2. David Crystal. "Language and the Internet" Cambridge University Press, 2006.
3. Tagg A. "Understanding Digital Literacies: A Practical Introduction", Routledge, 2012.
4. Abramova, O.M. The use of social networks in the educational process / O.M. Abramova, O.A. Solovyova. — Text : direct // Young scientist. – 2016. – № 9 (113). – Pp. 1055-1057. – URL: <https://moluch.ru/archive/113/29321/> (date of request: 12.11.2024).

UDC Za168

SMART TECHNOLOGIES AS AN APPROACH TO ENHANCING LANGUAGE PROFICIENCY

Zulfova M., 2nd-year student of the specialty «Training of Foreign Language Teachers», Taraz University named after M.Kh. Dulati, Taraz, 2006milena@mail.ru
Akhmetova M.K., Senior Lecturer, Candidate of Pedagogical Sciences, Department of World Languages, Taraz University named after M.Kh. Dulati, Taraz, kotsch2006@rambler.ru

Annotation: This article is dedicated to the study of the influence of Smart technologies on the foreign language learning process, since nowadays the learning of different languages, especially English, has become a necessity as a result of technological development and globalization. Special attention is also given to the study of different digital tools and their contribution to the improvement of students' language proficiency. The article provides concrete evidence that Smart technologies can not only increase interest and motivation for learning, but also significantly improve various language skills, unlike the well-known conventional methods.

Key words: Smart technologies, learning efficiency, educational platforms, digital tools, artificial intelligence, language skills, digital learning, modernization.

The role of teachers in the field of education has been a topic of discussion since the nineteenth century, with their competencies becoming increasingly significant in the twenty-first century. Language teachers must integrate a range of technologies into their lessons to enable learners to utilize these competencies, thus enhancing the learning process. Furthermore, there are numerous opportunities to do so in the present environment.

The aim of this article is to investigate the impact of Smart technologies on language learning and to identify how different digital tools contribute to the improvement of language skills. It also explores teachers' and students' perceptions of the use of mobile technologies in learning, and elucidating the similarities and key distinctions between these perspectives.

How do modern innovative technologies affect language learning? Can they help to master not only theoretical but also practical language skills? Can Smart technologies get rid of language barriers? These are the questions frequently posed by educators and learners engaged in language acquisition. After all, in recent years, education has undergone important revolutionary changes that could not even be dreamed of before. Smart technologies, thanks to their accessibility and versatility, have become an integral part of not only our daily lives, but also an important part of the learning process. They have complemented and radically changed early traditional teaching methods. Technology has become integral to the ways that most language learners in the world today access materials in their foreign language, interact with others, learn in and out of the classroom [1, p.1].

One of the most significant benefits is the chance to engage in discourse with native speakers. Communicating with people for whom the given foreign language is their native language helps students hear how the language sounds in real life, including its accents, speech rates, and linguistic patterns. This will markedly enhance their overall listening comprehension of the language in a natural setting, while additionally fostering a deeper immersion in the culture of the language. In addition, students will not only be able to hear the correct pronunciation, but also to reproduce it, which will be a decisive factor in communication with other people and will help them avoid embarrassing situations.

Secondly, the advent of Smart technologies and educational platforms has enabled a shift towards a more individualized and personalized approach to learning. Everyone learns at his or her own pace and has his or her own individual perception of information. The utilization of Smart technologies presents a significant opportunity to enhance the efficiency of the learning process. This may be achieved by directing attention to specific areas requiring improvement or by concentrating on developing particular language skills (listening, reading, writing, speaking), which will facilitate further advancement.

Thirdly, Smart technologies offer us a wide range of interactive tasks that have the potential to captivate both children and adults alike. Constantly performing the same type of tasks, reading boring texts, rote learning words – all this is exhausting and contributes to the loss of interest in the language, which in turn prevents the acquisition of new material. It is worth noting that more detailed didactic possibilities of mobile applications are described in the studies of S.V. Titova [2, p.10].

Such resources include books, journals, scholarly articles, video lectures and other educational resources that are freely available on Internet platforms.

Let's take the example of a 9th grade English lesson on "Literary Genres" and consider what tasks, created with the help of modern technologies, can be offered to students for fulfillment. The main objectives of the lesson are to master the vocabulary on the topic "Literary Genres", to be able to use Past Simple to talk about the benefits of reading, to be able to distinguish and correctly use Past Simple and Past Continuous, etc. As a basis for structuring all tasks, let's take the famous Google Classroom application. (fig.1)

At the beginning of the lesson, to "warm up" the students with pictures on the topic of today's lesson. This will give them an opportunity to reflect on the topic of the lesson. (fig. 2)

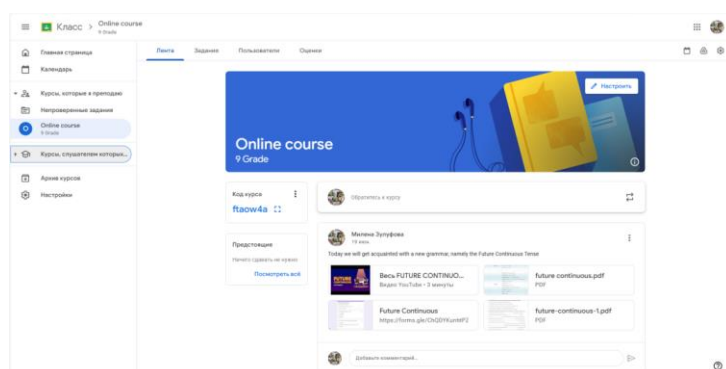

fig.1

fig.2

You can also use “YouTube” as an explanation of the topic itself. It offers a huge number of videos on different topics with very interesting animations that can attract the attention of students. (fig.3)

fig.3

“Quizlet” is great for memorizing words. The creation of cards with examples of words and an interface that includes various tasks to memorize them make this platform easy to use in any free time. (fig.4)

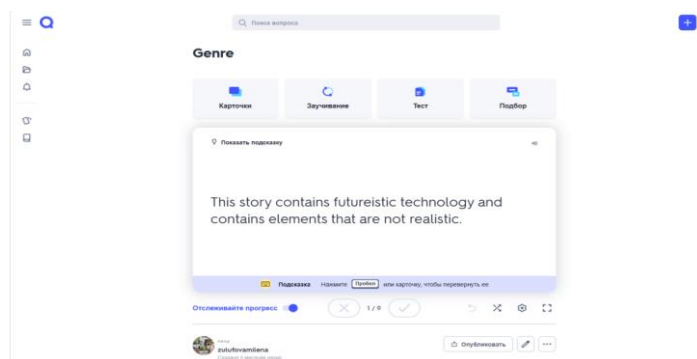

fig.4

“YouGlish” is a great way to understand the sound of a word and the contexts in which it is used. By setting up filters, you can choose accent and country, allowing you to better navigate the living language. (fig.5)

fig.5

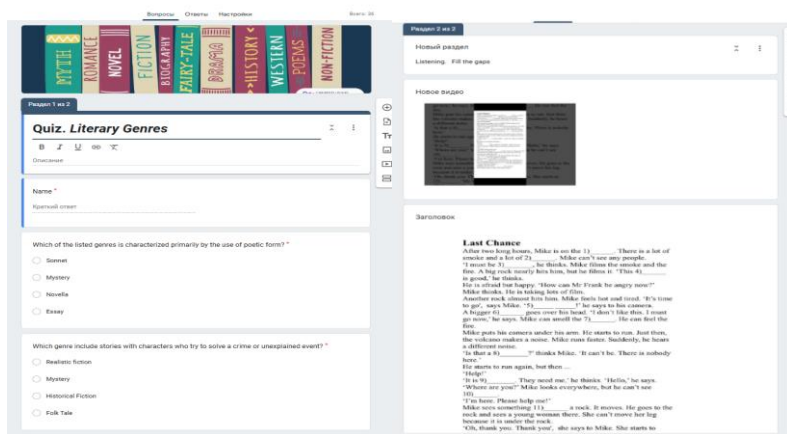

fig.6

Google Forms can be used to practice and test students on the material they have learnt. This tool allows you to create various tests with auto-checking and adding a commentary with explanations to the questions and answers themselves, and also allows you to embed various multimedia. (fig.6) Also, such an application can serve as “Quizizz”, where students not only test their knowledge, but also can compete with their classmates. Another application “Kahoot” allows you to conduct tests in the classroom itself, where students can also compete with each other and show their knowledge.

“Wordwall” is another great resource for working through the material. You can choose from over 80 million pre-made tasks or create your own. A great advantage is the ability to create more than 15 different types of interactive tasks. (fig.7)

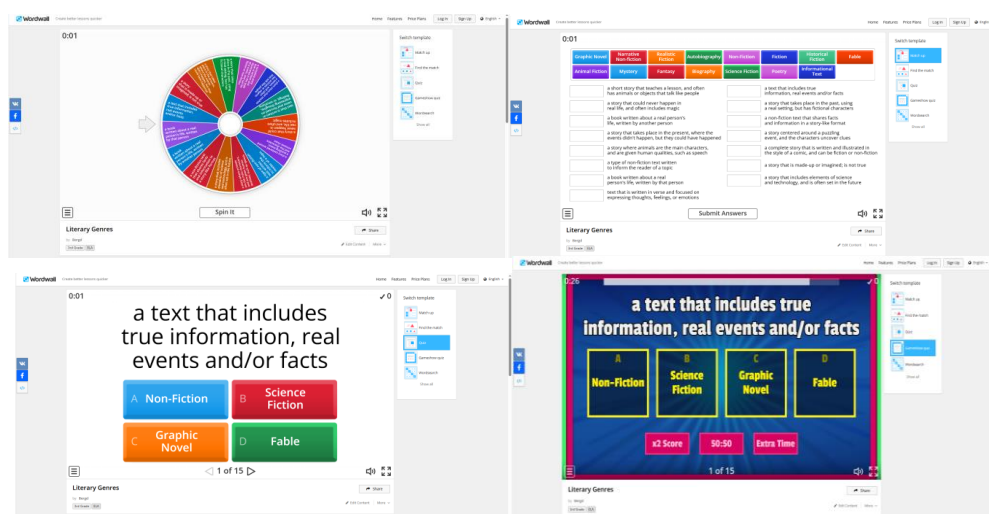

fig.7

“EducaPlay”- is an online tool for creating assignments using artificial intelligence. You can create your own assignment on the required material or use the inbuilt AI, which will prepare the material in less than 30 seconds. This makes your work much easier and saves time. (fig.8)

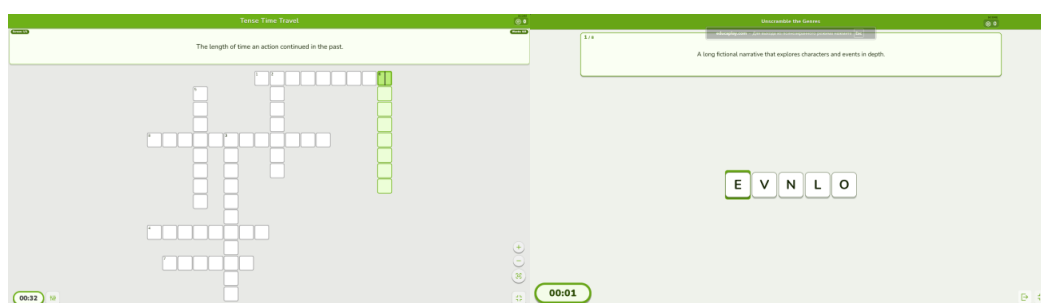

fig.8.1

Thanks to artificial intelligence, it is also possible to reproduce any text, and the ability to select any accent will make the listening task even more interesting and effective.

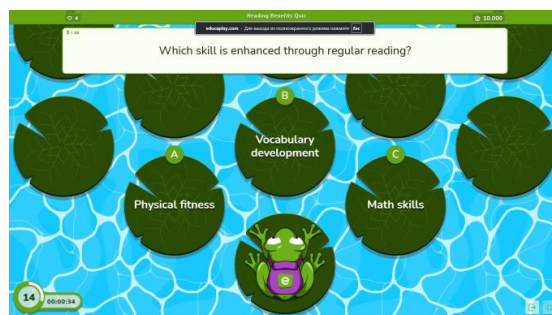

fig.8.2

After all, by understanding more accents, the student will be able to communicate more easily in real-life situations. (fig.9)

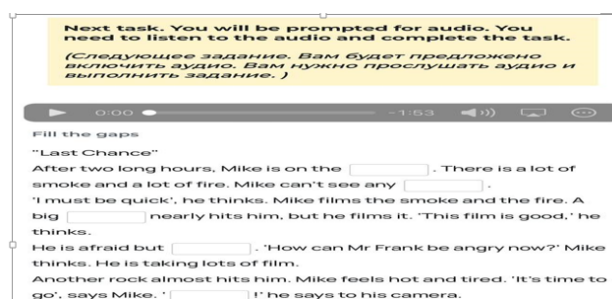

fig.9

The examples of Smart technologies presented in this article can perfectly transform established traditional methods of language learning and teaching. Due to the visible and tangible results. Besides, it is inevitable in the conditions of constant technological development. However, it is worth considering that the technology constantly changes, and today's resources will be outdated tomorrow. However, if teachers have an understanding of the theoretical underpinnings and issues involved in using technology with learners, any new use of technology, which appears on the horizon can be integrated into teaching and learning in a principled way [3, p.1].

Bibliography:

1. Carol A. Chapelle, Shannon Sauro. The Handbook of Technology and Second Language Teaching and Learning. – 2019, p.520
2. Titova S.V.. Didactic problems of integrating mobile applications into the educational process. // Vestnik of Tambov University. Series: Humanities. - 2016.pp 47-52
3. Aisha Walker, Goodith White. Technology Enhanced Language Learning: Connecting Theory and Practice – 2013, p.249

UDC 378:004

PROS AND CONS OF A DIGITAL EDUCATIONAL ENVIRONMENT

Қазбек М., 3rd course student of the EP 6B01707 «Training of foreign language teachers»,
M.Kh. Dulaty Taraz University, Taraz, meruertkazbek1@gmail.com
Abdrakhmanova Z.B., senior lecture, World languages department, M.Kh. Dulaty Taraz
University, Taraz, abdrakhmanova_zu@mail.com

Annotation: The digital transformation of education has created both opportunities and challenges. Online learning platforms provide students with greater flexibility and access to diverse resources. However, they also present significant drawbacks, including inequality, social isolation, and technical issues. This article explores the pros and cons of digital education, offering a balanced perspective on how these changes impact both students and educators. As digital education continues to evolve, understanding its benefits and challenges is crucial in shaping the future of learning, ensuring that it meets the needs of all learners while overcoming the associated obstacles.

Key words: mechnology, platforms, resources, digital education, online learning, educational technology, flexibility in learning, hybrid learning, access to resources, inequality in education.

In recent years, digital education has become a cornerstone of modern learning, accelerated by advances in technology and changing societal needs. Whether it's through fully online courses, hybrid models, or digital tools used in traditional classrooms, the digital educational environment offers vast potential. But like any major shift, it comes with both pros and cons. In this article, we'll explore the key benefits and challenges of digital learning, offering a clear look at how it's reshaping education for both students and teachers.

Pros of Digital Educational Environments

1. Accessibility and Flexibility

One of the most significant advantages of digital education is the accessibility it offers. No longer are students restricted by location or time. Whether it's a student in a rural area or a working adult, digital learning makes it easier for anyone with an internet connection to access high-quality education at their own pace. This flexibility is especially useful for those balancing studies with other life responsibilities [1].

2. Personalized Learning

Digital platforms can tailor the learning experience to individual students, adjusting content based on their progress and understanding. This level of personalization helps students work through lessons at their own pace, revisiting tough concepts or speeding up when they feel ready. Research suggests that personalized learning increases engagement and improves outcomes for many students [2]. AI-powered tools can even offer real-time feedback and suggestions, ensuring students get the support they need.

3. Variety of Learning Resources

The digital world is full of resources that cater to diverse learning styles. From interactive videos to simulations, podcasts, and eBooks, students have access to a wide range of tools that make learning more engaging and accessible. This variety can help students understand complex topics in different ways, and studies have shown that multimedia resources can increase retention and comprehension [3].

4. Collaboration and Communication

Digital platforms also make it easier for students to collaborate and communicate with one another. Discussion forums, group chats, and video calls allow students to engage in meaningful conversations and work together on projects, regardless of where they are in the world. These tools foster a sense of community and help students build teamwork skills, which are increasingly important in today's workforce [4].

5. Cost-Effectiveness

For both students and institutions, digital education can be more cost-effective than traditional methods. Digital tools reduce the need for physical infrastructure and textbooks, and many online courses or resources are more affordable than their in-person counterparts. Open educational resources (OER), which are free for anyone to use, can further reduce costs for students [5].

Cons of Digital Educational Environments

1. Lack of Social Interaction

One of the biggest downsides of digital education is the potential for social isolation. In traditional classrooms, students not only learn from their instructors but also interact with peers, exchange ideas, and build relationships. Online education can be isolating, especially for younger students who may struggle to connect without face-to-face contact. Research shows that social interaction is crucial for emotional well-being and academic success, and its absence can lead to disengagement and lower motivation [6].

2. The Digital Divide

A significant barrier to digital education is the digital divide—the gap between those with access to reliable technology and those without. Students in lower-income or rural areas often face challenges when it comes to accessing the internet or owning a computer or tablet. This inequality can create educational disparities, leaving many students at a disadvantage and unable to fully participate in digital learning [7].

3. Self-Discipline and Motivation

Online learning often requires a higher level of self-discipline. Without the structure of a traditional classroom, students may struggle to stay motivated and keep up with assignments. Online learners must be proactive, managing their time and avoiding distractions, which can be a challenge for some [8]. Without direct supervision, some students may fall behind or procrastinate, which can negatively impact their learning outcomes.

4. Technical Issues

Digital learning is heavily reliant on technology, and technical problems can be a major hurdle. Issues like poor internet connectivity, malfunctioning software, or hardware failures can disrupt learning and lead to frustration for both students and instructors. In addition, not all students have the necessary technical skills to navigate online platforms, creating an additional layer of difficulty [9].

5. Quality Control and Credentialing

Not all online programs meet the same standards as traditional institutions, and the proliferation of unaccredited online courses can make it difficult to assess quality. Students need to be cautious when selecting online programs, as some might not be recognized by employers or other academic institutions. Additionally, ensuring academic integrity in online environments is challenging, and some digital courses may lack the rigor found in face-to-face education [10].

6. Over-Reliance on Technology

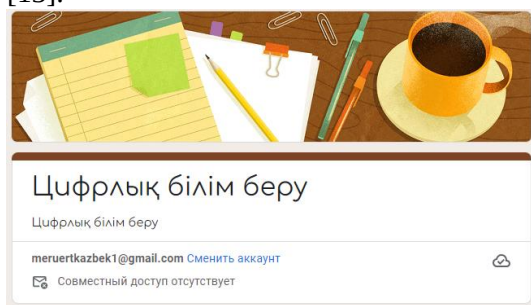
Another concern with digital education is the potential for over-reliance on technology. While online tools can enhance learning, too much screen time can be detrimental to both physical health and cognitive development. Students may experience eye strain, headaches, or even burnout from long hours of online learning. Furthermore, the constant availability of digital devices can lead to distractions, making it harder for students to focus on their studies [11].

7. The Role of Open Educational Resources

Open Educational Resources (OER) provide a low-cost, accessible alternative to traditional textbooks, and they are gaining traction in digital education. Research on the effectiveness of OER suggests that they not only reduce costs but can also provide high-quality, adaptable materials that support personalized learning. As OER adoption grows, institutions and students alike can benefit from its scalable, customizable nature, but challenges around standardization and access remain [12].

8. Artificial Intelligence in Personalized Learning

AI-driven platforms are increasingly shaping the future of digital education by adapting the learning experience to each student's individual needs. Research highlights that AI can provide tailored educational pathways, offering personalized feedback, and even predicting student performance. However, concerns over privacy, data security, and AI's potential limitations in assessing human emotional intelligence still need to be addressed before these technologies can be fully integrated into mainstream education systems [13].

I have made a survey throughout the University. This survey helped me to define what do students prefer. There were 6 questions.

1. Do you think it's a good idea for a teacher to teach in class using different platforms? 100% of students answered "Yes".

2. Do you know what digital education is? 98% of students answered "Yes".

3. Do you think we will switch to online learning only in the future? 60% of students answered "Yes". The

other half says traditional education is always in a trend.

4. What type of education do you choose? 60% of students have chosen Traditional education, meanwhile 40% of students chose Digital education.

5. Do you think it is ok to combine traditional education with digital education? 80% of students answered "Yes, of course".

6. Is it important to have an interactive whiteboard and other gadgets for the development of digital education? 30% of students answered "Yes, everything is possible".

The survey conducted at the University highlights students' attitudes toward the integration of digital tools in education, as well as their preferences for traditional versus digital learning methods.

- **Support for Digital Tools:** There is clear enthusiasm for using digital platforms in the classroom, with all respondents agreeing that teachers should incorporate them. This indicates a widespread acceptance of technology-enhanced learning.

- **Awareness and Future Outlook:** The majority of students are familiar with digital education, and while 60% believe that online learning could dominate in the future, there is still a strong attachment to traditional education, as reflected in the 40% who think it will remain relevant.

- **Preference for Traditional Education:** Despite the acceptance of digital education tools, most students (60%) still prefer traditional methods of teaching, though 40% are open to or prefer digital education.

- **Hybrid Education Models:** A significant majority (80%) are in favor of combining both traditional and digital approaches, suggesting that students see value in a blended model that balances the benefits of both methods.

- **Technology in Digital Education:** Only a small portion of students (30%) believe that interactive tools like whiteboards and gadgets are essential for the development of digital education, indicating that while technology is valued, it is not viewed as critical by everyone.

Overall, the survey reveals that while students are open to and value digital education, traditional methods remain the preferred mode of learning. The most favored approach appears to be a hybrid model, integrating both traditional and digital methods to maximize the strengths of each

Conclusion

Digital education has the potential to revolutionize the learning experience, offering flexibility, access, and a wealth of resources. However, it is not without its challenges, including social isolation, technical barriers, and the digital divide. To ensure that digital education benefits all students, it's crucial to address these issues by improving access to technology, offering support for self-regulation, and maintaining high standards of quality and accountability. In many cases, a blended approach that combines the advantages of both digital and in-person learning may provide the most effective solution.

Bibliography:

1. Allen, I. E., Seaman, J., & Garrett, R. (2020). Digital Learning Compass: Distance Education Enrollment Report 2020. Babson Survey Research Group.
2. Bates, T. (2015). Teaching in a Digital Age: Guidelines for Designing Teaching and Learning. Tony Bates Associates Ltd.
3. Beaunoyer, E., Dupéré, S., & Guitton, M. J. (2020). COVID-19 and Digital Inequality: Reciprocal Impacts and Mitigation Strategies. Computers in Human Behavior, 111, 106424.
4. Bill & Melinda Gates Foundation. (2013). The Effectiveness of Online Learning: A Review of the Literature.
5. Chauhan, S., Sharma, S., & Sharma, P. (2019). Impact of Screen Time on Physical Health. Journal of Advances in Medicine, 28(1), 35-41.
6. Educause Learning Initiative. (2019). The Horizon Report: 2019 Higher Education Edition.
7. Hachey, A. (2012). The Impact of Online Education on Higher Education: Findings from a National Survey of College Students. EDUCAUSE Review, 47(3), 60-75.
8. Hargittai, E., & Walejko, G. (2008). The Participation Divide: Content Creation and Sharing in the Digital Age. Information, Communication & Society, 11(2), 236-256.
9. Hodges, C. B., Moore, S., Lockee, B. B., Trust, T., & Bond, A. (2020). The Difference Between Emergency Remote Teaching and Online Learning. Educause Review.
10. National Education Association. (2012). Technology in Education: The Impact of Digital Tools on Student Achievement.
11. Pew Research Center. (2021). Digital Divide Persists Even as Lower-Income Americans Make Gains in Tech Adoption.
12. U.S. Department of Education. (2013). The Impact of Open Educational Resources on U.S. Education: A Review of the Literature.
13. Zucker, A. A., & Light, D. (2020). The Role of Artificial Intelligence in Personalized Learning. Journal of Educational Computing Research, 57(1), 145-163.

UDC 001.4

METHODS OF LEARNING ENGLISH BY USING ARTIFICIAL INTELLIGENCE

Pernebaya A., 3rd course student of the EP 6B01707 «Training of foreign language teachers»,
M.Kh. Dulaty Taraz University, Taraz, aksholpanoralkhankyzy@gmail.com
Tulebaeva S.K., senior lecture, World languages department,
M.Kh. Dulaty Taraz University, Taraz, sk.tulebayeva@dulaty.kz

Annotation: In this research work, the methods of learning English by using artificial intelligence were differentiated. Useful and effective methods of learning English by using artificial intelligence were found. New ways of learning English and possibilities of artificial intelligence were considered.

Key words: artificial intelligence, methods, teaching, English, learning, language, education.

Nowadays, learning English is becoming a necessity. Our president Kassym-Jomart Tokayev said in his message: "Transition to the trilingual system will take place depending on the readiness of teachers and educational programs. Therefore, teaching English will be appropriate and effective starting from the 2nd-3rd grade or the 5th grade according to the wishes of the parents"[1]. We can also implement English language learning through modern opportunities, including artificial intelligence.

In the era of globalization, artificial intelligence is developing rapidly in every field. For instance, AI may help us with such things as asking for advice, asking for useful information, getting answers to questions, creating schedules or reminders, even using in medicine, etc. We can rationally use this opportunity in the field of education. To solve these problems, the following objectives were set:

- to explain the contribution and importance of artificial intelligence in the quality of education
- to search efficient ways to learn English by using artificial intelligence
- to take English learning to a new level through artificial intelligence.

AI in education helps educators identify gaps in student knowledge and provide targeted feedback to improve learning outcomes. With the help of AI-powered chatbots and virtual assistants, educators can provide students with immediate support and assistance outside the classroom, helping them stay engaged and motivated. With AI, educators can identify struggling students earlier on and provide targeted support to help them succeed [2]. At this point, it was proposed to consider methods of learning English by using artificial intelligence. It can take English learning to a new level and make it much easier. However, artificial intelligence has many opportunities in the quality of education.

Having established a working understanding of AI, we will now look in more detail at how AI works in educational contexts, beginning with a brief history. However, what will not be discussed but what might nonetheless have a major impact on education is the use of AI to support school administration. Our focus is the use of AI to support learning (student- and teacher-facing AI) [3]. Finding ways to teach English by using artificial intelligence can provide a great opportunity for teachers. Nowadays, learning English is getting necessary, it is important to provide quality education. Teachers can also use these methods to make English language teaching to a high level.

Several effective methods of learning English with the help of artificial intelligence (AI) have been considered. Here are some ways:

1. Learning applications

Applications such as Duolingo, Babbel, Memrise use AI technology. They create a personal study plan by assigning tasks according to level of education, and correct your mistakes. Such applications help to repeat and improve exercises aimed at developing language skills.

2. Chat with language models like ChatGPT

Language experience can be enhanced by interacting with AI language models such as ChatGPT. Such tools are perfect for English speaking, asking questions, writing essays and checking.

We can also use AI to correct grammar mistakes, expand vocabulary and get advice on specific issues.

3. Use of voice assistants

We can improve speaking skills using voice assistants like Siri, Google Assistant. By asking questions or tasks, we can gain language experience and improve pronunciation. In addition, using these aids with English dialogues will improve listening skills.

4. AI-based translation and dictionary tools

Translation tools like Google Translate, DeepL are effective in learning new words and phrases. Such tools help understand sentence structures and construct sentences correctly in English. This is especially useful when learning to read and write text.

5. Online courses and interactive platforms

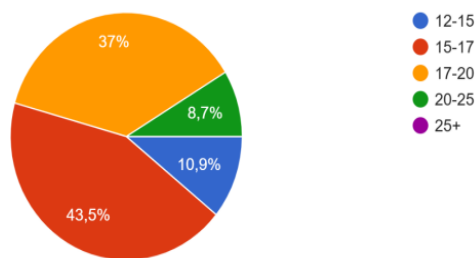
Platforms like Coursera, Udemy, edX have English language courses created by AI. They are adapted to the reading speed and contribute to language learning by performing interactive tasks. Through such courses, we can improve grammar, vocabulary, listening and speaking skills.

6. Language learning games using AI

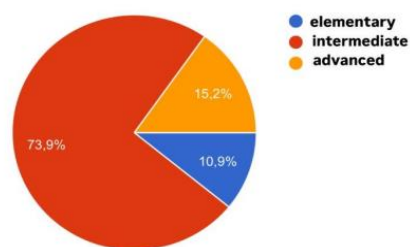
Learning a language through games such as Elevate, Memrise, Drops, Word up, Tinycards is also an interesting way. For instance, we can play quizzes, crosswords or question-and-answer games to improve English. Through games, we can easily memorize new words and learn how to use them.

I created a questionnaire about the English language and received answers. Among them there were people who knew English well and not. As a result, 46 people filled out this questionnaire. Their age range was 12-20 years old. The survey consisted of 6 questions. I would like to discuss each of them individually.

First question: How old are you?

10.9% of 12-15-year-olds, 43.5% of 15-17-year-olds, 37% of 17-20-year-olds, and only 8.7% of 20-25-year-olds people completed this survey.

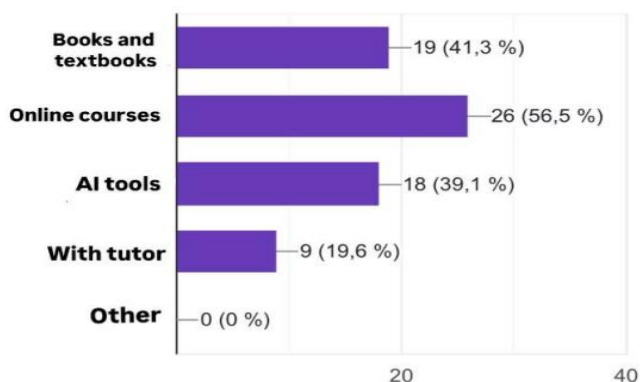

Second question: What is your level of English?

The English language level of the survey participants was 10.9% elementary level, 73.9% intermediate level, 15.2% advanced level. Most of them have an average level of English.

Third question: What methods do you often use in learning English?

On this question, people gave meaningful answers.

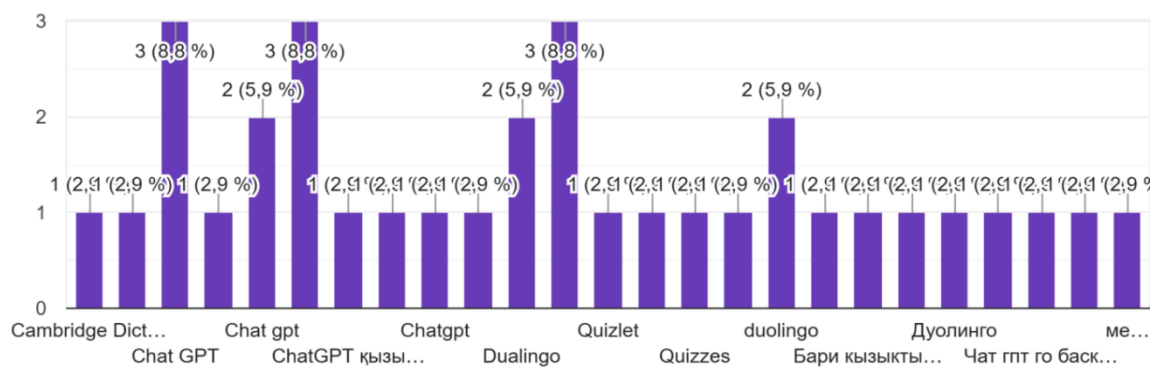

Among them, the rate of people who chose artificial intelligence tools was 39.1%. Therefore, we make a decision that, apart from online courses and books, English language learners use the help of artificial intelligence.

Fourth question: What kind of artificial intelligence tools have you tried?

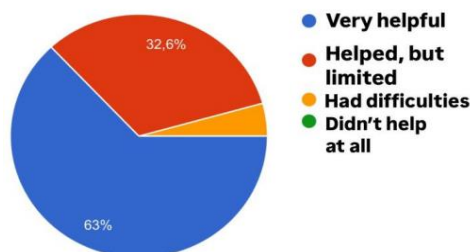

Artificial intelligence tools, currently in demand and popular, were given in the variants. Among them, ChatGPT and Replika were chosen by the most people with 63%. 60.9% voted for Quizlet and 54.3% chose Google Translate. The most popular language learning app Doulingo had 52.2%.

Question five: Which of the AI tools you used seemed the most convenient and interesting to you?

Each person wrote their own answers to these questions. Among them were ChatGPT, Duolingo, which received the most votes. There were also answers as Cambridge Dictionary, Quizlet, Quizzes, Memrise. Therefore, people actively use artificial intelligence tools while learning English. Among them the most popular is ChatGPT tool.

Question six: How much has using AI tools helped you learn new words or master grammar?

As a result of this question, we can see that artificial intelligence tools helped people to learn English well. If we look at the diagram, 63% of people found artificial intelligence tools useful. 32.6% of people benefited to a limited extent, only 4.3% caused problems. In addition, there were no people who were completely untouched by the help of artificial intelligence. As a result, we conclude that artificial intelligence tools can help in learning English.

Artificial intelligence, as the English language, has great opportunities and importance. New methods of learning English have been searched by connecting these two. It is useful not only in learning English, but also in the process of learning another language, and it can be used for practice.

Bibliography:

1. URL:https://www.akorda.kz/kz/speeches/internal_political_affairs/in_speeches_and_addresses/mleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevty-n-bilim-jne-ylym-atty-tamyz-konferenciya-synyn-plenarlyk-otyrysynda-soilegen-sozi
2. URL:<https://www.leewayhertz.com/ai-use-cases-in-education/#:~:text=AI%20in%20education%20helps%20educators,them%20stay%20engaged%20and%20motivated.>
3. Wayne Holmes, Maya Bialik, Charles Fadel, Artificial Intelligence in Education.

ИГРОВЫЕ ТЕХНОЛОГИИ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

Баймухамбетова И., Джанадилова Б., студенты 4 курса образовательной программы 6B01706 «Подготовка учителей русского языка и литературы», Таразский университет имени М.Х. Дулати, г. Тараз, innarabaimukhambetova@gmail.com

Минайдарова М.Е., доцент кафедры «Русский язык и литература», Таразский университет имени М.Х. Дулати, г. Тараз, mariya-estaevna@mail.ru

Аннотация: В данной статье приводятся примеры использования игровых технологий на уроках русского языка и литературы. Также рассматриваются использования дидактических игр другими специалистами в процессе обучения. Наглядно сравнив положительные результаты, с помощью разных методов на уроке, пришли к выводу, что правильно подобранная игра может не только заинтересовать учащихся, но и обеспечить понимание новой темы.

Ключевые слова: игровые технологии, необходимые знания, дидактическая игра, игровое обучение, командная работа, активность учащихся, творческое мышление.

Современная образовательная система всё чаще сталкивается с необходимостью адаптироваться к новым реалиям и технологиям. Одним из таких инновационных подходов являются игровые технологии, которые находят своё применение на уроках русского языка и литературы. Игровые методы обучения мотивируют учащихся к активному участию в образовательном процессе, способствуют развитию творческих и когнитивных способностей, а также повышают интерес к предмету. Игровые технологии предполагают использование различных игровых форм и методов в образовательном процессе. Это могут быть как традиционные дидактические игры, так и современные компьютерные или цифровые решения. Игровая деятельность может проходить на различных этапах урока, включая изучение нового материала, повторение и закрепление знаний, а также контрольные задания. Цель нашей работы заключается в том, чтобы показать такие дидактические игры, которые помогут учителям в обучающей деятельности.

Проходя учебную практику в №13 школе г.Тараз, заметили некоторые тенденции в обучении учеников средних классов русскому языку и литературе. В первую очередь хотелось бы отметить, что учащиеся склонны легче воспринимать новую информацию, когда она в виде игры. Будь это урок-закрепление или урок объяснения нового материала, ученику легче запомнить правила по русскому языку и воспроизводить пройденный материал, когда проводится тест. Положительные эмоции, возникающие во время игровых технологий, способствуют развитию внимания, памяти. Так, используя игры на уроке, можем добиться прочных знаний, умения и навыков, которые покажут свои плоды в будущем.

Игровые технологии помогают также застенчивым детям, которые стесняются выходить к доске, это позволяет разрядить эмоциональное состояние каждого учащегося и сделать атмосферу максимально комфортной. В дидактической игре важно учитывать такие принципы как: доступность, повторяемость, постепенность выполнения заданий. Игра является важным средством самовыражения, благодаря которому можно узнать правильный подход к ученику.

Преимущества игрового обучения:

1. Мотивация учащихся: игры помогают вовлечь учеников в процесс обучения, создавая положительный эмоциональный фон и интерес к предмету. Это особенно важно на уроках русского языка и литературы, где важна активная работа с текстами и творческое осмысление.

2. Повышение когнитивной активности: во время игр учащиеся лучше запоминают и усваивают материал, так как игровая форма способствует активному вовлечению в процесс и созданию ассоциативных связей.

3. Развитие творческих навыков: литература как предмет требует не только понимания текстов, но и способности к их интерпретации и критическому осмыслению. Игры помогают развить воображение и способность нестандартного мышления.

4. Социализация и командная работа: игровые технологии способствуют развитию навыков взаимодействия и коммуникации, что важно как в учебной деятельности, так и в повседневной жизни [1, с.5].

Как игры помогают добиваться успехов? Давайте подробнее рассмотрим этот аспект. Игровые технологии способствуют глубокому вовлечению учеников в образовательный процесс. Благодаря интерактивным методам у детей формируются следующие навыки:

• Творческое мышление: игры требуют от учеников креативности и нестандартного подхода, что помогает глубже понимать литературные тексты. Например, в курсе литературы, после изучения «Гарри Поттера» Дж. К. Роулинг, ученикам 6 класса можно предложить написать свою главу книги, придумав новое приключение для героев. Это развивает способность к воображению и углубляет понимание сюжета и персонажей [1, с.15].

• Критическое мышление: игры, такие как дебаты и квесты, развивают способность анализировать информацию и принимать осознанные решения. Приведем в качестве примера тему урока: «Обсуждение романа "Война и мир" Л.Н. Толстого». Ученики 11 класса могут участвовать в дебатах, рассуждая о моральных дилеммах, с которыми сталкиваются герои. Такие игры развивают способность анализировать поступки героев и исторический контекст [1, с.17].

• Командная работа: в ролевых играх и квестах ученики учатся взаимодействовать, совместно искать решения, что полезно не только на уроках, но и в повседневной жизни. Тема нашего урока в 9 классе: «Квест по роману "Преступление и наказание" Ф.М. Достоевского».

В квесте ученики делятся на команды и получают задания, связанные с ключевыми эпизодами романа. Каждая команда играет роль разных персонажей, решая задачи и анализируя мотивы героев. Например, одной группе может быть предложено «допросить» Раскольникова и понять, что движет его действиями, другой – помочь Сонечке разобраться с ее жизненными дилеммами. Эффект: такой квест помогает ученикам лучше понять сюжет и психологию героев, а также учит совместной работе, анализу текста и развитию логического мышления [1, с.20].

• Уверенность: в игровой среде дети чувствуют себя комфортнее, что помогает им раскрываться и активнее участвовать в обсуждениях, тренируя ораторские навыки и уверенность в себе [2, с.7].

По характеру педагогического процесса игровые технологии бывают:

- Обучающие, тренировочные, контролирующие, обобщающие;
- Познавательные, воспитательные, развивающие;
- Творческие;

В играх должно быть как можно больше учащихся [3, с. 9].

Примеры игровых технологий на уроках русского языка и литературы:

1. Ролевая игра: на уроках литературы учащиеся могут инсценировать отрывки из произведений или создавать свои собственные сюжеты на основе прочитанных текстов. Это помогает глубже понять мотивы героев и общую идею произведения, а также развивает навыки ораторского искусства.

«Герои и мотивы произведений» – например, на уроках по роману «Война и мир» Л. Н. Толстого учащиеся 10 класса могут разыгрывать сцены и обсуждать, что побуждало героев принимать те или иные решения. Это может быть, например, сцена на балу Наташи Ростовской или встреча Пьера и Андрея Болконского на поле боя.

«Маленькие трагедии» А.С. Пушкина – ученики 9 класса могут инсценировать отдельные сцены, как из трагедии «Моцарт и Сальери», представляя каждый свой взгляд на конфликт и размышляя о причинах и последствиях действий героев [4, с. 10].

2. Квесты и викторины: такие формы игрового обучения можно использовать для повторения и закрепления материала. Например, квесты могут быть направлены на изучение биографии писателя или анализ определенных произведений, а викторины — на проверку знаний грамматики и литературных терминов.

Биография писателя – квест, связанный с биографией А.С. Пушкина. Учащиеся 6 класса ищут ключевые места, которые повлияли на его творчество, и выполняют задания, которые помогают лучше запомнить основные этапы его жизни.

Литературные термины и жанры – можно создать викторину, где ученики вспоминают жанры, такие как рассказ, повесть, роман и стихотворение, а также учатся находить их особенности в текстах, например, на основе анализа произведений Л.Н. Толстого и И.А. Бунина [4, с. 15].

3. Литературные баттлы: в рамках таких баттлов ученики могут спорить о прочитанных произведениях, высказывать свои точки зрения, защищать свои позиции. Это способствует развитию критического мышления и навыков аргументации.

«Тайны «Ревизора» Н. В. Гоголя» – учащиеся 8 класса могут спорить о мотивах поведения персонажей, таких как Хлестаков или Городничий, высказывая и защищая свои гипотезы о смысле и сатире, заложенной в произведении.

4. Компьютерные игры: В последние годы популярность набирают образовательные программы и игры, разработанные для изучения русского языка и литературы. Они могут быть полезны для индивидуальной работы, особенно если они предполагают интерактивные задания по грамматике или анализу текстов.

«Русский язык: грамматика и орфография» – игра «Кирилл и Мефодий» или интерактивные приложения, как «Грамотей», могут использоваться для тренировки правил правописания. В игре учащиеся 5-6 классов проходят уровни, отвечая на вопросы и закрепляя знания о правилах орфографии и пунктуации [2, с. 12].

Внедрение игровых технологий на уроках русского языка и литературы – это не просто новый тренд, а эффективный способ усилить интерес детей к обучению и сделать учебный процесс увлекательным и продуктивным. Давайте рассмотрим конкретные примеры игр, которые успешно применяются на практике, и расскажем, как учащиеся достигали успехов с их помощью.

Примеры игр и их влияние на успеваемость:

1. "Литературные квесты" для учащихся 9 класса.

Учитель создает литературный квест, тема урока: Литературная игра по роману А.С.Пушкина «Евгений Онегин».

Задача учащихся – разгадать загадки и пройти несколько этапов, которые связаны с важными сюжетными поворотами романа. Каждый этап квеста представляет собой отдельное задание – например, проанализировать монолог Онегина или найти символические детали в тексте. Команды должны сотрудничать, чтобы быстрее найти ответы и продвигаться дальше. Дети с большим энтузиазмом подходили к изучению текста, поскольку квест дал возможность погрузиться в сюжет через активные задачи. В результате успеваемость по разделу "Литературный анализ" повысилась на 20%, а интерес к произведению значительно возрос [4, с.10].

2. "Ролевая игра" на уроках литературы для учеников 8 класса.

На уроках литературы учитель предлагает поставить сценку из пьесы "Ревизор" Н. Гоголя. Ученики делятся на группы, каждая из которых должна представить свое видение ключевой сцены. Ребята готовят костюмы и реплики персонажей, проводят небольшие репетиции и затем представляют свои сценки всему классу. Игровая ситуация позволяет глубже вникнуть в характеры героев и их мотивы.

Ученики становятся более вовлечёнными в учебный процесс, ведь ролевые игры создают чувство ответственности за выступление перед классом. Кроме того, учащиеся стали лучше понимать сложные литературные образы и мотивы героев. По итогам тестов на понимание пьесы средние баллы возросли на 15% [4, с.8].

3. "Литературные баттлы" интересны для 9 классов, т.к. они аргументировано отвечают на уроках.

Предлагается провести литературный баттл между командами, где каждая группа защищает своего любимого героя или определенное произведение. Например, одна команда поддерживает Родиона Раскольникова из "Преступления и наказания", а другая – князя Мышкина из "Идиота". Команды заранее готовят аргументы и контраргументы. Задача – убедить «жюри» (других учащихся или учителя), что их герой или произведение имеет больше культурной ценности или моральной глубины [2, с.13].

Сравнив их знания до и после, узнали, что учащиеся стали глубже анализировать литературу, так как баттлы требуют не просто пересказа сюжета, а критического осмысления произведений. Эти игры развивают навыки аргументации и критического мышления, что привело к улучшению качества письменных работ и аргументации на экзаменах [3, с.13].

4. "Орфографическая дуэль" для учащихся 5-6 классов.

На уроках русского языка при изучении тем «Н и НН в разных частях речи», «Правописание гласных», «Правописание согласных» и др. проводится орфографическая дуэль, где учащиеся соревнуются в написании слов, предложений на скорость и правильность. Учитель делит класс на две команды и предлагает командам поочередно писать сложные слова на доске. Каждое правильно написанное слово приносит баллы команде. Эта игра не только помогает повторить и закрепить правила орфографии, но и развивает внимательность. Ученики активнее стали использовать правила при письме, что сказалось на уменьшении количества ошибок в диктантах [2, с.5].

5. "Грамматический квест в формате онлайн-игры" результативно сказывается на учеников 5 класса.

Учитель использует платформу Kahoot или Quizlet для создания интерактивных грамматических викторин по темам: "Склонение существительных" и "Правописание приставок". Учащиеся получают задания, в формате игры, где на скорость нужно правильно отвечать на грамматические вопросы. Чем быстрее правильный ответ, тем больше очков зарабатывает ученик или команда.

Благодаря соревновательному духу и визуальной поддержке интерактивных платформ, учащиеся стали легче усваивать сложные грамматические правила. В итоге средние оценки по грамматическим тестам выросли на 25%, а ученики стали чаще проявлять интерес к самостоятельному повторению материала через такие платформы [4, с.7].

На педагогической практике, нами была использована эта игра в 6 классе, где учащиеся делали ошибки в правописании приставок. Поэтому мы решили повторить тему в формате игры. Через 5 минут все учащиеся были так заинтересованы, что поняв правила игры, отвечали на все

вопросы. После этой игровой технологии многие ученики из этого класса могли с лёгкостью ответить на тему правописания приставок.

6. Грамматическая игра "Словесные игры" по русскому языку может подойти для учеников 5–6 классов, в зависимости от уровня сложности заданий.

Учитель предлагает ученикам соревноваться в быстром составлении предложений с использованием определённых частей речи или грамматических конструкций. Побеждает тот, кто быстрее и правильнее выполнит задание. Игровой формат гонки позволяет перевести скучные, на первый взгляд, грамматические упражнения в динамичное соревнование. Ученики увлекаются процессом и стараются выполнить задание лучше и быстрее. Один класс заметил, что слабые ученики начали быстрее и увереннее выполнять задания по грамматике, что повысило их успеваемость по русскому языку в целом. В игровой форме ученики тренируют навыки, которые потом легко применяют на экзаменах. Вот несколько идей по темам:

Морфология (части речи):

5 класс - Части речи и их формы (определение частей речи в предложении: существительные, прилагательные, глаголы и т.д.).

6 класс - Склонение числительных (правильное использование числительных в предложениях).

Словообразование:

5 класс - корень, приставка, суффикс, окончание (образование новых слов и разбор их частей).

6 класс - Прямое и переносное значение слов (различение и определение значений в зависимости от контекста).

Игроки получают корень слова и набор приставок, суффиксов и окончаний. Их задача — образовать новые слова и правильно объяснить, как меняется значение слова при добавлении каждой части.

Правописание и орфография:

5 класс - Правописание *ъ* и *ь* знаков (вставка разделительных твердых и мягких знаков в слова).

6 класс - Правописание наречий и предлогов (например, вместе и отдельно: "вверх" и "вверх").

Задания на проверку правописания корней, суффиксов, приставок и окончаний. К примеру, на экране всплывает предложение с ошибками, и нужно их найти и исправить.

Синтаксис (составление предложений):

5 класс - Синонимы, антонимы и омонимы (подбор синонимов, антонимов и различие омонимов в контексте).

6 класс - Сложные и сложносочиненные предложения (составление предложений с союзами и без них).

Ребятам предлагаются наборы слов, из которых они должны составить связное предложение. Правильные комбинации приносят баллы, а ошибки – подсказки по правилам [2,с.3].

Закключение. Таким образом, можно сказать, что игровые методы на уроках русского языка и литературы способны существенно повысить интерес учащихся к предмету. Они помогают преодолеть страх перед сложными темами, такими как разбор литературных произведений или изучение сложных грамматических правил. Кроме того, использование игр развивает у детей уверенность в своих силах, что позитивно сказывается на общей успеваемости и мотивации к обучению. Исследования показывают, что ученики, обучающиеся с использованием игровых методов, более успешно усваивают материал и демонстрируют лучшие результаты на контрольных работах. Это связано с тем, что игровой процесс стимулирует более глубокое вовлечение и формирует позитивное отношение к обучению. Использование игровых технологий на уроках русского языка и литературы является эффективным способом повышения мотивации учащихся и улучшения качества обучения. Игры позволяют создавать более интерактивную и увлекательную образовательную среду, развивать у детей важные навыки, такие как критическое мышление, командная работа и творческое воображение. Внедрение игровых методов в образовательный процесс помогает сделать уроки более продуктивными и интересными.

Список литературы:

1. Гончаров, А.А. Игровые методы обучения в школе: теория и практика / А.А. Гончаров, Н.В. Федорова. – СПб.: Питер, 2020. – 53 с.
2. Королёва, Е.В. Игровые технологии в преподавании русского языка и литературы // Вестник образования. – 2022. – № 3. – С. 45-53.
3. Смирнова, Т.А. Теория и практика использования игр в школьном обучении / Т.А. Смирнова. – Екатеринбург: Уральский федеральный университет, 2020. – 223 с.
4. Педагогический институт Российской академии образования. Отчет о результатах применения игровых технологий в обучении в 2023 году. – М.: ПИ РАО, 2023. – 78 с.

ИНТЕРТЕКСТ В ЖАНРЕ СОВРЕМЕННЫХ ПЕСЕННЫХ КОМПОЗИЦИЙ

Вавулиди И., студентка 4 курса образовательной программы 6B01706 «Подготовка учителей русского языка и литературы», Таразский университет имени М.Х. Дулати, г. Тараз, ilariavavulidi@gmail.com

Шмакова Е.С., старший преподаватель кафедры «Русский язык и литература», Таразский университет имени М.Х. Дулати, г. Тараз, alena-low2008@mail.ru

Аннотация: Целью данной научной статьи является изучение интертекстуальности в современных песенных композициях на примере треков рэп-исполнителя RyoKinesis. Авторы статьи ставят перед собой следующие задачи: изучить понятия «интертекст» и «интертекстуальность», виды и функции интертекста, а также рассмотреть на конкретных примерах, как интертекст помогает исполнителям глубже раскрыть психологические, социальные и философские темы. В результате исследования были выявлены основные способы создания интертекстуальности в музыкальных композициях и рассмотрены ее функции.

Ключевые слова: интертекст, интертекстуальность, рэп, песня, песенные композиции, музыка.

В последнее время, в литературоведении начал пользоваться популярностью такой прием, как интертекстуальность. При этом большое количество современных авторов используют межтекстовые взаимодействия в своих художественных произведениях.

Что же такое интертекстуальность?

Интертекстуальность — это прием, который предполагает использование в одном художественном тексте аллюзий, цитат, прецедентных текстов, реминисценций и так далее. Все это помогает выразить концептуальный смысл «вторичного» текста на основе его связи с текстом-источником [1].

Ж. Женнет выделяет несколько типов интертекста. Их кратко описывают Н.В. Петрова и О.К. Кулакова в своей научной статье [2, с. 132]:

1. Интертекстуальность, создающая конструкции «текст в тексте» (цитаты, аллюзии, центонные тексты);
2. Паратекстуальность (цитаты-заглавия, эпитафии);
3. Метатекст;
4. Гипертекстуальность;
5. Архитекстуальность;
6. Поэтическая парадигма.

Интертекст может выполнять множество функций. В первую очередь, интертекст в произведении отвечает за экспрессивность. Также интертексты могут быть ориентированы на определенного читателя, который в полной мере сможет понять и оценить отсылку (апеллятивная функция). Еще одна не мало важная функция – игра с читателем. Благодаря интертексту анализ произведения может превратиться в некое расследование, где читателю предлагается найти все отсылки и дешифровать их [3, с. 66].

Что касается музыкальных композиций, то там интертекст может выполнять следующие функции:

1. Интертекст помогает расширить культурный контекст, за счет добавления в стихотворную составляющую отсылок из разных видов искусства;
2. Интертекстуальность формирует особенную, уникальную эстетику автора;
3. Отсылки помогают придать песням эмоциональную выразительность;
4. Интертекст помогает более глубоко раскрывать социальные, психологические и философские темы.

«Отсылки» используются во всех видах искусства, но чаще всего в литературе. К интертексту обращались Анна Ахматова, Н.В. Гоголь, А.С. Пушкин, Николай Веревокин и многие другие писатели.

Так как темой нашего исследования является изучение музыкальных композиций, поэтому нам необходимо дать определение понятию «песня». И.И. Земцовский в своей статье дает определение этому термину: «Песня (народная или профессиональная) – наиболее распространенный вид (или род) вокальной музыки, музыкально-поэтический жанр искусства, уходящий корнями глубоко в древность» [4, с. 1].

Все чаще и чаще прослеживается тенденция на использование интертекста в музыкальных композициях. Так, в своих произведениях отсылки, как на литературные произведения, так и на авторов русской классической литературы, используют такие исполнители как: группа ЛСП, Скриптонит, JONY, Слава КПСС, Boulevard Depo, Lizer, GONE.Fludd, Loqiemean, MAYOT, MiyaGi & Эндшпиль, OBLADAET, OG BUDA, Моргенштерн и многие другие.

В нашем научном исследовании мы рассмотрим интертекстуальность в музыкальных композициях одного российского рэпера - Pyrokinesis (Пирокинезис). Под этим псевдонимом выступает Андрей Игоревич Федорович.

Для начала дадим определение слову «рэп». «Рэп – музыкальный ритмичный и рифмованный музыкальный жанр с повествовательной функцией»- пишет Соблирова М.Х. в своей научной статье под названием «Тексты рэп-дискурса: концептосфера, неймдроппинг, интертекст» [5, с. 28].

В чем отличие данного исполнителя от других рэперов? Андрей Пирокинезис в своих музыкальных произведениях уделяет большое внимание текстовой составляющей, в то время как другие музыканты большое внимание уделяют музыке и битам. Его творчество концептуально. Каждый лирический герой его песен тщательно и глубоко продуман. На многих интервью Андрей рассказывает о том, что в каждый свой альбом он вкладывает какую-то определенную задумку и идею. При этом он дает своим слушателям возможность для осмысления его текстов.

Тексты песен Андрея Пирокинезиса входили в состав Всероссийской олимпиады по русскому языку и литературе, что говорит о достаточной художественности его композиций и наличии интересных изобразительно-выразительных средств и приемов, которые использует автор.

Pyrokinesis за всю свою музыкальную карьеру выпустил 8 студийных альбомов на разные темы и с разными мотивами.

В нашей статье мы рассмотрим 2 альбома исполнителя на наличие интертекста: «Корми демонов по расписанию» (2018), «Питер, чай, не Франция» (2020).

Первым делом мы проанализируем музыкальный альбом «Корми демонов по расписанию». В данном альбоме рассмотрим каждую музыкальную композицию на наличие интертекста.

Первая песня в альбоме – «Симулякр». В данной музыкальной композиции Андрея Пирокинезиса встречается одна «отсылка». Автор упоминает эссе известного французского литературоведа Ролана Барта «Смерть автора» (как мы знаем, данное эссе легло в основу литературоведческой школы структурализма):

«Смерть автора
Старый подряд, новый порядок
Добро пожаловать в симулякр!» [6].

Следующая песня в альбоме – «Ничего святого». Начинается песня сразу с интертекста: «Молчание – золото, но золото не то» [7]. Это цитата британского писателя Томаса Карлейла, которая полностью звучит таким образом: «Слово – серебро, молчание – золото». Во второй строчке этой же песни Пирокинезис упоминает группу «Serebro», что тоже является интертекстом: «Я променял его на группу Serebro» [7]. Андрей Игоревич любит в своих песнях делать отсылки к комедии А.С. Грибоедова «Горе от ума». Эта песня не исключение. «И неважно, боль от глупости иль горе от ума (ничего святого)» – так он поет в своей песне «Ничего святого» [7].

В одной из строк он использует два интертекстуальных образа: образ Адама и Евы и образ Ньютона. В песне это звучит так: «Ева делит яблоко Ньютона детям по процентам» [7]. Еще в первом куплете Пирокинезис использует видоизмененную цитату из «Евгения Онегина» А.С.Пушкина: «Он старый дядя, но уже не самых честных правил» [7].

Есть одна личность, которую упоминает Андрей Пирокинезис во многих своих песнях – Жанна Д'Арк (в одном из альбомов ей посвящена песня). В качестве сравнения использует он эту личность в строчке: «то присядь на огонёк и в нём сгори, как Жанна Д'Арк» [7].

Интертекст в данном треке выполняет функцию расширения культурного кругозора (за счет отсылок на группу Serebro, комедию Грибоедова, роман в стихах Пушкина, Ньютона и миф об Адаме и Еве), а также создает особую атмосферу иронии. Пирокинезис как будто бы насмехается над происходящим в его жизни и в мире в целом.

Еще одна песня, которую мы рассмотрим – песня «Не время для драконов». Уже благодаря названию мы понимаем, о чем будет идти речь в песне. Автор использует типичный сказочный сюжет про рыцарей, принцесс и драконов, которые охраняют тех самых принцесс.

В первом куплете Андрей Пирокинезис использует сразу два интертекста: «зарубить себе на носу» (устойчивое выражение со значением «навсегда запомнить») и прямая цитата из «Гамлета» Шекспира (монолог Гамлета, начинающийся со слов «Быть или не быть»):

«Сломанным мечом можно только зарубить себе на носу
(То что) правила везде не одинаковы
Быть или не быть, иль не думать никогда так?

Или все-таки не быть, но наследить на карте» [8].

В припеве песни автор говорит нам о том, что рыцари в современном мире бесполезны, так как уже давно нет «ни принцессы, ни чудовища»:

«Нет смысла, как такового
Непонятно вообще для кого мы
То ли бьемся, то ли держим оборону
Но давно уже не время для дракона
А сражаться за что еще?
Коль нет ни принцесс, ни чудовища
И мы не знаем, как жить по-другому
Но давно уже не время для дракона» [8].

Во втором куплете этой же песни Пирокинезис упоминает о волшебнике, который летает на вертолете. Это отсылка к песне из мультфильма «Чебурашка» («Прилетит вдруг волшебник в голубом вертолете»). Однако автор песни переделал эту фразу в пессимистичном смысле: «Волшебник покидает вертолет» [8].

Вся песня построена на архитектуре сюжета другого жанра. Автор трека своими стихами хочет сказать о том, что времена меняются и если раньше рыцарям нужно было сражаться с драконами, чтобы освободить принцессу, то сейчас все это не имеет никакого значения. Времена идут и все вокруг меняется.

Последняя песня музыкального альбома использует прямо в названии прямую цитату Уильяма Шекспира «Ад пуст, все бесы здесь» [9]. А уже в первом куплете упоминается известный композитор Мендельсон: «Но потом мы хороводом снова спляшем в унисон под Мендельсона» [10]. В бридже Пирокинезис использует любимый образ яблока, который укусили Адам и Ева в мифе: «Яблочко подгнило и надкушено» [9]. Естественно, не раз автор упоминает цитату Шекспира, которая звучит в названии.

В этой песне Андрей Федорович использует образы мифологии Древней Греции: пантеон и образ Мантисоры («И примет форму Мантисоры» [9]). Мантисора — это мифическое существо, с телом льва, головой человека и хвостом скорпиона. В средневековье считали, что Мантисора — это хищник, который может охотиться и пожирать людей. И последняя отсылка, которую использует исполнитель в тексте своей песни — отсылка на «Божественную комедию» Данте:

«И любви от божественной к демонической
Я в плену, согласно глаз неоновых, ее величества
В ее божественной комедии

И в ней трагически сыграть в демонической интермедии» [9].

Интертексты в данном треке создают особую атмосферу и эмоционально гнетущую обстановку, что позволяет автору проявить этот стиль.

Второй музыкальный альбом, который мы рассмотрим на наличие интертекстуальности называется «Питер, чай, не Франция». Уже в названии альбома мы видим цитату из стихотворения Иосифа Бродского «Не выходи из комнаты». Там Бродский пишет: «На улице, чай, не Франция». Сквозная тема этого альбома — творчество Иосифа Александровича. Упоминание его стихотворений или его имени мы можем найти практически в каждом треке.

Первая песня из вышеуказанного альбома называется «Письмо и безразличие интро». В первом куплете Андрей Пиро взял строчку из песни Влади (известный рэп исполнитель) «Пляски»: «Трясёт полы и лупят пляски каблуками доски» [10]. У Влади этой строчкой начинается песня: «Пляски лупят каблуками доски» [11].

Второй куплет начинается с цитаты из песни группы Машина времени «Поворот»:

«Новый поворот
И мотор ревет
Что он нам несет?» [10].

И завершает это стихотворение Андрей строчкой «Ужас грядущих завтра оставим же Макаревичу». Макаревич — солист группы Машина времени, к которой нас отправляет в начале куплета Пирокинезис.

Две отсылки на других исполнителей помогает автору поднять не только социальные, но довольно философскую тему будущего и настоящего.

Трек 2 в альбоме «Питер, чай, не Франция» — «Веснушки».

Первая отсылка, которая сразу же бросается в глаза — отсылка на Мариенгофа и его роман «Циники» в строчках:

«И я, как ни смотри, таков
Что такого мешка цинизма не видел Мариенгоф
И ты десятый раз спроси: «Как делишки?»
(- Кое-как)

Но стоит жить хотя бы ради пьяной вишни» [12].

Вот как звучит отрывок из романа известного поэта: «– Удивительно вкусные конфеты...

И опять сделала улыбку:

– ...знаете, после выстрела мне даже пришло в голову, что из-за одних уже пьяных вишен стоит, пожалуй, жить на свете...» [13].

Следующая строчка также отсылает нас к вышеуказанному роману Мариенгофа: «хотя бы ради сахара на розовых губах» [12]. А в романе «Циники» брат главной героини имел характерную черту – «жалобные розовые губки» [13].

В этой песне автор отсылает нас к сказке о Золушке строчкой: «И я налепил себя, как лейкопластырь на Золушки натёртую ступню хрустальной туфелькой» [12].

Очень красиво автор «вплел» в свой текст отсылки на роман известного писателя-имажиниста. Благодаря этому, интертекст выполняет одновременно две функции: расширение культурного контекста и раскрытие социально-философских тем.

Трек 3 в данном альбоме имеет название «Зависимость». Первый интертекст, который мы видим в песне отсылает нас к повести Пелевина «Затворник и Шестипалый»:

«Отдает птицефабрикой (Йай)

Его гной льется, как река

Мы история нелепая

Воспетая курами на века

Не помогут врачи, ведь это на уровне ДНК» [14].

В своих треках, автор часто делает отсылки не только на великих классиков, но и на писателей и поэтов XX века.

«Я, конечно, не Камю, родная, но и Петербург, чай, не Франция

А ты и близко не Брижит Бардо» – это строчки из песни «Реквием по Жанне Д'Арк», в которых Пирокинезис упоминает сразу двух известных людей: Камю (французский писатель, философ и драматург) и Брижит Бордо (французская актриса и писательница) [15]. Также в данной музыкальной композиции снова упоминается строчка из стихотворения «Не выходи из комнаты» И. Бродского («Питер, чай, не Франция»). «И я снова открываю рот в метре от костра или креста, я уже сам не знаю да и нету разницы» – отсылка на смерть Жанны Д'Арк (ее сожгли на костре) и Христа (распяли на кресте).

Несколько раз Андрей Федорович использует одну и ту же фразу в своей песне: «Эта столетняя война моя», отсылая нас к столетней войне между Англией и Францией [15].

А вот в песне «Нефть (письмо Иосифу)» автор ведет «диалог» с Бродским и практически полностью цитирует стихотворение писателя «Только пепел знает...» и использует такие строчки: «Но, как Бродский, рискну посметь и близоруко взгляну вперед» [16]. Андрей также полностью взял часть стихотворения Бродского, не видоизменив ее:

«Мы останемся смятым окурком, плевком, в тени

Под скамьей, куда угол проникнуть лучу не даст

И слежимся в обнимку с грязью, считая дни

В перегной, и в осадок, и в такой же в культурный пласт

Замаравши совок, археолог разинет пасть

Отрыгнуть; но его открытие прогремит

На весь мир, как зарытая в землю страсть

И как обратная версия пирамид» [16].

А в конце куплета автор песни «дописал» стихотворение автора, что мы можем назвать метатекстуальностью.

В своих музыкальных композициях рэпер Пирокинезис использует большое количество интертекста:

Тип интертекста	Композиция
«Текст в тексте»	«Симулякр», «Ничего святого», «Не время для драконов», «Ад пуст, все бесы здесь», «Письмо и безразличие», «Веснушки», «Зависимость», «Чемпионы пепла», «Реквием по Жанне Д'Арк»
Паратекстуальность	«Ад пуст, все бесы здесь»
Метатекстуальность	«Нефть (письмо Иосифу)»
Гипертекстуальность	«Не время для драконов»
Архитекстуальность	«Не время для драконов»

Чаще всего автор использовал в своих треках интертекстуальность, которая образует конструкции «текст в тексте». Все остальные типы интертекста представлены в виде единичных случаев.

Все, представленные в таблице, виды интертекста помогают создать особую, уникальную атмосферу песен, помогают раскрывать глубокие философские идеи и поднимать социальные проблемы общества. В современной музыкальной индустрии редко встретишь исполнителя, который так ответственно относится к своим текстам и карьере.

Список литературы:

1. Напцок Б.Р., Соколова Г.В. К проблеме изучения интертекстуальности в художественном произведении //Вестник Адыгейского государственного университета. Серия 2: Филология и искусствоведение. – 2018. – №. 4 (227). – С. 123-131.
2. Петрова Н.В., Кулакова О.К. Различные подходы к определению интертекстуальности //Вестник Иркутского государственного лингвистического университета. – 2011. – №. 2 (14). – С. 131-136.
3. Вишнякова О.Д., Карасев И.В. Виды интертекстуальных включений и их функции в художественных текстах //Исследовательский потенциал молодых ученых: взгляд в будущее. – 2018. – С. 64-69.
4. Земцовский И.И. Песня как исторический феномен //Народная песня. Проблемы изучения: сб. науч. тр. Л. – 1983.
5. Соблирова М.Х. Тексты рэп-дискурса: концептосфера, неймдроппинг, интертекст //Ответственный редактор. – 2023. – С. 28.
6. <https://genius.com/Pyrokinesis-simulacrum-lyrics>
7. <https://genius.com/Pyrokinesis-nothing-sacred-lyrics>
8. <https://genius.com/Pyrokinesis-not-the-time-for-dragons-lyrics>
9. <https://genius.com/Pyrokinesis-hell-is-empty-all-demons-are-here-lyrics>
10. <https://genius.com/Pyrokinesis-letter-and-indifference-intro-lyrics>
11. <https://genius.com/Vlady-dances-lyrics>
12. <https://genius.com/Pyrokinesis-freckles-lyrics>
13. <https://www.lib.ru/RUSSLIT/MARIENGOF/cynix.txt>
14. <https://genius.com/Pyrokinesis-addiction-lyrics>
15. <https://genius.com/Pyrokinesis-requiem-for-joan-of-arc-lyrics>
16. <https://genius.com/Pyrokinesis-ptnf-lyrics>

УДК 372.881.1

РАЗГОВОРНЫЙ СИНТАКСИС КАК СТИЛИСТИЧЕСКАЯ ОСОБЕННОСТЬ ПРОЗЫ В. ПЕЛЕВИНА

Копылова Е., студентка 3 курса образовательной программы 6B01706 «Подготовка учителей русского языка и литературы», Таразский университет имени М.Х. Дулати, г. Тараз, ekaterinakprm@gmail.com

Аладина А.А., доцент кафедры «Русский язык и литература», Таразский университет имени М.Х. Дулати, г. Тараз, aladina1950@mail.ru

Аннотация: В данной статье проводится анализ разговорного синтаксиса как стилистической особенности прозы Виктора Пелевина, рассматриваются различные типы вставочных конструкций, таких как вставки-словосочетания, вставки-словоформы и вставки целых предложений, определяются функции этих вставок. В работе выявляется, как реализуется разговорный синтаксис в произведениях В. Пелевина и как его особенности влияют на восприятие текста читателем. Кроме того, в статье осуществляется идентификация и классификация различных вставных конструкций, проводится их сравнительный анализ. В исследовании определяются функции каждой вставной конструкции и их влияние на создание уникальных особенностей стиля В. Пелевина.

Ключевые слова: разговорный синтаксис, вставные конструкции, вставка-словоформа, вставка-словосочетание, вставка-простое предложение, вставка-сложное предложение, вставные конструкции-цитации.

Художественное лицо эпохи отличается новыми чертами изображения и выражения. Разделение речи для акцентирования смыслов стало заметной чертой современного литературного творчества, которое ориентировано на разговорный стиль. Причины этого разнообразны: от

демократизации русского языка до желания авторов ввести в повествование голос обычного человека. Разговорная речь используется как в диалогах персонажей, так и в авторском тексте. Широкое проникновение разговорной речи в художественную литературу проявляется на всех уровнях языка, особенно на лексическом и синтаксическом уровнях [1; с.93-103].

Известные синтаксисты считают, что для современных речевых моделей характерно смешение различных стилей. Они объясняют расширение разговорного синтаксиса присутствием большого количества незаконченных предложений, самоперебивов, повторов, подхватов, вводных и вставных конструкций в художественных текстах. [2; с. 131-135].

В произведениях Виктора Пелевина использование вставных и вводных конструкций является яркой чертой его стиля. Эти конструкции играют важную роль в организации текста и помогают передавать сложные мысли и концепции. Пелевин применяет их с высоким мастерством, создавая многослойные и выразительные произведения, которые завораживают читателя своей глубиной и насыщенностью.

Вводные и вставные конструкции значительно отличаются по функциональным, грамматическим и генетическим характеристикам. Вводные конструкции всегда несут модальную окраску и выражают отношение говорящего к сообщаемому, взаимодействуя с основным предложением. В отличие от них, вставные словоформы, словосочетания и предложения представляют собой самостоятельные содержательные сообщения, включенные в основное предложение, а иногда и завершающие его. Эти различия подчеркивают разнообразие синтаксических средств, используемых в языке для передачи различных смыслов и нюансов [3; с. 52-65]. Виктор Пелевин активно использует вводные и вставные конструкции внутри одного предложения, а иногда даже сочетает их в одной вставке. Этот прием усиливает выразительность и эмоциональную насыщенность предложения. Например: 1) «Только проснувшись, он понимал, что, например, приезд к ним в институт товарища Луначарского на тройке вороных с бубенцами - не часть идеологической программы, посвященной трехсотлетию первой русской балалайки (к этой дате готовилась в те дни вся страна), а обычное сноведение» [В. Пелевин. Спи].

Художественные произведения В. Пелевина отличаются использованием вставных конструкций различных синтаксических типов:

1. Вставка - словоформа

«Подобно тому, как свет, проходя сквозь прозрачный объект, имеющий специальную конфигурацию /призма/, расслаивается и разделяется, заключенное в одном слове значение оказывается размазанным в нескольких словах, и для выделения интересующего нас смыслового спектра оказывается необходимой обратная операция, эквивалентная действию, которое оказал бы на расщепленный свет другой оптический объект /обратная призма/» [В. Пелевин. Хрустальный мир].

На примере видно, что вставки-словоформы не только уточняют или поясняют информацию, представленную в тексте. Они выполняют гораздо более широкую функцию, обогащая и расширяя содержание повествования. Такие вставки не просто добавляют детали, но и вносят новые аспекты и ракурсы в рассматриваемый вопрос, что делает текст более многослойным и глубоко проработанным.

Вставные конструкции, синтаксически независимые от основного текста, позволяют Пелевину вносить дополнительную информацию о персонажах и событиях. Используя разнообразные графические символы, такие как круглые и косые скобки, тире, автор управляет ритмом и интонацией произведений. Это разнообразие графических средств позволяет автору гибко управлять интонацией и ритмом текста, придавая ему динамичность и особую выразительность.

2. Вставка - словосочетание

1) «Здесь, кстати, возникает интересная проблема - откуда берется страх? Возникает ли он в наших душах? Или, наоборот, душа - всего лишь опосредствующее образование /своеобразный отражатель/, перенаправляющий объективно существующий в мире ужас, поворачиваясь к нему под таким углом, что его адское мерцание, отразившись от чего-то в нас, проникает в самые глубокие слои психики?» [В. Пелевин. Зеленая коробочка]; Автор использует словосочетания, в которых слова связаны только по способу согласования: прилагательное или причастие (причастный оборот) + имя существительное; 2) «При этом придется долго возиться с паяльником и перебирать разные детальки, одна из которых /глядящая в душу дырочка ствола/ вообще не выпускается» [В. Пелевин. Зеленая коробочка].

Подобные вставки не частотны в творчестве В. Пелевина и носят характер уточнения, конкретизации некоторых слов в предложении. Они могут иметь своеобразное, авторское, оформление на письме.

3. Вставка - простое предложение

Наиболее частотными же являются вставки, представляющие собой простое предложение (двусоставное неосложненное или осложненное). Двусоставные неосложненные предложения в роли вставных конструкций:

«- Слышь, новенький, - сказал декан (он явно не узнавал Сашу), заполни-ка» [В. Пелевин «Проблемы верволка в средней полосе»]. В. Пелевин практически не использует односоставные простые предложения в виде вставных конструкций. Это связано с тем, что автор намеренно указывает на деятеля и совершаемое им действие. Такой подход помогает акцентировать внимание читателя на дополнительной информации, ремарочных замечаниях.

Предпочтение автора отдано именно скобочному варианту оформления вставочных конструкций. Части предложения, заключенные в скобки, произносятся в убыстренном темпе и с понижением тона. Такое произношение дает возможность исключить их из основного высказывания.

Простое предложение-вставка по-разному вторгается в базовую конструкцию: с помощью средств связи (союзов, вводных слов) и без средств связи. Учет этого фактора является принципиальным. Именно предложение-вставка, употребленное с указанными средствами связи, свидетельствует о большей степени расчлененности синтагматической цепочки.

В рассказах В. Пелевина вставные конструкции, выраженные простыми предложениями (двусоставными и неосложненными), могут выделяться и в эмоциональном плане - быть либо восклицательными, либо вопросительными. Такие конструкции, близкие к разговорным, автор использует для осуществления различных целей: ««О пути, проделанном за эти годы Россией, - удовлетворенно писал критик одной из московских газет, - можно судить хотя бы по тому, что уже никто не станет искать (и находить! а ведь находили уже!)» в этих песнях политические иллюзии» [В. Пелевин. Краткая история пэйнтбола в Москве]. Вставная конструкция в виде простого предложения с восклицательной интонацией и разными временными планами глаголов (будущее и прошедшее время) становится еще более автономной по отношению к основному предложению. Причем инфинитив находить является одним из однородных сказуемых с редуцированными фазовым глаголом станет. Это создает впечатление продолжения содержания основного предложения, хотя и эмоционально окрашенного, уже во вставной конструкции. Вторая же часть данной вставки уже более автономна.

4. Вставка - сложное предложение

Вставные конструкции могут актуализировать модальные диктальные (фактические) смыслы предложения, которые заключены в предтексте и послетексте. Особенно ярко это проявляется во вставках, представляющих собой сложные предложения элементарной структуры (сложносочиненное, сложноподчиненное). Бессоюзные сложные предложения В. Пелевина практически не использует в виде вставных конструкций. Наличие вставных сочинительных и подчинительных союзов создает дополнительную экспрессию или синтаксически связывает сложное предложение с основным высказыванием. Автор предпочитает вставные конструкции в виде СПП как расчлененной, так и нерасчлененной структуры. В виде вставных конструкций писатель в большинстве случаев использует СПП с придаточными изъяснительными или определительными: 1) «-Мужики, долетел ларискин голос (Матвей только сейчас заметил, что у нее фиолетовые волосы), ваш грузовик?» [В.Пелевин. Музыка со столба]. Вставная конструкция в виде СПП с придаточным изъяснительным.

5. Вставки - многочленное сложное предложение с различными видами связи

Виктор Пелевин активно использует в своих прозаических текстах: «Он мог, например, видеть сон, где действие происходило в женской бане (довольно частое и странное видение, поражающее целым рядом нелепостей; на бревенчатых стенах висели рукописные плакаты со стихами, призывавшими беречь хлеб, а кряжистые русоволосые бабы со ржавыми шайками в рамках носили короткие балетные юбочки из перьев)-и одновременно с этим мог не только следить за потоком яичного желтка на лекторском галстуке, но и выслушивать анекдот про трех грузинов в космосе, который постоянно рассказывал сосед» [В. Пелевин. Спи]. Вставные конструкции с причастным оборотом, однородными членами предложения используются с целью раскрытия смысла существительного сон, в то же время они способствуют увеличению объема предложения;

Часто можно встретить двупредикативные и многочленные сложные предложения с разнотипной связью:

1) «(Сами фигуры так и не были отлиты, но о предполагавшихся масштабах памятника можно было судить по пяти двадцатиметровым отбойным молотком из бронзы, обнаруженным в ангарах неподалеку от котловины)» [В. Пелевин. Оружие возмездия];

2) «После госпиталя маршал был награжден орденом Александра Невского и сослан на Дальний Восток; обходя этот эпизод молчанием, маршал в своих воспоминаниях неоднократно

возвращался к низким боевым качествам немецких танков, что, на его взгляд, объяснялось недостаточной толщиной брони)» [В. Пелевин. Оружие возмездия].

Такие конструкции синтаксически независимы от основного высказывания и используются автором для внесения дополнительной информации о персонаже или его действиях. Вставное сообщение может быть отдельным текстом, заключенным в скобки. Несмотря на то, что скобки можно удалить, это изменит структуру текста, так как вставка специально прерывает основную линию повествования, добавляя дополнительные детали и нюансы.

В некоторых случаях автор применяет вставные конструкции для установления прямого диалога с читателем. Эти элементы создают эффект непосредственного общения, что делает текст более живым и интерактивным:

«Точно так же не ошибешься насчет смысла происходящего, когда на глухой ноябрьской туче появляется размытое пятно, бледный неправильный треугольник (ты уже видел его летним утром на кирпичках возле твоего лица), и из его центра сквозь быстро летящие полосы тумана светит солнце» [В. Пелевин. Онтология детства]. Элементы разговорной речи, активно использованные Пелевиным, способствуют созданию эффекта живого диалога с читателем. Применение местоимений второго лица, таких как "ты", создают интимно-дружескую атмосферу, сближающую читателя с повествователем. Эти приемы делают произведения Пелевина доступными и близкими к разговорному стилю, что помогает читателю легко погружаться в мир авторских мыслей и идей.

Значительную роль у В. Пелевина играют вставные конструкции - цитации для разложения авторского однопланового повествования и включения сообщения, передающего точку зрения героя повествования. Вставки-цитации несут две функции:

- 1) непосредственно подключаются к рассуждениям, размышлением героя повествования, обосновывая, документируя их;
- 2) имеют самодавлеющее, часто информативное значение и участвуют в развитии сюжета, осложняя отрезки монолога повествователя-рассказчика.

Смешение авторской речи и речи персонажей – частое явление в творчестве Пелевина. Такие предложения приобретают дополнительное звучание, происходит наложение смыслов; создается иллюзия «потока» мыслей персонажа: «Четырнадцатый был сараем скорее философского склада (не в смысле хранилища), часто говорил о духовном и скоро убедил нового товарища, что раз прекрасное заключено в гармонии («Это раз», говорил он), а внутри - и это объективно - находят огурцы или капуста («Это два»), то прекрасное в жизни заключено в достижении гармонии с содержимым бочки и устранению всего, что этому препятствует» [В. Пелевин. Жизнь и приключение сарая номер XII].

Разговорные элементы в произведениях Виктора Пелевина подчеркивают, что вставные конструкции служат инструментом для последовательной передачи содержания. Это создает впечатление постепенного формирования речи и высказываний, развивающихся по мере появления мыслей. Вставные конструкции разделяют коммуникативный план высказывания на основной (базовый) и дополнительный уровни, делая текст многослойным.

Автор использует вставные конструкции для передачи информации, ориентированной на конкретные аспекты: 1) прагматический - воздействие на читателя, стимулирование его реакций и эмоций; 2) гносеологический - предоставление дополнительных данных и объяснений, чтобы обогатить предыдущее знание и углубить понимание; 3) субъектно-личностный - выражение позиции и внутреннего мира персонажа, который выступает от первого лица, делая его мысли и переживания более доступными и понятными читателю."

Чтобы продемонстрировать частотность и функциональность вставных конструкций в произведениях В. Пелевина, было проведено исследование на примере его рассказа «Спи». Так, мы можем проследить, что небольшое по объему произведение содержит различные виды вставных конструкций, каждая из которых выполняет специфическую функцию в тексте:

Вставка-многочленное сложное предложение

Функция: Эта вставка может использоваться для создания детализированного описания или сложного объяснения, добавляя глубину и контекст к сцене или мысли. Она способствует развернутому повествованию и служит для выделения ключевых моментов в тексте.

Вставка-простое предложение

Функция: Подобные вставки часто используются для внесения лаконичной, но важной информации, создавая эффект прямого и непосредственного общения с читателем. Такие вставки помогают поддерживать темп повествования и могут использоваться для эмоционального воздействия или создания неожиданного эффекта.

Вставка - сложное предложение

Функция: Сложные предложения позволяют развернуть мысль или идею более подробно, чем простые предложения. Они могут использоваться для выражения сложных чувств, мыслей

персонажей, или для создания многоуровневого повествования. Эти вставки способствуют созданию многослойности текста, обогащая его и делая более интересным для восприятия.

Исследование вставных конструкций в произведениях Виктора Пелевина позволяет глубже понять стилистические особенности его прозы и роль разговорного синтаксиса в создании уникального литературного стиля. Пелевин – один из самых ярких представителей современной российской литературы, и его творчество отличается глубоким философским подтекстом, сатирой и постмодернистскими приемами.

Благодаря разнообразию используемых синтаксических средств, автор создает впечатление постепенного формирования мысли. Вставные конструкции, содержащие дополнительные детали и аспекты, обогащают повествование, добавляя глубину и значимость. Они могут быть как самостоятельными текстами, так и органично вписанными в основное высказывание.

Можно сделать вывод о том, что разговорный синтаксис в прозе Виктора Пелевина играет ключевую роль в создании его неповторимого стиля. Исследование его элементов позволяет лучше понять его литературное мастерство и вклад в современную литературу. Произведения Пелевина остаются актуальными и востребованными, привлекая внимание читателей и исследователей своей многослойностью и глубиной.

Список литературы:

1. Акимова Г.Н. Новое в синтаксисе современного русского языка. - М.: «Высшая школа», 1990., 432 стр.
2. Валгина Н.С. Активные процессы в современном русском языке: Учебное пособие. - М: Логос, 2001, 304 стр.
3. Голубева И.В. Опыт создания коллективного речевого портрета (на материалах экспрессивного синтаксиса мемуарной прозы). - Таганрог: Изд-во Таганрогского государственного педагогического института, 2001, 308 стр.

УДК 81'1:304.2

ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ КУЛЬТУРЫ И ЯЗЫКА

Нурдаулетқызы Б., студент 1 курса образовательной программы 6B01707

«Подготовка учителей по иностранным языкам», Таразский университет
имени М.Х. Дулати, г. Тараз, balausanurdaulet5@gmail.com

Кунгурова С.Н., старший преподаватель кафедры «Русский язык и литература»,
Таразский университет имени М.Х. Дулати, г. Тараз, Saule.Kungurova@mail.ru

Аннотация: В данной статье исследуется влияние американской культуры на русский язык в условиях глобализации. Целью работы является изучение взаимосвязи языка и культуры, выявление особенностей употребления англицизмов среди молодежи. В ходе исследования были проанализированы труды С.Г. Тер-Минасовой, Е.В. Котрикадзе и А.Т. Аксенова, а также проведено анкетирование студентов ТарГУ имени М.Х. Дулати. Результаты проделанной работы показали, что англицизмы прочно укрепились в речи молодого поколения, отражая культурные изменения и глобальные процессы. В завершении статьи говорится о необходимости сбалансированного подхода к заимствованиям для сохранения языковой идентичности.

Ключевые слова: язык, культура, языковая среда, англицизмы, взаимодействие, межкультурная коммуникация, глобализация.

Язык и культура – взаимосвязанные явления, которые оказывают огромное влияние друг на друга. Язык не только отражает культурные реалии, но и в значительной степени формирует мировоззрение людей. Французский философ, литературовед XX века Ролан Барт в своих речах о взаимосвязи культуры и языка утверждал, что язык кодирует культурные смыслы и определяет, как люди понимают и интерпретируют реальность [1]. В последние десятилетия взаимовлияние языка и культуры стало заметнее и активнее. Это обусловлено глобализацией, развитием интернета и массовой культуры. В частности, можно констатировать, что американская культура оказывает существенное влияние на русский язык. Связано это со значимостью англоязычных стран в мировой экономике и политике. В связи с вышеизложенным была выбрана тема нашего исследования. Объектом исследования стала взаимосвязь языка и культуры. Предметом исследования является влияние американской культуры на русский язык.

В ходе теоретического анализа литературы по теме исследования нами были выделены несколько крупных работ таких ученых как С.Г. Тер-Минасова, Е.В. Котрикадзе, А.Т. Аксенов и др. С.Г. Тер-Минасова известный российский лингвист и профессор МГУ, исследовала изменения, которые англицизмы вносят в русскую культуру и языковую идентичность. В её книге «Язык и межкультурная коммуникация» она подробно описывает, как перевод и заимствование англоязычных терминов воздействуют на русскую языковую среду и поднимает вопросы сохранения русской идентичности в условиях глобализации [2].

Ещё одна значимая работа принадлежит Е.В. Котрикадзе, российской журналистке и руководителю информационной службы и ведущей телеканала «Дождь». Она изучала влияние англицизмов на русский язык в XX и XXI веках. В её исследованиях основное внимание уделяется изменениям в грамматической структуре и восприятию английских заимствований в русской речи, включая культурные и социальные аспекты их использования [3].

Также стоило бы отметить работы А.Т. Аксенова, профессора и доктора филологических наук, который в своей работе «Англо-американские лексические заимствования как отражение тенденций к изменению национально-культурных стереотипов в российском обществе» он показывает, что заимствования не только обогащают лексику, но и способствуют принятию новых социальных ценностей, таких как ориентация на индивидуальный успех и самореализацию. Эти изменения, отмечает Аксенов, трансформируют культурные ориентиры и формируют новые нормы, сближая их с западными представлениями о жизни [4].

Данные работы и мировые практики показывают, что в XXI веке американская культура оказывает значительное влияние на мировую, в том числе и на русскую, во многом благодаря массовой коммуникации: интернету, кино, телевидению и социальным сетям. Эти каналы создают мощный поток информации, в котором новые термины из английского языка быстро проникают в русскоязычную среду, особенно когда для них нет аналогов или они сложны для передачи средствами русского языка. Так, возникла необходимость в лексических заимствованиях, известных как англицизмы, которые вошли в русский язык в необработанном или частично адаптированном виде.

Примеры таких заимствований – слова «блог» (blog), «лайк» (like) и «хэштег» (hashtag), которые приобрели популярность и укрепились в повседневной речи. Эти слова пришли в русский язык благодаря социальным сетям и массовой культуре, поскольку они несут важную социальную значимость и легко воспринимаются в коммуникации. Простота и удобство таких заимствований способствуют их широкому распространению, делая англицизмы важной частью современной русской речи, особенно среди молодежи и в интернет-пространстве. Современные англицизмы можно разделить на несколько групп:

1. Технические: такие как «смартфон» (smartphone), «гаджет» (gadget), «софт» (software), «компьютер» (computer).

2. Деловая лексика: «офис» (office), «маркетинг» (marketing), «партнер» (partner), «менеджер» (manager), «бизнес» (business).

3. Развлекательные: «шоу» (show), «фанат» (fan), «лайв» (live), «актер» (actor), «стрим» (stream).

Мы решили изучить влияние американской культуры и особенности употребления англицизмов среди студентов ТарГУ имени М.Х. Дулати. Для этого мы применили такие методы, как: опрос, анкетирование, наблюдение и др.

Особое внимание мы уделили анкетированию, которое было проведено в рамках нашего исследования. Учащиеся отвечали на следующие вопросы:

1) Как часто вы используете английские слова в повседневной жизни?
2) В каких ситуациях вы чаще всего используете англицизмы?
3) Какие английские слова и выражения стали для вас привычными?
4) В каком возрасте вы начали замечать влияние английского языка на вашу речь и предпочтения?

5) Используете ли вы англицизмы в социальных сетях? Если да, какие слова вы используете чаще всего?

6) Чувствуете ли вы, что англицизмы помогают лучше выразить мысли или эмоции?

7) Как вы оцениваете влияние английского языка на современную музыку и моду?

Анализ результатов анкетирования показал, что англицизмы прочно вошли в повседневную жизнь молодежи, играя важную роль в их общении и культурных предпочтениях. Так, большинство опрошенных (58,5%) указали, что используют английские слова, но редко, однако значительная часть (24,5%) делает это часто, малая часть (9,4%) – очень часто, а оставшиеся (7,6%) и вовсе не используют. Таким образом, англицизмы уже не воспринимаются как нечто чужеродное, а являются неотъемлемой частью языка и отражают влияние глобализации на повседневное общение.

Основными ситуациями, в которых респонденты чаще всего используют англицизмы, стали учебные дискуссии (64,2%) и переписки (26,4%). Это подчеркивает значимость английских слов в образовательной сфере и межличностных коммуникациях. Наиболее привычными для молодых людей оказались такие выражения, как «ок» (ok), «омг» (omg), «дедлайн» (deadline) и «кринж» (cringe). Эти слова стали не просто иностранными заимствованиями, но и полноценными элементами современного разговорного стиля.

Подавляющее большинство респондентов (49,1%) отметило, что влияние английского языка на их речь стало ощутимо в возрасте 14–16 лет, что совпадает с активным периодом формирования интересов и предпочтений. Почти треть участников (30,2%) начала замечать англицизмы уже с 10–13 лет, что говорит о возрастающей доступности англоязычных медиа и культурных продуктов для детей и подростков.

Социальные сети стали еще одной площадкой для активного использования англицизмов. Хотя некоторые респонденты указали на отсутствие такой привычки, большинство отметили, что регулярно используют такие слова, как «фр» (от "for real"), «гуд» (good) и «ноу» (no). Это свидетельствует о том, что иностранные слова становятся своего рода социальным маркером, объединяющим молодежь и формирующим общие культурные коды.

Примечательно, что 77,4% респондентов считают, что англицизмы помогают им точнее выражать мысли и эмоции. Это подтверждает, что английский язык привносит в повседневную речь дополнительную эмоциональную окраску и разнообразие, особенно в случаях, когда аналогов в родном языке нет или они менее выразительны. Сегодня все без перевода понимают, о чем идет речь, когда говорят про бургер, кфс, оверсайз, чикен, фри и др.

Влияние английского языка на современную музыку и моду также воспринимается в основном положительно. Английский стал «языком поп-культуры», который объединяет людей через музыку и стиль, и это особенно заметно в глобальной музыкальной индустрии. Многие исполнители предпочитают петь на английском, чтобы охватить более широкую аудиторию, а англоязычные термины активно используются в названиях брендов и модных коллекций. Всем известны такие бренды, как Rolls-Royce, Burberry, Jaguar, Land Rover, Dyson и др. Участники анкетирования отметили, что английский язык способствует культурному обмену, способствуя интеграции отечественной культуры в мировую.

В итоге анкетирование демонстрирует, что англицизмы стали неотъемлемой частью повседневной речи молодежи, усиливая выражение мыслей и эмоций и способствуя культурному обмену в условиях глобализации. Англицизмы уже не просто дополняют повседневный язык, а формируют новый пласт культуры, отражая влияние английского языка на лексические и стилистические нормы речи, особенно среди молодежи. Это влияние ощущается на разных уровнях — от словарного состава до повседневного общения»

Таким образом, английская культура оказывает значительное влияние на русский язык, что выражается в появлении новых слов, изменении лексических норм и усложнении структуры речи, особенно среди молодежи. С одной стороны, англицизмы обогащают русский язык, позволяя быстро описывать новые явления и технологии, которые становятся частью глобальной культуры. Заимствования делают язык более гибким, способным к адаптации и коммуникации на мировой арене.

С другой стороны, чрезмерное использование англицизмов может приводить к размыванию языковых границ, ослаблению уникальности и культурной самобытности русского языка. Важно помнить, что, хотя процесс заимствования неизбежен в условиях глобализации, сохранение языковой идентичности требует осознанного подхода. Чтобы избежать риска утраты культурного наследия, необходимо поддерживать баланс между открытостью к новым понятиям и бережным отношением к традициям и богатству русского языка.

Список литературы:

1. Барт Р. Мифологии. — Москва: Издательство имени Сабашниковых, 1996. — 240 с.
2. Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация. — Москва: Слово, 2000. — 624 с.
3. Котрикадзе Е.В. Особенности влияния англицизмов на русский язык XX–XXI веков // Мир науки. Социология, филология, культурология. — 2017. — Т. 15, №1.
4. Аксенова А.Т. Англо-американские лексические заимствования как отражение тенденций к изменению национально-культурных стереотипов в российском обществе // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Русский и иностранные языки и методика их преподавания. — 2011. — № 1. — С. 42–48.

ОЙЫН ТЕХНОЛОГИЯСЫН БАСТАУЫШ СЫНЫПТА ҚОЛДАНУ ТИІМДІЛІГІ

Бейбітова Н., 1 курс 6В01301 «Бастауышта оқыту педагогикасы мен әдістемесі»,
М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ., beibitovanuraim@mailcloud.com
Шынтаева Н.А., «Мектепке дейінгі және бастауыш білім беру кафедрасы», п.ғ.магистр
М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ., nshyntaeva83@mail.ru

Аңдатпа: Бастауыш сыныпта ойын технологиясын қолданудың тиімділігі қарастырылады. Ойын арқылы оқыту әдістері балалардың пәнге деген қызығушылығын арттырып, білімді тез әрі жеңіл меңгеруге мүмкіндік береді. Ойын технологиясы оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамытып, коммуникативтік дағдыларын нығайтуға септігін тигізеді. Зерттеу нәтижесінде ойын арқылы оқытудың оқушының білім сапасын жақсартудағы оң әсері анықталады.

Кілт сөздер: ойын технологиясы, бастауыш сынып, қызығушылық, шығармашылық дамыту, білім сапасы, оқушылар.

Мемлекет басшысы Қасым - Жомарт Тоқаев «Тәуелсіздік бәрінен қымбат» атты мақаласында «XXI ғасыр-білім мен дағды дәуірі. Әркім өзінің бәсекеге қабілеттілігін үнемі жетілдіріп, жаңа мамандықтарға ие болып, уақыт ағымына үнемі бейімделу арқылы арттыра алады. Білім мен технология, жоғары еңбек өнімділігі елдің дамуына ықпал етеді яғни, өскелең ұрпаққа пайдалы терең білім беру әрқашан да өзекті мәселе екендігін айтты» [1].

Еліміздің әлеуметтік-экономикалық ахуалын жақсартудың тың жолдары айқындалып, заманауи жобаларды жүзеге асыру ісі жоспарланған. Олардың қатарында, еліміздің білім беру саласын күтіп тұрған оң өзгерістерге назар аудару маңызды саналады. Өскелең ұрпақтың білім алуына толыққанды жағдай жасалғанда ғана халқымыз табысты ұлт деңгейіне көтеріле аламақ. Бастауыш сыныпта оқыту баланың болашақтағы білім деңгейін қалыптастыратын маңызды кезеңдердің бірі болып саналады. Осы жас кезеңіндегі балалардың танымдық белсенділігі мен қызығушылығы жоғары, бірақ олардың зейіні ұзақ уақыт бойы тұрақты бола алмайды. Сондықтан, балалардың қызығушылығын оятып, оқыту процесін жеңіл әрі қызықты ете алатын әдістерді қолдану қажеттілігі туындайды. Осындай әдістердің бірі – ойын технологиялары [2].

Ойын технологиясы балалардың қызығушылығын арттырып қана қоймай, олардың логикалық ойлау, шығармашылық қабілеттерін дамытуға ықпал етеді. Ойын технологиясы оқу процесін жан-жақты байытып, баланың жеке тұлғалық қасиеттерін дамытуға септігін тигізеді. Біріншіден, ойындар оқушылардың білім алу ынтасын арттырады. Бастауыш сынып оқушыларының есте сақтау қабілеті мен зейіні тұрақты болмайтындықтан, ойын арқылы берілетін ақпарат олар үшін жеңілрек қабылданады. Екіншіден, ойын технологиясы шығармашылық қабілеттерді дамытады. Мысалы, рөлдік ойындар, пазлдар мен ребустар балалардың логикалық ойлауын, елестету қабілетін жетілдіруге бағытталған. Үшіншіден, ойындар коммуникативтік дағдыларды дамытуға көмектеседі. Топтық ойындарда балалар бір-бірімен тіл табысуды үйренеді, өз ойын дұрыс жеткізе білуге дағдыланады. Бастауыш сынып оқушылары үшін ойын тек қана көңіл көтеру емес, сонымен қатар, олардың танымдық және әлеуметтік дағдыларын қалыптастырудың маңызды құралы болып табылады. Ойын арқылы балалар өздерінің ішкі әлемін түсінеді, қоршаған ортаға бейімделеді және көптеген пайдалы дағдыларды меңгереді. Ойын балалар үшін оқу да, еңбек те болып табылады. Ойын – айналадағы дүниені тану тәсілі. Ойын балаларға өмірде кездескен қиыншылықтарды жеңудің жолын үйретіп қана қоймайды, ұйымдастырушылық қабілетін қалыптастырады. А.С. Макаренко: «Ойын - балалар өмірінде өте маңызы зор нәрсе, үлкендердің қайраткерлігі, жұмысы, қызметі қандай маңызды болса, балалардың ойыны да сондай маңызды. Ойында бала қандай болса, өскен кезде жұмыста да, көбінесе, сондай болады. Сондықтан болашақ қайраткер, ең алдымен, тәрбиені ойын арқылы алады» - деп балалар ойынын жоғары бағалаған [3].

Тиімді қолданылған ойын мұғалімнің түсіндіріп отырған материалын оқушылардың зор ынтамен тыңдап, берік меңгеруіне көмектеседі. Өйткені төменгі сыныптағы оқушылардың аңсары сабақтан гөрі ойынға ауыңқырап тұрады. Қызықты ойын түрінен кейін олар тез серігіп, тапсырманы ықыласпен әрі сапалы орындайтын болады. Бастауыш сыныпта ойынның бірнеше маңызды аспектілері бар:

1. Танымдық қабілеттерді дамыту: ойын барысында балалар қоршаған орта туралы ақпаратты тезірек меңгереді, әртүрлі мәселелерді шешу жолдарын іздейді. Ойындар арқылы балалардың ойлау, есте сақтау, зейін қою қабілеттері дамиды. Оқу процесін ойынмен байланыстырғанда балалар жаңа білімді оңай қабылдап, есте сақтауға бейім болады.

2.Әлеуметтік дағдыларды қалыптастыру: топтық және рөлдік ойындар балаларды бір-бірімен тіл табысуға, ортақ мақсатқа жету үшін ынтымақтастық жасауға үйретеді. Олар ойын барысында басқа адамдардың пікірін құрметтеуді, өз ойын жеткізе білуді, топта жұмыс істеуді үйренеді.

3.Эмоциялық интеллект пен өзін-өзі бақылау: ойын барысында балалар өз эмоцияларын бақылауды, белгілі бір ережелерді сақтауды үйренеді. Бұл әсіресе эмоционалды интеллекттің дамуына оң әсер етеді, балалардың өз сезімдерін дұрыс жеткізуіне және басқалардың сезімін түсінуіне мүмкіндік береді.

4.Шығармашылық қабілеттерді дамыту: ойын балаларға қиялдарын кеңінен қолдануға, өз ойларын еркін жеткізуге мүмкіндік береді. Шығармашылық ойындар балалардың тапқырлығын, қиялдау қабілетін дамытады және жаңа идеялар қалыптастыруына жағдай жасайды.

5.Оқу мотивациясын арттыру: балалар ойын барысында оқуды қызықты әрі оңай деп қабылдайды. Бұл олардың оқу процесіне деген ынтасын арттырады. Ойын арқылы оқыту барысында балалар өздігінен білім алуға ұмтылады, сабаққа деген қызығушылықтары артады.

Бастауыш сынып оқушылары үшін ойынның тиімді түрлері:

Бастауыш сыныпта қолдануға болатын ойын технологиялары әртүрлі және балалардың қызығушылықтары мен оқу мақсаттарына сай таңдалады.

- Білім беру ойындары: балаларға білім алу мен дамуды үйлестіретін арнайы ойындар. Мысалы, «Брейн-ринг» интеллектуалды ойыны.
- Танымдық ойындар: логикалық ойлау қабілетін дамытуға арналған ойындар. Мысалы, пазлдар, жұмбақтар.
- Рөлдік ойындар: балалардың әлеуметтік дағдыларын дамытуға бағытталған. Мысалы, «Құрылысшы», «Мұғалім», «Дүкен».
- Әрекетке бағытталған ойындар: балалардың белсенділігін арттыруға арналған. Мысалы, эстафета ойындары, қимыл-қозғалыс ойындары

Бастауыш сыныпта ойын технологиясын қолдану тиімділігі туралы бірнеше зерттеулер жүргізілген. Колумбия университетінің 2020 жылы жүргізілген зерттеуінде ойын технологияларын қолдану арқылы оқыту барысында бастауыш сынып оқушыларының танымдық қабілеттерінің жақсарғаны анықталды. Бұл зерттеуге 200-ден астам бастауыш сынып оқушылары қатысқан. Ойын технологиясын қолданған оқушылардың зейіні мен есте сақтау қабілеті дәстүрлі әдістермен оқытылған оқушыларға қарағанда 30%-ға жоғары болғаны байқалды [4].

Мұндай зерттеулер біздің елімізде де жүргізілген. Қазақстанда педагогика ғылымдарының кан дидаты М.Т. Сейдахметова «Ойын технологиясының бастауыш мектеп оқушыларының оқу мотивациясына әсері» атты зерттеуінде ойын технологиясын қолданып оқытудың оқушылардың пәнге деген қызығушылығын анықтаған [5]. Ол өзінің зерттеуінде 3-сынып оқушыларын үш топқа бөліп, әр топты әртүрлі әдіспен оқытқан: бірінші топқа ойын технологиялары қолданылған, екінші топ дәстүрлі әдіспен, ал үшінші топқа аралас әдістермен оқыту жүргізілген. Ойын технологияларын қолданған топтың оқу үлгерімі жоғары болып, балалардың сабаққа деген ынтасы артқан. Жалпы мектептегі іс- тәжірибеден өту барысында ойын технологиясын сабақ барысында қолданудың маңызыдылығын түсіндім. Сабақ кезінде тиімді қолданылған ойын жақсы және сапалы білім алуға септігін тигізеді. Бастауыш сынып оқушыларында ойынды қалай ұйымдастыру керек, яғни ойын технологиясы арқылы қалай балаға сабақты түсіндіріп, тиімді түрде қолдануға болады деген сұрақ бойынша кішігірім зерттеу жүргізіп, сабақ барысында ойын технологиясын ұйымдастыру жайлы қорытынды жасадым.

Тәжірибе барысында бақылай отырып ойынға қойылатын біршама әдістемелік талаптар тізбегін жасадым:

- Ойынның мақсаты нақты және керекті көрнекіліктер мен материалдар күн ілгері дайындалып, оңтайлы жерге қою.
- Ойынға кірісер алдында оның жүргізілу тәртібін оқушыларға әбден түсіндіру.
- Ойынға сыныптағы оқушылардың түгел қатысуын қамтамасыз ету.
- Ойын үстінде шешім қабылдай білуіне, ойлана білуіне жетелеу.
- Ойын түрлерін бағдарламаға сай іріктеп алу.
- Ойынды баланың жас ерекшелігіне қарай түрлендіріп пайдалану.
- Қарапайым ойыннан қиын ойынға көшу.
- Міндетті түрде ойынның қорытындысын жариялау қажет.

Қорыта айтқанда, Жоғарыда келтірілген зерттеулер мен тәжірибелер нәтижесінде бастауыш сынып оқушыларын оқытуда ойын технологиясын қолданудың көптеген артықшылықтары бары анықталды. Ойын технологиялары балалардың танымдық, эмоциялық және әлеуметтік дағдыларын дамытып қана қоймай, олардың оқу үдерісіне белсенді қатысуына мүмкіндік береді. Ойын арқылы білім беру – оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамытуға, олардың тұлғалық қасиеттерін қалыптастыруға ықпал ететін тиімді әдіс. Бастауыш сыныпта ойын технологияларын қолдану –

білім берудің жаңа деңгейін көтеруге ықпал ететін маңызды құрал. Ойын технологияларын дұрыс қолдану арқылы білім беру сапасын арттыруға болады. Бұл әдіс балалардың оқу мотивациясын, танымдық қызығушылығын және білім алу қабілеттерін дамытуға ерекше әсер етеді. Бастауыш сыныпта ойын технологиясын енгізу – баланың жан-жақты дамуына, оның білімге деген қызығушылығы мен жауапкершілігін қалыптастыруға көмектеседі. Сондықтан ойын әдістерін оқыту үдерісіне енгізу маңызды әрі тиімді жол болып табылады. Кез - келген ойын түрлерін сабақта ойнатқанда оқушыларда әрекет пайда болады, дүниетанымы кеңейеді. Сөйтіп оқушы ой - өрісін ойын арқылы дамытады. Соңғы нәтижеде ойнай отырып, білім көрсеткішіне өз үлесін қосады. Артта қалған, жасық мектептен қорқатын, оқуға енжар, күшпен оқитын оқушы болмайды. Керісінше, баланың өмірі, қоршаған ортаны танып білу, еңбекке қатынасы, психологиялық ерекшеліктері ойын үстінде қалыптасады. Жоғарыда келтірілген зерттеулер мен тәжірибелер нәтижесінде бастауыш сынып оқушыларын оқытуда ойын технологиясын қолданудың көптеген артықшылықтары бары анықталды. Ойын технологиялары балалардың танымдық, эмоциялық және әлеуметтік дағдыларын дамытып қана қоймай, олардың оқу үдерісіне белсенді қатысуына мүмкіндік береді. Ойын арқылы білім беру – оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамытуға, олардың тұлғалық қасиеттерін қалыптастыруға ықпал ететін тиімді әдіс. Бастауыш сыныпта ойын технологияларын қолдану – білім берудің жаңа деңгейін көтеруге ықпал ететін маңызды құрал

Әдебиеттер тізімі:

1. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев «Egemen Qazaqstan» газетінде «Тәуелсіздік бәрәнен қымбат» Нұр-Сұлтан, 1 қаңтар 2021.
2. Буланов С., Құзыреттілік және ойын технологиясы, 2015 ж.
3. Жұмабекова Б.Қ. Бастауыш мектепте ойын технологиясын қолдану, 2017 ж.
4. Сейдахметова М.Т., Ойын технологиясының бастауыш мектеп оқушыларының оқу мотивациясына әсері. Алматы: Педагогика журналы, 2022
5. Калмыкова Е.В., Бастауыш мектептегі ойын технологиясы арқылы оқыту, 2016 ж.

ӨОЖ 557.26

МЕКТЕПKE ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫҢ ГЕЙМИФИКАЦИЯ ОЙЫНЫН ДАМУ

Оразбек Г., 2 курс 6B01201 «Мектепке дейінгі оқыту және тәрбиелеу мамандарын даярлау», М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ., zansulu449@gmail.com
Шыниева Р.Т. «Мектепке дейінгі және бастауыш білім беру» кафедрасының аға оқытушысы, М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ., sh_rosa65@mail.ru

Аңдатпа: Бұл жұмыста мектеп жасына дейінгі балалардың геймификация ойынының тиімділігі үлкен педагогикалық әлеуеті бар оқытуды ұйымдастырудың жаңа әдісі ретінде негізделген. Оқу процесінде компьютерлік ойындар құралдарын қолдану, біріншіден, субъектінің білім беру қызметіне неғұрлым күшті және сапалы көңіл бөлуге деген ынтасын күшейтетіні, екіншіден, тапсырмаға деген адалдықты ұзартатыны және мақсатқа жету ықтималдығын арттыратыны дәлелденді. Басқа ойын тәжірибелерінен геймификация іс-әрекеттің саяси емес сипатымен ерекшеленеді: білім беру іс-әрекетінің мазмұнын өзгеріссіз сақтай отырып, геймификация осы іс-әрекетті ұйымдастыру тәсілін түбегейлі өзгертеді және бүкіл білім беру циклімен бірге жүреді.

Кілт сөздер: білім беруді геймификациялау, ойын технологиясы, білім беруді ұйымдастыру құралы.

Қазақстандық ғалымдар білім беру саласындағы геймификацияның тиімділігін зерттеп, оның оқу процесін қызықты әрі тиімді ықпалын атап өтеді. Геймификация әдістері мектеп жасына дейінгі балалардың белсенділігін арттыруға көмектеседі. Қазақтың ұлттық ойындары геймификация арқылы дәріптеледі, бұл мәдениетке және құндылықтарға байланысты балалардың сезімін оятып, оларды ұжымдық ортада дамытады.

Карл Капп (Карл Капп) – «Геймификация оқытуда» (The Gamification of Learning and Instruction) кітабының авторы. «Ол геймификацияның көмегімен білім алушылардың оқу процесіндегі белсенділігі мен мотивациясын арттыруға болатынын көрсетеді, геймификация білім беру жүйесіне ойын-сауықтыру арқылы білім алу материалды бағдарламамен қамтамасыз етеді» [1].

Геймификация — мотивация мен ынталандыруды жақсарту мақсатында ойын құралдарын (жүлделер, деңгейлер, марапаттау жүйесі) басқа салаларға енгізу тәсілі. Білім беруде, ол балалардың оқу процесіне деген ынтасын арттырып, олардың зейінін қорғау және белсенділікті арттыруға көмектеседі.

Мектеп жасына дейінгі балаларға арналған геймификация ойындарының теориялық негіздері білім беру саласында инновациялық әдіс ретінде үлкен мәнге ие. Геймификация – ойын элементтері мен механизмдерін ойын емес ортада қолдану арқылы балалардың қызығушылығын арттыруға бағытталған әдіс. Бұл тәсіл балалардың оқуға деген қызығушылығын арттырып, олардың белсенді қатысуын қамтамасыз етеді.

Геймификация (gamification) ұғымын алғаш рет 2002 жылы ағылшын программисті және ойын дизайнері Ник Пеллинг (Nick Pelling) ойлап тапты. Ол терминді қолдану арқылы ойын механикасын ойыннан тыс салаларда пайдалануға болатындығын түсіндірді.

Геймификацияның тиімділігі үлкен педагогикалық әлеуеті бар оқытуды ұйымдастырудың жаңа әдісі ретінде негізделеді. Олардың ұйымдастырылған іс-әрекеттеріндегі мақсат-міндетін атап өтсек:

- Біріншіден, субъектінің оқу іс-әрекетіне күшті және сапалы көңіл бөлуге деген ұмтылысын арттырады.
- Екіншіден, тапсырмаға деген адалдығын және сайысқа келгенде, нәтижеге жету ықтималдығын арттыратыны дәлелденді.

Басқа ойын тәжірибелерінен (рөлдік ойындар, іскерлік ойындар және т.б.) геймификация қызметтің саяси емес сипатымен ерекшеленеді: оқу іс-әрекетінің мазмұнын өзгеріссіз сақтай отырып, геймификация бұл әрекеттің ұйымдастырылу тәсілін түбегейлі өзгертеді және бүкіл білім беру циклімен бірге жүреді.

Мектепке дейінгі ұйымның геймификация ойындарының зерттелуі оқу процесіне ойын бағдарламалық құралын қосудың танымдық және әлеуметтік дамуын анықтауға бағытталған. Бұл зерттеулерде өлшеу мен ынтасын арттыру үшін әртүрлі ойын әдістері, мысалы, тапсырмаларды ойын арқылы орындау, деңгейлер мен жүлделер сияқты құралдар пайдаланылады. Мектепке дейінгі жастағы балалар үшін геймификация олардың зейінін ұштастыруға, шығармашылық қабілеттерін және логикалық ойлауын дамытуға ықпал етеді.

Джейн Мак Гонигал пікірінше «Геймификация саласының бірі, ол ойындар мен ойын механикаларының адамдарды ынталандыруға және олардың шығармашылық қабілеттерін арттыруға қабілеттілігін айтады» [2].

Джеймс Пол Ги пікірінше – «Ойындар қалай үйретеді» еңбегінде оқытуға ойындардың қалай көмектесетінін сипаттайды» [3]. Ол ойындар мен геймификацияның оқу үрдісіне үлкен әсері бар екенін, олардың танымдық қабілеттерін дамытуда пайдалы екенін айтады.

Қазақ ғалымдары – Қазақстанда мектепке дейінгі ұйымдарда геймификациялау ойындарының ұлттық құндылықтары, мысалы: асық ойнау, тоғызқұмалақ сияқты ойындарды оқу процесіне енгізу арқылы баланың мәдениетке енуін оятуға болады деп санайды.

Геймификация ойындары арқылы оқу іс-әрекетінде ұйымдастыру психологиялық және танымдық дамуға әсер етеді, ерекше зейінді болуға көмектеседі, маңызды шешім қабылдауға қабілеттерін дамытады.

Мектеп жасына дейінгі балаларға арналған геймификация ойындарының ерекшеліктері балалардың жас ерекшеліктері мен психологиялық дамуына сәйкес бейімделуінде. Бұл ойындар арқылы танымдық белсенділікті арттырып, білім алу процесін қызықты әрі түсінікті етеді. Негізгі ерекшеліктері:

Қысқа және қарапайым – мектепке дейінгі жастағы балалар ұзақ көңіл бөлмейді, оларға қысқа ғана көңіл аударатын және қарапайым болуы қажет. Бұл олардың шаршап қалмауына және қызығушылығын арттыруға септігін тигізеді.

Тапсырмалардың кезең-кезеңімен күрделенуі – балалардың танымдық деңгейіне сәйкес, геймификация ойындарында тапсырмалар күрделеніп жинақталады. Бұл баланың даму деңгейіне бейімделіп, оның жаңа мәліметтерін дамытуға ықпал етеді.

Жетістіктер мен марапаттау жүйесі – балалар үшін әрбір тапсырманы орындағаннан кейін марапаттау маңызды. Бұл әдіс оларды өзін-өзі бағалауды арттырып, өз ісіне сенімділік береді. Әр деңгейге өткен сайын бағалар немесе әртүрлі қызықты белгілерімен жетістіктері бағаланады.

Рөлдік ойындар мен сюжеттік желі – балалар ойын кезінде бір рөлді ойнап, оқиғаның бір бөлігіне айналады. Мысалы, балабақшадағы балаларға белгілі бір кейіпкердің рөлі беріледі және олар осы рөл арқылы тапсырмаларды орындап, белсенділігі артады.

Топтық жұмыс – бұл жастағы балаларда топтық жұмыс дағдылары қалыптасып келеді. Сондықтан геймификация ойындары балаларды бір-бірімен ынтымақтастыққа, топпен жұмыс істеуге бейімдейді.

Қозғалыс пен белсенділік – мектеп жасына дейінгі балаларға арналған геймификация ойындары дене белсенділігін талап етеді. Бұл ойындарда балалар жүгіріп, секіріп, қимылдайды, бұл олардың физикалық дамуына оң әсер етеді.

Қазақстандық зерттеушілердің пікірінше, ұлттық элементтер қосу арқылы ұлттық мәдениетке байланысты оятуға болады. Мысалы, қазақтың ұлттық ойындары арқылы балаларға геймификация жасауды оқыту оларды танымдық және әлеуметтік дамытуға ықпал етеді.

Геймификация әдістері балаларды өздеріне қызықты ойындар арқылы танымдық белсенділікке тартуға бағытталған. Мысалы, ойында тапсырмаларды орындау, белгілі бір рөлді ойнау және жинау сияқты құралдар, бұл балаларды білім алу процесіне ынталандырады.

Балалардың әртүрлі ойындары арқылы жаттығулар, бұл олардың танымдық және эмоционалдық дамуындағы мүмкіндіктерге ықпал етеді. Бұл әдісті сақтаумен білім алуға, сондай-ақ олардың зейінін және сақтау қабілетін нығайтуға көмектеседі.

Геймификация ойындары арқылы өз жетістіктерін тануға, алған білімдерін бекітуге және өзіне деген сенімділікті арттыруға жағдай жасайды. Бұл тапсырмаларды орындау арқылы алынған бақылаулар, деңгейлер немесе бағалау арқылы жүзеге асады.

Қазақстандық тәжірибеде қазақтың ұлттық ойындары арқылы балаларды білім алу процесіне тарту маңызды рөл атқарады. Қазақтың асық ойыны немесе тоғызқұмалақ сияқты дәстүрлі ойындар логикалық ойлау қабілетін дамыта отырып, ұлттық құндылықтарды үйретеді. Бұл әдіс баланың ұлттық мәдениетке деген құрметін оятады.

Геймификация ойындары бір-бірімен қарым-қатынас жасауды жетілдіруге көмектеседі. Балалар топтық түрде ойнап, рөлдік ойындар арқылы бір-бірімен ынтымақтастық жасайды және бірлесіп қолдау көрсетіледі.

Бұл ерекшеліктерді ескере отырып, мектепке дейінгі ұйымдардағы геймификация ойындары баланың жан-жақты дамуына ықпал етеді, оларды танымдық, психомоторлық, әлеуметтік және эмоционалдық қабілеттерін жетілдіруге бағытталған.

Геймификацияның ойын жүйелерін қолдану мектеп жасына дейінгі оқу процесінде тиімді болады. Геймификацияларды оқуға тартып, олардың танымдық және шығармашылық қабілеттерін балаларды дамытуға ықпал етеді.

Геймификация әдісі арқылы танымдық және шығармашылық қабілеттері мектеп жасына сәйкес оқу процесі құрылады. Мектепке дейінгі жаттығулар негізінде жасалған ойындар арқылы олардың негізгі когнитивтік қабілеттерін (есте сақтау, логикалық ойлау, т.б.) дамыту іске асырылады.

5-6 жастағы балаларға арналған геймификация ойындарының негізгі әдістеріне ойын түрінде тапсырмалар беру және дамытушы ойындарды қолдану жатады. Мысалы, балаларға логикалық жұмбақтар шешу, түрлі рөлдік ойындарға қатыстыру арқылы олардың шығармашылық және танымдық қабілеттерін дамытуға болады.

Геймификация ойындарында түрлі әдістер пайдаланылады, олардың балалардың белсенділігін, ынтасын арттыруға бағытталған. Негізгі әдістер мыналар:

Ұпайлар мен құрметтер – Балаларға әрбір дұрыс жауап немесе белгіленген тапсырма үшін ұпайлар беріледі. Бұл әдіс арқылы қатысудың жетістікке жету ынтасы артады.

Деңгейлер – Ойын бірнеше деңгейлерге бөлініп, күрделілікпен өтеді. Әр деңгейге өту үшін белгілі бір тапсырмаларды орындау керек.

Жетістіктер мен белгілер – Балаларға ерекше жетістіктер үшін ерекше белгілер немесе медальдар беріледі. Мысалы, тапсырмаларды сәтті орындағаны үшін ерекше белгілер алу олардың ынтасын арттырады.

Рейтингтер мен көшбасшылар тақтасы – Балалардың өз жетістіктерін басқамен салыстырып көруге мүмкіндігі бар. Бұл әдіс бәсекелестікті арттырып, жетістікке деген ұмтылысын күшейтеді.

Әңгімелеу және сюжеттік желі – Балалар қызықты оқиға желісіне қатысып, сюжеттік кейіпкерге айналып, ойын барысында түрлі рөлдерді ойнайды.

Тапсырмаларды қайталау және дамыту – Балаларға бір тапсырманы бірнеше рет орындауға мүмкіндік беретін қайталау әдісі. Бұл олардың білімі мен күшін бекітуге көмектеседі.

Уақыттық шектеулер – Белгілі бір уақыт аралығында орындалатын тапсырмалардың жиынтықтығына және зейінін арттыруға арналған.

Топтық жұмыстар мен тапсырмалар – Ойындарда топтық түрде жұмыс істеуге арналған тапсырмалар беріледі. Бұл әдістеменің ұжымдық жұмыс жасау қабілетін жақсартуға мүмкіндік береді.

Әдістерді ұйымдастыру және ересектердің білім алу процесін тиімді ету, әрі ойын форматы арқылы қатысудың мотивация мен белсенділігін арттыру.

Геймификацияны жүзеге асырудағы тәрбиешінің рөлі тек көңілді іс-әрекетті жобалау ғана емес, сонымен бірге ойын элементтерін баланың тәжірибесін дамытуға бағыттайтын, тартымды және ынталандырушы әрекеттерді қамтитын жақсы оқыту дизайнымен үйлестіру керек.

Топқа арналған ойын ортасын жобаламас бұрын, тәрбиеші алдымен осы құралды іске асырғысы келетін мақсат қоюы керек. Төмен нәтижелі топқа қатысуды жақсарту, ынтымақтастық дағдыларын арттыру, тапсырмаларды уақытында тапсыруға балаларды ынталандыру. Геймификация кезінде нақты мақсаттың болуы жобалауды жеңілдетеді, содан кейін оған қол жеткізілгенін бағалайды.

Қазақтың ұлттық ойындарын геймификация арқылы балаларға жеткізу олардың ұлттық мәдениетке деген сезімін оятады. Мысалы, асық ату, тоғызқұмалақ сияқты ұлттық ойындарды заманауи геймификациямен ойындар арқылы балаларға ерекше әсер қалдыруға болады. Бұл құралдың ұлттық санасын жасап қана қоймайды, олардың ұжымдық ортада өзара әрекеттесу қабілетін жетілдіреді.

Қазақтың ұлттық ойындарын геймификация арқылы балаларға жеткізу қазіргі заманғы білім беру әдістерінде ерекше орын алады. Ұлттық ойындарды заманауи технологиялармен үйлестіре отырып, балалардың қызығушылығын арттырып, олардың ұлттық мәдениетке деген құрметін дамытуға мүмкіндік береді.

1. Қазақтың ұлттық ойындарының ерекшеліктері

Тәрбиелік мәні: Ұлттық ойындар балаларға өмірлік дағдыларды, тәртіпті, адалдықты, ептілікті және жауапкершілікті үйретеді. Мысалы, «Асық ату» ойыны мергендікті, дәлдікті дамытса, «Тоғызқұмалақ» логикалық ойлауға баулиды.

Физикалық даму: «Қыз қуу», «Көкпар», «Арқан тарту» сияқты ойындар балалардың физикалық белсенділігін арттырады.

Коммуникациялық қабілеттерді дамыту: Топтық ойындар арқылы балалар бірлесіп жұмыс істеуді, бір-біріне көмектесуді үйренеді.

Ұлттық ойындарды геймификациялау жолдары:

- Дәстүрлі ойындардың жаттығуларын форматқа бейімдеу;
- «Асық ату» ойынын планшетке немесе смартфонға арнап қосымша жасау.
- «Тоғызқұмалақ» цифрлық түрде құрастыру, онлайн турнирлер өткізу.

AR және VR технологияларын қолдану:

Балалар ұлттық киімдегі кейіпкерлерді AR қосымшалар арқылы басқаруы мүмкін.

«Қыз қуу» ойынын виртуалды ортада қайта жаңғырту.

Электрондық платформаларды пайдалану:

Балалар үшін геймделген платформаларда ойын түрінде қазақтың тарихы мен мәдениетін таныту.

Ұлттық ойындарды геймификациялау – қазақ халқының рухани мұрасын сақтау мен дамытудың тиімді әдісі. Заманауи технологияларды қолдана отырып, білім мен тәрбиені ойын арқылы қабылдауға мүмкіндік береді. Бұл әдіс ұлттық мәдениет пен жаңа ұрпақ арасындағы байланысты нығайтады.

Ұлттық ойындарды геймификациялау мысалдары Кесте 1 көрсетілген.

Кесте 1.

Ұлттық ойындарды геймификациялау мысалдары

Ұлттық ойын	Геймификация идеясы
«Асық ату»	Мобилді ойын ретінде жасау. Ұпай жүйесі, арнайы деңгейлер қосу.
«Сақина салу»	AR қосымшасын пайдаланып, сақинаны виртуалды кеңістікте жасыру және табу
«Арқан тарту»	Командалық онлайн ойын форматында ұйымдастыру.
«Тоғызқұмалақ»	Электронды қосымшалар арқылы балалар арасында жарыстар ұйымдастыру.
«Қара жорға»	Дене қозғалысын қадағалайтын VR немесе Kinect негізінде балаларды мен үйрету.

Қазақтың ұлттық ойындарының жаңа әдістері арқылы балаларға жеткізу, білім беру саласында маңызды. Геймификация – балаларды тәрбиелеуде заманауи және тиімді құрал болып табылады. Бұл әдістер арқылы ұлттық құндылықтар сақталып, болашақ ұрпаққа жеткізіледі.

Қорытындылай келе, мектеп жасына дейінгі балаларға геймификация ойындарын қолдану олардың даму процесінде маңызды рөл ойнайды. Геймификацияның көмегімен кеңейту, олардың өз бетінше ойлау және шешім қабылдау мүмкіндіктерін жақсартуға болады. Мектепке дейінгі балаларға арналған геймификациялау ойындарының бұл өнімділігін арттыруға бағытталған жүйелі тәсілді қамтамасыз етеді.

1. Карл Капп (Карл Капп) – «Геймификация оқытуда» (The Gamification of Learning and Instruction) Pfeiffer; 1-ші басылым (1 мамыр, 2012 ж.) <https://www.amazon.com/Gamification-Learning-Instruction-Game-based-Strategies/dp/1118096347>
2. Джейн Мак Гонигал Оқыту мен оқытудың геймификациясы: оқыту мен тәрбиелеудің ойынға негізделген әдістері мен стратегиялары. Сан-Франциско, Калифорния: Пфайфер, 2012 ж. 51-бет
<https://searchworks.stanford.edu/view/9666367>
3. Джеймс Пол. Бейне ойындары бізге оқу мен сауаттылыққа қандай үйретеді. Нью-Йорк: Пальграв Макмиллан, 2003 ж.
https://archive.org/details/whatvideogamesha0000gee_j_q9p3

ӨОЖ 159.923:37

ЖАСӨСПІРІМДЕРДЕГІ АГРЕССИВТІ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚТЫ ТҮЗЕТУДІҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Абдырахимова А., 3 курс 6В01101 «Педагогика және психология», М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ., alua200318@gmail.com

Махашова П.М., «Педагогика және психология» кафедрасының, аға оқытушысы, педагогика магистрі М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ., mahashova1964@mail.ru

Аңдатпа: Бұл мақала жасөспірімдердегі агрессивті мінез-құлықты түзетудің педагогикалық-психологиялық аспектілерін талдауға арналған. Жасөспірімдік кезең – тұлғаның дамуы мен әлеуметтік бейімделуіндегі маңызды кезең, сондықтан бұл жастағы агрессивті мінез-құлықты түзету өзекті мәселелердің бірі болып табылады.

Сонымен қатар, агрессияның жасөспірімдерде пайда болу себептері мен факторлары биологиялық, психологиялық және әлеуметтік тұрғыда қарастырылады. Мақалада агрессияның көрініс беру формалары, оны басқару және түзету тәсілдері сипатталады.

Кілт сөздер: агрессия, негатив, эмоция, регрессия, фрустрация, рационализация, проекция, терапия

Кіріспе. Қазіргі таңда жасөспірімдердегі агрессивті мінез-құлық өзекті мәселелердің бірі болып отыр. Жасөспірімдер арасында агрессивті мінез-құлықтың көрінуі әлеуметтік факторлардың, отбасындағы қарым-қатынастардың, мектептегі ортаның және жеке тұлғалық ерекшеліктеріне сәйкес, агрессивті мінез-құлықтың мақсаты – агрессияның туындау себептерін кешенді түрде зерттеп, оларды түзету және алдын алу бойынша тиімді стратегияларды анықтауды ұсынылады.

Қазақстанда жасөспірімдер арасында құқық бұзушылықтың алдын алу және агрессияны болдырмауға бағытталған нормативтік актілер мен бағдарламалар бар. 2023–2025 жылдарға арналған балаларды зорлық-зомбылықтан және суицидтен қорғау жөніндегі кешенді жоспарда жасөспірімдер арасында агрессия мен зорлық-зомбылықтың алдын алуға, балалардың әлеуметтік және психикалық әл-ауқатын қолдауға бағытталған. Бұл жоспар буллинг, кибербуллинг және басқа да зорлық-зомбылық түрлерінің алдын алу шараларын, сондай-ақ мамандарды оқыту және балаларға әлеуметтік-психологиялық көмек көрсету бағдарламаларын дамытуды қамтиды [1].

Агрессия – бұл басқа адамға, топқа немесе объектіге зиян келтіруге немесе қасақана зиян шетуді мақсат еткен мінез-құлық немесе реакция. Бұл физикалық зорлық-зомбылық (соққылар, сабау) немесе вербальды агрессия (қорлау, қорқыту) түрінде болуы мүмкін. Агрессия сондай-ақ әлеуметтік формада көрінуі мүмкін, мысалы, оқшаулау, манипуляциялар немесе жала жабу түрінде көрініс табады. Оның міндеттеріне тоқталсақ:

- Агрессия тудыратын психологиялық және әлеуметтік факторларды зерттеу;
- Жасөспірімдегі агрессиялық мінез-құлықты анықтау;
- Түзету барысында болып жатқан өзгерістерді қадағалау;
- Жасөспірімдердің бойындағы агрессивті мінез-құлықты түзету.

Осыған байланысты жасөспірімдердегі агрессияны түзету мақсатында педагогикалық және психологиялық әдістерді кешенді түрде қолдану маңызды.

Агрессияның көрініс беру формалары, себептері және оны тудыратын жағдайлар әртүрлі болуы мүмкін. Бұл құбылыс көбінесе психологияда және әлеуметтануда кеңінен зерттеледі, себебі агрессияның әлеуметтік және жеке тұлғалық қарым-қатынастарға терең әсері бар. Қолданылатын әдістерді атап өтетін болсақ:

Когнитивті-бихевиоральды терапия (КБТ): Бұл әдіс адамның агрессивті реакцияларды туғызатын ойларын түсініп, оларды жағымды әрі ұтымды ойлармен алмастыруға көмектеседі. КБТ ашу-ызаны басқару дағдыларын дамытуға және агрессияны азайтуға көмектеседі. Мысалы, ашуды туындататын ойларды терең талдау арқылы оларды оң көзқарастармен алмастыру мақсатында терапевт жұмыс істейді. Бұл әдіс, әсіресе, ашушандықты азайтуға ықпал етеді.

Рөлдік ойындар мен мінез-құлық моделдеу әдістері: Бұл әдіс қиын жағдайларда өзін қалай ұстау керектігін көрсету үшін қолданылады және ашушандыққа жауап ретінде баламалы, тиімді реакцияларды қалыптастырады. Мысалы, балалар қиын жағдайларда өз-өздерін қалай ұстау керектігін рөлдік ойындар арқылы үйренеді, бұл оларды агрессиядан сақтайды.

Арт-терапия: Негативті эмоцияларды бейнелеу мен түсіну үшін көркемдік жаттығуларды қолданады, бұл агрессияны бәсеңдетуге және ішкі тепе-теңдікті сақтауға ықпал етеді. Мысалы, ашу немесе күйзелісті бейнелеу арқылы жасөспірімдер өз ішкі сезімдерін сыртқа шығара алады, бұл агрессияны жеңілдетуге ықпал етеді.

Биофидбэк (кері биологиялық байланыс): Бұл әдіс арнайы құрылғылар арқылы адамның физиологиялық реакцияларын, мысалы, жүрек соғу жиілігін бақылауға көмектеседі, бұл агрессияны басқаруға септігін тигізеді. Және де бұл әдіс арнайы құралдар арқылы адамның физиологиялық реакцияларын бақылайды және агрессияның төмендеуіне ықпал ететін әдістерді қолдануға көмектеседі.

Әлеуметтік-психологиялық тренинг: Бұл тренингтер қарым-қатынас дағдыларын дамытуға, эмпатияны арттыруға және қақтығыстарды шешудің тиімді тәсілдерін меңгеруге көмектеседі. Тренингтер арқылы қатысушылар өз эмоцияларын дұрыс түсініп, оларды басқаруға қабілетті болады.

Эмоционалды интеллект (EI) әдістері: Эмоционалды интеллект деңгейін арттыру адамдарға өздерінің және өзгенің эмоцияларын жақсырақ түсінуге көмектеседі, бұл агрессияны бақылауға және қақтығыстарды азайтуға ықпал етеді.

Агрессия – жеке тұлғаның қоршаған ортаға немесе өзіне қатысты негативті іс-әрекетке бағытталған мінез-құлық түрі. Психологияда агрессияға түрлі анықтамалар беріледі, бірақ олардың барлығының негізінде адам мен қоғам арасындағы өзара қарым-қатынастардың қарама-қайшылықтары жатыр [2].

Агрессивті мінез-құлық – адамның басқа адамдарға, жануарларға немесе заттарға қарсы бағытталған қастық әрекеті. Бұл әрекеттер физикалық немесе вербалды, яғни сөз арқылы көрінуі мүмкін. Агрессия, әдетте, ашу-ыза, наразылық, қорғану инстинкті немесе сыртқы факторлардың әсерінен туындайды. Сонымен қатар, агрессия әрқашан тікелей физикалық әрекет арқылы көрінбейді; ол сөз арқылы, мінез-құлық немесе эмоциялық реакциялар арқылы да байқалуы мүмкін.

Агрессияның бірнеше негізгі формаларынан қалыптастырылған. Яғни агрессия вербалды, физикалық және жанама болып бөлінеді.

Вербалды агрессия. Арнольд Басс және оның әріптестері агрессияны мінез-құлықтың бұзылуы ретінде қарастырған. Олар вербалды агрессияны сөздер арқылы эмоционалдық зиян келтіру деп түсіндіреді. Әдетте адамдардың бір-біріне тілмен шабуыл жасауы, қорлауы және кемсітуді қамтиды.

Физикалық агрессия. Бұл агрессия түрін зерттеген ғалымдардың бірі – Конрад Лоренц. Ол агрессияны биологиялық тұрғыдан қарастырған және оның тіршілік ету үшін қажетті инстинкт екенін анықтаған. Альберт Бандураның зерттеулері бойынша, балалар физикалық агрессияны көріп үйренеді. Ол балалардың жасөспірімдерге үлгі ретінде физикалық агрессияны қайталауы мүмкіндігін көрсеткен [3].

Жанама агрессия. Бұл агрессияны Эрих Фромм зерттеген, ол оны ашық түрде көрінбейтін, бірақ адам мінез-құлқында манипуляция, қашу және жасыру арқылы пайда болатын агрессия деп түсіндіреді. Джордж Симмонс жасырын агрессияны адамның тікелей қақтығыстан қашып, әдетте жанама тәсілдермен зиян келтіру әрекеті ретінде сипаттаған.

Агрессия пассивті және белсенді түрлерге бөлінеді. Белсенді агрессияда адам өзінің агрессиялық әрекеттерін тікелей көрсетеді, ал пассивті агрессияда ол жанама түрде, мысалы, тапсырмаларды кешіктіру, өтірік айту сияқты әрекеттер арқылы байқалады.

Агрессияның көрінуі әртүрлі факторлардан, соның ішінде әлеуметтік орта, тәрбиелік жағдайлар, эмоционалдық күй және жеке тұлғалық ерекшеліктерден туындайды. Сонымен қатар, агрессивті мінез-құлық адамның ішкі кернеуі немесе жағымсыз эмоцияларының сыртқы ортаға немесе өзіне бағытталған әрекеті ретінде көрінетін күрделі психологиялық құбылыс. Агрессия көп жағдайда қоғамға және жеке тұлғаға зиянын тигізетін мінез-құлық формасы ретінде қабылданады, алайда оның табиғаты және көрініс беру түрлері көпқырлы болып келеді.

Агрессия – жеке тұлғаның және қоғамның дамуында әсер ететін күшті факторлардың бірі. Және де агрессияның қоғамға және жеке тұлғаға тигізетін салдары көп және терең болуы мүмкін.

Мысалы, қоғамдық қатынастардың бұзылуы, яғни агрессивті мінез-құлық адам мен оның ортасы арасындағы қарым-қатынасты нашарлайды. Адамдар агрессивті мінез-құлық танытқан адамнан қашықтықта ұстайды немесе онымен қарым-қатынасты мүлдем тоқтатады. Адам агрессиясын сыртқа шығару арқылы уақытша жеңілдік сезінуі мүмкін, алайда кейіннен бұл оған кінә сезімін, стресс немесе психологиялық қақтығыс туғызады. Ал құқық бұзушылық мәселесі деп, агрессияның шектен шығуы құқық бұзушылыққа әкелуі мүмкін. Оған қоғамдық тәртіпті бұзу, қылмыс жасау жатады.

Негізгі бөлім. Жасөспірімдердегі агрессия – бұл эмоционалдық және әлеуметтік даму кезеңінде жиі байқалатын мінез-құлықтың бірі болып табылады. Жасөспірімдік шақта агрессия ашулану, дөрекі сөйлеу, физикалық күш көрсету, ересектерге немесе құрдастарға қарсылық білдіру сияқты әрекеттер арқылы байқалады.

Психологияда агрессияны әртүрлі теориялар арқылы түсіндіруге болады. Ол инстинкт теориясы, фрустрация-агрессия теориясы, әлеуметтік үйрену теориясынан тұрады [4].

Инстинкт теориясы. Зигмунд Фрейдтің теориясына сәйкес, агрессия адамның табиғатында бар инстинкт ретінде қарастырылады. Ол «өлім инстинкті» деп аталады және адамның өзін-өзі немесе басқаларды жоюға бағытталған әрекеттерінің көрінісі болып табылады.

Фрустрация-агрессия теориясы. Бұл теорияға сәйкес, адам қалаған мақсатына жете алмаған жағдайда, фрустрацияға ұшырап, агрессияға бой алдырады. Бұл теорияны Джон Доллард ұсынған.

Әлеуметтік үйрену теориясы. Альберт Бандураның әлеуметтік үйрену теориясына сәйкес, агрессия – үйренуге болатын мінез-құлық. Адам қоршаған ортасынан көрген үлгілер арқылы агрессивті әрекеттерді қайталайды.

Жасөспірімдердегі агрессияны тудыратын негізгі факторлар.

1. Отбасылық орта. Жанұялық қолдау мен түсінудің болмауы, ата-ана арасындағы кикілжіңдер.
2. Мектептегі қарым-қатынастар. Құрдастарымен немесе мұғалімдермен дұрыс байланыс орната алмау, сыныптағы әлеуметтік мәртебесі.
3. Жеке тұлғалық ерекшеліктер. Төмен өзін-өзі бағалау, стрестен шығу тәсілдерін білмеу, эмоциялық тұрақсыздық.
4. Сыртқы факторлар. Ортаның әсері, әлеуметтік жағдайлар, құрдастарымен, отбасы мүшелерімен қарым-қатынастар. Мысалы, әлеуметтік қысым немесе әділетсіздік агрессияның артуына әкелуі мүмкін.
5. Ішкі факторлар. Жеке тұлғаның психологиялық күйі, эмоциялық тұрақсыздық, төмен өзін-өзі бағалау, сондай-ақ физикалық немесе психикалық шаршау. Кейбір адамдарда агрессияның көрінуі физиологиялық ерекшеліктерге де байланысты болуы мүмкін.

Педагогтар агрессивті мінез-құлықты түзету үшін түрлі әдістерді қолдана алады. Оған:

Тәрбиелік жұмыс. Әлеуметтік құндылықтарды үйрету, өзін-өзі бақылауға үйрету, әлеуметтік мінез-құлық нормаларын түсіндіру.

Ойын әдісі. Әр түрлі рөлдік ойындар арқылы агрессияны шығаруға және оны әлеуметтік тұрғыда рұқсат етілген түрге айналдыруға мүмкіндік береді.

Топтық жұмыс. Топтық жұмыстарға қатыстыру арқылы жасөспірімдердің өзара қолдау көрсетуін және жағымды қарым-қатынас қалыптастыруды ынталандырады.

Педагог пен психологтың бірлескен жұмысы. Агрессивті мінез-құлықты түзетуде педагог пен психологтың бірлесе жұмыс істеуі үлкен нәтижелер береді. Мысалы, мектеп психологы мен сынып жетекшісі агрессивті мінез-құлықтың алдын алу мақсатында тренингтер, бірлескен іс-шаралар ұйымдастыра алады. Сонымен қатар, ата-аналармен жұмыс та маңызды, себебі ата-ананың қолдауы мен түсінігі жасөспірімдердің мінез-құлқына тікелей әсер етеді.

Агрессияны басқару жолдары. Агрессияны басқару – жеке тұлғаның эмоционалдық тұрақтылығын сақтауына көмектесетін маңызды аспектілердің бірі:

Психологиялық кеңес беру. Психологтың көмегімен агрессияның ішкі себептерін анықтап, оны басқару әдістерін үйрену.

Стресс басқару дағдылары. Жасөспірімдерге стресске төзімділік қабілеттерін дамыту арқылы агрессияны басқаруға көмектесуге болады [5].

Эмоциялық бақылау және басқару тренингтері. Өзін-өзі бақылау арқылы эмоцияларды басқару дағдыларын қалыптастыру. Адамдар агрессияны тудыратын эмоцияларды басқаруды үйрене отырып, өздерін бақылауға және агрессивті әрекеттерді тежеуге қабілетті болады.

Жағымды қарым-қатынасты дамыту. Агрессияны басу үшін жағымды, бейбіт қарым-қатынас орнатуға көмектесетін әдістер қолдануға болады, мысалы, жанашырлық, түсіністік көрсету.

Кешенді психотерапия. Кәсіби психологтар арқылы агрессивті мінез-құлықтың себептерін анықтап, оларды өңдеу мақсатында кешенді психотерапия жүргізілуі мүмкін.

Агрессияның әлеуметтік салдары. Агрессияның қоғамға және жеке тұлғаға тигізетін салдары көп және терең болуы мүмкін:

Қоғамдық қатынастардың бұзылуы. Агрессивті мінез-құлық адам мен оның ортасы арасындағы қарым-қатынасты нашарлатуы мүмкін. Адамдар агрессивті мінез-құлық танытқан адамнан қашықтайды немесе онымен қарым-қатынасты тоқтатады.

Жеке тұлғаның күйзелісі. Адам агрессиясын сыртқа шығару арқылы уақытша жеңілдік сезінуі мүмкін, алайда кейіннен бұл оған кінә сезімін, стресс немесе психологиялық қақтығыс туғызады.

Құқық бұзушылық. Агрессияның шектен шығуы құқық бұзушылыққа әкелуі мүмкін. Мысалы, қоғамдық тәртіпті бұзу, қылмыс жасау.

Агрессияның психологиялық механизмдері.

Проекция. Адам өзінің ішкі негативті сезімдерін басқа біреуге жүктеп, сол арқылы агрессиясын сыртқа шығаруы. Мысалы, адам өз кінәсін немесе ашуын басқа біреуге аудару арқылы агрессивті реакция танытуы мүмкін.

Рационализация. Агрессиясын ақтап алу үшін себеп іздеу немесе өз әрекеттерін түсіндіруге тырысу. Бұл жағдайда адам агрессиясын өзін қорғай отырып, дұрыс деп есептейді.

Регрессия. Адамның эмоциялық күйі немесе күйзеліс жағдайында балалық шақтағы мінез-құлыққа оралуы, мысалы, айқайлау немесе жылау арқылы жауап беруі.

Жасөспірімдердегі агрессияның себептері кешенді және көпқырлы сипатта болады. Оларды үш негізгі факторлық топқа бөлуге болады:

1. Биологиялық факторлар

Жасөспірімдік кезеңде гормондық өзгерістер қарқынды түрде жүреді, бұл эмоционалдық тұрақсыздыққа және ашуға бейімділікке әкеледі. Тестостерон мен басқа да гормондардың деңгейінің көтерілуі агрессивті мінез-құлықтың көбеюіне әсер етеді. Кейбір зерттеулерде ми құрылымының ерекшеліктері де агрессияның күшеюіне себеп болуы мүмкін деп көрсетілген.

2. Психологиялық факторлар

Жасөспірімдер өздерін және қоршаған ортаны қайта түсініп, өзіндік сананы қалыптастыратын кезеңді бастан кешеді. Бұл кезде өзін-өзі бағалаудың төмен болуы, стресске төзімсіздік, эмоцияларды бақылау қабілетінің жеткіліксіздігі агрессивті реакцияларды тудыруы мүмкін. Фрустрация (мақсатқа жете алмау), мектептегі және отбасындағы қиындықтар да агрессияның пайда болуына ықпал етеді.

3. Әлеуметтік факторлар

Отбасы, құрдастар ортасы, мектептегі және жалпы әлеуметтік орта агрессияның дамуына тікелей әсер етеді. Құрдастар арасындағы бәсекелестік, буллинг, ата-аналардың қатал немесе мейірімсіз тәрбиесі, мектептегі әділетсіздік сезімі жасөспірімдерді агрессивті мінез-құлыққа итермелеуі мүмкін. Сонымен қатар, интернет, әлеуметтік желілер және теледидар сияқты ақпарат көздеріндегі агрессия көріністері де үлгі болып қалыптасуы мүмкін.

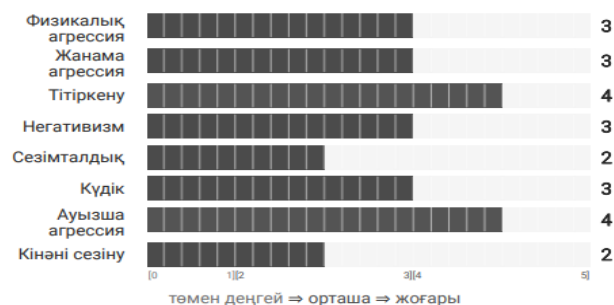
Зерттеу жұмысы:

Эмоциялар тесті – түрлендіру Басс-Дарки сауалнамасының, жасаған Г.В. Резапкина жасөспірімдер үшін қысқартылған нұсқасы негізінде Г.А. Цукерман (1995). Агрессияның әртүрлі формаларының көріну деңгейін анықтауға арналған сауалнама: физикалық, жанама, вербальды, тітіркену, негативизм, реніш, күдік, кінә.

Бұл тест өзін-өзі бағалауға негізделген, сондықтан оның дәлдігі сіздің шынайылығыңызға байланысты. Егер сізде агрессия деңгейі жоғары болса, бұл туралы білу маңызды. Мүмкін, сіздің белсенділігіңіз бен табандылығыңыз мақсатыңызға жетуге көмектесіп жатқан болар. Бірақ, жеткен жетістіктеріңіз үшін қандай құн төлеп жатқаныңызды ойланып көріңіз. Өзге тұлғалармен қарым-қатынасыңызға көңіліңіз тола ма? Агрессивті мінез-құлық адамдар арасындағы қарым-қатынасты бұзады және жанжалдарға әкеледі. Егер сіз өз қалауыңыз бойынша немесе басқалардың әсерінен оқшауланған болсаңыз, онда бұл сіздің жеке мәселеңіз. Эмоцияларыңызды бақылауға үйрену қажет. Егер бұл мінез-құлықтың қыры сіз үшін қиындық тудырса, оларды бейбіт бағытқа бағыттауға ұмтылыңыз, яғни спортпен айналысуға немесе шығармашылыққа көңіл бөліңіз.

Эмоцияларын басқара алмайтын тұлғаларға қоғаммен тығыз байланыста болатын мамандықтарды таңдау ұсынылмайды – бұл қарым-қатынас, қызмет көрсету, тәрбие беру, оқыту сияқты салалар болып табылады. Тіпті жануарлармен жұмыс істеу өз-өзінді бақылауды, ашу мен ренішті ұстауды қажет етеді.

Зерттеу нәтижесі бойынша тестте 3-тен төмен ұпай жинау сіздің жұмсақтығыңызды, икемділігіңізді және жанжалдан аулақ болу қабілетіңізді көрсетеді. Дегенмен, мұндай жағдайларда мақсатқа жету мен өз көзқарасыңызды қорғауда табандылық жетіспеуі мүмкін.

Қорытынды. Қазіргі таңда агрессивті мінез-құлық әсіресе мектеп жасындағы балалардың арасында кең таралып, құқықбұзушылықтарға әкеп соқтыруда. Бұл кезеңде олардың психологиялық және әлеуметтік дамуы қарқынды жүріп, жеке тұлғалық ерекшеліктері қалыптасады, сондықтан агрессияның көріністері жиі кездеседі. Алайда, бұл мінез-құлықтың себептерін түсініп, уақытылы түзету қажет.

Жасөспірімдердің агрессивті мінез-құлық мен оның алдын алу мәселесі күрделі, бірақ өте маңызды. Бұл бағыттағы жұмыстар олардың үйлесімді дамуына, қоғамда өз орнын табуына және өмірлік мақсаттарына жетуіне ықпал етеді. Ата-аналар, педагогтар мен психологтар осы міндетті бірігіп шешіп, жасөспірімдердің психологиялық жағдайын жақсарту үшін қолдау көрсетуі тиіс. Әлеуметтік қолдау, психологиялық кеңес, эмоциялық басқару дағдыларын дамыту арқылы агрессивті мінез-құлықты төмендетуге болады.

Жасөспірімдердегі агрессивті мінез-құлықты түзетудің педагогикалық және психологиялық аспектілерін тиімді қолдану үшін жан-жақты әрі кешенді тәсілді қолдану қажет. Педагогикалық және психологиялық әдістерді біріктіре отырып, жасөспірімдердің жағымды қарым-қатынастар құру дағдыларын қалыптастыру, өзін-өзі бақылау және басқару қабілеттерін дамыту мүмкін болады.

Сонымен қатар, агрессивті мінез-құлықтың себептері биологиялық, психологиялық және әлеуметтік факторлармен көрініс табады. Агрессивті мінез-құлықты басқару және түзету үшін адамның эмоционалдық күйін жақсарту, өзін-өзі бақылау қабілеттерін дамыту және әлеуметтік қолдау көрсету маңызды.

Әдебиеттер тізімі:

1. 2023–2025 жылдарға арналған /Балаларды зорлық-зомбылықтан және суицидтен қорғау жөніндегі кешенді жоспар –2023-31 тамыз № 748
2. Ильин Е. П. И46 Психология агрессивного поведения. – СПб.: Питер, 2014. – 368 с.: ил. ISBN 978-5-496-00991-1
3. Бейсебаева С.Б. Жастардың девиантты мінез-құлқының дамуына әсер ететін факторлар // ҚазҰУ хабаршысы. Заң сериясы, №3(28).2003,132-134б.
4. Социальная психология агрессии и насилия: учебн. пособие / И.А. Фурманов. – Минск: БГУ, 2016. – с. ISBN
5. Қалдыбекова А. Бала агрессиясы, оны психокоррекциялау жолдары. // Мектептегі психология. 2012 №10. 23-25 б.

УДК 159.9: 314.6

ПСИХОЛОГО – ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ВОСПИТАНИЯ ДЕТЕЙ В МНОГОДЕТНЫХ СЕМЬЯХ

Касымова Н., студент 3 курса образовательной программы 6В01101 «Педагогика и Психология», Таразский университет имени М.Х. Дулати, г. Тараз.

Alnarii.051@gmail.com

Сейдалиева Г.Ш., к. п. н., ассоциированный профессор кафедры «Педагогическая психология», Таразский университет имени М.Х. Дулати, г. Тараз.

Seydalieva1964@mail.ru

Аннотация: В данной статье обосновано понятие «Многодетная семья», «Воспитание», проанализированы значимость межличностных и детско – родительских взаимоотношений, а также роль воспитания в многодетной семье на развитие ребенка, даны рекомендации по предотвращению негативных последствий во взаимоотношениях между каждым членом семьи в многодетной семье для родителей.

Ключевые слова: воспитание, дети, развитие, многодетная семья.

В современном мире исследование психолого – педагогических особенностей воспитания детей в многодетных семьях представляет из себя одну из актуальнейших проблем общества, причиной этому является увеличение многодетных семей и тем самым рост проблем воспитания в данных семьях.

С точки зрения А.Д. Сыздыкбаевой и Ф.Б. Асилбаевой:

«Семья - начальная структурная единица общества, первый коллектив ребенка, естественная среда его развития, где закладываются основы будущей личности. Брак двух людей еще не составляет семьи, семья возникает, когда в ней появляется ребенок» [1, 8 с.].

Семья – одна из главных ценностей общества. Благодаря поддержке, любви и гармонии, семья формирует большое количество общечеловеческих ценностей, такие как: дружба, взаимопомощь, человечность, доброта, образование, культура и мн. др. Очень важно в семье пробуждать родственную любовь. А.С. Калюжный утверждал, что: «родственную любовь способны пробуждать в детях лишь те родители, братья и сестры, бабушки и дедушки, которые глубоко и искренне любят друг друга. Любовь воспитывается только в атмосфере любви, которая огранично впитывается в сознание ребенка и направляет его эмоционально-волевые отношения к жизни» [2, 307 с.].

Развитие ребенка представляет собой сложный и длительный процесс, который осуществляется в условиях воспитания и обучения путем присвоения человеческого опыта. Воспитание – это неотъемлемая часть формирования ребенка, которая влияет на то, как он будет взаимодействовать с окружающим миром. Оно затрагивает не только общение с родителями, но и определяет роль ребенка в семье и обществе. Ошибки и упущение в воспитании становятся причиной для формирования трудностей уже во взрослой жизни.

К.Д. Ушинский говорил о воспитании: «Искусство воспитания имеет ту одну особенность, что почти всем оно кажется делом знакомым и понятным, а иным даже делом легким. Почти все признают, что воспитание требует терпения; некоторые думают, что для него нужны врожденные способность и умение, т. е. навык; но весьма немногие пришли к убеждению, что, кроме терпения, врожденной способности и навыка, необходимы еще и специальные знания...» [3, с. 128].

Многодетная семья – это семья, в которой воспитывается четверо и более детей. В многодетных семьях существует особая социальная связь, благодаря которой формируется характер и взаимоотношения между каждым ребенком.

Принято считать, что дети из многодетных семей, часто вырастают очень открытыми, дружелюбными и ответственными людьми. С самого раннего возраста таких детей приучают к взаимопомощи, поддержке, сочувствию и пониманию, что учит их быть гибкими в общении с другими людьми, заботиться, идти на компромиссы и всегда проявлять себя с сильной стороны. Хорошие взаимоотношения сохраняются и в будущем превращаются в крепкий союз братьев и сестер, которые могут положиться друг на друга, помочь, поддержать и быть рядом в любой жизненной ситуации, оставаясь при этом ближе всех. Хорошие взаимоотношения в таких семьях принесут пользу не только определенной семье, но и всему обществу.

Межличностные отношения между детьми и родителями составляют основу гармоничной атмосферы в семье, влияя на эмоциональное состояние и будущий жизненный настрой детей. Главными в этом аспекте считаются родители, благодаря которым и порождается семейная любовь и идиллия. Н.В. Гребенникова, Е.В. Гурова и Е.И. Захарова считали, что: «Детско- родительское взаимодействие это объединение усилий ребенка и взрослого в целях достижения общего результата. Показателем его эффективности является не только успешность достижения целей взаимодействия, но и психологическое состояние участников взаимодействия- их эмоциональное состояние и степень удовлетворенности достигнутым результатом» [4, 95 с.].

Взаимоотношения между каждым членом многодетной семьи влияют на формирование личности и характеров каждого из детей. Старшие дети перенимают поведенческие особенности у родителей, а младшие дети, чаще всего, у старших братьев и сестер. Принято считать, что старшие дети, в большинстве случаев, вырастают самыми ответственными из всех детей, так как на них перекладывается доля родительских обязанностей, в последствии чего, они могут хорошо справляться с воспитанием младших детей, помогать им при выполнении домашнего задания, легко справляются с поручениями, а также могут стать хорошими слушателями и поддержкой своей семье.

Помимо этого, многие эксперты считают, что развитие и характер ребенка зависит именно от того, каким по счету он рождается. Австрийский психолог и психоаналитик Зигмунд Фрейд считал, что: «Позиция ребенка среди сестер и братьев имеет важное значение во всей его последующей жизни» [5, 156 с.]. Старшие дети, к примеру, берут на себя роль самого ответственного, средние же более гибкие, а младшие самоуверенные и общительные. Родителям многодетных семей очень

важно замечать каждого ребенка и учитывать все его потребности, вне зависимости от порядка рождения, ведь один неверный шаг в воспитании детей может оставить след в их памяти и перерасти в психологическую травму.

В многодетной семье важно создать гармоничную атмосферу для всех членов семьи, так как взаимодействие между родителями и детьми, а также между самими детьми может стать источником как положительных, так и негативных эмоций.

Рекомендации для родителей:

1. Прежде всего, учитывайте уникальные особенности каждого ребенка, вне зависимости от пола и возраста;

2. Если у вас нет возможности проводить время отдельно с каждым ребенком, не забывайте об открытых выражениях эмоций и поощрениях по отношению к каждому из детей, это способствует возникновению открытых и доверительных отношений между родителями и детьми;

3. Рекомендуется, чтобы в многодетных семьях присутствовали правила и традиции, благодаря которым каждый ребенок будет знать о своих обязанностях, что поможет правильно распределять время и относиться друг к другу с уважением и пониманием;

4. Поддерживайте каждого из детей в своих начинаниях и пытайтесь не загружать домашними обязанностями, поощряйте их наградами, похвалой и стремитесь к созданию дружеских взаимоотношений между братьями и сестрами;

5. Позволяйте детям выражать свои эмоции, рассказывать о своих проблемах и старайтесь принимать своих детей такими, какие они есть, без осуждений, если каждый из детей будет услышанным, то это способствует возникновению благоприятной атмосфере в многодетных семьях, а также ее дальнейшего развития.

Таким образом, отношения между каждым членом многодетной семьи влияют на развитие и воспитание ребенка. Взаимоотношения между родителями, между старшими и младшими детьми, между родителями и детьми, создание четких правил в поведении, благоприятного климата, а также принятие взаимных обязательств, соответствующих ролям каждого из них, все это является особенностями воспитания в многодетной семье и создает целостную систему, влияющую на целый мир.

Список литературы:

1. А.Д. Сыздыкбаева, Ф.Б. Асилбаева. Теория и методика воспитательной работы в начальной школе. Алматы; изд-во: «Альманахъ», 2020. -146 с.
2. А.С. Калужный. Психология и педагогика. -М. Изд-во: «Ай Пи Ар Медиа», 2023.-320 с.
3. К.Д. Ушинский: Человек как предмет воспитания. Опыт педагогической антропологии// Избранные педагогические произведения. В 2 т. – Т. 1. – М.: Педагогика, 2014, 229с.
4. Н.В. Гребенникова, Е.В. Гурова, Е.И. Захарова. Психология семьи. Изд-во: «Академия», 2014.-240 с.
5. А. Адлер. Практика и теория индивидуальной психологии. - М., 2014. – 292 с.

ӘОЖ 316.356.2:159.9

ЖЕТКІНШЕКТЕРДІҢ ҚҰНДЫЛЫҚТЫҚ БАҒЫТТЫЛЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДА ОТБАСЫ ТӘРБИЕСІНІҢ РӨЛІ

Серикова А., 4 курс 6B01101 «Педагогика және психология», М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ., aruka_serikova@mail.ru

Макашқулова Г.Б., «Педагогикалық психология» кафедрасының аға оқытушысы,
М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ., makashkulova69@mail.ru

Аңдатпа: Мақалада жеткіншектердің құндылықтық бағыттылығын қалыптастыруда отбасы тәрбиесінің орны мен маңызы талданады. Мақаланың мақсаты – балалардың рухани-адамгершілік қасиеттерін қалыптастыруда отбасы институтының мәнін анықтау, міндеттері – отбасы құндылықтарының тәрбиелік әсерін зерттеу, қоғамның әлеуметтік дамуына тигізер ықпалын көрсету. Сондай-ақ жеткіншектердің бойында ізгілік, жауапкершілік, еңбекқорлық және құрмет сынды қасиеттерді дамытуда отбасының тәрбиелік ықпалының тиімділігі зерттеледі.

Кілт сөздер: отбасы, отбасы құндылықтары, отбасы тәрбиесі, жеке даму, тұлға, қарым-қатынас, эмоционалды байланыс.

Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев 2023 жылғы 1 қыркүйектегі Қазақстан халқына Жолдауында балалардың дұрыс тәрбиесін және үйлесімді тұлға қалыптастырудың маңыздылығын ерекше атап өткен болатын. Балалардың бақытты және қауіпсіз балалық шағын қамтамасыз ету, олардың әрқайсысына лайықты білім мен тәрбие беру қажеттілігіне тоқталды. Бұл — елімізде болашақ ұрпақтың сапалы білім алуы мен моральдық тұрғыда толыққанды азамат болып қалыптасуы үшін негіз болып табылатын маңызды аспектілердің бірі [1].

Қоғамның дамуы, ұлттың болашағы ең алдымен оның мүшелерінің тұлға ретінде толыққанды қалыптасуына тәуелді. Ал жеткіншектердің құндылықтық бағыттылығының қалыптасуы, оның бойында адамгершілік, мейірімділік, жауапкершілік сынды ерекше құнды қасиеттердің дамуы отбасыдан бастау алады. Жеткіншектік шақ онтогенездік даму сатысындағы ең күрделі кезеңдердің бірі ретінде белгілі. Баланың бойында қызығушылықтар, қоршаған әлем мен өзіне деген көзқарастар өзгеріп, дүниетаным қалыптасады. Бұл жастағы балалар қоршаған ортаға өте сезімтал және қабылдағыш болғандықтан осы мезетте ол қолайлы отбасылық ортада өсіп, тәрбиеленуі шарт. Тәрбие үрдісінде рухани, мәдени және моральдық құндылықтар бала үшін ең тиімділері болып табылады.

Осы орайда А.А. Мохов пен Ю.А. Свирин отбасын әлеуметтік институт ретінде қарастырады. Отбасының басқа да белгілеріне авторлар отбасы мүшелерінің белгілі бір әлеуметтік рөлдерінің болуын, оларға тән айтылған және айтылмаған нормаларды, некенің ерекше түрін жатқызады. Аталмыш авторлар «отбасы – қоғамның ежелгі дәстүрлі институттарының бірі, сол арқылы қоғамның жалпы не жекелеген тобы үшін негізгі құндылықтардың ұрпақаралық трансляциясы жүзеге асырылады» деп атап көрсетеді. Отбасы институты – ұлт сапасын жаңғыртудың маңызды кілті.

Л.С. Выготский зерттеулерінің нәтижесі бойынша, отбасылық қарым-қатынастардың іргелі түрлері және баланың тұлғалық дамуының алғашқы кезеңі айқындалған, ал А.Н. Леонтьев отбасын балалардың психикалық және әлеуметтік дамуына негізделген «бастапқы орта» ретінде қарастырады. Әрбір отбасының өзіндік ережелері, ұстанымдары, құндылықтары болады. Құндылық- адамдар үшін маңызды әрі мағыналы саналатын, белгілі бір қажеттіліктерді қанағаттандыратын рухани немесе материалдық маңызға ие құбылыстар, қасиеттер мен ұстанымдар жиынтығы. Құндылықтар жеке тұлғаның және қоғамның дамуын бағыттайды, олар өмір сүрудің негізі, мәдениеттің, дүниетанымның ажырамас бөлігі болып табылады.

Қоғамның өзгеруі мен дамуы, сәйкесінше отбасылық құндылықтар жайлы жаңа көзқарастар мен түсініктерді қалыптастырады. Отбасылық құндылықтар - өзара сүйіспеншілік пен қамқорлыққа толы көзқарастан туатын өмірлік негізге алынған ережелер жиыны. Бүгінгі таңда ата-аналар мен балалардың моральдық басымдықтары айтарлықтай ерекшеленеді, балаларда бұл тұжырымдамаға деген көзқарас неғұрлым прогрессивті, дегенмен қатал сипатқа ие. Бұл үрдіс әрбір кейінгі жас ұрпақ алдыңғы ұрпақтан тек қажетті заттарды алып, оған өзінің, қазіргі уақытта өзекті, отбасылық әдет-ғұрыптары мен дәстүрлерін әкелетіндігіне байланысты байқалады. Әрине, сенім, сүйіспеншілік, өзара көмек, құрмет пен мейірімділік сынды ұғымдар 21 ғасырдағы адам үшін де маңызды болып қала береді, алайда өкінішке орай, олар қоғамдағы қиындықтарға байланысты түрлі факторлардың қысымына ұшырайды.

Жеткіншек шақта бала өзін-өзі танып, қоршаған ортамен байланысын нығайту үрдісі орын алады, «мен» концепциясы нақты қалыптасады. Отбасының оған қолдау көрсетуі, дұрыс бағыт-бағдар беруі баланың мінез-құлқының қалыптасуына оң әсер етеді. Отбасы құндылықтары осы кезеңде баланың дүниетанымын қалыптастыруда және болашақта қоғамда өз орнын табуға жәрдемдеседі. Бала өмірінде айналамен қарым-қатынас жасау мен тану әрекеті жетекші рөл атқарып, адамның психикалық және тұлғалық дамуының бүкіл барысын айқындайды (Л.С. Выготский, А.Н. Леонтьев, М.С. Мухина) [2]. Сондықтан бүгінгі таңда отбасы құндылықтарының жеткіншектердің тұлға ретінде қалыптасуына ықпалы өзекті зерттеу тақырыбына айналуға және осы бағыттағы тәрбиенің ерекшеліктері мен артықшылықтарын қарастыру көзделеді.

Осы орайда қалыптасқан отбасылық құндылықтардың маңызды құраушысы болып табылатын қасиеттерге талдау жасау қажеттілігі жоғары, олар:

1. Махаббат пен қамқорлық – отбасы мүшелері бір-біріне сүйіспеншілік пен қамқорлық көрсету арқылы мейірімділікті сақтайды.

2. Сенім мен адалдық – отбасы мүшелері арасында шынайы сенім орнап, бір-біріне адал болуы маңызды.

3. Жауапкершілік – әрбір отбасы мүшесі өз міндеттерін адал орындап, отбасына деген жауапкершілік сезімін қалыптастырады.

4. Қолдау мен түсіністік – кез келген жағдайда өзара қолдау көрсету, түсіністікпен қарау, отбасы бірлігін нығайтады.

5. Еңбекқорлық – еңбекке құрметпен қарау, еңбекқорлықты бағалау арқылы жас ұрпақты еңбекке баулу орын алады.

6. Дәстүрлерді сақтау – отбасылық мерекелерді, ұлттық және мәдени дәстүрлерді ұстану, ұрпақтар сабақтастығын, бірлікті сақтайды.

Жоғарыда атап өткен құндылықтардың тәрбиелік мәні зор және баланың өзіндік қасиеттері мен қабілеттерін дамыту, оның қоғамда өз орнын табу сипаты тұлға ретінде қалыптасу құбылысын айқындайды. Баланың тұлғалық дамуының негізінде атап өткен құндылықтар мен өмірлік бағыттары жатады. А.Г. Маслоу адамның тұлға ретінде дамуына әсер ететін қажеттіліктер пирамидасын ұсына отырып, онда негізгі қажеттіліктер қанағаттандырылуы керек екенін, ал олардың басым көпшілігі отбасыда қамтамасыз етілетінін атап өткен.

Жалпы ата-ана бала бойына бұл құндылықтарды тәрбиелеуде, яғни ата-аналық әрекеттің негізінде сіндіреді. Ол төмендегі құрылымдарды қамтиды:

- протекция (ата-ананың тәрбиелеуде жұмсайтын күш-жігері, уақыты);
- баланың қажеттіліктерін қанағаттандыру деңгейі (эмоционалдық, когнитивтік, физиологиялық);
- балаға қойылатын талаптар ауқымы, шектеулер, талаптарды орындамау және шектеулерді бұзу сынды аспектілер [3].

Аталмыш құрылымдар ата-ананың күнделікті әрекеттері, қарым-қатынастары, диалогтары, өмірде кездесетін нақты мысалдар арқылы жүзеге асады (қамқорлық, махаббат баланы құшақтау, жылы сөз айту, оның сезімдері мен қажеттіліктерін ескеру арқылы көрсетіледі). Тәртіп пен жауапкершілік шекаралар мен ережелерді белгілеу, оларды орындауға ынталандыру, ал үлгі болу ата-ананың өз мінез-құлқы мен іс-әрекеттері арқылы көрінеді. Басты бір қағидалардың бірі ата-ананың балаға үлгі болуы. Ата-ананың мінез-құлқы, құндылықтары және іс-әрекеттері арқылы бала өмірге деген көзқарастарын қалыптастырады. Мұнда ата-ана өз әрекеттерімен балаға дұрыс бағыт көрсетуге тырысады, себебі олар ата-ананың мінез-құлқын қайталайды.

Отбасыдағы құндылықтардың қалыптасуына билік критерийлерінің әсері зор. Осы ретте А.И. Антонов және В.М. Медков (1996) отбасы құрылымын билік критерийлері бойынша бірнеше типке бөледі - патриархалды отбасы (отбасының негізгі тіреушісі әкесі) матриархалды отбасы (ана беделі мен ықпалының жоғарылығы), эгалитарлық отбасы (нақты бір көшбасшы анықталмаған, әке мен ана арасындағы билік жағдайға байланысты қалыптасауы) [3].

Жалпы патриархалдық тәрбие дәстүрлерге, ережелерге және тәртіпке негізделеді десек, отбасылық құндылықтарға көзқарас та түрліше болып келеді, олар:

1. Тәртіп пен иерархия- патриархалдық отбасыларда тәртіп пен иерархияны құрметтеу жоғары бағаланады. Әкенің сөзі ерекше қабылданып, перзенттері оған бағынуға үйренеді. Бұл арқылы балалар тәртіпке, үлкенді сыйлауға, дәстүрлерді құрметтеуге икемделеді.
2. Жауапкершілік- әке мен ананың рөлдері негіз болады. Әке отбасын қамтамасыз ету, қорғау және жетекшілік ету міндеттерін атқарады, бұл балаларға жауапкершілік пен міндеттерді құрметтеу құндылықтарын дарытады.
3. Моральдық тұрақтылық- ерекше дәріптеледі және балалардың мәдени және отбасылық дәстүрлерді сақтауға, өз ұлтының ғұрыптарын құрметтеуге мүмкіндік береді.

Матриархалдық отбасыда ана негізгі беделге ие бола отырып, эмоционалды қолдаудың маңыздылығын арттырады және ананың қолдауы, қамқорлығы негізінде қалыптасқан құндылықтар дәріптеледі:

1. Қамқорлық және түсіністік- баланы анасының қорғауы мен қолдауы түсіністік пен мейірімділік құндылықтарын қалыптастырады.
2. Өзін-өзі көрсету- анасымен жақын қарым-қатынас баланың өзін еркін сезінуіне ықпал етеді және өз сезімдері мен ойларын ашық жеткізуге машықтанады.
3. Әлеуметтік сезімталдық- баланың айналасындағылармен эмоционалды жақын болуына, олардың сезімдеріне көңіл бөлуге себеп болады және эмпатиялық қасиет пен әлеуметтік сезімталдықты арттырады.

Эгалитарлық отбасыларда ата-ана арасындағы тең құқықтылық пен өзара сыйластық маңызға ие және кез келген шешім бірлесіп қабылданады, бала өзін отбасының толыққанды мүшесі ретінде сезінуге мүмкіндік артады:

1. Теңдік пен әділдік- ата-ана мен баланың пікірлері тең дәрежеде ескерілетіндіктен, бала өз ойын еркін айтуға және өз құқығын қорғауға үйренеді.
2. Өзара құрмет пен сенім- өзара қарым-қатынас сенімге негізделеді және ашық, әрі еркін пікірлесуге мүмкіндік береді. Бұл бала үшін өзіне деген сенімділігі арттырады, себебі бала тыңдалу құқығына ие болады.

3. Қоғамшылық- өзара келісімді, пікір алмасуды, қоғамда үйлесімді өмір сүруді құндылық деп санай отырып, бала қоғаммен, айналасындағылармен ашық қарым-қатынас орнатуға бейім болады.

Мұндай жіктеу әр отбасы типінің отбасылық құндылықтарға деген өзіндік ерекше көзқарасы бар екенін көрсетеді. Түрлі отбасыларда тәрбиеленетін жеткіншектер мен ата-аналардың өзара әрекеттесу мәселесі ерекше сұранысқа ие және одан әрі зерттеуді қажет етеді. Отбасыдағы қарым-қатынас тұлға ретінде қалыптасып келе жатқан әрбір балаға түрліше әсер етуі мүмкін. Өзара сүйіспеншілік, құрмет пен сенім, ынтымақтастық және жалпы іс-әрекет байқалатын отбасыларда жанжалды жағдайлар аз кездеседі, ал бала эмоционалды жайлылық пен қауіпсіздікті сезінеді. Жеткіншектердің келешекте ата-ана болуда қажет қатынастарын дамыту және жетілдіру, олардың арасындағы шиеленістер мен қақтығыстарды болдырмау белгілі бір жағдайлар туындаған кезде мүмкін болады. Атап айтқанда ата-аналар мен жеткіншектер арасында сенімді қарым-қатынас орнату; олардың арасындағы ынтымақтастыққа бағытталған өзара әрекеттестіктің диалогтық нысандарын пайдалану; өзара сыйластық қатынастар, жеке бостандығын қамтамасыз ету; бала өміріне қызығушылық танытып, оны қабылдау.

Е.А. Грищук отбасы мүшелерінің, әсіресе ата-аналар мен жеткіншектердің әлеуметтік-психологиялық өзара әрекеттесу ерекшеліктерін зерттей отырып, бірқатар маңызды аспектілерді көрсетеді, оларға ата-аналардың әлеуметтік бейімделуі, жеткіншектерді дараландыру және жекелендіру әрекеттеріне дайын болуы, нарықтық экономикаға тән психологиялық қасиеттердің ықпалы, ата-ана рөлдеріндегі өзгерістер бірігеді. Жалпы жеткіншектердің материалдық қажеттіліктерін қанағаттандыру тұрғысынан ата-аналарға деген агрессивтілік деңгейінің артуы байқалады. Қоғамда жалпы қабылданған моральдық және құндылықтық бағдарлардың жоқтығы да ата-аналар мен жеткіншектер арасындағы қақтығыстардың пайда болуына себепкер болады [4].

Заманауи қоғамда отбасылық құндылықтарды зерделеуде материалдық және рухани құндылықтар ең маңызды категория ретінде қарастырылады, алайда отбасының қоғам алдындағы әлеуметтік құндылығын әрқашан жоғары қойған жөн. Кеңестік дәуірде некені АХАЖ мекемелерінде тіркеу арқылы ресми түрде отбасын құру, балалардың заңды некеде дүниеге келуі ерекше маңызға ие болды. Ал ажырасу, жалғызбасты ана болу және басқа да ұғымдар теріс бағаланып, отбасы мен неке жайлы қатаң түсініктер орын алды.

Қазіргі уақытта отбасылық қатынастарға қатысты құндылықтар дәстүрлі және дәстүрлі емес деп екі негізгі топқа бөлінеді. Бұл бағыттағы зерттеулерде көптеген ғалымдардың еңбектері бар, олардың ішінде В. Масленникова мен М.В. Матвеева, А.А. Елисеева, А.Ю. Касаткина сынды авторлардың зерттеулері ерекше орын алады. Олардың пайымдауынша, дәстүрлі отбасылық құндылықтарды келесідей сипатталады: «обасы, неке, ана болу, бала тәрбиесі, ерлі-зайыптылардың теңдігі, ата-аналарға қамқорлық көрсету- бұл дәстүрлі отбасылық құндылықтар болып табылады». Олар дәстүрлі құндылықтарды айқындай келе, қалыптасу жолдарын және бүгінгі таңда конституциялық-құқықтық тұрғыда қарастырылатынын атап өтеді [5].

Олай болса бала тәлімінде оң және теріс факторлар орын алуы мүмкін және ата-аналар баланы толыққанды тұлға ретінде қалыптастырудағы өз жауапкершіліктерін түсінуі қажет. Тақырып аясындағы зерттеу барысында балалардың тұлғалық дамуына отбасылық құндылықтардың ықпалын анықтау үшін бірнеше әдістер қолданылды. Атап айтқанда, сауалнама жүргізу, сұхбат алу, бақылау және моральдық құндылықтарды бағалау тесті арқылы ата-аналар мен балалар арасындағы байланыстардың балаға тигізетін әсері бағаланды.

Жеткіншектердің тұлғалық қасиеттерін бағалау үшін Р. Кеттелдің 16 факторлық сауалнамасы алынды. Олардың эмоционалды жағдайы, өзін-өзі бағалау деңгейі және әлеуметтік бейімділігі анықталды. Респонденттердің 68%-ы отбасыдағы қарым-қатынас жағымды болған жағдайда, өздерін сенімді сезінетінін және әлеуметтік ортада белсенді болатынын көрсетті. Ал отбасыда қолдау мен түсіністік жетіспейтін балалардың 45%-ы өздерін төмен бағалайтынын, әлеуметтік байланыстарға кірігу қиындықтары анықталды.

Келесі кезекте Л. Колберттің «Моральдық құндылықтарды бағалау» тесті арқылы балалардың моральдық құндылықтарды қабылдау деңгейі зерттелді. Отбасыда моральдық құндылықтарға көңіл бөлінетін балалардың 70%-ы моральдық қарама-қайшылықтарға дұрыс баға бере алады. Ал моральдық тәрбиесі әлсіз балалардың тек 30%-ы ғана дұрыс шешім қабылдау қабілетін көрсетті.

Жеткіншектердің құндылықтық бағыттылығын түзету және нығайту мақсатында арнайы тренингтер өткізілді. Ол балалардың ата-анасымен өзара қарым-қатынасын жақсартып, олардың құндылықтарды түсінуіне және бекітуіне ықпал етеді. Басты мақсат ретінде жеткіншектер мен ата-аналар арасындағы байланысты күшейту, құндылықтарды ұғындыру және оларды күнделікті өмірде қолдануға көмектесу қойылды. «Менің құндылықтарым және менің отбасым», «Сенімді қарым-

қатынас және түсіністік» тақырыбындағы тренингтік жаттығулар ұйымдастырылып, «Құндылықтар күнделігі», «Мен сені тыңдаймын», «Отбасылық құндылықтар ағашы» жаттығулары өткізілді.

Зерттеу барысында бала тәрбиесінде ата-ана мен бала арасында эмоционалды алшақтық бары анықталды, яғни, ата-анасымен кез-келген тақырыпта ашық әңгімелесе алмайтын балалардың болуы көп кездеседі. Бала тәрбиесіне тек ата-ана әсер етпейтіні анық, баланың өмірлік көзқарастарының қалыптасуына ортаның әсері де ерекше. Ата-ана баланың ортасы әсерінен қалыптасқан құндылықтарына талдау жүргізе отырып, өмірлік жолда дұрыс көзқарастарға бағыт-бағдар сілтеуі керек. Осы ретте біздің тарапымыздан отбасылық құндылықтарды бала бойына сіңіруге арналған бірнеше ұсыныстар беріледі:

1. Үлгі көрсету- отбасылық құндылықтарды іспен дәлелдеп көрсету.
 2. Ашық әңгімелер мен талқылаулар жүргізу- отбасылық құндылықтар жайлы жиі сөйлесіп, мысалдар арқылы түсіндіру.
 3. Құрмет пен қамқорлық көрсету- бір-бірін тыңдап, құрметтеу, туындаған мәселелермен бөлісіп, оны түсіністікпен қолдау.
 4. Отбасылық дәстүрлерді сақтау- мерекелер мен отбасы үшін маңызды сәттерді бірге атап өту, бірлікті нығайту.
 5. Еңбекке баулу- жауапкершілік сезімін нығайтуда тұрмыстағы міндеттерді бірге атқару.
 6. Кеткен олқылықтарды түсіндіру- қателіктер жіберген жағдайда тәрбие әдісі ретіндегі жазалауды көп қолданбай, керісінше дұрыс шешім қабылдауға үйрету.
 7. Мадақтау- позитивті идеялар мен мінез-құлықты, еңбекті бағалау арқылы мотивация беру.
- Бұл кеңестер баланың отбасылық құндылықтарды қабылдауына, қалыпты дамуына және тұлға ретінде қалыптасуына оң ықпал етеді және оларды бала бойына сіңіру үшін сабырлылық, ұқыптылық пен тұрақтылық қажеттілігін растайды.

Қорытындылай келе, отбасылық құндылықтар балаға тек білім мен дағдыларды ғана емес, сондай-ақ өмірлік дұрыс таңдау жасауға, қоғамда өз орнын табуға, әділ және жауапкершілігі мол азамат болуға негіз қалайды. Ата-аналар өзара сыйластықта өмір сүріп, баланы аталмыш құндылықтарды сақтауға үйретсе, бала да өз өмірінде осы қағидаларды ұстанып, қоғамда әлеуметтік тұрғыдан жауапты әрі моральдық жағынан жоғары деңгейде дамыған азамат болып қалыптасады. Отбасыдағы тәрбиенің дұрыстығы, оның құндылықтары мен моральдық нормалары баланың адекватты мінез-құлқына, оның әлеуметтік ортада өзін талапқа сай ұстауына әсер етеді. Сонымен қатар, жеткіншектің өзін-өзі бағалауы, өмірге деген көзқарасы, мақсаттарға жету үшін қажетті күш-қуат алу да отбасыдағы қолдау мен тәрбиеге байланысты. Сондықтан ата-аналар мен қоғам отбасылық құндылықтарды дәріптеу және оларды бала тәрбиесінде тиімді қолдануға барынша күш салуы қажет. Тек осылай ғана біз қоғамда бақытты, үйлесімді және тұлғалық жағынан жетілген ұрпақты тәрбиелей аламыз.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев 2023 жылғы 1 қыркүйектегі Қазақстан халқына Жолдауы.
2. Швецова М.Н. Образ будущей семьи в представлении подростков [Текст] / М.Н. Швецова, А.И. Томилина // Преподаватель XXI век. – 2010. – Т. 1, № 2. – С. 189-192.
3. Ауталипова Ұ.И., Сақтағанова Т.С., Құрбанова И. Отбасы психологиясы: оқу құралы. – Алматы: «Қыздар университеті» баспасы, 2014. – 186 б
4. Гришук Е.А. Социально-психологические особенности взаимодействия родителей и подростков в современных российских условиях: автореф. дис...канд. псих. наук (Текст) / Е.А. Гришук – М., 2006. – 19 с.
5. Егорова У.Г. Взаимосвязь родительского отношения и конфликтности подростков (Текст)/ У.Г. Егорова // Известия Самарского научного центра Российской академии наук, 2013. – Т. 15. – №2(4). – С. 964-968

АДАМНЫҢ МӘНІ МЕН МАҚСАТЫ: КЛАССИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ЗАМАНАУИ КӨЗҚАРАСТАР

Арқабекқызы А., 2 курс, 6B01707 «Шет тілдері мұғалімдерін даярлау»,
М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ., arkabekkyzy_83@icloud.com
Куандыкова Э.Д., «Философия және саясаттану» кафедрасының аға оқытушысы,
М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ., e-kuandykova@mail.ru

Аңдатпа: Бұл мақала адам мәні мен мақсаты туралы классикалық және заманауи философиялық көзқарастарды қарастырады. Платон, Аристотель, стоиктер және христиандық ойшылдардың идеялары арқылы классикалық көзқарастар сипатталады. Заманауи философия экзистенциализм, гуманизм, Ницшенің «асқан адам» идеясы және постмодернистік көптүрлілік сияқты көзқарастармен талқыланады. Әрбір кезеңдегі адам өмірінің мәні, оның табиғи болмысы, моральдық жетілуі және еркін таңдаулары қарастырылады. Бұл мақала адамның мақсаты туралы философиялық пікірлердің өзгермелі сипатын көрсетеді.

Кілт сөздер: адам мәні, адам мақсаты, экзистенциализм, гуманизм, постмодернизм, философия, эвдемонизм, еркіндік, тағдыр, асқан адам.

Философияның ең көне және терең мәселелерінің бірі – адамның мәні мен өмірінің мақсаты. Адамның өзі, оның табиғаты мен өмірдегі орны, әртүрлі философиялық мектептер мен дәуірлерде әрқалай түсіндірілген. Бүгінгі конференцияда біз классикалық философияның көзқарастары мен заманауи көзқарастарды салыстыра отырып, адамның мәні мен мақсатын анықтауға тырысамыз. Классикалық философияда, әсіресе Платон мен Аристотельдің шығармаларында, адамды жеке тұлға ретінде қарастырудың терең мәні бар. Платон адамның жанының мәңгілік екенін және оның тәнінен бөлек өмір сүретінін айтады. Платонның пікірінше, адамның мақсаты – рухани даму және «идеялар» әлеміне қол жеткізу. Бұл концепция адамның материалдық әлемнен жоғары, рухани әлемде өмір сүруінің қажеттілігін білдіреді. «Адам- ол оның жаны» [1].

Аристотель болса, адамды «ақылды жануар» ретінде сипаттап, оның өмірінің мақсатын бақытқа (эвдемония) жету деп анықтайды. Ол бақытқа жету үшін адамға өз потенциалын жүзеге асыру, әдептілік пен ғылымды меңгеру қажет екенін атап көрсетеді. Аристотельдің этикалық философиясы адамның қоғамдағы рөлін, оның іс-әрекеттерінің салдарын және этикалық нормаларды дамытуда маңызды рөл атқарады.

Заманауи философияда адам мәні мен мақсатының концепциялары түбегейлі өзгеріске ұшырады. Экзистенциализм, әсіресе Жан-Поль Сартр мен Альбер Камюдің шығармаларында, адамның өз өмірінің мәнін өзі анықтау керектігін ұсынады. Сартр «Адам – бұл өз таңдауымен анықталатын болмыс» деген тұжырымдама ұсынады. Экзистенциалистердің пікірінше, адам өмірінің мәні сырттан берілмейді, ол адамның өзіне, оның шешімдері мен әрекеттеріне байланысты.

Кейбір заманауи философтар, мысалы, Мартин Хайдеггер, адамның болмысын «болу» концепциясы арқылы қарастырады. Хайдеггер «бар болу» мәселесін зерттеп, адамның әлеммен, табиғатпен және басқа адамдармен байланысын терең түсінуге тырысады. Адамның мақсаты – «шынымен болу», яғни өзінің болмысын түсіну және қоғаммен, табиғатпен гармониялық қатынаста болу. Адамның мәні мен мақсатының салыстырмалы талдауы

Классикалық философия мен заманауи философия арасындағы негізгі айырмашылық – адамның мәні мен мақсатының анықталуында. Классикалық философияда адамның мәні көбінесе абстрактылы және метафизикалық деңгейде қарастырылса, заманауи философияда адам өмірінің практикалық, күнделікті аспектілеріне көп көңіл бөлінеді.

Классикалық философияда рухани даму мен бақыттың философиялық негіздері бар. Заманауи философияда адамның өмірі мен мақсаттарының мәні көбінесе индивидтің таңдауына, оның тәжірибесіне, қоғаммен қатынастарына байланысты. Бұл, әрине, адамның жеке тәжірибесін, қоғамдағы рөлін, әлеуметтік құрылым мен мәдени контексті ескере отырып, кеңірек көзқарасты талап етеді. Адамның мәні мен мақсаты туралы философиялық зерттеулер әрқашан адамзаттың интеллектуалдық және рухани дамуына ықпал ететін болады. Классикалық және заманауи философиялық көзқарастарды зерттеу арқылы біз адамның болмысын, оның мәнін, мақсатын терең түсініп, қазіргі қоғамдағы адам мен оның өмірінің рөлін анықтай аламыз. Бүгінгі күнде адам мен оның өмірі, қоғамдағы орны мен мақсаттары, философияның ең өзекті мәселелері болып қалуда.

Адамның мәні мен мақсаты туралы философиялық ойлар классикалық және заманауи кезеңдерде кеңінен талқыланды. Әр дәуірде бұл мәселеге әртүрлі көзқарастар ұсынылған.

Классикалық көзқарас. Платонның идеялар әлемі және адам жанының мақсаты

Платонның философиясында адамның мәні оның мәңгілік жаны арқылы анықталады. Платонға сәйкес, адам жаны идеялар әлемінен келеді, ал физикалық әлем тек сол идеялардың көлеңкесі. Адамның мақсаты – ақиқатқа жету және идеялар әлеміне қайта оралу. Бұл ақиқатқа жету процесі жанның тазаруымен байланысты.

- Адамның мәні оның жанының табиғатында.

- Адамның мақсаты – ақиқатты тану арқылы жанның тазаруы.

Аристотель және эвдемония (бақыт).

Аристотельдің көзқарасы бойынша, адамның мәні оның логосында (ақылында) жатыр.

Адамның мақсаты – өзінің табиғи әлеуетін іске асыру арқылы бақытқа (эвдемония) жету. Бұл моральдық және интеллектуалдық дамуға байланысты.

- Адамның мәні – оның ақылымен байланысты.

- Мақсаты – бақытқа жету, бірақ ол ізгілік арқылы ғана мүмкін.

Стоицизм және адамның тағдырға бейімделуі. Стоиктер адам өмірін тағдырға бейімделу тұрғысынан түсіндірді. Олар табиғат заңдарын қабылдау және ішкі тыныштықты сақтау арқылы адам өз өмірінің мәнін табады деп санаған. Адам тағдырын өзгерте алмайды, бірақ оның мақсаты – моральдық тұрғыдан жетілу және ішкі еркіндікке жету.

- Мәні тағдырға бейімделу арқылы анықталады.

- Мақсаты – моральдық жетілу және ішкі тыныштық.

Ортағасырлық христиан философиясында адамның мәні құдайдың жаратылысы ретінде түсіндірілді. Адамның мақсаты – құдайға жақындап, мәңгілік бақытқа жету. Бұл өмірдегі әрекеттер мен моральдық құндылықтар адамның рухани жетілуін анықтайды.

- Адамның мәні құдаймен байланысты.

- Мақсаты – құдайға жақындап, мәңгілік өмірге жету.

Джон Локк (1632-1704) өз заманының идеялық бағытына адал бола отырып (ақылғатабыну, ғылымға деген терең сенім, прагматизм) адамды оның әлеуметтік ортасы қалыптастырады. Жаңа туған нәрестенің санасы таза тақта секілді. Сананың мазмұнына айналатын нәрсе қоршаған ортадан келеді. Локктың пікірінше, адам өте ұтымды жаратылыс және дұрыс тәрбиеленген жағдайда, оның мінез-құлқы оның ақыл-ойының диктанын толығымен бағындыруы мүмкін. Кез-келген баладан белгілі бір қасиеттері бар баланы дәйекті тәрбиемен алуға болады. Мұндай тәсілмен адамның мәні туралы сұрақ қоюдың мағынасы жоқ. «Адамның белгілі бір мәні жоқ, бәрі әлеуметтік өзара әрекеттесу нәтижесінде қалыптасады» [2].

Экзистенциализм: адам өмірінің мәнін өзі жасайды. Жан-Поль Сартр мен Альбер Камю секілді экзистенциалистер адамның мәнін алдын ала белгіленбеген деп түсіндірді. Сартрдың айтуынша, «адам еркіндікке мәжбүр», өйткені ол өз өмірінің мәнін өзі таңдауы керек. Адам өмірінің мақсаты - өз таңдауымен және әрекеттерімен анықталады.

- Адамның мәні оған алдын ала берілмеген.

- Мақсаты – өмір мәнін өзі жасау және жауапкершілікті сезіну.

«Мен жауаптымын... мен өзім үшін және бәрім үшін және Мен таңдаған адамның белгілі бір бейнесін жасаймын; өзімді таңдағанда, мен жалпы адамды таңдаймын» [3], - деп айтты Сартр. Адам өзінің жеке басына ғана емес, барлық адамдарға жауап береді. Өзімізді таңдағанда, біз барлық адамдарды таңдаймыз.

Фридрих Ницше адамның мәнін өмірге деген күштарлықпен, «ерік күшімен» байланыстырады. Оның философиясы адамның мақсатын өз өмірін жоғары деңгейге көтеруде көреді. Ницше «адамды асқақ адамға» айналдыруды негізгі мақсат деп санады. Бұл мақсатқа жету үшін адам өз әлсіздігін жеңіп, күшті тұлға болуға тырысуы керек.

- Адамның мәні – өмір сүруге деген ерік күшінде.

- Мақсаты – өз әлеуетін толық ашып, «асқақ адамға» айналу. «Асқақ адам – бүләмірдің мәні! Өмірдің мәні асқақ адам» [4].

Гуманизм және адам құндылығы. Гуманистік философияда адамның мәні оның еркіндік, ақыл және моральдық таңдау қабілетінде деп қарастырылады. Гуманизм адамның қадірін жоғары қояды және оның мақсаты – тұлғалық және әлеуметтік дамуды жүзеге асыру. Адамдар өз өмірінің мағынасын әлеуметтік байланыстар арқылы табады және қоғамға қызмет ету арқылы өз мақсаттарына жетеді.

- Адамның мәні – оның адамгершілігі мен әлеуметтік жауапкершілігінде.

- Мақсаты – өзін-өзі дамыту және қоғамға қызмет ету.

Постмодернизм және мәнің көптүрлілігі. Постмодернистік философияда адам мәні біртұтас емес және тұрақты деп қарастырылмайды. Постмодернистік ойшылдар адамның мақсатын бір ғана жүйеге сүйенбей, көптүрлі көзқарастар арқылы түсінуге болатынын айтады.

- Адамның мәні көптүрлі және өзгермелі.

- Мақсаты – түрлі көзқарастарды қабылдау және ашықтық.

Адамның мәні мен мақсаты туралы философиялық ойлар түрлі дәуірлерде әртүрлі талқыланды. Классикалық философияда адамның мәні оның жаны, ақылы немесе тағдырына байланысты болса, заманауи көзқарастар адамның еркіндігі мен таңдауын басты орынға қояды. Экзистенциализм мен постмодернизм адамның мәні өз таңдауларымен жасалатынын айтады, ал гуманизм адамның әлеуметтік байланыстары мен қоғамға қызметін алға қояды. Бұл әртүрлі ойлар адам өмірінің күрделі және көп қырлы табиғатын көрсетеді.

Адамның мәні мен мақсаты туралы классикалық және заманауи көзқарастар әртүрлі әдіснамаларды пайдаланып, адамның рухани және әлеуметтік мәнін түсіндіреді. Бұл көзқарастарды бір-бірімен салыстыра отырып, қазіргі заманғы адамның өмірдегі мақсатын жаңаша пайымдауға болады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Платон. Собрание сочинений: в 4 т. / общ. ред. А.Ф. Лосева. – М.: Мысль, 1990-1994.
2. Крэйг У. Теории развития. Секреты формирования личности. 5-ое международное издание. – СПб.:прайм-ЕВРОЗНАК, 2002.
3. Сартр Ж.-П. Экзистенциализм – бұл гуманизм. Алматы: Философия институты, 2012.
4. Ницше Ф. Так говорил Заратустра. СПб.: Изд-во «Азбука», 1996.

ӨОЖ 13:1(091)

ФИЛОСОФИЯДАҒЫ САНА МӘСЕЛЕСІ

Бектөре А., 2 курс 6В01707 «Шет тілдері мұғалімдерін даярлау»,
М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ., bektore.amina@icloud.com
Куандыкова Э.Д., «Философия және саясаттану» кафедрасының аға оқытушысы,
М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ., e-kuandykova@mail.ru

Андатпа: Бұл мақалада сана мәселесі философия мен ғылымдағы ең күрделі және терең тақырып ретінде қарастырылады. Сананың табиғатын түсіну, әртүрлі философиялық және ғылыми көзқарастар талданады. Ежелгі дәуірден бастап қазіргі заманға дейінгі философиялық бағыттардың, соның ішінде Платон мен Аристотельдің көзқарастары, ортағасырлық философия мен жаңа дәуірдегі дуализм, сондай-ақ қазіргі заманғы материализм мен функционализмнің негізгі аспектілері баяндалады. Дэвид Чалмерстің «қиын мәселесі» концепциясы арқылы сананың субъективті тәжірибесін түсіндірудегі қиындықтар қарастырылады. Сонымен қатар, философиядағы эмерджентизм және нейробиологияның рөлі сияқты заманауи философиялық теориялар зерттеледі.

Кілт сөздер: адам, сана, бейнелеу, ми, тіл, философия, эмерджентизм, материализм, функционализм.

Сана – бұлобъективті шындықты бейнелеудің адамға нәтен ең жоғары формасы. Сана объективті дүниенің субъективті бейнесі болып табылады. Сана – жоғары ұйымдастырылған материяның қасиеті. Сана – бұл адам миының қызметі. Сана адамды ерекше болмыс ретінде сипаттайды. Сананы көптеген ғылымдар зерттейді: физиология, анатомия, нейрофизиология, психология және т. б. Философия осы ғылымдардың білімін жалпылайды, сананы жан-жақты, оның тарихи тамырларының, психологиялық, физиологиялық және әлеуметтік аспектілерінің бірлігінде зерттейді. Бұл шығу тегі, мәні, құрылымы туралы сұрақтарды, сондай-ақ сананы идеалдың (рухтың) бөлігі ретінде талдауды білдіреді. Философия сананы зерттеудің жалпы алғышарттарын анықтауға тырысады.

Сана мәселесі – философия мен ғылымдағы ең күрделі әрі терең тақырыптардың бірі. Оның табиғаты мен механизмін түсіну мәселесі ежелгі заманнан бері философтарды қызықтырып келеді. Бүгінгі күнге дейін сананың не екенін және оның қалай жұмыс істейтінін түсіндіретін ортақ теория жоқ. Әр түрлі философиялық бағыттар сананың мәні мен оның табиғаты туралы өз көзқарастарын ұсынады. Ежелгі дәуірден бастап қазіргі заманға дейін сананы түсіндіру үшін әртүрлі бағыттар болды.

Ежелгі философия сана мәселесін негізінен онтология және метафизика шеңберінде зерттеді. Ежелгі грек философы Платон сананы денеден тәуелсіз, мәңгі өмір сүретін құбылыс ретінде сипаттады. Оның пікірі бойынша, адам жаны физикалық денеге байланысты емес және рухани әлеммен тығыз байланыста болады. Платонның пікірінше, адам жаны денеге уақытша «қонып»,

өлген соң қайтадан идеялар әлеміне оралады. Платонның пікірінше, адамның жаны өлмейді. Ол адамның жаны үш бөліктен тұрады деп санады. Олардың бірі адамның басында орналысқан ақыл болса, жанның қалған екі бөлігі ақылға қонымсыз. «Олардың бірі асыл-бұл кеудеде өмір сүретін және ақылмен одақтас болатын ерік. Екіншісі – асқазанда орналасқан сезімтал құмарлықтар мен төменгі инстинкттер» [1].

Сананың басты рөлі – шынайы білімге қол жеткізу. Бұл теория дуализмнің алғашқы көріністерінің бірі болып саналады, яғни сана мен дененің бір-бірінен бөлек екендігі туралы идея. Платонның шәкірті Аристотель болды. Аристотель жан мен денені бір тұтас құрылым, бір тұтас организм деп санады. «Кез-келген форма материясыз өмір сүре алмайтыны сияқты, жан да денесіз болмайды» [2].

Аристотель Платонның дуализмінен айырмашылығы, сананы және денені біртұтас құбылыс ретінде қарастырды. Оның пікірінше, сана – бұл жанның функциясы, ал жан – барлық тіршілік иелерінің өмірлік принципі. Аристотель жанды үш бөлікке бөлді: өсімдік жаны, жануар жаны және адам жаны. Адам жаны ойлауға және логикалық түсініктер жасауға қабілетті деп есептелді. Осылайша, Аристотель сананың қызметін табиғи процестермен және дененің қызметімен байланыстырды, бұл кейінгі материалистік көзқарастардың негізі болды.

Орта ғасырлар философиясында сана Құдайдың жаратылысы ретінде қарастырылды. Августин мен Фома Аквинский сияқты философтар үшін сана тек материалдық емес, сонымен бірге рухани әлеммен байланысты. Ортағасырлық философтар сананы адамның Құдаймен байланысы және оның рухани дамуының бір бөлігі ретінде көрді.

Жаңа дәуір философиясында сана мәселесі ерекше қызығушылық туғызды. Жаңа заманда сана мәселесі философиядағы негізгі тақырыптардың біріне айналды. Рене Декарт сананың табиғаты туралы әйгілі дуалистік теориясын ұсынды. Оның пікірінше, сана мен дене – екі түрлі субстанция. Декарттың ««Мен ойлаймын, демек, мен өмір сүремін» тұжырымы сананың дербестігін және оның физикалық денеден тәуелсіздігін көрсетеді. Ол сананы ойлау, түйсіну және өзін-өзі тану қабілеті ретінде сипаттады, ал дене физикалық әлемнің заңдарына бағынады» [3].

Сананың мәселесі Джон Локк сияқты философтардың еңбектерінде жаңа қырынан қарастырылды. «Джон Локк сананы «таза тақта» деп суреттеді, яғни адамдар дүниеге келгенде саналары бос болады және барлық білім тәжірибе арқылы жинақталады» [4]. Локк сананың мазмұны сыртқы сезімдер арқылы алынған деректерден құралады деп есептеді. Оның пікірінше, сана біздің сезімдерімізмен тікелей байланыста болып, тәжірибе негізінде дамиды.

Қазіргі заман философиясында сана мәселесі көптеген жаңа бағыттарда қарастырылуда. Ғылым мен технологияның дамуы, әсіресе нейробиология мен психология салаларының ілгерілеуі, сананы түсіндірудің жаңа тәсілдерін ұсынады.

Материализм және функционализм – қазіргі философиядағы маңызды бағыттардың бірі. Бұл теориялар сананы мидың физикалық және химиялық процестерінің нәтижесі ретінде түсіндіреді.

Дэвид Чалмерс сананың «қиын мәселесі» концепциясын енгізді. Чалмерс бойынша, біз сананың қалай жұмыс істейтінін біле аламыз, бірақ оның не екенін толық түсіне алмаймыз. Сананың субъективті тәжірибесі (квалиа) – зерттеудің қиындығы болып табылады. Мысалы, біз заттардың түсін көріп, дыбыстарды ести аламыз, яғни әртүрлі сезімдік тәжірибелерге ие боламыз, бірақ бұл субъективті тәжірибелерді қалай түсіндіруге болады? Чалмерс осыны сана философиясының ең күрделі сұрағы деп санайды. Чалмерстің пікірінше, сананың қиын мәселесі нейробиологиялық процестердің қалай субъективті тәжірибеге айналатынын түсіндіруге жатыр. Жүйке жүйесі мен ми қызметін зерттеу арқылы біз сананың кейбір аспектілерін түсіне аламыз (мысалы, есте сақтау, қабылдау), бірақ субъективті сананың не екенін анықтау оңай емес. «Бұл тәжірибенің неліктен және қалай пайда болатынын түсіндіру ғылым үшін күрделі мәселе болып қала береді» [5].

Сана мәселесінің қазіргі теорияларында, философияда сана мәселесіне байланысты бірнеше негізгі теориялар қалыптасты, олардың ішінде функционализм, эпифеноменализм және панпсихизм теорияларын атап өтуге болады.

Функционализм. Бұл теорияға сәйкес, сананы түсіну үшін оның қалай жұмыс істейтінін зерттеу қажет. Функционализмде сана ми процестерінің функциясы ретінде қарастырылады, яғни сананың болуы үшін белгілі бір мидың құрылымы қажет емес.

Эпифеноменализм. Эпифеноменализмде сана дене процестерінің жанама өнімі деп қарастырылады. Бұл теория сананың материалдық негізден пайда болатынын, бірақ оның дене процестеріне әсер етпейтінін айтады. Сананың бар болуы мидағы нейрондық әрекет індіріледі, бірақ сана өздігінен қандай да бір әрекет тудырмайды.

Панпсихизм. Панпсихизмде барлық нәрсе қандай да бір деңгейде санаға ие болуы мүмкін деген идея ұсынылады. Бұл теория бойынша, барлық объектілердің санаға қатысы бар, және олар өздерінің сана деңгейіне байланысты әрекет етеді.

Сана – бұл адамның объективті әлемді және өзінің болмысын түсінуге белсенді қатысатын психикалық процестердің жиынтығы. Бұл адамдардың еңбек, әлеуметтік-өндірістік қызметі процесінде пайда болады және тілмен тығыз байланысты. Сана мен тіл – адамның танымдық процестерінде бір-бірімен тығыз байланысты екі маңызды элемент. Тіл арқылы адам өз ойын білдіріп, қоршаған ортаны түсініп, өз тәжірибесін бөліседі. Сананың дамуы тілді меңгерумен тығыз байланыста, себебі тіл сананың ішкі мазмұнын сыртқы түрде қалыптастыруға мүмкіндік береді. Философияда, психологияда және когнитивтік ғылымда тіл мен сананың өзара әрекеті туралы әртүрлі көзқарастар мен теориялар қалыптасқан.

Орыс психологы Лев Выготский тілдің сананы қалыптастырудағы рөлін ерекше атап өткен. Оның «Ойлау мен сөйлеу» атты еңбегінде былай делінген: «Тілдің негізінде сана қалыптасады; сөз адамның ішкі дүниесін сыртқы әлеммен байланыстыратын көпір іспетті» Выготскийдің пікірінше, тіл – сананы құрастырушы негізгі құрал. Тіл адамның ішкі ойларын сыртқа шығарып, олардың құрылымына ықпал етеді. Тіл тек қарым-қатынас құралы ғана емес, сананы қалыптастырудың маңызды механизмі ретінде саналады.

Ұлттық сана көптеген әлеуметтік, мәдени және тарихи факторларға байланысты дамиды. Ол әрбір халықтың ұлттық тарихымен, оның мәдени мұрасымен және табиғи ортасымен тығыз байланысты. Мысалы, Фридрих Шеллинг ұлттық сананың табиғатын түсіндіре отырып, былай деген: «Ұлттық сана – бұл халықтың тарихи дамуынан туындайтын, оның мәдени құндылықтары мен құндылықтар жүйесі арқылы қалыптасатын терең рухани процесс». Бұл пікір ұлттық сананың жеке тұлғаның ғана емес, барлық қоғамның тарихи және мәдени дамуымен тығыз байланыста екенін көрсетеді. Ұлттық сана ұлттың болмысын, оның мәдениетін және әлемге деген көзқарасын айқындайтын негізгі құрал ретінде саналады.

Сананың табиғаты туралы түсінік біздің болмысымызды, этикалық және моральдық құндылықтарымызды қайта қарауға әкелуі мүмкін. Сонымен қатар, сананың мәнін түсіну жасанды интеллект пен технологиялардың дамуына жаңа мүмкіндіктер ашады. Сананың мәселесі – адамзаттың ең күрделі және шешілмеген құпияларының бірі. Сананың табиғаты, оның ми және материалдық әлеммен байланысы туралы сұрақтар ғасырлар бойы философтар мен ғалымдардың назарында болып келді. Қазіргі заманда нейробиология мен когнитивтік ғылымның дамуы сананың кейбір аспектілерін түсінуге мүмкіндік бергенімен, субъективті тәжірибені толық түсіну әлі мүмкін емес. Сананың мәселелері болашақта философия мен ғылымның негізгі тақырыптарының бірі болып қала бермек. Сананың мәселесін шешу тек философия мен ғылымға ғана емес, адамзаттың жалпы дамуына да үлкен әсер етеді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Лосев А.Ф. Античная философия истории/ А.Ф. Лосев- Изд-во «Наука», 1977.
2. Аристотель. Метафизика / Аристотель // Соч.: в 4 т. – М.: Мысль, 1976. – Т. 1.
3. Декарт Р. Размышления о первой философии // Соч.: В 2 т. Т. 2. М., 1994.
4. Крэйн У. Теории развития. Секреты формирования личности. 5-ое международное издание.- СПб.: прайм-ЕВРОЗНАК, 2002.
5. Чалмерс Д. Сознание: ум: в поисках фундаментальной теории: пер. с англ. / Д. Чалмерс. – Изд. 2-е. – М.: УРСС: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2015.

ӨОЖ 316.35

ҚАЗІРГІ ТАҢДАҒЫ ҚОҒАМЫЗДАҒЫ РУХАНИ ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫҢ САБАҚТАСТЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Бурамбаев Б., 3 курс студентті, В22 Ист-3 мамандығы, М.Х. Дулати атындағы
Тараз университеті, Тараз қ., bburambaev2004@mail.ru

Иманбаев А.А., «Философия және саясаттану» кафедрасының аға оқытушысы,
М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ., oskar1962-1990@mail.ru

Аңдатпа: Мақалада қазіргі өсіп келе жатқан ел ертеңі деп сеніп отқан ұрпақтарымыздың әлеуметтік желісінде өздерінің пайдасына емес уақытын жұмсап жатқанын байқаймы. Біздің бұрынғы тәрбиемізге сай істерді істемей жатқаны туралы мәселе талданды.

Кілт сөздер: тәрбие, көзқарас, материалдық құндылық, рухани құндылық, сабақтастық, жасөспірім, отбасы, қайшылықтар

«Аға апкелеріміз нендей замандыкөргеніменде олар салт дәстүрді толық орындамаса да отбасылық құндылық ұлттық құндылықтарымызды жоғалтқан жоқ әрине бәріне топырақ шашпаймын бірақ жастардың бос уақытын болмашы заттарға құртып жатқанын көреміз. Бұрын есімде қалғаны аға буындардың әңгімесін тыңдап өскен біз оларға қарап нендей ғажап уақытын отбасымен бірге өткізіп уақыттың өздерінің руханияттарына арнаған олар бала кезінен ақ еңбекке бейім болғанын және оларда күйзеліс деген атауымен болмағынна уақытын пайдалы іске жұмсағын айтатын. Осы кезде Омар Бин Абдул Азиз халифаның сөзі есіме түсіп тұр» [1].

Қоғамдағы рухани құндылықтардың сабақтастығы – бұл әрбір ұрпақтың өз мәдениеті мен дәстүрлерін сақтау, дамыту, әрі келесі буынға жеткізу процесі. Сабақтастық мәселесі ұлттың рухани бірлігін, мәдени ерекшелігін сақтап қалудың негізгі факторы болып табылады.

Қазіргі таңда қоғамымызда жастар арасында утопиялық көзқарастар кен таралған. Оның себебі, интернеттен алып отырған ақпараттар арқылы жасөспірімдер арасында қалыптасқан. Олар сол ақпараттар арқылы өзінің ой-киелісін, шындыққа сай келмейтін, әлемді құрып өмір сүреді, ал нақты шынайы өмірде басқа.

Утопия (гректің «жоқ жер» деген сөзінен шыққан) – бұл терминді ең алғаш ағылшын ойшыл-гуманисі Томас Мор қолданды. Ол өзінің бірде-бір кемшілігі, қайшылығы жоқ қоғамын орнатпақшы болды. Ол қоғамды «утопия»-деп атады. Т. Мор өзінің ойлап тапқан, «Утопия аралындағы» («Кой үстіне бозторғай жұмыртқалаған арал») бақытты елді, оның тамаша қалаларын, гүлденген даласын, ғажап тәртіптері мен заңдарын суреттеп жазады. Утопияда қанау жоқ, бай да жоқ, кедей де жоқ. Аралдың барлық адамдары еңбек етуге міндетті.

«Томас Мор еңбек құрал-жабдықтары ортақ, әділетті қоғамдық құрылысты армандады. Бірақ оны қалай қурудың жолын білмеді. Солай бола тұра, Томас Мор өзі қиялдаған қоғамның өмірін нақты мысалдармен батыл және дәл көрсете білді. Томас Мордың идеясы жекеменшік жоқ, барлық адамдар тең өмір сүретін қоғам қуру туралы қиял болды. Сондықтан Мордан кейін жүзеге асырылмайтын, өмірден қол үзген қиял утопия деп аталып кетті» [2].

Адам баласы ақылды жаратылыс болып табылады. Әр адамның ойы, соның ішінде жастардың ойы әлемді жаңа қырынан аша алады. Бірақта көпшіліктері утопиялық ойларды ойлап уақыттарының жоғалтып алады.

Утопия деген - орындалмайтын армандар болып табылады.

Мысалы:

Біріншіден, жастардың көпшілігі келісетін отбасылық қайшылықтар болмайтын отбасы біз кәзірдің өзінде қандай әлуметтік желіні аша қалсақ ата-анасы қымбат қарындас, әкесіне көлік бауырларына қарындас жасап жатқанды көреміз сол арқылы ата-анасының, бауырларының арасын дұрыстауға ұмтылып жатқан жастардың көп екенің көреміз.

Осыны ойға ала отырып ата-ананың баласымен дұрыс сөйлесе алмайтының сөйлесе бір біре қайшы ойлармен ұрысып қала беретіні және осы кезде қымбат қарындасқа ақша керек.

Екінші утопия шыға келеді олшексіз ақша себебі ақша өмір сүруіндегі құрал болып табылады. Ақша кәзір адам келіспеуі мүмкін өмірде ақша маңызды емес деп біреу махаббат деуі мүмкін, біреу отбасының, бауырларын, балаларын деу мүмкін бірақ бала ауырып жатқанда дәріге ақша керек болғанда немесе балаларын аш отырғанда ақша өмірдегі ең маңызды құралға айналады. Адамдарда ақшаға жету үшін әртүрлі нәрсеге барады мысалы коррупцияға барады.

Өмірімізде коррупцияны көптеп естіп жатамыз. Жастар коррупциясыз қоғамды құруға ұмтылып жатады. Бірақта адамның нәпсіге беріп қойып жатқан адамдар қаншама көп, бірақ көпке топырақ шашпаймын әділ түрде ақша табып жатқандарда бар. Коррупцияны түп тамырымын жою қиын...

Осылардың ішіндегі ең мықты утопия ол мінсіз адам (кемел адам) болу. Жастар қай жерде болмасын мінсіз болып көрінгіс келеді еш жерде әлсіздігін көрсеткісі келмейді.

Мысалы:

1) қызбен жігітпен жүрген кезді алайық. Сол кезде жігіт қалай болса да бай ақшасы бар адам ұсқатып көрсетеді. Жаман мінізін жасырып жақсы мінізін көрседі.

2) темікі шегетін болса ол күні сағыз шайнап, әтір себініп келеді. Киімнің өзінде барынша әдемі көрінгісі келіп сұрап алса да киініп келеді.

Ал ақшаны өзі тауып жатқандарда бар бірақ қарызға алатындарда бар. Көліктің өзінде ағасынан болмаса әкесінің немесе досынан болса да тапып мініп келетіндерде бар. Қызда жігітпен бірде дайындалады мінсіз көріну үшін олда жаман қасиеттерін жасырып жақсы қасиеттерін көрсетеді.

Тағы бір мәселе күйзеліске жылдам түсуі (депрессия) жоғарыда айтып кеткендей отбасылық қайшылықтар болмайтын отбасы, шексіз ақша, коррупциясыз қоғам, мінсіз адам (кемел адам) сияқты утопиялық көзқарастары болып олады ойлай беріп адам іштей өзін жи береді содан кейін депрессияға түсіп жатады. Адамөзіне керек денсаулығын отбасының уақыттың жоғалтып жатады.

Қазіргі қазақ қоғамындағы жастардың утопиялық көзқарастары әртүрлі болып келеді екен. Бұл утопиялық көзқарастардың ішінде отбасылық қайшылықтардың болмайтын отбасы деп ойлаймызда бірақта адам болғаннан кейін екі адамның өзінде ойлары бір жерде шықпайтыныда түбі ұрысқа әкелуі сияқты әсересе бұл ұрыстар қайшылықтар жас отбасыда көп кездесіп жатады.

Қазақ қоғамында бұл кезде тек отбасы бір бірін түсініп және сабыр сақтап шаңырақты шайқалпай ұстау керек. Адам болғансоң шексіз ақша болғанды қаламайтын адам болмады. Отбасыда ұрыстардың бір себебі ақша болып тұр тек отбасыда емес басқада жерде жастардың арасында мәселе болып тұр. Осылардың ішіндегі ең мықты утопия ол мінсіз адам(кемел адам) болу.

Жастардың арасында кемел адам сияқты кітаптардың көптеп танымал болуда осыған сұраныстың бар болғанын дәлелдеп тұр. Жай мысалға алғанын өзіндеде жастардың отбасы құрмай тұрып жігіт пен қыз жүруіндеде осы утопия бар мысалға қызда жігітте бір біріне жаман қасеттерін көрсетпейді тіпті киінудің өзінде барынша әдемі көрінісін көрсетіп жігіт көлікпен келіп болмаса досының көлігін болмаса ағасының көлігін болсада мініп кететінде, қызда бетіне бәр опадалаптарын жағып келуіндеде осы утопияға жастарда ұмтылып тұрғанында. Осының кесіріненде үйленгендер кейін ажырасуға көптеп әкелуінде болып жатыр. олар шынайы мінездерін шынайы түрін көрсетпей үйленіп алып жатады.

Жастар арасында утопиялық көзқарастар өмірлерін қиындатып көбнесе ойдың үстінде көп жүріні утопияның кесірінен. Адам баласы қашанда шынайы болуы керек. Шынайы болса қоғамға, өзіне пайда тігізеді. Жастардың утопиясы көп бірақ тек қоғам үшін және өзі үшін жоғардағы утопиялар өзікті болып отыр қазіргі кезде.

Қазіргі таңдағы өекті мәселенің бірі – суицид. Ол мәселе бұрын елімізде болмаған. Қоғамызда күрделі мәселенің болып отырғанның себебі еліміздің рухани құндылықтардың сабақтастығының жоққа шығудың нәтижесі, яғни қазіргі таңда мектептегі балаларды бопсалап ақша сурап, өлтірем деп қорқытып жатады және отбасыдағы мәселе балаға қатты әсер етеді, әсіресе балаларға ата-ананың ұрсыуы, ажырасуы, көңіл бөлмеуі.

Жоғарғы көрсетілген мәселелердің шешу жолы: еліміздің рухани құндылықтарын дамытып халықтың санасына жеткізу. Әрине мемлекетіміз қолдауы және әр жеке қоғамымыздың мүшелері еліміздің рухани құндылықтарына мән беруі қажетті.

Елдің болашағы жастарларда сол үшін қазақ жастары қашанда білімді ақылды ел ойлайтын болуы керек. Ел болашағы біздің жастардың қолында...

Қазақстан әлемдік саяси картада мығым және беделді орынға иеболдық. Н.Ә. Назарбаев Қазақстан халқының ұлттық рухы – дәстүрі, отан сүйгіштік, жаңару мен жеңіс рухын нығайтуға шақыра отырып, өзінің «Тарих толқынында» еңбегінде: «Егер біз мемлекет болғымыз келсе, өзіміз дін мемлекеттігімізді ұзақ уақытқа меңзеп құрғымыз келсе, онда халық руханиятының бастауларын түсінгеніміз жөн... Қазақтың сана-сезімі өткендегі, қазіргі және болашақтағы – тарихтың толқынында өзінің ұлттық «МЕН» дегізгерлік қасиетін түсінуге тұңғыш рет ендігіана мүмкіндік алып отыр... Бірақ бұл мүмкіндік қана; ол шындыққа, тек қазақтардың ғана емес, барлық қазақстандықтардың жаппай санасына орныққан фактіге айналуы қажет» [3] - деп жазады

1. Мәдени құндылықтарды сақтау және дамыту: Қоғамдағы әрбір ұрпақ өз мәдениетін, әдет-ғұрпын, салт-дәстүрін меңгеріп, оларды жаңғырту арқылы алдыңғы буындардан қалған рухани байлықты сақтап қалуға тырысады. Мысалы, қазақтың қонақжайлық, бауырмалдық, үлкенді құрметтеу сияқты құндылықтары ұрпақтан-ұрпаққа жетіп келеді.

Қазақтың халықтық педагогикасы бала тұлғасының, қалыптасуында отбасына, отбасылық тәрбиеге ерекше мән береді. Яғни халықтық педагогикадағы тұлғаның дамуын біз біртұтас, көпаспектілі және көпфакторлы, ұзақ уақытқа созылатын, ұрпақтар сабақтастығымен субъект-объект-субъект қатынасын көздейтін процесс ретінде қарастырамыз. Түптеп келгенде, бұл халықтың сан ғасырық, ізгілік дәстүрімен ұрпақтар сабақтастығын нығайту. Ал отбасылық дәстүрлер өзіннің шығу тегінді білу, ұғыну. Бұл тек пен тамыр неғұрлым тарих тереңіне бойлағансайын күштірек болады. Бұл халықтық тәрбиенің негізгі принципі.

Үлкендердің, беделі, салт-дәстүрлер, әдет-ғұрыптар балалардың белгілі бір өмірлік ұстанымдарын қалыптастырады. Мұндай ақпарат логикалық үлгі нұсқалар бойынша ғана емес, санадан тыс түйсік арналарымен де (білік дағды, қағидаларды, т.б. меңгеру тәрізінде) беріледі, бұл бала өмірінің алғашқы жылдарында ерекше қарқынды жүреді. Белгілі бір мінез-құлық стереотиптерін, жүріс-тұрыс ерекшеліктерін бала бойына «анасүтімен» сіңіреді деп тегін айтылмайды. Оны халықта, ағартушыларда білген: «Бала тербиесі - бесіктен» [4] деген қазақ макалы бар.

2. Тіл және білім: Тіл – рухани құндылықтарды тасымалдаушы құрал. Тілді үйрену арқылы ұрпақтар халықтың даналығын, әдебиетін, өнерін меңгеріп, ұлттық ерекшелігін сақтайды. Білім арқылы осы құндылықтарды жүйелі түрде беру мүмкіндігі артады.

3. Дәстүрлі өнер: Қолөнер, музыка, би, ұлттық тағамдар дайындау сияқты дәстүрлі өнер салалары рухани сабақтастықтың маңызды бөлігі болып табылады. Олар өткен ұрпақтардан алған тәжірибені сақтап, мәдени мұраны нығайтуға септігін тигізеді.

4.Отбасы тәрбиесі: «Адамға ең бірінші білім емес, тәрбие керек. Тәрбиесіз берілген білім – адамзаттың қас жауы, ол келешекте оның өміріне қауіп әкеледі» [4] - деген екен.

Қоғамдағы рухани құндылықтарды үйрену көбіне отбасынан басталады. Отбасында балаларға ата-бабаларының дәстүрлері, құндылықтары жайлы білім беру, оларды құрметтеуге үйрету – қоғамның рухани тұтастығын сақтаудың негізгі жолы.

«Ұстаздық ету – уақыт ұту емес, өзгенің бақытын аялау, өзіңнің уақытыңды аямау. Бірақ бұған өкінбеу керек. Жер үстінде адам тәрбиелеуден асқан абыройлы іс, ардақты жұмыс жоқ. Ұстаздық – ұлы нәрсе. Зейнолла Қабдолов. Баланы ұлша тәрбиелесең – ұл, құлша тәрбиелесең – құл болма. Әрине тағы айтататын болсақ тәрбие туралы көптеген ата бабаларымыздың айтып кеткен нақыл-сөздері, осы кәзіргі қоғамда өзінің күшін жойған жоқ» [5].

5. Жаһандану дәуіріндегі рухани құндылықтар: Жаһандану қазіргі уақытта әртүрлі мәдениеттердің араласуына алып келіп отыр. Бұл құбылыс мәдени құндылықтарды байытқанымен, олардың өзіне тән ерекшеліктерін жоғалту қаупін де тудырады. Сондықтан жаһандану жағдайында ұлттың рухани мұрасын сақтап қалу, дәстүрлерді жаңғырту маңызды міндетке айналып отыр.

Рухани сабақтастық қоғамның ішкі бірлігін нығайтыпқана қоймай, ұлттың тұрақты дамуына ықпал етеді. Сабақтастықты сақтау үшін білім беру жүйесінде, мәдениет саласында жүйелі жұмыстар жүргізу қажет.

Аға буындарымыздан үлгі ала кететін жайт ол кісілер әрбір заттың тамақтың киімнің қадірін біліп шүкіршілік пен өмір сүрген өйткені ол кісілердің қиын қыстау заман өткізгенін білеміз.

Қазіргі жастар сол бар затымызды бағалап тек білім алып сол кісілерге осындай елмізді аман сақтап қалғанына қанша жыл тәуелді болсақта тіліміздің, дінімізді, сақтап қалғанына алғысымыз шексіз. Қазіргі жастарымыз отан қорғаудан жерге қоқыс тастап жатқанын көріп осындай ұлан байтақ жеріміздің қандай қан мен термен келгенін білгенде ондай істер болмайтын беді. Осы мақала бойынша жастарды титей болсын ізгілікке өзіміздің көзбен байқамай жүрген құндылықтарымызды жоғалтпай сақтауға мемлекет барысынынан қолға алуы қажетті және әр қоғам мүшелерінің (еліміздің болашағын ойлайтын болса) негізгі міндеті десек де болады.

Әдібеттер тізімі:

1. Қуат Ерғалиұлы (бос уақыттың пайдасы мен зияны бар) мақаласынан алынған. <https://www.muftyat.kz/kk/articles/islam-and-society/2017-11-24/18847-bos-uayittyipajdasys-men-ziyany-bar/>
2. Айтбай Р. Т., Қасымов Ә. Қ. Дүнежүзі тарихы: Жалпы білім беретін мектептің 7(6)-сыныбына арналған оқулықтар/ Алматы: Атамұра, 2017-144 бет
3. Назарбаев Н. Ә. Тарих толқынында. - Алматы: Атамұра, 2003. - Б. 267, 285.
4. Қазақ халық тәрбиесінің асыл мұрасы / Қалыбекова, Асма ... – Алматы: 2011. - 485 б-1276
5. Қуат Ерғалиұлы (бос уақыттың пайдасы мен зияны бар) мақаласынан алынған. <https://www.muftyat.kz/kk/articles/islam-and-society/2017-11-24/18847-bos-uayittyipajdasys-men-ziyany-bar/>

ӘОЖ 1(091)574:821.512.122

АБАЙ ҚҰНАНБАЙҰЛЫНЫҢ ФИЛОСОФИЯСЫНДАҒЫ “ТОЛЫҚ АДАМ” МӘСЕЛЕСІ

Ғалымжанқызы І., 2 курс 6В06114 «Информатика және ақпараттық-коммуникациялық технологиялар», М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ., galymzankyzy@gmail.com

Изтелеуов А.А., «Философия және саясаттану» кафедрасының аға оқытушысы, М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ., abai3596@mail.ru

Аңдатпа: Абай Құнанбайұлы философиясындағы «толық адам» ұғымы қазақ ойшылының адамгершілік, рухани кемелдік, тәрбие мәселелеріне терең бойлағанын көрсетеді. Бұл концепцияның өзегі ретінде Абай адамның үш негізгі қасиетін – жүрек, ақыл, қайрат деп көрсетеді. Ол толыққанды тұлға болу үшін осы үш қасиет бір-бірімен үйлесімді болуы қажет: ізгілік пен адамгершіліктің негізінде жүрек бейнеленсе, ақыл білім мен зердеден көрінеді, ал қайрат табандылықтан көрінеді. Абайдың «толық адам» туралы философиялық ой-пікірлері қазіргі заман үшін де өзекті болып табылады және адамның рухани-адамгершілік қасиеттерін жетілдіруге, білімге ұмтылуға, қоғам игілігіне бағытталған.

Кілт сөздер: Абай Құнанбайұлы, кемелдену, толық адам, жүрек, ақыл, қайрат, философиялық ілім

Жас қазақстан еліміз қоғамнан қалмай ақырындап үздіксіз даму үстіндегі елдердің арасынан қалмай келе жатқанымыз белгілі. Қай заманда болмасын жастар үнемі сол елдің белсіндісі болып келеді менде сол қазіргі жастардың қатарына кіремін. Қазіргі өзімнің замандастарыма құрдастарымен жастарға қарайтын болсам отбасылық құндылықтарды ата салт дәстүр тәрбиенің ақырындап ұмытып жатқанымызды көреміз.

Абай Құнанбайұлы – қазақ әдебиеті мен философиясының шыңы ретінде ғана емес, ұлттың рухани ұстазы ретінде де ерекше құрметке ие болған ойшыл. Ол өз заманының өзекті мәселелеріне тоқталып, қазақ халқының санасын ояту жолында қыруар еңбек қалдырды. Абай ойларының бүгінгі күні қоғамдық-мәдени өмірде, тұлғаны қалыптастыруда маңызы ерекше. Абай шығармашылығының негізгі бағыты – адамның жан-жақты жетілуге, рухани өсуге, өмірдің мәнін түсінуге ұмтылысы. Оның философиялық көзқарастарының ішінде «толық адам» ұғымы адамның кемелдікке жетуіне бағытталған ең терең идеялардың бірі болып табылады.

"Абайдың «толық адам» ұғымы адамның ішкі үйлесімділігі мен кемелденуіне негізделген"[1]. «Толық адам» ұғымы үш қасиетке негізделген: жүрек, ақыл және қайрат. Жүрек – адамның рухани негізі, ақыл – білім мен парасаттылықтың, ал қайрат – әрекеттегі табандылықтың белгісі. Осы үш қасиет үйлесім тапқанда ғана адам нағыз кемелдікке, яғни толық адамдық деңгейге жетеді деп тұжырымдайды.

Абайдың бұл ойлары жеке тұлғаның ішкі дамуына ғана емес, қоғамның мәдени-адамгершілік кемелденуіне де жол ашады. Жастарды білім мен ғылымға талпынуға, айналаға жанашырлық танытып, қоғам алдындағы жауапкершілігін сезінуге шақырады. Оның адам мен қоғам арасындағы қарым-қатынас туралы терең философиялық идеялары біздің заманымыздың негізгі құндылықтарымен үйлеседі. Бүгінгі таңда Абайдың «толық адам» туралы ілімі жеке тұлғаның өзін-өзі тану мен рухани дамуына, адамгершілік құндылықтарды сақтау мен насихаттауға үлгі болып табылады.

Абай Құнанбайұлы – қазақ руханиятын ғана емес, жалпы адамзаттық құндылықтарды да асқақтатқан философ. Ол өз еңбегінде адамгершілік, тәрбие, рухани кемелдену мәселелерін көтеріп, адам болмысының мәнін терең зерттеді. Абайдың «толық адам» концепциясы тұлғаның кемелдігі мен кемелдігінің мәнін айқындайтын философиясының өзегі болып табылады. Бұл мақалада «толық адам» ұғымының мәні, оның моральдық қасиеттерінің негіздемесі мен қазіргі қоғамдағы маңызы қарастырылады.

Ойшылдың «толық адам» ұғымының тәрбиелік мәні адамның адамгершілік қасиеттерін жан-жақты дамытуға, рухани жетілуге бағытталған. Бұл концепция бойынша адамбілімге құштарлық, мейірімділік, адалдық, алғырлық, табандылық сияқты қасиеттерді бойына сіңіргенде ғана нағыз кемел тұлға қалыптасады. Абай айтқандай, «адам осы қасиеттерді тәрбиелегенде ғана өз мүмкіндігін толық пайдаланып, қоғамға пайдалы адам болады» [1].

1. "Жүрек" [2] - мейірімділік, жанашырлық.

Абайдың «толық адам» ұғымында жүрек басты қасиет, өйткені жүрек адамдық пен мейірімділіктің бастауы. Жүрек арқылы адам басқаларға қамқорлық пен жанашырлық танытады. Осы тұрғыдан алғанда Абай жүрек тазалығына, шынайылығына ерекше мән береді. Тәрбиелік тұрғыда жастардың бойына жүрек тазалығы мен мейірімге баулу олардың қоғамға пайдалы, адамгершілік қасиеттерге бай азамат болып қалыптасуына ықпал етеді. Жүрегі таза адам қашанда өзгеге көмектесуге дайын, өзгеге сүйіспеншілікпен қарайтындықтан, Абай жастарға мейірімді, адал, жанашыр болуға кеңес береді.

2. "Ақыл" [2] - білімге құштарлық пен ойлау қабілеті.

Концепцияда білім мен ғылым жоғары бағалаған, сондықтан ақыл-ойды тәрбиелеу тұжырымдаманың негізгі бөлігі болып табылады. Абай айтқандай, ақыл білім алу үшін ғана емес, дұрыс ойлау, талдау үшін де қажет. Жастарды білімге ұмтылып, ғылымды игеруге шақыра отырып, Абай олардың жеке тұлға болып қалыптасуын ғана емес, қоғамның жалпы дамуын да көздеді. Надандық пен білімсіздік адамды адастырып, рухани құлдырауға апарады деп санаған Абай жастарға ақыл-ойды дамыту арқылы дұрыс жол таңдап, ақиқатқа жетуге болатынын ұғындырды. Білімге құштарлық, ойлау, сыни көзқарас сияқты қасиеттер адамның тұлғалық дамуына ықпал етіп, өмірден өз орнын табуға көмектеседі.

3. "Қайрат" [2] - ерік-жігер мен табандылық.

Абайдың «толық адам» концепциясында қайрат, яғни ерік адамның өзін-өзі жетілдірудегі, алға қойған мақсатына жетудегі маңызды қасиеті болып табылады. Адамның білімді болуы, жүрегінің мейірімге толы болуы қандай маңызды болса, осы білімді іске асыру, өмірде қолдану үшін де табандылық пен жігер керек. Тәрбие жұмысы адамның ерік-жігерін дамытуға, өмірдегі қиындықтардан аулақ болуға, мақсатқа жету жолындағы кедергілерді жеңуге бағытталуы керек, деп санайды Абай. "Жүрек – адамның рухани негізі, ақыл – білім мен парасаттылықтың, ал қайрат – әрекеттегі табандылықтың белгісі" [2].

«Толық адам» концепциясының тәрбиелік мәні – адамның өзін-өзі тануына, өз мүмкіндіктерін бағалауға, тұлғалық дамуға ықпал ететіндігінде. «Толық адам» болу тек білім алу немесе ақылдылық емес, адамның ішкі жан дүниесінің үйлесімділігін де білдіреді. Абай адам өзінің ішкі жан дүниесін терең түсініп, өзін жетілдіруге күш салуы керек дейді. "Жастарды білімге ұмтылып, ғылымды игеруге шақыруы олардың тұлға болып қалыптасуына ықпал етеді" [3]. Өзін-өзі жетілдіретін адам рухани толығады, ішкі тыныштыққа жетеді және сол арқылы толыққанды тұлға деңгейіне жақындайды.

"Абайдың «толық адам» ұғымы қазіргі қоғамда да өзекті. Қазіргі заманда жеке тұлғаның рухани-адамгершілік тәрбиесі маңызды рөл атқарады" [4]. Абайдың адамгершілік-рухани дамуға негізделген «толық адам» концепциясы жеке тұлғаның өзін-өзі жетілдіріп, қоғамға игілік алуға бағытталған. Бұл идеялар бүгінгі білім беру жүйесінде, әсіресе, жастарды тәрбиелеуде маңызды рөл атқарады. Рухани-адамгершілік тәрбиені күшейте отырып, қоғамның мәдени деңгейі көтеріледі, адамдар арасындағы сыйластық, әділдік, өзара көмек принциптері нығаяды.

Бүгінгі таңда Абайдың «толық адам» ұғымы қоғам үшін маңызды рөл атқарады. Адамдар арасындағы өзара сыйластық, қоғам алдындағы жауапкершілік, адамгершілік қағидаларды ұстану қазіргі қоғамның басты қажеттілігіне айналды. Абай философиясы, әсіресе, жастарды тәрбиелеу, рухани құндылықтарды дамыту, білімге, ғылымға ұмтылу, өзін-өзі жетілдіру мәселелері өзектілігін жойған емес.

Абайдың «толық адам» концепциясы тұлғаның өзін-өзі жетілдіруге бағытталған философиясы ретінде оның рухани және әлеуметтік жауапкершілігін сезінуге ықпал етеді. Бүгінгі таңда Абайдың «толық адам» туралы ілімі адамның болмысын жақсартуға, өзін-өзі бағалауға және қоғамға пайда келтіруге шабыттандыратын рухани бағыт ретінде қабылданады.

Абай Құнанбайұлының «Толық адам» концепциясы рухани кемелденуге, адамгершілік қасиеттердің үндестігіне бағытталған терең философиялық ілім. Ол адамның жан-жақты жетілдірілуіне ұмтылды, оның бойындағы жүрек, ақыл, қайрат қасиеттерінің бірлігін насихаттады. Осы қасиеттердің үйлесімділігі адамды толыққанды, кемел тұлғаға айналдырып, рухани байлығын арттырады. "Абай шығармашылығының негізгі бағыты – адамның жан-жақты жетілуге, рухани өсуге, өмірдің мәнін түсінуге ұмтылысы" [5].

Ойшылдың «Толық адам» ұғымының тәрбиелік мәні бүгінгі күні де өзектілігін жоймай, жас ұрпақты адалдыққа, білімге құштарлыққа, жанашырлыққа, табандылыққа, жауапкершілікке баулиды. Абай жастардың бойында адамгершілік қасиеттерді дамыта отырып, болашақ ұрпақтың ішкі дүниесі бай болса, оның қоғамдағы рөлін сезініп, осы міндетті дұрыс атқарса деп армандаған. Абай идеяларын қазіргі оқу-тәрбие үрдісінде пайдалану – қоғамның мәдени-адамгершілік өсу жолы. Ендеше, «толық адам» ұғымы әрбір адамның рухани кемелденуіне бағыт-бағдар беретін асыл мұра ретінде өзінің мәңгілік мәнін сақтайды.

Қоғамдағы рухани құндылықтардың сабақтастығы – бұл әрбір ұрпақтың өз мәдениеті мен дәстүрлерін сақтау, дамыту, әрі келесі буынға жеткізу процесі. Сабақтастық мәселесі ұлттың рухани бірлігін, мәдени ерекшелігін сақтап қалудың негізгі факторы болып табылады.

Жаһандану қазіргі уақытта әртүрлі мәдениеттердің араласуына алып келіп отыр. Бұл құбылыс мәдени құндылықтарды байытқанымен, олардың өзіне тән ерекшеліктерін жоғалту қаупін де тудырады. Сондықтан жаһандану жағдайында ұлттың рухани мұрасын сақтап қалу, дәстүрлерді жаңғырту маңызды міндетке айналып отыр.

Рухани сабақтастық қоғамның ішкі бірлігін нығайтып қана қоймай, ұлттың тұрақты дамуына ықпал етеді. Сабақтастықты сақтау үшін білім беру жүйесінде, мәдениет саласында жүйелі жұмыстар жүргізу қажет.

Аға буындарымыздан үлгі ала кететін жайт ол кісілер әрбір заттың тамақтың киімнің қадірін біліп шүкіршілік пен өмір сүрген өйткені ол кісілердің қиын қыстау заман өткізгенін білеміз.

Қазіргі жастар сол бар затымызды бағалап тек білім алып сол кісілерге осындай елмізді аман сақтап қалғанына қанша жыл тәуелді болсақта тілімізді, дінімізді, сақтап қалғанына алғысымыз шексіз. Қазіргі жастарымыз отан қорғаудан жерге қоқыс тастап жатқанын көріп осындай ұлан байтақ жерімздің қандай қан мен термен келгенін білгенде ондай істер болмайтын беді. Осы мақала бойынша жастарды титей болсын ізгілікке өзіміздің көзбен байқамай жүрген құндылықтарымызды жоғалтпай сақтауға мемлекет барысынынан қолға алуы қажетті және әр қоғам мүшелерінің (еліміздің болашағын ойлайтың болса) негізгі міндеті десек де болады.

Тағы айтатын болсам жастардың мамандық таңдаудан өзінің өмірін жолын таппадым деп күйзеліспен өмір сүріп жүргендерінде көреміз. Бұрынғы ойшылдарымыздың ойы осылай болған оқуды бітіресің жұмыс істейсің жоқ қазіргі жастарға сол қателікті қайталамауын сұраймын. Әркім өзінің жақсы көрген ісін кемеліне жеткізіп істейтін болса еліміздің түкпір түкпірінен мықты мамандар пайда болуы шеді бірақ біздің үлкен аға буындарымыздың әрине олар бізге жамандық қаламайды бірақ қазіргі таңда сүйіп істейтің ісінді істемесең сеннен тек қарапайым адам болып қалуың.

Сондықтан өмірде үлкен ұлы тұлға болуы үшін өзіміздің әрбір істеп жатқан ісімізге мән беріп кеміліне жеткізіп қандай жалақы болмасын тек халыққа деген қызметті ойлайтын болсақ болашақта еліміз әліде биік шыңдардан көретініме сенімдімін.

Ұлы дала ойшылдардан үлгі ала кететін жайт ол кісілер әрбір заттың тамақтың киімнің қадірін біліп шүкіршілік пен өмір сүрген өйткені ол кісілердің қиын қыстау заман өткізгенін білеміз.

Әдебиеттер тізімі:

1. Ә.Нысанбаев, Абай: Философиялық идеялары. Алматы: Қазақстан философиялық қауымдастығы. 2005.
2. А. Құнанбаев, Қара сөздер. Алматы: Жазушы баспасы. 1995.
3. Д. Кенжетай, "Абай философиясы және ұлттық тәрбие". Ұлттық тәрбие журналы, 6(2), 50-58. 2017.
4. С.Қалиев, Б.Бекқожина, "Абай Құнанбаев және қазақ этикасы". Қазақ философиясының дамуы, 2(5), 145–156. 2012.
5. М.Мырзахметұлы, Абайтану: тарихи және рухани талдау. Алматы: Рауан. 2010.

ӨОЖ 1(091):331.1(574)

АДАЛ АДАМ – АДАЛ ЕҢБЕК – АДАЛ ТАБЫС

Жақсылық А., 2 курс 6В02312 «Шетел филологиясы», М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ., aruna.zhaksylyk06@gmail.com

Баярисов Р.У., философия және саясаттану кафедрасының аға оқытушысы, М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ., ru.bayarisov@dulatu.kz

Аңдатпа: Мақалада «Адал адам – адал еңбек – адал табыс» қағидасы негізінде адал адамның моральдық қасиеттері, адал еңбектің рөлі және адал табыстың маңызы талқыланады. Автор адалдық пен әділдік қағидаларын ұстана отырып, қоғамда тұрақтылық, әділеттілік және дамуды қамтамасыз етуге болатынын атап өтеді. Сондай-ақ, адал еңбек пен адал табыстың жеке тұлғаның өзін-өзі дамытуы мен рухани жетілуіне ықпал ететіні көрсетіледі.

Кілт сөздер: адал адам, адал еңбек, адал табыс, адалдық, жалғандық, әділеттілік, моральдық қасиеттер, қоғамдық тұрақтылық, әлеуметтік жауапкершілік

Адамның өмірдегі басты мақсаты – қоғамға пайдасын тигізу, адалдық пен әділдікке негізделген өмір сүру. Бұл қасиеттер адамды ерекше етіп көрсетеді және оны басқа адамдардың алдында құрметті етеді. Адал адам – бұл тек өзіне емес, айналасындағы адамдарға да адал болуды білдіреді. Адал еңбек болса, адамның адалдық негізінде жасаған жұмысы, ал адал табыс – сол еңбектің заңды нәтижесі. Біздің қоғамымыздың тұрақтылығы мен дамуы осы үш маңызды ұғымға негізделген.

Қазіргі қоғамда адалдық пен әділдік әрбір адамның бойынан табылатын қасиеттер болып табылады. Бұл ұғымдар тек жеке тұлғаның сапасы ғана емес, жалпы қоғамның, тұрақтылығына, дамуына және әлеуметтік әділеттілікке ықпал ететін маңызды факторлар болып есептеледі. Әсіресе, «адал адам», «адал еңбек» және «адал табыс» ұғымдары арасындағы байланыс өте терең әрі мәнді. Олар бір-бірін толықтырып, әрбір адамның өмірінің негізін қалыптастырады. «Бұл үш ұғымның мәні мен мағынасы қоғамның әрбір мүшесіне түсінікті болуы керек, себебі олар бізді әділеттілікке, шыншылдыққа және әлеуметтік жауапкершілікке жетелейді» [1]. Әрбір адам адал еңбек етіп, адал табыс табу арқылы ғана өзінің қоғам алдындағы міндетін орындап, құрметке ие бола алады.

Адал адам, адал еңбек және адал табыс арасындағы байланыс. Адал адам, адал еңбек және адал табыс бір-бірімен тығыз байланысты. Адал адам өз ісін адал атқарады, оның еңбек нәтижесі де адал болады, ал сол еңбек арқылы тапқан табысы да әділ болады. Бұл үш ұғымның бір-бірімен байланысы адамдардың өмір сүру принциптерін қалыптастырады және қоғамның, тұрақтылығы мен дамуына ықпал етеді. Адал еңбек адамды өзінің қабілеттерін дамытуға, жаңа мүмкіндіктерге жол ашуға және өмірдің қиындықтарын жеңуге үйретеді. Ал адал табыс осы еңбектің заңды нәтижесі болып табылады. Әрбір адам адал еңбек етіп, адал табыс табу арқылы өзін және қоғамды жақсартып алады. Адамның адалдығы мен еңбегі қоғамда әділеттілік пен бейбітшілікті қалыптастырады.

Адал адам. “Адал адам болу – бұл өз ойларыңды, сезімдеріңді және әрекеттеріңді шын жүректен орындау» [2] деген сөз. Бұл қасиет адамның бойында балалық шақтан қалыптасуы керек және ата-ананың, мұғалімдердің тәрбие беруі арқылы нығайтылады. Адам адал болса, ол ешқашан

жалғандық пен әділетсіздікке бармайды, өйткені оның ар-ұяты оны соған жібермейді. Қоғамда адал адамдар көп болса, онда қоғамның дамуы тұрақты және әділетті болады..

Адалдық тек адамгершілік қасиет ғана емес, ол қоғамның дұрыс жұмыс істеуі үшін де маңызды. Егер адамдар арасында адалдық пен сенім болса, қоғамда әділдік орнайды. Мұндай қоғамда әр адам өз міндетін жауапкершілікпен атқарады және әркім өз еңбегінің нәтижесін әділ түрде алады. Адал адамның іс-әрекеті тек өзіне ғана емес, қоғамға да пайдалы болады.

Адалдықты тәрбиелеу балалық шақтан басталады. Егер жас кезінен бастап адам адал болуға үйретілсе, онда ол өсе келе осы қасиеттерді сақтайды. Сонымен қатар, ата-аналар мен ұстаздардың осы қасиеттерді өз әрекеттерімен көрсетуі маңызды. Әрқашан шыншыл болу, өтірік айтпау, әділеттілікке ұмтылу – бұл тәрбие процесінде қалыптасатын құндылықтар.

Адалдықты түсіну үшін оны «жалғандықпен» салыстыруға болады. «Жалғандық – бұл адамның қоғаммен және өз ар-ұятымен қателесуі» [3]. Адам жалған сөйлеу немесе жалған әрекеттер жасау арқылы өзіне және айналасындағы адамдарға зиян келтіреді. Адал адам өзіне қасақана зиян келтірмей, дұрыс әрі әділ жолмен өмір сүреді. Оның ар-ұяты мен сенімі тек оның өзімен ғана емес, айналасындағы адамдармен де байланысты.

Адал еңбек. «Еңбек – адамның өміріндегі ең маңызды құндылықтардың бірі. Адал еңбек адамның өз күш-жігерімен, маңдай терімен жасалған жұмыс» [4]. Мұндай еңбек тек материалдық табыс ғана емес, сонымен қатар рухани қанағаттану мен өзін-өзі дамытуға әкеледі. Адам адал еңбектенсе, оның еңбегінің жемісі де адал болады.

Қазіргі қоғамда адал еңбектің маңыздылығы артып келеді. Адамдар өздерінің қабілеттерін, білімдерін және тәжірибелерін қолдана отырып, қоғамға пайдасын тигізе алады. Адал еңбек адамның өзін-өзі жетілдіруіне, жаңа білім мен дағдыларды игеруіне көмектеседі. Сонымен қатар, ол адамның моральдық құндылықтарын нығайтады және оның өмірге деген көзқарасын жақсартады.

Адал еңбек әрқашан оңай болмауы мүмкін. Кейде адамдар қиындықтарға тап болады, бірақ адал еңбек арқылы сол қиындықтарды жеңуге болады. Адал еңбек адамның өзін-өзі құрметтеуіне және өзгелердің құрметіне ие болуына ықпал етеді. Бұл еңбек түрі адамға тек табыс әкеліп қана қоймай, оның рухани дамуына да әсер етеді.

Адал еңбектің маңызы. Адал еңбек адамның дамуына, жетілуіне және қоғамға үлес қосуына негізделген. Адал еңбектің арқасында:

- Адам өзіне деген сенімділікке ие болады, өйткені ол сенімділікке тек шынайы еңбегімен қол жеткізеді.
- Қоғамда өзара сенім мен әділдік орнайды, өйткені адал еңбек қана тұрақтылық пен тәртіпті қамтамасыз етеді.
- Адам өзін-өзі құрметтей бастайды, өйткені ол ешкімнің көмегінсіз, тек өзінің еңбегімен жетістікке жетеді.

Қоғамдағы адал еңбектің рөлі. Қазіргі уақытта адал еңбекке негізделген қоғам құру маңызды. Себебі бұл адамдардың арасындағы сенімділікті арттырады және заң бұзушылықтарды азайтады. Егер әр адам өз жұмысын адал атқарса, онда экономика дамып, халықтың өмір сүру деңгейі жақсарады. Мысалы, фермер өзінің егінін адал еңбегімен өсірсе, оның өнімі сапалы болады. Бұл өнімді тұтынушыларға сату арқылы қоғамның денсаулығы мен әл-ауқаты жақсарады.

Жеке тәжірибедегі адал еңбек. Адал еңбек тек сырттай емес, адамның ішкі жан дүниесінде де болуы керек. Мысалы, адам өз ісін жүрегімен жасаса, ол нәтижесінде адал табысқа жетеді. Біздің ойымызша, адал еңбек адамның өмірін мағыналы етеді. Әр күні жұмысты адал атқару арқылы адам өзін-өзі дамытады және жаңа дағдыларды меңгереді.

Адал табыс. «Адал табыс – бұл адал еңбектің заңды және әділ нәтижесі» [5]. Адам өзінің адал еңбегінің жемісін көргенде, ол рухани және материалдық қанағаттану сезіміне бөленеді. Адал табыс – адамның еңбегінің шынайы көрсеткіші және оның өзіне деген сенімділігін арттырады.

Біздің қоғамда адал табысқа қол жеткізу – әрбір адамның арманы. Бұл табыс түрі адамды өз ісінде адал болуға, өз ісін сүйіп жасауға итермелейді. Адал табыс адамның өзін-өзі бағалауын және өз-өзіне деген сенімін арттырып, оның өмірге деген ынтасын күшейтеді. Адам өзінің еңбегі арқылы табыс тапса, ол өзіне және өз отбасына пайда әкеледі.

Адал табысқа жету үшін, адам өз ісінде әділ және адал болуы қажет. Ол ешқашан оңай жолды іздемеуі керек, өйткені адал табыс тек шынайы еңбекпен ғана келеді. Мұндай табыс адамның өзіне деген сенімін нығайтады және оның өмір сүру сапасын арттырады.

Адал табыс дегеніміз – адамның өз еңбегінің нәтижесінде заңды, әділ түрде тапқан табысы. Бұл табыс тек жұмысқа жұмсалған күш пен уақыттың адал бағалануы ғана емес, сонымен қатар адамның әрекеттерінің моральдық, этикалық аспектілерін де қамтиды. Адам адал еңбек етіп, өзінің жұмысына берік болу арқылы, қоғам мен адамдарға пайдалы іс атқарып, өзіне және отбасына қажетті табысты жинайды.

Адал табыс адамдардың шынайы еңбегінің көрінісі болуы керек, ол тек өз мүддесін ғана ойламастан, айналадағы адамдарға да көмектесетін жолмен қалыптасады. Мұндай табыс қоғамда әділеттілік пен теңдікке ықпал етеді, себебі ол жалған жолдармен, заңсыз әрекеттермен емес, еңбекпен келеді. Қазіргі қоғамда адал табысқа жету, әсіресе жас ұрпақ үшін маңызды мақсат болып табылады, өйткені ол өмірдегі принциптер мен ұстанымдарға сәйкес келеді, адамның әлеуметтік жауапкершілігін арттырады.

Адал табысқа жету үшін әр адам өз жұмысында шыншыл және адал болуы керек. Мысалы, адал қызмет көрсету, кәсіпорындар мен ұйымдарда дұрыс есептеу жүргізу, азаматтық міндеттерді адал орындау арқылы табысқа жету мүмкін. Жалған немесе заңсыз әрекеттер арқылы алынған табыс моральдық тұрғыдан дұрыс емес және қоғамның басқа мүшелеріне зиян келтіреді.

Сондай-ақ, адал табысқа жетудің тағы бір маңызды аспектісі – адамның өзін-өзі құрметтеуі және өзіне деген сенімділігі. Жалған жолмен немесе адал емес әдістермен алынған табыс адамға уақытша қанағаттану берсе де, ұзақ мерзімде оның жеке дамуына және рухани жетілуіне кері әсер етуі мүмкін.

Басты қызметтері. Адал адамның маңызды қызметі – моральдық үлгі көрсету. Қоғамдағы жастар мен адамдар осындай тұлғалардан үйреніп, адалдыққа ұмтылады. Мұндай адам өзінің адалдығын сақтай отырып, барлық жағдайда дұрыс шешім қабылдайды және қиын жағдайларда да өз принциптерінен таймайды. Ол қоғамның моральдық деңгейін жоғары ұстап, әлеуметтік әділеттілікті қолдайды.

Адал еңбектің маңызды қызметі – қоғамда әділдік орнату. Егер әр адам өз еңбегін әділ атқаратын болса, онда барлық салаларда теңдік пен әділеттілік болады. Бұл тек бір адамның өмірін жақсартуға ғана емес, қоғамның жалпы дамуына да ықпал етеді. Адал еңбек адамның өз мақсатына жетуіне көмектеседі және өмірдің қиыншылықтарын жеңуге ықпал етеді.

Адал табыстың басты қызметі – адамның өмір сапасын арттыру, өз қажеттіліктерін қанағаттандыру, сондай-ақ қоғамға пайдалы іс жасау. Адал табыс адамның өмірін тұрақтандырады және онымен бірге келетін әлеуметтік жауапкершілік ұғымын қалыптастырады.

Адал адам мен адал еңбек және адал табыстың айырмашылықтары. Адал адам, адал еңбек және адал табыс ұғымдарының арасында көптеген ұқсастықтар мен айырмашылықтар бар. Олардың айырмашылықтарын анықтау арқылы біз осы ұғымдардың өмірде қандай рөл атқаратынын түсіне аламыз.

1. Адал адам – бұл жеке тұлғаның моральдық қасиеті мен өзін-өзі ұстай білуі. Ол өзінің принциптері мен құндылықтарына сәйкес әрекет етеді, әрдайым шындықты айтады, қоғамға деген адал қызмет етеді. Адал адамның ең басты ерекшелігі оның ішкі дүниесіндегі адалдық болып табылады. Бұл оның өз ісіне және айналасындағы адамдарға деген көзқарасын қалыптастырады.

2. Адал еңбек – бұл адамның өз жұмысына деген адал қарым-қатынасы мен жауапкершілігін білдіреді. Адал еңбек – адамның барлық күш-жігерін, уақытын және қабілетін әділ және заңды түрде жұмсауы. Адал еңбек адамның кәсіби деңгейін жоғарылатуға, қоғамға пайдалы жұмыс атқаруға мүмкіндік береді. Адал еңбек пен адал адам бір-бірімен тығыз байланысты, бірақ еңбек адамның сыртқы әрекеттерін, ал адам өзінің ішкі әлемін көрсетеді.

3. Адал табыс – бұл адамның өз еңбегінің нәтижесінде заңды және әділ түрде тапқан табысы. Адал табыс адал еңбек арқылы ғана қол жеткізіледі. Яғни, адал адам өз еңбегін адал атқарып, әділ табыс табуға тырысады. Адал табыс жеке адамның материалдық қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін қажет болса да, ол адамның рухани қанағаттануына да әсер етеді. Әсіресе, бұл табыс адамның өз еңбегінің нәтижесі болғандықтан, оған деген құрметті арттырады.

Адал адам, адал еңбек және адал табыс – бұл қоғамның тұрақтылығы мен дамуының негізі болып табылады. Егер әрбір адам осы құндылықтарды ұстанса, онда біздің қоғамымыз әділетті, бейбіт және дамыған болар еді. «Адалдық – бұл әр адамның бойында болуы тиіс ең жоғары қасиет» [6]. Ол бізді шынайы және әділ болуға итермелейді, ал адал еңбек пен адал табыс біздің өмірімізді мағыналы және қанағаттанарлық етеді.

Біз өзімізді және айналамыздағы адамдарды адал болуға шақырайық. Адалдық біздің өмірімізді жарқын, әділ және табысты етеді. Адал адам өз ісінде де, сөзінде де адал болса, оның еңбегі әрқашан да бағаланады, ал табысы әрқашан да адал болады.

«Адал азамат дегеніміз – жақсы қасиеттерге ие болып, адал еңбек ететін және табысқа адал жолмен жететін адам» [7]. Яғни, адалдық пен әділдікті бәрінен биік қояды. Озық ойлы ұлт болу үшін бүкіл қоғам сана-сезімін өзгертіп, жаңа құндылықтарды орнықтыруы керек. Әрбір адам «Адал азамат» деген атқа лайық болса, елімізде әділ қоғам орнайды. «Адал адам – Адал еңбек – Адал табыс» – бір-бірінен ажырамайтын ұғымдар. Осы үш тағанды озық әрі табысты елге айналудың басты кілті деуге болады» [8], – деген болатын Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев.

1. Нұршайықов, Ә. «Адалдық» туралы ойлар. Алматы: Жазушы, 2000.
2. Құнанбаев, А. Табыс пен еңбек философиясы. Алматы: Арыс, 2010.
3. Әл-Фараби. Қайырымды қала тұрғындары. Алматы: Қазақ университеті, 2006.
4. Қажығалиев, Е. Қазақ қоғамындағы еңбек және адалдық ұғымы. Қарағанды: Қарағанды университеті, 2011.
5. Назарбаев, Н. Тұрақтылық пен адал еңбек жолы. Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2018.
6. Сүлейменова, М. Адал табыс және қоғамдағы әлеуметтік жауапкершілік. Алматы: Білім, 2016.
7. <https://aqshamnews.kz/kz/article/adal-adam-adal-enbek-adal-tabys.html>
8. <https://sarkan-gazeta.kz/wp-content/uploads/2024/04/12.pdf>

ӨОЖ 172:124.5(574)

ҚАЗІРГІ ЖАСТАРДЫҢ РУХАНИ-АДАМГЕРШІЛІК ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ҚОҒАМДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК ЖАҒДАЙЛАРМЕН БАЙЛАНЫСЫ

Жексенбай М., 2 курс 6В03212 «Конвергентті журналистика», М.Х. Дулати атындағы
Тараз университеті, Тараз қ., ersinovnamoldir@gmail.com

Баярисов Р.У., «Философия және саясаттану» кафедрасының аға оқытушысы,
М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ., ru.bayarisov@dulatu.kz

Аңдатпа: Мақалада 2023 жылдың қыркүйек-қазан айларында Алматы қаласында жүргізілген "Мәдени және бос уақытты өткізу мүдделері, сондай-ақ қазіргі жастардың рухани-адамгершілік құндылықтары" әлеуметтік зерттеуінің нәтижелері сипатталған. 18 бен 30 жас аралығындағы 1231 респонденттің сауалнамасы қазіргі жастардың рухани-адамгершілік құндылықтарымен қатар мәдени және бос уақытты өткізуге деген қызығушылықтарын анықтады. Жастардың рухани-адамгершілік құндылықтарын саралау және топтастыру әр түрлі жастағы жастардың әлеуметтік бағдарлануының модельдерін жасауға мүмкіндік берді. Мазмұны жағынан рухани – адамгершілік құндылықтар тізіміндегі басымдықтарды әр түрлі жастағы топтағы жастар әр түрлі анықтайды.

16-17 жас аралығындағы жастар үшін ТОП-3 құндылықтарына достар табуға деген ұмтылыс (шкала бойынша 9,6 балл) жатады. Бірден онға дейін, адамдарды құрметтеу (9,3 балл) және тату отбасы құруға, бала тәрбиесіне ашықтық (9,2 балл). Егде жастағы топтар, керісінше, отбасын бірінші орынға қояды. Ал, жақсы достар мен мейірімді қарым-қатынасқа деген ұмтылыс сәйкесінше 9,3 және 9,3 ұпаймен екінші орынды алады. Үшіншіден, 18-23 жастағы адамдар үшін жоғары әлеуметтік мәртебеге ие болу маңызды. 24-30 жастағылардың шынайы тілегі-қызықты және қызықты жұмысқа ие болу. Шын мәнінде, алынған мәліметтер аймақтық және әлеуметтік жастар саясатын дамыту, Алматы қаласының білім беру, мәдениет, жастар ұйымдарының әлеуметтік мүмкіндіктерін анықтау үшін өте маңызды.

Кілт сөздер: құндылықтар, жастық шақ, әлеуметтік бағдар, үлгі, рухани-адамгершілік бағдарлар.

Жеке тұлға белгілі бір тарихи дәуірдің әлеуметтік даму деңгейінен туындаған әлеуметтік қатынастар жағдайында қалыптасады. Жастардың рухани-адамгершілік құндылықтарын ұзақ мерзімді перспективада қоғамдық қатынастардың даму векторын белгілейтін ерекше әлеуметтік тап ретінде айтарлықтай түсіну мәселесі өте өзекті болып көрінеді. Рухани-адамгершілік құндылықтар қазіргі кездегі жастардың әлеуметтік бағдарларына әсер етеді және олардың болашақтағы әлеуметтік дамуын анықтайды.

Рухани-адамгершілік құндылықтар мінез-құлықтың сапалы деңгейінде жүзеге асырылатын жастар арасындағы әлеуметтік өзара әрекеттестіктің санасы мен күнделікті тәжірибесін қалыптастырады. Қоғамның тұрақты дамуы және онымен байланысты моральдық-этикалық заңдылықтар жоғары технологиялардан (гендік инженерия, генетикалық түрлендірілген өнімдер, жасанды интеллект, ядролық физика және т.б.) бастап жеке жас жігіттің девиантты мінез-құлқына (алкогольді асыра пайдалану, нашақорлық, адамгершілікке қарсы барлық әрекеттер және т.б.). Балалық және жасөспірімдік шақта қалыптасқан және өскелең ұрпақтың әлеуметтік тәжірибесінде бекітілген тұлғаның негізгі құндылықтарына байланысты.

Мәселені тұжырымдау рухани-адамгершілік құндылықтар мәселесі ғылыми білімнің әртүрлі салаларында әр түрлі ұсынылған: философия, әлеуметтік философия, әлеуметтану, педагогика және т.б.

Құндылықтар жүйесі шеңберінде негізгі құндылықтар, оның ішінде жалпыадамзаттық рухани-адамгершілік және этикалық нормаларға сәйкес адамның мінез-құлқының сапасын сипаттайтын рухани-адамгершілік құндылықтар сияқты құндылықтар жалпы халықтың санасының тұжырымдамалық өзегіне қызмет етеді.

«Бүкіл әлем ғалымдары әртүрлі популяциялардың, соның ішінде жастардың рухани-адамгершілік құндылықтарын зерттеуге көп көңіл бөледі» [1]. Бұл ғылыми жарияланымдарға шолумен расталады. Мысал ретінде, жасөспірімдердегі өмірге қанағаттанудың даму активтерінің болжаушылары мақаласында сипатталған зерттеу нәтижелерін келтіруге болады.

«Жасөспірімдердің өміріне қанағаттану мен жасөспірімдердің жеке қасиеттері, оның ішінде құндылықтарға негізделген бағдарлары арасындағы байланыс талданады» [2]. Төмендегілер өмірге қанағаттанудың тәуелсіз және маңызды детерминанттары ретінде анықталды: жақсы отбасылық қарым-қатынас, табандылық, адамдарға қамқорлық, білім беру ұйымындағы белсенді ұстаным, ересектермен оң қарым-қатынас.

«Білім беру осы құндылықтардың дамуын қамтамасыз ететін институт ретінде қабылданады, нәтижесінде жастардың әлеуметтік тобындағы сәйкестендіру белгілері анықталады» [3].

Осылайша, жастардың рухани-адамгершілік құндылықтарын дамыту және анықтау мәселесі өзекті, көп өлшемді және мұқият зерттеуді қажет етеді.

Алматы қаласындағы жас халықтың қызмет түрлері стратификация шарттары болды. Сауалнамалық сауалнама анонимділік және кездейсоқ іріктеу қағидаттарына негізделген алғашқы әлеуметтанулық ақпаратты жинау әдісі ретінде Алматы қаласындағы жас тұрғындардың рухани-адамгершілік құндылықтарының құрылымы туралы маңызды ақпарат алуға және қазіргі қоғамның стратегиялық маңызды әлеуметтік тобының-жастардың әлеуметтік бағдарлану модельдерін анықтауға мүмкіндік берді.

Қорытындылар сауалнамаға қатысушыларға 17 рухани – адамгершілік құндылықтардың тізімі бар сауалнама әрбір позицияны маңыздылық дәрежесі бойынша бағалау үшін бірден онға дейінгі рейтинг шкаласын пайдалана отырып берілді.

Мұнда 10 балл – ең маңызды көрсеткіштер және 1 балл маңызды емес нәрсе. Тізімдегі әрбір лауазым бойынша орташа көрсеткіштер есептелді:

- тату отбасы болу;
- бала тәрбиелеу;
- жақсы білім алу;
- ар-намыс пен қадір-қасиетті сақтау;
- әлеуметтік әділеттілік пен тұрақтылық жағдайында өмір сүру;
- саяхаттау, әлемді көру мүмкіндігіне ие болу;
- қызықты және қызықты жұмысқа ие болу, жоғары әлеуметтік мәртебеге ие болу, көп ақша, көлік, пәтер, саяжайға ие болу;
- өмірден ләззат алу, қызықты нәрсені бастан кешіру;
- жақсы достар;
- адамдармен мейірімді қарым-қатынас және өзара түсіністік орнату, көшбасшы болу;
- басқа адамдар арасында көшбасшылық позицияда болу;
- таланттар мен әлеуетті жүзеге асыру, сәйкес келу;
- адамдардың құрметіне лайық болу, атақ-даңққа, танымалдылыққа ие болу;
- мансап жасау, жеке тәуелсіздікке ие болу;
- өз қалауы бойынша әрекет ету мүмкіндігі.

Жастардың құндылықтарға негізделген бағдарлары жастардың жасына байланысты талданды. Жас санаттарына топтастыру кейбір ерекшеленген ерекшеліктерге байланысты белгілі бір айырмашылықтар бар екенін көрсетті:

Біріншіден, бұл 17 жасқа дейінгі жастар тобына қатысты. Олар үшін достар табуға деген ұмтылыс (бірден онға дейінгі шкала бойынша 9,6 балл) – бірінші орында. Адамдарды құрметтеу (9,3 балл) – екінші орында. Ал, тату отбасы құруға және бала тәрбиесіне ашықтық (9,2 балл) – үшінші орында. Егде жастағы топтар, керісінше, отбасын бірінші орынға қояды. Негізі жақсы достар мен мейірімді қарым-қатынасқа деген ұмтылыс сәйкесінше 9,3 және 9,3 ұпаймен екінші орынды алады.

Екіншіден, 18-23 жастағы адамдар үшін жоғары әлеуметтік мәртебеге ие болу маңызды. Ал, 24-30 жастағылардың шынайы тілегі – қызықты жұмысқа ие болу.

Қорытындылайтын болсақ, Алматы қаласындағы сауалнама нәтижелері бойынша қазіргі жастардың рухани-адамгершілік құндылықтарын талдау нәтижелерін қорытындылауға болады.

Олардың мазмұны бойынша рухани-адамгершілік құндылықтар тізіміндегі басымдықтарды әр түрлі жастағы жастар әр түрлі анықтайды. топтар. 16-17 жас аралығындағы балалар үшін ТОП-3 құндылықтарына достар табуға деген ұмтылыс (бірден онға дейінгі шкала бойынша 9,6 балл), адамдарды құрметтеу (9,3 балл) және тату отбасы құруға ашықтық, достық қарым-қатынас, балаларды тәрбиелеу (9,2 балл).

Егде жастағы топтар, керісінше, отбасын бірінші орынға қояды. Ал, жақсы достар мен мейірімді қарым-қатынаста болуға деген ұмтылыс сәйкесінше 9,3 және 9,3 ұпаймен екінші орынды алады.

Үшіншіден, 18-23 жастағы адамдар үшін жоғары әлеуметтік мәртебеге ие болу маңызды. 24-30 жастағылардың шынайы тілегі – қызықты және қызықты жұмысқа ие болу. Құндылықтарды топтастыру өскелең ұрпаққа тән әлеуметтік бағдарлаудың қолайлы моделін анықтауға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Фарруджа, Колумбия Округі (2019). Жас жұмысшылардың қалыптасуы: қазіргі Жұмыс Күші Үшін құндылық субъектісі ретінде өзін-өзі тәрбиелеу. Қазіргі Әлеуметтану, 67(1), 47-63.
2. Қошарная, Г.Б., Толубаева, Л.Т. (2013). Аймақтық қоғамдағы жас студенттердің құндылықтар жүйесіндегі рухани-адамгершілік нұсқаулар. СӘЛЕМ Жаңалықтар. Еділ Аймағы. Әлеуметтік Ғылымдар, 3 (27). Алынған: <https://cyberleninka.ru/article/n/duhovno-nravstvennyye-orientiry-v-sisteme-tsennostey-studencheskoy-molodezhi-regionalnogo-sotsiuma>
3. Квармби, Т., Сэндфорд, Р. Және Пикеринг, К. (2019). Күтім тәжірибесі бар жастар және позитивті даму: бос уақытты Өткізудің құндылығы мен қолданылуын зерттеу Бос Уақытты Зерттеу, 38(1), 28-42.

ӨОЖ 547:502.3

ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ЭТИКА: ТАБИҒАТТЫ ҚОРҒАУДАҒЫ АДАМГЕРШІЛІК МІНДЕТТЕР

Көбей А., 2 курс, ШТ-23-1, М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ.,
@anel.kobey@gmail.com

Аймамбетова Ш.Г., «Философия және саясаттану» кафедрасының аға оқытушысы
М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ., @asholpan66@mail.ru

Аңдатпа: Мақала экологиялық этиканың негізгі қағидаларын және оның адамзат алдындағы моральдық міндеттерін зерттеуге арналған. Мақсаты – экологиялық этика арқылы табиғатты қорғаудағы адамгершілік қағидаларды түсіндіру. Міндеттері – табиғатқа деген жауапкершілік, әділеттілік, тұрақты даму қағидаларын талдау арқылы қоғамның табиғатқа көзқарасын жақсарту. Зерттеу нәтижесінде адамның табиғатқа құрметпен қарауы және оның ресурстарын әділетті пайдалану қажеттілігі айқындалған. Қорытындысында экологиялық мәдениетті дамыту арқылы болашақ ұрпаққа таза әрі қауіпсіз орта қалдырудың маңыздылығы көрсетіледі.

Кілт сөздер: экологиялық этика, табиғатты қорғау, адамгершілік міндет, жауапкершілік қағидасы, тұрақты даму, ресурстар, экологиялық мәдениет, қоршаған ортаға құрмет.

«Экологиялық этика – бұладам мен табиғат арасындағы қарым-қатынасты зерттейтін философиялық бағыт. Ол адамның қоршаған ортаға деген жауапкершілігін және табиғатты қорғау, сақтау және оның ресурстарын әділ пайдалану мәселелерін қарастырады» [1]. Экологиялық этика қоғамның табиғатқа деген көзқарасын өзгертіп, оның құндылықтарын жаңаша түсінуіне ықпал етеді. Бұл мақалада экологиялық этиканың негізгі қағидалары мен оның адамға жүктейтін міндеттері талқыланады.

Бүгінгі таңда экологиялық мәселелер адамзаттың негізгі қауіп-қатерлерінің біріне айналып отыр. Климаттың өзгеруі, орманның қырқылуы, топырақтың эрозиясы, су ресурстарының ластануы сияқты факторлар табиғаттың тепе-теңдігін бұзады. Осы орайда экологиялық этика қоршаған ортаға зиян келтірмей өмір сүруге бағытталған адамның адамгершілік міндеттерін анықтауға тырысады. «Оның басты мақсаты – табиғаттың өзі үшін құнды екенін мойындау және оны пайдаланудағы жауапкершілік» [2].

Экологиялық этика дәстүрлі антропоцентрилік көзқарасқа қарсы тұрады. Антропоцентризмде табиғат тек адам үшін бар деп есептеледі, ал экологиялық этика табиғаттың өздігінен құнды екенін көрсетеді. Бұл жаңа көзқарас бойынша, табиғатты сақтау тек адамға қажеттілік ретінде емес, оның өзіндік мәні мен құндылығы ретінде қарастырылуы тиіс.

Экологиялық этика адамзаттың табиғат алдында адамгершілік міндеті бар деп санайды. Бұл міндеттілік адамның экожүйеге жауапты қатысушысы болуынан туындайды. Қоршаған ортаны қорғау мәселелері жеке адамның немесе қоғамның ғана емес, бүкіл адамзаттың жалпыға ортақ міндеті деп түсінуге негізделеді. Себебі табиғаттың тепе-теңдігін сақтау адамзаттың тіршілікке туінетікелей әсеретеді. Осы міндетті орындау арқылы біз болашақ ұрпаққа таза және қауіпсіз әлем қалдырамыз.

Адам табиғатқа және оның әрбір элементіне құрмет көрсетуге міндетті. Әрбір тіршілік иесінің, әрбір табиғи элементтің (өсімдік, жануар, су, ауа) өзінді қорны мен мәні бар. Қоршаған ортаға құрметпен қарау, оның құндылықтарын сақтау – бұл адамзаттың адамгершілік міндеті. Экологиялық этика табиғатқа жауапкершілікпен қарауға үйретеді, себебі табиғатты тек тұтыну нысаны ретінде емес, оның өзі үшін бағалай білу қажет.

Экологиялық этикада бірнеше негізгі қағидалар бар, олар табиғатты қорғаудағы адамгершілік міндеттерді анықтауға көмектеседі:

1. Құндылықтар қағидасы:

Экологиялық этикада табиғаттың өздігінен құнды екенін түсіну маңызды. Табиғаттың барлық элементтері өздігінен құнды, олар тек адамның пайдасына емес, өз мәні үшін де бағалы. Адамдар табиғаттың бұл құндылықтарын мойындау арқылы оларға құрметпен қарап, зиян келтірмеу қажет.

2. Жауапкершілік қағидасы:

Экологиялық этикада адамзат табиғатқа зиян келтірмеуге, қоршаған ортаға қамқорлық жасауға жауапты болып саналады. Бұл қағида әр адам мен қоғамның өз әрекеттері үшін жауапкершілік алуы тиіс екенін ескертеді. Табиғатты қорғау – бұл жеке адамнан бастап, мемлекетке дейінгі барлық деңгейдегі жауапкершілік.

3. Әділеттілік қағидасы:

Әділеттілік тек адамдар арасындағы қатынастарда ғана емес, табиғат пен адамдар арасындағы қатынастарда да болуы керек. Бұл қағида табиғаттың әрбір бөлігіне әділетті қатынас жасау қажеттігін түсіндіреді. Яғни, табиғатты пайдалану, пайдалану арқылы оның тепе-теңдігін сақтау міндеті де бар.

4. Тұрақты даму қағидасы:

«Экологиялық этикада тұрақты даму қағидасы кең таралған. Бұл қағида табиғатты сақтау мен дамытуға арналған іс-әрекеттерді жүргізуді көздейді. Тұрақты даму дегеніміз – қазіргі ұрпақтың қажеттіліктерін қанағаттандырумен қатар, болашақ ұрпақтың да осы қажеттіліктерін қамтамасыз ету. Яғни, біз табиғатты тек қанатұтынушы ретінде ғана емес, оны сақтаушы ретінде де тануымыз қажет» [3].

«Экологиялық этика жеке адамдарға ғана емес, бүкіл қоғамға әсеретеді. Мемлекеттер мен компаниялар табиғатқа келтіретін зиянды азайтуға міндетті болуы керек» [4]. Өнер кәсіп салалары қоршаған ортаны ластамау үшін заманауи экологиялық технологияларды пайдалануы қажет. Қоғамда экологиялық мәдениет қалыптастыру арқылы біз болашақ ұрпаққа таза және қауіпсіз өмір ортасын қалдырамыз. Мысалы, табиғатқа зиян келтіретін пластик өнімдерден бас тарту, қайта өңделетін материалдарды пайдалану сияқты бастамалар экологиялық этиканыңқағидаларын іске асыруға көмектеседі.

Соныменқатар, әрбір адам өз деңгейінде экологиялық жауапкершілікті сезінуі қажет. Мысалы, тұрмыста суды үнемдеу, тұрмыстық қалдықтарды сұрыптау, энергия көздерін тиімді пайдалану сияқты күнделікті іс-әрекеттер арқылы біз экологиялық этиканың қағидаларын орындауға қатысамыз. Әр бір адам табиғатты қорғауға үлес қосу арқылы өзінің адамгершілік міндетін атқара алады.

Экологиялық этика болашақта адамзаттың табиғатқа деген көзқарасын қайта қарастыруға ықпал етеді. Әлемнің түкпір-түкпірінде экологиялық мәселелердің көбейуі табиғаттың құндылығын қайта бағалауға итермелейді. Бұл бағыттағы этикалық көзқарас болашақта жаңа ұрпақтың қоршаған ортаға жауапкершілікпен қарауына әсеретеді. Жас ұрпаққа экологиялық тәрбиені енгізу арқылы біз олардың табиғатпен үйлесімді өмір сүруін қамтамасыз ете аламыз.

Экологиялық этика болашақта білім беру жүйесінде, мәдениетте, саясатта маңызды рөл атқаратыны сөзсіз. Мектептер мен университеттерде экологиялық этиканы оқыту арқылы қоғамда табиғатты қорғауға және тұрақты дамуға деген жауапкершілік артады. Осы бағыттағы білім беру жас ұрпақтың экологиялық мәдениетін қалыптастырып, олардың табиғатқа құрметпен қарауына ықпал етеді.

Экологиялық этика – бұл адамзаттың табиғатқа деген жауапкершілігі мен оның құндылығын мойындауға бағытталған философиялық бағыт. Табиғатты қорғау адамгершілік міндет болып табылады, себебі біз өзімізді ғана емес, болашақ ұрпақты да қорғауымыз керек. Экологиялық этика арқылы адам табиғатты тек тұтыну нысаны ретінде ғана емес, оның өз мәні мен құндылығын

түсініп, оны сақтау жолдарын қарастырады. Қоғамда экологиялық мәдениет қалыптастыру арқылы біз болашақ ұрпаққа таза және қауіпсіз әлем қалдырамыз.

Экологиялық этиканың ғидалары тек философиялық идея ретінде ғана емес, нақты іс-әрекеттерге бағытталған адамгершілік міндет болып табылады. Әрбір адам өз деңгейінде экологиялық жауапкершілік алып, табиғатқа құрметпен қараса, бұл әлемді жақсырақ және үйлесімді етуге кадам жасайалады.

Экологиялық этика табиғатты қорғау мен сақтаудағы адамгершілік міндеттерді қарастыратын маңызды философиялық сала болып табылады. Бұл сала адамның табиғатпен өзара қарым-қатынасының моральдық және этикалық аспектілерін зерттеп, табиғаттың әрбір тіршілік иесі үшін маңыздылығын түсінуге бағытталған. Адамның табиғатпен үйлесімді өмір сүруі, оның ресурстарын әділ пайдалану және қоршаған ортаға зиян келтірмеуі – экологиялық этиканың негізі болып табылады. Табиғатты қорғау мәселесі тек экологиялық емес, сонымен қатар этикалық, әлеуметтік, философиялық және саяси тұрғыда да маңызды болып отыр.

Табиғат – тек ресурс емес, оладамның өмір сүруінің негізі, рухани және мәдени құндылықтар көзі. Адамзат табиғаттан алатын ресурстарды шексіз пайдалану арқылы экологиялық теңгерімді бұзып, қоршаған ортаға кері әсерін тигізіп келеді. Ауа мен судың ластануы, ормандардың кесілуі, жануарлардың жойылуы – бұл адамзаттың өзіс-әрекеттер іарқылы табиғатқа келтірген зиянның айқын көріністері. Осыған байланысты экологиялық этика табиғатқа деген жауапкершілікті арттыруға, табиғат пен адамның арасындағы үйлесімді қарым-қатынасты қалыптастыруға, сондай-ақ болашақ ұрпақ үшін табиғи ресурстарды сақтауға шақырады.

Табиғатқа деген адамгершілік көзқарас адамзаттың рухани мәдениетінің маңызды бөлігі болуы тиіс. Адамзаттың табиғат алдындағы жауапкершілігі тек жеке адамның мінез-құлқымен шектелмейді. Бұл жауапкершілік бүкіл қоғамға, мемлекеттер мен халықаралық ұйымдарға да қатысты. Табиғат – барлық тіршілік иелерінің ортақ игілігі, сондықтан оны қорғау мәселесі адамзаттың моральдық борып болып табылады. Экологиялық этика табиғатқа деген құрмет пен сүйіспеншілікті қалыптастырып, адам мен табиғаттың арасындағы тепе-теңдікті сақтауға бағытталған моральдық нормаларды қалыптастырады.

Адамның табиғатқа деген қарым-қатынасы оның әлемге деген көзқарасымен тығыз байланысты. Қоршаған ортаға зиян келтірмеу, табиғаттың байлықтарын сақтап, оны ұрпақтан-ұрпаққа қалдыру адамгершілік міндет болып саналады. Бұл тұрғыда экологиялық этика адамзаттың өзіс-әрекеттерін қайта қарауына, табиғат ресурстарын тиімді пайдалануға, экологиялық зиянды азайтуға және табиғатқа зиян келтірмеуге шақырады. Экологиялық білім мен сананың маңызы ерекше. Ол адамдарға табиғаттың шексіз емес екенін, табиғат байлықтары шектеулі екенін, олардың сақталуы мен қалпына келтірілуі қажеттілігін түсінуге көмектеседі.

Қоршаған ортаны қорғаудағы адамгершілік міндеттер, біріншіден, жеке тұлғаның күнделікті өмірінде, тұтынушылық әдеттерінде көрініс табады. Адамзаттың тұтынушылық мәдениеті табиғатты шексіз пайдалану, оның байлықтарын таусып, қоршаған ортаны бүлдірудеген түсінік кенегізделген. Әрбір адам өзіс-әрекеттерінде экологиялық жауапкершілікті сезініп, табиғатты қорғау қажеттілігін түсінуі тиіс. Бұл үшін экологиялық білім мен сананы арттыру, қоғамда экологиялық мәдениетті қалыптастыру қажет. Адамдардың табиғатты қорғауға, оның ресурстарын тиімді пайдалануға, қайта өңдеуге және қалпына келтіруге деген ынтасы мен белсенділігі экологиялық этиканың маңызды көрсеткіші болып табылады.

Екіншіден, табиғатты қорғаудағы адамгершілік міндеттер қоғамдық деңгейде де жүзеге асуы тиіс. Қоғам экологиялық мәселелерді шешуге ұмтылып, барлық мүшелерін осы мәселеге тартуы қажет. Мемлекеттер экологиялық заңнаманы күшейтіп, табиғат ресурстарын сақтауға, қорғауға бағытталған шаралар қабылдауы тиіс. Экологиялық этиканың қоғамдық деңгейде жүзеге асуы үшін экологиялық құқықтарды қорғау, экологиялық білім беру, қоғамдағы экологиялық мәдениетті қалыптастыру және табиғатқа зиян келтіретін әрекеттерді заң жүзінде реттеу маңызды. Сонымен қатар, үкіметтер мен халықаралық ұйымдар табиғатты қорғаудың халықаралық стандарттарын қабылдап, бүкіл әлемде экологиялық теңгерімді сақтау үшін бірігуі керек.

Үшіншіден, экологиялық этиканың жүзеге асуы табиғаттың өзіне де қатысты болып табылады. Табиғаттың өз заңдары мен үйлесімін сақтай отырып, адам оған тек әсеретіп, оны қорғайды. Табиғаттың био әртүрлілігін сақтау, экожүйелердің тұрақтылығын қамтамасыз ету – бұл адамзаттың табиғат алдындағы моральдық міндеттері. Табиғаттың өзін-өзі қалпына келтіру қабілетін сақтау, экологиялық теңгерімді сақтау және табиғат ресурстарын ұтымды пайдалану үшін ғылыми зерттеулер мен технологияларды дамыту қажет. Адамның табиғатқа деген қатынасы өзгеруі тиіс: ол табиғаттың ресурсын тек пайдалану көзіретінде емес, оның тіршілік ету ортасы ретінде қабылдап, экологиялық этикаға сәйкес әрекететуі керек.

Қоршаған ортаға деген дұрысқөз қарас экологиялық этиканың негізінде жатыр. Әрбір адам табиғатқа деген құрметпен қарай отырып, өзіс-әрекетінде осы құндылықтарды ескеруі қажет.

Экологиялық этика – бұл тек теория ғана емес, оны іс жүзінде жүзеге асыру үшін адамдардың мінез-құлқында өзгерістеренгізу қажет. Табиғатқа деген құрмет пен сүйіспеншілік, оның ресурстарын үнемді пайдалану, экологиялық зиянды азайту – бұл адамның күнделікті өміріндегі басты принциптерге айналуы тиіс.

Қорыта келгенде, экологиялық этика табиғатты қорғаудағы адамгершілік міндеттерді қарастырып қана қоймай, оларды орындау жолдарын да айқындайды. Табиғатты сақтау – бұл тек экологиялық проблема емес, адамзаттың моральдық міндеті, философиялық жәнерухани жауапкершілігі. Адам табиғаттың бір бөлігі ретінде өзіс-әрекеттерінде осы жауапкершілікті сезініп, табиғатты қорғауға, оның байлықтарын сақтап, болашақ ұрпаққа жеткізуге ұмтылуы тиіс. Экологиялық этика адамзаттың табиғат алдындағы моральдық борышын орындау арқылы ғана болашақ ұрпақ үшін таза, денсаулығы мықты және экологиялық таза орта қалдыра алады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Нұртаева Л.С. Экология және адамгершілік: Теория және тәжірибе. Астана: «Ғылым» баспасы, 2020, 45 бет.
2. Өмірбекова А.К. Табиғатты қорғау философиясы. Алматы: «Білім» баспасы, 2018, 32 бет.
3. Жарқынбеков М.С. Экологиялық мәдениет қалыптастыру жолдары. Экология журналы, №4, 2021, 12-13 беттер.
4. Темірханова А.Қ. Экологиялық этиканың қағидалары мен міндеттері. Абай атындағы ҚазҰПУ хабаршысы, №2, 2022, 18 бет.

ӘОЖ 378(574)+1.0

ЖЕКЕ ТҰЛҒАНЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ ТӘРБИЕНІҢ РОЛІ

Мәлік М., 2 курс 6В03213 «WEB журналистика», М.Х. Дулати атындағы Тараз университет, Тараз қ., malik.merey@icloud.com

Мырзапайызова Г.У., «Философия және саясаттану» кафедрасының магистр, аға оқытушы М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ., myrzapaizova@mail.ru

Аңдатпа: Мақалада жеке тұлғаны қалыптастырудағы тәрбиенің маңыздылығы мен ролі туралы ақпарат берілген. Бұл мақалада нақты нәтижелерге қол жеткізуге бағытталған бірқатар тұрақты және дәйекті тәрбие әрекеттері қарастырылады. Білім беру процесінің негізгі нәтижесі-үйлесімді дамып келе жатқан және қоғам өміріне белсенді қатысатын тұлғаны қалыптастыру.

Кілт сөздер: тәрбие, тұлғаны дамыту, балалар, педагогика, тәрбие қызметі.

Тұлғаны тәрбиелеу және қалыптастыру – бұл адамның дамуындағы негізгі процестер, олар бір-бірімен тығыз байланысты болса да, бір-біріне қайшы келеді. Бұл процестерді педагогикалық ғылым контекстінде қарастыру керек, онда олар толыққанды тұлғаны қалыптастыруда маңызды рөл атқарады.

Тұлғаны тәрбиелеу мен қалыптастыру ұқсас мақсаттарға ие, бірақ оларды жүзеге асыру әдістері айтарлықтай өзгеруі мүмкін. Тәрбие жеке тұлғаны әлеуметтендіруге бейім, оны әлеуметтік өмірге тартады және оның әлеуметтік нормалар мен құндылықтарға деген көзқарасын қалыптастырады. Жеке тұлғаны қалыптастыру, өз кезегінде, жеке дамуға, жеке қасиеттерді, қабілеттер мен мүдделерді дамытуға баса назар аударады.

«Тәрбие әлеуметтену процесі ретінде: тәрбие адамды әлеуметтендіруде шешуші рөл атқарады, оған өзі өмір сүретін қоғамның нормалары мен құндылықтарын үйретеді» [1].

Тәрбие адамгершілік көзқарастарды қалыптастыру ретінде: тәрбиенің маңызды міндеті-адамның қоршаған әлемге және басқа адамдарға қатынасын анықтайтын адамгершілік көзқарастар мен құндылықтарды қалыптастыру болып табылады.

Тәрбиедегі қателіктер және олардың салдары: тәрбиедегі қателіктер дұрыс емес сенімдердің, стереотиптердің және адамгершілік нұсқауларының жиынтығының қалыптасуына әкелуі мүмкін, бұл болашақта психологиялық жаракаттар мен қоғамдағы бейімделу проблемаларын тудыруы мүмкін.

«Білім беруде қоғамның маңызды міндеттерінің бірі, еңбек қызметінің әртүрлі салаларында білікті мамандармен қамтамасыз ету шешілуде. Әрбір жеке тұлға қоғамның бір бөлігі болып табылады және онымен үнемі қарым-қатынас жасайды. Бұл ретте қоғамдық әл-ауқат әрбір адамның табыстылығына ықпал ететін болады» [2].

«Тәрбие» балалардың мүдделеріне де, қоғамдық қажеттіліктерге де өзара назар аударуды қамтиды. Атап айтқанда, «Тәрбие» термині-мақсаты тәрбиеленушінің жеке басын жан-жақты дамыту, отбасы, мемлекет және қоғам мүддесі үшін бірқатар құндылықтар негізінде адам мен азаматтың өзін-өзі жүзеге асыруы мен өзін-өзі анықтауы үшін жағдай жасау болып табылатын қызмет. Оқу процесінде психикалық және эмоционалдық интеллектті арттыру үшін жағдай жасау қажет.

(Отбасылық тәрбие мәселелері біз өмір сүретін қоғамның жаһандық проблемаларына айналуы мүмкін. Егер біз балаларымызды нашар тәрбиелесек немесе оларға қамқорлық жасауды басқалардың ықпалына беруге тырыссак, біз өз қолымызбен болашақты құрамыз, онда бізді табысты және іскер, бірақ бейжай адамдар құрайды» [3].

Дәстүр бойынша ата-аналардың негізгі институты-отбасы. Бала кезінен отбасында алған нәрсені ол кейінгі өмірде сақтайды. Балабақша да, мектеп те, басқа оқу орны да балаға отбасы сияқты көп нәрсе бермейді, өйткені ол өмірінің көп бөлігін отбасында өткізеді. Көптеген ата-аналар өздерінің ұрпақтарын тәрбиелеуді мұғалімдердің мойнына артуға тырысады, отбасылық тәрбие жеке тұлғаның негізін қалайтынын ұмытып кетеді. Бұл мамандарға толықтай сене алмайтын сала, сіз өзіңіздің жаныңызды салуыңыз керек.

Баланы адамгершілік тәрбиелеу процесінде сендіру және жеке мысал, кеңес, тілек және мақұлдау пікірі, іс-әрекеттер мен іс-әрекеттерге оң баға беру, адамның жетістіктері мен қасиеттерін қоғамдық тану сияқты әдістер қолданылуы мүмкін.

Тұтастай алғанда, адамгершілік тәрбиесі тұлғаның өзінің құндылықтарымен таныстыру ниетін біртұтас процеске қосу керек, өйткені ол оларды шынайы деп санайды, басқалардан артық көреді, сонымен бірге тұлғаның толыққанды субъект ретінде өзінің құндылықтар жүйесін, дүниетанымын дербес және еркін құруға деген ұмтылысы. Дәл осындай диалектика аксиологиялық жағдайда қажетті «жеке көзқарасты» байланыстырады, педагогикада әдеттегідей, қарым - қатынастың идеалды формаларындағы достық пен махаббаттағы жеке көзқарас сияқты, менің құндылықтарымды жалпыға ортақ етуге, топты осы құндылықтармен біріктіруге деген ұмтылыспен. Ақырында, осы процесте құндылық позицияларының тәжірибесі мен түсінігі, екіншісінің құндылықтарына эмоционалды және рефлексиялық қатынас және өзіндік қарым-қатынас бірдей диалектикалық түрде байланысады, бұл құндылық қатынасты біржақты емес, тұтас рухани - рационалды, эмоционалды немесе арманшыл-қиялға айналдырады. Тәрбие жеке тұлғаның құндылық санасын мақсатты түрде қалыптастыру ретінде-білім беру процесіне қарағанда салыстырмалы түрде күрделі және тәрбиешіден ерекше қасиеттерді қажет ететіні түсінікті.

Ерте балалық шақта баланың ата-анасымен, аға-әпкелерімен, тәрбиешісімен, достарымен қарым-қатынас процесінде оның туындыларында, іс-әрекеттері мен кітаптарында, осы процеске қатысатын нәрселерде (айталық, еңбектің, шығармашылықтың шоғырлануы ретінде затты құрметтеу) анықталған «маңызды басқаның» құндылықтарымен танысуға деген көзқарас қалыптасады, байлықтың, әлеуметтік жағдайдың, беделдің символы ретінде шеберлікті, талғамды немесе затқа табыну қарым-қатынас процесінде онымен жұмыс жасау кезінде қалыптасады. Бұл көзқарас оқу қажеттілігі туралы санамен сәйкес келмейді. «Әр адамда өмірдің әртүрлі кезеңдерінде бұл көзқарастардың арақатынасы өзгереді, бірақ екеуі де бірлік пен қарама-қайшылықта үнемі болады» [4].

Осылайша, қарым-қатынас адамның дүниетанымын, оның құндылықтар жүйесін адамгершіліктің негізі ретінде қалыптастырудың және дамытудың негізгі тәсілі бола отырып, екіншісінің құндылықтарымен таныстыру әдісіне айналады.

Тұлғаны тәрбиелеуде ата-аналар арасында тәрбиенің қай түрі тиімді және оны қалай береміз деген сияқты сауалдар туындайды.

Беделді тәрбие стилі ересектердің айтарлықтай бақылауын сақтай отырып, үлкен сеніммен сипатталады. Бұл жағдайда бала ата-анасының шешіміне бағынады, бірақ оны қабылдағанға дейін оның пікірі де ескеріледі. Осылайша, отбасында балаға жақын адамдармен достық қарым-қатынасты сақтай отырып, өз әлеуетін жүзеге асыруға мүмкіндік беретін берік байланыстар жасалады. Бұл тәсіл тұлғаның үйлесімді дамуын қамтамасыз етеді, сонымен қатар интроспекция мен өзін-өзі бақылау дағдыларын қалыптастырады.

Білім берудегі халық тәжірибесінің тарихы, оның қалыптасуы мен дамуы әр түрлі уақытты бастан өткерді. Уақытпен қатар жүру және күнделікті өмірде қажет құндылықтарды жоғалтпастан уақыт ағымына ұшырау, керісінше, ол барған сайын өзектілікке ие болады және халықтың сапасын жандандырады. Біздің заманымыздың қасіреті-ата-аналарды қарттар үйіне тапсыратын, балалардан бас тартатын, алкоголь мен есірткі тұтынуға берілген жастар, секталарға ену, ауыр қылмыстар жасау, қазақ қыздарының жезөкшелікпен айналысуы, қоғамды осы қоғамнан сауықтыру үшін ұлттық тәрбиенің негізіне жататын халықтың құндылықтарын жандандыру қажет. Қоғамның мұндай ауруларға шалдығуының себебі-білім беру мекемелерінде ұлттық тәрбие берілмейді.

Кеңес дәуірінің ыдырауынан бастап, адамдар жан-жағына қарап, өз ізденістеріне асығып, барлық шынайы құндылықтарын жоғалтып, өзіне тән емес жағымсыз қасиеттерге ие болды.

Сонымен, "ұлттық тәрбие" - бұл жеке тұлғаны құрметтеу, діни төзімділік, әдет-ғұрыптар мен дәстүрлерді құрметтеу, ұлттық қазына құндылықтарын оқыту, белгілі бір жағдайларда осы дағдылар қолдануға ықпал ететін, яғни осы ғылымға көзқарас және жан-жақты талдау. Тек осы жағдайда ғана біз патриоттық тұлғаны тәрбиелей аламыз.

Қазіргі қоғамдағы өзекті ұғым ұлтты қалыптастырудағы ұлттық тәрбиенің рөлі өте маңызды. Білімді адам интеллектуалды дамыған тұлғаға айналады. Сондықтан білімді мұғалім интеллектуалды ұрпақты қалыптастырудың практикалық құралы ретінде ғана емес, сонымен қатар ғылыми қажеттілік тұрғысынан да қарастырылуы керек.

Қоғамның қарқынды динамикалық дамуы, бұрынғы білім беру бағдарламаларымен салыстырғанда даму философиясының өзгеруі, яғни адамды тәрбиелеу үшін оның әлеуметтенуі жаңа бағытты қажет етеді.

Ұлттық тәрбиенің ғылыми-теориялық негіздерін анықтау үшін оның ерекшеліктерін ескеру қажет. Академик Г.Н. Волковтың анықтамасы бойынша бұл ерекшеліктерге ұлттық тәрбие туғаннан бастап енгізілуі керек; қоғам құру, қоршаған ортаға, табиғатқа еңбек арқылы бағыну, еңбек алғашқы адамдардың қалыптасуында үлкен рөл атқарады, тәрбиенің басқа түрлерінің пайда болуы, ережелер халықтың тәжірибе жинақтау барысында пайда болды және эмпирикалық болып табылады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Лихачев Б.Т. Педагогика. Курс лекций: учебное пособие для студентов пед. учеб. заведений и слушателей ИПК и ФПК. Москва, 1998.
2. Кон И.С. Открытие «Я». Москва: Прогресс, 1983.
3. Бахтин М.М. К философии поступка. Философия и социология науки и техники. Москва, 1986.
4. Таранова Т.Н., Горовая В.И. Культура. Образование. Культурация. Москва, 2003.

ӘОЖ 172:371.044.4(574)

ҚАЗАҚ ЖАСТАРЫНЫҢ ҰСТАНАТЫН АДАМГЕРШІЛІК ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ЖАСТАРДЫҢ ТҰЛҒА РЕТІНДЕ ҚАЛЫПТАСУЫНДАҒЫМАҢЫЗЫ

Нұрман Н.Г., 2 курс 6В03212 «Конвергентті журналистика», М.Х. Дулати атындағы
Тараз университеті, Тараз қ., nazn08122005.az@gmail.com

Баярисов Р.У., «Философия және саясаттану» кафедрасының аға оқытушысы,
М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ., ru.bayarisov@dulatu.kz

Аңдатпа: Баяндамада қазақ жастарының ұстанатын негізгі адамгершілік құндылықтары мен олардың жастардың тұлға ретінде қалыптасуындағы рөлі қарастырылады. Ұлттық тәрбиенің адамгершілік құндылықтарымен байланысы терең талданады. Бүгінгі жаһандану дәуірінде ұлттық болмыс пен дәстүрді сақтау мәселесі маңызды, сондықтан бұл зерттеу жастардың рухани құндылықтарын нығайту қажеттілігіне баса назар аударады. Сондай-ақ, ата-ананың, ұстаздардың және қоғамның жастардың тұлға болып қалыптасуына тигізетін ықпалы талқыланады. Адамгершілік құндылықтарды дәріптеудің маңыздылығы көрсетіліп, нақты мысалдар мен зерттеулер негізінде қорытындылар жасалады.

Кілт сөздер: қазақ жастары, адамгершілік құндылықтар, дәстүрлі мәдениет, Абайдың қара сөздері, қонақжайлық, патриотизм, жауапкершілік, тұлға қалыптасуы, рухани-адамгершілік тәрбие.

Қазақ жастарының адамгершілік құндылықтары мен олардың тұлға ретінде қалыптасуындағы рөлі қоғам үшін ерекше маңызды. Ұлттық мәдениетке негізделген адамгершілік құндылықтар ғасырлар бойы қазақ халқының рухани байлығы болып қалыптасқан. Бүгінгі қазақ жастары осы құндылықтарды өз өмірінде ұстану арқылы қоғамда өз орнын табуға және тұлғалық қасиеттерін дамытуға мүмкіндік алады. Адамгершілік құндылықтар адам болмысын қалыптастыратын негізгі ұстанымдар мен сенімдер жүйесі ретінде әлеуметтік және мәдени өмірдің ажырамас бөлігі болып табылады.

Қазақ халқының дәстүрлі мәдениетінде адамгершілік қасиеттердің қалыптасуына ерекше мән берілген. Ұлттың тарихы мен әдеби мұраларында үлкенді құрметтеу, кішіге ізет көрсету, ата-ананы сыйлау, қонақжайлылық, адалдық, әділдік және еңбекқорлық құндылықтары кеңінен дәріптеледі. Бұл құндылықтар бүгінгі жастардың тұлға болып қалыптасуында маңызды рөл атқарады.

Адамгершілік құндылықтар арқылы жеке тұлға өзінің әлеуметтік ортасымен үйлесімді қарым-қатынас орнатуға, өзіне және өзгелерге құрметпен қарауға үйренеді. Осы құндылықтар жастарының моральдық санасы мен жауапкершілік сезімін дамытуға көмектеседі. Жастардың тұлғалық қалыптасуында отбасы тәрбиесі басты факторлардың бірі болып табылады.

Қазақ отбасында балалардың адамгершілік қасиеттерін дамытуға ерекше көңіл бөлінеді. Ата-аналар балаларын дәстүрлерді сақтауға, үлкендерге құрмет көрсетуге және өз ортасына көмек көрсетуге үйретеді. Сонымен қатар, мектеп пен қоғам да жастардың адамгершілік қасиеттерін қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Мектепте мұғалімдер жастарға ұлттық құндылықтарды үйретіп, оларға дұрыс бағыт-бағдар береді. «Қоғамда еріктілер қозғалыстары мен жастар ұйымдары арқылы әлеуметтік жауапкершілікті арттыру және адамгершілік құндылықтарды дәріптеу маңызды орын алады» [1].

Қазіргі уақытта қазақ жастарының рухани-адамгершілік тәрбиесіне жаңа сын-қатерлер де әсер етуде. Жаһандану және ақпараттық қоғам жағдайында жастардың құндылықтарына әртүрлі мәдени және әлеуметтік ықпалдар әсер етуде. Интернет пен әлеуметтік желілер жастардың көзқарасын қалыптастыруда маңызды рөл атқарғанымен, кейде дәстүрлі құндылықтардың өзгеруіне де әкелуі мүмкін.

Сондықтан қазақ жастарын адамгершілік құндылықтар негізінде тәрбиелеу үшін кешенді және заманауи әдістерді қолдану қажет. Жастардың өзіндік сана-сезімін дамыту және олардың қоғамдағы орны мен міндеттерін түсінуіне көмектесу маңызды. Жастардың тұлға ретінде қалыптасуында білім беру жүйесі де үлкен әсер етеді. Білім беру процесінде ұлттық құндылықтарды дәріптеу және жастардың рухани дамуын қамтамасыз ету қажеттілігі ерекше мәнге ие. Қазіргі білім беру мекемелерінде ұлттық құндылықтарға негізделген тәрбиелік бағдарламаларды енгізу арқылы жастардың рухани әлеуетін арттыруға болады. «Мұндай бағдарламалар жастардың ұлттық тарих пен мәдениетті терең түсінуіне, өз халқының құндылықтарына құрметпен қарауына және патриоттық сезімдерін оятуға ықпал етеді» [2].

Сонымен қатар, заманауи қазақ жастарының тұлғалық қалыптасуында көшбасшылық қасиеттерді дамыту да маңызды болып отыр. Жастардың белсенді азаматтық ұстанымын қалыптастыру үшін оларды әлеуметтік жобалар мен қоғамдық іс-шараларға қатыстыру тиімді әдіс болып табылады. Мысалы, жастар ұйымдары мен волонтерлік қозғалыстар жастарға өз әлеуетін ашуға, қоғамға пайдалы болуға және жауапкершілікті сезінуге мүмкіндік береді. Осылайша, жастар қоғамда өз орнын тауып, әлеуметтік жауапкершілігін арттырады.

Адамгершілік құндылықтар мен тұлғалық қалыптасу мәселелері жастардың рухани-адамгершілік әлеуетін дамыту үшін өте маңызды. Бүгінгі таңда көптеген зерттеулер жастардың моральдық қасиеттерін қалыптастыруда мәдениет пен дәстүрдің рөлін ерекше атап өтеді. Қазақ халқының «үлкенге құрмет, кішіге ізет» деген даналығы жастардың өз ортасында сыйластық пен құрметті сақтауына үйретеді. «Ұлттық тәрбиенің негізінде жастар өздерінің жеке қасиеттерін дамыта отырып, болашақ қоғамның дамуына үлес қосуға дайын болады» [3].

Абайдың 7,10,25,38-ші қара сөздеріне де арқау болған дәл осы адамгершілік қасиеті. Мысалы 7-ші қара сөзінде адамның жан құмарлығы мен тән құмарлығын бөліп көрсеткен. Оның ішінде жан құмарлығын сипаттауға ерекше мән берген. Жан құмарлығы білсем екен, көрсем екен деп жаңаға қызығудан тұрады. Тән құмарлығы еріншектің, өзін-өзі басқара алмайтын ішсем, жесем екен деп, тек бүгінгі ойлайтындар туралы айтылады. Расында жан құмарлығы жас баланың өсуіне себеп болатыны сөзсіз. «Ол немене?», «Бұл немене?», «Ол неге үйтеді?», «Бұл неге бүйтеді?» деп айналасына қызығушылықпен қараған бала жаңаны көргенге асығады. Ақыл-ой, білім және адамгершілік біріккенде ғана адам өмірдегі адамдық тұлғасын қалыптастырады.

Ал 10-шы қара сөзінде ақылы таяз жандардың құдайдан мал табуға денсаулық бер деп, денсаулық сұрамай, мал сұрауын сыни тұрғыда талдап жазған. Сол малды жаратып, ғылым іздемейтінін айтады. Ерінбей еңбек қылса кім мал таппайды? Кім бай болмайды? Адам ішкі дүниесін таза ұстау керек. Ішкі жан дүниесі адам бойындағы адамгершіліктің жоғары екенін көрсетеді. Бұл адамгершілікті бағалау тұрғысында жазылған қара сөздер жастар санасына үлгі болатыны анық.

Жастардың тұлғалық қалыптасуында адамгершілік құндылықтардың маңыздылығы уақыт өткен сайын арта түсуде. Бүгінгі жастардың алдында тұрған міндеттердің бірі – ұлттық құндылықтарды сақтап, оларды қазіргі заманғы қажеттіліктермен үйлестіре білу. Қоғамдық өмірде белсенділік таныту, өз отбасына, еліне адал болу, еңбекқорлық пен жауапкершілікті сезіну қазақ жастарының басты құндылықтары болып табылады. Мұндай қасиеттер жастарды болашақта табысты тұлға және қоғамның үлгілі мүшесі болуға дайындайды. Қазіргі кезеңде жастарды дұрыс тәрбиелеу арқылы біз қоғамның рухани деңгейін көтере аламыз.

Жастардың рухани дамуы үшін ұлттық мәдениетті насихаттау маңызды. Қазақ мәдениетінде ұрпақтан ұрпаққа берілетін құндылықтардың бірі – қонақжайлылық. Қонақжайлылық–тек сырттан

келген адамдарға құрмет көрсету ғана емес, сонымен қатар бір-біріне деген мейірімділік пен сыйластықтың көрінісі. Бұл қасиет жастардың әлеуметтік қарым-қатынасын нығайтып, олардың адамдар арасындағы қатынастарды түсінуіне көмектеседі.

Сонымен бірге, қонақжайлылық жастарға өзінің мәдениетін мақтан тұтып, оны насихаттауға ықпал етеді. Қонақжай болу тек дәстүр ғана емес, ол – бүкіл адамзатқа ортақ адамгершілік қағидаттардың бірі. Қазіргі жаһандану дәуірінде қазақ жастары басқа мәдениеттермен тығыз байланысқа түсіп, жаңа құндылықтар мен идеяларды қабылдауға мәжбүр. Бұл олардың тұлғалық дамуына әсер ететін оң және теріс факторларды тудырады. Оң әсерлерінің бірі – жастардың жаһандық мәселелер туралы хабардар болуы және әлемдік көзқарасты дамытуы. Теріс әсерлері ретінде кейбір дәстүрлі құндылықтардың әлсіреуін немесе ұмыт қалуын айтуға болады. Осыған орай, «жастарға ұлттық тәрбиені сақтаумен қатар, заманауи білім беру бағдарламалары арқылы оларды жаңа ортада табысты болуға үйрету қажет» [4].

Жастарды тұлғалық жағынан қалыптастырудағы тағы бір маңызды аспект – патриотизм. Патриотизм жастардың өз еліне деген сүйіспеншілігін арттырып, қоғамдық жұмыстарға белсенді қатысуға ынталандырады. Мысалы, экологиялық акцияларға қатысу, қайырымдылық шараларын ұйымдастыру сияқты бастамалар жастарды қоғамдағы белсенді азамат ретінде қалыптастырады.

Қазақстанда жүргізіліп жатқан «Рухани жаңғыру» бағдарламасы жастардың ұлттық сана-сезімін оятып, олардың туған жеріне деген сүйіспеншілігін арттыруға бағытталған. Бұл бағдарламаның шеңберінде жастар ұлттық құндылықтарды дәріптеп, рухани дамуға белсенді түрде атсалыса алады. Жастардың адамгершілік қасиеттері мен тұлғалық дамуы тек ұлттық мәдениетке негізделмей, сонымен қатар олардың жеке өмірлік тәжірибесі мен алған білімдеріне де байланысты. Осылайша, «адамгершілік құндылықтарды жастардың өміріне енгізу олардың әлеуметтік жауапкершілігін, өзіне деген сенімділігін арттырып, болашақта елінің дамуына үлес қосуға ынталандырады» [5].

Қорыта айтқанда, қазақ жастарының адамгершілік құндылықтары олардың тұлғалық қалыптасуында маңызды орын алады. Тұлғалық дамудың бұл аспектілері жастардың қоғамдағы орнын анықтап, оларды болашаққа сенімді және жауапты азаматтар ретінде тәрбиелеуге көмектеседі. Бұл ретте ұлттық дәстүрлерді сақтай отырып, заманауи құндылықтармен үйлесімділік табу маңызды болып табылады. Жастардың адамгершілік құндылықтарын дамыту арқылы біз болашақ ұрпақтың рухани және әлеуметтік жағынан кемелденуіне ықпал ете аламыз.

Әдебиеттер тізімі:

1. Айтқалиева А.Қ. 2019. Жастардың рухани құндылықтарын қалыптастырудағы ұлттық тәрбиенің рөлі. Алматы: Қазақ университеті.
2. Мұқанов Қ.Б. Қазақ халқының дәстүрлі құндылықтары және жастар тәрбиесі. Нұр-Сұлтан: Елорда баспасы, 2021.
3. Рахметова Г.С. Қазіргі жастардың тұлғалық дамуы мен рухани тәрбиесі. Қарағанды: Болашақ баспасы, 2020.
4. ҚР Президенті жанындағы Қазақстанның стратегиялық зерттеулер институты. 2024. Қазақстан үшін жаңа экономикалық парадигма: сын-қатерлер, бастамалар мен перспективалар. URL: <https://kisi.kz>
5. Бейсенова Ж.А. Қазақ мәдениетінің құндылықтары және заманауи жастардың көзқарасы. Шымкент: Оңтүстік Қазақстан университеті, 2018.

ӘОЖ 159.922

ҚАЗІРГІ ТАҢДАҒЫ ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕСІ-СУИЦИД

Оразбай А., 2 курс студентті, В23 ХИП -1 мамандығы, М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ., akbotaktulimzhanova@icloud.com

Иманбаев А.А., «Философия және саясаттану» кафедрасының аға оқытушысы, М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ., oskar1962-1990@mail.ru

Аңдатпа: Мақалада бүгінгі күннің ең басты проблемаларының бірі жасөспірімдердің араларында көп кездесетін суицид мәселесі талданды. Біздің қазіргі кезде балалардың өзіне-өзі қол жұмсауын болдырмау, дене мүшесіне зиян келтіретін әрі өзіне-өзі қол жұмсау сияқты өзекті мәселеле талданды.

Кілт сөздер: тәрбие, көзқарас, суицид, отбасы, мемлекет, жасөспірім, қайшылықтар.

Бүгінгі күннің ең басты проблемаларының бірі жасөспірімдердің арасында көп кездесетін-суицид. Суицид- өз-өзіне қол жұмсау деген мағынаны білдіреді. Статистика бойынша дүниежүзінде бір жылда орта есеппен 726 000 адам өз өмірін қияды, ал оған тырысатындар одан да көп! Ал суицид деңгейінде Қазақстан дүниежүзі бойынша 3 орын алады, одан бөлек Орта Азия елдері арасында көсбасшы болып табыламыз. Күннен-күнге құрбандар саны көбеюде.

Оның себебі неде?

Бұл мәселе өте күрделі мәселе, қазіргі таңда мектептегі балаларды бопсалап ақша сурап, өлтірем деп қорқытып жатады және отбасыдағы мәселе балаға қатты әсер етеді, әсіресе балаларға ата-ананың ұрсуы, ажырасуы, көңіл бөлмеуі.

«Шынында да, көбінесе оның өмірі жақындарының реакциясына, қауіпті дер кезінде тани білуіне, олардың әрекеттеріне, адамға қолдау көрсетуге деген шынайы ниетіне байланысты болуы мүмкін.

Суицидтік мәселенің бірнеше түрлері мен аспектілері бар:

1. Жастар арасындағы суицид: Жасөспірімдер мен жастардың суициді - эмоционалдық, психологиялық қиындықтар, әлеуметтік қысым мен болашаққа деген белгісіздік нәтижесінде пайда болады.
2. Отбасылық суицид: Отбасындағы жанжалдар, зорлық-зомбылық немесе экономикалық қиыншылықтар суицидтік ойлардың пайда болуына себепші болады.
3. Психикалық аурулармен байланысты суицид: Депрессия, тревождық бұзылыстар және басқа психикалық аурулар суицидтік әрекеттердің басты себептерінің бірі.
4. Әлеуметтік-экономикалық факторлар: Жұмыссыздық, кедейлік, әлеуметтік мәртебенің төмендігі, қоғамдағы әділетсіздік – бұл да суицидтік әрекеттерді тудыратын факторлар.
5. Мәдени және діни аспектілер: Кейбір мәдениеттерде суицид әлеуметтік қабылданбайды, ал басқаларында – кейде құрметтеледі. Діни көзқарастар да суицидке деген қатынасты анықтайды. Адамдардың барлығы дерлік бір уақытта өз-өзіне қол жұмсау туралы ойлайды. Адамдардың 80%-ы суицид туралы «ойыншықтармен» ойнағанын мойындайды» [1].

Жастар арасындағы суицид- бұл қоғам үшін ғана емес, бүкіл әлем үшін өте алаңдататын мәселе. Суицид – адамның саналы түрде өз өмірін қиюы, бұл психологиялық, әлеуметтік, экономикалық және мәдени факторлардың қиылысуынан туындайды. Әлемде қазақ халқы небәрі 18 млн болғанмен, суицид статистикасы бойынша, суицид деңгейі жоғары елдер қатарына кіріп отырмыз. Суицид себептері әртүрлі болуы мүмкін. Суицид себептері:

1. Психикалық денсаулықтың бұзылуы: депрессия, күйзеліс, биополярлық бұзылыстар.
2. Травматикалық оқиғалар: зорлық-зомбылық жақын адамдарының өлімі, ажырасу.
3. Әлеуметтік оқшаулану: жалғыздық, қоғамнан оқшаулану.
4. Экономикалық оқшаулану: кедейлік, жұмыссыздық, қарыздар.
5. Буллинг пен кибербуллинг: әсіресе жастар арасында кең тараған.

Суицид мәселесін бірге талдайық. Жастар арасында суицид көбінесе буллинг және кибербуллингтен болады. Бұл дегеніміз буллинг яғни, бопсалау, балағаттау, физикалық күш көрсету, кемсіту.

Кибербуллинг- дегеніміз желі көздері, хабарламалар арқылы қорқыту, жала жабу, блоктау және оқшаулау. Бұл буллингтің әсерінен жасөспірімдердің болашағына немесе қазіргі эмоционалдық күйіне әсер етеді, одан бөлек өзін-өзі бағалауын төмендетеді. Өз орнын өз ортасында табалмағандықтан, өзгеден төмен өзін көргендіктен, өзгемен салыстыру салдарынан эмоционалдық күйзеліс күйінен көбіне импульсивті суицид жасап жатады жасөспірімдер.

Суицидтің түрлері де болады:

1. Импульсивті суицид(кенеттен, эмоционалдық әсерден туындайды)
2. Жоспарланған суицид (ұзақ мерзімде жоспарланып келген іс -әрекет)
3. Әлеуметтік суицид (қоғамның қысымы немес дискриминация салдарынан)
4. Экзистенциальды суицид (өмірдің мәнін жоғалту немесе үмітсіздік сезімінен туындайды).

Суицид деңгейін төмендету үшін не істеу керек:

1. Психологиялық көмекке қолжетімділікті арттыру:
 - Ауылдық аймақтарда психологтар мен психиатрларды көбейту.
 - Дағдарыс орталықтарын ашу және сенім телефондарының жұмысын күшейту.
2. Суицидтің алдын алу бағдарламалары:
 - Мектептер мен университеттерде оқушылар мен студенттерге арналған психологиялық тренингтер өткізу.
3. Жастар арасындағы буллинг пен кибербуллингке қарсы қатаң шаралар қолдану:
 - Қоғамдық сананы өзгерту
 - Психикалық денсаулық туралы қоғамда ашық сөйлесу мәдениетін қалыптастыру.
 - Суицид туралы тақырыпты романтизациялауды тоқтату.

4. Әлеуметтік және экономикалық жағдайды жақсарту:
 - Жұмыссыздықты азайту және жастарға арналған жұмыс орындарын ашу.
 - Материалдық қолдау бағдарламаларын көбейту.
5. Діни және рухани қолдау:
 - Рухани құндылықтарды нығайту, жастарға өмірдің мәні туралы түсінік беру.

«Басынан өткізген стресс, қолайсыз жағдайлар, жарақат алу салдарынан әрекеттенген балалар мен жастардың, сонымен қатар жас адамдардың суицидтік мінез-құлыққа ұрыну және өзіне-өзі қол жұмсау деңгейінің жоғары екеніне ғылыми дәлелдер бар» [2].

Суицид мәселесін шешу жолының бірі, қазақ еліміздің рухани құндылықтардың сабақтастығы, яғни:

1. Қазақтың халықтық педагогикасы бала тұлғасының, қалыптасуында отбасына, отбасылық тәрбиеге ерекше мән береді. Яғни халықтық педагогикадағы тұлғаның дамуын біз біртұтас, көпаспектілі және көпфакторлы, ұзақ уақытқа созылатын, ұрпақтар сабақтастығымен субъект-объект-субъект қатынасын көздейтін процесс ретінде қарастырамыз. Түптеп келгенде, бұл халықтың сан ғасырық, ізгілік дәстүрімен ұрпақтар сабақтастығын нығайту. Ал отбасылық дәстүрлер өзіннің шығу тегінді білу, ұғыну. Бұл тек пен тамыр неғұрлым тарих тереңіне бойлағансайын күштірек болады. Бұл халықтық тәрбиенің негізгі принципі.

Үлкендердің, беделі, салт-дәстүрлер, әдет-ғұрыптар балалардың белгілі бір өмірлік ұстанымдарын қалыптастырады. Мұндай ақпарат логикалық үлгі нұсқалар бойынша ғана емес, санадан тыс түйсік арналарымен де (білік дағды, қағидаларды, т.б. меңгеру тәрізінде) беріледі, бұл бала өмірінің алғашқы жылдарында ерекше қарқынды жүреді. Белгілі бір мінез-құлық стереотиптерін, жүріс-тұрыс ерекшеліктерін бала бойына «анасүтімен» сіңіреді деп тегін айтылмайды. Оны халықта, ағартушыларда білген: «Бала тербиесі - бесіктен» [3] - деген қазақ макалы бар.

2. Рухани сабақтастық қоғамның ішкі бірлігін нығайтып қана қоймай, ұлттың тұрақты дамуына ықпал етеді. Сабақтастықты сақтау үшін білім беру жүйесінде, мәдениет саласында жүйелі жұмыстар жүргізу қажет.

3. Қоғамдағы рухани құндылықтардың сабақтастығы – бұл әрбір ұрпақтың өз мәдениеті мен дәстүрлерін сақтау, дамыту, әрі келесі буынға жеткізу процесі. Сабақтастық мәселесі ұлттың рухани бірлігін, мәдени ерекшелігін сақтап қалудың негізгі факторы болып табылады.

4. Мектептерде психологиялық қолдауды дамыту, психологтардың оқушылармен дұрыс жұмыс жасауы, сабақ жүктемесін, отбасыларға көмек қолын созатын бағдарламалар ұйымдастыру. Сонымен қатар қоғамда пен психиатрларға барудың қалыпты жағдай екенін насихаттау қажет.

Келесі суицидке апаратын жол, жасөспірімдердің утопиялық көзқарастары. Утопия деген - орындалмайтын армандар болып табылады:

Біріншіден, жастардың көпшілігі келісетін отбасылық қайшылықтар болмайтын отбасы біз кәзірдің өзінде қандай әлеуметтік желіні аша қалсақ ата-анасы қымбат силықтар, әкесіне көлік бауырларына силықтар жасап жатқанды көреміз сол арқылы ата-анасының, бауырларының арасын дұрыстауға ұмтылып жатқан жастардың көп екенің көреміз.

Осыны ойға ала отырып ата-ананың баласымен дұрыс сөйлесе алмайтынын сөйлесе бір біре қайшы ойлармен ұрысып қала беретіні және осы кезде қымбат силықтарға ақша керек.

Екінші утопия шыға келеді олшексіз ақша себебі ақша өмір сүруіндегі құрал болып табылады. Ақша кәзір адам келіспеуі мүмкін өмірде ақша маңызды емес деп біреу махаббат деуі мүмкін, біреу отбасының, бауырларын, балаларын деу мүмкін бірақ бала ауырып жатқанда дәріге ақша керек болғанда немесе балаларын аш отырғанда ақша өмірдегі ең маңызды құралға айналады. Адамдарда ақшаға жету үшін әртүрлі нәрсеге барады мысалы коррупцияға барады.

Осылардың ішіндегі ең мықты утопия ол мінсіз адам (кемел адам) болу. Жастар қай жерде болмасын мінсіз болып көрінгіс келеді еш жерде әлсіздігін көрсеткісі келмейді.

Тағы бір мәселе күйзеліске жылдам түсуі (депрессия) жоғарыда айтып кеткендей отбасылық қайшылықтар болмайтын отбасы, шексіз ақша, коррупциясыз қоғам, мінсіз адам (кемел адам) сияқты утопиялық көзқарастары болып олады ойлай беріп адам іштей өзін жи береді содан кейін депрессияға түсіп жатады. Адамөзіне керек денсаулығын отбасының уақыттын жоғалтып жатады.

Кәзіргі кезде жастардың арасында жанаярлық мәселесі болып тұр. Ол тек жалқаулыққа әкелмейді. Оның өзін үшін қоғам үшін де ақталмайтында көрініп тұр. Адам үшін мысалға белгілі салада мықты болу үшін адам оған күнделікті уақыт бөліп отыру керек бірақта жалқау мен жанаяр адам оған уақыт бөлмейді. Ол осы арқылы қоғамға өзіне де зияны тигізуде, себебі қоғам үшін ол басқа адамға жүк және жұмыссыз мемлекет үшін де пайдасыз адам.

Кәзіргі қазақ қоғамындағы жастардың утопиялық көзқарастары әртүрлі болып келеді екен. Оның себебі, интернеттен алып отырған ақпараттар арқылы жасөспірімдер арасында қалыптасқан. Олар сол ақпараттар арқылы өзінің ой-қиялында, шындыққа сай келмейтін, әлемді құрып өмір сүреді, ал нақты шынайы өмірде ол нәрсе жоқ.

Бұл утопиялық көзқарастардың ішінде отбасылық қайшылықтардың болмайтын отбасы деп ойлаймызда бірақта адам болғаннан кейін екі адамның өзінде ойлары бір жерде шықпайтыныда түбі ұрысқа әкелуі сияқты әсересе бұл ұрыстар қайшылықтар жас отбасыда көп кездесіп жатады.

Жасөспірімдер өзіне шешімі жоқтай болып көрінген проблеманы шешуге дәрменсіз, қайрансыз күйде, жападан жалғыз қалған жанмын деп сезінеді. Сондықтан ересектер оларға түсіністікпен, төзіммен қарауы керек. Ал балаға маман көмегі қажет екенін ата-ана қалай біле алады? Оның екі белгісін атар едім.

Біріншіден, мінез-құлқы, іс-әрекеті өзгере бастайды. Күнделікті режимі мен араласатын адамдары да өзгереді. Бөлмесіне тығылып, тұйықталып қалады, кейде себепсіз жылауы да мүмкін. Немесе керісінше, еш себепсіз тым белсенді, сөзуар болып кетеді. Осындай белгілерді байқасаңыз жіті мән беріп, ойланған жөн.

Екіншісі – жасырын емеуріндер. Суицид жасауға оқталған адам ол жайлы ешкімге айтпайды-мыс деген түсінік бар. Бірақ олай емес. Ондай ойда жүрген адам өзгелерге "белгі" беріп, ең соңғы сәтке дейін жәрдем күтеді. Ойындағысын ашық айтып немесе "мен ол кезде болмаймын", "жақында бәрі өзгереді" деген сияқты сөздермен мензеуі, дүние-мүлкін үлестіруі мүмкін, тіпті денесін жаралап, өте биікке шығып кетіп я аса қатты қозғалып, т.с.с. іс-қимылға барып, "қауіп-қатерге бас тігіп" жүретінді шығарады. Мұндай іс-әрекетімен "жағдайым қиын, көмектесіңдер" дегенді өзгелерге ишарамен жеткізуге тырысады. Суицид қауіпі төнген адам "тұңғыық ойға" батады. Ол әлемді – тар, ал өзінің проблемасы тым үлкен, сондықтан одан құтылудың жалғыз амалы – өмірмен қоштасу деп біледі. Осылайша адам өмірмен емес, өзін шерменде қылған проблемадан құтылудың амалын іздейді. Сондықтан оның проблемасын ешқашан жоққа шығармай, түсіністікпен қарап, еш бүкпесіз, ашық сөйлесіп, проблеманы шешуге болатындығына сендірген абзал.

Ғалымдар айтқынша ХХІ ғасыр қуыскеуде ғасыры. Бұл ғасырдың адамы сыртқы соққыдан емес, іштей іруден өледі. Оның түбіне мағынасыз бос сөз, бос күлкі, мәнсіз жиын-той жетеді. Кім бала жастан гибратты әңгімеге құмар болып, аңыз, қисса, шежіре, ән, күй, әпсананы жаттап өссе сол кісінің аман қалу ықтималдығы өте жоғары болады деп қорытады.

Бұл дәуірде балаға жастан оқып өскен құндылықтарды балаңақ сіңірмесең телефон арқылы ағылып келіп жатқан ақпараттар тасқыны жас баланы кілдіреген масадай қып мыжып тастайды. Ақпараттық семіздікке ұрынған тіп-тіттәй балалардың расымен де білмейтіні жоқ. Әлеуметтік желіден түскен ақпараттың бәрін талғамсыз жұтып алған. Бірақ сөйте тұра бір ауыз мағыналы сөз ұстай алмайды.

Өмірін қай тарапқа бұарын білмейді. Бәрін біліп тұрып ең маңызды ілімнен мақұрым қалады. Жалындаған жастық шақ бейнетке емес зейнетке жұмсалады. Орта жастан асқан соң қуыскеуде дерті әкесін көзіне көрсетеді. Жер-көкке сыймай аласұрған кезде жаның ашып кетеді. Бірақ қолдан келер қайран да жоқ. Бала жеңіл желпі ойын күлкімен жүрген кезде өзінің қалай жеке тұлға болғанын байқамай қалады.

Сол бала ойын, күлкі азайған кезде ішіндені бостықты көрген кезде өзін өзі жемей қайтсын. Адам өзіне, ішкі жан дүниесін үңілсе өз-өзіне қол жұмсауға бармас па еді. Өзіне өзі қол жұмсаған адамар өзінің қандай керемет жаратылыс екенін түсінбей кеткен адамдар деп білемін. Әрбір адам қайталанбас дара жаратылыс иесі. Егер адам өзін таныса өзінен асқан керемет жатаратылыс екеніне таң қалатын еді.

Жасөспірім кезең – балалық денгейден көтеріліп, үлкен әлемге ересек көзқараспен қарауды талап ететін уақытша кезең болып табылады. Осы күнге шейін ата-анасының қамқорына шомылып келген жеткіншектер өздері индивидуалды түрде шешім қабылдап, жауапкершілікті өз мойындарына алуға бейімделе бастайды. Сондықтан, бұл кезде олар эмоционалды болып келеді. Өздерінің ішінде тулап жатқан түсініксіз сезімдерді сыртқа ашу-ызымен шығаратындары да бар. Ен басты, осы өтпелі кезеңде жасөспірімнің ата-анасы оған ерекше көңіл бөліп, үнемі жанынан табыла білуі қажет, жетекшілікті кішкентай бала деп емес ересек адам ретінде санап, оның ойымен санаса білген жөн.

Біздің болашақ жастардың қолында демекші! Біз бір-бірімізге қамқор болу керекпіз! Жас ұрпақты дені сау, психологиялық жағдайы тұрақты, өмір сүру талпынысы жоғары қылып өсіру, әр ата-ана міндету болу тиіс! Біз жақындарымызға жанашырлық танытуымыз керек! Біз жастарды бәсекелестікке қабілетті, білім деңгейі жоғары ұрпақ тәрбиелеу арқылы тарих бетіне- Қазақ деген елдің қаншалықты текті екенін ойып жазып кете аламыз.

Қоғамыздағы жасөспірімдер арасындағы суицид – еліміз үшін үлкен трагедия және оны шешу үшін мемлекетіміздің әрбір азаматты жауапты. Себебі жасөспірімдерге эмоциялық қолдаудың жетіспеуі, отбасылық жанжалдар, әлеуметтік қысым мен буллинг.

Ата-ана, мектеп, қоғам бірігіп, балалардың психологиялық жағдайына ерекше назар аударуы керек. Яғни оларға түсінікпен қарап, ашық сөйлесіп, көмек көрсету әр мемлекетіміздің азаматтарының міндеті болуы тиісті. Ен бастысы – мемлекет, қоғам және отбасы бірлесіп жұмыс жасауы қажет. Сол кезде жақсы нәтижеге жетеаламыз.

Жастардың арасында кемел адам сияқты кітаптардың көптеп танымал болуда осыған сұраныстың бар болғанын дәлелдеп тұр. Жай мысалға алғанын өзінде жастардың отбасы құрмай тұрып жігіт пен қыз жүруінде осы утопия бар мысалға қызда жігітте бір біріне жаман қасеттерін көрсетпейді тіпті киінудің өзінде барынша әдемі көрінісін көрсетіп жігіт көлікпен келіп болмаса досының көлігін болмаса ағасының көлігін болсада мініп кететінде, қызда бетіне бәр опадалаптарын жағып келуінде осы утопияға жастарда ұмтылып тұрғанында. Осының кесірінен үйленгендер кейін ажырасуға көптеп әкелуінде болып жатыр. олар шынайы мінездерін шынайы түрін көрсетпей үйленіп алып жатады.

Біздің болашақ жастардың қолында демекші! Біз бір-бірімізге қамқор болу керекпіз! Жас ұрпақты дені сау, психологиялық жағдайы тұрақты, өмір сүру талпынысы жоғары қылып өсіру, әр ата-ана міндету болу тиіс! Біз жақындарымызға жанашырлық танытумыз керек. Біз жастарды бәсекелестікке қабілетті, білім деңгейі жоғары ұрпақ тәрбиелеу арқылы тарих бетіне - Қазақ деген елдің қаншалықты текті екенін ойып жазып кете аламыз!

Әдебиеттер тізімі:

1. Haarr, R.N. (2010). Suicidality among Battered Women in Tajikistan. Violence Against Women, Vol. 16, No. 7, pp. 764-788.
2. Campbell, E.A. & I.Z. Guiao (2004). Muslim Culture and Female Self-Immolation: Implications for Global Women's Health Research and Practice. HealthCareforWomenInternational, Vol. 25, pp. 782-793.
3. <https://www.unicef.org/kazakhstan/media/2191/file/%D0%9F%D1%83%D0%B1%D0%BB%D0%B8%D0%BA%D0%B0%D1%86%D0%B8%D1%8F%20%D0%BD%D0%B0%20%D0%BA%D0%B0%D0%B7%20.pdf>

УДК 712:794

ФИЗИОЛОГИЧЕСКИЕ СЛОЖНОСТИ АДАПТАЦИИ ОРГАНИЗМА ПОСЛЕ ОКОНЧАНИЯ СПОРТИВНОЙ КАРЬЕРЫ

Танабай Ж., студентка 4 курса образовательной программы 6B01421 «Физкультурно-спортивная деятельность в сфере образования», Таразский университет имени М.Х. Дулати, г. Тараз, tanabajzana@gmail.com

Мустафина К.К., старший преподаватель кафедры «Теория физической культуры и спорта», Таразский университет имени М.Х. Дулати, г. Тараз, kanisa031061@gmail.com

Аннотация: В статье рассматривается о физиологической сложности организма после окончания спортивной карьеры, а также проблемы адаптации к жизни.

Проблема организации профессионального образования и профессионального обучения спортсменов, завершивших карьеру, параллельного развития спортивной и профессиональной карьеры действующих спортсменов, а также сочетания спортивной подготовки с получением образования в области физической культуры и спорта

Ключевые слова: социальная адаптация, спортсмены, профессиональная карьера.

При социальных изменениях ключевыми являются вопросы социальной адаптации спортсменов к новым условиям жизни. Социальная адаптация представляет собой неотъемлемый процесс для всех живых существ, который способствует выживанию и нормальной жизнедеятельности человека в изменяющихся и неблагоприятных внешних условиях.

Процесс социальной адаптации спортсменов можно анализировать с разных точек зрения, однако ключевым подходом, который позволяет глубже понять адаптацию среднего спортсмена, является изучение этого процесса в контексте стадии жизненного цикла их спортивной карьеры.

Карьеру спортсмена можно условно разделить на следующие этапы:

- начало профессиональной подготовки в выбранном виде спорта;
- глубокое вовлечение в тренировки и соревнования;
- переоценка своих возможностей, целей и приоритетов в спорте;
- достижение первых крупных успехов;
- достижение пика карьеры;
- завершение спортивной деятельности и уход из профессионального спорта.

На начальном этапе спортивной специализации спортсмены обычно начинают тренироваться с раннего возраста. Когда ребенок идет в детский сад или школу, он начинает формировать первые представления о спорте. Важную роль здесь играют родители, сверстники, учителя, в том числе педагог по физической культуре, которые могут оказать значительное влияние на ребенка. Эти люди способны оставить на ребенке определенное впечатление и способствовать развитию культурных ценностей и норм, которые могут сыграть ключевую роль в его жизни и спортивной карьере. Этот этап является важным для социальной адаптации будущего спортсмена, поскольку в этот период закладываются моральные, психофизиологические и другие качества личности [1]. Он плавно переходит в фазу осознанного выбора и погружения в выбранный вид спорта.

На втором этапе человек уже способен мыслить более масштабно и должен осознавать, какой вид спорта ему наиболее подходит, а также какой спортивный путь ему кажется наиболее интересным, с учетом его физических и интеллектуальных способностей.

Выбор спорта может оказаться непростым, и человек может попробовать себя в нескольких направлениях, не определив, какой из них он хотел бы сделать основной. Следующим шагом может стать его вступление в спортивную команду (секцию в школе, спортивный клуб или команду). Здесь он знакомится с новыми людьми – другими спортсменами и тренерами. В команде он погружается в особенности и специфику выбранного спорта, понимая, что необходимо для достижения успеха в этой сфере. Однако на этом этапе у спортсмена могут возникнуть серьезные проблемы: конфликты с коллегами, недопонимание с тренерами и преподавателями, волнения и скованность во время тренировок и соревнований, а также проблемы с уверенностью в себе.

Этап пересмотра оптимальных возможностей, целей и задач в спортивной карьере показывает, что спортсмен должен быть полностью адаптирован к выбранному виду спорта, осознавая все его особенности, трудности и преимущества. Он также обязан ставить перед собой четкие цели, адекватно оценивая свои физические способности. В числе возможных трудностей социальной адаптации на этом этапе стоит выделить проблемы, связанные с целеполаганием, с которыми сталкиваются многие спортсмены. Уровень требований отражает сложность целей, которые могут быть поставлены спортсменом или командой. Если цели значительно превышают физические или интеллектуальные возможности спортсмена, это свидетельствует о слишком высоком уровне требований, в то время как цели, не соответствующие его возможностям, указывают на слишком низкий уровень. Адекватный уровень требований предполагает, что цели спортсмена соответствуют его реальным возможностям [2]. Если спортсмен не в состоянии объективно оценить свои силы, ему должен помочь тренер, чья задача — поддержать подопечного и дать ему полезные рекомендации.

Этап первых значительных достижений. На этом этапе спортсмен достигает первых выдающихся результатов и становится победителем или призером важного соревнования в своем виде спорта. Конечно, путь к этим достижениям требует значительных физических и психологических усилий, сопровождающихся длительными и интенсивными тренировками, которые забирают много свободного времени. В этот период могут возникать проблемы социальной адаптации, в первую очередь связанные с психологическим состоянием спортсмена.

Пик спортивной карьеры. Это время наивысшего развития спортивной карьеры, когда атлет находится в своей лучшей физической и психологической форме, и способен достигать максимальных результатов, которые позволяет его организм. Однако при неправильных обстоятельствах спортсмен может столкнуться с серьезными трудностями из-за высокой ответственности. Пик карьеры может наступить в разном возрасте, в зависимости от вида спорта — как в двадцать лет, так и в пятьдесят. Но независимо от спорта, рано или поздно спортсмен начинает осознавать, что его карьера подходит к завершению, что является последним этапом спортивного пути любого профессионала.

Многие специалисты считают завершение спортивной карьеры наиболее кризисным этапом в жизни спортсменов. Это особенно актуально для высококлассных профессионалов, которые часто оказываются неготовыми оставить спорт и сталкиваются с трудностями при адаптации к новой социальной реальности. Выделяются следующие проблемы:

- сложность адаптации к жизни за пределами спорта;
- поиск профессионального самоопределения;
- тяжелые события, связанные с завершением карьеры.

Спортсмены, завершившие свою карьеру, часто сталкиваются с проблемой поиска нового смысла жизни. Они не могут найти занятия, которые бы приносили им удовольствие и заменяли соревновательную деятельность, которой они занимались на протяжении всей своей жизни. Существует мнение, что неудачная спортивная карьера может привести к алкоголизму, наркомании и даже попыткам самоубийства [3].

Существует множество причин такого состояния. Современный профессиональный спорт часто характеризуется жестокостью, поскольку он сосредоточен на достижении высоких спортивных результатов, игнорируя личность спортсмена и психологическую нагрузку, которую он испытывает ради своих успехов. Внимание к спортсмену значительно уменьшается, когда он перестает показывать выдающиеся результаты и приближается к завершению своей карьеры [4].

Важно отметить, что процесс социальной адаптации у спортсменов может развиваться по-разному. Однако при соблюдении определенных условий, таких как вера в себя, профессиональная помощь, поддержка семьи и близких, спортсмен способен преодолеть трудности, стать выдающимся и победить в жизни.

Список литературы:

1. Малышев А.И. Профессиональное образование и профессиональное обучение спортсменов: проблемы и пути решения // Вестник Ленинградского государственного университета имени А.С. Пушкина. 2020. № 4. С. 93–113.
2. Давлеткалиев Д.К. Особенности социальной адаптации спортсменов-профессионалов после ухода из большого спорта / Д.К. Давлеткалиев. – М.: Информационно-внедренческий центр «Маркетинг», 2002. С.100.
3. Ильин Е.П. Психология спорта / Е.П. Ильин. – СПб.: Санкт-Петербург, 2008. С. 352
4. Селищева Е.В. Школа как институт подготовки к жизни будущих спортсменов // Ученые записки университета им. П.Ф. Лесгафта. – 2012. Вып. 12 (94). С. 108–114

УДК 343.72

МОШЕННИЧЕСТВО В КАЗАХСТАНЕ

Ажибекова Н., студентка 4 курса образовательной программы 6В04128 «Менеджмент»,
Таразский университет имени М.Х. Дулати, г. Тараз, azhibekova04@inbox.ru
Амирова Г.К., и.о. ассоциированный профессор кафедры «Экономика и менеджмент»
Таразский университет имени М.Х. Дулати, г. Тараз, gk.amirova@dulaty.kz

Аннотация: Мошенничество является одной из наиболее актуальных и опасных угроз для общества в Казахстане, затрагивающей различные сферы жизни – от финансовых операций до социальной сферы. В последние годы в стране наблюдается рост числа мошеннических схем, что обусловлено развитием технологий, изменением экономической ситуации и недостаточной осведомленностью граждан о современных методах обмана.

Ключевые слова: мошенничество, экономика, технологии, кибермошенничество, цифровизация экономики, экономическая нестабильность, финансовое мошенничество, социальное мошенничество.

Цифровизация экономики. В Казахстане активно внедряются новые технологии, что делает граждан и организации более уязвимыми к онлайн-мошенничеству. Веб-сайты, мобильные приложения и социальные сети стали важными инструментами для мошенников, которые используют фишинг, вирусные программы и обман через интернет.

Неосведомленность населения. Многие граждане, особенно пожилые люди, не обладают достаточными знаниями о том, как защитить свои личные данные или распознать подозрительные предложения. Это создает благоприятные условия для злоумышленников.

Экономическая нестабильность [1]. В условиях экономических трудностей, таких как инфляция и безработица, люди часто становятся более склонными к рискованным инвестициям или слишком оптимистично относятся к обещаниям о быстрых доходах. Это открывает возможности для мошенников использовать жадность и надежды на легкие деньги.

Недостаточная правовая защита и правоприменение. Несмотря на наличие законодательных инициатив и поправок, в Казахстане все еще существуют проблемы с эффективностью расследования и наказания за мошенничество. Это может быть связано с недостаточной квалификацией правоохранителей в новых областях, таких как киберпреступность, или с нехваткой ресурсов для комплексного расследования преступлений.

Финансовое мошенничество. Одним из самых распространенных видов является мошенничество с кредитами, займами, а также обман граждан через фальшивые инвестиционные проекты или схемы "быстрого обогащения". Мошенники часто предлагают низкие процентные ставки, заманчивые условия кредитования или инвестиции в "прибыльные" проекты, не имеющие под собой реальной основы.

Кибермошенничество. С ростом популярности интернета, число случаев кибермошенничества значительно увеличилось. Фишинговые сайты, программы-вымогатели, а также мошенничество в соцсетях – все это стало частью повседневной жизни казахстанцев. Жертвы часто теряют деньги через фальшивые интернет-магазины, поддельные объявления о продаже недвижимости или трудоустройстве.

Недвижимость и автотранспорт. Мошенники активно используют фальшивые объявления о продаже недвижимости, автомобилей, земельных участков. В этом случае злоумышленники предлагают покупателям выгодные условия, но после получения денег исчезают, не предоставив товар или услугу [2].

Социальное мошенничество. В Казахстане также распространены схемы, связанные с социальной помощью и льготами. Мошенники могут обманывать пенсионеров, инвалидов, многодетные семьи, предлагая "помощь" в получении социальных выплат или льгот за определенную плату.

В последние годы Казахстан активизировал борьбу с мошенничеством, совершенствуя законодательство и правоприменительную практику. В 2021 году были внесены изменения в Уголовный кодекс Республики Казахстан, которые ужесточили ответственность за кибермошенничество и другие формы финансовых преступлений. Однако проблема остается острой, и требуется дальнейшая работа по:

Повышению правовой грамотности населения. Это особенно важно для защиты граждан от обмана. Государственные учреждения и банки могут играть ключевую роль в обучении населения безопасному использованию финансовых и интернет-услуг.

Ужесточению наказания за мошенничество. Преступления, связанные с обманом, требуют более строгих санкций, включая большие штрафы и тюремные сроки, чтобы снизить мотивацию для совершения таких преступлений.

Совершенствованию механизмов борьбы с киберпреступностью. Развитие специальных служб, обучение сотрудников и создание эффективных инструментов для борьбы с интернет-мошенниками поможет сократить число преступлений в этой области.

Повышению прозрачности и ответственности со стороны финансовых и социальных институтов. Государственные органы, а также крупные финансовые организации должны активно работать над обеспечением прозрачности своих операций, что снизит риски для клиентов и граждан.

1. Экономическая нестабильность

Экономика Казахстана периодически сталкивается с кризисами, инфляцией и ростом безработицы. В таких условиях люди становятся более уязвимыми, стремясь найти быстрые и легкие способы заработка. Мошенники активно используют эту уязвимость, предлагая инвестиционные схемы с обещанием высокой доходности или другие заманчивые предложения. Когда люди сталкиваются с трудностями в экономике, они становятся более склонными к риску и часто оказываются в ловушке мошенников [3].

2. Низкий уровень финансовой грамотности

Многие казахстанцы, особенно среди старшего поколения, не обладают достаточным уровнем знаний в области финансов, онлайн-безопасности и правовых вопросов. Это позволяет мошенникам использовать отсутствие осведомленности. Например, жертвы часто не могут отличить фальшивую банковскую операцию от настоящей, что приводит к утрате средств через фишинговые сайты, ложные банковские приложения или другие способы обмана [3].

3. Развитие цифровых технологий

Активная цифровизация экономики и повседневной жизни в Казахстане создает новые возможности для мошенников. Рост популярности интернета, онлайн-банкинга и социальных сетей позволяет злоумышленникам находить новые способы обмана. Например, фишинг, взлом аккаунтов, вирусные атаки, ложные интернет-магазины и инвестиционные схемы — все это стало неотъемлемой частью кибермошенничества [3].

4. Недостаточная правовая защита и слабая система правоприменения

Несмотря на усилия государства по борьбе с мошенничеством, в Казахстане существуют проблемы с эффективностью правоприменения. Кибермошенничество и финансовые преступления часто остаются безнаказанными из-за сложности расследования таких дел и недостаточной квалификации правоохранительных органов в этой сфере. Кроме того, законодательство не всегда успевает за быстро меняющимися технологиями, что ограничивает возможности для эффективной защиты граждан [3].

5. Психологические аспекты

Мошенники используют психологические уязвимости людей: жадность, страх, желание получить легкие деньги, доверие к "профессионалам". Люди часто не задумываются о возможных рисках, особенно когда им предлагают решения, которые кажутся слишком хорошими, чтобы быть правдой. Это особенно часто происходит в сферах, где люди хотят быстро улучшить свое финансовое положение или получить высокие доходы [3].

6. Низкий уровень доверия к институтам

Существует определенная недоверчивость к официальным и государственным структурам, таким как банки, правительственные учреждения, страховые компании и другие организации. Это создает условия для развития серого рынка, где мошенники могут действовать, представляясь "настоящими" специалистами или инвесторами, используя доверие людей, не привыкших к жесткому контролю за финансовыми операциями [3].

7. Культурные и социальные факторы

В некоторых случаях распространению мошенничества способствует социальная среда. В Казахстане, как и в других странах постсоветского пространства, существует культура, где коррупция и незаконные схемы были частью общественной жизни на протяжении многих лет. Это

способствует тому, что люди не всегда воспринимают мошенничество как серьезное преступление, а иногда даже считают его нормой [3].

8. Многообразие мошеннических схем

Мошенники в Казахстане используют разнообразные схемы, что делает их сложными для выявления и пресечения. Это могут быть как классические схемы, связанные с обманом в недвижимости или продаже автомобилей, так и современные методы, такие как инвестиции в криптовалюту или фальшивые интернет-магазины. Разнообразие методов увеличивает вероятность того, что кто-то станет жертвой мошенников [3].

Снижение уровня мошенничества в Казахстане — сложная, многогранная задача, требующая комплексного подхода. Проблема требует как системных изменений на уровне государства, так и активного участия граждан, бизнеса и образовательных учреждений. Вот несколько ключевых шагов, которые могут способствовать снижению уровня мошенничества в стране [4]:

1. Повышение правовой грамотности населения

Образование и осведомленность: Организация образовательных кампаний, направленных на повышение финансовой грамотности и осведомленности о видах мошенничества. Это может включать как традиционные лекции и семинары, так и онлайн-курсы, тренинги и информационные кампании в СМИ и соцсетях.

Особое внимание к уязвимым группам: Пожилые люди, социально незащищенные категории граждан часто становятся жертвами мошенников. Требуется проведение специализированных программ по защите этих групп от обмана.

2. Ужесточение наказания за мошенничество

Усиление уголовной ответственности: Принятие и исполнение более строгих законов, которые будут эффективно наказывать мошенников, включая крупные штрафы, длительные тюремные сроки и конфискацию имущества.

Разделение по тяжести преступлений: Создание четкой классификации мошенничества в зависимости от его масштаба (например, мошенничество в интернете, в сфере недвижимости, с банковскими картами и т. д.) и ужесточение наказания за преступления, совершенные с использованием высоких технологий.

3. Повышение прозрачности и ответственности в финансовых и бизнес-структурах

Создание прозрачных условий для бизнеса: Разработка и внедрение стандартов корпоративного управления и антикоррупционных практик. Прозрачность в финансовых операциях и бизнес-процессах помогает минимизировать возможность совершения мошенничества.

Ответственность банков и других финансовых организаций: Требование от финансовых учреждений и компаний, работающих в сфере кредитования и финансовых услуг, обеспечивать безопасность транзакций и информацию о потенциальных рисках для клиентов. Регулярное проведение аудитов и мониторинга.

4. Усиление борьбы с кибермошенничеством

Развитие кибербезопасности: Введение строгих стандартов киберзащиты для граждан, бизнеса и государственных организаций. Это включает как защиту от фишинга, вирусных атак и мошенничества в социальных сетях, так и обучение пользователей базовым принципам безопасности в интернете.

Обучение специалистов: Увеличение количества квалифицированных кадров в области киберпреступности и расширение их возможностей для выявления и пресечения онлайн-махинаций.

5. Создание эффективной системы правоприменения

Укрепление правоохранительных органов: Обучение сотрудников правоохранительных органов и судебной системы по новым методам расследования финансовых и киберпреступлений. Это требует постоянного повышения квалификации, обновления оборудования и программного обеспечения.

Сотрудничество с международными структурами: Совместная работа с международными организациями и государствами для борьбы с транснациональными мошенническими схемами. Казахстан может активно сотрудничать с Интерполом и другими правоохранительными агентствами для пресечения преступных сетей.

6. Разработка механизмов защиты от мошенничества в сфере недвижимости и крупных сделок

Реестр прав собственности: Разработка и внедрение электронных реестров прав на недвижимость и автотранспорт, которые позволят гражданам проверять легитимность сделок и прав собственности.

Мониторинг крупных сделок: Введение обязательного контроля за крупными финансовыми сделками и более строгие требования к сделкам с недвижимостью, включая обязательную проверку на мошенничество.

7. Привлечение бизнеса и частного сектора к борьбе с мошенничеством

Развитие партнерства с бизнесом: Привлечение частных компаний, особенно банков, страховых компаний и онлайн-платформ, к инициативам по борьбе с мошенничеством. Разработка совместных проектов, направленных на повышение безопасности и доверия со стороны потребителей.

Создание системы вознаграждений: Внедрение системы поощрений для тех, кто помогает выявить случаи мошенничества, например, через анонимные горячие линии и системы уведомлений.

8. Использование технологий для мониторинга и анализа мошенничества

Внедрение искусственного интеллекта и Big Data: Использование технологий для анализа данных и выявления подозрительных транзакций или мошеннических схем в реальном времени. Это может включать алгоритмы для выявления аномальных паттернов, что поможет обнаружить мошенничество на ранних стадиях.

Внедрение блокчейн-технологий: Для повышения прозрачности и защиты данных можно использовать блокчейн для регистрации сделок и финансовых операций, что значительно усложнит фальсификацию данных и мошенничество.

9. Социальная поддержка и профилактика

Социальная защита пострадавших: Создание программ поддержки для жертв мошенничества, включая помощь в восстановлении их финансов и социальной репутации.

Профилактические мероприятия: Организация регулярных информационных кампаний, направленных на предупреждение мошенничества в различных сферах жизни, в том числе через телевидение, радио, интернет-ресурсы и общественные мероприятия.

Распространенность мошенничества в Казахстане обусловлена рядом факторов, включая экономическую нестабильность, низкий уровень финансовой грамотности населения, развитие цифровых технологий и проблемы с правоприменением. Борьба с этим явлением требует комплексного подхода, включая повышение осведомленности граждан, улучшение законодательства и более эффективное правоприменение [5].

Мошенничество в Казахстане продолжает оставаться серьезной проблемой, требующей комплексного подхода. Важно объединение усилий государства, правоохранительных органов, бизнеса и гражданского общества для создания безопасной и прозрачной среды, в которой каждый сможет защищать свои права и интересы [5].

Мошенничество в Казахстане, как и в других странах, является сложным и многогранным явлением, вызванным рядом факторов.

Список литературы:

1. Коваленко, Е.С. (2017). Экономические преступления и их влияние на экономику. Алматы:
2. Сорокин, В.В. (2019). Правовые основы борьбы с мошенничеством в России и СНГ. Санкт-Петербург:
3. Соколова, И. В. (2016). Криминология и борьба с мошенничеством. Москва: Омега.
4. Жанузакова, К. (2021). Мошенничество в Казахстане: анализ и меры противодействия.
5. Национальный центр по борьбе с киберпреступностью Казахстана. (2023). Как защитить себя от интернет-мошенничества. <https://cybercrime.kz>

ӨОЖ 338.24.001.76

АЙМАҚТА ЖҰМЫССЫЗДЫҚТЫ ЖОЮДЫҢ НЕГІЗГІ ФАКТОРЛАРЫНА МЕМЛЕКЕТТІК ОРГАНДАРДЫҢ РОЛІ

Бердібек А., М.Х. Дулати атындағы Тараз университетінің 6B04128 «Менеджмент»
білім беру бағдарламасының 4 курс студенті Тараз қ., akmaral_alihankyzy@mail.ru

Мусаева Г.Қ., э.ғ.к., доцент м.а. М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті,
Тараз қ., Gulnar_aru71@list.ru

Аңдатпа: Бұл мақалада халықты жұмыспен қамтудың қазіргі жағдайы және өзгерісі қарастырылады. Жұмыссыздықтың түрі және оны шешудегі мемлекеттің рөлі де қарастырылды. Аймақтарда жұмыспен қамтамасыз етуге және халықты әлеуметтік қорғау қызметі халықты жұмыспен қамтуда мемлекеттік қолдаудың әдістері туралы айтылады.

Кілт сөздер: жұмыссыздық, жұмысбастылық, азаматтарға қолдау, жұмыспен қамтудың әдістері.

Жұмыссыздық деңгейі ол - еңбекке жарамды халықтың жалпы санындағы жұмыспен қамтылмаған халықтың үлесін айқындайтын Еңбек нарығының негізгі индикаторы болып табылады. Бұл көрсеткіш ел экономикасының ағымдағы жағдайын сипаттайды. Экономикалық ғылымның көптеген өкілдерінің пікірінше, жұмыссыздық деңгейі шамамен 4-5% қалыпты, 4% - дан азы экономиканың өсуін, ал 5% - дан жоғары оның құлдырауының айқын көрінісі бола алады.

Жұмыссыздықтың тым төмен деңгейі жалақының өсуіне, инфляцияның өсуіне және сәйкесінше болашақта пайыздық мөлшерлемелердің өсуіне әкеледі. Экономикалық жағдайдан басқа, жұмыссыздық деңгейіне салық жүйесіне, ең төменгі жалақы мөлшері, мемлекеттің халықты әлеуметтік қолдау деңгейі, кәсіподақтардың жетілуі және басқа да факторлар әсер етеді. Жұмыссыздықтың жоғары деңгейі күрделі проблема болып табылатындықтан, мемлекет оны төмендету бағытында әрекет етеді: халықты жұмыспен қамту орталықтарының жұмыс істеуін және жұмыссыздық бойынша жәрдемақы төлеуді қамтамасыз етеді; инвестициялар мен ірі мемлекеттік тапсырыстар есебінен жаңа жұмыс орындарын құрады [1,4].

Жұмыссыздыққа қарсы күрес - жұмыссыздық деңгейін төмендету жөніндегі шаралар кешені. Жұмыссыздықпен күресу әдістерін белгілі бір елдің және мемлекеттің билігі анықтайды. Бұл әдістерді тиімді жүзеге асыру үшін жұмыс күшінің сұранысы мен ұсынысының арақатынасын анықтайтын факторларды анықтау қажет. Еңбек нарығына әсер етудің факторға бағытталған саясаты ғана нәтиже бере алатыны анық. Жұмыссыздықты азайту өте қиын, өйткені оның көптеген түрлері бар. Сондықтан жұмыссыздықпен күресудің бірыңғай әдісін әзірлеу мүмкін емес болғандықтан, кез келген мемлекет бұл мәселені шешу үшін жұмыссыздықтың әр түріне жеке жеке дара әдістерді қолдануы керек.

Жұмыссыздар деңгейі өскен. Егер 2023 жылғы наурызда 265,8 мың жұмыссыз (жұмысшы халық санының 2,7%) болса, 2024 жылы – 294 мың (3,1%). Өсім-28,2 мың адамды құрады. Бұл көрсеткішті төмендету шарасын мемлекет аймақ, аймаққа бөліп қарастыруды жөн көрді [2,3].

Жұмыссыздықтың барлық түрлеріне ортақ шаралар:

Жаңа жұмыс орындарын құру, ол еңбек биржаларын және жұмыспен қамту қызметтерінің өзге де түрлерін құру болып табылады.

1) Үйкеліс жұмыссыздығымен күресу шаралары:

- еңбек нарығын ақпараттық қамтамасыз ету жүйесін жетілдіру;
- бұл үшін арнайы қызметтер құру.

2) Құрылымдық жұмыссыздықпен күресу шаралары:

- жұмыссыздарды қайта даярлау және қайта даярлау үшін мүмкіндіктер жасау;
 - онымен айналысатын жеке және Мемлекеттік қызметтерді қолдау;
- нарықты қорғаудың протекционистік шаралары.

3) Маргиналды жұмыссыздықпен:

- халықтың әлсіз қорғалған топтарын әлеуметтік қорғау;
- қылмыспен күрес.

4) Технологиялық жұмыссыздықпен:

- қызметкерлердің біліктілігін арттыру; - технологиялық прогресті тежеу немесе оның нәтижелерін енгізу қарқынын бәсеңдету.

5) Циклдік жұмыссыздықпен:

- тұрақтандыру саясатын жүргізу;
- мемлекеттің қосымша жұмыс орындарын құруы.

Мемлекеттік органдар, жеке аймаққа келгенде, сол жұмыссыздық деңгейін төмендету қажет аймақтың өзіндік орналасу ерекшеліктерін және де қандай бағытқа көбірек бет бұрғанын анықтау арқылы сол аймаққа дара жоба жасалынады. Ол жұмыссыздық деңгейін төмендету жұмыстарының сәтті және оперативті түрде жүзеге асуына кепілділік пайызын жоғарылатады. Мемлекеттік орган қозғаушы рөл ретінде жұмыс атқарады. Оған мысал, олар жұмыссыз азаматтарға материалдық және әлеуметтік көмек көрсету және жұмысты өз бетінше таңдау құқығын құрметтей отырып, адамдардың жұмыспен қамтылуына әсер ететін экономикалық тактикаларды жүзеге асырады.

Кез келген қоғамдағы экономикалық даму барысында тұтыну тауарларының сұранымы құрылымында және өндіріс технологиясында маңызды өзгерістер болады. Бұл өзгерістер өз кезегінде жұмыс күшіне жалпы сұранымның құрылымын да өзгертеді. Осындай өзгерістерге байланысты кәсіптердің кейбір түрлері азаяды не қысқарады, ал басқа бір түрлері көбейеді. Қоғамдағы жұмыссыздықтың пайда болу себебі жұмыс күшінің осы өзгерістерге баяу ыңғайланатындығына және оның құрылымының нақты жұмыс орнына сай келмейтіндігіне байланысты болады. Фрикциялық жұмыссыздық пен құрылымдық жұмыссыздық арасындағы елеулі ерекшелік мынада: бірінші жағдайда жұмыссыздарда еңбек нарығында ұсынуына болатын дағды, машық бар, ал екінші жағдайда олар қайта даярланбайынша, қосымша оқып біліктілігін арттырмайынша, тіпті тұрғылықты жерін ауыстырмайынша жұмыс таба алмайды. Фрикциялық

жұмыссыздық неғұрлым қысқа мерзімді сипатта болады, ал құрылымдық жұмыссыздық неғұрлым ұзақ мерзімді сипатта болады, сондықтан ол қоғамдағы неғұрлым елеулі жұмыссыздық болып табылады. Циклдік жұмыссыздық – елдегі тауарлар мен көрсетілетін қызметтерге жиынтық сұранымның күрт азаюы салдарынан болатын құбылыс. Осы себептен оны кейде сұранымның тапшылығына байланысты жұмыссыздық деп те атайды. Циклдік жұмыссыздық – кез келген қоғам үшін экономикалық және әлеуметтік дағдарыс болып саналады [3].

Экономикалық дағдарыс (экономикалық дамудың құлдырауы, тоқырау) елдегі еңбекке қабілетті тұрғындардың елеулі бөлігінің бостан босқа уақыт өткізуіне әкеліп соғады, ал мұндай жағдай олардың біліктілігінің жоғалуына, адамгершілік қадір-қасиеттің азғындауына, әлеуметтік және саяси жанжалдарға апарып соқтырады [3].

Жұмыссыздық – барлық қоғамда болып тұратын құбылыс. Нарықтық экономикасы дамыған елдерде, мысалы, АҚШ-та, еңбекке қабілетті тұрғындардың жұмыспен толық қамтылуы жұмыссыздық мүлдем жоқ дегенді білдірмейді. Фрикциялық және құрылымдық жұмыссыздық болмай қоймайды деп есептеледі. Демек, елдегі тұрғындардың жұмыспен толық қамтылуы – ол елде циклдік жұмыссыздықтың жоқтығын білдіреді. Жұмыспен толық қамтылу кезіндегі жұмыссыздық деңгейі оның табиғи деңгейі болып саналады. Мұндай жағдай елдегі жұмыс күшінің рыноктары теңдестірілгенде, яғни жұмыс іздеушілердің саны бос жұмыс орындарының санына тең болғанда пайда болады. Жұмыссыздықтың табиғи деңгейі қоғамдағы оң құбылыс болып есептеледі. Өйткені “фрикциялық” жұмыссыздарға бос жұмыс орнын табу үшін әрқашан уақыт керек, “құрылымдық” жұмыссыздарға да біліктілігін жетілдіру, жаңа мамандық алу үшін немесе жұмыс табу мақсатымен басқа жерге көшу үшін уақыт керек. Егер жұмыс іздеушілердің саны бос жұмыс орнынан асып түссе, онда жұмыс күші рыногінің тең болмағаны. Екінші жағынан, жиынтық сұраным молайған жағдайда жұмыс күшінің “жетіспеушілігі” сезіледі, яғни бос жұмыс орындарының саны жұмысқа мұқтаждардың санынан асып түседі. Қазақстанда нарықтық экономикаға өту кезеңінде бұрынғы тиімсіз кәсіпорындар мен ауыл шаруашылық мекемелерінің жұмысын уақытша тоқтатып, жабылуына, банкротқа ұшырауына, жекешелендіріліп, қайта құрылуына байланысты құрылымдық жұмыссыздық құбылысы байқалды. Елдегі түбегейлі әлеуметтік-экономикалық реформалар барысында жаңа жұмыс орындары ашылуына, ішкі, сыртқы инвестициялар көмегімен, бірқатар өндіріс ошақтары мен ауыл шаруашылығының жандануына орай, ауылды қайта өркендетудің 3 жылдық бағдарламасына байланысты жұмыссыздық деңгейі де біртіндеп табиғи деңгейге түсе бастады [4].

Жұмыссыздықпен күрес жолдары;

- тапсырма биржалары мен жұмыспен қамту қызметтерінің басқа да түрлерін құру;
- жаңа жұмыс орындарын ашу;
- оқыту және жұмыссыздарды оқыту үшін мүмкіндіктер жасау;
- қылмысқа қарсы күрес;
- мінез-құлық тұрақтандыру саясаты;
- мемлекет үшін қосымша жұмыс орындарын құру;
- мұндай журналистер, экономистер, дизайнерлер, құрылысшылар және басқа сарапшылар кейбір профильдер, табу үшін арнайы орындарын құру;

Жұмыссыздық салдары [4].

Жұмыссыздықтың салдары қандай болады және ол қоғамға несімен қауіпті:

• Адам еңбегі дегеніміз капитал сияқты жинап қоюға, қордалауға келмейтін айрықша ресурс. Жоғалған жұмыс уақытын орынына келтіру мүмкін емес, сондықтан жұмыссыздық салдарынан шығарылмаған және көрсетілмеген тауар мен қызметтің орыны өтелмейді.

• Егер адам жұмысынан айырылса, сөйтіп жалақысыз қалса ол қалайда күнкөріс көзін іздейді. Бұл жағдайда мемлекет жұмыссызға жағдай жасауды өз моынына алады. Алайда жұмыссыздығы үшін берілетін жәрдемақы тауар шығарғаны, қызмет көрсеткені үшін берілген сыйақы бола алмайды, себебі жұмыссыз адам ешнәрсе шығармайды, демек елдің әл-ауқаты да жоғарыламайды.

• Жұмыссыздар санының көбеюі тауар мен қызметке сұранымды азайтады. Халықтың табысының азаюы сұраныстың азаюының бір себебі екендігін ілгеріде көрдік. Тауаға сұраныстың азаюы өз кезегінде өндірістің кемуіне және жұмыссыздықтың одан әрі өршуіне жол ашады, себебі өндірістің кемуі жұмыс орындарының қысқарып, жалақының кемуіне әкелетін жолдың басы. Сөйтіп қоғам өзі құрған тұзаққа өзі түседі.

• Елде жұмыссыздықты саяси жағдайдың шиленісуі өршітіп жібере алады, себебі әбден ашынған халық жұмыстың, ақшаның жоқтығы діңкелеткен адамдар үкімет өзгерсе жағдайымыз жақсара ма деген үмітпен қандай да бір ереуілге, шеруге, төңкеріске қатысуға даяр тұрады.

• Жұмыссыздық қылмыс, әсіресе жастар арасында қылмыс тамырланатын ұя, себебі күнкөріс көзін таба алмаған кісі оның басқа жолдарын, көбінесе қылмыспен пайда табу жолдарын іздестіруге көшеді.

Әдебиеттер тізімі:

1. С.Қ. Бекмолдин., С.С.Мауленова. Экономикалық теория. Алматы 2018 ж. 249 б.
2. Темірбекова А.Б. Экономикалық теория негіздері. Алматы 2019 ж. 220 б.
3. Алпысбаева С.Н. “Экономика рынка труда”, Караганда, 2016ж. 320 б.
4. Әкімбеков С., Баймұхаметова А.С., Жанайдаров І.А. Экономикалық теория. Алматы, 2017 ж. 285 б.

ӨОЖ 010.64

SRM (SUPPLIER RELATIONSHIP MANAGEMENT) - ЖЕТКІЗУШІЛЕРМЕН ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТЫ БАСҚАРУ ЖҮЙЕСІН ЕНГІЗУ

Бердібек А., М.Х. Дулати атындағы Тараз университетінің 6B04128 «Менеджмент» білім беру бағдарламасының 4 курс студенті Тараз қ., akmaralbereke2017@gmail.com

Сүлейменова И.К., PhD, аға оқытушы, Тараз қ., М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, indira075@mail.ru

Аңдатпа: Жеткізушілермен жұмыс істеу кезінде көптеген бизнес-процестер орын алады, және оларды бақылау қажеттілігі туындайды. Ынтымақтастықты дұрыс ұйымдастыру қызмет көрсету және сатып алу шығындарын азайтуға, жеткізушілермен қарым-қатынасты жақсартуға және жақсы шарттар алуға мүмкіндік береді. SRM жүйелер сатып алу процестерін бақылауға, барлық әрекеттерді бақылауға, жеткізушілерді сегменттеуге және сатып алуды басқарудың нақты стратегиясын қалыптастыруға мүмкіндік беретін жүйе.

Тақырыптың өзектілігі соңғы жылдарда Жасанды интеллект және технологиялық программалар қарқынды дамуда. Осы техно-қарқынмен қоса түрлі кәсіпорындар мен өндіріс орындарына жеткізушілерді тиімді талдау және қарым-қатынасты басқару алдыңғы маңызды рольдердің бірін алып отыр. Бұл тақырыпта «SRM», «жеткізушілермен қарым-қатынас», «бәсекеге қабілеттілік», «стратегия», «жаңашыл енгізулер», «өндіріс», ұғымдары тәңірегінде қалыптасады.

Кілт сөздер: жеткізушілер, SRM жүйесі, стратегия, бәсекелестік, қарым-қатынас.

SRM қатынастарын басқару (немесе жеткізушілермен қарым-қатынасты басқару) тұжырымдамасы 1983 жылы McKinsey кеңес берушісі Питер Кралич компанияның клиенттерін активтерді (сатып алуларды) басқаруда көбірек өнім шығаруға шақырған кезде басталды.

Оның айтуынша, тұтынушылар өнім топтарының компанияның тәуекелдері мен артықшылықтарына әсерін түсіну және тәуекелдерді азайтатын және пайданы арттыратын тұтынушыларды басқару талаптарын жақсарту үшін күресуі керек [1].

SRM жеке өндірушілердің санын және бизнестің үздіксіздігі мен өндірісі үшін не қажет екенін анықтау үшін келеді. Әрбір клиенттің маңыздылығын білу менеджерлерге клиенттермен жақсы қарым-қатынас орнатуға көмектеседі. Srm-сатып алуды басқару, жобаларды басқару және пайдалану сияқты салаларда процессорлармен байланыста болатын сатып алу техниктері үшін пайдалы сатып алуды басқарудың көптеген зерттеулерінің бірі [1].

Мысалы, кеңсе тауарлары компанияның кірістілігіне әсер етпейді және олардың болмауы айтарлықтай қауіп төндірмейді. Алайда, егер электрониканың ірі өндірушісі Foxconn сәтсіздікке ұшыраса, бұл Apple сияқты танымал брендтердің жұмысына үлкен қауіп төндіреді. Шынында да, Foxconn мен Apple-дің тағдырлары бір-бірімен тығыз байланысты, олар стратегиялық одақ құрды.

Бұл стратегиялық серіктестік сатып алушы ұйымға елеулі міндеттер жүктейді, ал жеткізушілерді басқару жүйесінің өзі жеткіліксіз. Олар жеткізушінің қызметіне қатысуы керек, мұқият үйлестірілген жоспарлауды және көптеген кездесулер мен келіссөздерді қамтуы керек. Мұндай қатынастарды басқару кеңсе тауарларын сатып алуға арналған келісімшарттардан гөрі көп күш жұмсауды қажет етеді.

Ең алдымен, Жеткізушілермен қарым-қатынасты басқару процесіне тоқталатын болсақ, бұл бес маңызды қадамды қамтитын айналмалы жол:

- Жеткізушілерді сегментациялау: осы бастапқы кезеңде жеткізушілер базасын санаттау жүзеге асырылады. Бұл құнды ақпарат алуға, ықтимал тәуекелдерді анықтауға, үнемдеу мүмкіндіктерін ашуға және жеткізушілермен қарым-қатынасты нығайтуға мүмкіндік береді. Сегменттеу бизнес үшін ең маңызды нәрсеге байланысты позиция түрі, саны, тәуекел (квалификалық матрицаны қолдану арқылы), орналасқан жері, бағасы, тұрақтылығы және т.б. сияқты әртүрлі критерийлер негізінде жүзеге асырылуы мүмкін [2].

- Провайдерлермен жұмыс жоспарын әзірлеу. Компоненттерді талдаудың бейімделу стратегиясын жасаудағы келесі қадам. Бұл келіссөздер туралы келісімдер мен бағаларды белгілеуді, байланыс жүйелерін жетілдіруді және тәуекел мен тәуелділікті азайту мақсатында бизнесті қосымша жеткізушілер арасында бөлуге тырысуды қамтиды [2].

- Қарым-қатынасты қалыптастыру. Бұл кезеңде жеткізушілермен байланысты тереңдетуге баса назар аударылады. Ол транзакциялардан асып түседі, бағаның өзгеруі туралы алдын-ала хабарлау, жарнамалық іс-шаралар және ықтимал тапшылық сияқты нәрселерді қамтуы мүмкін қарым-қатынасты нығайтады. Негізінде, бұл сіздің жеткізушілеріңіздің сізді білуін және сіздің бизнес қажеттіліктеріңізге бейімделуін қамтамасыз етеді [3].

- Стратегиялық іске асыру: тиімділікті арттыру, құндылықты арттыру және жеткізушілердің әрбір тобы алға қойған мақсаттарға жету үшін стратегиялық даму кезеңінде анықталған стратегиялар мен бастамаларды жүзеге асыру. Ол сатып алушы ұйым үшін де, оның жеткізушілері үшін де тиімді нақты нәтижелерге қол жеткізу арқылы стратегиялық мақсаттарға қол жеткізуді қамтамасыз ету үшін келісімшарттарды басқаруды, тапсырыстарды орындауды, тиімділікті басқаруды және жеткізушілермен белсенді ынтымақтастықты қамтуы мүмкін [3].

- Жақсартулар және үздіксіз жетілдірулер. Жеткізушілердің жұмысын үздіксіз бағалау жеткізушілермен қарым-қатынасты тиімді басқару үшін өте маңызды. Бұл жеткізу уақыты мен дәлдігін, өнімнің сапасын, экономикалық тиімділігін, жеткізу уақытын және жауап беру уақытын бағалауды қамтуы мүмкін. Операциялық деректер цикліге жіберіледі, сонымен қатар келесі фазалық циклды және стратегиялық дамуды енгізеді, ол бар болған жағдайда неғұрлым серпінді және түсінікті циклды тудырады.

SRM жүйесін дұрыс енгізу:

Ең алдымен, бұл технология бизнес-процестерді автоматтандыруды қажет ететін ірі компанияларға, мәмілелердің нақты регламентін сақтау өте маңызды мемлекеттік кәсіпорындарға және сатып алу тиімділігін арттыру маңызды кәсіпорындарға қажет[4]. Ол сондай-ақ электрондық құжат айналымын, ішкі коммуникацияларды, басқаруды орталықтандыруды қажет ететін компанияларға қажет.

1) Бизнес талдауы жүргізілуде. Бірінші кезекте сіздің бизнес салаңызды талдау және қажеттіліктерді анықтау қажет. Содан кейін шешімдерді таңдап, SRM енгізу сізге сәйкес келетінін анықтаңыз. Сондай-ақ нақты іс-қимыл жоспарын дайындаңыз.

2) Прототип әзірленуде, әзірлеушілерге техникалық шарттар жасалуда, біз компаниямен кезеңдік келісімшарттар жасаймыз. Сіз әр деңгейді басқара аласыз және дамудың тиімділігін тексере аласыз [4].

3) Бағдарламалық жасақтама әзірленуде, дизайнерлер интерфейсті әзірлеуде және сіздің бизнесіңіз үшін арнайы SRM жүйесі әзірленуде. Тестілеу деңгейлері әзірлеу процесінде жүргізіледі.

4) Кәсіпорынға жүйені енгізу. Біздің мамандар қажетті бағдарламалық жасақтаманы орнатады, барлық параметрлерді орнатады, жүйені іске қосады және кәсіпорынға қосады. Сіздің қызметкерлеріңіз оқытылады, біз осы құралмен қалай жұмыс істеу керектігін көрсетеміз.

5) Техникалық қолдау көрсетіледі. Біз кепілдік міндеттемелерін ұсынамыз, онда біз өнімділікті қарастырамыз. Біз толық қолдау қызметтерін ұсынамыз және бәрі жұмыс істейтініне көз жеткіземіз [5].

Осылайша, SRM жүйесі бизнесте жүзеге асырылады. Процесс жылдам емес, бірақ сатып алудың тиімділігін айтарлықтай арттырады және оны жаңа деңгейге көтереді [5].

COVID-19 пандемиясынан кейінгі жылдары жеткізу тізбегіндегі тұрақтылыққа қол жеткізудің маңыздылығы жиі пайда болды. Бұл осы мақсатқа жетудегі көптеген қиындықтарды жеңе алатын сенімді SRM бағдарламасының маңыздылығын көрсетеді. SRM жүйелері көбінесе ұйымның іскери операцияларын қолдайтын басқа жүйелермен байланысты. SRM жүйесін бизнеске енгізу жылдам процесс емес. Бұл инвестицияны қажет етеді және барлық компаниялар мұндай әрекеттерге дайын емес. Бірақ бұл инвестиция өз жемісін береді, өйткені жабдықтау және жабдықтау шығындары айтарлықтай төмендейді және көптеген жүйелер жөнделеді.

1. Sethi, Sachin. Enhancing supplier relationship management using SAP SRM. 2nd ed. Boston, MA: Galileo Press, 2010.
2. Kleemann, Florian C. Supplier Relationship Management im Performance-based Contracting. Wiesbaden: Springer Fachmedien Wiesbaden, 2014.
3. Жеткізушілермен қарым-қатынасты басқарудың ең жақсы тәжірибелері және оларды әуе күштерінің материалдық қолбасшылығына ерте енгізу. Санта-Моника, Калифорния: RAND, 2011.
4. [https://www.techtarget.com/searcherp/definition/supplier-relationship-management-SRM#:~:text=Supplier%20relationship%20management%20\(SRM\)%20is,strategies%20to%20improve%20their%20performance](https://www.techtarget.com/searcherp/definition/supplier-relationship-management-SRM#:~:text=Supplier%20relationship%20management%20(SRM)%20is,strategies%20to%20improve%20their%20performance)
5. <https://strategicmanagementinsight.com/tools/supplier-relationship-management-srm/>

УДК 338.43

SWOT-АНАЛИЗ РЫНКА СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОЙ ПРОДУКЦИИ РЕГИОНА

Гафуров Ш., студент 3 курса образовательной программы 6B04114 «Государственное и местное управление, Таразский университет имени М.Х. Дулати, г. Тараз, gafurov_2001@inbox.ru

Наренова А.Н., ассоциированный профессор (доцент) кафедры «Экономика и менеджмент», Таразский университет имени М.Х. Дулати, г. Тараз, an.narenova@dulaty.kz

Аннотация: В условиях современного развития аграрного сектора Казахстана вопросы повышения эффективности сельского хозяйства, особенно на региональном уровне, приобретают особую актуальность. Сельское хозяйство занимает значительное место в структуре экономики страны, обеспечивая не только продовольственную безопасность, но и экономическую устойчивость регионов, включая Жамбылскую область. Байзакский район, как один из аграрно-ориентированных районов региона, играет важную роль в производстве сельскохозяйственной продукции и обладает большим потенциалом для дальнейшего развития. Изучение текущего состояния, выявление сильных и слабых сторон, а также возможностей и угроз для сельскохозяйственного рынка района, является необходимым шагом для создания эффективных стратегий развития, обеспечивающих устойчивый рост и конкурентоспособность аграрного сектора, необходимость разработки комплексного подхода к анализу сельскохозяйственного рынка района с целью выявления направлений для его развития и минимизации существующих рисков.

Ключевые слова: аграрный сектор, эффективность сельского хозяйства, продовольственная безопасность, регион, сельскохозяйственная продукция, стратегии развития

Рынок сельскохозяйственной продукции района в 2024 году демонстрирует устойчивый рост и разнообразие видов деятельности в области сельского хозяйства, переработки и поддерживающей инфраструктуры [1,2]. За первые шесть месяцев текущего года промышленными предприятиями района произведено продукции на сумму 1477,6 млн. тенге, что представляет собой значительное увеличение объема по сравнению с аналогичным периодом 2023 года. Индекс физического объема (ИФО) составляет 109,8%, что немного уступает областному показателю в 111,1%. Важную роль в этом росте сыграло развитие как растениеводства, так и животноводства, что позволило достигнуть общего объема валовой продукции сельского хозяйства в 9487,8 млн. тенге или 104,1% к предыдущему периоду.

За период с января по июнь 2024 года объем продукции сельского хозяйства составил 6527,8 млн. тенге, а ИФО – 106,3% по сравнению с аналогичным периодом прошлого года. Этот рост обусловлен увеличением объемов производства в животноводстве и растениеводстве. Растениеводство дало продукции на сумму 157,4 млн. тенге, а животноводство – на 6527,8 млн. тенге. В частности, в районе наблюдается увеличение поголовья скота, что способствует росту экспорта мяса: на сегодняшний день экспортировано 116,8 тонн мяса [3, 4].

Общая площадь сельскохозяйственных земель в Байзакском районе составляет 446,3 тыс. га. Из них 64,3 тыс. га занимают пахотные земли, 31,2 тыс. га – поливные угодья, 0,5 тыс. га – многолетние насаждения, 6,6 тыс. га – сенокосы, а 339,4 тыс. га – пастбища. В этом году площадь пахотных земель увеличилась на 1683,2 га или 3,2%, что свидетельствует о стремлении к увеличению сельскохозяйственного потенциала района. Для улучшения учета земель, 50800 га уже внесены в электронную карту, что составляет 102,2% от запланированного объема. Ожидается, что такой контроль за землепользованием позволит повысить эффективность использования пастбищ и полей.

Кроме того, в текущем году из государственной собственности возвращено 293,6 га земель, что создает дополнительные возможности для развития местных фермерских хозяйств. В Байзакском

районе действуют 5 теплиц на площади 5,2 га, а также подключены 7 семейных теплиц площадью 0,8 га. В результате очистки 154,6 км каналов крестьянские хозяйства получили возможность ввести в оборот 13701 га земли. Улучшение системы водоснабжения позволяет более эффективно использовать сельскохозяйственные угодья, особенно в условиях засушливого климата [5, 6].

Для поддержания плодородия почвы и повышения урожайности, 193 хозяйства района подали заявки на 3692 тонны удобрений, из которых получено 2036 тонн (73,6%). Также поступило 1426,6 тонн фосфогипса, что составляет 15,9% от запланированного объема. В текущем году по сниженной цене было выделено 1250 тонн дизельного топлива, из которых крестьяне получили 1104 тонны.

Техническая модернизация сельского хозяйства является ключевым направлением для увеличения производительности и качества продукции. За первые шесть месяцев 2024 года 22 хозяйства приобрели 35 единиц новой техники на общую сумму 208,7 млн. тенге, включая комбайны, тракторы и другое оборудование [7, 8]. Это существенно превышает показатели предыдущего года, когда было закуплено всего 21 единица техники на 110,3 млн. тенге. Данный прогресс способствует улучшению сельскохозяйственного процесса и поддержке фермеров в их работе.

Сельское хозяйство в районе также сталкивается с проблемой отсутствия перерабатывающих предприятий, несмотря на производство 160 тысяч тонн овощей. В 2024 году частный предприниматель Жабатаева Л. разработала проект по строительству консервного цеха стоимостью 430 млн. тенге и овощехранилища вместимостью 3 тыс. тонн. Этот проект включен в карту поддержки областного предпринимательства, и для него уже выделен земельный участок. Важной особенностью сельского хозяйства района является создание кооперативов, объединяющих 807 участников в 50 сельскохозяйственных кооперативов. Из них 17 кооперативов созданы на базе частных хозяйств, из которых 11 – молочные, 4 – мясные, 1 – птицеводческий, 1 – для хранения овощей. В настоящее время активно работают 9 кооперативов, остальные же временно приостановили деятельность по финансовым причинам.

Кооперативы района получили кредиты на сумму 628,8 млн. тенге, которые были использованы для приобретения дойных коров, транспорта для перевозки молока и оборудования для производства комбикормов [9, 10]. Такая поддержка позволяет фермерам объединяться для увеличения объемов производства и повышения качества продукции. Значительное внимание уделяется развитию инфраструктуры района. Объем инвестиций в основной капитал за шесть месяцев 2024 года составил 6685,5 млн. тенге, что на 108,4% выше аналогичного периода прошлого года. В районе продолжается строительство жилья, водоснабжения и газификации. На текущий момент 43 населенных пункта из 252 обеспечены газом (58,1%), и разработана документация для газификации еще 21 села.

Рынок сельскохозяйственной продукции района показывает значительный потенциал для роста и развития. Меры, принятые в 2024 году, позволили улучшить инфраструктуру, увеличить объемы производства, поддержать фермеров и способствовать созданию новых рабочих мест. Однако остаются актуальными вопросы, такие как развитие перерабатывающих предприятий, улучшение водоснабжения и газификации [11, 12].

SWOT-анализ рынка сельскохозяйственной продукции позволяет выделить основные сильные и слабые стороны, а также выявить возможности для развития и угрозы, с которыми может столкнуться сектор. Этот анализ дает полное представление о текущей ситуации и служит инструментом для стратегического планирования, направленного на улучшение эффективности сельскохозяйственного производства и инфраструктуры района (табл. 1).

Таблица 1.

SWOT-анализ рынка сельскохозяйственной продукции

Сильные стороны (Strengths)	Слабые стороны (Weaknesses)
- обширные сельскохозяйственные угодья: Байзакский район обладает значительными сельскохозяйственными площадями — 446,3 тыс. га, из которых 64,3 тыс. га занимают пахотные земли. Это позволяет производить широкий спектр сельскохозяйственных культур и развивать животноводство на обширных пастбищах;	- отсутствие перерабатывающих предприятий: Хотя район производит большое количество овощей и мяса, перерабатывающих предприятий в Байзакском районе нет, что снижает добавленную стоимость продукции и ограничивает возможности для экспорта. Это создает зависимость от сырьевого производства и не позволяет полностью использовать потенциал сельского хозяйства;
- развитая животноводческая отрасль: На сегодняшний день животноводство является основным источником дохода	- нехватка современных технологий: Сельское хозяйство в районе в значительной мере зависит от традиционных методов производства, и внедрение

для сельского хозяйства района. Экспортировано 116,8 тонн мяса благодаря значительному поголовью скота и продуктивности животноводческих хозяйств. Это повышает экспортный потенциал и обеспечивает район стабильными доходами;	современных технологий, таких как цифровизация процессов и точное земледелие, все еще недостаточно активно. Это ограничивает возможности повышения производительности и устойчивости хозяйств;
- государственная поддержка и финансирование: Местные фермеры получают льготное дизельное топливо и удобрения, что снижает затраты на производство и повышает доходность сельского хозяйства. Внедрение субсидий и кредитования позволяет приобретать технику, развивать инфраструктуру и обновлять материальную базу фермерских хозяйств;	- низкий уровень механизации и устаревшее оборудование: Несмотря на недавние закупки новой техники, многие фермерские хозяйства все еще используют устаревшее оборудование. Это снижает эффективность работы и увеличивает издержки на обслуживание техники;
- активное развитие кооперативов: В районе сформировано 50 сельскохозяйственных кооперативов, которые объединяют более 800 участников. Кооперативы закупают оборудование, получают кредиты и обеспечивают производство молока, мяса и других продуктов на более высоком уровне, что способствует повышению качества и доступности продукции;	- неравномерное развитие инфраструктуры: Газификация и водоснабжение охватывают лишь часть населенных пунктов района, что снижает комфортность жизни и усложняет ведение сельского хозяйства. Это особенно важно для районов с большим числом фермерских хозяйств, которым необходим доступ к качественной инфраструктуре;
- поддержка инфраструктуры для водоснабжения: Очистка каналов и восстановление ирригационных объектов способствует введению в оборот больших площадей земли, что обеспечивает устойчивое сельскохозяйственное производство даже в условиях засушливого климата.	- финансовые проблемы некоторых кооперативов: Из 17 кооперативов, созданных на основе частных подсобных хозяйств, 8 временно прекратили деятельность из-за нехватки средств. Это говорит о необходимости дополнительной финансовой поддержки для устойчивого развития кооперативов.
Возможности (Opportunities)	Угрозы (Threats)
- развитие перерабатывающих предприятий: Создание консервного цеха и овощехранилища (проекта Жабатаевой Л.) открывает возможности для переработки и хранения продукции, что увеличит добавленную стоимость сельскохозяйственной продукции и позволит создать дополнительные рабочие места;	- зависимость от климатических условий: Засушливый климат и нехватка водных ресурсов могут представлять угрозу для сельского хозяйства. Несмотря на расширение ирригационной сети, многие хозяйства остаются зависимыми от погодных условий, что создает риски для производства;
- внедрение цифровых технологий: Внесение земель в электронную карту уже начато, что помогает контролировать использование сельскохозяйственных угодий. Внедрение цифровых технологий в дальнейшем позволит увеличить производительность, улучшить планирование посевов и рационально использовать ресурсы;	- рыночные колебания и ценовые риски: Изменения цен на сельскохозяйственную продукцию и сырье могут повлиять на доходность фермеров. Зависимость от ценовых колебаний на мировом рынке особенно актуальна для экспортно-ориентированных предприятий, которые могут понести убытки из-за снижения цен на продукцию;
- расширение рынков сбыта и экспорт: Увеличение объема экспорта мяса и создание кооперативов открывают новые возможности для выхода на	- конкуренция с импортной продукцией: Несмотря на большой объем производства, сельскохозяйственная продукция района сталкивается с конкуренцией со стороны импортных

международные рынки. Развитие экспортного потенциала района будет способствовать росту доходов и улучшению финансового состояния местных производителей;	товаров. Это особенно касается овощей и фруктов, где импортные товары могут предлагаться по более низким ценам;
- развитие малых теплиц и семейных хозяйств: В районе уже созданы семейные теплицы, и этот опыт может быть расширен. Малые теплицы позволяют круглый год производить свежие овощи и обеспечивать местное население высококачественной продукцией;	- проблемы с финансированием и долгами: Нехватка оборотных средств и долговая нагрузка у части кооперативов и фермеров создают риск банкротства и снижения объемов производства. Ограниченные финансовые ресурсы препятствуют обновлению оборудования и внедрению инноваций;
- государственная поддержка на региональном уровне: Региональные программы поддержки сельского хозяйства, такие как субсидирование, выделение земельных участков и строительство водопроводов, могут способствовать улучшению условий для фермеров и устойчивому развитию аграрного сектора.	- инфраструктурные проблемы и нехватка трудовых ресурсов: Недостаточное развитие инфраструктуры и отток трудоспособного населения из сельской местности могут осложнить ведение хозяйства. Для успешного развития района требуется улучшение инфраструктуры, создание комфортных условий для проживания и работы, а также поддержка социальной сферы.

Результаты проведенного SWOT-анализа показывают, что район обладает значительным потенциалом для дальнейшего развития, однако сталкивается с рядом серьезных вызовов. Сильные стороны, такие как обширные угодья, развитое животноводство и государственная поддержка, позволяют надеяться на положительное будущее, особенно при условии реализации проектов по развитию перерабатывающих предприятий и внедрению цифровых технологий. В то же время слабые стороны, такие как нехватка современных технологий и недостаточное развитие инфраструктуры, требуют немедленного внимания [13]. Возможности для роста связаны с созданием новых рабочих мест, улучшением экспортного потенциала и поддержкой со стороны государства. Угрозы, в свою очередь, включают климатические риски, конкуренцию с импортной продукцией и финансовые трудности у части фермеров.

Для достижения устойчивого развития рынка сельскохозяйственной продукции в Байзакском районе необходимо учитывать все факторы, выявленные в результате SWOT-анализа, и разрабатывать стратегию, направленную на снижение рисков и использование возможностей.

Список литературы:

1. Абдуганиев А. SWOT-анализ и его применение в сельском хозяйстве Казахстана // Вестник экономики и управления. 2023. №3. – С. 42-48.
2. Акимбаев М.Р. Анализ аграрного сектора Казахстана: проблемы и перспективы // Экономика и управление. 2022. №5. – С. 34-39.
3. Бекжанов Ж.М. Развитие кооперативов в сельском хозяйстве Казахстана // Сельское хозяйство и экономика. 2023. №7. – С. 28-34.
4. Галимжанова Н.А. Основы стратегического анализа сельскохозяйственного сектора // Агробизнес Казахстана. 2021. №4. – С. 45-52.
5. Даулетова А.И. SWOT-анализ как инструмент планирования в сельском хозяйстве // Экономика и социум. 2023. №6 (112). – С. 112-118.
6. Джумашев М.Р. Поддержка аграрного сектора на региональном уровне // Вопросы экономики. 2022. №8. – С. 33-39.
7. Есенгалиева Т.Н. Переработка сельскохозяйственной продукции и ее роль в экономике Казахстана // Аграрная экономика. 2023. №2. – С. 56-61.
8. Ибрагимов Р. SWOT-анализ в производстве сельскохозяйственной продукции // Экономика и социум. 2023. №4-1 (107). – С. 595-600.
9. Касымбекова Л.Ф. Анализ рынка сельскохозяйственной продукции в Жамбылской области // Вопросы аграрной экономики. 2023. №9. – С. 43-50.
10. Керимбаев А.С. Роль агробизнеса в экономике Казахстана // Экономика и финансы. 2022. №7. – С. 99-104.
11. Мадиева Г.Н. SWOT-анализ как метод оценки рынка // Бизнес и менеджмент. 2023. №10. – С. 11-16.

12. Назарбаев Т.Ж. Стратегии развития сельского хозяйства в условиях рыночной экономики // Экономика и право. 2022. №2. – С. 19-24.
13. Оспанов А.К. Роль сельского хозяйства в устойчивом развитии региона // Вестник сельского хозяйства. 2021. №5. – С. 65-71.

УДК 339.5

ПОДДЕРЖКА МАЛОГО ИННОВАЦИОННОГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В КАЗАХСТАНЕ

Даниярқызы А., студентка 1 курса образовательной программы 6B04128 «Менеджмент», Таразский университет имени М.Х. Дулати, г. Тараз, amina.daniyarkyzy.07@mail.ru
Амирова Г.К., и.о. ассоциированный профессор (доцент) кафедры «Экономика и менеджмент», Таразский университет имени М.Х. Дулати, г.Тараз, gulmira_gk@mail.ru

Аннотация: В данной статье рассматриваются особенности государственной поддержки инновационного развития, основной целью которой является поддержка предпринимательства и повышение роста экономики Казахстана. Инновационное развитие позволит усилить региональный аспект индустриально-инновационного развития, что приведет к выравниванию экономического потенциала областей республики, и соответственно, повышение жизненного уровня населения регионов.

Ключевые слова: инновации, государственная поддержка, инновационное предпринимательство, экономика, инфраструктура, инвесторы, коммерциализация.

Современная экономика, развиваясь на фоне глобализации, цифровых трансформаций и технологических инноваций, придает важное значение малому бизнесу, который стимулирует экономический рост и социальную стабильность. Казахстанский малый бизнес, в особенности инновационное предпринимательство, играет ключевую роль в экономике, способствуя созданию новых продуктов, увеличению занятости и развитию новых отраслей.

Классификацию форм и методов государственной поддержки предпринимательства рассмотрим ниже на рисунке 1.

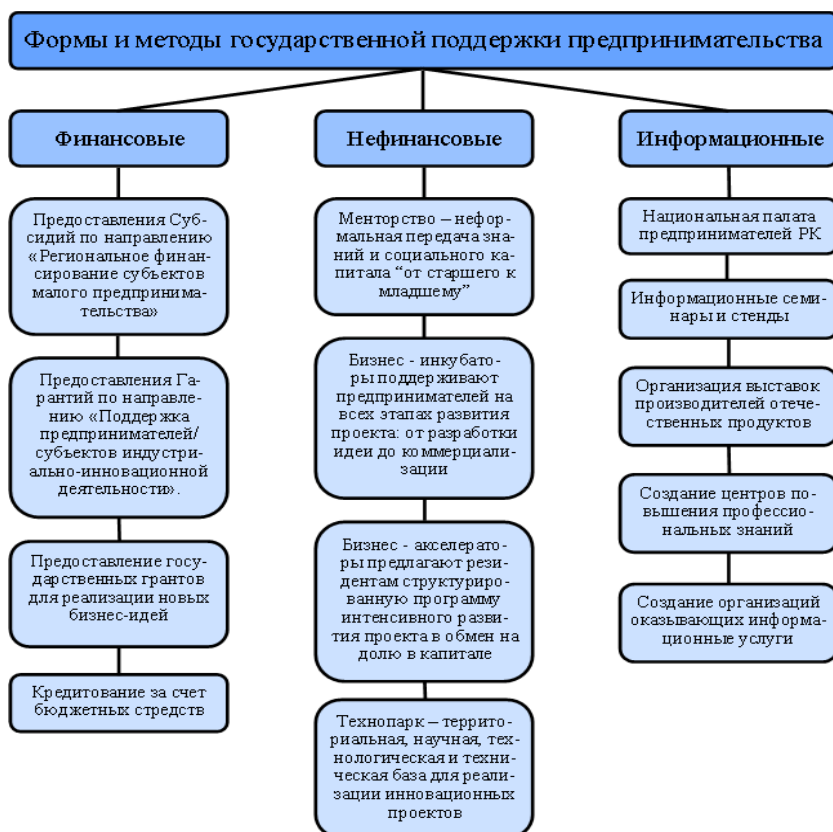

Рисунок 1. Формы и методы государственной поддержки предпринимательства

Государственная поддержка инновационного предпринимательства рассматривается как значимый фактор для создания конкурентоспособной экономики. Исследователи по-разному определяют роль государства в этом процессе: одни считают, что оно должно действовать как инвестор, финансируя инновации и предоставляя налоговые льготы; другие видят государство как регулятора, который обеспечивает защиту интеллектуальной собственности и доступ к капиталу. Однако, несмотря на роль государства, конкурентные рыночные условия и предпринимательская инициатива остаются важнейшими драйверами инновационного развития.

Система поддержки инновационного предпринимательства включает несколько направлений:

- создание инфраструктуры (технопарки, инкубаторы);
- финансовая и налоговая поддержка;
- содействие коммерциализации научных разработок;
- развитие системы инновационного образования и повышения квалификации;
- международное сотрудничество и интеграция в глобальную инновационную среду;
- мониторинг состояния инновационной активности и внедрение стратегий ее поддержки;
- популяризация инновационной культуры среди населения [1].

Мировой опыт показывает, что универсального подхода к поддержке малого и среднего предпринимательства (МСП) не существует. Разные страны применяют собственные стратегии, ориентируясь на экономический и политический контексты. Важно изучать этот опыт, чтобы выявлять успешные методы и адаптировать их под национальные условия [2].

Согласно отчету Всемирного банка, Doing Business 2023, Казахстан занял 25-е место из 190 стран в рейтинге легкости ведения бизнеса, демонстрируя прогресс в упрощении процедур регистрации, кредитовании и налогообложении. В рейтинге Глобального индекса инноваций Казахстан занимает 77-е место, а в Bloomberg Innovation Index в 2022 году страна находилась на 59-м месте. Эти показатели указывают на высокий потенциал для развития инновационной активности, однако еще остаются направления, требующие улучшений [3].

В Казахстане малое предпринимательство представляет собой значимый сектор экономики. По данным Национального статистического комитета, в 2023 году число зарегистрированных малых предприятий превысило 1,8 миллиона, что составляет около 35% ВВП. В крупных городах – Алматы, Шымкенте и Астане – сконцентрировано наибольшее число малых предприятий благодаря развитой инфраструктуре и наличию образовательных и научных центров, что создает благоприятные условия для бизнеса. (см. табл. 1)

Таблица 1.

Количество инновационных предприятий по всем типам инноваций к общему количеству субъектов малого предпринимательства, единиц

Регион	2021г		2022г		2023г		Темп роста %, 2023/2021
	Кол-во субъектов МП	МП имеющие инновации	Кол-во субъектов МП	МП имеющие инновации	Кол-во субъектов МП	МП имеющие инновации	
Республика Казахстан	1 138 110	23 758	1 207 459	23 856	1 653 680	26 306	111%
Абай	–	–	–	–	42 039	469	100%
Акмолинская	40 380	933	42 292	939	49 647	966	104%
Актюбинская	54 068	890	57 349	896	76 774	955	107%
Алматинская	77 365	1 433	84 742	1 439	95 634	1 072	75%
Атырауская	47 064	835	48 703	841	61 653	898	108%
Западно-Казахстанская	35 306	625	36 326	631	46 870	670	107%
Жамбылская	51 366	597	53 261	603	73 970	638	107%

Жетісу	–	–	–	–	36 615	471	100%
Карагандинская	78 719	1 845	83 125	1 851	87 017	1 692	92%
Костанайская	46 095	1 097	48 353	1 103	56 043	1 073	98%
Кызылординская	37 660	487	38 800	493	55 919	504	103%
Мангистауская	50 189	899	53 572	901	75 333	884	98%
Павлодарская	42 289	883	42 809	889	47 946	918	104%
Северо-Казахстанская	25 766	802	25 690	808	28 938	870	108%
Туркестанская	71 939	663	75 222	669	119 910	753	114%
Ұлытау	–	–	–	–	14 700	126	100%
Восточно-Казахстанская	73 706	1 519	78 502	1 525	54 381	1 093	72%
г. Астана	144 178	3 273	162 246	3 279	210 940	3 860	118%
г. Алматы	195 526	5 766	204 333	5 772	306 881	7 036	122%
г. Шымкент	66 494	1 211	72 134	1 217	112 470	1 358	112%
Примечание: составлено по данным «Бюро национальной статистики»							

Статистика показывает, что число субъектов малого бизнеса растет, но доля инновационных предприятий среди них остается невысокой. Например, в 2021 году на 1,38 миллиона субъектов МП приходилось лишь 23,7 тыс. инновационных предприятий, что составляет около 2%. К 2023 году число инновационных предприятий увеличилось на 11%, однако их доля все еще незначительна на фоне общего роста числа субъектов предпринимательства. Основная часть инновационных предприятий сосредоточена в Алматы – городе, который выступает центром инновационной активности [4].

Анализируя статистические данные видно, что уровень инновационной активности остается низким. В 2021 году активными были лишь 7,9% из всех инновационных предприятий, и к 2023 году этот показатель вырос всего на 1,1%. Среди них около 477 субъектов внедряли продуктовые инновации, 1962 — инновации бизнес-процессов, а лишь 190 – оба типа. Это свидетельствует о том, что в Казахстане инновации в большей степени направлены на совершенствование внутренних процессов компаний, нежели на создание новых продуктов.

Таблица 2.

Причины, по которым предприятия отказываются от внедрения инноваций

	Недостаток финансовых средств	Недостаток финансовых средств из внешних источников финансирования	Инновационные затраты слишком высоки	Нехватка компетентного персонала	Отсутствие информации о технологиях	Отсутствие информации о рынках	Сложность в поиске партнеров для инноваций	Доминирование существующих предприятий на рынке	Неопределенность спроса на инновационные товары или услуги	Нет необходимости вследствие более ранних инноваций	Нет необходимости из-за отсутствия спроса на инновации
Республика Казахстан	5 754	490	1 623	628	431	358	435	197	1 797	2 748	9 185
Примечание: составлено по данным «Бюро национальной статистики»											

Выше представлена таблица статистического исследования «Бюро национальной статистики». Из нее можно выделить основные причины отказа предприятий от внедрения инноваций:

- Отсутствия спроса на инновации;
- Недостаток финансовых средств;
- Слишком высокие затраты;
- Неопределенность спроса на инновационные товары или услуги [5].

Для улучшения ситуации можно реализовать следующие мероприятия по повышению эффективности государственной поддержки. В числе предложений:

- регулярный мониторинг проблем предпринимателей;
- упрощение процедур получения поддержки;
- расширение спектра поддержки;
- содействие взаимодействию бизнеса, науки и государства;
- оценка эффективности и мониторинг результатов программ поддержки [6].

Эти меры можно реализовать через единую цифровую платформу, которая обеспечит доступность всех программ поддержки и упростит процесс получения помощи для предпринимателей. Комплексный подход к развитию инновационного предпринимательства способен стимулировать рост числа инновационных предприятий и повысить их активность, что в итоге поспособствует устойчивому экономическому развитию страны [7].

Анализируя вышеприведенную информацию, напрашивается вывод о необходимости повышения инновационной активности в Казахстане, особенно в регионах с менее развитой экономикой. Поддержка со стороны государства, формирование инновационной инфраструктуры и упрощение доступа к ресурсам помогут малым предприятиям наращивать свою роль в экономике и усилят конкурентоспособность страны в международной среде.

Список литературы:

1. Кодекс Республики Казахстан от 29 октября 2015 года № 375-V «Предпринимательский кодекс Республики Казахстан» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 01.05.2023 г.).
2. Гамидуллаев Р.Б. Анализ механизмов государственной поддержки малого инновационного предпринимательства // Известия ПГПУ им. В. Г. Белинского. 2019. № 28. С. 295–301.
3. Грибовский А.В., Ушакова С.Е., Механизмы государственной поддержки малого инновационного бизнеса за рубежом // РИЭПП, Экономические науки, - М: 2021.
4. Мониторинг малого и среднего предпринимательства в Республике Казахстан (на 1 октября 2022г.) [Электронный ресурс] Информационный ресурс new.stat.gov.kz/ Режим доступа: <https://new.stat.gov.kz/ru/industries>, (дата обращения: 01.05.2023).
5. Отчет агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан, Бюро национальной статистики "Об инновационной деятельности предприятий в Республике Казахстан" от 18.05.2023
6. Тимофеева, Римма Инновационная модель государственного предпринимательства / Римма Тимофеева. - М.: LAP Lambert Academic Publishing, 2020. - 288 с.
7. Национальный проект по развитию предпринимательства на 2021 – 2025 годы [Электронный ресурс] Информационный ресурс baiterek.gov.kz/ru Режим доступа: <https://baiterek.gov.kz/ru/programs>, (дата обращения: 01.05.2023).

УДК 343.54(574)

ПРОБЛЕМЫ СЕМЕЙНО-БЫТОВОГО НАСИЛИЯ В КАЗАХСТАНЕ

Дусупова К., студентка 4 курса образовательной программы 6B04128 «Менеджмент»

Таразский университет имени М.Х. Дулати, г. Тараз, dusupova04@bk.ru

Байтиленова Е.С., ассоциированный профессор (доцент) кафедры «Экономика и менеджмент»,

Таразский университет имени М.Х. Дулати, г. Тараз, es.bajtilenova@dulaty.kz

Аннотация: В статье рассмотрена проблема семейно-бытового насилия в РК и как это влияет на экономику страны. Узнаем цену бытового насилия и какие бывают ущербы от этого, что изменилось в законе по этому вопросу. Как это влияет на детей и формированию толерантности к насилию. Предоставлены различные данные по данной проблеме и то, как государство решает данный вопрос.

Ключевые слова: домашнее насилие, экономика, ущерб, трудовые потери, закон, статистика.

Проблема домашнего насилия давно перестала быть проблемой отдельно взятого человека, поскольку наносит вред не только жертве, но и государству и обществу в целом. Проблема бытового насилия не только подрывает культурные и этически-моральные ценности общества, но и дает тормоз по общей экономике, демографии и других областях государства.

Ежегодно в стране из-за этой безнравственности умирают не менее восьмидесяти женщин. Около 150 получили серьезные ранения, 200 - средней степени тяжести и более 4000 - легкие ранения. В полицию ежедневно поступают 300 заявлений. Это касается не только самих женщин, но и их детей, которые впитывают это, видят деструктивное поведение одного из родителей, а это одна из почв для появления проблем от маргинального поведения в будущем. Иными словами, данную проблему нужно решать на государственном уровне. «Есть несколько причин, почему женщины продолжают терпеть семейного агрессора. Одна из причин, пострадавшая не идентифицирует себя, как жертву. А дети, как известно перенимают модель семьи от своих родителей. Другая причина, ей некуда идти, не знает о существовании кризисных центров. Кроме того, «уят болады», «стыдно», нельзя говорить, что подвергаешься насилию со стороны супруга и других членов семьи. Так же, причиной может быть финансовая нестабильность. Еще одна причина, жертва проживает в доме супруга и ей если она с другого района или региона, то зачастую некуда идти» - добавила руководитель правового женского центра инициатив.

Это связано с тем, что в таких отношениях партнер часто ограничивает жертву в тех или иных моментах, контролируя ее поведение. Например, часто партнер не позволял выходить жертве на работу либо присваивал себе зарплату женщины, что привело к росту вероятности материальных трудностях на 13 %. Многие люди не осознают степень негативного воздействия домашнего насилия на потерпевших.

Индекс мира и безопасности женщин на 2023 год показывает, что Казахстан находится на 70 из 177 мест, что в целом можно назвать удовлетворительным» - было отмечено на информационном портале [1]. Проблема бытового насилия всегда была актуальной, но из-за нововведений, укреплению прав женщин об этом стали чаще говорить, показывать и транслировать, отчего кажется, что раньше таких случаев было значительно меньше, но все было наоборот. В прошлом у женщин не было равных прав с мужчинами, они могли часами работать в мастерских своих мужей, отцов, но у них не было собственного имущества, а все что было нажито переходило к следующему мужу или ее родственникам с мужской стороны, другими словами женщины не до конца были субъектами права, т.е. лица, не обладающее правами, которые могли защищаться или соблюдаться другими лицами, фактически они были собственностью своей семьи, которая переходила во владение в новую семью мужа, и хоть в разных государствах и цивилизациях могла разниться роль женщины в обществе, в большинстве случаев эта была незавидная роль и о том, что было насилие внутри семьи никто не знал. Также помимо прямого вреда есть полно косвенных, которые не менее важны, а порой нуждаются в срочном решении проблемы. К косвенным факторам относят краткосрочные, долгосрочные последствия действия семейно-бытового насилия на психику и ментальное здоровье ребенка. Такие дети с детства привыкают к насилию, думают, что это норма в семейных отношениях, молчат, когда их могут подвергать травле, так как не видят в этом проблем. В будущем они будут искать похожих партнеров, либо сами становятся инициаторами насилия, ведь родители именно таким образом показали как строятся отношения. Семейно-бытовое насилие не только наносит травму, но и может привести к задержки развития, спровоцировать психологические заболевания, замкнутости, а также появлению суицидальных наклонностей. К краткосрочным последствиям относятся:

- низкая самооценка, постоянное чувство вины;
- усиление страха и тревожности;
- плохая успеваемость в школе или большое количество пропусков;
- агрессивное поведение;
- депрессия
- проблемы в общении и замкнутость.

В долгосрочной перспективе это приводит не только к проблемам психологического здоровья, оно начинает влиять на физическое. Люди, которые сталкивались с домашним насилием в детстве, имеют повышенный риск развития сердечно-сосудистых заболеваний, рака, диабета и некоторых других заболеваний [2].

Проанализируем тенденции домашнего насилия в Казахстане за последние пять лет и их соотношение к общему числу зарегистрированных случаев преступления [3].

Таблица 1.

Статистика нарушений в Казахстане

Года	Общее количество зарегистрированных преступлений	Среди них: количество зарегистрированных случаев домашнего насилия в отношении женщин.	Доля зарегистрированных случаев домашнего насилия в отношении женщин, %
2018	292 286	115 285	39,4
2019	243 462	96 750	39,7
2020	162 783	63 447	39,0
2021	157 884	61 464	38,9
2022	157 473	61 277	38,9

Источник: составлено по данным БНС РК.

Политики должны осознавать эти вредные последствия на экономическую стабильность и безопасность уязвимых семей при ведении дискуссий о предоставлении социальных пособий, таких как талоны на питание, медицинскую помощь нуждающимся и других форм государственной помощи. Азиза Шужеева в мажилисе рассказала, какой ущерб стране наносит бытовое насилие.

Во-первых, в среднем женщины тратят в три раза больше часов в день на неоплачиваемый уход и работу по дому, чем мужчины, что ограничивает время, доступное для оплачиваемой работы, образования и отдыха. Во-вторых, межличностное насилие, под которым понимается нападение, изнасилование или убийство влечет за собой финансовые затраты во многих сферах экономики. «Уже посчитано, что бытовое насилие в Казахстане обходится государству в 60 млрд тенге. А потери трудовые, от того что женщины выпадают из продуктивной занятости, составляют минус 1,6% к ВВП». В целом можно выделить прямой и косвенный ущерб:

1. К прямому ущербу относят затраты страны на устранение различных последствий насилия (зарплата сотрудников правоохранительных органов и лечение жертв);
2. Косвенный ущерб относят уменьшение ВВП государства из-за потери работы пострадавших и меньшего количества соц, мед и других отчислений) [4].

Во время короновируса давали временное проживание и приют. Появилась акция и жертвы могли обратиться по телефону в правоохранительные органы и сказать кодовое слово «мне нужны маски» - это был сигнал, что женщина подвергается бытовому насилию.

Президентом Касым-Жомартом Токаевым подписаны законы Республики Казахстан "О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты РК по вопросам обеспечения прав женщин и безопасности детей" и "О внесении изменений и дополнений в Кодекс Республики Казахстан об административных правонарушениях по вопросам обеспечения прав женщин и безопасности детей" – говорится в послании президента. В четверг, 11 апреля 2024 года, Сенат Казахстана сразу в двух чтениях рассмотрел и одобрил закон, который предусматривает обеспечение прав женщин и безопасность детей. В апреле текущего года в МВД сообщили, что поправки в Уголовный кодекс, касающиеся решения проблемы семейно-бытового насилия, вступят в силу 19 мая, а в КоАП – с 1 июля текущего года.

Позже стало известно, что дела о бытовом насилии начнут заводить без заявления в полицию. Также в Казахстане ужесточена ответственность за бытовое насилие. Также в полиции Алматы рассказали, куда обращаться пострадавшим от бытового насилия женщинам. Между тем в Казахстане может появиться единый контакт-центр по вопросам семьи, женщин и защиты прав детей [5].

Таким образом изменения в законодательстве, открытые суды, как дело Бишимбаевым, возможность огласки и помощь жертвам помогут открыть глаза на данную проблему и после этого можно и дальше бороться, и искоренять проблему насилия в стране [5].

Список литературы:

1. Закон Республики Казахстан от 15 апреля 2024 года № 73-VIII ЗРК-О внесении изменений и дополнений в Кодекс Республики Казахстан об административных правонарушениях по вопросам обеспечения прав женщин и безопасности детей.

2. О профилактике бытового насилия-Закон РК от 4 декабря 2009 г №-214-4: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z090000214>.
3. Президент РК подписал закон о бытовом насилии 15 апреля 2024г: https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/tokaev-podpisal-zakon-o-bytovom-nasilii-532317/
4. Какова цена насилия в условиях растущей экономики: <https://aerc.org.kz/kz/statya/kakova-cena-nasiliya-v-kontekste-rosta-ekonomiki>
5. Какой ущерб наносит бытовое насилие в Казахстане: <https://www.nur.kz/society/2038253-kakoy-uscherb-nanosit-bytovoe-nasilie-kazahstanu-rasskazala-ekspert/>

ӘОЖ 578.42

ШЕТЕЛДІК ИНВЕСТИЦИЯЛЫҚ ЖОБАЛАРДЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТИІМДІЛІГІ

Есенғали А., 6B04128 «Менеджмент» білім беру бағдарламасының 3 курс студенті,
М.Х. Дулати атындағы Тараз Университеті, Тараз қ., a.yesengali@mail.ru
Түлекова Н.Н., экономика магистрі М.Х. Дулати атындағы Тараз Университеті, Тараз қ.,
nn.tulekova@dulaty.kz

Аңдатпа: Мақалада шетел инвестициясының елдің әлеуметтік – экономикалық даму көрсеткіштеріне әсерін қарастырылған. Экономикадағы инвестициялардың рөлі анықталған, республикамызға шетелдік инвестициялардың тартылу көлемі мен құрылымына талдау жүргізілген, еліміздің инвестициялық тартымдылық жағдайын дамытуға байланысты ұсыныстар келтірілген.

Кілт сөздер: инвестиция, инвестициялық саясат.

Тәуелсіздіктің алғашқы күнінен бастап Қазақстан ел экономикасына инвесторлар тартуға, инвестициялық ортаны ұдайы жақсартуға және олар үшін қолайлы және бірегей жағдайлар жасауға ұмтылуда, өйткені тікелей шетелдік инвестицияларды тарту елдің дамуында шешуші рөл атқарады.

Екіжақты қарым-қатынастың негізі – берік құқықтық база. Жалпы, Қазақстан бүгінде инвестицияларды ынталандыру және өзара қорғау бойынша 47 екі жақты және 1 көп жақты үкімет аралық келісімге қол қойды. Бұл келісімдер еліміздегі инвесторлардың елімізде инвестициялық қызметті жүзеге асыруы үшін қолайлы жағдайлар мен құқықтық база жасауға ықпал етеді.

Қазақстанды 2050 жылға қарай әлемнің ең дамыған 30 елінің қатарына қосу мақсаты аясында үкімет Экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымымен белсенді ынтымақтастықта.

Инвестицияның жалпы формуласы – бұл жоспарланған нәтижелердің экономикалық тиімділігін одан әрі арттыру үшін қаражаттар мен ресурстардың өнімі. Сондықтан мұндай депозиттер өтімділік, мерзімділік және қайтарымдылық шарттарымен ашылады. Инвестициялар маңызды экономикалық фактор болып табылады.

Экономиканың дамуына, дағдарыстан тез шығуға және Қазақстанның ғылым мен техниканың қарқынды дамуына тікелей байланысты отандық және шетелдік инвестицияларды тартуды қолдау. Осы тұрғыда «Тікелей инвестицияларды мемлекеттік қолдау туралы» заң қабылданды. Соңғы жылдары бұл заң микродеңгейде нарықты қалыптастыруға байланысты жаңа бағыттар мен әдістердің жинақталып, оң нәтиже бергенін ескере отырып әзірленді [1].

Қазақстанның қазіргі экономикалық дамуындағы шетелдік инвестицияның маңыздылығын жоққа шығаруға болмайды. Қазақстан Республикасы егеменді ел атанғалы бері шетелдік инвестицияның айтарлықтай өскенін байқадық. Дүниежүзілік экономикалық дамудың қазіргі деңгейінде шетелдік инвестицияның өсуі артып, оның жылдамдығы халықаралық сауданың өсу қарқынынан асып түседі. Экономикалық даму деңгейіне қарамастан, барлық елдер экономикалық өсуге қол жеткізу үшін шетелдік инвестицияларды тарту тәсілдерін жетілдіреді. Сауда ағындарын ырықтандыру, шетелдік инвестиция ағындары және технологиялар алмасу жағдайында компаниялар арасындағы нарықтық бәсекелестік күшейе түсуде. Капиталға қолжетімділік, инновациялық сервистік технологиялар, білікті адам ресурстары, тиімді ұйымдастыру және басқару тәжірибесі – осы факторлардың барлығы кәсіпорындардың бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз етуде маңызды рөл атқарады және сәйкесінше макроэкономикалық жағдайларда қабылдаушы елдердің экономикалық даму көрсеткіштерін жақсартуға ықпал етеді. Дегенмен, көптеген елдер инвестиция салуға дайын және олар үшін жоғары бәсекелестік бар екенін айта кеткен жөн. Сонымен, шетел инвестициясын тарту мәселесін зерттеу қазіргі заманның өзекті мәселелерінің бірі деп айта аламыз.

Шетелдік несиелер Қазақстан экономикасына шетел капиталын тартудың маңызды құралдарының бірі болып табылады. Қазақстанға шетелдік инвестицияларды тарту келесі мәселелерді шешуге көмектеседі.

- экономикалық және техникалық прогресті жеделдету;
- өндірістік процестерді жаңғырту және қайта жарактандыру;
- өндірісті ұйымдастырудың озық әдістерін зерттеу;
- нарықтық экономика талаптарына сай кадрларды даярлау.

Шетелдік инвестицияны тиімді ынталандырудың тағы бір көзі елдің әлеуметтік-экономикалық саясатының басым бағыттарын стратегиялық анықтау болып табылады. Құрылымдық саясатқа, сыртқы сауда саясатына және жұмыспен қамту саясатына ерекше назар аудару қажет. Экономикалық қауіпсіздік пен әлеуметтік-экономикалық жүйенің тұрақтылығы үкіметтің өз саясаты шеңберінде жоспарлаған іс-шараларының нәтижелерін бағалаудың ажырамас көрсеткіштері болып табылады.

Шетелдік инвестициялар:

- тікелей шетел инвестициялары (инвестициялық қорларға немесе компаниялар мен компаниялардың акцияларына инвестициялар);
- Шетелдік инвестициялар портфелі (ұзақ мерзімді облигациялар мен бағалы қағаздарға инвестициялар);
- Шетелдік несиелер мен несиелерді, сондай-ақ мемлекеттік және гуманитарлық көмекті қамтиды.

Инвестициялық сектордағы реформалардың бағытына қарайтын болсақ:

Шетелдік инвестицияларды тарту 1992-1995 жылдары болды. Қазақстан Республикасы өте тиімді географиялық жағдайға ие. Өйткені Азия – Тынық мұхиты аймағы мен Шығыс арасындағы сенімді байланыс. Себебі, еліміздегі саяси жүйе тұрақты, экономиканы одан әрі дамыту тенденциясы сақталады, экономикаға инвестиция салуда саяси тәуекел болмайды. Қазақстан экономикасына шетел капиталын тарту 1992 жылы басталды. Іске асыру екіжақты негізде экспорттық несие түрінде жүзеге асты. Бұл несиелердің ең көп саны 1992-1994 жылдар аралығында байқалды, ал несиелерді бірінші экспорттаушылар Германия мен Австрия болды. Сонымен қатар, бұл мемлекеттер ең ірі кредиторлар болып саналады.

Инвестициялық саясат келесі тармақтарды қамтиды:

1. Экономиканың жекелеген салаларына инвестициялық ресурстарды тартуда мемлекеттің рөлін күшейту;
2. Маңызды экономикалық буын болып табылатын қаржы ағындарын инвесторлардан қарыз алушыларға ауыстыруға мүмкіндік беретін капитал нарығын құру үшін жағдай жасау;
3. Экономикалық сектордағы банктердің несиелік қызметінің белсенділігін арттыру;
4. Қазақстанның ұлттық мүдделерін қамтамасыз ете отырып, шетел инвестицияларының ағынын реттеу.

Қазақстанға шетелдік капиталды, жаңа жұмыс орындарын және жаңа технологиялары мен ноу-хауы бар компанияларды тарту елдің болашақтағы технологиялық трансформациясы үшін өте маңызды.

Шетелдік инвесторларды, соның ішінде әлемдегі ірі компанияларды тарту бірнеше маңызды мәселелерді шешуге мүмкіндік берді.

– 1993 жылы «Шеврон» корпорациясы келіп, басқа трансұлттық компаниялардың символына айналған бірегей Теңіз кеніші туралы келісімге қол қойды. Мұнда инвесторлар мұнай-газ секторында белсенді жұмыс істей бастады. Бүгінде әлемдегі ең ірі мұнай компанияларының барлығы Қазақстанда жұмыс істейді. Оларға ExxonMobil, Shell, Eni, ChevronTexaco, Total, British Petroleum, Lukoil және China National Petroleum Corporation кіреді. Олардың қазақстандық нарықта елдің жоғары инвестициялық тартымдылығын және инвесторлардың мүдделері мен құқықтарын қорғау саласындағы заңнаманың тұрақтылығын растайды. Соңғы 30 жылда Қазақстан қоры 10 миллиард баррельге бағаланатын ең ірі мұнай кен орны – Қашағанның ашылуының арқасында мұнай қоры бойынша әлемде көшбасшылардың біріне айналды.

– 1999-2009 жылдар аралығында ауқымды инвестиция көлемі 25,8 миллиард долларға жетіп, жан басына шаққанда Қазақстан ТМД елдерінде бірінші орында тұр.

– Бірінші дәрежелі басқару қызметі өте үлкен зауыттарды қысқа мерзімде қалпына келтіруге мүмкіндік берді.

– Жаһандық нарыққа шығуға және жаһандық іскерлік байланыстарға белсенді қол жеткізуге кепілдік беріледі. Алдағы онжылдықта Қазақстан елдегі ең ірі көмірсутегі кен орнын игеруге жалпы сомасы 30 миллиард доллар инвестиция салады.

Осы кезеңде ел экономикасы 3,5 есе өсті.

Қазіргі таңда Қазақстан экономикасына тартылған тікелей шетелдік инвестиция көлемі 50 миллиард долларға жуықтады. Бұл Орталық Азия аймағына келетін инвестицияның 80 пайызынан астамы. Алдағы онжылдықта мұнай, газ және басқа да табиғи ресурстарға тағы 30 миллиард доллар жұмсалады. Сондай-ақ, өндірісті дамытуға жұмсалған ішкі инвестиция шамамен 20 миллиард долларды құрайды.

Инвестициялық жобаны әзірлеу үшін Иран, Беларусь және Израиль кәсіпкерлерінің өкілдерімен кездесу өтті. Сонымен қатар, 20-дан астам шетелдік инвесторлармен химия, құрылыс материалдары, АЭК және баламалы энергетика сияқты аймақтың негізгі салаларына инвестиция тарту бойынша келіссөздер жүргізіп жатыр. Кездесулер Франция мен Вьетнамның Төтенше және Өкілетті Елшілерінің қатысуымен өтті [1].

2016 жылдың қыркүйек айында 2 инвестициялық жоба жүзеге асырылды.

– ADEASDDdevelopment компаниясының қатысуымен Біріккен Араб Әмірліктеріндегі ең ірі ет комбинаты тәулігіне 40 тонна ет өңдеуге қауқарлы. Жоба құны 13,8 миллион долларды құрайды. АҚШ. доллар

– Жалпы сомасы 3,2 млн. Жапондық «COOKEY» Systems Co. серіктестігінің қатысуымен «Май өңдеу зауытының құрылысы» жауапкершілігі шектеулі серіктестігі [2].

Қазіргі уақытта қытайлық инвесторлардың қатысуымен 5,1 млрд. 14 долларды құрайтын инвестициялық жобаны жүзеге асыру жоспарлануда. олардың 2,6 млрд. Доллар Қазақстан-Қытай 51 инвестициялық жобаларының тізімінде жоғары деңгейде жүзеге асырылған 7 жоба бар [3].

Пандемия кезінде басталған теңдессіз дағдарыс жаһандық сауда-экономикалық қатынастарда үлкен өзгерістерге әкелді. 2020 жылдың соңында жаһандық экономикадағы тікелей шетелдік инвестиция деңгейі 42 пайызға төмендеді. Өтпелі экономикалар әсіресе экономикалық дағдарыстан зардап шекті, шетелдік инвестиция 77 пайызға қысқарды. Жаңа жобалардың саны екі есеге азайды.

Сонымен қатар, дер кезінде қабылданған шаралардың арқасында 2020 жылы Қазақстанға 17,1 миллиард доллар тікелей шетелдік инвестиция тартылып, шетел капиталының ағыны 30 пайызға дейін бәсеңдеді.

Жалпы, соңғы 10 жылда республикаға 2015 және 2020 жылдардағы дағдарыстарды есептемегенде жылына орта есеппен 24 миллиард доллар инвестиция келген [3].

Бұл ретте өткен жылы басталған жобаларды жүзеге асыруға тырыстық. Соның нәтижесінде жалпы құны 1,6 миллиард АҚШ долларын құрайтын шетелдің қатысуымен 41 инвестициялық жоба құрылып, 7 мыңнан астам жұмыс орны ашылғанын ерекше атап өтуге болады. Олардың қатарында келесі жобалар бар:

- Түркістан облысында жаңа әуежайдың құрылысы – YDA Holding (Түркия, \$206 млн);
- Ақтау аумағында туристік қонақ үй кешенінің құрылысы – Sembol Building Engineering (Түркия, \$173 млн);
- Жамбыл облысындағы 100 МВт электр станциясының құрылысы - Total Eren (Франция, \$130 млн);
- Қарағанды облысында техникалық газ өндіру – Linde Group (Германия, \$83 млн);
- Hyundai автокөліктерінің өндірісі - Hyundai Trans Kazakhstan (Оңтүстік Корея, \$58,5 млн);
- Ақтөбе облысындағы бесінші буын жылыжайы (2-кезең) - Food Ventures (Нидерланды, \$22,3 млн.).

Тікелей шетелдік инвестициялар ағынының өсу қарқыны 2022-23 жылдары пандемияға дейінгі деңгейге жетеді деп болжануда. Статистикалық мәліметтерге сәйкес, 2020 жылы 14 ірі донор ел, оның ішінде ЕО (Нидерланды, Швейцария, Бельгия, Франция, Германия, Италия), АҚШ, Ұлыбритания, Ресей, Қытай, Оңтүстікті қоса алғанда, тікелей шетелдік инвестицияның 90 пайызы. Корея және Түркия, Жапония, Біріккен Араб Әмірліктері [4].

Түркістан облысының өнеркәсіптік аймақтарына инвестиция тартуға ерекше көңіл бөлінуде. Облыста қажетті инфрақұрылымы бар 9 өнеркәсіптік аумақ бар. Бұл өңірлерде жалпы капиталы 88,2 млрд теңгені құрайтын 74 компания өз жобаларын жүзеге асыруда. Ағымдағы жылдың қазан айында өнеркәсіптік аймақтарға 46 млрд.

Ағымдағы жылдың басынан бастап Қазақстан Республикасы Президентінің өкімімен жаңа инвестицияларды тартудың жаңа инвестициялық құралы – Стратегиялық инвесторларға арналған инвестициялық келісім енгізілді.

Қазіргі мақсат – денсаулық сақтау, өңдеу өнеркәсібі, ауыл шаруашылығы, логистика, ақпараттық технологиялар, жасыл сутегі және басқа да салаларға тікелей шетелдік инвестицияларды 2025 жылға қарай 30 миллиард долларға дейін арттыру және әртараптандыру. Инвестициялардың жалпы көлеміндегі шикізаттық емес сектордың үлесін арттыру басты міндеттердің бірі болып табылады [5].

Біздің республикаға шетел инвестицияларын тартуды мемлекеттік реттеу процесін жетілдіру қажет. Мұны істеу үшін [6]:

- сыртқы экономикалық қызметті дамыту мәселелері бойынша жаңа заңдар мен ережелерді бекіту;
- Шетелдік капиталдың көлемі мен оның жұмсалуды туралы ақпараттың ашықтығын қамтамасыз ету қажет.
- Инвестициялық ортаны үнемі жетілдіріп отыру қажет.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан жолы – 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. 2014 жылғы 17 қаңтар.
2. Асилова А.С. Инвестиция негіздері: Оқулық / А.С. Асилова. – Алматы: «Master Print» баспасы, 2019.
3. Дабылтаева Н.Е. Инвестицияны қаржыландыру және несиелендіру. Оқу құралы. – Алматы: әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2016.
4. Подшиволенко Т.П., Макарова М.В. и др. «Инвестиции», учебное пособие, М. Кнорус, 2004
5. Инвестиции [Электронный ресурс]: учебник для вузов / под ред. Л.И. Юзвович, С.А. Дегтярева, Е.Г. Князевой. – Электрон.текстовые дан. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2016. – 543 с. - 1 эл. опт. диск (CD-ROM).
6. Турежанов, С.У. Инвестиционная деятельность предприятия: Учебное пособие. . - Костанай: КГУ им. А. Байтурсынова, 2017.

ӨОЖ 631.162

АЙМАҚТА АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫ ӨНІМДЕРІН ӨНДІРУ ЖҮЙЕЛЕРІН ДАМУ

Құлмағанбетова А., М.Х. Дулати атындағы Тараз университетінің 6B04128 «Менеджмент» білім беру бағдарламасының 4 курс студенті Тараз қ., aigelyak@mail.ru
Мусаева Г.Қ., «Экономика және менеджмент» кафедрасының доцент м.а.
 М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ., Gulnar_aru71@list.ru

Аңдатпа: Халықты табиғи азық-түлік өнімдерімен қамтамасыз ету, ауылшаруашылық өндірісін ұлғайту үшін ғана емес, сонымен қатар ауылшаруашылық өнімдерін әртүрлі тәсілдермен сату үшін ауылшаруашылық өнімдерін сату шарттарын әзірлеу жолдарын қарастырыңыз., мысалы, өндірушіден тұтынушыға тегін жеткізуді қамтамасыз ету.

Кілт сөздер: азық-түлікпен қамтамасыз ету, ауылшаруашылық өндірісі, өнеркәсіп, ауылшаруашылық өндіріс жүйесі.

Ел экономикасының маңызды салаларының бірі-агроөнеркәсіптік кешен. Мемлекет басшысы Қасым - Жомарт Тоқаев: Бұл заңдар бойынша жаңа конституцияға көшуіне арналған берекелі қоғамда елдегі демократиялық өзгерістер процесін қолдау үшін жалпыұлттық сайлауда әділ Қазақстанды құруға айтарлықтай күш-жігер жұмсалды деп атап өтті. Елдегі саяси реформа елдегі экономикалық өзгерістермен қатар жүруі керек. Қазіргі уақытта ауыл шаруашылығын дамыту маңызды мәселелердің бірі болып табылады. Бұл саладағы жағдай елдің азық-түлік қауіпсіздігіне тікелей әсер етеді. Ол елдегі ауылшаруашылық өнімдерінің көлемін ұлғайтуға және оның ауылшаруашылық өнімділігін арттыруға уәде берді [1].

Бұл стратегиялық қадам. Үкімет ұзақ уақыт бойы ауыл шаруашылығы және өнеркәсіп секторларын қолдаудың жаңа тәсілін әзірлеу қажеттілігі туралы ашық айтты. Сондай-ақ, өңірлерде агроөнеркәсіптік кешеннің дамуына байланысты ауылшаруашылық өнімдерін өндіретін кәсіпкерлерді қолдау тетіктерін құру қажет екендігі айтылды. Бұл елдің негізгі ресурсы-агроөнеркәсіптік кешен екенін көрсетеді – оның барлық энергиясын пайдалана алмайды. Сонымен қатар, ол фермерлерге егіндерін сатуға көбірек қолдау көрсету және салаға шетелден инвесторларды тарту арқылы ауылшаруашылық жерлерін игеруді жақсарту мәселесін шешкенін айтты. Сонымен қатар, қазіргі уақытта агроөнеркәсіптік кешенді дамыту бойынша қандай жобалар жүзеге асырылуда. Үкімет ел аймақтарын фермерлерге, экологтарға және жануарлар құқығын қорғаушыларға ет, сүт және маймен қамтамасыз ету үшін қандай қолдау шараларын қолданады.

Қазақстан президентінің алға қойған мақсаттары мен басымдықтары аясында елдегі фермерлер үшін бірнеше түрлері бар салықтары ұсынылды. Әсіресе, дақылдарды өсіру саласында қорғалатын топырақтарда дақылдарды өсіру үшін ақы төлеу ұсынылады. Сондай-ақ, ол жемістер мен жүзімнің органикалық дақылдарын отырғызуға, өсіруге ақы төлеуге (регенерацияны қоса

алғанда), минералды тыңайтқыштарға (органикалық тыңайтқыштарды қоспағанда), тұқым өндіруге қаражат, мақта мен мақта сапасын бақылауға қаржылық қолдау көрсету қажеттілігін атап өтті. төлем үшін [2,3]. Мал шаруашылығы секторында мал шаруашылығын дамытуға жұмсалатын шығындарды жабу және мал шаруашылығы өнімдерінің өнімділігі мен сапасын арттыру жоспарлануда. Сондай-ақ, субсидия агроөнеркәсіптік кешен субъектілері шеккен шығындардың бір бөлігі ретінде құрғақ сүт, сары май және ірімшік өндіруге арналған шикізатты сатып алуға қайта өңдеу кәсіпорындарының шығындарын жабуды көздейді. Бұдан басқа, агроөнеркәсіптік кешен субъектілерін қаржылық сауықтыру шеңберінде кредиттер мен лизингтік міндеттемелер бойынша пайыздарды төлеу, мал, машиналар мен технологиялық жабдықтарды сатып алуға жалдау мөлшерлемелерін субсидиялау жөніндегі ақшалай шаралар қарастыру көзделген. Үкімет ауыл шаруашылығы кооперативтерінің ішкі аудит қаражаты есебінен қаржылық көмек көрсетуді қажет етеді.

Қазақстандық фермерлерге мемлекеттік көмек көрсету аясында берілетін субсидиялардың арқасында өнімнің сапасы, тұқымы мен саны айтарлықтай өсті. Осылайша, тұқым шаруашылығы саласындағы мемлекеттік ынтымақтастықтың арқасында элиталық тұқымдық дақылдардың үлесі 2021 жылы 2023 жылғы 5,9%-дан 6,5% - ға дейін төмендеді, ал сапасыз тұқымдарды тұтыну 2022 жылы 11,8% - дан төмендеді. 2022 жылы 9,2% - ға дейін.

Ауыл шаруашылық тауар өндірушілері сорттарын өзгерту үшін жоғары сапалы тұқым сатып алуды қаржыландырады және олардың өсірілетін тұқымдарының сапасын жақсарту үшін түрлі реформалар жүргізеді. Ағымдағы жылы тұқым қорлары 9,1 млрд. Бұл 38,4 мың тонна тұқым және 7,4 миллион тонна. Жемістер мен жүзімнің элиталық өсімдіктерін қаржыландыруға мүмкіндік берді. Үкімет минералды тыңайтқыштарды пайдалануды арттыру үшін тыңайтқыштарды сатып алу құнын субсидиялау арқылы ауылшаруашылық тауар өндірушілеріне қолдау көрсетеді. Осы мақсаттарға жыл сайын жергілікті бюджеттен қаражат бөлінеді. Қазақстан Республикасы ауыл шаруашылығы министрлігінің мәліметінше, 2020 жылы тыңайтқыштар есебінен субсидиялауға 19 млрд. теңге бөлінді-білмеймін. Қазіргі уақытта тыңайтқыштардың қасиеттерін қамтамасыз ету процесі толығымен автоматтандырылған. Оны алу үшін өтініш беруші тек бір электронды бағдарламаны толтыруы керек. Мемлекеттік ақпараттық жүйелер және мәліметтер базасын интеграциялау арқылы гранттық бағдарламаның деректері грант беру ережелеріне сәйкестігі үшін автоматты түрде тексеріледі.

Жамбыл облысы ауыл шаруашылық аймақ, сондықтан агроөнеркәсіптік кешен қоғамдық өмірдің жай-күйін анықтайтын аймақтық экономиканың маңызды саласы болып табылады. Компанияның экономикалық өнімі халықты азық-түлікпен қамтамасыз етіп қана қоймайды, сонымен қатар халықтың жұмыспен қамтылу деңгейіне және тұтастай алғанда ұлттық өндірістің тиімділігіне әсер етеді. Ауыл шаруашылығының екі негізгі саласы бар: ауыл шаруашылығы және мал шаруашылығы. 2021 жылы облыстың ауыл шаруашылығын дамытуға 16 млрд теңге бөлінді. 2022 жылдың 10 айлық кезеңінде жергілікті ауыл шаруашылығы тауарын өндірушілердің мемлекеттік қолдауының арқасында өңірдегі өндіріс өткен жылдың сәйкес кезеңімен салыстырғанда 3,6%-ға өсті. 2025 жылға қарай облыста ауыл шаруашылығының үлесін 25% - ға арттыру жоспарлануда.

Агроөнеркәсіптік кешенде таралуына байланысты ауылшаруашылық өнімдерін өндіру үнемі дамып келеді, бірақ көптеген шешілмеген мәселелер бар. Оларға мыналарды атап өтуге болады:

- ауыл шаруашылығындағы өндірістің дамуының төмендеуі;
- ауыл шаруашылығы өнімдерін өткізу арналарын дамытудың төмендеуі;
- ауыл шаруашылығы тауарын өндірушілердің қаржылық жағдайы жоспарланбаған, бағалау жүргізілмеген;
- лизингтік қызмет процесінде ауылшаруашылық техникаларын қарызға алуға жоғары сұраныс [4];

Өздеріңіз білетіндей, ауыл шаруашылығын субсидиялаудағы басымдықтардың бірі импортты алмастыру және экспортты бағыттау болып табылады. Сонымен бірге, аөк субъектілерінің несиелік ауыртпалығын төмендету, атап айтқанда, несие мерзімін 9 жылға дейін ұзарту, пайыздық мөлшерлемені 14% - ға дейін төмендету, олардың 7% - ын субсидиялау бойынша қайтару шаралары жүзеге асырылуда. мемлекеттік бюджеттен. Жаңа субъектіні-ауылшаруашылық түбіртегін енгізу инвесторлар мен несие берушілерге болашақ өнімді тауарларды нақты жинағанға дейін перспективалы түрде қаржыландыруға мүмкіндік береді. Салықтардың барлық түрлерінің орнына бірыңғай ауыл шаруашылығы салығын енгізу жоспарлануда. Субсидияларды қысқарту ауыл шаруашылығын ынталандыруға бөлінетін қаражат көлемінің азаюын білдірмейді. Жоғарыда айтылғандай, олар жабдықтар мен жабдықтарды сатып алуға, технологияларды енгізуге, генетикалық жетілдіруге, тұқым, гербицидтер, тыңайтқыштар алуға, консультанттарды тартуға,

еңбек өнімділігі мен бәсекеге қабілеттілігін арттыру үшін жаңа әзірлемелерге пайдаланылатын болады. Ауыл шаруашылық кешені.

Дамыған елдерде білім беру және ғылыми-техникалық салалардың жалпы ішкі өнім көлеміне қосқан үлесі айтарлықтай. Бұл өз кезегінде білім беру жүйесінің жүйелі дамуына, кәсіби білікті мамандарды даярлаудың жоғары деңгейіне, мемлекеттік және жеке компаниялар қаржыландыратын университеттер мен ғылыми - зерттеу мекемелеріндегі ғылыми-техникалық қызметтің ұтымды үйлесуіне байланысты екендігі дәлелденді. Дамыған елдерде білім мен ғылымға бағытталған қаржылық инвестициялар өндіріске қарағанда жоғары қарқынмен жүреді. Бүгінгі таңда ауыл шаруашылығы дәстүрлі сала деңгейінде қалып қана қоймай, сонымен қатар бұрын көптеген өндірістік міндеттерді шешу үшін пайдаланылмаған шешімдер мен инновациялық әзірлемелердің жаңа нарықтарын құра алатын жоғары технологиялық салаға айналуға. Қазіргі уақытта ауыл шаруашылығына машиналық оқыту мен нейрондық желілерге, цифрлық платформаларға, басып шығаруға, робототехникаға, биосенсорларға және үлкен деректерге негізделген ақылды агротехнологиялар енгізілуде, бұл саланың заманауи мүмкіндіктері зор екенін білдіреді. Техникалық прогрестің қарқыны қазіргі адамның бірнеше жаңа мамандықтарға бейімділігін және өмір бойы білім алу қағидатын ұстануын талап етеді. Білім беруді қайта құрылымдау дегеніміз-білімді беру тәжірибесінен шығармашылық ойлау қабілеттерін қалыптастыруға, қажетті ақпаратты дұрыс іздеуге және оны дұрыс және тиімді рәсім үшін арзан жұмыс емес, жоғары білікті кәсіби мамандар маңызды [5]. пайдалануға көшу. Сондықтан бүгінгі ауылшаруашылық кәсіпорындары мен шаруа қожалықта

Қазіргі уақытта елде агроөнеркәсіптік кешеннің барлық салаларын нарықтық жағдайда дербес дамытуға табиғи экономикалық мүмкіндік бар. Осы мүмкіндіктерді пайдалана отырып, біз елімізді азық - түлік өнімдерін өндіру үшін шикізатпен қамтамасыз етіп қана қоймай, сонымен қатар көптеген ауылшаруашылық өнімдерін шетелге экспорттай аламыз. Ауыл шаруашылығын дамыту мемлекеттің негізгі басымдықтарын игеруді арттыру және отандық өнімнің ұлттық бәсекеге қабілеттілігінің артықшылығын арттыру арқылы жүзеге асырылуы керек. Ауыл шаруашылығы біздің табиғи кәсібімізге, қанымызға тән. Алайда, жақын арада табысы төмен фермерлер ауыл шаруашылығында қалады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Әділетті мемлекет. Біртұтас ұлт. Берекелі қоғам» атты жолдауы// Егеменді Қазақстан 5.09.2023 ж. 1-4 б.
2. А.А. Колашников, М.М. Мүсекенов. Ауыл шаруашылықтың қазіргі жағдайда егін суару ресурстарын үнемдеу. // Жаршы 2014 ж. № 9
3. А. Мұқашев. Ауыл шаруашылығы өндірісінің экономикалық тиімділігін арттырудың негіздері // Жаршы 2017 ж. №6.
4. Қазақстанның ең көп 50-ге кіру стратегиясы әлемнің бәсекеге қабілетті елдері. Республика Президентінің Жолдауы Н.Назарбаевтың Қазақстан халқына, Астана, наурыз, 20018 ж. <https://akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevty-n-kazakstan-halkyna-zholdauy-181416>
5. Национальный проект по развитию агропромышленного комплекса Республики Казахстан на 2021 – 2025 годы <https://www.akorda.kz/assets/media/files/po-razvitiyu-apk.pdf>

УДК 336.7

ВАЛЮТНЫЕ РИСКИ И СПОСОБЫ УПРАВЛЕНИЯ ИМИ

Ли И., студент 3 курса образовательной программы 6B04128 «Менеджмент»,
Таразский университет имени М.Х. Дулати, г. Тараз, smeshclap@gmail.com
Мусабеева З.К., старший преподаватель кафедры «Экономика и менеджмент»,
Таразский университет имени М.Х. Дулати, г. Тараз, zauzat6353@gmail.com

Аннотация: В данной статье выявлены валютные риски, риск потери при покупке и продаже валюты по разным обменным курсам. важный фактор, который характеризует любую валюту, – это степень доверия к ней, например, стороны резидентов и нерезидентов.

Ключевые слова: валюта, валютный риск, факторы, регулирование, методы.

Валютный риск (или *currency risk*) – это вероятность того, что колебания обменного курса негативно скажутся на финансовых результатах компании или инвестора, а также на стоимости активов или обязательств, выраженных в иностранной валюте [1].

В зависимости от стадии и формы подверженности валютному риску его можно разделить на несколько видов [2]:

1. Транзакционный риск – возникает при проведении международных расчетов и операций в иностранной валюте, когда компания покупает или продает товары/услуги в другой валюте, она сталкивается с рисками, связанными с изменением обменного курса между моментом совершения транзакции и расчетным периодом.
2. Экспозиционный риск – риску выражается в том, что компания имеет активы или обязательства, выраженные в иностранной валюте.
3. Переводной риск – этот вид риска актуален для компаний, которые работают в разных странах и объединяют свою финансовую отчетность.

Для международных компаний валютный риск является не только фактором, влияющим на их прибыль, но и важным фактором, требующим тщательного анализа для предотвращения значительных финансовых потерь.

Курсы валют колеблются под влиянием многих факторов, и любое изменение этих факторов может привести к значительным колебаниям обменного курса. Давайте рассмотрим основные из них [3]:

- Процентная ставка: один из основных факторов, влияющих на обменный курс. Если процентная ставка по депозитам или кредитам в одной стране выше, чем в другой, это может привести к укреплению валюты страны с притоком капитала и высокими процентными ставками.

- Инфляция: в странах с высокой инфляцией наблюдается девальвация национальной валюты по мере снижения ее покупательной способности. Это влияет на экспорт и импорт, а также на инвестиционные потоки.

- Платежный баланс: страны с дефицитом счета текущих операций (когда расходы превышают доходы от торговли товарами и услугами) могут столкнуться с девальвацией своей валюты, поскольку им придется привлекать внешний капитал для покрытия дефицита.

- Политическая стабильность: изменения политической ситуации внутри страны или нестабильность на международной арене могут существенно повлиять на обменный курс.

- Регулирование валютного рынка: меры, принимаемые центральным банком и правительством, могут оказать влияние на регулирование обменного курса. Например, валютная интервенция, введение валютных ограничений или использование валютных резервов.

- Торговля валютой: спекуляции на валютном рынке могут привести к краткосрочным колебаниям обменного курса, особенно когда крупные инвесторы или банки делают ставку на определенные колебания обменного курса.

- Внешние факторы, такие как природные катастрофы, пандемии, глобальные экономические кризисы или изменение цен на сырьевые товары (например, нефть), могут приводить к волатильности на валютных рынках.

Обменный курс зависит от многих факторов, и колебания обменного курса могут быть вызваны как экономическими, так и политическими изменениями [4]:

1. Процентные ставки – высокие процентные ставки в стране привлекают международных инвесторов и повышают спрос на валюту, что способствует укреплению ее обменного курса.
2. Инфляция – в странах с высокой инфляцией национальная валюта подвержена девальвации, поскольку покупательная способность валюты снижается, что влияет на экспорт и импорт.
3. Торговый баланс – страны с дефицитом счета текущих операций (больше импорта, чем экспорта) могут столкнуться с ослаблением своих валют, поскольку спрос на иностранную валюту превышает предложение.
4. Экономический рост – в странах с быстрым экономическим ростом может наблюдаться укрепление их валют, поскольку инвесторы стремятся инвестировать в экономику, что увеличивает спрос на местную валюту.
5. Политическая стабильность – в странах с нестабильными политическими условиями (революции, гражданские войны) валюты часто теряют ценность, поскольку инвесторы ищут более безопасные активы.
6. Государственное вмешательство – центральные банки могут использовать валютные интервенции, например, для покупки или продажи валюты на открытом рынке для стабилизации обменных курсов.
7. Регулирование внешней торговли – введение тарифов, квот, санкций и других ограничений может повлиять на обменный курс, так как меняется спрос и предложение на валюту.

Колебания валютных курсов могут быть результатом попыток крупных инвесторов, трейдеров или финансовых учреждений извлечь выгоду из краткосрочных колебаний обменного курса.

Глобальные кризисы, такие как финансовые или экономические, а также стихийные бедствия, пандемии или глобальные политические изменения (такие как Brexit), могут привести к внезапным изменениям обменного курса [5].

Валютные риски могут оказывать значительное влияние на финансовые результаты компаний и инвесторов. Рассмотрим несколько аспектов, в которых эти риски проявляются.

Изменения валютных курсов могут привести к росту или снижению доходов и затрат компании. Например, если курс валюты, в которой компания получает доходы, снижается, то её выручка в расчетной валюте также снизится. Это может привести к убыткам или снижению маржи прибыли.

Международные компании, имеющие дочерние компании в других странах, сталкиваются с необходимостью пересчитывать свою финансовую отчетность в единую валюту. Колебания валютных курсов могут повлиять на величину активов, обязательств и собственный капитал компании [5].

Для инвесторов валютные риски могут снизить доходность или привести к убыткам на международных рынках. Например, если инвестор держит акции или облигации, номинированные в иностранной валюте, изменение валютного курса может оказать влияние на стоимость этих активов.

Оценка валютного риска является важной частью финансового анализа, так как позволяет предпринять шаги по снижению потенциальных потерь:

Анализ чувствительности помогает оценить, как изменения обменных курсов могут повлиять на финансовые результаты. Например, вы можете проанализировать, как изменение обменного курса на 5%, 10% или 15% повлияет на выручку или прибыль компании.

Стресс-тестирование предполагает оценку последствий резких изменений валютных курсов, происходящих в экстремальных ситуациях. Оно также помогает подготовиться к потенциальным потрясениям на рынке валют [6].

Прогнозирование валютных курсов предполагает использование различных методов и моделей для прогнозирования изменений валютного курса. Например, это могут быть базовые модели, основанные на экономических показателях, или технический анализ, который использует данные о предыдущих изменениях валютного курса для прогнозирования будущего [6].

Для управления валютными рисками существуют различные методы, которые позволяют защититься от негативных последствий изменения валютных курсов.

Хеджирование валютных рисков предполагает использование различных финансовых инструментов для защиты от колебаний валютных курсов [7]:

1. Форвардный контракт – позволяет зафиксировать обменный курс на определенную дату в будущем.
2. Опцион – это право, но не обязательство, покупать или продавать валюту по заранее установленному обменному курсу.
3. Фьючерсные контракты – также являются стандартизированными контрактами, которые используются для хеджирования валютных рисков.

Размещение активов в разных валютах или регионах помогает снизить влияние валютного риска. Этого можно добиться путем распределения как ресурсов, так и источников дохода.

Внутреннее хеджирование включает использование бизнес-процессов компании для минимизации валютных рисков. Например, компания может установить цены на свои товары в валюте, в которой она получает большую часть своих доходов, тем самым устраняя валютный риск.

Валютный риск является неотъемлемой частью международной торговли и инвестиций. Однако компании и инвесторы могут эффективно управлять этими рисками, используя различные финансовые инструменты, такие как хеджирование, а также методы анализа и прогнозирования обменных курсов.

Список литературы:

1. Каледин С. Управление рисками / С. Каледин – «Автор», 2023 г.
2. Курчёнков С. А., Как заработать на разнице курса валют / С. А. Курчёнков – «Алисторус», 2015 г.
3. Управление финансовыми рисками в системе экономической безопасности / Учение и практикум / Под общей редакцией В.И. Авдийского / «Москва–Юрайт», 2016 г.

4. Валютные и финансовые операции: Учеб. для студентов вузов, обучающихся по экон. спец. / И.Я Носкова. – 2. изд., перераб. и доп. – Москва: Финансы: ЮНИТИ, 1998. – 333 с.: ил.; 20 см.; ISBN 5–238–00007–3
5. Гинзбург, Анатолий Ильич. Рынки валют и ценных бумаг: [биржи, инвестиции, участники] / А. И. Гинзбург, М. В. Михайко. – М. [и др.]: Питер, 2004 (ГП Техн. кн.). – 250 с.: ил., табл.; 21 см.; ISBN 5–94723–768–7
6. Сурен, Лизелотт. Валютные операции: Основы теории и практика / Лизелотт Сурен; Пер. с нем. [С. С. Любининой]. – [2. изд.]. – Москва: Дело, 2001. – 174, [1] с.: ил., табл.; 21 см. – (Bank Haining / Акад. нар. хоз-ва при Правительстве Рос. Федерации); ISBN 3–409–14210–X
7. Иришев, Б. К. Кризис ЕВРО и глобальные риски = Crise de l'euro et les risques globaux [Текст] = Crise de l'euro et les risques globaux / Берлин Иришев. – Москва: Весь мир, 2014. – 459, [3] с.: табл., цв. ил.; 23 см.; ISBN 978–5–7777–0576–1

ӨОЖ 336.24:330

АЙМАҚТАҒЫ АЗЫҚ-ТҮЛІК НАРЫҒЫН ДАМУДЫҢ НЕГІЗДЕРІ

Мейманханов Е., 6B04114 «Мемлекеттік және жергілікті басқару» білім беру бағдарламасының 4 курс студенті, М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ.,
meimankhanera@gmail.com

Шоханова И.Ш., «Экономика және менеджмент» кафедрасының DBA, аға оқытушысы, М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ., shohanovaindira@mail.ru

Аңдатпа: Азық-түлік әлемдегі ең маңызды жаһандық проблемалардың бірі. Қазіргі заманғы тамақ өнімдерімен қамтамасыз ету ешқашан керемет болған емес. Осы мәселелерді ескере отырып әлем аналитиктерінің пайымдауынша әлем халқының 1/6 бөлігі аштықтан зардап шегуде. Азық-түлік өндірісі, тұтыну және жеткізу жағынан елдердің бір-бірінен ерекшеленуі өте маңызды. Елдердің Азық-түлік қауіпсіздігінің әртүрлі деңгейінің негізгі себебі олардың экономикалық даму деңгейі болып табылады. Азық – түлік қауіпсіздігі – бұл ең алдымен физиологиялық нормаларға сәйкес халықтың тұтыну тауарларына қажеттілігін қамтамасыз етуді білдіретін өте кең ұғым.

Кілт сөздер: ауыл шаруашылығы, бәсекеге қабілеттілік, Жамбыл облысы, егіншілік, мал шаруашылығы, агротехнологиялар, су ресурстары, инфрақұрылым, өнімді қайта өңдеу, экспорттық әлеует, мемлекеттік қолдау.

Азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етумен қатар, халықаралық қауымдастық жемістер мен көкөністерді және басқа да ауылшаруашылық өнімдерін экспорттау арқылы Қазақстанның шет елдерді азық-түлікпен қамтамасыз етуге қосқан лайықты үлесін жоғары бағалайды. Біздің пікіріміздің дәлелі – 2020 жылдың маусым айында Римде, Италияда өткен БҰҰ азық-түлік және ауылшаруашылық ұйымының 39-шы конференциясында Мыңжылдықтың даму мақсаттарына қол жеткізген елдерді марапаттау рәсімінде Қазақстан 14 ел арасында азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етудегі бұрын – соңды болмаған жетістіктері үшін арнайы марапатқа ие болды.

Біздің елімізде үлкен үлестегі дәнді дақылдармен қатар көкөніс, бақша, картоп дақылдарын, сондай-ақ бақтар мен жүзімдіктер алқаптарын енгізумен қатар, осы салаларда жұмысты дұрыс ұйымдастыру арқылы оның тиімділігін арттыру үшін барлық қажетті жағдайлар жасалған. Яғни, фермерлік және фермерлік шаруашылықтарда халық шаруашылықтарында ауыл шаруашылығы дақылдарын өсіруді бақылау тетігі құрылды және жеткізудің оңтайлы жүйесінің негізіне тұқымдардың, минералдық тыңайтқыштардың, жанама майлау құралдарының, жеміс ағаштарының көшеттерінің қажетті мөлшері қаланды [1,2].

Алайда, ең маңызды және негізгі компоненттің – өңдеу, сақтау, тасымалдау және сату секторының әлсіздігіне байланысты шаруашылықтар мен кәсіпорындарда жыл сайын көптеген өнімдер шығарыланады. 80%-ға дейін астық, 40% картоп, 20% ет, 15% сүт. Демек, азық-түлікпен байланысты қиындықтардың негізгі себептері ауылшаруашылық өндірісінің өзінен асып түсті.

Алайда, көптеген зерттеулер мен шолулар 2000–2015 жылдары болғанын көрсетті. Қазақстанның Агроөнеркәсіптік кешені әлемнің алдыңғы қатарлы елдерінен артта қалып отыр.

Реформалар барлық ауыл шаруашылығында – өсімдік шаруашылығында да, мал шаруашылығында да үлкен дағдарысқа әкелді.

Реформалар ауылшаруашылық өндірісін ұйымдастыруда және оның басқа секторлармен, тұтынушылармен және мемлекетпен қарым-қатынасында революциялық өзгерістерді қарастырды. Реформалар Қазақстанның әлеуметтік құрылымын ауыл шаруашылығы және қазақ ауылының бүкіл өмірі тұрғысынан өзгертті.

Жаһандық экономикаға көшудің басталуы экономиканың осы секторында кәсіпкерлік қызметті дамыту үшін жағдай жасау, халықты Азық-түлікпен қамтамасыз етуді жақсарту мақсатында Аграрлық секторға мемлекеттің араласу қағидаттарын, әдістері мен нысандарын толық қайта қарауды талап етті. Бұл халық санының өсуіне және оның өмір сүру деңгейіне қызмет етеді.

Жердің өзгеруі үнемі өзгеріп отыратын және тәуелді заңдар жағдайында жүзеге асырылды. Реформалардың мазмұны бірнеше рет өзгерді, тек ауылшаруашылық өндірісі саласында ғана емес, сонымен бірге халыққа қызмет еткен немесе онымен байланысты ауылшаруашылық салаларында да көптеген нақты және тиімді шаралар қабылданды [3].

Ауылшаруашылық шикізаты мен азық-түлік нарығы агроөнеркәсіптік өндірістің ерекшеліктерінен туындайтын белгілі бір сипаттамалармен сипатталады, ол ұсыныстың табиғи және климаттық жағдайларға тәуелділігі. Сондықтан тауар өндірушіде кем дегенде үш іс-қимыл бағдарламасы болуы керек – қолайлы ауа-райы жағдайында (өндіріс артық болған кезде), қолайсыз жағдайларда (өнім жетіспеген кезде) және табиғи апаттарда (өнім жоғалған кезде). Ауыл шаруашылығы өнімін өндірушіде тәуекел деңгейін төмендету үшін сақтандыру резервтері, сондай-ақ зауытты мал шаруашылығы және ауыл шаруашылығы емес өнім өндірумен ұтымды үйлестіру болуы тиіс; ауыл шаруашылығы өнімінің үлкен көлемі және оның көптеген түрлерінің қысқа сақтау мерзімі маркетинг пен сатуды нақты ұйымдастыруды талап етеді [4].

Ауылшаруашылық өнімдерін сатудың көптеген арналары бар: сауда және тамақтану кәсіпорындары, тікелей сұраныс нарығы, қайта өңдеу кәсіпорындары, тұтынушылық кооперация, мемлекеттік тапсырыстарды ұйымдастыру және т.б. колхоз базары, жәрмеңкелер. Өнімдер делдалдар арқылы да, тікелей келісімшарттар бойынша да сатылуы мүмкін. Осы жеткізу арналарының әрқайсысының артықшылықтары мен кемшіліктері бар. Таңдау ауылшаруашылық өндірушісінде қалады. Яғни, ол өз өнімдерін тиімді сату үшін ең қолайлы тарату арналарын таңдауы керек.

Нарықтық қатынастар ұзақ тарихы бар дамыған елдерде де нарық міндетті түрде күшті емес және идеалдан алыс емес екенін ескеріңіз. Нарықтық экономиканың шығындарына, біріншіден, инфляция мен бағаның өсуіне әкелетін тұрақтылықтың жеткіліксіздігі жатады; екіншіден, нарықтың сөзсіз серігі–жұмыссыздық, ол еңбек ресурстарының толық жұмыспен қамтылмауымен сипатталады; үшіншіден, нарық тек жеке коммерциялық аспектіні ескереді және қоғамдық тауарлар деп аталатын нәрсені елемейді (білім беру, денсаулық сақтау, қоғамдық тәртіп, балалар білімі және т. б.); төртеуінің ішінде нарық әлеуетті әлеуметтік стратификацияға, бәсекелестікке қарсы осал субъектілерге қатыгездік әкеледі, кәсіпкерлік құрылымдардың бір бөлігін бұзу сөзсіз; бесеуінің нарық толық әлеуметтік әділеттілікке кепілдік бермейді [5].

Сонымен, нарықтық экономика жағдайында жалақы тек инвестицияланған еңбек, материалдық және ақшалай шығындарға ғана емес, жағдайға, жағдайға және қолайлы жағдайларға да байланысты болуы мүмкін.

Жоғарыда айтылғандардың бәрі нарықтық механизмге таза түрде түзету қажет деген қорытындыға әкеледі. Аралас экономикада оны ішінара мемлекет жүзеге асырады. Отандық және шетелдік тәжірибе көрсеткендей, нарық аграрлық экономиканы мемлекеттік реттеусіз және ауылшаруашылық өндірушіні қолдаусыз сәтті жұмыс істей алмайды. Әлемдік экспорттағы ауыл шаруашылығы өнімінің үлесі соңғы онжылдықта ұдайы төмендеп келеді: 2015 жылғы 13% – дан Азық-түлік тауарлары бойынша 2020 жылы 9% – ға дейін, ауыл шаруашылығы шикізаты бойынша 7% – дан 2,5% – ға дейін. Бұл төмендеу, біріншіден, Батыс және Орталық Еуропада, Қытайда және Үндістанда Азық-түлікпен өзін-өзі қамтамасыз етудегі табыстармен, екіншіден, оларды табиғи ауылшаруашылық шикізатымен алмастыратын өнімдерді пайдаланумен түсіндіріледі. Сонымен қатар, соңғы онжылдықтарда дайын тамақ өнімдерін сатудың өсу қарқынының артта қалу үрдісі байқалады.

Жаһандық экономикаға бет бұрған Қазақ еліміз үшін осы үлкен азық-түлік нарғында өзіндік орнымызбен брендтік өнімдерімізді қалыптастыру стратегиялық маңызды факторлардың бірі.

Азық – түлік қауіпсіздігін дамыту негізінен ауылшаруашылығын дамыту арқылы ғана мүмкін екендігіне көз жеткіздік. Қазіргі таңда ауылшаруашылығын қолдау арқылы азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етудің жан-жақты бағдарламалары іске асуда. Өз тарапымыздан ұсыныс ретінде осы ауылшаруашылығын дамытудағы үлкен мәселенің бірі тамшылатып суғару мәртебесіне байланысты ұсыныс жасап көрсек.

Тамшылатып суару – өсімдіктің тамырына суды, тыңайтқыштарды және өсімдіктерді зиянкестерден қорғайтын агрохимиялық заттарды дәл әрі біркелкі жеткізу үшін қолданылатын

өндірістік әдіс екені жоғары бөлімдерде аталып өтті. Жылдан жылға ағынсудың өзін тиімді пайдалануға көңіл бөліне бастағаны мәлім. Сол себепті, бұл әдістің игілігі көп-ақ.

Тамшылатып суғарудың бір қасиеті – әрбір егілген дақылдың үстіне тамшылатып қоюында. Суды уақтылы, әрі суды керек кезінде ғана береді.

Өлшеуіш құрал арқылы шаруалар кеткен шығынын нақты есептеп отырады. Яғни, қаржыны үнемдейді. Қазіргі күні шаруалар ағынсуға екі есе арзан төлейтіні мәлім болып отыр.

Шаруалар жаңа технологияның игіліктеріне көз жеткізгендіктен болар, оған деген қызығушылық артып келеді. Жылыжайдан бөлек, далада егілген дақылдарды да тамшылатып суарады. Бұған дейін даладағы егістікті тамшылатып суаруға мемлекеттен субсидия төленіп келген. Атап тоқтала өтетін болсақ, Жамбыл облысының 2021-2025 жылдарға арналған әлеуметтік–экономикалық даму болжамының негізгі басымдықтары [6]:

- Облыс экономикасы жағдайының жақсаруына және серпінді дамуына жүзеге асырылатын индустриалды-инновациялық даму бағдарламасының екінші бесжылдығы ықпал етуі тиіс, оның шеңберінде облыста инвестиция көлемі 584,2 миллиард теңгені құрайтын 42 инвестициялық жобаны іске асыру жоспарлануда, онда 6,4 мың жаңа жұмыс орындары құрылатын болады;
 - Бәсекеге қабілетті ауыл шаруашылығы өнімі өндірісін қамту;
 - Өсімдік шаруашылығында ылғал–ресурс үнемдеу және тамшылатып суару технологияларын белсенді қолдану;
 - Келешекте суғармалы алқабын 27 мың гектардан 35 мың гектарға дейін арттыру.
- Көріп отырғанымыздай тамшылатып сағару үдерістері бәсеңдеу емес тек өрлеу үстінде.

Қорытынды

Қазақстан мен әлемдегі ауыл шаруашылығының даму перспективаларын анықтауға тырысу. Ауыл шаруашылығы Қазақстан экономикасының маңызды бөлігі болып табылады. Мұнда негізгі өндірістік қорлардың 13 пайызы, еңбек ресурстарының 28 пайызы шоғырланған, жалпы ішкі өнімнің 18 пайызы өндіріледі.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының агроөнеркәсіптік кешенін дамытудың 2017 – 2021 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасын бекіту туралы. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2018 жылғы 12 шілдедегі № 423 қаулысы. <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1800000423>
2. Ауыл шаруашылығын қолдауға берілетін кредиттер бойынша сыйақы ставкасын субсидиялау қағидаларын бекіту туралы. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2012 жылғы 19 сәуірдегі № 488 Қаулысы.
3. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2012 жылғы 19 сәуірдегі № 488 Қаулысы.
4. Қазақстанда орта мерзімді кезеңге арналған Азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету жоспары қабылданды — Е. Қарашөкеев. <https://primeminister.kz/kz/news/kazakstanda-orta>
5. Ауыл шаруашылығын дамыту – маңызды міндет. <https://egemen.kz/article/298252>
6. Нұр-Сұлтан, BAQ.KZ тілшісі. Қазақстан агроөнеркәсіп кешені қауымдастықтарының альянсы және «Ауыл» халықтық–демократиялық патриоттық партиясы 2022–2027 жылдарға арналған агроөнеркәсіптік кешенді дамыту бағдарламасына тұжырымдамалық тәсілдерді ұсынды. <https://baq.kz/auyl-sharuashylygyn>

ӘОЖ 300.11

ӨЗІМІЗДІ ТАНУ ҮШІН НЕ МАҢЫЗДЫ

Мусабаева Ұ., М.Х. Дулати атындағы Тараз университетінің 6B04128 «Менеджмент» білім беру бағдарламасының 3 курс студенті Тараз қ., Ulzhanmusabaeva2000@gmail.com

Мусаева Г.К., «Экономика және менеджмент» кафедрасының э.ғ.к., доцент м.а. М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ., Gulnar_aru71@list.ru

Аңдатпа: Бұл мақалада өзін-өзі танудың маңыздылығы және оның өмірдегі рөлі талқыланады. Өзін-өзі тану адамға өзінің жеке қасиеттерін, қабілеттерін, әлсіз жақтарын білуге, өмірде негізделген шешімдер қабылдауға мүмкіндік береді. Бұл мақалада Gallup Clifton strengths және personality 16 сияқты танымал сынақтардың сипаттамалары қарастырылады және олардың адамның өзін-өзі тануына қалай ықпал ететіні түсіндіріледі. Сонымен қатар, өзін

- өзі тану бойынша практикалық кеңестер беріледі. Бұл мақала жеке тұлғаны дамытуға ұмтылатын оқырмандар үшін пайдалы ақпарат көзі болып табылады.

Кілт сөздер: өзін – өзі тану, Gallup Clifton strengths, personalities, қарым - қатынас стилі, significance, мотивация.

Өзін-өзі тану-адам өміріндегі маңызды процестердің бірі. Бұл күшті және әлсіз жақтарды анықтау үшін ғана емес, сонымен бірге өмірдің мәнін түсіну және болашаққа батыл қадамдар жасау үшін де өте маңызды.

Өзін-өзі жетілдіру үшін бүгінде қабылдаудың көптеген мүмкіндіктері бар. Солардың бірі- Gallup Clifton strength and personality 16 Тестері, онда адам өзінің қабілеттерін анықтай алады. Бұл процестің негізгі артықшылықтары:

1. Өмірлік мақсаттарды дұрыс анықтау: егер адам өзінің құндылықтарын, өмірде ұстанатын ұстанымдарын дұрыс анықтамаса, шынайы мақсаттарды анықтау қиын.
2. Шешім қабылдауды жеңілдету: адам өзінің мықты жақтарын білген кезде кез-келген салада сенімді шешімдер қабылдай алады.
3. Қарым-қатынасты жақсарту: бұл басқа адамдармен тиімді қарым-қатынас орнатуға көмектеседі, өйткені адам өзінің дамуының жетілуіне жетеді [1].

Gallup CliftonStrengths:

Gallup-Clifton күш сынағы адамның 34 негізгі талантының ішінде адамның әлсіз және күшті жақтарын анықтайды. Бұл әдістеме өзін-өзі тануда үлкен рөл атқарады, өйткені ол адамның табиғи қабілеттеріне бағытталған. Мысалы: маңыздылығы: бұл дарынды адамдар өз бизнесінің қоғамға әсер етуін қалайды, сондықтан олар үлкен мақсаттарға ұмтылады.

Релятор (жақындық): бұл талант қарым-қатынасты тереңдетуге бағытталған және адамның достық қарым-қатынасқа сенуге деген ұмтылысын білдіреді. Бұл біздің күшті қабілеттерімізге мән беру арқылы жақсартуға мүмкіндік береді.

Тест нәтижелері адамдар үшін ең жақсы жұмыс істей алатын параметрлер мен әрекеттерді анықтауға көмектеседі. Тест әрбір таланттың маңыздылығын көрсетеді және дамудың нақты жолын ұсынады. Clifton Energy жеке тұлғаны дамытудың көптеген басқа тәсілдеріне қарағанда, оның кемшіліктерін жоюдан гөрі жеке тұлғаның күшті жақтарын қалыптастыруға көбірек көңіл бөледі. Бұл әдіс мотивация мен өзін-өзі бағалауды арттырады. Жеке адамдар өздерінің дағдыларын тиімді пайдалану арқылы жеке және кәсіби өмірінде тепе-теңдікке қол жеткізе алады [1,2].

16 Тұлғаның негізгі сабақтары:

Қарым-қатынас стилін түсіну:

Тұлғаның әр түрінің өзіндік коммуникациялық сипаттамалары болады. Мысалы, экстраверттер қарым-қатынасқа ашық, ал интроверттер терең жеке байланыстарды бағалайды.

Шешімділік:

Тест нәтижелері шешім қабылдау кезінде адамның эмоцияға немесе пайымдауға қаншалықты тәуелді екенін көрсетеді. Бұл сіздің өзіңіз туралы түсінігіңізді тереңдетеді және өмірде тиімді жұмыс істеуге мүмкіндік береді.

Тұлғаның үйлесімділігін анықтау:

Тест нәтижелері басқа адамдармен қарым-қатынас орнатудағы сәйкестікті жақсартуға көмектеседі. Адам өміріндегі ең маңызды кезең-өзін-өзі тану. Өзін-өзі тану кәсіби және тұлғалық дамуға ықпал етеді, сонымен бірге өзін - өзі бағалауды арттырады. Өзін-өзі танудың негізгі мақсаты- сіздің күшті жақтарыңызды, құндылықтарыңызды және өмірлік мақсаттарыңызды анықтау және оларға жету үшін саналы түрде күш салу. Өзін-өзі тануға Gallup Clifton strength және 16 Тұлға Сынағы сияқты құралдарды қолдану арқылы қол жеткізуге болады. Gallup-Clifton күш сынағы адамның туа біткен қабілеттерін анықтайды және оларды жақсарту бойынша ұсыныстар береді. Бұл тесттің нәтижесін жеке және кәсіби даму үшін пайдалануға болады. Мысалы, максимизатор немесе релятор сияқты функция.

Тест нәтижелері шешім қабылдау кезінде адамның эмоцияға немесе пайымдауға қаншалықты тәуелді екенін көрсетеді. Бұл сіздің өзіңіз туралы түсінігіңізді тереңдетеді және өмірде тиімдірек жұмыс істеуге мүмкіндік береді [3].

Сіздің ашу-ызаңызды, қайғыңызды, қорқынышыңызды және қуанышыңызды қабылдау қабілетіңіз сіздің өмірлік тәжірибеңізге тікелей әсер етеді. Өзіңізге бірнеше сұрақ қойыңыз:

Сезімдер ішке, тамаққа немесе кеудеге физикалық әсер етуі мүмкін.

Бұл?

- Сіз өзіңіздің бетіңізде айқын көрінетін сезімдерді бастан өткердіңіз бе?
- Сіз өзгелерді және өзіңізді мүлдем қызықтыратын жағдайды бастан өткердіңіз

Бұл?

- Шешім қабылдау кезінде эмоцияларыңызды басқара аласыз ба?

- Сұрақтарға жауап беру арқылы эмоционалды бақылау деңгейіңізді анықтаңыз. Өзін-өзі тану қадамдары:
- Көлемі. Буддизмде зейін көбінесе медитация арқылы жүзеге асады. Алайда, әлемдік діннің негізгі формасы - дұға ету. Бұл мазасыздықты жеңілдетеді, мінез - құлықты нәрлейді және тыныштық сезімін береді.
- Журнал жүргізіңіз. Әр күннің соңында сізге не болғанын, өзіңізді қалай сезінгеніңізді және қиындықтарға қалай тап болғаныңызды жазыңыз. Үнемі қарап шығыңыз, жағдайды талдаңыз, қорытынды жасаңыз.
- 2. Еркіндік. Сіздің эмоцияларыңызды тани білу - бұл ақыл - ойды басқарудағы алғашқы қадам. Сіз өзіңіздің эмоцияларыңызды шығармашылық шешімдер қабылдау және мінез-құлықты қалыптастыру үшін пайдалануыңыз керек. Стресспен қалай күресуге болатынын біліңіз. Осылайша сіз эмоциялар мен мінез-құлықты басқара аласыз және қарым - қатынасты басқара аласыз [2].
- 3. Жанашырлық. Өзіңізді жақсы сезіну үшін бірнеше кеңестерді қолданыңыз –
Көріңіз:
- Аз сөйле, көп тыңда. Бұл шынымен сезімтал кез келген адам үшін алтын ереже сөйлеуші үзіліссіз сөйлесін.
- Әр түрлі көзқарастарды қабылдаңыз, бұл сіздің ұстанымыңызға қайшы келеді. Адамды шешім қабылдауға не итермелейтінін түсіну үшін оның орнында болу керек. Мүмкін, егер сіз оның орнын алсаңыз, сіз де солай істейтін шығарсыз.
- «Мен білемін» мен» мен сені түсінемін арасындағы айырмашылықты түсін. "Басқа адамдардың проблемаларын түсіну қабілеті - бұл қарым - қатынастың сенімді және нақты деңгейі.
- 4. Шабыт. Мотивация - эмоционалды интеллекттің ажырамас бөлігі. Жақсы Көңіл-күй-маңызды мотивация. Позитивті көзқарас біздің мүмкіндіктерімізді жақсартуға және жаңа жетістіктерге жетуге тікелей әсер етеді. Эмоционалды интеллект - бұл өзін және басқаларды түсіну және осы түсінік негізінде әрекет ету қабілеті. Мен тырыстым → мен жетістікке жеттім → мен бақыттымын → қайталап көремін.
- 5. Әлеуметтік дағдылар. Әлеуметтік дағдылар - бұл басқалардың сізге үнемі жеткізуге тырысатын белгілерін түсіну қабілеті. Бұл белгілер адамның не бастан кешіп жатқаны және олар үшін маңызды дүние туралы нақты түсінік береді. Әлеуметтік дағдыларды қалай дамытуға болады?
- Бір-бірімізге тиісті уақытты беріңіз, содан кейін біз бизнеске қайта ораламыз.
- Екі тарап та қақтығыстың неліктен туындағанын түсінуі керек. Оларға ең жақсы шешімді беріңіз. Жанжалдарды шешу арқылы сіз әлеуметтік дағдыларды тиімді дамыта аласыз. Адамның жағдайын алдын ала зерттеген жөн.

Әдебиеттер тізімі:

1. Д.Э. Гэмбл, М.А. Питереф, А.А. Томпсон; Ауд. Ж. Кушебаев. Стратегиялық менеджмент негіздері: бәсекелік артықшылыққа қамтылу Essentials of strategic management / - 5-ші басылым.- Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» ҚҚ, 2019.- 536 б.- (Рухани жаңғыру. Жаңа гуманитарлық білім. Қазақ тіліндегі 100 жаңа оқулық).
2. Стратегиялық менеджмент негіздері бәсекелестік артықшылыққа қамтылу Алматы «Ұлттық аударма бюросы қоғамдық қоры, 2019. - 496 бет
3. Мелисса А. Иллилинг. Технологиялық инновациядағы стратегиялық менеджмент Бесінші басылым Алматы «Ұлттық аударма бюросы қоғамдық қоры, 2019.-380 бет

УДК 339.972

ГЛОБАЛЬНЫЕ ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ТРЕНДЫ И ЭРА МНОГОПОЛЯРНОСТИ

Перегудов В., Кадырходжаев И. студенты 1 курса образовательной программы 6B04128 «Менеджмент» Таразский университет имени М.Х. Дулати, г. Тараз,
peregudovv542@gmail.com, Kadyrkhodzhaevi@gmail.com

Нурмухамбетова З.С., старший преподаватель кафедры «Экономика и менеджмент», Таразский университет имени М.Х. Дулати, г. Тараз, zaure.tarsu@gmail.com

Аннотация: Целью исследования является анализ глобальных экономических трендов в условиях многополярного мира. Рассмотрены ключевые изменения в распределении экономических и политических сил, а также их влияние на международные отношения и глобальное сотрудничество. Задачи включают изучение причин многополярности, основных экономических

вызовов и возможностей для мирового сообщества. В результате выявлены тенденции к диверсификации торговых и технологических связей, а также усиление региональных альянсов. Сделан вывод о необходимости новых подходов к международной координации и управлению.

Ключевые слова: многополярность, глобальные экономические тренды, международные отношения, региональные альянсы, диверсификация, устойчивое развитие, геополитика, экономическая безопасность.

История человечества насыщена событиями и поворотами, которые полностью меняли привычный уклад жизни. От осознания себя как личности в метафизическом и философском аспекте до коренных преобразований в культуре — люди постоянно переосмысливали свое существование. За последние столетия мы пережили крупные социальные, политические и военные конфликты, которые сформировали современный мир и те последствия, с которыми каждый из нас сталкивается сегодня.

Ещё несколько десятилетий назад человечество оказалось свидетелем падения колониальной системы, за которой последовал и распад биполярного мира. Конец XX века ознаменовался пиком могущества западной цивилизации. Именно тогда технологический прогресс и вера в превосходство достигли своего апогея, что подкреплялось серией успешных военных операций на Ближнем Востоке, символизовавших безусловное господство западного мира [1].

Тем не менее, несмотря на стремительное развитие, влияние западной модели цивилизации столкнулось с новыми вызовами. В XXI веке всё больше аналитиков и политологов обсуждают концепцию многополярного мира — системы, в которой больше нет единственной державы, имеющей полное влияние над остальными [2]. Многополярность предполагает, что в глобальном сообществе существуют несколько сильных центров силы, каждый из которых обладает уникальными культурными, экономическими и политическими ресурсами. Подобная система, как считают многие эксперты, могла бы стабилизировать международные отношения, позволяя странам взаимодействовать на более равных условиях и учитывая их разнообразные интересы.

Однако вместе с этим стало очевидно, что эпоха потребления, возникшая в 1980-х годах и пропагандировавшая корпоративную культуру "яппи", привела к крупным кризисам — как экономическим, так и духовным. Потребительская культура, которая когда-то считалась символом успеха и процветания, всё чаще воспринимается как источник морального упадка и отчуждения. Сосредоточенность на материальных благах и карьерных достижениях привела к обострению психологических проблем и общей неудовлетворённости, на которые откликаются современные философские и социальные дискуссии.

Сегодня мир стоит на пороге значительных перемен. Экологические кризисы, новые геополитические расклады и запросы на социальную справедливость требуют осмысления прежних ценностей и моделей жизни. Все чаще мы задумываемся о более устойчивом и гармоничном будущем, где технологический прогресс будет служить человечеству, не разрушая его внутреннюю и внешнюю среду. Возможно, новый виток развития приведёт нас к более осознанному и устойчивому миру, где баланс между материальным и духовным станет важнейшим приоритетом.

Мировая экономика вступила в новую фазу, где ни одна страна не доминирует абсолютно, а экономические и политические силы распределяются между несколькими крупными центрами. Это явление, известное как многополярность, охватывает не только экономическую, но и технологическую, политическую и культурную сферы. Возникновение многополярности привело к перераспределению мировых ресурсов и изменению характера международных отношений. В этом докладе мы рассмотрим причины многополярности, ключевые экономические тренды, ее влияние на глобальные отношения и вызовы, с которыми сталкивается мировое сообщество.

Многополярность в экономике отражает изменения в мировой геополитике и перераспределение глобальных экономических сил. В условиях ослабления позиций западных стран, таких как США и ЕС, мир переживает трансформацию, в которой традиционные центры влияния сталкиваются с новыми вызовами: замедление экономического роста, социальная нестабильность, торговые конфликты и влияние глобальных кризисов. Эти факторы постепенно ослабляют позиции Запада на международной арене, уступая место развивающимся странам с растущей экономической мощью и политическим весом [3].

Одним из главных движущих факторов является рост экономик Восточного блока. Китай, Индия, страны Юго-Восточной Азии и Латинской Америки демонстрируют устойчивый рост, который сопровождается активным участием в глобальной политике. Китай, в частности, стал второй экономикой мира и лидером в таких стратегически важных отраслях, как высокие технологии и промышленность, что делает его мощным игроком на мировой экономической арене. Позиции Китая и других растущих экономик укрепляются также благодаря их численности населения, высокому уровню индустриализации и потребности развитых стран в более дешевой

рабочей силе и производственных мощностях. В долгосрочной перспективе это приводит к усилению роли этих стран в распределении мировых ресурсов, а также к росту их политического влияния на международные процессы [3].

Однако значимым аспектом многополярности становится не только смена экономических центров, но и влияние технологического развития на глобальные отношения. Современные технологии, такие как искусственный интеллект, возобновляемая энергетика, биоинженерия и блокчейн, предоставляют новые возможности для экономического роста и укрепления позиций стран, которые раньше считались периферийными. В отличие от индустриальных революций прошлого века, сегодняшняя технологическая революция происходит быстрее и охватывает гораздо более широкий спектр секторов и областей. Например, внедрение искусственного интеллекта уже меняет такие сферы, как медицина, образование, транспорт и промышленное производство, что позволяет странам без традиционно мощной промышленности наращивать свою конкурентоспособность и укреплять позиции на мировой арене. Этот технологический прорыв добавляет динамики мировой экономике, позволяя новым игрокам наращивать конкурентные преимущества и продвигаться в глобальном рейтинге.

Эти трансформации также приводят к пересмотру этических и социальных аспектов глобализации и экономического развития. В частности, растет напряженность вокруг вопросов эксплуатации рабочей силы и природных ресурсов развивающихся стран, которые оказываются основными поставщиками для мировых промышленных и технологических гигантов. Для стран с высокой рождаемостью и относительно низким уровнем жизни усиление промышленного потенциала сопряжено с проблемами социальной справедливости и экологии. На фоне глобального стремления к инклюзивности и устойчивому развитию такие вопросы становятся более заметными, и их решение требует осознанных политических шагов и международного сотрудничества. Однако пока глобальная экономика строится на жестких законах конкуренции, вопрос этичности экономических взаимоотношений между странами остается острым.

В целом, мир в условиях многополярности находится на пороге значительных перемен, где экономическая мощь, технологическое развитие и политическое влияние распределены между несколькими центрами. Такой баланс сил, с одной стороны, повышает устойчивость глобальной экономики, создавая альтернативы и укрепляя региональные альянсы, но с другой стороны, усиливает конкуренцию и создает новые вызовы, такие как кибератаки, экологические угрозы и необходимость в новых механизмах международного регулирования. Возникающие культурные и цивилизационные противоречия становятся основой новых конфликтов [4]. В ближайшие десятилетия многополярность, вероятно, будет способствовать появлению более гибкой и адаптивной модели глобальной экономики, где устойчивость и инновации станут основой мирового развития.

Изменение структуры международной торговли и усиление регионализации стали одной из главных черт современного многополярного мира. Все больше стран стремятся развивать торговлю в рамках региональных рынков и альянсов, таких как ШОС (Шанхайская организация сотрудничества) и BRICS (Бразилия, Россия, Индия, Китай, ЮАР). Эти организации способствуют не только экономическому сотрудничеству, но и снижению зависимости от традиционно доминирующих западных рынков и доллара США.

Страны-участницы таких альянсов пересматривают свои внешнеэкономические приоритеты, отдавая предпочтение сотрудничеству в рамках региональных зон. Это особенно заметно в сфере торговли и инвестиций, где предпочтение все чаще отдается расчетам в национальных валютах и заключению соглашений с партнерами из развивающихся стран. Подобный подход дает возможность минимизировать риски, связанные с колебаниями валютных курсов и экономической нестабильностью в странах Запада. Кроме того, поддержание активной торговли и обмена с соседними странами позволяет укреплять экономику на основе стабильных и прогнозируемых связей, где экономические интересы совпадают, а культурные и географические различия меньше.

Альянсы, такие как ШОС и BRICS, развивают сотрудничество в области финансов, науки, технологий и инвестиций, что помогает развивающимся экономикам постепенно уменьшать влияние Запада на их экономические процессы. Например, Китай и Россия активно продвигают расчеты в юанях и рублях, стимулируя торговлю с минимальным участием доллара. В то же время страны BRICS разрабатывают планы по созданию собственных финансовых инструментов, которые могли бы укрепить экономическую независимость участников и снизить зависимость от международных финансовых институтов, таких как Международный валютный фонд (МВФ) и Всемирный банк.

Тенденция к регионализации оказывает глубокое влияние на мировую экономику. В условиях, когда торговля концентрируется на региональных союзах и договоренностях, мировая экономика становится более разнообразной и устойчивой к внешним кризисам. Это создает множество возможностей для стран развивающегося мира, которые ранее зависели от экспорта в

развитые страны и валютных рисков, связанных с долларом. Регионализация усиливает многополярность, предоставляя развивающимся экономикам больше автономии и свободы в построении собственной модели экономического роста и сотрудничества.

Из основных экономических трендов многополярной эры можно выделить диверсификацию мировой экономики. В многополярной эпохе международные торговые связи становятся более разнообразными и гибкими, благодаря расширению торговых и инвестиционных потоков между странами развивающегося мира. Снижение зависимости от традиционных рынков США и ЕС позволяет многим странам развивать внутренние рынки, укреплять экономические связи в своих регионах и строить новые партнерства. Диверсификация также способствует росту независимых экономических альянсов, таких как ШОС и BRICS, которые активно продвигают сотрудничество в торговле, инфраструктурных проектах и технологиях. В условиях растущей экономической нестабильности в западных странах, диверсификация позволяет странам минимизировать риски, связанные с влиянием внешних кризисов. Кроме того, развивающиеся экономики, такие как Китай, Индия и Бразилия, становятся ключевыми центрами роста, оказывая поддержку соседним странам через инвестиции и торговые соглашения, что способствует созданию более стабильных региональных экономических систем [5].

Многополярная эра сопровождается быстрыми темпами цифровизации и технологической трансформации, что дает развивающимся странам возможность усилить свои позиции в мировой экономике. Инновации в таких областях, как искусственный интеллект, возобновляемая энергетика, блокчейн и биотехнологии, открывают перед странами новые возможности для выхода на глобальный рынок, снижая их зависимость от импортных технологий и патентов.

Укрепление финансовой независимости: Страны все чаще стремятся сократить зависимость от доллара и развивают расчеты в национальных валютах. Так, Китай активно продвигает расчеты в юанях, а страны, входящие в состав BRICS, обсуждают возможности создания общей валюты или использования альтернативных методов расчетов, таких как цифровые валюты центральных банков. Укрепление финансовой независимости снижает риски, связанные с международной финансовой нестабильностью, и позволяет странам минимизировать влияние валютных колебаний и санкционных режимов на свои экономики.

В последние годы мир стал свидетелем усиления протекционистских мер, особенно между крупнейшими экономиками, такими как США и Китай. Торговые войны, введение тарифов и санкций ограничивают свободную торговлю, сдерживая процессы глобализации и подталкивая страны к созданию более автономных экономических систем. Протекционизм выражается не только в прямых тарифных барьерах, но и в мерах по поддержке национальных производителей через субсидии, налоговые льготы и ограничение импорта. Также нельзя не упомянуть о войнах, развязанных на Востоке с целью контроля нефтяных ресурсов и геополитической стабильности. Военные операции в Ираке показали ограниченность возможностей США в управлении конфликтами [6].

Усиление протекционизма также отражается на структуре международной торговли. К примеру, США и Китай активно вводят санкции в технологических секторах, включая торговлю полупроводниками и цифровыми технологиями, что подталкивает страны к созданию собственных технологических решений и производственных цепочек. Протекционистская политика ведет к созданию локальных производств, что, в свою очередь, требует крупных инвестиций и усиливает роль государства в экономике. Эти тенденции создают многополярный мир, где каждая страна стремится сократить зависимость от глобальных поставок и защищать свои стратегические отрасли.

Расширение роли региональных валют. Растущий интерес к использованию региональных валют, таких как юань, евро и индийская рупия, в международных расчетах подрывает господство доллара США как мировой резервной валюты. Переход на региональные валюты позволяет странам минимизировать риски, связанные с колебаниями курса доллара и политическими санкциями. Например, Китай активно продвигает юань в расчетах со странами-участницами инициативы «Один пояс — один путь» и в торговых отношениях с Россией и другими странами Азии, что способствует укреплению юаня как региональной валюты. Снижение зависимости от доллара и расширение роли региональных валют в расчетах позволяет странам проводить более независимую экономическую политику, особенно в условиях санкций и торговых ограничений. Примером служит увеличение доли евро в торговых операциях Европейского Союза, что позволяет ЕС более эффективно управлять своей экономикой и снижать уязвимость к экономическим и финансовым кризисам в США. Этот тренд также связан с развитием цифровых валют центральных банков, таких как цифровой юань, которые могут стать дополнительным инструментом для укрепления региональной валюты и диверсификации международных расчетов.

В совокупности, рост протекционизма и расширение роли региональных валют отражают стремление стран к большей автономии и финансовой независимости, что усиливает

многополярный характер мировой экономики. Эти тенденции не только трансформируют международные экономические отношения, но и способствуют созданию более гибкой и устойчивой глобальной экономической системы.

Вызовы и возможности многополярной экономики и ее преимущества заключаются в диверсификации инвестиций. Многополярная система создает больше возможностей для инвесторов, предлагая доступ к растущему количеству рынков и экономик, которые находятся на разных стадиях развития. Это расширение инвестиционного пространства позволяет распределить риски, снижая зависимость от одной или нескольких стран и уменьшая влияние экономических спадов на глобальные финансовые рынки. Например, вместо концентрации инвестиций на традиционно сильных западных рынках, инвесторы могут диверсифицировать капитал, вкладывая его в развивающиеся страны Азии, Африки и Латинской Америки. Такая диверсификация способствует не только более эффективному управлению рисками, но и позволяет инвесторам получать выгоду от различных темпов роста в разных регионах.

Экономическая устойчивость. Многополярная структура мировой экономики позволяет ослабить зависимость от одного ведущего государства или блока и тем самым укрепляет ее стабильность. В многополярной системе влияние США, Европейского Союза, Китая и других крупных экономик распределяется более равномерно, что снижает риск системных кризисов, подобных глобальному финансовому кризису 2008 года, когда проблемы в американской экономике стали катализатором мирового спада. Появление нескольких мощных экономических центров позволяет сгладить последствия локальных кризисов, поскольку в условиях многополярности регионы могут поддерживать друг друга, создавая баланс на международной арене.

Однако у любой медали есть обратная сторона. Риски многополярности предполагают глобальную фрагментацию. Переход к многополярной модели несет риск фрагментации экономических процессов. С увеличением числа влиятельных экономических центров страны могут начать принимать более протекционистские меры, стремясь защитить свои внутренние рынки и сократить зависимость от внешних поставок. Это может привести к ограничению свободной торговли, снижению эффективности глобальных цепочек поставок и затруднениям в международном сотрудничестве. В результате глобальная экономика может разделиться на несколько крупных региональных блоков с собственными стандартами, валютными системами и политическими интересами, что усложнит торговые и инвестиционные отношения между ними. Долгосрочно такая фрагментация может негативно сказаться на мировой экономике, снижая темпы роста и устойчивость к кризисам [7].

Политическая нестабильность. Увеличение числа сильных экономических игроков повышает вероятность конкуренции за ресурсы, доступ к рынкам и политическое влияние. Конкуренция за контроль над стратегически важными ресурсами – такими как нефть, газ, редкоземельные металлы и пресная вода – может спровоцировать напряженность и конфликты между государствами. В подобных условиях традиционные союзные связи ослабевают, а новые альянсы строятся на основании временных экономических интересов, что добавляет непредсказуемости международным отношениям. Это повышает риск региональных конфликтов, санкционных войн и даже вооруженных столкновений, что может значительно дестабилизировать как локальные, так и глобальные экономики.

Переход к многополярной экономической системе коренным образом меняет правила игры на мировой арене, открывая перед странами новые возможности для экономического роста, технологического развития и устойчивого использования ресурсов. Многополярность способствует диверсификации глобальных рынков и снижает зависимость от одного или нескольких экономических центров, создавая потенциал для справедливого и равномерного распределения мировых ресурсов. В будущем такая система может стать основой для устойчивого глобального порядка, в котором государства поддерживают баланс интересов и работают над общими вызовами, включая экологические и социальные проблемы.

Список литературы:

1. Гонсалес Гальего Р. Субботняя свеча в Ираке, или операция «Микки Маус». – М.: Вече, 2011. – 304 с.
2. Бжезинский З. Стратегический взгляд. – М.: АСТ, 2012. – 384 с.
3. Бжезинский З. Великая шахматная доска: господство Америки и её геостратегические императивы. – М.: Международные отношения, 1999. – 256 с.
4. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций и преобразование мирового порядка. – М.: АСТ, 2003. – 603 с.

5. <https://roscongress.org/materials/osnova-mnogopolyarnogo-mira-formirovanie-novykh-tochek-rosta/>
 6. Шурлов С. Иракский капкан для США. – М.: Эксмо, 2009. – 320 с. – (Войны XXI века).
 7. <https://roscongress.org/materials/fragmentatsiya-i-slabyy-rost-globalnye-ekonomicheskie-trendy-2024/>
- ӘОЖ 62.00

КАЙДЗЕН ФИЛОСОФИЯСЫНЫҢ ҚАЗАҚСТАН НАРЫҒЫНДАҒЫ ОРНЫ

Примкулова Ж., М.Х. Дулати атындағы Тараз университетінің 6B04112 «Бизнес менеджменті» білім беру бағдарламасының 3 курс студенті, М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ., zhansaya021116@gmail.com

Калдыкозова М.А., магистр, «Экономика және менеджмент» кафедрасының аға оқытушысы, М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ.

Аңдатпа: Бұл зерттеу жұмысының мақсаты- Қазақстан нарығындағы кайдзен философиясының орнын және оны бизнес процестерге енгізудің тиімділігін талдау болып табылады. Жапондық басқару әдісінің принциптері қазақстандық компаниялардың өнімділігін арттыру, шығындарды оңтайландыру және қызмет көрсету сапасын жақсарту мүмкіндіктерін қарастырады. Зерттеу барысында кайдзеннің негізгі қағидалары мен олардың отандық ұйымдардағы қолдану тәжірибесі талданды. Нәтижесінде, кайдзен әдісін тиімді енгізу арқылы нарықта бәсекеге қабілеттілікті арттырудың және тұрақты дамуды қамтамасыз етудің әлеуеті анықталды. Бұл жұмыс кайдзен философиясын қолдану бойынша практикалық ұсынымдар ұсынады.

Кілт сөздер: кайдзен философиясы, үздіксіз жетілдіру, Қазақстан нарығы, бизнес тиімділігі, шығындарды оңтайландыру, өнімділік арттыру, бәсекеге қабілеттілік.

Кайдзен философиясы – үздіксіз жетілдіру мен тұрақты дамуға негізделген жапондық басқару әдісі. Бұл әдіс XX ғасырдың ортасында Жапонияның экономикалық өрлеуінің негізі болып, әлемдегі көптеген елдердің, соның ішінде Қазақстанның бизнесінде қолданыла бастады. Қазақстан нарығында кайдзен философиясын қолдану ұйымдардың тиімділігін арттыру, шығындарды азайту және тұрақты дамуды қамтамасыз ету жолында ерекше орын алады. Қазақстанда кайдзен философиясы негізінен ірі өндірістік компанияларда, қызмет көрсету саласында және мемлекеттік секторда енгізілуде. Оның табысты қолданылуына төмендегі факторлар әсер етеді [1]:

- Экономиканың әртараптандырылуы: Қазақстан шикізат өндірісіне тәуелділікті азайтып, өңдеу өнеркәсібін дамытуға ұмтылуда. Кайдзен әдістері бұл мақсатқа жету үшін өндірістік процестерді тиімді басқаруды қамтамасыз етеді.

- Қызмет көрсету саласын дамыту: Қонақүй бизнесі, сауда және денсаулық сақтау салаларында кайдзен тұтынушы қажеттіліктерін қанағаттандыру сапасын арттыруға мүмкіндік береді.

- Мемлекеттік сектордағы реформалар: Мемлекеттік қызмет көрсету сапасын жетілдіру және шығындарды оңтайландыру үшін кайдзен қағидалары қолданылады.

Кайдзен философиясы біздің елімізде біраз өндіріс орындары мен компанияларда қазіргі таңда қолданыста. Олардың бір мысалы ретінде Алматы желдеткіш зауытын мысалға алып көрейік. Кайдзен Алматы желдеткіш зауытында (АВЗ) – бұл сапа, технологиялар, процестер, корпоративтік мәдениет, еңбек өнімділігі және компанияның басқа да қызмет аспектілерін үздіксіз жетілдіру жүйесі.

Кайдзен жүйесінің басты назарында қызметкерлердің «сапасы» тұр, себебі қызмет көрсету сапасы дәл соларға байланысты. Бұл жүйе жетілдіру процесіне әрбір қызметкерді тартуды көздейді – жоғары деңгейдегі басшылардан бастап, қатардағы қызметкерлерге дейін.

Кайдзен жүйесінің мәні – көптеген ұсақ, маңызды емес жетілдірулер үлкен сапалық өзгерістерге әкеледі. Қызметкерлердің ұсыныстары жетілдіруге қатысты белгілі бір салаға, мысалы, өндіріс немесе маркетингке ғана қатысты болмауы мүмкін.

АВЗ-де кайдзен жүйесін енгізудің нәтижелері [1]:

- Еңбек өнімділігі мен шығарылған өнім көлемінің артуы. 2015 жылы 250 қызметкер үш ауысымда небәрі 9 желдеткіш өндірген (әр ауысымда 3 бірлік). Бүгінде 55 жұмысшы 30-дан астам желдеткіш шығарады (әр ауысымда 10 бірлік).
- Еңбекақы жүйесінің өзгеруі. Кәсіпорында тұрақты жалақыдан бас тартып, жалақыны шығарылған өнім көлеміне байланыстыра отырып, еңбек өнімділігін арттыруға бағытталған.

Сәтті енгізілген Кайдзен жүйесінің (үздіксіз жетілдіру) арқасында Алматы Желдеткіш Заводының өнімдері сапасы жағынан жетекші еуропалық өндірушілерден кем түспейді. Бүгінде аталмыш компания Қазақстан, Ресей және Қырғызстандағы сапа бойынша көшбасшы деп сенімді түрде айтуға болады. Кәсіпорында әрбір өнім бес сатылы сапа бақылауынан өтеді. Кайдзеннің

жетекші мамандары енгізген еңбек бағалау жүйесі әр қызметкердің өз жұмысына адал қарауына ықпал етті. Осы нәтижесінде қоймадағы кез келген өнімді демонстрациялық үлгі ретінде пайдалануға болады. [1]

Мемлекеттің қолдауымен кәсіпорында жоғары дәлдіктегі металл өңдеу желісі орнатылды, ал бұл станоктардың электронды жабдықталуы адам факторынан туындайтын қателіктерді барынша азайтты. Компанияның аэродинамика саласындағы өз әзірлемелері мен жоғары дәлдікті өндірісін үйлестіру арқылы тиімділігі жоғары өнімдер желісі жасалды. Жоғары аэродинамикалық сипаттамалары бар және қателіктердің азайтылған рұқсатымен жұмыс істейтін доңғалақтар негізіндегі АВЗ желдеткіш блоктары компанияның серіктестері – кейде тіпті бәсекелестері тарапынан белсенді түрде қолданылады. Мемлекеттік қолдау мен кайдзен принциптерінің арқасында АВЗ өндіріс шығындарын 40%-ға азайта алды. Бұрын 200 адам өндіріс көлемін жылына 700 млн теңгеге өндірсе, қазір 70 адам өнім көлемі 1,6 млрд теңгеге жеткен және бұның бәрі Кайдзен енгізілгеннен кейін! [2]

Тек бұл ғана емес Қазақстанда кайдзен философиясын қолданатын компаниялардың қатары жыл санап артып келеді. Олардың көбі өндіріс, қызмет көрсету және мемлекеттік секторда жұмыс істейді. Кейбір нақты мысалдар: Kazakhmys Corporation Кайдзен принциптері өндірістік процестерді оңтайландыру, шығындарды азайту және өндірістік қауіпсіздікті арттыру мақсатында енгізілген. Kazakhtelecom Компания жұмыс процестерін жетілдіру және клиенттерге қызмет көрсету сапасын арттыру үшін кайдзеннің 5S жүйесін қолданады. Altyntau Resources Lean Production (аз шығынды өндіріс) әдістерін енгізіп, өндіріс тиімділігін арттыру және еңбек өнімділігін жақсарту. Magnum Cash & Carry Логистика мен қоймалық процестерді оңтайландыру, клиенттерге қызмет көрсету сапасын жақсарту үшін кайдзен әдістерін қолданады. BI Group Құрылыс алаңдарында процестерді стандарттау және жұмыс тиімділігін арттыру мақсатында кайдзен әдістері енгізілген.

Кайдзеннің негізгі қағидаларына мыналар жатады [2]:

- Барлығын қамту: Жақсарту процесіне ұйымның барлық деңгейіндегі қызметкерлер қатысады.

- Шағын өзгерістер: Нәтиже шағын, бірақ тұрақты жетілдірулер арқылы қол жеткізіледі.

- Процестерді стандарттау: Әрбір жұмыс процесі оңтайландырылып, стандартталады.

- Тұтынушыға бағдарлану: Барлық іс-әрекеттер клиент қажеттіліктерін қанағаттандыруға бағытталады.

Бұл философияның маңызы – кәсіпорындардың өнімділігі мен сапасын арттыруға қол жеткізу ғана емес, сонымен қатар қызметкерлердің жұмысқа деген мотивациясын нығайтуда жатыр.

Кайдзен философиясын енгізу белгілі бір қадамдарды жүйелі түрде орындауды талап етеді. Ол әрбір ұйымның немесе адамның ерекшеліктеріне бейімделіп, кезең-кезеңмен жүзеге асырылады. Кайдзен революциялық емес, эволюциялық өзгерістерді талап етеді. Барлық жақсартулар бірден емес, шағын қадамдармен енгізіледі. Мысалы: Жұмыс орнын ұйымдастыруды жақсарту (5S жүйесі). Қажетсіз процестерді жою. Қателіктерді азайту үшін стандарттарды жаңарту [3].

Кайдзен философиясын Қазақстанда енгізу көптеген компаниялар үшін тиімді болатынына қарамастан, бұл процесс бірқатар кедергілер мен қиындықтарды тудырады. Осы қиындықтарды жеңу үшін кешенді шаралар қажет. Қазақстандық кәсіпорындарда көп жағдайда өзгерістерді қабылдау қиындық туғызады. Қызметкерлер мен басшылар көбінесе бұрынғы дәстүрлі әдістерді қолдануды жалғастырады, ал жаңа әдістерге, соның ішінде кайдзен философиясына, күмәнмен қарайды. Бұл үрдіс әсіресе шағын және орта бизнес кәсіпорындарында айқын байқалады. Қызметкерлердің өзгерістерге деген қарсылығы, олардың қайшылықты көзқарастары жұмыс процесінде тұрақсыздық тудырады. Екіншіден, кайдзен жүйесін енгізу үшін арнайы білім мен дағдылар қажет. Қазақстандағы көптеген компанияларда кайдзенді тиімді қолдану үшін жеткілікті түрде оқытылған мамандар мен тренерлер жоқ. Жаңа тәсілдерді үйрету үшін қосымша уақыт пен ресурстар жұмсалады, бұл кейбір компаниялар үшін қосымша шығындар тудырады. Үшіншіден, кайдзен философиясының негізгі қағидасы – шағын қадамдар арқылы үздіксіз жетілдіру. Бұл тәсіл ұзақ мерзімді нәтижелерге қол жеткізуді талап етеді. Қазақстандағы кейбір кәсіпорындар осы ұзақ мерзімді нәтижелерді күтуден шаршауы мүмкін, себебі олар жылдам өзгерістер мен қысқа мерзімді нәтижелерді күтетіні белгілі. Бұл кайдзеннің толыққанды енгізілуіне кедергі болады. Сонымен қатар, Қазақстанның ұлттық мәдениеті мен жұмыс ортасында кейде кайдзеннің негізгі принциптеріне, әсіресе қызметкерлердің белсенді қатысуына және өзін-өзі басқаруына қарсы психологиялық кедергілер болады. Қазақ қоғамында кейде басқару жүйесі тым орталықтандырылған, ал жұмысшылардың пікірлері мен ұсыныстары аз ескеріледі. Бұл кайдзеннің маңызды аспектілерін жүзеге асыруды қиындатуы мүмкін [4].

Қазақстанда кайдзен философиясын енгізу – бұл ұзақ мерзімді, жүйелі әрі кең ауқымды жұмыс, бірақ оның тиімділігі мен артықшылықтары айқын. Кайдзен, яғни үздіксіз жетілдіру қағидасы, кәсіпорындардың еңбек өнімділігін арттыруға, өнім сапасын жақсартуға және шығындарды азайтуға мүмкіндік береді. Алайда, бұл жүйені енгізу кезінде кездесетін кедергілер мен қиындықтар да бар. Кайдзенді табысты енгізу үшін ұйымдар мен қызметкерлер арасында тұрақты ынтымақтастық қажет, ал жоғары деңгейдегі басшылардың қолдауы мен кәсіпорынның мәдениетін жаңарту маңызды рөл атқарады. Әрине, барлық қиындықтар мен кедергілерді жеңіп, кайдзен жүйесін толық жүзеге асырған кезде Қазақстандағы кәсіпорындар өз қызметін оңтайландырып, халықаралық нарықта бәсекеге қабілетті бола алады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Имаи, М. (1986). *Kaizen: The Key to Japan's Competitive Success* (Кайдзен. Жапон компанияларының бәсекеге қабілеттілігінің кілті). McGraw-Hill Education.
2. Гарднер, Г. (2009). *Сәтті жапон компанияларының құпиялары*. Алматы: Альпина Паблишер.
3. Друкер, П. (2007). *Менеджмент. Басқару классикасы*. Санкт-Петербург: Питер.
4. Назарбаев, Н. (2015). *Қазақстанның индустриалды-инновациялық дамуы: жаңа жолдар мен мүмкіндіктер*. Алматы: Қазмедиа.

ӘОЖ 08.00.01

ЭКОБИЗНЕСТІ ДАМУ ЭКОНОМИКАНЫ ЖАСЫЛДАНДЫРУ

Рахымжанова А., М.Х. Дулати атындағы Тараз университетінің 6B04112 «Бизнес менеджменті» білім беру бағдарламасының 3 курс студенті, М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ., anelyammmmm@mail.ru

Калдыгозова М.А., магистр, «Экономика және менеджмент» кафедрасының аға оқытушысы, М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ.

Аңдатпа: Бұл зерттеу жұмысы экобизнес саласының маңыздылығы мен оның қоғамға тигізетін оң әсерлерін талдауға арналған. Экобизнес – табиғи ресурстарды ұтымды пайдалану, қоршаған ортаны қорғау және экологиялық тұрақтылықты қамтамасыз етуді мақсат ететін кәсіпкерліктің жаңа бағыты. Зерттеуде экологиялық таза өнім өндіру, қалдықтарды қайта өңдеу, жаңартылатын энергия көздерін пайдалану секілді негізгі аспектілер қарастырылған. Сонымен қатар, экобизнесінің экономикалық тиімділігі мен әлеуметтік жауапкершілігі талданады. Жұмыста экобизнесінің тұрақты даму мақсаттарына қосатын үлесі және оны дамыту жолдары ұсынылады. Бұл зерттеу экобизнесінің болашағын айқындауға бағытталған.

Кілт сөздер: эко-бизнес, экология, қоршаған орта, өндіріс процесі, жасыл технологиялар, тұрақты даму, энергия көздері, қалдықтар, қайта өңдеу.

Экобизнес – бұл табиғат ресурстарын ұтымды пайдалану, қоршаған ортаға зиян келтірмейтін өндіріс процестерін ұйымдастыру және экологиялық тұрақтылықты қамтамасыз етуді мақсат ететін заманауи кәсіпкерлік моделі. Ол табиғат пен экономика арасындағы тепе-теңдікті сақтай отырып, тұрақты даму қағидаттарын қолдайды [1]. Экобизнесінің негізгі ерекшелігі – табиғат қорғау мен пйда табуды үйлестіру.

Экобизнес әртүрлі бағыттарды қамтиды, олардың ішінде [2]:

1. Экологиялық өнімдер өндірісі – органикалық азық-түліктер, биодырайтын қаптамалар, табиғи косметика және басқа да экологиялық қауіпсіз өнімдер.
2. Жасыл технологиялар – табиғатты қорғауға арналған инновациялық шешімдер, мысалы, энергия үнемдейтін құрылғылар немесе суды тазарту жүйелері.
3. Жаңартылатын энергия көздері – жел, күн, су энергиясын өндіру және қолдану.
4. Қалдықтарды қайта өңдеу – қайта өңделетін материалдардан жаңа өнімдер шығару.
5. Экологиялық туризм – табиғатты қорғауды насихаттайтын және экожүйеге зиян тигізбейтін туристік қызметтер.

Экобизнесінің маңызы [3]:

• Экологиялық тұрақтылықты қамтамасыз етеді: Қоршаған ортаның ластануын азайтып, табиғи ресурстардың сарқылуына жол бермейді.

• Экономикалық тиімділік: Инновациялық шешімдер мен технологияларды қолдану арқылы экобизнес шығындарды азайтып, жаңа нарықтар ашады.

• Әлеуметтік жауапкершілік: Қоғамның экологиялық санасын арттырып, болашақ ұрпаққа таза орта қалдыруға мүмкіндік береді.

Экобизнесің қиындықтары [3]:

• Экологиялық таза технологияларға бастапқы инвестицияның жоғары болуы.

• Қолдау көрсететін мемлекеттік бағдарламалардың немесе заңнамалардың жеткіліксіздігі.

• Қоғамның экологиялық мәдениетінің төмен деңгейі.

Тұрақты даму – бұл қазіргі ұрпақтың қажеттіліктерін қанағаттандыра отырып, болашақ ұрпақтың табиғи ресурстар мен мүмкіндіктерге деген құқықтарын қамтамасыз етуге негізделген даму моделі. Бұл концепция экономикалық, әлеуметтік және экологиялық тұрақтылықты үйлестіруді көздейді және ұзақ мерзімді даму үшін қажетті шарттарды қалыптастырады [4].

Тұрақты дамудың үш негізгі компоненті бар [4]:

1. Экономикалық тұрақтылық: Ресурстарды үнемді пайдалану, өндіріс тиімділігін арттыру және инновациялық шешімдер арқылы экономикалық өсу.
2. Әлеуметтік әділеттілік: Қоғамның барлық мүшелері үшін тең мүмкіндіктер мен әл-ауқатты қамтамасыз ету. Бұл білім беру, денсаулық сақтау және әлеуметтік қолдаудың қолжетімділігін қамтиды.
3. Экологиялық тұрақтылық: Қоршаған ортаның ластануын азайту, табиғи ресурстарды сақтау және экожүйелердің тепе-теңдігін қорғау.

Тұрақты дамудың негізгі мақсаттары [4]:

БҰҰ 2015 жылы қабылдаған 2030 жылға дейінгі Тұрақты даму мақсаттары (ТДМ) 17 басты бағытты қамтиды, оның ішінде:

- Кедейлікті жою.
- Аштықты жою.
- Сапалы білім беру.
- Жаңартылатын энергия көздерін пайдалану.
- Жер мен мұхит ресурстарын сақтау.
- Климаттың өзгеруімен күрес.

Тұрақты дамудың маңыздылығы [4]:

- Табиғи ресурстардың сарқылуын болдырмайды.
- Климаттық өзгерістердің теріс салдарын азайтады.
- Қоғамның әл-ауқатын арттырады.
- Әлемдік экономиканың экологиялық қауіпсіздігін қамтамасыз етеді.

Тұрақты дамуды іске асыру жолдары [4]:

- Жасыл экономикаға көшу: Қалдықтарды азайту, жаңартылатын энергия көздерін пайдалану және экологиялық таза өндірісті дамыту.
- Инновациялық технологияларды қолдану: Энергияны үнемдейтін және табиғатқа зиянсыз технологияларды енгізу.
- Білім беру: Экологиялық сауаттылық пен тұрақты даму қағидаттарын халық арасында насихаттау.
- Жаһандық ынтымақтастық: Мемлекеттердің, кәсіпорындардың және қоғамның ортақ мақсаттар аясында бірігуі.

Қалдықтарды қайта өңдеу – бұл пайдаланылған немесе жарамсыз материалдарды жинап, оларды жаңа өнімдерге айналдыру процесі. Бұл әдіс табиғи ресурстарды үнемдеп, қоршаған ортаның ластануын азайтуға бағытталған. Қайта өңдеу экологиялық тұрақтылықтың негізгі элементтерінің бірі болып табылады және қазіргі әлемдегі ең өзекті мәселелердің бірін – қоқыс мөлшерін азайтуды шешуге көмектеседі [5].

Қайта өңдеудің негізгі түрлері [5]:

1. Пластик қалдықтарын өңдеу: Пластиктерді қайта өңдеу арқылы олардан жаңа қаптамалар, киім және құрылыс материалдары жасалады.
2. Металл қалдықтарын өңдеу: Қара және түсті металдарды қайта балқытып, оларды жаңа өндірістерде қолдануға болады.
3. Шыны қалдықтарын өңдеу: Шыны қалдықтары арнайы технология арқылы қайта өңделіп, жаңа бөтелкелер, құрылыс материалдары немесе басқа бұйымдар жасалады.
4. Қағаз және картонды өңдеу: Қайта өңделген қағаздан жаңа қағаз, қаптама және басқа өнімдер өндіріледі.
5. Органикалық қалдықтарды өңдеу: Тамақ қалдықтары мен өсімдік материалдары компост жасау үшін қолданылады. Компост ауыл шаруашылығында тыңайтқыш ретінде пайдаланылады.

Қалдықтарды қайта өңдеудің маңыздылығы:

Қоршаған ортаны қорғау: Қалдықтарды қайта өңдеу арқылы қоқыстардың полигондарға жиналуын және табиғи ортаның ластануын азайтуға болады.

- Табиғи ресурстарды үнемдеу: Жаңа шикізатты өндіру қажеттілігін төмендетіп, табиғи ресурстардың сарқылуын болдырмайды.

- Энергияны үнемдеу: Қайта өңдеу процестері жаңа материалдар өндірісіне қарағанда аз энергияны қажет етеді.

- Экономикалық пайда: Қайта өңделген материалдарды қолдану өндіріс шығындарын төмендетіп, жаңа жұмыс орындарын ашады.

Қайта өңдеудің кезеңдері [5]:

1. Қалдықтарды сұрыптау: Пластик, қағаз, шыны, металл және органикалық материалдарды бөліп алу.
2. Жинау және тасымалдау: Сұрыпталған қалдықтарды қайта өңдеу зауыттарына жеткізу.
3. Қайта өңдеу: Арнайы технологиялар арқылы қалдықтарды жаңа материалдарға немесе өнімдерге айналдыру.
4. Өнімдерді қолдану: Қайта өңделген материалдарды пайдаланатын жаңа өндірістер мен тұтыну нарығы.

Қайта өңдеудің қиындықтары [5]:

- Қалдықтарды сұрыптау мәдениетінің төмендігі.
- Қайта өңдеу инфрақұрылымының жеткіліксіздігі.
- Халық арасында экологиялық білімнің аздығы.

Қоршаған ортаны қорғау – бұл табиғи ресурстарды сақтау, экожүйелерді қорғау және олардың тепе-теңдігін қамтамасыз етуге бағытталған іс-шаралар жүйесі. Ол адамзаттың өмір сүру сапасын жақсартуға және табиғи ресурстарды болашақ ұрпаққа сақтау мақсатында жүргізіледі [6].

Қоршаған ортаны қорғау – экологиялық тұрақтылықты қамтамасыз етудің негізгі шарты.

1. Қоршаған ортаны қорғаудың негізгі бағыттары [6]:
2. Табиғи ресурстарды сақтау: Су, топырақ, орман және минералдар сияқты ресурстарды ұтымды пайдалану.
3. Ластанумен күрес: Ауаны, суды және топырақты ластаушы заттардың мөлшерін азайту, қалдықтарды дұрыс өңдеу.
4. Биологиялық әртүрлілікті сақтау: Өсімдіктер мен жануарлардың жойылып кету қаупі бар түрлерін қорғау.
5. Климаттың өзгеруіне бейімделу: Парниктік газдардың шығарылуын азайту және климаттық өзгерістерге төзімді экожүйелерді қалыптастыру.
6. Энергияны үнемдеу және жаңартылатын энергия көздерін пайдалану: Көмірсутекті энергия көздерін тұтынуды азайтып, балама энергия көздеріне көшу.

Қоршаған ортаны қорғаудың маңыздылығы:

- Экологиялық тұрақтылықты қамтамасыз ету: Табиғи тепе-теңдікті сақтау арқылы табиғаттың ұзақ мерзімді өнімділігін қамтамасыз ету.

- Денсаулықты сақтау: Таза ауа, су және азық-түлік адамның өмір сүру сапасын жақсартады.

- Экономикалық тиімділік: Табиғи ресурстарды ұтымды пайдалану өндіріс шығындарын төмендетеді және жаңа жұмыс орындарын ашады.

- Болашақ ұрпақ үшін ресурстарды сақтау: Табиғи байлықтарды жоймай, олардың сақталуын қамтамасыз ету.

Қоршаған ортаны қорғау әдістері [6]:

1. Экологиялық заңнаманы дамыту: Қоршаған ортаға зиян тигізетін әрекеттерді шектейтін ережелер мен заңдарды енгізу.
2. Жасыл экономика: Экологиялық таза технологияларды қолдану арқылы табиғатты қорғау және экономикалық пайда табу.
3. Қалдықтарды басқару: Қалдықтарды қайта өңдеу, сұрыптау және олардың қоршаған ортаға тигізетін зиянын азайту.
4. Білім беру және экологиялық мәдениет: Қоғамды экологиялық мәселелер туралы ақпараттандыру және жауапкершілік қалыптастыру.
5. Халықаралық ынтымақтастық: Экологиялық проблемаларды шешуде мемлекеттердің және халықаралық ұйымдардың бірлескен іс-қимылы.

Қазіргі таңдағы экологиялық проблемалар [6]:

- Климаттың өзгеруі: Жаһандық жылыну және оның салдары (мұздықтардың еруі, табиғи апаттардың көбеюі).

- Ормандардың азаюы: Ағаш кесу және табиғи аймақтардың жойылуы.
- Судың ластануы: Өндірістік қалдықтар мен пластиктен туындаған экологиялық дағдарыс.
- Ауаның ластануы: Өнеркәсіптік шығарындылар мен автокөліктерден бөлінетін зиянды заттар.

Әдебиеттер тізімі:

1. Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ. Экологиялық негіздер және қоршаған орта. Алматы: ҚазҰУ баспасы, 2020.
2. Назарбаева С. Қазақстанда тұрақты даму стратегияларының негіздері. Қазақстанның экологиялық журналы, №3, 2021
3. ҚР Экология, геология және табиғи ресурстар министрлігі. 2023 жылғы Қазақстанның экологиялық жағдайы туралы есеп.
4. Экобизнес саласындағы жаңалықтар: ecobusiness.kz.
5. Халықаралық экологиялық бастамалар: www.greenpeace.org.
6. Қалдықтарды қайта өңдеу және қалдықтарды басқару туралы: recycling.org.

УДК 659.125

ВЛИЯНИЕ СМАРТФОНА НА НАШЕ ЗДОРОВЬЕ

Салиев Д., студент 4 курса образовательной программы 6B04128 «Менеджмент», Таразский университет имени М.Х. Дулати, г.Тараз, dias1337228gmail.com
Байтиленова Е.С., ассоциированный профессор (доцент), Таразский университет имени М.Х. Дулати, г.Тараз, es.bajtilenova@dulaty.kz

Аннотация: Статья посвящена анализу воздействия смартфонов на здоровье человека, с акцентом на физическое и психологическое благополучие пользователей. В работе рассматриваются основные негативные последствия длительного использования мобильных устройств, такие как ухудшение зрения, проблемы с осанкой, развитие заболеваний опорно-двигательной системы, а также влияние электромагнитного излучения. Особое внимание уделено психологическим аспектам, включая повышение уровня стресса, тревожности, социальной изоляции и проблемы со сном. В статье также обсуждаются механизмы, через которые смартфоны оказывают влияние на наше здоровье, и предлагаются рекомендации по минимизации этих рисков, такие как ограничение времени использования устройств, профилактика синдрома компьютерного зрения и другие методы защиты. Работа нацелена на повышение осведомленности о возможных рисках, связанных с мобильными технологиями, и призвана помочь пользователям принимать осознанные решения для сохранения своего здоровья в условиях цифрового мира.

Ключевые слова: смартфоны, здоровье, синдром компьютерного зрения, электромагнитное излучение, психическое здоровье, стресс, социальная изоляция, зависимость от технологий, осанка, бессонница, профилактика, цифровая зависимость.

Смартфоны стали неотъемлемой частью повседневной жизни человека. Они используются для общения, работы, развлечений и доступа к информации, что значительно изменило способы взаимодействия людей с окружающим миром. Однако, несмотря на множество положительных сторон, таких как удобство, доступность и многофункциональность, все более часто обсуждается их влияние на здоровье. В данной статье рассматриваются как физические, так и психологические последствия использования смартфонов, а также предлагаются рекомендации для минимизации рисков, связанных с их использованием [1].

Одним из наиболее очевидных последствий длительного использования смартфонов является ухудшение зрения. Проблемы, связанные с «синдромом компьютерного зрения» (СЦВ), становятся всё более распространёнными. Симптомы СЦВ включают головные боли, сухость глаз, усталость и размытость изображения. Исследования показывают, что длительное пребывание перед экранами цифровых устройств способствует напряжению глазных мышц и нарушению фокусировки. Это особенно актуально для детей и подростков, чьи глаза ещё не завершили свой процесс развития. Яркость экрана, особенно в темное время суток, может негативно повлиять на зрительное восприятие и привести к развитию миопии (близорукости). Исследования подтверждают, что использование смартфонов в условиях низкой освещенности может вызвать дополнительное напряжение глаз и привести к ухудшению зрения с течением времени [2].

Еще одной проблемой является влияние смартфонов на осанку и здоровье суставов. Длительное времяпрепровождение в положении, когда голова наклонена вперед и вниз, может вызвать напряжение в шейке и верхней части спины. Этот процесс называется «синдромом смартфона» и может привести к хроническим болям в шее, плечах и пояснице. Особенно часто это наблюдается у людей, работающих с гаджетами в сидячем положении, что приводит к неправильному распределению нагрузки на позвоночник. Постоянное использование смартфонов приводит к перенапряжению кистей и пальцев, что может способствовать развитию туннельного синдрома или других заболеваний, связанных с суставами. Использование смартфонов приводит к сокращению времени, уделяемого физической активности. Люди, особенно дети и подростки, проводят больше времени за гаджетами, что способствует сидячему образу жизни. Недостаток движения приводит к риску ожирения, сердечно-сосудистых заболеваний и нарушениям обмена веществ. Исследования показывают, что увеличение экранного времени связано с более низким уровнем общей физической активности [3].

Еще одним аспектом, который вызывает опасения, является влияние электромагнитного излучения, излучаемого мобильными телефонами. Смартфоны излучают радиочастотное излучение, которое может повлиять на здоровье человека, если использовать их продолжительное время. Хотя большинство исследований не подтверждают прямую связь между радиацией от смартфонов и развитием раковых заболеваний, существует мнение, что длительное воздействие может повысить риск некоторых заболеваний, таких как опухоли головного мозга и другие неврологические расстройства. Однако выводы остаются противоречивыми, и необходимы дополнительные исследования в этой области. Долгое использование смартфонов может вызвать появление кожных раздражений, особенно на лице. Исследования связывают это с контактом кожи с поверхностью телефона, где могут скапливаться бактерии. Также длительное использование устройства может привести к «технологическому акне» из-за повышенного давления на кожу [4].

Гаджеты изменили психологическое состояние миллионов людей, создавая как новые возможности, так и риски. Среди них [5]:

- Информационная зависимость: Постоянная проверка уведомлений, социальных сетей и сообщений создает состояние тревожности и стресса.
- Социальная изоляция: Замена реального общения виртуальным снижает качество личных взаимоотношений.
- Снижение когнитивных способностей: Отвлечения на уведомления мешают сосредоточиться, ухудшают память и затрудняют анализ информации.
- Нарушения сна: Синий свет экрана подавляет выработку мелатонина, ухудшая качество сна. Особенно уязвимы дети и подростки.

Одним из главных психологических эффектов использования смартфонов является повышение уровня стресса. Постоянный доступ к социальным сетям, уведомлениям и мессенджерам создаёт эффект непрерывного потока информации, что может привести к перегрузке и раздражению. Невозможность «отключиться» от работы и социальных сетей может повысить уровень тревожности, так как человек чувствует давление из-за постоянной необходимости быть на связи [6].

Исследования показывают, что постоянная проверка уведомлений и социальных сетей может вызывать «информационную зависимость», что приводит к нервозности и напряжению. Это особенно актуально для подростков и людей, работающих в сферах, где важно быть постоянно на связи. В некоторых случаях такая зависимость может привести к хроническому стрессу, бессоннице и депрессии. Смартфоновозависимость становится серьезной психологической проблемой. Люди испытывают тревогу или дискомфорт, если их устройство недоступно, что может перерасти в номофобию – страх остаться без доступа к телефону. У зависимых пользователей наблюдаются трудности с концентрацией внимания, что негативно сказывается на учебе и работе [7].

Несмотря на то, что смартфоны облегчают общение и делают его более доступным, они также могут способствовать социальной изоляции. Люди все чаще предпочитают виртуальное общение реальному, что может привести к снижению качества личных взаимоотношений. Особенно это проявляется у молодежи, которая проводит все больше времени в интернете, и в некоторых случаях это может способствовать развитию одиночества и социальной изоляции. Использование смартфонов с постоянной проверкой сообщений и публикаций на социальных платформах может вызвать «страх упустить» (FOMO – Fear of Missing Out), который усиливает тревогу и ощущение, что жизнь других людей гораздо более яркая и интересная. Избыточное использование смартфонов также влияет на когнитивные способности, такие как память и способность к глубокому анализу. Постоянные отвлечения на уведомления снижают продуктивность и мешают сосредоточиться. Это может замедлять обучение и развитие критического мышления [8].

Просмотр смартфонов перед сном также имеет негативные последствия для здоровья. Синий свет, излучаемый экранами, подавляет выработку мелатонина – гормона, который регулирует цикл сна. Это может привести к проблемам с засыпанием и снижению качества сна. Исследования показывают, что люди, использующие смартфоны поздно ночью, часто сталкиваются с бессонницей и нарушениями сна. В длительной перспективе это может привести к ухудшению общего состояния здоровья, снижению когнитивных способностей и ухудшению настроения. Кроме подавления выработки мелатонина, регулярное использование смартфонов перед сном может нарушить циркадные ритмы. Люди, использующие устройства ночью, чаще сталкиваются с изменением режима сна, что приводит к усталости и снижению энергии на следующий день. Особенно подвержены негативному влиянию дети, чья нервная система более уязвима. Недостаток сна в юном возрасте может повлиять на когнитивное развитие и эмоциональную устойчивость [9].

Использование смартфонов ночью может сформировать негативные поведенческие привычки, такие как просматривание социальных сетей, чтение новостей или игры. Это приводит к тому, что человек откладывает время сна, что в медицине называется «отсрочкой сна». В длительной перспективе это может способствовать развитию бессонницы и других нарушений сна. Подростки особенно уязвимы перед влиянием смартфонов на сон. Исследования показывают, что у школьников, которые используют гаджеты в постели, чаще наблюдаются симптомы дневной сонливости, снижение концентрации и ухудшение успеваемости. Родителям рекомендуется внедрять правила, ограничивающие использование смартфонов за час до сна, и поощрять ритуалы, способствующие расслаблению.

Для минимизации негативных последствий использования смартфонов можно принять ряд мер [9]:

- Ограничить время, проведенное за экраном. Важно устанавливать ограничения по времени для использования смартфона, особенно для детей и подростков.
- Использовать функции защиты зрения. Для уменьшения усталости глаз рекомендуется использовать фильтры синего света или специальные очки для работы за компьютером.
- Регулярно делать перерывы и разминаться. Простейшие упражнения для глаз и тела помогут снизить нагрузку на зрительные и опорно-двигательные системы.
- Использовать режимы ночной работы и «не беспокоить» на смартфонах, чтобы снизить влияние синего света и предотвратить стресс от постоянных уведомлений.
- Проводить больше времени на свежем воздухе, общаться лицом к лицу и уменьшать зависимость от виртуального мира.

Соблюдение цифровой гигиены. Важно сознательно ограничивать использование смартфонов, особенно перед сном и во время личного общения.

- Повышение осведомленности. Обучение детей и подростков о возможных рисках помогает сформировать здоровые привычки.
- Создание зон без гаджетов. Выделение определенных мест, таких как спальня или столовая, где использование смартфонов запрещено, способствует улучшению качества сна и общения.
- Использование приложений для управления временем. Программы, контролирующие экранное время, помогают лучше планировать день и снижать зависимость от гаджетов.

Смартфоны оказывают как положительное, так и отрицательное воздействие на наше здоровье. Использование этих устройств стало неотъемлемой частью нашей жизни, но важно осознавать возможные риски и принимать меры для их минимизации. Соблюдение баланса между виртуальным и реальным миром, а также следование рекомендациям по здоровому использованию технологий помогут сохранить здоровье и благополучие в условиях цифровой эпохи. Современные технологии предоставляют невероятные возможности, но требуют осознанного и ответственного подхода. Минимизация негативных последствий, связанных с использованием смартфонов, позволит улучшить качество жизни и укрепить здоровье. Умение балансировать между преимуществами цифрового мира и важностью заботы о себе и своем окружении — ключ к гармоничной жизни в эпоху технологий [10].

Казахстан, как и многие другие страны, осознаёт проблему влияния чрезмерного использования смартфонов на здоровье граждан и принимает меры для её решения.

Казахстанское Министерство образования и науки активно работает над минимизацией негативного воздействия гаджетов на детей и подростков. В некоторых школах [10]:

- Ограничивается использование смартфонов на уроках для повышения концентрации внимания учащихся.
- Пропагандируются живое общение и активное участие в школьных мероприятиях.
- Внедряются цифровые образовательные платформы, которые направлены на эффективное использование технологий в обучении.

Государство активно занимается информированием граждан о цифровой гигиене. Через СМИ, образовательные программы и социальные кампании население узнаёт о следующих аспектах:

Вреде чрезмерного использования смартфонов.
Важности ограничения экранного времени.
Рекомендациях по соблюдению режима сна и отдыха.

К примеру, реализуются программы по повышению цифровой грамотности, которые включают информацию о безопасном и рациональном использовании гаджетов.

Казахстанская государственная политика направлена на регулирование доступа к опасному или нежелательному контенту для детей и подростков. Используются специальные фильтры в образовательных учреждениях и родительский контроль для смартфонов. Разрабатываются и поддерживаются приложения, которые помогают пользователям следить за временем, проведенным за экраном, и управлять цифровой активностью. Такие инициативы пропагандируются государством как часть общей цифровизации страны. Государство финансирует исследования в области влияния смартфонов на здоровье населения. Полученные данные позволяют разрабатывать рекомендации для граждан, а также регулировать использование гаджетов в различных сферах.

Казахстан сотрудничает с международными организациями, такими как Всемирная организация здравоохранения (ВОЗ), чтобы учитывать лучшие мировые практики по снижению негативного влияния технологий.

Они заняли центральное место в современной жизни, предоставляя невероятные возможности для общения, обучения и работы. Однако их чрезмерное использование может привести к серьезным физическим и психологическим проблемам. От напряжения глаз и проблем с осанкой до влияния на сон и социальную изоляцию — все это подчеркивает необходимость осознанного подхода к использованию технологий. Важно помнить, что смартфоны — это инструмент, который может быть как полезным, так и вредным, в зависимости от того, как мы его используем. Регулярное соблюдение цифровой гигиены, осознанное управление временем и внимание к собственному здоровью помогут минимизировать риски и извлечь максимальную пользу из технологий. Осознавая влияние смартфонов на различные аспекты жизни, каждый из нас может стремиться к более гармоничному взаимодействию с гаджетами. Это не только улучшит физическое и психологическое состояние, но и укрепит связи с окружающими людьми, обеспечив баланс между реальным и виртуальным мирами.

Гаджеты стали важной частью нашей жизни, предоставляя доступ к знаниям, удобство и новые формы взаимодействия. Однако их чрезмерное использование может привести к серьезным физическим и психологическим проблемам. Баланс между виртуальной и реальной жизнью, соблюдение рекомендаций и сознательный подход к технологиям помогут сохранить здоровье и улучшить качество жизни в цифровую эпоху.

Решение проблемы чрезмерного использования смартфонов в Казахстане является комплексной задачей. Оно требует не только государственных усилий, но и участия общества, образовательных учреждений и семей. Благодаря внедрению программ цифровой грамотности, пропаганде здорового образа жизни и законодательным инициативам, государство стремится к формированию более здоровой и осознанной цифровой культуры.

Список литературы:

1. Петров, И.А. (2021). *Влияние использования мобильных устройств на здоровье человека*. Москва: Научный мир.
2. Кузнецова, Л.В. (2020). *Синдром компьютерного зрения: диагностика и профилактика*. Журнал офтальмологии, 65(3), 134–140.
3. Голубева, Т.И., & Соловьёв, Д. И. (2019). *Психологическое воздействие смартфонов на подростков*. Психология и здоровье, 45(2), 72–80.
4. Иванова, Н.М. (2018). *Электромагнитные излучения и их воздействие на здоровье человека*. Экология и человек, 23(6), 110–115.
5. Смирнова, Е. В. (2022). *Влияние цифровых технологий на психическое здоровье*. Психотерапия и психология, 12(1), 43–51.
6. Kuss, D.J., & Griffiths, M. D. (2017). *Social networking sites and addiction: Ten lessons learned*. International Journal of Environmental Research and Public Health, 14(3), 311–320.
7. Choi, S.W., et al. (2019). *The effects of smartphone use on mental health: A meta-analysis*. Journal of Behavioral Addictions, 8(2), 198–207.
8. Hussain, Z., & Ali, M. (2020). *Impact of screen time on health: A review of current research*. International Journal of Environmental Science and Technology, 17(3), 1475–1487.
9. Тимофеева, А.В. (2021). *Эмоциональное выгорание и зависимость от социальных сетей у подростков*. Психология семьи и детства, 27(4), 115–121.
10. American Academy of Ophthalmology. (2022). *Digital eye strain: Causes, symptoms and treatments*. Retrieved from <https://www.aaio.org>

КОРРУПЦИЯ В КАЗАХСТАНЕ: ПРОБЛЕМЫ И ПУТИ ЕЕ РЕШЕНИЯ

Сопельник А., студентка 4 курса образовательной программы 6B04128 «Менеджмент»

Таразский университет имени М.Х. Дулати, г. Тараз, dusupova04@bk.ru

Наренова А.Н., ассоциированный профессор (доцент), Таразский университет имени М.Х. Дулати, г. Тараз, an.narenova@dulaty.kz

Аннотация: Коррупция представляет собой одну из самых серьезных угроз для устойчивого развития Казахстана, подрывая доверие к государственным институтам, препятствуя экономическому росту и ухудшая качество жизни граждан. В данной статье мы рассмотрим проблемы коррупции в Казахстане, а также международный опыт борьбы с этим явлением.

Ключевые слова: коррупция, противодействие коррупции, борьба с коррупцией, причины коррупции.

Казахстан сталкивается с различными формами коррупции, такими как взяточничество, злоупотребление должностными полномочиями и нецелевое использование бюджетных средств. По данным Transparency International, страна занимает низкие позиции в индексе восприятия коррупции, что указывает на наличие системных проблем.

Коррупция является серьезной проблемой не только в Казахстане, но и в других странах, включая развитые. Однако Казахстан стабильно занимает высокие позиции в рейтингах коррумпированности, что отражает сложность ситуации. Несмотря на усилия по борьбе с этим явлением, его часто воспринимают как неизбежность. При этом сами граждане Казахстана могут способствовать его распространению [1].

Проблема коррупции в разных сферах деятельности органов государственного управления и власти приобрела на сегодняшний день глобальный характер. Коррупция является сложнейшей социально-экономической проблемой любой страны.

Стратегия «Казахстан-2050»: Новый политический курс состоявшегося государства» относит коррупцию к прямой угрозе национальной безопасности страны и наводит на объединение усилий государством и обществом в борьбе с этим отрицательным явлением [2].

- Главными направлениями противодействия коррупции на ближайшие годы являются [2]:
- постепенное и систематическое повышение заработной платы государственного аппарата. Данная мера повысит социальное самочувствие государственных служащих и способствует созданию условия для исполнения ими своих должностных обязанностей на честной и справедливой основе;
 - осуществление работы по улучшению грамотности населения страны и воспитанию нулевой терпимости к коррупции. Исключение коррупционных рисков и улучшение административных процедур при взаимодействии общества и государственного аппарата;
 - повышение правосознания населения страны в осуществлении государственной политики в области борьбы с коррупцией;
 - формирование «нулевой» терпимости к любым видам коррупции должно стать всеобъемлющим принципом государственного аппарата, судов, правоохранительных органов, а также квазигосударственного сектора – национальных компаний и холдингов;
 - на системной основе будет осуществляться введение антикоррупционного образования населения путем включения в учебные программы антикоррупционного воспитания, создание обширной информационно-пропагандистской работы в средствах массовой информации для организации в обществе антикоррупционного сознания.

Коррупционные преступления ежегодно наносят значительный ущерб экономике. За последние 10 лет ущерб от коррупции составил более 160 млрд тенге (около 387 млн долларов США), причем самый высокий показатель был зафиксирован в 2013 году — более 80 млрд тенге (193 млн долларов США). Особенно тревожит тот факт, что ущерб от коррупции ежегодно увеличивается. Например, в 2019 году он превысил уровень 2015 года почти в полтора раза.

Несмотря на снижение количества коррупционных преступлений, общий ущерб продолжает расти, что свидетельствует о возможной вовлеченности высокопоставленных должностных лиц и крупных масштабах хищений. Например, в 2020 году Антикоррупционная служба зарегистрировала 1632 преступления, что на 5% меньше, чем в 2019 году [3].

Наибольший ущерб связан с злоупотреблением служебными полномочиями и превышением власти, при этом сумма убытков от служебного подлога также увеличивается. В то же время по статьям, связанным с дачей и получением взяток, наблюдается снижение ущерба.

Коррупция оказывает негативное влияние на экономику, нарушая рыночные механизмы и снижая конкурентоспособность. Частные компании могут больше сосредотачиваться на установлении связей с чиновниками, чем на улучшении качества продукции. Кроме того, коррупция создает дополнительные издержки для иностранных инвесторов, что ухудшает инвестиционный климат [4].

Влияние коррупции также распространяется на государственные расходы. В странах с высоким уровнем коррупции приоритет часто отдается дорогостоящим проектам с низкой эффективностью, например, в сфере обороны или энергетики, в то время как здравоохранение и образование остаются недофинансированными.

Кроме того, рост коррупции может ухудшать экологическую ситуацию, способствуя нерациональному использованию ресурсов и экологическим катастрофам.

Основные направления борьбы с коррупцией включают:

- поэтапное повышение заработных плат государственных служащих;
- повышение правовой грамотности населения и воспитание нулевой терпимости к коррупции;
- совершенствование административных процедур и антикоррупционное обучение;
- формирование принципа нулевой терпимости к коррупции на уровне госаппарата и квазигосударственного сектора.

Согласно Закону Республики Казахстан от 2 июля 1998 года, коррупция определяется как противоправное деяние, связанное с использованием должностных полномочий для получения имущественной выгоды. Для борьбы с коррупцией в стране были приняты различные нормативно-правовые акты, включая Закон РК о борьбе с коррупцией, Указ Президента об антикоррупционной стратегии на 2015–2025 годы и другие документы [5].

Количество уголовных коррупционных преступлений, зарегистрированных в ЕРДР. Январь–июль (ед.)			
	2024/07	2023/07	Прирост
Всего	1 209	1 118	8,1%
Дача взятки (ст. 367 УК РК)	364	409	-11,0%
Получение взятки (ст. 366 УК РК)	249	294	-15,3%
Присвоение или растрата вверенного чужого имущества (п. 2 ч. 3 ст. 189, ч. 4 ст. 189 УК РК)	210	72	191,7%
Мошенничество (п. 2 ч. 3 ст. 190, ч. 4 ст. 190 УК РК)	143	137	4,4%
Злоупотребление должностными полномочиями (ст. 361 УК РК)	137	80	71,3%
Посредничество во взяточничестве (ст. 368 УК РК)	36	39	-7,7%
Превышение власти или должностных полномочий (п. 3 ч. 4 ст. 362 УК РК)	32	44	-27,3%
Бездействие по службе (ст. 370 УК РК)	9	8	12,5%
Служебный подлог (ст. 369 УК РК)	8	16	-50,0%
Злоупотребление властью (ст. 450 УК РК)	6	7	-14,3%
Превышение власти (п. 2 ч. 2 ст. 451 УК РК)	6	2	200,0%
Легализация (отмывание) денег и (или) иного имущества, полученных преступным путём (п. 1 ч. 3 ст. 218 УК РК)	4	-	-
Незаконное участие в предпринимательской деятельности (ст. 364 УК РК)	4	3	33,3%
Воспрепятствование законной предпринимательской деятельности (ст. 365 УК РК)	1	7	-85,7%
На основе данных КПСусУ ГП РК			Finprom.kz

Необходимо осознавать, что борьба с коррупцией не сводится лишь к выявлению случаев взяточничества среди государственных служащих или созданию специализированного антикоррупционного органа. Это процесс, требующий комплексных преобразований в различных сферах жизни государства. Он должен начинаться с формирования у детей, начиная с детского сада, нетерпимости к коррупции и заканчиваться разработкой и внедрением эффективных законодательных норм. Одной из ключевых составляющих является готовность высшего руководства страны к борьбе с коррупцией, включая принятие мер в отношении своего ближайшего окружения.

Полностью искоренить коррупцию не удалось ни в одной стране мира. Однако в некоторых государствах удалось создать систему, в которой государственные органы и учреждения практически не участвуют в коррупционных действиях. Эти страны добились высокого уровня культуры, свободной от коррупции [6,7].

В Казахстане, несмотря на сохраняющиеся случаи коррупции, наблюдается постепенное движение в сторону преодоления этого преступного явления. На постсоветском пространстве страна занимает третье место по уровню коррупции. В рамках борьбы с этим явлением Президент Казахстана утвердил Концепцию антикоррупционной политики на 2022–2026 годы. В этом

документе рассматриваются различные организационно-правовые, законодательные и международно-правовые подходы и меры по предотвращению коррупции в обществе [8,9].

Таким образом материальные и моральные издержки коррупции для Казахстана, который планирует в обозримом будущем войти в тридчатку самых развитых государств мира, весьма велики. Эрозия определенной части бюрократического аппарата, нерациональное расходование бюджетных средств, невысокий уровень деперсонифицированного доверия, существенные размеры теневой экономики, корыстолюбие знаковых публичных персон в совокупности могут серьезно осложнить достижение указанной цели. Процесс обновления антикоррупционной политики и институтов, которые ее реализуют, способен минимизировать это бремя. Ориентироваться следует на опыт стран, сумевших ограничить и обуздать коррупцию, не исключая поиск собственных оригинальных решений.

Список литературы:

1. Послание Президента Республики Казахстан народу Казахстана 2024 года.
2. Галым Г. Оценка развития коррупции в Казахстане //Основные направления социально-экономического развития Казахстана в новой глобальной реальности. Международная научно-практическая конференция (Алматы, апрель 2016 г.) – Алматы, 2016. – С. 25–29.
3. Борьба с коррупцией - главное условие национальной безопасности / Ш. Р. Жумагулова, А. А. Абдикалыков // Қазақстанның ғылымы мен өмірі. - 2020. - № 1. - С. 200-204
4. Нетерпимость к коррупции - наше общее дело: беседа руководителем по противодействию коррупции по Северо-Казахстанской области Ернарм Баянгазиным / беседовала Л. Сактаганова // Юридическая газета. - 2020. - 27 март (№ 22). - С. 1, 3
5. Анатомия коррупции: причины и последствия для Казахстанского общества 19.12.2020 <https://www.uralskweek.kz/2020/12/19/anatomiya-korrupcii-prichiny-i-posledstviya-dlya-kazaxstanskogo-obshhestva/>
6. Противодействие коррупции в Казахстане//Научное обозрение. Экономические науки. – 2017. – № 4. – С. 12-15; URL: <https://science-economy.ru/ru/article/view?id=947> (дата обращения: 25.11.2024).
7. Иманбаева, Г. (2021). "Антикоррупционные меры в Казахстане: эффективность и вызовы".
8. Султанов, А. (2020). "Коррупция в Казахстане: современное состояние и тенденции".
9. Сколько преступлений выявила Антикоррупционная служба за год [Электрон. ресурс] – URL: <https://www.zakon.kz/5066826-skolko-prestuplenii.html> (дата обращения: 28.02.2022).

УДК 338.2

РАЗВИТИЕ ЦИФРОВИЗАЦИИ В КАЗАХСТАНЕ

Таран Д., студент 4 курса образовательной программы 6B04128 «Менеджмент»,
Таразский университет имени М.Х. Дулати, г. Тараз, taran_d@mail.ru

Наренова А.Н., ассоциированный профессор (доцент) кафедры «Экономика и менеджмент»,
Таразский университет имени М.Х. Дулати, г. Тараз, an.narenova@dulaty.kz

Аннотация: В статье рассматривается развитие цифровизации в Казахстане как важный элемент стратегического развития страны в условиях глобальных технологических изменений. Целью данной статьи является анализ ключевых направлений цифровизации в Казахстане, включая внедрение цифровых технологий в государственное управление, экономику, образование и здравоохранение, а также оценка их воздействия на социальную и экономическую устойчивость. Особое внимание уделяется государственной программе «Цифровой Казахстан», а также цифровым трансформациям в бизнесе и повседневной жизни. Рассматриваются примеры успешных инициатив и статистические данные, демонстрирующие влияние цифровизации на улучшение качества жизни, повышение прозрачности и эффективности государственного управления, а также стимуляцию экономического роста.

Ключевые слова: цифровизация, Цифровой Казахстан, информационные технологии, электронное правительство, инновации, экономика знаний, цифровая трансформация.

Цифровизация – это процесс превращения аналоговых данных и рабочих процессов в цифровой формат. Она включает в себя использование цифровых технологий для автоматизации бизнес-процессов, улучшения уровня качества услуг, оптимизации производства и повышения эффективности работы организаций и предприятий в целом.

В настоящее время во многих странах цифровизация, является стратегическим приоритетом развития. Согласно прогнозам ведущих мировых экспертов, к 2020 году четверть мировой экономики будет цифровой, и внедрение технологий цифровизации экономики, позволяющих государству, бизнесу и обществу эффективно взаимодействовать, становится все более масштабным и динамичным процессом [1].

Более 15 стран мира реализуют национальные программы цифровизации: Дания, Норвегия, Великобритания, Канада, Германия, Саудовская Аравия, Индия, Россия, Китай, Южная Корея, Малайзия, Сингапур, Австралия, Новая Зеландия и Казахстан.

Китай в своей программе «Интернет плюс» интегрирует цифровые индустрии с традиционными. Сингапур формирует «Умную экономику», Канада создает ИКТ-хаб в Торонто, Южная Корея в программе «Креативная экономика» ориентируется на развитие человеческого капитала, предпринимательство и распространение достижений ИКТ, а Дания фокусируется на цифровизации госсектора.

Цифровизация в Казахстане представляет собой один из важнейших факторов, влияющих на трансформацию экономики, социальной сферы и государственного управления. В последние годы страна активно внедряет информационные технологии в различных секторах, что открывает новые горизонты для повышения эффективности, улучшения качества жизни и усиления конкурентоспособности на международной арене.

Государственная программа «Цифровой Казахстан», запущенная в 2017 году, является основным инструментом цифровой трансформации, охватывая не только экономические, но и социальные и административные процессы. В рамках этой программы правительство стремится улучшить доступ граждан к государственным услугам через платформу электронного правительства, что позволяет сокращать бюрократию, повышать прозрачность и снижать уровень коррупции. Электронные услуги становятся доступными не только в крупных городах, но и в удаленных регионах, что способствует их интеграции в современное цифровое общество. Важным аспектом является развитие цифровой инфраструктуры, включая обеспечение высокоскоростного интернета и создание условий для внедрения передовых технологий, таких как 5G [2].

Среди значимых направлений цифровизации экономики Казахстана особое внимание стоит уделить развитию цифровых финансовых технологий. В последние годы в стране активно внедряются различные системы мобильных и онлайн-платежей, что значительно улучшает доступ граждан к финансовым услугам, повышает финансовую инклюзивность и облегчает ведение бизнеса. Казахстан также является одним из лидеров в Центральной Азии по внедрению блокчейн-технологий, что способствует укреплению финансовой прозрачности и безопасности [3].

Особое внимание уделяется цифровизации бизнеса. Многие компании начинают использовать инновационные решения для автоматизации процессов, повышения производительности и снижения издержек. Параллельно с этим государственные органы поддерживают стартапы и малые инновационные компании, предоставляя им доступ к цифровым инструментам для развития и роста. В свою очередь, успешные бизнес-инициативы стимулируют развитие новых рабочих мест, а также создают рынок для высококвалифицированных специалистов в области информационных технологий [3].

В сфере образования цифровизация позволяет значительно улучшить доступность и качество образовательных услуг. Онлайн-курсы, цифровые платформы для обучения, а также системы дистанционного обучения стали неотъемлемой частью учебного процесса. Это особенно важно в условиях пандемии, когда образование в традиционном формате оказалось невозможным. Казахстан активно развивает цифровое образование, предоставляя гражданам доступ к онлайн-курсам, тренингам и программам повышения квалификации, что способствует формированию более конкурентоспособной и квалифицированной рабочей силы.

Цифровизация здравоохранения также является приоритетным направлением. Внедрение электронных медицинских карт, телемедицины и систем дистанционного мониторинга здоровья помогает улучшить доступ к медицинским услугам, особенно в отдаленных регионах. Электронные медицинские записи и другие цифровые инструменты позволяют повысить точность диагностики, улучшить координацию между различными учреждениями здравоохранения и ускорить процесс получения медицинской помощи [4].

В 2024 году IT-отрасль Казахстана продемонстрировала динамичный рост. Количество IT-компаний достигло 18 683. Рост на 16% за последние три года. Так, например, в стране функционирует международный технологический парк «Astana Hub». Сегодня он подтверждает свою роль в качестве центра развития IT-стартапов в Казахстане. Технопарк объединил более 1,5 тыс. участников. Среди них 1102 казахстанских и 437 зарубежных компаний. Общая выручка участников составила 1,2 трлн тенге. Рост в 31 раз за последние пять лет. Экспортная выручка в

текущем году превысила 140 млрд тенге. Годовой рост уже более чем в 10 раз за четыре года. Таким образом, «Astana Hub» продолжает укреплять свои позиции как ведущий технопарк в регионе [5].

Ключевым элементом инновационной экосистемы стало развитие региональных хабов. На сегодняшний день по всей стране действует 18 таких площадок. Они активно способствуют развитию местных стартапов и предпринимательства. Все программы по развитию стартапов и IT-индустрии доступны региональным IT-хабам. Таким образом, региональные хабы становятся важным драйвером развития IT-индустрии в Казахстане, способствующие раскрытию талантов и созданию сильной инновационной экосистемы.

Для полноценного раскрытия потенциала IT-сферы в Казахстане создано «Единое окно» национальной инновационной системы», куда выведены большинство мер государственной поддержки для IT-специалистов, инноваторов и научных деятелей. Портал обеспечивает прозрачность и эффективность распределения мер государственной поддержки. На сегодня им пользуется более полумиллиона людей ежегодно. Портал, можно сказать, стал единым окном по аналогии EGOV [5].

Кроме того, создаются условия для привлечения талантливых профессионалов со всего мира. На базе МФЦА функционирует Экспат центр. Он служит единым окном получения государственных услуг для зарубежных специалистов [5].

Экспорт IT-услуг Казахстана демонстрирует стремительный рост. В 2023 году его объем достиг \$529 млн, а за первое полугодие 2024 года этот показатель превысил \$305 млн. То есть идет уверенное исполнение поручения Главы государства по доведению экспорта IT-услуг до \$1 млрд к 2026 году [5].

Для этого в Казахстане проводятся различные акселерационные программы, к которым привлекаются ведущие эксперты и инвесторы. Таким образом облегчая коммерческим продуктам выходить на зарубежные рынки.

Кроме того, расширяется и международная сеть. Сейчас уже успешно функционируют три зарубежных IT-хаба в США, Саудовской Аравии и Сингапуре. Все эти инициативы помогают привлекать таланты и открывают казахстанским стартапам новые возможности для международного сотрудничества [5].

Казахстан, к слову, уже является лидером региона по объему заключенных венчурных сделок. Значимые инвестиции были привлечены такими компаниями как CITIX, Hero's Journey, Higgsfield AI и др. Некоторые из этих компаний уже достигли оценки в \$100 млн. По сути, Казахстан становится ключевым центром инноваций в регионе.

Сегодня IT-услуги из Казахстана экспортируются в 86 стран, что подтверждает высокий спрос и способность отечественных компаний успешно конкурировать на глобальном уровне. Ключевыми направлениями экспорта являются Россия, Ирландия, Мексика, США и Сингапур [5].

Среднемесячная заработная плата IT-специалистов в 2024 году увеличилась на 54%, достигнув 673 тыс. тенге, что отражает высокий спрос на квалифицированные кадры и конкурентоспособные условия труда. Занятость в IT-сфере увеличилась на 12% до 187 тыс. человек.

В целях реализации поручения Главы Государства запущена программа Tech Orda, которая нацелена на подготовку 20 тыс. IT-специалистов к 2025 году с помощью стимулирования частных IT-школ. Частными IT-школами подготовлено более 16 тыс. экспертов в области информационных технологий. Работа в этом направлении ведется в рамках обеспечения рынка труда квалифицированными кадрами. К слову, немало успешных истории выпускников программы Tech Orda, которые из абсолютно других отраслей смогли перейти в IT сферу.

В послании народу страны «Справедливый Казахстан: закон и порядок, экономический рост, общественный оптимизм» Глава государства подчеркнул важность внедрения искусственного интеллекта и цифровых технологий для устойчивого развития. В этом плане Министерством цифрового развития, инноваций и аэрокосмической промышленности реализовано несколько важных инициатив:

- создан Комитет по ИИ, который координирует развитие сферы;
- утверждена Концепция развития ИИ на 2024–2029 годы;
- разработан проект Закона об ИИ, что обеспечит необходимую нормативно-правовую базу для дальнейшего роста.

По поручению Главы государства проводится работа по открытию Центра искусственного интеллекта в г. Астана. Миссией Центра является содействие ИИ-трансформации Казахстана через привлечение талантов со всего региона. Планируется ежегодно готовить тысячи специалистов, сотни стартапов и десятки исследовательских проектов в области ИИ [5].

Кроме того, в настоящее время планируется запуск образовательных проектов, включая центр креативных технологий TUMO для школьников. Также в октябре текущего года открыли первую в регионе школу искусственного интеллекта TomorrowSchool для подготовки специалистов в области ИИ.

К тому же, по поручению Президента в Казахстане разрабатывается собственная языковая модель KazLLM. Она должна стать основой для ряда технологических решений, разрабатываемых казахстанскими компаниями. Это позволит снизить зависимость от иностранных технологий, что особенно важно для защиты национальных интересов, персональных данных и обеспечения идеологической независимости страны. Применение собственной языковой модели будет способствовать развитию внутреннего рынка IT-услуг. На сегодня активно ведется тренировка модели на собранных 148 млрд токенах [6].

Однако, несмотря на значительные достижения в области цифровизации, существуют и определенные вызовы. Одним из них является необходимость обеспечения кибербезопасности, так как с ростом объемов цифровых данных увеличивается и риск их утечек, а также атак на информационные системы. Казахстан предпринимает шаги для укрепления защиты данных и создания эффективных механизмов для защиты от киберугроз, но эта область требует дальнейшего внимания и инвестиций [6].

Другим важным вызовом является повышение цифровой грамотности среди населения. Несмотря на быстрый рост технологий, значительная часть граждан Казахстана не обладает достаточными знаниями для полноценного использования цифровых решений в повседневной жизни. Решение этой проблемы требует проведения массовых образовательных программ и повышения осведомленности о возможностях и рисках цифровизации [6].

Таким образом, цифровизация в Казахстане становится не только важным инструментом для повышения экономической эффективности и улучшения качества жизни граждан, но и мощным фактором, способствующим трансформации государственного аппарата и социальной сферы. Внедрение цифровых технологий требует комплексного подхода, включая модернизацию инфраструктуры, развитие человеческого капитала и обеспечение безопасности данных. Эти шаги должны стать основой для дальнейшего устойчивого развития Казахстана в условиях глобальных технологических изменений.

Список литературы:

1. <https://primeminister.kz/ru/news/tsifrovoy-kazahstan-reali-i-perspektivi-16155>
2. Министерство цифрового развития, инноваций и аэрокосмической промышленности Республики Казахстан. Цифровой Казахстан: Стратегия 2020. [Электронный ресурс]. - URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/mdai>
3. Закон Республики Казахстан от 21 мая 2013 года № 94-V О защите персональных данных.
4. Всемирный банк (World Bank Group). Стратегия цифровой экономики Казахстана. [Электронный ресурс]. – URL: <https://www.worldbank.org>
5. <https://www.gov.kz/memleket/entities/aqmola/press/news/details/901571?lang=ru>
6. Forbes Казахстан. Цифровая экономика Казахстана: тренды развития. [Электронный ресурс]. – URL: <https://forbes.kz/>

ӘОЖ 338.2

ЖАСТАР КӘСІПКЕРЛІГІНІҢ ДАМУЫН ЗЕРТТЕУ ЖӘНЕ ОНЫ ДАМУҒА ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ

Тортай А., 66В041 «Бизнес менеджмент» білім беру бағдарламасының 2 курс студенті,
М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ., toayaulym@gmail.com
Керимкулова Э.З., магистр, «Экономика және менеджмент» кафедрасының аға оқытушысы,
М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ., ez.kerimkulova@dulaty.kz

Аңдатпа: Бұл мақала Қазақстандағы жастар кәсіпкерлігінің қазіргі жағдайын, шарттарын және даму перспективаларын зерттеуге арналған. Мақала жастар кәсіпкерлігінің мазмұнын тереңірек ашады. Сонымен қатар, мақалада жастар арасындағы кәсіпкерлік белсенділіктің Қазақстан экономикасын дамытудағы рөлі қарастырылып, негізделді. Жастар кәсіпкерлігінің даму деңгейіне жан-жақты талдау жүргізілді. Атап айтқанда, жастар кәсіпкерлігін дамытуға қолдау көрсететін бағдарламалар, сондай-ақ қазақстандық жастар арасында кәсіпкерлік қызметті дамытуға ықпал ететін ұйымдар мен жобалар қарастырылды. Сонымен қатар, іс жүзіндегі жастар кәсіпкерлері арасында сауалнама жүргізіліп, бизнес ашу және жүргізу үшін қолайлы жағдайлар, сондай-ақ жастар кәсіпкерлігінің дамуына кедергі келтіретін мәселелер мен

перспективалар туралы олардың пікірлері анықталды. Зерттеу нәтижесінде жастар арасындағы кәсіпкерлік белсенділікті одан әрі дамыту үшін қажетті шарттар анықталды.

Кілт сөздер: жастар кәсіпкерлігі; бастаушы кәсіпкер; жастар кәсіпкерлігін дамыту бағдарламалары; мемлекеттік қолдау; шағын және орта бизнес; жас кәсіпкер.

Жас кәсіпкерлік – шағын және орта кәсіпкерліктің (ШОК) негізгі сегменттерінің бірі. Бүгінгі жастар кәсіпкерлік ортада маңызды буын болып табылады, себебі олар ертең біздің мемлекетіміздің бейнесін қалыптастыратын болады. Бүгінгі жас кәсіпкерліктің қалыптасуы мен дамуы экономикалық өсудің қарқынына, елдегі әлеуметтік тұрақтылыққа және мемлекеттің болашақ дамуына үлкен әсер етеді.

Қазіргі таңда Қазақстанда жастар кәсіпкерлігі мемлекеттік саясаттың дербес бағыты ретінде ерекшеленбейді, дегенмен, елде жас кәсіпкерлерге қолдау көрсету үшін белгілі бір шаралар бар. Алайда, жастар кәсіпкерлігі сияқты маңызды ШОК сегментінің дамуы үшін бұл әлі жеткіліксіз. Жас кәсіпкерлік әлемнің көптеген елдерінің, соның ішінде біздің еліміздің дамуына маңызды рөл атқарады. Дегенмен, жастар арасында кәсіпкерлік қызметтің дамуына кедергі келтіретін белгілі бір проблемалар мен кедергілер бар. Сондықтан бүгінгі таңда Қазақстандағы жастар кәсіпкерлігінің қазіргі жағдайын, проблемаларын, шешу жолдарын және одан әрі дамуын зерттеу қажеттілігі мен қызығушылығы туындап отыр. Бұл құбылысты еліміздің экономикасын дамыту құралы ретінде қарастыру зерттеудің өзектілігін айқындайды.

Бүгінгі күні Қазақстанда «жас кәсіпкерлік» түсінігі заңнамалық түрде әлі бекітілмеген. Дегенмен, 2015 жылғы 9 ақпандағы Қазақстан Республикасының № 285 Заңына сәйкес «Мемлекеттік жастар саясаты туралы» жастардың «14-29 жас аралығындағы Қазақстан азаматтары» дегенді білдіреді. Сонымен қатар, 2019 жылғы 24 желтоқсандағы Қазақстан Республикасы Үкіметінің № 968 Қаулысында «Бизнесті қолдау және дамыту мемлекеттік бағдарламасы «Бизнестің жол картасы-2025» бекітілгенде «жас бастаушы кәсіпкер» термині қолданылып, 29 жасқа дейінгі (қоса алғанда) жеке кәсіпкер ретінде анықталады, оның жеке кәсіпкер ретінде мемлекеттік тіркелу мерзімі банк/лизингтік компанияға несие алу үшін жүгінген сәтте үш жылдан аз уақытты құрайды. Сондықтан, жастар кәсіпкерлігі Қазақстан азаматтарының жасы 29-дан аспайтын тұлғалар жүзеге асыратын кәсіпкерлік қызмет ретінде түсініледі деп санауға болады.

2019 жылы Қазақстан экономикасында барлығы 8780,8 мың адам еңбек етті, олардың ішінде 15-29 жас аралығындағы жастар саны 2045,9 мың адамды құрады, оның ішінде 1080,9 мың адам - ерлер, ал 965,0 мың адам - әйелдер [1, б.16]. 15-29 жас аралығындағы жұмыспен қамтылған халықтың арасында жалдамалы жұмысшылар саны 1567,7 мың адамды немесе 76,6%-ды құрады, ал өздігінен жұмыспен қамтылған адамдар саны 478,2 мың адамды немесе 23,4%-ды құрады. Егер бұл көрсеткіштерді 2015 жылғы көрсеткіштермен салыстырсақ, 15-29 жас аралығындағы жұмыспен қамтылған халықтың жалпы саны мен өздігінен жұмыспен қамтылған жастар санының 229,4 мың адамға және 62,3 мың адамға төмендегенін байқауға болады. Сонымен қатар, өздігінен жұмыспен қамтылғандардың саны жалпы жастар арасындағы жұмыспен қамту санына қарағанда 1,5%-ға көп төмендегенін атап өткен жөн, бұл соңғы бірнеше жылда жастар арасында кәсіпкерлік белсенділіктің төмендегенін көрсетеді [2, б.104]. Айта кету керек, 2019 жылы жастардың ең көп саны көтерме және бөлшек сауда (368,1 мың адам), ауыл шаруашылығы, орман шаруашылығы және балық шаруашылығы (250,2 мың адам), білім беру (235 мың адам) және өнеркәсіп (232,5 мың адам) сияқты экономикалық қызмет түрлерінде еңбек етті. Ең төменгі деңгейдегі жұмыспен қамту жылжымайтын мүлікпен операциялар (33,1 мың адам), өнер, ойын-сауық және демалыс (39,8 мың адам), сондай-ақ ақпарат және байланыс саласында (43,6 мың адам) байқалды. Сонымен қатар, 2019 жылы жастар арасындағы жұмыссыздық деңгейі 3,7% құрады, бұл 5 жыл бұрынғы деңгейден 0,7% төмен [2, б.106].

Біздің елдің қазіргі мемлекеттік саясаты кәсіпкерлік қызметті жан-жақты қолдауға бағытталған, атап айтқанда мемлекет шағын және орта бизнестің (ШОБ) сегментінде көп күш жұмсайды. ШОБ-ты қолдаудың нақты шаралары туралы айтатын болсақ, жалпы алғанда, жас кәсіпкер оның жасы мен қызмет саласына қарамастан келесі қаржылық және қаржылық емес мемлекеттік қолдау шараларына үміт арта алады:

- * бизнесті ашуға арналған гранттар;
- * консультациялар мен оқыту;
- * несиелер бойынша кепілдік қолдау;
- * субсидиялар.

Қазіргі уақытта бизнес ашуға арналған гранттарды «Бизнестің жол картасы-2025» (БЖК-2025) мемлекеттік бағдарламасы аясында өтетін арнайы конкурс бағдарламаларына қатысу арқылы алуға болады. Бұл конкурстар жылына кемінде 2 рет бюджеттік қаражат болған жағдайда өткізіледі.

Бизнес ашуға арналған мемлекеттік гранттар сомасы 2 миллионнан 5 миллион теңгеге дейін, оны шағын кәсіпкерлік субъектілері, соның ішінде жастарға, қайтарымсыз негізде алуға болады.

Сонымен қатар, жас кәсіпкерлер кәсіпкерліктің негіздерін оқыту және бизнес жүргізу бойынша консультация алу үшін Қазақстан Республикасының «Атамекен» ұлттық кәсіпкерлер палатасына (НПП «Атамекен») жүгінуге болады. Оқу 2017 жылдан бастап «Ецбек» мемлекеттік бағдарламасы аясында «Бастау Бизнес» жобасы негізінде жүзеге асырылады. «Бастау Бизнес» жобасы аясында оқу курсын сәтті аяқтаған қатысушылар сертификат алады, бұл сертификат мемлекеттік жеңілдетілген кредиттеу бағдарламаларына немесе бизнес ашуға грант алу үшін міндетті шарт болып табылады. НПП «Атамекен» мәліметтері бойынша, соңғы төрт жылда осы жоба бойынша 150 мыңнан астам адам оқытылып, Қазақстан бойынша 44 мыңға жуық бизнес-жоба жүзеге асырылды [3]. 2019 жылдан бастап жас кәсіпкерлер «Атамекен» НПП аясында «Жас кәсіпкер» жобасы бойынша да білім ала алады. Жобаның мақсатты аудиториясы - тұрақты табысы жоқ 18-29 жас аралығындағы жұмыссыз жастар. Жобаға қатысу жастарға кәсіпкерліктің негіздерін үйренуге, өз нишасын табуға, бизнес ашуға және 200 МРП көлемінде біржолғы грант түрінде бастапқы капитал алуға мүмкіндік береді. Оқыту, тренингтер мен мастер-класстардан басқа, НПП «Атамекен» тұрақты негізде жаңа бастаушы және жұмыс істеп жүрген кәсіпкерлер үшін консультациялар өткізеді. Консультация бухгалтерлік және салықтық есеп, маркетинг (әсіресе бизнес-жоспар әзірлеу), кедендік рәсімдер, ақпараттық технологиялар, заң қызметтері және басқа да мәселелер бойынша кәсіпкерлерге қызмет көрсету орталығында алуға болады.

Сонымен қатар, Алматы қаласындағы жас кәсіпкерлер жеңілдетілген қаржыландыру құралдары мен бизнес-жоспарларды әзірлеу бойынша консультация алу үшін «Qolday» кәсіпкерлік орталығына (ЦП) жүгінуге болады. ЦП-да оқу оффлайн және онлайн форматында түрлі видеокурстар мен басқа да материалдар арқылы, сондай-ақ ЦП-ның жетекші бизнес-тренерлері өткізетін онлайн-тренингтер арқылы жүзеге асырылады. Осы мүмкіндіктің арқасында, еліміздің кез келген нүктесінде білім алуға болады. Курстар мен тренингтер барлық кәсіпкерлер категориялары, оның ішінде әлеуетті, жаңа бастаушылар мен жұмыс істеп жүргендер үшін арнайы әзірленген [4].

Кредиттер бойынша кепілдік қолдау және субсидиялар мемлекеттік қаржылық қолдау құралдары болып табылады, қазіргі уақытта олар БЖК-2025 аясында «Даму» кәсіпкерлікті дамыту қоры (Қор «Даму») арқылы ұсынылады. Бұл құралдарды кәсіпкерлер өздерінің кепілдік қамтамасыз етулерінің жетіспеушілігі жағдайында, сондай-ақ банкке немесе басқа қаржы ұйымдарына төлейтін сыйақыны ішінара өтеу үшін пайдалана алады. Алайда, әділдік үшін атап өту керек, қазіргі кезде жаңа бастаушы кәсіпкерлер арасында бұл қаржылық қолдау құралдары үлкен сұранысқа ие емес, себебі олар екінші деңгейлі банктер (ЕДБ) тарапынан қойылатын талаптарға жауап бере алмайтын жағдайлар жиі кездеседі, өйткені мемлекеттік бағдарлама бойынша кредит беру механизмі ЕДБ арқылы жүзеге асырылады, ол жерде кәсіпкерлер кредит алу үшін жүгінуі тиіс.

Кәсіпкерлікті, әсіресе Қазақстан жастарында, мемлекеттік деңгейде ғана емес, сонымен қатар коммерциялық (БВУ, сондай-ақ консалтингтік қызметтер көрсететін компаниялар), үкіметтік емес және қоғамдық ұйымдар (қорлар, ассоциациялар) деңгейінде де қолдау көрсетілетінін атап өткен жөн. Мұндай ұйымдарда қаржылық және қаржылық емес қолдау алуға болады.

Жастар ортасындағы кәсіпкерлікті дамытуға ықпал ететін және жастар стартап-жобаларын дамытуға белсенді көмек көрсететін ұйымдар арасында Қазақстанның бизнес-инкубаторларын ерекше атап өтуге болады, олардың ішінде: «MOST» бизнес-инкубаторы, «Astana Hub» халықаралық IT-стартап технопаркі, Назарбаев Университетінің Зерттеу және Инновациялар Жүйесі (NURIS) өткізетін «ABC Incubation» бизнес-инкубациялау бағдарламасы, Impact Hub, KBTU Startup Incubator және басқалар. Мысалы, «MOST» бизнес-инкубаторы 2015 жылдан бері жұмыс істейді және елдегі алғашқы жеке бизнес-инкубатор болып табылады, ол кәсіпкерліктің барлық даму кезеңдерінде - идеяны әзірлеуден оның жүзеге асырылуына дейін - жаңа бастаушы кәсіпкерлерді қолдайды. 2019 жылы «MOST» бизнес-инкубаторы Citi Foundation-мен бірлесіп жастар кәсіпкерлігін дамыту жобасын «Jastar Business» іске қосты, оның мақсаты жастарды кәсіпорын құру және басқару дағдылары бойынша даярлау және оларға жергілікті және халықаралық нарықтарға шығу мүмкіндігін беру болды [5].

Жастар ортасындағы кәсіпкерлікті дамытуда маңызды рөлді халықаралық Enactus коммерциялық емес ұйымы атқарады, ол әлеуметтік мәселелерді шешудің жолы ретінде бизнесті қарастыратын белсенді студенттер мен академиялық және бизнес көшбасшыларын біріктіреді. Enactus өкілдіктері 37 елде, оның ішінде Қазақстанда да жұмыс істейді. Enactus Kazakhstan құрамында Қазақстанның 50 түрлі жоғары оқу орындарынан 3 мыңнан астам студент бар, олар 100-ден астам түрлі жобалармен айналысады.

Сондай-ақ, Қазақстанда жастар кәсіпкерлігін дамытуға арналған басқа жобалар туралы бөлек айтуға болады. Мұндай жобалардың бірі - Халықаралық қайта құру және даму банкі мен ҚР Білім және ғылым министрлігінің бірлескен жобасы - «ZhasProject» жастар корпусын дамыту жобасы. Бұл

жобаның мақсаты - жастарды, әсіресе осал топтарды, қоғам өміріне тарту және қоғамға пайдалы қызмет дағдыларын дамыту арқылы өмірлік маңызды дағдыларды үйрету.

Сонымен қатар, біздің елімізде Еуропалық қайта құру және даму банкі, Microsoft компаниясының Bizspark бағдарламасы, Германиядан келген SES (Жоғарғы сарапшылар қызметі) және SABIT (АҚШ-тағы Бизнес стажировкаларының арнайы американдық бағдарламасы) сияқты басқа халықаралық жобалар сәтті жүзеге асырылуда [6].

Бүгінгі таңда жастардың көпшілігі өз ісін ашуды ойлайды. Бірақ, өкінішке орай, тек аз ғана бөлігі шын мәнінде оған бел буады. Комплекс стратегиялық зерттеулер институтының зерттеуіне сәйкес, өз бизнесін дамытуға ниет білдірген жастардың пайызы, өз ісін ашып жүрген адамдардың үлесінен бірнеше есе артық.

Сауалнамаға қатысқан 45 адамның арасында көпшілігі Алматы және Нұр-Сұлтан қалаларында тұрып, өз ісін жүргізуде (тиісінше 48,9% және 35,6%). Сонымен қатар, сауалнамаға Ақтау, Атырау, Сарыағаш және Қарағанды қалаларынан кәсіпкерлер де қатысты. Күтілгендей, респонденттердің ең көп қатысқан саласы сауда (31,1%) болды. Одан кейінгі орында қызмет көрсету саласы, оның ішінде медициналық, білім беру, қаржы және т.б. (28,9%), қоғамдық тамақтандыру (15,6%) және ауыл шаруашылығы (7%) орналасқан. Сонымен қатар, сауалнамаға қатысқан кәсіпкерлер арасында ақпараттық технологиялар, БАҚ, өндіріс және құрылыс саласында табысты кәсіпкерлікпен айналысатындар да бар.

Сауалнама барысында жастар кәсіпкерлеріне әртүрлі тақырыптарға көптеген сұрақтар қойылды, және осындай сұрақтардың бірінде жастар кәсіпкерлерінен елдегі кәсіпкерлік қызметті реттейтін нормативтік-құқықтық базаны бағалауы сұралды. Жастар кәсіпкерлерінің жартысынан көбі (57,8%) қазіргі нормативтік-құқықтық базаның елде толықтай ыңғайлы емес екенін және көптеген проблемаларды туындататынын, бірақ оларды шешуге болатындығын айтты. Қазіргі нормативтік-құқықтық базаны қанағаттанарлық деп есептейтін кәсіпкерлердің де саны аз емес (33,3%), ал тек 8,9% сауалнамаға қатысқан кәсіпкерлер оны өте қолайсыз деп санайды. Жастар кәсіпкерлерінің бағалауларына сүйене отырып, бүгінгі таңда кәсіпкерлік қызмет саласындағы нормативтік-құқықтық база жетілдіруді талап етеді, бұл өз кезегінде елдегі жастар кәсіпкерлігінің дамуына оң әсерін тигізуі мүмкін. Бұл мәселеде жастардың жаңа бастаушы кәсіпкер мәртебесін заңнамаға енгізу туралы ұсыныс мысал бола алады, және осы негізде жастар кәсіпкерлігін қолдау мен дамытуға арналған арнайы бағдарламаларды әзірлеу қажет [7].

Қалай болғанда да, олардың бірнеше себептері анықталды, негізгі себептердің арасында: «МСБ мемлекеттік қолдау құралдарының бар екендігін білмедім», «қолдау алу процедурасы өте қиын» (екі нұсқаны 17 рет немесе сауалнамаға қатысқандардың 44,7% белгіледі) және «осындай бағдарламаларға сенімнің жоқтығы» (14 рет немесе 36,8%). Сонымен қатар, жастар кәсіпкерлерінен МСБ мемлекеттік қолдау шараларының тиімділігін 1-ден 5-ке дейінгі шкала бойынша бағалау сұралды, мұнда нәтижелер жоғары емес. Тек 11,4% және 6,8% кәсіпкерлер «5» (өте жақсы) және «4» (жақсы) бағаларын берді. Сауалнамаға қатысушылардың жартысынан көбі (46,7%) орташа баға («3») берсе, қалған жастар кәсіпкерлерінің (35,1%) пікірінше, МСБ мемлекеттік қолдау шараларының тиімділігі төмен. Дегенмен, бұған қарамастан, сауалнамаға қатысқан кәсіпкерлердің көпшілігі әлі де болса мемлекеттік қолдаудың әртүрлі формаларына мұқтаж. Сауалнама нәтижелері көрсеткендей, олардың 42,2%-ы қаржылық қолдауға, ал 37,8%-ы қаржылық емес (мүліктік, ақпараттық, консультациялық) қолдауға мұқтаж. Қалған 20% кәсіпкерлер мемлекет тарапынан ешқандай қолдауға мұқтаж емес. Осылайша, қазіргі уақытта жастар кәсіпкерлері арасында мемлекеттік қолдау мәселесі өте өзекті болып қала береді, жастар кәсіпкерлерінің пессимистік көңіл-күйіне қарамастан. Сондықтан, мұндағы қорытынды жасауға болады: не жастар кәсіпкерлерінің осындай бағдарламаларға қатысуға қызығушылығы төмен, не МСБ мемлекеттік қолдау шараларының тиімділігін жүзеге асыру деңгейі, соның ішінде елдегі кәсіпкерлікті дамыту бағдарламалары туралы ақпарат таратудың деңгейі, әсіресе жастар арасында, өте төмен, немесе екеуі де [8].

Сауалнама барысында жастар кәсіпкерлерінің пікірінше, кәсіпкерлік қызметті дамытуға кедергі келтіретін негізгі кедергілер анықталды. Сауалнама нәтижелері бойынша барлық кедергілердің ішінде үш фактор ерекше атап өтілді: старттық капитал мен кепілдік мүліктің болмауы (64,4%), адамдардың, соның ішінде жастардың инициативасының төмендігі (60%), сондай-ақ жеке кедергілер, мысалы, қорқыныштар мен өзін-өзі бағалаудың жоқтығы (57,8%). Сонымен қатар, кәсіпкерлердің пікірінше, кәсіпкерлік қызметтің дамуына кедергі келтіретін маңызды факторлар мыналар болуы мүмкін:

- кәсіпкерлік саласында білім мен ақпараттың жеткіліксіздігі (40%);
- мемлекеттік органдар қызметкерлерінің кәсіпкерлерді қолдау мемлекеттік бағдарламаларының тиімді жұмыс істеуіне қызығушылығының төмендігі (37,8%);

- елдегі бизнесті жүргізу үшін қолайсыз жағдайлар (салықтар мен кредиттер бойынша жоғары мөлшерлемелер және т.б.) (31,1%);
- Қазақстан білім беру жүйесінің өз ісін ашып, жүргізуге қабілетті мамандарды тәрбиелеуге бағытталмағандығы (26,7%);
- жемқорлық (26,7%), бюрократия (22,2%), «мұнда және қазір» табыс табу қажеттілігі (11,1%), отбасы мен жақындар тарапынан қолдаудың болмауы (6,7%), жұмыс істейтін халықтың жоғары пайызы және сонымен бірге жайлы жағдайда өмір сүру (2,2%).

Жастарға елімізде бизнес ашу және жүргізу үшін жағдайлар туралы сұраққа жастар кәсіпкерлерінің пікірі екі лагерьге бөлінді. Дегенмен, көпшілігі (53,3%) қазіргі уақытта жастар үшін өз бизнесін ашу жағдайлары қанағаттанарлық деп есептейді, ал қалған бөлігі (44,4%) қанағаттанарлықсыз деп санайды. Алайда, сауалнамаға қатысқан кәсіпкерлердің көпшілігінің (46,7%) пікірінше, еліміздегі жастар кәсіпкерлігінің даму деңгейі орташа деңгейде. Сонымен қатар, респонденттердің 15,5% төмен баға берсе, тек 22,2% және 15,6% кәсіпкерлер бүгінгі жастар кәсіпкерлігінің даму деңгейі жеткілікті жақсы және жоғары деңгейде деп есептейді [9].

Сауалнама барысында жастар кәсіпкерлерінің абсолютті көпшілігі (95%-дан астамы) елімізде жастар арасында кәсіпкерлік белсенділікті дамыту қажеттігін және бұл мақсатта жастардың бастауыш кәсіпкерлерін қолдауға арналған арнайы бағдарламалардың әзірленуі керектігін атап өтті. Бұл бағдарламалар тек мемлекеттік емес, сондай-ақ коммерциялық және қоғамдық құрылымдар тарапынан да басталып, жүзеге асырылуы тиіс. Сауалнамаға қатысқан жастар кәсіпкерлерінің дерлік барлығы (95,6%) жастар арасындағы кәсіпкерлікті дамыту еліміздің экономикасын дамытуға ықпал етіп, оның халықаралық нарықтағы бәсекеге қабілеттілігіне оң әсер етуі мүмкін деп есептейді.

Жастар кәсіпкерлігін дамыту жағдайлары туралы айтқанда, сауалнамаға қатысушылардың пікірінше, жастарды кәсіпкерлік қызметке тартуға ықпал ететін бірнеше негізгі факторлар бар. Барлық жауап нұсқаларының арасында жастар кәсіпкерлері салық салу, кредит беру бойынша жеңілдіктер беру (73,3%), бизнес-жобаларды қолдау үшін субсидиялар беру (66,7%) және мектептерде, университеттерде және басқа ұйымдарда кәсіпкерлік бойынша тегін оқыту (курстар, семинарлар, шеберлік сыныптары) ұйымдастыру (62,2%) сияқты ұсыныстарды жиі атап өтті [10].

Қорытындылай келе, бүгінгі таңда Қазақстандағы кәсіпкерлік, оның ішінде жастар арасында дамып келе жатқанын айтуға болады, бірақ бұл шағын қадамдармен жүзеге асуда. Жүргізілген зерттеу нәтижелері бойынша еліміздегі кәсіпкерлікті әрі қарай дамыту жастардың бастауыш кәсіпкерлері сияқты адамдардың мүмкіндіктері мен ерекшеліктерін ескере отырып қарастырылуы тиіс. Сонымен қатар, кәсіпкерлікті дамыту саласындағы сарапшылардың пікірінше, жастар кәсіпкерлігінің дамуы тек бірлескен күш-жігермен ғана мүмкін болады. Алдымен мемлекеттік деңгейде заңнамалық базаны жетілдіру, тиісті инфрақұрылымды дамыту және отандық тауар өндірушілерді халықаралық нарықта қолдау қажет. Бұл бағытта бизнес қауымдастықтарының, соның ішінде әрқашан бастамашылдық пен жаңашылдық танытатын жастардың өзінен де бастамалардың болуы өте маңызды.

Әдебиеттер тізімі:

1. Айдапкелов, Н.С. Занятость в Казахстане 2015-2019: Статистический сборник / Н.С. Айдапкелов. - Текст: электронный // Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан: [сайт]. - URL: <https://stat.gov.kz/official/industry/25/publication> (дата обращения: 10.05.2021).
2. Айдапкелов, Н.С. Молодежь Казахстана 2015-2019: Статистический сборник / Н.С. Айдапкелов. - Текст: электронный // БНС АСПиР РК: [сайт]. - URL: <https://stat.gov.kz/official/industry/61/publication> (дата обращения: 10.05.2021).
3. НПП «Атамекен»: официальный сайт. - Текст: электронный. - URL: <https://atameken.kz/ru/news/41114-bastau-biznes-gotovitsya-k-startu-v-0-godu> (дата обращения: 05.05.2021).
4. Центр предпринимательства «Qolday»: официальный сайт. - Текст: электронный. - URL: <https://edu.qolday.kz/> (дата обращения: 14.05.2021).
5. Enactus Kazakhstan: официальный сайт. - Текст: электронный. - URL: <https://enactus.kz> (дата обращения: 14.05.2021).
6. ZhasProject: официальный сайт. - Текст: электронный. - URL: <https://zhasproject.kz/ru> (дата обращения: 14.05.2021).
7. Власов, Г.Ю. Развитие молодежного предпринимательства на современном этапе / Г.Ю. Власов. - Текст: непосредственный // Российское предпринимательство. -2011. - № 10 (2). - С. 11-16.

8. Zaniatost' v Kazakhstane 2015-2019: Statisticheskii sbornik [Employment in Kazakhstan 2015-2019: Statistical book]. Ed. N.S. Aidapkelov. Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan. Available at: <https://stat.gov.kz/official/industry/25/publication> (accessed 10 May 2021).
9. Molodezh' Kazakhstana 2015-2019: Statisticheskii sbornik [Youth of Kazakhstan 2015-2019: Statistical book]. Ed. N.S. Aidapkelov. BNS ASPR RK. Available at: <https://stat.gov.kz/official/industry/61/publication> (accessed 10 May 2021).
10. The NCE of the Republic of Kazakhstan «Atameken». Available at: <https://atameken.kz/ru/news/41114-bastau-biznes-gotovitsya-k-startu-v-0-godu> (accessed 05 May 2021)

ӨОЖ 336.24:330

АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫ ӨНІМДЕРІНІҢ БӘСЕКЕЛЕСТІК ҚАБІЛЕТТІЛІГІН АРТТЫРУ

Туғанбаев С., 6B04114 «Мемлекеттік және жергілікті басқару» білім беру бағдарламасының 4 курс студенті, М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ., tuganbaevserzan@gmail.com

Шоханова И.Ш., М.Х. Дулати атындағы Тараз университетінің «Экономика және менеджмент» кафедрасының DBA, аға оқытушысы, Тараз қ., shohanovaindira@mail.ru

Аңдатпа: Жамбыл облысы Қазақстанның ауыл шаруашылығы үшін маңызды аймақтардың бірі болып табылады. Өңірдің экономикасы егіншілік пен мал шаруашылығына негізделген, мұнда астық, көкөніс, бақша дақылдары, қант қызылшасы және жем-шөп дақылдары өсіріледі. Мал шаруашылығы саласында қой шаруашылығы, ірі қара, жылқы және түйе өсіру кең тараған. Облыстың климаттық ерекшеліктері ауыл шаруашылығын дамытуға қолайлы болғанымен, су ресурстарының тапшылығы және инфрақұрылымның жетіспеушілігі секілді мәселелер бар. Суару жүйелерін жаңғырту, заманауи агротехнологияларды енгізу және мемлекеттік қолдау ауыл шаруашылығының бәсекеге қабілеттілігін арттыруға ықпал етеді. Жамбыл облысы ауыл шаруашылығының әлеуеті жоғары аймақ ретінде елдің аграрлық секторына айтарлықтай үлес қосады.

Кілт сөздер: ауыл шаруашылығы, бәсекеге қабілеттілік, Жамбыл облысы, егіншілік, мал шаруашылығы, агротехнологиялар, су ресурстары, инфрақұрылым, өнімді қайта өңдеу, экспорттық әлеует, мемлекеттік қолдау.

Жамбыл облысында ауыл шаруашылығы өнімдерінің бәсекелестік қабілеттілігін арттыру: мәселелері мен шешу жолдары.

Жамбыл облысы ауыл шаруашылығына бай, әлеуеті зор аймақтардың бірі. Алайда бұл өңірдің ауыл шаруашылығы өнімдері ішкі және халықаралық нарықта бәсекеге қабілетті болу үшін бірқатар мәселелерді шешу қажет. Өнімнің сапасы мен экспорттық мүмкіндіктерін арттыру үшін кешенді шаралар қолдану маңызды.

Ауыл шаруашылығы саласы – Жамбыл облысының экономикасының негізі. Өнімдердің бәсекеге қабілеттілігін арттыру аймақ тұрғындарының әлеуметтік-экономикалық әл-ауқатын жақсартуға, жаңа жұмыс орындарын ашуға және экспорттық әлеуетті ұлғайтуға мүмкіндік береді. Сондықтан өнім сапасы мен өндіріс тиімділігін арттыру стратегиялық маңызға ие.

Заманауи технологияларды енгізу Жаңа технологиялар мен инновациялық шешімдер өнімділікті арттырудың басты факторларының бірі болып табылады. Дрондар, автоматтандырылған суару жүйелері, дәл егіншілік технологиялары өнімді өсіру мен жинау процесін оңтайландырып, шығындарды азайтады. Жамбыл облысында осы технологияларды белсенді түрде енгізу қажеттілікке айналуға [1].

Қазақстан Республикасын дамытудың бес басым бағыты бойынша іс-қимыл стратегиясына сәйкес (келесі жерлерде іс-қимыл стратегиясы ретінде қарастырылады), мемлекет пен қоғамның құрылысын жетілдіру, заңның үстемдігін қамтамасыз ету, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғау кепілдіктерін қамтамасыз ету, экономика және әлеуметтік сала секторларын дамыту және ырықтандыру, сондай-ақ Мемлекеттік органдардың, сыртқы саясатты өзара тиімді және практикалық рухта қолдау мемлекет пен қоғамды жаңғыртудың маңызды мақсаттары ретінде айқындалды [2,3].

Осы мақсаттарға қол жеткізудің маңызды шарты жүргізіліп жатқан реформаларды, қабылданған нормативтік-құқықтық актілерді және мемлекеттік бағдарламаларды толық іске

асыруды қамтамасыз етуге, сондай-ақ қоғамдық-саяси және әлеуметтік-экономикалық сипаттағы проблемаларды уақтылы анықтауға және тиімді шешуге қабілетті мемлекеттік басқару жүйесінің нақты жұмыс істеуі болып табылады.

Қазақстан қазіргі таңда орта азиядағы экономикасы ең ауқымды мемлекет екендігі күмәнсіз. Соңғы жүргізілген, әлем елдері рейтингісіне көз салсақ, Қазақстан қазіргі таңда, алтын қоры бойынша 13, мұнай өндіру бойынша 12, газ өндіру бойынша 28, уран өндіру бойынша 1 және темір руда өндіру бойынша 12 орын алып отырған алдыңғы қатарлы мемлекеттердің бірі. Айта берсек, Қазақстан қазіргі кезде өркендік деңгейі, бәсекелестік қабілеттілік рейтингісі бойынша да жақсы көрсеткіштермен даму тенденциясын көрсетуде [4,5].

Зерттеу жүргізілген Жамбыл облысы ауыл шаруашылығына бейім аграрлы аймақтардың бірі. Жамбыл облысына қарасты Қордай, Мерке, Т. Рысқұлов және Жуалы аудандары тау суын пайдалану арқылы суармалы алқаптарын нәрлендіру мүмкіншіліктеріне ие болса, басқа аудандар Талас, Шу және Аса өзендерімен суару мүмкіншіліктеріне ие.

Талдамалық жұмыстаға Жамбыл облысы мәліметтері алып өңделді. Жалпы жұмыста талдамалық жұмыстармен қатар облыстың жекелеген аудандарындағы ауыл шаруашылығы саласында кәсіпкерлікпен айналысатын жекелеген тұлғалар сауалнамасыда есепке алынып отырды. Жоғарыда аталған мәселе бойынша жергілікті жерде зерттеу жүргізген, жекелеген мәселелерге тоқталсақ [6].

Кесте 1.

Жамбыл облысы бойынша картоп өнімі көрсеткіштері, мың тонна

Көрсеткіштер	Жылдар		Ауытқу, %
	2018	2022	
Картоп облыс бойынша	201,6	257,5	127,7
Оның ішінде:			
Қордай ауданы	62,3	87,9	141,1
Жуалы ауданы	49,4	61,8	125,1
Басқалары	89,9	107,8	120,0

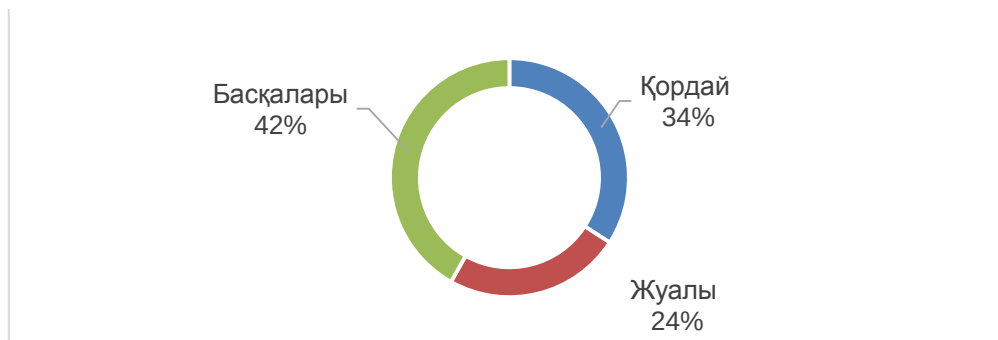

Диаграмма 1. Картоп өнімінің аудандар үлесіндегі көрсеткіші

Келтірілген кесте және диаграмма мәліметтері анықтап отырғандай, Жамбыл облысы бойынша картоп өнімдері есепті жылы базисті жылмен салыстырғанда 127,7 пайызға өскен. Жамбыл облысы бойынша екі аудан (Қордай, Жуалы) негізгі 60 пайызға жуық үлесті алып отыр. Екі аудан бойынша да көріп отырғанымыздай есепті жылы өнім көлемі орташа есеппен 133 пайызға жуық өскен. Өндірілген картоп өнімдерінің облыс бойынша қажеттілікті қамтамасыз ету деңгейіне тоқталсақ.

Кесте 2.

Жамбыл облысының картоп өнімімен қамтамасыз етілу деңгейі

Атауы	Тамақ өнімдерін тұтыну стандарттары, кг/жыл	Облыс бойынша қажетті деңгей (халық саны * 2 баған), мың тонна	Облыс бойынша нақты өндіру, мың тонна	Қамтамасыз етілу деңгейі, %
Картоп	70	79,7	257,5	323,1

Кестеде келтірілген тұтыну стандарты Қазақстан Республикасы тағамтану академиясының көрсеткішінен алынған, тұтыну нормасын халық санына (1139200 адам) көбейту арқылы анықтағандай Жамбыл облысы бойынша картоптың қажетті деңгейі 79,7 мың тонна. 2022 жылы жалпы өндірілген картоп 257,5 мың тонна.

Инфрақұрылымды жетілдіру Логистикалық инфрақұрылымның әлсіздігі өнімдерді сақтау мен тасымалдау кезінде шығындарға әкеледі. Қоймалар, көлік жүйелері және өңдеу кәсіпорындарын дамыту өнімдердің сапасын сақтауға және оларды нарыққа тез жеткізуге мүмкіндік береді. Мемлекеттік және жекеменшік әріптестік негізінде инфрақұрылымдық жобаларды жүзеге асыру қажет [7].

Су ресурстарын тиімді пайдалану Жамбыл облысы құрғақ климаттық жағдайға ие болғандықтан, су ресурстарын тиімді пайдалану маңызды. Тамшылатып суару, жаңбырлатып суару және суды үнемдейтін басқа да әдістер өнімділікті арттыруға және топырақтың құнарлылығын сақтауға септігін тигізеді.

Өнімдерді қайта өңдеу және қосылған құнды арттыру Шикізат күйінде өнімді сату айтарлықтай пайда әкелмейді. Ауыл шаруашылығы өнімдерін қайта өңдеу кәсіпорындарын дамыту арқылы жоғары сапалы, нарықта сұранысқа ие өнімдер өндіру қажет. Мысалы, көкөніс пен жемісті өңдеп, консерві, шырын немесе дайын өнім түрінде ұсыну нарықта бәсекеге қабілеттілікті арттырады.

Маркетинг пен брендинг Аймақтық өнімдерді тиімді жарнамалау және Жамбыл облысының брендин қалыптастыру экспортты кеңейтудің бір жолы. Өнімдердің табиғи және органикалық ерекшеліктерін баса көрсету арқылы ішкі және сыртқы нарықтарда қызығушылық тудыруға болады [7].

Аграрлық ғылым мен білім Ғылым мен білім ауыл шаруашылығын дамытуда маңызды рөл атқарады. Фермерлерді жаңа технологиялар мен заманауи агротехникалық әдістерге үйрету, ғылыми-зерттеу жұмыстарының нәтижелерін енгізу арқылы өнім сапасын жақсартуға болады. Жамбыл облысында аграрлық университеттер мен зерттеу орталықтары фермерлермен тығыз жұмыс істеуі тиіс.

Мемлекеттік қолдау және субсидиялар Мемлекеттік қолдау ауыл шаруашылығының дамуына айтарлықтай ықпал етеді. Субсидиялар, жеңілдетілген несиелер және салықтық жеңілдіктер фермерлерге қаржылық жүктемені азайтып, өндіріс көлемін арттыруға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, экспортқа бағытталған өнімдерді қолдау бағдарламаларын дамыту қажет [6,7].

Қорытынды. Жамбыл облысында ауыл шаруашылығы өнімдерінің бәсекеге қабілеттілігін арттыру кешенді шараларды қажет етеді. Бұл мақсатқа жету үшін заманауи технологияларды енгізу, инфрақұрылымды дамыту, су ресурстарын тиімді пайдалану және мемлекеттік қолдау шараларын жүзеге асыру маңызды. Осы бағытта жүйелі жұмыс атқару арқылы Жамбыл облысы Қазақстанның ауыл шаруашылығында жетекші аймақтардың біріне айнала алады, ал оның өнімдері халықаралық нарықта жоғары сұранысқа ие болады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Өңірлерді дамытудың 2020 - 2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасын бекіту туралы, 2019 жыл 27 желтоқсан. №990 қаулы. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1900000990>
2. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Қазақстан халқына Жолдауы «Жаңа Қазақстан: Жаңару мен Жаңғыру Жолы», 2022 жыл 16 наурыз. <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy>
3. Қазақстан Республикасындағы жергілікті мемлекеттік басқару және өзін-өзі басқару туралы. Қазақстан Республикасының 2001 жылғы 23 қаңтардағы N 148 Заңы.
4. Жергілікті өнім үлесін арттыру - импортқа тәуелділікті азайтып, бағаны тұрақтандырады – Премьер. [inform.kz https://www.inform.kz/kz/zhergilikti-onim-ulesin-arttyru-importka-taueldilikti-azaytyp-bagany-turaktandyady-prem-er_a3933063](https://www.inform.kz/kz/zhergilikti-onim-ulesin-arttyru-importka-taueldilikti-azaytyp-bagany-turaktandyady-prem-er_a3933063)
5. Хамит ЕСАМАН, «Егемен Қазақстан» Жамбыл облысы. 12 мамыр 2021жыл.
6. Жергілікті деңгейдегі саясат – өзекті және проблемалық сұрақтары. Нұр – Сұлтан 2020 жыл.
7. Жамбыл облысы статистика департаментінің «Жылдық жинақтары» 2023жыл.

АЙМАҚТА АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫН ҚОЛДАУ НӘТИЖЕЛЕРІН ЗЕРТТЕУ

Усенов А., М.Х. Дулати атындағы Тараз университетінің 6B04128 «Менеджмент» білім беру бағдарламасының 2 курс студенті, М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ., abusaidusenov@gmail.com

Керимкулова Э.З., магистр, «Экономика және менеджмент» кафедрасының аға оқытушысы, М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ., ez.kerimkulova@dulaty.kz

Аңдатпа: Зерттеу бизнестің жаңа жұмыс орындарын құру, түбегейлі инновациялар енгізу және коммерцияландыру үшін маңыздылығын көрсетеді. Кәсіпкерлердің тиімді мемлекеттік қолдауымен қысқа мерзімді және ұзақ мерзімді перспективада айтарлықтай нәтижелерге қол жеткізуге болады, бұл оларға жаңа нарықтарға шығуға мүмкіндік береді. Мақалада экономикалық институттардың жағдайын едәуір жақсартуға ықпал ететін мемлекеттік қолдаудың маңызды рөлі және ауыл шаруашылығы кәсіпкерлігін дамыту үшін қолайлы жағдайлар сипатталған, бұл отандық шағын және орта кәсіпорындардың ЖІӨ-дегі үлесін арттыруға ықпал етеді.

Кілт сөздер: агроөнеркәсіп, кәсіпкерлік, бизнес, мемлекеттік ынталандыру, кәсіпкерлік белсенділік, шаруа (фермер) қожалықтары.

Ауыл шаруашылығы – экономиканың негізі және халықты азық-түлікпен қамтамасыз етудің маңызды саласы. 2022-2024 жылдары Қазақстанда ауыл шаруашылығын қолдау қарқынды түрде жүзеге асырылды. Біздің мақсатымыз – Жамбыл облысы және жалпы ел бойынша осы қолдаудың нәтижелерін зерттеу.

Қазақстанда ауыл шаруашылығын мемлекеттік қолдауға қатысты бірнеше маңызды шаралар мен статистикалар бар. 2023 жылы ауыл шаруашылығы саласын дамытуға 1,2 трлн теңге бөлінді, оның ішінде мал шаруашылығы мен егін шаруашылығын қолдауға арнайы субсидиялар мен инвестициялар қарастырылған.

2023 жылдың қорытындысы бойынша агроөнеркәсіп кешеніне шамамен 500 млрд теңге субсидия бөлінді, бұл көкөніс қоймаларын, сүт фермаларын және басқа да маңызды жобаларды қаржыландыруға жұмсалды. Ауыл шаруашылығының жалпы өнімі 1,6 трлн теңгеге жетіп, мал шаруашылығында өндірілген ет көлемі 4%-ға артты.

Егін шаруашылығын қолдау бойынша 2023 жылы 855 млрд теңге көлемінде инвестициялар тартылды, сондай-ақ жаңа ауыл шаруашылығы жобаларына қолдау көрсетілді, бұл ауыл шаруашылығында 17 мың шағын несие мен жаңа жұмыс орнын құруға мүмкіндік берді.

Кесте 1.

Қазақстан бойынша ауыл шаруашылығын мемлекеттік қолдау

жыл	Мемлекеттік қолдау [млрд]	Субсидиялар (млрд теңге)	Инвестициялар (млрд теңге)	Ауыл шаруашылығы өнімі (млрд теңге)	Мал шаруашылығы өнімі өсуі (%)	Жаңа жұмыс орындары (мың)	Шағын несие саны (мың)
2023	1200	500	855	1600	4	17	17

Қазақстанда ауыл шаруашылығын мемлекеттік қолдау жыл сайын артып келеді, әсіресе 2022-2024 жылдар арасында. 2023 жылы бұл салаға 1,2 триллион теңге бөлініп, алдағы жылдары қолдау көрсетудің одан әрі артуы күтілуде.

Мысалы, 2023 жылы «Ауыл аманаты» бағдарламасы аясында ауыл тұрғындарының табысын арттыруға 100 млрд теңге бөлініп, 17 мың шағын несие берілді. Сонымен қатар, Солтүстік Қазақстан облысында ірі сүт фермаларын салуға 100 млрд теңге бөлініп, сүт өндіру көлемін ұлғайту мақсатында ауқымды жобалар жүзеге асырылды [1].

2022 жылмен салыстырғанда, ауыл шаруашылығы өнімдері өндірісінің көлемі артып, өңірлер бойынша өнім көлемі көбейгенін көрсетеді. Мысалы, Түркістан, Алматы және Ақмола облыстары мал шаруашылығы өнімдерінің үлкен үлесін құрады.

Сонымен қатар, мемлекет ауыл шаруашылығы жерлерін қайтарып, пайдаланылмай жатқан жерлерді қайтадан шаруаларға бөліп отыр.

Алайда, салаға инвестиция тарту мәселесінде кейбір қиындықтар бар. 2024 жылдың бірінші жартыжылдығында ауыл шаруашылығына салынған инвестиция көлемі өткен жылмен салыстырғанда 24,5%-ға төмендеген.

Бұл қаржыландырудың жетіспеушілігі мен агротехникалық жұмыстардың тиісті деңгейде жүргізілмеуімен байланысты.

Жалпы алғанда, ауыл шаруашылығына арналған мемлекеттік қолдау көлемі артып келе жатқанымен, саланың дамуын тиімді ету үшін қосымша шаралар қажет [2].

Кесте 2.

2022-2024 жж. Мемлекеттік қолдау көрсеткіштері

жыл	Ауыл шаруашылығын қолдау (теңге)	Негізгі бағдарламалар	Сала өсімі	Жер қайтару
2022	1.2 триллион	«Ауыл аманаты», сүт фермаларын салу	Ауыл шаруашылығы өнімінің жалпы көлемі өсті, өңірлер бойынша өсім байқалды	10 млн га жер қайтарылды
2023	1.2 триллион	«Ауыл аманаты», агроөнеркәсіптік кооперациялар	Мал шаруашылығындағы үлес артты, 17 мың шағын несие берілді	Жерлердің қайтарылуы 4,6 млрд га
2024	1.7 триллион инвестиция (күтілуде)	Инвестициялар тарту, ауыл халқының табысын арттыру	Инвестициялар көлемі 24,5%-ға төмендеген, қаржыландыру көлемі артуы мүмкін	Жерлерді қайтару жалғасуда

Кесте 3.

Жамбыл облысы бойынша мемлекеттік қолдау көрсеткіштері

жылдар	Инвестициялар (млрд теңге)	Субсидиялар (млрд теңге)	Өсімдік шаруашылығы (мың га)	Мал санының өсімі (%)	Қайта өңдеу үлесі (%)	Экспорт көлемі (млн \$)	Жаңа жұмыс орындары (мың)
2022	20,3	18,2	756	-	60	-	-
2023	25,1	20,7	762,5	7,9	62	121	15
2024 (жоспар)	30,0	25,0	Жоспар жок	Жоспар жок	Жоспар жок	Жоспар жок	Жоспар жок

Жамбыл облысының ауыл шаруашылығына қатысты ресми мәліметтер бойынша 2023 жылдағы негізгі көрсеткіштер:

- Ауыл шаруашылығы өнімдері:
- Өңірдегі ауыл шаруашылығының жалпы өнім көлемі 425,4 млрд теңгені құрап, өткен жылмен салыстырғанда 5,7%-ға төмендеген.
 - Өсімдік шаруашылығы бойынша өнімділік жоғары болғанымен, мал шаруашылығының кейбір сегменттерінде төмендеу байқалды.
 - Мал шаруашылығын қолдау:
 - Етті және сүтті бағыттағы малдарды асылдандыру мен өсіру үшін субсидиялар бөлінген. Мысалы, ірі қара малдың асыл тұқымды басын сатып алу үшін 553 млн теңге қаражат жұмсалды.
 - Бордақылау алаңдарына өткізілген мал үшін субсидиялар төленіп, оның көлемі 101 млн теңгеге жетті.
 - Инвестициялар:
 - Өңірдегі ауыл шаруашылығы саласына 855 млрд теңге көлемінде инвестиция тартылды, бұл өткен жылға қарағанда 11%-ға артық.
 - Субсидиялар:
 - Жамбыл облысында ауыл шаруашылығын субсидиялауға шамамен 20 млрд теңге бөлінді. Бұл қаражат асыл тұқымды малдарды сатып алу, ауыл шаруашылығы техникасын жаңарту, және басқа да қажеттіліктерге бағытталды.
 - Мысалдар:
 - 2023 жылы Жамбыл облысында "Ауыл аманаты" бағдарламасы аясында ауылдық кәсіпкерлерді қолдау үшін бірнеше шағын жобалар іске асырылды.

Осы көрсеткіштер ресми статистикалық және мемлекеттік ақпарат көздерінен алынды, олардың нақты деректері Қазақстанның ұлттық статистика бюросының және өңірлік әкімдіктің сайттарында жарияланған [3].

Жамбыл облысындағы ауыл шаруашылығын мемлекеттік қолдау және Қазақстан бойынша жалпы жағдай туралы ресми мәліметтерді талдай отырып, мынандай маңызды көрсеткіштерді ұсынамын:

Қазақстан бойынша мемлекеттік қолдау бағыттары

Субсидиялар:

- Ауыл шаруашылығы өнімдерін өндіруді субсидиялауға жыл сайын 1,2 трлн теңгеге жуық қаржы бөлінді.
- "Ауыл аманаты" бағдарламасы бойынша 100 млрд теңге қарастырылып, 18 мың жаңа жұмыс орнын ашу жоспарланған
- Жер мәселесі:
- 2023 жылы мемлекетке 4,6 млн га пайдаланылмай жатқан жер қайтарылды. Қайтарылған жерлер жайылым тапшылығын шешуге бағытталды
- Несиелеу:
- Көктемгі егіс пен егін жинау жұмыстарын қолдау мақсатында 580 млрд теңге жеңілдікті несие берілді. Бұл саладағы қаржыландырудың жетіспеушілігін азайтуға мүмкіндік берді [4].

Агроинвестициялар:

- Азық-түлік өндірісіне инвестиция 68,7 млрд теңгеге дейін артты. 2023 жылы 207 ірі агроинвестициялық жоба іске қосылды.

Жамбыл облысындағы жағдай:

Мал шаруашылығы:

- Облыс бойынша 2023 жылы 374 мың тонна сүт және 37 мың тонна ет өндірілді. Саладағы өнімділік 3,3%-ға артты

Өсімдік шаруашылығы:

- Дәнді дақылдардың жалпы өнімі 350 мың тоннаға жетті. Су тапшылығына қарамастан, тамшылатып суару технологиялары енгізіліп, өнімділік артты

Кооперативтер:

- "Ауыл аманаты" бағдарламасы аясында 20-дан астам кооператив құрылып, жеке қосалқы шаруашылықтарды дамытуға қолдау көрсетілді.

Техникалық жаңғырту:

Жаңа техника мен технологияларды сатып алуға облысқа 10 млрд теңге инвестиция тартылды, бұл 2022 жылмен салыстырғанда 15%-ға көп

Кесте 4.

Республика және облыс бойынша ауыл шаруашылығы көрсеткіштері [5]

Көрсеткіштер	Қазақстан (2023)	Жамбыл облысы (2023)
Мал шаруашылығы өнімі	4,32 трлн теңге	374 мың тонна сүт, 37 мың тонна ет
Өсімдік шаруашылығы өнімі	4,36 трлн теңге	350 мың тонна дәнді дақыл
Жайылымдық жерлер	4,6 млн га қайтарылды	250 мың га қайта бөлінді
Қаржыландыру	580 млрд теңге	10 млрд теңге техникаға

Қолдаудың нәтижелері мал шаруашылығының даму нәтижелері [5]:

- Мал басының өсуі: Елімізде 2023 жылы тірі салмақта 2265,5 мың тонна мал мен құс сойылды, бұл 2022 жылмен салыстырғанда 4,6%-ға көп.
- Сүт өндірісі: 6503,2 мың тонна сиыр сүті өндірілді, өсім 2,9%-ды құрады.
- Жұмыртқа өндірісі: 4919,9 млн дана тауық жұмыртқасы өндірілді, бірақ бұл көрсеткіш 2,2%-ға төмендеді

Өсімдік шаруашылығының нәтижелері [5]:

- 2023 жылы өсімдік шаруашылығының өнімділігі 14,6%-ға төмендеді, жалпы өнім көлемі 4,36 трлн теңгені құрады.
- Бұл көрсеткіштердің төмендеуіне су тапшылығы және ауа райы жағдайлары әсер етті, бірақ тамшылатып суару сияқты жаңа технологияларды енгізу өнімділікті ішінара сақтап қалуға мүмкіндік берді

Техника мен инфрақұрылымның жаңаруы [5]:

- Мемлекеттік қолдау аясында 2023 жылы ауыл шаруашылығы техникаларын жаңарту 25%-ға артты.
- Облыстарда су қоймалары мен ирригациялық жүйелерді қалпына келтіру арқылы суармалы жерлердің тиімділігі артты

Экспорттың өсуі [5]:

- Астық экспорты тұрақты өсіп, Қазақстан әлемнің негізгі астық экспорттаушыларының бірі ретінде танылды. 16,6 млн тонна астық жиналды, бұл ішкі нарықты қамтамасыз етіп қана қоймай, экспорттық жеткізілімдерді арттыруға мүмкіндік берді.

Кооперация нәтижелері [5]:

- Шағын фермерлердің 15%-ы кооперативтерге біріктірілді, бұл өнімдерін сатуды және нарыққа қолжетімділікті жақсартты.

- Мысалы, Жамбыл облысында "Ауыл аманаты" бағдарламасы арқылы 18 мың жұмыс орны ашылып, кооперативтер құрылды

Инвестиция және экономикалық әсер [5]:

- Ауыл шаруашылығына 207 жаңа инвестициялық жоба іске қосылып, бұл салаға 68,7 млрд теңге тартылды. Бұл көрсеткіш өндіріс пен қайта өңдеу зауыттарының қуаттылығын арттыруға мүмкіндік берді

Әлеуметтік-экономикалық әсер [5]:

- Ауыл шаруашылығындағы мемлекеттік қолдау халықты жұмыспен қамтуды ұлғайтып, ауылдық өңірлердегі кедейлікті 10%-ға төмендетті.

- Фермерлердің табысы артып, ішкі нарықтағы азық-түлік қауіпсіздігі күшейтілді [5].

Қазақстанда бизнесті дамытуға көп көңіл бөлінгенімен, бұл бизнес дамып жатқан салауатты экономикаға алғашқы қадамдар екенін түсіну керек. Мұндай тез өзгеретін жағдайда бизнесті жеңілдету, сондай-ақ кез келген өзгерістерге тез әрекет ету үшін мемлекеттік қолдау шаралары қажет. Бұл өз кезегінде мемлекеттік мекемелер мен кәсіпорындар арасындағы тиімді байланысты қажет етеді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Тажибаева Р.М. Государственная поддержка аграрного сектора Казахстана// Проблемы агрорынка. 2021; 44-49б. <https://doi.org/10.46666/2021-1-2708-9991.05>.
2. Воронина, Я.В. Актуальные направления развития фермерского сектора в условиях геоэкономических трансформаций/Я.В.Воронина//Агропродовольственная политика России. – 2017. – № 10 (70). – С. 51-55. –0,58п.л.
3. <https://www.gov.kz/memleket/entities/zhambyl/documents/details/391221?lang=kk>
4. <https://stat.gov.kz/>
5. <https://informburo.kz/>

ӨОЖ 336.717

ЕКІНШІ ДЕҢГЕЙЛІ БАНКТЕРДЕГІ ДЕПОЗИТТЫҚ ПОРТФЕЛДІ БАСҚАРУ

Абдикеримова Д., 6В04117 «Қаржы» мамандығының 4 курс студенті, М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ., abdikerimovad@mail.ru

Муратова Д.Б., э.ғ.к., доцент, М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ., Қазақстан, muratova_diana77@mail.ru

Аңдатпа: Бұл мақалада екінші деңгейлі банктердегі депозиттік портфельді басқарудың негізгі принциптері мен оның экономикалық әсері қарастырылады. Депозиттік портфель – банктің қаржылық тұрақтылығын және өтімділігін қамтамасыз ететін маңызды құрал болып табылады. Банктер депозиттік портфельді басқару барысында тәуекелдерді басқару, өтімділікті сақтау, әртараптандыру және пайыздық саясатты тиімді жүзеге асыру сияқты аспектілерге назар аударады. Бұл процестің негізгі мақсаты – банкке қаржы ресурстарын тиімді пайдалануға, клиенттердің сенімін арттыруға және экономикаға оң әсер етуге мүмкіндік беру. Сонымен қатар, депозиттік портфельді басқарудың тиімділігі ел экономикасының тұрақтылығына, кәсіпкерліктің дамуына және қаржы жүйесінің сенімділігін нығайтуға маңызды ықпал етеді.

Кілт сөздер: банк, депозит, салымдарды басқару, тәуекел, экономика.

Қазақстанның қаржылық секторында банктердің депозиттік портфельі маңызды рөл атқарады. Депозиттер елдің экономикалық жағдайын көрсететін және банктердің қаржылық тұрақтылығы мен өтімділігін анықтайтын негізгі индикаторлардың бірі болып табылады [1]. Қазіргі уақытта депозиттер жинақтау мен қаржы қызметтері нарығын дамытуда маңызды құрал болып отыр, сондай-ақ банктердің клиенттерге ұсынатын өнімдерінің түрлілігі мен сапасы елдің экономикалық даму көрсеткіштерімен тығыз байланысты.

Депозиттік портфельдің көлемі мен құрылымы Қазақстанның банк жүйесінің қаншалықты сенімді екенін және оның ұлттық экономикаға қалай ықпал ететінін анықтайды. Банктердің депозиттерді басқару стратегиялары, сондай-ақ әртүрлі депозиттік өнімдердің дамуы банктердің қаржылық тұрақтылығына ықпал ететін факторлар болып табылады. Сонымен қатар, депозиттерді басқару арқылы банктердің нарықтағы позицияларын нығайту және клиенттер арасында сенімділікті арттыру мүмкіндігі мол.

Несие портфельін басқару – несиелік портфельді оңтайландыруға бағытталған қызмет. Менеджмент белсенді операциялар кезінде пайданы көбейтуге және тәуекелдерді азайтуға қызмет етеді [1].

Портфельді басқару бірнеше кезеңнен тұрады және жүзеге асырылады.

Біріншіден, несиелер жіктеледі. Несиенің әр түріне байланысты тәуекел деңгейі анықталады. арасындағы байланыстар

Екіншіден, портфельдің ағымдағы құрылымы және оған кіретін түрлер мен санаттардың пайызы нақтыланады.

Үшіншіден, портфолионың жалпы сапасы бағаланады. Бұл жағдайда нәтиже нарықтағы басым кірістілікпен және басым пайыздық мөлшерлемелермен салыстырылады. Басқа банктермен бәсекелестік шарттары да ескерілген. Сонымен қатар, ресурстарды тарту құны ескеріледі.

Төртіншіден, ықтимал шығындардың қажетті резервтері анықталады.

Бесіншіден, портфолио сапасын жақсарту бойынша шешімдер қабылданады.

Несие портфельіне өзгерістер енгізудің бірнеше жолы бар. Бұл мәселені шешудің ең көп таралған жолдары [2]:

- жаңа банктік өнімдерді жасау және оларды нарыққа шығару;
- бар өнімдерді несиелеудің жаңа шарттарын ұсыну;
- қайталама нарықтағы операциялар - талаптарды беру арқылы несиелік портфельдерді сатып алу немесе сату.

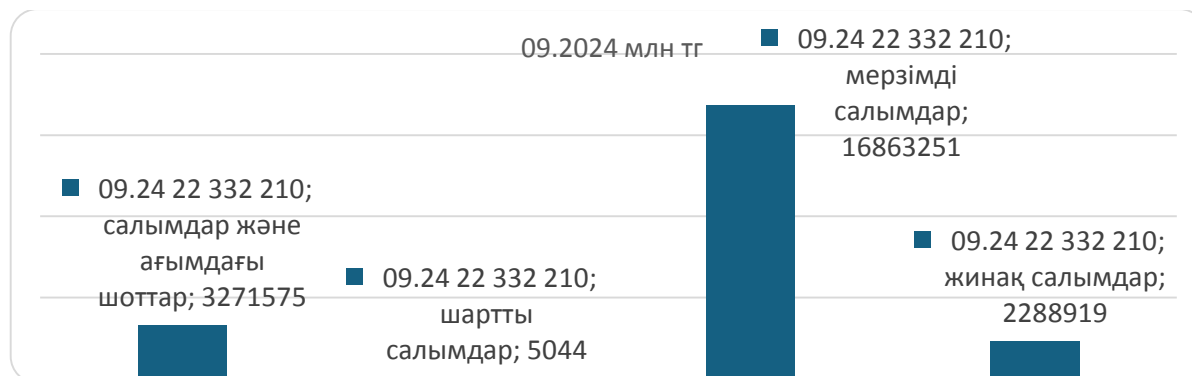
Несие портфельін басқару бұрыннан бар қарыз алушылармен жұмыс істеуге және жаңа клиенттерді тарту арқылы оңтайландыруға негізделген.

Тұтастай алғанда, портфельдің сапасы жеке несиелер бойынша нәтижелердің қарапайым жиынтығына сәйкес келмейді. Жалпы нәтиже бір сектордағы несиелердің шамадан тыс шоғырлануы, валюталық тәуекел және т.б. факторларды қамтиды. Осылайша, несие портфельін басқару екі бағытта жүзеге асырылады:

- жеке қарыз алушылармен жұмыс (мысалы, олардың несиелік қабілетін анықтау және қамтамасыз ету құнын бақылау);
- жалпы портфельді оңтайландыру: лимиттерді белгілеу және өзгерту, қорларды резервтеу.

Банктің несиелік портфельін басқару нәтижесін әр түрлі математикалық модельдер арқылы бағалауға болады, олар банк қабылдаған тәуекелдің пайда болған табыстылықпен қаншалықты жабылатынын көрсетеді.

Депозиттік портфельді басқаруда банктердің негізгі міндеті – ұзақ мерзімді және қысқа мерзімді салымдардың арасындағы тепе-теңдікті сақтау болып табылады. Әрбір депозиттік өнімнің өзіне тән ерекшеліктері мен тәуекелдері бар, сондықтан банктер бұл өнімдерді дұрыс үйлестіре отырып, клиенттердің сенімін ұстау және қаржылық тұрақтылықты қамтамасыз ету үшін тиімді стратегияларды әзірлеуі керек.

Сурет 1. ЕДБ-дің 2024 жылғы салымдардың құрамы

Дереккөз: <https://nationalbank.kz/kz/depositspopulation/vklady-naseleniya-v-bankah-kazahstana>

Кестеде көрсетілген мәліметтер 2024 жылдың қыркүйек айына дейін Қазақстандағы депозиттік нарықтың құрылымын көрсетеді. Ең үлкен көрсеткіш "мерзімді салымдар" бойынша, ол 16,866,325 миллион теңге мөлшерінде, бұл жалпы депозиттік нарықтың басым бөлігін құрайды. Мерзімді салымдар клиенттер үшін жоғары пайыздық мөлшерлемелер ұсынады және ұзақ мерзімді қаржылық мақсаттар үшін тиімді өнім болып табылады. Бұл, өз кезегінде, банк жүйесінің өтімділігін және тұрақтылығын арттырады. "Салымдар және ағымдағы шоттар" көлемі 3,271,575 миллион теңге болып табылады, бұл шоттар көбіне күнделікті қаржылық операциялар үшін қолданылатындықтан, пайыздық мөлшерлемелері төмен болады. Бұл көрсеткіш банк жүйесінің өтімділігі мен қаржылық операциялардың тұрақтылығын қолдайды. Ал "шартты салымдар" көлемі 5,044 миллион теңге болғанымен, бұл категориядағы салымдар арнайы шарттармен байланысты және төмен пайыздық ставкалармен ұсынылады. Соңында, "жинақ салымдар" көлемі 2,288,919 миллион теңге болып, орташа деңгейде көрініс табады, бұл шоттар ұзақ мерзімді жинақтарды сақтауға арналған және икемді шарттармен ұсынылады [3].

Кесте 1.

Қазақстандағы 2023-2024 жылдар аралығында банктердің депозиттік портфелі

банк атауы	2023 жылғы депозиттер көлемі	2024 жылғы болжамды депозиттер көлемі	Өсу қарқыны	Ескертулер
Kaspi Bank	4,18 трлн теңге	5,1 трлн теңге	22,20%	Заңды тұлғалар депозиттерінің өсімі
Halyk Bank	5,5 трлн теңге	6,2 трлн теңге	12,70%	Шағын және орта бизнес секторын қолдау
ForteBank	1,1 трлн теңге	1,3 трлн теңге	18,20%	Депозиттік өнімдер бойынша ұсыныстар
Bank RBK	887 млрд теңге	1,1 трлн теңге	24,20%	Заңды тұлғалар салымдарының өсуі
Alfa Bank	756 млрд теңге	880 млрд теңге	16,40%	Тұтынушылық депозиттер өсті

Дереккөз: <https://nationalbank.kz/kz/depositpopulation/vklady-naseleniya-v-bankah-kazahstana>

Қазақстандағы банктердің депозиттік портфелі 2023-2024 жылдар аралығында едәуір өсу көрсетті. Бұл өсім негізінен жеке тұлғалар мен заңды тұлғалар арасында депозиттердің артуы арқылы түсіндіріледі. Жалпы, банктер өздерінің депозиттік өнімдерін нарыққа тиімді түрде ұсына отырып, клиенттер арасында үлкен қызығушылық туғызып, депозиттік базаны кеңейтуге күш салуда.

1. Kaspi Bank: Банктің депозиттер көлемі 2023 жылы 4,18 трлн теңгеге жетіп, 2024 жылы бұл көрсеткіш 5,1 трлн теңгеге дейін ұлғаюы мүмкін. Бұл банк заңды тұлғалар арасында депозиттерге деген сұраныстың жоғары екендігін көрсетеді.

2. Halyk Bank: Осы банкте де депозиттер 2023 жылы 5,5 трлн теңгеге жетіп, 2024 жылы 6,2 трлн теңгеге дейін артуы мүмкін. Бұл банктің шағын және орта бизнес секторын қолдауға бағытталғанын көрсетеді.

3. ForteBank: ForteBank 2023 жылы 1,1 трлн теңге депозит жинады және 2024 жылы бұл көрсеткішті 1,3 трлн теңгеге дейін арттыруды жоспарлап отыр. Бұл банк тұтынушылық депозиттерге сұранысқа басымдық береді.

4. Bank RBK: Bank RBK 2023 жылы заңды тұлғалар депозиттерін 24%-ға өсіріп, 887 млрд теңгеге жеткізді. Бұл көрсеткіш заңды тұлғалар салымдарының өсуін білдіреді және корпоративтік салымдарға деген қызығушылықтың артқанын көрсетеді.

Қазақстанның банктеріндегі депозиттік өсім елдің экономикалық тұрақтылығын қолдауға және қаржылық сектордың сенімділігін арттыруға ықпал етеді. Банктердің депозиттік портфелін басқару стратегиялары нарықтық талаптар мен клиенттердің қажеттіліктеріне сәйкес келуі қажет. Жалпы, осы өсім елдің банк жүйесінің экономикалық тұрақтылығын нығайтып, қаржы секторында бәсекеге қабілеттілікті арттыруға ықпал етеді.

Қазіргі жағдайда банктердің депозиттік портфелін тиімді басқару қаржылық тұрақтылықты қамтамасыз ету үшін шешуші факторға айналып отыр, өйткені әрбір депозиттік өнім банктің өтімділігін және капиталдың ұлғаюын қамтамасыз етуге ықпал етеді.

Екінші деңгейлі банктердегі депозиттік портфельді басқару маңызды стратегиялық міндеттердің бірі болып табылады, себебі депозиттер банктің өтімділігі мен қаржылық тұрақтылығын қамтамасыз ету үшін басты ресурс болып табылады. Қазіргі уақытта Қазақстанның банктері депозиттік портфельін тиімді басқару үшін түрлі құралдар мен стратегияларды пайдаланады, оның ішінде мерзімді салымдардың үлесінің жоғары болуы маңызды орын алады [4].

Кестеде көрсетілген мәліметтер бойынша, 2024 жылдың қыркүйек айында мерзімді салымдардың көлемі айтарлықтай басым – 16,866,325 млн теңге, бұл банк секторында ұзақ мерзімді жинақтардың жоғары сұранысқа ие екенін білдіреді. Мерзімді салымдардың жоғары үлесі банктер үшін тұрақтылықты қамтамасыз етуге ықпал етеді, өйткені олар ұзақ мерзімді капитал тартуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, бұл депозиттер банктің капиталдың ұзақ мерзімді көзі ретінде қызмет атқарып, оның қаржылық тәуекелдерін төмендетуге көмектеседі.

Ағымдағы және жинақ салымдары да депозиттік портфельде маңызды орын алады. Бірақ олар пайыздық мөлшерлемелер бойынша әдетте төмен, сондықтан банктер осы өнімдер арқылы клиенттердің қажеттіліктерін қанағаттандыруды көздейді. Шартты салымдардың үлесі айтарлықтай аз – 5,044 млн теңге, бұл көрсеткіштер бұл түрдегі салымдарға сұраныстың төмендігін білдіреді.

Қорытындылай келе, Қазақстандағы екінші деңгейлі банктердің депозиттік портфельін басқару жұмысы тек банктің қаржылық тұрақтылығын ғана емес, сонымен қатар экономиканың өсуін ынталандыруға да үлес қосады. Мұндай стратегиялар арқылы банктер клиенттердің қажеттіліктеріне жауап беріп, экономикалық дамуға оң ықпал етеді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Жеңісова, М. (2021). "Қаржы нарығындағы депозиттік операциялар және олардың экономикаға әсері". Қаржы және экономика журналы, 24(3), 56-67.
2. Әбдікәрімова, С. (2020). "Қазақстандағы екінші деңгейлі банктердің депозиттік портфельін басқару мәселелері". Қаржылық басқару және стратегия, 19(2), 112-125.
3. ҚР-ның ҰБ сайты <https://nationalbank.kz/kz/depositspopulation/vklady-naseleniya-v-bankah-kazahstana>
4. ҚР-ның ҰБ сайты: <https://nationalbank.kz/kz/news/press-relizy/16990>

ӘОЖ 336.225

ХАЛЫҚ ҚАРЖЫСЫНЫҢ НАРЫҚТЫҚ ЭКОНОМИКАДАҒЫ РӨЛІ

Айдарқызы Қ., «Қаржы» БВ04117 мамандығының 3 курс студенті, М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Aman@icloud.com

Ажигулова А.Ж., аға оқытушы, қаржы магистрі, М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, aliyash.76@mail.ru

Аңдатпа: Мақалада үй шаруашылығы қоғамның әлеуметтік-экономикалық құрылымының элементі ретінде талданады, сонымен бірге адами капитал теориясы тұрғысынан оның әлеуметтік-экономикалық рөлі қарастырылады. Үй шаруашылығының қаржысына және оның әлеуметтік тұрғыдан ерекшелігіне ерекше мән беріледі. Капиталдың толық айналымы өндіріс үдерісінің едәуір бөлігін қамтып отырған нарықтық қатынастар жағдайындағы қаржы жүйесінің дербес буынына үй шаруашылығының қаржысын бөліп көрсету бір қатар факторларға байланысты болып отыр. Үй шаруашылығы әлеуметтік-экономикалық агенттер ретінде негізінен отбасы мүшелерінің тіршілік әрекетін қолдауға қажетті игіліктерді тұтыну туралы шешім қабылдайды. Соңында барлық әлеуметтік-экономикалық ресурстар үй шаруашылығына жатады, алайда бұл ресурстар олардың арасында өте әркелкі бөлінген. Үй шаруашылықтарының басым көпшілігі жұмыс күшін иеленіп, басқарады.

Түйін сөздер: үй шаруашылығы, қаржы, адами капитал.

Қаржы жүйесінде халық қаржысының қаржысы жеке құрылымдық элементке бөлінеді. Нарықтық экономика жағдайында халық қаржысы қаржылық қарым-қатынастардан тыс бола алмайды, ол тұрақты түрде халық қаржысының ішінде, сондай-ақ сыртқы халық шаруашылығына қатысты нарықтық субъектілермен пайда болатын қатынастарға түседі.

Халықтың қаржысы, тұтас алғанда қоғам қаржысы сияқты, шаруашылық мүшелерінің материалдық және әлеуметтік жағдайларын және олардың ұдайы өндірісін қамтамасыз ету мақсатында ақшалай қорларды қалыптастыру және пайдалану жөніндегі экономикалық ақшалай

қатынастар болып табылады. Жеке отбасы деңгейінде қаржы жүйесінде буын бола отырып, ол қоғамның элеуметтік-экономикалық құрылымының бастапқы элементі болып келеді. Ішкі жалпы өнім мен ұлттық табыстың құнын жасауда, алғашқы бөлуде және пайдалануда шешуші маңызы болатын коммерциялық кәсіпорындар мен ұйымдардың қаржысынан айырмашылығы үй шаруашылықтарының қаржысы қаржы жүйесінің басым буыны болған емес және қаржылық қатынастардың жалпы жиынтығында маңызды болғанымен бағынышты рөл атқарады.

Халық қаржысының ішкі қаржысына отбасылық ақша қорларын қалыптастыру жөнінде оның қатысушылары арасында туындайтын қатынастарды жатқызуға болады, олар әртүрлі нысаналы мақсаты бар ағымдағы тұтыну деңгейін қолдау үшін сақтандыру резервтері, ақша қорын одан әрі инвестициялау мақсатындағы күрделі шығыстар деңгейін арттыру үшін ақша резервтері және т.б.

Халық қаржысының сыртқы қаржылық қатынастар жүйесі күрделі. Халық қаржысы келесідей қаржылық қатынастарға түсе алады:

- бірлескен ақша қорларын қалыптастыру және пайдалану жөнінде басқа да халық қаржыларымен (оларға үй шаруашылықтары да қатыса алатын өзара алмасу қатынастары жатпайды); материалдық өндірістің әртүрлі салаларында жұмыс істейтін кәсіпорындармен немесе өндірілген жалпы ішкі өнімнің құндық түрін бөлу жөнінде үй шаруашылығына қатысушыларға қатысты жұмыс берушілер ретінде эрекет етушілер,
- коммерциялық банктермен тұтыну кредиттерін тарту, оларды өтеу жөнінде; уақытша бос ақша қаражатын орналастыру жөнінде банктік шоттарға қаражат;
- сақтандыру ұйымдарымен қалыптастыру және пайдалану бойынша әр түрлі сақтандыру қорларымен;
- бюджеттік және бюджеттен тыс қорларды құру және пайдалану жөнінде мемлекетпен.

Жоғарыда аталған қатынастар "халық қаржысы" санатының элеуметтік-экономикалық мазмұнын құрайды. Демек, халық қаржысы – бұл өзінің элеуметтік-экономикалық қызметі процесінде үй шаруашылығы мен оның жекелеген қатысушылары кіретін, ақша қаражаты қорын құру және пайдалану туралы ақша қатынастарының жиынтығы.

Халық қаржысын «адами капиталдың» деп жұмыскерлердің қабілеттілігін, білімін және іскерлігі түсініледі, олар жұмыскерлерге элеуметтік және экономикалық салаларда белсенді іс-эрекет етуге мүмкіндік береді. Бұл сапалар, бірінші кезекте, ұлттың білім және денсаулық деңгейімен айқындалады. Адами капиталдың негізгі элементтеріне ұсынылымына сәйкес мыналар жатады:

- білім капиталы (жалпы және арнаулы білімдер);
- өндірістегі даярлық капиталы (біліктік, машық, өндірістік тәжірибе);
- денсаулық капиталы;
- экономикалық мәнді ақпараттарға ие болу (бағалар мен табыстар туралы ақпараттылығы);
- көші-қон капиталы (жұмыскерлердің жұмылдырылғыштығын қамтамасыз етуші);
- экономикалық қызметтің уәждемесі.

Осыдан «адами капитал жұмсалатын инвестиция» яғни адам дамуына қаражаттар жұмсау, қызметтің таңдамалы сферасында шеберлікті арттыру, адами тұрмысының рухани және табиғи жақтарын жетілдіру ұғымы дамыды. Адами капиталға жұмсалатын инвестициялардың жалпы экономикалық сипаттамасы олардың рентабелділігі нақты капиталдағы пайдалылықтан әлдеқайда көп болып табылатындығына. Бұл тұжырымдар дамыған капиталистік елдерде ағарту және кадрлар даярлау сферасының теңдесті дамуы үшін теориялық негіздеу болды. Адами капиталдың бірнеше қағидатты маңызды қағидаларын бөліп көрсетуге болады:

- адами ресурстарды сақтау және дамыту қоғамның ұзақ мерзімді экономикалық дамуы үшін негіз болып табылады;
- адами капиталдың сапасы Ұлттық білім, ғылым, мәдениет және денсаулық деңгейімен айқындалады;
- адами капитал ұдайы өндірілетін капиталдың кез келген басқа нысаны сияқты, тозуы мүмкін және тұрақты қолдауды талап етеді;
- адами капитал құнсызданады, егер оның сапасына (білім, денсаулық, ғылым және басқалары) эсер ететін факторлар нашарласа.

Ішкі мүмкіндіктермен қамтамасыз етілетін үй шаруашылықтарының едәуір элеуеті жөнінде ІЖӨ-дегі үй шаруашылықтары жасайтын өнім мен қызметтердің салыстырмалы жоғары және әрдайым көбейіп отырған үлесі растайды (17,6%, соның ішінде: 16,9% үй шаруашылықтарының секторы бойынша және 0,7% үй шаруашылығына қызмет көрсететін коммерциялық емес ұйымдарының секторы бойынша). ІЖӨ-ні нақты түпкілікті тұтынуға пайдалануда үй шаруашылықтарының секторы 50,7 %-ды алады.

Халық қаржысының элеуметтік-экономикалық мәні олардың атқаратын қызметтері арқылы көрінеді.

Халық қаржысы бөлу функциясын орындайды, яғни қоғамдық қаржы келісілген құн бөлу құралы болып табылады [1].

Бірақ егер қоғамдық қаржының ерекше тағайындалуы әр түрлі шаруашылық субъектілері арасында ақшалай нысанда жалпы қоғамдық өнімнің құнын бөлу және қайта бөлу үшін көрсетілсе, онда халық қаржысы осы құнды, барлық қатысушылары арасында одан әрі бөлуді қамтамасыз етеді. Осылайша, олар тарату процесінің соңғы сатысында басты рөл атқарады. Бөлу қызметін орындай отырып, халық қаржысы өндірістік факторлардың бірі ретінде материалдық ресурстармен жұмыс күшін қалпына келтіру процесінің үздіксіздігін қамтамасыз етеді. Осы қызмет арқылы әрбір адам өмірді қолдау үшін қажетті ресурстармен қамтамасыз етіледі. Бөлу қызметінің әрекет ету объектісі - салық және басқа да міндетті төлемдерді төлегеннен кейінгі халықтың иелігінде қалған, қолда бар жиынтық табыстың бір бөлігі.

Халық қаржысының тағы бір қызметі – бақылау қызметі. Нарықтық экономика жағдайында үй шаруашылығы дербес шаруашылық жүргізуші субъект болып табылады, яғни үй шаруашылығы мүшелерінің өмір сүру деңгейі толығымен оның үлесіне келетін табыстың мөлшеріне тәуелді. Бұл шамаға бірқатар факторлар әсер етеді. Олардың әсерінен ол ұлғаю жағына да, азаю жағына да өзгеруі мүмкін.

Халық қаржысының экономикасы оның әртүрлі қатысушылары арасындағы қатынастардың күрделі кешеніне сүйенеді. Экономикалық мүдделерді келісу үй шаруашылығының әр түрлі қатысушылары үшін оларды реттеумен қамтамасыз етіледі, халықтың бір санатына кететін қолда бар кіріс бөлігінің ықтимал өзгеруімен түсінділеді.

Демек, халық қаржысы тағы бір маңызды қызметті орындайды – реттеуші, ол үй шаруашылығының біртұтас теңгерімді дамуын қолдайды. Бұған қаржы ресурстарын қайта бөлу арқылы қол жеткізіледі. Шаруашылық деңгейінде оның дамуын реттеу негізінен өзін-өзі реттеу арқылы жүргізілетінін атап өту қажет. Бұл үдерісте халық қаржысына қатысушылардың еркіндігін мемлекет шектей алмайды. Осылайша, халық қаржысы мемлекеттің қаржы жүйесінің элементтерінің бірі болып табылады, алайда олардың жүйенің басқа элементтерінен ерекшеленетін өз ерекшеліктері бар.

Халық қаржысының ерекшелігі, бұл қаржы қатынастарының саласы мемлекетпен ең төмен дәрежеде регламенттелген. Шынында да, мысалы, орталықтандырылған ақша қорларын құру және жұмсау процесі, мемлекеттік бюджет ретінде қатаң мемлекеттік бақылауда тұрады. Кәсіпорынның ақша қорларын қалыптастыру процесін белгілі бір дәрежеде мемлекет белгілейді.

Халық қаржысының субъектілері ақша қорларын қалыптастыру қажеттілігі мен тәсілі, олардың көлемі мен мақсаты және оларды пайдалану уақыты туралы дербес шешім қабылдайды. Басқаша айтқанда, нарықтық экономика жағдайында мемлекеттің халықтың қолда бар кірісін бөлу процесіне тікелей әсер ететін құралдары жоқ.

Сонымен қатар, мемлекет халықтың қолында бар табысының жалпы көлеміне әсер ете алады. Халықтың нақты кірістері халық пен мемлекеттің қаржылық қатынастарын іске асыру процесінде ортақ қоғамдық өнімнің құнын бірнеше рет бөлу және қайта бөлу нәтижесінде құралады. Жеке тұлғалар төлейтін салық ставкаларын арттыру олардың нақты табыс көлемін қысқартартады. Сонымен қатар, салық жинау арқылы жұмылдырылған қаржы ресурстары бюджет арқылы денсаулық сақтау, білім беру, әлеуметтік қамтамасыз ету саласына жіберіледі, нәтижесінде халық қаржысының нақты табыстарының деңгейі өсіп келеді [2].

Қоғамдық қайта өндіру жүйесіндегі халық қаржысының инвестициялық функциясы маңызды болып табылады. Ол экономика үшін қаржы ресурстарын негізгі жеткізушілердің бірі болып табылады. Халық табыстарының өсуі осы функцияны орындау үшін материалдық негіз болып табылады. Халықтың инвестициялық функциясын көбінесе капиталданатын кірістердің үлесімен ғана байланыстырады, яғни жинақ ретінде пайдаланылатын (әртүрлі қаржы институттары мен нақты өндіріске қаражатты салу). Бірақ бұл тәсіл біржақты. Шын мәнінде, тұтыну үлесінің артуы экономикадағы инвестициялардың өсуіне ықпал ететін фактор болып табылады. Бұған тұтынушы және инвестициялық компоненттерден қалыптасқан тиімді сұраныс тұжырымдамасын шығарған Дж. Кейнс назар аударған. Тұтыну шығындарының қысқаруы, ол қандай факторлар тудырған болса да, өндірістің дамуын тежейді. Мәселен, қазіргі жағдайда кәсіпорын еңбекақының төмен деңгейіне байланысты өндіріс пен тауар айналымын өсіре алмайды.

Әдебиеттер тізімі:

1. Құлпыбаев С., Ынтықбаев С.Ж., Мельников В.Д. Қаржы. – А.: «Экономика» баспасы, ЖШС, 2010. – 521-б.
2. Уровень жизни населения в Казахстане /статистический сборник / под ред. Смаилова А.А. – Астана, Агентство по статистике Республики Казахстан, 2011. – 242 с.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ КІРІСТЕР МЕН МҮЛІКТІ ЖАЛПЫҒА БІРДЕЙ ДЕКЛАРАЦИЯЛАУДЫҢ ПРОБЛЕМАЛАРЫ МЕН ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ

Ақынбек А., 6B04111 «Кәсіпкерліктің бухгалтерлік есебі, аудиті және салық салу» білім беру бағдарламасының 4 курс студенті, М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ., ayashasei@mail.ru

Есенова М.Ж., «Қаржы және есеп» кафедрасының аға оқытушысы, М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ., meiramkul_taraz@mail.ru

Аңдатпа: Қазақстандағы кірістер мен мүлікті жалпыға бірдей декларациялау проблемасы экономиканың қарқынды дамуы мен ашық және әділ салық жүйесін құру жағдайында ерекше өзектілікке ие. Қабылданған бірқатар заңнамалық актілер мен реформаларға қарамастан, кірістер мен мүлікті декларациялаудың тиімділігі салық органдары мен қоғамдық ұйымдардың назарында қалып отыр.

Зерттеуде бұл мәселені таңдау себебіміз, салықтардың қазіргі экономикадағы алатын орны мен рөлі ерекше, өйткені бүгінде бұл тақырып өте өзекті. Әсіресе, дағдарысқа байланысты кәсіпкерлер үшін бәсекелестік ортада бизнесін дамытудың дұрыс бағытын таңдау үшін өз бизнесінің барлық құрылымдарын қарап шығу және бухгалтерлік ақпаратқа ие болу өмірлік маңызы бар кезде, бұл мәселе өзекті бола бермек.

Кілт сөздер: салық базасы, декларация, салық жүйесі, жалпыға бірдей декларация, бюджеттік қаржыландыру.

Қазіргі әлемде салық жүйесінің ашықтығы мен тиімділігі мемлекеттің экономикалық дамуының ажырамас құрамдас бөлігіне айналууда. Бұл ашықтықты қамтамасыз етудің негізгі құралдарының бірі – халықтың кірістері мен мүлкін жалпыға бірдей декларациялау.

Декларация тек салықтық түсімдерді жинауда ғана емес, сонымен қатар азаматтар арасында әділ және тең салық жүктемесін қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Қазіргі уақытта Қазақстанда салық салудағы бақылау мен ашықтықты күшейтуге көңіл бөлінуде, бұл кірістер мен мүлікті жалпыға бірдей декларациялау мәселесінің өзектілігін көрсетеді [1].

Дегенмен, бұл проблеманың маңыздылығына қарамастан, ол әлі де салық саясаты және ғылыми зерттеулер саласында белсенді талқылау нысанасы болып қала береді. Осы зерттеу аясында біз Қазақстандағы жалпыға бірдей декларациялаудың барлық аспектілерінің қазіргі жағдайын зерделеуді, сондай-ақ осы жүйенің даму перспективаларын талдауды және салық органдары мен ел тұрғындарының алдында тұрған өзекті мәселелерді анықтауды мақсат етіп отырмыз.

Біздің зерттеуіміздің мақсаты – Қазақстандағы кірістер мен мүлікті жалпыға бірдей декларациялау жүйесіне толық шолу жасау, оның күшті және әлсіз жақтарын анықтау және оны жетілдіру бойынша ұсыныстар беру.

Бұл мәселені зерттеу салықтық әкімшілендірудің тиімді шараларын әзірлеу үшін практикалық тұрғыдан ғана өзекті болып қана қоймайды, сонымен қатар қазіргі жағдайда салық жүйелерінің динамикасын және әлеуметтік-экономикалық жағдайдағы салық салудың рөлін түсіну үшін маңызды теориялық мәнге ие. елдің экономикалық дамуы.

Қазіргі қазақстандық шындық тұсында салық базасы мемлекеттік бюджет кірістерін қалыптастырудың негізгі көздерінің бірі болып қала береді. Қазақстан Республикасының Ұлттық статистикалық комитеті ұсынған статистика соңғы жылдары салық түсімдерінің өскенін көрсетеді. Мысалы, соңғы бірнеше жылдағы мәліметтерге сәйкес, Қазақстан бюджетіне жалпы салық түсімдері жыл сайын 7-10%-ға артып отыр, бұл экономикалық белсенділіктің және елдің салық базасының артқанын көрсетеді [2].

Алайда, жалпы салықтық түсімдердегі оң үрдістерге қарамастан, кірістер мен мүлікті жалпыға бірдей декларациялау әлеуетін тиімсіз пайдалану мәселесі сақталуда. Салық органдарының бақылауынан тыс қалып отырған бейресми экономиканың едәуір бөлігі бар.

Халықаралық валюта қорының мәліметі бойынша, Қазақстандағы көлеңкелі экономиканың үлесі елдің жалпы ішкі өнімінің 30 пайызын құрайды [3]. Бұл азаматтар мен кәсіпкерлерді кірістері мен мүлкін декларациялауға ынталандыру бойынша тиімді шаралардың қажеттігін көрсетеді.

Мемлекет салық жүйесін тиімді басқаруға ұмтылады, өйткені бұл табысты салық саясатын жүргізу үшін маңызды. Салық жинау – қоғамның экономикалық және әлеуметтік дамуына әсер ететін мемлекеттің ең көне қызметі. Халықтың кірістері мен мүлкін жалпыға бірдей декларациялау салықтарды тиімді басқаруда және көлеңкелі экономиканы азайтуда шешуші рөл атқаратынын халықаралық тәжірибе растайды.

Жалпыға бірдей декларациялауды енгізудің мақсаты көлеңкелі экономика мен сыбайлас жемқорлыққа қарсы тұру үшін жеке тұлғалардың кірістері мен мүлкін бақылаудың тиімді жүйесін құру, сондай-ақ бюджетке салықтар мен басқа да міндетті төлемдерді жинауда мемлекеттің рөлін күшейту болып табылады. Бұл үдеріс әдістеме әзірлеуді, мемлекеттік органдарды оқытуды, халыққа қолайлы процедураларды жасауды, азаматтарды хабардар етуді, декларацияларды рәсімдеуге көмектесуді және тиімді бақылау жүйесін енгізуді қамтиды.

Табыстар туралы декларацияны енгізу көлеңкелі экономикамен күресуге, сыбайлас жемқорлықты азайтуға, салық салу базасын кеңейтуге және бюджетке түсетін түсімдерді арттыруға, сондай-ақ халықтың салықтық сауаттылығын арттыруға ықпал етеді.

Көптеген дамыған елдерде салық түсімдерінің деңгейін бақылау тәсілі және көлеңкелі экономикаға қарсы күрес құралы ретінде кірістерді жалпыға бірдей декларациялау жүйесі жиі қолданылады. Мұндай елдердің мысалы ретінде АҚШ, Германия, Франция, Швеция, Финляндия, Дания, Австралия, Чехия, Италия, Жаңа Зеландия, Сингапур және т.б.

Алайда, мемлекеттік бюджетті адекватты қаржыландыруды қамтамасыз ету үшін Франция, Сингапур және Швейцарияны қоспағанда, аталған елдердің көпшілігінде төлем көзінен табыс салығын ұстау механизмі де қолданылады. Бұл жұмыс берушілер жалақы төлеу кезінде салықты ұстай отырып, салық агенті ретінде әрекет ететінін білдіреді.

Дамыған елдердің бюджеті негізінен жеке тұлғалардан түсетін салық түсімдері есебінен қаржыландырылады. Мысалы, жеке табыс салығының үлесі АҚШ-та 60%, Ұлыбританияда, Швейцарияда және Швецияда 40%, ЭЫДҰ елдерінде орта есеппен 30% және жалпы негізде алынатын әлеуметтік сақтандыру жарналарымен бірге 55% құрайды. Халықаралық тәжірибеде жеке табыс салығы ставкаларының прогрессивті шкаласын қолдану басым.

Германияда жеке тұлғалардың табысы салық салынбайтын белгілі бір сомадан асатын болса, декларация тапсыруы керек. Жалақы алатын қызметкерлер жалақысынан ай сайын табыс салығын төлейді. Егер қызметкерде белгіленген мөлшерден асатын ай сайынғы қосымша табысы болса, ол декларацияны рәсімдеуге міндетті.

Францияда табысқа салынатын салық жүйесі қызметкерлердің өз жалақысын өзі төлеуін көздейді. Салықтар әдетте ай сайын жалақыдан немесе басқа табыс көздерінен ұсталады. Жеке тұлғалар әрбір салық жылының басында табыс салығы бойынша декларация тапсыруы керек, ал салықтар әдетте банктік аударым арқылы төленеді. жалпыға бірдей декларацияға көшу мақсаты.

Жалпыға бірдей декларациялауға көшудің мақсаты – egov.kz порталының мәліметтері бойынша, көлеңкелі экономика мен сыбайлас жемқорлыққа қарсы тұру мақсатында жеке тұлғалардың кірістері мен мүлкіне тиімді бақылауды қамтамасыз ететін жүйені құру, сондай-ақ, мемлекеттік органдардың жұмыс істеуін қамтамасыз ету. салықтарды және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдерді жинаудағы мемлекеттің рөлі [3].

Жалпыға бірдей декларация – бұл азаматтардың, кәсіпорындардың және басқа да субъектілердің кірістері, шығыстары, активтері мен міндеттемелері туралы ақпарат беруге міндетті процесі. Декларацияның негізгі мақсаты – қаржылық қызметтің ашықтығы мен есебін қамтамасыз ету, сондай-ақ әділ салық салу үшін жағдай жасау.

Жалпыға бірдей декларацияның негізгі мақсаттары:

1. Кірістер мен шығыстардың ашықтығын қамтамасыз ету

Жалпылама бірдей декларациялаудың негізгі міндеті – азаматтар мен ұйымдардың қаржылық қызметін тексеруге мүмкіндік беретін жүйені құру. Бұл көлеңкелі экономиканы қысқартуға, сыбайлас жемқорлық пен әділетсіз салық төлеуден жалтару деңгейін төмендетуге ықпал етеді.

2. Әділ орындалатын салық базасын құру

Табыстар туралы декларация мемлекетке азаматтар мен компаниялардың нақты қаржылық жағдайына негізделген салық базасын қалыптастыруға мүмкіндік береді. Бұл салық ауыртпалығын әділ бөлуді қамтамасыз етеді, өйткені салық мөлшерлемелері сенімді ақпарат негізінде есептеледі.

3. Салықтық құқық бұзушылықтың алдын алу

Жалпыға бірдей декларациялау жүйесі салықтан жалтару, салық жеңілдіктерін теріс пайдалану немесе кірісті жасыру сияқты салықтық алаяқтық жағдайларын азайтуға көмектеседі. Тиімді бақылау және айыппұл санкцияларын енгізу арқылы төлеушілердің тәртібін арттыруға болады.

4. Бюджеттік жоспарлауды жетілдіру

Декларация арқылы жиналған деректер мемлекетке бюджет кірістерін дәлірек болжауға мүмкіндік береді. Бұл қаржылық ресурстарды әлеуметтік және инфрақұрылымдық жобаларға, денсаулық сақтау, білім беру және басқа да негізгі салаларға тиімдірек бөлуге көмектеседі.

5. Теңсіздікпен күресу

Жалпыға бірдей декларация халықтың әртүрлі топтарының кірістеріндегі елеулі кемшіліктерді анықтауға көмектеседі. Осы деректер негізінде, мысалы, прогрессивті салық салуды енгізу немесе табысы аз топтарға атаулы көмек көрсету арқылы әлеуметтік теңсіздікті азайту шараларын әзірлеуге болады.

6. Халықаралық ынтымақтастыққа жәрдемдесу

Жаһандану жағдайында жалпыға бірдей декларация оффшорлық схемалармен және халықаралық салық төлеуден жалтарумен күресте маңызды рөл атқарады. Мемлекеттер арасындағы қаржылық ақпараттың халықаралық алмасуы жасырын активтерді анықтауға және халықаралық құқық нормаларының сақталуын қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

7. Азаматтардың мемлекетке деген сенімін арттыру

Қаржылық мәселелердегі ашықтық пен нақты салық саясаты халықтың мемлекеттік институттарға деген сенімін арттырады. Адамдар салық заңдарының әділ қолданылғанын көргенде, олар өз міндеттерін орындауға дайын болады.

Жалпылама бірдей декларация – ашық және әділ салық жүйесін құруға ықпал ететін құрал. Оның табысты жүзеге асуы цифрлық технологияларды дамытуға, заңнаманы қатаң сақтауға және азаматтардың қаржылық сауаттылығын арттыруға байланысты. Қоғамға мұндай жүйені енгізу экономикалық тұрақтылықты нығайтуға, теңсіздікті азайтуға және мемлекеттің прогрессивті дамуын қамтамасыз етуге мүмкіндік береді [4].

Жалпыға бірдей декларациялау жүйесін енгізу экономикалық ашықтық пен әлеуметтік әділеттілікке бағытталған маңызды қадам болмақ. Бұл құрал азаматтар мен ұйымдардың кірістері мен шығыстарын есепке алуға, сондай-ақ олардың мүліктік жағдайын бақылауға бағытталған. Оны жүзеге асыру мемлекет үшін де, жалпы қоғам үшін де айтарлықтай пайда әкеледі.

Ортақ декларация жасау тек бақылау құралы ғана емес, сонымен бірге экономикалық және әлеуметтік өзгерістердің қуатты қозғалтқышы болады. Ол әділ және ашық қоғам құруға, азаматтардың мемлекеттік ұйымдарға деген сенімін нығайтып, тұрақты дамудың негізін қалауға мүмкіндік береді. Дегенмен, жүйенің табысты болуы оның жүзеге асырылу сапасына, ережелердің ашықтығына және барлық қатысушыларға бірдей жағдайдың қамтамасыз етілуіне байланысты.

Жалпыға бірдей декларациялау нәтижелері салық тәртібін жақсартудан да асып түседі. Бұл шара экономиканың ашықтығына, әлеуметтік әділеттілікке және азаматтар мен мемлекет арасындағы сенімді нығайтуға жағдай жасайды. Реформаның табысты болуы оны жүзеге асырудың анықтығына, техникалық қамтамасыз етілуіне және барлық қатысушыларға тең жағдай жасауына байланысты.

Әдебиеттер тізімі:

1. Национальный статистический комитет Республики Казахстан. Доступно по ссылке: stat.gov.kz
2. egov.kz: «Статья о всеобщем декларировании на портале egov.kz», доступно на: https://egov.kz/cms/ru/articles/property_declaration#:~:text=Целью%20перехода%20к%20всеобщему%20декларированию,других%20обязательных%20платежей%20в%20бюджет.
3. Абдуллин, Р.А. (2021). «Роль всеобщего декларирования в налоговой политике: анализ мировой литературы». Налоговая Экономика, 12(3), 45-58. DOI: 10.52123/1994-2370-2021-532
4. Хазин, Д., Есымханова, З., Бирмагамбетов, Т. (2023). Некоторые проблемы декларирования доходов физических лиц в Казахстане: теория и методология. <https://gov-audit.kz/index.php/ma/article/view/127>

ӘОЖ 336.71

КОММЕРЦИЯЛЫҚ БАНКТІҢ ПАЙЫЗДЫҚ САЯСАТЫ

Ауелхан А., 6B04117 «Қаржы» мамандығының 4 курс студенті, М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ., auelkhanovv04@gmail.com
Джунусова Д.А., э.ғ.к., доцент, М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ.

Аңдатпа: Зерттеу коммерциялық банктердің пайыздық саясатын талдауға және оны жетілдіру жолдарын анықтауға бағытталған. Пайыздық саясат банктің қаржылық қызметінің негізі ретінде табысты басқарудың, клиенттерді тартудың және нарықтағы бәсекеге қабілеттілікті сақтаудың басты құралы болып табылады. Жобаның мақсаты – пайыздық мөлшерлемелерді қалыптастырудың тиімді әдістерін зерттеп, олардың банк кірісіне, өтімділігіне және клиенттер белсенділігіне әсерін анықтау.

Жұмыс барысында пайыздық саясаттың теориялық негіздері, оны қалыптастыруға әсер ететін ішкі және сыртқы факторлар (экономикалық жағдай, инфляция, орталық банктің саясаты және т.б.) талданды. Нақты банктің несиелер мен депозиттер бойынша пайыздық мөлшерлемелеріне талдау жасалып, нарықтағы басқа банктермен салыстырылды.

Зерттеу нәтижелері бойынша банктерге пайыздық мөлшерлемелерді икемді ету, нарық жағдайына жылдам бейімделу, клиенттерге бағытталған стратегияларды енгізу сияқты ұсыныстар берілді. Бұл жобаның практикалық маңыздылығы – банктердің тиімді пайыздық саясатын құру арқылы қаржылық тұрақтылық пен экономикалық өсімді қамтамасыз ету.

Кілт сөздер: коммерциялық банк, пайыздық саясат, қаржылық қызмет, клиенттерді тарту, несие, инфляция.

Коммерциялық банктердің пайыздық саясаты қаржы жүйесінің маңызды элементтерінің бірі болып табылады. Ол банк қызметінің тиімділігіне тікелей әсер етіп, қаржы нарығындағы тұрақтылық пен экономикалық өсімге ықпал етеді. Бүгінгі күнгі қаржы нарығындағы жоғары бәсекелестік жағдайында банктердің пайыздық саясатын дұрыс құруы олардың табыстылығын арттырудың және клиенттерді тартудың маңызды факторы ретінде қарастырылады [1].

Пайыздық саясат банктің негізгі операцияларын реттеуде үлкен рөл атқарады. Ол несиелер мен депозиттер бойынша пайыздық мөлшерлемелерді белгілеуді, өтімділікті басқаруды және нарықтың өзгерістерге жылдам бейімделуді қамтиды. Сонымен қатар, бұл саясат банктің қаржылық жағдайына ғана емес, жалпы экономиканың тұрақтылығына да әсер етеді, себебі пайыздық мөлшерлемелер халықтың жинақтарын орналастыру мен несие алуға деген сұранысын анықтайды [1].

Осы ғылыми зерттеу коммерциялық банктердің пайыздық саясатын жан-жақты талдауға және оны жетілдірудің тиімді жолдарын ұсынуға бағытталған. Жұмыстың өзектілігі пайыздық саясаттың банк қызметіндегі стратегиялық маңыздылығымен және оның ел экономикасындағы рөлімен негізделеді. Зерттеу барысында теориялық негіздер мен нақты тәжірибелік талдаулар негізінде ұсыныстар әзірленеді, бұл банктердің ұзақ мерзімді тұрақты дамуына ықпал етеді.

Пайыздық саясат – бұл коммерциялық банктердің депозиттер мен несиелер бойынша пайыздық мөлшерлемелерді белгілеу және басқару процесі. Оның негізгі міндеті – клиенттер үшін тартымды пайыздық мөлшерлемелер ұсыну арқылы депозиттер мен несиелер көлемін оңтайландыру және банк табысын арттыру [1].

Пайыздық саясат екі негізгі құрамдас бөліктен тұрады:

1. Депозиттік саясат: клиенттердің жинақтарын банкке тарту мақсатында қолайлы пайыздық мөлшерлемелерді белгілеу.
2. Несие саясаты: кәсіпорындар мен жеке тұлғаларға тиімді мөлшерлемелер арқылы несие ұсыну.

Пайыздық мөлшерлемелерді қалыптастыруға ішкі және сыртқы факторлар әсер етеді:

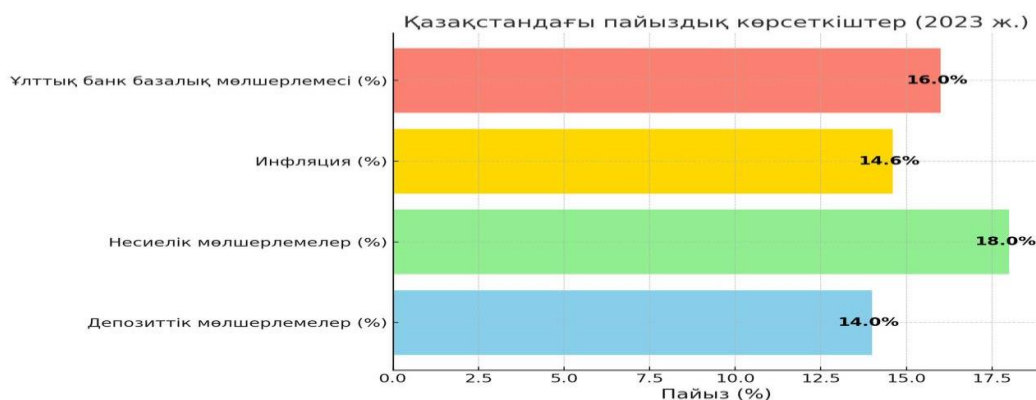
Ішкі факторлар: Банктің қаржылық жағдай, операциялық шығындар, өтімділік деңгейі.

Сыртқы факторлар: Экономикалық ахуал, инфляция деңгейі, ұлттық банктің ақша-несие саясаты, бәсекелестік деңгейі [2].

Қазақстан жағдайында сыртқы факторлар, әсіресе, Ұлттық банктің пайыздық мөлшерлемелерді реттеу саясаты ерекше рөл атқарады.

Қазақстанның банктеріндегі пайыздық саясат. Қазақстандағы банктер үшін пайыздық саясат қаржы нарығында маңызды бәсекелестік құрал болып табылады. Елдегі банктер әртүрлі экономикалық жағдайларға бейімделу үшін өздерінің пайыздық саясатын тұрақты түрде өзгертіп отырады.

Депозиттік саясаттың ерекшеліктері. Қазақстанның коммерциялық банктері депозиттерді тарту үшін әртүрлі пайыздық мөлшерлемелер ұсынады. Соңғы жылдары жеке тұлғалардың депозиттеріне жоғары пайыздық мөлшерлемелер белгілеу арқылы банктер халықтың жинақтарын қаржы айналымына тартуды белсенді жүргізуде [1].

Сурет 1. Қазақстандағы пайыздық көрсеткіштер

2023 жылы Қазақстанның Ұлттық банкі базалық мөлшерлемені 16%-ға дейін көтерді, бұл коммерциялық банктердің депозиттер бойынша мөлшерлемелерін өсіруіне алып келді. Мысалы, Halyk Bank, Kaspi Bank сияқты жетекші банктер жоғары пайыздық мөлшерлемелерді ұсыну арқылы депозит нарығындағы үлесін арттыруға тырысты.

Несие саясатының тенденциялары. Қазақстандағы несие саясаты халық пен бизнеске экономикалық белсенділікті арттыру үшін несие беру қызметін қамтиды. Коммерциялық банктердің пайыздық мөлшерлемелері, негізінен, Ұлттық банктің базалық мөлшерлемесіне және инфляция деңгейіне тәуелді [2].

Қазіргі уақытта елдегі орташа несиелік мөлшерлеме 18-20% деңгейінде. Бұл жоғары көрсеткіштер шағын және орта бизнеске әсер етіп, олардың қаржыландыру мүмкіндіктерін шектейді. Дегенмен, кейбір банктер икемді пайыздық саясат арқылы клиенттерге қолайлы шарттар ұсынуға тырысады [3].

Мысалы, Береке банк Қазақстан шағын және орта бизнесті қолдауға бағытталған арнайы бағдарламалар арқылы төмен пайыздық мөлшерлемелер ұсынады. Ал Kaspi Bank жеке тұлғаларға онлайн несие беру арқылы жылдам әрі қолайлы шарттарды қамтамасыз етеді [4].

Қазақстанның коммерциялық банктерінің пайыздық саясатының тиімділігін бағалау үшін келесі көрсеткіштерді талдауға болады:

1. Депозиттердің өсуі: жоғары пайыздық мөлшерлемелер халықтың жинақ салымдарын ынталандырады.

2. Несие портфелінің сапасы: төмен пайыздық мөлшерлемелер кәсіпорындар мен жеке тұлғалардың қарыз жүктемесін азайтады.

3. Таза пайыздық табыс: пайыздық саясат банктің негізгі кіріс көздерінің бірі болып табылады.

Мәселелер мен қиындықтар :

Жоғары инфляция: Қазақстандағы жоғары инфляция деңгейі пайыздық мөлшерлемелерді өсіруге мәжбүр етеді. Бұл несие алуға деген сұранысты төмендетеді.

Ұлттық банктің қатаң саясаты: базалық мөлшерлеменің өсуі банктердің несие бойынша пайыздық мөлшерлемелерін де арттырады.

Тұрақсыз экономикалық жағдай: сыртқы нарықтардағы тұрақсыздық Қазақстан банктерінің ұзақ мерзімді пайыздық саясатын құруына кедергі келтіреді.

Пайыздық саясатты жетілдіру жолдары. Қазақстанның коммерциялық банктерінің пайыздық саясатын жетілдіру үшін келесі ұсыныстар беруге болады:

Икемді мөлшерлемелер жүйесін енгізу: Банктер клиенттердің қажеттіліктерін ескере отырып, икемді пайыздық мөлшерлемелерді ұсынуы керек. Бұл, әсіресе, шағын және орта бизнес үшін маңызды.

Цифрлық шешімдерді қолдану: Онлайн банкинг пен цифрлық платформаларды пайдалану арқылы банктер клиенттерге жылдам және ыңғайлы қызмет көрсете алады. Kaspi Bank бұл бағытта жақсы үлгі болып табылады.

Ұзақ мерзімді стратегияларды әзірлеу: Банктер пайыздық саясатты қалыптастыруда ұзақ мерзімді жоспарлау жүйесін қолдануы қажет. Бұл нарықтағы тұрақсыздыққа бейімделуге мүмкіндік береді [1].

Қазақстанның коммерциялық банктерінің пайыздық саясаты – олардың табыстылығы мен қаржылық тұрақтылығын қамтамасыз ететін басты құралдардың бірі. Зерттеу барысында пайыздық саясаттың негізгі қағидалары мен Қазақстандағы банктердің депозиттік және несие саясаты талданды.

Пайыздық саясатты жетілдіру банктердің клиенттермен өзара әрекеттесуін жақсартып, экономикалық өсімге ықпал етеді. Қазақстанның банктері икемді саясатты қалыптастыру, нарыққа бейімделу және инновациялық шешімдерді енгізу арқылы өздерінің бәсекеге қабілеттілігін арттыра алады.

Бұл ұсыныстарды жүзеге асыру елдегі банктік сектордың дамуына, қаржы нарығындағы тұрақтылықты қамтамасыз етуге және халықтың банктерге деген сенімін арттыруға септігін тигізеді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қаржы нарығын реттеу және дамыту агенттігі – <https://www.afn.kz>
2. Қазақстан Республикасының Статистика агенттігі – <https://stat.gov.kz>
3. Қазақстан Ұлттық Банкі <https://nationalbank.kz>
4. Коммерциялық банктердің ресми сайттары:
5. Halyk Bank – <https://www.halykbank.kz>
6. Kaspi Bank – <https://www.kaspi.kz>

ДЕБИТОРЛЫҚ ҚАРЫЗДАРМЕН ЕСЕП АЙЫРЫСУДЫҢ ЕСЕБІН ҰЙЫМДАСТЫРУ

Даулетчина К., М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, 6B04117 «Қаржы» БББ 2 курс студенті, dauletchinakarima@mail.ru

Альпенцова Б.А., қаржы магистрі, М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, «Қаржы және есеп» кафедрасының аға оқытушысы Тараз қ., bayana_alpenova@mail.ru

Аңдатпа: Бұл мақалада сатып алушылармен мен тапсырыс берушілердің дебиторлық қарыздарының есебі олардың есеп айырысуы бойынша орындалған операциялардың іс-жүзіндегі есебі туралы жазылған.

Кілт сөздер: дебиторлық қарыздар, төлем, вексель, есеп беруші тұлға, аванс.

Дебиторлық берешек – кәсіпорынға (басқа заңды тұлғаның біздің заңды тұлға алдындағы (көрсетілген қызмет, орындалған жұмыс, сатылған товар және тағы басқада қызметтер түрлерін) сату барысында орын алған қарыздарын айтамыз. Оған басқа мекемелер мен жеке тұлғалар да жатады.

Өз кезегінде дебиторлық берешектер ұзақ және қысқа мерзімді болып бөлінеді.

Бір жыл мерзімінде қайтарылатын дебиторлық қарыздар қысқа мерзімді болып, ал бір жылдан аса мерзім көлемінде қайтарылатын дебиторлық берешектер ұзақ уақытқа берілген қарыздар болып танылады.

Бір жыл ішінде қайтарылатын қарыздар қысқа мерзімді активтер тобына жатады, олар:

- аванстық яғни алдын-ала төлем жатады;
- алынатын борыштар;
- вексельдер;
- еншілес ұйымдар арасында орын алған операциялар;
- АҚ-р алдында орын алған борыштар;
- тб қарыздар жатады.

Тапсырысшылар мен тұтынушылардың алдын-ала жасаған төлемдері қолма-қолсыз операциялармен жүзеге асырылады, сонымен қатар келісім-шарт бойынша орындалады.

Дайын өнім, қызмет арнаулы құжат бойынша тапсырушыларға жіберіледі яғни қоймадан босатылады.

Төлем жасалғанын растайтын құжаттарға мыналар жатады: чектер, сатып алу актісі, тауарлы чектер.

Дебиторлық берешектер өз алдына былай жіктеледі: саудалық және саудалық емес деп.

Саудалық берешектерге сатылған қызмет, орындалған жұмыс түрлерінен болған қарыздар жатады. Саудалық емес берешектерге саудамен байланысы жоқ орын алған қарыздар танылады.

Дебиторлық берешектердің есебі (қысқа уақыттағы) бухгалтерлік есеп шоттарының 1200-Қысқа мерзімді дебиторлық борыштарының бөлімінің мынандай топтарында жүргізіледі:

- 12100-Сатып алушылармен тапсырыс берушілер;
- 12200-Еншілес ұйымдардың қысқа уақыттағы қарыздары;
- 1230- Қауымдасқан ұйымдардың қысқа мерзімді қарыздары;
- 1240-Құрылымдар мен бөлімшелердің қысқа мерзімді қарыздары;
- 1250-Қызметкерлердің қысқа мерзімді қарыздары;
- 1260-Жалға алу бойынша қарыздар;
- 1270-Азынақ мерзімді сыйақылар;
- 1280-Басқада қысқа мерзімді берешектер;
- 1290-Үмітсіз талаптар бойынша қарыздар [1].

Өндірістің іс-әрекет қызметі барысында мекеме қызметкерлерін қызмет барысында іссапарға жіберіледі. Өндіріске қажетті кеңсе-тауарлары мен қатар басқа шығындар төленуге тиіс болған жағдайда есеп беруші тұлғаға нақты қолма-қол ақша беріледі, осы жұмсалған ақшаға есеп беріледі.

Есеп беруші тұлғаларға берілген сомалар қатаң түрде тексеріліп, қыбылданады және ылғида бақыланып отыру керек. Бұл мекемелердің ішкі-құжаты болып табылады және ол не үшін қажет деген сұрақ пайда болады?

- біріншіден атар болсақ материалды жауапты тұлға туралы бұйрыққа қол қойып сол бұйрықпен танысқанын растайды;
- екіншіден есеп беруші тұлға құжаттарға қол қойған кезде оған зейінімен назар аударып қол қояды;

Ереже бойынша жауапты тұлға берілетін соманың есебі жан-жақты түрде сараланып жазылады, сонымен қатар жауапты тұлғаға жұмсауға берілген соманы растайтын құжаттар ашығынан көрсетіледі.

Қызметкерлердің қысқа мерзімді берешегі 1250 шоттар топтамасында қарастырылады, осы шот бойынша талдамалы шоттар ашылады:

- 1251-Есеп беруші тұлғалардың қысқа мерзімді берешегі;
- 1252- Несие ретінде қызметкерлерге сатылған товарлар бойынша берешегі;
- 1253-Несие бойынша қызметкерлердің қарыздары;
- 1254-Материалдақ шығындарды өндіру бойынша дебиторлық берешегі [1].

Есеп беруші тұлғалар алынған қаражаттарға 3-5 күн арасында іс-сапар соңында есеп беруге міндетті. Кассадан берілген қаражатты мекеменің қажетіне жұмсағалғаны туралы аванстық есеп жасалып, ақша қаражатының жұмсалғандығын растайтын құжаттар тіркеледі.

Шығындарды растайтын құжаттарға мыналар жасайды:

- фискалдық чектер;
- ЖК патентінің көшірмесімен қоса товарлық чектер, осыған қоса сатып-алу актісі
- тіркеледі.

Есеп беруші тұлға сатып алған тауарлы-материалдық құндылықтарға (ТМК) кіріс құжаттары жасалады. ТМК басқа жауапты тұлғаның қолына өтпесе онда ол есептен шығарылғанға дейін сатып алынған жауапты тұлғаның есебіне тіркеліп тұрады.

Есеп беруші тұлғаның есебі бойынша шығындардың растаушы құжаттарға сатушының табыс салығын төлегендігін растайтын жарна түрде қуатталуға тиіс.

Бұл сома есепке алынбаса онда сіздің ұйымыңызға табыс болып табылады, бір жақты көзден түскен кіріс болып танылады.

Кассадан іс-сапарларға берілген берілген қаражаттарға есеп беруші тұлғалар есеп есеп береді.

Мерзімінде есеп берілетін соманың жұмсалмаған қалдықтарын қайта кассаға өткізбеген жадайда жауапкершілікке тартылады. Сонымен қатар қызметкерлердің дер кезінде төлемеген жағдайда оның еңбек ақысынан ұстап қалуға болады.

Қызметкерлерді іс-сапарға жөнелту кезінде оның негізгі мақсаты, бару объектісі, мерзімдері көрсетілген бұйрық шығарылып, осы бұйрықтың негізінде алдын-ала жасалған шығындардың есебі бойынша сома кассадан беріледі.

Іс-сапарлар шығынына мыналар жатады:

- жол шығыны;
- пәтер шығыны(жатын шығыны);
- Тәулік бойынша шығындар;

Жұмыс орындаған туралы іс-сапарға шыққан күндерге «К» деген белгі қойылып, оның жұмыс орнында болмағаны көрсетіледі.

Жауапты тұлға іс-сапар соңында жұмысты атқарғандығы юенінде толық есеп береді;

Нақты кассадан алынған қаражатқа есеп беру үшін аванстық есеп толтырылып ақша шығынын растайтын құжаттар қоса тіркелініп есеп жабылады [2].

Іс-сапарға кеткен шығындары бойынша шығындарының сомасына жеке табыс салығы мен әлеуметқаражаыарға жеке табыс салығы мен қоса әлеуметтік салық салынбайды.

Іссапарға кеткен шығынды расталғаны үшін қажетті құжаттардың түпнұсқалары тіркеледі: оларға жататындар: жолға кеткен шығын (авиа, темір жол, авто жол, кеме жолдарының шығындары), жатын үй-чектері, келгені және кеткені жөніндегі белгі е қойылған іс-сапар куәлігі.

Іс-сапарға кеткен шығындар дәлелі жоқ құжаттармен, кәсіпорын басшысы рұқсатмен төленген болса, ондай шығындардан қызметкердің табысынан жеке

Егер іс-сапар шығындары қызметкерге құжаттарсыз мекеме басшысының рұқсат етуімен төленген болса, ондай шығындардың сомасы қызметкердің табысы болып саналады және одан жалақы сияқты салық ұсталатын болады.

Нормадан артық төленген іс-сапар шығындары да қызметкерге жеке табыс салығы жұмсалған қаражаттарға салынады.

Іс сапар кезінде берілген аванс сомасынан артық қаражат жұмсалса қызметкерге артық жұмсалған қаражат беріледі. Іс-сапарға кеткен күндер үшін мереке, демалыс сондай-ақ жолда әр түрлі салдардың Іс-сапарда болған уақыт үшін, демалыс және мейрам күндерін, сондай-ақ жолда болған күндорын алуынан болған күндерге кенкен шығындар бекітілген көлеммен тәуліктің шығынын төлейді.

Іссапарға жұмсалған қаражат мөлшері әр уақытта қайта қаралып, бекітіліп отырады.

Қазақстан Респцбликасының іс сапарлар бойынша шығындар мөлшері төмендегі кестеде көрсетілген:

Іссапар жерінде нақты болғаны уақытының қойылған белгілері бойынша анықталады. ҚР іссапар уақыты жолға кеткен күндерін есепке алмағанда 40 күннен аспауы қажет.

Кесте 1. Іс-сапары кезінде төленетін тәуліктік шығындардың нормасы

Рет №	Мемлекеттер	Тәулік шығындары
1	Қазақстан Республикасы ішінде	2-6 АЕК
2	Қазақстаннан өзге шет елдерде	8 АЕК

Қонатын-үй шығындары құттардағы нақты көрсетілген мөлшерде төленеді. Қонақ үйдің бағасы 3 жұлдызды қонақ үйдің бағасынан алшақ мөлшерде болмауы қажет. Ал жолға кеткен шығындардың мөлшері толық төленуі тиіс. Іссапар құжаттары жоғалған жағдайда жолға кеткен шығындары билеттердің бағасына сәйкес төленген болса осы есептелген қаражаттарға еңбек ақы сияқты салық салынады [3].

Іссапарға барған қызметкердің үй-жайын жалдау бойынша жұмсалған қаражаттары бекітілген құжаттар негізінде ҚР Қаржы министрлігінің бекітіп белгілеген мөлшерінен артық емес көлемде төленіп беріледі.

Жатын-үй жалдауға кеткен шығындарын дәлелдеу үшін құжаттар болмаған жағдайда жұмсалған қаражат шығынының мөлшері 50 пайыз мөлшерде жол шығыны құжаттар бойынша төленіп беріледі [3].

Әдебиеттер тізімі:

1. Қаражаттылық есеп берудің халықаралық стандарттары. – Алматы: Корпорация «КАРАНА – ЮСАИД», 2007 ж. (өзгертулер мен толықтырулар)
2. Кеулімжанов Қ.К., Құдайбергенов Н.А. Бухгалтерлік есеп теориясы және негізі. Оқулық. – Алматы: Экономика, 2016. – 384бет.
3. Дүйсенбаев К.Ш. Төлегенов Э.Т., Жұмағалиев Ж.Т. Кәсіпорынның қаражаттылық жағдайын талдау/оқу құралы. – Алматы: Экономика. 2011. – 330бет.

УДК 657.1

ФУНКЦИИ БУХГАЛТЕРА - АНАЛИТИКА В ОРГАНИЗАЦИИ ПРЕДПРИЯТИЯ

Ергашева И., студентка 3 курса образовательной программы 6В04111 «Бухгалтерский учёт, аудит и налогообложение предпринимательства», Таразский университет имени М.Х. Дулати, г. Тараз, e.irodaaa@gmail.com

Айнабекова И.Т., старший преподаватель кафедры «Финансы и учёт», Таразский университет имени М.Х. Дулати, г. Тараз, ainabecova_76@mail.ru

Аннотация: Как в бухгалтерском, так и в управленческом учёте, на современных этапах введения, важное место занимает бухгалтер-аналитик. В данной статье описываются функции бухгалтера-аналитика, раскрывается его роль в организации предприятия на современных условиях; автором описаны основные принципы, которыми должны придерживаться бухгалтер-аналитики.

Ключевые слова: бухгалтер-аналитик, предприятие, функции, планирование, контроль, стимулирование, непрерывность, полнота информации, периодичность, независимость, объективность, руководитель, менеджеры, управление.

Бухгалтеры с управленческими функциями называются бухгалтерами-аналитиками или бухгалтерами-менеджерами.

Основная задача бухгалтера-аналитика заключается в контроле, что включает в себя анализ отклонений и выявление их причин. Это подразумевает изучение производственных показателей, нахождение слабых мест, а также проверку корректности отчётов, составленных менеджерами различных уровней.

Бухгалтер-аналитик также выступает в роли координатора процесса управления затратами и поиска способов снижения себестоимости, определяя пути для организации и стимулирования этой работы. Эффективное использование ресурсов не является сугубо бухгалтерской задачей, и в борьбе

с расходами бухгалтер-аналитик должен взаимодействовать с маркетологами, технологами и работниками производства.

Для того, чтобы определить, какая информация необходима руководителю и менеджерам, прежде всего следует проанализировать функции управления, которыми придерживается система бухгалтерского и управленческого учётов. Рассмотрим подробно о каждой функции бухгалтера-аналитика [1]:

1. Планирование – на этом этапе бухгалтер-аналитик принимает участие в создании отдельных бюджетов предприятия, которые затем объединяются в генеральный бюджет для утверждения руководством. При формировании производственного бюджета деятельность бухгалтера-аналитика обеспечивает согласованность работы различных цехов, участков и бригад, что помогает избежать узких мест в производственном процессе. Он участвует в обсуждении производственной программы, оценивает инвестиционные предложения, выявляет наиболее прибыльные виды продукции и рекомендует потенциальные рынки сбыта и оптимальные ценовые стратегии.

2. Контроль-после завершения отчетного периода он подготавливает отчёты о выполнении бюджета для каждого центра ответственности, в которых проводится сравнительный анализ запланированных и фактических результатов. Это позволяет выявить нежелательные отклонения между реальными и запланированными показателями, а также определить их причины, чтобы в будущем минимизировать их влияние. Подготовленные отчёты помогают объективно оценить работу руководителей центров ответственности и информирует менеджеров и руководство о тех участках, где не удалось достичь плановых показателей. Таким образом, бухгалтер-аналитик выполняет функцию управленческого контроля в организации.

3. Стимулирование-бюджеты и отчёты об их выполнении, подготовленные им, мотивируют сотрудников предприятия, так как они содержат целевые показатели, которые необходимо достичь [2].

Профессиональная деятельность бухгалтера-аналитика способствует обмену информацией и отчётностью между различными службами. С его помощью менеджеры могут ознакомиться с разработанными для них планами и осознать стоящие перед ними задачи. Работая в этой области, бухгалтер-аналитик закладывает фундамент для повышения эффективности управления компанией. Таким образом, он, во-первых, отвечает перед руководством за достоверность бухгалтерских отчётов отделов, а во-вторых, помогает центрам ответственности в планировании, анализе и оценке их работы. Следовательно, бухгалтер-аналитик должен уметь придерживаться и сочетать свою независимость и объективность с искренним желанием поддержать менеджеров в управлении предприятием.

При реализации планов бухгалтер-аналитик выполняет несколько ключевых ролей:

- обеспечивает контроль за использованием ресурсов;
- точно и своевременно измеряет промежуточные результаты работы для достижения поставленных целей;
- обеспечивает руководителей предприятия необходимой информацией для принятия управленческих решений.

В процессе измерения и оценки результатов работы предприятия бухгалтер-аналитик обязан выполнять несколько задач:

- разрабатывать механизмы обратной связи между подразделениями и администрацией для получения данных, необходимых для принятия управленческих решений;
- предоставлять информацию пользователям в удобной и доступной форме;
- готовить рекомендации для поддержки управленческих решений;
- оказывать помощь руководителям в контроле за выполнением планов [3].

Бухгалтер-аналитик также должен придерживаться ряда принципов управленческого учёта:

1. Принцип непрерывности деятельности предприятия.
2. Принцип использования единых планово-учётных единиц измерения, который обеспечивает прямую и обратную связь между планированием и учётом.

3. Принцип преемственности и многократного использования, позволяющий извлечь максимальное количество информации для управленческих решений из минимального объёма данных.

4. Принцип полноты и аналогичности, который подразумевает, что показатели, представленные в отчётах, должны быть изложены в удобном для анализа формате и не требовать дополнительной аналитической обработки.

5. Принцип периодичности, согласно которому информацию следует представлять в короткие сроки после запроса менеджера для своевременного принятия управленческих решений.

Бухгалтер-аналитик активно вовлечен в процесс разработки и внедрения системы бухгалтерского и управленческого учётов. К ним относятся создание инструментов для оперативного сбора, обработки и анализа информации, необходимой для эффективного управления.

Рассмотрим роль бухгалтера-аналитика в организации предприятия:

1. Разрабатывает персонализированные инструменты обратной связи, соответствующих специфическим требованиям каждого управляющего.
2. Оказывает помощь руководству и менеджерам, используя постоянный анализ и контроль за выполнением задач и планов.
3. Формулирует конкретные рекомендации и предложения для управляющих по корректирующим действиям в случае отклонения результатов от установленных стандартов.

Бухгалтер-аналитик, прежде всего, является менеджером. Его основная задача заключается в оптимизации использования доступных ресурсов для достижения наилучших показателей деятельности предприятия. Опираясь на собственный профессиональный опыт в бухгалтерском учёте, как на инструмент, позволяющий достигать целей, он имеет широкое представление о своей роли, акцентируя внимание не на цифрах, а на их значении. Деятельность бухгалтера-аналитика направлена на будущее, а не на анализ прошлого.

Также он обязан предпринимать все возможные меры, как в своих подходах, так и в рекомендациях для других управляющих, чтобы мотивация сотрудников не страдала из-за лишнего или неэффективного контроля. Контроль важен, но он не должен препятствовать инициативе [3].

На этапе стимулирования бухгалтер-аналитик, анализируя результаты работы отдельных отделов, предоставляет информацию менеджерам и руководству предприятия, что позволяет оценивать действия руководителей подразделений. Это побуждает их избегать негативных отклонений при выполнении бюджетов своих команд. В целом, профессиональная деятельность бухгалтера-аналитика способствует тому, чтобы каждое управленческое звено понимало свои задачи, особенности их реализации и собственный вклад в достижение запланированных показателей. Это, в свою очередь, способствует повышению эффективности работы как отдельных сотрудников, так и всего предприятия. Благодаря деятельности бухгалтера-аналитика в компании налаживается обмен информацией и отчетностью между различными службами. С его помощью менеджеры знакомятся с подготовленными для них планами и лучше понимают свои задачи. Таким образом, бухгалтер-аналитик создаёт основу для повышения эффективности управления в организации [4].

Бухгалтерия предприятия, которой руководит главный бухгалтер, помимо осуществления основных функций, связанных с финансовым учётом, также выполняет задачи, связанные с управленческим учётом. Следовательно, она исполняет две ключевые роли в организации:

1. Первая роль заключается в предоставлении вышестоящим органам хозяйственного управления и финансовым учреждениям полных и точных финансовых отчётов.
2. Вторая роль связана с поддержкой менеджеров в различных управленческих процессах, что позволяет достигать стратегических целей компании.

Кроме того, в составе бухгалтерии обычно функционирует аналитическая группа, которая отвечает за анализ различий между бюджетными и фактическими показателями. Эта группа играет важную роль в установлении прямых взаимодействий между бухгалтерами и производственными менеджерами, что способствует повышению точности и надёжности финансовых и производственных отчётов [3].

Учитываемые данные, предоставляемые бухгалтерией, служат основой для множества управленческих решений и должны направляться на достижение главной цели предприятия-максимизацию прибыли. Также стоит отметить, что современные бухгалтерские системы всё более активно используют аналитические инструменты и технологии, что позволяет не только повысить скорость обработки данных, но и улучшить качество аналитики. Такие усовершенствования способствуют более глубокому пониманию процессов, происходящих в предприятии, и позволяют компании более гибко реагировать на изменения рыночной ситуации.

Исходя из этого, эффективная работа бухгалтерии не только обеспечивает прозрачность финансовых потоков, но и создает основу для стратегического планирования и повышения общей эффективности бизнеса. На этом фоне важность роли бухгалтера-аналитика возрастает, так как он преобразует сложные финансовые данные в доступные для понимания отчёты и рекомендации, способствуя улучшению работы всех подразделений предприятия [5].

Список литературы:

1. https://alley-science.ru/domains_data/files/9December2023/ROL--BUHGaLTERa-aNaLITIKa-V-UPRaVLENCHESKOM-PROTSSESSE.pdf
2. <https://ivgpu.ru/images/docs/ob-universitete/instituty-fakultety-kafedry/isgen/kafedry/bif/publikatsii/Sotskov.pdf>

3. Управленческий учет: учебник/Т.Ю. Серебрякова, О.А. Бирюкова, О.Г. Гордеева, Е.А.Иванов, О.Р. Кондрашова; под ред. Т.Ю. Серебряковой. - М.: ИНФРА-М, 2019. - 553 с. -(Высшее образование:Бакалавриат). www.doi.org/10.12737/textbook_5ad4a36bc9fcel.49487848.
4. <https://cyberleninka.ru/article/n/rol-buhgaltera-analitika-v-sovremennyh-usloviyah>
5. <https://lib.kainar-edu.kz/wp-content/uploads/2018/.pdf>

ӨОЖ 653.12

НЕГІЗГІ ҚҰРАЛДАРДЫҢ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ЕСЕБІН ҰЫМДАСТЫРУ ЖОЛДАРЫ

Есенкүл Ә., М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, 6B04117 «Қаржы» БББ 2 курс студенті, esenkul08@gmail.com

Қожабеков С.С., э.ғ.к. М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, «Қаржы және есеп» кафедрасының доценті, Тараз қ., k.soviet@mail.ru

Аңдатпа: Бұл мақалада негізгі құралдардың есебі және олардың өндірісте қызмет етуі олардың тозуы мен оларды жалға алуы, берілуінің есебін жүргізу кезіндегі орын алатын операциялар туралы жазылған.

Кілт сөздер: негізгі құралдар, өндіріс, амортизация, тозу, жалдау, жөндеу.

Өндірістік үрдіске жылдар бойы өз қызметін көрсететін, алдағы кезеңдерде табыс келтіретін және материалдық өндірісте, сонымен қатар өндірістік емес салаларда да еңбек құралы негізгі құралдар болып саналады.

Негізі құралдарға: ғимараттар, құрылыстар, машиналар мен жабдықтар, күш беруші құралдар, өлшеу мен реттеу аспаптары, көлік құралдары, жылжымайтын мүліктер, жер учаскелері, және басқа да негізгі құралдар жатады.

Негізі құралдардың нақты бағасы, сатып алу үшін жұмсалған шығындармен, импорттық баж салытынан және басқа төленбеген салықтардан, активті жұмысқа пайдалануға жарайтын деңгейге жеткізу үшін тікелей жасалған шығындардан құралады.

Сатып алу кезінде баға бойынша жасалған жеңілдіктер сатып алу құнынан шегеріледі. Тікелей шығындар төмендегі шығындардан құралады:

- аланды дайындауға кеткен шығындар;
- мүлікті жеткізуге сонымен қатар тусіруге жұмсалған шығындар;
- орнату шығындары;
- кәсіби түрдегі қызметтер шығыны (архитекторлардың, инженерлердің ж.т.б. жұмыстары);
- объекті бұзылып, демонтаждалған кездегі шығындар, резерв есебінен аландарды қалпына келтіру шығындары [1].

Егер негізгі құралдардың ақысын төлеу белгіленген мерзімге шегеріліп, ол үшін несие алынбаған болса, онда сатып алу құны төленген сома артық болса, ол айырмашылық капитал құрамына кірмеген жағдайда, несиенің пайыздық үстем ақысы үшін төленген шығындары болып табылады.

ХҚЕС стандарттары бойынша амортизация есеп-теудің бірнеше амалы қарастырылған. Мекеме негізгі құралдардың әр тобы бойынша амортизация есептеу амалын өзі тандайды. Тандап алынған амалдары, негізгі құралдарды экономикалық тұрғыдан тиімді пайдалану мақсатында, басқа амалді тандап алғанға дейін, жылдар бойы өзгеріссіз қолданылады [2].

Тандау кезінде табыс пен кірістен тең бөлу принципі сақталуға тиіс. Мысалы, өндірістік кешенді пайдаланудан түсетін табыс жылдарға тең бөлінген, олай болса, шығындар қатарына жатқызылатын амортизацияны (тозу жарнасы) есептеу үшін бірқалыпты амал пайдаланылады. Егер объектіні пайдаланудан ол біртіндеп тозатын болса, онда амортизация есептеу үшін басқа амал тандалуы мүмкін. Негізгі құралдардың тобы бойынша төмендегі амалдардың бірі тандап алынады:

- бірқалыпты (түзу сызықты) амал;
- қалдықты азайту амалы;
- сандық жинтық және пайдалану мерзіміне қарай амортизация есептеу амалы.

Стандарттарға сәйкес, негізгі құралдарға олардың ең әуелі бас негізгі құралдарды қайта бағалау, қалыптасқан есеп жүргізудің бір формасы болып табылады. Есеп тежірибесінде индекстік пен тікелей бағалау әдістері қолданылады. Қайта бағалаудың нәтижесінде негізгі құралдар құнының өзгеруіне байланысты бухгалтерлік баланс сомасы да өзгертіліп, негізгі құралдар құнын барынша дәлдікке келтіреді. Жалдау жөніндегі келісім шарт скі жақты жасалған моміле деттері

анықталады. Азаматтық заң талаптары бойынша жалдау келісім шарттары ақилы болып саналады. Жалға беруші (азаматтық заң бойынша - наймға беруші), мүлікті келісім шартта корсе-тілген тортіппен, белгіленген мерзімге ақилы түрде пайдалануға береді.

Егер келісім шартта олар анықталмаған болса, әдетте, бір тектес мүліктерді жалдау кезіндегі шарттарды салыстырмалы түрде негіз алады.

Жалдау туралы мәмілелер қаржылық-шаруашылық операция-ларының өзіндегі ең кен тараған келісім түрі болып саналады. Жалдау келісім шарттары жеке тұлғалар да, заңды тұлғалар да жасауға құқылы.

Келісім шартты жасаушы тараптар арендаға алушы (арендатор) және арендаға беруші болып екіге бөлінеді. Арендатор келісілген мөлшерде теленген ақимен мүлікті уақытша пайдалану үшін өз меншігіне алады, арендаға беруші ол мүлікті арендаторға беруді міндетіне алады.

Жасалған келісім шарттың мерзімі біткеннен кейін, арендатор егер мүлікті жалға берушінің тарапынан, келісім шарттың мерзімін әрі қарай созу туралы ескерту алмаса, онда арендатор мүлікті пайдалану құқығын жалғастыра беруге құқылы. Ондай жағдайда келісім шарт бұрынғы қалпындағы шарттар бойынша жалғасын тапты деп саналады. Бір сөзбен айтқанда, келісім шартты тоқтату туралы екі тарапта алдын-ала, заңда көрсетілген мерзімге сай уақытта ескертуге міндетті.

Жалға берілетін объектілерге пайдаланып кетуге мүмкін емес мүліктер жатады, өзінің натуралдық қасиеттерін жоғалтпайтын мүліктер жатады.

Ондай талаптың қойылатын себебі, жалға берілу мерзімі аяқталғаннан кейін, жалға берілген мүлік жалға берушіге қаз - қалпында қайтарылып берілуге тиіс.

Ондай объектілердің қатарына: жер учаскелері; ерекшеленген табиғи объектілер; қоспаны және басқа да мүлік кешенер. ғимараттар; құрылыстар; адам тұрмайтын және тұрғын үй жайлары; жабдықтар, қолқ құралдары; инвентарьлар, аспаптар және басқа да заттар жатады.

Заң талаптарына сай кейбір жалға берілетін мүліктер бойынша жасалған келісім шарттарда, әрбір объекті бойынша ерекше жағдайлар қарастырылады. Мысалы, прокатқа беру келісім шарты бойынша, арендатордың пайдалануға тек қана қозғалмалы мүліктер беріледі.

Жылжымайтын мүліктерге қататын объектілер прокатқа берілмейді.

Мүліктің жалға берілетін объектілердің қатарына: жер учаскелері; ерекшеленген табиғи объектілер; қоспаны және басқа да мүліктің кешендер; ғимараттар; құрылыстар; адам тұрмайтын пен тұрғын үй жайлары; жабдықтар; қолқ құралдары; инвентарьлар, аспаптар пен пайдалану кезінде натуралдық сипаттарын жоғалтпайтын басқа да заттар жатады.

Жалға беру келісім шартына сәйкес, жалға беруші жалға алушыға мүлікті ақилы түрде уақытша пайдалануға береді. Мүлікті жалға беру келісім шарттарына, лизингке, прокатқа беру туралы пен басқа да уақытша пайдалануға орай жасалған келісім. Жылжымайтын мүлікке жатпайтын дүниелер жылжымалы мүліктердің қатарына жатқызылады, оның ішінде ақша қаражаттары мен бағалы қағаздар да бар. Сонғы мүліктер бойынша, ақша қаражаттарын, немесе бағалы қағаздарды беру, займ туралы, болмаса сенімді басқаруға беру туралы келісім шарттармен рәсімделеді. Жалға алушы прокатқа алған мүліктерді, қайтадан жалға беруге, кепілге қоюға, қайтарымыз пайдалануға, жарғылық капиталға салым ретінде салуға және өндірістік кооперативтерге жарна есебінде қолдануға құқылы емес.

Келісім шарт бойынша прокатқа берілген мүлік, жалға беру туралы келісім шартында басқаша қорсетілмесе немесе басқаша міндеттемелер болмаса, онда олар тек қана тұтыну мақсатында пайдаланылады.

Жалға беруші ретінде мамандандырылған қоспаны қызмет қорсететіндіктен, және жалға беру туралы келісім шарт ашық түрде жасалатындықтан, Азаматтық кодекс бойынша ондай ұйымдардың міндеттері анықталған. Мысалы, прокатқа мүлікті беру туралы келісім-шарт жасалған кезде, арендатордың қатысумен мүліктің дұрыс жұмыс істейтіні қорсетіліп, оны қалай пайдалану керектігін жалға беруші түсіндіруге міндетті немесе оны қалай пайдалану керектігі жөнінде жазбаша нұсқаманы қоса береді. Егер мүлікті прокатқа беру келісім шарты бойынша басқаша жарамы қаралмаса, арендатордың мүліктің дұрыс жұмыс істемейтіні жөніндегі өтінішін, арендаға беруші 10 күннің ішінде қарап, ақысыз түрде жөндеп беруге болмаса сол тектес басқа затпен айырбаста беруге міндетті.

Жылжымайтын мүлікке жатпайтын дүниелер жылжымалы мүліктердің қатарына жатқызылады, оның ішінде ақша қаражаттары мен бағалы қағаздар да бар. Сонғы мүліктер бойынша, ақша қаражаттарын, немесе бағалы қағаздарды беру, займ туралы, болмаса сенімді басқаруға беру туралы келісім шарттармен рәсімделеді. Жалға алушы прокатқа алған мүліктерді, қайтадан жалға беруге, кепілге қоюға, қайтарымыз пайдалануға, жарғылық капиталға салым ретінде салуға және өндірістік кооперативтерге жарна есебінде қолдануға құқылы емес.

Келісім шарт бойынша прокатка берілген мүлік, жалға беру туралы келісім шартында басқаша көрсетілмесе немесе басқаша міндеттемелер болмаса, онда олар тек қана тұтыну мақсатында пайдаланылады [3].

Әдебиеттер тізімі:

1. Қаражаттылық есеп берудің халықаралық стандарттары. – Алматы: Корпорация «КАРАНА – ЮСАИД», 2007 ж. (өзгертулер мен толықтырулар)
2. Кеулімжанов Қ.К., Құдайбергенов Н.А. Бухгалтерлік есеп теориясы және негізі. Оқулық. – Алматы: Экономика, 2006. – 384бет.
3. Дүйсенбаев К.Ш. Төлегенов Э.Т., Жұмағалиев Ж.Т. Кәсіпорынның қаражаттылық жағдайын талдау/оқу құралы. – Алматы: Экономика. 2011.–330бет.

ӨОЖ 336.71

ҚАРЖЫЛЫҚ САУАТТЫЛЫҚТЫ АРТТЫРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Әділхан А., 6B04117 «Қаржы» ББ, 2 курс студенті, М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ., adilhanaisa19@gmail.ru

Молдабекова А.Ш., «Қаржы және есеп» кафедрасының доценті, э.ғ.к., М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ., aizan.2008@mail.ru

Аңдатпа: Бұл мақалада қаржы сауаттылығының нәліктен қажеттілік туындағанын және оларды арттыруға болатындығын қарастырамыз. Адамдарға жинақталатын қаражаттардың сақталуын және оларды дұрыстап қолдануға көмектесетіндей білімдер жиынтықтары қаржы сауаттылығы деп қарастырамыз. Қаржы сауаттылығы адамдарға жақсы өмірлер сүрулеріне және еңбек ақы аз болсада, қажетіне жарайтын заттардың барлығын сатып алатындай қаржысын дұрыстап барсқаруына мүмкіндік жолдарын анықтау.

Кілт сөздер: қаржы, қаржылық сауаттылық, несие, инвестиция, бюджет, үй шаруашылығы, қарыз, борыш, форс – мажор.

Қазақстанның хылықтарының басым бөліктерінде нақтыланған ақша жинақтары жоқ және орталық қорларын жоспарламайды. Мұның себептері – нақты жұмыстарының болмаулары емес немесе төменгі еңбек ақы емес, халықтардың қаржы сауаттылықтарының төменгі деңгейлерінде. Қазіргі уақытта халыққа қолжететін несиелердің, қаржы институттарының жоғарғы пайыз мөлшерлемелерінің, ең бастысы, қаржы сауаттылықтарының төмендіктерінде – жыл сайынғы халықтардың қарыздарының көбейуіне әкеледі.

Қаржы сауаттылығының жобасын іске асырудың мақсаттары келесілер:

- несиелер бойынша берешектері бар және борышкерлердің тізімдерінде тұрғандары анықтау керек;
 - күнделікті несиесі бар және олар бойынша да кешіктірімдерінің бар болулары мен азаматтарды анықтау;
 - мемлекетіміздің бағдарламалары бойынша қаражаттандырылатын, жеңілдікпен несиелер алып, кәсіптер бастағысы келетіндерге бағыт бағдар юеру.
- Қаржы сауаттылығын оқытудың мақсаттары келесілер;
- жекелеген және үй шаруашылығындағы бюджеттерін құрастыра білулері, тауарларды алғанда несие арқылы емес, тауар мен қызметті алудың мүмкіндіктерін, несиелер мен қарыздардың тұзақтарына түспеудің жолдарына талдау жасай білуін,
 - несиелер нарықтарын талдап, нақты және тиімді шешімдер қабылдаулары үшін несиелеудің шартын түсіне білулерін,
 - қаржы инвестицияларының құралдарын және жалған компанияның алаяқтық іс – қимылдарын ажырата білулерін,
 - жекелеген азаматтардың банкроттық рәсімдерінде өзінің құқығын қорғау керектігін білулері,
 - бизнестік жоспардың табыстылықтарын анықтауда қаражаттық есептер жасауы, қаражаттық тәуекелділіктерді талдауы, қаражаттық «қауіпсіздіктің жастықтарын» қалыптастыруы.

Ең маңыздысы, олар үй шаруашылығындағы әл – ауқаттарын арттыруға қажетті қаржы сауаттылықтың салаларындағы құзіреттіліктерді арттыру. Қаржы сауаттылығы қаржылық білімдер алуының үздіксіз үрдісі арқылы жүргізіледі, олар халықтың хабардар болуының, қаражаттық білімдері мен дағдыларын, жекелеген және үй шаруашылығындағы бюджеттерін басқарулары

бойынша нақты және сараланып қойылған шешімдерді қабылдауларына көмектесетін әрекет етудің бағыттарын жақсартуларына бағытталады.

Қаржы сауаттылығы - ол қаржыларды тиімді басқаруларына мүмкіндіктер беретін білім болып аналады. Оның негізгі мақсаттары қараж салаларына деген ортаны немесе дүние танымды арттыру. Осы арқылы жаңадан ашылатын мүмкіндіктерді айқындау және қаражаттық зияндар мен шығындар әкелетін жағдайдан сақтандыру. Нарық экономикасына бағытталған мемлекет болғандығымыздан, қаржы сауаттылығын меңгерулері қажет болады [1].

Қаржы сауаттылығы – қаражаттық тәртіпті, яғни өзінің бюджеттеріңді басқар білуің. Қаржы сауаттылығы өзіне – өзі есеп берулерінен басталады. Адамдар қарыздарға батпастан бұрын, барынша тиімді жұмсап, үнемдей отырып қаражаттыңды үнемдеу керек. Бұлар заманның талаптары болып саналады. Ал, біздер көптеген жағдайларда басқа адамдардың қаражаттарын санап жатамыз. Ал, қаржы сауаттылығын арттырудың стратегияларына тоқталатын болсақ, біріншісі адамдар кірістері мен шығыстарын санап, өзіне – өзі есеп берулері қажет. Екіншісі бір дүкендердегі бағаларды, басқа да дүкендермен салыстыра отырып қарастыру қажет. Адамдар қанша бай болса да, бағаларды бағамдап есептегендері дұрыс. Бір жерден қымбат бағаға ала салмағаны жөн. Үшіншіден қаражаттық қор – адамдар тапқан табыстарынан жоқ дегенде 10% жинақтап отыруы тиіс. Мемлекетімізде 3/1 отбасылар кірістері мен шығыстарын мұқият есептемейді. Оңды – солды несиелер алып, қарыз алып, төлейтін уақыты келген де қаржысы жетпейді. Мемлекетімізде тұтынушылық несиелер алу рекордтық көрсеткіштерге жеткен. Қазіргі уақытта несиелері жоқ адамдар санаулы ғана.

Елімізде еңбек ақысыларға қарағанда, берешектік қарыздары өте көп. Автокөліктер, тұрмыстық техникалар, ұялы телефондар, тиіптен саяхаттауларына да несиелер алып жүрген жайыттар бар. Экономикамызға белсендірек халықтың сандары 10 миллионға жуықтаса, олардың ішінде нақты жұмыс істейтіндеріміздің сандары 4-5 миллиондардың шамаларында. Яғни, қазіргі уақытта әр тұлғаның басында екі несиеден бар деген сөз. Ай сайынғы алатын еңбек ақылары қажеттіліктерін жаппайды, осыған байланысты тұлғалар өмі сүру деңгейлері бір деңгелерін сақтап тұру үшін, несиелерге жүгінеді.

Қаржылық сауатты адамдар алдығы уақытқа сенімділікпен қарауларына мүмкіндіктер береді. Адамдар қаржылық сауатты болса, онда онда келесілерді нақты келесі мәселелерді біле алады: [2].

- күнделікті өмір сүруде жайлылықты қамтамасыз ете алады;
- дағдарыс болған жағдайда оңай шешуге көмектеседі;
- басым мақсаттарын дұрыс анықтауға үйренеді;
- саналы өмірінде өмір сүрулерінің салтын қалыптастыруларына себепші болады.

Қаржы сауаттылығы күтпеген жағдайда өзін және өз отбастарые қаражатпен қамтамасыз етуі, өмір сүрулердің сапаларын арттыру болып саналады. Бұл еліміз бен қаржылық ұйымдар үшін маңызды болып саналады. Әр адам қаржыға байланысты тиімді шешімдер қабылдамайынша, тұтынатын және ипотекалық несие бойынша берешектік ұлғаяды, алаяқтардың сандары арта түсекді, қылмыстық деңгейлер артады, экономиканың тұрақтылықтары құлдырап, ал тұлғалар қаржысын сенімсіз коммерциялық банктерге салып және табыстарын арттыру мақсатында заңсыз кәсіппен шұғылданады, күмәнді құралдары үшін банктерден қаржыларын шешулеріне тырысады. Бұлардың барлығы біріншіден залалдарын еліміздің тараптарына келіп тиетіні сөзсіз.

Елімізде жеке тұлғалар қаржыларын үнемдемейді, қаржылық сауаттылықтары төменгі дәрежеде болғаннан соң, жоғарғы мөлшерлемелерге қарамай несиелер алады. Ал, дамыған елдерде несиелерге жұмсалатын қаражаттардың көлемдері табыстың 20% аспайды. Сондықтан біздің халықты даосындай болуға үйрету керек. Біз несие алу үшін, табыстарға қарамай, жалған табыстар көрсетіп жатамыз. Несие мен қарызды алу барда, оның қайтарымы да бар. Ең алдымен қаражатты жоспарлы түрде жұмсалуды үйрену. Дүкендерге бармас бұрын, алдымен алатын заттың тізімдерін жасап, қанша шығын кететіндерін есептеу керек. Осындай шығындарды есептеген кезде ғана қаржыңызды бақылай аласыз. Айдың соңында артық шығынды есептеп, қаржы ұстаудағы кемшіліктерді байқаймыз [3].

Әр адам ай сайын өзінің бюджетін дұрыс бағалағанда, қанша қаржы жұмсағанын жүргізгендері дұрыс. Ол үшін келесілерді жүргізу қажет: біріншіден, жалпы табыстарды (еңбек ақы, қаржы салымдары, қажылай сыйлықтар) ескеру қажет. Екіншіден, жұмсайтын қаражаттардың толықесептеп отыру керек, олард санаттарға бөліп жазу өте ыңғайлы: тамақтануға, коммуналдық қызметтерге, байланыстарға, көліктерге қызметкөрсетулеріне, киімдерге, дәрі – дәрмектерге және т.б. Қаржылыардың көбісі ай сайын қайталана отырып жұмсалынатын нақты сомалар. Алайда форс – мажор жағдалары деп төменгі мөлшердегі қаржыны қор түрлерінде сақтағндары дұрыс. Қаржылы сауатты адам өз қаржатын тиімді жұмсап, қаржылық қор құратын адамдар, әр бір тұлға олар келесі бағытты нақты білуі тиіс:

- бюджеттерін жоспарлай білетін, өздерінің кірістері мен шығыстары туралы нақты есеп жүргізетін;
- қаржыларын саналы түрде және өз шешімдері негіздерінде саналы түрлерде жұмсай білетін, кез келген уақытта заттар сатып алудан бас тарта білетін тұлғалар;
- қауіпсіздіктің көпшіктері бар, яғни қолдарында форс – мажор (жұмыстарынан айырылып қалса немесе жақын адамдарының ауыр дертерге) ұшыраған жағдайларда үйреншікті қор деңгейлері сақталған сомалары барлар;
- қаражаттық мақсаттары бар және осыларды (демалыста, жаңа тұратын үйлер сатып алуларда, ипотекалық рәсімдеулерде және т.б.) ескеріле отырып, қаржылар жинайтын;
- тұтынушы және де салықтар төлеуші негізінде өз құқықтарын білетіндер;
- аяқтардың тізбелерін білетіндер, дербестік деректері мен жинақталған қаражаттарды қорғаудың әліс тәсілдерін білетіндер.

Қаржылық сауаттылығы «жоғарғы дегейлі» тұлға – ол нарықты жақсы зерттей алатын және олардың құралдарын қолдана алатын, инвестицияларға сала білулері мен кірістер ала білетіндер.

Қаржы сауаттылығы - қаржының еркін айналымдылығын қамтамасыз ететін, оны дұрыс жұмсай білетіндер. Яғни қаражаттық, шаруашылық қызметтер мен экономиканың үдерістерді түсінетін, талдайтын және олардың машықтарын күнделікті өмірде қолданы білуі – қаржы сауаттылығының негіздері болып саналады. Білімділік пен дағдының жиынтықтары. Қазіргі уақыттардатабыстарды табуды, оны арттыруды ғана емес, дұрыстап жұмсауды, үнемдеуді дұрыс басқаруды үйрену маңыздырақ. Негізінен кірістер шығыстардан көп болуларын қамтамасыз ету жолын қарастыру. Яғни тұлғалар өздері жарататын қаражаттардан көбірек табыстар тапса, қаражаттық мәселелер оңтайлы шешіледі. Қаржы жоқ болса, оны жұмсай да, пайдалана да алмайсын. Ал бар қаржыңды орындарымен жұмсап, қалдып қор жинау қажет. Яғни қолда бар қаражатыңды нақты басқара алу қабілеті әрбір адамдарға керекті.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қаржылық сауаттылықты арттырудың тиімді жолдары қандай. <https://el.kz/>
2. Қаржылық сауаттылық: ол неге маңызды және оны қалай арттыру керек. <https://www.bcc.kz/kz/>
3. Қаржылық сауаттылық қарапайым ұғым. <https://zhasalash.kz/>

ӘОЖ 336.71

БАНКТЕРДЕГІ ТӘУЕКЕЛДЕРДІҢ ТҮРЛЕРІ ЖӘНЕ ОЛАРДЫ БАСҚАРУДЫҢ ӘДІСТЕРІН ЖЕТІЛДІРУ

Даулетчина К., 6В04117 «Қаржы» ББ, 2 курс студенті, М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ., dauletchinakarima@mail.ru

Молдабекова А.Ш., «Қаржы және есеп» кафедрасының доценті, э.ғ.к., М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ., aizan.2008@mail.ru

Аңдатпа: Бұл мақалада банктердегі тәуекелдердің түрлерін нақты анықтап оларды болдырмаудың жолдарын қарастыру. Тәуекелділіктерді басқарудың әдістерін қарастыра отырып жетілдіру бағыттарын ұсыну.

Кілт сөздер: банк, коммерциялық банктер, тәуекелдер, несиелік тәуекелдер, валюталық тәуекелдер, пайыздық тәуекелдер.

Әр мекеме қызметтің түрлеріне байланысты тәуекелділіктің жағдайы мен тәуекелділіктің түріне тап болады. Мекемелердің жұмыс үрдісіне әсерлер етуі немесе пайда болуларына байланысты қауіптің әр түрі бар. Осы мезгілге дейін зерттеген ғалымдардың көзқарастары бойынша екінші деңгейлі банктер мекемелеріне қатысты екі жүзден артық нақты қауіпті қамтитын қырықтан асқан жіктеудің стандарттары барын дәлелдеген. Қаржы ұйымдары өз қызметтері уақытысында әр қилы қауіп – қатерге ұшырайды. Мекеменің аймақтарының қызметтеріне, тауірлары мен жұмыстарының әр түрлігіне байланысты, осы қауіптердің санаттарына және әрекеттер етуінің дәрежесіне бөлу нақты болып есептеледі. Осылға қатысты қаржы ұйымдарының тәуекелінің нақты түріне қатысты тоқталыр қарастырайық, келесі жіктелу 1-сызаның нұсқасына қатысты [1].

Сурет 1. Қаржы ұйымдарының тәуекелінің санаттары бойынша бөлулердің нақты түрі

Қаржы ұйымдарының ішкі және сыртқы ортасындағы қозғалыстарына жедел қызмет ету үшін банктің қауіпті басқарудың жүйелерінің құралын қолдану қабілеттілігінің секемедегі сенімділіктері мен тиімділіктерін анықтаймыз. Олардың пайда болуының себебіне қатысты бұл тәекел ішкі және сыртқы көрсеткіштер деп қарауға болады. Сыртқы тәекелдерге әр түрлі нақты оқиғадан туындайтын мүмкін тәекелдер. Мұндай ықтималдар, әдетте, мекемелердің қызметтеріне қатысты есептер саналады. Тұрақсыздықтың факторлары мен саси ахуал, банктер жүйелерінің нақты еместігі, кейбір нақты заң актілеріндегі кемшіліктері мен ахуалдықтары, нақтылықтың әлемдік және құқықтық базалардың араларындағы айырмашылықтар. Елдің шаруашылық қиындықтардың артуынан және табиғи апаттан туындалатын тәуекелдер.. Тәуекелдердің тиімділіктерін кеміту үшін қаржы ұйымдарының басшылықтары мекемелердің алдындағы сыртқы тәуекелдердің нақтырақ сипаттарын айқындау қажет. Ішкі тәуекел нақты бір қаржы ұйымдарының қызметтерінің тікелей және жанама ұйымдардың қаржыны жоғалтуларынан туындалатын қауіп. Қызметтердің тікелей қауіптерінің топтарына жататын қызметтер тұлғаға берілген қарызы, мөлшерлемелік деңгейлері, шет елдердің қаржы бірлігі мен нарықтағы қауп қатерлері жатады [2].

Осы ықтималдылықтардың нақты жіктелудің түрлеріне тоқталып айтатын болсақ, қаражат қорларының орналасулары және орындалып жатқан қызметтердің қауіптіліктері активтерге тікелей қатысты. Оларға факторингтер, лизингтер және кредиттеу сияқты нақты бизнестің мөлшерімен қатысты ықтималдылыққа бөлінеді. Өз меншіктеріндегі қаражаттар, сырттан және шығарылатын қаражаттар есептерінен ұйымдардың қаражаттарының құрылыстарының пассивті қызметтерінің қауіптіліктерімен қатысты болады. Ішкі тәуекелдерге несие және қарыздық қауіптер: тәуекелдің мұндай түрі кірістер табуға негізделетін коммерциялық ұйымдар үшін ең нақтысы болып саналады., бұл қарыздарды алушылардың несиелердің сомалары мен пайыздардың мөлшерлемелерінің төлей алмауларынан, мерзімдері келген уақытта алмадың ықтималдылық нәтижелері. Сәтсіз болған борыштар ұйымның табысына қаржы қаражат қозғалыстарын кемітіп, олардың қаражаттық жағдайларын төмендетуі мүмкін. Валта тәуекелі: екі және көптеген елдердің арасындағы қалыптасқан қаржы ұйымдары көрсететін қызметтер жүргізудің араларында орнықталған қаржы ұйымдары нақты операцияларды жүргізудің барысынла әлемдік есеп айырысудың құралдарын сатып алулары мен өзге де төлемдік құралымен қарыздар берулеріне қатысты елдердің ақша бірліктерімен операциялар жүргізудің қатысында қаржы бірліктерінің бағамдарының өзгерулеріне қатысты анықталынатын тәуекелдің түрлері. Өтімділіктің қауіптері: қаржылық ұйымдар қаражаттық міндеттемелерді жүргіуде кезінде қиындықтар болғанда пайда болатын ықтималдылық, бұлар қаржылай түсімдердің және төлемнің теңсіздігі, сондай-ақ қаржы мекемелерінде тұтынушылар келісім шарттарын сақтамағаннан, активтердің өтімділік дәрежесін жоғалтуларынан болады. Операциондық ықтиалдылық: қаржы ұйымдарының қарамағында қызметкерлердің тараптарынан болатын, қалыптасқан мекемелерге зиянды әсерлерін тигізген қателіктері мен біліктіліктің жеткіліксіздігінен, қауіптерді дұрыс ескермеген жағдайда қалыптасады. Техникалық және технологиялық тәекелдер: қаржы ұйымдар жұмыстарындағы техникалық бағдарламалар мен қондырғының ахуалдарынан немесе қаржы ұйымдарына жаңадан технологияларды ендірулер

кездерінде қалыптасатын мекемелердің жұмыстарына шығындық әсерлерін тиізетін тәуекелдер. Осы тәуекелдердің пайда болуларының негіздерінде қаржы ұйымдарына әр қилы шығындар алып келеді. Мұндай нәтижелер тиімді, тиімсіз немесе нөлдік нәтижелерге алып келеді. Тиімді нәтижелерде ұйымға қосымша табыс алып келулеріне, артуына, қаржы ұйымының одан әрі дамуларына жолдар ашылып және мекеменің беделдігі артады жағымды нәтижелер алады. Ал нөлдік нәтижелерде қаржы ұйымы ешқандай табыс көрмейді, яғни қаржы ұйымына не тиімді не тиімсіз нәтижелер берілмейді. Ал тиімсіз қорытындыда қаржы ұйымына шығын алып келіп және қаржыларын жоғалтып алуы мүмкін [3].

Егерде қаржы ұйымдары тиімсіз жағдайларға тап болатын кездерде, ұйымның жұмыстарына келесідегідей жоғалтулар қаражат жоғалтулары мүмкін. Біріншіден, қаражаттарын жоғалтуы мүмкін. Қаражаттық жоғалтуға екі бағыттар қарастыруға болады. Материалдық және материалдық емес жақтарынан жоғалту. Осындай ықтималдар пайда болған жағдайларда қаржы ұйымының активтері, олардың ішінде қызметшілеріне, шикізаттық ресурстық қорлары мен мүліктерін жоғалтудың негіздерінде көріністер табады. Осындай тәуекелдіні басқарудың нақты кезеңінің әрқайсысын аяқтау жолында жоғары дәрежелі құралдың болулары қаржы ұйымдарының қауіптерін нақты басқарудың негіздері болып саналады. Басқару үрдістерінің нақты қадамдарын ұйымның жұмыстарын нәтижелі аяқтап және қауіптер төндіретін тәуекелділіктің айнымалыларын азайта отырып, ұйымның қауіптерді басқаруында қауіптерді туындататын тәуекелдердің қозғалыстарын кеміте отырып, ұйымның қауіптерді басқарудың нақты тұрақты дамуларына ықпалдар етулеріне айқындалатын іс-қимылдардың жиынтықтары болып саналады. Қаржы ұйымдарының ықтималдылықтарын төмендетудің көптеген әдісі бар. Оларды келесі 2-суретте қарастырамыз.

Тәуекелді басқару әдістері	
Тәуекелдің алдын алу	Ықтимал қауіптілік сценарийлеріне дайындық шараларын ұйымдастыру.
Банк тәуекелден бас тарту	Егер шығындардың алдын алу қиын болса.
Тәуекелді банк көтереді	Тәуекел сценарийі жоғарғы шығын жағдайда, банк шығындарды өз бетінше төлейді
Сақтандыру	Тәуекелді өтеу үшін жауапкершілік сақтандыру компаниясына жарналар қорының құны бойынша аударылады.
Тәуекелдерді әртараптандыру	Активтерді бірнеше көздерден кіріс алу үшін пайдалану
Лимиттеу	Тәуекелдің қолайлы деңгейін шектеу.
Хеджерлеу	Тәуекелдерді қаржылық тәуекелдерге қатысушыларға операцияларды аяқтау арқылы беру.

Сурет 2. Қаржы ұйымдарының тәуекелдерінің басқаруының ұйымдарының әдістерінің жиынтықтары

Осындай, тәуекелдерді басқарудың қаржы ұйымында нақты негіз болып саналады. Қаржы ұйымдарының ықтималдылықтарын нақты басқару жеке банктің және жүйелеріндегі қаражаттық жағдайларын қамтамасыз етуде өте маңызды. Экономикалық салаларында ықтималдылықты анықтау кезінде, баға берулерде, кемітуге арналған бірнеше тәсілдер мен құралдардың болуы және қаржы ұйымы қайсысын қолдану керектігін нақтылайды. Мақаламды қорытындылай келем қаржы ұйымдарындағы несиелік ықтималдылықтың алдын алу бойынша нақты ұсыыстар:

- қаржы ұйымында жоғары білімді қызметкерлер мен тиімді басқарудың жүйелері болулары мүмкін;
- қаржы ұйымындағы несиелік операциядан болатын зияндардың өтелуі үшін арнайы резервтер құруы;
- тәуекелдерді төмендетуге көмектесетін тұтынушыға берілетін несиелердің жоғары шектегі рұқсат етілетін сомаларын көрсетулері;
- қаржы ұйымындағы несе операцияларының нақты бақылауларын іске асыруы және несиелеуден кейінгі тексерудің жиі болуын көбейту;
- қарызды алушының қаржы ұйымының несиелік саясаттарындағы қағидасына сай болмаған уақытта қарызды беруден бас тартулары.

Әдебиеттер тізімі:

1. Тепман Л.Н. Банктік тәуекелдерді басқару: оқу құралы / Л.Н.Тепман, Н.Д. Эриашвили. – М.: Юнити, 2015-311 б.
2. Нұрғалиева Н.Д. Қазақстан Республикасындағы банктік тәуекелдерді жетілдіру және басқару // тілдік кеңістіктегі ғылыми диалон: IV Халықаралық мақалалар жинағы. – 2023. – Б.
3. Глотова В.И., Бурко В.Е., Курбанова Р.А. Банктік тәуекелдер: басқарудың негізгі түрлері мен әдістері // Инновациялық экономика: даму және жетілдіру перспективалары. – 2023 - №8 (74). – 53-58 Б.

ӨОЖ 336.71

КОММЕРЦИЯЛЫҚ БАНКТЕРДІҢ ҚЫЗМЕТІНІҢ РЕЙТИНГ БАҒАЛАРЫ

Жұмабаев Д., 6B04117 «Қаржы» мамандығының 4 курс студенті, М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ., Daurenovdidar0@gmail.com

Наурызбеков С.К., э.ғ.к., доцент, М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ.

Аңдатпа: Коммерциялық банктердің қызметін рейтингтік бағалау – олардың қаржылық тұрақтылығы мен тиімділігін анықтаудың маңызды құралы. Қазақстан экономикасында банктердің сенімділігі мен өтімділігі қаржылық жүйенің тұрақтылығын қамтамасыз етеді. Рейтингтік бағалау банктің клиенттер, инвесторлар және реттеуші органдар тарапынан сенімділік деңгейін анықтап, қаржы институттарының тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді. Осы жұмыстың мақсаты – Қазақстандағы коммерциялық банктердің рейтингтік бағалау жүйесін, оның негізгі критерийлерін талдау және олардың экономикалық рөлін анықтау [1].

Кілт сөздер: рейтингтік бағалау, коммерциялық банктер, қаржылық тұрақтылық, өтімділік, активтердің сапасы, табыстылық, тәуекел.

Рейтингтік бағалау – банктің қаржылық жағдайын анықтайтын және оны басқа банктермен салыстыруға мүмкіндік беретін құрал. Бұл бағалау жүйесі арқылы банктің капитал жеткіліктілігі, өтімділігі, активтердің сапасы сияқты негізгі көрсеткіштері сарапталады.

Маңызы: Салымшыларға сенімді банк таңдауға көмектеседі. Инвесторлар үшін қаржылық тәуекелдерді төмендету мүмкіндік береді.

Банктің ішкі басқару жүйесін жақсарту арқылы оның тұрақтылығын арттырады [2].

Қазақстандағы банктердің рейтингтік бағалау ерекшеліктері. Қазақстан банктерінің рейтингі негізінен халықаралық стандарттарға сәйкес жүргізіледі.

Негізгі бағалау критерийлері:

1. Капитал жеткіліктілігі: Қарыздарын жабуға жеткілікті меншікті капиталдың болуы.
2. Өтімділік: Банктің қысқа мерзімді міндеттемелерді орындау қабілеті.
3. Активтердің сапасы: Несиелік портфельдің сапасы мен тәуекел деңгейі.
4. Рентабельділік: Таза табыстың қаржылық тұрақтылыққа әсері.

Кесте 1.

Қазақстандағы банктердің рейтингтік бағалаулары

Банк атауы	Активтер (трлн ₸) 2023	Активтер (трлн ₸) 2024	Депозиттер (трлн ₸) 2023	Депозиттер (трлн ₸) 2024	Несиелік портфель (трлн ₸) 2023	Несиелік портфель (трлн ₸) 2024	Таза пайда (млрд ₸) 2023	Таза пайда (млрд ₸) 2024
Halyk Bank	13,7	14,5	9,8	10,2	8,2	8,7	320	350
Kaspi Bank	7,2	7,8	5,1	5,6	4,5	4,9	250	280
ForteBank	3,0	3,2	2,3	2,4	2,0	2,1	110	120
Jusan Bank	2,7	2,9	2,0	2,1	1,6	1,8	90	100
Банк ЦентрКредит	2,4	2,5	1,8	1,9	1,5	1,6	80	90

(Кесте әр банктердің сайттарынан алынды)

Активтер: 2024 жылы барлық банктердің активтері өскен. Бұл экономиканың қалпына келуімен және ірі жобаларға инвестициялардың өсуімен байланысты.

Депозиттер: Депозиттердің өсімі 2024 жылы қаржылық тұрақтылықтың нығаюы және халықтың жинақ ақшаны банктерде сақтау үрдісінің өсуімен түсіндіріледі.

Несиелік портфель: Барлық банктер 2024 жылы несиелер көлемін арттырған. Бұл экономиканың жандануы және шағын/орта бизнесті қолдауға бағытталған бағдарламалармен байланысты. Таза пайда: Пайда көлемі барлық банктерде артқан, бұл банктердің тиімділігі мен пайыздық маржаның өсуін көрсетеді [3].

Қазақстандағы коммерциялық банктердің рейтингтері

Қазақстандағы коммерциялық банктердің рейтингтік бағалары негізінен халықаралық агенттіктердің деректеріне және банктердің қаржылық көрсеткіштеріне негізделеді.

Төменде Қазақстанның негізгі банктерінің рейтингтері мен жағдайлары туралы мәліметтер келтірілген:

Кесте 2.

Қазақстандағы коммерциялық банктердің рейтингтік бағалары негізінен халықаралық агенттіктердің деректерінде негізделген

Банк атауы	Moody's рейтингі	S&P рейтингі	Fitch рейтингі	Болжамы
Halyk Bank	Baa1	BB+	BBB-	Тұрақты
Kaspi Bank	Baa3	BB+	BBB-	Тұрақты
ForteBank	Ba2	BB	BBB	Позитивті
Jusan Bank	Ba1	BB-	BB+	Позитивті
Банк ЦентрКредит	Ba1	-	-	Позитивті
Bereke Bank	B+	-	-	Тұрақты

(Кесте www.finreg.kz алынды)

Банктердің рейтингі (Moody's, S&P, Fitch)

Halyk Bank:

Moody's рейтингі: Baa1, болжамы тұрақты (Қазақстандағы ең жоғарғы рейтинг).

S&P: BB+, Fitch: BBB- (Тұрақты болжамдар).

Бұл банк ең ірі және табысты банктердің бірі болып саналады

Kaspi Bank:

Moody's: Baa3 (Тұрақты болжам).

S&P және Fitch бойынша BB+ деңгейінде тұрақты көрсеткіштерге ие

ForteBank:

Moody's: Ba2, болжамы – позитивті.

Банктің табысты стратегиясы және қаржылық тұрақтылығы жоғары бағаланады

Jusan Bank:

Moody's: Ba1, болжамы – позитивті.

Бұл банк активтерінің өсуімен және жақсы өтімділігімен ерекшеленеді

Банк ЦентрКредит:

Moody's: Ba1, болжамы – позитивті.

Жоғары өтімділік пен жақсы капитализация деңгейімен ерекшеленеді

Bereke Bank:

S&P және Fitch бағалаулары: B+ деңгейінде, тұрақты болжаммен [4].

Қазақстандағы коммерциялық банктердің қызметін рейтингтік бағалау ел экономикасының қаржылық тұрақтылығы мен дамуы үшін маңызды. Бұл жүйе банктердің қаржылық көрсеткіштерін анықтап қана қоймай, олардың ішкі басқару сапасын жақсартуға, сондай-ақ қаржылық тәуекелдерді азайтуға ықпал етеді.

Қазақстан банктері, мысалы, Halyk Bank, Kaspi Bank, және Forte Bank, рейтингтік көрсеткіштері бойынша жоғары орындарға ие болып, экономиканың қарқынды дамуына үлес қосуда. Сонымен қатар, рейтингтік бағалау салымшылар мен инвесторлардың шешім қабылдауына оң әсер етеді. Жалпы, банктердің халықаралық рейтингтері олардың қаржылық тұрақтылығын ғана емес, сонымен бірге Қазақстанның банк жүйесінің халықаралық қаржы стандарттарына

сәйкестігін көрсетеді. Бұл жағдай отандық және шетелдік инвесторлардың сенімін арттыруға ықпал етеді. Алдағы жылдары да Қазақстан банктері тұрақты өсім мен дамудың қарқынды көрсеткіштерін сақтауға бағытталған стратегиялық қадамдарын жалғастырады деп күтілуде.

Әдебиеттер тізімі:

1. Жұбанов А. "Банк ісі: Теория және тәжірибе". Алматы: Экономика баспасы, 2021ж.
2. Құлымбетова С. "Қаржы нарығының дамуы". Нұр-Сұлтан: Қазақ университеті, 2022ж.
3. Қазақстан Ұлттық Банкі www.nationalbank.kz
4. Қазақстан Қаржы нарығын реттеу және дамыту агенттігі www.finreg.kz

ӨОЖ 336.5

БІЛІМ БЕРУ САЛАСЫН ҚАРЖЫЛАНДЫРУДЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ МӘНІ

Жеңісбек М., «Қаржы» 6В04117 мамандығының 2 курс студенті, М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, meruert_zh05@icloud.com
Ажигулова А.Ж., аға оқытушы, қаржы магистрі, М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, aliyash.76@mail.ru,

Аңдатпа: Мақалада білім беру саласының дамуын сипаттайтын негізгі көрсеткіштеріне, даму серпініне, қаржылану жағдайына және мемлекеттік реттеу тетіктеріне басты назар аударылды. Ең бастысы – білім беру саласына бюджеттен бөлінген қаражаттың тиімді пайдалануы. Білім беру жүйесін жақсарту барысындағы негізгі мәселе – осы саланың жұмыс істеуіндегі қажетті қаржы көлемін анықтап, бар қаражаттардың ұтымды бөліну үлгісін жасау қаралған.

Кілт сөздер: қаржы-қаражат, қаржыландыру, қаржы жүйесі, бюджет деңгейлері, жергілікті бюджет.

Білім беру саласын қаржыландыруды қажетті деңгейге жеткізетін жаңа қаржы көздерін тауып және бөлінетін қаржы көлемдерін анықтау үшін әлеуметтік нормативтер дайындау мен білім беру қызметкерлерінің еңбектерін төлеудің жаңа тетіктерін зерттеудің маңызы үлкен.

Еліміздің келешек тағдыры, ертеңі өз қолымызда екенін естен шығармауымыз қажет. Білім-ғылымы мықты дамыған елдер барлық жағынан алда болатынына көз жеткіздік.

Білім беруді қаржыландыру жүйесі – республикалық және жергілікті бюджеттердің, басқа да кіріс көздерінің жиынтығы.

Білім беруді қаржыландыру жүйесі:

1) тиімділік пен нәтижелілік;

2) басымдық;

3) айқындылық;

4) жауаптылық;

5) бюджеттердің барлық деңгейлерінің ара жігін ажырату мен дербестік принциптеріне негізделеді.

Білім беру жүйесін оқу-әдістемелік қамтамасыз ету бойынша мемлекеттік білім беру тапсырысын ұстауға қойылатын талаптарды білім беру саласындағы уәкілетті орган айқындайды. Жоғары білім беруді қаржыландыруға мемлекеттік білім беру тапсырысы білім беру гранттары түрінде мамандыққа, оқу орнының түрі мен мәртебесіне қарай саралана отырып орналастырылады. Білім беру ұйымдарының материалдық-техникалық базасын дамыту үшін мемлекеттік білім беру ұйымдарының материалдық-техникалық базасын жасау және дамыту бюджет қаражаттары, ақылы негізде көрсетілетін қызметтерден түскен кірістер, Қазақстан Республикасының заңнамасымен тыйым салынбаған өзге де көздер есебінен жүзеге асырылады [1].

Білім беру жүйесін қаржыландыру көздері:

1) мемлекеттік білім беру мекемелерін ұстауды бюджеттік қаржыландыру;

2) мемлекеттік білім беру тапсырысын бюджеттік қаржыландыру;

3) Қазақстан Республикасының заңнамасына қайшы келмейтін ақылы қызметтер көрсетуден түскен кірістер;

4) екінші деңгейдегі банктер кредиттері;

5) демеушілік және қайырымдылық көмек, өтемсіз аударымдар мен қайырмалдықтар, гранттар болып табылады.

Білім беру жүйесінің жағдайының жақсаруы нарық жағдайына бейімделген реттеу тетіктерін жасағанда ғана орындалады. Ол үшін келесі шаралар атқарылуы тиіс (1-сурет).

Сурет 1. Білім беру саласын құрылымдық жақсарту іс-шараларының сызбасы

Мемлекет білім берудің басымдығын ескере отырып оған бюджеттік қаражаттардың бөлінуін қамтамасыз етеді. Мемлекеттік білім беру ұйымдарын қаржыландыру білім беру деңгейлері бойынша мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарттарымен белгіленген талаптар және Қазақстан Республикасының заңнамасымен айқындалатын нормалар негізінде бюджеттік қаражаттар есебінен жүзеге асырылады.

Ғылымды дамыту ірі қаржылық салымдарды талап ететіні анық және таяудағы жылдары біз бұл салаға инвестицияларды айтарлықтай ұлғайтуға барамыз. Бүгінде біз ғылымға арналған шығындарды ұлғайту ғана жеткіліксіз болатынын түсінуге тиіспіз, елдің ғылыми дамуын басқару жүйесінде құрылымдық өзгерістер талап етіледі. Ғылымды басқарудың жаңа кезеңіне – ғылыми мекемелерді басқарудан ғылыми зерттеулерді басқаруға көшу керек. Ғылыми ұйымдардың жоғары оқу орындарының білім беру процесіне қатысуы болмашы. Білім берудің мазмұны мен ғылымның қазіргі жағдайының арасындағы алшақтық маман даярлаудан жаңа ғылыми идеяларды шығармашылықпен қабылдай алатын, жаңа технологияларды алға апарушы және қазіргі заманғы технологиялық процестерді басқара алатын зерттеуші маман даярлауға толыққанды көшуді жүзеге асыруға мүмкіндік бермейді.

Соңғы жылдарда Қазақстанның білім беру жүйесі заман талабына сай қалыптасып келеді. Соның нәтижесінде білім деңгейі де жоғарылайды. Білім берудің барлық саласы мемлекет тарапынан іске асырылуда. Сонымен қатар еліміздің экономикалық жағынан нығаюы, халықтың әл-ауқатының жақсаруы, білім беру мекемелерін компьютерлендіру, жаңа технологиялардың енгізілуі, бәсекеге қабілетті 50 елдің қатарына енуге ұмтылыс, осының бәрі білім беру саласына тың өзгерістер мен жаңалықтар әкелді [2].

Қазақстан жаңа ғасырдың талаптарына тез бейімделіп, қатаң бәсекелестікке дайын болуы тиіс. Бұл жағдайда жоғары білікті, өмірге икемді адам капиталын тәрбиелеу, сондай-ақ үнемі инновациялар енгізіп отыру Қазақстанның шешуші бәсекелестік басымдылығы болуға тиісті.

Осыған байланысты қазіргі заманның білім беру мен оны дамыту маңызды басымдыққа айналуға. Ұлттың қазіргі заманға сай тиімді білім алуына қамқорлық жасау, оларды осы заманғы талаптарға сәйкес оқыту арқылы жұмыс күшінің қабілетін, зияткерлік сапасын көтеру – біздің бұл саладағы бәсекеге қабілеттілігіміз үшін өте қажет.

Нарықтық жағдайлардың өзгеруі білім беруде ықпалы зор, өйткені білім беру – адам капиталының негізгі факторы. Білім беру саласын мемлекеттік қаржыландыру тұрақтылығын қамтамасыз ету үшін мыналар қажет:

- мемлекеттік қаржыландыру элеуметтік сфераның бұл саласын көтерудің негізгі қайнар көзі деп тану;
- мемлекеттік шығындарды бақылаудың тиімді жүйесін құру, білім беру саласында қаржыларды мақсатсыз жұмсау мен мемлекеттік қаражатты бөлуде теріс эрекеттерге баруды елдің экономикалық қауіпсіздігіне зиян келтіру деп тану.

Келесі экономикалық аргументтер білім беру жүйесін қаржыландыруға негіз бола алады:

1. Білім беру тек жеке адамның емес, бүкіл қоғамның пайдасына тиесілі. Жоғары білімді және жоғары деңгейде даярланған жұмысшы күші еңбек өнімділігін жоғарылатуға және экономикалық көрсеткіштерді жақсартуға үлкен үлес қосады.

2. Мемлекеттің, халықтың көп бөлігіне білім беру қызметін ұсынуы қызмет ету масштабында үнемділікті қамтамасыз етіп отырады.

3. Білім беру сапасы мен құны туралы қажетті ақпараттар тұтынушыда болмаған жағдайда олар білімнің өз болашағына тигізер әсерін бағалай алмайды және тиімді шешімдер қабылдай алмайды.

Бүгінгі жағдайда ұлттық білімнің дамуында белгілі роль атқаратын, жетілдіруді қажет ететін білім беру процесінің басқа аспектілерін де қарастырмай білім жүйесін кешенді зерттеу тиімді болмайды. Демократиялық және құқықтық қоғамды құру жағдайында ерекше маңыздылықты білім беру қызметтеріне қол жеткізудің теңдігін қамтамасыз ету мәселесі алады. Білім халықтың элеуметтік қорғалмаған бөлігіне қол жетерлік болуы керек. Елде нарықтық қарым- қатынастың қалыптасуы мен құрылуына байланысты білімнің экономикалық механизмдері де өзгеруі керек. Оны қаржыландыру мәселелері мемлекеттің экономикалық мүмкіндіктері мен қажеттіліктеріне сәйкес шешілуі тиіс. Білімді басқару жүйесін де жетілдіру қажет. Білім беру процесін жүзеге асыру мен білім беруді басқаруға қоғамның қатысуын ұлғайту қажет. Білім жүйесінің тиімділігіне жаңа ұйымдастыру түрлерімен, институционалды механизмдермен, білікті педагогикалық мамандармен, сонымен қатар, білім сапасын бағалаудың ұлттық жүйесімен қол жеткізуге болады [3].

Білім беру саласын қаржыландырудың мәселелерін белгілі бір формулаларға келтіру, сыйдыру қиын. Сондықтан әртүрлі есептеу әдістерінің, математикалық формулалардың қолданылуы олардың адекваттылығы, яғни нақтылыққа сәйкестігі, осы саладағы экономикалық қатынастар ерекшеліктерін барынша ескеруі сияқты мәселелер тудырады. Осы себептен білім беру инвестицияларының тиімділігін анықтауда «шығындар-ұтымдар» қағидасымен қатар, оның индивид, фирма, тұтас алғанда қоғам өміріне тигізетін әсерін ескеру қажет.

Білім беру шығындарының экономикалық мәні:

- білім алу жақсы тұрмыстың негізін құраушы элементі болып табылады;
- білім алуға кеткен шығындар экономикалық тұрғыдан алғанда ақталады;
- халықтың білімділігі – экономикалық дамуға себепші, яғни білімсіздіктің жоқтығынан болатын жоғалған өнімді өндіру уақыттары азаяды және адамдардың ішкі ресурстарын пайдалану мүмкіндіктері пайда болады [4].

Қорыта айтқанда, еліміздегі білім жүйесін дамыту – заман талабы. Білімді ұрпақ тәрбиелеу үшін білім беру саласына ерекше көзқарас пен қомақты қаржы бөлінуі керек. Біздің елде осы салаға бөлінген қаражат саны жыл сайын өспесе, кеміп жатқан жоқ. Бұл ғылым саласының одан әрі дамуына үлкен септігін тигізері сөзсіз. Білім жүйесін мазмұнды зерттеуі-бұл жүйенің тиімділігі мен дамытушылығы көбінесе білім жүйесінің сапа индикаторларына сәйкестілігімен анықталатындықтан белгілі индикаторларға негізделуі керек. Негізгі сипаттамалар мен білім берудің әр бір деңгейінің мәселелерін анықтап, білім берудің барлық сатыларына тиесілі жүйенің басты өлшеуіштері бойынша талдау жасалды. Бұл - білім мазмұны, білікті кадрлармен қамтамасыз ету, білім беру бағдарламаларының сапасы және білім жүйесін қаржыландыру болып табылады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Бюджет Кодексі. Қазақстан Республикасының Парламентінің Жаршысы, 4 желтоқсан, 2024 жыл.
2. Білім туралы Қазақстан Республикасының 2007 жылғы 27 шілдедегі №319 Заңы.

3. «Қазақстан-2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты // <http://www.adilet.gov.kz>
4. Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің сайты.//www.edu.gov.kz

ӘОЖ 657.002

АУДИТОРЛЫҚ ҚЫЗМЕТТІҢ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ РӨЛІ

Зиилдаева А., 6В04111 «Кәсіпкерліктің бухгалтерлік есебі, аудиті және салық салуы»
4 курс студенті, М.Х. Дулати атындағы Тараз унмверситеті, Тараз қ.
Заурбекова Л.Е., «Есеп және аудит» магистрі, М.Х. Дулати атындағы
Тараз унмверситеті, Тараз қ.

Аңдатпа: Аудиторлық қызмет қазіргі заманғы экономикада маңызды рөл атқарады. Бұл қызметтің басты мақсаты – компаниялар мен ұйымдардың қаржылық есептерін, ішкі бақылау жүйелерін тексеру арқылы олардың сенімділігін, заңға сәйкестігін қамтамасыз ету. Әлемде және Қазақстанда бұл қызмет қаржылық сектордың ажырамас бөлігіне айналып, экономиканың ашықтығын қамтамасыз етеді.

Кілт сөздер: ішкі аудит, сыртқы аудит, салық аудит, ресми мамандық, коммерциялық, акционерлік қоғам, компаниялар, өндіріс, кәсіпорын, өндіріс, қаржылық есептілік, инвестор.

Аудиторлық қызмет – тәуелсіз мамандардың компаниялар мен ұйымдардың қаржылық есептерін, ішкі құжаттарын және шаруашылық қызметін зерттеп, олардың заңға сәйкестігін, шынайылығын тексеретін қызмет түрі. Аудиторлар тексеріс барысында есептер мен құжаттардың шынайылығы, қаржылық ақпараттардың толықтығы мен дәлдігін анықтайды. Бұл қызмет акционерлер, инвесторлар, кредиторлар, мемлекет және жалпы қоғам үшін маңызды ақпарат көзінің бірі болып табылады. Аудиторлардың пікірі қаржылық шешім қабылдау кезінде үлкен рөл атқарады [1].

Аудиторлық қызмет бірнеше түрге бөлінеді:

1. Сыртқы аудит – тәуелсіз аудиторлық фирмалар немесе жеке аудиторлар жүзеге асыратын тексеріс түрі. Бұл қызмет компанияның қаржылық есептерін сыртқы тарапқа таныстыру үшін қажет.
2. Ішкі аудит – ұйым ішінде жүргізілетін тексеріс, әдетте ішкі аудит қызметі бар ірі компаниялар қаржылық, заңгерлік және басқа да бөлімдердің қызметін бақылайды.
3. Салықтық аудит – салық заңнамасына сәйкестікті тексеруге бағытталған қызмет, бұл кезде ұйымның салық есебі тексеріледі [2].

Қазақстанда аудиторлық қызмет қарқынды дамуда. Елде аудиторлық қызметті реттейтін заңнамалық базалар құрылды, соның ішінде «Аудиторлық қызмет туралы» Заңы. Бұл заң Қазақстанда аудиторлық қызметтің дамуын, тәуелсіздікті, кәсіпқойлықты және аудиторлардың жауапкершілігін қамтамасыз етеді. Аудиторлық қызмет қоғам үшін ашықтық пен сенімділікті арттырады, сондай-ақ Қазақстанның әлемдік қаржылық нарықтағы беделін күшейтеді.

Аудит – бұл ұйымның қаржылық есептілігі мен басқа да ақпараттарын тәуелсіз тексеру процесі. Оның негізгі мақсаты – компанияның қаржылық жағдайының шынайылығын тексеріп, олардың есеп беру сапасын растау. Аудит қаржылық ақпараттың дұрыс және сенімді екенін көрсету үшін қажет.

Аудиттың түрлері

Аудиттың бірнеше түрі бар:

1. Сыртқы аудит – бұл тәуелсіз аудиторлар немесе аудиторлық фирмалар жүзеге асыратын тексеріс. Сыртқы аудит компаниялар мен ұйымдардың есеп берушілігін қоғамдық және заңды талаптарға сәйкестігін тексеруге бағытталған.
2. Ішкі аудит – ұйымның ішінде жүргізілетін тексеріс, ол басқару процесіне жәрдемдесу, ішкі бақылауды жақсарту және қауіптерді азайту мақсатында іске асады.
3. Салықтық аудит – салық төлеудің дұрыстығын тексеру, салық заңнамасының сақталуын қадағалауға арналған [3].

Аудитор қаржылық есептілік пен құжаттарды зерттеп, есеп берудің дәлдігі мен шынайылығын анықтайды. Олар қаржылық ақпараттың толықтығы, есеп әдістерінің дұрыстығы және ішкі бақылау жүйесінің тиімділігін бағалайды.

Аудиттің маңыздылығы

Аудит инвесторлар, акционерлер, кредиторлар мен мемлекеттік органдар үшін маңызды. Ол компанияның қаржылық жағдайы туралы шынайы ақпаратты қамтамасыз етіп, қаржы саласындағы сенімділікті арттырады.

Аудиторлық қызмет – ұйымдардың қаржылық есептілігін, ішкі бақылау жүйелерін және операцияларын тәуелсіз бағалау процесі.

Аудитор — бұл қаржылық есептіліктің дұрыстығын, заңдылығын және сәйкестігін тексеретін, бағалайтын және растауды жүзеге асыратын маман. Аудиторлар қаржылық есептіліктің нақты және сенімді болуын қамтамасыз ету үшін тәуелсіз тексерулер жүргізеді.

Қазақстанда аудитордың міндеттері мен құқықтары Қазақстан Республикасының заңдарынаоның ішінде «Аудиторлық қызмет туралы» Заңға негізделеді. Аудиторлар компаниялардың немесе ұйымдардың қаржылық есептілігін тексеріп, есептерде дұрыс емес немесе бұрмаланған ақпараттың бар-жоғын анықтайды. Олар сондай-ақ салықтық, бухгалтерлік және басқа да қаржылық есептілікке қатысты нормативтік талаптардың сақталуын бақылап, қажетті ұсыныстар жасайды [2].

Аудиторлар келесі қызметтерді атқара алады:

1. Қаржылық есептілікті тексеру (бухгалтерлік баланс, пайда мен зиян туралы есеп және т.б.).
2. Ішкі бақылау жүйесінің тиімділігін бағалау.
3. Салықтық есептерді тексеру және салықтық аудит.
4. Қаржылық тәуекелдерді бағалау.
5. Заң бұзушылықтарды анықтау және алдын алу.

Аудитті тәуелсіз аудиториялар немесе ірі аудиторлық компаниялар жүргізеді, бірақ ол мемлекеттік және жеке сектордың барлық ұйымдарында да болуы мүмкін. Аудитордың рөлі ұйымдардың сенімділігі мен ашықтығын қамтамасыз етуде маңызды. Төменде аудитордың негізгі міндеттері, жауапкершілігі, құқықтары және жұмыс тәртібі қарастырылады.

Қаржылық есептілікті тексеру [2]:

Ұйымның қаржылық есептерінің шынайылығы мен дәлдігін бағалау.

Есеп стандарттарына сәйкестігін анықтау (мысалы, Халықаралық қаржылық есеп стандарттары (IFRS) немесе ұлттық стандарттар).

Ішкі бақылау жүйесін бағалау:

Ұйымның ішкі бақылау механизмдерінің тиімділігін тексеру.

Қатерлер мен ақауларды анықтау және оларды түзету бойынша ұсыныстар беру.

Заңдылықты қамтамасыз ету:

Ұйымның қаржылық операцияларының заңнамаға және нормативтік актілерге сәйкестігін тексеру.

Салықтық есептіліктің дұрыстығын бағалау.

Тәуекелдерді басқару:

Ұйымның қаржылық және операциялық тәуекелдерін анықтау және бағалау.

Тәуекелдерді азайту шараларын ұсыну.

Тәуелсіздік пен объективтілік:

Аудитордың қызметін тәуелсіз және бейтарап орындау.

Конфликт қызығушылықтарының болмауын қамтамасыз ету.

Аудитордың Жауапкершілігі

Құқықтық жауапкершілік:

Аудиторлық есептіліктің дәлдігі мен сенімділігі үшін заңдық жауапкершілікке тартылады.

Аудиторлық стандарттарға сәйкес қызмет көрсетпеу салдарынан пайда болған зиянға қатысты жауапкершілік [3].

Кәсіби жауапкершілік:

Аудиторлық этика нормалары мен кәсіби стандарттарды сақтауға міндетті.

Қате немесе бұрыс есептілікке қатысты ақпарат беру кезінде жауапкершілік алу.

Қоғамдық жауапкершілік:

Қоғамның сенімін нығайту және ұйымдардың ашықтығын қамтамасыз ету.

Экономикалық тұрақтылықты қолдау.

Ақпаратқа қол жеткізу құқығы:

Аудиторлар ұйымның қаржылық құжаттары мен есептілігіне толық қол жеткізу құқығына ие.

Қажетті құжаттарды, есептерді және басқа да материалдарды талап ету.

Түсіндіру мен жауап беру құқығы:

Ұйымның басқаруымен, қызметкерлерімен және басқа да мүдделі тараптарымен сұрақтар қою және жауап алу құқығы.

Қажет болған жағдайда, ұйымның басшылығымен кездесулер өткізу.

Кеңес беру құқығы:

Аудиторлар ұйымға ішкі бақылау жүйесін жақсарту, тәуекелдерді басқару және тиімділікті арттыру бойынша ұсыныстар беру құқығына ие.

Аудиторлық қызметті жүзеге асыру кезінде тәуелсіздік пен бейтараптықты сақтау құқығы [2].

Жоспарлау және дайындық:
 Аудиторлық аудиттің мақсатын, көлемін және әдістерін анықтау.
 Ұйымның қызметін, ішкі бақылау жүйесін және қаржылық жағдайын зерттеу.
 Құжаттарды жинау және тексеру:
 Қаржылық құжаттарды, есептерді, келісімшарттарды және басқа да маңызды материалдарды жинау.
 Құжаттардың дұрыстығын, толықтығын және сәйкестігін тексеру.
 Сауалнамалар мен сұхбаттар өткізу:
 Ұйымның қызметкерлерімен сұхбаттар өткізу арқылы ішкі процестерді түсіну.
 Қажет болған жағдайда, сыртқы тараптармен (мысалы, банк қызметкерлерімен) байланысу.
 Анализ және бағалау:
 Жиналған ақпаратты талдау, салыстыру және бағалау.
 Қатерлерді анықтау және олардың ықтимал әсерін бағалау.
 Есеп беру:
 Аудиторлық есепті дайындау, онда аудит нәтижелері, қорытындылар мен ұсыныстар қамтылады.
 Есепті ұйымның басқармасына, акционерлерге немесе басқа да мүдделі тараптарға ұсыну.
 Кері байланыс және түзетулер:
 Ұйымның аудит нәтижелеріне байланысты жауап беруі және қажет болған жағдайда түзетулер енгізуі.
 Аудит процесін жақсарту үшін кері байланыс алу.
 Аудиторлар ұйымдардың қаржылық жағдайын, ішкі бақылау жүйесін және операцияларын тәуелсіз бағалай отырып, олардың сенімділігі мен ашықтығын қамтамасыз етеді. Аудитордың міндеттері мен жауапкершіліктері оның кәсіби этикасы мен құқықтық нормаларға сәйкес жүзеге асырылады. Тәуелсіздік пен объективтілік принциптері аудиторлық қызметтің негізін құрайды, ал нақты тәртіп пен процедуралар аудит процесінің тиімділігін арттыруға [4].
 Аудиторлық қызмет қазіргі экономикада маңызды орын алады. Ол компаниялардың қаржылық есептерінің дұрыстығын тексеріп, ашықтықты қамтамасыз етеді. Қазақстанда бұл қызмет дамып келе жатқандықтан, оның болашақтағы маңызы одан әрі артады деп күтілуде. Аудиторлық қызмет тек қана қаржылық шындықты қамтамасыз етумен қатар, экономиканың тұрақты дамуына ықпал етеді [1].

Әдебиеттер тізімі:

1. Аудит теориясы [Мәтін]: оқу құралы / С.А. Исакова, А.Б. Қалабаева. - Алматы: Эпиграф, 2017. - 304 б. - ISBN 5-9965-728-04-6.
2. Аудит теориясы [Электрондық ресурс]: оқу құралы / С.А. Исакова, А.Б. Қалабаева. - Алматы: Эпиграф, 2017. - 304 б.
3. Салық аудиті [Электрондық ресурс]: электронды оқу құралы / С.А. Исакова, Ғ.Т. Түлеева, Қ.Д. Тұрғанбаев. - Тараз: ЖАТО, 2019. - 53, 1 МБ
4. Қазіргі заманғы аудит [Электрондық ресурс]: оқулық / Коссерат Грэм, Родда Неил. - Алматы: ЖШС РПБК "Дәуір", 2017. - 408 б.

ӘОЖ 338.2(574):336.14

СТРАТЕГИЯЛЫҚ БАСҚАРУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ БЮДЖЕТТЕУДІ ҚОЛДАНУДЫҢ РӨЛІ МЕН ӘДІСТЕРІ

Құдайбергенова С., 6B04111 «Кәсіпкерліктің бухгалтерлік есебі, аудиті және салық салу» білім беру бағдарламасының 4 курс студенті, М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ.,
 kudaibbergenova.22@gmail.com

Есенова М.Ж., «Қаржы және есеп» кафедрасының аға оқытушысы, М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ., meiramkul_taraz@mail.ru

Аңдатпа: Стратегиялық басқару жүйесіндегі бюджеттеуді қолданудың рөлі мен әдістерін зерттеудің мақсаты – стратегиялық басқару құралы ретінде бюджеттеудің рөлін, функцияларын және әдістерін зерттеу, сондай-ақ ұйымның тұрақты дамуын қамтамасыз ету және оның ұзақ мерзімді мақсаттарына қол жеткізу үшін оның тиімділігін арттыру жолдарын анықтау.

Мұндай зерттеулер сыртқы және ішкі ортадағы өзгерістер жағдайында ашықтықты, бақылауды және бейімделуді арттыру үшін бюджеттеуді басқару жүйесіне қалай біріктіруге болатынын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: басқару, бюджеттеу, қаржылық жоспар, бақылау, стратегия, басқару шешімі

Қазіргі нарықтық жағдайда компаниялар олардың тұрақтылығы мен бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз ету үшін қаржылық ресурстарды тиімді басқару қажеттілігімен бетпе-бет келіп отыр. Бұл тұрғыда шешім қабылдау және стратегиялық мақсаттарға жету үшін ақпарат беретін басқарушылық есеп жүйесі ерекше рөл атқарады. Бұл жүйенің негізгі элементтерінің бірі бюджеттеу болып табылады.

Бюджеттеу – бұл стратегиялық мақсаттарды нақты қаржылық және операциялық көрсеткіштерге түрлендіруге мүмкіндік беретін қаржылық қызметті жоспарлау, бақылау және талдау құралы. Ол ресурстарды бөлуге көмектесіп қана қоймайды, сонымен қатар басқарудың барлық деңгейінде тәртіпті, ашықтықты және есептілікті қамтамасыз етеді.

Тақырыптың өзектілігі бюджеттеу компанияларға сыртқы ортадағы өзгерістерге икемді жауап беруге, тәуекелдерді азайтуға және басқару процестерін оңтайландыруға мүмкіндік беретіндігіне байланысты. Басқару есебінің шеңберінде тиімді бюджеттеу жүйесін енгізу ұйымның қаржылық тұрақтылығы мен ұзақ мерзімді табыстылығына қол жеткізудің маңызды шартына айналады.

Бұл зерттеудің мақсаты – басқарушылық есеп жүйесіндегі бюджеттеудің рөлі мен маңыздылығын зерттеу, сондай-ақ оның ресурстарды басқару процестеріне және компанияның өнімділігіне әсерін анықтау болып табылады.

Бюджеттеу кәсіпорынның қаржылық ресурстарын жоспарлауды, бақылауды және басқаруды қамтамасыз ететін басқарушылық есеп жүйесінің маңызды элементі болып табылады. Ол стратегиялық мақсаттарды операциялық қызметпен байланыстыру арқылы бизнестің тұрақтылығын қамтамасыз етуде басты рөл атқарады [1].

Басқару есебі негізделген басқару шешімдерін қабылдау үшін қажетті ақпаратты қамтамасыз етуге бағытталған. Бұл тұрғыда бюджеттеу шығындарды реттеуге көмектесетін құрал болып табылады.

Ұйымның ұзақ мерзімді мақсаттары мен оның күнделікті операциялық қызметі арасындағы байланысты қамтамасыз ететін бюджеттеу стратегиялық басқару жүйесінде негізгі орынды алады. Ол ресурстарды тиімді бөлуге, олардың пайдаланылуын бақылауға және сыртқы және ішкі ортадағы өзгерістер жағдайында компанияның әрекеттерін бейімдеуге мүмкіндік береді.

Бюджеттендірудің стратегиялық менеджменттегі яғни басқарудағы рөлін, сонымен қатар оны пайдаланудың негізгі жолдарын қарастырайық.

Бюджеттендірудің стратегиялық басқарудағы рөлін атап өтейік:

1. Стратегия мен операциялар арасындағы байланыс

Бюджеттеу ұзақ мерзімді стратегиялық мақсаттарды нақты әрекеттерге айналдыруға көмектеседі. Бұған ұйымның өз мақсаттарына қалай қол жеткізетінін егжей-тегжейлі көрсететін қаржылық және операциялық жоспарларды әзірлеу арқылы қол жеткізіледі.

2. Ресурстарды оңтайлы бөлу

Бюджеттеу арқылы басшылық қызметтің қай салалары бірінші кезектегі қаржыландыруды қажет ететінін және қандай ресурстарды қайта бөлуге болатынын анықтайды. Бұл компания үшін ең маңызды аспектілерге күш-жігерді шоғырландыруға мүмкіндік береді.

3. Стратегияның орындалуын бақылау және бақылау

Бюджеттер стратегияның орындалуын бақылау құралы болып табылады. Нақты нәтижелерді жоспарлы көрсеткіштермен жүйелі түрде салыстыру ауытқуларды анықтауға, олардың себептерін талдауға және әрекеттерді түзетуге мүмкіндік береді.

4. Транспаренттілік пен жауапкершілікті арттыру

Бюджеттеу бөлімдер мен қызметкерлер арасында міндеттер мен жауапкершіліктердің нақты бөлінуін қамтамасыз етеді. Әрбір қатысушы өз міндеттерін біледі, бұл ресурстарды тиімсіз пайдалану қаупін азайтады.

5. Басқару шешімдерін қолдау

Бюджет деректерін талдау басшылыққа компанияның ағымдағы жағдайын және болжанатын өзгерістерді ескере отырып негізделген шешімдер қабылдауға көмектеседі.

Сондықтан жоғарыда аталған бюджеттендірудің стратегиялық басқарудағы рөлін атап келе, стратегиялық басқару менеджментінде бюджеттеуді қолдану жолдарына да тоқталып өтейік:

1. Стратегиялық бюджеттеу

Бұл тәсіл компанияның ұзақ мерзімді мақсаттарына бағытталған. Бюджеттер стратегия мен бизнестің негізгі басымдықтарын ескере отырып жасалады, мысалы, жаңа нарықтарға шығу, нарық үлесін арттыру немесе жаңа өнімдерді әзірлеу.

2. Икемді бюджеттеу

Икемділік бюджеттерге нарықтық сұраныстың ауытқуы немесе экономикалық дағдарыстар сияқты сыртқы ортадағы өзгерістерге бейімделуге мүмкіндік береді. Бұл тәсіл тұрақсыз жағдайда жұмыс істейтін компаниялар үшін өте маңызды.

3. Бағдарламалық - мақсатты бюджеттеу

Бұл әдіс стратегиялық мақсаттарға жауап беретін нақты бағдарламалар немесе жобалар негізінде бюджетті құруды қамтиды. Мысалы, бюджет инновациялық дамуға, маркетингтік науқанға немесе цифрландыруға бөлінуі мүмкін.

4. Жауапкершілік орталықтары бойынша бюджеттеу

Бұл тәсілде бюджеттер жекелеген бөлімдер немесе жобалар үшін әзірленеді. Бұл олардың әрқайсысының тиімділігін бақылауға және алынған мәліметтер негізінде стратегияға өзгерістер енгізуге мүмкіндік береді.

5. Жылжымалы бюджеттеу

Бұл әдіс бюджетті жақын кезеңге (мысалы, тоқсан немесе алты айға) жүйелі түрде жаңартуды қамтиды. Ол нарықтық белгісіздік жағдайындағы өзгерістерге тез жауап беруді қажет ететін компаниялар үшін қолайлы.

6. Өнімділікті басқару жүйелерімен интеграция

Бюджеттеу балансталған көрсеткіштер жүйесі сияқты стратегиялық басқару құралдарымен біріктірілген. Бұл стратегияның орындалуын бақылаудың жан-жақты тәсілін қамтамасыз етеді.

Бюджеттеу стратегиялық менеджменттің құрамдас бөлігі болып табылады. Ол ұйымды жоспарлау, бақылау және бейімдеу құралдарымен қамтамасыз етеді, тіпті белгісіздік жағдайында да стратегиялық мақсаттарға жетуге көмектеседі. Максималды тиімділік үшін бизнестің ерекшеліктеріне және сыртқы ортаның динамикасына назар аударып, заманауи бюджеттеу әдістерін қолдану маңызды [2].

Бюджеттеуді кешенді пайдалану компанияның тұрақты дамуына және бәсекеге қабілеттілігін арттыруға ықпал етеді.

Бюджеттеу стратегиялық басқару жүйесінің ажырамас бөлігі болып табылады. Ол ұйымның ұзақ мерзімді мақсаттарын жүзеге асыруға бағытталған ресурстарды жоспарлау, бөлу және бақылау процесі ретінде қызмет етеді [3].

Бюджеттеу ұйымның стратегиялық мақсаттарын орындауға арналған нақты іс-шараларды жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Төменде стратегиялық басқару жүйесінде қолданылатын негізгі бюджеттеу әдістері қарастырылады.

1. Дәстүрлі бюджеттеу.

Дәстүрлі бюджеттеу бұрынғы қаржылық көрсеткіштерге негізделеді және ұйымның тарихи деректерін пайдаланып бюджетті болжайды. Бұл әдіс көбінесе тұрақты ортада тиімді, бірақ ол сыртқы ортаның өзгеруіне икемсіз болуы мүмкін.

Қолдану мысалы ретінде атап өтсек:

- ұзақ мерзімді жоспарға негізделген операциялық шығындарды бөлу;
- бұрынғы жылдардағы кірістер мен шығындарға сүйену арқылы бюджетті анықтау.

2. Нөлдік бюджеттеу.

Нөлдік бюджеттеу әрбір шығынды қайтадан негіздеуді талап етеді, яғни барлық шығындар «нөлден» жоспарланады. Бұл әдіс стратегиялық басқаруда тиімді, өйткені ол қажетсіз шығындарды анықтап, ресурстарды ең маңызды бағыттарға бөлуге мүмкіндік береді.

Қолдану мысалы:

- жаңа жобаларды қаржыландыру кезінде барлық шығындарды қайтадан қарау;
- тек стратегиялық мақсаттарға тікелей әсер ететін шығындарды қолдау.

3. Бағдарламалы-мақсатты бюджеттеу.

Бұл әдіс ресурстарды стратегиялық мақсаттарға жетуге бағытталған нақты бағдарламалар мен жобалар бойынша бөлуге негізделген. Бағдарламалы-мақсатты бюджеттеу ұйымның басты басымдықтарына назар аударуға мүмкіндік береді.

Қолдану мысалы:

- жаңа өнімді дамыту бағдарламаларын қаржыландыру.
- компанияның тұрақты дамуына бағытталған экологиялық жобаларға бюджеттік ресурстар бөлу.

4. Икемді (флексивті) бюджеттеу.

Икемді бюджеттеу ұйымның қызмет көлеміне немесе нарықтағы өзгерістерге бейімделуге мүмкіндік береді. Бұл әдіс әсіресе нарықтық жағдайы тұрақсыз немесе сұранысы құбылмалы ұйымдар үшін пайдалы.

Қолдану мысалы:

-нарықтық сұранысқа қарай өндіріс көлемін арттыру немесе азайту.

-сатылымдардың маусымдық өзгерістеріне сәйкес маркетингтік шығындарды реттеу.

5. Роллинг (айналып отыратын) бюджеттеу

Роллинг бюджеттеу белгілі бір уақыт аралығында (мысалы, әрбір тоқсан немесе жарты жыл сайын) бюджетті жаңартуды қамтиды. Бұл әдіс стратегиялық жоспарларды тұрақты түрде түзетуге және ұйымның ұзақ мерзімді мақсаттарына сәйкес келуін қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Қолдану мысалы:

-әр тоқсан сайын жаңа деректер негізінде бюджет жоспарларын жаңарту.

-жаңа нарықтық тенденцияларға сәйкес шығындар мен кірістерді қайта қарастыру.

Заманауи бюджеттеу әдістері, атап айтқанда, нөлдік, бағдарламалық мақсатты немесе икемді бюджеттеу сияқты қаржылық жоспарлауды қоршаған ортаның өзгеруіне және компанияның ішкі қажеттіліктеріне бейімдеуге мүмкіндік береді. Бюджеттің атқарылуын тұрақты бақылау және ауытқуларды талдау проблемаларды дер кезінде анықтауға, жоспарларды түзетуге және бизнестің қаржылық тұрақтылығын арттыруға көмектеседі. көрсетеді [4].

Осылайша, бюджеттеу басқару шешімдерін қабылдау процесін қолдап қана қоймайды, сонымен қатар ашық, тиімді және нәтижеге бағытталған басқару жүйесін құруға ықпал етеді. Оны дұрыс енгізу және пайдалану компанияға ұзақ мерзімді мақсаттарға жетуге, тәуекелдерді азайтуға және бәсекелестік артықшылықтарды арттыруға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Алданиязов, К.Н. Управленческий учет и анализ: Учебное пособие. Ч. 1. - 2-е изд. - Алматы: NURPRESS, 2014. - 204 с. <http://rmebrk.kz/>
2. Бюджетирование как элемент системы управленческого учета / Загрина И.У. – Санкт-Петербург: Санкт-Петербургский государственный университет промышленных технологий и дизайна, 2019. – 67 с. <http://www.iprbookshop.ru/102900.html>
3. Анализ хозяйственной деятельности по отраслям. Управленческий анализ: учебное пособие / Долматова О.В., Сыроева Е.Н. – Саратов: Ай Пи Эр Медиа, 2019. – 148 с. – <http://www.iprbookshop.ru/79764.html>
4. Басқару және қаржылық талдау [Электрондық ресурс]: Оқу құралы / Жумаксанова К.М., Шманова Н.С., Байбусинова Ж.Д., Айдарханова Т.Д. - Алматы, 2020. - 131 б.

ӨОЖ 657.3

ШЕШІМДЕР ҚАБЫЛДАУДАҒЫ БАСҚАРУ ЕСЕБІНІҢ РӨЛІ

Мақұлбек Е., 2 курс 6В04111 «Кәсіпкерліктегі бухгалтерлік есеп, аудит және салық салу»,

М.Х. Дулати атындағы Тараз университет, Тараз қ., Ertulqam@mail.ru

Баймедетов С.Д., «Қаржы және есеп» кафедрасының аға оқытушысы, М.Х. Дулати атындағы Тараз университет, Тараз қ., baimedetov1973@gmail.com

Аңдатпа: Басқару есебі саласы есеп беру орталықтарының өндірістік қызметі болып табылады, алайда, кәсіпорынның тұрақты шығындары және бірлік үшін өзгермелі шығындар кәсіпорынның экономикалық тиімділігіне әр түрлі әсер етуі мүмкін. Демек, кәсіпорынды тиімді және ұтымды басқару коммерциялық ұйымдарда жүзеге асырылатын бухгалтерлік есеп жүйесіне байланысты. Мақалада шешім қабылдаудағы басқару есебінің маңыздылығы мен ерекшелігі қарастырылған.

Кілт сөздер: басқару есебі, шығындар, шешім қабылдау, сегменттік есеп, бизнес, жоспарлау.

Басқарушылық есеп – шешім қабылдау процесі арқылы басқарушылық қызметті және экономикалық активтерді басқаруды жоспарлау, бақылау және реттеу. Басқарушылық есеп қаржылық, материалдық және еңбек ресурстарын тиімді басқару жүйесіне негізделген.

Басқару есебінің мазмұнын қорытындылай келе, екі топты бөлуге болады: өндірістік ресурстар - бұл экономикалық процестерге және олардың өндірісті басқару циклі бойындағы салдарына біріктірілуі мүмкін объектілер жиынтығы.

Ұйымның және оның бөлімшелерінің шаруашылық қызметі бойынша сомалар мен шығындар, баға белгілеу, бюджеттеу және ішкі есептілік басқару есебінің объектілері болып табылады.

Басқару есебі саласы есеп беру орталықтарының өндірістік қызметі болып табылады (ұйым сегменті), сондықтан Басқару есебі кейде жауапкершілік орталығы есебі немесе ведомстволық есеп деп аталады.

Сегменттік есеп – бұл ұйымның жеке құрылымдық бөлімшелерінің қызметі туралы ақпаратты жинау, көрсету және жалпылау жүйесі.

Сегменттік есеп туралы ақпарат ішкі басқаруда, сегменттік есепті дайындауда, басқарудың әртүрлі деңгейлерінде шығындар мен нәтижелерді басқару жүйесін құру және қабылданған шешімдердің орындалуын бақылау үшін қолданылады.

Басқарушылық бақылау жүйесін ұйымдастырған кезде қалыптастырудың негізі сегменттік жоспарлау болып табылады. Құрылымдық бөлімшелер үшін болжамдар жасау, басқаша айтқанда, сегменттік жоспарлау басқарушылық бақылауды ақпараттық қамтамасыз ету жүйесінің құрамдас бөліктерінің бірі болып табылады. Басқа екі компонент - сегменттік есеп және сегменттік есеп беру.

Ақпараттық қамтамасыз ету – менеджерлер берілген бөлімшелер қызметінің барысын жоспарлау және бақылау үшін пайдаланатын қаржылық және қаржылық емес ақпаратты жүйелі, уақтылы, ауқымды, қарапайым қалыптастыру және қабылдау, сондай-ақ жинау, өңдеу және беру [1].

Бөлімді жоспарлау, есеп жүргізу және есеп беру бас бухгалтердің жұмыс міндеттеріне кіреді. Басқарушылық есеп объектілері кәсіпорынның ақпараттық жүйесінде көрінетін әртүрлі әдістер мен операциялар басқарушылық есепке алу тәсілдері деп аталады. Ол келесі элементтерден тұрады:

- құжаттар;
- түгендеу;
- ағымдағы шоттар - сол кезеңдегі транзакциялардың жалпы сомасына сәйкес тіркелген жиынтық шоттар;
- мөлшерлеу - ресурстардың барлық түрлерін тиімді пайдалануды және шығындарды өнімге айналдырудың тиімді жолдарын іздеуді қамтамасыз ету үшін ең қолайлы нормалар мен стандарттарды есептеудің ғылыми негізделген процесі;
- мотивация - бұл кәсіпорынның мақсаттары мен міндеттерін анықтауға және осы мақсаттарға сәйкес шешім қабылдауға әкелетін өндіріс процесіне қатысушылардың дәлелдерін (мотивациясын) анықтайтын құрал;
- жоспарлау - бұл кәсіпорынды нарықтық жағдайларға сәйкестендіруге бағытталған үздіксіз циклдік процесс;
- шектеу - түгендеу жүйесі мен шығындар параметрлері негізінде материалдық шығындарды бақылаудың бастапқы дәрежесі;
- аналитикалық және басқарушылық есепке алудың бұл элементі нақты сипаттамаларға байланысты оның барлық дерлік компоненттерімен өзара әрекеттеседі. Талдау экономикалық көрсеткіштермен көрсетілген бүкіл кәсіпорынның да, жекелеген бөлімшелердің де өндірістік қызметін қамтиды;
- бақылау - кәсіпорын қызметін алдын ала белгіленген міндеттерді орындауға бағыттау арқылы туындайтын ауытқуларды анықтау және жою мақсатында жоспарлау және талдау процесін аяқтау процесі;
- бағалау - бұл бүкіл шешім қабылдау жүйесін түпкілікті талдау процесі.

Бизнесті басқару процесі көптеген функциялардан тұрады. Функциялардың түрлері жоспарлау және болжау; ұйымдастыру, ұйымдастырушылық-өкімдік қызмет, Бақылау және іріктеу. Әрбір функция ақпаратты құру процестерімен және басқару объектісіне әсер ететін әдістермен сипатталады [2].

Басқару қызметі әрқашан басқару мақсаттарына жетуге бағытталған. Басқару функциясы жоспарлау арқылы жасалады, болжау функциясы функция шеңберінде қалыптасады. Осылайша, жоспарлау және болжау функциясы басқару жүйесінде артықшылық болып табылады.

Нарықтық жағдайда кәсіпорынның экономикалық қызметіне, өндірістің экономикалық тиімділігіне, зиянсыздығына, рентабельділігіне талдау жасалады, атап айтқанда:

- баға және сұраныс;
- өнімді өндіру және сату көлемі;
- бизнестің тұрақты шығындары;

- өнім бірлігіне есептелген айнымалы шығындардың арақатынасы шешуші әсер ететінін көрсетеді.

Алайда, кәсіпорынның тұрақты шығындары және бірлік үшін өзгермелі шығындар кәсіпорынның экономикалық тиімділігіне әр түрлі әсер етуі мүмкін. Демек, кәсіпорынды тиімді және ұтымды басқару коммерциялық ұйымдарда жүзеге асырылатын бухгалтерлік есеп жүйесіне байланысты.

Біріншіден, біз мемлекеттік органдарда қолданылатын бухгалтерлік есеп жүйесі қолайлы екендігімен келісе аламыз. Демек, бүгінгі күнге дейін мемлекеттік органдар қабылдаған бухгалтерлік есеп нысандарына жүгінбей, коммерциялық субъектілерді басқару туралы дәйекті шешімдер қабылдау үшін бұл басқарушылық есеп жүйесі бойынша бизнес-субъектінің басшылығы көрсеткен тәртіппен жүзеге асырылуы керек.

Бухгалтер ақпарат беретін бірыңғай аппараттың қызметкері ретінде қарастырылды. Олар басқарушылық шешімдер қабылдауға өте сирек қатысады. Бірақ нарыққа бағытталған бизнесте бухгалтерлер өздерінің жауапкершілік аймағының өсуін сезінді және басқару есебі ат қызметіне өте жақын деп саналды.

Барлығымыз білетіндей, қолданыстағы тұжырымдамаға сәйкес Басқару есебі - бұл Бухгалтерлік есеп құрамындағы жедел және экономикалық талдау элементтерін, сондай-ақ ресурстық талдаудың синтезделген нәтижесін, мысалы, болашақ оқиғаларды болжауды қамтитын сапалы жаңа құбылыс.

Басқарушылық есеп нарықтық қатынастардың құрылымында және оларды реттеу механизмінде маңызды рөл атқарады. Бұл нарықтық қатынастардың ажырамас бөлігі, сонымен қатар экономикалық саясатты жүзеге асырудың маңызды құралы. Сондықтан бүгінгі күні бақсы есептеулердің табиғатын, олардың функционалдық сипаттамаларын тереңірек түсініп, олардың арасындағы кәсіпорынды тиімді шамандандыру мүдделеріне толық жауап беретін әдістерді ашуы керек.

Осыған сүйене отырып, біз өндірісті басқару жүйесіндегі басқару есебінің рөлі ең алдымен «басқару шешімдерін құру» мәселесін шешумен анықталады деп болжаймыз, бірақ бұл үшін өндірісті басқаруда бір уақытта жақсы жағдайға ие болу үшін екі мақаланы бір уақытта түсіну қажет:

Бірінші мақала басшылықтың келесі элементтерінен тұрады [3]:

а) мәселені анықтау (ақпарат жинау, басқаруды жалпылау, жоспар дайындау, шешім қабылдау, яғни басқаша айтқанда, мұның бәрі инновациялық көмекті білдіреді);

ә) қойылған сұрақтардың іске асырылуына басшылық жасау (ұйымдастыру, деректермен алмасу, дәйексөздер жасау, кәсіпорын қызметінің бағыты бойынша консультация беру, яғни, басқаша айтқанда, бірінші бағыттың алғашқы екі элементін біртұтас тұтастыққа үйлестіру, екіншіден - бағыныштыларды оқыту және тәрбиелеу);

б) нәтижелерді өлшеу (бақылау, бағалау).

Екінші бап басқарушылық есептің техникалық аспектілеріне, дәлірек айтсақ, күрделі (күрделі салымдар) шығындардың сметасын жасауға және олардың өтелуін анықтауға, болжамды жоспарлар (нормалар) жасауға, тауарлық-материалдық қорларды сақтауға және т. б. Тандалған әрекет балама бюджетті құруға арналған нұсқаулық болып табылады. Болжам-бұл басшылық қабылдаған әртүрлі шешімдерді жүзеге асырудың қаржылық жоспары. Сметалар бойынша ақша қаражаттарының түсімдері мен қайтарылуы, сатудан түскен кірістер мен шығыстар ескеріледі. Болжамдар ұйымның болашақ нәтижелері мен ниеттерін қарқынды, ұжымдық, бірыңғай құжатта көрсетеді. Бұл құжат түпкілікті қаржылық бағалау деп аталады және кірістер мен шығыстар, ақша қаражаттарының қозғалысы және баланстық есеп айырысулар туралы есептерден тұрады. Бағалау кезінде ұйымның әр бөлігі өзі белгілеген шешімдерді жүзеге асырудағы басшылықтың рөлі туралы хабардар болғаны жөн.

Кәсіпорын қызметінің нәтижелерін талдау оның басшыларының қаржылық жағдайын бағалау және кейіннен Стратегиялық жоспарлау үшін қажет. Сонымен қатар, мұндай кәсіпорынның қызметін талдау нәтижелері инвесторларға, несие берушілерге, аудиторларға және басқа да мүдделі тараптарға қажет. Алайда, нарықтық экономика жағдайында кәсіпорындардың қызметін объективті бағалау тек микро деңгейде ғана емес, сонымен бірге олар жалпы ел экономикасының бөлігі болып табылатын кәсіпорындар болғандықтан да маңызды екенін атап өткен жөн [4].

1-қадам. Кәсіпорын қызметінің негізгі көрсеткіштерін талдау, мысалы: сату көлемі, сатудан түскен пайда, шығындар және тарату шығындары. Бұл көрсеткіштер компанияның ағымдағы кезеңдегі бухгалтерлік балансында көрсетілген. Бухгалтерия қызметкерлері кәсіпорынның бухгалтерлік балансын дайындауға жауапты. Содан кейін кәсіпорынның дебиторлық берешегі мен қарыздық міндеттемелерін талдау қажет. Ол үшін дебиторлық берешек пен мерзімі өткен дебиторлық берешек сомаларын салыстырып, олардың өсу дәрежесін анықтауыңыз керек.

2-қадам. Кәсіпорынның ағымдағы өндірістік қызметін бағалау. Мұны істеу үшін кәсіпорынның кірістілік көрсеткішін есептеу керек, бұл сатудан түскен пайда ақшалай шығындардың бір бірлігіне қанша түсетінін көрсетеді. Кәсіпорынның рентабельділігі сатудан түскен пайданың сатылған өнімнің өзіндік құнына қатынасы ретінде есептеледі. Негізгі бизнестің кірістілігі пайызбен көрсетіледі.

3-қадам. Компанияның акционерлік капитал құрылымын талдау. Ол үшін меншікті капиталдың келесі бөліктерін бағалау қажет: жарғылық капитал, қосымша капитал, резервтік капитал, әлеуметтік қор, мақсатты қаржыландыру және кірістер. Осы көрсеткіштерді талдауға арналған мәліметтер компанияның есепті кезеңдегі бухгалтерлік балансынан алынуы мүмкін. Кәсіпорынның меншікті капиталының құрылымын бағалау нәтижесінде компанияның өндірістік қызметке қанша меншікті капитал бөлетіні туралы қорытынды жасауға болады.

4-қадам. Кәсіпорын ресурстарын пайдалану тиімділігін талдау. Ол үшін компанияның негізгі құралдары мен материалдық емес активтерін пайдалану тиімділігін бағалау қажет. Негізгі құралдарға мыналар жатады: ғимараттар, құрылыстар, көлік құралдары, жабдықтар және т.б. Кәсіпорынның материалдық емес активтері: авторлық құқықтар, бағдарламалар, патенттер, лицензиялар, тауар белгілері және т.б.

5-қадам. Кәсіпорынның өндірістік қызметінің ағымдағы жағдайына әсер ететін факторлар мен себептерді анықтау. Содан кейін кәсіпорынның өндірістік қызметінің тиімділігін арттыру мақсатында резервтерді анықтау және жұмылдыру бойынша басқарушылық шешімдерді дайындау және негіздеу.

Кәсіпкерлікті сауықтырудағы жаңа бағдарламаны іске асырудың негізгі бағыттары мен тетіктері мыналар болып табылады:

- нормативтік-құқықтық базаны жетілдіру;
- шағын кәсіпкерлікті қолдаудағы қаржы-несиені дамыту;
- инфрақұрылымды дамыту және ақпараттық қамтамасыз ету;
- шағын кәсіпкерлік субъектілерін насихаттауды қамтамасыз ету.

Кәсіпкерліктің қажетті кәсіби дағдылары мен ілімдерін үйретуге байланысты осы мақаланың міндетіне төмендегілер жатады:

- кәсіпкерлік қызметті ұйымдастыру формалары мен шарттарын, қағидаларын айқындау;
- кәсіпкерліктегі бірқалыпты қызметті қамтамасыз етуші, барлық ресурстарды жоспарлаудың оңтайлы нұсқаларын анықтау;
- кәсіпкердің шаруашылықтық қызметіне талдау жасау;
- шаруашылықтық қызметтің кәсіпкерлік тәуекелділігін бағалауды анықтау;
- кәсіпкерліктегі персоналды басқаруды зерттеу;
- кәсіпкер қызметті жоспарлау, қаржыландыру және оның қызметін талдау мен тиімділігін бағалауды жүргізу;
- кәсіпкерліктің теориялық-әдіснамалық негіздерін игеру, теориялық мәліметке сүйене отырып, өзіндік білімді қалыптастыру.

Әдебиеттер тізімі:

1. ҚР Азаматтық кодексі (жалпы бөлімі), қр 17.07.2015 № 333 өзгерістермен.
2. ҚР Кәсіпкерлік кодексі, 29.10.2015 ж 375-ст
3. Атаниязов Ж., Бекбусинова Г.К., Кайыргалиева М.Г. Бизнес құнын бағалау. Оқу құралы – Алматы, 2017.
4. Мүсіров Ғ.М., Бұхарбаев Ш.М., Калденова Г.С. Ақша, несие, банктер. Оқу құралы. – Ақтөбе: С. Бәйішев Ақтөбе университетінің РББ, 2017. – 388 б.

КӘСІПКЕРЛІКТІ МЕМЛЕКЕТТІК ҚОЛДАУ ЖҮЙЕСІ ЖӘНЕ ШАҒЫН БИЗНЕС СЕКТОРЫН ДАМУДЫҢ ҚАЗІРГІ ЖАЙ-КҮЙІ

Мақұлбекова А., 6B04111 «Кәсіпкерліктің бухгалтерлік есебі, аудиті және салық салу» білім беру бағдарламасының 4 курс студенті, М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ., makulbekova@mail.ru

Есенова М.Ж., «Қаржы және есеп» кафедрасының аға оқытушысы, М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ., meiramkul_taraz@mail.ru

Аңдатпа: Мақалада Қазақстандағы шағын бизнесті дамытудың қазіргі тенденциялары қарастырылды. Халықаралық тәжірибе көрсеткендей, мемлекеттік қолдау шараларынсыз шағын бизнес банкроттыққа ұшырайды, өйткені олар барлық нарықтық өзгерістер мен күйзелістерге өте осал. Сонымен бірге шағын кәсіпкерлік экономикалық салада тұрақтандыру қызметін атқарады, бәсекелестік ортаны құруға және қолдауға мүмкіндік береді және оның барлық қатысушыларының кәсіпкерлік қызметке тең қол жеткізуін қамтамасыз етеді.

Қазіргі жағдайда біздің елімізде шағын және орта бизнесті дамытуға барынша оңтайлы жағдай жасау үшін экономикалық және әкімшілік шаралардың барлық кешенін пайдалану қажет.

Кілт сөздер: шағын бизнес, кәсіпкерлік, жалпы ішкі өнім, кәсіпкерлік субъект, бизнес.

Кәсіпкерлік мемлекеттің және оның аймақтарының экономикалық тұрақтылығын қамтамасыз етуде, сондай-ақ мемлекеттің әлеуметтік және ғылыми-техникалық саласын дамытуда маңызды рөл атқарады. Бұл сала халықты қажетті тауарлармен қамтамасыз етіп, жұмыс орындарын ашуда.

Цифрлық технологияларды енгізу және пайдалану бизнестің бәсекеге қабілеттілігінің негізгі факторларының біріне айналуға және электрондық коммерция мен қаржылық технологиялар секторларының дамуына күшті серпін алды. Пандемияға байланысты физикалық өзара әрекеттесу шектеулеріне негізделген цифрлық технологиялардың даму тенденциясы қоғам мен бизнестің көптеген салаларын цифрландыру үдерісін жеделдетті. Қашықтан бірлесіп жұмыс істеу пішімдері біртіндеп жаңа стандартқа айналуға.

Қазақстанның жаңа даму моделін қалыптастыру жағдайында негізгі басымдықтардың бірі ашық және өзін-өзі қамтамасыз ететін нарықтық экономиканы құру болып табылады, мұнда ШОБ-ты дамыту негізгі драйверлердің бірі болуы тиіс. Ресми статистикаға сүйенсек, соңғы 5 жылда Қазақстанда ШОБ үлесінің жалпы ішкі өнімдегі тұрақты өсімі байқалады.

Алайда, белгілі болғандай, бұл салада әлі де шешімін күткен мәселелер жетерлік. Бұл салада шешімін күткен мәселелер туралы ҚазАқпарат агенттігінің материалынан көрініс тауып келеді.

Жаһандық тенденциялардың әсері, Ковид-19 пандемиясының жаңа індетіне қарсы тұру қарқыны, «қайғылы қаңтардың» сабақтары және олардың салдарын жою ұзақ мерзімді ландшафт пен кәсіпкерлікті дамытудың ерекшеліктерін және сәйкесінше ШОБ дамыту жөніндегі мемлекеттік саясаттың басымдықтарын айқындап берді.

Ұлттық экономика министрлігінің мәліметінше, 2019-2023 жылдар аралығында қазақстандық шағын және орта бизнестің экономикаға қатысуы 4,7 пайыздық тармаққа, яғни 31,7 пайыздан 36,4 пайызға дейін өсті. Ал 2023 жылы жұмыспен қамтылған қызметкерлердің жалпы саны 23,8%-ға өсіп, 4,2 млн адамға жетті.

Ағымдағы жылдың 1 қазанындағы жағдай бойынша тіркелген ШОБ субъектілерінің жалпы саны 2,2 млн. құрады, оның 99,9%-ы шағын кәсіпкерлік субъектілері, қалған 0,1%-ы орта кәсіпкерлік субъектілері. Кәсіпкерлік белсенділік деңгейі 89,7%, бұл тіркелгендер санынан жұмыс істеп тұрған кәсіпкерлік субъектілерінің үлесін құрайды [1].

Бұл ретте орта кәсіпкерлік субъектілерінің белсенділігі шағын кәсіпкерлікке қарағанда 6,7 пайыздық тармаққа жоғары. Кәсіпкерлік субъектілерінің санаттары бойынша жалпы өңірлік өнімдегі шағын кәсіпкерлік субъектілерінің жалпы қосылған құнының үлесі 29,6%-ды, ал орта кәсіпкерлік субъектілерінікі 6,8%-ды құрады. Динамика бойынша 2019 жылдан бастап шағын кәсіпкерлік субъектілерінің үлесінің өсімі 4,1 пайыздық тармақты, ал орташа – 0,2 пайыздық тармақты құрады.

Мемлекет басшысы атап өткендей, таңдалған бағыттың қозғаушы күші отандық кәсіпкерлік болуы тиіс. Экономиканың бұл сегменті еліміздің дамуына қосқан үлесін дәйекті түрде арттырып келеді. Соңғы 5 жылда жұмыс істеп тұрған шағын және орта бизнес субъектілерінің саны 46,5%-ға өсті. Бұл өсім, ең алдымен, жеке кәсіпкерлердің бір жарым есеге артуы есебінен болды. Ал орта бизнес субъектілерінің саны небәрі 11,6%-ға өсті.

Қазіргі уақытта жұмыс істеп тұрған ШОБ субъектілерінің жалпы санында тек 0,2%-ы ғана орта кәсіпкерлік субъектілері, ал қалған 99,8%-ы шағын кәсіпкерлік субъектілері болып табылады. Сонымен бірге, 2022 жылғы деректер бойынша ШОБ субъектілерінің ең үлкен үлесі немесе 35%-ы сауда саласында жұмыс істейді. ШОБ субъектілері шығарған өнім көлемі бес жыл ішінде екі еседен астам өсті.

Бұл сала 4 миллионнан астам адамды, яғни нақты әрбір екінші дерлік (43,6%) экономикалық белсенді қазақстандықты жұмыспен қамтамасыз етіп отыр. Осы өсімнің арқасында еліміздің ішкі жалпы өніміндегі шағын және орта бизнестің үлесі ағымдағы жылдың бірінші жартыжылдығында 2022 жылмен салыстырғанда 28-ден 36,4 пайызға дейін өсті.

Қазіргі әлемнің жетекші елдерінің тәжірибесі кез - келген ұлттық экономикада жоғары дамыған және тиімді шағын кәсіпкерлік секторының қажеттілігін айқын дәлелдеп отыр. Демек, Қазақстанның экономикалық серпілісіне экономиканың осы секторын тиісті түрде дамытпай жету мүмкін емес, өйткені дәл осы элемент экономикалық және әлеуметтік дамуды тура мағынада сүйреп апарды.

Мемлекет өз кезегінде кәсіпкерлік ортада бастамаларды жүзеге асыру үшін қолайлы жағдай жасап, елдің бәсекеге қабілеттілігі мен ғылыми-техникалық әлеуетін арттыру үшін әлеуеті жоғары жастар мен әйелдерге өз қолдауын көрсетуі тиіс.

Қазақстан экономикасының стратегиялық міндеттері отандық жоғары технологиялық өндірісті дамыту, бәсекеге қабілетті өнім алуға бағытталған жаңа ақпараттық технологияларды дамыту және дамыту және өнеркәсіптік, ғылыми және ұлттық экономиканы сақтау және дамыту арқылы ұлттық экономикалық қауіпсіздік мүдделерін қамтамасыз ету болып табылады, республиканың техникалық әлеуеті [2].

Әлемдік тәжірибе көрсеткендей, мемлекет серпінді және тұрақты дамуды қаласа, ол өзінің әлеуметтік-экономикалық бағдарламаларында парасатты болуы керек. Орта бизнесті ынталандыратын жаңа шарларды қосу керек. Қазіргі дамыған елдерде ШОБ жалпы өндірістің 40%-дан 90%-ға дейінгі үлесін құрайды. Сондықтан бұл мемлекеттердің үкіметтерінің осы саланы қолдауға басымдық беруі заңды.

Негізінде қазақстандық ШОБ жаһандық трендтерге сәйкес дамуда, бірақ олардың экономикадағы үлесі жаһандық критерийлерден айтарлықтай ерекшеленеді.

Шағын кәсіпкерлік – тұрақты азаматтық қоғамның негізі, оның дамуына барлық қазақстандықтардың әл-ауқаты тікелей байланысты. Қазіргі күрделі жағдайда тұрақтандырушы рөлін атқара алатын шағын кәсіпкерлік болып табылады, сондықтан қоғам мен мемлекеттің тиісті назарына сенуге құқылы [3].

Шағын кәсіпкерлік халық көпшілігінің экономикалық белсенділігіне қолдау көрсете отырып, үлкен әлеуметтік рөл атқарып қана қоймай, бюджетке қомақты салық түсімдерін де қамтамасыз етеді.

Алдыңғы қатарлы шетелдік тәжірибелердің халықаралық үрдісі көрсеткендей, ШОБ дамытудың дұрыс ойластырылған саясаты кедейшіліктен шығу және бейресми экономиканы қысқарту жолы болып табылады. Бизнесті дамыту үшін маңызды формалды институционалдық жағдайларды салыстырмалы талдау Қазақстан Республикасында бейімделу үшін мүмкін болатын шешімдерді анықтауға мүмкіндік береді [4].

Экономикалық байлық өсіп, табысы орташадан төмен дамушы елден жоғары ортадан жоғарыға дейін дамушы елге ауысқан сайын, басты назар ШОБ-тың тұрақты экономикалық дамуға, экономиканы әртараптандыруға, экспорттың өсуіне, инновацияларға және шығармашылыққа қатысуына аударылады.

Қазақстан Республикасындағы 2015-2020 жылдар аралығындағы шағын және орта кәсіпкерліктің даму жағдайының серпіні келесі көрсеткіштерде көрсетілген оң нәтижелерді көрсетеді:

- ШОБ өнімі 2 еседен астам өсті және номиналды мәнде 33,6 трлн теңгеге жетті;
- ШОБ субъектілерінің Қазақстан Республикасының жалпы ішкі өніміне қосқан үлесі көрсетілген кезеңде 13 трлн теңгеге өсіп, номиналды мәнде 23,2 трлн теңгеге жетті;
- ЖІӨ-дегі ШОБ үлесі 7,9%-ға өсіп, 32,8%-ға жетті;
- ШОБ субъектілерінің жалпы саны 9%-ға өсіп, 1,36 млн. субъектіге жетті;
- ШОБ саласында жұмыспен қамтылғандардың жалпы саны 9%-ға өсіп, 3,5 млн адамға жетті.

Сонымен қатар, азаматты мемлекеттік мүдделер орталығына қоятын ел дамуының жаңа моделі мемлекет, халық және бизнес өмірінің барлық құрамдас бөліктерін үздіксіз өзгертуді талап етеді.

Бүгінде шағын және орта бизнес Қазақстан экономикасының елеулі бөлігін құрайды. 2023 жылғы жағдай бойынша елдің ЖІӨ-дегі ШОБ үлесі шамамен 33% құрайды, бұл энергетикалық емес сектор үшін маңызды көрсеткіш. Шағын бизнес экономикалық белсенді халықтың 40%-ға жуығын жұмыспен қамтамасыз етеді [5].

Қазақстандық шағын кәсіпкерлік секторының ерекшеліктері:

- ШОБ субъектілерінің негізгі шоғырлануы сауда, қызмет көрсету және ауыл шаруашылығы салаларында.
- Өңірлерде теңгерімсіздік бар: шағын кәсіпкерліктің ең белсенді дамуы ірі қалаларда: Нұр-Сұлтан, Алматы, Шымкентте байқалады. Өңірлерде қаржыға қолжетімділіктің жеткіліксіздігі, цифрландыру деңгейінің төмендігі және сыртқы нарыққа шығудағы қиындықтар сияқты кедергілер бар.

Соңғы жылдары Қазақстан Үкіметі шағын және орта бизнесті дамыту тетіктерін белсенді түрде енгізуде. Мемлекеттік көмектің негізгі бағыттары қаржылық, әкімшілік, білім беру және инфрақұрылымдық қолдауды қамтиды.

1. Қаржылық қолдау.

«Бизнестің жол картасы 2025» бағдарламасы. Кәсіпкерлер үшін несиелер бойынша пайыздық мөлшерлемелерді субсидиялауға, гранттар беруге және несиелерді кепілдендіруге бағытталған ең ірі құралдардың бірі. «Даму» қоры - жаңадан бастаған кәсіпкерлерді қолдайтын, инновациялық жобаларды қаржыландырып, несиелерге кепілдік беретін ШОБ дамыту мемлекеттік қоры. Шағын кәсіпкерлік субъектілері үшін жеңілдетілген салық режимдері қарастырылған, бұл кәсіпорындарға қаржылық жүктемені азайтады..

2. Инфрақұрылымдық қолдау.

- Қолжетімді кеңселер мен өндіріс орындары қамтамасыз етілген индустриялық аймақтар мен бизнес-инкубаторларды құру.
- Бизнес жобаларды жүзеге асыруда кеңес беретін және қолдау көрсететін өңірлік кәсіпкерлік орталықтарын дамыту.

3. Білім беру бағдарламалары.

- Atameken Academy платформасы арқылы кәсіпкерлерге арналған курстар мен тренингтер
- Бизнес идеяларды дамыту, менеджмент және маркетинг бойынша шеберлік сабақтарын өткізу.

4. Әкімшілік көмек.

- Тіркеу процедураларын жеңілдету үшін eGov.kz электронды үкімет порталы сияқты цифрлық қызметтерді дамыту.
- Лицензиялар мен рұқсаттарды алуды жеңілдету.

2024 жылы Қазақстандағы шағын бизнес тұрақты қиындықтарға қарамастан оң динамика көрсетіп отыр. Ұлттық статистикалық бюроның мәліметі бойынша, белсенді ШОБ субъектілерінің саны 1,6 миллионнан асты, бұл кәсіпкерлік белсенділіктің жоғары деңгейін көрсетеді.

Қазақстан экономикасындағы шағын кәсіпкерліктің рөлін күшейту үшін мыналар қажет:

- Жеңілдікті несиелеу бағдарламаларын, әсіресе ауылдық аймақтарды кеңейту.
- Кәсіпкерлік құзыреттілігін арттыру үшін білім беру бастамаларын жетілдіруді жалғастыру.
- Әкімшілік кедергілерді азайту және бизнес пен мемлекеттік органдардың өзара іс-қимылының ашықтығын арттыру.
- Технологиялық стартаптарды қолдау арқылы инновациялық бизнес үлесін арттыру.

Еліміздің әлеуметтік-экономикалық өсу әлеуеті жоғары әйелдер мен жастар кәсіпкерлігін дамытуға ерекше назар аудару қажет [5].

Қазақстандағы шағын бизнес тұрақты экономикалық дамудың қозғаушы күші болып табылады. Белсенді мемлекеттік қолдаудың және заманауи тәсілдерді енгізудің арқасында ШОБ секторы дамуын жалғастыруда, бұл азаматтардың әл-ауқатын жақсартуға және елдің әлемдік нарықтағы ұстанымын нығайтуға негіз жасайды.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрлігі Статистика комитетінің 2021- 2023 жж. статистикалық мәліметтері.
2. Қазақстан Республикасында шағын және орта кәсіпкерлікті дамытудың 2030 жылға дейінгі тұжырымдамасын бекіту туралы. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2022 жылғы 27 сәуірдегі № 250 қаулысы. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2200000250>
3. Тулепов А. Малый и средний бизнес как основа среднего класса в Казахстане: монография. - Алматы: Экономика, 2020. - 194 с.
4. АО «Фонд развития предпринимательства «Даму». Отчет о состоянии развития малого и среднего бизнеса в Казахстане // www.damu.kz.
5. Абжанова Д.Ш. Практические аспекты совершенствования поддержки малого и среднего бизнеса // Вестник КарГУ. Серия Экономическая. - 2020. - № 3. - С. 83-89.

ВЛИЯНИЕ МЕХАНИЗМОВ ФИНАНСОВЫХ РЫНКОВ НА МИРОВУЮ ЭКОНОМИКУ

Мартынова А., студентка 4 курса ОП 6В04117 «Финансы», Таразский университет имени М.Х. Дулати, г.Тараз, martynovaalino4ka@yandex.kz

Рябова Н.Н., магистр экономики, старший преподаватель кафедры «Финансы и учет», Таразский университет имени М.Х. Дулати, г.Тараз, nadya_999@mail.ru

Аннотация: В статье рассматривается влияние механизмов финансовых рынков на мировую экономику.

Ключевые слова: финансовые рынки, ликвидность, управление рисками, экономический рост, кризис, глобальная экономика.

Финансовый рынок действует на основании экономического механизма. Основными его элементами являются спрос, предложение и цена. К функциям финансового рынка относятся: - перераспределительная – мобилизует и распределяет свободные денежные средства; - ценовая - формирует рыночные цены на финансовые инструменты и услуги; - посредническая - устанавливает связь между продавцом и покупателем финансовых активов через посредников финансовых организаций [1].

Финансовые рынки являются неотъемлемой частью мировой экономики, обеспечивая перераспределение ресурсов, управление рисками и доступ к ликвидности. Они состоят из различных сегментов, таких как рынки капитала, валютные рынки (Форекс), рынки деривативов и кредитные рынки [2]. Каждый из этих сегментов играет важную роль в поддержании экономического роста и стабильности. Например, рынки капитала, включая акции и облигации, предоставляют долгосрочное финансирование и способствуют распределению капитала. Валютные рынки обеспечивают конвертируемость валют и поддерживают международную торговлю и инвестиции, в то время как рынки деривативов позволяют участникам хеджировать риски и управлять волатильностью активов. Кредитные рынки обеспечивают доступ к финансированию как для бизнеса, так и для потребителей, поддерживая спрос на капитал и предложение финансовых ресурсов. Рассмотрим индикаторы мировых финансовых рынков в 2023 году [3].

Таблица 1.

Основные индикаторы мировых финансовых рынков в 2023 году

Показатели	Сумма	Изменение в % (год к году)
Объем рынка акций	\$96 трлн.	+7%
Объем рынка облигаций	\$133 трлн.	+3%
Форекс-объем торгов	\$6,6 трлн. в день	+5%
Объем рынка деривативов	\$640 трлн.	+4%
Объем кредитного рынка	\$89 трлн.	+2%

Анализ показывает, что в 2023 году основные индикаторы мировых финансовых рынков продемонстрировали умеренный рост. Согласно данным, объем рынка акций составил \$96 трлн, что на 7% больше, чем в предыдущем году. Это указывает на восстановление экономики и повышенный интерес инвесторов к акциям. Объем рынка облигаций увеличился до \$133 трлн (+3%), что свидетельствует о стабильности долговых инструментов. Форекс-объем торгов достиг \$6,6 трлн в день, увеличившись на 5%, что обусловлено ростом международной торговли и инвестиций. Объем рынка деривативов составил \$640 трлн, увеличившись на 4%, что связано с повышенной активностью в управлении рисками. Объем кредитного рынка достиг \$89 трлн, что на 2% больше по сравнению с предыдущим годом, отражая стабильный рост кредитования.

Таким образом, основные индикаторы мировых финансовых рынков в 2023 году продемонстрировали стабильный рост, отражая позитивные тенденции в восстановлении мировой экономики.

Таблица 2.

Влияние финансовых кризисов на мировую экономику

Год кризиса	Название	Ущерб для мировой экономики (\$ трлн)	Продолжительность (лет)	Причины кризиса
1997г	Азиатский финансовый кризис	1,5	2	Валютные спекуляции, недостаток резервов
2008г	Глобальный финансовый кризис	22	5	Пузырь на рынке недвижимости и кредитные риски
2020г	Пандемия COVID-19	10	1,5	Ограничение экономической активности

Несмотря на положительные аспекты, связанные с развитием финансовых рынков, существует также значительный риск финансовой нестабильности, связанный с их функционированием [4].

Современные финансовые рынки обладают значительным влиянием на глобальную экономику, однако их функционирование сопровождается определенными рисками, включая вероятность возникновения финансовой нестабильности. Это особенно ярко продемонстрировали кризисы, такие как азиатский финансовый кризис 1997 года, глобальный финансовый кризис 2008 года и кризис, вызванный пандемией COVID-19 в 2020 году. Эти события выявили уязвимость мировой экономики перед системными угрозами.

Азиатский финансовый кризис 1997 года обернулся убытками в размере \$1,5 трлн, а его последствия ощущались в течение двух лет. Среди ключевых факторов, приведших к этому кризису, можно выделить спекулятивные операции с валютой и недостаточность резервов для стабилизации национальных экономик [5]. Многие страны региона столкнулись с резким оттоком капитала, обвалом валютных курсов и серьезным экономическим спадом.

Глобальный финансовый кризис 2008 года стал одним из самых разрушительных за последние десятилетия, нанеся мировой экономике ущерб в размере \$22 трлн. Его продолжительность составила около пяти лет, и он был вызван перегревом рынка недвижимости, а также чрезмерным использованием ипотечных деривативов и высокими кредитными рисками. Массовые банкротства, резкое снижение инвестиций и рост безработицы – лишь часть последствий этого кризиса, которые охватили практически все страны мира [6].

Кризис, вызванный пандемией COVID-19 в 2020 году, нанес мировой экономике ущерб в \$10 трлн, но длился сравнительно недолго – всего около полутора лет. Благодаря своевременным мерам экономической поддержки со стороны правительств и центральных банков удалось избежать долгосрочных негативных последствий. Быстрое введение фискальных стимулов и использование цифровых технологий сыграли важную роль в восстановлении экономики. Тем не менее, пандемия выявила слабые стороны глобальной экономической системы, такие как уязвимость малых и средних предприятий и зависимость от международных цепочек поставок.

Кроме традиционных угроз, финансовые рынки сталкиваются с новыми вызовами, включая стремительное развитие криптовалют и цифровых активов. Эти инструменты, несмотря на их потенциал для повышения доходности и диверсификации портфелей, несут риски, связанные с волатильностью, отсутствием единых стандартов регулирования и киберугрозами [6].

В совокупности финансовые рынки оказывают как позитивное, так и негативное воздействие на мировую экономику. Их эффективное регулирование, постоянный мониторинг и использование инновационных технологий управления рисками играют ключевую роль в минимизации потенциальных угроз и повышении устойчивости глобальной экономики.

Перспективы дальнейших исследований включают изучение взаимосвязи различных финансовых механизмов, их влияние на макроэкономическую стабильность, а также разработку новых методов управления рисками. Особое внимание следует уделить разработке глобальных стандартов регулирования, учету климатических рисков и изучению роли финтех в модернизации мировых финансовых систем.

Список литературы:

1. Чистопольская Е.В. Финансовые рынки: рынок ценных бумаг. Учебное пособие/ Е.В. Чистопольская – Саратов. Изд.-во – 2018.с 258.
2. Попов В.В. «Финансовые рынки и мировая экономика». Санкт-Петербург, 2021.
3. Мишкин Ф. «Экономика денег, банковского дела и финансовых рынков». Москва, 2018.
4. Стиглиц Д. «Реформа глобальных финансов: путь к устойчивому росту». Лондон, 2019.
5. Всемирный банк. «Отчет о состоянии мировой экономики», 2023 г.
6. Международный валютный фонд. «Финансовые показатели глобальных рынков», 2023 г.

ӨОЖ 336.71

ВАЛЮТАЛЫҚ ОПЕРАЦИЯЛАР ЖӘНЕ КОММЕРЦИЯЛЫҚ БАНКТЕРДЕГІ ВАЛЮТАЛЫҚ ТӘУЕКЕЛДЕРДІ БАСҚАРУ

Мұхит Н., 6B04117 «Қаржы» мамандығының 4 курс студенті, М.Х. Дулати атындағы
Тараз университеті, Тараз қ., nurayatmukhit@gmail.com

Муратова Д.Б., э.ғ.к., доцент, М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ.,
muratova_diana77@mail.ru

Аңдатпа: Мақалада коммерциялық банктердің валюталық операцияларды жүзеге асыруы және осы процестегі валюталық тәуекелдерді басқару мәселелері жан-жақты қарастырылады. Валюталық операциялар халықаралық қаржы жүйесінің маңызды құралы, олар елдер арасындағы сауданы дамытуға, капитал ағымын қамтамасыз етуге және банктердің халықаралық деңгейде қызмет етуіне ықпал етеді. Сонымен қатар, мұндай операциялар валюта бағамдарының тұрақсыздығына байланысты тәуекелдерді тудырады. Зерттеуде валюталық тәуекелдердің негізгі түрлері, оның ішінде экономикалық, операциялық және трансляциялық тәуекелдер қарастырылған. Авторлар тәуекелдерді басқару әдістеріне ерекше назар аударады, оның ішінде хеджирлеу құралдары, валюталық позицияларды теңгеру, форвардтық және своп келісімшарттарын қолдану сияқты тәсілдер талданған. Бұл әдістер банктерге шығындарды азайтуға, табыстылықты арттыруға және қаржылық тұрақтылықты қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: валюталық операциялар, коммерциялық банктер, валюталық тәуекелдер, Қазақстан Ұлттық Банкі.

Валюталық операциялар коммерциялық банктердің халықаралық нарықтағы қызметінің маңызды бөлігі болып табылады. Олар валюталарды сатып алу, сату, айырбастау, халықаралық төлемдерді жүзеге асыру және валюталық шоттарды басқару секілді қызметтерді қамтиды. Бұл операциялар әлемдік сауда мен инвестицияның дамуына ықпал етіп, ел экономикасын жаһандық қаржы жүйесіне біріктіруге мүмкіндік береді. Дегенмен, валюталық операциялар барысында банктер валюталық тәуекелдерге тап болады. Бұл тәуекелдер валюта бағамдарының ауытқуына байланысты шығындарға әкелуі мүмкін, сондықтан оларды тиімді басқару коммерциялық банктер үшін басты міндеттердің бірі болып саналады.

Валюталық тәуекелдер бірнеше түрге бөлінеді: экономикалық, операциялық және трансляциялық. Экономикалық тәуекел валюта бағамдарының ұзақ мерзімді өзгеруінен туындайды және ол компаниялардың халықаралық бәсекеге қабілеттілігі мен қаржылық көрсеткіштеріне тікелей әсер етеді. Операциялық тәуекел банктік транзакциялар кезінде, мысалы, техникалық ақаулар немесе процедуралық қателіктер салдарынан шығындарға әкелуі мүмкін. Ал трансляциялық тәуекел банктің валюталық активтері мен пассивтерінің қайта есептелу кезінде пайда болатын шығындармен байланысты. Бұл тәуекелдер банктің қаржылық тұрақтылығы мен табыстылығына айтарлықтай әсер етеді [1].

Коммерциялық банктер валюталық тәуекелдерді басқару үшін түрлі стратегиялар мен қаржылық құралдарды қолданады. Ең кең таралған әдістердің бірі – хеджирлеу. Хеджирлеу валюталық операцияларды тәуекелден қорғау үшін арнайы қаржы құралдарын пайдаланады. Мысалы, форвардтық келісімшарттар белгілі бір уақыттан кейін белгіленген бағам бойынша валютаны сатып алу немесе сату мүмкіндігін береді, бұл валюта бағамдарының ауытқуларынан қорғануға мүмкіндік береді. Опциндар – бұл тағы бір тиімді құрал, ол келісімшарт иесіне валютаны белгіленген бағам бойынша сатып алу немесе сату құқығын береді, бірақ міндеттемесін жүктемейді.

Сонымен қатар, своп келісімдері банктерге валюталарды уақытша айырбастау арқылы өтімділікті қамтамасыз етуге және валюталық тәуекелдерді азайтуға көмектеседі [2].

Банктер сондай-ақ валюталық позицияларды теңгеру әдісін қолданады. Бұл әдіс валюталық активтер мен пассивтер арасындағы теңгерімді сақтауға бағытталған. Ашық валюталық позициялар валюта бағамдарының өзгеруінен шығынға ұшырау қаупін тудырады, сондықтан банктер осы позицияларды жою немесе минимумға дейін азайту арқылы тәуекелдерді төмендетеді. Бұдан басқа, банктер валюта портфелін әртараптандыру арқылы тәуекелдерді басқаруға тырысады. Бір ғана валютаға тәуелділікті азайту тәуекелдерді төмендетуге және қаржылық тұрақтылықты сақтауға мүмкіндік береді [3].

Валюталық тәуекелдерді тиімді басқару банктердің ғана емес, жалпы экономиканың тұрақтылығына да оң әсерін тигізеді. Мысалы, тұрақты валюталық саясат және тәуекелдерді азайту стратегиялары халықаралық инвесторлардың сенімін арттырып, капитал ағымын ынталандырады. Сонымен қатар, банктердің қаржылық тұрақтылығы клиенттерге сенімді қаржылық қызмет көрсетуге мүмкіндік береді, бұл олардың беделін нығайтып, нарықтағы бәсекеге қабілеттілігін арттырады. Валюталық тәуекелдерді тиімді басқару нәтижесінде банктер шығындарды азайтып, қосымша табыс табуға жағдай жасайды.

Әлемдік тәжірибеде валюталық тәуекелдерді басқару бойынша озық стратегиялар қолданылуда. Мысалы, Еуропалық Одақтағы банктер тәуекелдерді басқару үшін деривативтерді кеңінен қолданады, ал АҚШ банктері күрделі алгоритмдер мен аналитикалық модельдерді пайдаланып, тәуекелдерді алдын ала бағалайды. Бұл әдістер банктерге тек тәуекелдерді азайтып қана қоймай, қаржылық нәтижелерді жақсартуға мүмкіндік береді.

Қазіргі уақытта Қазақстанның банктік секторында да валюталық тәуекелдерді басқаруға ерекше көңіл бөлінуде. Қазақстанның қаржы нарығы сыртқы экономикалық жағдайларға тәуелді болғандықтан, ұлттық банктер валюта бағамдарының ауытқуларына жиі тап болады. Осыған байланысты, валюталық тәуекелдерді басқару Қазақстандағы банктердің қаржылық тұрақтылығын қамтамасыз етуге маңызды рөл атқарады. Банктер тәуекелдерді басқарудың заманауи әдістерін енгізіп, халықаралық стандарттарға сәйкес жұмыс істеуге ұмтылуда.

Кесте 1.

Қазақстандық банктердегі валюталық операциялары, 2023 жыл

Банк	Валюталық операциялар көлемі (млн USD)	Транзакциялар саны	Транзакцияның орташа сомасы (USD)
Halyk Bank	1,296.4	27,850	46,525
Kaspi Bank	698.3	15,850	44,000
BCC Bank	690.1	14,500	47,242
Jusan Bank	507.2	11,000	46,118
Forte Bank	565.4	12,600	44,845
Eurasian Bank	415.9	8,750	47,366
Дереккөз: талдау Мұхит Нұрайт тарапынан құрастырылған, Қазақстан Ұлттық Банкінің статистикалық деректері (www.nationalbank.kz) негізінде.			

Жоғарыда келтірілген кесте қазақстандық банктердің 2023 жылғы валюталық операцияларының көлемін көрсетеді және елдегі банк секторының жай-күйінің индикаторы ретінде қызмет етеді.

Валюталық операциялар көлемі 1,296.4 миллиард долларды құрайтын Қазақстан Халық Банкі көшбасшы орында тұр. Бұл оның қаржы жүйесіне айтарлықтай әсерін және клиенттердің жоғары сенімділігін көрсетеді. Көптеген транзакциялар (27,850) банктің валюталық операцияларға белсенді қатысуын растайды, бұл оның жеке тұлғалар үшін де, бизнес үшін де әртүрлі қызметтерді ұсына алатындығын көрсетеді. 46,525 долларлық транзакцияның жоғары орташа сомасы банктің халықаралық саудаға және ірі инвестицияларға байланысты мәмілелерге белсенді қатысатынын көрсетеді, бұл әсіресе жаһандану және Қазақстан экономикасының халықаралық қаржы нарықтарына өсіп келе жатқан интеграциясы жағдайында маңызды.

Kaspi Bank операциялар көлемі 698.3 миллион долларды құрайтын екінші орында. Оның 15,900 транзакцияны қамтамасыз ету қабілеті клиенттерге қол жетімді қызметтердің әртүрлілігін көрсетеді, бұл оның нарықтағы позициясын нығайтады. Өсіп келе жатқан бәсекелестік жағдайында бұл банк клиенттерге цифрлық платформалары арқылы валюталық операцияларды жүргізу үшін заманауи шешімдерді ұсына отырып, жоғары динамизм мен бейімделгіштікті көрсетеді.

ЦентрКредит Банкі, 690.1 миллион долларлық операциялары бар, сонымен қатар өз клиенттеріне валюталық қызметтердің кең спектрін ұсына отырып, валюталық операцияларда белсенділік көрсетеді. Бұл оған бәсекеге қабілетті болуға және клиенттерге сенімді қызмет көрсетуге мүмкіндік береді.

507.2 миллион долларлық операциялары бар Jusan Bank сонымен қатар валюта нарығында өсуді көрсетеді, бұл оның сыртқы экономикалық қызмет пен валюталық бақылау қызметтері саласындағы белсенді кеңейту стратегиясын растайды. Өз кезегінде, 565.4 миллион долларлық Форте Банк валюта нарығында да белсенді жұмыс істейді, бұл оның валюталық қызметтерге сұраныстың артуы жағдайында үлкен ойыншылармен бәсекелесу қабілетін көрсетеді.

Еуразиялық Банк 415.9 миллион долларлық операциялар көлеміне ие бола отырып, валюталық операциялар нарығында өзінің белсенділігін көрсетеді. Жалпы, бұл деректер қазақстандық банктердің қаржылық тұрақтылықты қамтамасыз етудегі және халықаралық нарық жағдайларына бейімделудегі маңыздылығын көрсетеді [4].

Қорытындылай келе, валюталық операциялар коммерциялық банктер үшін өте маңызды және күрделі қызмет түрі болып табылады. Олар экономиканың түрлі салаларымен тығыз байланыста болғандықтан, сыртқы және ішкі факторлардан туындайтын тәуекелдерді басқару үдерісі банк жүйесінің тұрақтылығын сақтауда шешуші рөл атқарады. Банктер валюталық тәуекелдерді басқару үшін әртүрлі қаржылық құралдарды пайдаланады. Бұл әдістер қаржылық нарықтың күрделілігін ескере отырып, банктерге валюталық өзгерістердің ықтимал теріс әсерлерін алдын алуға және қорғануға мүмкіндік береді.

Қазақстанда соңғы жылдары валюталық операциялар мен валюталық тәуекелдерді басқаруға қатысты тиісті шаралар қабылданып, нарықтың тұрақтылығы сақталуда. Ұлттық банк пен коммерциялық банктердің бірлескен жұмысы мен тиімді саясаты еліміздің қаржы жүйесінің сенімділігін арттырып, халықаралық қаржы нарықтарында бәсекеге қабілеттілікті жоғарылатуға ықпал етті. Қазақстанның валюталық резервтері жоғары деңгейде сақталып, ұлттық валютаның тұрақтылығы қамтамасыз етілуде, бұл өз кезегінде экономикалық дамуға қолайлы жағдай туғызады.

Дегенмен, валюталық тәуекелдерді басқару – бұл үздіксіз процесс. Банктерге тәуекелдерді басқарудың жаңа тәсілдерін енгізу, халықаралық тәжірибелерді қолдану және қаржылық құралдардың тиімділігін арттыру қажет. Қазіргі уақытта Қазақстандағы банктер мен қаржы ұйымдарының валюталық тәуекелдерді басқаруда қолданатын әдістер мен стратегиялары халықаралық стандарттарға сәйкес келеді. Бұл бағыттағы жұмыс әлі де жетілдірілуде, бірақ ол банктердің қаржылық тұрақтылығын сақтап, ел экономикасының дамуына оң әсерін тигізуге бағытталған.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкі ресми сайты: <http://www.nationalbank.kz>
2. Қазақстан қор биржасы (KASE) ресми сайты – <https://kase.kz>
3. Халықаралық валюта қоры (IMF) есебі – <https://www.imf.org>
4. Forbes Kazakhstan – <https://forbes.kz>

ӘОЖ 336.225

ЗАҢДЫ ТҰЛҒАЛАРДЫ НЕСИЕЛЕНДІРУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Сұлтанов Б., 6В041117 «Қаржы» мамандығының 4 курс студенті М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ., sultanov04b@icloud.com

Джунусова Д.А., э.ғ.к., доцент, М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ.

Аңдатпа. Мақалада заңды тұлғаларды несиелендіру процесінің ерекшеліктері, оның ішінде несиелердің мақсатты бағыты, компаниялардың төлем қабілеттілігін егжей-тегжейлі бағалау, сондай-ақ кепілдік талаптары ашылған. Корпоративтік несиелердің әртүрлі түрлері, олардың шарттары, мөлшері мен шарттары қарастырылады. Қаражаттың пайдаланылуын банктік бақылаудың рөліне және осы саланы реттейтін заңнамалық талаптарға ерекше назар аударылады. Материалда бизнесті дамыту үшін несиелендірудің маңыздылығына тоқталып, қаржы институттарымен тиімді өзара әрекеттесу бойынша ұсыныстар беріледі.

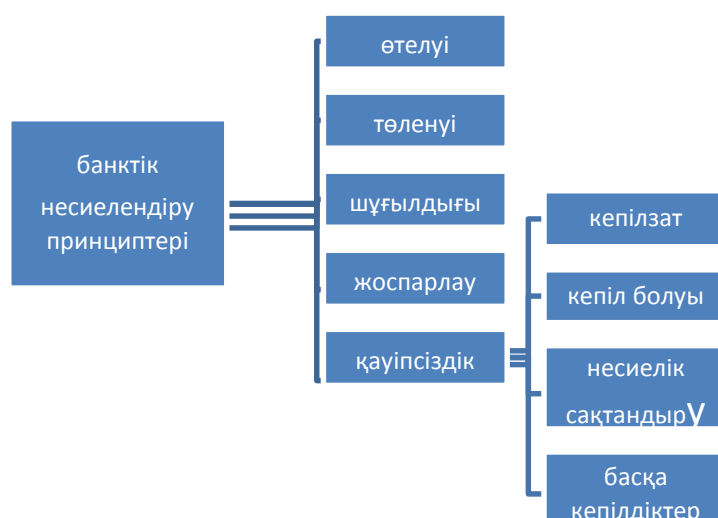
Кілт сөздер: банк, заңды тұлғалар, несие, қаржы жүйесі, бизнес.

Заңды тұлғаларды несиелендіру – ағымдағы қызметті қаржыландыру, құрал-жабдықтарды сатып алу, инвестициялық жобаларды жүзеге асыру немесе өндірісті кеңейту сияқты бизнес мәселелерін шешу үшін компанияларға қарыз қаражатын беру процесі. Қаржыландырудың бұл нысаны өте күрделі, өйткені ол компанияның несиелік қабілетін мұқият бағалауды, кепілді қамтамасыз етуді және несиелік келісімнің талаптарын сақтауды талап етеді [1].

Банктер мен қаржы институттары қарыз алушының қаржылық есептілігін, айналым активтерін, міндеттемелерін және бизнес-жоспарларын талдауға ерекше көңіл бөледі. Маңызды құрамдас бөлігі қарыз қаражатының мақсатты пайдаланылуын бақылау болып табылады, бұл несие беруші үшін тәуекелдерді азайтады.

Бұл мақаланың мақсаты заңды тұлғаларды несиелеудің негізгі ерекшеліктерін, оның ішінде тіркеу тәртібін, қарыз алушыларға қойылатын талаптарды және кәсіпорындарда болуы мүмкін қаржылық құралдарды зерттеу болып табылады. Несиелеу процесіне әсер ететін заңнамалық және экономикалық аспектілерге ерекше назар аударылады.

Несие – қаржының маңызды категорияларының бірі. Несиенің көмегімен өнім өндіру мен өткізуді дамытуда немесе жеке және заңды тұлғалардың қаражатын қамтамасыз етуде және жұмылдыруда материалдық ресурстар қайта бөлінеді. Несие өндіріс процестерінің үздіксіздігіне және кәсіпорын өнімдерін өткізуге әсер етеді және ұдайы өндірісті жақсартуға көмектеседі.

Сурет 1. Заңды тұлғаларды несиелеудің принциптері [2]

Корпоративтік несиелендіру – бұл банктердің немесе басқа қаржы институттарының компанияларға бизнес мақсаттарын жүзеге асыру үшін қарыз қаражаттарын беру процесі. Несиелеудің бұл түрінің басты ерекшелігі оның мақсатты бағыттылығы болып табылады: қаражат айналым қаражатын толықтыру, активтерді сатып алу немесе инвестициялық жобаларды жүзеге асыру сияқты нақты міндеттерге беріледі. Банктер қарыз алушының қаржылық есептілігін, активтерінің өтімділігін және іскерлік беделін талдай отырып, оның несиелік қабілетіне мұқият баға береді [3].

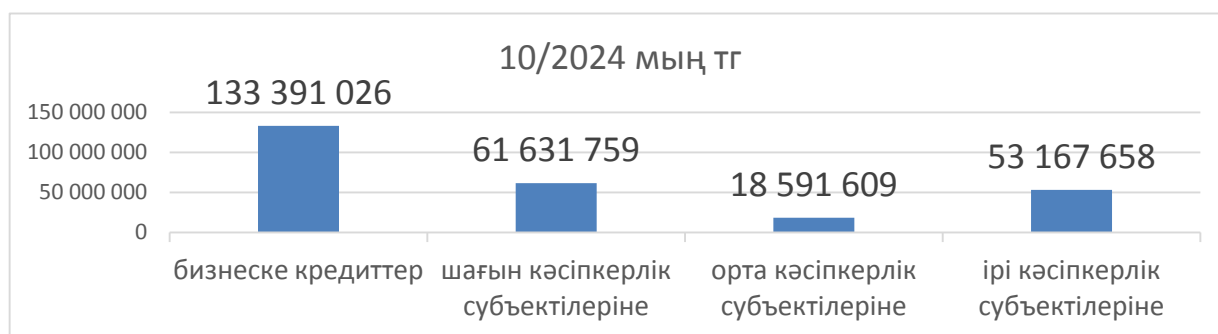
Несиені қамтамасыз етуге үлкен көңіл бөлінеді: кепіл ретінде жылжымайтын мүлік, құрал-жабдықтар, тауарлар немесе кепілдіктер алынуы мүмкін. Несие шарттары несие көлеміне, мерзіміне және тәуекел деңгейіне байланысты өзгереді. Қаржының мақсатты жұмсалуды және шарттық міндеттемелердің сақталуын қамтамасыз ететін банктік бақылаудың рөлі де маңызды. Мұндай несиелендіру бизнесті дамытуға, экономикалық белсенділікті және инвестициялық тартымдылықты ынталандыруға ықпал етеді.

Заңды тұлғаларға несие берудің қосалқы принциптері бар:

- толықтық, одан кейін несиелік бизнес қоршаған ортаның жағдайын ескеруі керек; экономикалық және саяси жағдайлар; несие берушінің де, қарыз алушының да қаржылық мүмкіндіктері;
- рентабельділік, ең аз несиелік салымдармен несиелік операциялардың ең жоғары тиімділігіне қол жеткізуді сипаттайды;
- мақсаттылық банктің негізгі қарыз сомасын өтеуін және несие бойынша пайыздарды төлеуін қамтамасыз ететін нақты жоба бойынша клиенттерге ақша беруін білдіреді.

Кесте 1.

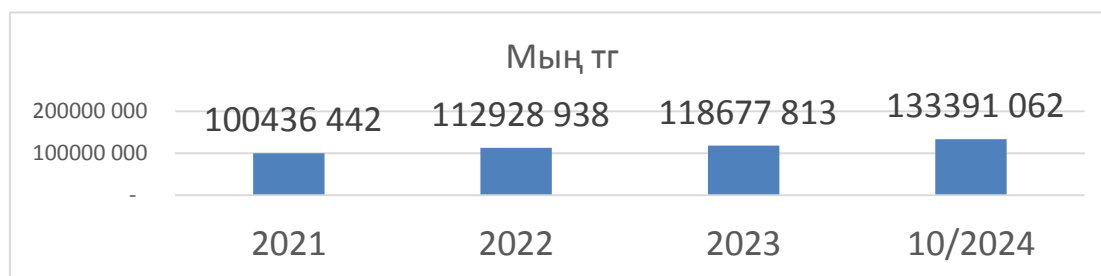
Банк секторындағы заңды тұлғаларды несиелеу көлемі 2024 жыл [4].

2024 жылдың қазан айындағы деректер бойынша бизнеске берілген несиенің жалпы көлемі 133,4 млрд теңгені құрап, оның ішінде шағын кәсіпкерлік 46,2% (61,6 млрд теңге), орта кәсіпкерлік 13,9% (18,6 млрд теңге), ал ірі кәсіпкерлік 39,9% (53,2 млрд теңге) үлесін алды. Шағын кәсіпкерлікті несиелендірудің жоғары үлесі экономикалық әртараптандыру мен жұмыс орындарын құруды ынталандыруға бағытталғанын көрсетеді, ал ірі кәсіпорындарға берілген несиелер экономиканың тұрақтылығы мен ірі жобаларды қаржыландыру үшін маңызды. ы. Орта бизнеске аз несие бөлінуі бұл сектордың даму мүмкіндіктерін шектеп, қосымша қолдау қажеттілігін көрсетеді.

Кесте 2.

Банк секторының заңды тұлғаларды несиелеуі 2021-2024 жылдар бойынша [4].

Бұл диаграммада 2021 жылдан 2024 жылдың қазанына дейінгі бизнеске берілген несиелер көлемінің өсім динамикасы мың теңге есебінде көрсетілген. 2021 жылы бизнеске бөлінген несие көлемі 100,4 млрд теңге болған, ал 2022 жылы бұл көрсеткіш 12,4%-ға өсіп, 112,9 млрд теңгеге жетті. Бұл өсім экономикалық белсенділіктің артып, шағын және орта бизнеске деген қаржыландыру қажеттілігінің күшейгенін білдіреді.

2023 жылы несие көлемі 5,1%-ға өсіп, 118,7 млрд теңгені құрады. Бұл кезеңде өсім қарқыны сәл баяуласа да, несиелендіру көлемі артып, экономиканың тұрақты қаржыландырумен қолдау тапқанын көрсетеді.

2024 жылдың қазан айында несиелендіру көлемі 133,4 млрд теңгеге жетіп, 2023 жылмен салыстырғанда тағы да 12,4%-ға өсті. Бұл қаржылық қолдаудың күшейгенін, экономиканың даму мүмкіндіктерін кеңейтуге және бизнесті белсенді түрде қолдауға бағытталғанын көрсетеді. Бизнеске несиелендіру көлемінің жыл сайынғы өсуі экономикалық өсімге оң ықпал етіп, кәсіпорындарға тұрақтылық пен даму үшін қажетті қаржы көздерін қамтамасыз етеді. Сонымен қатар, бұл үрдіс бизнес секторының экономикадағы рөлін нығайтып, экономикалық әртараптандыруға мүмкіндік береді.

Заңды тұлғаларды несиелендірудің негізгі ерекшелігі – бизнестің әртүрлі сегменттеріне бағытталған арнайы бағдарламалардың болуы. Шағын және орта кәсіпкерлікті қолдау үшін жеңілдікті шарттар қарастырылып, олардың қаржыландыруға қолжетімділігін арттыру мақсатында төмен пайыздық мөлшерлемелер ұсынылады. Ірі кәсіпорындарға, керісінше, инфрақұрылымдық және өнеркәсіптік жобаларды іске асыруға қажетті ірі көлемді несиелер беріледі. Бұл шаралар бизнес-секторды әртараптандыруға, экономиканың тұрақтылығын арттыруға және жұмыссыздық деңгейін төмендетуге мүмкіндік береді.

2021 жылдан 2024 жылдың қазан айына дейінгі кезеңде заңды тұлғаларға берілген несиелер көлемі тұрақты өсті. 2021 жылы несиелердің жалпы көлемі 100,4 млрд теңгені құрады. 2022 жылы бұл көрсеткіш 12,4 пайызға өсіп, 112,9 миллиард теңгеге жетті. 2023 жылы өсу қарқыны

бәсеңдегенімен, несиелік көлемі 5,1%-ға өсіп, 118,7 млрд теңгені құрады. Ал 2024 жылдың қазан айында бизнесті несиелендіру көлемі 12,4%-ға өсіп, 133,4 млрд теңгеге жетті. Бұл деректер корпоративтік несиелендірудің тұрақты өсіп, экономиканы несиелендірудің нығайып келе жатқанын көрсетеді. Бизнеске берілетін несиелік көлемінің артуы кәсіпорындарға жаңа мүмкіндіктер ашып қана қоймай, ел экономикасына оң әсерін тигізуде. Шағын кәсіпкерлікті қолдауға берілген несиелер кәсіпкерлікті несиелендірудің жалпы көлемінің 46,2%-ын (61,6 млрд теңге) құрайды, бұл экономиканы әртараптандырудағы шағын кәсіпкерліктің рөлін күшейтеді. Несиелік 13,9%-ы (18,6 млрд теңге) орта бизнеске, 39,9%-ы (53,2 млрд теңге) ірі кәсіпкерлік субъектілеріне берілді. Бұл сандар шағын және орта бизнесті қолдау саясатының маңыздылығын және ірі бизнес тұрақтылықты сақтау үшін қажетті қаржылық қолдауды алатынын көрсетеді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Альпиева, Ж., Қуанышова, А. (2021). "Қазақстандағы заңды тұлғаларды несиелендірудің экономикаға әсері". Экономика және қаржы журналы, 4(3), 47-53.
2. Наурызбаева, С., & Оспанов, Қ. (2021). "ҚР экономикасын дамытудағы заңды тұлғаларды несиелендірудің рөлі"
3. Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі. (2024). Қазақстан экономикасына арналған несиелік саясаттың негізгі бағыттары.
4. ҚР-ның Ұлттық банкінің сайтты: <https://nationalbank.kz/kz/news/loans-to-economy-from-second-tier-banks/rubrics/1840>

УДК 330.322

АНАЛИЗ СОСТОЯНИЯ РЫНКА ТРУДА ЖАМБЫЛСКОЙ ОБЛАСТИ

Узденова Э., студентка 2 курса образовательной программы 6В04111 «Бухгалтерский учет, аудит и налогообложение предпринимательства»,
Таразский университет имени М.Х. Дулати

Тулеева Г.Т., магистр учета и аудита, старший преподаватель кафедры «Финансы и учет»,
Таразский университет имени М.Х. Дулати, tuleyeva.77@mail.ru

Аннотация: В данной статье выявлено состояние и показатели занятости населения Жамбылской области. На сегодняшний день эта тема особенно актуальна, так как происходит снижение доли занятых в сферах промышленного и сельского хозяйства. В данной работе указано общее состояние рынка труда, причины и показатели занятости. Исходя из этого выведены программы по поддержке занятости населения Жамбылской области.

Ключевые слова: рынок труда, индикаторы рынка труда, рабочая сила, занятость населения, индикаторы рынка труда, государственные программы поддержки занятости.

Рынок труда, который является одним из основных компонентов экономики любого государства, всегда является одной из наиболее актуальных отраслей. Многочисленные исследования, проведенные казахстанскими и зарубежными учеными и экспертами, уделяют большое внимание изучению элементов рынка труда. Важность рынка труда заключается в его влиянии на занятость, заработную плату и уровень жизни населения, а также в его способности повышать производительность, привлекать инвестиции и способствовать экономическому росту.

Сегодня рынок труда в Казахстане слабо развит и сталкивается с рядом трудностей, которые существенно отличают его от других развитых стран. Негативную роль в развитии рынка труда сыграла реструктуризация социально-политической системы страны, а также ограниченность финансовых и инвестиционных ресурсов и отсутствие опыта институционализации рыночных изменений в ходе реформ [1].

В результате этих условий современный рынок труда Казахстана характеризуется высокой долей неформальной и нелегальной занятости безработных граждан, низким уровнем социального обеспечения, повышенной долей людей, которые не могут найти работу по своей профессии, низким уровнем мобильности и другими проблемами. Эти факторы негативно влияют на занятость и уровень жизни людей [2].

Кроме того, пандемия COVID-19 оказала значительное влияние на ситуацию на рынке труда страны. Это привело к сокращению производства, увеличению числа безработных и общим экономическим трудностям. Однако правительство приняло радикальные меры по поддержке экономики и занятости с целью постепенного восстановления ситуации на рынке труда. Внедрены

программы поддержки работодателей и работников, активно продвигаются государственные программы создания новых рабочих мест и развития отдельных отраслей экономики.

Однако улучшение ситуации на рынке труда требует больших усилий. Экономические и социальные реформы должны способствовать созданию благоприятного делового климата и привлечению инвестиций, а также повышению квалификации и повышению квалификации работников. Это поможет улучшить доступ к трудоустройству, повысить заработную плату, снизить долю неформальной занятости и улучшить качество жизни граждан.

Глядя на рынок труда Жамбылской области, можно сделать вывод, что регион имеет большой потенциал для развития экономики, инфраструктуры и туризма. Промышленность и сельское хозяйство являются основными отраслями рынка труда Жамбылской области [3].

- промышленность вносит значительный вклад в валовой выпуск региона, составляя 23,8%. Это говорит о том, что производственные секторы играют важную роль в экономике;
- сельское хозяйство также является значимой сферой, вкладывая 20,2% в валовой выпуск региона;
- транспорт и связь – 16,6%;
- строительство – 6,5% и др.

Таблица 1.

Индикаторы рынка труда Жамбылской области

№	Показатели	2021г	2022г	2023г	Темп роста, %
1	Рабочая сила, чел.	533,0	532,5	529,5	99,3
2	Занятое население, чел.	507,0	507,0	503,8	99,4
	в том числе молодежь (15-28 лет)	143,5	146,9	164,8	114,8
3	Наемные работники, чел.	326,6	330,1	332,6	101,8
4	Самостоятельно занятые работники, чел.	180,4	176,9	171,2	94,9
5	Безработное население, чел.	26,0	25,4	25,7	98,8
6	Среднемесячная заработная плата, тг	105420	127043	156840	148,8

В таблице 1 отражены основные индикаторы рынка труда Жамбылской области. Анализируя вышеуказанные данные таблицы, важно отметить, что количество рабочей силы в 2023 году сократилось до 529,5 тыс. человек, что на 0,7% меньше, чем в 2021 году. Однако количество занятого населения сократилось незначительно-только на 0,6% по сравнению с 2021 годом и составило 503,8 тыс. человек. Кроме того, отмечается заметный рост количества молодежи в возрасте от 15 до 28 лет, занятой на рынке труда. В 2023 году их количество составило 164,8 тыс. человек, что на 14,8% больше, чем в 2021 году. Это положительная динамика указывает на активное участие молодых людей в экономике области.

Также стоит отметить, что количество наёмных работников в 2023 году увеличилось на 1,8% и достигло отметки в 332,6 тыс. человек. Этот показатель свидетельствует о росте формальной занятости и, возможно, укреплении социальной защищённости населения.

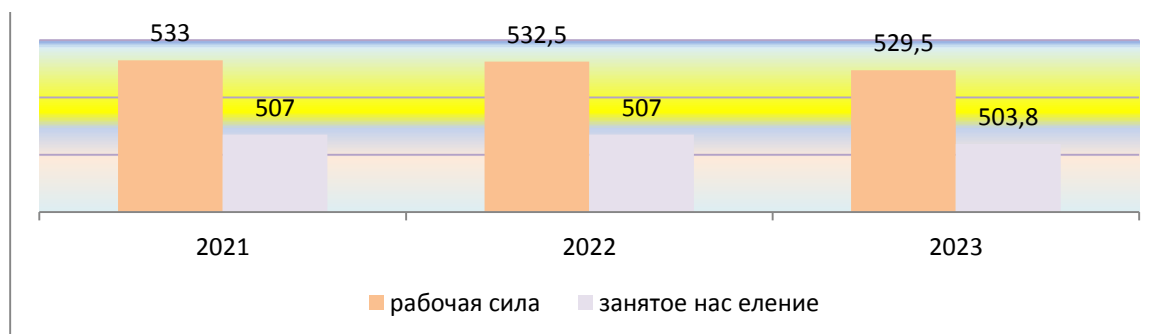

Рисунок 1. Численность рабочей силы и занятого населения на рынке труда Жамбылской области

Состав и структуру занятых в экономике Жамбылской области в 2023 году проанализируем в таблице 2.

Таблица 2.

Состав и структура занятого населения в Жамбылской области

№	Показатели	2023 г	
		чел	%
1	Занято в экономике, всего	164,8	100,0
2	Сельское хозяйство	52,2	31,7
3	Промышленность	10,0	6,1
4	Строительство	10,3	6,3
5	Оптовая и розничная торговля	25,0	15,2
6	Транспорт и складирование	8,0	4,9
7	Услуги по проживанию и питанию	2,0	1,2
8	Информация и связь	1,3	0,8
9	Финансовая и страховая деятельность	1,7	1,0
10	Образование	20,2	12,3
11	Здравоохранение	8,0	4,9
12	Прочие виды	26,1	15,8

Анализируя полученные данные можно отметить, что в общей структуре занятых в экономике Жамбылской области в 2023 году наибольший удельный вес занимают занятые в сельском хозяйстве – 31,7%, прочих видах деятельности – 15,8%, оптовой и розничной торговле – 15,2%, образовании – 12,3%, по 6% приходится на занятых строительстве и промышленности.

В 2023 году было проведено масштабное обновление и модернизация медицинской инфраструктуры в Жамбылской области. Общее количество выделенных средств на здравоохранение составило 11,2 млрд. тенге, из которых значительная часть была направлена на реабилитацию инвалидов. В результате этих мер была улучшена доступность медицинских услуг и повышено качество оказания медицинской помощи населению региона [4].

После анализа основных элементов рынка труда и выявления пробелов в регулировании этих процессов были предложены рекомендации по оптимизации процесса трудоустройства и борьбе с безработицей с учетом действий местных властей, а именно:

1. Содействовать развитию малых и средних предприятий. Это создало бы новые рабочие места, повысило бы конкурентоспособность рынка труда и сократило бы число безработных.
2. Развитие образовательной инфраструктуры. Современные специальности быстро меняются, поэтому необходимо создать систему непрерывного образования, чтобы люди могли переподготовиться и адаптироваться к современным условиям.
3. Изучить потребности рынка труда. Необходимо регулярно проводить исследования, чтобы понять, какие профессии востребованы, и какая квалификация необходима. Это помогает адаптировать систему образования и обучать сотрудников.
4. Повысить эффективность государственных программ поддержки занятости. Необходимо оценить эффективность программ и скорректировать их, чтобы получить максимальные результаты и помочь как можно большему количеству людей.
5. Содействие международной трудовой миграции. Международная трудовая миграция может быть полезна для снижения безработицы и повышения эффективности рынка труда.
6. Развитие технологий. Необходимо создать необходимые условия для развития технологических предприятий, способных создавать новые высококвалифицированные рабочие места и повышать конкурентоспособность рынка труда.

Список литературы:

1. Закон «О внесении изменений и дополнений в Закон Республики Казахстан «О занятости населения» от 22 октября 2005 года № 84- III.
2. Постановление Правительства от 27 ноября 2019 года N 1190 «О принятии Концепция политики занятости в Республике Казахстан».
3. Джумамбаев С.К. Проблемы самозанятости в Казахстане // Еженедельник Деловая неделя. – 2011. – № 26.
4. Статистический ежегодник Управления статистики Жамбылской области. Бизин С.В. Анализ развития регионального рынка труда и проблемы занятости населения // Экономика труда. – 2018. – № 3. – с. 745-760. – doi: 10.18334/et.5.3.39415.

ПРИЧИНЫ РОСТА ДОЛГОВОЙ НАГРУЗКИ РК И ЕЕ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ПОСЛЕДСТВИЯ

Хегай Ю., студент 4 курса ОП «Финансы», Таразский университет имени М.Х. Дулати,
г.Тараз, khegay.julia.mail.ru@gmail.com

Рябова Н.Н., магистр экономики, старший преподаватель кафедры «Финансы и учет»,
Таразский университет имени М.Х. Дулати, г.Тараз, nadya_999@mail.ru

Аннотация: В статье рассматриваются причины, факторы роста долговой нагрузки и её социально-экономические последствия.

Ключевые слова: долговая нагрузка, риск, причины, кредитование, экономика, задолженность, нестабильность, кредитные ресурсы.

В последние годы рост долговой нагрузки стал одной из ключевых проблем для экономики Казахстана. На фоне мировой экономической нестабильности и изменений на рынках сырья, финансовое положение страны и её населения всё более зависит от кредитных ресурсов. Для Казахстана, как и для других стран с развивающейся экономикой, долговая нагрузка играет важную роль: с одной стороны, кредиты могут поддерживать экономический рост и покрывать бюджетные дефициты, с другой – чрезмерная задолженность может стать серьёзным ограничением для дальнейшего развития. В данной статье рассматриваются причины, которые привели к росту долговой нагрузки, и её социально-экономические последствия [1].

Долговая нагрузка – это соотношение суммы долга к доходам человека, компании или государства. Этот показатель помогает оценить, насколько комфортно субъекту (будь то физическое лицо, организация или государство) обслуживать и погашать свои долги. Высокая долговая нагрузка может указывать на рискованное финансовое положение, так как чем выше задолженность относительно доходов, тем труднее её обслуживать и выплачивать без ущерба для других обязательств или потребностей [2].

Рассмотрим показатели долговой нагрузки Казахстана за 2022 и 2023 годы.

Таблица 1.

Общая сумма долговой нагрузки 2022-2023гг.

Годы	Общий долг (трлн.тг)	Ежегодный рост, %	Долг к ВВП, %	Доля внутреннего долга, %	Доля внешнего долга, %	Доля расходов на обслуживание долга в бюджете. %	Влияние валютного курса на обслуживание долга	Доля домохозяйств с потребительскими кредитами, %
2022г	25,3	10,8	24	69,0	31,0	7,3	умеренное	78
2023г	29,2	15,2	26	73,9	26,1	8,8	умеренное	80

Общий долг в 2023 году увеличился с 25,3 трлн. тенге до 29,2 трлн. тенге. Наблюдается рост до 15,2%. Долг к ВВП имеет тенденцию роста долговой нагрузки. Внутренний долг увеличился до 73,9%, что снизит валютные риски. Возросшие затраты на обслуживание обязательств подтверждаются ростом расходов на обслуживание долга до 8,8% от бюджетных расходов. Доля домохозяйств с потребительскими кредитами составила 80%, указывая на растущую долговую нагрузку среди населения [3].

К основным причинам роста долговой нагрузки в Казахстане относятся:

1. Экономическая зависимость от экспорта сырья. Экономика Казахстана существенно зависит от экспорта нефти и газа, что делает её уязвимой к колебаниям мировых цен на эти товары. Снижение цен на сырьё приводит к дефициту бюджета, и правительство вынуждено прибегать к заимствованиям на внешнем рынке для его покрытия, что увеличивает долг страны.

2. Рост потребительского кредитования. За последние годы потребительское кредитование стало доступнее для населения Казахстана. Многие граждане берут кредиты для улучшения уровня жизни, покупки автомобилей, жилья и потребительских товаров. Однако это приводит к увеличению долговой нагрузки на домохозяйства и повышает риск дефолтов среди населения.

3. Девальвация национальной валюты. Девальвация тенге усложняет обслуживание внешних долгов, так как большинство из них номинированы в иностранной валюте. Повышение курсового давления ведет к росту затрат на обслуживание внешнего долга, что требует от правительства дополнительных мер по его покрытию.

4. Низкий уровень финансовой грамотности населения. В Казахстане финансовая грамотность среди населения остаётся на низком уровне, что приводит к необоснованному использованию кредитов. Люди часто не осознают рисков, связанных с долгами, и берут кредиты даже в случаях, когда их обслуживание представляет серьезные финансовые трудности.

5. Государственные антикризисные меры. В условиях экономических кризисов правительство принимает антикризисные меры, включая внешние заимствования для поддержки экономики и социальных программ. Эти меры, хотя и необходимы для краткосрочной стабилизации, в долгосрочной перспективе увеличивают долговую нагрузку страны [4].

Назовем основные социально-экономические последствия роста долговой нагрузки:

- Замедление экономического роста.

С ростом долговой нагрузки у государства и бизнеса остаётся меньше средств для инвестиций в развитие инфраструктуры, инновации и поддержку малого бизнеса. Это может затормозить рост экономики, что особенно заметно на фоне сокращения бюджетных расходов.

- Рост социальной напряженности.

Высокая долговая нагрузка на население может привести к росту социальной напряженности. Семьи, испытывающие трудности с погашением кредитов, сталкиваются с ухудшением уровня жизни, что приводит к недовольству и снижению доверия к финансовой системе и государственным органам.

- Инфляционное давление.

Высокий уровень долговой нагрузки может привести к инфляционным последствиям. Для покрытия дефицита бюджета государство может прибегнуть к печати денег или заимствованиям, что, в свою очередь, увеличивает инфляционное давление и снижает покупательную способность населения.

- Финансовая нестабильность.

Рост корпоративного долга и государственного долга в иностранной валюте создает риски для финансовой системы. В случае резкого изменения курсов валют обслуживание этих долгов станет ещё более обременительным, что может вызвать финансовый кризис и снизить доверие к банковской системе.

- Ограничение экономической самостоятельности.

Увеличение внешней задолженности приводит Казахстан к зависимости от международных кредиторов, и ограничивает его экономическую самостоятельность. Это создаёт определенные риски в проведении самостоятельной финансовой и бюджетной политики, а также ограничивает возможности реагировать на внешние и внутренние вызовы.

Поэтому, рост долговой нагрузки в Казахстане является следствием как внешних, так и внутренних факторов, таких как зависимость от сырьевого экспорта, рост потребительского кредитования, девальвация национальной валюты и государственные заимствования. Социально-экономические последствия этой тенденции требуют повышенного внимания: долговая нагрузка ограничивает экономическое развитие, увеличивает инфляционное давление и создаёт риски для финансовой стабильности [5].

Международный контекст: сравнение с другими странами СНГ и развитие экономики.

1. Узбекистан. В 2022 году соотношение долга к ВВП составило около 38%. Основной акцент делался на заимствование инфраструктурных проектов. Однако, в отличие от Казахстана, Узбекистан активно диверсифицирует экологические проблемы, повышая роль сельского хозяйства и текстильной промышленности.

2. Россия. Долг составляет всего 16% от ВВП, что отмечает осторожную долговую политику. Тем не менее, геополитическая жесткость и санкции оказывают влияние на доступ к рынку внешнего капитала.

Успешные примеры долгосрочного управления:

1. Вьетнам. Страна инвестировала в промышленное производство и экспортные технологии, что позволило снизить внешнюю задолженность. Использование иностранных инвестиций вместо заимствований стало ключевым подходом.

2. Малайзия. Активное развитие исламского финансирования снижает требования к внешним займам. Казахстан может подобрать соответствующие инструменты для привлечения капитала.

Анализ рисков:

1. Положение геополитики Казахстана, как части Евразийского экономического союза, зависит от торговли с Россией, Белоруссией и Китаем. Санкции против России оказывают давление на финансовые рынки региона. Это может привести к:

- сложности с доступом к международным кредитам;
- перераспределение экспорта в другие регионы (например, Среднюю Азию).

2. Глобальные кризисы.

Колебания цен на нефть в 2023 году (диапазон \$70-\$90 за баррель) показывает, что Казахстану важно диверсифицировать источники доходов.

Длительная нагрузка может возрасти, если цены на сырье снизятся, что осложнит обслуживание внешних заимствований.

Рекомендации по мерам политики:

1. Оптимизация долговой структуры - увеличить долю внутреннего долга за счет размещения облигаций на внутреннем рынке. Это поможет снизить валютные риски;

- используйте долгосрочные инструменты, такие как «зеленые» облигации, для привлечения капитала в устойчивые проекты.

2. Стимулирование экономического роста - внедрение средств в сектор, которые могут стать новыми драйверами роста: информационные технологии, логистика, возобновляемая энергетика. Государственная субсидия на экспорт несырьевых товаров в зависимости от нефти и газа.

3. Высокая финансовая грамотность населения - ввести обязательные образовательные программы по кредитам и финансовому планированию в школах и вузах. Создать доступные онлайн-платформы для обучения управлению личными финансами.

Таким образом, для снижения долговой нагрузки и минимизации связанных рисков Казахстану важно предпринимать комплексные меры. Необходимы программы повышения финансовой грамотности населения, улучшение контроля за ростом кредитного портфеля и меры по диверсификации экономики. При условии ответственного подхода к управлению долгом и экономической диверсификации государство сможет обеспечить устойчивое развитие и снизить возможные негативные последствия долговой нагрузки.

Список литературы:

1. <https://nationalbank.kz/ru/news/otchet-o-finansovoy-stabilnosti/rubrics/2223>
2. Forbes Казахстан: forbes.kz
3. <https://www.gov.kz/memleket/entities/ardfm/press/news/details/268949?lang=ru>
4. Жабасов, К.Т. (2021). Риски потребительского кредитования в Казахстане и его влияние на финансовое положение домохозяйств. // Вестник экономики и финансов, №3, 27-34
5. Шарманов, М.К. (2021). Финансовая грамотность населения как инструмент управления долговой нагрузкой. // Журнал финансов и банковского дела, №4, 14-20.

ӨОЖ 338.2

СТРАТЕГИЯЛЫҚ БАСҚАРУ ЕСЕБІ

Хусайнова У., 2 курс 6В04111 «Кәсіпкерліктегі бухгалтерлік есеп, аудит және салық салу»,
М.Х. Дулати атындағы Тараз университет, Тараз қ., ukhusainova@internet.ru

Баймедетов С.Д., «Қаржы және есеп» кафедрасының аға оқытушысы, М.Х. Дулати атындағы
Тараз университет, Тараз қ., baimedetov1973@gmail.com

Аңдатпа: Стратегиялық басқару теориясында да, күнделікті тәжірибеде де микро деңгей анықтаушы объектіге айналады. Объективті талап - кәсіпорынды басқару, өндірістің жекелеген түрі, сондай-ақ материалдық және материалдық құндылықтарды өндіретін және қоғамның экономикалық дүниетанымын қалыптастыратын өнеркәсіп салалары. Мақалада стратегиялық басқару есебінің маңыздылығы мен ерекшелігі қарастырылған.

Кілт сөздер: стратегия, басқару есебі, шығындар, шешім қабылдау, SWOT талдау.

Кәсіпорындар нарықтық жағдайларда ғылыми-техникалық прогрестің жетістіктерін, өндірісті басқарудың тиімді стандарттарын және пайдаланылмайтын резервтерді шоғырландыруды қамтамасыз ету арқылы өндіріс тиімділігін, өнімдер мен қызмет түрлерінің бәсекеге қабілеттілігін арттыруы керек. Стратегиялық басқаруға көшудің негізгі мақсаты – жоғары басшылықтың назарын өз мүдделеріне аудару және оларда болып жатқан процестерді реттеу.

Стратегиялық мәселелерге ұйымның мақсаты, негізгі түрлері мен қызмет салалары, одақтастар мен қарсыластарды анықтау, олардың пайдасын анықтау кіреді. Құжаттарды ротациялау технологиясын, өнімді тұтынушылармен әрекеттерді тактикалық мәселелерге жатқызуға болады.

Стратегиялық басқару теориясында да, күнделікті тәжірибеде де микро деңгей анықтаушы объектіге айналады. Объективті талап – кәсіпорынды басқару, өндірістің жекелеген түрі, сондай-ақ материалдық және материалдық құндылықтарды өндіретін және қоғамның экономикалық дүниетанымын қалыптастыратын өнеркәсіп салалары. Осылайша, басқарудың бұл деңгейі бүкіл басқару жүйесінің назарын аударуы керек. Бизнесі басқару бизнесі экономикалық қатынастардың барлық спектріне толық сәйкес келе алмайды.

Өндірісті басқарудың ғылыми аспектісінде бизнес біртұтас ұлттық экономикалық жүйені құрайтын басқа да қоғамдық өндіріс және тұтыну ұяшықтарымен бірге қарастырылады. Тұтастай алғанда, кәсіпорынның басқарушылық есебін жетілдіру барысында мынадай мақсаттар мен міндеттер айқындалады: кәсіпорынның стратегиялық мақсаттары мен міндеттерін және оларға жүктелген міндеттерді айқындайтын стратегиялық орталықтардың болуы, кәсіпорындағы стратегиялық басқарушылық есепті реттеу кезінде пайдаланылатын негізгі құралдар мен әдістерді есепке алу. Тиімді стратегиялық басқару шешімін қабылдау және стратегиялық жоспар құру үшін әр бизнес өзінің шығындарын және осы өндірістік шығындар туралы ақпаратты талдай алуы керек.

Стратегиялық менеджмент менеджерлердің ойлауының кеңдігін басқару тұрғысынан дамытады, бұл оларды ұйым үшін пайдалы етеді. Ал жаңадан бастаған менеджерлер үшін қызметті стратегиялық басқару ұйымның қалай жұмыс істейтінін, кәсіпорын шығындарын басқара отырып, болашаққа стратегиялық маңызды шешімдер қабылдауға мүмкіндік береді. Кәсіпорынның әлеуетін бағалау барлық қызмет салаларын (басқару, Өндіріс, маркетинг, Қаржы, зерттеу және оқыту) қамтитын SWOT талдауы арқылы жүзеге асырылуы мүмкін. SWOT талдауын кәсіпорын қызметі мен нарық жағдайын сипаттаумен біріктіруге болады. Бұл стратегияны әзірлеу үшін комбинацияларды таңдауға мүмкіндік береді. Компанияның стратегиялық даму тұжырымдамасы мемлекеттің экономикалық саясатын іске асырудағы негізгі үрдістерді ескере отырып қалыптастырылуы тиіс.

Практикалық тұрғыдан бұл Компанияның стратегиялық даму парадигмасын үнемі түзету қажеттілігіне негізделген және келесі схема бойынша жүзеге асырылады: экономикадағы жағдай - мемлекеттің экономикалық саясаты – Компанияның стратегиясы – тиімді басқару. Онда стратегиялық дамудың негізінде жатқан үш «маңызды сұрақ» келтірілген (мысалы, "қозғаушы күш", "қозғаушы күш", олардың біреуі ғана негізгі стратегия ретінде қызмет етеді).

Корпоративтік стратегияны әзірлеудің негізгі негіздері пәндердің маңыздылығы мақсаты қажетті талаптар шұғыл басымдық өнімдер мен қызметтерді өндіру және тарату негізінде баға мен қолжетімділікке сәйкес салаға бағдарлану маркетинг, өндіріс және дистрибуция тұтынушылармен әлемдік деңгейдегі диалогқа негізделген, тұтынушыларды толығымен қанағаттандыратын өнімдер мен қызметтерді құру.

Осу қарқынының төмендеуі және тұтынушыларға пайда ұзақ мерзімді адалдық және тұтынушыларға пайда клиенттерге көзқарас және ұзақ мерзімді өнім көшбасшылығы көрнекті өнімдер мен қызметтердің тұрақты өндірісіне, жаңа идеяларды жылдам коммерцияландыруға, ғылыми-зерттеу және тәжірибелік-конструкторлық нарыққа бағытталған, компанияның икемділігі мен жылдамдығына негізделген. біздің көзқарасымыз бойынша корпоративтік стратегияны қалыптастыру және әзірлеу мыналарға жауап беруі керек сұрақ: кәсіпорын қандай қызмет бағыттарын дамытуы керек? Ақша ресурстары мен инвестицияларға деген қажеттілік қандай? Кәсіпорынның әлеуетін бағалау барлық қызмет салаларын (басқару, Өндіріс, маркетинг, Қаржы, зерттеу және оқыту) қамтитын SWOT талдауы арқылы жүзеге асырылуы мүмкін.

SWOT талдауын кәсіпорын қызметі мен нарық жағдайын сипаттаумен біріктіруге болады. Бұл стратегияны әзірлеу үшін комбинацияларды таңдауға мүмкіндік береді. Компанияның стратегиялық даму тұжырымдамасы мемлекеттің экономикалық саясатын іске асырудағы негізгі үрдістерді ескере отырып қалыптастырылуы тиіс. Практикалық тұрғыдан бұл Компанияның стратегиялық даму парадигмасын үнемі түзету қажеттілігіне негізделген және келесі схема бойынша жүзеге асырылады: экономикадағы жағдай – мемлекеттің экономикалық саясаты – Компанияның стратегиясы – тиімді басқару [1].

Бүгінгі таңда қазақстандық іскерлік әлемнің өсіп келе жатқан артықшылығы, бір жағынан, негізгі компанияларды қосумен бәсекелестіктің артуы, екінші жағынан, отандық кәсіпорындардың басшыларын Стратегиялық жоспарлау қажеттілігі туралы ойлауға мәжбүр етеді. Кәсіпорындарды стратегиялық дамыту бағдарламасын дайындау бойынша қызметтер мыналардан тұрады: компанияның сыртқы ортасын зерделеу; кәсіпорын портфеліне ішкі стратегиялық және терен

талдау жүргізу; компанияның бәсекелестік жағдайын және бәсекелестердің қызметін талдау; оларды жақсарту жолдарын анықтау. сараптамалық білімге негізделген жан-жақты талдау мен стратегиялық мақсаттарды қамтамасыз ететін енгізу.

Стратегиялық басқару есебі негізінен сыртқы әлемге бағытталған, сондықтан шығындар мен бағалар, өнім көлемі мен сату үлесі, ағымдағы ақша ағыны және бәсекелес кәсіпорындардың негізгі ресурстары туралы деректерді жинау арқылы компанияның бәсекелестік жағдайын сырттан бағалауға көмектесу қажет.

Стратегиялық позицияны сақтау және стратегияны анықтау үшін мынаны білу қажет: біз кіммен бәсекелесеміз, қалай, неге және бұл ұтымды жағдай ма, әлде керісінше ме? Кәсіпорынның стратегиялық дамуына басымдық беру үшін бәсекелес кәсіпорындардың шығындарының болашақ төмендеуін ескеру өте маңызды, нәтижесінде бағаның төмендеуін болжайды. Стратегиялық басқарушылық есептің бухгалтерлік логикасына компанияның негізгі өнім түрлеріне қатысты нарықтық үлесін қосу қажет, өйткені олардың динамикасын зерттей отырып, негізгі бәсекелес кәсіпорындардың Күшін, біздің ұстанымымыздың қаншалықты өзгергенін білуге болады.

Экономикалық процестер және олардың салдары бірге кәсіпорынның өндірістік қызметін құрайды.

Олар келесі әрекеттерді қамтиды:

- қамтамасыз ету-дайындық;
- өндіріс;
- қаржы және сату;
- ұйымдастырушылық;

Бухгалтерлік есептің ақпараттық жүйесі қаржылық (сыртқы) және басқарушылық (ішкі) есепке бөлінеді. Басқару есебі ішкі пайдаланушыларға бизнес туралы қаржылық ақпарат беретін жүйе болса, қаржылық есеп беру сыртқы және ішкі пайдаланушыларға тиісті қаржылық ақпаратты беретін жүйе болып табылады. Яғни, егер басқарушылық есеп деректерін бизнес-менеджерлер қандай да бір шешім қабылдау үшін пайдаланса, онда қаржылық есеп деректерін жеткізушілер, банк мекемелері, салық инспекциялары және басқалар пайдаланады.

Қаржылық есеп кез-келген ұйым үшін міндетті түрде жүргізілсе, Басқару есебін жүргізу және рәсімдеу әр кәсіпорынның экономикалық саясатына байланысты. Қазақстан Республикасында бухгалтерлік есеп реформасы үнемі жүргізіліп отырады. Халықаралық бухгалтерлік есеп жүйесіне көшу басталды, Осыған байланысты қазақстандық кәсіпорындардың тәжірибесінде қаржылық және басқарушылық есепті қолдану бойынша нормативтік құжаттар әзірленді.

Қазіргі уақытта қаржылық және басқарушылық есепті реттейтін бес деңгейлі жүйе қалыптасты:

- құқықтық деңгей (Азаматтық кодекс және т. б.);
- бухгалтерлік есеп стандарттары;
- стандарттарға сәйкес әдістемелік ұсынымдар;
- компанияның есеп саясаты;
- субъектінің бастапқы құжаттары;
- басқару есебі субъектінің ақпараттық жүйесінің ажырамас бөлігі болып табылады.

Басқару есебі – бұл кез-келген объектіні (яғни бухгалтерлік есеп және компания ішінде) басқаруға қажетті ақпаратты анықтау, өлшеу, жинау, талдау, жіктеу, кәсіпорын (түсіндіру) және беру.

Бухгалтерлік есеп – бұл бизнестегі бухгалтерлік процесс пен менеджмент арасындағы байланыс. Ұйымның өндірістік қызмет және жауапкершілік орталықтары деп аталатын жеке құрылымдық бөлімшелері (бөлімдері) бухгалтерлік есепті басқару процесінде пайда болады.

Жауапкершілік орталығы – бұл бизнестің белгілі бір сегментіне салынған шығындарды, кірістерді және қаражатты бақылайтын менеджер басқаратын ұйымдағы құрылымдық бөлімше, бұл шығын. Бұл көрсеткіш басқару бөлімшесі үшін анықталады.

Бизнес бөлімдері заңды түрде тәуелсіз немесе ұйымның құрылымдық бөлігі болып табылады (олар шағын бизнес бөлімшелері болуы мүмкін), бірақ олардың менеджерлері болуы керек (мысалы, дүкен бөлімі, ғылыми-зерттеу институтының зертханасы (research institute) және т. б.) [2].

Басқару есебінде жауапкершілік орталықтарының төрт түрі бар:

- шығындар орталығы;
- кіріс орталығы;
- қор орталығы;
- инвестициялық орталық.

Шығындар орталығы - бұл өндіріс ресурстарының шығындарын бақылау, Бақылау, басқару және пайдалануды бағалау мақсатында бөлу, жоспарлау және өндіріс шығындарын есептеуді реттейтін кәсіпорынның құрылымдық бөлімшесі.

Өнеркәсіптік өндіріс жағдайында құрылымдық бөлімшелерді шығындар орталығы ретінде бөлу кезінде мыналарды ескеру қажет.

Әрбір шығындар орталығы жеке жауапкершілік аймағы болып табылады, бұл орталық басшысына кәсіпорынның барлық шығындарын жоспарлауға және анықтауға көмектеседі. Орталық бірдей типтегі станоктар мен жұмыс аймағынан тұрады. Мұның себебі-шығындар орталығын осы орталыққа біркелкі сипаттағы үлкен қиындықтарсыз жазу шығындары. Сонымен қатар, ірі шығындар орталықтары аз болуы мүмкін. Жалпы алғанда, шығындар орталығының мөлшері неғұрлым үлкен болса, жауапкершілік деңгейі соғұрлым жоғары болады.

Шығындар орталығы екі жолмен жұмыс істей алады:

- Белгілі бір қаржылық деңгейде максималды нәтижелерге қол жеткізу;
 - Белгілі бір нәтижеге жету үшін қажетті қаражатты минималды мәндерге жеткізу;
- Алайда, шығындар орталықтарының басшыларына өндіріс бағасы мен көлемін дербес анықтауға рұқсат етілмейді.

Кіріс орталығы - бұл менеджер кіріс алуға жауапты, бірақ шығындар үшін жауап бермейтін орын (мысалы, сауда ұйымының көтерме бөлімі және т. б.) жауапкершілік орталығы болып табылады, оның басшыларының іс-әрекеттері алынған табыстарға сәйкес бағаланады. Бұл жағдайда басқару есебінің міндеті жауапкершілік орталығының қызметін қорытындылау кезінде нәтижелер жасау болып табылады.

Рентабельділік сонымен қатар жауапкершілік орталығы болып табылады. Менеджер сонымен қатар өз бөлімшесінің кірісіне жауап береді, тұтынылатын ресурстардың мөлшері мен күтілетін жалпы мөлшері туралы шешім қабылдайды. Қызметті бағалаудың белгісі-қол жеткізілген пайда мөлшері. Сондықтан Басқару есебі жауапкершілік орталығына кіру құны, сол орталықтағы шығындар және сегменттің соңғы көрсеткіштері туралы ақпарат беруі керек.

Инвестициялық орталықтар – бұл менеджерлер өз бөлімшелерінің шығындары мен кірістерін бақылап қана қоймай, сонымен қатар басқа орталықтарды басқаратын, инвестицияланған қаражаттың тиімді пайдаланылуын бақылайтын кәсіпорындардың бөлімшелері. Басқаруда ең үлкен өкілеттіктерге ие инвестициялық орталықтардың менеджерлері бизнес басшылығының жеке жобаларға бөлінген қаражатты бөлу туралы шешімдері үшін ең үлкен жауапкершілікке ие.

Басқарушылық есептің мәні бухгалтерлік есеп жүйесін кешенді талдауға біріктіру (интеграциялау), шығындар мен кірістерді үйлестіру және жедел басқару шешімдері, бөлу, жоспарлау, бақылау және кәсіпорынның болашақ дамуына байланысты мәселелер бойынша ақпаратты жүйелеу болып табылады.

Ұйымның жауапкершілік орталықтарына бөлінуі және олардың құндылығына сәйкес таңдалуы кәсіпорынның ұйымдық құрылымы деп аталады.

Менеджерлерге жүктелген жауапкершілік дәрежесіне байланысты кәсіпорынның ұйымдық құрылымын орталықтандырылмаған және бөлінбеген деп анықтауға болады.

Орталық ұйымдардың функционалдық принциптері (басқару, қаржы, сатып алу, Өндіріс, маркетинг және т. б.) оның негізінде құрылады, ал басқа есепке алу жүйелері шығындар орталығына негізделеді. Мұндай басқару жүйесі шынымен консервативті, мәжбүрлеуді қамтиды және өз қызметкерлеріне еркіндік бермейді.

Орталықтандырылмаған құрылым пайда мен инвестиция орталықтарының болуымен сипатталады. Шығындар орталығының менеджерлерімен салыстырғанда, олардың менеджерлері кең құқықтар мен міндеттерге ие, олар шешімдердің едәуір бөлігін компания басшылығымен алдын-ала келіспей-ақ қабылдай алады. Қазақстандық кәсіпорындар бәсекелестік артықшылықты қамтамасыз ету үшін 3 стратегияны таңдайды:

1) шығындар тұрғысынан алда болу-осылайша компания саладағы ең төмен шығындары бар өндіруші болады;

2) сараланған – оны пайдалана отырып, кәсіпорын тұтынушылармен бағаланатын өз өнімдерінің кейбір ерекшеліктерін ұсына алады;

3) шоғырландыру – шығындардан озу, саралау есебінен нарықтың тар бөлігінде ерекшелену мүмкіндігі. Стратегияны таңдауға байланысты шығындарды талдау әдістері де әртүрлі. Құндылықтар тізімін пайдалану бәсекелестік артықшылықты қамтамасыз етеді. Мәндер тізімінің мақсаты-құндылықты арттыратын қызметтер арасындағы байланыстарды табу. Нәтижесінде шығындар азаяды және өнімнің дифференциациясы жоғарылайды [3].

Құндылықтар тізіміндегі негізгі қызмет түрлері: алынған материалдардың логистикасы, өндірістік операциялар, жіберілген материалдардың логистикасы, маркетинг, сату және қызмет көрсету. Компанияның инфрақұрылымын, адам ресурстарын басқаруды, технологияны және сатып алуды қамтитын негізгі қызметтер қосымша қызметтерді қажет етеді. Мәндер тізімінде әр қызмет үшін шығындар мен активтер көрсетілген. шығындар оларға әсер ететін факторларға байланысты, шығындар құрылымы басқару дәрежесіне байланысты.

Нәтижесінде, бір жағынан, кәсіпорында басқару шешімдерін қабылдау және олардың нәтижелерін бағалау үшін толық және уақтылы ақпарат болуы керек. Екінші жағынан, кәсіп иесі өз қаражатын инвестициялау (немесе инвестицияламау) ниетіне сәйкес келетін ақпаратты ұсынуы керек. Алайда, нарықтық жағдайда мемлекетке салық шегерімдерінің дәлдігі туралы есеп беру қажеттілігі сақталады.

Әдебиеттер тізімі:

1. «Басқару есебі» - Назарова В.Л., Жапбарханова М.С., Фурсов Д.А., Фурсова С.Д., Алматы, экономика 2015
2. «Бухгалтерлі есеп теориясы және негіздері» - Кеулімжаев Қ.К., Құдайбергенов Н.А., Алматы, экономика 2006.
3. Абжанова, А.Т. Стратегиялық басқару есебінің Қазақстандағы кәсіпорындардың стратегиялық дамуын ақпараттық қамтамасыз ету. Алматы, Экономика 2018

УДК 338.07

ОСНОВНЫЕ ПРИНЦИПЫ ПОСТРОЕНИЯ УПРАВЛЕНЧЕСКОГО УЧЕТА В ОРГАНИЗАЦИЯХ

Цуман А., студент 3 курса образовательной программы 6В04111 «Бухгалтерский учет, аудит и налогообложение предприятия», Таразский университет М.Х. Дулати, г. Тараз, tsuman.2005@mail.ru

Айнабекова И.Т., старший преподаватель кафедры «Финансы и учет», Таразский университет М.Х. Дулати, г. Тараз, ainabecova_76@mail.ru

Аннотация: В данной статье изучены основные принципы управленческого учета в организациях, произведен анализ управленческого учета, его принципы и построение. Целью данной статьи является изучение и ознакомление с принципами и построением управленческого учета. Изучение структуры управленческого учета; анализ и ознакомление с принципами управленческого учета; понять какую роль играет ИТ в управленческом учете. Важным аспектом управленческого учета является постоянное совершенствование системы. Это предполагает регулярную оценку ее эффективности, выявление слабых мест и внедрение новых методов и технологий.

Ключевые слова: управленческий учет, принципы, структура, анализ, бизнес, менеджмент, организация.

Управленческий учет представляет собой важнейшую часть системы управления любой организации, обеспечивая руководство достоверной и актуальной информацией для принятия эффективных решений. Основная цель управленческого учета заключается в предоставлении руководителям информации для планирования, контроля, анализа и принятия стратегических решений. Этот процесс ориентирован на внутренние нужды компании и отличается от бухгалтерского учета, направленного на внешних пользователей.

Система стандартов управления бизнесом и управленческого учета компании представляет собой сложный, комплексный процесс, поэтому система УУ должна отвечать основным требованиям менеджмента (управления), поэтому она также достаточно сложна и включает в себя множество обязательных процедур. Следует также учитывать, что состав элементов системы бухгалтерского учета, а также концепция управленческого учета могут меняться в зависимости от меняющихся управленческих потребностей и целей бизнеса компании, а также меняться в зависимости от управленческого и финансового учета, стандарты. Наиболее надежным является

использование программ на базе 1С для создания УУ и контроля финансового состояния и компании [1].

Существует 6 принципов управленческого учета: принцип построения системы, принцип релевантности данных, принцип конфиденциальности данных, принцип гибкости и адаптивности, принцип интеграции, принцип экономичности.

Принципы построения системы управленческого учета в организациях играют ключевую роль в его эффективности. Среди них одним из основополагающих является принцип целенаправленности. Управленческий учет строится исходя из целей, которые преследует организация, будь то повышение прибыли, снижение затрат, повышение конкурентоспособности или улучшение качества продукции. Такой подход позволяет адаптировать систему учета под специфику бизнеса и его стратегические задачи [1].

Принцип релевантности данных предполагает, что информация, собираемая и анализируемая в рамках управленческого учета, должна быть актуальной и полезной для принятия решений. Управленческий учет должен обеспечивать оперативное предоставление информации, соответствующей текущим потребностям организации. Это достигается благодаря тщательной фильтрации данных, исключающей нерелевантные или устаревшие сведения [2].

Принцип конфиденциальности данных также имеет особую важность, поскольку управленческий учет нередко оперирует коммерчески чувствительной информацией, связанной с затратами, стратегиями и другими аспектами деятельности компании. Обеспечение защиты этих данных от несанкционированного доступа становится одной из ключевых задач.

Принцип гибкости и адаптивности подчеркивает необходимость соответствия системы управленческого учета изменяющимся условиям внешней и внутренней среды. Современный бизнес характеризуется высокой динамичностью, поэтому учетная система должна быть способна быстро адаптироваться к новым условиям, таким как изменение законодательства, появление новых конкурентов или внедрение инновационных технологий.

Принцип интеграции предполагает согласованность системы управленческого учета с другими элементами системы управления организацией, такими как стратегическое и оперативное планирование, контроль и анализ. Это обеспечивает более полное и точное отражение реальной ситуации в компании, что, в свою очередь, способствует повышению качества принимаемых решений [2].

Принцип экономичности заключается в том, что затраты на внедрение и ведение управленческого учета не должны превышать его полезность. Эффективность системы управленческого учета оценивается на основании того, насколько предоставляемая информация помогает улучшить результаты деятельности компании.

Основными задачами управленческого учета являются:

- определение стоимости и расходов;
- осуществление контроля;
- кроме того, для планирования необходима автономная система управленческого учёта;
- принятие управленческих решений (принятие решений руководством).

Система управленческого учёта должна выполнять в сфере управленческие функции, такие как:

- структурное подразделение;
- в производственных процессах используется система управленческого учёта;
- ресурсы, используемые в экономической деятельности;
- системы организации УУ также используются для показателей эффективности компании [2].

Управленческий учет также включает использование ключевых показателей эффективности (KPI), которые позволяют измерить достижение поставленных целей. KPI могут варьироваться в зависимости от специфики деятельности компании и стратегических приоритетов. Например, для производственных предприятий ключевыми показателями могут быть объемы выпуска, уровень брака, производительность труда, а для торговых компаний – объем продаж, уровень клиентской удовлетворенности и скорость оборачиваемости запасов.

Управленческий учет применяется в различных отраслях экономики, и его принципы адаптируются под особенности конкретной деятельности. Рассмотрим несколько примеров:

1. Промышленность В производственных компаниях управленческий учет играет ключевую роль в управлении затратами и анализе себестоимости продукции. Например, внедрение системы учета на основе стандарт-костинга позволяет контролировать отклонения фактических затрат от нормативных и оперативно реагировать на перерасход ресурсов.

2. Торговля В розничной и оптовой торговле учет помогает управлять ассортиментом и ценовой политикой. Например, ABC-анализ позволяет выявить наиболее прибыльные группы товаров и перераспределить внимание менеджеров на их продвижение.

3. Сфера услуг В компаниях, предоставляющих услуги, учет ориентирован на анализ рентабельности отдельных направлений или проектов. Например, в консалтинге используется проектный учет, который позволяет определить вклад каждого проекта в общую прибыль компании.

4. IT и высокие технологии В этой отрасли управленческий учет помогает оценить эффективность разработки программных продуктов. Например, используется метод учета затрат по процессам (Activity-Based Costing, ABC), который позволяет точно определить стоимость каждой функции или модуля [3].

Информационные технологии играют важную роль в реализации принципов управленческого учета. Современные программные решения позволяют автоматизировать процесс сбора, обработки и анализа данных, что значительно повышает точность и оперативность предоставляемой информации. Интеграция информационных систем с другими элементами управления также способствует улучшению координации и обмена данными между подразделениями [3].

Одним из современных подходов является использование системы сбалансированных показателей (BalancedScorecard), которая позволяет учитывать, как финансовые, так и нефинансовые аспекты деятельности компании. Этот подход фокусируется на четырех ключевых перспективах: финансовой, клиентской, внутренней и перспективе обучения и роста. Такой подход обеспечивает комплексное представление о деятельности компании и позволяет принимать более взвешенные управленческие решения [4].

Управленческий учет требует регулярного мониторинга и анализа конкурентной среды. Это позволяет выявить слабые и сильные стороны компании, оценить ее рыночную позицию и определить направления для улучшения. Например, анализ затрат может помочь выявить возможности для оптимизации, такие как использование более дешевых материалов или сокращение времени на выполнение производственных операций.

Современные технологии, такие как искусственный интеллект и машинное обучение, открывают новые возможности для управления данными. Эти технологии позволяют обрабатывать большие объемы информации, выявлять скрытые закономерности и строить прогнозы. Внедрение таких технологий в систему управленческого учета может значительно повысить ее эффективность и конкурентоспособность компании [4].

Система управленческого учета также должна учитывать аспекты устойчивого развития. Это предполагает учет экологических, социальных и управленческих факторов при принятии решений. Например, компания может отслеживать объемы выбросов, уровень энергоэффективности или социальные инициативы, чтобы минимизировать негативное воздействие на окружающую среду и общество.

Список литературы:

1. История возникновения и перспективы развития управленческого учета на предприятии <https://kazatu.edu.kz/>
2. Волков Д.Л. Основы финансового учета. Учебник.- СПб.: Издательство С.-Петербург. ун-та, 2003. - 640 с.
3. <https://uchet.kz/>
4. <https://online.zakon.kz/>

УДК 336.782

АКТУАЛЬНОСТЬ ФИНАНСОВОЙ ГРАМОТНОСТИ НАСЕЛЕНИЯ, ПРОБЛЕМЫ И ПУТИ РЕШЕНИЯ

Чутбаева Д., студент 2 курса ОП 6В04117 «Финансы», Таразский университет имени М.Х. Дулати, г. Тараз, gucci9728@mail.ru

Джунусова Д.А., к.э.н., и.о. доцента кафедры «Финансы и учет», Таразский университет имени М.Х. Дулати, г. Тараз, Dilya877@mail.ru

Аннотация: В статье отражены основные аспекты финансовой грамотности населения, подчеркнуто значение финансов населения для экономики страны в целом, авторами рассмотрены признаки финансового мошенничества и как результат исследования представлены меры необходимой предосторожности.

Ключевые слова: финансовая грамотность, депозиты, инвестиции, финансовые фонды, ценные бумаги, недвижимость, предпринимательство, финансовое мошенничество.

В научной литературе «Финансы» определяются как экономические отношения, возникающие при формировании, распределении и использовании централизованных и децентрализованных фондов денежных средств. То есть, финансы - это не просто деньги, а эффективное управление формированием, распределением и использованием денежных фондов государства, а также юридических и физических лиц [1].

Важным элементом финансов является категория распределения денежных ресурсов. В нынешних условиях глобализации появилось много новых и запутанных финансовых продуктов и услуг, которые ставят перед государством и населением множество различных задач.

Проблемы, тенденции и непредсказуемые изменения в современном финансовом мире у удной группы населения вызывают недоверие, а у другая группа населения становится жертвой мошенников. Причиной данного является недостаточность финансовой грамотности у населения.

Финансы которыми обладает население влияют на развитие финансовых рынков страны, так как около 50% капитала коммерческих банков мобилизуется за счет средств населения.

Население может вкладывать свои сбережения в ценные бумаги, банковские депозиты, покупку недвижимости или в производственную и торгово-предпринимательскую деятельность.

В случае повышения темпов инфляции самые безопасные инвестиции являются инвестициями в недвижимость, но не у каждого гражданина будет достаточно сумм для покупки недвижимости, цены на которую начнут быстро расти во время инфляции [2].

Вложения в предпринимательскую деятельность способствуют ускорению темпов экономического роста и созданию рабочих мест, однако не каждый инвестор, не может или не хочет тратить свои ресурсы такие как время, труд и капитал на нее. Также для успешной предпринимательской деятельности необходимы некоторые деловые качества, не свойственные каждому.

Следующий объект инвестирования - ценные бумаги. В настоящее время ценные бумаги можно приобрести через приложения коммерческих банков или других финансовых организаций, при этом сначала необходимо изучить финансовый рынок или обратиться в специализированные брокерские конторы, которые уже зарекомендовали себя. При инвестировании в ценные бумаги необходимо диверсифицировать портфель ценных бумаг - то есть предлагается приобретение ценных бумаг не одним, а несколькими эмитентами. Кроме того, в случае покупки ценных бумаг инвестор должен быть готов и к некоторым издержкам, так как курс ценных бумаг не всегда растет [3].

Депозиты в коммерческих банках целесообразно выбирать с ежегодной капитализацией, даже если планируется вложить наличные деньги на несколько лет. Здесь рекомендуется не вкладывать все деньги в один банк, целесообразно открывать депозиты в нескольких банках. В настоящее время участниками системы обязательного гарантирования депозитов в Республике Казахстан являются 19 коммерческих банков.

Объектами гарантии являются средства физических лиц и индивидуальных предпринимателей в национальной и иностранной валюте, находящиеся на банковских счетах в банках-участниках системы обязательного гарантирования депозитов и удостоверенные договорами банковского счета или вклада, в том числе в филиалах иностранных банков, открытых на территории Казахстана. Сбережения до 20 миллионов тенге (с учетом накопленного вознаграждения) - полностью защищены.

Срочные вклады населения в одном из банков - участников системы гарантирования депозитов, до 10 миллионов тенге (с учетом накопленного вознаграждения) - обеспечены полной защитой Казахстанского фонда гарантирования депозитов [4].

Подводя итоги, отмечаем наиболее благоприятные направления сбережений населения: недвижимость, предпринимательская деятельность, ценные бумаги и депозиты коммерческих банков.

Далее, отметим направления средств, по которым вкладывать деньги может быть опасным.

В настоящее время некоторые люди попадают в ловушку организаторов финансовых пирамид. Начнем с выявления этого финансового явления. В современной свободной энциклопедии "Википедия" предлагает следующее: "финансовая пирамида (в том числе инвестиционная пирамида, схема или игра Понци) - система обеспечения доходов членов структуры с постоянным привлечением средств новых участников: доход первым участникам пирамиды выплачивается за счет последующих средств. В большинстве случаев подлинный источник успеха скрывается, вместо этого объявляется вымышленным или незначительным. Замена или сокрытие информации, которая является мошенничеством" [5,6].

Важный вопрос в функционировании пирамиды – это то, что организаторы пирамиды скрывают реальные источники дохода. Организаторы говорят, что деньги инвесторов вкладываются в высокодоходные проекты. Однако источником дохода станут вклады и взносы следующих новых вкладчиков-участников.

Итак, как узнать, что население приглашают в финансовую пирамиду. Вероятнее всего:

- компания предлагает вложить деньги под очень привлекательный высокий процент;
- компания обещает высокие доходы, что будет зависеть от того, сколько человек приведет первый инвестор в качестве вторых инвесторов в свою команду. Здесь доход конечно будет зависеть от того насколько активно команда будет работать с продажей того или иного товара и привлечением последующих инвесторов.

Такая схема действий является классической мошеннической схемой. Ведь капитал, поступающий в компанию, не инвестируется ни в какие производственные или промышленные проекты. Все денежные поступления от участников распределяются между - вышестоящими лицами в финансовой пирамиде и участниками, привлеченными данного инвестора.

Следующим видом финансовой пирамиды является кредитная пирамида. Эта финансовая пирамида представлена как финансово-кредитное или инвестиционное предприятие. Эти пирамиды предназначены для привлечения клиентов к кредитованию людей с нарушениями кредитной истории или рефинансированию имеющихся банковских кредитов.

В этом случае участнику нужно внести 20-30% от суммы кредита, который ему необходим, а через определенное короткое время компания обещает выдать оставшуюся сумму кредита с низким процентом из средств новых вкладчиков.

Также есть многоуровневые финансовые пирамиды, которые работают с использованием инструментов сетевого маркетинга, где необходимо привлекать участников и продавать различную продукцию. Новый участник проекта должен оплатить первоначальный взнос. На сумму взноса новому участнику выдается товар с «уникальными свойствами», имеющий иногда более низкую рыночную цену. Новый участник должен продать этот товар и привлечь следующих новых участников - вкладчиков, после чего первый может получить доход.

Чтобы не стать жертвой финансовой пирамиды, необходимо уточнить следующую информацию:

1. Кто является учредителем компании при ее регистрации и каков ее уставный фонд. Проверка возможна по ссылке в Едином государственном реестре юридических лиц Республики Казахстан по ссылке https://egov.kz/cms/ru/services/pass081_mu
2. Если компания зарегистрирована, но работает на рынке менее года, то нужно быть внимательным и ознакомиться с документами компании.
3. Компания обещает огромную прибыль в краткосрочной перспективе, иногда обещанная доходность составляет 300% в месяц. Доходность гарантированного банковского депозита составляет 12-14%.
5. Если компания занимается инвестициями, то ей необходимо иметь лицензию Национального Банка Республики Казахстан (НБ РК), необходимо проверить лицензию на сайте НБ РК.
6. Финансовые пирамиды обычно не используют официальные банковские системы. Зачастую «инвестору» предлагается перевести деньги на личный отечественный или зарубежный счет менеджера или внести в кассу данной организации.
7. Участнику предлагается привести следующих новых членов компании.
8. Манипулирование сознанием участников путем организации различных семинаров с участием специально подготовленных лиц. Активная и агрессивная реклама с привлечением известных медийных личностей и блогеров.

Список литературы:

1. <https://ru.wikipedia.org/wiki/>
2. Финансы. Учебник / Ю.С. Долганова, Н.Ю. Исакова, Н.А. Истомина [и др.]; под ред. канд. экон. наук, доц. Н.Ю. Исакова; Мин-во обр. и науки РФ. – Екатеринбург: 2019. – 336 б. ISBN 978-5-7996-2748-5
3. Финансы. Учебник. Галочкина О.А., Кожухина К. А., - Санкт-Петербург.: типография при университете ЕврАзЭК МПА, 2019.– 272 с. ISBN 978-5-91950-072-8
4. <https://www.kdif.kz/finansovaya-gramotnost/kak-vybrat-vklad/>.
5. EL.KZ: https://el.kz/ru/finansovye_piramidy-_risk_radi_nazhivy__42872/
6. https://ru.wikipedia.org/wiki/Финансовая_пирамида

ЭКОНОМИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ КАК КОНТРОЛЬ ХОЗЯЙСТВЕННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Чухно В., студентка 3 курса образовательной программы 6В04111 «Бухгалтерский учет, аудит и налогообложения предприятия», Таразский университет имени М.Х. Дулати,
г. Тараз, vika.23.10.1999@gmail.com

Айнабекова Т.И., старший преподаватель кафедры «Финансы и учет», Таразский университет имени М.Х. Дулати, г. Тараз, ainabecova_76@mail.ru

Аннотация: В данной статье рассмотрен экономический анализ хозяйственной деятельности; контроль хозяйственной деятельности, рассмотрена основная цель контроля, виды контроля; также автором рассмотрен важнейший этап экономического анализа; влияние экономического анализа на контроль хозяйственной деятельности. Экономический анализ и контроль хозяйственной деятельности представляют собой ключевые инструменты управления организацией. Оценить эффективность использования ресурсов, выявить резервы для повышения производительности и минимизации затрат, а также принимать обоснованные управленческие решения.

Ключевые слова: анализ, экономический анализ, контроль, организация, контроль хозяйственной деятельности.

Экономический анализ – это научный способ познания сущности экономических явлений и процессов, основанный на расчленении их на составные части и изучении их во всем многообразии связей и зависимостей.

Изучение явлений природы и общественной жизни невозможно без анализа. Сам термин "анализ" происходит от греческого слова "analyzis", что в переводе означает "разделяю", "расчленяю". Анализ представляет собой деление явления или предмета на составные его части (элементы) для изучения их как частей целого.

Существует различие между макроэкономическим анализом, который изучает экономические явления и процессы на уровне мировой экономики и национальной экономики и ее отдельных секторов, и микроэкономическим анализом, который изучает эти процессы и явления на уровне отдельных хозяйствующих субъектов. Последний называется анализом экономической деятельности [1].

Предметом анализа хозяйственной деятельности являются причинно-следственные связи экономических явлений и процессов. Объектами анализа хозяйственной деятельности являются экономические результаты хозяйственной деятельности [1].

Экономический анализ включает в себя систематическое изучение экономических показателей деятельности организации, таких как объем продаж, себестоимость продукции, прибыль, рентабельность и другие. Этот процесс направлен на выявление взаимосвязей между различными факторами, влияющими на результаты хозяйственной деятельности, а также на определение факторов, оказывающих наибольшее влияние на экономические результаты [2].

По отраслевым признакам, основанным на общественном разделении труда, анализ делится на отраслевые, методология которых учитывает особенности отдельных отраслей экономики (промышленность, сельское хозяйство, строительство, транспорт, торговля и т.д.). Это является теоретической и методологической основой для анализа экономической деятельности во всех отраслях народного хозяйства, другими словами, теория анализа экономической деятельности.

В зависимости от времени анализ хозяйственной деятельности подразделяется на предварительный (будущий) и последующий (ретроспективный, исторический).

Предварительный (прогнозный) анализ проводится перед осуществлением хозяйственных операций. Чтобы предотвратить нежелательные последствия, необходимо не только обосновать управленческие решения и запланированные задачи, но и спрогнозировать будущее и оценить ожидаемую реализацию плана.

Последующий (ретроспективный) анализ проводится после совершения хозяйственных актов. Он используется для контроля за выполнением плана, выявления неиспользованных резервов, объективной оценки результатов деятельности предприятия, диагностики его состояния [2].

Итоговый (заключительный) анализ проводится за отчетный период времени (месяц, квартал, год). Его ценность в том, что деятельность предприятия изучается комплексно и всесторонне по отчетным данным за соответствующий период.

Эффективный анализ позволяет оценить текущее состояние бизнеса, определить сильные и слабые стороны, а также спрогнозировать будущие результаты. Одним из важнейших этапов экономического анализа является анализ финансовой отчетности, который позволяет оценить финансовое состояние компании, ее платежеспособность, ликвидность, финансовую устойчивость и другие аспекты. Для этого используются различные методы, такие как горизонтальный и вертикальный анализ, коэффициентный анализ, анализ трендов и другие. Финансовая отчетность, включающая баланс, отчет о прибылях и убытках, отчет о движении денежных средств и другие документы, служит основным источником информации для анализа [3].

Анализ хозяйственной деятельности предполагает изучение производственных процессов, эффективности использования трудовых, материальных и финансовых ресурсов, а также результатов маркетинговой деятельности. Например, анализ использования производственных мощностей позволяет определить, насколько эффективно используются имеющиеся ресурсы, и выявить возможные резервы для увеличения выпуска продукции. Анализ трудовых ресурсов помогает оценить производительность труда, уровень занятости и квалификации сотрудников, а также выявить проблемы, связанные с текучестью кадров.

Экономический анализ также включает в себя оценку внешней среды, включая изучение рыночной конъюнктуры, анализа конкурентов, изучение потребительских предпочтений и другие аспекты. Это позволяет компании адаптироваться к изменениям в рыночной среде, выявлять новые возможности для роста и минимизировать риски. Например, анализ конкурентной среды может помочь определить, какие продукты или услуги имеют наибольший спрос, и разработать стратегию для повышения конкурентоспособности [2].

Эффективный экономический анализ и контроль хозяйственной деятельности требуют наличия квалифицированного персонала. Сотрудники, занимающиеся этими процессами, должны обладать соответствующими знаниями и навыками в области экономики, финансов, бухгалтерского учета, а также владеть современными аналитическими инструментами. Это может быть достигнуто через систему обучения и повышения квалификации, участие в семинарах, тренингах и других образовательных программах.

Контроль в хозяйственной деятельности может быть предварительным, текущим и последующим. Предварительный контроль осуществляется на этапе планирования и направлен на предотвращение возможных отклонений. Текущий контроль проводится в процессе выполнения планов и позволяет своевременно выявлять проблемы и вносить корректировки. Последующий контроль проводится после завершения определенного периода и направлен на оценку достигнутых результатов и эффективности принятых мер [2].

Контроль хозяйственной деятельности, в свою очередь, представляет собой процесс мониторинга выполнения планов, норм и стандартов, установленных в организации. Основная цель контроля заключается в своевременном выявлении отклонений от запланированных показателей, анализе причин их возникновения и разработке корректирующих мер. Контроль может осуществляться на различных уровнях управления: от уровня отдельных подразделений до общей деятельности организации в целом.

Одним из инструментов контроля является управленческий учет, который обеспечивает руководство информацией о затратах, доходах, рентабельности и других аспектах деятельности компании. Управленческий учет позволяет оперативно получать данные, необходимые для принятия решений, а также контролировать выполнение планов и бюджетов.

Контроль качества продукции и услуг является еще одним важным аспектом контроля хозяйственной деятельности. Он направлен на обеспечение соответствия продукции установленным стандартам и требованиям потребителей. Это включает в себя мониторинг производственных процессов, тестирование продукции, анализ обратной связи от клиентов и другие меры. Высокое качество продукции и услуг способствует повышению удовлетворенности клиентов, укреплению репутации компании и увеличению ее рыночной доли. Экономический анализ и контроль хозяйственной деятельности представляют собой ключевые инструменты управления организацией. Они помогают оценить эффективность использования ресурсов, выявить резервы для повышения производительности и минимизации затрат, а также принимать обоснованные управленческие решения. Эти процессы играют важную роль в обеспечении устойчивого развития компании, адаптации к изменениям рыночной среды и достижении стратегических целей.

Современные технологии играют важную роль в экономическом анализе и контроле хозяйственной деятельности. Программные решения, такие как ERP-системы и специализированные аналитические платформы, позволяют автоматизировать сбор, обработку и анализ данных, что значительно повышает точность и оперативность предоставляемой

информации. Интеграция информационных систем с другими элементами управления способствует улучшению координации и обмена данными между подразделениями [3].

Анализ и контроль хозяйственной деятельности играют важную роль в системе управления рисками. Они позволяют выявить потенциальные угрозы для бизнеса, оценить их вероятное воздействие и разработать меры по их минимизации. Например, анализ финансовых рисков может включать оценку вероятности неплатежеспособности контрагентов, изменения валютных курсов, процентных ставок и других факторов.

Регулярное проведение анализа и контроля хозяйственной деятельности способствует повышению прозрачности и подотчетности в организации. Это важно не только для внутренних пользователей, таких как руководство и акционеры, но и для внешних заинтересованных сторон, включая кредиторов, инвесторов и регулирующие органы. Например, аудит финансовой отчетности позволяет подтвердить ее достоверность и соответствие установленным требованиям [3].

Экономический анализ и контроль хозяйственной деятельности также могут способствовать устойчивому развитию компании. Это включает в себя учет экологических, социальных и экономических аспектов при принятии решений. Например, компания может проводить анализ экологической эффективности своей деятельности, оценивать влияние на окружающую среду и разрабатывать меры по его минимизации.

Таким образом, экономический анализ и контроль хозяйственной деятельности являются неотъемлемыми элементами эффективного управления организацией. Они позволяют оценить текущие результаты, выявить резервы для повышения эффективности, минимизировать риски и обеспечить устойчивое развитие компании в долгосрочной перспективе.

Список литературы:

1. Анализ хозяйственной деятельности предприятия: Учеб.пособие / Г.В. Савицкая. – 7-е изд., испр. —Мн.: Новое знание, 2002. – 704 с. – (Экономическое образование).
2. Закон Республики Казахстан «О бухгалтерском учете и финансовой отчетности»: Сборник нормативных правовых актов. – Алматы: ЮРИСТ, 2007.-201с.
3. Керимов В.Э. Бухгалтерский управленческий учет: Учебник для бакалавров / В.Э. Керимов. - М.: Дашков и К, 2016. - 400 с.

ӘОЖ 319.71

КОММЕРЦИЯЛЫҚ БАНКТЕГІ НЕСИЕЛІК ПОРТФЕЛЬДІ БАСҚАРУ

Шокпаров Е., 6B04117 «Қаржы» мамандығының 4 курс студенті, М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ., sarsenbaev060489@gmail.com

Муратова Д.Б., э.ғ.к., доцент, М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ., muratova_diana77@mail.ru

Аңдатпа: Коммерциялық банктердің несиелік портфелін басқару – банктің қаржылық тұрақтылығы мен табыстылығын қамтамасыз ететін маңызды аспектілердің бірі. Бұл процесс банктің несие беру саясаттары мен тәуекелдерді басқару әдістерін тиімді үйлестіруді талап етеді. Мақалада банктердің несиелік портфелін басқарудағы негізгі аспектілер талқыланады, оның ішінде портфельдің құрылымы, клиенттермен жұмыс істеу әдістері және несие беру шарттары қарастырылады. Сондай-ақ, мақалада несиелік портфельдің сапасын арттыру мен оның тәуекелдерін азайту үшін қолданылатын қазіргі заманғы әдістер мен технологиялар, соның ішінде автоматтандырылған жүйелер мен деректерді талдау құралдары туралы баяндалады.

Кілт сөздер: несиелік портфель, коммерциялық банк, тәуекелдерді басқару, қаржылық тұрақтылық, несие беру саясаттары, инновациялар.

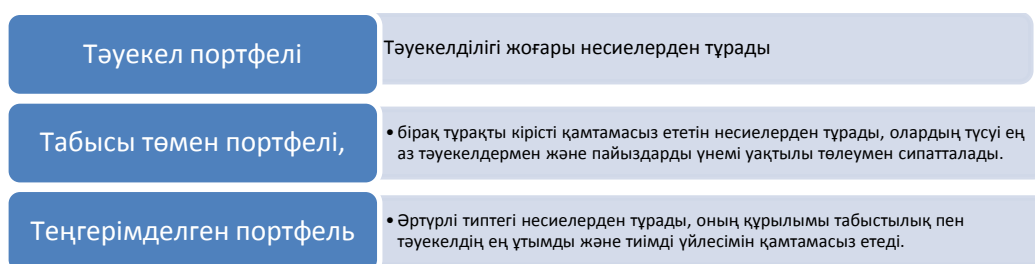
Коммерциялық банктердің несие портфелін басқару қаржылық тұрақтылықты қамтамасыз етудің негізгі тетіктерінің бірі болып табылады. Несие портфелі банктің негізгі активтерінің бірі болып табылады, оның мөлшері мен сапасы банктің қызмет көрсету тиімділігін және мүмкіндігін анықтайды; Несие саясаты, оның ішінде қаржылық өнімдер мен шарттарды таңдау банктің табыстылығын оңтайландыруда және қаржылық тәуекелдерді басқаруда маңызды рөл атқарады. Сонымен қатар, несие портфелінің құрылымы мен тәуекелдерді басқару әдістері қаржылық дағдарыстар мен макроэкономикалық өзгерістер жағдайында банктің қауіпсіздігін қамтамасыз етудің шешуші факторы болып табылады.

Несие портфелін екі деңгейде талдауға болады: категориялық және қолданбалы.

Бірінші деңгейде (категориялық тұрғыдан) несиелік портфель – бұл банк пен оның контрагенттері арасындағы қарым-қатынастар жүйесі, ол құнның қайтарым қозғалысы негізінде, несиелік талаптар түріндегі активтер арқылы жүзеге асады. Бұл банк пен қарыз алушылар арасындағы өзара әрекеттесуді сипаттайтын жалпы категориялық түсінік.

Екінші деңгейде (қолданбалы тұрғыдан) несиелік портфель – бұл банк активтерінің жиынтығы, оның құрамына белгілі бір критерийлер бойынша сапалық топтарға бөлінген несиелер, дисконтталған вексельдер, банкаралық несиелер, депозиттер және басқа да несиеге байланысты талаптар кіреді. Бұл нақты банк активтерін басқарудың және сапасын бағалаудың практикалық аспектісі.

Коммерциялық банктердің несиелік портфелі – бұл банктердің қарыз алушыларға берген несиелерінің жиынтығы, оның ішінде тұтынушылық, ипотекалық, корпоративтік және басқа да түрлі несиелер болуы мүмкін. Бұл портфель банктердің қаржылық тұрақтылығын және тәуекелдерді басқару жүйесінің тиімділігін бағалауға маңызды рөл атқарады. [1].

Сурет 1. Несие портфелінің негізгі түрлері және олардың қысқаша сипаттамасы [2]

Несие портфелінің сапасы бірнеше параметрлер негізінде анықталады:

- несиенің қайтарылмау тәуекелін сипаттайтын, берілген несиелердің жалпы көлеміндегі мерзімі өткен берешектің үлесі;
- банктің несиелік салымдарының табыстылық деңгейі;
- несиелік салымдардың тәуекел топтары арасында бөлінуі бойынша тәуекел дәрежесі;
- несие бойынша мүмкін болатын шығындардың резерв сомасын және оның жеткіліктілігін есептеу.

Несие портфелінің сапасына қатысты барлық берілген несиелер 5 тәуекел тобына жіктеледі: стандартты несиелер (I сапа санаты); стандартты емес несиелер (II сапа санаты); күмәнді несиелер (III сапа санаты); проблемалық несиелер (IV сапа категориясы). Несие сапасы санатының сандық белгіленуі артқан сайын несиелік тәуекел деңгейі де артады [3].

Қазақстандағы коммерциялық банктердің жеке несие портфелі соңғы жылдары тұрақты түрде өсті. 2023 жылы банктердің жеке тұлғаларға берген несиелерінің көлемі 4.2 трлн теңгеден асты, бұл көрсеткіш жалпы несие портфелінің айтарлықтай бөлігін құрайды. Несиелердің негізгі бөлігін тұтынушылық несиелер, ипотека және автонесиелер құрайды. 2023 жылы жеке тұлғаларға берілген несиелердің сапасы жақсарғанымен, проблемалық несиелердің үлесі әлі де елеулі. Бұл ретте банктердің несиелік саясаттары және қарыз алушыларды бағалау тәсілдері маңызды рөл атқарады. Қазақстандағы коммерциялық банктердің жеке несие портфелі 2024 жылы тұрақты өсуін жалғастырады деп күтілуде. Бұл әсіресе тұтынушылық несиелер мен ипотекалық несиелердің артуымен байланысты.

Кесте 1.

ҚР-дағы банктердің несие портфеліні. млн.тг [4]

млрд тг	2023	2024/07	Ауытқуы	%
Барлық банк	26385,50	32462,4	6076,90	123,0%
Bank RBK	922,40	1286,6	364,20	139,5%
Home credit bank	521,50	722,5	201,00	138,5%
Kaspi.kz	3869,40	522,2	-3347,20	13,5%
centercredit	2703,00	3614,5	911,50	133,7%
ForteBank	1428,40	783,7	-644,70	54,9%
Halyk	8388,30	10327,7	1939,40	123,1%

Jusan	1223,00	1353,1	130,10	110,6%
Eurasian Bank	1361,80	1474,9	113,10	108,3%
Отбасы БАНк	3073,10	6231,1	3158,00	202,8%
Bereke Bank	1339,10	1403	63,90	104,8%
Басқалары	1556,40	2045,2	488,80	131,4%
Автордың өзімен Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкі. ҚР қаржы нарығы және банктік қызмет туралы статистикалық есептерін қолданып жасалған				

2024 жылғы жағдайы бойынша Қазақстандағы коммерциялық банктердің несиелік портфелі айтарлықтай көлемде, яғни 31 527 523 млн теңгені құрайды. Ұлттық валютадағы несие көлемі басым, бұл экономикалық тұрақтылықтың белгісі. Сонымен қатар, жеке тұлғаларға берілген несиелер (21 546 171 млн теңге) және бизнеске арналған несиелер (12 076 306 млн теңге) арасында айтарлықтай айырмашылық бар, бұл тұтынушылық кредиттер мен кәсіпкерлік сектордың арасындағы тепе-теңдіктің сақталуын көрсетеді.

Кесте 1.

ҚР-ның ЕДБ-нің проблемалық несиелері 2024 жыл [4]

млн тг	2024/10
Негізгі борыш және/немесе есептелген сыйақы бойынша мерзімі өткен берешек жоқ қарыздар	30 948,0
1 күннен 30 күнге дейін мерзімі өткен берешегі бар қарыздар	660,0
31 күннен 60 күнге дейін мерзімі өткен берешегі бар қарыздар	219,0
61 күннен 90 күнге дейін мерзімі өткен берешегі бар қарыздар	157,6
90 күннен астам мерзімі өткен берешегі бар қарыздар	1 039,8
ХҚЕС бойынша провизиялар	1 823,8
90 күннен астам мерзімі өткен берешегі бар қарыздар бойынша провизиялар	737,1
Автордың өзімен Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкі. ҚР қаржы нарығы және банктік қызмет туралы статистикалық есептерін қолданып жасалған	

2024 жылғы қазандағы банктердің несиелік портфеліндегі мерзімі өткен берешектерді талдай отырып, негізгі борыш және есептелген сыйақы бойынша мерзімі өткен қарыздардың жалпы көлемі 30 948 млн теңге болған. 1 күннен 30 күнге дейінгі мерзімде 660 млн теңге қарыз, ал 90 күннен астам мерзімі өткен қарыздар көлемі 1 039,8 млн теңге болып отыр. Бұл қарыздар бойынша провизиялар 1 823,8 млн теңгені құрайды, соның ішінде 90 күннен астам мерзімі өткен қарыздар бойынша 737,1 млн теңге. Бұл көрсеткіштер банктің тәуекелдерді басқару жүйесінің тиімділігін және мүмкін болатын жоғалтуларға дайындық деңгейін көрсетеді. 2024 жылғы 10 айда мерзімі өткен берешектің жалпы көлемі негізінен төмен деңгейде болып, тек 90 күннен астам мерзімде 1 039,8 млн теңге қарыз қалды. Бұл қарыздар бойынша провизиялар 737,1 млн теңгені құрайды, бұл банктердің қарыздардың қайтарылмау ықтималдығын ескере отырып, қаржылық тәуекелдерге қарсы сақтық шараларының қабылданғанын көрсетеді. Сонымен бірге, 1-30 күн аралығындағы мерзімі өткен қарыздар 660 млн теңге болып, банктің қарыз алушыларға бақылау жасап отырғанын білдіреді. Қорытынды. Коммерциялық банктердің несие портфелін тиімді басқару олардың қаржылық тұрақтылығы мен табыстылығын қамтамасыз етудің негізгі элементтерінің бірі болып табылады. Қазақстандық банктердің несие портфелі соңғы жылдары айтарлықтай өсу қарқынын көрсетіп, 2024 жылы 31,5 трлн теңгеге жетті. Бұл экономикалық дамудағы оң көрсеткіштерді көрсетеді. Дегенмен, жұмыс істемейтін несиелердің үлесі, әсіресе 90 күннен астам мерзімі өткен берешек сомасы банктердің әлі де күрделі мәселелермен бетпе-бет келгенін көрсетеді.

Несие портфелінің сапасын арттыру үшін банктер тәуекелдерді басқару әдістерін жетілдіріп, автоматтандырылған жүйелер мен деректерді талдау құралдарын енгізуде. Бұл әдістер клиенттерді тиімді басқаруға және несие бойынша дефолт ықтималдығын азайтуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, банктердің клиенттерге қызмет көрсету сапасын және қарыз алушыларды бағалау саясатын жақсарту бойынша жұмысы маңызды рөл атқарады.

Сайып келгенде, несие портфелін басқару стратегияларының тиімді үйлесімі қаржылық тұрақтылыққа және тәуекелдерді төмендетуге ықпал етеді. Қазақстанның коммерциялық банктері бұл салада айтарлықтай табысқа жетіп, экономиканың өсуіне үлес қосуда. Бірақ болашақта

проблемалық несиелер үлесін азайту және клиенттермен жұмыс істеу тиімділігін арттыру мәселелері өзекті болып қала береді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Бердалиев К.Б. Менеджмент негіздері. – Алматы: Экономика, 2017.
2. Баймұхамбетов Т.А. Қаржы нарығы және оның даму аспектілері. – Алматы: Жеті Жарғы, 2018.
3. Saunders, A., Cornett, M.M. Financial Institutions Management: A Risk Management Approach. – McGraw-Hill, 2020.
4. Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкі. ҚР қаржы нарығы және банктік қызмет туралы статистикалық есептері. – <https://www.nationalbank.kz/ru/news/banks-performance/rubrics/2186>, 2024.

ӨОЖ 336.71

БЮДЖЕТТІҢ ТАПШЫЛЫҒЫ ЖӘНЕ ОНЫ ҚАРЖЫЛАНДЫРУДЫҢ ӘДІСТЕРІ

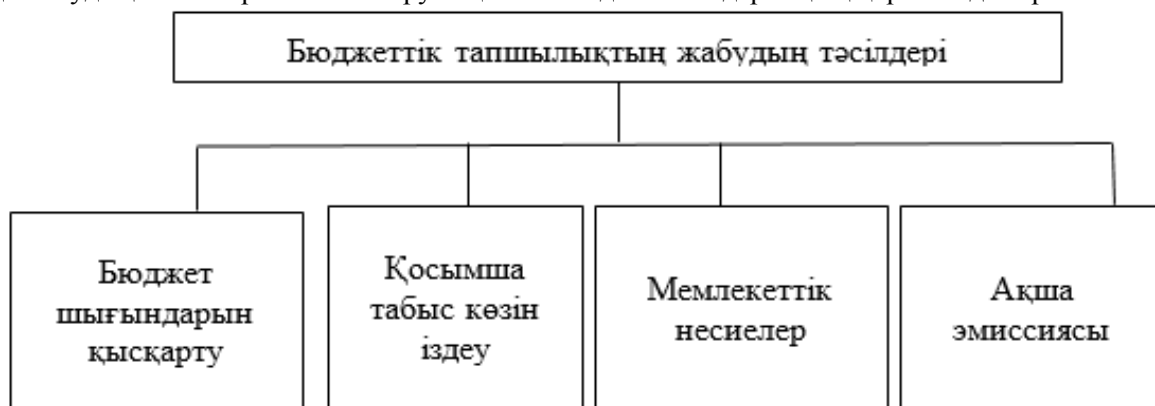
Шоқпаров Е., 6A04117 «Қаржы» ББ, 4 курс студенті, М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ., sarsenbaev060489@ gmail.com

Молдабекова А.Ш., «Қаржы және есеп» кафедрасының доценті, э.ғ.к., М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ., aizan.2008@mail.ru

Аңдатпа: Бұл мақалада орталық қордың тапшылықтарын жоюдың жолдары мен оларды қаржыландырудың әдістері, Жамбыл облысы бойынша орталық қордың орындалу көрсетіштеріне баға беріліп, тапшылықты қаржыландыру жолдары қарастырылған.

Кілт сөздер: бюджет, салық, бағалы қағаздар, тапшылық, артықшылық, дефицит, профит.

Бюджет мемлекеттіміздің шаруашылықтарының жағдайларын сипаттай отырып, оған нақты әсер етіп және бюджеттердің жүйелерін дамытудың жолдары әр мезгілде де өзекті болып саналады. Өздерінің нақты әсерлері шаруашылықтың жағдайлары артқанда және тиімділіктері нақтыланғанда, сондай –ақ қаражат қатынастарының пайыздарының берешектік жүйелері дұрыстап құрылғанда беріледі. Бюджеттің жүйелерінде қайтадан қалыптастыру үрдісінде міндеттелетін төлемдерден есептелінетін табыстардың мөлшерлерін кеміті болып анықталынады. Сондықтанда елімізде жұмсалымдардың бағыттарын арттыра отырыа, жаңадан өндірістердің орындарын ашса немесе нақты қаржы құйатын көздерді анықтап, пайдаланылатын бағыттарды кеңейтсе, сонда пайдаланылатын қаражаттар бағыттарын пайдалы түрде қолданса, онда алдыңғы уақыттарда тапшылықтар кірістер әкелер еді. Осындай нәтижелерге жету бағытында Үкіметіміздің нақтыланған жоспарлары мен іс-шаралары болуы тиіс және мемлекеттік органдардың тараптарынан қадағалаудың бағыттары мен тексеру нақтыланғанда ғана өздерінің оң қорытындыларына әкеледі.

Сурет 1. Бюджеттің тапшылықтарын жоюдың әдістері мен тәсілі

Бюджеттің тапшылықтарын жоюдың нақты бағыттары қаражат шығару, пайыздардың өсімдері бар бағалы қағаздарды алу және сатулары, сондай –ақ сырттардан қаражат қорларын тарту жолдарын анықтаймыз [1]. Бағыттарды анықтауға қатысты өзіндік теріс жолдары да бар: яғни

бағалардың құнсызданулары, пайыз мөлшерінің шектен тыс артулары, салым салудағы ахуалдардың нашарлығы, осылар бюджет төлемдерінің теңдіктерін бұзылады. Елімізде қаражат шығарып бағалардың құнсыздануларына әкеп сокса, онда алдыңғы уақыттарда шығарыа қойған бағалы қағаздарды қайтару кезінде қиындықтарға тап болады және қаражаттық жүйелерде пирамида қалыптасады. Орталықтандырылған қорлардың тапшылықтарын қаражаттандырудың көздері келесідегідей тәсілдер қолданылады: қаржылай және сырттан қарыз тарту. Сырттан және ішіміздегі орталық қорлардың қарызые қаражаттандырудың айырмашылығы бар. Ішіміздегі орталықтың қорының жетіспеушіліктерін жабудың еліміздің мөлшерлік бағалы қағаздарын ашық қорлар нарықтарында мемлекетіміздің шаруашылықтарды жүргізулердің заңды тұлғалары мен халықтарына беріп, өткізе бастайды. Пайыздық бағалы қағаздар өткізгеннен келіп түсетіе кірістер мемлекетіміздің орталық қорының кіріс көздеріне келіп түседі, яғнт олардың көздері орталықтың қаражат қоры болып саналады. Орталық қордың тапшылықтарын жабу үшін ішкі және сыртқы қаражат көздерін тартады. Егерді олар шаруашылықтардың құрылымдарын қайта құрса немесе жаңартатын болса [2].

Сурет 2. Бюджеттің жетіспеушілігін қаржыландырудың тәсілдері

Орталық қордың жетіспеушіліктерін сыркы қарыздарды қаражаттандыру өзге елдің үкіметіне, шаруашылықтарды жүргізетіе заңды тұлғалар мен халыққа еліміздің бағалы қағаздарын сатуларымен қатысты болып саналады.

Кесте 1.

Жамбыл облысының орталық қорының орындалуы

МҢ ТТ

Керсеткі штер	2022 жыл			2023 жыл			Кассалық орын-у бойынша ауытқу (+: -)
	Нақтыланған бюджет	Кассалық орындалуы	Орындалуы, %	Нақтыланған бюджет	Кассалық орындалуы	Орындалуы, %	
Кірістер	518 857 565,0	557 710 349,0	107,4	616 157 608,0	647 650 249,7	105,1	89 939 900,7
Шығындар	533 652 682,0	557 540 975,6	104,4	624 870 829,0	630 861 767,4	100,9	73 320 791,9
Бюджет дефициті (профициті)	-14 795 117,0	169 373,5	-	-8 713 221,0	16 788 482,3	-	16 619 108,8

Ескерту: Жамбыл облысы бюджетінің орындалуы туралы есеп мәліметтері негізінде есептелген

Есептеу нәтижелері бойынша орталық қордың орындалуы 2022 жылы нақтыланған бюджетте кірістерден жұмсалым көбейіп, бюджеттің тапшылығын байқатса, кассалық орындалуда орталық қордың артықшылығын байқадық. 2023 жылы да нақтыланған бюджетте қаржы орталық қордың тапшылығын байқатса, кассалық орындалуда орталық қор артықшылығын көрсетті. Ол дегеніміз облысымыздың қаражат көздері жеткіліктілігін байқатуда.

Сурет 3. Жамбыл облысы бойынша орталықтандырылған қордың орындалуы

Жамбыл облысы бойынша бюджеттің орындалуы 2022-2023 жылдар аралығында байқағанымыз кірістер, қаражаттардың жұмсалымына қарағанда көп. Ол оң пікірді білдіреді.

Бюджеттің тапшылықтары мемлекетіміздің бюджет жүйелеріндегі нақты мәселе болып саналады. Бюджеттің кірістерінің нақты, мезгілінде түсулері, осыған байланысты қаражаттардың пайдалану бағыттары айқындалып, шаруашылықтардың тұрақтылықтары, олардың жай – күйлері, сонымен қатар дамыған мемлекеттердің қатарларында болуымыз үшін орталықтандырылған қор үлкен рөл атқарады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Б.С. Өтебаев оқулық Мемлекеттік бюджет, Алматы қ. – 2006 ж.
2. С. Құлпыбаев, С.Ж. Ынтықбаева, В.Д. Мельников оқулық Қаржы, Алматы қ. – 2011ж.

УДК 330.322

СТАТИСТИКА НАЦИОНАЛЬНОГО БОГАТСТВА РК

Эбель К., студентка 2 курса образовательной программы 6В04111 «Бухгалтерский учет, аудит и налогообложение предпринимательства», Таразский университет имени М.Х. Дулати, г.Тараз

Тулеева Г.Т., магистр учета и аудита, старший преподаватель кафедры «Финансы и учет», Таразский университет имени М.Х. Дулати, г.Тараз, tuleyeva.77@mail.ru

Аннотация: В данной статье дано понятие статистики национального богатства и факторы, влияющие на него, которое измеряет состояние экономики, оценивает устойчивость и потенциал для развития. Является основой для формирования долгосрочных стратегий, таких как

«Казахстан-2050», направленных на укрепление благосостояния страны. Основные компоненты национального богатства Казахстана это природные ресурсы, материальные активы, человеческий капитал, финансовые активы:

Ключевые слова: национальное богатство, активы, индекс человеческого развития, наука, промышленность, валовый внутренний продукт, человеческий капитал.

Национальное богатство – это все богатства, активы и имущество страны, все чем мы владеем и имеем право распоряжаться. То есть совокупность всех материальных, нематериальных, природных, трудовых (человеческих) и финансовых ресурсов.

Национальное богатство страны является неким отражением уровня жизни населения и показывает его экономический потенциал, который представляется денежном суммарном выражении активов, которые созданы и накоплены обществом в нашем случае жителями населением той или иной страны.

Целью статистики национального богатства является измерение состояния экономики, так как это макроэкономический показатель, оценка устойчивости в мировом пространстве и потенциал развития. Является основой для формирования долгосрочных стратегий, направленных на укрепление благосостояния страны, к примеру «Казахстан-2050».

Если углубиться в историю, то по данным источников первым ученым исследовавшим показатель народного богатства ученый из Англии У.Петти в 1664 году. Во Франции национальное богатство впервые было рассчитано в 1789 году, в США - в 1805, в России - около 1864 года.

Национальное богатство Казахстана состоит из нескольких основных компонентов.

К природным ресурсам мы можем отнести недра земли и полезные ископаемые. Как известно Республика Казахстан обладает крупными запасами нефти, газа, залежами драгоценных металлов, водных и земельных ресурсов. Это делает его одним из ведущих поставщиков энергоресурсов и минеральных богатств [1].

Материальные активы - Это транспортные сети, промышленные объекты, основной капитал или основные фонды, которые необходимы и играют важную роль в экономической деятельности и внутренней инфраструктуре.

Финансовые ресурсы - это Национальные фонды, монетарное золото, депозиты золотовалютные резервы, денежные средства наличность, ценные бумаги, государственные и частные инвестиции, поддерживающие и развивающие финансовую устойчивость государства.

Человеческий капитал – это рабочая сила, имеющая определенную квалификацию, квалифицированные трудовые ресурсы, уровень образования и навыки населения. Нужно отметить, что в нашей стране уделяется большое внимание образованию и медицине, для улучшения качества жизни и человеческого капитала.

Все эти ресурсы, экономические активы – это составляющие, необходимые условия производства товаров, оказания услуг и обеспечения жизни людей на достойном уровне [2].

Как видно из этой схемы имеются как внутренние, так и внешние факторы, которые влияют на рост национального богатства. Если придерживаться экономии материальных ресурсов, увеличения производительности труда и других мероприятий, то можно будет добиться желаемого результата.

Национальное богатство является одним из важнейших показателей социально-экономического благополучия нашей страны, которое с финансовой точки зрения представляет

собой совокупность всех благ, созданных и накопленных обществом в ходе всей производственной деятельности. Грубо говоря, он включает в себя нематериальные активы и духовные ценности, важно, чтобы общество принадлежало ему. Проще говоря, всегда были признаны три источника богатства нации: земля, рабочая сила и капитал. Использование и развитие трех столиц - это валовой внутренний продукт. Высокий экономический рост в стране за последние пять лет можно наблюдать с первого взгляда.

Промышленное производство является основой экономики Республики Казахстан. Горнодобывающая промышленность, которая находится на пути к устойчивому росту, играет ведущую роль в промышленном производстве. Казахстан занимает второе место после России по добыче и переработке нефти и газа. В структуре промышленного производства важное место занимает перерабатывающая промышленность. Ухудшение производительности в этих отраслях - это потеря рынков сбыта, экономических связей между предприятиями, нехватка финансовых ресурсов для обновления основных фондов и развития производственных мощностей. Для восстановления отдельных отраслей необходим ряд мер, таких как политика импортозамещения, реализация отраслевых программ и налоговых льгот, а также для обеспечения роста и постоянного совершенствования этой отрасли. В настоящее время растут темпы производства транспортного оборудования, химической промышленности, текстильной и швейной промышленности, конечно переработка сельхозпродуктов продуктов питания, мяса молока. В нашей стране распространена переработка древесины, производство кожи меха и изделий из них.

Фактически на сегодняшний день РК располагает мощнейшим научно-техническим потенциалом. Невозможно возразить тому, что качественный экономический рост невозможен без развития науки и инноваций. И это является бесспорным фактом, так как без передовых достижений науки и инноваций никак нельзя. Ежегодно сумма затрат на научные опытно-конструкторские исследования выделяются денежные средства и эти затраты как мы видим дают высокую отдачу.

Развитие человеческого капитала – это инвестиции и затраты на здравоохранение, образование, техническое обучение и др. деятельность, способствующую повышению производительности труда. Успех в экономике возможен благодаря науке и новым знаниям и умениям человеческого общества. На сегодняшний день самый главный капитал и ресурс это человеческий. Только таким образом, создавая и осваивая новые информационные технологии, наша экономика может конкурировать в современном мире сейчас и в будущем.

Основные показатели статистики национального богатства

Оценка ВВП на душу населения в 2023 году ВВП на душу населения составил около \$11,000. Это показатель благосостояния и роста экономической активности. Прирост национального богатства: В последние годы наблюдается устойчивый рост национального богатства, особенно за счет инвестиций в инфраструктуру и человеческий капитал. По сравнению с соседями: Казахстан занимает лидирующую позицию по запасам ресурсов среди стран Центральной Азии, что ставит его выше таких соседей, как Узбекистан и Кыргызстан, но ниже России и Китая.

Проблемы и перспективы:

- Диверсификация экономики: Казахстан стремится снизить зависимость от нефти и газа и развивать другие отрасли, такие как сельское хозяйство, информационные технологии и финансы;
- Инвестиции в науку и технологии: для долгосрочного роста Казахстан наращивает инвестиции в исследования и технологии;
- Повышение устойчивости экономики: экологические проблемы, такие как истощение ресурсов, способствуют переходу к более устойчивым методам, включая возобновляемые источники энергии и экологически чистые технологии;
- Стратегия национального процветания и Казахстана Стратегическое направление: "Казахстан - 2050" - это долгосрочная стратегия развития, направленная на экономическое лидерство и улучшение жизни населения;
- Зеленая экономика: Программа "Зеленый Казахстан" направлена на экологически чистое производство, сокращение выбросов и защиту природных ресурсов;
- Развитие человеческого капитала: правительство планирует расширить доступ к образованию и здравоохранению, а также повысить квалификацию работников для укрепления человеческого потенциала;

Выводы Роль национального богатства в развитии страны: оно играет решающую роль в обеспечении экономической независимости и благосостояния населения.

Приоритетами для Казахстана являются: устойчивое использование природных ресурсов, инвестиции в образование и инновации, диверсификация экономики для снижения рисков.

Стратегическая цель: в будущем построить сильную, конкурентоспособную экономику, способную обеспечить всем гражданам высокий уровень жизни и стабильное развитие страны [3].

Список литературы:

1. <https://stud.kz/ru/referat/show/28962#&gid=1&pid=4>
2. <https://stud.kz/ru/referat/show/89718>
3. <https://www.apa.kz/ru/osbuzhdeny-aktualnye-voprosy-chelovecheskogo-kapitala/>

УДК 379.8

ГОСТИНИЦЫ И РЕСТОРАНЫ ДЛЯ ВСЕХ: ПЕРСПЕКТИВЫ СОЦИАЛЬНОГО ТУРИЗМА

Берік Ә., студентка 4 курса образовательной программы 6В11114 «Ресторанное дело и гостиничный бизнес», Таразский университет имени М.Х. Дулати, г. Тараз, adema.berik@mail.ru

Орынбаева У.А., доцент кафедры «Туризм и сервис», Таразский университет имени М.Х. Дулати, г. Тараз, orynbaeva.1966@mail.ru

Аннотация: В данной статье рассматривается роль социального туризма в развитии гостиничного бизнеса и ресторанного дела. Социальный туризм направлен на создание доступных условий для отдыха людей с ограниченными финансовыми возможностями, пожилых граждан, семей с детьми и людей с инвалидностью. Особое внимание уделяется адаптации гостиничной инфраструктуры и ресторанных сервисов для удовлетворения потребностей таких категорий.

Ключевые слова: социальный туризм, гостиничный бизнес, ресторанное дело, доступность, инклюзия, льготные программы, субсидии, инклюзивные отели, доступные рестораны.

Социальный туризм – это направление туризма, которое обеспечивает доступ к отдыху для социально уязвимых групп: людей с ограниченными финансовыми возможностями, пожилых, лиц из многодетных семей, сирот. Его основная цель – позволить каждому человеку, независимо от социального статуса или физического состояния, участвовать в туристических мероприятиях для повышения качества жизни, укрепления здоровья и содействия социальной интеграции.

Гостиничная и ресторанная индустрии играют ключевую роль в развитии социального туризма, создавая комфортные условия для отдыха и взаимодействия различных групп людей. Отели, пансионаты и санатории разрабатывают специальные программы скидок на размещение и адаптируют свою инфраструктуру для удовлетворения потребностей людей с особыми требованиями. Рестораны, в свою очередь, способствуют социальной инклюзии, предлагая доступные меню и адаптированные услуги [1, с.29].

Таким образом, взаимодействие гостиниц и ресторанов с социальным туризмом не только расширяет возможности для отдыха, но и способствует формированию инклюзивного общества, поддерживая инициативы, направленные на равенство и доступность. Рассмотрим подробнее основные аспекты роли гостиничной индустрии в социальном туризме в таблице 1.

Таблица 1.

Ресторанное дело и социальный туризм

Аспект	Описание	Примеры и стандарты
Адаптированные номера и инфраструктура	Установка пандусов, лифтов, тактильных указателей. Оборудование номеров поручнями и тревожными кнопками.	Скандинавские отели с безбарьерной средой, европейский стандарт EN 301 549.
Льготные программы размещения	Специальные тарифы для пенсионеров, многодетных семей и людей с особыми потребностями. Пакеты с бесплатным питанием и дополнительными услугами для детей.	Скидки в межсезонье для пожилых туристов, бесплатные ночи для многодетных семей при длительном пребывании.
Инклюзивные отели и международные стандарты	Применение международных стандартов доступности для адаптации инфраструктуры и улучшения сервисов.	Тактильные меню и приложения для слабовидящих в отелях, инклюзивные гостиницы в Европе и Казахстане.

Влияние государственных субсидий и инициатив	Субсидии на установку лифтов и адаптацию номеров. Гранты и налоговые льготы за участие в социальных программах.	Программы совместного финансирования с местными властями, субсидии на оздоровительные туры для пенсионеров и детей.

Ресторанный бизнес также играет важную роль в развитии социального туризма, обеспечивая доступность и инклюзивность для различных групп населения.

1. Доступность ресторанов и кафе.

Адаптация помещений ресторанов и кафе включает создание широких проходов для людей на инвалидных колясках, установку тактильных меню для людей с нарушениями зрения и предложение аудиоменю. Это позволяет людям с особыми потребностями комфортно передвигаться и выбирать блюда. Например, некоторые рестораны используют специальные знаки и мобильные приложения для помощи людям с нарушениями зрения.

2. Специальные меню и скидки для уязвимых групп.

Многие рестораны предлагают специальные меню и акции для пенсионеров, детей и многодетных семей. Это может включать фиксированные цены на блюда, скидки на определенные блюда или бесплатные детские блюда при заказе на всю семью. Такие инициативы помогают сделать питание вне дома более доступным и привлекательным для уязвимых групп.

3. Социальные рестораны и благотворительные проекты.

Социальные рестораны ориентированы на благотворительность, предлагая бесплатные блюда нуждающимся или реализуя проекты «подвешенной еды». В таких заведениях клиенты могут оплатить дополнительные блюда, которые затем передаются тем, кто не может их себе позволить. Примерами таких инициатив являются программы «подвешенного кофе», где посетители могут оплатить кофе для следующего клиента, который не может его себе позволить.

4. Обучение персонала работе с людьми с особыми потребностями.

Обучение персонала ресторанов навыкам общения и оказанию помощи людям с особыми потребностями является важным аспектом инклюзивного обслуживания. Рестораны проводят обучение языку жестов и этике обслуживания для людей с ограниченными возможностями здоровья. Это помогает создать более дружелюбную и поддерживающую атмосферу для всех клиентов.

Таким образом, ресторанная индустрия активно участвует в развитии социального туризма, способствуя инклюзивности и равенству, а также повышению качества жизни граждан [2, с.89-92].

Государственные программы и инициативы играют ключевую роль в развитии социального туризма, предоставляя поддержку и создавая необходимую инфраструктуру для включения различных групп граждан в туристическую деятельность.

1. Казахские и международные примеры программ поддержки социального туризма

В Казахстане реализуется несколько государственных программ, направленных на развитие доступного и социального туризма. Например:

- программа «Доступная среда» ориентирована на создание условий для полноценного участия людей с особыми потребностями в общественной жизни, включая туризм. В рамках этой программы разрабатываются стандарты доступности для гостиниц и туристических объектов.
- государственная программа развития туризма на 2023-2025 годы включает меры по увеличению количества адаптированных объектов и предложению скидок на размещение для уязвимых групп.

На международном уровне:

- программа «Доступный туризм» в Европейском Союзе поддерживает развитие туристической инфраструктуры, отвечающей потребностям людей с особыми потребностями. Она обеспечивает финансирование проектов, направленных на создание безбарьерной среды в гостиницах и ресторанах;
- инициативы Всемирной туристской организации (UNWTO) способствуют инклюзивному и доступному туризму, предлагая рекомендации правительствам по разработке и реализации программ поддержки социального туризма.

2. Гостиницы, сотрудничающие с НКО, предлагают широкий спектр адаптированных услуг, таких как специальные меню, доступные номера, услуги персонального ассистента и даже организованные экскурсии с учетом потребностей людей с функциональными ограничениями. Это может включать разработку специальных тренингов для персонала и создание доброжелательной атмосферы для клиентов с особыми потребностями.

- инициативы НКО по обучению и трудоустройству лиц из уязвимых групп в гостиничной и ресторанной отраслях. Такие инициативы не только помогают участникам развивать навыки, но и увеличивают возможности трудоустройства для этих групп населения;
- совместные проекты, направленные на организацию социально ориентированных мероприятий, таких как культурные и спортивные мероприятия, для привлечения людей с особыми потребностями к туризму.

Именно благодаря тесному взаимодействию государства и некоммерческих организаций удается активно развивать социальный туризм и создавать условия для комфортного отдыха всех категорий граждан [3, с.45-46].

Хотя перспективы развития технологий в сфере социального туризма выглядят многообещающими, нельзя забывать о потенциальных проблемах и рисках, связанных с их использованием. Все это представлено в таблице 2.

Таблица 2.

Проблемы и перспективы развития		
Аспект	Описание	Перспективы и влияние
Недостаток адаптированных объектов	Ограниченное количество гостиниц и ресторанов, соответствующих современным стандартам доступности.	Необходимость создания и соблюдения национальных и международных стандартов доступности.
Барьеры в развитии	Финансовые ограничения, недостаток информации о потребностях людей с ограниченными возможностями, сложные административные процедуры.	Увеличение финансирования со стороны государства и НПО для адаптации инфраструктуры.
Перспективы внедрения стандартов доступности	Разработка стандартов, повышение уровня информированности о значении доступного туризма среди бизнесменов.	Создание образовательных программ для владельцев бизнеса и работников сферы услуг.
Влияние социального туризма на имидж бизнеса	Развитие доступного туризма улучшает репутацию гостиниц и ресторанов, привлекает новую клиентскую базу и повышает лояльность клиентов.	Участие в социальных инициативах, что способствует привлечению внимания СМИ и общественности, увеличивая популярность.

Развитие социального туризма оказывает значительное влияние на гостиничную индустрию и общество в целом. Оно способствует созданию более инклюзивной и доступной туристической инфраструктуры, что, в свою очередь, повышает качество жизни людей с особыми потребностями и других уязвимых групп. Отели и рестораны, адаптирующие свои услуги для всех клиентов, не только расширяют свою клиентскую базу, но и приобретают положительную репутацию, способствуя повышению лояльности и доверия среди клиентов.

Социальный туризм также играет важную роль в формировании культуры взаимопомощи и социальной ответственности в обществе. Он помогает улучшить отношения между различными группами населения, повышая взаимопонимание и уважение к потребностям друг друга.

С учетом вышесказанного мы призываем предприятия и государственные органы поддерживать доступные проекты и инициативы в области социального туризма. Инвестиции в адаптацию инфраструктуры, разработку специальных программ и стандартов доступности создадут условия для полноценного участия всех граждан в туристической деятельности. Это позволит не только улучшить социальную среду, но и позволит гостиничной и ресторанной индустрии расти и укреплять свои рыночные позиции.

Список литературы:

1. Калмыкова, Е.В. Социальный туризм как средство социальной интеграции: международный опыт и российские реалии. Туризм и общество, 2023. – 27-34.
2. Курсова, О.А. Инклюзивный туризм: перспективы и вызовы для гостиничного бизнеса. Вестник гостиничного бизнеса, 2021. – 88-95.
3. Альмамедов, Р.А. Социальный туризм: проблемы и перспективы развития в Казахстане. Журнал туристических исследований, 2022. – 45-56.

ЦИФРОВЫЕ ИННОВАЦИИ: КАК ТЕХНОЛОГИИ МЕНЯЮТ ИНДУСТРИЮ ГОСТЕПРИИМСТВА

Берік Ә., студент 4 курса образовательной программы 6B11114 «Ресторанное дело и гостиничный бизнес», Таразский университет имени М.Х. Дулати, г. Тараз, adema.berik@mail.ru

Жапсарбеков Г.П., доцент кафедры «Туризм и сервис», Таразский университет имени М.Х. Дулати, г. Тараз, gp.zhapsarbekov@dulaty.kz

Аннотация: В данной статье исследуются ключевые цифровые инновации, трансформирующие индустрию гостеприимства: искусственный интеллект, автоматизация, мобильные технологии и Интернет вещей (IoT). Целью исследования является анализ влияния этих технологий на бизнес-процессы и клиентский опыт. Задачи включают изучение примеров использования и выявление преимуществ и проблем внедрения. Результаты показывают, что цифровые решения повышают эффективность, улучшают персонализацию обслуживания и отвечают ожиданиям современного гостя. Основной вывод заключается в том, что отели и рестораны должны активно внедрять технологии, чтобы оставаться конкурентоспособными, учитывая риски кибербезопасности и сложность интеграции.

Ключевые слова: цифровые инновации, гостеприимство, автоматизация, искусственный интеллект, мобильные технологии, IoT, персонализация, клиентский опыт, кибербезопасность.

Индустрия гостеприимства переживает масштабную трансформацию благодаря цифровым инновациям. Современные технологии, такие как искусственный интеллект, автоматизация и мобильные приложения, позволяют компаниям оптимизировать процессы, повысить качество обслуживания и снизить затраты. Использование данных для автоматизации и персонализации рутинных задач не только снижает нагрузку на персонал, но и предоставляет клиентам более удобные и персонализированные услуги [1].

Целью данного исследования является анализ ключевых трендов цифровых технологий в отелях и ресторанах и их влияния на клиентский опыт. В работе рассматриваются кейсы внедрения инноваций и определяются основные вызовы и перспективы их реализации показаны на рисунке 1.

Рисунок 1. Пример использования технологии автоматизации: киоск для самообслуживания в отеле

Таблица 1.

Основные направления цифровых инноваций

Направление	Описание	Пример использования
Искусственный интеллект (AI)	Автоматизация запросов, чат-боты	ChatGPT-боты для бронирования и поддержки
Автоматизация и самообслуживание	Бесконтактный заезд и выезд	Киоски самообслуживания в отелях
Мобильные технологии	Приложения для бронирования и оплаты	Приложение для ключей от номера
Умные устройства (IoT)	Управление ресурсами через датчики	Умные номера с настройкой освещения

1. Искусственный интеллект (ИИ) и чат-боты.

ИИ широко используется для обработки бронирований, анализа данных и взаимодействия с гостями.

Пример: Чат-боты на базе ИИ обрабатывают запросы клиентов и предоставляют рекомендации 24/7.

Преимущества: Сокращение времени обслуживания и улучшение персонализации.

2. Автоматизация и самообслуживание.

Киоски и онлайн-платформы позволяют клиентам самостоятельно бронировать, регистрироваться и оплачивать услуги.

Примеры: Бесконтактная регистрация/выписка с помощью мобильных приложений или терминалов отеля.

Преимущества: Более быстрые процессы и снижение операционных затрат указаны в таблице 1.

Таблица 2.

Примеры автоматизации в отелях и ресторанах

Процесс	Технология	Результат
Заселение/выезд	Киоски самообслуживания	Снижение очередей, удобство для гостей
Управление запасами	Системы автоматического учёта	Оптимизация складских ресурсов
Принятие заказов в ресторане	Электронные меню и планшеты	Ускорение обслуживания

3. Мобильные технологии и приложения.

Мобильные приложения позволяют гостям бронировать номера, получать доступ к ключам от номеров и пользоваться специальными предложениями.

Пример: Мобильное приложение отеля может уведомлять гостей о специальных предложениях и управлять их бронированиями.

Преимущества: Удобство для гостей и сбор данных для персонализированных предложений [2].

4. Устройства Интернета вещей (IoT).

Устройства IoT позволяют контролировать настройки в номерах (температура, освещение) и отслеживать потребление ресурсов.

Пример: Датчики автоматически выключают свет в неиспользуемых комнатах.

Преимущества: Экономия ресурсов и повышение экологической устойчивости показаны в таблице 2.

Динамика внедрения бесконтактных решений в отелях (2020–2024 г

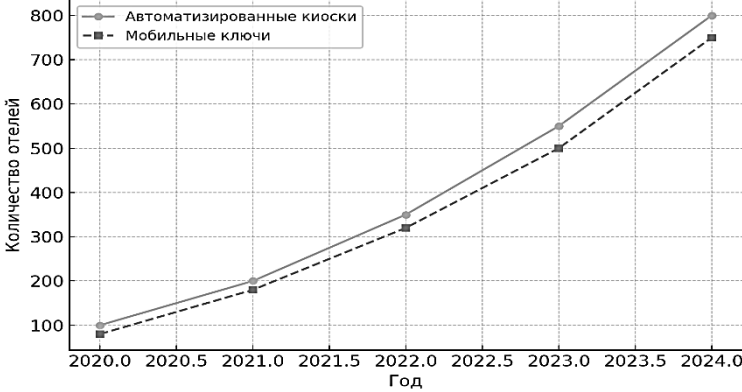

График 1. Динамика внедрения бесконтактных решений в отелях (2020–2024 гг.)

Вот график, демонстрирующий динамику внедрения бесконтактных решений в отелях с 2020 по 2024 год. Видно, что использование как автоматизированных киосков, так и мобильных ключей стабильно растёт, отражая стремление индустрии к упрощению процессов и повышению удобства для клиентов показаны на графике 1.

Влияние на клиентский опыт

1.1 Примеры использования и преимущества мобильных приложений в гостиничном бизнесе

Примеры использования:

Современные мобильные приложения стали важным инструментом в индустрии гостеприимства. Помимо быстрого и удобного бронирования проживания, они также могут предоставлять персонализированные рекомендации, основанные на предпочтениях пользователя. Например, они могут информировать о спа-процедурах или скидках в ресторанах отеля на основе предыдущих заказов или интересов.

Преимущества:

- упрощенное взаимодействие с клиентами: мобильные приложения делают процесс бронирования и коммуникацию с отелями более удобным и эффективным. Гости могут легко получить доступ к информации о наличии мест, тарифах и услугах, а также бронировать номера в любое время и в любом месте. Это сокращает время, затрачиваемое на поиск информации, и повышает общее удовлетворение клиентов;

- лояльность гостей через персонализированные услуги: Персонализированные предложения помогают выстроить крепкие отношения между отелем и его гостями. Гости с большей вероятностью вернутся в отель в будущем, если они чувствуют, что их потребности учитываются и что они получают хорошую отдачу от своих денег. Учет личных предпочтений – выбор подушек, диетические потребности, дополнительные услуги – повышает лояльность к бренду и положительные эмоции;

- увеличение продаж и доходов: Персонализированные предложения приводят к увеличению дополнительных продаж. Гости, которые получают рекомендации, основанные на их предпочтениях, с большей вероятностью будут пользоваться услугами отеля, такими как спа, рестораны и экскурсии, что приведет к увеличению общего дохода;

- сбор и анализ данных: мобильные приложения могут собирать данные о предпочтениях и поведении клиентов. Это помогает отелям лучше понимать своих гостей, корректировать свои маркетинговые стратегии и улучшать предлагаемые услуги указаны в таблице 2.

Эти преимущества показывают, что мобильные приложения могут значительно улучшить клиентский опыт в индустрии гостеприимства, повышая удовлетворенность и лояльность клиентов [3].

Таблица 3. Основные преимущества внедрения технологий:

Преимущество	Пример
Ускорение процессов	Бесконтактный check-in за 1-2 минуты
Персонализация	Персональные скидки на основе истории бронирования
Экономия ресурсов	Автоматический контроль энергопотребления

Вызовы и ожидания при внедрении

Кибербезопасность: По мере увеличения использования технологий в индустрии гостеприимства возрастает риск кибератак. Утечки данных, включающие личную информацию клиентов и платежные данные, могут иметь серьезные последствия как для гостей, так и для бизнеса. Поэтому отелям необходимо больше инвестировать в системы безопасности, обучение сотрудников и протоколы реагирования на инциденты.

Сложность интеграции новых технологий: При внедрении новых технологий могут возникать проблемы совместимости с существующими системами. Отели часто используют различные платформы для управления бронированием, платежами и клиентским опытом. Интеграция новых решений требует времени и ресурсов и может замедлить процесс трансформации.

Потребность в обучении персонала: Новые технологии требуют от персонала отелей соответствующей квалификации. Обучение персонала использованию новых систем и технологий может стать дополнительным вызовом, особенно в отелях с высокой текучестью кадров [4].

Перспективы:

- рост искусственного интеллекта и Интернета вещей (IoT): Ожидается, что искусственный интеллект и Интернет вещей (IoT) будут играть важную роль в будущем развитии гостиничного сектора. ИИ может использоваться для персонализации услуг, автоматизации процессов и анализа данных о поведении клиентов. IoT также позволит создавать умные номера, где освещение, кондиционирование и другие системы можно будет контролировать через мобильные приложения.

- развитие супер-приложений: Перспективным направлением является разработка супер-приложений, объединяющих все услуги отеля на одной платформе. Гости смогут удобно управлять всеми аспектами своего пребывания, от бронирования номеров и заказа еды до знакомства с местными достопримечательностями и организации досуга. Такие приложения будут способствовать улучшению клиентского опыта и повышению лояльности;

- устойчивое развитие и экология: Внедрение технологий также создает возможности для более устойчивого развития. Использование IoT способствует более эффективному использованию ресурсов, таких как вода и электричество, что не только снижает затраты, но и отвечает современным требованиям экологической ответственности;

- ответ на меняющиеся предпочтения потребителей: Поскольку предпочтения потребителей быстро меняются, отели должны быть готовы адаптироваться и внедрять новые технологии. Это не только позволит отелям оставаться конкурентоспособными, но и даст им возможность превосходить ожидания гостей и предлагать уникальные впечатления.

Эти вызовы и ожидания показывают, что успешное внедрение технологий в индустрии гостеприимства требует комплексного подхода и готовности к изменениям [5].

Технологии революционизируют индустрию гостеприимства, делая ее более эффективной и удобной для гостей. Такие инновации, как мобильные приложения, искусственный интеллект и Интернет вещей, не только улучшают впечатления гостей, но и оптимизируют внутренние процессы отелей. Персонализированные услуги, автоматизация и новые формы взаимодействия становятся неотъемлемой частью современных услуг.

Однако успех этих инноваций требует учета связанных с ними рисков, таких как кибербезопасность и сложность интеграции новых решений с существующими системами. Отели должны инвестировать в защиту данных клиентов и проводить обучение персонала для эффективного использования технологий.

Таким образом, будущее индустрии гостеприимства зависит от способности компаний адаптироваться к быстро меняющимся условиям и внедрять новые технологии. С увеличением использования технологий и разработкой супер-приложений отели, как ожидается, будут предлагать своим клиентам еще более высокий уровень обслуживания и создавать уникальные и запоминающиеся впечатления.

Список литературы:

1. Котляров, В.В. Современные тенденции в сфере гостеприимства. – Москва: Издательство «Экономика», 2021. – 240 с.
2. Петрова, А.И. Инновационные технологии в гостиничном бизнесе // Гостиничное дело.– 2022. – № 3. – С. 45-50. DOI: 10.1234/gostd.2022.03.003
3. Сидоров, И. А. Кибербезопасность в индустрии гостеприимства: вызовы и решения // Журнал гостиничного бизнеса. – 2023. – Т. 15, № 1. – С. 12-18. URL: <https://www.hotelbusiness.ru/articles/2023/cybersecurity>
4. Федоров, А. Н. Применение искусственного интеллекта в гостиничном бизнесе. – Санкт-Петербург: Научный центр, 2020. – 180 с.
5. Романов, К.Е. Персонализированный сервис: ключ к лояльности клиентов // Вестник туристической индустрии. – 2023. – Т. 8, № 2. – С. 30-35. URL: <https://www.tourismjournal.ru/articles/personalized-service>

ҚР-ДАҒЫ ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ ТУРИЗМНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Ратхан.Б., 6В11111 «Туристік бизнес» білім беру бағдарламасының 3 курс студенті,
М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ., balnur_23.09@icloud.com
Досымова О.Ж., «Туризм және сервис» кафедрасының аға оқытушысы, М.Х. Дулати атындағы
Тараз университеті, Тараз қ., Orazkul_77@mail.ru

Аңдатпа.: Бұл мақалада Қазақстан Республикасының этнографиялық туризмнің ерекшеліктері қарастырылады. Этнографиялық туризмнің Қазақстан мәдениеті мен экономикасына қосатын үлесі талданып, оның негізгі нысандары мен тартымдылықтары сипатталады. Көшпенді мәдениет, ұлттық қолөнер, қазақтың дәстүрлі ойындары және көпұлтты мәдениетке негізделген этникалық әртүрлілік туристердің қызығушылығын оятады. Сонымен қатар, этнографиялық туризмнің ауылдық аймақтарды дамытудағы әлеуеті мен негізгі кедергілері көрсетіледі. Қазақстанда этнографиялық туризмді дамыту елдің мәдени мұрасын сақтау және насихаттау үшін маңызды құрал ретінде қарастырылады.

Кілт сөздер: этнография, көшпенділік, ұлттық, дәстүр, тарихи-мәдени мұра, салт-дәстүр, насихат, этникалық, мерекелер, мәдениет.

Этнотуризм – бұл белгілі бір халықтың мәдениетімен, дәстүрлерімен, тұрмысымен, ұлттық қолөнерімен және өмір салтымен танысуға бағытталған туризм түрі. Этнотуризм арқылы туристтер елдің мәдени мұрасын, әдет-ғұрыптарын, салт-дәстүрлерін және этникалық ерекшеліктерін тереңірек ұғынып, олардың бірегейлігіне жақындайды. Мұндай туризмнің басты мақсаты – туристерге жергілікті халықтың мәдениетін шынайы түрде көрсету, ұлттық ерекшеліктерін сезіндіру арқылы мәдениетаралық түсіністікті нығайту болып табылады [1].

Қазақстан – тарихи, мәдени, және этнографиялық құндылықтарға бай ел. Оның ішінде көшпенді халықтардың дәстүрлі өмір салты, тұрмыстық және шаруашылық ерекшеліктері елімізді өзге мемлекеттерден ерекшелеп тұрады. Қазақстан – әртүрлі мәдениеттер мен этникалық топтардың тоғысқан орталығы, мұнда көшпенділер мәдениеті ерекше орын алады. Этнографиялық туризм еліміздің мәдени алуан түрлілігін және тарихи мұрасын көрсету арқылы Қазақстанның халықаралық деңгейде танымалдылығын арттырады. Қазақстандағы этнографиялық туризмнің маңызды аспектілерінің бірі – киіз үйде қону, ұлттық ойындарға қатысу, дәстүрлі тағамдарды дайындау секілді көшпенді өмірдің элементтерін сезіну мүмкіндігі. Мұндай турлар ауылдық аймақтардың дамуына, жергілікті халықтың табысын арттыруға және мәдени мұраны сақтауға септігін тигізеді.

Этнографиялық туризмнің негізгі нысандары – туристерді халықтың мәдениетімен және тұрмысымен жақын таныстыруға бағытталған тарихи және мәдени орындар мен іс-шаралар. Қазақстандағы этнографиялық туризмнің негізгі нысандарына мыналар жатады [2]:

Киіз үй қалашықтары және көшпенді мәдениет: этнографиялық туризмнің ең ерекше бағыттарының бірі. Қазақстанның тарихи тұрмысын бейнелейтін киіз үйлер мен көшпенді мәдениетке арналған қалашықтар арқылы туристер қазақ халқының бай мәдени мұрасымен және тұрмыс салтымен жақын таныса алады. Бұл қалашықтар туристерге көшпенділердің өмірін шынайы сезінуге, ұлттық дәстүрлерді көруге және жергілікті халықтың қонақжайлығын сезінуге мүмкіндік береді. Киіз үй – қазақ халқының дәстүрлі баспанасы және көшпенді мәдениеттің символы. Оның жеңіл және жылдам жиналатын конструкциясы көшпенділер өміріне сай, жыл мезгілдеріне бейімделген. Киіз үйдің ішінде ұлттық нақыштағы оюлармен безендірілген көрпелер, кілемдер және қолөнер бұйымдары қойылып, оның сәні көшпенділердің мәдениетін айқын көрсетеді.

Киіз үйде тұру тәжірибесі: туристер киіз үйде түнеп, көшпенді өмір салтының ерекшеліктерін сезіне алады. Бұл тәжірибе олардың қазақ халқының тұрмыс-тіршілігі мен дәстүрлі өмір салты туралы түсінігін кеңейтеді.

Ұлттық қолөнер шеберліктері: этнографиялық туризмнің маңызды бөлігі, ол арқылы туристер қазақ халқының бай мәдениетімен және қолөнер дәстүрлерімен танысады. Қазақстандағы ұлттық қолөнер ғасырлар бойы қалыптасып, ұрпақтан ұрпаққа беріліп келе жатқан мәдени мұра болып табылады. Бұл өнер түрлері қазақ халқының өмір салты мен дүниетанымын бейнелеп, олардың тұрмыстық қажеттіліктерімен де байланысты болған.

Ұлттық қолөнердің негізгі түрлері.

Киіз басу – қой жүнінен киіз үйдің жамылғысын, түрлі төсеніштер, кілемдер жасау өнері. Киізден жасалған бұйымдар қазақтардың күнделікті тұрмысында кең қолданылған. Киіз басу техникасы туристерге ерекше қызық, өйткені ол қазақ халқының тұрмысы мен экологиялық тепе-теңдігін көрсетеді.

Кілем тоқу: қазақтардың қолданбалы өнерінде кілем тоқу маңызды орын алады. Әр кілемде белгілі бір ою-өрнек пен түс үйлесімі қолданылады, олардың әрқайсысы белгілі бір символдық мәнге ие. Туристер кілем тоқудың қыр-сырын меңгеріп, қазақтың ою-өрнек үлгілерін үйрене алады.

Зергерлік бұйымдар жасау: қазақтардың ұлттық зергерлік өнері түрлі күміс, алтын әшекейлер жасаумен танымал. Сырғалар, білезіктер, алқалар, жүзіктер тек әсемдік үшін емес, сонымен бірге олардың мағынасы, символдық мәні бар. Туристер зергерлік шеберлік сабақтарына қатысып, өздері де кішігірім бұйымдар жасай алады. Ұлттық қолөнердің туристерге әсері-Қолөнердің әрбір түрі халықтың тарихы мен мәдениетін бейнелейтіндіктен, шетелдік қонақтарға ерекше әсер қалдырады. Олар өздері жасаған бұйымдарды естелікке алып кетіп, қазақ мәдениетін жадына сақтайды. Ұлттық қолөнерді насихаттау арқылы этнографиялық туризм жергілікті шеберлерге қолдау көрсетіп, олардың өнерін әлемге танытуға ықпал етеді.

Этнографиялық ауылдар: мұндай ауылдар ұлттық мұраны сақтап, насихаттау мақсатында ұйымдастырылып, ауылдық жерлерде орналасқан. Этнографиялық ауылдарға келушілер қазақтардың өткен замандағы өмірі мен тұрмысына саяхат жасай отырып, халықтың салт-дәстүрлерімен, әдет-ғұрыптарымен және ұлттық өнерімен жақыннан таныса алады.

Этнографиялық ауылдардың ерекшеліктері:

Тұрмыстық нысандар: этнографиялық ауылдарда киіз үйлер, қазақтың дәстүрлі тұрмыстық заттары мен жиһаздары, ескі қолөнер бұйымдары және шаруашылық құралдары қойылады. Бұл заттар қазақтардың бұрынғы өмір салтын, олардың тұрмыстық ерекшеліктерін көрсетеді.

Қонақжайлық дәстүрі: қазақтардың дәстүрлі қонақжайлығын сезіну үшін этнографиялық ауылдарда арнайы қонақ қабылдау рәсімдері көрсетіледі. Туристерді қазақы дастархан жайып қарсы алып, бауырсақ, қымыз, шұбат секілді ұлттық тағамдар ұсынады. Қонақтарды құрметпен күту қазақ халқының маңызды дәстүрлерінің бірі.

Ұлттық тағамдар дайындау: этнографиялық ауылдарда туристерге қазақтың ұлттық тағамдарын дайындау шеберліктерін үйретеді. Мысалы, ет асу, бауырсақ пісіру, қымыз немесе шұбат дайындау сияқты дәстүрлі тағамдарды әзірлеуді көрсетіп, оларды өздері де дайындап көруге мүмкіндік беріледі.

Мәдени бағдарламалар: этнографиялық ауылдарда қазақтың ұлттық әндері, күйлері, билері және халықтық ойындары көрсетіледі. Сонымен қатар, туристер ұлттық ойындарға қатысып, көкпар, асық ату, тоғызқұмалақ ойнауға немесе көрермен болуға мүмкіндік алады.

Әдет-ғұрыптар және салт дәстүрлер: этнографиялық ауылдарда туристерге қазақтың ерекше дәстүрлері – беташар, тұсау кесу, сүндет той, киіз үй тігу, ұлттық үйлену тойының рәсімдері көрсетіледі. Бұл туристерге қазақ мәдениетінің терең мағынасын түсініп, халықтың өмірлік философиясын сезінуге мүмкіндік береді [1].

Этнографиялық ауылдардың туризмдегі маңызы:

Этнографиялық ауылдар Қазақстанның мәдени туризмін дамытып, қазақ халқының рухани және материалдық мұрасын танытуда маңызды рөл атқарады. Мұндай ауылдар арқылы туристер еліміздің мәдениетін тереңірек түсініп, қазақтардың өмір салтын сезінеді. Сонымен қатар, этнографиялық ауылдар жергілікті халыққа қосымша табыс әкеліп, ауылдық аймақтардың дамуына және қолөнерді сақтап, қолдау көрсетуге ықпал етеді.

Мәдени және тарихи мұражайлар: Этнографиялық туризмнің маңызды құрамдас бөлігі, олар туристерге Қазақстанның мәдениетін, тарихын және дәстүрлерін таныстыруға арналған. Қазақстандағы мәдени және тарихи мұражайлардың ерекшеліктері:

Этнографиялық мұражайлар: Бұл мұражайларда қазақ халқының дәстүрлі мәдениеті, тұрмыс-тіршілігі, киім-кешегі, қолданбалы өнері, сондай-ақ халықтың салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары көрсетіледі. Мысалы, Алматыдағы Мемлекеттік орталық музей мен Астана қаласындағы этнографиялық мұражайлар халықтың бай мәдени мұрасын таныстырады.

Тарихи мұражайлар: Қазақстанның тарихын зерттеу мен сақтау үшін құрылған мұражайлар. Мұнда ежелгі замандардан қазіргі заманға дейінгі тарихи кезеңдер, соның ішінде қазақ хандығы, Кеңес дәуірі, ұлттық қозғалыстар және тәуелсіздік кезеңі туралы ақпарат беріледі. Мысалы, Алматыдағы Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік музейі мен Астана қаласындағы Тәуелсіздік сарайы.

Көркем өнер мұражайлары: Қазақстанның көркем өнері мен мәдениетін насихаттайтын мұражайлар. Мұнда қазақ суретшілерінің, мүсіншілерінің, дизайнерлерінің және басқа да өнер қайраткерлерінің шығармалары қойылады. Мысалы, Алматыдағы Қазақстанның мемлекеттік өнер музейі.

Мемориалдық мұражайлар: Ұлттық тарихи тұлғалардың өмірі мен шығармашылығына арналған мұражайлар. Мысалы, Абай Құнанбаевтың, Шоқан Уәлихановтың, Мұхтар Әуезовтың мемориалдық мұражайлары қазақ мәдениетінің тарихы мен әдебиетіне терең бойлауға мүмкіндік береді.

Археологиялық және табиғи тарих мұражайлары: Ежелгі мәдениеттер мен халықтардың тарихын зерттеу үшін ашылған. Мұнда археологиялық қазба жұмыстары нәтижесінде табылған экспонаттар, сондай-ақ Қазақстанның табиғи байлықтары мен экологиясы туралы ақпарат ұсынылады. Мысалы, Алматыдағы Қазақ жеріндегі палеонтология мұражайы.

Мұражайлардың туристерге әсері

Мәдени және тарихи мұражайлар туристерге Қазақстанның бай мәдениеті мен тарихын танып-білудің тамаша мүмкіндігін ұсынады. Мұражайлар арқылы туристер ұлттық дәстүрлермен, өнермен, тарихпен танысып, елдің мәдени құндылықтарын бағалайды. Сондай-ақ, мұражайларда өткізілетін көрмелер, шеберлік сыныптары, лекциялар мен мәдени шаралар туристердің қызығушылығын арттырады.

Қазақстандағы мәдени және тарихи мұражайлар этнографиялық туризмнің дамуына ықпал етіп, жергілікті халықтың мәдениетін сақтау мен насихаттауда маңызды рөл атқарады. Мұражайлар туристерге тек ақпарат беріп қана қоймай, оларды мәдениетаралық диалогқа тарту арқылы мәдени алмасуды қамтамасыз етеді [3]. Этнографиялық туризмді дамыту мүмкіндіктері төмендегі 1-ші кестеде ұсынылған.

Кесте 1.

Этнографиялық туризмді дамыту мүмкіндіктері

Шаралар	Сипаттамалар
Мәдени мұраны сақтау	Ұлттық қолөнер шеберлерін қолдау және шеберлік сыныптарын ұйымдастыру.- Тарихи ескерткіштерді қорғау және сақтау.
Инфрақұрылымды дамыту	Этнографиялық ауылдар мен мұражайларға жетуді жеңілдету үшін жолдарды, тұрғын үйлерді жақсарту.- Заманауи және ұлттық нақыштағы қонақүйлер мен демалыс орындарын салу.
Білім беру және оқыту	Этнографиялық туризм бойынша мамандарды оқыту.- Мәдениетаралық алмасу бағдарламаларын дамыту.
Маркетинг және насихат	Этнографиялық туризмді таныту үшін брендинг және жарнама жүргізу.- Цифрлық технологияларды, әлеуметтік медиа мен виртуалды экскурсияларды пайдалану.
Жергілікті қауымдастықтарды тарту	Жергілікті тұрғындарды, қолөнершілерді және мәдениет қызметкерлерін тарту.- Қонақжайлылық мәдениетін қалыптастыру.
Экологиялық тұрақтылық	Туризмнің экологиялық әсерін бақылау.- Табиғи ресурстарды қорғау және экологиялық білімді арттыру.
Зерттеу және статистика	Нарықты зерттеу, туристердің қызығушылықтары мен қажеттіліктерін анықтау.- Кері байланыс жинау арқылы қызмет көрсету сапасын арттыру.

Сонымен қатар, этнографиялық туризм елдің әлеуметтік-экономикалық дамуына, мәдени алмасуға және халықаралық деңгейде Қазақстанның имиджін көтеруге бағытталған маңызды құрал болып табылады. Қазақстанның мәдени және тарихи байлығын сақтау мен дамыту мақсатында этнографиялық туризмді жандандыру – қазіргі кезеңнің басты міндеттерінің бірі. Этнографиялық туризм дамыған жағдайда Қазақстанның мәдени, әлеуметтік және экономикалық тұрғыдан көптеген мүмкіндіктері пайда болады [3].

Этнографиялық туризм – Қазақстанның мәдени және тарихи байлығын сақтаудың, насихаттаудың және халықаралық туристік нарықта бәсекеге қабілеттілігін арттырудың тиімді құралы. Мақалада қарастырылған әдебиеттер Қазақстандағы этнографиялық туризмнің дамуы мен оның негізгі аспектілеріне арналған ғылыми зерттеулер мен практикалық тәжірибелерді қамтиды.

Дереккөздерден алынған ақпараттар этнографиялық туризмнің ерекшеліктері мен мүмкіндіктері, сондай-ақ жергілікті мәдениетті сақтаудың маңыздылығы туралы жан-жақты түсінік береді. Мәселен, Бекбаев пен Кенжетәев [2] этнографиялық туризмнің даму мәселелерін, ал Сүлейменов [1] Қазақстандағы этнографиялық туризмнің тарихи және қазіргі жағдайын зерттеген. Мәмбетов және Есқалиева [3] этнографиялық туризмнің халықаралық тәжірибесін және Қазақстандағы даму перспективаларын талқылайды.

Бұл әдебиеттердің негізінде Қазақстанның этнографиялық туризмін дамыту үшін ұсынылатын стратегиялар мен шаралар айқындалады. Олар жергілікті қауымдастықтарды тарту, мәдени мұраны сақтау, инфрақұрылымды жақсарту және туризмнің экологиялық аспектілерін ескеру сияқты маңызды бағыттарды қамтиды.

1. Сүлейменов, Н. С. Қазақстандағы этнографиялық туризм: тарихы мен қазіргі жағдайы // Туризм: теория және практика. - 2021. - № 3.- Б. 45-50.
2. Бекбаев, А. А., Кенжетасов, Б. К. Этнотуризмнің даму мәселелері. - Алматы: Қазақ университеті, 2019. - 152 б.
3. Мәмбетов, А. Т., Есқалиева, Н. С. Этнографиялық туризм: халықаралық тәжірибе мен Қазақстандағы даму перспективалары. - Нұр-Сұлтан: Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, 2020. - 200 б.

ӨОЖ 796.5

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ СПОРТТЫҚ ТУРИЗМІНІҢ ДАМУ ӘЛЕУЕТІ

Сейітжан Н., 6В11111 «Туристтік бизнес» білім беру бағдарламасының 2 курс студенті,
М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ., rauan_n2005@mail.ru
Досымова О.Ж., «Туризм және сервис» кафедрасының аға оқытушысы, М.Х. Дулати атындағы
Тараз университеті, Тараз қ., Orazkul_77@mail.ru

Аңдатпа: Бұл мақалада Қазақстан Республикасының спорттық туризмінің дамуының әлеуеті қарастырылады.

Кілт сөздер: спорттық туризм, спорттық мерекелер, іс-шаралар, мәдени мұра, шетелдік қонақтар, дене шынықтыру, т.б.

Өзектілігі. Тақырыптың өзектілігі - Қазақстан Республикасында спорттық туризмінің әлеуетін жақсарту. Біздің елімізде спорттық туризмнің даму әлеуеті енді жақсарып келе жатқандықтан, спорттық туризмді қолға алу. Спорттық туризмді дамыту арқылы адамдардың денсаулығын арттырып, нығайтып қана қоймай, олардың өз жеріне, еліне деген сүйіспеншілігі мен елімізге деген мақтанышын тәрбиелеуге мүмкіндік береді.

Мақсаттары мен міндеттері. Жұмыстың мақсаты жастар үшін, жалпы қоғам үшін спорттық туризмнің артықшылықтары мен ерекшеліктерін анықтау. Салыстырмалы талдау жүргізу болып табылады.

Спорттық туризм қатысушы ретінде де, көрермен немесе жанкүйер ретінде де спорттық іс-шараларға қатысу мақсатында саяхаттауды қамтиды.

Қазақстан мәдени мұрасы мол және таңғажайып ландшафттары бар ел де спорттық туризм әуесқойлары үшін магнит болып табылады. Оның бірегей географиясы қыс айларында тау шаңғысы мен сноубордтан жазда жаяу серуендеуге және велосипедпен жүруге дейін әртүрлі спорт түрлері үшін тамаша жағдайларды ұсынады.

Қазақстан аумағы жергілікті тұрғындар мен шетелдік қонақтар арасында белсенді демалысты жүргізу және насихаттау үшін барлық қажетті инфрақұрылыммен жабдықталған. Ең көрнекті және есте қаларлық спорт нысандары “Медеу” және “Шымбұлақ” халықаралық деңгейдегі Алматы кешендері болып саналады. Сондай – ақ, соңғы 10 жылда Астана қаласында әлемдік деңгейдегі спорт кешендері – “Астана Арена” стадионы, “Сарыарқа” велотрегі, “Алау” мұз кешені, көпфункционалды спорт кешені, “Барыс” – “Барыс Арена” хоккей клубының үй аренасы және басқалары пайда болды. Жыл сайын мұнда жақын және алыс шетелдерден мыңдаған туристер келеді, халықаралық жарыстар өткізіледі [1].

Сонымен қатар, ірі қалалар мен туристік орындарда жыл сайынғы марафондар, веложарыстар, триатлон жарыстары, альпиниадалар, тіпті альпинизм жарыстары өткізіледі!

Спорттық іс-шаралар марафондар, тау велосипед жарыстары және экстремалды спорт фестивальдері сияқты Қазақстанның әр түкпірінде тұрақты түрде өткізіліп, қатысушылар мен көрермендерді тартады. Бұл іс-шаралар спорт пен белсенді өмір салтын насихаттауға ғана емес, сонымен қатар елдегі туризмнің дамуына айтарлықтай үлес қосады.

Қазақстандық таулар қысқы спорт түрлеріне керемет жағдай жасайды. Алматыдан бірнеше шақырым жерде орналасқан Шымбұлақ сияқты тау шаңғысы курорттары әлемнің түкпір-түкпірінен тау шаңғысы мен сноуборд әуесқойларын тартады. Заманауи лифттер, әртүрлі деңгейдегі шаңғышыларға арналған әртүрлі соқпақтар және таңғажайып пейзаждар бұл жерлерді қысқы демалыс үшін тамаша етеді.

Сонымен қатар, көптеген курорттар жаңадан бастаушылар мен балаларға арналған оқу бағдарламаларын ұсынады, бұл отбасыларға қысқы демалысты қол жетімді етеді. Қардың сапасы,

қолайлы климат және дамыған инфрақұрылым-осының бәрі Қазақстанды қысқы спорт түрлері үшін ең үздік бағыттардың біріне айналдырады [2].

Жазда Қазақстанның таулары trekking пен альпинизм әуесқойлары үшін қажылық орнына айналады. Әр түрлі деңгейдегі маршруттар тәжірибелі альпинистерді де, жаңадан келген саяхатшыларды да тартады. Тянь-Шань мен Алтайдың керемет пейзаждары, ерекше флора мен фауна әр сапарды ұмытылмас етеді.

Соңғы жылдары экотуризм белсенді дамып келеді, оның аясында Қазақстанның ұлттық парктері мен қорықтарына экспедициялар ұйымдастырылуда. Бұл елдің қайталанбас табиғатына қол тигізуге мүмкіндік беріп қана қоймай, оны сақтаудың маңыздылығын түсінуге ықпал етеді.

Адамдардың денсаулығының маңыздылығы мен құндылығын көбірек білетіндігі, бір орында отырмайтындығы және дене шынықтыруға тиісті көңіл бөлетіндігі қуантады. Сондықтан да Қазақстандағы спорттық туризм саласы жыл сайын дамып, жаңа деңгейге көтеріліп, адамның әрқашан формада және жақсы көңіл-күйде болуға деген ұмтылысына ықпал етеді.

Қазақстанда спорттық туризмді дамыту перспективалары өте жігерлендіреді. Салауатты өмір салты мен белсенді демалысқа деген қызығушылықтың артуын ескере отырып, Қазақстан Орталық Азиядағы спорттық туризм үшін жетекші бағыттардың біріне айналуға барлық мүмкіндіктерге ие. Ол үшін инфрақұрылымды жақсарту, ұсынылатын қызметтер спектрін кеңейту және ішкі және халықаралық туризмді дамыту үшін қолайлы жағдайлар жасау жөніндегі жұмысты жалғастыру қажет.

Қазақстандағы спорттық туризмнің негізгі түрлері [3]:

1. Тау туризмі: Қазақстан Тянь-Шань, Алтай және Жетісу сияқты тау жоталарымен танымал, олар альпинизм, альпинизм және шыңға шығу әуесқойларын тартады. Трекинг пен шаңғы туризмін қоса алғанда, тау маршруттары бойынша жорықтар да дамып келеді.

2. Жаяу серуендеу: Кенсай және Іле Алатауы сияқты көркем аудандарда серуендеу тек жергілікті туристерді ғана емес, сонымен қатар шетелдік туристерді де тартады. Жеңіл серуендеуден күрделі көп күндік жорықтарға дейін әртүрлі қиындықтағы маршруттар бар.

3. Велосипед туризмі: соңғы жылдары велотуризм танымал бола бастады. Қазақстан Қалалық және таулы бағыттарды қоса алғанда, көптеген веломаршруттарды ұсынады. Танымал орындардың қатарына Байқоңыр, Алматы мен Қарағандыдағы велотректер, сондай-ақ Дала мен көлдердегі маршруттар жатады.

4. Су туризмі: Ертіс өзені, Іле өзені, сондай-ақ елдегі көптеген көлдер мен су айдындары рафтинг, байдарка және каноэ үшін тамаша мүмкіндіктер жасайды. Су спортының әуесқойлары ашық су айдындарында ашық ауада демала алады.

5. Қазақ даласы және экотуризм: спортты ғана емес, Қазақстанның мәдениеті мен табиғатын сүйетіндер үшін киіз үйлерде түнеу, жабайы табиғатты бақылау және дәстүрлі қазақ ойындары мен жарыстарына белсенді қатысу арқылы дала бойынша бірегей маршруттар ұсынылады.

Спорттық туризмді дамыту

Мемлекеттік бағдарламалар мен жеке бастамалар спорттық туризмді дамытуға белсенді ықпал етеді. Бұл маңызды рөл атқарады:

- инфрақұрылымды дамыту (маршруттар, демалыс базалары, кемпингтер, спорт кешендері);
- ұлттық және халықаралық жарыстарды ұйымдастыру;
- халық арасында белсенді демалысты насихаттау;
- жергілікті билік сонымен қатар қауіпсіз туристік маршруттар құруды, ұйымдастыруды қолдайды.

Қазақстанда спорттық туризм таулар, дала, өзендер мен көлдерді қоса алғанда, әртүрлі табиғи жағдайлардың арқасында белсенді дамып келеді. Танымал түрлердің қатарына тау, жаяу жүру, велосипед, су туризмі және экотуризм жатады. Инфрақұрылымды дамыту және мемлекет тарапынан қолдау жергілікті және халықаралық туристер санының артуына ықпал етеді. Қазақстан спортты табиғат пен мәдениетпен үйлестіре отырып, белсенді демалыс үшін бірегей мүмкіндіктер ұсынады, бұл елді спорттық саяхаттар үшін тартымды бағытқа айналдырады.

Әдебиеттер тізімі:

1. А.Б. Абдуалы, И.С. Торбеков, Г.П. Жапсарбеков және т.б. Жамбыл облысының туристік маршруттары [Мәтін]: оқу құралы / - Тараз: Тараз университеті, 2018.
2. Ердаулетов, С.Р. Қазақстан туризмі: Оқу құралы. - Алматы: Бастау, 2015. - 552б. - ISBN 978-601-281-162-9. <http://rmebrk.kz/book/1174039>
3. Омаров, Қ.М. Белсенді туризм түрлерін ұйымдастыру [Электрондық ресурс]: Оқу құралы / Қ.М. Омаров, С.Қ. Алшымбеков. - Алматы: Шет тілдер және іскерлік карьера университеті, 2015. - 105б. <http://elib.dulaty.kz/MegaPro/Download/MObject/8246>

ҚОНАҚЖАЙЛЫЛЫҚ ИНДУСТРИЯСЫНДАҒЫ КАДР САЯСАТЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аманкелді Т., 6В11111 «Туристік бизнес» білім беру бағдарламасының 1 курс студенті,
М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ., talshynamankeldi@gmail.com
Бекбаулина С.Х., М.Х. Дулати атындағы Тараз университетінің аға оқытушысы,
Тараз қ., sabira_bek.67@mail.ru

Аңдатпа: Туризм сияқты қызмет көрсету салалары еңбекті көп қажет етеді, яғни олар адамдарға көп тәуелді. Қызмет көрсетуші ұйымдардың өндірістік функциясының негізгі катализаторы – адамдар. Қызмет көрсетуші ұйымдардың операциялық қызметінде адамдар негізгі кіріс және маңызды құндылық көзі болып табылады деп айтуға болады.

Кілт сөздер: туризм, экономика, кадр саясаты, қызметкер, талаптар, еңбек ресурстары, басқару.

Қазір ХХІ-ші ғасырда көптеген адамдар туризм әр адамның өмірінің ажырамас бөлігіне айналғанын түсінеді. Біздің өмірімізді туризмсіз елестету мүмкін емес. Туризм шағын елдің мәдениетінен бастап жаһандық экономикаға дейінгі өміріміздің көптеген салаларына әсер етеді.

Туризм ел үшін жұмыс орындары мен валюта түсімдерін құрудың маңызды көздерінің бірі болып табылады. Осының арқасында туризм кез-келген ел үшін әлдеқайда экономикалық маңызға ие болады.

Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев туризмді дамытудың ел өміріндегі маңыздылығын атап өтіп, туризм секторындағы алдағы өзгерістер туралы өзінің жоспарларымен бөлісті: «Туризм индустриясының елеулі мультипликативті әсерін ескере отырып, біз туристік саланы тартуымыз керек. Қазақстанның барлық демалыс аймақтарында, соның ішінде қонақ үйлерін, тамақтандыру және демалыс орындарын салуға «Атамекен» Ұлттық кәсіпкерлер палатасының мүмкіндіктері қолдана отырып кәсіпкерлерге мүмкіндігінше қолдау көрсетіміз керек [1].

Осылайша, қызметкерлер демалыс және туристік қызметтерді сатып алушы немесе пайдаланушымен негізгі интерфейсті құрайды. Алайда, егер ұйым персоналды пайдалануды оңтайландыруды қаласа, ол өз қызметкерлерінің жұмысын тиімді басқаруы, бақылауы және ұйымдастыруы керек.

Сондықтан кадр саясатын дұрыс таңдау және оның мәнін түсіну, әсіресе, қызмет көрсететін ұйымдарда әрқашан өзекті болды және болып қала бермек. Өйткені, ұйымның қызметіндегі табысы осыған байланысты.

Кадр саясаты субъектілердің еңбек ресурстарымен айналысатын маңызды элемент болып табылады. Оның негізгі міндеті адам әрекетінің мотивациясы болып саналады. Кадрлық саясат қызметкерлер мен басшылар үшін мінез-құлық ережелері бойынша негіз болады және адам ресурстары туралы жалпы сұрақтарға жауап береді.

Туризм мен қонақ үй бизнесіндегі кадр саясаты күрделі міндет болып табылады. Бұл салаларда мамандарды жақсы даярлау үшін осы салаларда болашақ мамандарды дайындайтын ұйымдар мен жоғары оқу орындары арасында сапалы келісімге қол жеткізу қажет.

Туризм саласында көрсетілетін қызметтердің кең ауқымы осы салада жұмыс істейтін мамандардың білімінің жан-жақтылығын да, әртүрлі деңгейдегі басқару дағдыларын да талап етеді: аниматордан қонақ үй кешенінің немесе көлік кәсіпорнының менеджеріне дейін. Сондықтан туристік бизнес дамып келе жатқанда, ең болмағанда соңғы онжылдықта туризм индустриясы үшін экономика және менеджмент мамандарын дайындауға ең үлкен қажеттілік туындады.

Туризм саласының заманауи маманына қойылатын талаптар, ең алдымен, жоғары кәсібилік пен біліктілікті талап етеді. Кейде теоретиктер мен практиктер бұл ұғымдарды басқаша қабылдайды. Бір жағдайда бұл жоғары білікті маман, екінші жағдайда жақсы ұйымдастырушы. Ал тәуелсіздік, бастамашылық, іскерлік, шығармашылық ойлау және ақылға қонымды тәуекелдерді қабылдауға дайын болу әрқашан бірінші орында [2].

Қазақстан Республикасының туризм және қонақ үй шаруашылығы саласындағы кадр саясатының негізгі проблемасы білікті мамандардың жетіспеушілігімен байланысты. Елімізде туризмді тиімді және тұрақты дамыту үшін соңғы жылдары мемлекет тарапынан туризмді дамытуға және тиісті мамандарды даярлауға тиісті көңіл бөлінуде.

Кесте 1.

Туризм секторындағы адам ресурстарын дамытудың негізгі көрсеткіштері (жұмыскерлер саны)

КӨРСЕТКІШТЕР	ТУРИЗМ СЕКТОРЫНДА ЖҰМЫС ЖАСАЙТЫН ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРДІҢ САНЫ, МЫҢ. АДАМ			АУЫТҚУ, %
	2021	2022	2023	
Туроператорлардың, турагенттердің және туризм саласындағы басқа ұйымдардың қызметі	7,3	7,4	7,4	101,4
Орналастыру қызметтері	27,6	29,2	30,0	108,7
Санаторлы-курорттық ұйымдардың қызметі	9,6	8,0	8,8	91,7
Демалыс, ойын-сауық, мәдениет және спортты ұйымдастыру бойынша қызмет	71,8	74,9	75,4	105,0
Дереккөз: https://stat.gov.kz/[3] .				

2021-2023 жылдар аралығындағы төрт жыл ішінде демалысты, ойын-сауықты, мәдениет пен спортты ұйымдастыруға байланысты іс-шараларда, сондай-ақ орналастыру қызметтері саласында персонал санының айтарлықтай өскені байқалады. Туристік операторлардың, турагенттердің және туризм саласында қызмет көрсететін басқа да ұйымдардың қызметі осы кезеңде тұрақты қызметкерлер санына ие. Ал санаториялық-курорттық ұйымдардың қызмет көрсеткіштері 2023 жылы 2021 жылмен салыстырғанда 8,3%-ға төмендеген.

Сурет 1. Туризм секторында жұмыс жасайтын қызметкерлер саны, мың адам

Соңғы 2023 жылы туристік және қонақ үй индустриясында жұмыс істейтіндердің жалпы санының орналастыру қызметтерінде (25%), демалыс, ойын-сауық, мәдениет және спорт саласында (62%) жұмысшылардың көп бөлігі болды.

Кесте 2.

Туризм секторындағы адам ресурстарын дамытудың негізгі көрсеткіштері (орташа жалақы)

ҚЫЗМЕТ ТҮРЛЕРІ	ОРТАША АЙЛЫҚ НОМИНАЛДЫ ЖАЛАҚЫ, ТЕҢГЕ			АУЫТҚУ, %
	2021ж	2022ж	2023ж	
Туроператорлардың, турагенттердің және туризм саласындағы басқа ұйымдардың қызметі	108 152	95 341	109 265	1,0
Орналастыру қызметтері	118 606	124 217	133 240	12,3
Санаторлы-курорттық ұйымдардың қызметі	88 163	90 658	102 654	16,4
Демалыс, ойын-сауық, мәдениет және спортты ұйымдастыру бойынша қызмет	86 208	86 510	101 158	17,3
Дереккөз: https://stat.gov.kz/[3] .				

Жоғарыдағы кесте әрбір қызмет түрі бойынша үш жыл ішінде жалақының өскенін көрсетеді. Ұсынылған деректерге сүйене отырып, барлық салаларда жалақы шамамен бірдей деп айта аламыз. Атаулы жалақының ең жоғары өсу қарқыны санаториялық-курорттық ұйымдардың қызметінде және демалыс, ойын-сауық, мәдениет және спортты ұйымдастыруда байқалады.

Алдыңғы кестедегідей, демалысты, ойын-сауықты, мәдениет пен спортты ұйымдастыру, орналастыру қызметтері бойынша қызметтің өсу қарқыны жақсы. Бірақ туроператорлардың, турагенттердің және туризм саласында қызмет көрсететін басқа да ұйымдардың қызметінде сандарда айтарлықтай өзгерістер байқалмады, бұл қызметтің осы түріндегі тұрақтылықты көрсетеді. Санаторлық-курорттық ұйымдардың қызметкерлер санының азаюымен орташа жалақының лайықты өсуі байқалады.

Туроператорлардың, турагенттердің және басқа ұйымдардың қызметінде тек жеке меншік басым болады. Қызметтің басқа түрлері мемлекеттік, жеке немесе басқа мемлекеттердің, олардың заңды тұлғалары мен азаматтарының меншігі болуы мүмкін (3-кесте).

Кесте 3.

Меншік түрлері бойынша туризм қызметкерлерінің саны (2023 жылға), мың адам

ҚЫЗМЕТ ТҮРЛЕРІ	БАРЛЫҒЫ	СОНЫҢ ІШІНДЕ		
		МЕМЛЕКЕТТІК	ЖЕКЕ	БАСҚА МЕМЛЕКЕТТЕРДІҢ МҮЛІГІ
Туроператорлардың, турагенттердің және туризм саласындағы басқа ұйымдардың қызметі	7,4	-	7,4	-
Орналастыру қызметтері	30,0	1,5	26,7	1,8
Санаторлық-курорттық ұйымдардың қызметі	8,8	3,8	4,6	0,4
Демалыс, ойын-сауық, мәдениет және спортты ұйымдастыру бойынша қызмет	75,4	64,2	9,4	1,8
Дереккөз: https://stat.gov.kz/ [3].				

Орналастыру қызметтерін көрсететін кәсіпорындар жұмысшыларының 89%-ы жеке меншікке тиесілі. Санаторий-курорттық ұйымдардың қызметінде персоналдың жалпы санынан мемлекеттік меншік 43%, жеке меншік 52% және басқа мемлекеттердің, олардың заңды тұлғалары мен азаматтарының меншігі 5% адам ресурстарын алады. Көрсеткіштердің басым бөлігін демалыс, ойын-сауық, мәдениет және спортты ұйымдастырумен айналысатын кәсіпорындар алады.

Қазақстан Республикасында туризмді тиімді дамыту үшін жоғары білікті мамандар қажет. Өйткені, кәсіпорынның табысты жұмыс істеуінде қызмет көрсету саласындағы қызметкерлер басты рөл атқарады. Қазақстанда туризм саласының болашақ мамандарын дайындайтын оқу орындарының саны өте көп.

Мамандарды даярлауда жақсы нәтижелерге қол жеткізу үшін кең ауқымда тәжірибелік оқытуды қамтамасыз ететін білім беру жүйесін пайдалану қажет. Сондай-ақ болашақ мамандардың қоғамдық кәсіптік ұйымдармен тығыз қарым-қатынасы айтарлықтай пайда болады; туризм және қонақ үй менеджменті саласында біліктілікті арттыру және қайта даярлау курстарының болуы, менеджмент саласындағы теориялық қағидаларды зерделеу және т.б.

Кесте 4.

Туризм саласы үшін мамандар дайындайтын оқу орындарының саны

	2020/2021	2021/2022	2022/2023
Барлығы			
Жоғары оқу орындары	43	46	64
Кәсіптік орта оқу орындары	42	47	49
мемлекеттік меншік			
Жоғары оқу орындары	17	18	27
Кәсіптік орта оқу орындары	19	22	23
мемлекеттік емес меншік нысаны			
Жоғары оқу орындары	26	28	37
Кәсіптік орта оқу орындары	23	25	26
Дереккөз: https://stat.gov.kz/ [3].			

Елімізде туризм саласында білім беретін мемлекеттік және мемлекеттік емес жоғары оқу орындарының таңдауы өте көп. Туризм мамандарын дайындайтын кәсіптік орта оқу орындары да бар. 2022-2023 оқу жылында туризм саласы үшін мамандар даярлаумен айналысатын жоғары оқу орындарының саны өткен оқу жылдарымен салыстырғанда айтарлықтай өскені байқалады.

Табысты болу үшін ұйымда тиісті біліктілік деңгейі бар қызметкерлердің тиісті саны болуы және оларды үнемі алуы керек. Сауатты, тәжірибелі кадрларды іріктеу – ұйымның басты міндеті. Өйткені ұйымның болашағы соларға байланысты. Сондай-ақ, қызметкерлердің біліктілігін уақтылы арттыру және қайта даярлау ұйымға тек қана қалпында қалып қоймай, туризм нарығында бәсекеге қабілетті болуға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі:

1. [1.https://24.kz/ru/news/top-news/item/336543-glava-gosudarstva-vystupil-na-mezhdunarodnom-turisticheskom-forume-v-ulytau](https://24.kz/ru/news/top-news/item/336543-glava-gosudarstva-vystupil-na-mezhdunarodnom-turisticheskom-forume-v-ulytau)
2. <https://articlekz.com/article/12128>
3. <https://stat.gov.kz/>

УДК 330.33:640.43

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ОРГАНИЗАЦИИ РЕСТОРАННОГО БИЗНЕСА: ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ С АКЦЕНТОМ НА ГЕРМАНИЮ

Курбанова А., студентка 3 курса специальности «Ресторанное дело и гостиничный бизнес»,
Таразский университет имени М.Х. Дулати, г. Тараз, aziza.kurbanova25.08.04@gmail.com
Наурызбаева А.А., к.э.н., и.о. доцента кафедры «Туризм и сервис»,
Таразский университет имени М.Х. Дулати, г. Тараз, aigul-asa@mail.ru

Аннотация: В данной статье рассматриваются ключевые элементы организации ресторанного бизнеса в Германии, включая управление персоналом, внедрение технологий, а также подходы к устойчивому развитию. Эти аспекты могут быть полезны для казахстанской индустрии общественного питания и способствовать её совершенствованию. Внедрение этих практик может стать следующим шагом для казахстанских рестораторов, стремящихся повысить качество обслуживания и привлечь новых клиентов. Особенное внимание стоит уделить управлению персоналом, внедрению цифровых решений и концептуальному подходу к созданию уникальных ресторанов, что может способствовать укреплению позиций ресторанного бизнеса в Казахстане. Изучение зарубежного опыта в организации ресторанного бизнеса, особенно немецкой модели, открывает множество возможностей для совершенствования казахстанских ресторанов. Германия демонстрирует, как можно сочетать высокие стандарты качества и обслуживания, внедрение инновационных технологий, экологичность и социальную ответственность, что в совокупности создаёт успешную и устойчивую бизнес-модель.

Ключевые слова: ресторан, бизнес, управление, мотивация, технологии, корпоративная культура, автоматизация, цифровизация, социальная ответственность, организация, персонал, программы, корпоративная культура, Германия, Казахстан.

Современный ресторанный бизнес развивается в условиях высокой конкуренции, что требует от владельцев и управляющих компаний активного поиска новых решений и подходов для привлечения клиентов. Зарубежный опыт, особенно стран с высоким уровнем жизни и потребительской культуры, может предложить множество эффективных практик. Германия, с её структурированным подходом к бизнесу, высокими стандартами качества и сильной ориентацией на клиента, является ярким примером того, как инновации и традиции могут быть удачно интегрированы для успешного ведения ресторанного бизнеса [1].

1. Управление персоналом и корпоративная культура

Один из важных аспектов, на которых фокусируется ресторанный бизнес Германии, – это высокий уровень подготовки и мотивации персонала. Немецкие рестораны делают акцент на качественном обучении сотрудников, формировании чёткой корпоративной культуры и соблюдении высоких стандартов обслуживания.

1. Подготовка персонала. Во многих немецких ресторанах сотрудники проходят курсы обучения не только на этапе найма, но и в течение всей карьеры. Развиваются навыки общения с клиентами, обучения работе в команде и повышается профессионализм.

Программы подготовки включают в себя не только обучение стандартам обслуживания, но и знакомство с внутренними этическими нормами ресторана.

1.2. Корпоративная культура. Большинство успешных ресторанов в Германии развивают у персонала чувство сопричастности и ответственности за результат. Важное значение придаётся созданию позитивной рабочей атмосферы и построению доверительных отношений внутри коллектива, что отражается на уровне обслуживания и лояльности сотрудников к компании.

1.3. Программы мотивации. Стимулирование персонала является частью стратегии удержания кадров. Наряду с финансовыми поощрениями, немецкие рестораны активно используют и нематериальные формы мотивации, такие как профессиональное развитие, тренинги и участие в специализированных мероприятиях, которые помогают сотрудникам расти и ощущать свою значимость.

2. Использование технологий

Технологии играют важную роль в организации работы ресторанов в Германии, и они охватывают практически все аспекты бизнеса — от автоматизации процессов до цифрового взаимодействия с клиентами. Немецкий подход к технологическим инновациям можно условно разделить на две группы: внутренние (автоматизация и оптимизация процессов) и внешние (интерактивное взаимодействие с клиентом) [2].

2.1. Автоматизация процессов. В Германии повсеместно внедряются системы автоматизации, которые упрощают ведение бухгалтерии, управление запасами и обработку заказов. Эти системы помогают избегать ошибок и существенно экономить время, что в конечном итоге увеличивает производительность труда. Примеры включают системы POS (Point of Sale), которые интегрируются с учетными и складскими программами, позволяя сократить время на выполнение заказов и улучшить контроль за складом.

2.2. Цифровое взаимодействие с клиентами. Немецкие рестораны активно используют мобильные приложения и сайты для упрощения процесса заказа и улучшения взаимодействия с клиентами. Часто предлагается система онлайн-бронирования столиков, предзаказа блюд, а также цифровые меню, что особенно актуально в постпандемийный период. Кроме того, такие решения позволяют собирать данные о предпочтениях клиентов, что способствует разработке персонализированных предложений и акций.

3.3. Программы лояльности и отзывов. Многие заведения активно используют цифровые программы лояльности и платформы для получения обратной связи. Немецкие рестораны внедряют различные системы бонусов и скидок, которые привлекают клиентов, а также мотивируют их оставлять отзывы, что помогает ресторанам корректировать свою работу и поддерживать высокие стандарты качества.

3. Подход к устойчивому развитию

Германия известна своей приверженностью к экологичности и устойчивому развитию, и эта тенденция затрагивает также и ресторанный бизнес. Немецкие рестораны разрабатывают и внедряют инициативы, направленные на сокращение экологического следа и повышение социальной ответственности, что становится важным критерием для клиентов при выборе заведения.

3.1. Сокращение отходов. Сокращение пищевых и упаковочных отходов является ключевой задачей для ресторанов в Германии. Большинство успешных ресторанов активно сотрудничают с поставщиками экологичной продукции, используют перерабатываемые материалы и минимизируют количество одноразовой упаковки. Для этого разрабатываются специальные программы по утилизации и переработке отходов.

3.2. Локальные поставки и органические продукты. В последние годы в Германии возрос спрос на продукты местного производства и органическую пищу. Многие рестораны сотрудничают с фермерами и поставщиками из своего региона, что позволяет сократить выбросы углекислого газа, связанные с транспортировкой, а также поддерживать местный бизнес.

3.3. Энергоэффективность. Использование энергосберегающих технологий и установка солнечных панелей становятся распространённой практикой среди ресторанов в Германии. Это не только помогает сократить затраты на энергопотребление, но и создаёт положительный имидж ресторана как экологически ответственного бизнеса.

3.4. Социальная ответственность. В немецких ресторанах часто проводят акции, направленные на поддержку благотворительных организаций и местных сообществ.

Этот подход способствует формированию положительного образа заведения и увеличивает доверие клиентов к бренду.

4. Инновации в дизайне и концепциях ресторанов

Одним из уникальных аспектов ресторанного бизнеса в Германии является внимание к дизайну и концептуальной составляющей заведения. Инновации в дизайне позволяют создать уникальную атмосферу и привлечь внимание к ресторану [3].

4.1. Минимализм и экологичность. Многие немецкие рестораны делают акцент на минимализме, натуральных материалах и экологически чистых элементах декора.

Использование натурального дерева, камня, перерабатываемых материалов и растений создаёт уютную атмосферу и подчёркивает приверженность к устойчивому развитию.

4.2. Концептуальные рестораны. В Германии активно развивается сегмент концептуальных ресторанов, где основное внимание уделяется уникальности и особенностям заведения. Это может быть ресторан с кулинарной темой, например, итальянской или азиатской кухни, либо заведение, оформленное в необычном стиле, таком как «ретро» или «лофт». Такие рестораны привлекают особую категорию клиентов, ищущих уникальные впечатления.

4.3. Открытые кухни и интерактивные зоны. В последнее время в Германии набирают популярность рестораны с открытой кухней, где посетители могут наблюдать за процессом приготовления блюд. Это создаёт атмосферу доверия и вовлечённости, а также добавляет элемент шоу в обычный ужин. Интерактивные зоны, такие как зоны дегустации и мастер-классы, также пользуются популярностью и позволяют клиентам взаимодействовать с поварами и учиться готовить блюда самостоятельно.

Внедрение этих практик может стать следующим шагом для казахстанских рестораторов, стремящихся повысить качество обслуживания и привлечь новых клиентов. Особенное внимание стоит уделить управлению персоналом, внедрению цифровых решений и концептуальному подходу к созданию уникальных ресторанов, что может способствовать укреплению позиций ресторанного бизнеса в Казахстане.

Эта статья, опираясь на опыт Германии, предоставляет ценные рекомендации для развития ресторанного бизнеса в Казахстане. Надеюсь, что данная информация будет полезна для дальнейшего изучения и применения на практике.

Список литературы:

1. Соколова О.Л., Скопова Л.В. Обзор зарубежного опыта внедрения инноваций в сфере услуг индустрии питания // Индустрия питания. 2019. №4(1). С. 72-80.
2. Руднева И.В. Ресторанный бизнес в Германии: особенности и принципы организации // Журнал экономических исследований. 2020. №8(4). С. 15-22.
3. Шмидт К. Тенденции развития ресторанного дела в Германии // Международный журнал гостиничного бизнеса. 2021. № 10(6). С. 110-119.

УДК 349.7

ЭКОЛОГО-ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ СТРОИТЕЛЬСТВА АТОМНОЙ ЭЛЕКТРОСТАНЦИЙ В КАЗАХСТАНЕ

Абдуладжанов Н., студент 2 курса ОП 6В04214 «Юриспруденция», Таразский университет имени М.Х. Дулати, г. Тараз, nazirabduladzhhanov@gmail.com

Суркова С.С., старший преподаватель, доктор философии (PhD) кафедры «Гражданское право и процесс», Таразский университет имени М.Х. Дулати, г. Тараз, Ss.surkova@dulaty.kz

Аннотация: В статье рассмотрены эколого-правовые аспекты строительства атомной электростанции в Казахстане. Основной целью данной работы является раскрыть основные проблемные стороны в правовой среде, напрямую или опосредованно касаемых строительства АЭС. Основными задачами являются: рассмотреть историческое развитие АЭС в мировой практике; рассмотреть основные проблемы в содержании атомной электростанции; привести рациональные пути решения возникших проблем. Результаты исследования могут быть использованы в дальнейшей специальной разработке законодательства в области атомной электростанции. Выводы представляют собой глубокие умозаключения по исследованной теме, которые могут быть полезны в будущем.

Ключевые слова: экологическое право, атомная электростанция, дефицит, атом, уран, АЭС.

Экологический кризис, распространяющийся в последние десятилетия, имеет глобальный характер, в связи с чем многие страны пересматривают свою национальную политику и дальнейшую форму международного сотрудничества. Казахстан обладает колоссальными запасами природных ресурсов. В связи с этим, вопросы развития атомной энергии в Казахстане и ее влияние на состояние окружающей среды вызывают все больше вопросов среди общественности. Что на наш взгляд требует конкретных научных изучений в правовом направлении.

Закон определяет правовую основу и принципы регулирования общественных отношений в области использования атомной энергии в целях защиты жизни и здоровья людей, их имущества, охраны окружающей среды и направлен на обеспечение режима нераспространения ядерного оружия, ядерной, радиационной и ядерной физической безопасности при использовании атомной энергии.

По данным Министерства энергетики РК уже к 2035 году потребление электроэнергии в Казахстане достигнет 152,4 миллиарда киловатт/часов, в то время как действующие станции смогут выдать лишь 135 миллиардов киловатт/часов. При этом многие ТЭЦ, будучи старыми и сильно изношенными, давно работают на пределе своих возможностей. Их ремонт и модернизация обходятся в миллиарды бюджетных тенге. Вопрос существенного увеличения существующей генерации они не решают [1].

В своем Послании народу Казахстана от 1 сентября 2021 г. «Единство народа и системные реформы – прочная основа процветания страны» Президент К-Ж.К. Токаев отметил, что «с постепенным закатом угольной эпохи, помимо возобновляемых, нам придется задуматься и об источниках надежной базовой генерации энергии. Уже к 2030 году в Казахстане наступит дефицит электроэнергии» [2].

Из примерно 200 государств мира в 31 стране эксплуатируют 192 атомные электростанции с 441 энергоблоком, чья общая электрическая мощность составляет примерно 382 000 мегаватт. Еще 67 энергоблоков планируют ввести в строй, 157 энергоблоков по разным причинам закрыты. На территории стран-членов Евразийского экономического союза функционируют следующие атомные электростанции: в Армении - запущенная в строй в 2008 году Армянская АЭС, в Беларуси - Белорусская АЭС, которая была пущена в эксплуатацию в 2013 году, В Казахстане - Шевченковский атомный опреснитель, введенный в действие в 1973 году и закрытый в 1999 году, в России работают 14 атомных электростанций с 34 энергоблоками. В Кыргызстане атомных электростанций нет. На территории ЕАЭС находятся 16 атомных электростанций, что составляет примерно 0,8 процента от общего числа всех АЭС в мире [3].

Мировой опыт подсказывает наиболее оптимальный выход – это мирный атом. Вопрос непростой, поэтому к его решению нужно подойти максимально рационально, без домыслов и эмоций. Как известно, 6 октября 2024 года был проведен всенародный референдум, согласно которому были вынесены основные вопросы о дальнейшем строительстве атомной электростанции в Казахстане. Сам Президент страны поддержал эту идею, иначе Казахстан может остаться в стороне от мирового прогресса. Компания «Казахстанские атомные электростанции» изучив потенциал территории страны выдвинула предложение по месту расположения строительства – это поселок Улькен у озера Балхаш. В течение года до проведения выборов Правительству и «Самрук-Казына» было поручено изучить возможность развития в Казахстане безопасной и экологичной атомной энергетики. Примером послужили страны Турция, Франция, Российская Федерация. Был заключен договор о сотрудничестве с Корейской компанией, занимающейся строительством АЭС в Арабских Эмиратах.

Согласно мировой практике, Япония отказывается от плана развития атомной энергетики. Но следует уточнить, что на территории этого государства построено 54 атомных реакторов. В том числе вопрос об эксплуатации атомных реакторов вызвало у населения возмущения, поскольку нет уверенности в добросовестном исполнении электрокомпаниями при осуществлении эксплуатации АЭС [4].

Единственная атомная электростанция в Казахстане находилась в городе Актау с реактором на быстрых нейтронах с мощностью в 350 МВт. АЭС работала в 1973-1999 годах. В настоящий момент атомная энергия в Казахстане не используется, несмотря на то, что запасы (по данным МАГАТЭ) урана в стране оценены в 900 тысяч тонн. Основные залежи находятся на юге Казахстана (Туркестанская и Кызылординская области), западе в Мангыстау, на севере Казахстана (месторождение Семизбай) [5].

На встрече с представителями финансового сектора, будучи с рабочим визитом в г. Алматы, 19 ноября 2021 г., К.К. Токаев затронул перспективы развития в нашей стране атомной энергетики, включая строительство АЭС: «В конечном счете мы окончательно придем к такому решению. Первые признаки дефицита электроэнергии в Казахстане мы уже ощущаем. Конечно, тотального дефицита нет. Баланс примерно нулевой. Но первые признаки обозначены. Поэтому, глядя в будущее, нам придется принимать непопулярные по своей сути решения о строительстве атомной

станции. Но, как говорится, роль лидера в том и состоит, чтобы принимать непопулярные решения» – считает президент [6].

Как сообщалось в республиканских средствах массовой информации, участники заседания круглого стола «Экономические аспекты строительства АЭС в Казахстане. Вопросы энергобезопасности», состоявшегося в конце мая 2022 г., обсудили преимущества и перспективы, а также риски генерации атомной энергии. Республике нужна чистая атомная энергия. По мнению Главы государства, необходимо преодолевать фобии, активнее проводить информационно-разъяснительную работу среди населения о значении и роли атомной энергетики в современном мире. Согласно выборочной оценке, 60% жителей Казахстана выступают против строительства атомной электростанции. Одна из причин такого положения – фобии, связанные с авариями на Чернобыльской АЭС и реакторе АЭС «Фукусима-1», а также память о ядерных испытаниях на Семипалатинском ядерном полигоне. Однако результат выборов показал следующие данные: 71,12% проголосовали положительно, 26,15% – проголосовали против [7].

Против строительства АЭС выступили общественные деятели, которые ссылаются на экологические риски, связанные с радиоактивными отходами и вероятности возникновения аварий. В первую очередь это опасность для самого водного объекта, на котором строится электростанция. Поскольку экологической практике Казахстана известны глобальные катастрофы, как например Аральское море, и отмечаются проблемы Каспийского моря – огромные потери водной фауны, поэтому опасность встает перед озером Балхаш, так как для процесса охлаждения реактора требуется огромное количество забора воды.

Следующей экологической проблемой по строительству АЭС является ликвидация радиоактивных отходов. По видам отходов хотелось бы остановиться на отработавшем ядерном топливе (Далее – ОЯТ), которое в разных странах по-разному ликвидируют. Тем не менее, важным остается факт, что даже отработавшее топливо может быть полезным. К примеру, во Франции – это знаменитые зеленые поля, под которыми захоронено ОЯТ. В России отработавшую руду помещают в специальные контейнеры, что немаловажно для транспортировки и используют водные каналы для остужения. Но как известно, вода точит не только камень, но и стальные контейнеры, в связи с чем было принято решение, что самым эффективным способом и безопасным является захоронение под землей. Не секрет, что на территории Казахстана имеются 3 хвостохранилища: в Актау (Кошкар-Ата), в Степногорске, и в Усть-Каменогорске (на территории Ульбинского металлургического завода) [8]. Данные захоронения отходов появились от добычи руды, и по данным источников, при добыче горным способом, что является более эффективным – появляется больше отходов. А при увеличении объемов добычи – увеличится количество отходов, что в первую очередь должно стать первым вопросом на повестке дня экологии Казахстана. В этой связи считаем необходимым привлечь специалистов в области геологии и экологии для решения вопросов более эффективного захоронения отходов ядерного топлива без ущерба для населения нашей страны.

Обращают на себя внимание Государственные программы по форсированному индустриально-инновационному развитию РК на 2010-2014 годы [9], которая утратила силу, но считаем, что некоторые задачи остаются актуальными на сегодняшний день. В первую очередь в стране существует нехватка кадров в области атомной энергии, в связи с чем Правительству (Министерству науки и высшего образования РК) требуется уделить этому вопросу особое внимание путем выделения грантов на эти отрасли, в том числе специальности экологического направления в узком формате по ликвидации опасных захоронений, специализирующихся на разновидностях захоронений.

В тоже время следует уделить особое внимание специалистов в области медицины, так как отработанные отходы – остаются ценным ресурсом в вышеназванной области. Главное направление – это высокотехнологические лаборатории по переработке радиоактивных отходов.

В тоже время считаем необходимым пересмотреть некоторые положения утратившей силу Программы развития атомной отрасли в Казахстане на 2011-2014 годы с перспективой развития до 2020 года [10].

Список литературы:

1. Без АЭС не обойтись? [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://tengrinews.kz/article/aes-ne-oboytis-gotov-kazahstan-masshtabnomu-stroitelstvu-2279/>
2. Энергетика Казахстан [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [https://ru.wikipedia.org/wiki/Энергетика_Казахстана#:~:text=В%20настоящий%20момент%20атомная%20энергия,севере%20Казахстана%20\(месторождение%20Семизбай\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/Энергетика_Казахстана#:~:text=В%20настоящий%20момент%20атомная%20энергия,севере%20Казахстана%20(месторождение%20Семизбай))
3. Выявление и решение проблем нормативно-правового регулирования экологии при строительстве и эксплуатации атомных электростанций в странах ЕАЭС (Сарсембаев Марат Алдангорович, главный научный сотрудник отдела международного законодательства и сравнительного

- правоведения Института законодательства РК, доктор юридических наук, профессор) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=35440026&pos=8;-60#pos=8;-60
4. Зернова Л. Акира Имамура: Правительство Японии требует от компании ТЕРСО максимальной ответственности // Экология и право. 2011. № 42. С. 4-5;
 5. С чего начался визит Токаева в Алматы [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.zakon.kz/obshestvo/5091463-s-chego-nachalsya-vizit-tokaeva-v-almaty.html>
 6. Закон РК «Об использовании атомной энергии» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=35049151&pos=3;-108#pos=3;-108
 7. Об итогах голосования на республиканском референдуме 6 октября 2024 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.election.gov.kz/rus/news/acts/index.php?ID=9570>
 8. Обращение с радиоактивными отходами в Казахстане, 2008 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://clck.ru/3EggyU>
 9. Об утверждении Плана мероприятий Правительства Республики Казахстан по реализации Государственной программы по форсированному индустриально-инновационному развитию Республики Казахстан на 2010 - 2014 годы. Постановление Правительства Республики Казахстан от 14 апреля 2010 года № 302 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://adilet.zan.kz/rus/docs/P100000302_#z15
 10. Программа развития атомной отрасли в Республике Казахстан на 2011 — 2014 годы с перспективой развития до 2020 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1100000728>

УДК 347

ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ ИГРОМАНИИ В КАЗАХСТАНЕ

Алибекова М., студентка 2 курса ОП 6В04214 «Юриспруденция», Таразский университет имени М.Х. Дулати, г. Тараз, malibekova164@gmail.com

Суркова С.С., старший преподаватель, доктор философии (PhD) кафедры «Гражданское право и процесс», Таразский университет имени М.Х. Дулати, г. Тараз, Ss.surkova@dulaty.kz

Аннотация: Актуальность темы о игровом характере в Казахстане основывается на современном понимании опасности все большего распространения этого вида зависимости. В Казахском законодательстве данная категория дел рассматривается через призму гражданского и гражданского процессуального кодексов. Целью данной работы является выявление возможности более серьезного подхода к правовому регулированию и профилактике игровой зависимости. Основными задачами в достижении поставленной цели являются: исследование зависимой группы; анализ социологических исследований с оценкой зависимости от азартных игр; рассмотреть по существу действующее законодательство, регулирующее игровой бизнес. Выводы, предложенные авторами, могут быть применены в дальнейшем исследовании и в учебном процессе.

Ключевые слова: лудомания, игромания, игровой бизнес, ограничение дееспособности, зависимость, ограничение дееспособности.

За последнее время все чаще стало распространяться информация о зависимости к азартным играм. На сегодняшний день можно услышать много информации про игровую зависимость или по-иному – лудоманию. Изучением игровой зависимости занимаются не только психологи, но и ученые-юристы.

Зачастую, безобидные ставки на тотализатор, игровые автоматы или карты могут являться предпосылками к серьезным проблемам.

На просторах интернета и различных социальных сетях распространяются истории о том, как из-за этого зависимый игроман выносит все из дома, распадаются семьи, и даже закидывает жизнь самоубийством.

Лудомания или игровая зависимость — это серьезное психическое расстройство, которое характеризуется неконтролируемым влечением к азартным играм. Каждый раз затягивая в этот процесс все сильнее.

Психологи характеризуют игроманию как «патологическую азартную зависимость» [1].

Данная патологическая зависимость основывается на ряде исследования. Так, по мнению ученых, это «постоянно думают об азартных играх, даже когда не играют». Зависимые от жадности получения прибыли нуждаются во всех больших ставках, чтобы испытать ту же степень

удовольствия. Вовлекаясь в процесс игр или ставок, не замечают, как становятся раздражительными и беспокойными, когда пытаются сократить или прекратить игру.

В свою очередь, проведенные опросы с самими игроками показывают следующую картину: «они играют, чтобы сбежать от проблем или улучшить свое настроение; вдали своим близким о своей игре или долгах, связанных с ней чтобы в дальнейшем отыграться; рискуют своими отношениями, работой, финансами, чтобы продолжать играть» [2].

Но, как показывает практика азартозависимых, попытки контролировать свое поведение обычно заканчиваются неудачей.

Ученые психологи также отмечают, что игроманы «страдают от неконтролируемости и чрезмерного влечения», что приводит к порой трагическим последствиям [1].

В 2018 году ВОЗ пересмотрел Международный статистический классификатор болезней и проблем, связанных со здоровьем, где указал на два вида диагноза зависимости от азартных игр. Это Gaming disorder - зависимость от игр, в которую входят компьютерные игры, видеоигры и онлайн-игры и Gambling disorder – патологический азарт, основанный на ставках на спорт, азартные игры, казино и др.

Лудомания может быть вызвана различными факторами, включая:

- генетическую предрасположенность;
- психические заболевания (например, депрессия, тревожность);
- негативные жизненные события (например, развод, потеря работы);
- травмы.

Точно определить "виды" лудомании сложно, так как это единое психическое расстройство. Однако, можно выделить некоторые особенности, которые могут отличаться у разных людей с лудоманией:

1. По типу игр:

Игровые автоматы: Часто характеризуются быстрым темпом игры, яркой графикой и частыми выигрышами, что способствует формированию зависимости.

Карточные игры: Зависимость от покера, блэкджека или других карточных игр может быть связана с острым желанием использовать стратегию и умение.

Онлайн-игры: Онлайн-казино и онлайн-игры часто предоставляют доступность и анонимность, что может усугублять зависимость.

Спорт: Ставки на спортивные события могут быть связаны с желанием заработать, получить острые ощущения или предсказать исход событий.

Лотереи: Зависимость от лотереи может быть вызвана надеждой на большой выигрыш и "легкие деньги".

2. По степени тяжести:

Легкая форма: Характеризуется незначительным влиянием игры на повседневную жизнь.

Средняя форма: Игра уже начинает негативно влиять на работу, отношения и финансы.

Тяжелая форма: Игра становится основным приоритетом в жизни человека, приводя к серьезным последствиям.

3. По механизму возникновения:

Компульсивная игра: Человек испытывает непреодолимое желание играть, несмотря на негативные последствия.

Условный рефлекс: Игра вызывает определенную реакцию, например, выброс адреналина или чувство эйфории, что приводит к постоянному желанию повторить ее.

Психологическая зависимость: Игра становится способом избежать проблем или стресса. Важно понимать, что это только некоторые варианты классификации, и у каждого человека с лудоманией свои особенности.

Зависимость часто полностью меняет жизнь человека, разрушая его социальные связи и отношения с близкими и друзьями. Это может привести к потере работы, значительным финансовым трудностям и большей вероятности совершения преступлений из-за денег, что в конечном итоге может привести к тюремному заключению.

Как и другие виды зависимости, игровая зависимость негативно влияет на общее состояние здоровья. Любой человек, страдающий этой проблемой, теряет способность заботиться о себе: ухудшается питание, снижается качество сна и снижается физическая активность. При этом они регулярно сталкиваются с повышенным уровнем стресса, как во время игры, так и после проигрышей, что увеличивает риск развития сопутствующих зависимостей, например, алкогольной.

Исследования показывают, что люди с игровой зависимостью подвергаются значительно более высокому риску деструктивных мыслей и попыток. Около трети пациентов, обращающихся за профессиональной помощью, признаются, что пытались или думали о смерти.

Это тема актуальна на сегодняшний день в связи с несколькими причинами.

«Во-первых, это социальные и финансовые последствия для игроков. Например, 23% патологических игроков сталкиваются с финансовыми проблемами, 35% находятся в разводе, а 80% имеют серьезные проблемы в межличностных отношениях, включая брак.

Во-вторых, совершенство противоправного поведения. До 60% людей, зависимых от азартных игр, совершают различные преступления» [3].

В-третьих, риск самоубийства патологических игроков значительно выше среднего. Так, от 13 до 40% этих людей пытаются уйти из жизни, а от 32 до 70% имеют суицидальные мысли.

Кроме того, согласно опросу, проведенному в прошлом году в нескольких европейских странах, 33% подростков в возрасте от 12 до 17 лет играют в бесплатные азартные игры. Эти игры являются высокодоступными, что позволяет играть дома, и часто обходить родительский контроль. Привлекательность этих игр заключается в их новизне, высокой визуальной стимуляции и минимальной физической активности, что делает их особенно популярными среди технически подкованной молодежи.

Чтобы понять, как бороться с такой глобальной проблемой, можно обратиться к международному опыту борьбы с лудоманией. К примеру, правительство Австралии разработало систему самоисключения, которая позволяет игрокам добровольно ограничивать свой доступ к игре. Это означает, что игрок может автоматически добавить свое имя в список запрещенных игроков, ограничив свой доступ к игровым заведениям и онлайн-столам. Эта система позволяет игрокам, которые знают о своей проблеме, контролировать свою зависимость и избегать негативных последствий. Системы контроля расходов на азартные игры также широко используются в Австралии, чтобы помочь игрокам отслеживать расходы и избегать трат.

В Канаде реализуются программы ранней диагностики игровой зависимости для школьников и студентов. Основное внимание уделяется проведению информационных кампаний с участием известных деятелей, а также активному использованию социальных сетей для распространения знаний о проблеме. Комплексный подход включает не только образовательные проекты, но и разработку специальных программ поддержки для учителей и родителей, а также учащихся с игровой зависимостью, для обучения признакам зависимости [4].

Опираясь на такой международный опыт, мы можем брать ценный пример и внедрять его в свое законодательство.

В Казахстане 8 июля 2024 года Президентом РК был подписан закон по вопросам игорного бизнеса, куда внедрили новшества в этой сфере. Правовая база, регулирующая сферу игорного бизнеса Республики Казахстан, состоит из Закона «О рекламе» (2003 г.), Закон «Об игорном бизнесе» (2007 г.).

Экономист Рахимжан Ошакбаев отмечает, что в Казахстане он столкнулся с обширной рекламой букмекерских контор, которая заполонила общественные пространства: от аэропортов до центральных улиц и самых популярных рекламных площадок. Такая ситуация, которая продолжается уже много лет, вероятно, связана с недостаточным контролем и возможными фактами коррупции. Доходы игровой индустрии в Казахстане можно оценить в 100 млрд тенге.

Согласно нововведениям, в Законе РК «Об игорном бизнесе», вводятся строгие ограничения по рекламе букмекерских контор и тотализаторов. Т.е. наружная (визуальная) реклама, реклама на транспортных средствах, а также реклама в фильмах, видеороликах запрещена. Новый закон об участии в азартных играх предусматривает запрет для определенных категорий граждан, в том числе лиц, имеющих долги. Он также регулирует деятельность игорных заведений, букмекерских контор и тотализаторов и определяет порядок медицинской реабилитации игроков. Кроме того, закон вводит ограничения на продажу энергетических напитков лицам, не достигшим 21 года.

Но к большому сожалению даже эти принятые меры никак не могут повлиять на еще большее развитие игорного бизнеса. С каждым днём все больше подростков, молодежи и взрослых людей - страдающих лудоманией.

Для государства основной вызов в сфере контроля за незаконным игорным бизнесом заключается в борьбе с нелегальными интернет-казино. Действующее национальное законодательство в этом вопросе пока не обладает достаточной эффективностью. Для решения данной проблемы требуется четкое совершенствование правовых норм, включая введение дополнительных мер ответственности и ужесточение санкций за организацию нелегальных интернет-казино.

Кроме того, следует рассмотреть возможность привлечения к ответственности финансовые организации, участвующие в переводе средств, полученных от деятельности таких казино.

Для усиления контроля за деятельностью букмекерских контор и тотализаторов через информационно-коммуникационные сети необходимо создание единого центра учета ставок. Этот центр должен обеспечить регистрацию и мониторинг всех ставок, поступающих в букмекерские организации, что позволит повысить прозрачность их деятельности.

Важной мерой в борьбе с «псевдо-казино» является введение запрета на прием ставок, основанных на визуализации событий, за исключением стандартных видеотрансляций спортивных мероприятий. Такая инициатива исключит возможность работы нелегальных казино под видом букмекерских контор. Однако при разработке законодательных изменений следует учитывать необходимость сбалансированного подхода к ограничению деятельности игорных заведений. Одностороннее ужесточение финансовых требований для казино, тотализаторов, игровых залов и букмекерских контор может противоречить принципам предпринимательского законодательства и негативно сказаться на данной отрасли.

Поэтому деятельность казино, букмекерских контор и тотализаторов должна регулироваться в соответствии с принципами предпринимательской свободы. Введение дополнительных финансовых обременений или чрезмерных налогов не только нарушает принципы честной конкуренции, но и часть игорного сектора может уйти в «тень». Поэтому необходим сбалансированный подход к регулированию, чтобы можно было поддержать работу сектора.

В Казахстане, несмотря на существующее законодательство, эффективность борьбы с данным явлением остается низкой. Основная причина — отсутствие четко определенных правил, регулирующих деятельность онлайн-платформ, и недостаточные механизмы контроля за их работой.

Необходимо ввести:

1. Усиление ответственности за организацию и участие в незаконной деятельности онлайн-казино. Это включает в себя усиление административных и уголовных санкций.
2. Наличие финансового счета организаций, участвующих в обработке платежей, связанных с незаконным игорным бизнесом. Данная мера позволит усилить контроль за денежными потоками и снизить риск недобросовестного финансирования деятельности.

Список литературы:

1. Лудомания: к чему могут привести азартные игры и как справиться с этим [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://vestnik19.kz/news/cat-12/2692/>
2. Чагина М.А., Кашина М.А. Игровая зависимость как социальная проблема: механизмы социально-психологической профилактики и юридического регулирования // Administrative Consulting. Volume 7. Issue 3 (15). – 2021. – С. 93-102 <https://cyberleninka.ru/article/n/igrovaya-zavisimost-kak-sotsialnaya-problema-mehanizmy-sotsialno-psihologicheskoy-profilaktiki-i-yuridicheskogo-regulirovaniya/viewer>
3. Болезнь игромания [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://medgz.ru/stati/article_post/igromaniya
4. Борьба с лудоманией: как можно применить международный опыт в Казахстане [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.nur.kz/society/2117433-borba-s-ludomaniy-kak-mozhno-primenit-mezhdunarodnyy-opyt-v-kazahstane>

УДК 343.14

ПРАВОВАЯ РЕГЛАМЕНТАЦИЯ СЕМЕЙНЫХ СУДОВ КАК МЕРА ЗАЩИТЫ ПРАВ ПРИ БЫТОВОМ НАСИЛИИ

Винокурова А., студентка 2 курса ОП 6В04214 «Юриспруденция», Таразский университет имени М.Х. Дулати, г. Тараз, vinokurovaa083@gmail.com

Суркова С.С., старший преподаватель, доктор философии (PhD) кафедры «Гражданское право и процесс», Таразский университет имени М.Х. Дулати, г. Тараз, Ss.surkova@dulaty.kz

Аннотация: В статье исследуются правовые аспекты, регулирующие деятельность судов по семейным делам как специализированных органов, направленных на защиту прав жертв семейно-бытового насилия. Актуальность этой темы определяется ростом числа случаев насилия в семейных условиях и неэффективности традиционной системы правосудия при рассмотрении таких дел. Основной целью данной работы является определение сущности пилотного проекта "семейные суды", для полного понимания его эффективности по борьбе с семейно-бытовым насилием. Основные задачи данной работы заключаются в анализировании текущего законодательства Республики Казахстан, регулирующие проблемы, связанные с бытовым насилием; рассмотрение примеров применения семейных судов в других странах; определение роли

судебных судов в защите прав жертв. В заключении представлены преимущества создания семейных судов в Казахстане.

Ключевые слова: семейные суды, семейно-бытовое насилие, защита прав, ювенальная юстиция, пилотный проект.

Ювенальная юстиция, как особая система правосудия определяется стандартами ООН и определяет ее как особую систему правосудия по делам несовершеннолетних, при которой центральным звеном является специализированный суд, тесно взаимодействующий с социальными службами [1].

Цель ювенальных судов заключается именно в характере обращения к несовершеннолетним не как к преступникам, а личностям, нуждающимся в правовой помощи и защите. Эти цели были достигнуты, но стоит отметить, что рост преступности несовершеннолетних заключается в причине национального характера. И в первую очередь зависят от состояния системы правосудия в отношении несовершеннолетних.

Модернизация ювенальной юстиции, еще в 70-х годах, осуществлялась в двух направлениях: семейный суд как интегрированный орган судебной защиты прав и законных интересов несовершеннолетних и административный орган по делам несовершеннолетних, альтернативный суду.

Концепция современного семейного суда рассматривает его как суд смешанной, причем комплексной, юрисдикции – уголовной, гражданской, семейной. Изменения ювенальной юстиции путем замены суда для несовершеннолетних семейным судом произошло пока лишь в некоторых странах. Достаточно стабильны судебные системы по делам несовершеннолетних в Италии, Швейцарии, Германии. Не происходит изменений в тех странах, где суды для несовершеннолетних включают в свою юрисдикцию решение охранительно-воспитательных задач (например, опекунские суды в Австрии, Испании, Португалии).

Сама идея создания семейных судов, по-нашему мнению показывает необходимость в отнесении всех вопросов, как подростков, так и семей. Мировая практика показывает рентабельность создания семейных судов уже по тому, что при семейных судах существует специальная сеть вспомогательных служб и лиц, осуществляющих эту деятельность.

В защиту материнства и детства в Казахстане Назарбаев Н.А. указывал: «Я против разводов, необходимо воспитывать молодежь в духе ценности семьи, пагубности разводов, потому что из-за них прежде всего страдают дети» [2].

Связано это с кризисом в семьях. В подтверждении этих слов есть статистика бракоразводных процессов. При анализе разводов за примерно десять лет видна тенденция на увеличение расторжения браков в Казахстане [3].

Согласно данным Бюро национальной статистики, в Казахстане на 1000 браков приходится 347 разводов [4]. Эта цифра очень велика.

Руководитель Судебной администрации Н. Ахметзакиров 28 августа 2023 года провел совещание по вопросам развития семейных судов. Уже с 1 сентября текущего года «вводятся поправки в закон, значительно расширяющие подсудность специализированных межрайонных судов по делам несовершеннолетних (ювенальные суды)» [5].

Основной целью изменений в законодательстве послужила идея об уменьшении количества семейных разводов, примирение супругов, уменьшение конфликтов в обществе – это не полный перечень целей, на которые направлена деятельность пилотного проекта «Семейный Суд». Для полного функционирования нововведенной методики утверждено, что в каждом регионе определен суд, деятельность которого будет осуществляться немного в ином ключе, а именно, в сфере брачно-семейных отношений. Так как деятельность такого суда направлена на оздоровление семейных отношений и примирение, то есть возможность и в разрешении спора досудебным урегулированием. (ГПК) Специально созданные кабинеты для примирительных процедур оборудованы для соответствующих действий. Основной акцент сделан на том, что в данном кабинете работают психологи, объясняя психологические последствия разрешения спора при наличии детей.

Мы не в полной мере разделяем мнение судьи Верховного Суда по поводу необходимости примирения тяжелых случаев бытовых конфликтов, которые называются как причины развода, в том числе, лудомания, наркозависимость и алкоголизм одного из супругов [6].

О высоком потенциале семейных судов говорят судьи, различные эксперты в ходе круглых столов и медиаторы. Эффективность работы семейных кабинетов дает определенные плоды. Так, в одном из представленного длительного дела по разделу имущества суд, призывая к милосердию и взаимопониманию разрешил конфликт, длящийся четыре года.

Верховный Суд РК провел не один круглый стол по вопросам работы семейных судов. Так, на одном из обсуждений были даны некоторые рекомендации. В первую очередь, это касается выявления причин разводов, дана возможность супругам обращаться к специалистам по вопросам альтернативного разрешения спора, необходимость активного сотрудничества с кризисными центрами, проводить обучение для судей, работающих в урегулировании семейных споров, необходимость создания реестра семейных психологов, медиаторов, соцработников и глубже изучить опыт других стран в развитии семейных судов [7].

Не правильно будет считать, что вся ответственность по брачно-семейным отношениям ложится на суды. «Современные ценности и патриотическое воспитание предусмотрены в числе направлений Концепции государственной молодежной политики РК на 2023-2029 гг. В ней отмечено: «семейные ценности среди молодежи будут укрепляться через комплекс мер по совершенствованию деятельности Центров поддержки семьи и поддержка семей с детьми, находящимися в трудной жизненной ситуации» [8].

При исследовании вопросов развития института семейных судов показало свою положительную состоятельность в разрешении судебных брачно-семейных споров, формируется единообразная семейная практика, в защите института семьи, в способствовании пресечению бытового насилия и тем самым доказали свою востребованность и состоятельность. Социальная значимость семейных судов оправдана их целью – снижение конфликтов семейных отношений путем примирения, либо максимально комфортным разрешением споров.

Введение в Казахстане семейных судов позволило бы усовершенствовать систему защиты жертв от бытового насилия. Семейные суды обеспечат рассмотрение этих дел оперативно, не оказывая психологического давления на пострадавших во время судебного разбирательства, а также будет учтена специфика семейных споров.

Появление семейных судов позволит развить такие факторы, как профессионализм судей, выраженное в глубоком понимании специфики семейно-бытовых конфликтов благодаря узкой специализации; конфиденциальность, ведь защита личной жизни участников будет эффективна в случае рассмотрения в семейных судах этих дел; медиативный ориентационный курс, включающий в себя активное использование досудебного регулирования в поиске компромиса с помощью медиаторов; поддержка жертв насилия, что представляет собой оперативное принятие решений об их защите.

В будущем рассматривается вопрос о внедрении в систему РАГС проекта, суть которого состоит в том, чтобы перед заключением брака с молодоженами проводились психологические беседы [9].

Список литературы:

1. Мельникова Э. Б. Ювенальная юстиция: проблемы уголовного права, уголовного процесса и криминологии: учеб. пособие. М.: Дело, 2000.
2. Стратегия "Казахстан-2050": новый политический курс состоявшегося государства [Электронный ресурс]: Послание Н.А. Назарбаева народу Казахстана, г. Астана, 14 декабря 2012 г. Доступ предоставлен Информационно-правовой системой «Әділет». Режим доступа свободный. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1200002050> (дата обращения: 10.03.2023).
3. Аблаева Э.Б. Специализированные семейные суды Республики Казахстан // Вестник института законодательства и правовой информации в РК. – 2023. – №4 (75). – С. 89-101
4. Электронный ресурс: <https://stat.gov.kz/ru/news/braki-i-razvody-za-2022-god/> (дата обращения: 02.03.2024)
5. Семейные суды: созданы условия для работы в новом формате // <https://sud.gov.kz/rus/news/semeynye-sudy-sozdany-usloviya-dlya-raboty-v-novom-formate> (дата обращения: 02.03.2024)
6. Электронный ресурс: <https://sud.gov.kz/rus/news/semeynye-sudy-umenshayut-razvody-i-konfliktnost-obshchestva> (дата обращения: 02.03.2024)
7. Сулейменова У.А. Рекомендации круглого стола «Профилактика семейных споров и предупреждение бытового насилия» от 28 ноября 2018 г. // Facebook.com. URL: <https://www.facebook.com/100014536563148/posts/pfbid0bfh8BEkuH9AWf2diEWsGzQo4dbcWWYZj9JA9ndk8qR2Lov87arThLQJw7twrXiKl/?mibextid=tejx2t> (дата обращения: 02.03.2024)
8. Постановление правительства РК от 28 марта 2023 года № 247 об утверждении Концепции государственной молодежной политики Республики Казахстан на 2023 - 2029 гг. // URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2300000247>
9. Электронный ресурс: https://baigenews.kz/news/semeynie_sudi_poyavilis_v_kazahstane/ (дата обращения: 02.03.2024)

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ НИГИЛИЗМ: СЕБЕПТЕРІ МЕН ЖЕҢУ ЖОЛДАРЫ

Бердібай Б., М.Х. Дулати атындағы Тараз университетінің «Құқықтану» білім беру бағдарламасының 1 курс студенті, Тараз қ., berdibajbekzat18@gmail.com

Сарымбетов Е.А., М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті «Мемлекеттік және әкімшілік құқық» кафедрасының аға оқытушысы, юриспруденция магистрі, Тараз қ. ea.sarymbetov@dulaty.kz

Аңдатпа: Мақалада қоғамның қазіргі өмір сүру шындығының объективі арқылы құқықтық нигилизм проблемасы зерттеледі және отандық құқықтық сана жағдайында осы құбылыстың алдын-алу мүмкіндіктері, құралдары мен тәсілдері туралы бірқатар тұжырымдар жасалады.

Кілт сөздер: нигилизм, құқықтық сана, жеңу, қазіргі қоғам.

Соңғы кездері заң әдебиетінде қазіргі бұқаралық қазақстандық құқықтық сананың дағдарысы туралы тезис ұсынылып отыр, бұл дағдарыстың шарттары Қазақстанды демократияландыру жолындағы елеулі кедергілердің бірі ретінде қарастырылуда. Сонымен қатар, мұның негізгі себебі Құқықтық нигилизм екендігі атап өтілді.

Әлеуметтік-мәдени шындықтың кез-келген құбылысына тән кемшіліктерді де, артықшылықтарды да ескере отырып, отандық құқықтық сананы сол күйінде қабылдау қажет. Біздің ойымызша, біз отандық құқықтық мәдениетпен байланыстыратын барлық нәрсені тек теріс жағынан елестету мүмкін емес.

Біздің отандық құқықтық мәдениетіміздегі оң нәрсе бұған дәлел болуы керек деп ойлаймыз.

«Нигилизм сонымен қатар әлемнің салыстырмалылығын ауыр қабылдау болып табылады. Бұл адамның өзіндегі тірек нүктелерінің жоғалуын және оның шындықпен байланысын білдіреді. Бұл нақты және рұқсат етілген, пайдалы және қасиетті ажырасу тәжірибесі» [1].

Парадокс мынада: құқықтық нигилизмнің позитивтілігі құқықтық өрістегі жетекші теріс тенденциялардың векторын көрсететін әлеуметтік анықтамалық нүкте болып көрінеді, онсыз қателіктер мен қателіктерді табу қиынға соғады.

Құқықтың кемшіліктері, оның көптеген бағыттары жетілдіру мүмкін емес. Нигилизм сонымен қатар болашақ қазіргіден жақсы жаққа өзгеруі мүмкін деген сенімсіздікті білдіреді. Бұл тұрғыда ол нақты өмірге деген пессимистік көзқарастың хабардарлығы мен артикуляциясы және оның тек жағымсыз құбылыс деп тануға болмайды.

«Бұл, ең алдымен, жаппай нигилизм (нигилизм жаппай сананың сипаттамасы ретінде) ретінде қарастырылатын нәрсеге қатысты. Ол үшін қабылданатын нәрсе, шын мәнінде, оған әсер ету, бақылау, мәжбүрлеу және одан да қауіпті, оны өзгерту арқылы шындықты жоюға барабар (және басқа ешқандай) реакция; ол әлсіреген моральдық сезімнің қорғаныс реакциясы» [2].

Нигилизм екі себепке байланысты жаппай, қарапайым санаға тән емес:

- 1) "масса адамынан" заңның бар екендігі туралы қорқыныштан;
- 2) берілген қатаң шеңберде оның өмірінің әдетінен.

Сондықтан, бұқаралық сананың рухани контрпозициясы ретінде нигилизм туралы емес, скептицизм, ирония, ашуланшақтық, мемлекет анықтаған құқықтық өмірдің негізгі ағымынан алшақтау (қоршау), примитивизм (редукционизм) және т. б. туралы айту керек.

«Халықтық (жаппай, қарапайым, дәстүрлі және т.б.) сана нигилизмді емес, идеализмді сипаттайды. Дәл осы моральдық-діни өмірлік көзқарастардың (табиғаты бойынша идеалистік) үстемдігінің арқасында қарапайым адам заңды құқықта көрмейтін (және кейде көргісі келмейтін) лайықты, әділ, лайықты, адал, жанашыр және т.б. нәрсені құқықпен байланыстырады. Ол құқыққа теріс емес, керісінше мемлекеттің, элитаның, биліктің, баршылықтың құқығы» [3].

Алайда, бұқаралық санада мұндай көзқарас (түсіну) идеологиялық ұстаным емес (айтпақшы, нигилизмді елестету мүмкін емес); мұнда тек әдеттегі, әдеттегі қатынастар мен бағалау, пассивтілік, иеліктен шығару, оқшаулану, тұрақты құқықсыздық, қорғансыздық, бағыныштылық, алаңдаушылық, қорқыныш және т. б.

Кәдімгі Нигилизм-бұл жаппай құбылыс емес, ол жалғыздардың тітіркенуі мен үмітсіздігі, белгілі бір өмірлік жеңілістің өздігінен салдары. Ол тез арада сіз уәделер мен уәделермен ұрып-соғуға болмайтын біржақтылыққа айналады. Бұл қарапайым адамдарды біріктіру, ынтымақтасу үшін негіз емес.

Жаппай "жалған нигилизмге" қарама-қарсы, идеологиялық нигилизм-бұл іске асырылмаған әлеуметтік белсенді, моральдық жауапты адамның дүрбелеңі. Идеологиялық Нигилизм өніміз,

өйткені ол қалаған нәрсеге қол жеткізу мүмкін емес деген үмітпен дәнекерленген, ал қалғаны, нәтижесінде, мағынасыз.

«Дегенмен, нигилизм ой саласын толтыратын утопия екенін есте ұстаған жөн. Нигилистік мінез-құлық стереотиптерінің таралуы жағдайында оларға әсер ету (оларды бейтараптандыру немесе өтемақы) маңызды емес, оның "тіршілік ету ортасы" әсерге қол жетімді емес. Сонымен қатар, нигилистік санаға кез-келген әсер оны күшейтеді, қарсылық энергиясымен қоректендіреді, ол жай ғана тегістеледі, жетілдіріледі, нигилизммен әрең байланысты барған сайын күрделі формаларға ие болады. Құқықтық өмірдегі түйін-бұл сенім мәселесі. Тек ол нигилизмді жояды, бірақ ол еш жерде қабылданбайды және идеологиямен тәрбиеленбейді; егер ол болмаса, ол пайда бола алмайды. Осыған байланысты қоғамдағы құқыққа деген сенімнің жоғалуы қайтымсыз. Нигилизм сыбайлас жемқорлық сияқты жойылмайды. Сыбайлас жемқорлық-биліктің құқықтық нигилизмінің тікелей белсенді көрінісі» [3, 56 б.].

Осылайша, қоғамдық өмірде құқықтық нигилизмді жеңуге мүмкіндік беретін құралдар жоқ, бірақ оның жинақталуын бәсеңдететін немесе тоқтататын құралдарды табуға болады. Әлеуметтік жағдайдың қолайсыз жаққа кез-келген өзгеруімен "ұйықтап жатқан" құқықтық нигилизм де жандана түсетіні сөзсіз.

Құқықтық нигилизмді жеңу - бұл құқықтық дағдарысты жеңудің жалпы аясында ғана мүмкін болатын ұзақ және күрделі процесс. Бұл үшін қажетті шарт-әлеуметтік құрылымның өзгеруі, маңызды экономикалық көлеңкедегі халықтың үлесін азайту, жеке меншік иелерінің үлесін ұлғайту.

Тек осы негізде жеке тұлғаның құқықтық мазмұнының түрін басым етуге болады. Тек осындай жағдайларда ғана сіз құқықтық маңыздылықты еркін түсініп, қазіргі заманғы құқықтық мәдениеттің құндылықтарын түсіне аласыз, Адам құқықтары туралы декларациялардан оларды іс жүзінде жүзеге асыруға ауыса аласыз, халық қолдайтын Заңды мемлекеттік билікті қалыптастыра аласыз.

«Әрине, халықты құқықтық ақпараттандыру, құқық саласында жоғары білікті мамандарды даярлау, заңнаманы жетілдіру және құқық қолдану практикасын жетілдіру сияқты шаралар өте маңызды және тиімді, бірақ бұл тұрғыда аксиоматикалық дағдарысты еңсеру маңызды, өйткені құқық аксиомасы, оның эмпирикалық принциптері, құқықтық нормалары әлеуметтік құндылықтарды қалыптастыру негізінде әзірленеді, іске асырылады және түсіндіріледі. Ақырында, нигилизм Ресейдің құқықтық санасына тән қасиет деген пікір бар» [4].

Жаппай сана туралы айтатын нигилизм – бұл адамдардың көпшілігі ғасырлар бойы әдеттегі құқықта өмір сүретін қоғамда жай ғана циник. Билік елемей, құндылығы бар Заңның мүмкін туралы толық хабардар болу нигилизм болып саналмайды.

Бұл әдетте мемлекеттік қатынастардың ресми қатынастарынан шығуға түрткі болатын жалған құқықтық қатынастарға кедергі келтіретін құқықтық қатынастардың Шығыс орындалуы.

Даралау Заңды бір императивті қауіпке айналдыруды талап етеді, оны и.А. Ильин өз уақытында ескертті. Ол адамның әрбір нақты байланысын реттейтін арнайы заң жасау мүмкін емес деп жазады. Бұл жағдайда норма оқшаулаудың шұғыл қажеттілігіне айналады, ал оның мөлшері ол шексіздікке дейін өседі. Мұндай нормалар зиянды және әділетсіз болар еді.

Адами қатынастардың барлық ұсақ-түйектеріне құқықтық араласу, біріншіден, мүмкін емес, өйткені болашақтың барлық оқиғаларын болжау мүмкін емес, екіншіден, ол адамның бастамасы мен әуесқойлық әрекетін шектейді (бәрін алдын-ала болжағысы келетіндіктен), үшіншіден, ар-ождан шеңберін едәуір тарылтады. (адамның өмірін барынша реттеу оны таңдау құқығынан айырады). "Заңның шамадан тыс даралануы әділетсіздікке айналады, өйткені әр адамның бірегейлігі, адамның рух ретінде болуы, Өйткені Құдайдың жаратылысы тең болып қалады". Құқықтық хабардарлық барлық аспектілерді қамтиды.

«Мемлекеттік және құқықтық өмір. Ол мемлекеттің, заңдардың, заңдардың қалыптасуынан, іс-әрекетінен, білімінен, олардың бір-бірімен, басқа әлеуметтік құбылыстармен өзара әрекеттесуінен басталады. Айқындайтын ұлттық құқықтық саясатты әзірлеу және іске асыру құқықтық сана негізінде нақты ұлттық құқықтық міндеттердің мақсаттары, сипаты мен мазмұны» [5].

Ол құқықтық және әлеуметтік тәртіптің ұйымдастырылуы мен хаосынан басталады. Құқықтық сананың жай-күйі, даму деңгейі, мемлекеттік және жеке мүдделердің арақатынасы мемлекетке, әлеуметтік мінез-құлыққа байланысты анықталады және белгіленеді. Топ, жеке тұлға, жеке тұлғаның нақты мінез-құлқы (заңды, заңсыз), құқық субъектісі.

Заң сонымен бірге жеке мүдделер мен талаптарды білдіру мен іске асыруды ғана емес, сонымен бірге оларды келісуді, құқық пен заңсыздықтың жалпы нормалары негізінде реттеуді қамтамасыз етуге бағытталған. Алайда шамадан тыс даралау мыналарға әкеледі.

Құқықтардың өзі релятивизм объективі арқылы, демек, әділетті және әділетсіз стандарттар арқылы қарастырылады, нәтижесінде құқықтық және құқықтық стандарттар бұзылады.

Осылайша, массадағы құқықтық нигилизмнің себептері күрделі, бір-біріне ауысады және тіпті бір-бірімен біріктіріледі. Себептердің бірі-сәтсіз құқықтық реформалар, әсіресе Батыс заңдары мен Батыс заңдарына негізделген реформалар деп атауға болады.

Қорытындылай келе, нигилизм идеологиялық жүйе ретінде нақты өмірдегі негатив пен позитивтің күрделі үйлесімі екенін атап өткен жөн. Бұл екі мағынада да маңызды, сондықтан ол әлеуметтік-мәдени ерекшеліктердің бірі болып табылады, атап айтқанда, көбею мен символизм елдің шектен шығуы емес, өзгеріске бағытталған еркіндіктің, азаматтық белсенділіктің, тәуелсіздіктің белгісі, бірақ олар позитивті шындықты толық өтемеген кезде қарым-қатынас.

Қазіргі қоғамдық өмірде құқықтық нигилизмді жеңудің нақты құралдары жоқ, бірақ оның жинақталуын бәсеңдетуге немесе тоқтатуға мүмкіндік бар. Қолайсыз бағыттағы әлеуметтік жағдайдағы кез-келген өзгерістер кезінде "ұйықтап жатқан" құқықтық нигилизм қайта жанданатыны сөзсіз.

Әрине нигилистік көзқарасты азайтудың бірден-бір жолы ол заңды бұзған адамға міндетті түрде жазаның қолданылуы болуы тиіс. Яғни, осы жазаны қолданатын лауазымды тұлғалардың салғырттықпен, немқұрайлылықпен қарамай ең кішігірім құқық бұзушылық болса да, шараны яғни жазаны қолдану керек. Сонда ғана азаматтар өзінің заң алдында хжалаланатындығын біледі. Нигилистік көзқарастардан тазартатын жол ол отбасындағы тәрбиеден басталады. Қайда жүрсекте осыны айтып жүруіміз қажет.

Әдебиеттер тізімі:

1. Рожкова К.В. Правовой нигилизм // В сборнике: Фундаментальные основы правового государства и актуальные вопросы реформирования современного законодательства / сборник статей Международной научно-практической конференции. 2018. С. 15-18.
2. Бубенцов И.Р., Працко Г.С., Исакова Ю.И. Нигилизм как асоциальное явление // В сборнике: Современная юриспруденция: актуальные вопросы, достижения и инновации / сборник статей VI Международной научно-практической конференции. 2018. С. 13.
3. Сердюкова В.С. Правовой нигилизм и особенности правосознания в России // Очерки новейшей камералистики. 2018. № 1. С. 43.
4. Корнев А.В. Правовой нигилизм: отражение его сущности, содержания и форм в литературе и юридической науке // Lex Russica. 2018. № 1 (134). С. 9-24.
5. Ильин И.А. Общее учение о праве и государстве. Собрание сочинений в 10-ти т. Т. 4 М., 1994. С. 80-81.

ӘОЖ 378.016

ЖАСӨСПІРІМДЕР АРАСЫНДАҒЫ ӘЛІМЖЕТТІККЕ ҚАРСЫ КҮРЕСУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Кенжибек А., М.Х. Дулати атындағы Тараз университетінің «Мемлекеттік қызмет және әкімшілік құқық» білім беру бағдарламасының 1 курс студенті, Тараз қ., samal.kenzhibekova@bk.ru

Сарымбетов Е.А., М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті «Мемлекеттік және әкімшілік құқық» кафедрасының аға оқытушысы, юриспруденция магистрі, Тараз қ., ea.sarymbetov@dulaty.kz

Аңдатпа: Жасөспірімдер арасындағы әлімжеттікке қарсы әлеуметтік қызметкерлер мен құқық қорғау органдарының тиісті реакция беруі мен арнайы заң қабылдану керектігін ұсыну автордың басты мақсаты болды. Әлімжеттіктің барлық түрлері зерттеліп қандай жауапкершілікке алынатыны анықталды.

Кілт сөздер: Жасөспірімдер, әлімжеттік, кибербуллинг, психологиялық көмек, құқық қорғау органдары, әлеуметтік теңсіздік, мектеп тәртібі, құқықтық жауапкершілік.

Қазіргі уақытта әлімжеттікке құқықтық жауапкершілік толықтай реттеліп қарастырылмаған соның салдарынан нақты шаралар мен қорғаныс тетіктері жеткіліксіз. Қазақстанда әлімжеттікке арнайы заң қабылданбаған, оның нақты құқықтық анықтамасы мен нормативтік құқықтық актілердің жоқтығы бұл мәселені шешуді қиындатады.

Әлімжеттіктің әртүрлі түрлері бар физикалық, психикалық, кибербуллинг және әлеуметтік оқшаулау сияқты әрекеттер құқықтық тұрғыдан толық зерттелмеген. Әсіресе кибербуллингке қатысты заңнамалақ шаралар шектеулі, себебі ол интернет кеңістігінде жасалған әрекеттерді қамтиды және халықаралық құқық мәселелеріне соқтығысады.

Жәберленушінің өз құқығын дұрыс қорғай алмағандығынан әлеуметтік тұрғыдан елеусіз қалуы, нәтижесінде құқық қорғау органдары мен әлеуметтік қызметтер тиісті реакция көрсетпейді.

«Буллинг көбінесе жасөспірімдер арасында пайда болады. Әлеуметтік теңсіздік құбылысының алғашқы сатыларының пайда болу кезеңі болғандықтан әлімжеттік көрсету күшейеді. Жәберленушіні оқшаулап, қаражат талап етіп бұйрықтары мен талаптары орындалмаған жағдайда физикалық, әлеуметтік, психикалық қысым көрсетіп соңы өз өзіне қол жұмсау немесе жәбірлеушіні өлтіруге әкеп соғады» [1].

31.12.2022 19 жастағы Алмас Амировты 19 жерден пышақтап кеткені анықталды. Мектеп уақытында пайда болған кектің әсерінен Адлет Сәкенұлы ұзақ уақыттан бергі жиналған ашуын шығарып Алмасты өмірден айырды. Бұл жерде Әдлетпен психологтың дұрыс жұмыс жасамғандығы уақытылы құқ қорғау органдарының реакция бермегендігі білім мекемелерінің ішкі тәртібінің қатаң болмағандығын ескереміз.

Алмас пен Әділет жалғыз жайт емес. 21.08.2024 Мерлан Санаға әлімжеттіктің көрсетілгендігі Жанұзақ есімді баланың Жайық өзеніне итеріп жібергендігі ақша талап етіп өзінен кіші мектеп оқушыларына әлімжеттік көрсеткендігі резонанс тудырған болатын.

Шығыс Қазақстан облысында Зайсан ауданында оқушы қыздар қатарластарына әлімжеттік көрсетіп тізерлетіп кешірім сұратып балағаттап қол көтеріп видеоға түсіріп кибербуллинг жасаған бұл әрекеттері үшін ата аналары айыппұл арқалап жәбірлеушілер жәй ғана есепке алынғандығы әділетті ме? Бұл жерде бір емес бірнеше құқық бұзушылықтың орын алғандығы неге ескерілмейді.

Мен осы мәселелерді ескере отырып құқық қорғау органдарының механизімін зерттеу үшін ЮПТ инспекторы Маңызқызы Арна полиция лейтинантынан сұхбат алдым.

«ЮПТ инспекторының айтуы бойынша полицияға әлімжеттік туралы арзыдар оқиға болғанан кейін біраз уақыт өткен соң түседі. Себебі жасөспірімдер қорқып абыржып әрекет етеді. Көп жағдайда әлімжеттік әлеуметтік теңсіздік, мектептегі қысым, өзара қарым-қатынастардағы проблемалардан туындайды, кейде жасөспірімнің өзін-өзі төмен бағалағанынан туындауы мүмкін. Қазір киберәлімжеттік жастар арасында көп таралған бір – бірін интернет кеңістігінде қорлап балағаттап, жеке мәліметтерді рұқсатсыз таратып, жеке фотосуреттерді тарата отырып адамның жеке өміріне қол сұға жасөспірімге психикалық қысым көрсетеді. Біз көп жағдайда «127 бап ӘК» бойынша ата-аналарын жауапқа тартып айыппұл салып кәмілет жасқа толмаған баланы есепке аламыз. Әрине арнайы заңның болмағандығы кейде жұмысты қиындатуы мүмкін деп өз сұхбатын аяқтады» [2].

Сонымен қатар мен сауалнама жүргіздім 25-30% жасөспірім әлімжеттікке ұшырғандықтарын және де кибербуллингке куә болатындарын расстады.

«Тәрбиесіз берілген білім – адамзаттың қас жауы»

Жоғарыда Әл Фараби атамыз айтқандай білім мекемелерінде ішкі тәртіпті қолға алуымыз қажет деп ойлаймын.

«Мектептегі ішкі тәртіптің қатаң әрі әділ болуы оқушылардың қауіпсіздік сезімін қамтамасыз етіу, мектепте білім алу процесін тиімді етеді. Тәртіп бұзушыларға тиісті шара қолданылуы тиіс, бірақ бұл шаралар әділ әрі түсінікті болуы қажет. Мектептерде әлімжеттіктің барлық түрлерін анықтап оларды ерте кезеңде тоқтату үшін арнайы профилактикалық бағдарламалар енгізіп әлімжеттіктің қауіптілігі, оның зардаптары, сондай-ақ проблемаларды шешудің конструктивті жолдары туралы ақпарат берілуі тиіс. Құқықтық сауаттылықты арттыру қажет. Оқушыларға құқықтарын қорғау, өз құқығын қорғауға дайын болу туралы түсіндіру жұмыстары жүргізілуі керек. Әсіресе кибербуллинг пен онлайн әлімжеттіктің алдын алу бағытында білім беру маңызды» [3].

Әлімжеттікке қарсы нақты заң қабылдап, оның барлық түрлерін анықтап, құқтың жауапкершілік түрлері мен санкциялары көрсетілуі тиіс.

Кибербуллингке қатысты заңнаманы жетілдіру қажет интернетпен әлеуметтік желілер арқылы жасалған қорлау мен жәбірлеу, қазіргі қоғамның үлкен мәселесіне айналған. Бұл бағыттағы заңнамалар жетілдіруді қажет етеді.

Жоғырадағы зерттеулерге сүйене келе құқықта және құқықты қолдануда олқылық бар екендігін түсіндім. Себебі өлімге қатысы бар адамды «293 ст УК РК» жауапкершілікке алу қателік деп ойлаймын немесе «131 ст УК РК» және «73-3 ст КоАП РК» бір біріне қатты ұқсауы неге қылмыстық кодексте аналогияның болғаны ма?

«Заң күшті болуға тиіс, бірақ ол адамға қызмет етуі керек.»

Әуезов заңның әділетті әрі адамзатқа пайда әкелуі тиіс екенін айтады, ия олар халық жауы емес бірақ адамның өмірі ойыншық емес заң алдында тиісті жазасын кезкелген қылмыскер алуы тиіс. Тіпті бала болсада қазір оларды заң кешірсен олар кейін шамадан тыс бұрыс әрекеттерін жалғастырады себебі оларды заң кешіреді деп ойлайтын болады.

Қазақстанда HSBC зерттеуін 2022 жылы ДДҰ-ның Қазақстандағы елдік кеңсесінің қолдауымен ҚР Денсаулық сақтау министрлігінің Ұлттық Қоғамдық денсаулық сақтау орталығы жүргізді. Қазақстан бойынша негізгі деректерді береміз:

- Мектепте қорқыту – орта есеппен 11-15 жас аралығындағы жасөспірімдердің 5%-ы мектепте қорқытуға қатысады. Бұл мінез-құлық ұлдар арасында (6%) қыздармен (4%) салыстырғанда жиі кездеседі.
- Мектепте қорқыту құрбандары-жасөспірімдердің шамамен 7%-ы мектепте қорқытуға ұшырады, ұлдар мен қыздар арасында айтарлықтай айырмашылық жоқ.
- Әлеуметтік теңсіздік – табысы жоғары отбасылардағы жасөспірімдер табысы төмен отбасылардағы жасөспірімдермен салыстырғанда өз құрдастарын қорқытады және кибербуллингке ұшыратады.
- Физикалық төбелес – әрбір он үшінші жасөспірім физикалық төбелеске қатысты. Төбелеске ұлдардың 12%-ы және қыздардың 4% - ы қатысты.

Кибербуллинг жасөспірімдерге мектеп есіктерінен тыс жерде күрделі мәселелер туғызады, олардың отбасы мен жеке өмірінің қауіпсіздігін қабылдауға әсер етеді. 2018-2022 жылдар аралығындағы соңғы деректер әлемдегі жасөспірімдер арасында кибербуллинктің өскенін көрсетеді.

Жасөспірімдер интернетте көбірек уақыт өткізетіндіктен, бұл сандар цифрлық сауаттылық пен қауіпсіздікті арттыру үшін тәрбиешілердің, ата-аналардың, қоғамдық көшбасшылардың және саясаткерлердің қатысуымен араласудың шұғыл қажеттілігін көрсетеді.

«Сонымен қатар, мектептердегі буллинг әлі де орын алуда және 11 жастағы жасөспірімдер арасында жиі кездеседі, деп атап өтті ҰҚО Басқарма төрағасының орынбасары Салтанат Назарова. - Жасөспірімдер ортасында қорқыту және кибербуллинг бұл балалардың психикалық және эмоционалдық дамуына теріс әсер етуі мүмкін күрделі мәселе. Сондықтан мектептерде, отбасында, әрбір оқушы өзін қорғалған және құрметті сезінетін қоғамда қауіпсіз және қолдау ортасын құру маңызды, деп атап өтті Салтанат Назарова» [4].

Қорытындылай келе беретін ұсынысым;

1) Мектептегі тәртіп пен психологиялық көмек жүйесінің тиімділігі әлімжеттікпен күресуде маңызды рөл атқарады. Оқушылардың психоэмоционалды денсаулығын сақтау, мектепте тәртіп орнату және әлімжеттіктің алдын алу үшін барлық тараптар – мектеп әкімшілігі, мұғалімдер, психологтар, ата-аналар және қоғам болып бірлесіп жұмыс істеуі қажет. Тек осылай ғана біз жасөспірімдердің қауіпсіз, әрі қолайлы ортада дамуына мүмкіндік беріп, олардың дұрыс бағытта өсуіне жағдай жасай аламыз.

2) Қазақстанда әлімжеттіктің барлық түрлерін анықтап, арнайы заң қабылдап, оған қатысты жауапкершілік пен санкцияларды енгізу қоғамда тәртіп орнатуға және жасөспірімдер арасындағы әлеуметтік теңсіздік пен агрессия деңгейін төмендетуге мүмкіндік береді. Құқықтағы олқылықтармен жұмыс жасап, құқық қорғау органдарының тиісті реакция көрсетуін қамтамасыз ету қажет.

3) Кибербуллинктің заңнамалық реттелуі мен құқықтық жауапкершілігі әлі жеткілікті деңгейде қалыптаспаған, әсіресе интернет кеңістігіндегі әлімжеттікті бақылау мен санкция салу бойынша нақты механизмдер жоқ. Қазақстанда бұл мәселеге қатысты арнайы заңнаманың болмауы, кибербуллингке қарсы күрестің тиімділігін төмендетеді. Осыған орай, кибербуллингке қарсы нақты заңдар қабылдап, олардың барлық түрлерін реттейтін механизмдер енгізу қажет.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қараев, Ж.Қ., & Мұхамбетов, Б.С. (2020). Әлеуметтік педагогика (2-ші басылым). Алматы: Рауан.
2. Сарыбекова, Ә.Ә. (2018). Мектептегі тәртіп пен психологиялық көмек жүйесі. Астана: Қоғамдық пікір.
3. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2019 жылғы 5 желтоқсандағы № 868 Қаулысы. Балалар құқығын қорғау туралы.
4. <https://hls.kz/ru/archives/42861>

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗМЕТ ТИІМДІЛІГІНІҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Құдайберген А., 4 курс 6В064212 «Мемлекеттік қызмет және әкімшілік құқық»,
М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ., Uu791328@gmail.com
Кадыркулов А.Ж., «Мемлекеттік және әкімшілік құқық» кафедрасының аға оқытушысы, заң
ғылымдары магистрі, М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ.,
aseke2006@list.ru

Аңдатпа: Мақалада Қазақстан Республикасы мемлекеттік қызметінің тиімділігін төмендететін негізгі проблемалар қарастырылған: бюрократия, сыбайлас жемқорлық, кадрлардың төмен уәждемесі, ашықтық пен цифрландырудың болмауы, сондай-ақ басқару мәселелері. Бюрократиялық рәсімдерді оңтайландыруды, мемлекеттік қызметті цифрландыруды, қызметкерлер үшін жағдайларды жақсартуды және тиімділікті бағалау жүйесін енгізуді қоса алғанда, осы проблемаларды шешу жолдары бөлінді. Ұсынылған шаралар кешені азаматтардың мемлекеттік институттарға деген сенімін арттыруға және мемлекеттік қызметтердің сапасын жақсартуға бағытталған.

Кілт сөздер: мемлекеттік қызмет, тиімділік, бюрократия, сыбайлас жемқорлық, цифрландыру, кадр саясаты, ашықтық, басқару, біліктілікті арттыру

Білім беру жүйесінің әлеуметтік құбылыс ретінде қалыптасуы мен дамуын қазіргі заманғы мемлекеттік қызметті тиімді ұйымдастырудың теориялық негізі ретінде қарастырған жөн. Қазіргі кезде жиі кездесетін түрлерге тоқталатын болсақ, миссияның ерекшелігі, мемлекеттік қызметтің нақты принциптері, сонымен қатар оның негізгі функциялары мен дәлелденген үлгілердің тиімділігі де маңызды рөл атқарады.

Көптеген авторлардың пікірінше, оның әлеуметтік институттар жүйесі ретінде жаңаруы мен кеңеюінің ғылыми тұжырымдамасы ең перспективалы болып табылады. Бұлар негізінен құқықтық, әлеуметтік, ұйымдастырушылық, саяси, экономикалық және моральдық салаларға қатысты.

Жоғарыда айтылғандардың барлығын ескере отырып, қазіргі заманғы мемлекеттік қызметтің негізгі бөлімшелерінің қызметі туралы қорытынды жасауға болады. Ол ең алдымен ведомстволық емес, ұлттық мәселелерді шешуді көздейді. Оның басты мақсаты – азаматтықты, жалпы қоғамды дамыту, оның кемелденуін арттыру және мемлекеттің ұйымдық, экономикалық және саяси мәселелерін ойдағыдай шешу, ұлтты адамгершілік тұрғыдан жетілдіру.

Әкімшілік құқық бойынша қазіргі әдебиеттерде «Мемлекеттік қызмет белгілі бір түр ретінде анықталады. «Мемлекеттік органдар қызметкерлерінің тиісті мәселелерді шешу және мемлекеттік функцияларды орындау мақсатындағы кәсіби қызметі» [1].

Сонымен, «мемлекеттік қызмет» түсінігіне анықтама бергенде, бір жағынан, мемлекеттік органдар жүзеге асыратын мемлекеттің міндеттері мен функцияларын атап өту қажет. Мемлекеттік қызметшілер осы функцияларды орындай отырып, нақты міндеттерді шеше отырып, өздерінің еңбек қызметінің ерекшеліктерін ескереді.

Бүгінгі таңда Қазақстанда мемлекеттік қызметтің қазіргі және жеткілікті тиімді моделі қалыптасты, ол нормативтік құқықтық актілердің жиынтығына негізделген:

- «Мемлекеттік қызмет туралы» Заң;
- «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы» Заң;
- «Әкімшілік рәсімдер туралы» Заң;
- Мемлекеттік қызметшілерінің Әдеп кодексі.

Мемлекеттік қызметті реттейтін заңдар жиынтығында 1999 жылы қабылданған «Мемлекеттік қызмет туралы» Заң ерекше орын алады. Қазақстан Республикасының Мемлекеттік қызмет туралы заңының 1-бабына сәйкес, «Қазақстан Республикасының мемлекеттік қызметі (бұдан әрі – мемлекеттік қызмет) – мемлекеттік қызметшілердің мемлекеттік органдарда мемлекеттік биліктің міндеттері мен функцияларын іске асыруға бағытталған лауазымдық өкілеттіктерді атқару жөніндегі қызмет» [2].

Мемлекеттік қызметтерге тең қолжетімділік конституциялық құқығын жүзеге асыру, оның кәсібилігі мен заңдылығы талқыланады.

Заң мемлекеттік қызмет қызметінің барлық дерлік аспектілерін реттейді, мемлекеттік қызметшілердің құқықтық мәртебесін айқындайды және олардың әлеуметтік кепілдіктерін белгілейді.

Мемлекеттік қызмет – мемлекеттік саясатты іске асырудың негізгі тетігі, ол халықтың мемлекеттік институттарға деген сенім деңгейіне де, елдегі жалпы өмір сапасына да әсер етеді. Қазақстан Республикасында мемлекеттік қызметтің тиімділігін арттыруға үлкен көңіл бөлінуде. Дегенмен, жүргізіліп жатқан реформаларға қарамастан, жедел назар аударуды қажет ететін мәселелер әлі де бар.

Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік қызметтің негізгі проблемаларының бірі білікті кадрлардың жетіспеушілігі болып табылады. Мемлекеттік органдарда көбінесе қызметтік міндеттерін тиімді атқару үшін стандартты формасы, дағдылары мен тәжірибесі жоқ адамдар жұмыс істейді. Мемлекеттік қызметтегі көптеген мәселелер заманауи стандарттарға сәйкес келмейтін басқару тәжірибесінен туындайды. Басшылық қызметте білікті кадрлардың жетіспеушілігі ресурстарды тиімсіз бөлуге, стратегиялық жоспарлаудың болмауына және азаматтардың қажеттіліктерін қанағаттандыруға көңіл бөлудің төмендеуіне әкеледі. Бұл негізсіз қателіктерге, қате шешімдерге және мемлекеттік қызметтің кәсіби деңгейінің жалпы төмендеуіне әкелуі мүмкін. Тиімді оқыту және дамыту бағдарламаларының болмауы мемлекеттік қызметшілердің құзыреттілігіне кері әсерін тигізуде. Демек, көптеген қызметкерлерге бүгінгі күннің талаптарын шешуге қажетті негізгі білім мен дағдылар жетіспейді. Бұл мәселені шешу үшін кадрларды іріктеу жүйесін жетілдіру, кадрларды даярлау мен біліктілігін арттыру сапасын арттыру, сондай-ақ мемлекеттік қызметшілердің кәсіби дамуын ынталандыру қажет. Бұл мәселені шешуде халықаралық тәжірибені пайдалану қажет.

«Халықаралық тәжірибеде қабылданған мемлекеттік қызметті дамытудың прогрессивті тұжырымдамасы белгілі бір кәсіптің мемлекеттік қызметшілерінің арнайы білімін, дағдысын және біліктілігін оңтайлы үйлестіруді көздейді» [3].

Мемлекеттік басқару дағдылары кәсіби білім, біліктілік және жоғары, басшы және басшылық лауазымдар үшін маңызды.

Мемлекеттік қызметшілерді лауазымдарға сай іріктеу үшін олардың кәсіби қасиеттері, болашақ қызмет саласындағы құзыреттілік деңгейі, сондай-ақ тиімді басқару және нақты жобаны жүзеге асыратын командада жұмыс істеу қабілеті өте маңызды. қазіргі заманғы бәсекелестік рәсімдерді пайдалана отырып, нақты және еркін бәсекелестік жағдайында.

Шетелдік шенеуніктердің үлгілерін тиімді пайдалану және қазіргі жағдайда мемлекеттік қызметтің жұмыс істеуінің негізгі мәселелері туралы М. Дикажевтің шолуы. Оның пікірінше, «мемлекеттік қызметті табысты реформалау азаматтар мен мемлекеттік органдардың өзара іс-қимылын түбегейлі өзгертуді талап етеді» [4; 25]. Ұлыбритания мен АҚШ, Франция, Германия, Қытай, Жапония және Оңтүстік Кореядағы ең танымал заманауи саяси мектептер дәстүрлі мектептермен қатар мемлекеттік қызметті ұйымдастыру мен реформалаудың келесі үлгілерін әзірлейді. Мемлекеттік қызметтің «нарықтық» моделі қазір АҚШ-та толығымен енгізілген. Осы үлгі бойынша. Мемлекет «сервистік орталық» ретінде тиісті қызметтерді көрсетеді, салалар мен басқару деңгейлері арасында ұтымды бөлінген қажетті міндеттемелерді анықтайды және орындайды. Өзінің сипаттамаларына сүйене отырып, бұл модель ішкі және азаматтық бақылаудың тиімді тетіктерінің дұрыс дамуын, тиісті біліктілігі бар мемлекеттік қызметшілердің дайындық деңгейін, азаматтардың талқылауына кедергісіз қол жеткізуді қамтамасыз етеді.

Бірлескен мемлекеттік қызмет моделі Ұлыбританияда, Германияда және Францияда кең таралған және негізінен кәсіби қызметтердің тиімділігін арттыратын бейресми тетіктерді дамытуға, әртүрлі лауазымдарда және заманауи мемлекеттік ведомстволарда қызмет көрсетуге бағытталған.

Бұл модельдің ерекшеліктері қатысуды тартудың ең қолайлы нысандарын қарқынды дамытуды білдіреді. Белгілі бір салаларда максималды тиімділік пен ең жақсы өнімділікті қамтамасыз ету үшін әртүрлі бейресми және үкіметтік емес ұйымдарды мемлекеттік басқару.

Мемлекеттің «икемді» моделі, «мемлекеттік қызмет бірінші кезекте басқалардан ерекшеленеді» [4; 57].

Жүйе бойынша дискрециялық тағайындаулар нақты еңбегіне қарай жүргізілуі керек. Осы мақсатта оны барлық мемлекеттік лауазымдарды, сонымен қатар, мемлекеттік қызметшілерді ұтымды іріктеуді және одан әрі мансаптық өсуін ұйымдастыру үшін пайдалануға болады. Меритократияның белгілі принципін пайдалану бұл модельді әмбебап деп санауға және бұл жағдайда оның атында айтылған «икемділікті» жүзеге асыруға мүмкіндік береді.

Бұл барлық білікті үміткерлердің кез келген дерлік лауазымға өтініш беру мүмкіндігіне байланысты. Халықаралық тәжірибеде мемлекеттік қызметті реформалаудың бұл моделі ең тиімді үлгілердің бірі болып шықты.

Мемлекеттік қызметтің «ретсіздендірілген» моделі белгілі бір дәрежеде мемлекеттік сектордағы персоналды басқару рәсімдерін шектен тыс «шамадан тыс ұйымдастырудан» және «тым реттеуден» арылуға мүмкіндік береді. Бүгінгі таңда мемлекеттік қызметті тиімді дамыту мен реформалау үшін қажетті еркіндік пен ашықтық сипатталады. Әңгіме жаңа кадрларды іріктеу

критерийлері туралы болып отыр, бұл жағдайда әлеуетті кандидаттар, ең алдымен, басқару тәжірибесі мен жарамдылығына қол жеткізе алады. Қызмет көрсету ұзақтығы.

Бұл модель мемлекеттік қызметті ұйымдастырудың дәстүрлі жүйесіне қарсы, ол әлі де кең тараған, мұнда әлі де болса «мемлекеттік қызметшілер номенклатурасы» бар, ол әрқашан өз қызметкерлерінің мансаптық траекториясын негізді түрде анықтай бермейді» [5].

Бюрократия мен сыбайлас жемқорлық тиімді мемлекеттік қызметке кедергі болып қала береді. Тым күрделі бюрократиялық процестер шешім қабылдаудың кешігуіне әкеліп соғады, инновация мүмкіндіктерін тұншықтырып, кәсіпкерлік белсенділікке кедергі жасайды. Сонымен қатар, сыбайлас жемқорлық халықтың мемлекеттік қызметке деген сенімін әлсіретіп, ресурстардың әділ бөлінуіне нұқсан келтіреді.

Қазақстанда мемлекеттік қызметтер жартылай цифрлық болып қалып, сыбайлас жемқорлыққа мүмкіндік туғызады. Мемлекеттік қызметтерді көрсету процестеріндегі ашықтықтың болмауы қоғамның сенімін одан әрі төмендетеді, өйткені азаматтар нақты шешімдердің қалай қабылданатынын әрқашан бақылай алмайды.

Бүгінгі, бірқатар бастамалар мен нормативтік құқықтық актілер қабылданып, әзірленуде. Олардың қатарына: "Қазақстан Республикасында мемлекеттік басқаруды дамытудың 2030 жылға дейінгі тұжырымдамасын бекіту туралы" 2021 жылғы 26 ақпандағы №522 ҚР Президентінің, Мемлекеттік қызметшілерді даярлау, қайта даярлау және олардың біліктілігін арттыру қағидаларын, білім беру ұйымдарына қойылатын талаптарды бекіту туралы 2018 жылғы 15 наурыздағы №125, 2015 жылғы 23 қарашадағы ҚР Заңы № 416-V ҚРЗ "Мемлекеттік қызмет туралы" соған сәйкес олар мемлекеттік қызмет, нормалар, мерзімдер және оқыту және біліктілікті арттыру тәртібі реттеледі [6].

Қазіргі уақытта Қазақстан заңнамасында мемлекеттік қызметшілерді кәсібилендіруге одан әрі ықпал ететін мониторинг және құзыреттерді арттыру, алты мемлекеттік тетіктер мен алгоритмдер әзірленбеген.

Ұйымдардың ұйымдық құрылымында мемлекеттік қызмет саласында кадрларды даярлау, қайта даярлау және біліктілігін арттыру мәселелері жоқ.

Құзыреттілік шеңбері толық емес, ол қазіргі жаһандық сын-кәтерлерге бейімделген және бірдей дағдылар мен құзыреттерді қамтымайды.

Қолданыстағы заңнамаға сәйкес қызметкерлер дайындық курстарынан өткеннен кейін басшылық лауазымдарға тағайындалуы тиіс.

Тұрақты бағалау құралдары жоқ, қолданыстағы сертификаттау және біліктілікті арттыру мерзімдері жиі емес және мүлдем мүмкін емес. Осылайша, мемлекеттік қызметті реформалау кез келген дамып келе жатқан құбылыс сияқты, қоғамның заманауи талаптары мен қажеттіліктерін қанағаттандыруға тырысады. Біздің ойымызша, оның практикалық және қолданбалы сипаты кәсіби менеджерлердің тиімділігін арттыруға бағытталған:

- Индонезияның табысты тәжірибесі мысалында құзыреттерді заңнамалық шоғырландыру эмпатияны, жаңа ақпаратты, технологиямен жұмыс істеу дағдыларын, ЭЫДҰ сәйкес шешім қабылдауға стандартты емес көзқарасты, берілген тапсырмалардың құзыреттіліктерін қамтиды;

- Академияда Қазақстан Республикасы Президентінің Мемлекеттік Әкімшілігінің мүшелеріне кандидаттар арасында белгілі бір құзыреттіліктің, атап айтқанда, лауазымдарды бағалау және құру ережелері мен ережелерінің болуы;

- Зерттелген шетелдік тәжірибені ескере отырып, Қазақстан Республикасы Үкіметінің №125 қаулысының 1-тарауының 5-тармағына енгізілген өзгерістер, атап айтқанда, қайта даярлау және лауазымға тағайындалғаннан кейінгі біліктілік кезеңділігі өту орнына. Мемлекеттік қызметшілерге арналған 2-тараудың 12 және 15-бөлімдері екі жыл сайын қайта қаралады.

Институтпен ынтымақтастық еліміздің мемлекеттік қызметшілерін, Қазақстанның жетекші мемлекеттік басқару органдарын оқыту мен тәрбиелеу саласында, сондай-ақ тәжірибелі құзыреттермен жұмыс істеуде табысты жүзеге асырылуы мүмкін.

Кәсіби маманға оң әсер ету Қазақстандағы мемлекеттік қызметтің деңгейін, халыққа көрсетілетін қызметтердің сапасын жақсартуға және тұтастай алғанда елдің дамуына ықпал ете алады.

Сертификаттаудың, сондай-ақ оқыту курстарының жиілігінің артуына байланысты оларды жүзеге асыру үшін қосымша ұйымдастырушылық қаржылық шығындар мен ресурстар қажет. Қазақстан Республикасының мемлекеттік қызметшілері үшін әзірленген ұсыныстар, тренингтер мен озық құралдар нәтижесінде кәсіби құзыреттер оңтайландырылып, жетілдірілетін болады.

Бұл халыққа көрсетілетін қызметтердің деңгейін көтеруге мүмкіндік береді, бұл мемлекеттік қызметтердің сапасына қанағаттанушылықтың артуына, сондай-ақ мемлекеттік қызметкерлердің халық алдындағы беделінің артуына әкеледі. Мемлекеттік қызметшілердің кәсіби деңгейін арттыру мемлекет басшысы алға қойған Қазақстанды әлемнің ең дамыған елдерінің біріне айналдыру

жөніндегі ауқымды міндеттерді жүзеге асыруға да ықпал етеді. Сонымен қатар, екі ел арасындағы ынтымақтастық нығая түседі, бұл екіжақты сапарлар санының артуына, бәсекеге қабілеттілікті арттыру мақсатында бірлескен зерттеулер мен тәжірибе алмасуға мүмкіндік береді.

Қазақстанда мемлекеттік қызметтің тиімділігін арттыру рәсімдерді оңтайландыруды, процестерді цифрландыруды, есеп берудің ашық тетіктерін енгізуді, жұмыс пен персоналды дамыту үшін қолайлы жағдайлар жасауды қамтитын кешенді тәсілді талап етеді. Сыбайлас жемқорлықпен күресу, ашықтықты арттыру және азаматтардың қажеттіліктеріне назар аудару жоғары тиімді мемлекеттік қызметті құрудың басты басымдықтары болуы керек.

Әдебиеттер тізімі:

1. Акимбеков, С.Ж. Государственная служба в Казахстане: проблемы и перспективы развития. Издательство "Қазақ университеті", 2021.
2. «Мемлекеттік қызметі туралы» Қазақстан Республикасының Заңы, 1999 жылғы 23 шілдедегі №453 ҚРЗ. "Әділет" ҚР нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесінен қолжетімділік. Кіру режимі: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z990000453>. (Күші жойылған 23.11.2015 ж.).
3. Eriksson E., Andersson Th., Hellström A., Gadolin Ch., Lifvergren S. Collaborative public management: coordinated value propositions among public service organizations // Public Management Review. – 2020. – Vol. 22, Iss. 6. – P. 791–812. – DOI: 10.1080/14719037.2019.1604793.
4. Уткин Е.А., Денисов А.Ф. Государственное и региональное управление. – М.: ЭКМОС, 2012. – 320 с.
5. Омарова, Ж.С. Мотивация государственных служащих: анализ факторов и предложений по улучшению. Научный журнал "Экономика и общество", 3(19), 55-61, 2021.
6. «Қазақстан Республикасының мемлекеттік қызметі туралы» Қазақстан Республикасының Заңы 2015 жылғы 23 қарашадағы №416-V ҚРЗ. "Әділет" ҚР нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесінен қолжетімділік. Кіру режимі: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1500000416>.

ӨОЖ 342.84

САЙЛАУ ПРОЦЕСІН ТИІМДІ ӨТКІЗУДІҢ ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ ӘДІС-ТӘСІЛДЕРІ

Назарбек Н., 4 курс 6B064212 «Мемлекеттік қызмет және әкімшілік құқық»,

М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ., erke.nazarbek@mail.ru

Кадыркулов А.Ж., «Мемлекеттік және әкімшілік құқық» кафедрасының аға оқытушысы, заң ғылымдары магистрі, М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ., aseke2006@list.ru

Аңдатпа: Ұсынылған ғылыми мақалада жалпы қазіргі таңдағы еліміздегі сайлаудың өтуінің тәртібі, сонымен қатар еліміздегі сайлау өту форматын жаңа деңгейде өткізудің құқықтық жағдайы қарастырылмақ. Аталған мақала еліміздегі сайлауға бөлінетін қаражатпен қатар ұсынылайын деп отырған сайлаудың жаңа форматы яғни, электронды түрде өткізудің тиімді тұстарын қарастыруға, проблемаларын шешуге бағытталады. Сонымен қатар сайлауды өткізу форматының өзекті мәселелерін заң тұрғысынан яғни артықшылықтары мен кемшіліктері қарастырмақ.

Кілт сөздер: сайлау, шет мемлекет, құқық, заңнамалық акт, шығын, даму.

Зерттеу жұмысымыздың өзектілігіне көшпес бұрын, алдымен сайлау деген сөзді түсіндірейік. Сайлау адамдардың, азаматтардың, мемлекеттің, елдің, ұйымның (аймақтық сайлау) қоғамдық-саяси өмірін, т.б. Қатысудың кең таралған нысандарының бірі, саяси жүйе мен саяси режимнің қызмет етуінің маңызды институты, оларды заңдастыру. Сайлау әкімшілік немесе мемлекеттік орган басшысының немесе сайлауға қатысатын адамдардың атынан заң шығарушы немесе өзге де басқару органындағы өкілді заңды түрде бекіту мақсатында өткізіледі. Сайлау тәртібі мемлекеттік, қоғамдық және т.б. Ол басқару жүйесінде де, кәсіптік, әлеуметтік немесе басқа әрекеттермен, сенімімен, дінімен және т.б. біріккен кез келген адамдар қауымдастығының басқару жүйесінде де қолданылады [1]. Беделді халықаралық ұйымдардың белсенді мүшесі ретінде Қазақстан еркін және бәсекелес сайлау өткізу бойынша барлық міндеттемелерін орындайды. Қазақстан Республикасы

Президентінің, Парламент пен мәслихаттардың депутаттарының, сондай-ақ аудандардың, аудандық маңызы бар қалалардың, аудандық маңызы бар қалалардың, ауылдардың, кенттердің, ауылдық округтердің әкімдері мемлекеттік заңнамаға сәйкес жүзеге асырылады. және Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы (1948), азаматтық және саяси құқықтар туралы пактіге (1966), ашықтық пен жариялылық қағидаттарына сәйкес ЕҚЫҰ Кеңесінің Копенгаген құжатына (1990) енгізілген демократиялық сайлаудың халықаралық мойындалған принциптері [2]. Сайлау және сайлану құқығы 1995 жылы қыркүйекте қабылданған «Қазақстан Республикасындағы сайлау туралы» Заңмен реттеледі.

Қазір елімізде сайлау жақсы өтуде, мұндай форматтағы сайлаулар елде қыруар қаржыны қажет етеді, белгілі бір сайлаулар кезінде елдегі сайлауға бірнеше миллиардтаған қаржы бөлінеді. Міне, бірінші мәселеміз. Бүгінгі технологияның дамығанын ескерсек, сол ақшаны неге үнемдеп, елде болып жатқан басқа мәселелерге жұмсамасқа. Ең алдымен, бірнеше жылдан кейінгі сайлаудың шығынына назар аударайық: соңғы үш жылды алайық, 2022 жылы 5 маусымда Қазақстан тарихында тұңғыш рет конституцияға жалпыхалықтық референдум арқылы өзгерістер енгізілді. Референдум өткізуге республикалық бюджеттен 16 миллиард 460 миллион теңге бөлінді. Референдум өткізуге қаражат үкімет резервінен бөлінді.

Референдум өткізуге қаражат мемлекеттік резервтен бөлінді. Осыдан кейін Орталық референдум комиссиясы бұл ақшаның 79 пайызы аудандық және аумақтық комиссияның 71 мың мүшесінің жалақысына жұмсалғанын хабарлады. Референдум туралы заң бойынша оларға елдегі орташа айлық жалақы төленді. Қалған 21 пайызы материалдарға жұмсалды. 2023 жылға қарай 33,4 млрд. теңгені құрайтын шығыстармен барлық деңгейдегі Мәжіліс және мәслихаттар депутаттарының сайлауы өткізілсін. 2024 жылы АЭС бойынша референдум өткізу қазынаға 15,5 миллиард теңге шығын әкелді. Бұл шығындардың жартысынан көбін сайлау штабы төлейді. Осы кезде менің ұсынысымның артықшылығы айқын болады. Алдымен шет мемлекеттердегі электронды сайлаудың форматына тоқталайық. Қазіргі уақытта бұл форматты Швейцария, Эстония, Канада, Франция және Норвегия сияқты елдер қолданады. Эстониялық сарапшылар: «Эстонияда онлайн дауыс беруді жаңғырту жұмыстары үздіксіз жүргізілуде. Біз бағдарламалық жасақтаманы өзгертіп, қауіпсіздікті бақылап, әлемде болып жатқан оқиғаларды бағалаймыз және бұл біздің интернет-дауыс беру жүйемізге әсер ететінін тексеріп жатырмыз». Эстония 2022 жылы жалпыға қолжетімді цифрлық ақпараттық жүйелерге 30 миллион еуро бөлді және осы уақытқа дейін елде сайлауға қатысты зиянды бағдарламалар немесе осалдықтар анықталған жоқ. Алайда басқа елдер мұнымен мақтана алмайды [3]. Сайлауды электронды форматта өткізудің артықшылықтары:

1. Жылдамдық. Электрондық дауыс беру жүйелері дауыстарды жылдам санауға мүмкіндік береді, нәтижелер бірнеше сағат ішінде жарияланады.
2. Қолжетімділік: Сайлаушыларға онлайн форматта қатысу мүмкіндігі беріледі, бұл әсіресе шетелде немесе шалғай елдерде тұратын азаматтарға ыңғайлы.
3. Құпиялылық. Электрондық дауыс беру жүйелері азаматтардың дауыстарының құпиялылығын қамтамасыз етеді, бұл әділ және шынайы сайлауға ықпал етеді.
4. Көп функционалдылық. Электрондық платформалар тіркеу, дауыс беру және нәтижелерді қарау сияқты көптеген функцияларды қамтуы мүмкін.
5. Шығындарды азайту. Материалдарды сақтауға және физикалық алаңдарды ұйымдастыруға кететін шығындарды азайтыңыз.
6. Технологиялық инновация: Электрондық формат сайлаудың қауіпсіздігі мен тиімділігін арттыру үшін заманауи технологияларды енгізуге мүмкіндік береді.
7. Азаматтардың қатысуын арттыру. Дауыс берудің қарапайым және қолжетімді механизмі азаматтардың сайлауға қатысуын арттыра алады. Сайлаудың тиімділігін арттырумен қатар, электрондық сайлау жүйелері азаматтардың қатысуын және демократиялық үдерісті арттырады. Жалпы, дамушы ел ретінде бұл барлық жастарды сайлауға қатыстырып, әділдікке қол жеткізіп, уақытты тиімді пайдалану арқылы шығынды азайтудың таптырмас мүмкіндіктерінің бірі деп білемін.

Цифрлық қызметтерді дамыту және электрондық нысанда дауыс беру құқығын жүзеге асыру мүмкіндігі бүкіл ел бойынша азаматтар үшін Интернетке қол жеткізу үшін қолайлы жағдайлар жасауға негізделген, сәйкес статистикалық мәліметтерде көрсетілгендей [4]. Сайлау құқығының өзіне тән қағидаларының бірі – теңдік принципі. Азаматтардың белгілі бір бөлігінің өз құқығын жүзеге асыруға техникалық мүмкіндігі болмаған жағдайда, олардың еркінен тыс мән-жайларға байланысты, бірақ бұл принцип бұзылмайды, өйткені олардың құқығын жүзеге асыру мүмкіндігі немесе алудың дәстүрлі нысаны әрқашан бар. ақпарат. Сайлау комиссиясынан біз әлі де әрекет ету нұсқаларының бірінің болмауына байланысты белгілі бір мүмкіндік теңсіздігін айта аламыз. Бұл жағдайды жеке тұлғаның тиісті жеке бағалауы қоғамда цифрлық инновацияларды қолдануда техникалық қиындықтар бар салаларда теріс көзқарастың қалыптасуына ықпал ететін сияқты.

Осыған орай, сенімді халықтың интернетке қолжетімділігін кеңейту және елді мекендерді барынша қамтуды қамтамасыз ету – сайлау қатынастарын цифрлық деңгейге көшіру үдерісіндегі басты міндеттердің бірі.

Технологиялар сайлауға маңызды қолдау көрсете алады. Автоматтандырылған процестермен байланысты артықшылықтарға тиімдірек басқару, шетелдегі сайлаушылардың жеңілдігі мен қолжетімділігі, дауыстарды санаудың және нәтижелерді анықтаудың дәлдігі, адам қателігінің әлеуетін азайту және сайлау нәтижелерін жылдамырақ жариялау кіреді, бірақ олармен шектелмейді. Дегенмен, дауыс беру және өңдеу үшін қолданылатын технологиялар халықаралық стандарттар тұрғысынан да бірқатар қиындықтар туғызады.

Құпиялықты қамтамасыз ету – бақылаудағы сайлау учаскелерінен тыс жерде дауыс беруге, соның ішінде интернет арқылы дауыс беруге мүмкіндік беретін дауыс берудің жаңа технологиясы алдында тұрған негізгі міндеттердің бірі. Дауыс берудің бұл әдістерімен дауыс берудің сайлаушылардың еркіне кедергі келтірмей, оларға әсер етпей, теріс салдары болмай, жасырын түрде өтуін қамтамасыз ету қиын. Бұл пікірлер әсіресе осал сайлаушыларға қатысты.

Дауыс берудің жаңа технологиясы контекстінде дауыс беру құпиясы қай сайлаушының дауыс бергенін бақылау мүмкін болмау керек және сайлаушы өзінің қалай дауыс бергенін басқа ешкімге дәлелдей алмауы керек дегенді білдіреді. Сайлаушылар мен олар берген бюллетеньдер арасындағы байланысты үзу үшін технологиялық шешімдерді пайдалану керек.

Осы мәселелер мен ой-пікірлерді негізге ала отырып, олармен байланысты тәуекелдер мен мәселелерді ескере отырып, ауқымды талдау мен сынақтан өткеннен кейін дауыс берудің жаңа технологияларын кезең-кезеңімен енгізу ерекше маңызды.

Жоғарыда айтылғандардан шығатыны, сайлау қатынастарының цифрлық трансформациясы қазақ қоғамының қазіргі өмірлік жағдайында олардың дамуының объективті бағыты болып табылады. Бүгінгі таңда бұл процестің тұжырымдамалық негізі мен қажетті регламенті бар. Бұл қайта құру Қазақстандағы сайлау институтының оған қатысушылардың құқықтық мүмкіндіктерін кеңейту арқылы одан әрі дамуына әкеледі. Дегенмен, мүмкіндіктердің дамуымен цифрлық кеңістіктегі қауіп-қатерлердің саны артып келеді және тек оларды кеңінен енгізу тәжірибесі ғана сайлау процесін ыңғайлы, қауіпсіз ету үшін қажетті құқықтық базаны құруға, техникалық қиындықтар мен психологиялық кедергілерді еңсеруге көмектеседі. және қауіпсіз. Ол сайлауды ұйымдастырушылар тұрғысынан ғана емес, сонымен қатар олардың тікелей қатысушылары ретіндегі азаматтар мен сайлау бірлестіктері тұрғысынан да тиімді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Мемлекеттік органдар GOV.kz сайты.
<https://www.gov.kz/memleket/entities/aqmola-zharkain/activities/8493?lang=kk>
2. Қазақстан Республикасы Орталық сайлау комиссиясы www.election.gov.kz
<https://ru.euronews.com/next/2024/03/05/next-electronic-voting-2024-ru>
3. Альтернативные методы и организация голосования. Рекомендаций Комитета Министров Совета Европы CM/Rec(2017)5 о Стандартах Электронного голосования. <https://www.osce.org/files/f/documents/f/6/539714.pdf>.

ӘОЖ 395.458

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ АҚПАРАТТЫҚ ҚАУІПСІЗДІКТІ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Турмахан А., М.Х. Дулати атындағы Тараз университетінің «Мемлекеттік қызмет және әкімшілік құқық» білім беру бағдарламасының 2 курс студенті, Тараз қ., turmahanayazhan01@gmail.com

Сарымбетов Е.А., М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті «Мемлекеттік және әкімшілік құқық» кафедрасының аға оқытушысы, юриспруденция магистрі, Тараз қ.,
ea.sarymbetov@dulaty.kz

Аңдатпа: Қазақстан Республикасында ақпараттық қауіпсіздік қамтамасыз ету мәселелерін, өзектілігін қарастыру және оның алдын-алу мен шешу жолдарын ұсыну автордың басты мақсаты ретінде қарастырылды. Ақпараттық қауіпсіздік мәселелерін топқа бөліп, әрқайсысына жеке-жеке тоқталып зерттелген.

Кілт сөздер: ақпараттық ресурс, ақпараттық қауіпсіздік, мемлекеттік саясат, ақпараттық технология, деректер.

Қазіргі әлемде ақпаратты өңдеу, сақтау және беру технологиялары қарқынды дамып келеді. Ақпараттық технологияларды қолдану ақпараттық қауіпсіздік мәселелеріне көбірек көңіл бөлуді қажет етеді. Ақпараттық ресурстардың жойылуы, олардың қол жетімсіздігі немесе ақпараттық қауіпсіздіктің бұзылуына байланысты рұқсатсыз пайдаланылуы азаматтар, әлеуметтік топтар, компаниялар мен мемлекеттер үшін күрделі мәселелер туғызады.

Ақпараттық қауіпсіздік мәселелерін үш үлкен топқа бөлуге болады:

1. Гуманитарлық проблемалар - азаматтардың жеке деректерін бақылаусыз пайдалану мен таратудан, жеке өмірге қол сұғудан, жала жабудан және жеке басын ұрлаудан туындайтын ақпараттық қауіпсіздік мәселелері.

2. Экономикалық-құқықтық сипаттағы проблемалар-коммерциялық және қаржылық ақпараттың ағып кетуінен, бұрмалануынан және жоғалуынан, брендтер мен зияткерлік меншікті ұрлаудан, азаматтардың қаржылық жағдайы туралы ақпаратты ашудан, өндірістік тыңшылық пен материалдарды таратудан туындайтын ақпараттық қауіпсіздік мәселелері. компаниялардың беделіне нұқсан келтіреді.

3. «Саяси сипаттағы проблемалар-ақпараттық соғыстардан, кибер соғыстардан және саяси топтардың мүддесі үшін электронды барлаудан туындайтын ақпараттық қауіпсіздік мәселелері, мемлекеттік құпияларға нұқсан келтіру, маңызды қорғаныс, көлік және өнеркәсіптік объектілердің ақпараттық жүйелеріне шабуыл жасау, толық емес ақпарат және ірі мекемелер басшыларының жалған ақпараты» [1].

«Соңғы жылдары ақпараттық қауіпсіздік мәселелері келесі күрделі міндеттермен толықтырылды:

- электрондық цифрлық қолтаңбаның сенімді жүйелерін әзірлеу және енгізу, электрондық сайлау, сатып алу және төлемдер;
- аутентификацияның жетілдірілген құралдарын құру және енгізу (биометриялық және басқалары);
- сенімділік пен ақауларға төзімділікті қамтамасыз етудің жаңа әдістерін әзірлеу және енгізу (кластерлеудің инновациялық технологиялары, виртуалдандыру және т.б.);
- сымсыз қосылымдарды, мобильді құрылғыларды және смарт электрониканы қорғау;
- веб-қызметтер мен бұлтты технологиялардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету;
- нақты кәсіпорындарға бағытталған вирустық және хакерлік шабуылдардан қорғау;
- жаңа күшті шифрлау жүйелерін әзірлеу;
- цифрлық кеңістіктегі "қара" PR, алаяқтық және жалған ақпараттың заманауи күрделі әдістерімен күресу» [2, 51 б.].

Атап айтқанда, 2022 жылы Қазақстанда бірнеше мемлекеттік органдар мен ұйымдардың инфрақұрылымдарынан құжаттарды жасырын жинау арқылы кибершпиондықты жүзеге асырған шетелдік хакерлік топтың қызметі бейтараптандырылды. Елдің ұлттық қауіпсіздік комитетінің мәлімдеуінше, хакерлер шет мемлекеттің мүддесі үшін әрекет етіп, өз мақсаттарын жүзеге асыру үшін елеулі қаржылық қолдау алды.

Сол жылдың желтоқсан айында Қазақстан ІІМ Украина аумағында 40 адамнан тұратын ірі алаяқтық call-орталықтардың бірінің орналасқан жерін белгіледі, оның қызметі тек Қазақстан азаматтарына қарсы бағытталған. Ол келтірген залал шамамен 7 млрд теңгені құрайды, оның 5,8 млрд-ы кредиттер мен қарыздар түрінде ресімделген.

Rahdit хакерлік тобының пікірінше, 2022 жылы Қазақстанда қаңтардағы тәртіпсіздіктерді ұйымдастыруға Одессадағы Украинаның 83-ші ақпараттық-психологиялық операциялар орталығы қатысты. Қазақстан ҰҚК "украин ізі" туралы мәліметтерді тексеру жоспарлары туралы мәлімдеді.

«Қазіргі қоғам өзінің дамуының ақпараттық дәуіріне енді. Бұл қайта құру адам ақпаратына қол сұғылмаушылыққа жол берудің моральдық және институционалдық шекараларын анықтау аясында ақпараттық саладағы этикалық күйреу бірден анықталды. Контексте әлемдік ақпараттық өркениеттің дамуы туралы. Жеке ақпараттың құқықтық және этикалық мәселелері қауіпсіздік ақпараттық қоғамның қалыптасуы кезінде ең кең дамуға ие болды» [2, 52 б.].

«Үшінші блок Республика ҰҚК мемлекеттік техникалық қызметі жанынан мемлекеттік ақпараттық қауіпсіздік орталығын құруға арналған. Смышляеваның айтуынша, бұл мемлекеттік органдардың ақпараттық жүйелерінің қауіпсіздігін және электрондық үкіметтің кибершабуылдарға тұрақтылығын күшейтуге мүмкіндік береді. Ол сондай-ақ елімізде тәуелсіз мемлекеттік орган ретінде ақпараттық қауіпсіздік жөніндегі жеке агенттік құру ұсынылып отырғанын атап өтті. Бұл мәселе 2024 жылдың соңында қабылданатын Қазақстанның Цифрлық кодексіне Жеке енгізілетін болады. 2023 жылғы ақпанда Ұлттық Банктің төлем және қаржы технологияларын дамыту орталығы, Binance Қазақстан және Astana Hub технопаркі меморандумға қол қойды, оған сәйкес қазақстандық құқық қорғау органдарының қызметкерлері киберқауіпсіздік негіздерін оқытатын болады. Киберқылмыспен күресте блокчейннің жаңа құралдарын үйретуге баса назар аударылады.

Бұл ретте Қазақстанда киберполигон құру жоспарлануда, онда хакерлік шабуылдарға ден қою дағдылары пысықталатын болады, сондай-ақ мемлекеттік органдарды хакерлерден қорғау құралдарымен жарақтандыратын болады.» [3].

Сапалы жаңа әлеуметтік-экономикалық және саяси қатынастардың қалыптасуы мен дамуы үшін ақпараттандырудың маңыздылығын қарастыру

Қазақстан Республикасы және біздің еліміздің халықаралық ақпараттық және электрондық кеңістік ақпаратты жергілікті және жергілікті деңгейде беру кезінде ақпараттық субъектілердің мүдделерін қорғау тетігін жетілдіру қажет.

Халықаралық байланыс арналары, сондай-ақ адамның интеллектуалды және шығармашылық қабілеттерін беру әрекеттерімен байланысты компьютерлік технологияларды таратуда қоғам мен мемлекеттің мүдделерін қорғау компьютерлік жүйелерден тыс қабілеттер.

Төрт негізгі компонент бар Қазақстан Республикасының ұлттық мүддесі үшін ақпараттық сала:

1. Алу саласындағы адам мен азаматтың конституциялық құқықтары мен бостандықтарын құрметтеу және жеке деректер мен жеке құпиялар саласындағы кепілдіктерді сақтай отырып, қауіпсіз ақпаратты пайдалану.
2. Қазақстан Республикасының мемлекеттік саясатын ақпараттық қамтамасыз ету, сенімді қалыптастыру қоғам мен мемлекет мүдделерінің тепе-теңдігін қамтамасыз ете отырып, мемлекеттік саясат туралы ақпарат сондай-ақ жеке тұлғаның, қоғамның және мемлекеттің мүдделерінің тепе-теңдігін қамтамасыз ету.
3. Қазіргі заманғы ақпаратты дамыту технологиялар, отандық ақпараттық технологиялар, байланыс және коммуникация саласы, өнімнің осы түрлерінің нарығын қалыптастыру.
4. Ақпараттық ресурстарды рұқсатсыз кіруден қорғау, Қазақстан республикасының аумағында ақпараттық және телекоммуникациялық жүйелердің қауіпсіздігін қамтамасыз ету.

Қазақстан сондай-ақ интеграциялық қатынастар шеңберінде ақпараттық қауіпсіздікті нығайту бағытын ілгерілетуде. 2019 жылы Тоқаев ШЫҰ жанынан ақпараттық қауіпсіздік орталығын құру туралы бастама көтерді. Өткен жылы Астана орталықты құру тұжырымдамасын және құрылатын құрылымның ұйымдық құрылымы, штаттық кестесі, мақсаттары мен міндеттері бойынша қосымша ойларды ұсынды. Сондай-ақ, Қазақстан Президенті БРИКС пен ШЫҰ-ның цифрлық және киберқауіпсіздік саласындағы тәжірибесін біріктіруді ұсынды. «Әлемдік экономика мен сауданың қарқынды дамып келе жатқан салаларының бірінде жаһандық еңбек бөлінісіне лайықты қатысудың мүмкін еместігі. Алдын алудың маңызды шарасы. Мұндай қауіптер қажетті жағдайларды қамтамасыз ету үшін болуы мүмкін. Ғылымды қажетсінетін, жоғары технологиялық отандық өндірістерді дамытуды қаржыландыру» [4].

Қазақстанның мемлекеттік техникалық қызметінің (ГТҚ) ақпараты бойынша, 2023 жылы республикада шетелдік хакерлерден 223 млн астам кибершабуыл әрекеттері тіркелген. Оның 60 млн-ы Украинаға, 43 млн-ы АҚШ-қа, 36 млн-ы Польшаға тиесілі болды. Шабуылдар жіберілген негізгі сектор-жергілікті атқарушы органдар (133,5 млн әрекет), мемлекеттік органдар (47,7 млн), квазимемлекеттік сектор (27 млн), байланыс операторлары (19,9 млн) және жеке компаниялар (2,9 млн).

«Украинаның инфрақұрылымын пайдаланатын зиянды белсенділіктің шыңы шілде айына келеді және олардың барлығы дерлік (95%) Zuxcel жабдықтарындағы осалдықтарды пайдалану әрекеттерімен байланысты (өнеркәсіптік жүйелерді қорғау үшін қолданылады), өйткені мемлекеттік секторға бағытталған шабуылдардың үлесі 62% құрады. Шабуылдар негізінен ҚР солтүстік өңірлеріне бағытталды», - делінген ГТҚ баяндамасында.

«Қызметтің мәліметінше, шетелдік кибершпиондар Республиканың мемлекеттік ұйымдарынан бірнеше рет ақпарат ұрлаған. Олардың зиянды бағдарламалары мұқият жасырылған және жүйелік әкімшілерде күдік тудырмады, ал қарапайым антивирустар оларды анықтай алмады.» [5].

Қорыта келгенде, ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету еліміздің басты мәселелері ретінде шешімін табу керек. Олай болмаған жағдайда, еліміздің, халқымыздың, мемлекетіміздің қауіпсіздігіне нұқсан келтіреді.

Әдебиеттер тізімі:

1. <https://arinteg.ru/articles/problemny-informatsionnoy-bezopasnosti-26724.html>.
2. Ғылыми мұра № 70 (2021) 53 б.
3. Назырова Е.А. История трансформации правозащитного движения в России на современном этапе // Сборник научных трудов SWorld: материалы междунар. науч.-практ. конф. «Научные исследования и их практическое применение. Современное состояние и пути развития 2012». Вып. 3.Т. 29. Одесса: Изд-во «КУПРИЕНКО», 2012. С. 42-47

4. Нисневич Ю.А. Проблемы транзита в условиях постиндустриального развития цивилизации /Вестник МГУ, серия 12 Политические науки. - М., 2002, №3. С. 95
5. Выступление Главы государства Н.А. Назарбаева на XI сессии Ассамблеи народов Казахстана 22 ноября 2005 г

ӨОЖ 342.9

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ӘКІМШІЛІК РӘСІМДІК-ПРОЦЕСТІК КОДЕКСТІҢ НОРМАЛАРЫН ҚОЛДАНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Уалихан А., «Мемлекеттік қызмет және әкімшілік құқық» мамандығының 1 курс студенті,
М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ., ualikhan@gmail.com

Нуртай М.Н., з.ғ.м., «Мемлекеттік және әкімшілік құқық» кафедрасының аға оқытушысы,
М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ., mn.nurtaj@dulaty.kz

Аңдатпа: Бұл мақала Қазақстан Республикасының Әкімшілік рәсімдік-процестік кодекстің нормаларын қолдану ерекшеліктеріне басты назар аударылады. Аталған институтының басты мақсаты – жеке тұлғалар мен билік етуші органның арасындағы жариялық-құқықтық қатынастардан туындаған дауларды шешу болып табылады. Сондықтан, мақалада әкімшілік іс жүргізу ережелері мен сол тұрғыда туындаған мәселелер қарастырылып, анықталған.

Кілт сөздер: әкімшілік рәсім, әкімшілік сот ісін жүргізу, әкімшілік әділет, әкімшілік іс жүргізу, әкімшілік акт.

Қазіргі таңда әлемде адам құқығы, азаматтардың қауіпсіздігі кез келген мемлекетте басты орында тұратын мәселелердің бірі болып табылады. Осы мақсатта ел Президенті Қ.Тоқаев сот шешімдерінің сапасын жақсартуды, сот тәжірибесінің біркелкілігін қамтамасыз етуді және әкімшілік әділеттілікті нығайтуды Қазақстан халқына арналған жолдауында тапсырған болатын [1]. ҚР Әкімшілік рәсімдік-процестік кодексі әзірлеу барысы ұзақ уақыт бойы жүзеге асырылып келеді, осы заңнамалық актіні енгізудің қажеттілігі, оның қолданылу тиімділігі, сонымен қатар мемлекеттік билік өкілдерімен жеке тұлғалардың дауларын жаңа, сапалы өзге деңгейге көтеру қабілеті туралы сұрақтар туындады. Дегенімен, Тұңғыш рет Қазақстан Республикасының Әкімшілік рәсімдік-процестік кодексі (әрі қарай - ҚР ӘРПК) 2020 жылдың 29 маусымында қабылданып, 2021 жылдың 1 шілдесінен бастап қолданысқа енгізілді.

ҚР ӘРПК орындаумен байланысты туындаған қатынастардың үш түрлі саласын реттейді және қарастырады: біріншіден, басты мемлекеттік органдардың ішкі әкімшілік рәсімдеріне қарайды. Екіншіден, әкімшілік рәсімдер болып табылады. Үшіншіден, әкімшілік сот ісін жүргізуге арналады.

Қазақстан Республикасының Әкімшілік рәсімдік-процестік кодексінің 4-бабына сәйкес, «мемлекеттік басқару жүйесін дамыту саласындағы уәкілетті орган – мемлекеттік басқару органдарының қызметіне функционалдық талдау жүргізу және орталық және (немесе) жергілікті атқарушы органдардың функцияларын бәсекелестік ортаға беру жөніндегі басшылықты және салааралық үйлестіруді жүзеге асыратын орталық атқарушы орган болып табылады; ал, әкімшілік рәсім болса, әкімшілік істі қарауға, тиісінше ол бойынша шешім қабылдауға және орындауға бағытталған, өтініш негізінде немесе өз бастамасы бойынша жасалатын органның немесе лауазымды адамның қызметі, сондай-ақ оңайлатылған әкімшілік рәсім тәртібімен жүзеге асырылатын қызмет ретінде ұсынылады». Ал үшінші саласы бойынша А.Амангелді айтуынша, «өз кезегінде, ҚР АӨК-де берілмеген әкімшілік сот ісін жүргізу ұғымы, біздің ойымызша, соттың ҚР АӨК-де айқындалған істер санаттары бойынша сот төрелігін іске асыру жөніндегі қызметі болып табылады» [2].

ҚР ӘРПК-ң елеулі негізгі жаңалықтары мен ерекшеліктеріне тоқталып кетсек. ҚР ӘРПК-мен бұрын қолданыста болмаған, жаңа қағидаттар енгізілді. Олар:

«құқықтар басымдығы қағидаты - Қазақстан Республикасының әкімшілік рәсімдер туралы заңнамасындағы барлық күмәндар, қайшылықтар мен көмескіліктер әкімшілік рәсімге қатысушының пайдасына түсіндіріледі» (ҚР ӘРПК 12-бап);

«сенім құқығын қорғау - әкімшілік орган, лауазымды адам немесе сот Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес теріс деп белгілемейінше, әкімшілік акті, әкімшілік әрекет (әрекетсіздік) заңды және негізді деп есептеледі» (ҚР ӘРПК 13-бап);

«соттың белсенді рөлі - сот әкімшілік процеске қатысушылардың түсіндірмелерімен, өтініштерімен, өтініштерімен, олар ұсынған дәлелдермен, дәлелдемелермен және әкімшілік істің өзге де материалдарымен шектелмей, әкімшілік істі дұрыс шешу үшін маңызы бар барлық нақты

мән-жайларды жан-жақты, толық және объективті түрде зерттейді. Сот әкімшілік процеске қатысушылардың өз бастамасы немесе дәлелді өтінішхаты бойынша қосымша материалдар мен дәлелдемелер жинайды, сондай-ақ әкімшілік сот ісін жүргізу міндеттерін шешуге бағытталған өзге де әрекеттерді орындайды (ҚР ӘРПК 16-бап)» [3].

Қазақстан Республикасы Әскери сотының судьясы Ахтямов Д.Н. өзінің мақаласында жазады, «Әкімшілік процестің азаматтық процестен маңызды айырмашылықтарының бірі-соттың белсенді рөлі. Егер азаматтық процесте дәлелдемелерді жинау және ұсыну - тараптардың дело және сот олар ұсынған дәлелдемелерді қараумен шектелсе, онда әкімшілік процесте сот істі дұрыс шешу үшін әкімшілік органнан барлық қажетті құжаттарды талап ету мүмкіндігіне ие бола отырып, дәлелдемелерді жинау бастамасын көтереді.

Оның пайымдауынша, соттың белсенді рөлі принципі кем дегенде үш аспектіні қамтиды:

Біріншіден, соттың тараптар ұсынған дәлелдемелермен шектеліп қалмау және дәлелдеме шегінде белгілеу үшін қажет деп санайтын барлық жағдайларды зерттеу құқығы;

Екіншіден, сот дәлелдемелер жеткіліксіз болса, өз бастамасымен жинайды;

Үшіншіден, әкімшілік орган өзінің дұрыстығын дәлелдеуге міндетті, ал жалпы тараптар сот талап еткен құжаттар мен мәліметтерді ұсынуға міндетті» [4].

Көбінесе, істердің екінші жағы мемлекеттік орган, оның лауазымды тұлғалары болып табылғандықтан, бұл аталған қағидаттарды енгізу заң шығарушының осы санаттағы істерді қарауға ерекше назар аударатыны анық болды.

Кодекстің ерекшеліктерінің бірі болып әкімшілік рәсімге қатысушы әкімшілік органға, лауазымды адамға бұл туралы ауызша жариялау арқылы өзінің әкімшілік істерін жүргізуге басқа тұлғаға өкілеттік беруге құқылы болып табылады. Бұл жағдайда әкімшілік орган, лауазымды адам өкілдің өкілеттігін жазбаша нысанда ресімдейді, оған ұсынылушы қол қояды.

Әкімшілік істі қарағаннан кейін әкімшілік орган, лауазымды адам келесі шешімдердің бірін шығарады: әкімшілік актіні қабылдау; әкімшілік рәсімді тоқтату.

Кодекске сүйенсек, заңсыз және заңды әкімшілік актінің күшін жою мүмкіндігі қарастырылған. Қазақстан Республикасының әкімшілік рәсімдер туралы заңнамасын бұзу, егер мұндай бұзушылық дұрыс емес әкімшілік актінің қабылдануына әкеп соқтырса не әкеп соқтыруы мүмкін болса, әкімшілік актіні заңсыз деп тану үшін негіз болып табылады.

Қазақстан Республикасы заңнамасының негізінде және талаптарына сәйкес қабылданған Әкімшілік акт заңды болып саналады [5]. Осылай әкімшілік рәсімдерді жүргізудің жаңа сатылары анықталып, әкімшілік актіні қабылдау тәртібі де қолданысқа енгізілді.

Келесі ерекшеліктердің бірі, егер әкімшілік процеске қатысушылар ұсынған дәлелдемелер жеткіліксіз болып табылса, сот оларды өз бастамасы бойынша жинауға құқығы бар.

Сонымен қатар, мемлекеттік орган мен жеке тұлғалардың арасындағы теңсіздікті жою үшін әкімшілік сот ісін жүргізуде дәлелдеу ауыртпалығы жаңаша бекітілген. Кодексте бұрын болмаған жаңаша тәртіптер регламенттелген. Мәселен, егер тиісті жауапкерді тартуға талап қоюшы қарсы болса, сот өз бастамасымен оны қосымша жауапкер ретінде іске тарта алады.

Сотқа дейінгі тәртіпті енгізудің басты бағыт бағдары, ол әкімшілік органдарға өздері тарапынан жіберілген қателіктерін жоюға мүмкіншілік береді. Өйткені ол шағым біріншіден әкімшілік актіні қабылдаған органға түседі. Ал егер шешімді қабылдап алған төменгі сатыдағы орган өзінің қателерін жөндегісі келіп жатса, ол шағымды жоғары тұрған органға жолдамай, қолайлы акт шығаруға құқығы бар. Сондай-ақ, кодексте мәжбүрлек шараларының жаңа бір түрлері енгізілді және ол әкімшілік әстер бойынша белгіленген жағдайларда ақшалай кндіріп алуды қолданады [6].

Жоғарыда айтылғандарды қорытындылай келе, әкімшілік істерді жеке және басқалармен бірге қараудың сан жағынан ерекшеліктерінің әрқайсысы азаматтардың, бизнес субъектілерінің құқықтары мен бостандықтарын әкімшілік органдардың заңсыз әрекеттерінен қорғайтын жария-құқықтық дауларды қараудың ерекше тетігі болып табылатынын атап өткім келеді. Дегенімен, бір атап кететін жағдай, ҚР ӘРПК-нің 4-бабына сәйкес «әкімшілік орган - бұл мемлекеттік орган, жергілікті өзін-өзі басқару органы, мемлекеттік заңды тұлға, сондай-ақ Қазақстан Республикасының заңдарына сәйкес әкімшілік актіні қабылдау, әкімшілік әрекетті (әрекетсіздікті) жасау жөніндегі өкілеттіктер берілген өзге де ұйым болып табылады». Демек, әкімшілік орган ұғымы мемлекеттік орган ұғымына қарағанда кеңірек мағынаны білдіреді. Сонымен бірге, бұл анықтама Әкімшілік органның тұжырымдамасын кеңінен түсіндіреді, сондықтан ол нақты жауап бермейді.

Әрине, дәлелдемелерді бағалауға, әкімшілік сот ісін жүргізу қағидаларын дұрыс қолдануға қатысты құқық қолдану тәжірибесінде жағдайлар көп кездесіп тұрады. Дегенімен, атқырылып жатқан үлкен жұмыстар өз бастауын алды және сол бойынша күтілетін нәтижелер бар. Алайда, ол тек мемлекеттік органдар тарапынан ғана емес, сот тарапынан да бірлескен күш - жігермен ғана мақсатқа-қоғамның сеніміне қол жеткізуге болатыны анық болып табылады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Қазақстан халқына Жолдауы (2020 жылғы 1 қыркүйек). [электрондық ресурс]. - қатынау режимі: <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtynkazakstan-halkyna-zholdauy-183555>
2. Амангельды А.А., Правовой анализ применения некоторых аспектов административного процедурно-процессуального кодекса в Республике Казахстан/ Вестник института законодательства и правовой информации РК, 2022. - № 3 (70). -27 б.
3. «Қазақстан республикасының әкімшілік рәсімдік-процестік кодексі» Қазақстан Республикасының 2020 жылғы 29 маусымдағы № 350-VI ҚРЗ Кодексі. [электрондық ресурс]. - қатынау режимі: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K2000000350>
4. Ахтямов Д.Н., Особенности Административного процедурно-процессуального кодекса. [электрондық ресурс]. - қатынау режимі: <https://askeri.sud.kz/rus/makala>
5. Жапаров А. Новшества и особенности административного процедурно-процессуального кодекса. [электрондық ресурс]. - қатынау режимі: <https://716.kz/news/23513-novshestva-i-osobennosti-administrativnogo-procedurno-processualnogo-kodeksa.html>
6. Мырзатаева Г.Әкімшілік рәсімдік-процестік кодекстің ерекшеліктері/Заңгер-ҚР құқық жаршысы, 2021. - №10 (243).-40 б.

ӨОЖ 343.88.15

ПАРА АЛУ ЖӘНЕ ПАРА БЕРУ ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҒЫНЫҢ АЛДЫН АЛУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Әбдібек А., 6B04211 «Қылмыстық құқық және процесс» мамандығының 2 курс студенті,
М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, aqz1ra@icloud.com

Жумагулова.Б.П., «Қылмыстық құқық және процесс» кафедрасының аға оқытушысы,
з.ғ. магистрі. М.Х. Дулати атындағы университеті, b_zhumagulova@bk.ru

Аңдатпа: Баяндамада пара алу және де пара беру қылмыстарының алдын алу мәселелері қарастырылған. Пара алу және пара беру қылмыстық құқық бұзушылықтарының алдын алу және оны шешу жолдары, оның тәсілдері баяндалған.

Кілт сөздер: пара алу, пара беру, қоғамдық сана, әлеуметтік теңсіздік, құқықтық сауаттылық, жаза.

«Адамзат баласына ертеден таныс сыбайлас жемқорлық – заманмен бірге өсіп-өркендеп, небір тегеурінді қарсылықтарға төтеп беріп, қайда мол қаражат, пайда болса, сол жерге тамыр жайып, бүгінге дейін жойылмай отырған қауіпті кеселдің бірі. Басқа дамушы елдер сияқты, біздің жас мемлекетімізді де жегі құрттай бұл кесел айналып өткен жоқ.

Мемлекет басшысы Қ.К. Тоқаев сыбайлас жемқорлықпен ымырасыз күресу мемлекеттік саясаттағы негізгі басымдылықтардың бірі екенін атап өткен болатын. Заң үстемдігін орнатып, нағыз құқықтық мемлекет құру үшін, ең алдымен, жемқорлықтың тамырына балта шабу қажет» [1].

Пара алу мен пара берудің алдын алу – бұл қоғамдағы сыбайлас жемқорлықты төмендету мақсатында маңызды қадамдар. Бұл қылмыстар мемлекеттік қызметкерлер мен жеке тұлғалар арасындағы заңсыз өзара әрекеттестіктерді білдіреді, сондықтан олардың алдын алу үшін көпжақты тәсілдер қажет.

«Мемлекеттік функцияларды орындауға уәкілеттік берілген адамның не оған теңестірілген адамның немесе жауапты мемлекеттік лауазымды атқаратын адамның не лауазымды адамның, сол сияқты шет мемлекеттің немесе халықаралық ұйымның лауазымды адамының пара берушінің немесе оның өкілі болған адамдардың пайдасына жасаған әрекеттері (әрекетсіздігі) үшін, егер мұндай әрекеттер (әрекетсіздік) осы адамның қызметтік өкілеттіктеріне кіретін болса не ол лауазымдық жағдайына байланысты осындай әрекеттерге (әрекетсіздікке) ықпал жасай алатын болса, сол сияқты жалпы қамқорлығы немесе жол берушілігі үшін өзіне немесе басқа адамдарға ақша, бағалы қағаздар, өзге мүлік, мүлікке құқық немесе мүлік сипатындағы пайда түрінде жеке өзі немесе делдал арқылы пара алуы.

Мемлекеттік функцияларды орындауға уәкілеттік берілген адамға не оған теңестірілген адамға немесе жауапты мемлекеттік лауазымды атқаратын адамға не лауазымды адамға, сол сияқты шет мемлекеттің немесе халықаралық ұйымның лауазымды адамына жеке өзіне немесе делдал арқылы пара беру» [2].

«2020 жылдың қорытындысы бойынша Қазақстан БҰҰ-ға мүше 193 ел арасында "электрондық үкіметтің" даму деңгейі бойынша рейтингте 29-шы орынды (2018 жылы - 39), ТМД елдері арасында - 1-ші орынды, Азия елдері арасында - 6-шы орынды иеленді» [3].

Пара алу мен пара беру қылмыстары Қазақстанда бірқатар зиян келтіріп жатыр. Бұл қылмыс түрлері мемлекеттегі әділетсіздік пен коррупцияны күшейтеді, мемлекеттік органдардың тиімділігін төмендетеді және халықтың билікке деген сенімін жоғалтады. Негізгі зияндарды төмендегідей бөліп көрсетуге болады:

Экономикалық зиян. Пара алу мен беру бизнестің дамуына кедергі келтіреді, себебі кәсіпкерлер мен инвесторлар адал бәсекелестіктен гөрі пара беру арқылы мәселерін шешуге тырысады. Бұл нарықтық экономиканың дамуын тежейді және ресурстардың дұрыс бөлінуіне кедергі жасайды.

Қоғамдық сенімнің төмендеуі. Парақорлық халықтың мемлекеттік органдар мен құқық қорғау жүйесіне деген сенімін төмендетеді. Бұл азаматтардың заңға қарсы әрекеттерге жиі баруына немесе мемлекеттік қызметтерді дұрыс пайдалану жолдарын іздеуге мәжбүр етеді.

Әлеуметтік теңсіздіктің артуы. Пара алу мен беру әлеуметтік әділетсіздікті арттырады, өйткені мұндай жағдайлар көбінесе қоғамның әлсіз топтарын шектейді. Олар қажетті қызметтерді немесе артықшылықтарды тек пара арқылы ала алады, бұл әлеуметтік теңсіздікке әкеледі.

Мемлекетке зиян келтіру. Парақорлық мемлекеттік бюджетке зиян келтіріп, бюджет қаражатының дұрыс бөлінбеуіне, құрылыс және инфрақұрылым жобаларының сапасының төмендеуіне, сондай-ақ мемлекеттік тапсырыстар мен тендерлерде әділетсіз бәсекелестікке алып келеді.

Құқық қорғау жүйесінің әлсіреуі. Пара алу мен беру құқық қорғау жүйесінің адал және тәуелсіз жұмыс істеуіне кедергі келтіреді. Заңды бұзушыларға қарсы әрекет ету, сондай-ақ тергеу мен сот процесстерінде әділдіктің жүзеге асуы қиындайды.

Осылайша, парақорлық мемлекет пен қоғамның барлық деңгейінде терең дағдарыстарға әкеліп, даму жолында кедергілер тудырады.

«Кез-келген өркениетті қоғам үшін сыбайлас жемқорлықпен күрес ең өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Сыбайлас жемқорлық әлеуметтік – экономикалық даму, нарықтық экономиканы құру инвестициялар тарту процесін баяулататын және демократиялық мемлекеттің саяси және қоғамдық институттарына кері әсер ететін, елдің даму болашағына айтарлықтай қауіп төндіретін құбылыс. Сыбайлас жемқорлық мемлекетті ішінен жоюдың бастамасы және жеткен жетістіктерді жоққа шығаратын, ұлттық қауіпсіздікке қауіп-қатер әкелетіндігі күмәнсіз» [4].

Пара алу мен беру қылмысының алдын алу шараларына төмендегілерді ұсынамын:

1. Құқықтық сауаттылықты арттыру. Халықты заңдар мен ережелер туралы ақпараттандыру, пара алудың және берудің заңсыз екенін түсіндіру. Бұл қадам азаматтарды сыбайлас жемқорлыққа қарсы күреске белсене қатысуға ынталандырады.

2. Қоғамдық бақылауды күшейту. Мемлекеттік органдар мен ұйымдарда ашықтық пен есептілікті қамтамасыз ету. Парақорлықты болдырмау үшін қоғамның барлық мүшелері белсенді түрде бақылау жүргізуі тиіс.

3. Мемлекеттік қызметкерлердің жалақысын көтеру. Қызметкерлердің материалдық жағдайын жақсарту арқылы пара алу ықтималдығын азайту. Бұл оларға заңсыз әрекеттерге барудың орнына адал еңбек етуге ынталандырады.

4. Кадрлық іріктеу мен бақылауды жақсарту. Мемлекеттік қызметкерлерді қызметке алу және тағайындау кезінде олардың кәсіби деңгейі мен моральдық сипаттамаларына үлкен мән беру. Бұған қоса, қызметкерлердің жұмысын тұрақты түрде тексеріп, бағалау жүйесін енгізу.

5. Қатаң жазалау шаралары. Пара алу мен пара берудің қылмыстық жауапкершілігін арттыру, оның ішінде қатал жаза қолдану арқылы заңсыз әрекеттердің алдын алу.

6. Технологиялық шешімдерді қолдану. Электронды жүйелер мен автоматтандырылған бақылау механизмдерін енгізу. Бұл процесстердің ашықтығын және қол жетімділігін қамтамасыз етіп, парақорлықтың азаюына ықпал етеді.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы білім беру. Оқушылар мен студенттерге сыбайлас жемқорлықтың зиянын, оның қоғам мен экономикаға теріс әсерін түсіндіру мақсатында арнайы бағдарламалар мен курстар өткізу.

Жалпы, пара алу мен пара берудің алдын алу үшін қоғамда сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениетті қалыптастыру, әділдік пен жауапкершілікті нығайту маңызды.

Пара алу мен пара берудің алдын алудың тағы бірнеше тиімді жолдары мен шараларын қарастыруға болады:

Мемлекеттік және жеке сектордағы басқару құрылымдары мен процесстерін қайта қарау. Әкімшілік рәсімдер мен қызмет көрсету уақытын қысқарту, бюрократиялық кедергілерді азайту – бұл азаматтардың заңсыз жолдарға бармауына ықпал етеді. Сондай-ақ, мемлекеттік органдардағы кадрларды жиі ротациялау арқылы олардың қызметінің ашықтығын арттыруға болады.

Құқық қорғау органдарының тәуелсіздігі мен тиімділігін арттыру. Сыбайлас жемқорлықпен күресетін құқық қорғау органдарының тәуелсіздігі мен кәсібилігін қамтамасыз ету қажет. Бұл құқық қорғаушылардың тек заңды негізде әрекет етуін және паракорлықпен байланысты кез келген әрекетті тергеу мен сотқа жеткізуді қамтамасыз етеді.

Әлеуметтік жауапкершілікті күшейту. Бизнес пен жеке секторды сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясат жүргізуге ынталандыру. Компаниялар өз қызметкерлерін паракорлыққа қарсы оқыту мен этикалық стандарттарды сақтау мәселелеріне баса назар аударуы тиіс. Сонымен қатар, паракорлыққа қарсы мәдениетті қалыптастыру үшін үкімет пен жеке сектор арасында тығыз әріптестік орнату маңызды.

Халықаралық ынтымақтастық. Паракорлыққа қарсы күресте халықаралық ұйымдармен, шет мемлекеттермен ынтымақтастық орнату. Бұл елдер арасындағы ақпарат алмасуды жақсарту және халықаралық деңгейде сыбайлас жемқорлыққа қарсы стандарттарды енгізу арқылы тиімді күрес жүргізуге мүмкіндік береді.

Сыбайлас жемқорлықты көрсететін қоғамдық құралдар мен ақпараттық платформалар. Анонимді түрде паракорлық туралы хабарлау үшін арнайы телефон желілерін немесе онлайн платформаларды құру. Бұл халықтың белсенді түрде паракорлық фактілері туралы хабарлап, сонымен бірге сыбайлас жемқорлыққа қарсы белсенділікті арттыруға мүмкіндік береді.

Үкіметтік бағдарламалар мен жобалардың мониторингі. Үкіметтік бағдарламалардың, гранттардың және бюджеттік қаржыландырудың ашықтығын қамтамасыз ету үшін олардың жүзеге асырылуын тұрақты түрде мониторинг жасау. Бұл паракорлық пен қызмет бабын теріс пайдалану әрекеттерін азайтуға көмектеседі.

Медиа мен қоғамдық ұйымдардың рөлі. Қоғамдық ұйымдар мен бұқаралық ақпарат құралдарының сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрестегі рөлін арттыру. БАҚ-тың қоғамдық бақылауды күшейтуі және жемқорлық фактілерін жария етуі қоғамдағы сыбайлас жемқорлық деңгейін төмендетуге ықпал етеді.

Бұл шаралардың барлығы бірлесіп, қоғамда сыбайлас жемқорлықты жоюға бағытталған кешенді стратегияның құрамдас бөлігі бола алады. Ең бастысы, пара алу мен пара берудің алдын алу тек заңнамалық немесе әкімшілік шаралармен шектелмей, әлеуметтік және мәдени өзгерістерді де қамтуы тиіс.

Алдын алу шараларының қорытындысы:

Қоғамдық сана мен мәдениетті қалыптастыру: Азаматтардың құқықтық сауаттылығын арттыру, сыбайлас жемқорлыққа төзбеушілік мәдениетін қалыптастыру. Мектептер мен университеттерде адалдық принциптерін үйрететін бағдарламаларды енгізу. Құқықтық негіздерді жетілдіру: Сыбайлас жемқорлықпен күрес туралы заңнаманы күшейту.

Пара алу және беру үшін жаза мөлшерін арттыру, әсіресе мемлекеттік қызметкерлер үшін.

Мемлекеттік қызметті цифрландыру: "Электронды үкімет" жүйелерін дамыту, азаматтар мен мемлекеттік органдар арасындағы тікелей байланысты азайту. Мемлекеттік сатып алуларды ашық жүргізу үшін цифрлық платформаларды пайдалану. Тәуелсіз бақылау мен ашықтықты қамтамасыз ету: Қоғамдық және тәуелсіз ұйымдардың мемлекеттік органдардың қызметін қадағалауына мүмкіндік беру. Жемқорлыққа қатысты ақпаратты жариялаған тұлғаларды қорғау механизмдерін дамыту. Жаза мен жауапкершілікті күшейту: Пара бергендер мен алғандардың екеуіне де тең жаза қолдану. Жемқорлықпен ұсталғандарды жазалаумен қатар, алынған қаражатты мемлекетке қайтару.

Сыбайлас жемқорлықтың алдын алу қоғам мен биліктің бірлескен күш-жігерін талап етеді. Ең маңыздысы – алдын алу жұмыстары жүйелі түрде жүргізілуі керек. Халық арасында сенімді және әділ орта қалыптастыра отырып, паракорлықты жоюға болады. Мұндай шаралар еліміздің тұрақтылығы мен дамуына негіз болады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Алматы қаласы бойынша Мемлекеттік кірістер департаменті- пікір, 2024жыл.
2. ҚР Қылмыстық кодексі 2014 жылы 3 шілдеде қабылданған. - Алматы: 2015.
3. Ақмола облысының Әділет департаменті ұсынған статистика- 29 қараша 2022.
4. 2024 © Газета «САРАН ГАЗЕТІ»

АДАМ САУДАСЫНДАҒЫ ЖЫНЫСТЫҚ ҚЫЛМЫСТЫҢ ОРЫН АЛУЫНЫҢ ЖӘНЕ ОНЫҢ ЛАТЕНТТІЛІГІНІҢ СЕБЕПТЕРІ

Қалауова А., 4 курс 6В04211 «Қылмыстық құқық және процесс» мамандығының студенті,
М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ., qalauaruna@gmail.com
Абдраманова Н.К., «Қылмыстық құқық және процесс» кафедрасының аға оқытушысы, заң
ғылымдарының магистрі, М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ.

Аңдатпа: Әйел адамдар өмірге келген сәттен бастап өз орнын алу үшін, әділетсіздікке ұшырамас үшін, өзін мойындату үшін ерлермен тең құрметке лайық болып, ерлермен тең қызмет атқару үшін, саясатқа араласу үшін барынша талпынып, жүгіріп келеді. Бірақ бұл процесс әр жерде, әр елде бірыңғай процесте емес. Ендеше біз өз еліміздегі әйелдің қоғамдағы орнын қарап көрейік.

Кілт сөздер: әйел, зорлық, еркіндігінен айыру, құлдық, адам саудасы, кәмелетке толмағандар, қысым көрсету.

Адам саудасының тарихы ежелден бастау алып келе жатыр. Құл иеленушілік пен қатар келе жатқан адам саудасы, қазіргі адам бостандығы мен құқығы бірінші орында көзделген 21 ғасырда да өршіп белең алып тұр. Бұрынғы кездерде адамдарды ашықтан ашық құл базарға сату қылмыс болма ақ түгіл өте үйреншікті, өмірдің бір болуы керек ағыны сияқты есептелінді. Бай адамдар ашықтан ашық құл адамдарды сатып, өздері сатып алып салтанатты өмірлерін жалғастыра беретін болған. Қазіргі біздің заманда адам сату, құл ұстау заңға қайшы қылмыс болып есептелінседе, әлі күнге дейін осы іспен айналысатындар табылады. Бүгінде бұл қылмыс әлемде үшінші ірі заңсыз бизнес түрі болып тұр. Өкінішке орай Қазақстанда адам саудасы бойынша 83 орында тіркелген. Оған себеп еліміздің экономикалық жағдайының төмен болуы, жұмыссыздықтың көп болуы, теңгенің төмендей беруі біздің елдің азаматтарын шетелге шығып жұмыс істеуге мәжбүрлейтін фактілер. Олар ол жаққа барып жақсы ақша табуды көздегенмен алаяқтардың оларға деген басқа жоспарлары болады. Жалған уәде беріп шет ел асырып, сатып жібереді. Өкінішке орай адам саудасының 75% әйелдер мен қыздар құрайды. Бұл дегеніміз анық оларды жыныстық құлдыққа сату деген сөз [1].

Өркезде, әр уақытта әйелдің қоғамдағы орны үнемі қызу талқыға салынды. Ол ұлттық немесе діни көзқарас болмаса тіптен әйел еркектен бір саты төмен болуы қажет деген ешқашан өзгермейтін қашан пайда болғаны белгісіз сөздердің әсерінен де болуы мүмкін. Әйтеуір әйел тағдыры, өмірдегі орны үнемі еркектерден төмен болып келеді. Құл туралы тақырып әйелдерді де айналып өтіп кетпейді. Керсінше нақ әйелдердің пайда болған сәтінен бастап тамыр үзбей келе жатыр. Әйелдер көбінесе сексуалдық мақсатта пайдалану үшін құлдыққа жегілген. Таяу Шығыста ДАИШ лаңкестік топтары әйелдерді соғыстағы еркектердің құмарын қандыру мақсатында құлдыққа ұстап отырған. Сонымен қатар соғысып жатқан әр елдің жыныстық құлдықта әйелдерді ұстаған. Осындай ақпараттарды біз өте жиі кездестіреміз. Иә бұл өте ауыр тақырып. Қазіргі 21 ғасыр әйел мен еркек тең құқылы болсада, заң ер мен әйелдің құқығын тең қорғасада күнделікті тұрмыс тіршілікте біз бәрібір басқа көрініске тап боламыз.

Адам саудасындағы жыныстық құлдық, әйелдерді жезөкшелікпен айналысуға мәжбүр ету біздің елде де түбі қатты қылмыс болып тұр. Олар көбінесе іздеу сұрауы жоқ жетімдерді, толыққанды емес отбасыдан шыққан жасөспірімдерді, яғни көп жағдайда анасы, әкесі алқаш, есірткі қолданатын баласында шаруасы жоқ отбасылардың қыздары осындай қиындыққа тап болады. Немесе шет елде жақсы табыс табуға көмектесуіміз деген желеумен қыздарды шет ел асырып алып кетеді. Әсіресе модельдік агенттерде көп кездеседі. Әдемі қыздарға шет елден бағынды жандырамыз, жұлдыз қыламыз деп жыныстық құлдыққа сатып жібереді. Бірақ қыздар өздерінің алданғанын білген кезде олар қашуға тырысады Алайда жат мәдениетті, елді, тілді білмей, отбасымен байланыса алмауы мүмкін. Адам өзі танымайтын, білмейтін жерде психологиялық тұрғыда тез сынады, әлсірейді. Әдетте мұндай лас жерлер қаланың шетінде, бұрышта, ескі адамның көзіне онша көріне бермейтін жерлерде орналасады. Қыздардың бойларына әбден үрей салып тастайды. Тыңдағысы келмейтін немесе қашуға ұмтылған қыздарды өлімші етіп сабап басқа қыздарға сабақ болсын деп көрсетеді. Осы жыныстық құлдыққа қатысты қазіргі таңда көптеген деректі фильмдер көрсетіп жатыр. Кейіпкерлерден жауап алғанда олар жертөледе, цементте, қараңғы жерде түнейтінін сонымен қатар адам денсаулығына зиян, арзан лапшалармен тамақтандыратынын айтты. Оларды күніне он, он бес адам қабылдауға талап етілген. Сонда бұл дегенің күніне он, он бес сағат бойы зорланып, қорлық көріп, өзі қаламаған нәрсені жасауға итермелеу. Қыздардың жасы көбінесе он бес жастан-отыз бес жасқа дейін болған. Осындай қорлыққа шыдамаған қыздар өз өздеріне қол жұмсаған. Аты бір жыныстық құлдық болып аталғанымен адамды еркіндігінен

айыру, зорлау, кәмелетке толмағандарды зорлау, түрлі деңгейдегі адам денесіне жарақат салу, адамды сату, қасақана зиян келтіру, аффект жағдайына жеткізу деген сияқты көптеген қылмыстар орын алып жатыр [2].

Осыған себеп ретінде Stop-трафик операциясы барысында полицейлер жезөкшелікпен айналысуға арналған 20-дан аса притонды анықтады. Ведомство мәліметінше, оның ішінде біреуі қанау мақсатында адам ұрлау дерегі бойынша, адам саудасы бойынша үшеу, жезөкшелікпен айналысуға тарту дерегі төртеу, оның ішінде екі кәмелетке толмағанды жезөкшелікке тарту дерегі де бар, сонымен қатар, кәмелетке толмағандарды сату дерегі тіркелген. Осылайша, жезөкшелікпен айналысуға және жеңгетайлыққа арналған притондарды ұйымдастырудың немесе ұстаудың 28 дерегі анықталған. Бұдан бөлек, жезөкшелікпен айналысуға және жеңгетайлыққа әдейі үй-жайлар бергені үшін 20 әкімшілік құқықбұзушылық және интим қызмет пен қайыр сұрауға байланысты 294 әкімшілік құқықбұзушылық дерегі тіркелген [3].

Шымкент ПД полиция қызметкерлері құрамында 11 адам бар ұйымдасқан топтың жолын кескен. Олар ұзақ уақыт бойы Шымкент, Тараз және Түркістан қалаларының аумағында жыныстық пайдалану мақсатында адам сатумен, оның ішінде кәмелетке толмағандар саудасымен айналысқан [4].

Қазақстан Республикасының қылмыстық кодексі бойынша

308 бап. Жезөкшелікпен айналысуға, сексуалдық сипаттағы өзге де қызметтерді көрсетуге тарту. Күш қолданып немесе алдап, пайдаланып, бопсалау, насихаттау, жезөкшелікті жарнамалау, сексуалдық сипаттағы қызметтерді көрсетуге үгіттеу заң бойынша мүлкі тәркіленіп, үш мың айлық есептік көрсеткігге айыппұл салуға, немесе сегіз жүз сағатқа қоғамдық жұмысқа тартылып не үш жылға бас бостандығынан айыруға жазаланады. Екінші тармағына сәйкес адамдар тобы болып жасалса үш жылдан алты жылға дейін бас бостандығынан айырылады.

309 бап. Жезөкшелікпен айналысуға, сексуалдық сипаттағы өзге де қызметтерді көрсетуге арналған притондар ұйымдастыру немесе оларды ұстау және жеңгетайлық.

Пайдакүнемдік мақсатта жеңгетайлық жасап жезөкшелікпен айналысуға, сексуалдық сипаттағы қызметтерді көрсетуге притондар ұйымдастыру мүлкі тәркіленіп бес жылға бас бостандығынан айырылады. Егер адамдар тобымен бірлесе ұйымдастырса, интернет желісін пайдаланса, кәмелетке толмағандарды жезөкшелікке тартса мүлкі тәркіленіп үш жылдан жеті жылға дейін бас бостандығынан айырылады.

134 бап. Кәмелетке толмаған адамды жезөкшелікпен айналысуға тарту. Мүлкі тәркіленіп, үш жылдан алты жылға бас бостандығынан айыру. Тәуелді жағын ойлап бопсалау, күш көрсету, жезөкшелікті насихаттау, жарнамаға өмір бойына бір лауызыммен қызметпен айналысуға шек қоя отырып, мүлкін тәркілеп бес жылдан сегіз жылға дейін бас бостандығынан айырылады.

135 бап. Кәмелетке толмағандар саудасы. Кәмелетке толмаған адамды сату немесе сатып алу не оны азғырып, алдап тасымалдау жасыру мүлкі тәркіленіп бес жылдан тоғыз жылға бас бостандығынан айыру. Адамдар тобы жасаса, қайталанса, жәбірленушінің құжаттарын алып қойса, мүлкі тәркіленіп тоғыз жылдан он екі жылға дейін бас бостандығынан айыру. Төртінші тармағына сәйкес егер де адам өліміне алып келсе он екі жылдан он сегіз жылға бас бостандығынан айырылады.

128 бап. Адам саудасы.

Адамды сатып алу немесе сату оған қатысты өзге де мәмілер мүлкі тәркіленіп төрт жылдан жеті жылға бас бостандығынан айырады. Егерде топ болып сөз байласу арқылы жасаса, егер қылмысты бірнеше рет қайталаса, денсаулыққа зиян келсе, сенімін алдап теріс пайдаланып кетсе, транспланттау, психикасы бұзылған жағдайда, абайсызда адам өліміне алып келсе мүлкі тәркіленіп тоғыз жылға дейін бас бостандығынан айырады.

Зорлау 120-бап яғни жәбірленушіге немесе басқа адамдарға күш қолданып немесе оны қолдану қатерін төндіріп не жәбірленушінің дәрменсіз күйін пайдаланып жыныстық қатынас жасау, бес жылдан сегіз жылға дейінгі мерзімге бас бостандығынан айыруға жазаланады. Егерде адамдар тобы сөз байласу арқылы немесе өлтіру қауіпін төндірген жағдайда соз ауруын жұқтырған жағдайда тоғыз жылдан он екі жылға дейін бас бостандығынан айырылады [5].

Енді статистикаға көз жүгіртетін болсақ: Кәмелетке толмағандарды сату 2019 жылы 6 іс, 2020 жылы 20, 2021 жылы 13, 2022 жылы 14, 2023 жылы 19 іс тіркелген.

Адам саудасы бойынша: 2019 жылы 7 іс, 2020 жылы 43, 2021 жылы 5, 2022 жылы 14, 2023 жылы 5 іс тіркелген

Жезөкшелікпен айналысуға тарту: 2019 жылы 19 іс, 2020 жылы 15, 2021 жылы 11, 2022 жылы 6, 2023 жылы 6 іс тіркелген.

Жезөкшелікпен айналысуға арналған притондар ұйымдастыру немесе оларды ұстау және жеңгетайлық: 2019 жылы 86 іс, 2020 жылы 36 іс, 2021 жылы 75, 2022 жылы 40, 2023 жылы 113 іс тіркелген.

Кәмелетке толмағандарды жезөкшелікке тарту: 219 жылы 6 іс, 2020 жылы 3, 2021 жылы 2, 2022 жылы 4, 2023 жылы 5 іс тіркелген [6].

Мұндай ауыр қылмыстар халықаралық конвенцияның шығуына алып келді. Нақты айтсақ «Адамдарды сатуға және үшінші тұлғалардың жезөкшелікті пайдалануына қарсы күрес туралы» конвенциясы. Ол жалпы 28 баптан тұрады. Әр бабында әртүрлі жағдайды ескере отырып жасаған. Мысалы тіпті жезөкшелікпен айныюысатын топтарға біле тұра жалға қандайда бір үй немесе ғимаратты берсе сол адамның қатаң жазаланатыны жазылған. Ең маңызды баптардың бірі ретінде бірінші бапты айтар едім. Себебі ол жерде Конвенцияда көзделген кез келген қылмыстарға қатысты істерде талап арыз беруші құқығы болған жағдайда, шетелдіктер сол елдің азаматы дәрижесімен тең құқықты пайдаланады делінген. Бұл дегеніміз яғни осы қылмысқа жаппай ұлтқа, дінге, ділге, нәсілге бөлінбей бірлесіп күресу қажет деген сөз [7].

Біз енді осындай ауыр қылмыстың алдын қалай аламыз деген сұраққа жетімдер көп ұшырайтындықтан әсіресе қыз балаларын балалар үйінде өмірлік әртүрлі қиын ситуацияларға дайындау қажет деп ойлаймын. Әсіресе осындай жыныстық құлдыққа ұшырамаудың алдын алу үшін көптеген сабақтар жүргізіп әбден саналарына сіңіру керек.

Жыныстық құлдықтың өзіндік түрлері бар. Мысалы топ болып осындай жыныстық құлдыққа салу ол дегеніміз күніне бірнеше және әртүрлі адамдардың еркінен тыс зорлауы. Тағы бір түрі яғни бір адамның жыныстық құлдығында болуы. Ол күнде әртүрлі адамдармен емес нақты бір адамның құзырында болуы, сол адамның айтқанын мүлтіксіз қалауынан тыс орындауы. Мұндай жағдайға көбінесе кәмелет жасқа толмаған жасөспірімдер мен жеткеншектер түсіп жатады. Мысалы өгей әкелері жылдап өгей қызын зорлап жүреді оны қызы анасына айта алмауы мүмкін. Себебі өгей әкесі ананды өлтіремін, өзіңді өлтіремін деп қорқытыады. Мұның бары соншалықты қатал естееіргі заманда бұл өте көп кездеседі. Сонымен қатар туысқандар, көршілер тарапынан да жыныстық зорлыққа ұшырағандар да бар. Олар ұшырап жатсада айта алмайды. Себебі ұялады немесе қорқады. Бұл қылмыстардың барлығы латентті қылмыс болып есептелінеді.

Латенттік қылмыстылық дегеніміз әр түрлі себептермен құқық қорғау органдарының назарынан тыс қалған қылмыстардың жиынтығы. Ол латынша «latens» сөзінен шыққан, ол жасырын дегенді білдіреді. Осындай жыныстық қылмыстар, зорлау нағыз латентті қылмыстың нақ өзі. Ол өте көп кездесетін қылмыс түрі болсада жасырын қалып қалады. Мен көптеген деректі фильмдер көру барысында, және осындай жыныстық құлдыққа ұшыраған кейіпкерлердің сұхбатынан олар қашып құтылуға әрікет жасап, қолдарынан келсе қашып кеткен жәбірленушілер бірден қылмыс болып жатқан жердегі жергілікті тұрғылықты полиция қызметкерлеріне көмекке жүгінгенде олардың көмектесудің орнына оларды азаптап, қашқан жерлеріне қайтадан әкеп тастаған. Яғни полиция қызметкерлері мен жыныстық қылмыспен айналысатын қылмыскерлердің арасында өзара сыбайластықтың барын көрсетеді. Яғни олар өз арттарын жасыру үшін, полиция қызметкері қатарына өз адамдарын қосу немесе полиция қызметкерлеріне өте қомақты қаржыда пара ұсынуы мүмкін. Сол себептен осындай қылмыстар жасырын болып қала береді. Одан бөлек қыздар өз абыройымызды төгіп аламыз деп қорқып барын жасырын ұстайды, тіптен олар жыныстық құлдықтан босап келседе үндемейді, көп келіп жатқан мигранттардың алдыңғы немесе одан кейінгі өмір сүруін көңіл бөліпте қарамайды. Мінеки осының бары латентті қылмыстың нақ өзі [8].

Алайда мемлекет өз шамасы келгенше әйелдерді қорғап, көп құқық беріп жатыр соған қатысты еліміздің әр қалаларында “Әйелдерді қолдау орталығы” ашылып жатыр. Ол жерде әйелдер қысқа мерзімді оқыту; психологиялық көмек; құжаттарды рәсімдеуге жәрдемдесу; жұмысқа орналастыру; өнімдерін сатуға көмектеседі. Сонымен қатар “Ана мен бала орталықтары” Әйелдердің құқықтарын қорғайтын органдар құрылып жұмыс жасап жатыр.

Әрине мұның бары көз қуантарлықтай жаңалықтар, процесстің болуы. Әліде барын жақсартып алуға мүмкіндік бар деген сөз. Ерлер мен әйелдер арасындағы теңсіздікті уақыт өте жөндей аламыз деген үміттеміз, Бірақ бұл үшін жалпы қоғам өз ойын өзгетуі керек. Себебі жалпы қоғам өз ойын өзгертпей мұндай жетістікке жету мүмкін емес. Әйел-өте нәзік, сұлу жаратылыс. Ол өз алдына тәуелсіз, толыққанды, еркіндігі заңмен қорғалатын тұлға. Әйелге бірнәрсе жасау үшін немесе бақытты болуы үшін ешкімнің рұқсаты керек емес. Әйел-ұрпақ жалғастырушы. Ол өз әрікетіне толықтай жауап бере алатын еркін азаматша. Қазіргі уақытта белең алып жатқан ауыр қылмыстар мен әділетсіздіктен уақыт өте келе азаяды деген үміттеміз. Әйелі бақытты ел-ең бақытты ел болып есептелінеді.

Әдебиеттер тізімі:

1. «ҚазАқпарат» Халықаралық ақпарат агенттігі <https://kaz.inform.kz/>
2. CentralMediaNews <https://youtube.com/@centralmedianews?si=kutD1fn3NwiKYgzj>
3. Қазақстанның және әлемнің соңғы жаңалықтары <https://massaget.kz/>
4. ҚР ішкі істер органдары ведомстволық сайты. <https://polisia.kz/ru/>

5. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі 2014 жылғы 3 гілдедегі №226-V ҚРЗ.
6. Құқықтық статистика және арнайы есепке алу органдарының порталы <https://qamqor.gov.kz/crimestat/statistics>
7. Қазақстан Республикасының нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі <https://adilet.zan.kz/kaz>
8. <https://stud.kz/>

УДК 342.41

ПРОБЛЕМЫ ВЫЯВЛЕНИЯ СКРЫТЫХ ПРЕСТУПЛЕНИЙ ПРОТИВ ЖИЗНИ

Маратова А., студентка 3 курса специальности 6В04211 «Уголовное право и процесс»
Таразского университета имени М.Х. Дулати, maratova_adel@list.ru

Абдраманова Н.К., магистр юридических наук, старший преподаватель кафедры «Уголовное право и процесс», Таразский университет имени М.Х. Дулати, nk.abdramanova@dulaty.kz

Аннотация: В данной работе рассматриваются проблемы выявления скрытых преступлений, связанных с лишением жизни, и анализируются причины их латентности. Особое внимание уделено факторам, которые способствуют незаметности таких преступлений, включая недостаточную эффективность расследований, социальные, экономические и культурные барьеры, а также влияние криминогенных факторов. В заключение подчеркивается необходимость комплексного подхода для снижения латентности убийств, включая развитие криминалистической практики, социальных программ и улучшение доверия населения к системе правопорядка.

Ключевые слова: латентность, преступление, общественная безопасность, самоубийство, новорожденный ребенок, убийство, скрытность.

Проблема латентных преступлений против жизни остается одной из наиболее сложных и важных задач современной криминологии. Латентность преступлений, связанных с лишением жизни, представляет собой серьезную угрозу для общественной безопасности, поскольку эти преступления не только нарушают право человека на жизнь, но и подрывают общественное доверие к правосудию и государственным институтам. «Латентность (от лат. latens «как бы внутри тебя, то что хочешь скрыть»): свойство объектов или процессов находиться в скрытом состоянии, не проявляя себя явным образом» [1]. На практике латентность таких преступлений означает, что многие из них не попадают в официальную статистику, не становятся объектом уголовного расследования и, как следствие, остаются безнаказанными. Это затрудняет понимание реального уровня насилия в обществе и мешает разработке эффективных профилактических мер. Латентные преступления против жизни имеют сложную природу, так как включают широкий спектр ситуаций, когда гибель человека может быть замаскирована под несчастный случай, суицид или даже естественную смерть. Эти случаи часто остаются незамеченными из-за недостатка доказательств, сложностей в проведении экспертиз или отсутствия сообщений от родственников и свидетелей.

Цель данного исследования заключается в том, чтобы раскрыть ключевые проблемы, связанные с выявлением скрытых преступлений против жизни, и предложить возможные пути решения для их минимизации. В первую очередь это требует анализа особенностей и причин латентности данных преступлений, понимания механизмов, препятствующих их раскрытию, и оценки эффективности современных криминалистических методов для выявления таких преступлений. Ключевыми проблемами являются:

- высокий уровень латентности. Многие случаи преступлений, связанных с лишением жизни, не попадают в официальную статистику, что затрудняет их расследование;
- замаскированные случаи. Часто преступления маскируются под несчастные случаи, суицид или естественную смерть.

Исходя из данных проблем формируются и задачи этого исследования, а именно:

- проанализировать факторы, способствующие латентности преступлений против жизни;
- исследовать современные криминалистические и правовые методы выявления таких преступлений;
- определить препятствия и сложности, возникающие в процессе расследования латентных преступлений;
- разработать предложения по снижению уровня латентности и повышению эффективности раскрытия преступлений против жизни.

Сам термин «латентный» (от лат. *latentis*) означает скрытый, невидимый, не проявляющийся [2]. Если говорить просто, то скрытые преступления – это те, которые не были зарегистрированы и не попали в официальную статистику. Касаемо преступлений, объектом посягательств которых является жизнь человека прописаны в особенной части Уголовного Кодекса Республики Казахстан. В данном исследовании особое внимание будет уделено таким статьям как убийство, убийство матерью новорожденного ребенка, доведение до самоубийства, склонение к совершению самоубийства или содействие совершению самоубийства. Для полного понимания стоит раскрыть содержание каждого деяния.

Рассмотрим и исследуем статью 99 УК РК «Убийство. Убийство, то есть противоправное умышленное причинение смерти другому человеку» [3].

Убийства часто маскируются под несчастные случаи, самоубийства или естественные смерти, что затрудняет их обнаружение. Например, смерть может быть представлена как результат несчастного случая (падение, отравление) или инсценирована как самоубийство. В случае недостатка вещественных доказательств и свидетелей, расследование может затрудняться. Например, отсутствие тела, при его сокрытии, следов насилия или улики может привести к тому, что преступление остается незарегистрированным. Его прекращают в связи с отсутствием событий преступления. Не стоит забывать и об актуальной теме, коррупция в правоохранительных органах может приводить к намеренному сокрытию убийств, особенно если к ним причастны лица, обладающие властью или влиянием. Именно эти факторы способствуют тому, что значительное количество убийств остается латентными и не фиксируется в уголовной статистике, что делает сложным оценку реального уровня преступности. Касаемо статистики, на данный момент в портале qamqog.gov.kz 2068 человек находятся в розыске без вести пропавших. Существует большая вероятность того, что большинство без вести пропавших людей являются жертвами сокрытия убийства, ведь очень часто в новостных заголовках встречаются случаи нахождения жертв уже мертвыми. К примеру: «В Атырау найдена мертвой 23-летняя жительница города, которая вышла 18 октября в 22:00 из дома и не вернулась. Девушку объявили в розыск, но найти ее живой не удалось, передает Tengrinews.kz со ссылкой на "Мой город". По данному случаю, согласно информации пресс-службы департамента полиции Атырауской области, задержаны два человека в возрасте 24 и 25 лет, которые подозреваются сразу по двум статьям - похищение человека и убийство» [4]. Или еще один случай «10 октября на окраине поселка Отеген батыра Илийского района с признаками насильственной смерти обнаружен труп 42-летнего мужчины, без вести пропавшего в Алматы днем ранее. По факту убийства полицией возбуждено уголовное дело. В ходе оперативно-разыскных мероприятий сотрудниками криминальной полиции в Карагандинской области по "горячим" следам установлен, задержан и водворен в ИВС 24-летний подозреваемый", - сообщили в пресс-службе департамента полиции Алматинской области» [4]. «в Костанайской области пропавшую 16-летнюю девушку нашли мертвой. По подозрению в убийстве был задержан 27-летний мужчина» [4].

Таких случаев очень много, что является основанием предполагать о высокой латентности данного преступления.

Далее изучим статью 100 УК РК «Убийство матерью новорожденного ребенка. Убийство матерью своего новорожденного ребенка как во время родов, так и в последующий период, совершенное в условиях психотравмирующей ситуации или в состоянии психического расстройства, не исключающего вменяемости» [3].

Для матерей, особенно молодых и незамужних, рождение ребенка вне брака или в сложной жизненной ситуации может вызывать страх перед общественным осуждением. В таких случаях женщина может решиться на сокрытие факта беременности и рождения, что приводит к латентности преступления. В следствии этого ребенок может быть не зарегистрирован, его рождение и последующая гибель остаются вне официального учета. Это затрудняет обнаружение и расследование преступления. В некоторых случаях женщины не обращаются в медицинские учреждения для наблюдения за беременностью, родов и послеродового ухода, что приводит к отсутствию официальной информации о рождении ребенка. Поскольку ребенок не регистрируется и не попадает в официальную статистику государства, матери совершившие преступление без свидетелей, а в некоторых случаях и со свидетелями, могут избежать раскрытия преступления и наказания за него. Нужно учитывать и состояние матери, послеродовая депрессия или психоз могут способствовать тому, что женщина неадекватно воспринимает окружающую реальность и свои действия. В результате такие преступления часто остаются латентными, особенно если у матери отсутствует поддержка, а ее поведение не привлекает внимания окружающих. Примером таких случаев так же могут служить новостные посты от Тенгри: «В региональном Управлении здравоохранения сообщили, что женщина 1992 года рождения скрывала свою беременность. По данным врачей, жительница села Обуховка не хотела, чтобы кто-то знал, что у нее родилась дочь.

Отмечается, что роды прошли без участия врачей. В больнице Тайыншинского района сообщили, что женщина на учете не состояла. От медиков беременность скрывала. Родила дома, но потом самочувствие сильно ухудшилось. Обратилась к сельскому фельдшеру, он доставил ее в больницу. Там и выяснилось, что она в послеродовом состоянии, но малыша с ней не было. Начали спрашивать: "Где ребенок?" Затем вызвали полицию. После этого нашли малыша мертвого за сараем", - сообщили в ведомстве» [4]. Или еще один пример: «Полицейские Караганды установили и задержали предполагаемую мать новорожденного младенца, который был найден 3 апреля в мусорном контейнере в Майкудуке. Ею оказалась 22-летняя жительница города» [4].

Далее исследуем статью 105 УК РК «Доведение до самоубийства, склонение к совершению самоубийства или содействие совершению самоубийства. Доведение лица до самоубийства или до покушения на самоубийство путем угроз, жестокого обращения или систематического унижения человеческого достоинства потерпевшего, а равно его склонение к совершению самоубийства либо содействие таковому» [3].

Доведение до самоубийства требует установления четкой причинно-следственной связи между действиями обвиняемого и решением жертвы покончить с собой. Определить и доказать, что именно чьи-то действия или слова стали прямой причиной самоубийства, сложно, особенно в случаях, когда жертва не оставляет предсмертной записки или других доказательств. У жертвы могут быть психологические проблемы, которые могли сделать ее более уязвимой к давлению или манипуляциям. Это усложняет квалификацию преступления, так как определить степень воздействия обвиняемого на психическое состояние жертвы часто бывает непросто. Проблемы психологического насилия и доведения до самоубийства могут игнорироваться как обществом, так и социальными службами. Люди, столкнувшиеся с давлением, могут не знать, куда обратиться за помощью, и не видеть реальной поддержки. Часто такие преступления совершаются среди военнослужащих «В пресс-службе военного института сообщили, что 12 сентября на территории инженерного городка института было найдено тело военнослужащего по контракту 1980 года рождения без признаков жизни» [4].

На примере зарубежных стран можно разработать рекомендации по борьбе и выявлению латентных преступлений. В некоторых странах, таких как США и Великобритания, активно используются открытые базы данных о преступлениях и анализируются случаи насильственных преступлений. Это помогает не только улучшить отчетность, но и привлекать внимание общественности к скрытым случаям насилия. В Австралии и Канаде проводятся тренинги для полиции и медработников по раннему выявлению признаков насилия. Профессионалы обучаются выявлять симптомы уязвимости и агрессии даже в тех случаях, когда жертвы боятся обращаться за помощью. В Канаде и Великобритании проводятся масштабные кампании, направленные на информирование общественности о том, как важно сообщать о насилии. Это создает доверие между населением и органами правопорядка, что способствует снижению латентности преступлений.

Таким образом, складываются следующие способы снижения латентности данной категории преступлений:

- создание кампаний, направленных на информирование общества о таких преступлениях и подчеркивание важности сообщать о подозрительных ситуациях. Это особенно важно для таких латентных случаев, как убийства матерями новорожденных детей, где причинами могут быть социальная изоляция и страх осуждения;
- подключение неправительственных организаций, социальных служб и медицинских учреждений для наблюдения за уязвимыми группами и раннего выявления проблем;
- программы для молодых людей, сталкивающихся с травлей, насилием или иными трудностями, которые могут привести к суициду;
- усиление ответственности за сокрытие преступлений и невыполнение обязанностей по их выявлению. Строгий контроль за правоохранительными органами и медицинскими учреждениями, которые обязаны сообщать о случаях насилия и признаках возможного преступления;
- обучение распознаванию признаков насилия и угроз, например, для учителей – признаков буллинга и стресса у подростков, для медиков – физического и психологического состояния матерей после родов;
- создание горячих линий и онлайн-сервисов для анонимного сообщения о случаях насилия или угрозах, что позволяет повысить выявляемость таких преступлений, как доведение до самоубийства;
- развитие и внедрение современных технологий, таких как системы видеонаблюдения, распознавания лиц, цифровые следы, а также использование искусственного интеллекта для анализа данных и предсказания мест возможных преступлений.

Латентность убийств часто обусловлена множеством факторов, включая недостаточную осведомленность общества, неэффективность расследований и недостаток ресурсов у правоохранительных органов. Скрытые преступления могут оставаться незамеченными из-за отсутствия очевидных улик, воздействия на свидетелей или давления со стороны преступников. Тем не менее, с учетом современных технологий, совершенствования судебно-экспертной базы и улучшения взаимодействия между различными органами власти и обществом, есть реальные перспективы для сокращения латентности убийств. Важно развивать системы раннего предупреждения, усиливать общественное участие в расследованиях и повышать качество и доступность правосудия. Только комплексный подход, включающий превентивные меры, поддержку пострадавших и системную работу правоохранительных органов, может существенно уменьшить скрытность таких тяжких преступлений и обеспечить более высокий уровень защиты граждан и справедливости.

Тема латентности преступлений против жизни должна изучаться как криминологией, так и криминалистикой. Криминология исследует причины и последствия скрытых преступлений, а криминалистика разрабатывает практические методы их выявления и расследования. Эта тема должна быть частью криминалистики, так как она затрагивает вопросы выявления и расследования наиболее тяжких преступлений, которые подрывают основы общественной безопасности. Изучение латентности помогает понимать масштабы скрытых угроз, совершенствовать методы их раскрытия и предотвращать повторные преступления, укрепляя доверие общества к правопорядку.

Таким образом, снижение скрытых убийств невозможно без комплексной реформы правоохранительной системы, улучшения координации между различными государственными и частными структурами, а также повышения доверия общества к органам правопорядка. Работая в этом направлении, можно значительно уменьшить количество нераскрытых преступлений, повысив тем самым уровень безопасности и справедливости в обществе.

Список литературы:

1. Википедия: <https://ru.wikipedia.org/wiki>
2. Словарь иностранных слов / редкол. И.В. Лехина [и др.]; под. ред. И.В. Лехина, Ф.Н. Петрова. – М., 1954. – С. 393.
3. Уголовный кодекс Республики Казахстан от 3 июля 2014 года № 226-V (с изменениями и дополнениями по состоянию на 09.09.2024 г.)
4. Tengrinews: <https://tengrinews.kz>

УДК 342.41

ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В УСЛОВИЯХ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ВНЕШНЕГО МИРА

Маратова А., студентка 3 курса специальности 6В04211 «Уголовное право и процесс»

Таразского университета имени М.Х. Дулати, maratova_adel@list.ru

Бауберикова А.Б., старший преподаватель, магистр права кафедры «Уголовное право и процесс»,

bauberikovaazhan@gmail.com

Аннотация: Работа посвящена правовому регулированию цифровых технологий в условиях глобализации и технологического усовершенствования. Рассматриваются ключевые проблемы, связанные с защитой данных, кибербезопасностью, регулированием майнинга и других видов кибердеятельности. Особое внимание уделено необходимости адаптации Казахстанского законодательства к международным стандартам и лучшим мировым практикам. Подчеркивается важность создания эффективных правовых механизмов для обеспечения безопасности и правовой силы цифровых документов.

Ключевые слова: правовое регулирование, защита данных, цифровые документы, майнинг, блокчейн, правовая система, кибербезопасность.

Современный мир находится в процессе стремительного цифрового преобразования, что значительно влияет на все сферы общественной жизни. Казахстан, как и многие другие страны, сталкивается с необходимостью адаптации существующего правового регулирования к реалиям цифрового общества. Введение новых технологий, таких как блокчейн, искусственный интеллект и большие данные, требует комплексного подхода в правовом регулировании для защиты прав

граждан и обеспечения устойчивого развития государства. Актуальность исследования обусловлена необходимостью разработки и совершенствования правовых механизмов, отвечающих новым вызовам цифровой эпохи. В условиях активного внедрения цифровых технологий, появление новых видов угроз, связанных с кибербезопасностью, защитой данных и соблюдением прав граждан, становится значимой задачей для законодательных органов. Отсутствие четкого правового регулирования может привести к нарушению прав граждан, экономическим рискам и неэффективности управления в различных секторах. Следовательно, разработка и внедрение правовых норм для регулирования цифровых технологий актуально для обеспечения стабильности и безопасности в условиях быстро изменяющейся внешней среды. Основным актом, закрепляющей и регулирующей основные права граждан на свободу и защиту личных данных, является Конституция Республики Казахстан, которая, согласно статье 18 гласит: «Каждый имеет право на неприкосновенность частной жизни, личную и семейную тайну, защиту своей чести и достоинства. Каждый имеет право на тайну личных вкладов и сбережений, переписки, телефонных переговоров, почтовых, телеграфных и иных сообщений. Ограничения этого права допускаются только в случаях и в порядке, прямо установленных законом» [1]. Так же не менее важным законом, регулирующим эту сферу, является Закон РК «О персональных данных и их защите», в которой написано, что Целью настоящего Закона является обеспечение защиты прав и свобод человека и гражданина при сборе и обработке его персональных данных» [2].

Основные проблемы правового регулирования цифровых технологий включают такие аспекты, как:

1. Отсутствие единого и четкого законодательства, регулирующего использование цифровых технологий в Казахстане.
2. Сложности в регулировании новых цифровых феноменов, таких как блокчейн, криптовалюты и искусственный интеллект.
3. Проблемы защиты личных данных и соблюдение права на частную жизнь в условиях массовой цифровизации.

Исходя из данных проблем, выстраивается и цель данного исследования, а именно – проанализировать существующие правовые нормы и разработка рекомендаций по их совершенствованию. Для достижения данной цели, выдвигаются следующие задачи:

1. Проанализировать текущее состояние законодательства в области регулирования цифровых технологий в Казахстане.
2. Исследовать международный опыт правового регулирования цифровых технологий и выявить успешные практики, которые могут быть применены в условиях РК.
3. Определить основные проблемы и вызовы, с которыми сталкивается правовая система Казахстана в контексте цифровизации.
4. Подготовить рекомендации для государственных органов по адаптации законодательства к современным требованиям цифровой среды.

Законодательство в сфере регулирования цифровых технологий в данный момент претерпевает активное развитие, так как государство стремится адаптироваться в условиях совершенствования мира. Но несмотря на это правовая база в этой сфере сталкивается с рядом проблем по урегулированию цифровых технологий и вопросов, связанных с ними. Как ранее было упомянуто, главных нормативно-правовым актом, регулирующим конституционные права граждан на защиту личных данных и так далее. – является Конституция Республики Казахстан. Следующим нормативно-правовым актом является Закон «О персональных данных и их защите», который нацелен на регулирование сбора, обработки и защиты персональных данных граждан. Он направлен на защиту права на неприкосновенность частной жизни и конфиденциальность персональной информации. Несмотря на то, что закон стал значительным шагом в обеспечении защиты данных в Казахстане, на практике выявляется ряд недостатков и проблемных моментов, требующих улучшений. Закон не предоставляет четких технических требований или стандартов, обязательных для исполнения организациями. Это приводит к разнообразным подходам в обеспечении безопасности данных, что усложняет контроль за их защитой и снижает общий уровень безопасности персональных данных. Так же отсутствует норма, обязывающая организации уведомлять пользователей или регулирующие органы об утечках или компрометации персональных данных. Это создает ситуацию, в которой компании могут скрывать инциденты, что увеличивает риск неправомерного использования персональных данных и затрудняет оценку масштабов угроз. Отсутствие эффективной системы контроля и наложения санкций за нарушения затрудняет соблюдение требований закона, и случаи утечек данных остаются безнаказанными. Так же в недостатки можно отнести отсутствие полноценного регулирования обработки биометрических данных. Биометрические данные требуют особой защиты, так как относятся к чувствительной категории персональных данных. Однако в законе Казахстана недостаточно конкретных норм,

регулирующих порядок их сбора и обработки. Это оставляет биометрические данные, такие как отпечатки пальцев или изображения лица, подверженными рискам неправомерного использования. Изучив данные недостатки, можно разработать следующие рекомендации:

- внедрить технические стандарты и требования к обеспечению безопасности данных, унифицирующие подходы организаций к защите информации;
- ввести обязательное уведомление об утечках данных, чтобы повышать уровень прозрачности и доверия;
- усилить контроль и мониторинг за соблюдением закона, а также пересмотреть санкции, чтобы повысить их сдерживающую силу.

Еще одним законом, регулирующим данную сферу – Закон РК «Об информатизации», целью которого является: «Целями государственного регулирования общественных отношений в сфере информатизации являются формирование и обеспечение развития информационно-коммуникационной инфраструктуры, создание условий для развития внутри-страновой ценности в производстве товаров, работ и услуг в отрасли информационно-коммуникационных технологий для информационного обеспечения социального и экономического развития и конкурентоспособности Республики Казахстан» [3]. Закон обеспечивает основу для развития информационных систем и цифровых технологий в стране, что способствует переходу Казахстана к цифровой экономике. Так же помогает внедрять цифровые государственные услуги, что упрощает взаимодействие граждан и бизнеса с государственными органами, делая доступ к услугам удобнее и быстрее. Он охватывает вопросы защиты информации и безопасности государственных информационных систем, что важно для защиты данных граждан и национальной безопасности. Закон поддерживает развитие электронного правительства, упрощая доступ к информации и сервисам для граждан и снижая бюрократию. Вместе с положительными аспектами имеются и недостатки. Закон не обязывает организации хранить определенные виды данных на территории Казахстана, что может представлять риск для национальной безопасности и конфиденциальности. Международная практика показывает, что во многих странах приняты правила хранения данных на национальной территории, что минимизирует риски утечек и несанкционированного доступа к данным. Чаше всего при упоминании цифровых технологий встречаются новые термины, как «блокчейн», «майнинг», «крипто-валюта». Для начала кратко опишем что означают эти термины. «Блокчейн (англ. blockchain [1], изначально block chain [2] – цепь из блоков) – выстроенная по определённым правилам непрерывная последовательная цепочка блоков (связный список), содержащих какую-либо информацию» [4]. Блокчейн децентрализован, то есть он не контролируется одним центральным органом, что затрудняет установление и соблюдение правовых норм. Определение правовой ответственности участников блокчейна усложнено, так как их личности зачастую остаются анонимными. «Криптовалюта – разновидность цифровой валюты, учёт внутренних расчётных единиц которой обеспечивает децентрализованная платёжная система (нет внутреннего или внешнего администратора или какого-либо его аналога) [1][2], работающая в полностью автоматическом режиме» [4]. Криптовалюты не имеют физического аналога и не контролируются государствами или банками, что вызывает сложности с их налогообложением и регулированием. Из-за анонимности транзакций криптовалюты могут использоваться для незаконных операций, таких как отмывание денег или финансирование терроризма. «Майнинг, также добыча (от англ. mining – добыча полезных ископаемых) – деятельность по созданию новых структур (обычно речь идёт о новых блоках в блокчейне) для обеспечения функционирования криптовалютных платформ» [4]. Майнинг требует больших объемов электроэнергии, что может наносить ущерб экологии и перегружать энергетическую инфраструктуру, особенно в странах с дешевым электричеством. Сложность правового регулирования этих феноменов заключается в нескольких аспектах:

- все три технологии обеспечивают высокий уровень анонимности и не зависят от центральных органов, что затрудняет контроль;
- они не привязаны к конкретной стране, и это требует международного сотрудничества для создания эффективных законов;
- эти технологии развиваются быстрее, чем адаптируется законодательство, поэтому новые формы блокчейна и криптовалют могут ускользать от правового контроля.

Эти проблемы распространены и в нашей стране. Актуальным нормативно-правовым актом, регулирующим данные вопросы, является Закон РК «О цифровых активах в Республике Казахстан». «Целью государственного регулирования в сфере цифровых активов является развитие деятельности по выпуску и обороту цифровых активов, цифровому майнингу в Республике Казахстан для экономического развития и конкурентоспособности Республики Казахстан» [5]. Признание цифровых активов на законодательном уровне дает компаниям и частным лицам правовую основу для ведения деятельности, связанной с криптовалютами и цифровыми активами, и помогает избежать серых зон. Закон так же позволяет государству получать доходы от

налогообложения компаний и лиц, занятых в сфере цифровых активов, в частности от майнинга, что может способствовать наполнению бюджета. Четкие правовые нормы для цифровых активов могут способствовать притоку зарубежных инвесторов, поскольку наличие регуляторных гарантий делает рынок Казахстана более предсказуемым и прозрачным.

Международный опыт правового регулирования цифровых технологий имеет разнообразные примеры, которые могут быть полезны для Казахстана при создании или совершенствовании своей правовой базы в данной сфере. Заимствование некоторых практик зарубежных стран и их возможное усовершенствование откроет для Казахстана новые возможности правового регулирования цифровых технологий. Европейский Союз является лидером в области защиты данных и приватности. «Генеральный регламент о защите персональных данных (англ. General Data Protection Regulation, GDPR; Постановление 2016/679) — постановление Европейского союза, с помощью которого Европейский парламент, Совет Европейского союза и Европейская комиссия усиливают и унифицируют защиту персональных данных всех лиц в Европейском союзе (ЕС)» [4]. Общий регламент по защите данных (GDPR) стал примером для многих стран. Он регулирует обработку персональных данных и устанавливает строгие требования к компаниям, работающим с данными граждан ЕС. В Казахстане существует закон о защите персональных данных, но его можно доработать с учетом опыта GDPR, что улучшит защиту личной информации граждан и повысит доверие к цифровым сервисам.

В США был принят Закон о защите авторских прав в цифровую эпоху (DMCA), который стал важным инструментом регулирования в сфере интернета и цифрового контента. Он регулирует вопросы авторских прав в интернете, включая ответственность платформ за размещение материалов, нарушающих авторские права, и предоставляет механизмы для защиты прав владельцев контента. «Закон об авторском праве цифрового тысячелетия (DMCA) - это закон США об авторском праве 1998 года, который реализует два договора Всемирной организации интеллектуальной собственности (ВОИС) 1996 года. Он вводит уголовную ответственность за производство и распространение технологий, устройств или услуг, предназначенных для обхода мер, контролирующих доступ к защищенным авторским правом произведениям (широко известным как управление цифровыми правами или DRM)» [4]. Казахстан может использовать опыт США в области защиты интеллектуальной собственности и создать механизм, который бы эффективно реагировал на нарушения авторских прав в интернете, что важно для стимулирования инноваций и защиты отечественных производителей контента.

Делая вывод из всего выше указанного, можно прийти к заключению о том, что правовое регулирование цифровых документов в условиях современного технологического прогресса требует динамичного подхода и постоянного обновления законодательства. В условиях совершенствования внешнего мира и глобализации важно не только адаптировать национальные правовые системы, но и активно участвовать в создании международных стандартов и механизмов для работы с цифровыми документами. Казахстан, как страна, активно развивающая цифровую экономику, имеет потенциал для внедрения лучших мировых практик в области регулирования цифровых технологий, что повысит эффективность функционирования государственного аппарата, улучшит бизнес-среду и укрепит доверие граждан к цифровым сервисам.

Список литературы:

1. Конституция Республики Казахстан (принята на республиканском референдуме 30 августа 1995 года) (с изменениями и дополнениями по состоянию на 19.09.2022 г.)
2. Закон Республики Казахстан от 21 мая 2013 года № 94-V «О персональных данных и их защите» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 20.08.2024 г.)
3. Закон Республики Казахстан от 24 ноября 2015 года № 418-V «Об информатизации» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 20.08.2024 г.)
4. Википедия: <https://ru.wikipedia.org/wiki>
5. Закон Республики Казахстан от 6 февраля 2023 года № 193-VII «О цифровых активах в Республике Казахстан» (с изменениями и дополнениями от 05.09.2024 г.)

ЛАТЕНТНОСТЬ КИБЕР ПРЕСТУПНОСТИ И ПУТИ ЕЁ ИСКОРЕНЕНИЯ

Шапко Д., студент 3 курса специальности 6В04211 «Уголовное право и процесс»,
Таразский университет имени М.Х. Дулати, shapko.daniil05@gmail.com
Абдраманова Н.К., магистр юридических наук, старший преподаватель
кафедры «Уголовное право и процесс», nk.abdramanova@dulaty.kz

Аннотация: В данной статье были исследованы причины возникновения латентности к уголовным правонарушениям в сфере интернет пространства, также, была приведена статистика и мнения авторов. Были также предоставлены возможные пути решения посредством правового регулирования и государственного воздействия на систему.

Ключевые слова: кибер преступность, интернет пространство, латентность, государственный контроль, технологии, правовое регулирование.

Ввиду резкого и непрерывного темпа развития интернет технологий, особой острой является проблема правового регулирования данного направления, ключевую роль в этом будет играть роль государства и вклад каждого человека и гражданина.

В основу исследования были взяты статистические данные с Центра правовой статистики и специального учёта при Генеральной прокуратуре Республики Казахстан (далее - ЦПСИ), таким образом, обращая внимание на статические отчёты за весь 2023 год и до октября 2024 года, складывается следующая статистика: "130 уголовных правонарушений за 2023 год и 165 уголовных правонарушений до октября 2024 года" [1], данная статистка охватывается за главу 7 Уголовного кодекса Республики Казахстан (далее - УК РК), то есть, уголовные правонарушения в сфере информатизации и связи.

При этом, полагается, что именно данная глава способствует регулированию кибер преступности в нашей стране, конечно, за исключением иных специальных норм и квалифицирующих признаков в составе другой статьи Особенной части УК РК.

Основной проблематикой, которая наблюдается в названной главе УК РК, неприменение норм, которые происходят в нашей стране.

К примеру, статистический отчёт ЦПСИ показывает то, что по статьям 209 и 212 УК РК за двухгодичный период - не было зарегистрировано ни одного уголовного правонарушения, однако, стоит упомянуть диспозиции статьи, для того, чтобы более корректно отобразить их основания для декриминализации либо изменения.

Таким образом, статья 209 УК РК: «Принуждение к передаче охраняемой законом информации, хранящейся на электронном носителе, содержащейся в информационной системе или передаваемой по сетям телекоммуникаций, под угрозой применения насилия либо уничтожения или повреждения имущества, а равно под угрозой распространения сведений, позорящих потерпевшего или его близких, либо иных сведений, оглашение которых может причинить существенный вред интересам потерпевшего или его близких» [2], если провести аналогию, то объективная сторона статьи дублирует объективную сторону уголовного правонарушения по статье 194 - вымогательство. То есть, если анализировать данные статьи, то мы придём к выводу о том, что одна (статья 194) заменяет другую (статью 209), поскольку, несмотря на санкции статей, где 194 статья УК РК является более тяжкой, нежели статья 209 УК РК, то фактически, применение статьи 209 УК РК становится неравнозначным.

В правоприменительной практике, под статью 194 УК РК, так же подпадают и случаи, когда вымогательство происходит через интернет ресурсы, что буквально является игнорированием статьи 209 УК РК.

В Нормативном постановлении Верховного Суда Республики Казахстан «О судебной практике по делам о вымогательстве» [3], ни единого упоминания о статье 209 УК РК, которая по сути является тождественной статье 194 УК РК, толкуемой в Постановлении, а также, нет упоминаний по практике о вымогательстве в сфере интернет пространства, что также говорит об игнорировании этого проблемного аспекта права.

В подтверждение случаев вымогательства в интернете обратимся к новостным источникам, так, на новостном сайте «prosud.kz» была опубликована статья «Куда обратиться, столкнувшись с вымогательством в интернете» [4], упоминается ситуация: «Казахстанец столкнулся с мошенниками, которые грозятся опубликовать его личные данные в интернете в случае, если он не выплатит определенную сумму» [4], даже юристы, консультирующие в этом вопросе создают ошибку квалификации, то есть, буквально пишут о том, что данный «Состав преступления, предусмотренного ст. 194 УК РК (вымогательство) подразумевает требование передачи чужого

имущества под угрозой распространения сведений, порочащих потерпевшего, либо иных сведений, оглашение которых может причинить существенный вред интересам потерпевшего» [4], вновь игнорируя положения статьи 209 УК РК.

Проведённое исследование в области применения норм, изложенных в главе 7 УК РК, создаёт впечатление о том, что глава неполноценна, сделана на «скорую руку» и не имеет логической структуры в соответствии с иными статьями Особенной части УК РК, так, в качестве рекомендации по улучшению законодательства будет предложено следующее, выделить природу статьи 209 УК РК в качестве квалифицирующего признака статьи 194 УК РК, таким образом, в части второй статьи 194 УК РК внести изменения: «4) посредством использования сетей телекоммуникаций, в том числе сети Интернет».

Что касается еще одной игнорируемой нормой Особенной части УК РК, то статья 212 УК РК предусматривает следующее: «Заведомо противоправное оказание услуг по предоставлению аппаратно-программных комплексов, функционирующих в открытой информационно-коммуникационной сети, для размещения интернет-ресурсов, преследующих противоправные цели» [2], то есть, для того, чтобы использовать данную статью, следует понимать несколько понятий, а именно, что подразумевается под аппаратно-программным комплексом и открытой информационно-коммуникационной сетью, так, следует обратиться к Правилам выдачи заключений о соответствии аппаратно-программного комплекса техническим требованиям для включения в государственный реестр контрольно-кассовых машин (далее - Правила), в подпункте 2) пункта 2 положения 1 Правил, указывается что: «аппаратно-программный комплекс (далее – АПК) – совокупность программного обеспечения и технических средств, совместно применяемых для решения задач определенного типа» [5].

Что касается информационно-коммуникационной сети, то конкретного определения нет, однако, если обратиться к Закону Республики Казахстан (далее - ЗРК) «О информатизации», то согласно подпункту 23) статьи 1 этого ЗРК, «информационно-коммуникационная инфраструктура – совокупность объектов информационно-коммуникационной инфраструктуры, предназначенных для обеспечения функционирования технологической среды в целях формирования электронных информационных ресурсов и предоставления доступа к ним» [6], то есть, что и подходит под определение искомого термина в УК РК, поскольку понятие «сеть» и «инфраструктура» тождественны.

Проанализировав состав исследуемой статьи 212 УК РК, можно прийти к выводу о том, что присутствует двойной объект, поскольку, объектом будет нарушение информационной безопасности и тот объект, на который посягает противоправная цель. Объективная сторона выражается в диспозиции статьи, субъективная сторона характеризуется умыслом, при этом, субъект – специальный, поскольку, обладание аппаратно-программным комплексом, функционирующим в открытой информационно-коммуникационной сети, предоставление такого комплекса – обязательный признак правонарушения, то есть, субъект должен обладать таким комплексом.

Так, следует сделать вывод о том, что статья является неактуальной, поскольку, фактическое обладание информационно-коммуникационной сетью осуществляется государством, либо, через квазигосударственные секторы - регулируется государством, так, в правоприменительной практике, наибольшая вероятность того, что субъект, подпадающий под действия статьи 212 УК РК, будет привлекаться по специальным нормам, описанным в главе 15, то есть: «Коррупционные и иные уголовные правонарушения против интересов государственной службы и государственного управления» [2]. При этом, ошибочно, не будет квалификация деяний по совокупности статей главы 15 и статьи 212 УК РК, поскольку норма игнорируется юридическим сообществом.

В связи с вышеизложенным, предложением к устранению проблемного аспекта уголовного законодательства будет декриминализация статьи в Кодекс Республики Казахстан об административных правонарушениях, поскольку, общественно-опасный критерий статьи более неактуален. Основанием для криминализации будет – утрата общественной опасности, неактуальность использования нормы, незначительный размер санкции статьи, отсутствие необходимости квалифицировать по данной статье преступление, которое не вызвало материального ущерба или вреда, то есть, для квалификации статьи нет необходимости учитывать наступившие последствия вследствие нанесения вреда противоправными действиями.

Еще одним проблемным аспектом является безразличие граждан к совершаемым кибер преступлениям, точнее, невозможность их осмысления. То есть, для того, чтобы граждане могли как-либо бороться с кибер преступностью необходимо повышение уровня технологий государства, внедрение их в общественную среду, использование их в образовании, подготовка кадров, которые способны будут взаимодействовать с новейшими технологиями. Помимо названного,

Считается особо важным производство мониторинга за интернет пространством во избежание нарушения кибер безопасности потерпевшего лица, будь то государство, юридическое или

физическое лицо, поскольку, ущерб, наступающий вследствие такого правонарушения зачастую - необратим и приумножается в геометрической прогрессии, к примеру, утечка государственных секретов Республики Казахстан в интернет пространстве - несёт за собой не только материальный ущерб государству, но и угрозу национальной безопасности страны, поскольку секреты, посредством телекоммуникационных сетей способны в мгновение ока, в неоднократном количестве (поскольку происходит копирование данных) передаваться иным лицам, заинтересованным в нарушении целостности Республики Казахстан.

Возвращаясь вновь к статистическим отчётам, доказательством отсутствия мониторинга в сфере кибер пространства будет отсутствие какого-либо критерия или категории в отчёте, отвечающей за совершение уголовных правонарушений с помощью интернет ресурсов, коммуникации и сетей связи, то есть, если провести аналогию и сравнение, наблюдается, что в статистическом отчёте есть пункты, конкретно выделяющие следующие критерии: в отношении несовершеннолетних, в отношении женщин и так далее, то есть, как предложение к развитию мониторинга кибер пространства в стране, следует вести учёт и тех правонарушений, которые совершаются с использованием интернета, сетей связи и прочие аналогичные признаки, что будет значительно упрощать структурирование и анализ информации об уголовных правонарушениях, с использованием интернета или в интернет пространстве.

Всё вышеисследованное может привести к заключению о том, что латентность кибер преступности - следствие неполноты законодательства, государственного контроля и безразличного отношения граждан к своему гражданскому долгу. Важно понимать, что всему необходимо время и для минимизации уголовных правонарушений следует способствовать каждому законопослушному гражданину.

Список литературы:

1. Ведомственный сайт комитета правовой статистики и специального учёта при Генеральной прокуратуре: <https://qamqor.gov.kz/crimestat/statistics>
2. Уголовный кодекс Республики Казахстан от 03.07.2014 года с изменениями и дополнениями на 03.10.2024г. с информационного ресурса: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000226>
3. Нормативное постановление Верховного Суда Республики Казахстан от 23 июня 2006 года № 6 «О судебной практике по делам о взыскательстве» с изменениями и дополнениями на 11.12.2020 год на информационном ресурсе: https://adilet.zan.kz/rus/docs/P06000006S_
4. Новостной сайт, информационный ресурс: <https://prosud.kz/news/kuda-obratitsya-pri-rasprostraneni-lozhnoj-informacii-s-vymogatelstvom-v-internete/>
5. Приказ и.о. Министра по инвестициям и развитию Республики Казахстан от 28 января 2016 года № 117. Зарегистрирован в Министерстве юстиции Республики Казахстан 25 февраля 2016 года № 13253 «Об утверждении Правил выдачи заключений о соответствии аппаратно-программного комплекса техническим требованиям для включения в государственный реестр контрольно-кассовых машин» на информационном ресурсе: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Y1600013253>
6. Закон Республики Казахстан от 24 ноября 2015 года № 418-V ЗРК «Об информатизации» на информационном ресурсе: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1500000418>

УДК 343.3/.7

ОСОБЕННОСТИ УГОЛОВНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ ЗА НЕЗАКОННУЮ ОХОТУ

Шапко Д., студент 3 курса специальности 6В04211 «Уголовное право и процесс»

Таразский университет имени М.Х. Дулати, shapko.daniil05@gmail.com

Бауберикова А.Б., старший преподаватель, магистр права кафедры «Уголовное право и процесс», bauberikovaaizhan@gmail.com

Аннотация: В данной статье определена ответственность за незаконную охоту в Республике Казахстан, проанализированы различные аспекты и влияние факторов, на причину возникновения незаконной охоты, приведена статистика и мнение практикующих юристов-учёных.

Ключевые слова: незаконная охота, уголовное правонарушение, латентность, право, наказание, ответственность.

Сохранность природных благ, ресурсов и флоры-фауны, наивысшая ценность для каждого человека, поскольку, их качество и безопасность напрямую зависит от нашего существования.

Об актуальности проблем, возникающих на почве незаконной охоты можно судить по неутешительной статистике по всему Казахстану, таким образом, "Так, в 2021 году, по статье 337 УК РК, совершено 103 уголовных правонарушений, против 7102 фактов нарушения правил охоты. В 2020 году - 160 уголовных правонарушений, 7249 фактов административных. В 2019 году – 117 уголовных правонарушений, 5965 фактов административных. В 2018 году – 134 уголовных правонарушений и 6019 административных по фактам нарушения правил охоты" [1]. Такая статистика была предоставлена исследователем по запросу в центр правовой статистики и специального учёта при Генеральной прокуратуре Республики Казахстан. Следует отметить то, что касается уголовной ответственности за незаконную охоту, то статистика показывает крайне наименьший процент, в сравнении с административными правонарушениями, но что примечательно, каждый из административных правонарушителей - в потенциале - преступник, поскольку, различия между статьями 337 Уголовного кодекса Республики Казахстан и 382 Кодекса Республики Казахстан об административных правонарушениях - в размере ущерба, нанесённого незаконным деянием.

Отсюда, следует обратить внимание и на то, что существует понятие латентности к данному виду экологических преступлений, поскольку, это обостряется рядом социальных и экономических факторов, которые приводят к латентности или даже, к соучастию в незаконной охоте. К примеру, незаконной охотой считается не только применение специальных средств, запрещённых для охоты (часть 1 статьи), но и совершение их в соучастии (части 2-3 статьи), либо вовсе, на особо охраняемой территории, редкого вида животного и т.д. (часть 4 статьи).

Что касается 2023-2024 г., в Центре правовой статистики и специального учета при Генеральной прокуратуре Республики Казахстан был составлен Отчет №1-М «О зарегистрированных уголовных правонарушениях» [2], (2023 год) и Отчет №1-М «О зарегистрированных уголовных правонарушениях» [2], до октября месяца 2024 года. В приведённых отчетах, по статьям, связанным с незаконной охотой - 334-339 УК РК, за 2023 год - 452 случая и за 2024 год (до октября) - 420 случаев.

Анализируя официальную и зарегистрированную статистику, можно прийти к выводу о том, что число преступлений, связанных с незаконной охотой, так или иначе, имеет место быть, оно, к сожалению, стабильное и принимаемые за эти года меры профилактики правонарушений - оказались недостаточны.

Обращаясь вновь к статистике, "заметно снижение регистрации уголовных правонарушений, вопреки публикациям в СМИ о продолжающихся незаконных действиях браконьеров. Снижение регистрации может быть результатом некачественной работы по выявлению уголовных правонарушений рассматриваемого вида. Многими авторами отмечается высокая латентность данных уголовных правонарушений" [1]. Действительно, если обратить внимание на публикации в СМИ, либо на официальные сайты государственных органов, можно отметить то, что большая доля правонарушений приходит на зимний, весенний периоды года, зачастую, субъектами такого преступления старятся уже действующие охотники, осуществляющие свою деятельность на основе лицензии.

Сознательно, они допускают наступление правовых последствий, однако, допускают юридическую ошибку, поскольку, обращаясь к Кодексу Республики Казахстан об административных правонарушениях, одним из видов наказаний является лишение специального права (статья 46), в том числе, права охоты, однако, в части 5 этой статьи указывается, что "Лишение права охоты, рыболовства, хранения и ношения охотничьего оружия, боевых припасов к нему и рыболовных снастей не может применяться к лицам, для которых охота (рыболовство) является основным законным источником существования, за исключением систематического нарушения порядка пользования этим правом" [3], то есть, охотники злоупотребляют этим правом и сознательно допускают наступление последствий, уже предусматривающих уголовную ответственность, то есть, увеличивают размер ущерба, за счёт своей "безнаказанности".

При этом, в уголовном законодательстве, в главе "наказание" предусматривается понятие "Лишение права занимать определенную должность или заниматься определенной деятельностью" [4], в числе которых, в части 2 статьи 50 Уголовного кодекса Республики Казахстан, описываются конкретные категории преступлений и соответствующее лишение права, связанного со сферой деятельности, в которой было совершено преступление, при этом, в этом перечне не отражаются экологические преступления и соответственно не указывается лишение права заниматься охотой и тому подобное, однако, уже в части 3 статьи 50 Уголовного кодекса Республики Казахстан, отмечается, что названный в части второй перечень не является исчерпывающим и что "Лишение права занимать определенные должности или заниматься определенной деятельностью может быть

назначено и в случаях, когда оно не предусмотрено соответствующей статьей Особенной части Уголовного кодекса Республики Казахстан в качестве дополнительного наказания за соответствующее уголовное правонарушение, если с учетом характера и степени общественной опасности совершенного деяния и личности виновного суд признает невозможным сохранение за ним права занимать определенные должности или заниматься определенной деятельностью" [4]. Что говорит о том, что важно учитывать любые меры, применяемые к субъектам по статье 337 Уголовного кодекса Республики Казахстан, а также, как особенность уголовного законодательства, в сравнении с Кодексом Республики Казахстан об административных правонарушениях, не установлено законом возможность не применять в виде наказания лишение права на охоту и т.п., даже если оно является единственным источником существования.

Для того, чтобы определять ущерб, нанесённый незаконной охотой, были утверждены размеры возмещения вреда, помимо прочих животных, существует и примечание к данным размерам, то есть: «Животные, относящиеся к видам, занесенным в Красную книгу Республики Казахстан, а также виды на пользование которых введен запрет, кроме использования в научных целях: за каждое незаконно уничтоженное (разоренное) обитаемое гнездо, нору, логово и другие жилища животных ущерб взыскивается в размере десяти месячных расчетных показателей» [5], такие размеры возмещения вреда считаются обоснованными и созданы для однообразной практики установления ответственности за каждую особь. При этом, важно понимать, что помимо названных ущербов, подлежащих возмещению, будут налагаться и иные наказания, предусмотренные соответствующими частями статей Особенной части Уголовного кодекса Республики Казахстан.

Структура проблематики строится следующим образом: юридическая ошибка субъектов, криминогенная обстановка, высокая латентность преступлению, содействие государственных органов (отдельных должностных лиц) совершению незаконной охоты, попустительство, провокация преступления и прочие проявления прикосновения к уголовному правонарушению и коррупционного элемента.

Отсюда, следует выделить ряд решений, предположительно показывающие положительные паттерны в стремлении к решению проблем, возникающих на основе незаконной охоты. То есть, в первую очередь, ужесточение порядка выдачи лицензии охотника, особый контроль за деятельностью охотников и отдельных лиц, владеющих специальными средствами, или возможностями к охоте, повышение правовой осведомлённости лиц, занимающихся охотой о допустимости охоты в местах их проживания, об их правах и обязанностях, о соблюдении требований правил охоты, помимо этого, повышение квалификации сотрудников, искоренение преступных проявлений содействия незаконной охоты со стороны государственных служащих по средством, ведения особого контроля за деятельностью отдалённых и приближенных структурных подразделений соответствующих уполномоченных органов в сфере природопользования. Для борьбы с латентностью преступлению, а в частности, преступной латентностью, необходимо принять меры по воспитанию в каждом чувства единства с природой, чтобы каждый человек отождествлял природу как собственную семью и отважно защищал её, развивал нетерпимость к преступлениям против «своей семьи».

Так же, можно сказать, что важно обращать внимание на решение экологических проблем и устранение латентности к любым видам уголовных правонарушений, в том числе к экологическим уголовным правонарушениям.

Задачами государства в решении данных вопросов будут сохранность и развитие биоразнообразия флоры и фауны на территории Республики Казахстан, помимо этого, содействие устранению незаконной охоты и устранению неблагоприятных последствий - есть экономический интерес государства, поскольку, браконьерство буквально лишает государство доходов в этой сфере, то есть, за счёт законных охотничьих угодий.

Что касается глобального аспекта, на который может повлиять незаконная охота и которое государство в интересах устранить - обеспечение экологической устойчивости и опасность смены климата, то есть, большинство видов, подвергающихся охоте, тесно взаимосвязаны с экосистемой, и, как мы уже знаем, устранение одного элемента экосистемы, неизбежно может привести к полному изменению всей структуры экологии. Учитывая вышесказанное, в статье 2 Уголовного кодекса Республики Казахстан закреплено следующее: «Задачами Уголовного кодекса Республики Казахстан являются: защита прав, свобод и законных интересов человека и гражданина, собственности, прав и законных интересов организаций, общественного порядка и безопасности, окружающей среды, конституционного строя и территориальной целостности Республики Казахстан, охраняемых законом интересов общества и государства от общественно опасных посягательств, охрана мира и безопасности человечества, а также предупреждение уголовных правонарушений» [4], именно через эти задачи государство и налагает на себя обязанность по искоренению уголовных правонарушений, в том числе, против экологической безопасности

Для этого, реализуется уже часть 2 статьи 2 УК РК, то есть: «Для осуществления этих задач Уголовный кодекс Республики Казахстан устанавливает основания уголовной ответственности, определяет, какие опасные для личности, общества или государства деяния являются уголовными правонарушениями, то есть преступлениями или уголовными проступками, устанавливает наказания и иные меры уголовно-правового воздействия за их совершение» [4], соответственно, все те санкции, размеры ущерба, меры государственного воздействия и принуждения способствуют реализации этой нормы.

В заключении, важно понимать, что всему необходимо время и для минимизации уголовных правонарушений следует способствовать каждому законопослушному гражданину.

Список литературы:

1. Игликова С.Д., Некоторые особенности квалификации незаконной охоты как уголовно-наказуемого деяния с информационного ресурса: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=39803188
2. Ведомственный сайт комитета правовой статистики и специального учёта при Генеральной прокуратуре: <https://qamqor.gov.kz/crimestat/statistics>
3. Кодекс Республики Казахстан "Об административных правонарушениях" от 05.07.2014 года с изменениями и дополнениями на 01.10.2024 г. с информационного ресурса: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000235>
4. Уголовный кодекс Республики Казахстан от 03.07.2014 года с изменениями и дополнениями на 03.10.2024 г. с информационного ресурса: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000226>
5. Приказ и.о. Министра сельского хозяйства Республики Казахстан от 27 февраля 2015 года № 18-03/158. Зарегистрирован в Министерстве юстиции Республики Казахстан 30 апреля 2015 года № 10929 «Об утверждении размеров возмещения вреда, причиненного нарушением законодательства Республики Казахстан в области охраны, воспроизводства и использования животного мира» с информационного ресурса: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V1500010929>

УДК 343

ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ПРЕСТУПНОСТЬ И ЕЁ ВЛИЯНИЕ НА ЭКОНОМИЧЕСКУЮ БЕЗОПАСНОСТЬ ГОСУДАРСТВА: КРИМИНОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ И МЕРЫ ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ

Нареймова М., студентка 4 курса специальности 6В04211 «Уголовное право и процесс», Таразский университет имени М.Х. Дулати

Абдраманова Н.К., магистр юридических наук, старший преподаватель кафедры «Уголовное право и процесс», Таразский университет имени М.Х. Дулати, nk.abdramanova@dulaty.kz

Аннотация: Статья содержит обзор проблем, связанных с таким явлением, как экономические преступления и их влияние на экономическую безопасность. Рассматриваются криминологические аспекты для совершенствования законодательства, предусматривающего уголовную ответственность за экономические преступления, и предложения, которые будут способствовать повышению эффективности борьбы с экономическими преступлениями. Как следствие, будет укрепляться экономическая безопасность нашего государства.

Статья в том числе посвящена проблемам выявления и раскрытия экономических преступлений. Переход экономики страны к рыночным отношениям заставляет пересматривать прежние подходы в теории оперативно-розыскной деятельности по выявлению и раскрытию данных латентных преступлений.

Ключевые слова: экономические преступления, латентная преступность, экономическая безопасность, криминология, коррупция, теневая экономика, методы выявления, социальный контроль.

В современных условиях одним из главных факторов, угрожающих социально-экономической стабильности, является рост экономической преступности. Этот феномен сопровождается увеличением числа тяжких преступлений, организованной преступности и коррупции, что подрывает как экономическую, так и социальную безопасность государства [1].

Экономическая преступность в значительной степени характеризуется латентностью, что усложняет её выявление и расследование.

Отсутствие адекватного законодательного регулирования и низкая эффективность правоохранительных органов способствуют криминализации экономики. Согласно криминологическим исследованиям, фиксируется лишь 15-20% экономических преступлений, что серьёзно искажает реальные масштабы проблемы [2].

Особую опасность представляют преступления в сферах кредитно-финансовых отношений, внешнеэкономической деятельности и бизнеса. Их латентность способствует созданию "привлекательного" образа безнаказанности, что порождает новые криминогенные риски [3].

Одной из самых серьезных проблем, угрожающих проведению экономических реформ, является рост преступности в экономической сфере, особенно тяжких преступлений, организованной преступности и коррупции. Изменения в социально-экономической и политической ситуации в стране привели к криминализации многих областей жизни, включая экономику, и способствовали вовлечению в преступную деятельность все большего числа людей. Это, в свою очередь, привело к росту скрытых (латентных) преступлений в экономике и появлению новых факторов, способствующих этому процессу. Изучение латентной экономической преступности в условиях современной криминологической ситуации в Казахстане является очень актуальным. Экономическая преступность продолжает расти, что создает условия для её дальнейшего распространения, в том числе и для самовоспроизводства. В связи с этим увеличивается число нераскрытых преступлений в экономической сфере, поскольку законодательство и система правоприменения не готовы к этому вызову. Криминологические исследования показывают, что разрыв между реальным числом совершенных экономических преступлений и сведениями о них очень велик. Преступления чаще всего происходят в сферах, которые обеспечивают удовлетворение базовых потребностей населения, таких как торговля, бытовое обслуживание, транспорт, кредитно-финансовые отношения, строительство, внешнеэкономическая деятельность, а также в частном секторе хозяйствования.

Наличие латентной преступности в экономике ослабляет принцип неизбежности наказания за каждое преступление. Многие преступления остаются незамеченными уголовной юстицией, что свидетельствует о селективности механизма преследования. Это создает благоприятную почву для деятельности организованных преступных групп. Опросы практикующих специалистов показали, что большинство из них считают, что суды часто не исправляют недостатки предварительного следствия, а наоборот, возвращают дела на доследование, после чего большинство из них заканчиваются прекращением. Безнаказанность преступников приводит к «привыканию» общества к криминалу, снижению уровня законности и моральных стандартов, а также ослаблению нетерпимости к правонарушениям. В результате преступное поведение становится частью повседневной жизни, а преступники, не понесшие наказания, становятся примером для других.

Кроме того, экономическая преступность часто остается без должного внимания со стороны системы уголовного правосудия, что делает её более привлекательной для тех, кто ищет выгоду. Это создает порочный круг безнаказанности, который оказывает влияние на более широкие слои населения, увеличивая масштабы латентной преступности. Особенно это касается экономических преступлений и коррупции, которые наносят серьезный вред, создавая основу для организованной преступности.

Экономическая преступность, в частности в сфере финансовых и кредитных отношений, существенно тормозит экономическое развитие, сдерживает внешнеэкономические связи и препятствует привлечению иностранных инвестиций. Эксперты считают, что криминализация экономики становится очевидной и масштабной проблемой. Важно отметить, что эта проблема затрагивает не только правоохранительные органы, но и экономическую политику государства в целом. Эффективная борьба с латентной преступностью требует разработки научно обоснованных методов выявления скрытых преступлений, а также применения превентивных мер для предотвращения их распространения.

Преступления в сфере экономики есть еще один вид преступлений это обналичивание денежных средств и латентность экономической

преступности представляют собой взаимосвязанные явления, которые особенно актуальны в Республике Казахстан. Латентность подобных преступлений обусловлена сложностью их выявления и доказательства, а также высокими темпами развития теневого сектора экономики.

Обналичивание используется для сокрытия реальных финансовых операций, уклонения от налогов и легализации доходов, полученных преступным путем. В РК это может быть связано с использованием фиктивных компаний, подставных лиц и сложных схем финансовых транзакций. Низкий уровень выявляемости таких преступлений подрывает экономическую стабильность, снижает доверие к финансовой системе и затрудняет борьбу с коррупцией и организованной преступностью.

Изучение деятельности специализированных органов_ свидетельствует, что отсутствие достоверных сведений о латентной | преступности затрудняет в ряде случаев правильное решение многих практически значимых вопросов, связанных с повышением результативности борьбы с общеуголовной корыстной и экономической преступностью в целом и, в частности, - сокращением

Точкой отсчёта в изучении латентной преступности в сфере экономики были теоретические и практические наработки учёных-криминологов, посвятивших свои работы отдельным аспектам латентной преступности

Латентные преступления, остающиеся вне поля зрения правоохранительных органов, подрывают принципы неотвратимости наказания. Многие преступления совершаются профессиональными участниками экономической деятельности, что затрудняет их обнаружение. Причины латентности включают: недостаточную правовую регламентацию; коррупцию в государственных структурах; использование сложных схем маскировки преступной деятельности [4].

Экономическая преступность является одной из ключевых причин теневой экономики. Легальные структуры часто используются для сокрытия нелегальной деятельности, включая уклонение от налогов, отмывание денег и коррупционные схемы. Эти действия наносят ущерб экономике, замедляя её развитие и препятствуя привлечению инвестиций [5].

В связи с переходом к рыночной экономике появились новые виды преступлений, связанных непосредственно с деятельностью, - осуществляемой в данной сфере. С начала прошлого века и до настоящего времени в науке не утихают споры относительно определения категории данных преступлений. Ряд ученых считают их хозяйственными, некоторые - корпоративными, другие - экономическими.

Существующая законодательная база и правоохранительные механизмы зачастую неэффективны в борьбе с экономическими преступлениями.

Судебные и следственные органы нередко возвращают дела на доработку, что приводит к их закрытию. Это снижает доверие общества к правовой системе и усиливает чувство безнаказанности» [6].

Направления совершенствования борьбы с экономической преступностью:

1. Усиление законодательной базы

Необходим пересмотр уголовного законодательства с учётом современных экономических реалий. Важно ужесточить наказания за экономические преступления, особенно за коррупцию и злоупотребления в кредитно-финансовой сфере.

2. Повышение эффективности правоохранительных органов

Требуется внедрение новых методов оперативно-розыскной деятельности, включая анализ больших данных, финансовый мониторинг и использование технологий искусственного интеллекта для выявления скрытых схем [7].

3. Социальный контроль и профилактика

«Развитие правовой грамотности среди граждан и бизнеса поможет снизить уровень латентности. Одновременно важно проводить информационные кампании, направленные на формирование нетерпимости к коррупции и экономическим преступлениям» [8].

4. Международное сотрудничество

Учитывая глобальный характер экономической преступности, необходимо активизировать международное сотрудничество. Важным шагом является обмен информацией между государствами и внедрение единых стандартов противодействия отмыванию денег и финансированию терроризма [9]

«Экономическая преступность представляет собой сложное и многогранное явление, угрожающее как экономической, так и национальной безопасности. Для эффективного противодействия необходим комплексный подход, включающий совершенствование законодательства, развитие оперативных методов борьбы, а также усиление общественного контроля» [10].

Успешное решение этих задач требует слаженной работы правоохранительных органов, государственных институтов и общества в целом. Только так можно снизить уровень латентной преступности и укрепить экономическую безопасность государства.

Наличием множественного спектра трактовок понятия экономической преступности, сложностью и многослойностью самого объекта исследования и другими причинами объясняются столь незначительные достижения в сфере правового регулирования борьбы с данным явлением. Стройной концепции уголовного права, касающейся решения вопросов регулирования и легитимизации сферы экономической деятельности, сферы предпринимательства, так и не было выработано. В этом отношении наиболее продуктивным может оказаться применение узкой трактовки понятия экономической преступности как преступности в сфере бизнеса, сфере

предпринимательства. Такой ограничительный подход представляется предпочтительнее и перспективнее и в смысле установления эффективного социального контроля.

Подводя итоги, можно выделить следующие признаки экономической преступности, определяющие специфику феномена поведения преимущественно в сфере предпринимательства, сфере бизнеса:

1. под прикрытием законной экономической деятельности;
2. осуществление непосредственно в процессе экономической (предпринимательской) деятельности, в ее границах и пределах компетенции;
3. осуществление субъектами предпринимательства (бизнеса);
4. использование криминальных методов присвоения экономических благ в процессе осуществления законной экономической деятельности;
5. высокий социальный статус предпринимателей и высокий кредит доверия к ней со стороны общества, которые служат им прикрытием для осуществления своей преступной деятельности;
6. специфичность и множественность объектов посягательства;
7. специфичность субъектов экономической преступности;
8. массовость и типичность преступлений;
9. скрытность преступлений;
10. корыстный характер преступлений;
11. отношение к категории ненасильственных преступлений.

Таким образом, в данной статье проведен комплексный анализ сущности экономической преступности, различных подходов к ее определению, а также сделаны выводы о том, что же все-таки представляет из себя латентность экономические преступления, а также какие основные характеристики ей присущи.

Список литературы:

1. Антонян, Ю.М. “Экономические преступления: криминологический аспект”. – М.: Юридическая литература, 2002.
2. Беляев, А.И. “Криминологическая характеристика латентной преступности”. – СПб.: Наука, 2005.
3. Волженкин, Б.В. “Преступления в сфере экономики: учебное пособие”. – М.: Норма, 2010.
4. Казахстанский уголовный кодекс (редакция 1997 г.) – Комментарий и анализ норм. – Астана: Юридическая академия, 2000.
5. Калинин, И.В. “Латентная преступность: проблемы анализа и классификации”. – М.: Экономика и право, 2003.
6. Кудрявцев, В.Н. “Криминология и социальный контроль”. – М.: Наука, 1999.
7. Латыпов, С.И. “Коррупция и экономическая преступность”. – М.: Проспект, 2007.
8. Международный опыт борьбы с экономическими преступлениями. – СПб.: Инфра-М, 2015.
9. Сидоров, П.Н. “Теневая экономика: криминальные аспекты”. – Екатеринбург: Уральское издательство, 2012.
10. Черкасов, А.В. “Методы противодействия латентным преступлениям”. – Новосибирск: Юридический мир, 2008.

ӨОЖ 677.826.021:577.16

**ЖҮННЕН ЖАСАЛҒАН МАТЕРИАЛДАРДЫ ҚЫШҚЫЛДЫ БОЯҒЫШТАРМЕН
БОЯУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ МЕН ҚАСИЕТТЕРІ**

Мырзақ Р., 2 студенті мамандығы «Инновациялық текстиль»

М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті Тараз қ., rabiga_2006m@mail.ru

Касымова Г.А., т.ғ. магистрі, аға оқытушы «Текстиль, материалтану және стандартизация»
кафедрасы, М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті
kassymova.galiya@mail.ru

Аңдатпа: Текстиль өнеркәсібінің әрлеу өндірісінің бояу цехтары жағдайында текстиль материалдарын бояу үшін қарастырылып отырған қондырғыны пайдалану бояудың жаңа рецептураларын жылдам енгізуге және оларды практикалық енгізу уақытын айтарлықтай қысқартуға мүмкіндік береді. Жұмыста әртүрлі технологиялық ерітінділердің әсер етуінен кейін жүн талшығының өзгеруі, матаның талшықтық құрамына бояғыштың қасиетіне және матаға бояуда қойылатын талаптарға байланысты.

Кілт сөздер: жүн, кератин, бояу, қышқылды бояғыш, сорбция, бекуі

Текстиль материалдарын дайындау негізінен шикізаттың құрамына, қоспаларына және талшықтың қасиетіне байланысты болады.

Дайындау операцияларының басты міндеті талшық бойынан бірге жүретін заттарды және табиғи қоспаларды жартылай немесе толық кетіру болып табылады. Осы заттарды кетірумен немесе қатар дайындау процесінде текстиль материалдарын жасау кезінде, талшық бойына енгізілген заттарды (мысалы шлихта, майлар, кездейсоқ кірлер) кетіреді. Талшық бойында осындай заттардың болуы матаның сыртқы көркін бұзады, және кейінгі процестерді жүргізу кезінде кедергі келтіреді. Сондықтан бұл заттарды матаның бетінен кетіру қажет [1].

Бояу – матаға түгелдей бір түр беру үшін бояғышқа қолдану. Бояғыштар табиғи көбіне өсімдік текті және синтетикалық болуы мүмкін. Бояғыштар майдаланған құрғақ ұнтақ немесе пасты түрінде шығарылады. Бояғыштың түрі, ашықтығы, күнге, терге, ылғалға, жууға және үйкеліске төзімділігі бояғыштардың химиялық құрамымен молекулаларының құрылымына байланысты [1].

Бояу процесінің сатылары мынандай: судағы бояғыштың талшыққа қарай жылжуы (сыртқы диффузия); бояғыштың талшықтың бетіне сіңуі; бояғыштың ішіне өтуі; бояғыштың талшыққа бекуі.

Бояғыштың түрімен бояу әдісін таңдау матаның талшықтық құрамына, бояғыштың қасиетіне және матаға бояуда қойылатын талаптарға байланысты. Мысалы, астарлық маталарды үйкеліске, терге шыдамды бояғыштармен бояу керек. Сырт киімдік маталар күннің, ылғалдың, құрғақ және дымқыл үйкелістің әсеріне төзімді бояғыштармен боялады [2].

Бояу процесі бірнеше сатыдан тұрады: бояу ваннасын даярлау; бояғышты материал бетінде біртегіс таратып, оны бекіту үшін текстиль бұйымын технологиялық ерітіндімен өңдеу; әлсіз бекіген бояғыштар мен текстильдік көмекші заттардан тазарту үшін боялған матаны жуу [2].

Бояу процесінің сатылары мынандай: судағы бояғыштың талшыққа қарай жылжуы (сыртқы диффузия); бояғыштың талшықтың бетіне сіңуі; бояғыштың ішіне өтуі; бояғыштың талшыққа бекуі.

Қышқылды бояғыштар белокты (жүн, табиғи жібек) және полиамид (ПА) талшықтарын бояуға қолданылады. Қышқылды бояғыштардың жалпы формуласы KpSO_3Na , мұндағы: KpSO_3^- – бояғыштың боялған анионы. Қышқылды бояғыштар қазіргі уақытта әлемдегі кеңінен тараған бояғыштардың бірі болып саналады. Олар белокты (жүн, табиғи жібек) және полиамид талшықтарын бояуға қолданылады. Бұл бояғыштардың тобына азобояғыштар, антрахинонды және үшфенилметанды бояғыштар кіреді [3].

Ең көп тараған азобояғыштар, бұлар көбінесе сары, қызыл-сары және қызыл түстер береді. Антрахинонды бояғыштар бұлардан сирек кездескенімен өздерінің ашық, айқын түстерімен белгілі. Бұлар бір келкі, тегіс көкшіл, күлгін және жасыл түстерге боялғанмен сабынды суға тұрақтылығы

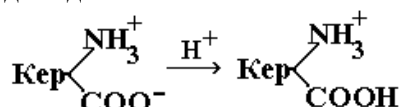
төмен. Үшфенилметанды бояғыштар көк, жасыл және күлгін түстес болады. Бірақта бұлардың да сулы өңдеуге тұрақтылығы төмен [4].

Қышқылды бояғыштар жүн талшығымен әрекеттесу және ынтықтығы бойынша үш топқа бөлінеді (1 кесте):

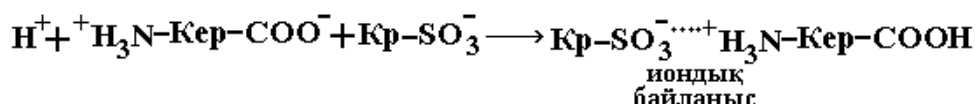
Кесте 1. Қышқылды бояғыштардың бөлінуі

Т о п	Арнайы орта жасайтын зат	Бояу рН-ы
Жақсы тегістеуші	Күкірт қышқылы	2,5-3
Орташа тегістеуші	Сірке не құмырска қышқылы	4-5,5
Нашар тегістеуші	Сульфат не ацетат амонині	5,5-6,5

Белокты және полиамид талшықтарын қышқылды бояғыштармен қышқылды ортада бояйды. Осы жағдайда талшықтар оң заряд алады:

Қышқылды бояғыштардың талшықта сорбциялану және әрекетке түсуі иондық, сутегі байланыстары, гидрофобтық және Ван-дер-Ваальс күштері арқылы жүреді. Иондық байланыс, қышқылды ортада протондалынған кератиннің аминтоптарымен теріс зарядталынған бояғыштың боялған иондарының арасындағы бір-біріне тартылыс әсерінен пайда болады:

Бояу процесінің жылдамдығы көбінесе, бояу ерітіндісінің қышқылдығы мен байланысты. Ваннаның қышқылдығын көбейтіп, бояғыштың талшықпен әрекеттесу жылдамдығын ұлғайтуға болады. Жүнді қышқылды бояғыштармен бояғанда, бояу температурасы 100° С болу керек [3].

Қышқылды бояғыштармен бояған кезде тегістеуші қосалқы зат ретінде глаубер тұзы (Na_2SO_4) қолданылады. Сонымен қатар, қосалқы (көмекші) заттар қолданылады. Олар 3-топқа бөлінеді: анионоактивті, катионоактивті және иондалмаған

Ол бояғыштың талшық бетінде біркелкі, тегіс болуына көмектеседі, өйткені оның анионы бояғыштың аниондарымен талшықтағы оң зарядты активті орталықтарды алу үшін бақталастық жасайды. Сосын барып, бояу температурасы жоғарлағаннан кейін бояғыштың анионы өзінің тиісті орнында электролиттің анионымен алмасады. Бірақта, глаубер тұзы нашар тегістеуші бояғыштарға жарамайды, сондықтан оларға аммонид не ацетат тұздарын қолданады. Бояу процесінде бөлініп шыққан аммиак рН-ты 5,5-6,5 дейін жоғарлатады:

Бұл қышқылды бояғыштардың ерекшелігі жүн талшығына ашық түсті, орташа тұрақты түстер гаммасын береді. Отандық өнеркәсіпте көйлектік маталарды, анда-санда ленталарды бояу үшін негізінен біздің елімізде өндірілетін бояғыштарды қолданады. Қышқылды бояғыштардың талшыққа тартылысына байланысты әртүрлі дәрежелі қышқылдық ванна қажет етіледі.

Бояғыштар бірнеше түрге бөлінеді: 1. Күшті қышқылды немесе жақсы тегістейтін бояғыштар. Олардың талшықтарға тартылысын төмен болғандықтан, алынатын түске аз тұрақтылық беретін күшті минералды күкірт қышқылының қатысуымен бояйды

2. Орташа қышқылды бояғыштар. Орташа талшыққа тартылыс пен түстің тұрақтылығын мінездейтін сірке қышқылының қатысуымен бояйтын бояғыштар.

3. Әлсіз қышқылды және нашар тегістейтін бояғыштар. Әлсіз қышқыл тұздарын – күкірт қышқылының немесе сірке қышқылының (қатысуымен бояйтын бояғыштар) аммоний тұзының қатысуымен бояйтын бояғыштар. Бұл бояғыш тобының талшыққа тартылысын және бояудың тұрақтылығы өте жоғары, бірақ бояудың тегістелуі қиын. Бұл техникалық жағдайдағы қышқылды бояғыштардың құнды тобы [5].

Негізінен жүн талшығын қышқылды бояғыштармен үздікті тәсіл бойынша бояйды, ал үздіксіз процестер жақында ғана қолданыла бастады.

Үздікті бояу үшін бояғыш ванна құрамына талшық массасын %-пен алғанда: бояғыш 0,5-5, қышқыл 2-5 немесе тұз қышқылы 2-4, тегістегіш 0,5-1 мөлшерде қосады. Үздіксіз плюсовты булау тәсілі барысында құрамында 40 г/л дейін бояғыш ерітіндісімен материалдарды сіңіру жүргізіледі.

Үздіксіз тәсіл бойынша бояғыш мына арнайы заттарды қолданған тиімді: бояғыштың диспергирленуіне және талшықтың ісінуіне қабілетті заттар. Олар талшыққа және бояғышқа тартылысы бар және белгілі бір жағдайда қосфазды тамшылайтын жүйе құруға қабілетті беттік белсенді заттар қолданылады. Мысалы, синтетикалық май қышқылының отандық препараты – диэтаноламид (ДЭА) [6].

Бұл препарат суда ериді, бірақ электролиттердің, қышқылдардың, бояғыш иондарының әсерінен ерігіштігін жоғалтады және бояғыш ерітіндісіне микроамшы түрінде болады. Плюсосты ваннадағы іс жүзінде барлық бояғыш ДЭА-ға тартылысы жоғары болғандықтан, ДЭА тамшыларымен топтасады [7].

Өйткені ДЭА-нда жүн талшығының кератиніне тартылысы жоғары. Тамшылар булану барысында талшықты қоршаған қабықша тәрізді жалпы қабат түзеді. Бояғыш диффузиясы бояғыш ең концентрирленген қабатында тез жүреді. Препаратсыз алынған түске қарағанда препарат арқылы жоғары қарқындылықта бояу алынады. Сонымен қатар ДЭА әсерінен талшықтың сыртқы эпикутикула қабатын босату арқылы бояудың ағарыңқылық кемшілігі жойылады. Осыдан әрқашан іс жүзінде талшықтың сыртқы тығыз нашар боялуынан жүн талшығын бояу үздіксіз жүргізіледі.

Әдебиеттер тізімі:

1. Баданов К.И. Маталарды өңдеу. Оқу құралы. – Тараз: Тараз университеті, 2011. – 193 бет.
2. Баданов К.И., Баданова А.К., Баданова Р.Р. Мақта өндірісіндегі талшықтарды бояу. Оқу құралы. Тараз: Тараз университеті, 2019. - 106 б
3. Баданов, К. И. Табиғи талшықтарды бояу теориясы мен технологиясы: оқу құралы / Тараз университеті, 2017. - 203 б.
4. Баданов, К.И. Текстиль өнеркәсібінде пайдаланылатын полимерлердің қасиеттері: оқу құралы / К.И. Баданов. - Алматы: Эверо, 2017. - 152 б.
5. Касымова Г., Баданова А.К., Баданова Р.Р., Баданов К.И., Тулендиева Г.О. Исследование поверхности целлюлозного волокна на СЭМ. Механика и технологии. Научный журнал. № 2 (40), Тараз 2013. С. 35-41
6. Баданова А.К., Касымова Г.А., Баданова Р.Р. Научный журнал «Вестник науки Южного Казахстана», №2 (10) 2020.
7. Баданов К.И., Баданова Р.Р., Маханбеталиева К.Т., Тулендиева Г.О., Касымова Г.А. Механика және технологиялар / Ғылыми журнал 2023, №2(80). С.87-98

ӘОЖ 677.075.4

ЖАККАРД ӨРІМДІ ТРИКОТАЖ ПАРАМЕТРЛЕРІН ЕСЕПТЕУ

Исаева З., Әуез Д., «Инновациялық текстиль» БББ-ның 2 курс студенттері, М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ., isaeva.zeinep@icloud.com, auezdanel@gmail.com

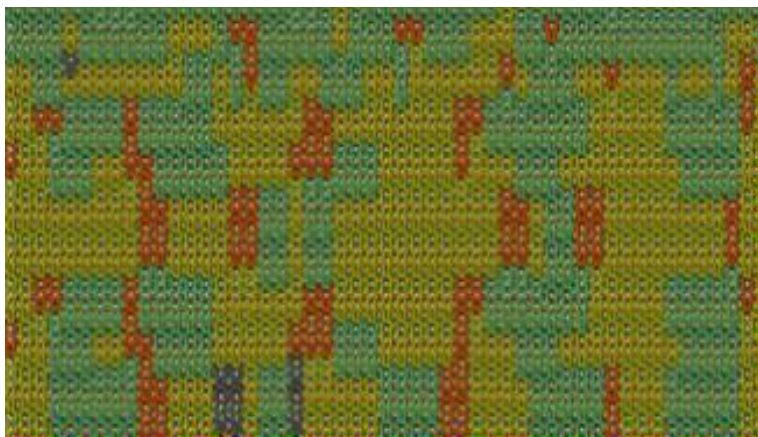
Рахманова Ж.С., «Текстиль, материалтану және стандартизация» кафедрасының т.ғ.к., доцент м.а., М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ., zhs.rakhmanova@dulaty.kz

Аңдатпа: Бұл мақалада автоматтандырылған есептеулерді қолдана отырып, сырт киімдерге арналған төрт түсті жаккард трикотажының параметрлерін жобалау процесі қарастырылған. Мақалада Silver 10 классты тегіс тоқыма машинасында жаккард трикотажын тоқу процесінің сипаттамасы беріледі. Сонымен қатар, Mathcad есептеу ортасында жаккард трикотажының беттік тығыздығы мен құрылымдық элементтерінің параметрлері есептеледі. Жұмыс барысында жіптің сызықтық тығыздығының және әртүрлі тоқу жүйелерінің әсері зерттелді. Технологиялық параметрлер мен құрылымдық элементтер арасындағы аналитикалық және графикалық тәуелділіктер көрсетілген. Бұл зерттеу автоматтандырылған есептеулердің тиімділігін және деректерді қайта есептеу мүмкіндігін көрсетеді, сондай-ақ жіптің сызықтық тығыздығына негізделген беттік тығыздықтың өзгеру динамикасын ашып береді.

Кілт сөздер: жаккард трикотажы, автоматтандырылған есептеулер, трикотаждың параметрлері, беттік тығыздық, сызықтық тығыздық, mathcad есептеуі, тоқу жүйелері, технологиялық параметрлер, тоқу машинасы, графикалық қолдау жүйесі.

Бұл жұмыстың мақсаты – автоматтандырылған есептеулерді қолдана отырып, сырт киімге арналған төрт түсті жаккард трикотажының параметрлерін жобалау.

Silver 10 классты тегіс тоқыма машинасында жаккард трикотажын тоқу процесін қарастырайық. Бұл электронды басқарылатын жабдық бағдарламалық құралмен жабдықталған: M1 жұмыс станциясы графикалық қолдау жүйесін пайдаланып сызбаларды жасауға мүмкіндік береді [1]. Кенепті жобалау процесі технологиялық немесе конструкторлық формада жүзеге асырылуы мүмкін, бұл кенептің немесе бұйымның қандай болатынын көруге мүмкіндік береді (1-сурет).

Сурет 1. M1 бағдарламасының алдын ала қарауындағы жаккард трикотажының көрінісі

Трикотаж бұйымдарын өндірудің технологиялық параметрлері [2]:

- ине штангінің ені 2,4 м;
- 7 сынып;
- тоқу жүйелерінің саны 6;
- вагон қозғалысының максималды сызықтық жылдамдығы 1,6 м/с;
- электр қозғалтқышының қуаты 2,5 кВт.

Трикотаж 31x2x2 текс (50% жүн талшықтары және 50% полиакрилонитрил талшықтары) жүн қоспасынан жасалған жіптен өндіріледі. Үлгі картридждің құрастырғаннан кейін және таңдалған тоқуды графикалық түрде тіркегеннен кейін бір қайталанатын тоқыма құрылымдық элементтердің саны есептеледі және жазылады.

li ұзындықтарын есептеу (1) [3, 4] формуласы бойынша жүргізіледі: $li = ki \times \sqrt{T}$ (1), мұндағы ki – біз джаквар түріне байланысты толтыру коэффициенті; T – жіптің сызықтық тығыздығы, текс.

Трикотаждың алдыңғы жағының A және B параметрлері (2) және (3) формулалары арқылы анықталады: $A = a_1 l + a_2 \sqrt{T}$, (2); $B = b_1 l + b_2 \sqrt{T}$ (3), мұндағы a_1, a_2, b_1, b_2 – коэффициенттер.

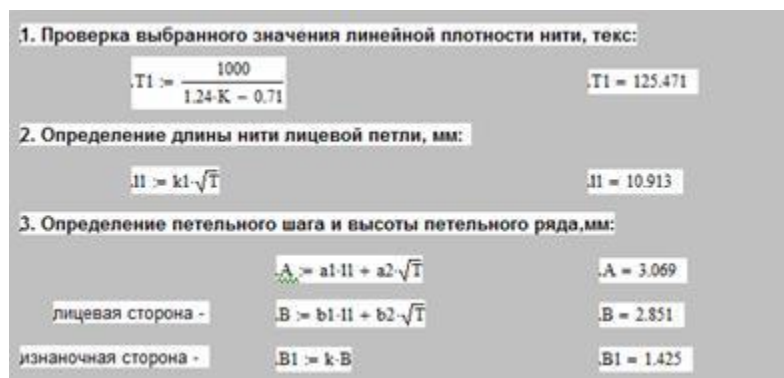
Қате жағындағы ілмек жолының биіктігін табу үшін есептеу B және zB формуласы арқылы жүзеге асырылады, мұндағы z – жаккард трикотажының алдыңғы және бұрыс жағындағы ілмек қатарының биіктігінің қатынасын сипаттайтын коэффициент.

Әрбір құрылымдық элементтің параметрлерін есептегеннен кейін біз әрбір жүйе үшін және бүкіл сәйкестік үшін параметрлерді анықтауға кірісеміз:

- әрбір жүйе үшін тоқыма қайталанатын жіптің ұзындығы (шығыны), мм/қайталау;
- әрбір жүйенің жіп массасы, г;
- тоқудың қайталанатын салмағы, г;
- беттік тоқу тығыздығы, г/м².

Mathcad есептеуіш ортасында жаккардтың беттік тығыздығы есептелді [5]. Біріншіден, бастапқы деректер беріледі: сызықтық жіптің тығыздығы T ; тоқыма жабдықтары K класы; әрбір құрылымдық элемент үшін толтыру коэффициенті: k_1 – алдыңғы жағындағы серпімді ілмектер үшін, k_2 – артқы жағындағы серпімді ілмектер үшін, k_3 – шток тігістері үшін; a_1, a_2, b_1, b_2 контур параметрлерін есептеу коэффициенттері; қайталанатын өлшем R_1 және R_2 тоқу; алдыңғы және артқы жактардың ілмек қатарының биіктік коэффициенті k ; цикл түзетін жүйелердің саны z .

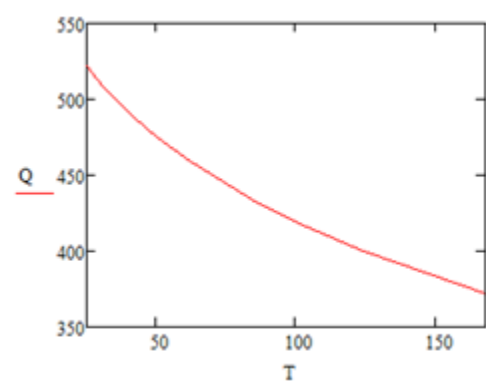
Әрі қарай, есептеу жоғарыда талқыланған әдіске сәйкес жүзеге асырылады. Есептің басы 2 суретте көрсетілген..

Сурет 2. Mathcad есептеуіш ортасында jacquard тоқыма контурының параметрлерін есептеу

Берілген бастапқы деректермен төрт түсті жаккардың бетінің тығыздығы 401,7 г болды. Кез келген кіріс параметрі өзгерген кезде шығыс деректері автоматты түрде қайта есептеледі [6].

Трикотаж бетінің тығыздығының жіптің сызықтық тығыздығына тәуелділігі де зерттелді. Осы мақсатта беттік тығыздық пен цикл параметрлеріне арналған формулаларды біріктіретін өрнек құрастырылды. Иірілген жіптің сызықтық тығыздығының әртүрлі нұсқалары үшін барлық басқа мәндер тең болатын беттік тығыздық есептелді. Осы мәліметтер негізінде байланыстың сызықты емес сипатын көрсететін график тұрғызылды (3-сурет).

Сурет 3. Сызықтық жіп тығыздығының әртүрлі мәндерінде трикотаж бетінің тығыздығының өзгеруі

Трикотаж маталар мен бұйымдарды жобалауда автоматтандырылған есептеулерді қолдану зерттелетін параметрлер арасындағы графикалық және аналитикалық тәуелділіктерді алуға мүмкіндік береді, сонымен қатар кіріс деректерді өзгерту кезінде мәндерді жылдам қайта есептеуге мүмкіндік береді [7,8].

Әдебиеттер тізімі:

1. Заваруев, В.А. Современные трикотажные машины: Учебное пособие / Заваруев В.А., Строганов Б.Б. – М.: МГУДТ, 2016. – 100 с. – Режим доступа: <https://znanium.com/catalog/product/792000>.
2. Шалов, И.И. Основы проектирования трикотажного производства с элементами САПР: Учебник / Шалов И. И., Кудрявин Л.А. – М.: Легпромбытиздат, 1989. – 288 с.
3. Кудрявин, Л.А. Основы проектирования инновационных технологий трикотажного производства: Учебник / Кудрявин Л.А., Колесникова Е.Н., Заваруев В.А. – Москва: МГУДТ, 2016. – 241 с. – Режим доступа: <https://znanium.com/catalog/product/961348>.
4. Шевченко, Л.Г. Технология работы в среде Mathcad: учебное пособие / Шевченко Л.Г., Дружинина Т.В. – Новосибирск: Изд-во НГТУ, 2018. – 171 с. - Режим доступа: <https://znanium.com/catalog/product/1866928>.
5. Михайлов, А.В. (2018). Автоматизация технологических процессов в текстильной промышленности: применение информационных технологий и программных средств. Москва: Высшая школа.

6. Sharma, P., & Gupta, S. (2019). Advancements in jacquard knitting technology: A comprehensive study. *Journal of Textile Science*, 34(4), 23-35.
7. Zhang, L., & Wang, Y. (2020). Mathematical modeling and computation for textile production processes. *Textile Research Journal*, 50(5), 102-112.
8. Jiang, X., & Wang, L. (2016). Analysis of jacquard knitting technology using computational methods. *International Journal of Textile Engineering*, 18(2), 145-158.

ӘОЖ 625.075

БИОНДЫҚ ӘДІСТІ ПАЙДАЛАНУ АРҚЫЛЫ ТРИКОТАЖ ЖАЙМАЛАРЫН МУЛЬТИКРИТЕРИАЛДЫ ЖОБАЛАУ

Қапан Н., 1 курс 6В07211 «Инновациялық текстиль», М.Х. Дулати атындағы
Тараз университеті, Тараз қ., aauaau606@gmail.com

Сарыбаева Э.Е., «Текстиль, материалтану және стандартизация» кафедрасының аға оқытушысы,
М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ.,
elvira-ermek-@mail.ru

Аңдатпа: Бұл мақалада биондық әдістер негізінде трикотаж жаймаларын мультикритериалды жобалаудың мүмкіндіктері қарастырылған. Трикотаж өндірісінде табиғаттың тиімді шешімдерін қолдану арқылы материалдардың беріктігін, экологиялық тазалығын және функционалдық қасиеттерін жақсартуға болады. Зерттеу барысында бионикалық шешімдер мен табиғаттағы тірі организмдердің құрылымдары, мысалы, құстың қауырсыны, бал араларының торы, өсімдіктердің жасыл құрылымдары негізінде жаңа трикотаж маталары жобаланды. Бұл әдіс экологиялық тиімділік пен өндірістің шығындарын азайтуға мүмкіндік береді. Мақалада мультикритериалды жобалау арқылы әртүрлі қасиеттері бар материалдардың үйлесімділігін қамтамасыз ету жолдары мен жаңа функционалды материалдарды жобалау әдістері талқыланады. Алынған нәтижелер биондық әдістердің трикотаж өндірісінде тиімділігін арттыруға және экологиялық таза өнімдер жасауға зор ықпал ететінін көрсетеді.

Кілт сөздер: биондық әдіс, биомиметика, трикотаж өндірісі, мультикритериалды жобалау, экологиялық таза материалдар, функционалдық қасиеттер, инновациялық технологиялар, табиғи құрылымдар, жасыл технологиялар, қайта өңделген материалдар, беріктік, экологиялық тиімділік.

Бионика (биомиметика) – табиғаттағы тірі организмдердің құрылымы мен функцияларын зерттеу арқылы жаңа технологияларды, материалдар мен өнімдерді жасауға мүмкіндік беретін ғылым. Биондық әдістер қазіргі өнеркәсіпте тиімділік пен экология мәселелерін шешуге бағытталған жаңашыл тәсілдер ұсынады. Трикотаж өндірісі де бұл бағыттан тысқары емес. Әлемде экологиялық таза және функционалды өнімдерге деген сұраныс артып келе жатқандықтан, биондық әдіс арқылы трикотаж жаймаларын жобалау өндіріс тиімділігін арттыруда маңызды рөл атқарады [1].

Трикотаж өндірісі – көптеген технологиялар мен материалдарды қолданатын сала. Бұл саладағы басты мақсат – материалдардың беріктігін, икемділігін және экологиялық тазалығын қамтамасыз ету. Биомиметика табиғаттың тиімді әдістерін қолдану арқылы материалдардың қасиеттерін жақсартуға мүмкіндік береді. Мақалада биондық әдістер арқылы трикотаж жаймаларын мультикритериалды жобалау мүмкіндіктері қарастырылады. Сонымен қатар, бұл әдістердің экологиялық және экономикалық тиімділігі талданады.

Биондық әдістер қазіргі уақытта өнеркәсіптік өндірісте кеңінен қолданылып келеді. Биондық әдіс бойынша табиғаттағы тірі организмдер мен экожүйелердің құрылымдары, процестері мен функцияларын зерттеп, оларды өндірістік процестерге енгізу идеясы жатыр. Бұл әдіс әсіресе трикотаж өндірісінде қолдану үшін өте тиімді болып табылады. Табиғаттың шығармашылық шешімдері жаңа технологиялардың дамуына ықпал етеді. Әлемде биомиметикалық тәсілдерді қолдану арқылы материалдардың беріктігі мен функционалдығын арттыратын көптеген жобалар жүзеге асуда [2].

Мысалы, құстың қауырсыны мен құрғақ өсімдіктердің құрылымы жаймалардың беріктігін арттыруға арналған құрылымдар болып табылады. Табиғатта кездесетін желі тәрізді құрылымдар немесе жұмсақ, бірақ берік қабықшалар трикотаж маталарының құрылымына ұқсас бола алады. Бұл материалдардың қасиеттерін жақсартуға бағытталған бионикалық шешімдер экологиялық таза өндіріс әдістерін енгізу үшін өте тиімді [3].

Сурет 1. Табиғаттағы құстың қауырсынының құрылымы мен оның трикотаж материалдарына әсері

Әдебиеттерде бионикалық шешімдерді қолдану арқылы материалдардың экологиялық тазалығын арттыру мәселелері қарастырылады. Мысалы, жасыл технологиялар мен экологиялық материалдар трикотаж өндірісінде табиғи шикізаттарды пайдалануды ұсынады. Бұл өз кезегінде өнімнің экологиялық қауіпсіздігін қамтамасыз етеді және қалдықтарды қайта өңдеуді жеңілдетеді [4].

Зерттеу әдістері

Бұл зерттеуде биондық әдістерді пайдалану арқылы трикотаж жаймаларын мультикритериалды жобалаудың бірнеше әдісі қарастырылды:

Табиғаттан шабыт алу: Зерттеу барысында табиғаттағы тірі организмдердің құрылымдары мен жүйелері зерттеліп, олардың трикотаж материалдарының қасиеттеріне ықпалы қарастырылды. Мысалы, құстың қауырсыны тәрізді құрылымдарды қолдану арқылы жеңіл әрі берік материалдар жасау [5].

Жаңа материалдарды таңдау: Табиғи, экологиялық таза материалдарды таңдау, мысалы, органикалық мақта немесе қайта өңделген полиэстер, оларды өндірісте қолдану әдістері. Бұл материалдар экологиялық таза әрі жоғары сапалы болуы тиіс [6].

Мультикритериалды жобалау: Әртүрлі қасиеттері бар материалдарды біріктіру арқылы жаңа өнімдерді жобалау. Мұнда матаның беріктігі, икемділігі және функционалдық қасиеттері ескерілді. Бұл әдіс әртүрлі материалдардың комбинациясын пайдалана отырып, ең жоғары тиімділікті қамтамасыз етуге мүмкіндік береді [7].

Эксперименттер жүргізу: Жаңа трикотаж маталарының қасиеттерін сынақтан өткізу. Эксперименттерде материалдардың беріктігі, икемділігі, экологиялық тазалығы және суға төзімділігі тексерілді [8].

Сурет 2. Құстың қауырсыны тәрізді құрылымның трикотаж матасындағы әсері

Сурет 3. Құстың қауырсыны тәрізді құрылымның трикотаж матасымен жасалған киім үлгілері

Зерттеу барысында келесі нәтижелер алынды:

Материалдардың беріктігі: Табиғи құрылымдар негізінде жасалған маталар жоғары беріктікке ие болды. Мысалы, бал араларының торы тәрізді құрылымдар мен құстың қауырсыны ұқсас конструкциялар матаның беріктігін айтарлықтай арттырды [5].

Экологиялық тиімділік: Биомиметикалық әдістер экологиялық таза материалдарды қолдануды қамтамасыз етеді. Бұл тәсілмен өндірілген маталар табиғатқа зиянды әсерін азайтады. Мысалы, органикалық мақта немесе қайта өңделген материалдар экологиялық зиянды қалдықтарды азайтады [6].

Жобалау тиімділігі: Мультикритериалды жобалау арқылы әртүрлі материалдардың комбинациясы пайдаланылды. Бұл материалдардың функционалдық қасиеттерін жақсартуға, өнім сапасын арттыруға мүмкіндік берді [7].

Функционалды қасиеттер: Жаңа маталар суға төзімді, ауа өткізгіш, жоғары беріктігі бар қасиеттерге ие болды. Мысалы, құстың қауырсыны құрылымы бар маталар жеңіл әрі төзімді болды [8].

Қорытынды

Бұл зерттеу биондық әдіс арқылы трикотаж жаймаларын мультикритериалды жобалаудың маңыздылығын көрсетеді. Биондық әдістер табиғаттағы тиімді шешімдерді өндіріске енгізу арқылы материалдардың қасиеттерін жақсартуға мүмкіндік береді. Бұл әдіс экологиялық таза, жоғары сапалы және функционалды өнімдер жасауға жол ашады. Сонымен қатар, биондық әдіс арқылы өндірістің экологиялық таза болуын қамтамасыз ете отырып, оның тиімділігін арттыруға болады [9]. Биондық әдіс пен мультикритериалды жобалау – бұл тек инновацияны ғана емес, сонымен бірге табиғатты қорғауға бағытталған маңызды қадамдар. Болашақта бұл әдістердің тиімділігі артып, трикотаж өндірісі экологиялық тұрғыдан таза және экономикалық жағынан тиімді бола алады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Бенжамин, Ш., Хаус, А. (2021). Биомиметика: Табиғаттан үйрену өнеркәсіпке. Алматы: Ғылыми баспа.
2. Ли, Г., Чен, В. (2022). Трикотаж өндірісіндегі инновациялар. Нью-Йорк: Модерн баспасы.
3. Лейх, М. (2020). Жасыл технологиялар және экологиялық тазалық. Мәскеу: Экология баспасы.
4. Джеймс, Р. Х. (2023). Мультикритериалды жобалау әдістері және оның қолданылуы. Лондон: Құрылыс баспасы.
5. Ханссон, М. (2021). Биомиметика в производстве: Как природа вдохновляет инновации. Стокгольм: Технология баспасы.
6. Флетчер, Т., Кларк, А. (2022). Экологические материалы в текстильной промышленности. Лондон: Экология баспасы.
7. Карсон, Р. (2023). Технологии и решения на основе природных процессов. Нью-Йорк: Инновация баспасы.
8. О'Нил, Б. (2020). Перспективы применения биомиметики в текстильной промышленности. Париж: Экологический дизайн баспасы.
9. Джонс, П. (2022). Экологический дизайн и биомиметика. Сингапур: Тұрақты даму баспасы.

ӨОЖ 675.813

БЫЛҒАРЫ ҚАЛДЫҚТАРЫН ӨНДЕУДІҢ ЗАМАНАУИ ӘДІСТЕРІН ТАЛДАУ

Қалбаева І., «Материалтану және жеңіл өнеркәсіп материалдарының технологиясы» білім беру бағдарламасының 4 курс студенті, М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ., kalbaeva.04@mail.ru

Ташмухамедов Ф.Р., PhD, «Текстиль, материалтану және стандартизация» кафедрасының доцент м.а., М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ., tfarhod88@mail.ru

Аңдатпа: Мақалада жылу оқшаулағыш панельдерді өндіру үшін былғары және аяқ киім өндірісінің қалдықтарын пайдалану мүмкіндігі талқыланады. Құрамында коллагені бар ұсақталған қалдықтарды желімдеу арқылы алынған панельдер полиуретанды жылу оқшаулағыш панельдермен салыстырғанда жеткілікті жылу өткізгіштік көрсеткіштеріне ие екендігі анықталды.

Кілт сөздер: коллагенді қалдықтар, желімдеу, өмірлік циклді бағалау, қайта өңдеу, полиуретан, винил желімі.

Шынайы былғары қалдықтардың көп мөлшері пайда болатын әртүрлі салаларда, әсіресе кесу кезеңінде қолданылады. Бұл зерттеудің мақсаты-жылу оқшаулағыш панельді өндіруге бағытталған тері сынықтарын қайта пайдалану әдісін ұсыну. Техникалық орындылықты бағалау Инновациялық материалдың ғимараттарды жылу оқшаулау ретінде қолдануға қолайлы сипаттамалары бар екенін көрсетті. Алдын ала өмірлік циклді бағалау зерттеуі әзірленіп жатқан материалдың сипаттамаларын полиуретанды панельмен салыстырды. Параметрлерді салыстыру кезінде ұсынылған материалдың жеке сипаттамалары бойынша артықшылықтары бар екендігі анықталды.

Былғарыны көптеген тауарларды өндірудің негізгі материалы ретінде пайдалану үшін, сондай-ақ соңғы жылдары мұндай өнімдерге сұраныс артып келеді. Қазіргі уақытта бұл шынайы былғары әр түрлі салаларда кеңінен қолданылады: креслолар мен дивандарды өндіруге арналған жиһаз өнеркәсібі, орындықтарды немесе автомобильдердің ішкі бөліктерін өндіруге арналған автомобиль компаниялары, аяқ киім өндіруге арналған аяқ киім компаниялары, аксессуарларды өндіруге арналған сән индустриясы және т. б. дәл осы себепті былғары мен одан жасалған бұйымдарды өндіруді әлемдік экономиканың маңызды секторы деп санауға болады. Стандартты былғары материалы жануарлардың терісінен әр түрлі илеу процестері арқылы жасалады [1]. Былғарыдан жасалған бұйымдарды өндіру-бұл өте күрделі процесс, нәтижесінде көптеген өндірістік қалдықтар мен қалдықтар пайда болады, әсіресе теріні кесу кезеңінде. Біріккен Ұлттар Ұйымының өнеркәсіптік даму жөніндегі зерттеулері бастапқы терінің өте жоғары пайызы қалдықтар екенін көрсетті (қолайсыз жағдайларда 60%-дан астам). Салмақ тұрғысынан бұл салмағы 225 кг болатын теріден орта есеппен 152 кг-ға дейін қалдық шығуы мүмкін дегенді білдіреді (UNIDO 2000a). Бұл тұрғыда қалдықтардың/қалдықтардың осындай көп мөлшерін қайта пайдалану/қайта өңдеу жолдарын зерттеу экологиялық себептерге байланысты да, қалдықтарды жоюға байланысты шығындарды азайту үшін де маңызды. Қолданыстағы әдеби зерттеулер негізінен тотығу кезінде пайда болатын қалдықтарды қайта пайдалануға немесе қайта өңдеуге бағытталған, бұл негізінен бүкіл процестің маңызды және нәтижелі кезеңдерінің бірі болып саналады.

Мысалы, Крумменауэр мен де Оливейра Андраде [2] техникалық қасиеттерін арттыру және жарықтардың пайда болуын азайту үшін асфальтқа хромнан жасалған терінің (үгінділердің) қалдықтарын қосуды ұсынды.

Лакрафли және басқалар [3] материалдардың осы түрлерінің жылу қабілетін көрсету үшін ғимараттың динамикалық жылу модельдеуінде дымқыл көк хромлерген былғарының жоңқаларды мен жылтыратқыш шанды, сондай-ақ ағаш жоңқаларды мен үгінділерді қолданды. Соңғы жылдары резеңке қоспаларында хром былғары қалдықтарын қолдану да зерттелді.

Былғары илеу қалдықтарын қайта пайдалануды қарастыра отырып, Сентил және т.б. [4] мұндай материалдарды табиғи және синтетикалық талшықтармен араластырып, былғарыдан композиттер мен перспективалы механикалық қасиеттері бар талшықтар шығарды. Акупрессура эффектісі бар былғары табандар дайын былғарыдан жасалған.

Ақырында, тағы бір зерттеу дайын қалпына келтірілген теріні алу үшін ауылшаруашылық қалдықтарынан қайта өңделген былғары мен өсімдік талшықтарының қоспасын қолданды [5].

Алайда, бұл зерттеулердің барлығы қайта пайдалану жолдарының экологиялық профильдерін зерттемейді. Бұл зерттеудің мақсаты-құрылыс секторына арналған қосымшаны ұсына отырып, былғары қалдықтарын қайта пайдалану контекстінде техника деңгейін кеңейту. Бұл сектор энергияны, суды және басқа ресурстарды тұтыну, сондай-ақ парниктік газдар шығарындылары тұрғысынан өте маңызды болып саналады. Жылыту, салқындату, ғимаратты желдету және т. б. кезінде энергияны тұтыну және жылуды тарату ғимараттардың жылу оқшаулауы энергия мен ресурстарды тұтынуды азайтуға және соның салдарынан ғимараттың бүкіл өмірлік циклі кезінде пайда болатын қоршаған ортаға әсерді азайтуға бағытталған маңызды стратегия екені анық. Қалдықтарды жылу және Шу оқшаулағыш панельдер жасау үшін "жасыл" құрылыс материалдары ретінде пайдалану бірнеше ғылыми зерттеулерде зерттелген. Атап айтқанда, биологиялық негіздегі материалдар мен ауылшаруашылық қалдықтарын осындай қолдану үшін ең экологиялық таза материалдар деп санауға болады [6].

Сонымен қатар, мерзімі өткен тоқыма бұйымдарынан алынған талшықты материалдар олардың термиялық қасиеттерін анықтау мақсатында [7] зерттеуде сипатталған. Инновациялық және тұрақты жылу оқшаулағыш панельдерді әзірлеуге арналған көптеген зерттеулерге қарамастан, олардың ешқайсысында былғарыдан жасалған бұйымдар өндірісінің қалдықтары бастапқы материал ретінде қарастырылмайды. Ұсынылған қайта пайдалану әдісінің техникалық орындылығын көрсеткеннен кейін (яғни, құрылыс оқшаулағыш панельдерін жасау үшін былғары

кесу кезеңінде алынған былғары сынықтарын пайдалану), бұл құжаттың мақсаты оның қоршаған ортаға әсерін тексеру болып табылады. Нақтырақ айтсақ, ұсынылған панельдің сипаттамаларын полиуретаннан жасалған стандартты оқшаулағыш панельмен салыстыру үшін қоршаған ортаны бағалау бойынша алдын-ала салыстырмалы зерттеу ұсынылған.

Жоғарыда қысқаша талқыланғандай, бастапқы материал былғарыны кесу кезеңінде алынған аралас тері сынықтарынан тұрды. Бастапқыда материалды сипаттау және қайта пайдалану жолының техникалық орындылығын алдын ала тексеру мақсатында сынақ үлгісі дайындалды.

Сынақ сынамаларын дайындаудың бірінші кезеңі былғары үгіндісін алу үшін экструдер машинасының көмегімен гетерогенді былғары сынықтарын ұсақтаудан тұрды. Содан кейін чиптер паста алу үшін бөлме температурасында винил желімімен (әр кг теріге 0,05 кг) және сумен (әр кг теріге 0,12 кг) қолмен араластырылды. Сынақ үлгілері болат қалып пен гидравликалық престі қолдана отырып, суық қалыптау әдісімен жасалды. Престеу кезеңі 10 минутқа созылды, содан кейін үлгіні 24 сағат бойы қысыммен ұстап тұру үшін қалып пен тіреуішті (төрт бұранда) қатайту. Осыдан кейін үлгілер қалыптан алынып, артық суды кетіру үшін 70°C температурада 4 сағат бойы электр пешінде кептірілді. Соңында әртүрлі қалыңдығы бар (18 мм және 28 мм) өлшемі 0,3 × 0,3 м болатын екі үлгі алынды.

Сынақ үлгілері кейбір сәйкес параметрлерді анықтау үшін пайдаланылды: үлгілерді дәл таразыларда өлшеу арқылы тығыздық; ISO 8990 стандартына сәйкес жүйені қолдана отырып жылу өткізгіштік; ISO 11925-2 стандартына сәйкес тұтанғыштық көрсеткіштері. Нәтижелер құрылыс мақсаттары үшін оқшаулағыш панельді жобалау үшін былғары сынықтарын қайта пайдалану техникалық тұрғыдан мүмкін екенін растады. Жылу оқшаулау сипаттамалары стандартты синтетикалық материалдардан төмен (мысалы, полиуретанның жылу өткізгіштігі 0,02-0,03 Вт/мК), бірақ оны басқа қалдықтармен және биологиялық негіздегі материалдармен салыстыруға болады [8].

Акустикалық қасиеттері (оқшаулау және сіңіру тұрғысынан), гигротермиялық сипаттамалары және тұтанғыштық көрсеткіштері, керісінше, стандартты құрылыс оқшаулағыш материалдарымен салыстырғанда жақсы.

Алынған жылу оқшаулағыш панель келесі қасиеттерге ие болды: орташа тығыздығы 650 кг/м³, жылу өткізгіштігі 0,105 Вт/(мК), дыбыс сіңіру коэффициенті 1200 Гц-те 0,31 (18 мм үлгілер үшін), сондай-ақ 600 Гц-те 0,60 (28 мм үлгілер).

Техникалық-экономикалық негіздеме қайта пайдаланудың ұсынылған әдісі техникалық тұрғыдан мүмкін болатындығын көрсетті, өйткені әзірленген материал жылу оқшаулау тұрғысынан қолайлы сипаттамаларға кепілдік береді. Осы алдын ала зерттеуде қарастырылған көптеген болжамдар мен жеңілдетулерді ескере отырып, полиуретанды панельдер мен Сығылған былғары панельдерді жасауға арналған қосалқы заттардың шығындарын талдау қай панель ең экологиялық таза екенін нақты көрсетуге мүмкіндік бермеді. Құрылыс секторында өнеркәсіптік қалдықтардың осы түрінің ықтимал қолданылуын терең зерттеу үшін бірнеше болашақ іс-шаралар қажет.

Әдебиеттер тізімі:

1. Marconi M., Marilungo E., Papetti A., Germani M., Traceability as a means to investigate supply chain sustainability: the real case of a leather shoe supply chain // *Int. J. Prod. Res.* 2017. pp. 556638–6652.
2. Krummenauer K., de Oliveira Andrade J. Incorporation of chromium-tanned leather residue to asphalt micro-surface layer // *Constr. Build Mater.* 2009. №23, pp. 574–581.
3. Lakraflı H., Tahiri S., Albizane A., El Houssaini S., Bouhria M. Effect of thermal insulation using leather and carpentry wastes on thermal comfort and energy consumption in a residential building // *Energy Effic.* 2017. №10, pp.1189–1199.
4. Senthil R., Hemalatha T., Kumar B.S., Uma T.S., Das B.N., Sastry T.P. Recycling of finished leather wastes: a novel approach // *Clean Techn. Environ Policy.* 2015. №17, pp.187–197.
5. Teklay A., Gebeyehu G., Getachew T., Yaynshet T., Sastry T.P. Conversion of finished leather waste incorporated with plant fibers into value added consumer products – An effort to minimize solid waste in Ethiopia // *Waste Manag.* 2017. №68, pp.45–55.
6. Liu L.F., Li H.Q., Lazzaretto A., Manente G., Tong C.Y., Liu Q.B., Li N.P. The development history and prospects of biomass-based insulation materials for buildings // *Renew Sust. Energy Rev.* 2017. №69, pp.912–932.
7. Tilioua A., Libessart L., Lassue S. Characterization of the thermal properties of fibrous insulation materials made from recycled textile fibers for building applications: Theoretical and experimental analyses // *Appl. Therm. Eng.* 2018. №142, pp.56–67.

8. Schiavoni S., D'Alessandro F., Bianchi F., Asdrubali F. Insulation materials for the building sector: A review and comparative analysis. // Renew Sustain Energy Rev. 2016. №62, pp.988–1011.

ӘОЖ 685.34.05

АЯҚ КИІМНІҢ ҮСТІҢГІ ДАЙЫНДАМАСЫНЫҢ ҚАЛЫПТАЛУЫ МЕН ПІШІН ТҰРАҚТЫЛЫҒЫНА ӘСЕР ЕТЕТІН ФАКТОРЛАРДЫ ЗЕРТТЕУ

Әбзелбек Ж., Еркебай Н., 6B07222 «Былғары бұйымдарының инновациялық технологиялары»,
3 курс студенттері, abzelbek.kz@mail.ru, nurdalet.erkebay@mail.ru
Джумабекова Г.Б., «Текстиль, материалтану және стандарттау» кафедрасының PhD, доцент м.а.,
gulzira.dzhumabekova@mail.ru

Аңдатпа: Жетілдірілген адсорбцияның ылғалдандыру тәсілі вакуумды пайдалануды талап етеді, сонымен қатар булану коэффициентіне байланысты болады. Ылғалды сіңіру бағасына шамамен жүз есе әсер ететін сыртқы диффузия ішкі диффузия коэффициенті қарастырылған. Былғарының механикалық үйлері, вакуумды пайдалану ішкі ылғалды ауыстыру механизмдерін өзгерте алады. Материалдың диффузиядан инфильтрацияға өту жылдамдығына қарағанда айтарлықтай жылдамырақ ылғалдану процесі қалып тұрақтылығын жақсы сақтайды.

Зерттеу жұмыстарының мақсаты қалыпталатын аяқ киім үстінің дайындамалырына пішін беру үшін гигротермиялық өңдеу әдістерін арттыру.

Қорытынды: Аяқ киімді қалыптау процесі мен үстіңгі қабаттың өлшемді тұрақтылығынан басқа, материалдың суды сіңіру қасиеттерін, яғни материал мен ылғал арасындағы байланысты еске түсіру керек.

Кілт сөздер: интенсификациялау, гигротермиялық өңдеу, ылғалдау, ылғал және жылу мен тұрақтандыру, қалыпталуы, вакуум.

Ылғалды жылылық экспозициялық операциялар аяқ киімді жоғары таза өңдеу арқылы жүзеге асырылатын тілектер негізінде ұйымдарға бөлінеді.

Бірінші ұйым аяқ киім заттарын құйылатын үйлерді қамтамасыз етуге бағытталған операциялардан тұрады: ылғалдандыру, жоғары дайындамаларды гигротермиялық емдеу. Әрекеттер бос орын пайда болғанға дейін бірден немесе диапазондар арасындағы ұзақтықтардың кейбір нүктесінде орындалады.

Екінші мекеме аяқ киімнің пішінін тұрақтандыру бойынша орындалатын операциялардан тұрады: негізгі кептіру, аяқ киімнің пішінін ылғалды жылылықпен бекіту. Бұл операциялар, әдетте, үстіңгі қабат қалыптастырылғаннан кейін орындалады, бірақ кейбіреулеріне (бірнеше жағдайларда) оның әртүрлі деңгейлері арасында немесе қалыптаумен бірге қол жеткізуге болады. Сыртқы ортаның көптеген дене факторлары, ылғалдылық аяқ киімнің үстіңгі қабатының пішіні мен пішінінің тұрақтылығына ең жақсы әсер ететіні белгілі [1, 2].

Ылғалға дейін ашылған кездегі заттардың дене және механикалық үйшіктеріндегі өзгерістер материалмен әртүрлі ылғал байланыстарының пайда болуына байланысты. Түрі бойынша академик П.А. Ребиндер, қарым-қатынастың барлық стильдері 3 класқа бөлінеді: химиялық, дене-химиялық және физикалық-механикалық. Бұл класстың басым белгісі байланыс беріктігінің энергиясы – байланысты үзуге жұмсалатын энергия [3].

Ең күшті химиялық байланыстар кристалдық гидраттардың түзілуі кезінде пайда болады. Бұл мысалда жаңа зат пайда болды, ал су бос сұйықтық ретінде жоғалады. Химиялық байланыстар кальцинация немесе химиялық жариялау арқылы үзіледі.

Физико-химиялық байланыстарға адсорбция, осмос және құрылым жатады. Адсорбцияланған ылғалдың судан айырмашылығы, оның борпылдақ сұйықтықтың белгілері жоқ және суда еритін заттарды ерітпейді, бұл тері тесіктері мен ылғалдандыру процедурасы үшін ерекше маңызды және енді қатып қалмайды, бұл айтарлықтай байланыстыратын электр қуатын көрсетеді. . Адсорбцияланған ылғал су молекулаларының коллаген немесе полимерлердің практикалық ұйымдарына қосылуының нәтижесінде болады.

Су жартылай өткізгіш мембрана арқылы таңдамалы түрде диффузияланғандықтан, осмостық ылғал, яғни Е. Құрылымдық ылғал гель түзілу барысында түзіледі.

Физикалық және роботтық түрде белгілі бір ылғал беттік алаңдаушылық пен капиллярлық қысым нәтижесінде капиллярларға орналастырылған ылғал ретінде белгілі. Радиусы нөлден әлдеқайда аз, 1 мкм капиллярларды макрокапиллярлар, ал оларды толтыратын суды микрокапиллярлар деп атайды. Радиусы 0,1 мкм-ден асатын және 10 мкм-ден аз капиллярлар

макрокапиллярлар, ал олардың құрамындағы су микрокапиллярлар деп аталады. Егер тесіктер 10 микроннан үлкен болса, оларды толтыратын су ауырлық әсерінен зардап шегетіндіктен, олар капилляр емес болуы мүмкін. 10 микроннан үлкен тесіктер мен қуыстарды толтыратын сұйықтықтарды ылғалдандыратын ылғал немесе ылғалдандыратын ылғал деп атайды. Ылғалдандыру арқылы терінің дене және механикалық қасиеттеріндегі өзгерістер оның құрамындағы суға емес, қосымша суару сипатына байланысты.

Техникалық қалыптау операцияларын орындау кезінде материалдың суару қасиеттерін ескеру керек, бұл материалмен ылғалдың байланысының бірегей түрлері оның қасиеттері бойынша нақты нәтижелерге ие болады.

Кеуектер мен терінің деформациялық үйшіктері адсорбциялық және микрокапиллярлық ылғалмен ерекшеленеді [4]. Адсорбцияланған су ең аз кеңістікті алады, белок тізбектерінің полярлық агенттіктері арқылы сольватациялық қабықшаны құрайды және белок тізбектерін бір-1,4 мкм қашықтыққа итеріп, сына әсер етеді. Адсорбцияланған ылғалдың әсерінен материалдың көлденең жиырылу коэффициенті, әртүрлі кернеулерден төмен ұзаруы және созылу энергиясының бумы және деформация қысымы төмендейді. Микрокапиллярлық ылғал капилляр қабырғасында сына әсер етеді, терінің қалыңдығы мен орнын арттырады. Микрокапиллярлық ылғалдың әсерінен терінің механикалық резиденциясы созылған кезде сауда жасайды. Токсан жеті% ылғалдылықта ауамен ылғалданған кезде танинмен иленген былғары негізіндегі максималды энергияға ие болады. Хром және хром таниндерімен иленген былғары мұндай жағдайларда ең үлкен созылу созылуына ие.

Ылғалды пайдалану тері тесігі мен терінің ұзындығына сөзсіз әсер етпейді. Ылғалдың үйінділері ашылмаған сұйықтық болғандықтан, ол былғарыдан жасалған суда еритін заттарды, тотығу дүкендерін және бояғыштарды жууы мүмкін. Сонымен қатар, ылғалдылық тері тесігін және кептіру жүйесін баяулатады, сондықтан оны балласт деп атайды. Теріге дымқыл ылғалды енгізу қажет емес.

Сондықтан, [5] көрсетілгендей, микрокапиллярлық ылғал әдетте аяқ киімнің қалыптау өнімділігі мен өлшемдік тұрақтылығына ең жақсы әсер етеді. Қазіргі уақытта терінің бастапқы вакуумды құралы арқылы микрокапиллярларға сенімді түрде әсер ету мүмкін, онда сирек кездесетін патшалықтағы бу молекулалары тек микрокапиллярлар ішінде конденсацияланады, бұл Л.В. картиналарында дәлелденген. Ларина [5], былғарының физикалық және механикалық резиденциясын жақсартады, оның қалыптасу қабілеті мен пішінінің тепе-теңдігін сипаттайды.

Қалыптауға қабілеттілікті беретін ең кең тараған процедура адсорбциялық ылғалдандыру болып табылады, ол тері тесігін және тері қабатын ылғалдандыратын органы ұсынууды (сыртқы массаны беру), материал ішіндегі ылғалды бу (сұйықтық) түрінде беруді және материалдың ішіндегі ылғалды сіңіруді қамтиды. адсорбция және капиллярлық конденсация арқылы (ішкі массалық қосқыш).

Бұл терінің біркелкі сулануын қамтамасыз етеді, өйткені капиллярлық ылғал конденсацияланатын шағын және орташа капиллярлар кеуектер мен терінің топографиялық аймақтарынан дерлік тәуелсіз түрде аздап бөлінеді [6]. Адсорбциялық әдістің маңызды кемшілігі оның ұзақ мерзімділігі болып табылады.

Ылғалдандыруды адсорбциялау техникасы ауаның температурасын, ылғалдылығын және қозғалыс жылдамдығын арттыру арқылы сыртқы масса алмасуды безендіру үшін, саптаманы үрлеу және бастапқы вакуумдау арқылы қолданылады.

Ылғалдандыратын ортаға белсендірілген қоспаларды енгізу арқылы тербелісті қолдану және матаның ішіндегі ылғал қосқыш механизмін өзгерту үшін вакуумды пайдалану арқылы ішкі массалық қосқышты жақсартуға болады, бұл былғары негізіндегі заттар үшін өте маңызды.

Жұмыс параметрлерінің (температура, ылғалдылық, ауа ағынының қарқыны) әсерінен адсорбциялық ылғалдандыру процесінің күшеюінің табиғи шегі бар [1, 2].

Тербелмелі ылғалдандыру режимін пайдаланыңыз: адсорбциялық ылғалдандыру әдісін жоғарылату үшін бірінші деңгей ішіндегі жақсырақ температура (қырық-50°C) және 2d деңгейінің ішіндегі төменірек температура (18-20°C). Ылғалдандырудың бұл тәсілінің ылғалдың енуін жеделдетуге әсері, сипаттамалары әлі толық анықталмаған күрделі масса алмасу механизмі арқылы анықталады [4]. Бұл әдіс бірінші кезеңде дайындаманың бетіндегі ылғалдың конденсациясын кетіреді, 2d кезеңінің ішіндегі материалдың кеуекті пішіні ішінде су буының конденсациялануын қамтамасыз етеді және қалыптау алдында ылғалдың жоғалуын қосымша азайтады.

Адсорбциялық ылғалдандыру стратегияларында вакуумды пайдалану сыртқы диффузия коэффициентін арттыру арқылы ылғалдың пайда болуын күрт күшейтуі мүмкін. Ылғалды сіңіру заряды кезінде сыртқы диффузия коэффициентіне әсер ету ішкі диффузия коэффициентінің құнынан шамамен жүз еседей болады [4]. Бұл тәсіл арқылы матадағы ылғалды тасымалдау

механизмі диффузиядан экссудацияға дейін реттеледі және оның қарқыны диффузия жылдамдығынан айтарлықтай асып түседі.

Сутектік байланыстардың бұзылуы және су молекулалары мен кеуектер мен терінің құрылымдық элементтерінің гидрофильді топтары арасында жаңа байланыстардың пайда болуы вакуумды адсорбциялық ылғалдандырудың сипаттамасы болып табылады. Сонымен қатар, бұл әсер су буының парциалды қысымы төмен болған кезде көбірек мөлшерде көрінеді. Кейбір су молекулалары әдетте төмен парциалды қысымда будан адсорбцияланады, терінің құрылымдық факторларының бетіндегі тотығу коллаген молекулаларының ішіндегі полярлық агенттіктермен өзара әрекеттеседі, сутегі байланыстарын құрайды және белгіленген күйге енеді. Бұл ылғалдандыру техникасының көмегімен ылғал бу түрінде экссудация арқылы тасымалданатындықтан және ең қарапайым микрокапиллярларда ($r < 10^{-7}$ м) конденсацияланатындықтан, бұл ылғал материалдың дене және механикалық үйшіктерінің ішіндегі өзгерістерге кеңінен әсер етеді. .

Ылғалдандырудың жанасу (жылу диффузиялық) тәсілі жоғарыда аталған тәсілден айтарлықтай ерекшеленеді, өйткені бұл техникада жылу және ылғал өткізгіштіктің барлық 3 түріне (жылу диффузиясы, капиллярлық жылу өткізгіштік және ылғал өткізгіштік) байланысты, температура градиентінің әсерінен ылғалдың қозғалысы. Ол адсорбциямен салыстырғанда ылғалды енгізу әдісін айтарлықтай жылдамдатады, дегенмен 75-100 және 5°C температурадағы қарқынды термиялық әсер терінің микроқұрылымының деңгейіне байланыстыруға әсер етеді, ең бастысы мата үйлеріндегі жағымсыз түзетулер. Термиялық диффузиялық ылғалдандыру тәсілінің үлкен кемшілігі оны массивтік дайындамаларды ылғалдандыру үшін қолдануға болмайды.

Өндіріс техникасын күшейту және былғарыдан жасалған физикалық және механикалық үйшіктерге әсер ету тұрғысынан қазіргі аяқ киімді жоғары таза сулау әдістерін талдай отырып, ең қолайлы әдіс вакуумды адсорбциялық сулау әдісі болып табылады.

Вакуумдық адсорбция техникасы матаға ылғалды енгізу әдісін күрт ерекшелей алады, бұл әсіресе қалыңдығы жоғарылаған былғарылар үшін маңызды, бұл үшін әдеттегі ылғалдылық мәндеріне дейін сулау үшін ең жақсы адсорбция техникасын енгізу көп уақытты алады. Материалдың ішіндегі бу беру механизмінің диффузиядан инфильтрацияға дейін өзгеруіне байланысты материалды ылғалды қаныққан бумен ылғалдандыру стресстік жағдайлардың төмендеуіне байланысты жақсарады.

Үстіңгі дайындаманы дымқыл жылылықпен пластификациялау әртүрлі қалыптау дәрежелері арасында орындалады, бұл әдісті сулау техникасы арқылы дайындамаға түсетін ылғал мөлшерін азайту үшін пайдаланады. Тағдырда бұл кептіру ұзақтығын қысқартуға немесе оны ылғалды жылы бекітуге ауыстыруға көмектеседі.

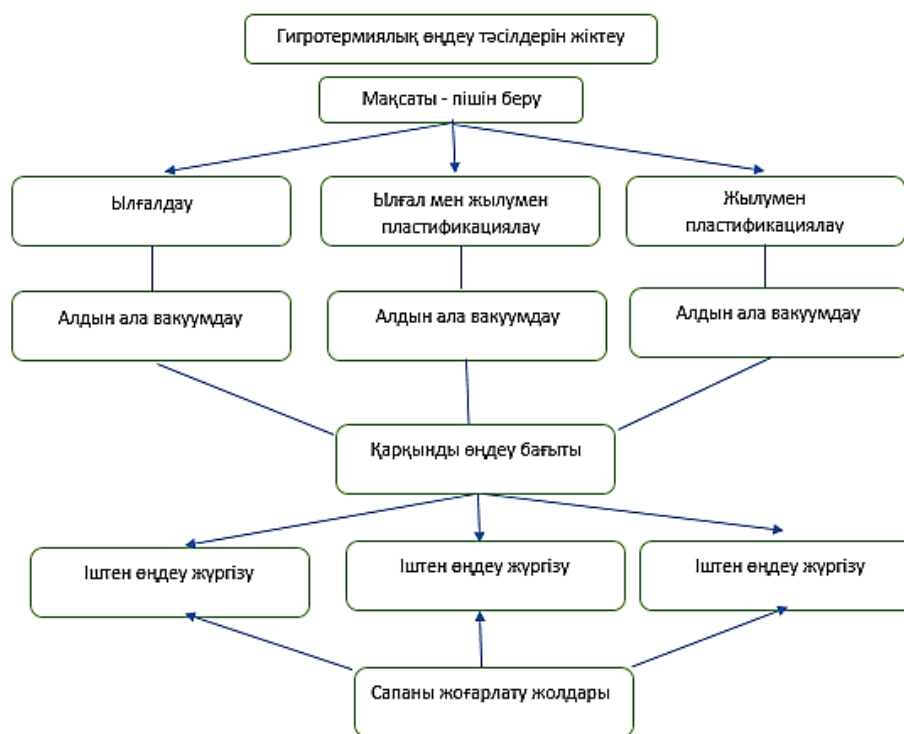
Бұл жүйеге әдетте жылу мен ылғал жеткізуші қызметін атқаратын қыздырылған буды пайдалану арқылы қол жеткізіледі [7].

Ылғалдылық пен жылылықпен жабылған тактика мен жабдықты талдауға сәйкес, вакуумды қолдану былғары негізіндегі физикалық-механикалық қасиеттерін түзетуге кепілдік береді, оның қалыптасу мүмкіндігін сипаттайды, тіпті жариялылық уақытының өзгеруі сияқты.

Сарапшылар аяқ киім заттарына қалыптау үйлерін беретін дымқыл жылуды емдеудің қазіргі әдісімен келіседі - жүйені нығайту және былғары негізіндегі физикалық және механикалық үйлерге әсер ету көзқарасынан бастап, ең жақсы ылғалды термиялық өңдеу әдісі вакуумдық адсорбция болып табылады. Адсорбциялық ылғалдандыру әдісі арқылы вакуумды қолдану материалдың ішіндегі ылғалдың диффузиядан инфильтрацияға өту механизмін алмастыра алады және оның жылдамдығы диффузия қарқынынан айтарлықтай жылдамырақ.

Вакуумды адсорбциялау әдісі материалға ылғалды енгізу әдісін күрт күшейте алады, бұл қалыңдықтағы былғарылар үшін өте маңызды, бұл үшін қарапайым ылғалдылық мәндеріне дейін сулау үшін ең қарапайым адсорбциялық тәсілді жүзеге асыру үлкен уақытты алады. Ылғалға қаныққан буы төмендеген деформациядан төмен заттардың ылғалдануы матадағы бу жіберу механизмінің ішіндегі диффузиядан инфильтрацияға дейінгі алмасуға байланысты жоғарылайды [4].

Сондықтан, 1-суретте дәлелденгендей, аяқ киім заттарына өлшемдік тұрақтылық және оларды нығайту жолын беру үшін ылғалды жылумен емдеу әдістерінің келесі класы ұсынылады [6].

Сурет 1. Аяқ киімдік материалдарға қалыптау және пішін тұрақтылық қасиеттерін беру мақсатында гигротермиялық тәсілдерді жіктеу

Гигротермиялық өңдеуді күшейтудің ұсынылған тәсіліне сүйене отырып, қазіргі уақытта ең алдымен қазіргі стратегияларға негізделген перфорацияланған немесе кеуекті төсемдерді пайдалану арқылы жүзеге асырылуы мүмкін ішкі операцияларды орындауға қосымша алдын ала вакуумды пайдаланудың максималды қалыптасу мүмкіндігін алу өте тиімді [5].

Әдебиеттер тізімі:

1. Адигамов К.А. Вакуумно-сорбционное увлажнение заготовок верха обуви: монография / К.А. Адигамов, Л.В. Ларина; Южно-Рос. гос. техн. ун-т. – Новочеркасск: ЮРГТУ, 2000. – 95 с.
2. Адигезалов Л.И. Увлажнение, сушка и влажно-тепловая обработка в обувном производстве / Л.И. Адигезалов. – М.: Лёгкая и пищевая промышленность, 1983. – 136 с.
3. Зыбин Ю.П. Технология изделий из кожи: учебник для студентов вузов лёгкой промышленности. – М.: Лёгкая индустрия, 1975. – 464 с.
4. Ларина Л.В. Исследование процесса и разработка установки для вакуумно-сорбционного увлажнения деталей верха обуви: дис. ... канд. техн. наук. – М., 1991. – 135 с.
5. Смирнов В.В. Разработка универсальной вакуумной установки для интенсифицированной гигротермической обработки заготовок верха обуви: дис. ... канд. техн. наук. – ЮРГУЭС., 2011. – С. 37-38.
6. Смирнов В.В., Ларина Л.В., Черунова И.В., Меркулова А.В., Щеникова Е.А. Методы интенсификации процессов гигротермической обработки для придания материалам легкой промышленности свойств формоустойчивости// Современные проблемы науки и образования. – 2012. – № 6; URL: <http://www.science-education.ru/106-7971>
7. Чесунов В.М. Оптимизация процессов сушки в лёгкой промышленности / В.М. Чесунов. – М.: Легпромышлениздат, 1985. – 112 с.

АЯҚ КИІМ БӨЛШЕКТЕРІН БІРІКТІРЕТІН ЖІПТІ ТІГІСТЕРДІҢ БЕРІКТІГІНЕ ӘСЕР ЕТЕТІН ФАКТОРЛАРДЫ ЗЕРТТЕУ

Шамшиева Д., 6B07222 «Былғары бұйымдарының инновациялық технологиялары», 4 курс студенті, shamshieevadidar@gmail.com,

Әлиқызы А., 6B07222 «Былғары бұйымдарының инновациялық технологиялары», 3 курс студенті, allievvnal@mail.ru

Джумабекова Г.Б., «Текстиль, материалтану және стандарттау» кафедрасының PhD, доцент м.а., gulzira.dzhumabekova@mail.ru

Аңдатпа: Аяқ киімнің үстіңгі бөліктерін біріктіруге арналған жіпті тігістердің беріктігіне әсер ететін факторлар зерттелген. Тігіс жіптерінің әртүрлі текстуралары талданған.

Мақсаты: Жіпті қосылыстардың беріктігін арттыру, тігістеріне әсер ететін факторларға зерттеу жүргізу.

Міндеттері: Әртүрлі нөмірлі жіптермен тігілген аяқ киім бөліктерінің тігіс беріктігін ұзу машинасында сынау.

Зерттеу нәтижелері: Жіпті тігістердің беріктігіне әсер ететін барлық технологиялық және эксплуатациялық факторлар анықталды.

Қорытынды: Аяқ киімдік табиғи былғары бөліктердің талшықты құрылымына тығыздығы бірдей 44LH және 47L жіптерін таңдалды. Сыналған мақта-полиэфирлі армирленген жіптерінің беріктігі, ұзаруы және тозуға төзімділігі бойынша мақта жіптерінен жоғары екендігі анықталды. Мұндай жіптерді аяқ киімнің үстіңгі бөліктерінің ең маңызды учаскелерін тігіп қолдануға ыңғайлы етеді.

Кілт сөздер: аяқ киім, беріктік күші, жіпті тігіс, ине конструкциясы, аяқ киім бөлігі, жіптің нөмірі.

Аяқ киімнің жұмысы кезінде тігістің үлкен индексі әрбір сыртқы элементтермен (жұмыс кезінде өндірілген) және ішкі факторлармен азапталады. Ішкі элементтер аяқтың аяқ киімнің ішкі кеңістігіне бүкіл жаяу соққысының көмегімен анықталады.

Ең жақсы белгілердің негізгі ақпаратына қол жеткізу үшін кәсіби сауалнама әдісі қолданылды. Осы мақсатқа жету үшін біз аяқ киім өндірісімен байланысты кідіріссіз стиль дизайнерлері, дизайнерлер мен техниктерді қоса алғанда, 12 кәсіби маманды, аяқ киім өндіруші мамандарды таңдадық. Респонденттер тобы максималды сенімді фактілерді алуға мүмкіндік беру үшін таңдалады.

Сарапшылардың зерттеулері киізден жасалған бұрандалы қосылыстардың жоғары сапасын білдіретін келесі көрсеткіштердің керемет мәнге ие екенін анықтады: үзілу қобалжу, үзілу ұзарту, жылу өткізгіштік және жылу кедергісі. Бұрандалы қосылыстардың деформациялық электрлік сипаттамаларын зерттеу туралы шешім қабылданды. Созылу кезіндегі созу күші және қирағандағы ұзару маңызды жалпы белгілер болып табылады [1, 2]. Талаптарды қанағаттандырмау төзімділіктің төмендеуіне әкеледі, бұл теріс бірінші дәрежелі бұрандалы қосылыстардың белгілерінің және көрсеткіштердің маңыздылығы дәлелденген.

Аяқ киім дайындамаларын табиғи былғарыдан құрастырған кезде, тігісті сенімді түрде көрсету үшін пайдаланылуы мүмкін жалпы жиі кездесетін, технологиялық ноу-хауға негізделген өнімділік көрсеткіштерінің толық түрі болмауы мүмкін.

Әртүрлі факторларды зерделеу және олардың өзара әрекеттесу заңдылықтарын анықтау күрделі іс болып табылады, оның шешімі ерекше практикалық бағаға ие, өйткені аяқ киімнің өнімділігі тігістердің қанағаттанарлық болуына байланысты [3]. Алынған жазбалар 1-кестеде көрсетілген.

Кесте 1.

Жіпті тігістердің беріктігін сипаттайтын көрсеткіштер

Орыны	Қасиеттерінің атауы	Ранг қосындысы	Мәні
1.	Үзілу күші	345	10,5
2.	Ұзу кезіндегі ұзаруы	285	9,1
3.	Жылу өткізгіштігі	229	8,9

4.	Жылуға қарсы тұруы	210	7,9
5.	Суға қарсы тұруы	112	6,8
6.	Ылғалды сіңіруі	106	6,4
7.	Ауа өткізгіштігі	69	5,6
8.	Бу өткізгіштігі	56	4,7
9.	Гигроскопиялығы	49	3,6
10.	Қаттылығы	46	1,8
11.	Бу сіңіргіштігі	45	1,7

Матадан жасалған аяқ киімді өндіру үшін талшықтардың 3 түрімен қатар 44 ЛН арматураланған мақта жіп және 47 Л құрама полиэфирлі жіп қолданылады: полиэфирлі жіппен мақта талшығы және Рафсан талшығы. Кәдімгі көрсеткіштер бойынша: иірілген жіптегі мақта талшықтарының сапалық үлесі 28% кем болмауы керек [4]. 2-кестеде физикалық, механикалық және химиялық қасиеттері келтірілген.

Кесте 2.

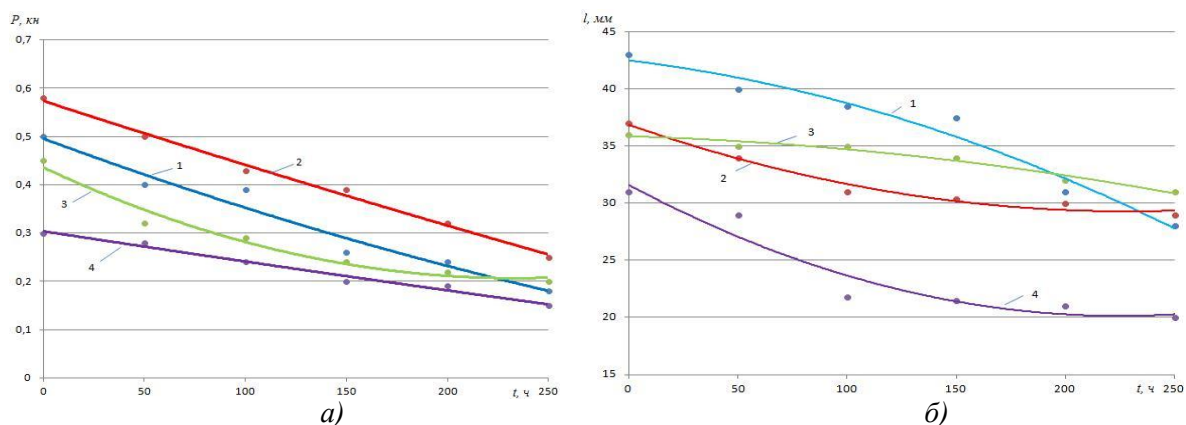
Аяқ киімнің үстіңгі бөлшектерін біріктіруге арналған жіптердің физикалық-механикалық және химиялық көрсеткіштері

Көрсеткіштің атауы	Аяқ киімдік жіптер	
	44 ЛХ	47 Л
Қатаң жіптің құрылымы	21,5 текс х2	13,8 текс х3
Жіптің нәтижелі номиналы сызықтық тығыздығы, текс	45	45
Жіптің нәтижелі номиналы сызықтық тығыздығының салыстырмалы шекті ауытқуы	±5	±8
Бір жіпті ұзу әдісі бойынша жіптің үзілу күші, Н	1620 кем емес	2100 кем емес
Бір жіпті ұзу әдісі бойынша жіптің үзілу күші, гс	1651 кем емес	2138 кем емес
Үзілу күші бойынша вариациялау коэффициенті, %	8 артық емес	10 артық емес
Үзілу кезіндегі ұзаруы, %	20 артық емес	20 артық емес
Дайын жіптердің нормаланған ылғалдылығы, %	3	8

Тамаша дене және механикалық қасиеттер: ылғалды жылу құралының ұзақтығы үшін төмен шөгу, шамадан тыс серпімділік пен өлшемдік тепе-теңдік және ультракүлгін сәулеленуге төзімділік коррозиялық ортаға ұшыраған жіптерді таңдауда тиісті өнімділікті қамтамасыз етеді [5].

Судың жіпті тігістерге әсері қосымша зерттеледі. Аяқ киім мен киім матасының заттары сумен тікелей байланыста болған кезде, оның молекулаларының полимерге диффузиялануынан және материалдың пішіні арқылы оның қалдықтарын механикалық ұстауға байланысты ылғал сіңеді. Киіз өте гигроскопиялық және ылғалды сіңірген кезде гигроскопиялық әлдеқайда аз материалдарға қарағанда көбірек жылу бөледі. Бұл потенциал оның ыстыққа төзімді қасиеттеріне үлкен әсер етеді. Мұндай аяқ киімді пайдаланған кезде адам жылы бөлмеден шығып, құрамында көп мөлшерде су буы бар қансыз ауаны енгізгенде, пайда болатын жылу ауа температурасының күрт төмендеуін өтей алады. Жүн талшықтары ылғалды сіңіргенде, олардың ұзындығы айтарлықтай өседі және ісінеді. Су молекулалары жүн талшықтарына терең еніп, массивтік молекулалар арасындағы байланыстарды әлсіретіп, олардың арасындағы алшақтықты өсіреді. Сондықтан мата талшықтары, атап айтқанда, жүн ылғалды сіңірген кезде, қуат азаяды және талшықтың ұзаруы күрт артады [5].

Деформациялық беріктік индексі мен сумен жанасу ұзақтығы арасындағы байланыс 1-суретте дәлелденген.

Сурет 1. Судың жіпті тігістің үзілу кезіне әсер ету уақыты (а) және тігістің үзілу кезіндегі ұзаруына әсері (б): 1 – қаймалы бастырма тігіс, 2- қайма тігіс, 3 – бастырма тігіс, 4 – айкаспа тігіс

Алынған тәжірибелік мәліметтерді талдау түйіспелерді суға түсіргеннен кейін созылу электрлік мәндері қосылыс түріне байланысты 0,12-ден 0,6 кН-ға дейін өзгертінін көрсетеді. Ең төменгі тереңдік 200 сағаттан кейін жарияланды. Ұзару тәжірибенің басында ең үлкен мәнге жетеді және сумен 250 сағат байланыста болғаннан кейін ұзарту 10-30 мм әртүрлі болады. Суға салып кептіргеннен кейін үлгі көлемі артады. Жоғарғы мата дайындамаларындағы бұрандалы қосылым беттерінің тозған көрінісі үлгілердің суға ұшыраған кезде ескіргенін көрсетеді. Бұл заттардың жүріс-тұрысын шынымен құрғақ мата материалдарының үлгілерінен ылғалды сіңіру арқылы анықтауға болады. Мата матаның талшықтарының гидрофильді табиғатына байланысты сынақтың бастапқы қабаттарында судың тежелуі және нашар әсері болды. Жүз елу сағаттық әсерден кейін қорғаныс агенті жуылады, бұл жеке талшықтардың пайда болуымен сипатталатын мата үлгілерінің сыртқы түрі мен құрылымын түзету арқылы расталады.

Суға әсер ету уақытының ұлғаюымен ұзарту мәндері де төмендейді. Шүберек катал және кедір болады деп айта аламыз. Қайталанатын иілуге төзімділіктің төмендеуі де қорғаныс агентінің шаймалануының нәтижесі болып табылады. Бұл материалды алдын ала кептіру нәтижесінде де болуы мүмкін. Материалдың талшықтары ылғалдың қажетті мөлшерін сіңіреді және жасушалық және икемді болады. Тоқыма материалдарының бұрандалы қосылыстары ұзақ уақыт бойы судың әсеріне ұшыраған кезде бұрандалы қосылыстардың үзілу жүктемесі және ұзаруы төмендейді. Мұны мата заттарынан жасалған аяқ киімді пайдалану кезінде ескеру қажет, өйткені бұрандалы қосылымның тез бұзылуы аяқ киімнің өзінен ерекше жағдайда нашар әсер етуі мүмкін. Сондықтан тоқыма заттарынан аяқ киімді жасау кезінде сулау және кептіру параметрлерін тиімді шешу қажет. Сондықтан, жоғарыда келтірілген фактілерді мұқият бағалау және статистикалық өңдеуден кейін, судың әсерінен аяқ киімдегі бұрандалы қосылыстардың деформациялық қуат сипаттамаларын күту үшін пайдалануға болады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Технология изготовления изделий из кожи [Текст] : учебник / О. Лошкарева. - Астана : [б. и.], 2010. - 640 б.
2. Зурабян К.М., Бернштейн М. Материаловедение изделий из кожи. М., Легпромбытиздат, 1988.
3. Стронгин Б.М., Морева В.Н. Справочник мастера – обувщика. 3-е издание. М.: Легпромбытиздат, 1990. - 336 с.
4. Справочник обувщика (Технология) под общей ред. Михеева Е.Я., Мореходов Г.А., Швецова Г.П., и др. М.: Легпромбытиздат, 1989.- 416 с.
5. Справочник по швейному оборудованию.- М.: Легкая индустрия, 1981. - 272 с. Франц, В.Я., Исаев В. В. Швейные машины. М.: «Легпромбытиздат», 1986.

ЕРЛЕРДІҢ КҮНДЕЛІКТІ АЯҚ КИІМІНІҢ ТҰТЫНУШЫЛЫҚ ҚАСИЕТТЕРІНІҢ СПЕКТРІН ЗЕРТТЕУ

Наурызбай А., 6B07222 «Былғары бұйымдарының инновациялық технологиялары» білім бағдарламасының 3 курс студенті, М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ.
Юсупова Л.Х., магистр, «Текстиль, материалтану және стандартизация» кафедрасы, М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ., laura_yu@mail.ru

Аңдатпа: Ерлердің күнделікті аяқ киімінің ассортиментін және тұтынушылық қасиеттерін зерттеу. Ерлерге арналған аяқ киім түрлерінің ассортиментін зерттеу, осы тауарлар тобының классификациясын құрастыру, тұтынушылық қасиеттерді зерттеу.

Кілт сөздер: күнделікті аяқ киім, ассортимент, тұтынушылық қасиет.

Аяқ киім ең қажетті заттардың бірі және күрделі бұйым болып табылады. Бұл заманауи, көркем ұйымдастырылған, үйлесімді киім ансамблінің маңызды элементі [1].

Ерлерге арналған аяқ киімнің ассортиментіне етік, жартылай етік, бәтеңке, жартылай бәтеңке, сандал, туфли жатады. Ерлерге арналған аяқ киім материалды көп қажет ететін және тозуға төзімді, әйелдер аяқ киімімен салыстырғанда тозу мерзімі аз [2].

Ерлерге арналған аяқ киім өндірісінде ұлтанды біріктіруді барлық әдістері қолданылады.

Аяқ киімнің түрі - оның жіктелуінің дизайн ерекшелігі, аяқтың үстіңгі бөлшектерімен біріктіру дәрежесімен анықталады. Қазіргі уақытта аяқ киімнің бес негізгі түрі шығарылады (етік, жартылай етік, бәтеңке, жартылай бәтеңке, туфли). Олардың кейбіреулері тұтынушылық маңызын жоғалтады да, өндірісте тігілмейтін болады. Сосын басқа жаңа атаулармен және дизайн сипаттамаларымен өзгеріп шығады [3].

Бізге аяқ киімнің жіктелуі және кодталуы белгілі.

Классификация – жиынтықты жалпы белгілерге байланысты категорияларға немесе деңгейлерге бөлу процесі. Жіктеу белгілеріне келесілер жатады: түрі, мақсаты, материалы, дайындау әдісі, әрлеуі және т.б.

Жіктеуді жүргізу кезінде белгілі бір ережелерді сақтау қажет.

Бөлу жүзеге асырылатын жіктеу критерийлері маңызды болуы керек. Негізі ең маңызды мүмкіндіктермен бөлуді бастау керек. Әр деңгейдегі жіктеу бір негізде жүзеге асырылады. Бір деңгейдегі жіктеу топтары бірін-бірі жокқа шығаруы керек. Жіктеу үздіксіз және дәйекті болуы керек [4].

Қазіргі уақытта классификацияның әртүрлі категориялары мен түрлері бар. Жіктеу категориясы оның көлеміне, түріне және мазмұнына қарай анықталады.

Аяқ киімге қойылатын талаптары олардың мақсаты, жұмыс жағдайлары, сән үрдістері, маусымдық, климаттық жағдайлар және басқа да факторлар.

Әлеуметтік талаптар аяқ киім бұйымдарын өндірудің қоғамдық қажеттіліктерге сәйкестігін, оларды өндіру мен тұтынуды негіздеуді көздейді. Статистикалық көрсеткіштерді талдау, тұтыну үлгілерін жасау, социологиялық зерттеулер жүргізу әлеуметтік мақсаттарға қойылатын талаптарды анықтауға мүмкіндік береді.

Функционалдық талаптар - бұл аяқ киімнің негізгі функциясын орындауға қойылатын талаптар - адамның аяғын механикалық зақымданудан, гипотермиядан, қызып кетуден және басқа да сыртқы әсерлерден қорғау.

Эргономикалық талаптар өнімді пайдалану кезінде пайдаланудың қарапайымдылығын, оның адам ағзасының ерекшеліктеріне сәйкестігін және оның жұмыс істеуінің оңтайлы жағдайларын қамтамасыз етеді. Аяқ киімге қойылатын эргономикалық талаптар оның адам ағзасының гигиеналық, антропометриялық, физиологиялық, психологиялық ерекшеліктеріне сәйкестігін анықтайды [5].

Пішіні мен өлшемі бойынша аяқ киім аяқтың анатомиялық құрылымына сәйкес болуы керек. Аяқ киімнің ішіндегі бөлшектері табанды қыспай, оның қажетті қозғалуына қамтамасыз етуі керек. Ол ыңғайлы, жеңіл, жеткілікті икемді, киюге және шешуге оңай, аяққа жақсы сәйкес келетін және жеткілікті тірек беті болуы керек. Осылайша, қатты аяқ киім жаяу және жүгіру кезінде айтарлықтай қосымша иілу күштерін қажет етеді, бұл тез шаршауды тудырады. Аяқ киімнің шамадан тыс салмағы қозғалыс кезіндегі энергия шығынына да айтарлықтай әсер етеді.

Аяқ киімнің ішкі жағы тегіс болуы керек, ал оның әрлеуі ауырсынуды тудырмауы керек. Аяқ киімнің ұлтаны жеткілікті берік болуы талап етіледі, табанның беті жүру кезінде тұрақтылықты қамтамасыз етеді және сырғып кетпейтіндей болу керек [6].

Аяқ киім гигиеналық болуы керек және табанның жан жағын тиісті микроклиматты құруы керек, яғни оңтайлы температура мен ылғалдылықты сақтай отырып. Аяқ киімнің конструкциясы аяқ пен қоршаған орта арасындағы газ алмасуды қамтамасыз етуі керек, ал аяқ киімнің астыңғы жағы электростатикалық зарядтардың жойылуын қамтамасыз етуі керек.

Өнімді пайдалану талаптары бойынша аяқ киімнің белгілі бір уақыт аралығында белгілі функцияларды орындау қабілетін сипаттайды [7-8]. Ерлердің күнделікті аяқ киімінің тұтынушылық қасиеттерінің көрсеткіштерінің номенклатурасын реттеу 1-кестеде.

Кесте 1. Ерлердің күнделікті киетін аяқ киімінің сапа көрсеткіштерінің номенклатурасы

Тұтынушылық қасиеттердің тобы	Кешенді көрсеткіштер	Бірыңғай көрсеткіштер
функционалдық	Аяқ жұмысының оңтайлы шарттары Адамның тұрған орнының тұрақтылығы Қолданудың әмбебаптығы	- аяқ киімнің ішкі өлшемдерінің аяқтың пішіні мен өлшеміне сәйкестігі; - аяқ киім үлгісін таңдаудағы ұтымдылық; - ұлтанның сырғуына төзімділік - пайдаланудың маусымдылығы; - қолдану ережелері; - мақсатты пайдалануы.
сенімділік	сенімділік төзімділік	- аяқ киім киюге кепілдік мерзімі; - ақаусыз жұмыс істеу ықтималдығы; - материалдардың тозуға төзімділігі; - материалдардың созуға төзімділігі; - материалдардың бірнеше рет иілуге төзімділігі; - құрғақ және ылғалды үйкеліске түс тұрақтылығы; - аязға төзімділік; - ұлтанның беріктігі; - өкшесін бекітудің беріктігі; - фурнитураны бекіту беріктігі;
эстетикалық	Көркемдік бағыттарға сәйкестік - акпараттық экспрессивтілік - форманың ұтымдылығы	- стильге сәйкестігі; - сәнді; - көркем дизайнның өзіндік ерекшелігі; - модельдің қоршаған орта элементтерімен үйлесімділігі; - аяқ киімнің мақсатына пішінінің сәйкестігі; - дизайнның, материалдардың және өңдеу технологиясының ұтымды әдемілігі; - форманың эргономикалық талаптарға сәйкестігі; - форманың функционалдық және конструктивті шешімге сәйкестігі; - аяқ киімнің пішіні, дизайны мен материалдарының үйлесімді үйлесуі; - өнімнің масштабы, пропорционалдылығы және ырғағы.
Әлеуметтік мақсаттағы қасиеттер	Әлеуметтік мақсаттылық Әлеуметтік мекенжай Оңтайлы ассортиментке сәйкес келетін аяқ киім	- аяқ киім өнімдеріне қанағаттандырылмаған сұраныстың ауырлығы; - аяқ киімнің халықтың сұранысына сәйкестігі; - сұранысты қанағаттандыру; - бәсекеге қабілеттілік; - ассортименттің жаңару дәрежесі.
эргономикалық	Гигиеналық	- су өткізбейтін; - ауа өткіздіштігі; - гигроскопиялық; - жылу өткізгіштік; - меншікті беттік электр кедергісі
	физиологиялық	- аяқ киімнің салмағы; - аяқ киімнің икемділігі; Астарында қатпарлар жоқ;
	психологиялық	- түсті; - жарықтық; - түс схемасы; - өнім бөліктерінің орналасуы;
	антропометриялық	өлшем ассортиментіне сәйкестігі; - аяқ киімді кию және шешу оңайлығы; - аяқ киімнің биіктігі; - аяқ киімнің жұмсақтығы; - етіктің ені.

Ерлерге арналған аяқ киім материалды көп қажет ететін және тозуға төзімді, әйелдер аяқ киімімен салыстырғанда тозу мерзімі аз болады. Ерлерге арналған аяқ киім өндірісінде ұлтанды біріктіру барлық әдістері қолданылады.

Классификация – жиынтықты жалпы белгілерге байланысты категорияларға немесе деңгейлерге бөлу процесі. Жіктеу белгілеріне келесі қасиеттер кіреді: түрі, мақсаты, материалы, дайындау әдісі, әрлеуі және т.б.

Аяқ киімге қойылатын талаптардың ішінде негізгілері – әлеуметтік, функционалды, эргономикалық, операциялық (сенімділік талаптары), эстетикалық болып табылады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Грибанова И.В. Товароведение непродовольственных товаров: учеб. пособие / И.В. Грибанова.- Минск: Выш. шк., 2006.-191 с.: ил.
2. Алексеев Н.С. Теоретические основы товароведения-М: 1988.-328 с.
3. Товароведение непродовольственных товаров: учебник/ В.Е.Сыцко [и др.]; под общ. Ред. В.Е. Сыцко. Мн.: Выш. шк., 2005.-669 с.
4. Товароведение одежно-обувных товаров. Общий курс: Учеб. пособие / В.В.Садовский, Н.М. Несмелов и др.; Под общ. Ред. В.В. Садовского, Н.М.Несмелова. - Мн.: БГЭУ, 2005.-427 с.
5. ГОСТ 26167-84 Обувь повседневная. Общие технические условия. - Взамен ГОСТ26167 – 74; Введ. 01.01.85. М.:Изд-во стандартов, 1985.-14 с.
6. 6.Товарная номенклатура внешней экономической деятельности Республики Беларусь - Мн: 2003
7. Общегосударственный классификатор промышленной и сельскохозяйственной продукции РБ. 007-98 (часть 1) , М. 1998
8. Товароведение и организация торговли непродовольственными товарами. Учебник / под ред. Неверова А.Н.-М, 2000.- 423 с.

ӘОЖ 685.34.01

ОРТА ҒАСЫРДАҒЫ ЕВРОПА ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ АЯҚ КИІМ КОНСТРУКЦИЯЛЫҚ ЭЛЕМЕНТТЕРІН ЗАМАНАУИ АЯҚ КИІМДЕ ПАЙДАЛАНУ

Сарсеханова Б., 6В07222 «Былғары бұйымдарының инновациялық технологиялары» білім бағдарламасының 3 курс студенті, М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ.

Юсупова Л.Х., магистр, «Текстиль, материалтану және стандартизация» кафедрасы, М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ., laura_yu@mail.ru

Аңдатпа: Ортағасырлық Еуропадағы аяқ киімдердің түрлерін зерттеп, заманауи аяқ киімнің үлгілерімен байланыстырып, сипаттап және жіктеу арқылы, ұқсастық табу.

Кілт сөздер: аяқ киім, аяқ киім тарихы, ортағасырлық ая киім.

Аяқ киімнің тарихы мыңжылдықтан асады. Ата-бабаларымыздың қандай аяқ киім кигені туралы ең нақты ақпарат Ежелгі Египет пен Ежелгі Грецияның даму кезеңіне жатады. Ол кезде әр түрлі сандалдар танымал болған, олар аяқ киіммен әр түрлі класстардың өкілдерін ажырата алатындай етіп жасалған. Сонымен қатар, ерлер мен әйелдердің аяқ киімдерінің түсі әр түрлі болған, інжу-маржан зергерлік бұйымдар мұндай аяқ киімнің ерекше жағдайларға арналғанын көрсете білген.

Орта ғасырларға дейінгі аяқ киімнің эволюциясы

Аяқ киім-киім элементінің бірі. Аяқ киім, ең алдымен, табанды механикалық қорғау үшін қолданылады [1].

Аяқ киімнің тарихы мыңжылдықтан асады. АҚШ-тың Сент-Луис қаласындағы Вашингтон жеке университетінің тарихшысы Эрик Тринакус аяқ киім 26-30 мың жыл бұрын Еуразияның батысында пайда болды деген қорытындыға келді. Ол адамдардың орта және кеш палеолит дәуірінде өмір сүрген қаңқаның ерекшеліктерін талдап, аяқтың кішкентай саусағына назар аударып, оның әлсіреп бара жатқанын байқады. Содан кейін аяқтың пішіні де өзгере бастаған. Бұл тән деформация аяқ киімді үнемі киюге байланысты [2, 3].

Аяқ киім жасау үшін өсімдік материалдары да қолданылған, олар – ағаш қабығы, қамыс, папирус, бас, сабан, сондай-ақ өрескел қалың иірілген жіп, киіз және тіпті ағаш. Қарабайыр халықтардың аяқ киім өндірісі "кең аяққа" қойылды: АҚШ-та, Ламос үңгірінде (Невада)

археологтар ежелгі аяқ киімнің нағыз қоймасын тапқан, ол жерде 300 жұп шөптен тоқылған сандалдар болған [4]. 9000 жылдан асқанына қарамастан, бұл сандалдар соншалықты әдемі және ыңғайлы болған, сондықтан жергілікті тұрғындар туристерге сату үшін дәл осылай тоқуды бастаған.

Зерттеушілердің пікірінше, алғашқы етік ішінен құрғақ шөппен оқшауланған аю терісінен жасалған шылғаулар сияқты болған.

Ежелгі Египетте ең көп таралған аяқ киім пальма жапырағы немесе папирус сандалдары болды [5].

Ассириялықтардың өкшесін қорғау үшін өкше сірісімен жасалған сандалдардан басқа, қазіргі заманға өте ұқсас ұзын аяқ киімдері де болған.

Ежелгі еврейлер былғарыдан, жүннен, қамыстан және ағаштан аяқ киім тіккен екен. Аяқ киімнің үш түрлі конструкциясы болған-сандашар, аяқ киімдер (олар табанның үстінгі бөлігінің ортасына дейін аяқтарын жауып тұрған, әрқашан өкшесі биік болып, белбеушелермен байланған) және саяхатшылар мен сарбаздар жүретін етіктері [6].

Ежелгі Грецияда қарапайым сандалдардан басқа, олар жартылай етік, шілтерлі етік тігуді үйреніп, бұл аяқтың жішке екендігіне бас назар аударады және әйелдер арасында үлкен сұранысқа ие болады, персикай деген жұмсақ былғарыдан жасалған шұлық етік және эндромидтер деген тұмсық сірі жоқ етік. Бірақ сол кезеңдегі нағыз революция жасаған себеп – ол гректердің аяқ киімдерді жұбымен тігудің әдісін ойластырып, конструкцияларын жобалап, шаблондар жасай бастайды [7].

Римдіктерде аяқ киімнің бірнеше түрлері болған, олар *calceus* – бүкіл аяқты жауып, алдыңғы жағын лентамен немесе баулармен байлайтын аяқ киім, *solea* – тек аяқтың табанын жауып, аяққа белдіктермен байланатын сандалдар, *socci* деген арқанмен өрілген тәпішкелері (оларды комедияларда ойнаған актерлер киген) және т. б. сарбаздардың аяқ киімдері калига деп аталған. Калига деген тұмсық сірісі жоқ аяқ киім, ұлтаны шегемен біріккен [8].

Скиф тайпалары шалбарын, биік етіктің ішіне кіргізіп кигенді жақсы көрген. Былғарыдан жасалған шұлыққа ұқсайтын бұл етік аяқ пен табанды орайтын белдіктермен аяқты қысып тұратын болған.

Скиф халықтарының әйелдерге арналған аяқ киімі, ол жартылай етіктер – көбінесе қызыл түсті жұқа былғарыдан жасалған және әшекейлермен әсемделіп тігілетін болған [9].

Әр түрлі халықтардың аяқ киімнің пішініне, стиліне және ол жасалған материалдарға байланысты өзіндік ерекшеліктері болған. Бұл артықшылықтар өмір салтына, шаруашылық ерекшеліктеріне, климатқа, әлеуметтік жағдайға, әдет-ғұрыптар мен дәстүрлерге байланысты болған [10].

Ортағасырлық аяқ киімнің көптеген түрлері дамып, бүгінгі күнге дейін сақталған. Қазіргі заманғы аяқ киім дизайнерлері көбінесе ескі шеберлердің тәжірибесіне жүгінеді. Мысалы, қызыл ұлтаннан ағылшын өкшелі аяқ киімдері әйгілі "Лабутен" аяқ киімінің ата-бабаларына айналған, ал өрескел әскери етік әйелдердің гардеробына талғампаз аяқ киім ретінде кірген. Демек, қазіргі заманғы аяқ киім арсеналы – бұл бізге орта ғасырлардан келген, бірақ жетілдірілген аяқ киім деп айта аламыз. Аяқ киімді жасау үшін қолданылатын материалдар, оны өңдеу және безендіру әдістері өзгереді. Сонымен қатар, оның мақсаты та өзгереді [11].

Осы тақырыпты зерттей отырып, біз ортағасырлық аяқ киімнің әртүрлі модельдерін, дәлірек айтсақ, ескі технологияларға сәйкес жасалған осы модельдерді қайта құрудың бірнеше тәсілдерін зерттеп, таптық. Бұл аяқ киімге әдетте тарихи қайта құрумен айналысатын театрлар, киностудиялар немесе қауымдастықтар тапсырыс береді. Біздің жұмысымыздың келесі кезеңінде орта ғасырлық цоколи деген аяқ-киімнің үлгісін жасайтын болдық (сурет.-1).

Сурет 1. Аяқ киім моделі-цоколи

Жұмыс барысында біз тақырып бойынша әдебиеттер мен дереккөздерді зерттедік. Орта ғасырлардағы аяқ киім эволюциясының бағыттары анықталып, әйелдер мен ерлерге арналған аяқ киімдері бөлшектерін кесі және дизайны бойынша ерекшеленетінін анықтадық. Материал мен зергерлік бұйымдарына қарай, бай мен қарапайым, жауынгерлер мен саяхатшылардың, аяқ киімдерін ажыратуға болады.

Цоколли, пулены, чопины деген Ортағасырлық Еуропада тек дворяндардың киетін аяқ киімнің түрлерін зерттеп, анықтадық.

Ортағасырлық аяқ киімнің классификациясын құрастыра отырып, біз оның негізгі түрлерін анықтап, аяқ киім, етік, жартылай етік, етік, аяқ киім және ортағасырлық аяқ киімнің көптеген түрлері дамып, бүгінгі күнге дейін сақталды деген қорытындыға келдік. Қазіргі заманғы аяқ киім үлгілерінің ортағасырлық прототиптерін анықтадық.

Жұмыстың практикалық бөлігін орындау барысында әйелдерге арналған цоколли деген аяқ киімінің моделін жобалап жасаймыз. Эксперимент арқылы біз цоколлиді киюге ыңғайлылығын анықтаймыз.

Әдебиеттер тізімі:

1. История обуви [Электрондық ресурс]: http://retrobazar.com/journal/interesting/980_istorija-obuvi.html, свободный
2. История обуви с древности до наших дней [Электрондық ресурс] <http://shubki.info/kozhanaya-moda/kozhanaya-obuv/103-istoriya-obuvi-ot-drevnosti-do-nashih-dney.html>, свободный
3. История обуви: со средних веков до XIX века [Электрондық ресурс] <http://www.izuminki.com/2012/12/10/istoriya-obuvi-so-srednix-vekov-do-xix-veka/> свободный
4. Как одевались крестьяне в Европе [Электрондық ресурс] Режим доступа: <http://womanadvice.ru/kak-odevalis-krestyane-v-evrope> свободный
5. Мир средневековья. Горожане [Электрондық ресурс] Режим доступа <https://sites.google.com/site/mirsrednevekova/rycari/gorozane>, свободный
6. Модный разговор: История обуви [Электрондық ресурс] Режим доступа: <http://pustunchik.ua/online-school/history/modnyj-razgovor-istorija-obuvi>, свободный
7. Неудобная обувь средневековых женщин [Электрондық ресурс] Режим доступа: <http://bigpicture.ru/?p=845092>, свободный
8. Обувь средневековых дам [Электрондық ресурс] Режим доступа: <http://photochronograph.ru/2016/03/04/obuv-srednevekovyx-dam/>, свободный
9. Средневековая Европа. Какую одежду носили в Средние века? И.Михайловская [Электрондық ресурс] <https://shkolazhizni.ru/culture/articles/70473>
10. Средневековая обувь [Электрондық ресурс] <http://www.liveinternet.ru/users/fox-cub77/post163522691>, свободный
11. Трубиновская Н. Родословная башмака - история обуви [Электрондық ресурс] <http://www.chronoton.ru/past/thing/istoriya-obuvi>, свободный

ТЕХНИКАЛЫҚ РЕГЛАМЕНТ ТАЛАПТАРЫНА СӘЙКЕС БАЛАЛАР ОЙЫНШЫҚТАРЫН СЕРТИФИКАТТАУ

Әрменбек Д., 1 курс «Өнеркәсіпте стандарттау және сапаны басқару», М.Х. Дулати атындағы
Тараз университеті, Тараз қ., armenbekd@gmail.com

Оңлабекова А.Т., PhD доктор, «Текстиль, материалтану және стандартизация»
кафедрасының доцент м.а., Тараз қ., aika_ot@mail.ru

Аңдатпа: Мақалада балалар ойыншықтарының қауіпсіздігі мен сапасын қамтамасыз ету тәсілі ретінде сертификаттау ерекшеліктері қарастырылады. Өнімнің белгіленген стандарттарға сәйкестігі маңызды екені негізделіп, материалдарға, конструктивтік сипаттамаларға және жас санаттарына қойылатын талаптар нақты сипатталады. ТС 008/2011 техникалық регламентіне сәйкес балалардың өмірі мен денсаулығын қорғауға бағытталған негізгі сертификаттау схемалары қарастырылады. Міндетті сертификаттауға жататын және оған жатпайтын тауарлар тізіміне ерекше назар аударылады.

Кілт сөздер: балалар, ойыншық, сапа, қауіпсіздік, техникалық регламент, сертификаттау.

Кіріспе. Өнімді сертификаттау – оның белгіленген стандарттар мен нормативтік талаптарға сәйкестігін құжат арқылы растау процесі. Балалар ойыншықтары саласы ерекше назарды талап етеді, өйткені олардың сапасы мен қауіпсіздігі балалардың денсаулығы мен өміріне тікелей әсер етеді. Мемлекеттік стандарттар мен нормалар қауіпті және сапасыз өнімдерден ішкі нарықты қорғауға бағытталған, бұл балалар тауарларының маңыздылығында айрықша рөл атқарады. Бұл мақалада қолданыстағы нормативтік актілер мен регламенттерге сәйкес балалар ойыншықтарын сертификаттау мәселелері егжей-тегжейлі қарастырылады, сондай-ақ материалдар мен конструктивтік ерекшеліктерге қойылатын міндетті талаптар талданады.

Жұмыстың мақсаты – балалар ойыншықтарын сертификаттау процесін зерттеу, оның ішінде өнімнің қауіпсіздігіне, жас ерекшеліктеріне және материалдарға қойылатын талаптарға назар аудару. Сонымен қатар, негізгі сертификаттау схемаларын және олардың ерекшеліктерін сипаттау арқылы балалар мен олардың ата-аналарын адал емес өндірушілерден қорғау міндеті қойылады. Бұл жұмыс адал емес өндірушілерден балалар мен олардың ата-аналарын қорғауға бағытталған.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Зерттеуде Қазақстан Республикасының нормативтік-құқықтық актілері мен халықаралық техникалық регламенттерге негізделген деректер пайдаланылды. Атап айтқанда: «Техникалық реттеу туралы» ҚР Заңы; ТР ТС 008/2011 «Ойыншықтар қауіпсіздігіне қойылатын талаптар» техникалық регламенті; ҚР СТ 1180-2016 «Балалар мен жасөспірімдерге арналған өнімдердің қауіпсіздігіне қойылатын жалпы талаптар». Материалдарға қойылатын талаптар, сертификаттау кезеңдері мен оның негізгі схемалары сарапталды. Әдістер ретінде нормативтік құжаттарды талдау, салыстырмалы зерттеу және қауіпсіздік талаптарына сәйкестікті бағалау әдістері қолданылды.

Зерттеу нәтижелері. Зерттеу нәтижесінде балалар ойыншықтарының сапасы мен қауіпсіздігін қамтамасыз етудің негізгі механизмдері анықталды. Сертификаттау өнімнің белгілі бір талаптарға сай екендігін сертификат арқылы дәлелдейтін шаралар кешені болып табылады. Сертификаттауды енгізу ішкі нарықты қолайсыз және сапасыз өнімдерден қорғау қажеттілігімен байланысты болды [1,2]. Қауіпсіздік, денсаулықты қорғау және қоршаған орта мәселелері заң шығарушы органдарды бір жағынан өндірушіге (жеткізушіге, сатушыға және т.б.) сапасыз өнімдерді нарыққа енгізгені үшін жауапкершілік жүктеуге, екінші жағынан өнімнің нарыққа шығуы үшін минималды талаптарды белгілеуге мәжбүр етті.

Офлайн дүкендер мен маркетплейстер балаларға арналған ойыншықтардың кең ассортиментін ұсынады: жұмсақ ойыншықтар мен пластикалық сылдырмақтардан бастап күрделі конструкторлар мен мини-двигательдері бар технологиялық модельдерге дейін. Бұл сала әрдайым сұранысқа ие болғанымен, балалардың өмірі мен денсаулығына қауіп төндіруі мүмкін. Себебі сапасыз және зиянды материалдардан жасалған ойыншықтар балаға зиян келтіруі ықтимал. Жас ұрпақты осындай өндірушілерден қорғау мақсатында мемлекет тарапынан арнайы стандарттар енгізіліп, қауіпсіз балалар тауарларының нарыққа шығуы қамтамасыз етіледі. Балалар ойыншықтары үшін сертификаттау қажет пе? Әрине, себебі рұқсат құжатының болмауы сатушылар үшін үлкен айыппұлдарға және басқа да әкімшілік жазаға әкелуі мүмкін.

Балалар ойыншықтарының қауіпсіздігі мен сапасын тексеру КО ТР 008/2011 техникалық регламенті аясында жүзеге асырылады [3]. Бұл нормативтік құжат 14 жасқа дейінгі балаларға арналған материалдар мен өнімдерге қойылатын стандарттарды егжей-тегжейлі сипаттайды. КО

ТР-ның негізгі мақсаты – жас ұрпақтың өмірі мен денсаулығын қорғау және ата-аналар мен балалармен жұмыс істейтін басқа тұлғалардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету. Құжатта сертификатталуға жататын ойыншықтар мен оларға қойылатын талаптар көрсетілген. Заңнамалық талаптарға сәйкес міндетті рұқсат құжаттарын алу балалар тауарларының сапасы мен мақсаты туралы тұтынушыларды жаңылыстыратын жағдайлардың алдын алу мақсатында енгізілген.

Ойыншықтарды жіктеудің негізгі критерийі – олардың балалардың жас санатына сәйкес болуы [4]. Мысалы, үш жасқа дейінгі балалар заттарды дәмін татып көруге бейім, сондай-ақ бұл жаста олардың тістері шыға бастайды. Сондықтан үш жасқа дейінгі балаларға арналған өнімдерге қосымша сынақтар қарастырылған, олар шырышты қабықтың қауіпсіздігін қамтамасыз етуге бағытталған.

Жас ерекшеліктері бойынша ойыншықтарды келесі үш негізгі топқа бөлу ұсынылады:

- бөбектерге арналған (3 жасқа дейін);
- мектепке дейінгі (3-6 жас);
- мектеп жасындағы (6-14 жас).

Ойыншықтардың жас ерекшеліктеріне бөлінуі балалардың даму деңгейімен және олардың қоршаған әлемге деген қызығушылығымен анықталады. Мысалы, үлкен көлемді ойыншықтар кішкентай балаларға жарамайды, ал бизиборды мектеп жасындағы балаларға қызықсыз болуы мүмкін.

Ойыншықтар материалдарына қарай да бөлінеді, олар келесі түрлерде болуы мүмкін: ағаш; металл; резина; керамика; пластмасса; қағаз; жасанды мех; картон.

Ойыншықтардың ассортименті педагогикалық мақсаттарға сәйкес әртүрлі болады: дыбыстық дамытуды, ұсақ моториканы жетілдіруді, коммуникативтік немесе тұрмыстық дағдыларды қалыптастыруды және т.б. [5]. Сонымен қатар, ойыншықтардың сертификациялануы қажет екендігін анықтайтын бірнеше топтар бар:

- жұмсақ ойыншықтар;
- балалардың салмағын көтеруге арналған ойыншықтар, бірақ қозғалыс үшін пайдаланылмайтындар (мысалы, тербелістер);
- жануарларды бейнелейтін заттар;
- адамдарды бейнелейтін бұйымдар;
- жинақталатын модельдер (конструктор);
- балаларды қозғалтуға арналған құралдар, олардың салмағын көтеретіндер, мысалы, велосипедтер мен самокаттар;
- үстел ойындары мен баспа өнімдері;
- оптикалық заттар (мысалы, калейдоскоптар);
- тамақ өнімдеріндегі ойыншықтар (мысалы, киндер-сюрприздегі ойыншықтар);
- карнавальды бұйымдар;
- электрлік қозғалтқышы бар қозғалыс құралдары (электромобильдер);
- химиялық элементтерді қосатын жинақтар, бірақ тәжірибелерге арналған жинақтардан басқа.

Балалар ойыншықтарын сертификациялау кезінде белгілі бір түрлері немесе олардың құрамдас бөліктері 008/2011 КО техникалық регламентінен басқа да нормативтерге сәйкес болуы мүмкін екенін ескеру қажет. Мысалы, электромобиль зарядтау құрылғысымен жабдықталған, сондықтан оны қосымша 004/2011 КО регламенті талаптарына сәйкес қабылдау құжатын алуды қажет етеді, мұнда төмен кернеулі жабдықтардың қауіпсіздігіне қатысты талаптар бар, сондай-ақ 020/2011 КО ТР-нің пункттері де есепке алынуы тиіс.

Негізгі талап – бұл балалар өнімдерін жобалау, өндіру және тігу, оларды пайдалану кезінде өмірге, денсаулыққа қауіп төндірмейтіндей етіп жасау. Пайдаланылған материалдар мен конструктивті сипаттамаларға ерекше назар аударылады. Ойыншықтар балалардың жас ерекшеліктеріне сәйкес болуы керек, сондай-ақ олардың физикалық және ақыл-ой дамуына жауап беруі тиіс. Мысалы, үш жасқа дейінгі балаларға арналған ойыншықтар былғарыдан, мехтан, әйнектен, фарфордан немесе жүнді материалдардан жасалмауы керек. Мұндай ойыншықтарда екінші реттік шикізат (қолданылған заттардан) пайдалануға болмайды, бұл бірінші қауіп класты химиялық элементтердің көші-қонын болдырмау үшін жасалады. Тек өз өндірісінің қалдықтары ғана пайдалануға болады. Бұдан басқа, мұндай ойыншықтардың беті ылғалды ортаға төзімді болуы керек.

Қорытынды. Балалар ойыншықтарын сертификаттау – нарыққа түсетін өнімдердің сапасы мен қауіпсіздігін бақылаудың маңызды кезеңі. Белгіленген стандарттарды сақтау және оны растайтын сертификаттардың болуы балаларды зиянды әсерлерден және сапасыз өнімдерден қорғауға кепілдік береді. Материалдарды, конструктивтік ерекшеліктерді және жас талаптарын егжей-тегжейлі реттеу ойыншықтардың сапасын бақылаудың сенімді жүйесін құруға мүмкіндік береді. Қазіргі сертификаттау схемалары мен қолданыстағы регламенттер жас ұрпақтың

денсаулығын қорғауға ғана емес, сондай-ақ балалар тауарларын өндірушілер мен жеткізушілерге тұтынушылардың сенімін нығайтуға ықпал етеді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының «Техникалық реттеу туралы» Заңы, 2020 жылғы 30 желтоқсандағы № 396-VI (2024.01.09. берілген өзгерістер мен толықтыруларымен).
2. Асқаров, Е.Б. Сертификация негіздері: оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2018.
3. «Ойыншықтар қауіпсіздігіне қойылатын талаптар» техникалық регламенті ТР ТС 008/2011
4. ҚР СТ 1180-2016 «Балалар мен жасөспірімдерге арналған өнімдердің қауіпсіздігіне қойылатын жалпы талаптар».
5. Нургалиева, Г.К. Балаларға арналған өнімдердің қауіпсіздігі мен сапасын қамтамасыз ету // «Өндірістік және өнімдік сертификаттау» ғылыми журналы. – №5, 2021.

ӨОЖ 334(045)

ЕУРАЗИЯЛЫҚ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ОДАҚ ШЕҢБЕРІНДЕ ТЕХНИКАЛЫҚ РЕТТЕУ

Примова М., 1 курс, 6B07511 «Өнеркәсіпте стандарттау және сапаны басқару»,

М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ., marzhanhrimova@gmail.com

Оңлабекова А.Т., PhD доктор, «Текстиль, материалтану және стандартизация» кафедрасының қауымдастырылған профессоры, М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ., aika_ot@mail.ru

Аңдатпа: Мақалада Еуразиялық экономикалық одақ (ЕАЭО) елдері арасындағы техникалық реттеу жүйесінің рөлі мен маңызы қарастырылады. Техникалық реттеу жүйесі өзара сауданы жеңілдетуге, өнімдердің сапасы мен қауіпсіздігін қамтамасыз етуге, халықаралық стандарттарға сәйкестікті арттыруға бағытталған. ЕАЭО аясындағы техникалық регламенттер мен стандарттардың үйлестірілуі арқылы одақ елдеріндегі техникалық тосқауылдар азайып, өнімдерді еркін тасымалдау мүмкіндігі кеңейтілуде. Мақалада техникалық реттеу жүйесінің артықшылықтары мен даму бағыттары, сондай-ақ жүйенің толық қалыптаспағандығына байланысты мәселелер талданады. ЕАЭО елдерінің экономикалық интеграциясын қолдау үшін халықаралық стандарттарды енгізу, сәйкестікті бағалау жүйесін өзара мойындауды күшейту қажеттігі атап өтіледі.

Кілт сөздер: Еуразиялық экономикалық одақ, техникалық реттеу, сәйкестікті бағалау, стандарттау, техникалық регламенттер, сауда тосқауылдары, экономикалық интеграция, халықаралық стандарттар.

Кіріспе. Еуразиялық экономикалық одақ (ЕАЭО) шеңберіндегі техникалық реттеу жүйесі экономикалық интеграцияның негізгі құралдарының бірі болып табылады. Бұл жүйе өнімдердің сапасы мен қауіпсіздігін қамтамасыз етіп, экологиялық талаптарды сақтау арқылы біртұтас нарықта еркін тауар айналымын қамтамасыз етеді. Техникалық реттеу өнімнің ұлттық стандарттарға сәйкестігін тексеріп қана қоймай, тұтынушылардың құқықтарын қорғап, олардың денсаулығын сақтайды. Сонымен қатар, техникалық реттеу жүйесі халықаралық нарықтарға шығуды жеңілдету арқылы елдер арасындағы экономикалық байланыстарды нығайтады [1]. Осы мақалада ЕАЭО-дағы техникалық реттеу жүйесінің негізгі бағыттары мен мақсаттары, өнім қауіпсіздігі, экологиялық талаптар, сондай-ақ оның бәсекеге қабілеттілікті арттырудағы маңызы қарастырылады.

Техникалық реттеу – өнімнің сапасын, қауіпсіздігін және экологиялық тазалығын қамтамасыз ету мақсатында мемлекеттер тарапынан қабылданған стандарттар мен талаптар жиынтығы. ЕАЭО елдері арасында ортақ техникалық реттеу жүйесінің болуы тауарлар мен қызметтердің еркін айналымына мүмкіндік береді. Бұл жүйе өнімдердің стандарттарға сәйкестігін бақылап, мемлекеттер арасында саудадағы кедергілерді жоюға ықпал етеді. Сонымен қатар, ол өндіріс деңгейінде шығындарды төмендетуге, кәсіпорындардың бәсекеге қабілеттілігін арттыруға және халықаралық нарықта сұранысты арттыруға бағытталған.

Зерттеу мақсаты. Мақаланың мақсаты – Еуразиялық экономикалық одақ (ЕАЭО) шеңберіндегі техникалық реттеу жүйесінің негізгі бағыттарын, оның өнім қауіпсіздігі мен сапасын қамтамасыз етудегі рөлін, экологиялық талаптардың сақталуын және экономикалық интеграция мен бәсекеге қабілеттілікті арттырудағы маңызын зерттеу.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Зерттеу барысында ЕАЭО шеңберіндегі техникалық реттеу жүйесіне қатысты нормативтік-құқықтық құжаттар, техникалық регламенттер, халықаралық стандарттар мен статистикалық деректер пайдаланылды. Әдістемелік тұрғыдан алғанда, талдау, салыстыру және жүйелеу әдістері қолданылды.

Зерттеу нәтижелері. ЕАЭО-ның техникалық реттеу жүйесінің негізінде өнімнің сапасы мен қауіпсіздігін арттыру міндеті жатыр. Өнімдер мен процестердің техникалық регламенттерге сәйкестігін қамтамасыз ету барысында адам денсаулығын, мүлікті, қоршаған ортаны қорғау, энергия тиімділігі мен ресурс үнемдеуді қамтамасыз ету басты мақсат болып табылады. Мәселен, өнімдердің қауіпсіздігі мен сапасына қойылатын талаптар халықаралық стандарттармен үйлестіріле отырып жасалады, бұл өз кезегінде сауда шығындарын азайтып, тауарлардың бәсекеге қабілеттілігін арттырады. ЮНКТАД мәліметтері бойынша, халықаралық стандарттарды қолдану арқылы сауда шығындарын 19,6%-дан 46,3%-ға дейін төмендетуге болады [2].

ЕАЭО шеңберіндегі техникалық реттеу жүйесінің басты мақсаттары:

Тұтынушыларды өнімнің сапасы мен қауіпсіздігін қамтамасыз ете отырып қорғау.

Экологиялық талаптарды сақтау арқылы қоршаған ортаға зиянды әсерді азайту.

Саудадағы кедергілерді төмендету және елдер арасындағы экономикалық интеграцияны арттыру.

Өнім өндірушілерге жаңа нарықтарға шығу мүмкіндігін беру.

ЕАЭО елдерінің бәсекеге қабілеттілігін арттыру.

Өнім қауіпсіздігі – техникалық реттеудің ең маңызды аспектілерінің бірі. Әр түрлі өнімдерге қойылатын қауіпсіздік талаптары, тұтынушылардың денсаулығы мен қауіпсіздігін сақтауға бағытталған. Азық-түлік өнімдері, құрылыс материалдары, автокөліктер, тұрмыстық техника мен басқа да тұтыну тауарларына қойылатын қауіпсіздік стандарттары халықтың денсаулығын қорғауға арналған [3].

Өнім қауіпсіздігі тек ұлттық деңгейде ғана емес, халықаралық нарықта да өзекті мәселелердің бірі болып табылады. ЕАЭО елдерінің арасында ортақ техникалық реттеу жүйесі мен стандарттар жүйесін енгізу арқылы өнімдердің біртұтас талаптарға сай болуын қамтамасыз етуге болады. Бұл жүйе өндірушілерге өнімдерін басқа елдердің нарықтарына шығаруда қиындықтар туғызбайды, сонымен қатар ішкі нарықтағы бәсекеге қабілеттілігін арттырады.

Техникалық реттеу жүйесінің негізгі міндеті – өнімдер мен қызметтердің қауіпсіздігін, экологиялық талаптарға сәйкестігін және сапасын қамтамасыз ету. Одақтағы әрбір өнім өндіруші сертификаттау процесінен өтіп, өнімнің сапасы мен қауіпсіздігін растауы қажет. Бұл процесс өнімнің халықаралық талаптарға сай келетінін дәлелдейді, демек оның бәсекеге қабілеттілігі артады.

Экологияға қатысты талаптар – қазіргі кезде әрбір өндіріс саласы үшін аса маңызды. ЕАЭО елдері техникалық реттеу жүйесіне экологиялық қауіпсіздік пен тұрақты дамуды енгізген. Бұл шаралар өндіріс барысында қоршаған ортаға зиянды әсерді азайтуға, табиғат ресурстарын үнемдеуге, қайта өңдеуді арттыруға бағытталған [4].

Экологиялық талаптардың халықаралық нарықтағы маңызы зор. Әлемдік қоғамдастық табиғи ресурстарды қорғауды, қалдықтарды қайта өңдеуді, табиғатты сақтау үшін жаңа экологиялық стандарттарды талап етеді [5]. ЕАЭО елдерінде осы талаптарды біріктіру арқылы экологиялық жауапкершілікті арттыруға болады. Бұл өз кезегінде одақтың халықаралық аренадағы беделін көтереді.

Экологиялық талаптар ең алдымен өндірістің барлық кезеңдерінде табиғатқа зиян келтірмеуді көздейді. Техникалық реттеу жүйесі экологиялық стандарттар мен талаптардың орындалуын қамтамасыз етіп, өнімдердің экологиялық қауіпсіздігін тексеруге бағытталған.

ЕАЭО елдері арасында ортақ техникалық реттеу жүйесінің болуы бәсекеге қабілеттілікті арттыруға бағытталған. Өнімнің сапасы, қауіпсіздігі және экологиялық талаптарға сәйкестігі нарықтағы бәсекелестікті күшейтіп, өнімдердің әлемдік нарықтағы сұранысын арттырады. Сонымен қатар, одақ елдері арасында біртұтас талаптардың енгізілуі сауданы жеңілдетіп, елдер арасындағы экономикалық байланыстарды нығайтады.

Бәсекеге қабілеттілік тек ішкі нарыққа ғана емес, сонымен қатар сыртқы нарықтарға да әсер етеді. ЕАЭО елдерінің біртұтас стандарттар мен техникалық реттеу жүйесін енгізуі олардың өндірісінің жоғары сапасын және экологиялық тазалығын көрсетеді, бұл халықаралық нарықтағы сұранысты арттырады. Бәсекеге қабілеттілікті арттыру үшін өндіріс процесін оңтайландыру, заманауи технологияларды енгізу, инновациялық шешімдерді қолдану және ғылыми зерттеулер мен әзірлемелерді белсенді түрде жүргізу қажет [1].

ЕАЭО елдері арасында техникалық реттеуді үйлестіру саудадағы кедергілерді жоюға мүмкіндік береді. Бұрын әр елде өзіндік талаптар мен стандарттар болғандықтан, тауарлар мен қызметтердің халықаралық нарықта еркін айналымы қиындықтарға тап болған еді. Бірақ біртұтас техникалық реттеу жүйесінің енгізілуі осы мәселелерді шешуге көмектеседі.

ЕАЭО елдері арасындағы ортақ талаптардың енгізілуі өнімдердің нарыққа шығуын жеңілдетіп, ішкі сауданы арттырады. Сонымен қатар, бұл жүйе әлемдік нарықта бәсекеге қабілеттілік деңгейін жоғарылатуға мүмкіндік береді. Техникалық реттеудің үйлестірілуі елдер арасында еркін сауда мен экономикалық ынтымақтастықтың артуына ықпал етеді.

ЕАЭО шеңберінде техникалық реттеу жүйесінің енгізілуі елдердің экономикалық интеграциясын тереңдетіп, саудадағы кедергілерді жоюға ықпал етеді. Бұл жүйе өнімдердің сапасы мен қауіпсіздігін арттыруға, экологиялық талаптарды сақтау арқылы тұрақты даму мен қоршаған ортаны қорғауға мүмкіндік береді [4]. Сонымен қатар, ЕАЭО елдерінің халықаралық нарықта бәсекеге қабілеттілігін арттыруға және ішкі сауданың өсуіне оң әсер етеді. Одақтағы техникалық реттеу жүйесінің жетілдірілуі экономикалық даму мен халықаралық аренада елдердің позициясын нығайту үшін маңызды рөл атқарады.

Еуразиялық экономикалық одақ (ЕАЭО) аясындағы техникалық реттеу жүйесі интеграциялық процестердің маңызды құралы болып табылады. Бұл жүйе одақ елдері арасындағы сауданы жеңілдетуге, өнімдердің сапасы мен қауіпсіздігін арттыруға, сондай-ақ халықаралық стандарттармен үйлесімділікті қамтамасыз етуге бағытталған [5]. Техникалық регламенттер мен стандарттарды үйлестіру арқылы ЕАЭО елдері арасындағы техникалық тосқауылдар азайып, өнімді бір мемлекеттен екінші мемлекетке қосымша сертификаттаусыз тасымалдау мүмкіндігі кеңейтілді.

Дегенмен, жүйенің толық қалыптаспағандығынан және кейбір реттеу аспектілерінің жеткіліксіздігінен туындайтын қиындықтар әлі де бар. Бұл мәселені шешу үшін ЕАЭО елдері халықаралық стандарттарды енгізу мен ұлттық заңнамаларды үйлестіру шараларын жалғастыруы қажет. Сонымен қатар, одаққа мүше мемлекеттер арасындағы сауданы қолдау мақсатында сертификаттау және сәйкестікті бағалау жүйелерін өзара мойындауды күшейту маңызды болып табылады [2].

Қорытынды. ЕАЭО шеңберіндегі техникалық реттеу жүйесі экономикалық интеграцияны қолдаудың және елдер арасындағы саудадағы кедергілерді жоюдың тиімді құралы болып табылады. Бұл жүйе өнімдердің сапасы мен қауіпсіздігін қамтамасыз етіп, экологиялық талаптардың сақталуына ықпал етеді. Сонымен қатар, біртұтас стандарттардың енгізілуі бәсекеге қабілеттілікті арттырып, халықаралық нарыққа шығуды жеңілдетеді. Алайда, жүйені жетілдіру және халықаралық стандарттарды енгізу жұмыстары жалғаса беруі қажет. Осылайша, ЕАЭО техникалық реттеу жүйесінің тиімділігі одақ елдерінің экономикалық әлеуетін арттырып, олардың әлемдік нарықта бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз етеді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Приймак Е. В. Технические регламенты и стандарты как меры нетарифного регулирования в рамках ВТО и Таможенного союза // Вестник Казанского технологического университета. 2012. Т. 15, № 10. С. 284–287.
2. Седик Д., Кобута И. Единый рынок пищевых продуктов Евразийского экономического союза и торговые барьеры // Торговая политика. 2016, № 1/5. С. 56–91.
3. Джаманкулов Н. Гармонизация применения санитарных и фитосанитарных мер и технического регулирования агропродукции в Евразийском Экономическом Союзе с положениями ВТО для развития международной торговли // http://www.fao.org/fileadmin/user_upload/reu/europe/documents/PS2015/Djamankulov_ru.pdf.
4. Договор о Евразийском экономическом союзе // http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_163855/.
5. Мигранян А. А. Проблемы гармонизации норм технического регулирования ЕС и ЕАЭС в контексте восстановления экономики Украины: аналитический доклад. – М., 2015.

БЕЙМАТА МАТЕРИАЛДАРЫНЫҢ БЕРІКТІК ҚАСИЕТТЕРІН ЗЕРТТЕУ

Шілдехан Е., 6B07222 «Былғары бұйымдарының инновациялық технологиялары» білім беру бағдарламасының 3 курс студенті, М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ.
Абзалбекұлы Б., PhD, доцент, М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ.,
e-mail: bekontiru@mail.ru

Аңдатпа: Мақалада жүннен жасалынған беймата материалдарының беріктік қасиеттері зерттелінді. Зерттеу халықаралық ИСО 9073.3-1989 стандарты бойынша H25S әмбебап ұзу машинасын қолдану арқылы жүргізілді. Бейматалар аяқ киім, текстиль, киім салаларында және құрылыста жылытқыш материалдар ретінде қолданылады.

Кілт сөздер: текстиль, беймата материалдар, жүн қалдықтары, талишықтар.

Қазіргі уақытта Қазақстанда жеңіл өнеркәсіп саласын дамыту мемлекетіміздің басты бағыттардың бірі. Себебі жеңіл өнеркәсіп саласы халықты жұмыспен қамтылуын қамтамасыз етеді және экономикалық, әлеуметтік маңызға ие. Елімізде отандық өндірушілерді қолдау үшін бірқатар маңызды бағдарламалар жасалуда: жеңілдетілге салық және кредит, экономикалық еркін аймақтар, оқу квоталар мен гранттар, мемлекеттік инвестициялар және т.б.[1].

Жеңіл өнеркәсіпті дамыту үшін Бизнесің жол картасы-2025 бағдарламасы әзірленді. Онда жүн шикізатын қайта өңдеуге арналған кәсіпорындарда жұмыс істеп тұрған цехтарды қайта құруға, жаңа цехтар ашуға және қайта жабдықтауға арналған жеңілдетілген кредиттер алу мүмкіндігі бар.

Мысалы, «2021 жылы 40,4 мың тонна қой жүні өндірілді, оның тек 10,7 мың тоннасы (26,5%) қайта өңдеуге жіберілді. Оның ішінде Китай 3,027 млн тенгеге 6,8 тонна экспортталды. Яғни, жүннің бір бөлігі ғана қайта өңделеді, 73,5% жай ғана жойылады және өртеледі» [2].

Жоғарыда айтылғандарға байланысты жеңіл өнеркәсіп бұйымдарына және құрылыс саласында қолданылатын тағайындалуы әртүрлі материалдарды зерттеу және өндіру өзекті мәселе [3,4].

«Техникалық мақсаттағы беймата материалдар өндірісінде шикізат ретінде құны төмен және жеткілікті мөлшерде өндірілетін өрескел және жартылай өрескел жүнді пайдалануға болады. Беймата маталарды өндіру арзан, бұл олардан жасалған бұйымдардың қол жетімді құнын қамтамасыз етеді» [4,5].

Зерттеу әдістері және нысаны. Бейматалардың сапасының негізгі көрсеткіштерінің бірі ұзу жүктемесі және ұзаруы болып табылады. «Ұзу жүктемесі-бұл материалдың толық үзілуіне дейін қарапайым созылу сынамасын сынау кезінде анықталатын максималды күш. Абсолютті ұзару ретінде жұмыс аймағының ұзындығының ұлғаюы қабылданады» [6].

«Беймата матаның физика-механикалық көрсеткіштерін анықтау үшін сынамаларды алу МЕСТ Р 50275 және МЕСТ 13587 бойынша жүргізілді» [6].

«Ине тесетін кенептердің физикалық-механикалық көрсеткіштерін анықтау кезінде МЕСТ Р53226-2008 "Беймата кенептер. Беріктікті анықтау әдістері" стандарты қолданылды» [7].

Бейматалардың беріктік қасиеттерінің сынақтары «Тоқыма, материалтану және стандарттау» кафедрасының зертханасында Tinius Olsen H25S (өндіруші ел-Англия) ұзу машинасында жүргізілді.

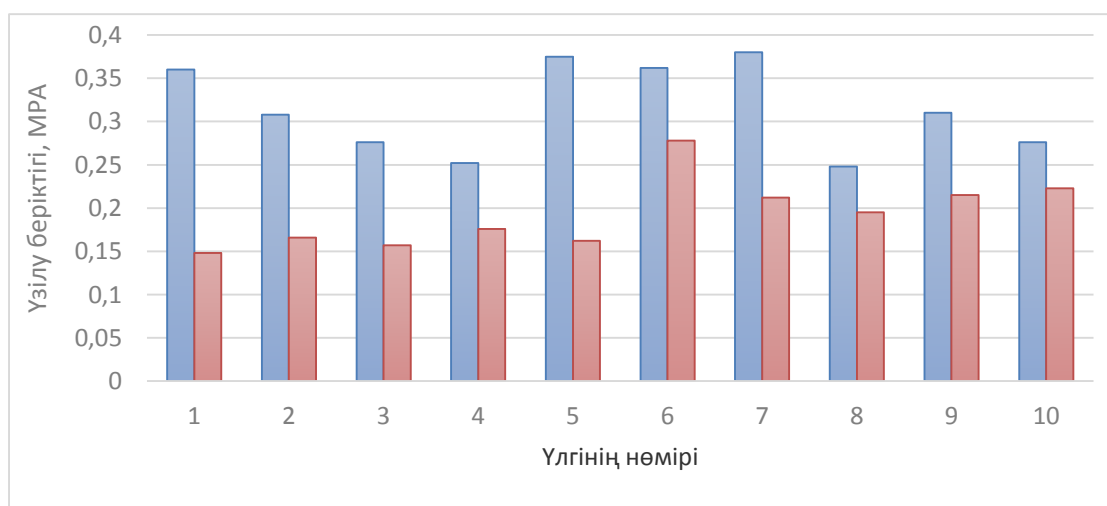
«Ұзу машинасы H25S ИСО халықаралық 9073.3-1989 «Тоқыма. Беймата материалдарды сынау әдістері. Созылу және ұзару кезінде беріктігін анықтау» стандарттармен үйлестірілген және МЕСТ 53226-2008 талаптарына сәйкес» [8].

Бейматалардың беріктігін анықтау үшін өлшемдері 50x200 мм болатын 20 үлгі жасалынды (ұзына бойымен 10 үлгі, көлденең бойымен 10 үлгі). Бейматаларды беріктік қасиеттерін сынаққа алыну үшін жасалынған үлгілері 1-суретте берілген.

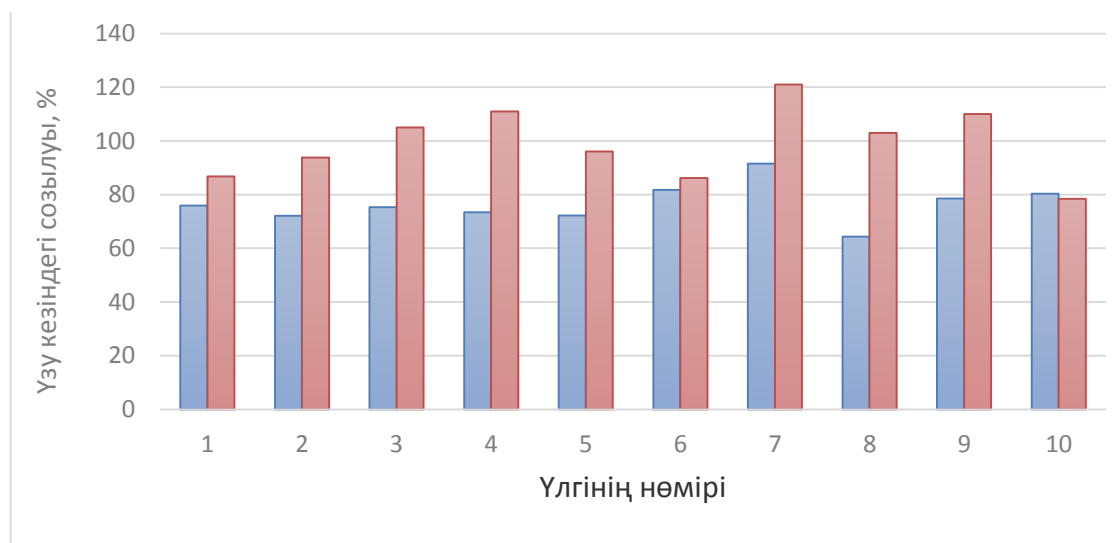

Сурет 1. Бейматалардың үлгілері

Зерттеу нәтижелері. Сынақтардан кейін компьютер бағдарламасы беріктік қасиеттерінің көрсеткіштерін есептеп береді. Бейматалардың ұзына және ені бойынша беріктік көрсеткіштері 2 және 3 –суреттерде берілген.

Сурет 2. Беймата материалдардың үзілуге беріктігі

Сурет 3. Беймата материалдарды ұзу кезіндегі ұзару, %

Бейматаның ұзына бойы жиегімен үзілуі 110Н, ал беріктігі 0,318 МПа. Ұзу кезіндегі ұзаруы 76,5%. Бейматаның көлденең жиегі бойынша үзілу мәні 68,2 Н, ал беріктігі 0,195 МПа және үзілудегі ұзаруы 99,3%.

Бейматаның ұзына бойы жиегімен үзілудің мен көлденең жиегімен салыстырғанда үлгілерден 41,8Н жоғары, ал беріктік көрсеткіштері 0,123 МПа жоғары екендігі анықталды. Ондай айырмашылық бейматаны өндүрі барысында ине шаншу машинасындағы инелердің орналасу заңдылығына байланысты түсіндіріледі.

Әдебиеттер тізімі:

1. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Сындарлы қоғамдық диалог – Қазақстанның тұрақтылығы мен өркендеуінің негізі» атты Қазақстан халқына жолдауы. 2 қыркүйек 2019 ж.
2. Абишев У.С. ОТЧЕТ по результатам маркетингового исследования «Производство текстильных изделий» // Национальная палата предпринимателей «Атамекен». Нур-Султан, 2020, 177с.
3. Почему в Казахстане «хромает» производство и переработка овечьей шерсти. Информационно-аналитический портал Elitar. <https://elitar.kz/ru/materialy/politika/pochemu-v-kazakhstan-khromayet-proizvodstvo-i-pererabotka-ovechyey-shersti>
4. Abzalbekuly B., Munasipov S.E. Research of structural properties of composite materials for products of light industry. // Izvestiya Vysshikh Uchebnykh Zavedenii, Seriya Tekhnologiya Tekstil'noi Promyshlennosti, 2020, 387(3), С 66–68.
5. Филиппов А.Д. Разработка структуры и исследование свойств утепляющих нетканых материалов из регенерированного сырья // Дисс. на соискание ученой степени кандидата технических наук, Москва 2021
6. ГОСТ Р 50275, ГОСТ 13587. Отбор проб для определения физико-механических показателей нетканного полотна. ИПК издательство стандартов, Москва, 1977, 4с.
7. ГОСТ Р 53226-2008 «Полотна нетканые. Методы определения прочности» Москва, Стандартинформ, 2009, 15с.
8. ИСО 9073.3-1989 Текстиль. Методы испытания нетканых материалов. Часть 3, Определение предела прочности при растяжении и удлинении.

ӘОЖ 338.4: 668.31

ТҰРҒЫНДАРЫН ТАБАН ӨЛШЕМДЕРІН АЛУДЫҢ ЗАМАНАУИ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ

Қуатбек Д., 6В07222 «Былғары бұйымдарының инновациялық технологиялары» білім беру бағдарламасының 4 курс студенті, М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ.
Абзалбекұлы Б., PhD, доцент М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ.,
bekontiru@mail.ru

Аңдатпа: Жұмыста адамдардың табан өлшемдерін 3D Foot сканер құралы арқылы анықтау нәтижелері берілген. 3D Foot сканер құрылғысымен зерттеу табан өлшемдерінің базасын құруға, патологиялық ауытқуларын анықтауға, күнделікті және арнайы аяқ киімдерді және қалыптарын жобалауға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: 3D сканер, табан өлшемдері, аяқ киім қалыптары.

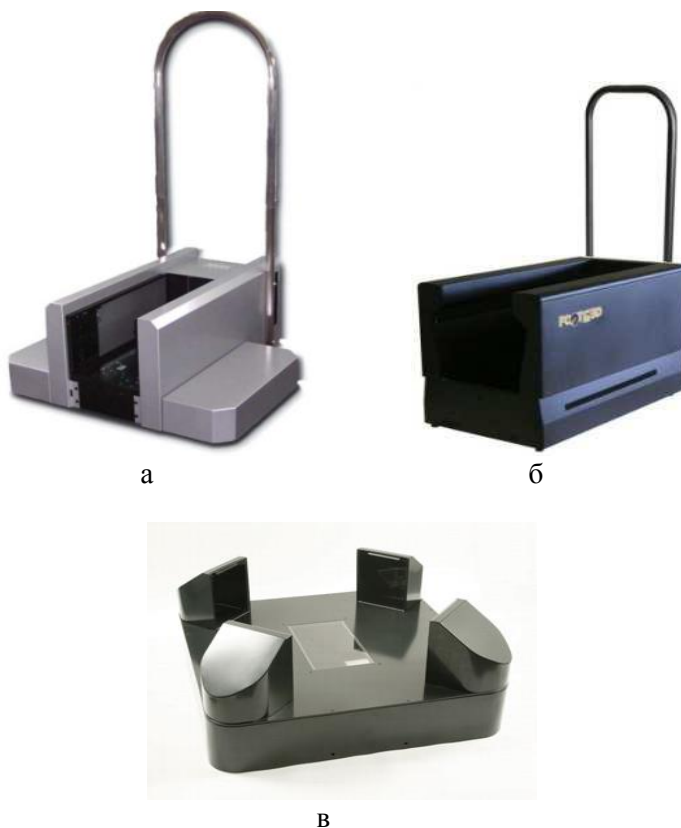
Кіріспе. Қазіргі кезде Қазақстан тұрғындарды гигиеналық және эргономикалық талаптарға сай сапалы аяқ киімдермен қамсыздандыру маңызды. Ол үшін тұрғындардың табандарының өлшемдерін және деформациялық ауытқуларын анықтап, табан өлшемдерінің мәліметтерінің базасын құруымыз және оңтайлы аяқ киім қалыптарын жобалауымыз қажет.

«Тұрғындардың табандарының өлшемдерін антропометриялық зерттеу барлық уақытта аяқ киімнің қалыптарын, аяқ киім бөлшектерін және қолданылатын құрал жабдықтарын жобалаудың негізі болып саналады» [1,2]. Ол дегеніміз патологиялық ауытқулары бар тұрғындарға ортопедиялық аяқ киімдер мен қалыптарын жобалауға мүмкіндік береді [3,4].

«Қазіргі уақытта тұрғындардың арасында тірек қимыл жүйесінің әр түрлі патологиялық ауруларының артқандығы байқалады. Орта жастағы тұрғындардың 25% қаңқа жүйесінің және бұлшық ет жүйесінің әр түрлі патологиялық ауруларына ұшырағандығы анықталған болатын. Осыған орай бұндай патологиялық ауруларға 20-29 жас аралығындағы тұрғындардың 3%, сонымен қатар 30-50 жасқа қарай патологиялық аурудың жиілігі 2,5 есеге артатындығы байқалады» [5].

Осыған орай тұрғындардың табан өлшемдеріне зерттеулер жүргізу және оның негізінде арнайы және күнделікті аяқ киімдерді жобалау өзекті мәселе болып саналады.

Дамыған Еуропа мемлекеттерінде тұрғындардың табан өлшемдерін анықтауға келесі 3Д сканер құралдары қолданылады (сурет 1).

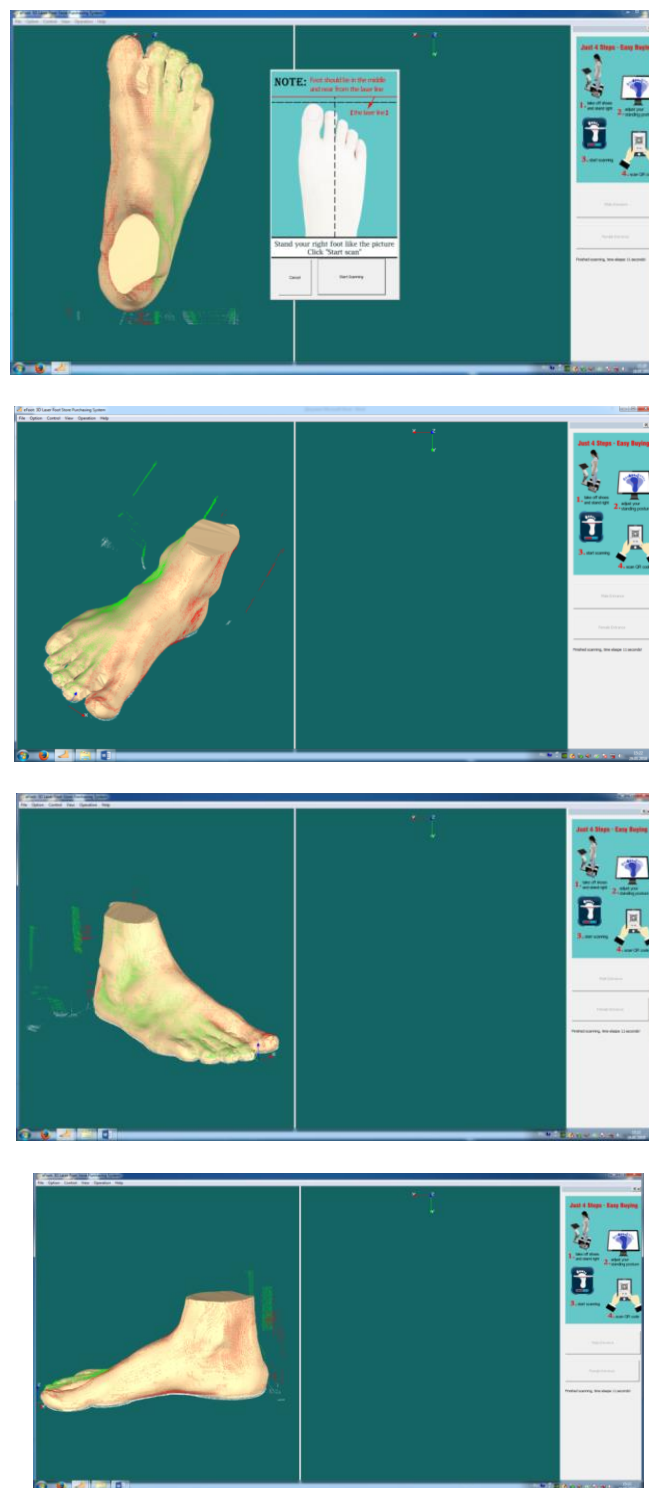
Сурет 1. 3D фото сканерлер

Зерттеу нысаны және әдістері. 3D сканер құралды табанның 3D моделін және өлшемдерін жоғарғы дәлдікпен жылдам алуға мүмкіндік береді. Сканерлеу барысында адамның аты жөні, жынысы, жасы, салмағы, бойы, аяқ киімінің өлшемі және күні программаға енгізіледі. Сканерлеп болғансоң программа табанның барлық қажетті өлшемдерін шығарып береді (62 түрлі өлшемдер). Сканерлеу нәтижесіндегі табан үлгілері сурет 2 көрсетілген. Зерттеу жұмыстары «Текстиль, материалтану және стандартизация» кафедрасының базасында жасалынған.

Сурет 1. 3D сканермен табанды зерттеу

Зерттеу нәтижелері. Табан өлшемдерін сканер арқылы зерттеу нәтижесінде мәліметтер базасы құрылады және табан үлгілері сақталынады (сурет 2). Табан үлгілері арқылы аяқ киім қалыптарын жобалап, оларды фрезерлі станокта немесе 3D принтер арқылы жасап шығаруға болады.

Сурет 2. Сканерленген табанның 3D үлгілері

Табан өлшемдерін алу үшін замануи жабдықтарды қолдану, жобаланатын бұйымның сапасы мен еңбек сиымдылығын арттырып, өндірісті цифрландыруға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Абзалбекұлы Б., Джанахметов У.К., Янкаускайте В., Мунасилов С.Е. Разработка комфортной обуви для больных с патологическими отклонениями стопы. Монография, -Тараз. Издательство ИП «Бейсенбекова А.Ж.». – 2015. - 138с. ISBN 978-9965-20 150-0
2. Абзалбекұлы Б., Джумабекова Г.Б., Мунасилов С.Е. Антропометрия. Проблемы и исследования (на примере женского населения Казахстана). Монография. Изд. Lambert Academic Publishing. -2019. – 117с. ISBN978-3-659-94741-4

3. Абзалбекұлы Б., Мунасилов С.Е. Қазақстан тұрғындары табандарын антропометриялық зерттеу нәтижелері. Монография. – Тараз. - Изд. ИП «Бейсенбекова». - 2020. – 80с. ISBN 978-601-7291-22-8
4. Lee YC . “Stature estimation using foot dimensions via 3D scanning in Taiwanese male adults.” Journal Science & Justice. (2021): pp. 669-677
5. Martins RL., Carvalho N., Albuquerque C., Andrade A., Martins C., Campos S., Batista S., Dinis AI. “Musculoskeletal disorders in adolescents: a study on prevalence and determining factors.” Acta Paulista De Enfermagem. (2020): pp. 1429-1435

ӨОЖ 338.4: 668.31

БЕЙМАТАЛАРДЫ ӨНДІРУ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫН ЗЕРТТЕУ

Қуатбек Д., 6B07222 «Былғары бұйымдарының инновациялық технологиялары» білім беру бағдарламасының 3 курс студенті, М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ.
Абзалбекұлы Б., PhD, доцент М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ.,
 bekontiru@mail.ru

Аңдатпа: Бейматалар құрылыс саласында және аяқ киім өндірісінде кеңінен қолданылады. Мақалада бейматалардың классификация мен өндіру әдістері берілген.

Кілт сөздер: текстиль, беймата материалдар, жүн қалдықтары, талшықтар.

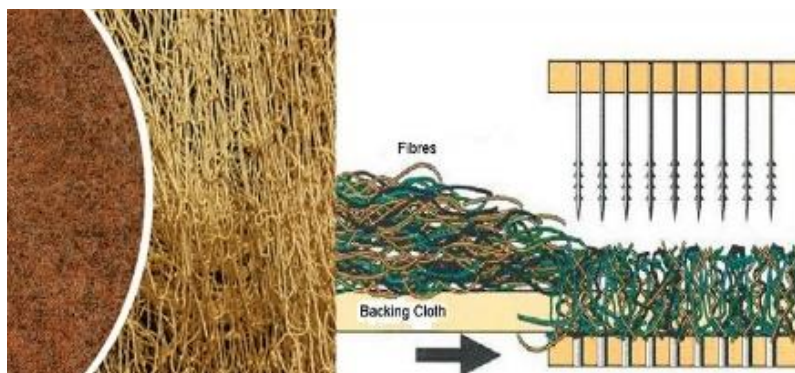
«Кеңінен сұранысқа ие аяқ киімді жасау үшін қолданылатын материалдар мен әр түрлі төсемдер, астарлар, өкше төсеніштері, окшаулағыш бөлшектері ретінде беймата маталар қолданылады» [1]. Беймата материалдарды өндіру үшін әр түрлі талшықтар мен тоқыма талшықтарының қалдықтары қолданылады [2,3]. Бейматаларды бір қабатты және көпқабатты қылып даярлауға болады.

Бейматаны қалыптастыру әдісі бойынша материалдарды үш топқа бөлуге болады [4]. Олар:

- механикалық әдістермен байланыстыру;
- физика-химиялық әдістермен желімдеу;
- аралас әдістермен бекіту.

«Механикалық әдістерге тоқу-тескіш, ине шаншу, киіз басу жатады. Тоқыма-тескіш кенебін жасау үшін, құрылымдық элементтерді біріктіру, талшықты жіптерді тоқу және тігу арқылы тоқыма машинасында жасалады, сурет 1» [4].

«Инемен тесу келесідей жолмен жүзеге асады – инелермен сокқы жасау арқылы беткі қабаттың талшықтары бейматаға терең енеді, бұл бейматаның тығыздығы мен беріктігін арттырады, сурет 1» [4].

Сурет 1. Беймата материалдарды механикалық әдіспен өндіру

«Физика-химиялық әдіске термопластикалық оңай балкитын талшықтар, жіптер, ұнтақтардың элементтерін сұйық латексті біріктіргіш арқылы бекіту арқылы алынатын бейматалар жатады. Физика-химиялық әдіс арқылы немесе талшықтарды байланыстырудың аралас әдістері арқылы алынған бейматалар – желімделген деген атау алған, сурет 2» [4].

Сурет 2. Беймата материалдарды химиялық әдіспен өндіру

Аралас әдістерге аталған екі және одан да көп әдістерді біріктіретін әдістер жатады, сурет 3.

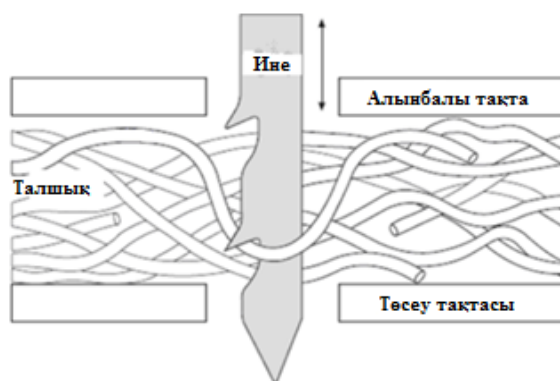

Сурет 3. Беймата материалдарды аралас әдіспен өндіру

«Механикалық инемен тесу әдісімен жүн талшықтарын біріктіру үйкеліс күшіне және біркелкі емес гетерогенді талшықтардың бір-біріне жабысуына байланысты болады. Беймата кенепті алудың инемен тесу әдісі жануарлардан алынатын шикізаттан, яғни жүннен тоқыма бұйымдарын өндіруге өте ыңғайлы» [5,6].

Инемен тесу әдіс ине шаншу машиналарында жүзеге асырылады және берілген физика-механикалық қасиеттері бар инемен тесу арқылы бейматаларды алуға болады. Инемен тесу процесі жүнді ұйпалақтап механикалық түрде бекітілген беймата материалдарды өндіруге арналған.

Бейматаны инемен тесу процесі инелердің тістерінің қысымын қолдануға негізделген, олар бейматадан өтіп, талшықтарды көлденең бағытта тартып араластырады. Осылайша, тесу инелері ине шаншу машинасының жұмыс органы болып табылады (4-сурет).

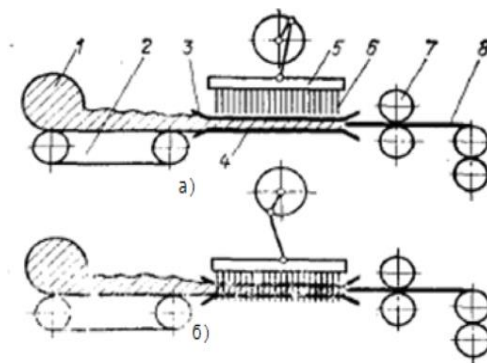

Сурет 4. Тескіш иненің әрекеті

Өндірілетін өнімнің сапасы көбінесе қолданылатын инелердің сапасына байланысты. Инелердің конструкциясы мен өлшемдері технологиялық процестің маңызды параметрлерін анықтайды: тесу тереңдігі, тесу тығыздығы, тоқылған қаңқаны қолдану мүмкіндігі мен қажеттілігі және т. б.

Бір жақты ине шаншу процесінің типтік механизмі 5-суретте көрсетілген. Онда «2-тасымалдаушы беретін 1-кенеп иіндібілікті-әздекті механизммен қозғалатын 5-ине тақтасының (6-инелермен әрекетіне) ұшырайды. Ине шаншу аймағында кенеп перфорацияланған 4 және 3 тақталардың арасына орналасады» [7,8].

«Төменгі перфорацияланған тақта 4 кенепті астынан ұстауға және тесу тереңдігін реттеуге қызмет етеді, оны көбінесе төсеу столы деп атайды. Жоғарғы перфорацияланған 3-тақта кенепті қысады және олар кері қозғалған кезде инелерді талшықтардан тазартуға қызмет етеді. Тартқыш біліктер 7 дайын материалды 8 тартып әкетеді, кенепті бір уақытта ине шаншу аймағы арқылы тартып өткізеді» [7,8]. Инені тесу процесінде екі фаза айқындалады: инелер көтерілген кезде кенепті беру фазасы және тежелген кенепте инемен тесу фазасы.

Сурет 5. Ине тесетін машинаның жұмыс схемасы

а - инелер шығарылған кезде кенепті беру фазасы; б-кенепті инемен тесу фазасы.

Сурет 6. Беймата материалдарын жасауға арналған инелердің түрлері

Әдебиеттер тізімі:

1. Абишев У.С. ОТЧЕТ по результатам маркетингового исследования «Производство текстильных изделий» // Национальная палата предпринимателей «Атамекен». Нур-Султан, 2020, 177с.
2. Почему в Казахстане «хромает» производство и переработка овечьей шерсти. Информационно-аналитический портал Elitar. <https://elitar.kz/ru/materialy/politika/pochemu-v-kazakhstane-khromayet-proizvodstvo-i-pererabotka-ovechyey-shersti>
3. Почему в Казахстане «хромает» производство и переработка овечьей шерсти. Информационно-аналитический портал Elitar. <https://elitar.kz/ru/materialy/politika/pochemu-v-kazakhstane-khromayet-proizvodstvo-i-pererabotka-ovechyey-shersti>
4. Сергеевков А.П., Корягин В.И. Нетканые материалы на пути прогресса. Сборник научных трудов. Актуальные проблемы проектирования и технологии нетканых материалов. М.: МГТУ им.А.Н.Косыгина, 2010.- 112 с.
5. Байчоров Т.М. Разработка и непрерывной технологии переработки отечественной тонкой шерсти по циклу «немытая шерсть – трикотажная пряжа» //Диссертация на соискание ученой степени кандидата технических наук. Москва – 2019
6. Филиппов А. Д. Разработка структуры и исследование свойств утепляющих нетканых материалов из регенерированного сырья// Диссертация на соискание ученой степени кандидата технических наук. Москва - 2021

7. Анисимова В.А., Болоненко Н.Е., Бондарчук М.М. Инновационные разработки компании DILOGROUP в области иглопробивного оборудования. Сборник научных трудов международной научной конференции, посвященной 110-летию со дня рождения проф. А.Г.Севостьянова. Ч.1., М.: РГУ им. А.Н.Косыгина, 2020. С.49-52.
8. Филиппов А.Д. Разработка структуры и исследование свойств утепляющих нетканых материалов из регенерированного сырья // Дисс. на соискание ученой степени кандидата технических наук, Москва 2021

УДК: 338.4: 668.31

ТҰРҒЫНДАРЫН ТАБАН ӨЛШЕМДЕРІН АЛУДЫҢ ДӘСТҮРЛІ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ

Қуатбек Д., 6B07222 «Былғары бұйымдарының инновациялық технологиялары» білім беру бағдарламасының 3 курс студенті, М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ.
Абзалбекұлы Б., PhD, доцент М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ.,
 bekontiru@mail.ru

Аңдатпа: Мақалада табан өлшемдерін анықтаудың дәстүрлі әдістері берілген. Олардың артықшылықтары мен кемшіліктері анықталынған және қолданылатын жабдықтарға сипаттама берілген.

Кілт сөздер: табан өлшемдері, антропометрия, аяқ киім, аяқ киім қалыптары.

Соңғы жылдары Қазақстанда жаңа аяқ киім фабрикалары ашылып, заманауи құрал-жабдықтармен қамтылуда. Шығарылатын аяқ киімдердің ассортименті кеңеюде.

«Қазіргі уақытта тұрғындарымыздың басым көпшілігі Қытай және Түркия мемлекеттерінде жасалынған және импорт арқылы алып келінетін аяқ киімдерді тұтынуда. Импорт арқылы келген аяқ киімдердің көбіне гигиеналық талаптарға сай келмейді және тұрғындарымыздың табандарының өлшемдері ескерілмей жасалынған» [1-3].

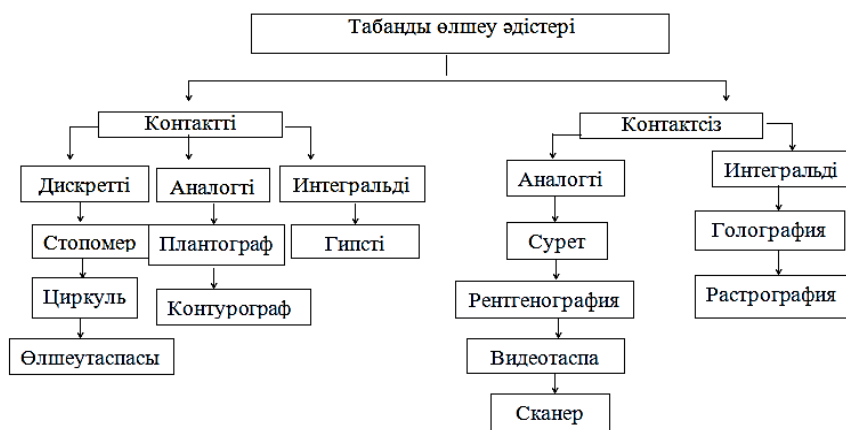
«Соңғы жылдары Қазақстан тұрғындарының табандарының өлшемдері шет елден келген аяқ киімдердің өлшемдерімен сәйкес келмейтіні байқалуда. Ал аяқ киімнің ішкі өлшемдері тұтынушының табанының өлшемдеріне сәйкес келмеуі табанның патологиялық ауытқуларының негізгі себепшісі болып табылады» [4].

Аяқ киім өндірісінде тұтынушылардың табан өлшемдері ескерілмеген жағдайда аяқ киімдердің нарықтағы өтімділігін және бәсекеге қабілеттілігі төмендейді. Бұл кәсіпорындар үшін экономикалық тиімсіз.

Табанның өлшемдерін зерттеу әдістерінің классификациясы сурет 1 берілген. Зерттеу әдістері түйісетін мен түйіспейтін болып бөлінеді.

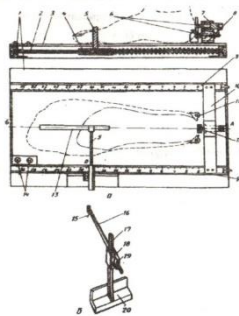
«Түйісетін әдістерге өлшегіш құралдардың табанмен контактіге түсетін әдістер жатады» [5,6]. Бұндай ақпарат дескретті – жеке нүктелердің координаты ретінде және аналогті – жеке қиылысу сызықтары ретінде алынады.

Түйісетін әдісте келесі құрылғылар қолданылады: плантограф, электрлі контурограф, стопмер, голеностопмер, өлшегіш, сызғыш және циркуль.

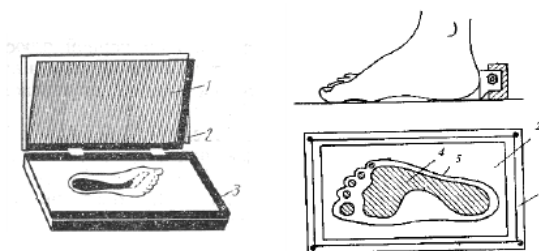
Сурет 1. Табанды өлшеу әдістері

Стопомер аяқтың нүктелерінің орналасуын үш координат жүйесінде анықтайды. Сурет 2-да Ю.П. Зыбин және В.И. Макаричева стопомері көрсетілген. «Бұл стопомерде табан ось бойынша орналасады, яғни өлшенің шығыңқы нүктесі арқылы 2 және 3 саусақтар арасы арқылы өтетін ось бойынша. Осы мақсатта стопомерде саусақаралық штырь орналасқан. Өкше тірегіші екі бүйір және артқы пластинадан тұрады» [4].

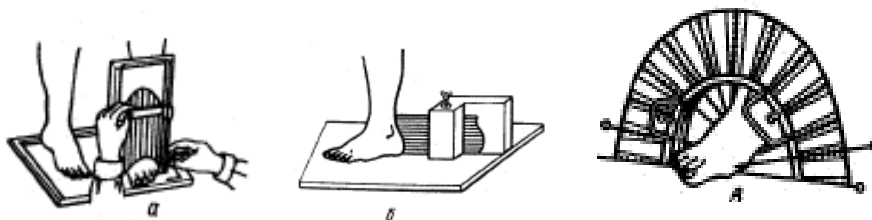
Сурет 2. Стопомер

«Плантограф (сурет 3) табанның шеткі сыртқы келбеті және ізі жөнінде аналогті ақпаратты алуға мүмкіндік береді. «Плантограф қабықша 2 керілген рамка 1 тұрады, рамка негізге бекітілген» [4]. Плантограмманы алу үшін қабықшалы рамканы таза қағаз бетіне орналастырады. Табанды қабықшаға қойып, контурын жүргізеді. Қабықша астына қойылған қағазға плантограмма түседі. Бұдан соң табан ізі 4 және көлденең проекция 5 алынады.

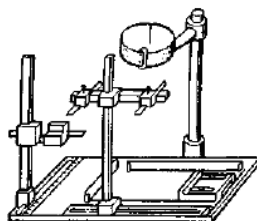
Сурет 3. Плантограф

«Контурографтарды қағазға инемен табанның габаритті бөліктерін сызу үшін қолданады. Табан қималары жөніндегі аналогті ақпарат контурограф көмегімен алынады. М.Я.Орповтың тік конструкциялы контурографы (сурет 4) жіңішке пластиналардан тұрады. Құрылғыны табанға орналастырып, пластиналарды табанның сыртқы бөлігіне тиіп тұратындай етіп орналастырады. Пластиналар үстіңгі және астыңғы пластиналар секілді контур түзеді. Үстіңгі пластиналардың орналасуын қарындашпен қосатын болсақ, табанның тік қимасын аламыз» [5].

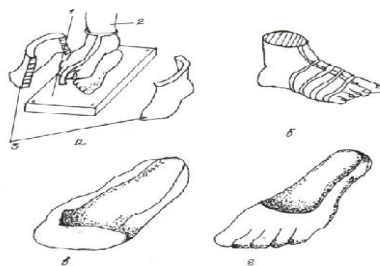
Сурет 4. Контурографтар

Аяқтың балтырын өлшеуіш (сурет 5), табан ортасы және табан өкшесін көтеру арқылы өлшеу жүргізіледі. Бұл әдісте ені 5-6 мм болатын, миллиметрге бөлінген таспаны қолданады.

Сурет 5. Табанбалтыр өлшеуіш

«Гипсті әдіс дискретті және анологті ақпаратты алуға мүмкіндік береді. Табанның гипсті төсемі табан өлшемімен формасынан аяқ киім қалпына өтуге тиімді. Бұл әдіс өте күрделі әрі ауыр үрдіс, оның негізіне: табанды және гипсті массаны дайындау, матрицаны және гипстік массаны позитив алу үшін дайындау, оң табан құю. Гипс құрғақ модельді немесе медициналық болуы керек, бұл әдіс сурет 6 берілген» [5].

Сурет 6. Табанның гипстік көшірме бедерін алу

Түйісетін әдістердің артықшылығы тиімді әрі қарапайымдылығы.

Кемшіліктері:

- түйісу уақытында аяқ терісі деформация ұшырап, өлшемнің нақтылығына кері әсер етеді;
- бұл әдістер көп еңбекті қажет етеді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Мунасипов С.Е. Исходные антропометрические данные для разработки комфортной обуви. Научный журнал «ВЕСТНИК» КазНТУ, №2. 2013г. стр. 98-102.
2. Мунасипов С.Е. Онлабекова А. Тогузбаев К.У. Anthropometric research of feet of population in the republic of Kazakhstan. Труды международной научной е-конференции «Seattle-2013: 4th International Academic Research Conference on Business, Education, Nature and Technology». г.Сиэтл. США. 4-5 ноября 2013 г.
3. Мунасипов С.Е. Онлабекова А.Т. Тогузбаев К.У. Anthropometric standardization of sizes to feet the male population of the republic of Kazakhstan Труды Всероссийской научно-практической конференции с международным участием «Инновации и современные технологии в индустрии моды». г. Новосибирск, 12 декабря 2013 г.
4. Мунасипов С.Е., Абзалбекулы Б. Результаты антропометрических исследований стоп мужчин Казахстана. Труды международной научно-практической конференции «Инновационные технологии в текстильной и легкой промышленности» г. Витебск 26-27 ноября 2014 г. Стр. 141.
5. Munassipov S.E., Dzhumabekova G.B. Results of anthropometric research foot the population of Kyzylorda region. Труды международной научно-практической конференции на иностранных языках «Образование и наука без языковых барьеров», г. Павлодар 2015г. стр.150.
6. Макарова М.Р. Проблемы плоскостопия у детей и взрослых / М.Р. Макарова // Мед. помощь. - 2001. - № 1. - С. 24-28.

**ДИЗАЙН ЖӘНЕ СӘН ИНДУСТРИЯСЫ.
МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ ӨНЕР
ДИЗАЙН И ИНДУСТРИЯ МОДЫ.
КУЛЬТУРА И ИСКУССТВО**

УДК 655.26

**ИССЛЕДОВАНИЕ ПСИХОЛОГИИ ВОЗДЕЙСТВИЯ КОМИКСА НА ДЕТСКОЕ
ВОСПРИЯТИЕ И СОЗДАНИЕ ПРОЕКТА КОМИКСОВ НА ИЗДАНИЕ ПО ЗАДАНИЮ
ИЗДАТЕЛЬСТВА «БАЛАЛАР ӘДЭБИЕТІ»**

Абетай Д., Сами Б., студенты 2 курса образовательной программы 6B02112 «Дизайн рекламы», Таразский университет имени М.Х. Дулати, г. Тараз, dinspaldecardo@gmail.com
Мукаева А.М., старший преподаватель кафедры «Дизайн и индустрия моды», Таразский университет имени М.Х. Дулати, г. Тараз, mukaeva_1970@mail.ru

Аннотация: Данная статья исследует влияние комиксов на психоэмоциональное восприятие детьми различных возрастных групп. Основное внимание уделено особенностям восприятия информации в визуальных и текстовых формах, а также процессу создания комиксов как эффективного инструмента для образовательных и развлекательных целей. В рамках проекта для издательства «Балалар әдебиеті» представлен анализ актуальности жанра комиксов для детской аудитории, а также шаги, которые необходимо предпринять для создания успешного издания.

Ключевые слова: комикс, детское восприятие, психология, визуальная коммуникация, издательство, проектирование комиксов, дети, педагогика.

Комиксы являются уникальной формой медиа, объединяющей визуальный и текстовый компоненты для создания повествования. В последние десятилетия комиксы стали важной частью культурного и образовательного ландшафта, и их влияние на детей стало объектом активных исследований. Особенно важно исследовать, как такой формат помогает детям воспринимать информацию, обучаться и развлекаться.

Цель данной статьи – изучить, как комиксы влияют на психику детей, а также предложить проект по созданию комиксов для издательства «Балалар әдебиеті», ориентированного на аудиторию детей. Мы рассмотрим психологические аспекты восприятия комиксов, их влияние на развитие когнитивных способностей детей, а также предложим рекомендации по созданию успешных комикс-проектов [1].

Психология восприятия комиксов детьми.

Современные исследования в области психологии показывают, что комиксы играют важную роль в когнитивном развитии детей. Комбинированное использование изображений и текста помогает детям усваивать информацию с большей эффективностью, чем при простом чтении текста. Мозг ребенка, воспринимая визуальные образы, быстрее реагирует на символику и эмоции, выраженные через рисунки, что способствует лучшему пониманию и запоминанию материала.

Когнитивное развитие через визуальные элементы.

Для детей младшего возраста, у которых еще не полностью развиты навыки чтения, визуальные элементы комикса служат важным индикатором событий и эмоций персонажей. Это способствует развитию воображения, улучшению внимания и памяти, а также помогает развить навыки анализа и интерпретации. Комиксы являются отличным инструментом для развития когнитивных способностей детей.

В первую очередь это связано с особенностями восприятия информации. Дети, особенно младшего возраста, еще не обладают развитым навыком аналитического чтения и восприятия длинных текстов, однако они прекрасно воспринимают визуальные элементы. В комиксах изображения выполняют роль знаков, которые помогают понимать и запоминать текст. Такой формат повествования помогает детям быстрее осваивать новые знания, связывая их с яркими и запоминающимися образами.

Восприятие комиксов развивает логическое мышление, поскольку дети учат связывать изображения с текстом, интерпретировать и анализировать происходящее на картинках. Комиксы требуют от детей способности понимать последовательность событий, что развивает пространственное мышление и логику. Кроме того, комиксы способствуют развитию

внимательности и памяти, так как ребенок должен запомнить детали изображения и текста, чтобы следить за развитием сюжета [1].

Психологическая значимость персонажей.

Комиксы часто используют яркие, запоминающиеся персонажи, которые становятся ролевыми моделями для детей. Через персонажей дети учат себя различать эмоции, понимать социальные взаимодействия и развивают эмпатию. Герои комиксов могут быть как источниками вдохновения, так и путеводителями в мир новых знаний.

Персонажи комиксов часто становятся своего рода ролевыми моделями для детей. Они могут быть примером для подражания или служить источником моральных уроков. Дети могут учиться правильным реакциям на различные ситуации, понимать, как важно быть честным, смелым, заботиться о других и защищать слабых. Кроме того, характеры персонажей помогают детям осознавать различия в личных качествах и проявлениях эмоций, что является важным для формирования социальных навыков.

Социальное восприятие и коммуникация.

В комиксах часто присутствуют элементы, которые развивают навыки общения и сотрудничества. Герои взаимодействуют друг с другом, преодолевая различные препятствия. Для детей это может служить уроком о важности teamwork и взаимопомощи. Важно, чтобы комикс передавал правильные социальные ценности, что является одной из задач создания образовательных комиксов.

Комиксы часто изображают взаимодействие между персонажами, что позволяет детям лучше понимать важность сотрудничества, уважения и дружбы. Например, герои комиксов могут работать вместе, чтобы решить общую проблему, что является отличной моделью для детей, обучая их важности командной работы. Дети, наблюдая за такими взаимодействиями, начинают осознавать социальные нормы и правила, а также учат себя правильно реагировать на различные социальные ситуации [2].

Создание проекта комиксов для издательства «Балалар әдебиеті».

Для издательства «Балалар әдебиеті» создание качественного комикса для детей требует глубокого анализа потребностей целевой аудитории, а также интеграции педагогических и развлекательных элементов. Процесс создания проекта включает несколько ключевых этапов:

Определение целевой аудитории.

Важно точно определить возрастную группу, на которую будет ориентирован комикс. Для детей младшего возраста (до 7 лет) нужно использовать яркие, простые изображения и минимум текста. Для старших детей (8-12 лет) можно добавлять более сложные сюжеты и глубокие нравственные темы. Для младшей аудитории сюжетные линии должны быть построены вокруг простых и понятных ситуаций, таких как дружба, помощь другим, природа и повседневная жизнь. Важно, чтобы ребенок мог легко ассоциировать себя с героями комиксов и понять, как эти персонажи решают свои проблемы. Для старших детей можно вводить более сложные моральные дилеммы, например, связанные с честностью, выбором между добром и злом, справедливостью и ответственностью.

Разработка персонажей и сюжета.

Персонажи должны быть интересными, но в то же время отражать те ценности, которые важно донести до детей. Сюжет может быть построен вокруг приключений, которые одновременно развлекают и обучают. Важно, чтобы история была понятной и эмоционально насыщенной. Сюжет комикса должен быть не только интересным, но и познавательным. Например, можно использовать комиксы для распространения знаний о природе, истории или культурных ценностях. Сюжеты могут быть построены вокруг приключений, которые одновременно обучают и развлекают.

Визуальное оформление и стиль.

Стиль рисунка должен соответствовать возрастным предпочтениям и быть визуально привлекательным. Яркие цвета, динамичные композиции, а также грамотное использование пространства и панелей помогут удержать внимание ребенка и усилить воздействие комикса. Каждая панель комикса должна быть четко структурирована, чтобы ребенок мог легко следить за развитием событий. Разнообразие композиционных решений и ракурсов, а также использование визуальных акцентов поможет создать интересный и захватывающий визуальный ряд, который будет удерживать внимание ребенка [3].

Педагогический аспект.

Комиксы могут быть мощным инструментом для обучения. Они могут не только развлекать, но и учить детей важным жизненным урокам, таким как дружба, честность, преодоление трудностей, любовь к природе и уважение к окружающим. Важно, чтобы в каждом проекте присутствовала глубокая моральная составляющая, которая будет полезной для воспитания.

Комиксы — это уникальная форма искусства, способная эффективно воздействовать на психоэмоциональное восприятие детей. Визуальные и текстовые элементы комиксов не только помогают детям воспринимать информацию, но и развивают их когнитивные способности, воображение и эмпатию. Важно, чтобы при создании комиксов для детей учитывались их возрастные особенности и потребности, а также внедрялись образовательные и воспитательные элементы. Издательство «Балалар әдебиеті» может стать важным игроком на рынке детской литературы, создавая продукцию, которая будет не только развлекать, но и обучать новое поколение детей.

Список литературы:

1. Исаева, Т. В. Психология восприятия визуальных медиа у детей. — Москва: Речь, 2017.
2. Гольдштейн, А. В. Влияние комиксов на когнитивное развитие детей младшего школьного возраста. — Санкт-Петербург: Наука, 2018.
3. Джонс, Л. Основы создания детских комиксов. — Нью-Йорк: HarperCollins, 2020.

УДК 659.1

АНАЛИЗ КОМПЛЕКСА РЕКЛАМНЫХ МАТЕРИАЛОВ С ЦЕЛЬЮ РАЗРАБОТКИ ДИЗАЙН-КОНЦЕПЦИИ РЕКЛАМНОГО ПЕРСОНАЖА И РЕКЛАМНЫХ МАТЕРИАЛОВ ДЛЯ ТОРГОВОЙ МАРКИ КОНДИТЕРСКИХ ИЗДЕЛИЙ

Берден А., Алимханова М., студенты 2 курса образовательной программы 6B02112 «Дизайн рекламы», Таразский университет имени М.Х. Дулати, г. Тараз, alimhanovamedina@gmail.com

Мукаева А.М., старший преподаватель кафедры «Дизайн и индустрия моды», Таразский университет имени М.Х. Дулати, г. Тараз, mukaeva_1970@mail.ru

Аннотация: В данной статье представлен анализ существующих рекламных материалов и их влияния на целевую аудиторию с целью разработки уникальной дизайн-концепции рекламного персонажа и рекламной продукции для торговой марки кондитерских изделий. Рассматриваются ключевые этапы анализа, исследуются успешные кейсы в сегменте FMCG, а также предлагаются рекомендации для создания привлекательного и запоминающегося рекламного образа. Особое внимание уделяется требованиям к визуальной идентификации, эмоциональному воздействию и соответствию ценностям бренда.

Ключевые слова: рекламный персонаж, брендовая стратегия, кондитерские изделия, дизайн-концепция, целевая аудитория, эмоциональная связь, визуальная идентификация, уникальность бренда, креативный подход, маркетинговый анализ.

Рекламный персонаж, как часть брендовой стратегии, является эффективным инструментом повышения узнаваемости и лояльности целевой аудитории. В сегменте кондитерских изделий, где конкуренция особенно высока, привлечение внимания покупателей через креативный визуальный образ может сыграть ключевую роль в успехе торговой марки. Для достижения этой цели необходимо тщательно проанализировать существующие рекламные материалы, понять предпочтения целевой аудитории и определить основные характеристики, которые должен воплощать персонаж бренда.

В целом этап анализа начинается с изучения текущих кампаний. Анализ действующих рекламных материалов торговой марки показал, что акцент сделан на:

1. Визуальные элементы: яркие цвета, изображения продукции крупным планом, подчёркивающие её свежесть и качество.
2. Сообщения: слоганы и тексты фокусируются на натуральности ингредиентов и традиционных рецептах.

Каналы продвижения: социальные сети, офлайн-реклама (плакаты, упаковка) и участие в выставках [1].

Однако выявлено отсутствие единого визуального персонажа, что снижает запоминаемость бренда и его эмоциональную привлекательность. Нужно ещё учитывать оценку того, как текущие рекламные материалы передают основной посыл бренда. Далее рассмотреть анализ стратегии бренда, включая уникальные торговые предложения (УТП), и как это отражается в коммуникации. Конечным действием является оценка целевой аудитории, на которую ориентируются рекламные материалы (возраст, интересы, региональные предпочтения и т.д.).

Первым этапом работы над комплексом рекламных материалов является анализ конкурентов. Ключевые игроки рынка активно используют рекламных персонажей. Например, известные кондитерские бренды вводят героев, которые выступают «лицом» продукции, создавая чувство доверия и близости. Это подчёркивает необходимость внедрения уникального персонажа для данной марки [2].

Следующий этап выявления потребностей целевой аудитории. Кондитерские изделия часто ассоциируются с позитивными эмоциями. Поэтому важно понять предпочтения и ожидания целевой аудитории. Для этого применяются опросы, фокус-группы и мониторинг социальных сетей. Например, детская аудитория лучше реагирует на персонажей мультяшного типа, а взрослые – на лаконичные образы, ассоциирующиеся с качеством и премиальностью. Исследования показывают, что целевая аудитория кондитерских изделий преимущественно состоит из семейных людей (25-45 лет) и детей. Эмоциональный отклик аудитории можно усилить через создание персонажа, связанного с теплотой домашнего уюта, радостью и весельем.

Следующим делом надо понимать общую тенденцию и понять суть идеи. Трансформирующая реклама развивает ассоциации в том направлении, когда пользование рекламируемым товаром трансформируется для потребителя в новое своеобразное ощущение. Этот вид рекламы зачастую идеализирует товар до такой степени, что он окружается ореолом романтики. В такой ситуации потребитель непременно вспоминает образы, показанные ему в рекламе [3].

На основе анализа была предложена концепция персонажа – Милая Пекарша Лиза. Она олицетворяет доброту, домашний уют и традиционные рецепты.

Характеристики персонажа:

- Внешний вид: молодая девушка в фартуке, с задорной улыбкой, держащая поднос с пирожными.
- Характер: доброжелательная, энергичная, с нотками юмора.
- Функции: рассказывает о продуктах, делится рецептами, взаимодействует с аудиторией через социальные сети.

На основе выявленных данных, разработали модель персонажа (рис. 1).

Рисунок 1. MVP персонажа

Дизайн рекламных материалов разрабатывается на основе персонажа и выявляются ключевые материалы:

1. Упаковка: персонаж изображён на коробках продукции с ключевыми сообщениями бренда.
2. Социальные сети: анимации и мемы с участием Лизы.
3. Офлайн-реклама: плакаты и стенды с её изображением на фестивалях и ярмарках.

Рекламные персонажи, созданные с учетом специфики аудитории, способны формировать у потребителей необходимый эмоциональный отклик. Их присутствие в рекламе способствует улучшению отношения к компании и её продукции, причём степень этого влияния зависит от того, насколько убедительным и проработанным является образ персонажа. Личные черты таких героев часто ассоциируются с имиджем бренда, усиливая его восприятие и привлекательность. Создание креативных решений сегодня существенно отличается от того, что подразумевалось под этим понятием в прошлом. Творческие подходы продолжают эволюционировать, иногда принимая самые неожиданные формы. Это связано с тем, что традиционные рекламные приёмы быстро утрачивают свою эффективность и доверие потребителей. Современный креатив направлен на поиск новых способов взаимодействия, основанных на понимании психологии общества и его эмоциональных запросов. На основе проведенного анализа создается визуальный образ персонажа, который будет соответствовать следующим требованиям:

- Простота и запоминаемость. Персонаж должен легко восприниматься и быть узнаваемым даже в минималистичном дизайне упаковки.
- Эмоциональная связь. Образ должен вызывать позитивные эмоции, такие как радость, доверие и любопытство.
- Гибкость. Персонаж должен адаптироваться к различным форматам рекламы: упаковке, анимации, печатной продукции, постам в соцсетях.
- Актуальность. Персонаж должен быть связан с современными трендами и предпочтениями целевой аудитории (рис.2).

Рисунок 2. Модель дизайна

Например, для торговой марки, специализирующейся на шоколадных изделиях, можно предложить создать персонажа в виде забавного какао-боба с чертами доброго шеф-повара, который рассказывает о процессе создания продукции. За последние два десятилетия дизайн рекламы получил значительное развитие в нашей стране, став неотъемлемой частью рекламного бизнеса. Однако, как показывают авторитетные исследования, часто дизайн сводится лишь к роли «почётного оформителя» чужих идей, где ключевым навыком специалиста считается владение компьютерными графическими программами. Настоящая глава поднимает эту проблему, с одной стороны, выражая обеспокоенность сложившейся ситуацией, а с другой – предлагая пути её предотвращения через качественную подготовку специалистов в области рекламы. Важно отметить, что развитие способности находить и оценивать новые идеи в рекламной деятельности формируется не только в процессе изучения профильных дисциплин, но и курсов, связанных с дизайном [4].

Создание эффективной рекламной концепции начинается с анализа текущих материалов и предпочтений целевой аудитории. Уникальный рекламный персонаж должен не только выделять бренд среди конкурентов, но и формировать эмоциональную связь с потребителем. Это требует интеграции брендовых ценностей, актуальных маркетинговых тенденций и креативного подхода. Разработанная на основе анализа концепция поможет торговой марке занять устойчивую позицию на рынке и повысить лояльность потребителей. Введение рекламного персонажа поможет усилить связь бренда с потребителями, сделать его более узнаваемым и эмоционально привлекательным. Процесс разработки основан на детальном анализе текущих рекламных материалов, особенностей целевой аудитории и рыночных трендов. Милая Пекарша Лиза станет не только «лицом» бренда, но и проводником его ключевых ценностей, способствуя росту лояльности и продаж.

Список литературы:

1. Айрес, П. «Реклама, которая цепляет», Москва, 2020.
2. Котлер, Ф., Армстронг, Г. «Принципы маркетинга», Санкт-Петербург, 2019.
3. Креативные кейсы брендов Milka, M&M's, Kinder – примеры успешного использования рекламных персонажей.
4. [https://yaroslavl.mfua.ru/studentu/files/UMM/UMP_RRP_\(Skopin\).pdf](https://yaroslavl.mfua.ru/studentu/files/UMM/UMP_RRP_(Skopin).pdf)

ЖАҒДАЙЫНА ӘСЕРІН ТАЛДАУ

Қайрат А., 3 курс, 6B02113 «Интерьер дизайны», М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті,
Тараз қ., kairat.aknur@inbox.ru

Жаппарова А.К., «Дизайн және сән индустриясы» кафедрасының қауымдастырылған
профессоры, М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ.,
ak.zhapparova@dulaty.kz

Аңдатпа: Бұл мақалада адамның психологиялық жай-күйі мен физиологиялық процестеріне, сондай-ақ оның қызметінің сапасына интерьердегі түстің ықтимал әсеріне талдау жүргізілді. Үй-жайда түстерді пайдалану арқылы белгілі бір мінез-құлыққа және адамның жоғары жұмыс қабілеттілігі немесе эмоционалдық ишпенділігі төмендетуге ықпал ететін қажетті эмоцияларына қол жеткізуге болатыны анықталды.

Кілт сөздер: түс, психология, эмоция, символика, акцент.

Интерьердегі түс кеңістіктегі адамның эмоциялық жағдайын қалыптастыруда маңызды рөл атқарады.

Дизайн арқылы қалыптасатын әдеттегі өмір сүру ортамыз пәтерде тұратын барлық адамдардың денсаулығы мен психикасына үлкен әсер етеді.

Соңғы жылдары түске ерекше көңіл бөлінуде. Адамның түсін қабылдау - бұл құпия физиологиялық феномен. Біз түсімізді көзімізбен ғана қабылдай аламыз, ал ол біздің бүкіл ағзамызға, көңіл-күйімізге, денсаулығымызға әсер етеді.

Сондықтан айналамыздағы заттар мен түстер, жоспарлау тұрғындардың мінез-құлық ерекшеліктеріне сәйкес келуі, салауатты психологиялық климат құру және жайлы өмір сүруге ықпал ету өте маңызды.

Мазмұнды орта әлеуметтік-мәдени элементтермен бірге үй-жайдың заттық-кеңістіктік ортасының көмегімен қалыптасады. Үй-жайдың өзгермейтін кеңістігінен адамға тікелей әсер ету туындайды, оның санасына белсенді әсер етеді. Бұл ретте түс адамның психологиялық жай-күйіне және физиологиялық процестеріне тікелей әсер етеді [1].

Психологтар үшін зерттеудің мәні түсінің өзі емес, физикалық объект ретінде, оны қабылдайтын адам болып табылады. Түс символикасы, оны субъективті қабылдау және оған әртүрлі көзқарас психологтардың маңызды, негізгі тақырыптары, сондай-ақ оның сезімдік адамгершілік көрінісі ретінде экспрессивті түс әсері болып табылады. Түстің ерекшелігі - ол адамға санасыз деңгейде әсер етеді. Сондықтан әртүрлі түстердің көмегімен физикалық және психологиялық процестерді олардың қызметін жандандыра немесе баса отырып басқаруға болады, бұл бірінші кезекте өндірістік, оқу және қоғамдық кеңістіктердегі еңбек жағдайларын жақсарту үшін маңызды.

Түстің психологиялық әсері әр түрлі. Адамда түрлі психикалық немесе физикалық сезімдер тудыруға қабілетті тікелей әсер етуді және түс әсерінен туындайтын субъективті немесе объективті қауымдастықтармен байланысты қайталама әсер етуді ажыратады.

Сары түс сергітетін, физиологиялық тұрғыдан оңтайлы және аз шаршатады [2]. Бұл түс адамның интеллектуалдық қабілеттері мен көру қабілетін ынталандырады және жүйке жүйесі, қиындықтарды жеңуге көмектеседі, әртүрлі көзқарастарды қабылдайды, өзін-өзі ұйымдастыруға және шоғырлануға ықпал етеді. Оның әсерінен жұмыс қабілеттілігі артады.

Қызыл түс - белсенділікті, сенімділікті, достықты ынталандырады, бірақ көп мөлшерде шаршатады, адамның ашуын тудырады, сондай-ақ жұмыс қабілеттілігін төмендетеді (сурет 1). Жасыл түс физиологиялық жағынан оңтайлы. Қызыл түске қарама-қарсы әсер етеді. Организмге сергітетін және бір мезгілде тыныштандыратын әсер етеді, жұмыс қабілеттілігінің тұрақты көтерілуін жасайды. Көз үшін анағұрлым үйреншікті, көру қабілетін тітіркендірмейді, шамадан тыс белсенділік тудырмайды. Жасыл түс бұлшық ет тонусын және қан қысымын төмендетеді. Бұл түс физикалық деңгейде әсер етеді, жүйке жүйесіне тыныштық береді.

Сурет 1. Қызыл түстегі қонақ бөлмесі

Көк түс көгілдірге ұқсас қасиеттерге ие, бірақ бұл ретте адамға әсер ету әлдеқайда күшті. Оның ықпалымен тыныштыққа, ойлануға бейімділік пайда болады. Күлгін түс санаға әсер етеді, көп мөлшерде меланхолия, шаршауды тудырып, психиканы босаңсытады.

Өнеркәсіп пен тұрмыста түс жайлылықтың негізгі факторларының бірі болып табылады. Бөлменің үстіңгі бетінің бояуы ондағы адамдардың көңіл-күйіне тікелей әсер етеді, оларды белгілі бір мінез-құлыққа, қажетті эмоциялардың пайда болуына итермелейді. Түстердің әртүрлі үйлесімінің әсері қоғамдық кеңістікте, өндірістік процестерді ұйымдастыру кезінде, адамның жұмыс қабілеттілігін ұлғайтуды және шаршауын азайтуды қамтамасыз ететін психологиялық акценттер жасау үшін, сондай-ақ тұрмыстық жайлылықта, белсенді және неғұрлым толыққанды демалыс тәсілінде кеңінен пайдаланылады [2].

Түс параметрлеріне (физиологиялық-гигиеналық) көз анализаторының сезімталдығы және тиісінше адамның жұмысқа қабілеттілігі байланысты. Осылайша көздің түс ажырату қабілеті ахроматикалық ортада түске қарағанда әлдеқайда жоғары. Осыған байланысты, түсті дәл қабылдаумен байланысты жұмыстарға арналған үй-жайларда интерьер беттерін ахроматикалық түстермен әрлеуді көздеу қажет. Бірақ, нақты көру жұмыстары үшін түс айырмашылығы талап етілмейді, түс айырмашылығы болмаған жағдайда, ортаның біркелкілігіне байланысты, қоршаған орта жұмыс қабілеттілігінің төмендеуіне әкеледі.

Көру сызығы белгіленген кезде нақты көру жұмысы жүзеге асырылатын үй-жайларда психофизиологиялық жүктеме дәрежесі жоғары, үстіңгі беттердің түсін таңдау адамның жоғары жұмысқа қабілеттілігін қамтамасыз ету талаптарына негізделуі тиіс. Көбінесе демалуға арналған үй-жайларда көру жұмысы интерьерді жалпы қабылдау тұрғысынан сипатталады. Түс өңдеу психоэстетикалық талаптармен алдын ала айқындалады, мұнда көру өрісінде, түсі мен жарықтығы бойынша қарама-қайшылықтарға, түс акценттерінің, сәндік элементтердің және көрнекі ақпарат құралдарының болуына жол беріледі.

Үй-жайларды безендіру кезінде дұрыс таңдалған түстер гаммасы ғажайып жасауға қабілетті екені бұрыннан белгілі. Ол интерьерді безендіріп қана қоймай, ондағы адамдардың жағымды көңіл-күйін қалыптастырады. Мысалы, еңбек өнімділігін айтарлықтай арттыруға және жұмысты жеңілдетуге, жақсы әңгімелесуге және демалуға ықпал ететін тыныш және жайлы жағдай жасауға көмектесетін түстер үйлесімі бар.

Бұдан басқа, түстің көмегімен заттар туралы, олардың сұлулығы мен мақсаты туралы түсінік қалыптастыруға болады. Түс үй-жайда белгілі бір бөлшектерге назар аударуға, ал басқаларын жасыруға мүмкіндік береді.

Интерьерге арналған түстерді таңдау адамның талғамына, темпераментіне және дизайнердің алдында тұрған міндетіне байланысты. Дегенмен, іс жүзінде әрқашан сақталатын кейбір заңдылықтар бар. Кіреберіс есікке жақын орналасқан пәтердің сыртқы үй-жайлары үшін ашық түстер немесе жылы және суық түстердің қарама-қарсы үйлесімі жақсы.

- Қонақ бөлме үшін сондай-ақ жандандыратын және сергітетін реңктерді пайдалану жақсы.

- Жатын бөлме үшін бейтарап және тыныш (сұр, көгілдір, кара-жасыл) түстерді таңдаған дұрыс. Көгілдір, сұр-жасыл, сұр-көгілдір және жасыл-көгілдір қабырғалары бар бөлмеде ұйықтау оңай болады. Мұндай аралас түстер топтары ерекше тыныштандырады. Сондықтан ұйықтауға және демалуға арналған бөлмелер пастельді және суық реңктерге боялады. Дәретхана мен жуынатын бөлме үшін де тыныш реңктер жарамды.

- Ас үйдегі қабырғалардың түсі тәбетті қоздырып, жақсы әңгімелесуге ықпал етуі тиіс. Сондықтан мұнда қызғылт сары, сары, қоңыр және жасыл түстер жақсы үйлеседі. Жылы түстер адам психикасына сергітетін әсер етеді, бірақ олардың артық болуы қысым жасай бастайтынын естен шығармау керек. Көптеген дизайнерлер ақ немесе сұр сияқты тыныш реңктермен араластыруды ұсынады [3].

Балалар бөлмесін жылы реңктерде безендіру ұсынылады (сурет 2). Бұл пастель түстерінің (сарғыш, ақшыл-қызғылт, ақшыл-көгілдір) кішкене жарқын акценттері болуы мүмкін - мысалы, сары перделер, жасыл жастықтар және түрлі-түсті ойыншықтар. Мұндай интерьер баланың ыңғайлы және қауіпсіз сезімін тудырады.

Сурет 2. Жылы реңкте орындалған балалар бөлмесі

Жарық жеткіліксіз бөлмелерде – жуынатын және дәретханаларда сары және қызғылт сары түстерді көбірек пайдалануға болады. Әрқашан ұтымды нұсқа - ақ түс. Ол тәртіп пен жеңілдікті теңестіреді.

Суық түстер кеңсе үшін қолайлы. Олар ауытқымауға, өнімді болуға және жұмысқа қабілеттілікті сақтауға көмектеседі. Кабинеттің кейбір аймақтарын қызғылт сары, қызыл және сары түспен безендіруге болады. Олар шығармашылық әлеуетті дамытуға ықпал етеді деп есептеледі.

Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, интерьерде белгілі бір түсті үйлесімдерді пайдалану адамға, оның еңбек немесе оқу қызметіне, тұрмыстық демалысына жағымды әсер етуі мүмкін деген қорытынды жасауға болады. Сөзсіз, түстің психологиялық әсері туралы айтқанда, адамның түстік үйлесімділігінің артықшылықтарының субъективтілігін ұмытпау керек, ал физиологиялық әсердің объективтілігі эксперименттік жолмен дәлелденген.

Әдебиеттер тізімі:

1. <https://mudryakova.ru/stati/vliyanie-cveta-na-cheloveka/>
2. Магия цвета. Искусство сочетания оттенков в дизайне интерьера. Издательство Эксмо. ISBN 978-5-04-159470-1. Россия, 2022г.-С.35-37
3. [3.https://mebel.kz/idei-i-trendy/psihologia-cveta-kak-i-na-cto-vliaet-vizualnoe-oformlenie-interera](https://mebel.kz/idei-i-trendy/psihologia-cveta-kak-i-na-cto-vliaet-vizualnoe-oformlenie-interera)

ӨОЖ 687.01

ҚАЗАҚТЫҢ ТАНЫМАЛ ДИЗАЙНЕРЛЕРІНІҢ ҰЛТТЫҚ СТИЛЬДЕГІ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ЖҰМЫСТАРЫН ТАЛДАУ НЕГІЗІНДЕ «АЙМАН- ШОЛПАН» КОЛЛЕКЦИЯСЫНЫҢ ҰЛГІЛЕРІН ҰСЫНУ

Қуанышбекова М.Г., Жеңісқызы А., 4 курс 6B02111 «Сән дизайны», М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ., maira.kuanshbekova@mail.ru, zeniskyzyajman@gmail.com
Пернебаева Р.А., «Дизайн және сән индустриясы» кафедрасының аға оқытушысы
М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ., Pernebaeva@mail.ru

Аңдатпа: Отандық танымал дизайнерлердің шығармашылығымен шабыттана отырып ұлттық нақыштағы киім коллекциясын ойлап табу қарастырылады. Аталған коллекция бойынша мата түрлері мен түстік шешімдері зерттеледі. Сонымен қатар, қазақтың ою-өрнектері мен ұлттық киімдері туралы ақпарат беріледі.

Кілт сөздер: ұлттық киім, ою-өрнек, отандық дизайнер, киім коллекциясы, бренд, сән үйі.

Киім – денені ауа райының салқындығынан, ыстықтығы мен жауын-шашыннан , сыртқы ортаның зиянды әсерінен қорғайтын, адамның денесіне киюге арналған жасанды жамылғы түрі, тұтыныс бұйымы. Киімнің шығуы адам еңбегінің ерекшеліктеріне, қоғамдық өндіріс пен мәдениеттің дамуымен тығыз байланысты. Киім қоғамның материалдық және рухани құрамдас бөлігі болып табылады. Бір жағынан бұл адамдардың еңбегімен жасалған және кейбір қажеттілікті қанағаттандыратын материалдық құндылықтар болса, екіншіден – ол адамның келбетін эстетикалық жағынан өзгертетін қолданбалы сән өнері. Бізді қоршаған ғимараттар, еңбек, тұрмыс заттарымен қатар, киім де өндірістік күштердің тарихи кезеңдерде дамуын, климаттық жағдайды, халықтың ұлттық ерекшелігін, оның әсемдікке деген талғамын көрсетеді [1].

Ұлттық киімдер – әрбір халықтың мәдениетінен, тарихынан, дәстүрінен сыр шертеді. Олар, белгілі бір этностың өмір салтына, климаттық жағдайларына және әлеуметтік рөлдеріне сәйкес қалыптасқан. Әр елдің ұлттық киімдері ерекше сипатқа ие. Ал бұл дегеніміз, халықтың жеке ерекшеліктерін, шығармашылық қабілетін және табиғатпен үйлесімділігін көрсете алады.

Қазақ халқының ұлттық киімдері ғасырлар бойы қалыптасқан, сол арқылы халқымыздың мәдениеті, әлеуметтік құрылымы мен тұрмыс-тіршілігі көрініс табады. Қазақтың ұлттық киімдері негізінен табиғатқа жақын, жайлы және функционалды болған. Ол киімдер әр түрлі маусымға, жасқа, әлеуметтік мәртебеге және тұрмыстық жағдайларға байланысты әртүрлі болып келген. Қазақ халқының ұлттық киімдері әшекейлермен толықтырылған. Бұл әшекейлер көбінесе алтын, күміс, асыл таспен безендірілген. Әйелдер киімдерінде зергерлік бұйымдар, моншақтар, алқа, жүзік, білезіктер, сырғалар жиі кездеседі. Қазақ киімдерінде дәстүрлі қазақы өрнектер мен ою-өрнектер кеңінен қолданылған. Әсіресе шапан мен күртелерде, сондай-ақ, дәстүрлі киімдерде бұл өрнектер халқымыздың терең мәдениетін, табиғатқа деген сүйіспеншілігін көрсетеді. Қазақ халқының

киімдері тек қана көркемдік үшін емес, ол халықтың өмір салтын, климаттық жағдайлар мен тарихи кезеңдердегі өмірді бейнелейді. Әрбір киім элементі терең мағынаға ие және ұлттық мәдениеттің бөлігі болып табылады.

Қазақ киімдерінде сол кезден бері қолданатын оюлардың біз біле білмейтін сырлары бар. Құстандай шығармашыл тұлғалардың – акындардың, күйшілердің киімдерінде жиі кездестірілген, адамның дауысы, әнші құстың дауысындай жағымды, шымыр болсын деген тілекпен қолданылған ою-өрнек түрі. Құсқанаты – қанаттарын кеңінен жайған құсты бейнелейтін ою. Оның түрлері көп, жекелей ұшқан құстан басталып, қаз қатар тізіліп ұшып бара жатқан құстарды көрсететін нұсқаларына дейін кездеседі. Қошқар мүйіз оюы – барлық жерде қолданылып, амандықты білдірген. Себебі, мал қашанда көшкелілер үшін өмірдің негізі болған, ал қуатты қошқар мүйізі сау, ірі табандарды білдіретін [2].

Қазақстанда ұлттық нақышта киімдер шығаратын отандық дизайнерлер соңғы жылдары үлкен танымалдыққа ие болды. Олар өз шығармашылық жұмыстарында қазақ халқының дәстүрлі киімдерін заманауи стильде қайта жаңғыртып, ұлттық мәдениеттің байлығын әлемге танытуға тырысады. Осылайша, ұлттық киімдер тек дәстүрдің сақталуына ғана емес, сонымен қатар мәдениетаралық диалогтың бір бөлігіне айналады.

«Nurshah» бренді – Қазақстандағы танымал сән брендтерінің бірі, оның негізін қалаушы және жетекші дизайнері Шахноза Махмудова. Брендтың негізі 2014 жылы қаланған, және ол ұлттық нақыштағы киімдерді заманауи стильде ұсынумен ерекшеленеді.

Шахноза Махмудова – қазақстандық сән әлемінің көрнекті тұлғасы, дизайнер және Nurshah брендінің авторы. Оның шығармашылық жұмысы қазақтың ұлттық киімдерінің элементтерін, ою-өрнектерін және дәстүрлерін заманауи сән әлемімен ұштастыруға негізделген. Дизайнер өз жұмысында қазақ мәдениетінің терең байлығын, этникалық ерекшеліктерін және әсемдігін көрсетуге ерекше көңіл бөледі. Сән үйінің сәндік топтамалары көбінесе ұлттық стильдің элементтерін қазіргі заманға сай жаңартып, ұлттық киімдердің сәнді әрі күнделікті өмірге жарамды түрлерін ұсынады. Nurshah брендінің киімдерінде дәстүрлі қазақ оюлары мен зергерлік бұйымдары, сондай-ақ табиғи маталар (жібек, барқыт, тері, жүн) кеңінен қолданылады. Бұл киімдер көп жағдайда салтанатты шаралар мен мәдени іс-шаралар үшін өте қолайлы, бірақ олар сондай-ақ күнделікті өмірде де киюге ыңғайлы. Nurshah бренді қазақстандық сән индустриясының дамуына үлкен үлес қосып, ұлттық киімдерді әлемдік деңгейде танытуға тырысады.

Сурет 1. «Nurshah» брендінің шығармашылығы

Айя Бопани – қазақстандық дизайнер, шығармашылық еңбегінде ұлттық киімдерді заманауи стильде қайта жаңғыртуды мақсат тұтқан сәнгер. Оның шығармашылығының негізі қазақ халқының дәстүрлі мәдениетін, ою-өрнектерін және қолөнерін сән әлеміне енгізу болып табылады. Айя Бопани өзінің дизайнында ұлттық нақыш пен заманауи трендтерді үйлестіріп, қазақ мәдениетінің байлығын бүкіл әлемге танытуға ұмтылады. Ол қазақ халқының мәдени мұрасын, дәстүрлерін және ою-өрнектерін заманауи сәнмен үйлестіріп, жаңа әрі стильді коллекциялар ұсынады. Оның шығармашылығында ұлттық элементтер мен заманауи эстетика бір-бірімен тамаша үйлеседі, бұл оның туындыларын тек қазақстандық аудитория ғана емес, халықаралық деңгейде де танымал етеді. Дизайнер ұлттық киімдерге заманауи көзқараспен қарайды, бұл оның туындыларын сән әлемінде өзекті етеді. Айяның киімдері дәстүрлі ұлттық костюмдердің заманауи түріне айналып, күнделікті өмірге де жарамды болуы үшін өзгертілген. Ол өз коллекцияларында табиғи, жоғары сапалы маталарды пайдаланады. Мақта, жібек, барқыт, жүн және тері сияқты материалдар ұлттық киімдердің көркемділігін және әсемдігін сақтап, заманауи көрініс береді.

Сурет 2. «Ауа Варани» брендінің шығармашылығы

Аида Кауменова өзінің жұмыстарында туған жердің озық дәстүрлеріне негізделген сұлулықты көрсету басты мақсат деп біледі. Қыздарға нәзіктік және өзіне деген сенімділік секілді элементтерді ұштастып, көпшілікті мойындатқан дизайнер.

Бүгінде Aida KaumeNOVA сән үйі – Қазақстанда шығарылатын люкс киім брендінің бірі. Дизайнер коллекциялары өзектілігімен, заманауилығымен және өзгеше стилімен ерекшеленеді. Олар жылына екі рет еліміздің басты сән апталығы «Kazakhstan Fashion Week» көрмесінде көрсетіледі [3].

Сурет 3. «Aida KaumeNOVA» сән үйінің шығармашылығы

Аталған отандық дизайнерлерден шабыт ала отырып, біз ұлттық нақышта киім коллекциясын жасауды қолға алып отырмыз. Киім коллекциясында геометриялық оюлар кеңінен көрініс тапқан. Сонмен қатар, түстік шешіміне қоңыр және ақ түс еніп отыр. Қазақша нақышта тігілген киім коллекциясына қоңыр жакет пен ақ көйлек қосылған сәнді ансамбльді сипаттағанда, бұл киімнің дәстүр мен заманауи сәнді қалай ұштастыратынына ерекше назар аудару қажет. Мұндай киімдер көбінесе қазақтың ұлттық мәдениетін заманауи түсініктермен байланыстырып, ерекше стиль мен талғамды көрсетуге арналған. Қоңыр түс – классикалық және жылы реңктердің бірі, қазақ киімдерінде жиі кездесетін түстердің бірі. Қоңыр түс табиғатпен, жермен және тыныштықпен байланысты. Мұндай түстің киімде қолданылуы қазақ халқының табиғатқа жақын өмір салтын және табиғи ресурстарды құрметтеуін білдіреді. Аталған қоңыр түс коллекциядағы жакеттер мен кәжекейлерге арналды. Қоңыр түсті мата – велюр матасынан орындалып отыр. Ал көйлектерге, ақ түс таңдалды. Ақ көйлек қазақ халқының ұлттық киімдерінің негізгі элементтерінің бірі. Ақ түс таза, нәзік және бейбітшіліктің символы ретінде қазақ халқының дүниетанымында ерекше орын алады. Ақ көйлек көбінесе торқадан немесе шұға матадан тігіледі, бірақ қазіргі заманғы интерпретацияларда ол жібек немесе мақта маталарынан да жасалады. Біздің жағдайымызда, барби матасы назарға алынып отыр. Қоңыр жакет пен ақ көйлек үйлесімі ұлттық нақыштағы киім коллекциясына керемет қосымша болып табылады. Бұл ансамбльдің көркемдік тұрғыдан үйлесімі мен функционалдығы бір-бірімен тамаша үйлеседі. Сәндік элементтерге аталған коллекциядағы алынбалы манжеттер мен белдікшелерді жатқызуға болады.

Сурет 4. «Айман-Шолпан» коллекциясының эскиздері

Қорытындылай келе, қазақтың ұлттық киімдері – терең тарих пен мәдениеттің айқын көрінісі, әрі әрбір элементі халқымыздың тұрмыс-тіршілігін, дүниетанымын және табиғатпен байланысын көрсетеді. Қоңыр жакет пен ақ көйлек сияқты ұлттық нақыштағы киімдер қазақ халқының сән әлеміндегі маңызды құндылықтарын сақтай отырып, қазіргі заман талабына сай жаңартылып, кеңінен қолданылуда. Бұл киімдер заманауи сәннің элементтерімен үйлесіп, қазақ мәдениетін әлемге танытуда ерекше рөл атқарады. Ұлттық нақыштағы киімдер тек дәстүрлі киімдер ғана емес, олар ұлттық рухты, тарихты және халықтың мәдени байлығын қазіргі заманғы түсініктермен ұштастыратын шығармашылық туындылар болып табылады. Қоңыр жакет пен ақ көйлектің үйлесімі, олардың заманауи интерпретациясы ұлттық ерекшеліктерді сақтай отырып, әрбір киімнің функционалдығын, әсемдігін және сәнділігін арттырады. Осылайша, қазақ халқының ұлттық киімдері, оның ішінде қоңыр жакет пен ақ көйлек сияқты үлгілер, тек сән саласында ғана емес, ұлттық мәдениетімізді әлемге танытудың маңызды құралына айналып отыр. Мұндай киімдер арқылы біз өзіміздің мәдени мұрамызды құрметтеп, жаңа дәуірге лайықты түрде ұсынамыз, сол арқылы ұлттық идентичность пен сән өнерінің үйлесімін сақтай отырып, жаңа үрдістерге жол ашамыз.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақ халқының ұлттық киімдері. Национальная одежда казахского народа. National dothes of Kazakh people. /Құраст. Б. Хинаят., А. Сужикова. –Алматы: Алматыкітап баспасы, 2011. – 384 бет, суретті.
2. Оспанұлы, Ералы. Қошөтер. Қазақ халқының қол өнері – казахи. Искусство кочевников – Kazakhs. Art of Nomad/ Е. Оспанұлы. – Шымкент: Полиграфкомнибат, 2021.-472 б.
3. <https://bugin.kz/30053-stili-erekshe-5-qazaqstandyq-dizayner>

ӘОЖ 721.012:796

МҮМКІНШІЛІКТЕРІ ШЕКТЕУЛІ БАЛАЛАРҒА АРНАЛҒАН ОЙЫН АЛАҒЫНЫҢ ДИЗАЙН ЖОБАСЫН ЖАСАУ

Нахыпжан М., Мынжасар А., 6В02113 «Дизайн интерьері» БББ 4 курс студенттері,
М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ.,
moldyr.nakhypzhan@bk.ru, ardakmyzasar@gmail.com

Келесова У.С., э.ғ.к. Еуразиялық дизайнерлер одағының мүшесі «Дизайн және сән индустриясы»
кафедрасының доценті, М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ.,
ukelessova@gmail.com

Аңдатпа: Бұл мақалада мүмкіншілігі шектеулі балалардың заттық ортаны қабылдау психо-физиологиялық ерекшеліктерін зерттеу нәтижесі, интерьер нысандары арқылы баланың ақыл ойын дамыту бойынша ата-аналардың болжамдық сұранысы мен жобаның талаптары, сондай-ақ мүмкіндігі шектеулі балаларға арналған ойын алаңының заттық ортасы мен элементтерінен бірыңғайлы концепциясында жасалынған дизайн шешімі ұсынылады.

Кілт сөздер: дизайн, интерьер, психо-физиологиялық ерекшеліктері, аутизм, инклюзив, креатив, экология, интерьерге талаптар.

Аутизммен ауыратын балалардың ойын алаңындағы психо-физиологиялық ерекшеліктерін түсіну олардың дамуына, әлеуметтік интеграциясына және эмоционалды жайлылығына әсер етеді. Сол себепті мүмкіндігі шектеулі балалардың дамуы мен әлеуметтенуі үшін ойын бөлмелері ерекше маңызды. Олар балаларға әлеуметтік дағдыларды дамытуға, шығармашылықтарын арттыруға және психикалық денсаулығын қолдауға көмектеседі. Ойын бөлмесі мүмкіндігі шектеулі балаларға қауіпсіз және қолжетімді орта ұсынып, олардың ойын арқылы білім алуына, қарым-қатынас орнатуына мүмкіндік береді. Осы ойын-сауық ортасын жобалауға және толтыруға негізделген негізгі қағида – бұл баланың ақыл-ойын дамыту. Ойын бөлмесін жобалау кезінде оның қолжетімділігіне ерекше назар аудару қажет. Ең алдымен, бөлмеде кеңістік пен қозғалыс еркіндігін қамтамасыз ету үшін кең есіктер мен жолдар, арнайы жабдықтар болғаны дұрыс. Ойын жабдықтары мен ойыншықтар әртүрлі физикалық қабілеттері бар балаларға арналған болуы керек. Мысалы, қозғалатын ойыншықтар, дыбыстық және тактильді элементтері бар ойыншықтар [1].

Дәл осы себепті кеңістік толығымен балаларға бағытталған, бұл оны мүмкіндігінше қауіпсіз және қызықты орынға айналдырады. Ойын бөлмесінің дизайны бейтарап пастель диапазонында жасалған, ол үй атмосферасын жасайды және жайлы ортаны ерекше көрсетеді. Мұнда жарқын екіпін болмағандықтан, балалар ойын процесіне және құрдастарымен қарым-қатынасқа толықтай ене алады, бұл табандылық пен қарым-қатынас дағдыларын дамытуға оң әсер етеді. Ойын алаңында қоршау бар және үлкен терезелерден тұрады, олардың көмегімен балалар ата-аналарына немесе жаңа достарына қарай алады. Ойын бөлмесінің интерьер дизайнды қолданылатын барлық материалдар қауіпсіз және экологиялық таза: жиһаздар мен қоршаулар фанерадан, ойыншықтар негізінен ағаштан, маталар табиғи зығырдан және мақтадан жасалған.

Ойын бөлмесінде балалардың моторикаларын, логикалық ойлауын және әлеуметтік дағдыларын дамытуға арналған ойындар, креативті және топтық ойындар қарастырылады. Мысалы, конструкторлар, пазлдар, сурет салу, мүсіндеу, музыкамен айналысу сияқты шығармашылық әрекеттер. Бұл балалардың эмоцияларын білдіруге көмектеседі. Әлеуметтік дағдыларды дамыту үшін командалық ойындар, шеңберде отыру, ән айту секілді әрекеттер ұйымдастырылады. Бірлескен ойындар арқылы балалар өзара қарым-қатынас жасап, достар табады [2]. Бұл интеграция оларды қоғамдастықтың толыққанды мүшесі ретінде сезінуге көмектеседі. Аутизм спектрі бұзылыстары (АСБ) соңғы жылдары қоғамда кеңінен талқыланатын және маңызды мәселе ретінде қарастырылатын тақырыптардың бірі. Бұл бұзылыс балалар мен жасөспірімдердің дамуына, әлеуметтік қатынастарына және білім алуына теріс әсер етуі мүмкін. Аутизммен ауыратын балалар мен олардың отбасыларына қолдау көрсету, білім беру және әлеуметтік интеграцияны жақсарту үшін әр тараптың қатысуы мен ынтымақтастығы қажет. Бұл – тек медициналық мәселе емес, әлеуметтік, экономикалық және психологиялық аспектілерді қамтитын күрделі мәселе. Арнайы жабдықталған ойын ортасының интерьері 1-суретте көрсетілген.

Сурет 1. Арнайы ойын ортасы

Ойын бөлмесінің интерьерін құру кезінде ізденіс жұмыстары сауалнама жүргізу арқылы алынды. Көпшіліктің таңдауы бойынша ойын бөлмесінің интерьер жобасы құрылды.

Ойын бөлмесінің интерьерін жасау үшін қажетті материалдарды талдау:

1. Жиһаз:

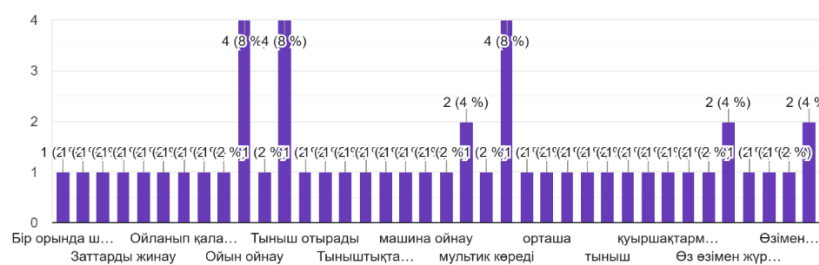
- Орындықтар мен дивандар
- Үстелдер (жеке және топтық)
- Сөрелер

2. Жарықтандыру:

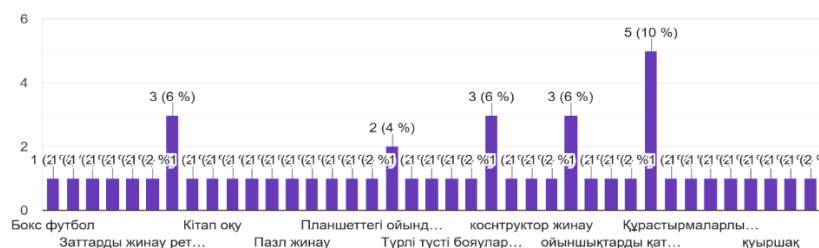
- Табиғи жарыққа қолжетімді терезелер
- Жұмсақ жарықтандыру құрылғылары
- Споттар
- 3. Декор элементтері:
- Жастықтар
- Балалардың өзі жасаған өнер туындылары (суреттер, постерлер т.б)
- Ертегі және балаларға арналған ғылыми кітаптар
- Ойыншықтар
- 4. Технологиялық жабдықтар:
- Wifi
- USB зарядтағыштар
- Телевизор
- 5. Санитарлық материалдар:
- Таза және ыңғайлы санитарлық тораптар
- Қол жуатын заттар (сабын, дезинфекциялық заттар)
- 6. Балаларға керек-жарақтар:
- Үстел ойындары
- Дамытуға арналған ойын заттар

Мүмкіндігі шектеулі балаларға арналған ойын бөлмесінің интерьер құрама элементтерін анықтау үшін сауалнама жүргізілді, сауалнама нәтижелері келесі 2 суретте ұсынылады.

Жалғыздықта қалғандағы іс-әрекеті
50 ответов

Сүйікті іс-әрекеттер, ойындар
50 ответов

Бала қандай түстерді ұнатады, немесе қандай түстерге агрессия көрсетеді?
50 ответов

Сурет 2. Сауалнама нәтижелері

Қорытындылай келе, аутизммен ауыратын балаларға арналған ойын бөлмесі олардың дамуы мен әлеуметтенуінде маңызды рөл атқарады. Ойын алаңы балалардың физикалық, психоэмоционалды және әлеуметтік дағдыларын дамытуға бағытталған, сондай-ақ балаларға қауіпсіз және қолжетімді орта ұсынып, олардың қоғаммен интеграциялануына көмектеседі [3]. Ойын бөлмелерінің дизайнында ерекше назар аударылатын факторлар - бұл кеңістік, қозғалыс еркіндігі, экологиялық таза материалдар және әртүрлі физикалық қабілеттері бар балаларға арналған жабдықтар. Мүмкіндігі шектеулі балаларға арналған ойын бөлмесінің нұсқалары 3 суретте ұсынылады.

Сурет 3. Мүмкіндігі шектеулі балаларға арналған ойын бөлмесінің нысандары

Бұл бөлмелер баланың ақыл-ойын дамытуға, эмоцияларын білдіруге, логикалық ойлауды жақсартуға, сондай-ақ әлеуметтік қарым-қатынас дағдыларын дамытуға мүмкіндік береді. Әлеуметтік дағдыларды дамыту үшін командалық ойындар, шеңберде отыру және ән айту секілді әрекеттер ұйымдастырылады, бұл балалардың өзара байланыс орнатуына және достар табуына ықпал етеді. Сонымен қатар, аутизм спектрі бұзылыстарымен ауыратын балаларға әлеуметтік қолдау көрсету, білім беру және интеграциялау үшін қоғамның барлық мүшелері арасындағы ынтымақтастық қажет. Мұндай ойын бөлмелерінің жобасы көпшіліктің таңдауы бойынша құрылып, әртүрлі қажеттіліктерді ескере отырып, балаларға қолайлы және қызықты орта жасауға бағытталған. Жиһаз, жарықтандыру, декор элементтері, технологиялық жабдықтар мен санитарлық материалдар - барлығы балалардың қажеттіліктеріне сай келіп, олардың психоэмоционалдық жайлылығын қамтамасыз етуге септігін тигізеді. Қорыта айтқанда, мүмкіндігі шектеулі балаларға арналған ойын бөлмелерінің жобалары олардың дамуына, эмоциялық жайлылығына және қоғамға интеграциясына ықпал етеді, бұл балалардың өмір сапасын арттыруға және олардың толыққанды қоғам мүшесі ретінде қалыптасуына көмектеседі.

Әдебиеттер тізімі:

1. Ремшидт Х. Аутизм. Клинические проявления, причины и лечение - М: Медицина, 2013 - 250с.
2. Франческа Аппе. Введение в психологическую теорию аутизма-М: МЕГА, 2021 - 150с.
3. Ғаламтоп-<https://infourok.ru/mmkindigi-shekteuli-balalar-shin-oyinni-maizdilii-884339.htm>

ИССЛЕДОВАНИЕ ВОЗДЕЙСТВИЯ ФОРМЫ УПАКОВКИ НА ПРОДАЖИ

Юшковская К., Шарипова Д., студенты 2 курса образовательной программы 6В02112 «Дизайн рекламы», Таразский университет имени М.Х. Дулати, г. Тараз, karinauskovskaa@gmail.com
Мукаева А.М., старший преподаватель кафедры «Дизайн и индустрия моды», Таразский университет имени М.Х. Дулати, г. Тараз, mukaeva_1970@mail.ru

Аннотация: Форма упаковки товара – это один из важнейших элементов маркетинга, который влияет на восприятие бренда и потребительские предпочтения. В статье рассматривается влияние различных форм упаковки на поведение потребителей и её роль в процессе принятия решений о покупке. На основе анализа существующих исследований и практических примеров исследуется, как форма упаковки может оказывать как прямое, так и косвенное воздействие на продажи товаров.

Ключевые слова: упаковка, форма упаковки, маркетинг, восприятие бренда, поведение потребителей, продажи.

В условиях насыщенного рынка с жесткой конкуренцией, предприятия постоянно ищут новые пути для привлечения внимания потребителей и увеличения объемов продаж. Одним из таких путей является использование привлекательной и функциональной упаковки. Упаковка – это не просто средство для хранения и транспортировки товара, но и мощный инструмент маркетинга, который непосредственно влияет на восприятие продукта и может стать решающим фактором в процессе покупки. Важным элементом упаковки является её форма, которая в последние десятилетия становится не менее значимой, чем другие её характеристики, такие как цвет, текстура или материал.

Множество исследований подтверждают, что упаковка может изменить восприятие продукта, вызвать ассоциации с определёнными качествами и даже повлиять на психологию потребителя. Формы упаковки, например, могут быть использованы для создания уникального визуального образа бренда или передать сообщение о его ценности и качестве.

Целью данной статьи является исследование того, как различные формы упаковки влияют на продажи товаров. В работе рассматриваются теоретические аспекты влияния упаковки на восприятие, а также приведены примеры практических исследований [1].

Влияние формы упаковки на восприятие продукта. Упаковка является важным инструментом формирования первого впечатления о товаре. Форма упаковки, в частности, может оказывать прямое влияние на покупательские решения. Визуальная привлекательность упаковки, её уникальность и удобство использования могут побудить потребителей к выбору именно этого продукта, даже если аналогичные товары присутствуют на полке рядом.

Форма и ассоциации. Формы упаковки могут вызывать определенные ассоциации у потребителей. Например, округлая форма упаковки может восприниматься как более мягкая и дружелюбная, тогда как строгие геометрические линии и углы могут быть связаны с инновациями и технологичностью. Эта зависимость используется многими брендами для позиционирования своих продуктов. Например, в индустрии косметики многие бренды используют изогнутые формы упаковок, чтобы подчеркнуть женственность и элегантность, а более строгие линии характерны для упаковки мужской косметики.

Уникальность упаковки. В условиях насыщенного рынка товары, имеющие уникальную форму упаковки, способны выделяться среди конкурентов. Независимо от того, является ли упаковка более функциональной или необычной, её необычная форма может привлечь внимание покупателей. Примером успешного применения нестандартных форм является компания Coca-Cola с её знаменитой бутылкой «контур», которая стала частью фирменного стиля бренда и способствовала его популяризации [2].

Эмоциональная привлекательность. Психологический аспект восприятия упаковки играет значительную роль. Например, упаковка в форме сердца или животного вызывает эмоции и ассоциируется с заботой и подарками, что особенно актуально для продуктов, ориентированных на детей и женщин. Эмоциональная составляющая упаковки способствует формированию позитивного отношения к бренду и мотивирует покупателя на приобретение.

Практическое воздействие формы упаковки на продажи

Для анализа воздействия формы упаковки на продажи важно учитывать реальные примеры из бизнеса. Исследования показали, что упаковка может изменить не только восприятие продукта, но и фактические объёмы продаж.

Пример с продуктами питания. В исследованиях, проведённых в индустрии продуктов питания, было показано, что упаковка в форме бутылок с вытянутым горлом воспринимается как более удобная и практичная для хранения в холодильнике. Это, в свою очередь, стимулирует потребителей делать покупки именно этих товаров. Напротив, упаковка с необычной формой, которая не подходит для стандартных полок в холодильниках, может быть воспринята как неудобная, даже если её внешний вид кажется привлекательным.

Форма упаковки и бренд. Упаковка в форме, соответствующей концепции бренда, также может иметь значительное влияние на уровень продаж. Например, в индустрии косметики упаковка в форме прозрачных флаконов, позволяющая потребителю видеть продукт, вызывает доверие и ассоциируется с качеством. В то время как упаковка, скрывающая продукт, может вызвать недоверие и восприниматься как менее качественная.

Форма упаковки и ценовая категория. Разные формы упаковки могут быть восприняты как индикатор ценовой категории товара. Например, сложные и нестандартные формы упаковки часто ассоциируются с высококачественными и дорогими товарами, в то время как простые и стандартные упаковки воспринимаются как более бюджетные варианты.

Один из ярких примеров упаковки, которая эффективно влияет на восприятие и продажи, — это упаковка шоколадок Lindt, швейцарской премиум марки, известной своей высокой качественной продукцией. Рассмотрим упаковку этого бренда более подробно (рис. 1).

- Шоколадки Lindt часто упакованы в прямоугольные коробки с гладкой, твердой основой, которые дополнительно могут быть оснащены пластиковыми окнами или декоративными элементами. Прямоугольная форма упаковки является стандартной для многих шоколадок, но Lindt придает ей премиальный вид за счет использования высококачественных материалов [2].

Рисунок 1. Пример упаковки

Преимущества формы упаковки: Прямоугольная форма создаёт ощущение строгости и элегантности, что хорошо соотносится с премиальным имиджем бренда. Она выглядит дорого и солидно. Прямоугольная упаковка удобно укладывается в полки магазинов, а также в шкафы покупателей, что добавляет ей практичности.

Коробка сделана из плотного картона с металлическим или фольгированным покрытием, которое не только защищает шоколад от внешних воздействий, но и добавляет упаковке премиального вида. Внутренние элементы упаковки могут быть выполнены из мягкого материала, например, бархатистой ткани, что усиливает чувство роскоши. Плотная упаковка защищает продукт от повреждений и сохраняет шоколад в идеальном состоянии. Металлизированные или фольгированные материалы создают ассоциации с высококачественным и дорогим продуктом, что соответствует стратегии Lindt как премиум бренда.

Цвет и графика. Цветовая палитра упаковки шоколадок Lindt обычно включает темные, насыщенные цвета: черный, золотой и бордовый. Черный цвет ассоциируется с элегантностью и солидностью, золотой — с роскошью и высоким качеством, а бордовый — с вкусом и богатством [3].

Рисунок 2. Используемые цвета

Преимущества цвета и графики: Черный и золотой цвета создают ощущение эксклюзивности и статуса, что привлекает покупателей, стремящихся к роскошному потреблению. Упаковка с такими цветами сразу ассоциируется с брендом Lindt, и покупатели могут легко узнавать продукцию среди других товаров. Яркие золотые или белые надписи на черном фоне делают информацию на упаковке легко читаемой и заметной (рис. 2).

Логотип и брендинг. Логотип Lindt, выполненный в золотом цвете, находится в верхней части упаковки и является одним из наиболее заметных элементов дизайна. Он используется для укрепления брендинга и помогает покупателю быстро идентифицировать продукт. Золотой логотип на темном фоне привлекает внимание и является гарантией качества, создавая ассоциации с высококачественным продуктом. Логотип и его размещение в верхней части упаковки указывают на важность этого бренда, что вызывает доверие у потребителей и способствует решению о покупке.

Информационные элементы. На упаковке указаны все необходимые данные, включая состав, калорийность, сроки годности, а также другие характеристики шоколада, такие как особенности вкуса или особенности производства (например, "шоколад ручной работы", "органический", "без добавленных консервантов"). Покупатели ценят прозрачность бренда, и наличие подробной информации о составе и происхождении продукта помогает им принимать более информированные решения о покупке. Упаковка, содержащая информацию о высоких стандартах производства и натуральных ингредиентах, способствует укреплению имиджа качества и экологичности, что может повысить желание купить продукт [3].

Эмоциональная составляющая упаковки. Шоколадки Lindt часто позиционируются как идеальный подарок. Упаковка выполнена таким образом, что она сразу вызывает ассоциации с праздниками, подарками и особыми моментами. Тонкие акценты на дизайне, такие как металлические элементы и использование бархатных материалов для некоторых подарочных упаковок, создают чувство роскоши и эксклюзивности, что влияет на восприятие продукта как идеального для подарка. Упаковка вызывает положительные эмоции, связанные с праздниками, подарками и удовольствиями, что повышает ценность продукта в глазах покупателей.

Чувство того, что продукт – это что-то особенное, что может быть подарено или использовано в особых случаях, способствует повышению покупательского интереса.

Упаковка – это не просто защитная оболочка для товара, но и важный инструмент, который активно влияет на поведение потребителей. Форма упаковки играет ключевую роль в создании первого впечатления о продукте, в восприятии его ценности и привлекательности. Правильный выбор формы упаковки может значительно повысить конкурентоспособность товара и увеличить объем продаж.

Важно отметить, что воздействие формы упаковки не ограничивается только эстетическим аспектом. Оно затрагивает также эмоциональный отклик потребителей и их восприятие бренда. Успешно разработанная форма упаковки может стать неотъемлемой частью маркетинговой стратегии компании, обеспечивая ей стабильный спрос и узнаваемость на рынке [3].

В целом, форма упаковки оказывает комплексное влияние на продажи товаров, и использование этого инструмента требует внимательного подхода и анализа. Товары с уникальной, привлекательной и функциональной упаковкой имеют значительно больше шансов на успешное продвижение и длительное присутствие на рынке.

Список литературы:

1. Левин, С.И. Основы маркетинга: теории и практики. М.: Издательство «Маркетинг и реклама», 2021г.
2. Кэмпбелл, К. Влияние упаковки на восприятие потребителей. Лондон: Wiley, 2020 г.
3. Чернова, А. В. Формирование бренда с использованием упаковки. М.: Научное издательство, 2019 г.

АДАМ ЖӘНЕ ТАРИХ

Айтен А., 1 курс, 6В11117 «Мәдени-тынығу қызметі: бос уақытты ұйымдастыру және педагогикасы» М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ., aigul051019@gmail.com
Айтибав Қ.Қ., «Мәдениет және өнер» кафедрасының аға оқытушысы, М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ., Kajibay2@gmail.ru

Аңдатпа: Тарихты түсініп өз орыдарымен қару. Тек дәлелді тарихи деректерді мағмұлат ретінде пайдалану. Адам тұлға тарих оқиғаларының оқырмандарға жеткізу. Қай уақыттың шеңбері блсада адммен тарих егіз ұғым.

Кілт сөздер: тарих, өмір, адам, қоғам, табиғат, болмыс, құбылыс, тұлға, дін, жаратылыс.

Адам өзінің жүріп өткен жолын тарихқа баласа керек. Себебі адамның бір күндік өмірі тарих беттеріне жазылып қалуы бек мүмкін. Осы орайда адам тарихты жасай ма жоқ әлде тарих тұлғаны жасай ма деген сауал ойға оралары анық. Мүмкін адам анасының құрсағында жатқанда тарихи тұлға ретінде қалыптаса ма? Қалай ойласақ та тарихи тұлғамен адам егіз ұғым. Оған дәлел ретінде тарихта қалған тұлғалардың есімдерімен жүріп өткен жолдарын айтсақ болады. Тарихта адам баласы тек жақсы ісімен және салауаты өмірімен ғана емес, қиянатты әрекеттерімен де қалыптасқан. Мысалыға: «Қайыр хан, Ғайыр хан Иналшық (т. ж. б. – 1220, Отырар) – Отырар қаласының билеушісі. Хорезмшаһтарға қызмет еткен, қыпшақ тайпасынан шыққан. Шыңғыс ханның Қытайға жасаған сәтті жорықтарынан кейін Хорезм шаһы Мұхаммед Қаракорымға жедел түрде екі елшілік аттандырды. Ол елшіліктерді қабылдаған Шыңғыс хан да өз тарапынан Хорезмге елшілік аттандырды. Екі жақты келісімдерден кейін көп ұзамай 500 түйеден тұратын, құрамында 450 адам бар сауда керуені 1218 жылы Қаракорымнан Отырар қаласына келіп жетті. Саудагерлер арасында Шыңғыс ханның тыңшылары бар деп есептеген Қайырхан керуенді тонап, адамдарын қырып тастады. Шыңғыс хан Қайырханды ұстап беруді талап етті, бірақ Хорезмшаһ бұл талапты орындамай, келген елшілерді өлтірді [1].

Нәтижесінде екі ел арасында соғыс басталып, 1219 ж. қыркүйекте Шыңғыс хан әскері Ертістен Жетісу арқылы Сырдарияға келіп жетті. Отырарға таяғанда Шыңғыс хан қаланы қоршауға ұлдары Шағатай мен Үгедей басқарған әскерлерді қалдырып, өзі Бұхараға аттанды. Қайырхан бар күшін салып қорғанды. Қорғаныстың 5-айы бітуге таянғанда хорезмдік әскербасы Қараша-Хаджиб 10 мыңдық қолымен беріліп, моңғолдарды қалаға кіргізіп жіберді. Соғыс қаланың ішінде жүрді. Қайырхан сенімді әскерлерімен қамалға берік бекініп, тағы бір ай соғысты. Қамалды қорғаушылар түгел қырылғаннан кейін ғана Қайырхан 1220 жылы ақпанда қолға түсіп, Шыңғыс ханның алдына апарылып, сол жерде өлтірілді. Тарих беттерінде алпауыт соғыстар көп орын алған. Таққа таласу билік жүргізу сонымен қатар жер жаулау. Осы орайда адам баласы билікке таласып өз тарихи жолын қалыптастырады. Бізге жеткен тарихи мәлімдемелерге үңілетін болсақ, билік үшін өз анасын немесе бауырын, әкесін аяусыз өлтірген тұлғалар бар. Тарихты зерттеу ол қандайда бір жаңалық ашу емес, сол тарихтың шындығын оқырманға жекізу. Тарихты зерттеуде талай академик ғалымдарымыз сол тарихқа дәлел таппай сан соққаны рас. Себебі кей тарихтар қағаз бетіне түспей қалған. Ауыздан, ауызға жеткен тарихтың шындығына сену өтке қиын. Мысалға айтатын болсақ біздің қазақ тарихы. Бізге жеткен тарихымыздың біразы Қытайдан немесе Ресей мұрағаттарынан алынған. Сол себептіде толық зерттеу табалмай келгені рас [1].

Еуропа тарих зертеушілерінің өздері де қазақ тарихын, толық зерттеп аша алмай кеткен. Бұл тарихтың бір парағы ғана. Тарихта тек соғыс ғана қалмаған, даналықта, көрегендікте, ойшыл ғұламаларда өз тұлғалығын нықтап кеткен. Мысалыға айтар болсақ: «Абай (Ибраһим) Құнанбайұлы (10 тамыз 1845 жыл – 6 шілде 1904 жыл) – ұстаз, ақын, ағартушы, қазақ әдеби тілінің негізін қалаушы, философ, сазгер, аудармашы, саяси қайраткер, либералды көзқарасын ислам дініне таяна отырып, орыс және еуропа мәдениетімен жақындасу арқылы қазақ мәдениетін жаңартуды көздеген реформатор. Абай ақындық шығармаларында қазақ халқының әлеуметтік, қоғамдық, моральдық мәселелерін арқау еткен. Абай Шығыс пен Батыс мәдениетін жетік білген. Бірқатар әлем ойшылдарының еңбектерімен жақсы таныс болған. Философиялық трактаттар стилінде жазылған «Қара сөздері» – тақырып ауқымдылығымен, дүниетанымдық тереңдігімен, саяси-әлеуметтік салмақтылығымен құнды» [2]. Міне осындай тұлғалар тарихты қалыптастырды десек болар.

Ал енді адамның тарихтағы орнымен міндетті қандай? Әуел баста адам баласы мен тарихты жасаймын деп келмесе керек. Дегенімен адам тарихты жасау және сол тарихта тұлға болып қалыптасуына қоршаған орта және өмірлік болмыстың құндылықтары себебі болары сөзсіз. Біздің лирика жанрындағы ақындар мен суретшілер осы табиғи құбылыспен ішкі сезіммен өз орындарын

тарихта дәлелдеді. Тарихта адами болмыстың да алар орны ерекше. Болмыс ол сенің өміріңнің құбылысы. Сол болмыстағы құбылыстар мен өзгерістер де адамды тарихи тұлға ретінде қалыптасуына зор ықпал етеді. Қандайда бір заманың шиленісімен ауырпашылығы және де қуанышы ойшыл адамдар мен батырлардың сезімінен текке өтпесе керек. Ахмет Байтұрсынұлы айтқандай «Артымыз тарих, алдымыз үміт». Әр тарихта адамың үмітімен сенімі жатыр. Сол сенімен үмітті ақтау арқылы адам баласы тарих жасайды. Тарихты парақ бетеріне қалдыру үшін ұлы күрестермен, ұлы жеңістер қажет. Тарихтың ақ парағына тек жеңіс жазылмайды, жұтпен зұлымат та қатар жазылады. Тарихта осы құбылыстармен күресе білген адамдар ғана қалады. Тұлғалық жол ол біреуге бір нәрсені дәлелдеу емес, сол жасалған тарих халық пайдасының жемісі болуы тиіс. Тарихтағы айтыс-тартыстардың көбі осы халықтық болмысты түзеу үшін жасалған. Сол күреске қатысқан тұлғалардың есімдері тарихта алтын әріппен жазылған.

Адам баласы тарихта өз есімін өмір болмысының айнасында қалтырады. Қалай айтсақта тарихты адам жасайды. Кезең-кезеңімен өтетін уақыттың арнасындағы тарихта адам тұлға болып қалыптасады. Адам және тарих егіз ұғым. Адамның болмыстық іс әрекеті тарих. Ал тарих адам баласының болмыстық айнасы. Негізінде тарих қандай құбылыстар болсын шынайы зертеулерді талап етеді. Кез келген тарих парағына жазылған тарихты шынайы тарих деп айтааламыз ба? Сан ғасырлар бойы бізге жеткен тарих қаншалықты шындық? Ал осы тарихты зерттеудегі шындықты ашудағы жұмыс неден басталмақ? Әрине ең алдымен мұрағаттағы ақпараттарға сүйенген жөн. Екіншіден ауыз әдебиетіндегі және жазба әдебиетіндегі ақпараттарды салыстырмалы түрінде қараған жөн. Көз көрген қариялардың әңгімесінде тарихи шындыққа жанасатыны сөзсіз. Сонымен қатар сол тарихты зерттеген шетел ғалымдарының жазбаларын тексерістен өткізілуі қажет. Ендігі мәселе осы жиналған ақпаратты ой елегенінен өткізіп шындығын айқындаған дұрыс. Әр ақпаратта бірдей дей болып кездесетін тарихи оқиғалар шындық болып табылуы мүмкін. Ал сол тарихтағы тұлға яғни адамның өмір баянымен іс әрекеті қалай зерттелмек? Сол тарихтағы оқиғаның салдарынан адам баласының іс әрекеті пайда болмақ.

Соғыс заманында туған батырлар тек батыр деп зерттеу дұрыс болмас. Себебі адам баласының бойында небір қасиеттер кездесуі бек мүмкін. Сондықтан сол тарихи тұлғаны жан-жақты тексеріп талдап мұрағаттық ақпараттарды дәлелді дүрде қабылдаған дұрыс. Осы орайда «Қоғамдық құбылыстарды зерттеуде кең тараған жалпығылыми сипаттаушы әдісі. Бұл әдіс маңызды, тұрақты, қайталанбалы заңды байланыстарды анықтау мақсатында саяси өмірдің қандай да бір құбылыстарының пайда болуының, дамуының, қызмет етуінің шынайы бейнесін қайта жасау үшін тарихи ғылымдардың түсініктері мен ұғымдарының көмегіне жүгінеді. Тарихи әдіс сипаттаушылығымен, фактілерді жүйелеуге ұмтылуымен және осының негізінде құбылыстардың дамуының ішкі қисымын (логикасын) табуымен құнды. Тарихи әдіс – саяси қатынас субъектілерінің барлық іс-әрекеттері өткен және саяси идеялары жүзеге асқан кеңістік пен уақыттағы өркениеттің саяси тарихын зерттеудің негізгі әдісі» [3]. Негізінде әр тарихи зерттеушілер әр түрлі әдіске жүгінетіні ақиқат. Тарихи зерттеудегі жұмыстарда талас-тартыстар болуы мүмкін, ол әрине дұрыс. Таласпен ой елегінен өтпеген тарихи зерттеулер шындыққа жанаспауы бек мүмкін. Кез келген тарихта бүгінге жетпей қалған шындықтар мен ақпараттар болуы мүмкін. Осы орайда ізденіспен табандылық керегі айтпаса да түсінікті.

Адам және тарих негізінде тарих пен адамды бөле жарылмайды дегіміз келеді. Қалай алып қарасақта, қай жағынан қарасақта тарихта адами тұлға тұратыны белгілі. Сол себепті адами болмыстың ұмытылмауы өте дұрыс. Сонымен қатар салт- дәстүрдің де тарихи зер теуге көмегі өте көп. Адам жаратылғалы бері адамзаттың салты мен дәстүрі қатар келеді. Діни тұрғыдағы көз қарастың тарихи зертеуге көмегі өте көп. Тарих айнасында діни соғыстар мен тартыстар орын алғаны белгілі. Тарихтардағы тұлғалар дін қабылдаған соң сол дінді бұқаралық елдердің қабылдауын талап еткен. Осы себепті қан төгістермен талас- тартыстар тарих бетінде жазылған. Адамдардың сол кезеңдегі өмір сүру салттары сол уақыт еншісінен шығарған абзал. Мысалға айтсақ шамандар мен бақылар. Тәңірімен тілдесіп хабар таратқан, болмаса емшілік жолында тер төккен. Шамандар мен бақылардың да тарихи жолдары өз алдына бір дастан. Тарихи көп ақпараттарды да тасқа қашап жазған осы бақылар мен шамандар. Тарихи тұлға болып қалыптасқан хандар мен сұлтандардың жанында жүрген хатышылардың тарихта алар орны өте зор. Тарихты жазған адам деген термин міне осылай қалыптасқан. Дегенімен адам баласының тарихы шыр етіп дүниеге келгеннен бастап жер қойнауына кеткенше маңдайына жазылса керек. Саналы түрде алып қарасақ тарих адамзаттың жүріп өткен жолы болмақ. Ал тарих сол жолдың шындығын және ақиқатын растайтын ақпарат болып жазылмақ. Әуел баста тарих емес адам тұлға болып қалыптасады. Сол тұлғаның болмысымен іс әрекеттері тарих болып қалады.

1. Қайыр хан.
https://kk.wikipedia.org/wiki/%D2%9A%D0%B0%D0%B9%D1%8B%D1%80_%D1%85%D0%B0%D0%BD
2. Абай Құанабайұлы.
https://kk.wikipedia.org/wiki/%D0%90%D0%B1%D0%B0%D0%B9_%D2%9A%D2%B1%D0%BD%D0%B0%D0%BD%D0%B1%D0%B0%D0%B9%D2%B1%D0%BB%D1%8B
3. Тарих әдісі.
https://kk.wikipedia.org/wiki/%D0%A2%D0%B0%D1%80%D0%B8%D1%85%D0%B8_%D3%99%D0%B4%D1%96%D1%8B

ӘОЖ 316.346:7

ҚАЗІРГІ ЖАСӨСПІРІМ БАЛАЛАРДЫҢ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫ МЕН ЗАМАН ТАЛАБЫНА САЙ ҰСТАНЫМЫ

Дурсунова Э., В21ҚДР – 1 мамандығы, 4 курс студенті, М.Х. Дулати атындағы
Тараз университеті, Тараз қ.

Сураншиева Р.К., «Мәдениет және өнер» кафедрасының аға оқытушысы,
М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ.

Аңдатпа: Қазіргі жасөспірімдердің рухани құндылықтарының дамыту негізі мәселесі талданды. Бұл мәселеге байланысты Қазақстан мемлекетінде «Рухани жаңғыру» стратегиялық бағдарлама құрылып отыр. Ол бағдарламаның мақсаты және нәтижесі жастардың рухани құндылықтарының дамыту болып табылады.

Кілт сөздер: құндылық, тарих, жасөспірім, индивид, даму, мәдениет, этнос, тұлға.

Құндылық – бір нәрсенің мәнділігі, маңыздылығы, оның қалаулығы, пайдалылығы және де қымбаттылығы. Қазіргі, жасөспірімдердің рухани құндылықтарын дамыту негізгі мәселе. Сол себептен Қазақстан мемлекетінде жаңа стратегиялық бағдарлама құрылып отыр. Ол бағдарламаның нәтижесі жастардың рухани құндылықтарын дамыту болып табылады.

Құндылықтар адамдар арасында үлкен мәнге ие десек кем болмайды. Себебі, құндылық зат пен құбылыстың қасиеті. Құндылықтардың негізі адамның құбылыстарға қарым–қатынастарының орнауында жеке орын алады.

Ұлт болып қалыптасу үшін, ұлт болып өмір сүру үшін және тарихтың ұлт ретінде сақталып қалуы үшін оның тілі, діні, ділі, тарихы, әдебиеті мен мәдениеті тұрмыс-тіршілігіне қатысты құндылықтары болады.

Мемлекеттің негізгі мақсаты – жасөспірім балалардың құндылықтарын, ой-санасының өсуін, алға қарай жетілдіруге тәрбиелі, білімді, ой парасаты кең өнелегі ұрпақ тәрбиелеуде.

Адамның бойындағы адалдық, тазалық біреуге зиянды әрекет жасамау қарапайым адам қасиеттер десек, ал сондай ізгілік қасиетінің кез-келген жанның бойынан табылуы, болашақ өмірге ең керекті қасиеттер деп қарауымыз керек. Ұлы Абай айтқандай «Толық адам» қағидасы бойынша зерделесек, адам өз өмірінде айтқан сөзі мен істеген әрекеттері бір жерден шығып жатса, ол шын мәнінде «Толық адамға» айналды деген сөз. Егер айтқаны мен әрекеті екі түрлі шығып жатса ол ешуақытта «толық адам» бола алмайды. Өйткені біз жоғарыда сөз етіп отырған құндылықтардың негізі де осында жатыр, кез-келген пенде өзінің саналы ғұмырында осы құндылықтарды өз бойында қалыптастыру үшін өмір сүруі керек. Олай болмаған жағдайда өмірінің мәні де, мағынасыда жоқ деген сөз.

Әрбір халықтың өзіне тән құндылықтары болады, ол құндылық халықтың ерекшелігінің белгісі. Қалыптасқан құндылықты өсіп келе жатқан өскелең ұрпаққа жеткізіп, сақтап қалу адамның қолында және міндеті болмақ.

Құндылық іске асқаннан кейін өмірдің ең маңызды бөлшегіне айналады, содан соң құнды бір заттың біріне айналып, ұрпақтан – ұрпаққа жалғасын табады.

Кез – келген мемлекеттің қорғаушы күші, яғни заманауи тілмен айтқанда драйвері – ол әрине жастар. Жастардың ұстанымы және де көзқарасы, елдің ертеңі мен бағдар алған бағыты.

Яғни, мақсат – мұраттарымен болашаққа деген зор үміт артады. Жас буынның өркендеуі заман талабының жан – жақты жанаруынан да туындайды. Себебі, қала өмірімен қоса мәдениеті де

жаңарады, техникалар жылдан – жылға өзгереді алдыңғы ғасырдың жастарымен қазіргі жасөспірімдердің талаптары салыстырмалық келеді десек те болады. Қазіргі таңдағы жасөспірімдер 2 жаққа бөлінеді деп ойлаймын:

Бірінші жақ, маман иесі атанып, бір жұмысқа кірсем ол маған жетеді дейді.

Ал, екінші жақ оқумен бірге жан – жақты жобаларды қамтиды.

Мысалға, өзін жоғары белестерден көрсетеді, жан-жақты болуға ынталанады, өмірін бір сферамен емес, жан – жақты сферада сүруді көздейді.

Бүгінгідей жаһандану дәуіріне аяқ басқанда адамзаттық қоғамды емес, алдымен өзіміздің қазақи болмысымызды бірінші кезекке қойуымыз абзал. Бүгінгі таңда дөңгеленге дүние күн сайын емес, сағат сайын құбылуда. Түнгі ұйқыға кеткенде таң ертең қандай жағдайда оянатының тағы белгісіз. Кешегі ойлап жатқан құндылықтарының таңертең түкке де жарамсыз болып қалуы ғажап емес. «Жасанды интелекті» деген адам санасын сан саққа жүгіртіп, адам бойына сенімсіздік деген үрейді еңгізіп тасталғалы, тіпті өзіңнің өзің екеніңе де кейде сенбей қалатын сенімсіздік үрейі пайда болғанын да жоққа шығара алмайсыз. Тіпті алдағы екі – үш жылдың барысында адамзатты қандай құндылықтар қарсы алатынын да ойласаң тұңғыық ойға малшынып шыға алмай-ақ тер, көк тер боласың. Осыдан он – он бес жыл бұрынғы жас буынның жоспарлы өмір сүру қағидасы бар болатын. Алдымен мектеп бітіреді, сонан соң жоғарғы оқу орнына түсіп тәмамдайды, содан кейін отбасын құрады, қызметке тұрады дегендей. Ал қазір бәрі керісінше... Алдымен белгілі бір мансапқа қол жеткізу, сөйте жүріп жалақысы мол қызмет пен заманауи көлік, пәтер, не болмаса шет елге кету. Қазіргі жастарды түсінуге де болады. Өздері өмір сүріп жатқан орта оларды барлық жағынан қанағаттандырмайды. Оқуды бітірген соң жақсы қол жетімді қызметке тұратыны да белгісіз, ол үшін жоғарыда «көкең» болу керек. Жемқорлық пен сыбайластық жайлаған қоғамнан жерінген жастар амалсыздан шет елге кетуге мәжбүр.

Шетел қазақтарының құндылықтар санасындағы өзгерістері құндылық әлемінің жаңаруын зерттеуде, өмірбаяндық, этнодемографиялық, социологиялық әдістерді кеңінен қолданады. «Жаһандану жағдайы жағаңнан алып тұрғанда біз қалай болғанда да «Ұлттық кодты» алға шығаруымыз керек. Бүгінгі жас буын өзінің шыққан тегін, тарих сахнасындағы ұлттық жады мен ділін, тілін, ең бастысы ежелден бері не бір қиын қыстау замандарда жойылып кетпеген салт – дәстүрі мен төл мәдениетін, тілін сақтап қалу үшін кез – келген жағдайға дайын болу керек. Олай болмаған жағдайда біз ұлт ретінде жаһандану деген аждаһаның тойымсыз аранына жұтылып кете барамыз.

Осылайша, ұлттық сананың өсуімен құндылықтарымызда дамиды. Ұлттық сана ұлтты құрайтын халықтың әр адамның жеке тұрмыс тіршілігінің сыртында өз ұлтының мүддесін, халқының тағдырын, ұрпағының болашағын ойлау қабілетінің ұлттық деңгейге көтеріліп, қоғамның рухани құндылықтарын дамытады.

Елбасымыз жазғандай: “Мақсатқа жету үшін біздің санамыз ісімізден озып жүруі, яғни одан бұрын жаңарып отыруға тиіс. Бұл саяси және экономикалық жаңғыруларды толықтырып қана қоймай, олардың өзегіне айналды” [1]. Бұл қоғам дамуының ең маңызды мәселесінің бірі “«Еліміз мықты, әрі жауапкершілігі жоғары бір тұтас ел болу үшін болашаққа қалай қадам басатынымыз және бұқаралық сананы қалай өзгертетініміз туралы ой пікірлер мен көзқарастарды ортаға салған дұрыс»” [2].

Әлеуметтік зерттеу жұмысын 2 курс студенттері арасында жүргізген кезде, құндылық не деген сұраққа жауап берілді, нәтижесі осындай болды:

Біріншісі, материалдық жағдайды - 85% алға қойды.

Екінші курсқа әлеуметтік сұрақтармен зерттеу жүргізген кезде барлығы материалдық бөлшекке қызығатындары жайлы мысалдары арқылы айтып берген болатын.

Екінші, қазіргі жастарымыздың негізгі құндылықтары «Интернет желісі» - 98% қызығады.

Үшінші, қазіргі жастардың дінге қызығушылығы - 85%.

Төртіншіден, өнер. Өнер қазіргі таңда жастар арасында - 40%-ды ғана алады.

Жастардың қазіргі бейімділігі шоуға айналдырып, бірден көтеріліп кетуінде, яғни, өнерге деген қызығушылықтары уақыт өткен сайын жоғалуда.

Қазірге жастардың негізгі көрінісі депрессияға ұшырап, көңіл-күйі түсіп, болашақ өміріне күмән салады. Ахмет Байтұрсынұлының пайымдауынша: “«Адам санасының мүмкіндіктерін зерттеу, оның өмірлік тәжірибесіне қажетті «Жан қоштау керегін насихаттайды»” [3].

Сонымен, жас ұрпақты қоршаған ортаны тануға, қағаз бетінде әлем жаратылысы заңдылықтарын түсінуге, адамды бейнелеу білуге үйрету қажет. Мысалы, ұлттық құндылықтарымызды дамыту үшін сынып сағаттары, баспасөз және қабырға газеттері, бұқаралық ақпарат құралдары, тәрбиелік шаралар, шығармашылық жобалар, көп ұйымдастыру қажет, сонда біз құндылықтарымызды ұмытпай дамыта аламыз.

Болашағымыз болып табылатын жас ұрпақты тәрбиелей отырып, оған бүкіл адамзаттың жылдар бойы жинаған тәжірибе мен бай мұраларды беру қажеттілігі заман талабы. «Сонда бірнеше ғасырларлардан бері қарай уақыт тезінен өткен ұлттық бай мұраларымызды ертеңгі ұрпаққа аман – есен, басы аяғын шашпай, төкпей ата – бабаларымыздың аманатын келешек ұрпаққа табыстасақ, біз алдыңғы аға буынның аманатын орындап, келешек ұрпақ алдында жүзіміз жарқын, жанымыз да, жүрегімізде таза болады. Еркін тыныстап, емен жарқын өмір сүреміз. Бәлкім күндікке сөз етіп отырған адамзаттық құндылықтарға адалдық» - дегеніміз де осы болар.

Қазіргі жастарымызды ұлттық құндылықтар арқылы тәрбиелеу міндетін ешқашан ұмытпаған жөн. Себебі, қазіргі жастар уақыт өткен сайын, өз халықының құндылықтарын ұмытып бара жатыр. Ал бұрынғы өткен құндылықтар ол өткеннің тарихы мен қазынасы.

Ертеңгі артымызда келе жатқан ұрпаққа қандай мұра қалдырамыз, оларға қалдыратын құндылықтарымыз болады ма? Деген сұраққа жауап беру қиынның қиыны деп санауға болады, сол себепті, жастар құрдан құр жатпай еліміз, жеріміз үшін қоғамымызды дамытуға ат салысуы керек.

Әдебиеттер тізімі:

1. <https://altaitv.kz/kz/news/3595>
2. Ж. Б. Бәйнешев. Педагогика және өнер //«Ұлттық сана мәңгілік ел»// Алматы, «Мамыр-2», 1(93) 2022, 7-б.
3. Айдарова, Л.Дирксен. Бейнелеу өнері //«Адамның рухани мәнділігінің қалыптасуына суреттің әсері»-, «Фолиант» баспасы, Астана- 2010, 41-42-43б.

ӘОЖ 792.8:793

ҚАЗАҚША ҚОЙЫЛЫМ БОЙЫНША ЖҰМЫС БАЛАЛАР БИІ "АЛДАР КӨСЕ ЖӘНЕ БАЙ"

Ердешбаева А., 6B02101 «Хореография», М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті,
Тараз қ., erdeshbaevaa@bk.ru

Курумбаева Ж.М., «Мәдениет және өнер» кафедрасының аға оқытушысы,
М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ., kurumbaeva_hrg@mail.ru

Аңдатпа: Бұл мақалада қазақ биі сабағындағы хореограф жұмысының ғылыми-әдістемелік негіздері әзірленді, сондай-ақ мектеп оқушыларының ізденіс негізіне және танымдық қызығушылықтарын жандандыруға бағытталған «алдар көсе және бай» қазақ балалар биінің қойылым жұмысы жүзеге асырылды.

Кілт сөздер: қазақ биі, қойылым жұмысы, алдар көсе, би композициясы, би комбинациялары.

Зерттеудің өзектілігі. Қазіргі жағдайда, ұлттық мәдениетті жандандыру процесі жүріп жатқан кезде, әр халықтың рухани мәдениетінің барлық байлығын сақтау, игеру және дамыту мәселелерін зерттеу өзекті бола түсуде. Авторлары болып табылатын "қазақ биін оқытудың теориясы мен әдістемесі" оқулығында Кульбекова А. К.Ізім Т. О. би қазақ халқының мәдениеті, оның лексикасы халық музыкасының ритмімен, әуенімен ғана емес, сонымен қатар сәндік-қолданбалы өнерімен, ауызша поэтикалық шығармашылығымен, тілімен, салт-дәстүрлерімен бірлікте дүниеге келген. Қазақтардың өзіндік мәдениеті Әлеуметтік-тарихи факторлар шеңберінде дамыды және бекітілді [1].

Қазақ халық биі хореография тарихының қысқа мерзімінде тез дамып, өзгерген қазақ халқының рухани мәдениетінің бір бөлігі болып табылады.

А.Б. Шанкибаева: "Қазақстанның хореографиялық өнері - ұлттық би пластикасын белсенді пайдалану саласы. Қазіргі кезеңде бірнеше стильдік бағыттар бойынша дами отырып, қазақ биі форма жасау аспектілерінде және соған сәйкес бейнелі-мазмұндық негізде байыды. Қазақ биінің даму жолдарын кеңінен түсінудің, оның ерекшелігін анықтаудың рухани-эстетикалық, тарихи және психикалық бастауларын анықтаудың өзекті қажеттілігі туындады" [2].

Балалар би ұжымдарындағы Қазақ биі сабағы станоктағы жаттығулардан және залдың ортасындағы этюдтардан құралады. Балалар классикалық бидің негіздерін меңгергеннен кейін қазақ биін үйренуді бастау керек. Киім формасында гимнастикалық купальник, юбка және сахналық аяқ киім болуы керек, шашты түйіп жинау керек. Көбінесе балалар қазақ биі сабағына жұмсақ би аяқ киімін (балет аяқ киімін) немесе джазовки киеді. Мұндай аяқ киім аяқтың қозғалысын бұрмалайды

және қатты соққымен соғуға немесе соғуға мүмкіндік бермейді, өнімділік сипаты жоғалады. Үлкен зергерлік бұйымдарды (сырғалар, білезіктер, сағаттар және т.б.) киюге тыйым салынады, өйткені балалар әр түрлі қимылдарды орындау кезінде жарақат алуы мүмкін. Қазақ биі сабағы қозғалыстар қарапайымнан күрделіге ауысатындай етіп құрылады. Станоктағы қарапайым жаттығу комбинациялары Алға, шетке, артқа немесе тек шеткілік жаттығулардан тұрады. Әр комбинация үшін тиісті музыкалық материал таңдалады. Кез-келген комбинация ұзақ және сәнді болмауы керек. Комбинация 16-32 жолақтан тұруы керек. Залдың ортасындағы би зерттеулеріне орындау техникасына мінез және актерлік шеберлік кіреді. Зерттеуді бастамас бұрын студенттерді "Ертегі саяхатына" баруға шақыруға болады. Педагог балалармен бірге қазақ халық ертегілерін оқиды. Балалар әртүрлі биритмикалық қимылдарды орындайды, ертегілердегі кейіпкерлерді биде бейнелейді. Сондай-ақ сабақтарда Қазақстанның көрнекті балетмейстерлері туралы бейнематериалды пайдалануға, балаларды қазақ биінің негізін қалаушылармен таныстыруға болады. Содан кейін қазақ биінің мұрасын зерделеу. Сабақ барысында балалар өз пікірлерін талдап, айта білуі керек.

Зерттеу баяу қарқынмен басталады. Мұғалім қолдың, аяқтың, бастың әр қимылын пысықтауы керек. Корпустың иілуіне ерекше назар аударылады. Басынан бастап қолдың, содан кейін аяқтың және өзектің қозғалысы анықталады. Балаларға синхронды орындау керек екенін түсіндіру керек, ешқайсысы музыканы Алға жылжитпауы немесе келіспеуі керек. Музыкалық қабілет дамиды. Зерттеу мұғалімге немесе бағдарламалық талаптарға байланысты. Музыкалық материалды таңдау сауатты болуы керек. Балаларды белсендіру мақсатында сабақтарда интерактивті әдістерді қолдануға болады. Мұғалім оқушылардан тек техникалық орындауды ғана емес, сонымен қатар стильді, мінезді түсінуді талап етуі керек.

Қазақ биінің терминологиясы өзгеруде, қозғалысты білу мен орындаудың жаңа мәні пайда болады. Қазақ биінің негізін қалаушы, сондай-ақ іс-шараның алғашқы кәсіби бишісі Шара Жиенқұлова қазақстандық бидің қалыптасуы мен дамуына зор үлес қосты. Ол "Тұмарша", "Ожау", "Беташар", "Ұршық", "Қос Өркеш", "Қимыл айналма" және т. б. сияқты қозғалыстарды ойлап тапты.

"Беташар", "Ұршық", "Қол ойынату" қозғалыстарын балетмейстерлер Ш.Жиенқұлова, Д.Абиров және О. Всеволодская-Голушкевич тіркеп, әзірледі. А. Құлбекова, Т. Ізім "биді оқыту теориясы мен әдістемесі" оқулығында қазақ биінің терминологиясы нақтыланып, сәл өзгеше атауға ие.

Өз дамуының алғашқы кезеңінде қазақ биінің бай лексикасы болған жоқ. Алайда, қоғамдық және рухани дамудың әр кезеңімен қазақтардың ұлттық биі жаңа пластикалық элементтермен және қозғалыстармен байытылды, сондай-ақ өз болашағын қыңырлықпен тесіп өтті. Этнохореографияның біртіндеп қалыптасу процесінде халық билерінің әртүрлі тақырыптары мен мағыналы мотивтері анықталды. Биді атап өтуге болады: еңбек, тұрмыстық, зооморфтық, сатиралық, лирикалық, күлкілі, ертегі, әр түрлі мәнерлі-би және эмоционалды құралдармен халықтық алаяқтар жеткізеді [1].

Қазіргі уақытта қазақстандық хореографияның орындаушылық шеберлік тұрғысынан да, режиссерлік өнер саласында да әлемдік би өнерінің үздік үлгілерімен қатар тұрғаны даусыз және жалпыға бірдей танылған факт болып табылады.

Зерттеу мақсаты: қазақ биі сабағында хореограф жұмысының ғылыми-әдістемелік негіздерін әзірлеу

Зерттеу нысаны: қазақ халық биін оқыту процесі

Зерттеу пәні: қазақ баласын қою бойынша жұмыс

"Алдар көсе және Бай" биі

Зерттеу гипотезасы өнер мектептерінде балаларға арналған қазақ халық биін қою және сабақта инновациялық - технологияларды қолдану оқушылардың танымдық белсенділігін арттыруға мүмкіндік береді деген болжамнан тұрады.

Тапсырмалар:

1. "Алдар көсе және бай" қазақ балалар биін қою бойынша жұмыс " ұғымының мәнін ашу
2. Оқушылардың танымдық қызығушылықтарын жандандыруға және ізденіс негізіне баса назар аударатырып, қойылымдық жұмысты жүзеге асыру.

3. Тәжірибелік-эксперименттік жұмыстың тиімді әдістемесін анықтаңыз.

Зерттеу әдістері: қойылған міндеттерді шешуде зерттеудің теориялық, практикалық және эмпирикалық әдістері қолданылды

Ғылыми жаңалығы және практикалық маңыздылығы:

- Балалар өнер мектептерінде қазақ биі сабағын құрудың мәні мен мазмұны ашылды;
- зерттеу нәтижелері хореография бойынша әдістемелік құрал әзірлеу кезінде маңызды дереккөз бола алады;
- зерттелетін мәселені практикалық шешу қажеттілігі негізделген.

Қазіргі уақытта қазақстандық хореографияның орындаушылық шеберлік тұрғысынан да, режиссерлік өнер саласында да әлемдік би өнерінің үздік үлгілерімен қатар тұрғаны даусыз және жалпыға бірдей танылған факт болып табылады. Осыған байланысты хореография режиссурасының өнер түрі ретінде және қойылымдары барлық әлемдік стандарттарға сай келетін жас отандық балетмейстерлердің шығармашылығы үшін негіз ретінде қазіргі заманғы дамуы бүгінгі таңда Қазақстан үшін аса маңызды болып табылады, өйткені ол мемлекетіміздің мәдени дамуын қамтамасыз ететін құралдардың бірі болып табылады. Сонымен қатар, бүгінгі таңда хореографияда полистилистика, әртүрлі әлемдік би мәдениеттерін өзара байыту сияқты ұғым алдыңғы қатарға шығады. Бидің кез-келген бағытын қою би мәтінін құрастыруды қажет етеді [3].

Сахналық жұмысқа ауыса отырып, көшбасшы бидің мазмұны туралы әңгімеден бастайды, орындаушыларға кейіпкерлердің сипатын, қарым-қатынасын, жағдайын толық түсіндіруге тырысады. Содан кейін орындаушылар биге кіретін қимылдармен танысады. Егер қозғалыстар өзіндік ерекшелігімен, техникалық қиындықтарымен ерекшеленсе, олар алдын-ала пысықталады. Техникалық тұрғыдан олар орындаушыларға қиындық туғызбаған кезде, би бойынша жұмыс басталады: орындаушылар оның суретімен, шығу тізбегімен, қайта құруларымен танысады. Кеше ғана бүкіл би айқын болған кезде, оның алғашқы эскизі дайын болған кезде, би бейнелерін жасауға шығармашылық көзқарасты қажет ететін қимылдардың ең күрделі және нәзік жаттығулары басталады. Сахна ортасын белгілей отырып, костюмдерде соңғы жаттығуларды орындау пайдалы. Бұл орындаушыларға өз рөліне органикалық түрде енуге, сызылған кескінмен біріктіруге мүмкіндік береді. Практикалық сабақтарды өткізуден басқа, орындаушылармен би туралы, оқыған кітаптары, концерттер мен спектакльдер туралы әңгімелер бар. Оқушыға жақын және қол жетімді материалда "би мазмұны", "би формасы", "бидің көркем бейнелері" ұғымдарын түсіндіруге болады. Негізгі ұстаным - "өнер-өмірдің шынайы көрінісі" - бидің мазмұны мен формасы оларды құрған халықтың өмірі мен өмірінің ерекшеліктерімен байланысты болатын оқушылардың түсінуі үшін қол жетімді мысалдарды таңдап, айқын және сенімді түрде ашуға болады. Халық биі адамға қажеттілік туындаған жерде жүреді, - деді Игорь Моисеев [4].

"Қазақ биін оқыту теориясы мен әдістемесі" сабағында мен "Алдар Көсе және Бай" биін қойдым. Осы биді қоймас бұрын, студенттеріммен бірге "Алдар Көсе" ертегісін еске алып, Алдар Көсе туралы бірнеше мультфильм көрдік. Біз студенттермен ертегідегі екі кейіпкерді талқыладық: Алдар Көсе және Бай. Студенттер екі кейіпкерге де сипаттама берді. Алдар Көсе-мейірімді, айлакер, тапқыр, ақылды, көңілді, епті. Бай-ашкөз, ашулы, сенімді, дөрекі, ебедейсіз. Герованың деректерінен басқа, биде өздерін таң қалдыратын және жұмыстың кез-келген күрделілігінен қорықпайтын қыздар бар.

Содан кейін біз студенттермен екі кейіпкерге де тән қозғалыстарды үйрете бастадық. Алдымен олар қыздарға арналған еңбек процестеріне арналған қозғалыстарды үйренді. Бұл дене мен қолдың жақсы икемділігін қажет етеді. Әр қозғалыс жетілдіріліп, орындалу синхрондылығы бойынша жұмыс жүргізілді. Содан кейін екі жігіт Алдар Көсе мен байдың қимылдарын үйретті. Егер орындаушылар орындау қиындықтары мен мәнеріне тап болса, онда біз бұл қимылдарды бірнеше рет қайталадық. Басты кейіпкерлердің қимылдары бекіту үшін бірнеше рет орындауды қажет ететін бірнеше трюктерден тұрды. Содан кейін орындаушылар орындаулардың реттілігімен, суреттерімен, орындау сипаты мен мәнері бойынша жұмысымен таныса бастады. Композиция жасау бойынша жұмыс жүргізілді.

Композицияны хореографиялық шығарманы жасаушы-балетмейстер жасайды. Әрбір композиция бірқатар би комбинацияларын қамтиды, ол белгілі бір музыкалық материалға негізделуі және музыканың барлық ерекшеліктерін көрсетуі, драматургия заңдарына сәйкес құрылуы және экспозицияны, галстукты, шарықтау шегіне дейінгі қадамдарды, шарықтау шегін және айырбастауды қамтуы керек. Композицияда бидің суреті мен хореографиялық мәтінді белгілеу керек [5].

Жұмысты бастағанда, би композициясы кеңістікте - сахнада, алаңда, стадионда және т.б. кеңістік мөлшері мен мақсаты бойынша әр түрлі болуы мүмкін, ал би композициясы орындаушылардың орны мен санына байланысты жасалады. Әрі қарай, жоспарды бұзудың гипотетикалық себептерін ескере отырып, орындалу кезеңдері мен мерзімдерін анықтай отырып, барлық жұмыс түрлерінің егжей-тегжейлі жалпы жоспарын жасау қажет; басқа адамдардың (ұйымдардың) жұмыстарды орындауын ойластыру және келісу; қаржыландыру көздерін анықтаңыз, шығын материалдарына (костюмдер, декорациялар, реквизиттер және т. б.) смета жасаңыз және жалақыға (суретші, композитор, тігінші және т. б.) қаражат бөлуді көрсетіңіз [6].

«Алдар Көсе» биінің сипаттамасы

Қыздар табиғатқа серуендеуге жұптасып шығады. Шасседе және "білім" қозғалысын диагональ бойынша орындайды. Содан кейін олар бір-біріне қол бұлғап, кездесуге қуанады. Қыздардың бірі басқа қыздарды өзіне шақырып, әдемі Алдар Көсе ауылға серуендеуге шыққанын

айтты. Қыздар өзенге барып, шашырай бастайды және бір-біріне су шашады. Содан кейін қыздар екі тізе бүгіп, "Айна", "Шашбау", "Сәндену" қимылдарын орындайды. Қыздар бір-бірінің сұлулығына таң қалады. Мұнда мақтаншақ Алдар Көсе пайда болады. Ол өзінің күшін, әдемі бұлшықеттерін көрсете бастайды, "Мақтаншақ", "Молдас", "Мұрт сипау" қимылдарын орындайды. Содан кейін Айгүл есімді қыздардың бірі макияжды тағы бір рет түзетуге шешім қабылдады, бірақ Алдар Көсе оған қарап, күтпеген жерден жүгіріп келіп, Көзін жұмды. Алда Көсе ғашық болып, Айгүл қызының сұлулығына тәнті болды. Осы уақытта Айгүлдің достары бір-бірімен келіссөздер жүргізіп, күтпеген жерден қалыптасқан жұптың қарым-қатынасын талқылай бастайды. Айгүл Алдардың қимылын ұнатпады және ол оны ұрып-соғып, оған баса бастайды. Алдар одан шегінуден басқа ештеңе қалмады. Осы кезде зұлым Бай пайда болады. Ол "Ауыспалы жүрек" қозғалысымен жүгіріп шығып, Алдардың алдына қатты шығады. Алдар бұл кезде Айгүлге "Бешбармақ" тағамын жасау үшін сыбырлайды. Қалған қыздар Алдардың артына тығылады, олар қорқады. Бірақ Алдар қорықпады. Тағы да ол байды алдап, оны ашкөздік, ашуланшақтық пен ашуланшақтық үшін үйретуге шешім қабылдады. Алдар "Сермеу", "Ауыспалы жүріс", "Желдірме" қозғалыстарын орындайды. Бай Алдарды бетінен ұрады, олар күресті, күресті бастады. Олар өздерінің физикалық қабілеттерімен бәсекеге түсе бастады. Олар "Сүйретпе", "Іліпалма", "Атшабыс", "1-ші секіртпелі атшабыс", "Айналма молдас" қозғалыстарын орындайды. Қыздар бұл жанжалды үреймен бақылайды. Екі жігіт бір-бірін жерге құлату үшін тағы бір рет иығынан ұстаған кезде, қыздар кіріп, оларды ажырата бастады. Ер адамдар жарысты жалғастырды, ал қыздар қамырды илеп, айналдыра бастады. Олар "Қамыр ілеу" қозғалысын орындайды. Олар тамақ дайындап болған соң, Айгүл дайын "Бешбармақ" тағамын шығарып, ер адамдарды тамақ ішуге шақырды. Ер адамдар қыздың шақыруын қуана қабылдады және өте дәмді тағам жей бастады. Алдар Көсе көрермендерді дастарханға шақыра бастады, бірақ ашкөз бай оған ұнамады және ол қарсыласын итеріп жібереді. Алдар абдырап қалмады және байды тағы да алдауды шешті. Ол оған жақындап, сүйкімді қыздарға қарай жол көрсетті. Бай алаңдап, ол қыздардың сұлулығына таң қалды. Оның махаббаттан басы айналды. Осы кезде Алдар бешбармақ тәрелкесін алып, шетке қашып кетеді де, бешбармақты қуана жей бастайды және көрермендерді дәмді тағамның дәмін татуға шақырады. Сонымен қатар, Бай қыздардың эфирлік сұлулығына таңданып, олармен билей бастайды. Бұл кезде Алдар байдың қыздармен қалай тіл табысып, оларға ұқыпты қарайтынын бақылайды. Алдар байды екінші жағынан көрді. Байдың да жағымды жақтары бар екен. Алдар Баймен татуласуға шлю шешім қабылдады. Би соңында екі кейіпкер татуласып, барлығы бақытты болады.

Әдебиеттер тізімі:

1. А.К. Құлбекова, Ізім Т. Иә. Қазақ биін оқыту теориясы мен әдістемесі, Эверо, 2017
2. А.Б.Шанкибаевтың Қазақ хореографиясы: формалар мен көркемдік ортаны дамыту. Монография, Алматы, Алматы 2020.
3. <http://elar.usu.ru/bitstream/usp/6864/2/05Hohlova.pdf>
4. <http://elar.uspu.ru/bitstream/usp/6864/2/05Hohlova.pdf>
5. А.Л. Марченков, А.И. Марченкова. Балетмейстер өнері. Бидің сахналық формаларының эволюциясы. Жеке би. Оқу құралы. Владимир 2017., Б. 64
6. <https://www.gatob.kz/o-teatre/smi-o-nas/634/>

ӘОЖ 7.01: 323 (574)

ДАЛА ТЕАТРЫНЫҢ ЖАСТАР ТӘРБИЕСІНДЕГІ РУХАНИ МАҢЫЗЫ

Қалабек А., 2 курс 6В11117 «Мәдени-тынығу қызметі: бос уақытты ұйымдастыру және педагогикасы» М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ., Kalabeka05@mail.com
Куненова П.С., «Мәдениет және өнер» кафедрасының аға оқытушысы, педагогика магистрі, М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ., Pkunenova@mail.ru

Аңдатпа: Дала театры – көшпелі қазақ халқының дәстүрлі мәдениетінің бірегей көрінісі. Оның ұлттық элементтері халқымыздың тұрмыс-тіршілігі, дүниетанымы мен өнерінен туындап, өзіндік ерекшеліктерімен айқындалады. Дала театры драматургия, музыка, би және фольклор сияқты бірнеше өнер түрлерін біріктірген синкретті өнерге жатады.

Дала театрының ұлттық элементтері — бұл театрдың өнерінде ұлттың мәдениеті мен дәстүрлері, фольклорлық жанрлар, халық ойындары, айтыстар, әндер, салт-дәстүрді қамтитын элементтер.

Кілт сөздер: дала театры, өнер, мәдениет, театр, халық, элемент, шығу тарихы, жаһандық, діни, ұлттық, театр маскасы, драматургиясы, Ұлы дала театры, фольклорлық-этнографиялық, әлеуметтік-тұрмыстық, спектакль, киіз үй, табиғат бейнесі, айтыс, шешендік өнер, музыка мен аспаптар, ұлттық дүниетаным мен қазақ қоғамының құндылықтары, сал-серілер, домбыра, қобыз, сыбызғы, Қоянды жәрмеңкесі.

Алғаш рет осы Дулати университетіндегі «Мәдени – тынығу қызметі» мамандығына оқуға түсіп, алғаш рет ұстазымнан дала театрының ұлттық элементтері деген сөзді естіп, Ұлы даланың тарихи тұлғалары, оның ішінде өнерпаз тұлғаларының өмірі мен шығармашылығы, сол кездегі қазақ халқының рухани-мәдениетін көтеріп, ұлттық құндылықтарымыздың бүгінге дейін сақталып қалуына себеп болған еңбектерінің қырлары мен сырлары мені қатты қызықтырды. Ұлы қазақ даласындағы театр элементтеріне жататын не нәрсе болды екен деп сұрақпен тақырыпты зерттеуге кірістім.

«Бүкіл әлем – театр, ал ондағы адамдар – актер», - деп У.Шекспир айтқан болатын. Бұл өмірде әрқайсымыз белгілі бір рөл ойнаймыз. Сондықтан да Театр күні – бұл жаһандық ғана емес, ұлттық және діни шекараны білмейтін жалпыға ортақ мереке. Театр ойын-сауықтың ең көне түрі саналады. «Театр» сөзі ежелгі гректің theatron (θέατρον) сөзінен шыққан, «олар қарайтын орын» дегенді білдіреді. Дәстүр бойынша театрда ең танымал екі жанр – комедия және трагедия ойналады, олардың символы театр маскасы саналды [1].

Сонымен Дала театры қазақ драматургиясының қалыптасуына негіз болған көшпенді ойын-сауық топтарының өнерпаздары. Олар даладағы сахнасыз, бағдарламасыз қойылған қойылымдар мен ән-жыр, күйшілер мен бишілердің көрінісі.

Қазақ даласының ұлттық дала театрының элементтері қазақ мәдениетінде айқын көрінеді, себебі бұл театр түрі халықтың тұрмыс – тіршілігі мен салт-дәстүрлерін, рухани мұрасына негізделген. Оның негізгі ерекшеліктері мен ұлттық элементтеріне тоқтала кетсек, музыка және ән, халықтық киімдер, жыраулар мен ақындар өнері, актерлік шеберлік, дәстүрлі әдет – ғұрыптар мен салт-саналар, қалмақ және түркі халықтарының ықпалы, яғни, қазақ халқының ұлттық мәдениетінің айнасы, халықтың рухани мұрасы мен дәстүрлерін сахнаға шығаратын өнер түрі.

Музыка және ән – дала театрының маңызды құрамдас бөлігі халық музыкасы мен әндерінен тұрады. Қазақтың дәстүрлі музыкалық аспаптары, мысалы, домбыра жетіген, қобыз және сыбызғы, театр қойылымдарында кеңінен пайдаланылады. Ән мен күй адамардың көңіл күйін, сезімін жеткізетін маңызды құрал болып табылады.

Халықтық киімдер – театр қойылымдарында қазақтың ұлттық киімдері, мысалы, шапан, камзол, бөрік, сәукеле тағы да басқа киімдер пайдаланылады. Бұл киімдер қазақ халқының мәдениеті мен дәстүрін көрсету үшін маңызды рөл атқарады.

Жыраулар мен ақындар өнері – дала театры көбіне халықтың ауызша шығармашылығына негізделген. Жыраулар мен ақындардың айтыс, жырлау және әңгімелеу өнері, эпикалық дастандар мен аңыздар театрда жиі көрініс табады.

Актерлік шеберлік – дала театрының актерлік өнерінде импровизацияға көп орын беріледі. Бұл театрдың ерекшелігі – сахнада тірі байланыс, көңіл – күй мен іс-қимылдың шынайылығы өте маңызды.

Дәстүрлі әдет – ғұрыптар мен салт-саналар – дала театры өз мазмұнында қазақтың ұлттық салт-дәстүрлерін, әдет-ғұрыптарын көрсетеді. Мысалы, той – думан, табиғатпен үйлесімділік сияқты ұлттық құндылықтар басты тақырыптар болып табылады.

Қазақ театрының өнерінің қалыптасып даму кезеңінде спектакльдерде натуралистік, әлеуметтік-тұрмыстық және фольклорлық-этнографиялық бояудың қатаң сақталуымен, халық әндерін мол пайдалануымен ерекшеленеді [2].

Дала театрының ұлттық элементтері — бұл театрдың өнерінде ұлттың мәдениеті мен дәстүрлері, фольклорлық жанрлар, халық ойындары, айтыстар, әндер, салт-дәстүрді қамтитын элементтер.

Театр өнерінің дамуының екі жолын атап көрсетуге болады:

Ауыл тұрғындарына бағытталған және ұлттық дәстүргі негізделген жылжымалы театрлар. Олардың репертуарында ұлттық ойындар, айтыс сияқты халық өнерінің туындылары, сатиралық жанрдағы шығармалар болуы керек деп есептелді. Қалалық театрлар қазақ қоғамының өмірін көрсететін [3].

Қазақ ұлттық дала театры — бұл көшпенді ойын-сауықтан құралған, мысалы атақты Біржан Салдың фильмінен байқауға болады, яғни көшпенді дала театрлардың құрамында жыраулық өнер, күйші-термеші, дәстүрлі әнші, ұлттық ойындар көрсетіп, ауыл-ауылды аралап жүретін болған. Ауыл аймақ, болыстықтар оларды аса құрметпен, киізге салып, жабыла көтеріп қарсы алған. Бүкіл ауыл болып таңға дейін ән-жырды тыңдап, соңынан Алтыбақ ойнап тараған.

Ұлы дала театрының Ұлттық элементтер — мұндағы спектакльдерде фольклорлық-этнографиялық бояу, халық әндерін пайдалану, натуралистік, әлеуметтік-тұрмыстық бояу. Дала театры – көшпелі қазақ халқының дәстүрлі мәдениетінің бірегей көрінісі. Оның ұлттық элементтері халқымыздың тұрмыс-тіршілігі, дүниетанымы мен өнерінен туындап, өзіндік ерекшеліктерімен айқындалады [4].

Дала театрының шығу тарихына келсек, ертеде қазақ тарихында аңыз-әңгімелердің Жиренше, Қожанасыр, Тазша бала сияқты кейіпкерлер көп болған. Олардың іс-әрекеттері, әңгімелері, сөздері халықтың ауыздан-ауызға тарап отырғаны белгілі. Ал енді қазақтың той-думан, отбасылық мерекелері, ас беру, Қоянды жәрмеңкелерінде айтыс ақындарының өнері, жыршы – жыраулардың, Сал-серілердің әндері тыңдалып, әзілкеш, сқақшылардың күлкілі әңгімелері мен ертегілердің ертегі айтуы халықты рухани байытып, қарапайым халықтың көңіл күйлерін көтеріп, той – жиындардың шырайын келтіріп отырған. Бүгінгі әзілкештер Тұрсынбек Қабатов болса немесе Алдараспан театр әртістері болса, сол заманғы әзілкештер Қалыбек Қуанышбаев, Қаныбек Байсейітов, Серке Қожамқұлов, Елубай Өмірзақов сынды сол кездегі талантты әртістер халық арасында той жиындарда танымал болып, ел арасында аттары кең таралып кетеді. 1920-1925 жылдары оқу орындарында тұңғыш қазақ театр ойын-сауық үйірмелері құрылып, соңынан тұңғыш қазақ драма тетары құрылады. Осы тұңғыш театрға сол кездегі дала театрының Қалыбек Қуанышбаев, Өміре Қашаубаев, Шара Жиенқұлова бастаған және жоғарыда аты аталған талантты өнерпаздарды жинап, тұңғыш қазақ театрына актерлікке қабылдайды.

Себебі, алғашқы қазақ театрын құрушы актерлердің өнері ең әуелі халықтың ортасынан, Қоянды сынды атақты жәрмеңкелерде өнер көрсетуден, яғни дала думанынан басталған. Тұлға тойын дәл атмосфераға жақындатуға тырысқан бүгінгі өнер думаны ұлы актерге көрсеткен ұрпақ алғысының жарқын көрінісіндей жадымызда жатталды.

Жалпы, қазақ тетр өнері қаллеки Қуанышбаевтай тума таланттарға шексіз қарыздар. Себебі Қалибек Қуанышбаев бастаған даланың дара дарындары бүгінгі кәсіби қазақ театрының негізін қалаушылар ғана емес, соны дамытып, өркендеуге өлшеусіз үлес қосқан қазақ өнерінің қара нарлары [3].

Дала театры драматургия, музыка, би және фольклор сияқты бірнеше өнер түрлерін біріктірген синкретті өнерге жатады.

Дала театрының ұлттық элементтері:

1. Фольклорлық негіз

Қаһармандық жырлар, аңыз-әңгімелер, ертегілер мен дастандар дала театрының негізгі мазмұнын құрады. Мәселен, Қобыланды, Алпамыс, Қыз Жібек сияқты эпостық кейіпкерлердің оқиғалары сахналық қойылымдардың негізі болды.

2. Айтыс және шешендік өнер

Айтыс – ақындар арасындағы суырып салма сайыс, ол көрермендерді тартып, интерактивті сипат берді. Шешендік өнер арқылы актерлер өткір сөздер мен терең ойларды сахнада жеткізді.

3. Киіз үй мен табиғат бейнесі

Сахналық көріністер ашық аспан астында, киіз үй ішінде немесе далада ұйымдастырылды. Табиғат – театрдың декорациясы рөлін атқарды. Дала өмірінің көріністері – көш, малшылық, аңшылық сияқты тұрмысқа тән элементтер сахна мазмұнына кірді [5].

4. Музыка мен аспаптар

Домбыра, қобыз, сыбызғы сияқты ұлттық музыкалық аспаптардың сүйемелдеуімен қойылымдар ұсынылды. Музыка оқиғаның эмоционалдық көрінісін күшейтті.

5. Костюмдер мен бұйымдар

Актерлердің киімі ұлттық нақышта тігілді: шапан, бөрік, тақия және зергерлік бұйымдар. Бұл көркемдік элементтер арқылы кейіпкерлердің әлеуметтік мәртебесі мен мінез-құлқы көрінді.

6. Билер мен қимыл-қозғалыс

Қазақтың ұлттық билері мен қимылдары қойылымдардың ажырамас бөлігі болды. Олар оқиғаны жеткізу құралы ретінде пайдаланылды.

7. Этикалық және философиялық мазмұн

Дала театрының қойылымдары адамгершілік, әділеттілік, махаббат пен ерлік тақырыптарын қозғады. Түпкі идеялар ұлттық дүниетаным мен қазақ қоғамының құндылықтарын бейнеледі [5].

Дала театры ресми сахналарда емес, көбінесе халық арасында, той-думан немесе отбасылық мерекелерде, болыстық сайлау өтетін атақты «Қоянды жәрмеңкесінде» өтетін үлкен бас қосуларда әр түрлі жанрларда өнерпаздар өнер көрсетіп отырған. Сал –серілер, айтыс ақындары, жыршы-жыраулардың өнерімен бірге ұлттық ойындар қыз қуу, балуан күрес, арқан тартыс тағы басқа көптеген ойын түрлерімен жарысқа түсіп отырған. Сол кездегі белгілі елге танымал болған байлар мен болыстардың пародиясын салып, қоғамдағы келеңсіз жағдайларды күлкіге айналдырып, елді қыран топыр күлкіге қарық қылған керемет әзілкештер, атап айтқанда Қалыбек Қуанышбаев, Серке Қожамқұлов, Елубай Өмірзақов, Өміре Қашаубаев сынды өнерлі жастар елген танымал бола

бастаған еді. Осындай дала театрының әртістерін «Ес аймақ» ойын сауық орталықтарына жинап, театр үйірмесі құрыла бастады. Қарапайымдылығы мен табиғилығы оның көрермендермен тығыз байланысын арттырды. Дала театрының әртістері бүгінгі қазақ ұлттық театр өнерінің негізін қалады.

XIX ғасырдың 2-жартысында Орал, Орынбор, және Омбы қалаларында орыс театрлары құрылды;

- 1890 жылы Семейде «Музыкалық-драмалық өнерді сүйушілер қоғамы» құрылды;
- 1905-1907 жылдары Қызылжарда (Петропавл), Оралда, Орынборда, Семейде татарлардың саяхатшы труппалары өнер көрсетті;
- 1910 жылдан бастап қазақ көркемөнерпаздар үйірмесі қалыптаса бастады;
- 1918 жылы Алматы (бұрынғы Верный), Семей, Петропавл және басқа қалаларда бірқатар орыс драма театрлары ашылды.

Ұлттың мәдениет тарихындағы маңызды оқиға 1926 жылы Қызылордада Қазақ драма театрының ашылуы болды [3].

Ұлттық театрдың шығармашылық жолы мен қалыптасуы Жұмат Шанин есімімен байланысты. Дарынды режиссер және Мәскеу көркем театрының негізін салушылар – Константин Станиславский мен Владимир Немирович-Данченкодан театр өнерін үйренді. Ол драмалық шығармаларға арқау болған халық әндерін, күйлерді, әдет-ғұрыптарды негізге ала отырып, әуесқой, кейін кәсіби театр – Қазақ драма театрын құрды.

Мұрағат құжаттарына қарағанда, театрдың тиісті материалдық-техникалық базасы болмаған. Сахналық киімдер жетіспеді, бірнеше әртістер бір костюмді кезекпен киді, спектакльдерге қажетті тұрмыстық заттар жергілікті тұрғындардан қарызға алынды, тігін және бутафор цехтары, декорация мен реквизит жасайтын мамандар жоқ болатын. Қойылымдар кезінде сахнадағы барлық жұмыстарды актерлердің өздері орындады. Соған қарамастан, Қызылордадағы үш жыл қызметінде ол театрда елуден астам спектакль қойды [3].

Дала театрының жастар өміріндегі рухани маңызы зор, себебі: ұлттық құндылықтарды насихаттауда, яғни театр өнері арқылы ұлттық мәдениетке, тарихқа, дәстүрлерге деген құрмет пен сүйіспеншілік сезімін қалыптастырады. Сонымен бірге, әдептілік пен адамгершілік құндылықтарын үйретеді, театр қойылымындағы әділдік, шындық, қанағатшылық, адалдық сияқты құндылықтар көрсетіледі. Бұл жас ұрпаққа жақсы мен жаманның айырмашылығын үйретеді. Ең бастысы тілдің дамуы, яғни қазақ тілінің байлығын мен көркемдігін сақтауда және жастарды әлеуметтік тұрғыда ойлауға, ой –өрісіе кеңейтуге, оларды өз мәдени мұрасын құрметтеп, ұлттық мақтаныш сезімін ұялатып, отаншыл қасиетін дамытады. Қорыта айтқанда, дала театры қазақ халқының рухани байлығын, тәрбие мен білімді ұрпақтан ұрпаққа жеткізу құралдарының бірі ретінде маңызды рөл атқарады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Басты бет театрға бауы. <https://farabi.university/news/90613?lang=kz>
2. Қазақ театры. https://kk.wikipedia.org/wiki/Қазақ_театры
3. Айымгүл Башар «Театрдың шығу тарихы». <https://e-history.kz/kz/news/show/339073>
4. Ғабит Мүсірепов атындағы Қазақ мемлекеттік балалар мен жасөспірімдер театрына саяхат. <https://kaztheatre.kz/news/театрдағы-той/>
5. Дала театрның ұлттық элементтері туралы мәлімет https://znaniya.com/task/56377735?utm_source=android&utm_medium=share&utm_campaign=question

ӘОЖ 392:394(574)

РЕЖИССЕРЛЫҚ ІЗДЕНІ

Пернебек К., 6В11116 «Мәдени-тынығу қызметі: бұқаралық қойылымдарда ұйымдастыру және вокалдық орындаушылық», М.Х. Дулати атындағы университет, Тараз қ.,
kausar_pernebek055@mail.ru

Қабиева А.Қ., «Мәдениет және өнер» кафедрасының профессоры, М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ., Aigul.Kabiyeva.tarsu@gmail.ru

Аңдатпа: Режиссер кез келген шығарманы талдап, сценарийін құрастырушы, кез келген туындының стилін, тақырыбын анықтайтын маман екенін ғылыми теориялық тұрғыда анықталады. Сондықтан да режиссер ұстаз өнердің әр түрлі салаларында жоғары деңгейде маман болуы керек екені түсіндіріледі.

Кілт сөздер: режиссер, актер, мамандық, эфир, радио, театр, шығармашылық, ұйымдастырушылық, сахна, кино, әртіс, спектакль.

Режиссер – кино, театр, теле және радиобағдарламалар, анимация, видеоклиптер сияқты шығармашылық жобалардың негізгі басшысы. Режиссер жұмысы шығармашылық және ұйымдастырушылық дағдыларды біріктіреді, себебі ол өз жобасының барлық аспектілеріне жауап береді: түсірілім алаңынан бастап, актерлер мен техникалық топтың жұмысын үйлестіруге дейін. Оның жұмысы режиссура, монтаж, сценарий жазу, актерлік шеберлік, операторлық өнер, жарық пен дыбысты дұрыс қолдануды талап етеді.

Жалпы алып қарағанда әр мерекелік іс шара болсын, болмаса театралдық қойлым, кино болсын режиссерлық жұмыс бар. Режиссерлық мамандық өте қиын мамандық болып есптеледі. Бұл мамандықты түсініп алып жүру әр кімнің қолынан келе бермейтіні рас. Мамандықты таңдаудың өзі үлкен режиссерлықты талап етеді. Себебі ол мамандық қандай, болашағы қандай болмақ, оқу барысын талдау деген сұрақтарға жауап іздеу. Міне осы сауалдарға жауап іздеп, дәлме-дәл жауап тауып шығару режиссерлық мамандықтың міндетті. Бұған тағы бір себеп «Режиссер (фр. *regisseur*, лат. *rego* – басқарамын) – сахнада драмалық немесе музыкалық туындыны қоятын театр қызметкері. Режиссер - Таспаға жазылған материалдың басты компоненттері дауыс, оқиғаның дыбыстық бейнесі, музыка, шу, т.б. көркемдік элементтерді біріктіріп, үйлестіріп отыратын бірден- бір маман. Режиссерлік қызмет қаншалықты қиын болғанымен - соншалықты елеусіз қалып жатады. Эфирлік өнім әуе толқынынан өткен соң "хабардың режиссері-бөленбай" деген бір ауыз сөзбен тиянақтала салады, ал атқарылған істің жауапкершілігі, ауқымдылығы өте үлкен екендігі байқала бермейді.

Радиодағы хабарлар жанры жағынан әр түрлі болған сайын режиссер еңбегі де күрделене түседі. Бұрынырақта радио да жиі кездесетін радиокомпозиция, радиоочерк, радиофельетон, т.б. сияқты жанрлардың, көркем әдеби хабарлардың, радиодраматургияның азайып кеткендігі де радиорежиссерлерінің жұмысын бір жақты, бір сарынды бағытқа ауыстырып жібергендей. Жақсы режиссер оператор, жөндеуші, топмейстер, дыбыс рсжиссері сияқты көмекшілері бола тұра бар жұмысты өзі атқара береді. Ол алдымен, жұмысты бастамас бұрын хабардың мәтінімен танысады. Сонан соң күллі көркемдеуші элементтерді дайындайды, музыканың естілу уақытын да сол белгілейді. Кез келген жерден музыканы үзіп тастауға болмайды, белгілі бір жеріне дейін ойнатып, сонан соң біртіндеп барып хабардың жабылу процесіне сай аяқтау қажет. Эстетикалық талғам, тыңдаушыға жетер әсер басты талап болуы тиіс [1]. Міне осындай санкилы режиссуралық жұмыс өз алдына қызықтыда қиын.

Оралхан Бөкеей айтқандай «Адам жанының инженері» деген сөзі осы режиссуралық мамандыққа тура келгендей. Себебі бір тетралды қойлымды (спектакль) алсақ. Сол қойылымды талдау, сахналық нұсқасын жасау, актерларды дайындау, музыкалық әрлендіру осылардың барлығы режиссердың міндетті. Режиссердың болмыстық көз қарасы жеке болуы тиіс. Қоршаған ортадағы болып жатқан оқиғаларды ой жүйесінен өткізіп талдап сахна жүйесіне шығару бұл үлкен ұлағаттылықты талап етеді. Сонымен қатар режиссуралыққа шәкірттер дайындау өз алдына бір талант. Қазақ даласына режиссуралық терминнің келуі 19-ғасырдан бастау алады. Алаш орда көсемдері бастаған өнер шеруі күні бүгінге дейін сахна төрінен орын тауып келеді. Алғашқы қазақ театрының ашылу осы режиссерлық жұмыстан бастау алады.

Қазақтың алғашқы режиссеры Жұмат Шанин 1926 жылы Қызылорда қаласында Мұхтар Әуезовтың «Еңілік- Кебек» пьесасын сахнаға шығарды. Қылышынан қан тамған заманда мұндай режиссерлық жұмыст жасау ерлікпен парапар. Россияның режиссерлық мектебінен қалыс қалмайық деп, Асқар Токпанов тұңғыш қазақ кәсіби режиссура мектебін ашты. Бұл мектептің ашылуда өз алдына үлкен жұмысты талап етті. Талмай қолына қалам алып, режиссерлық терминдерді қазақ тіліне аудару, оның түсініктемесін жазу және де шәкірттерге түсіндіріп жеткізу зор еңбектің үлгісі. Қалай айтсақта режиссерлық еңбектің айтары да берері де қоршаған ортаға тигізері әсері де өте зор. «Өзіне берілген билікті жемісті жұмыс үшін, орнымен, айғай-шусыз, аса мәдениеттілікпен орындағаны жөн. Мәдениеттілік таныту – тәртіпті босаңсыту, қатандық көрсету – шолақ белсенді боп шошаңдау еместігін саралай білгені абзал. Оған театрдағы қойлымдардың бүге-шігесіне дейін білуіне тура келеді. Өйткені ол спектакльдің партитурасын: актерден бастап, жарық берушілердің, музыкаға жауаптылардың, реквизит қызметкерлерінің, сахна жұмысшыларының не істеуі және қай уақытта, қалай орындауы керектігіне дейін жатқа білуге тиісті. Сахнадағы өтіп жатқан іс-әрекеттерді аса мұқият бақылап отыру, кездейсоқ жағдайда жылдам шешім қабылдап, бірден көмекке келуге дайын болуы керек. Өзгенің қателіктерін дер кезінде түсіндіріп, қойылымға нұқсан келтірмеудің жолдарын қарастыруы шарт. Жан Вилар режиссердің көмекшісін кезкелген ауа райында өз орнынан табылатын кеме капитанына теңейді: «аздап актер, көбірек электротехниканы түсінетін механик, ең бастысы оқып-тоқығаны мол, дайындық сәтіндегі ізденістерді белгілеп жазып отыратын, қойылым жасауға көмек берумен өмір сүретін адам. Ол суретші де, мүсінші де, жолы

болмаған жазушы немесе мақсатсыз журналист те емес. Ол – өзінше бір режиссер. Театр – оның жеп отырған наны» – дейді» [2].

Режиссерлық жұмыс және сол мамандық біздің өмір сүріп отырған ортамызда өте керек және сұрауы зор мамандық болып табылады. Адам жанымен қоғамдағы мәселелерді біріктіріп талдап оны көрерменге жеткізу режиссерлық қасиеттің белгісі. Қазақта «Қасиетіңе болайын» деген сөз бар. Шетел режиссурасымен қазақ режиссурасы өз алдарына тартыс тудырады. Себебі театр өнері және режиссура термині қазақ даласына кештеу келген термин. Солай бола тұра қазақтың дарында ұл қыздары осы мамандықты тез және ұқыпты үйреніп өз шегіне жеткізіп келеді. Айта кетсек Ә. Мәметов, А. Токпанов, Ж. Хаджиев, Е. Обаев, т. б. бұл азаматтардың режиссура саласындағы еңбектері орасан зор. Мемлекет атынанда еңбектері бағаланып атақтары таудай болған азаматтар. Осы тұлғаларға еліктеп өсіп келе жатқан жас режиссерларды көргенде еріксіз қуанасың. Енді осы тұлғалардың еңбектеріне кезек берсек. «Режиссерлік өнер, режиссура - белгілі бір көркем идеялық ойға құрылған біртұтас ойын-сауық туындысын жасау өнері. Режиссер өзінің ой-қиялымен пьесаны немесе сценарийді, опера не балетті таңдап түсіндіре отырып, бүтәл ойын-сауыққа қатысушылардың шығармашылық еңбегін эстетикалық тұрғыдан біріктіреді. Сөйтіп ол спектакльдің идеялық мазмұны, оның жанры мен сыртқы пішінін ашумен бірге сахна кеңістігінің игеру жолдарын, ырғағы мен мизансценасын белгілейді. Бұған қоса қажетті жағдайда арена мен эстраданы пайдалану мүмкіншілігін, кейіпкердің мінез-кейіпін айқындайды, ал кинематография мен телевизияда кадрды, монтажды, т.б. құрастыру жұмысын жүргізеді.

Режиссер артистер шығармашылығын декорация, костюм, музыка, дыбыс пен жарық беру құрамаларын пайдалану, кинода оператор жұмысын, т.б. осы сияқты ойын-сауықтың барлық компоненттерін өзара қабыстыра отырып ұйымдастырады. Режиссерлік өнердің элементтері ежелгі заманда да болған, яғни ол кезде ойын-сауықтың тұтас, жинақы болу жағын драматург не болмаса группадағы жетекші актер өз міндетіне алған. Режиссердің ойын-сауық коюда басты тұлғаға ие болған және оның театр, кино туындысын жасаудағы авторлық функциясы танылған қазіргі ұғымдағы Режиссерлік өнер алғаш рет 19 ғасырдың 2-жартысындағы драматургия театрда пайда болды. Режиссерлік өнердің қалыптасу кезеңі спектакльге қатысушылардың күш-жігерін бір мақсатқа жұмылдыру, кейіпкерлер өмір сүрген орта мен тарихи жағдайды мүмкіндігінше дәл, шынайы бейнелеу, көпшілік көріністерді динамикалық әрі табиғи тұрғыда көрсету секілді тұңғыш рет ансамбль принципін ұсынған немістің Мейнинген театры, Париждегі А.Антуан мен Берлиндегі О.Брамның Бостандық театры және Лондандағы "Тәуелсіздік театрының" қызметімен тығыз байланысты. Дегенмен аталмыш театрлардың Режиссерлік өнері натурализм тенденцияларынан да құр алақан болмады.

Мәскеудің Көркем академиясы театрының негізін салушылар К.С. Станиславский мен В.И. Немирович-Данченко Режиссерлік өнердің жаңа реалистік принциптерін ұсынумен қатар оны жүйелі түрде іске асырды. Мәскеу көркем театрының режиссурасы орыс және дүниежүзілік Режиссерлік өнердің дамуына зор ықпал жасады. Режиссерлер осы театрдың тәжірибесі негізінде туған Станиславский жүйесін шығармашылық жолмен пайдаланды. Мұның өзі кейіннен театр, кино және телевизиядағы Режиссерлік өнерде реализмнің зор қарқынмен жан-жақты өріс алып дамуына жол ашты. 20 ғасыр басындағы Режиссерлік өнерде Мәскеу Көркем театрының бағдарламасына қайшы келетін тенденциялар да бой көрсетті. Режиссураның осы уақыттағы өсу жолы Ресейде В.Э. Мейерхольдтың, Ұлыбританияда М.Рейнхардтың жаңашыл экспери-ментке толы ізденістерімен байланысты болды. 20 ғасырдың басында бой көрсеткен кино өнері режиссураның жаңадан перспективалық дамуына жол салды. Алғашқы ірі кинорежиссер Д.У. Гриффит (АҚШ) кең ауқымды тарихи полотнолар жасап коюда экран мүмкіншілігін пайдаланды. 20 ғасырдағы ТМД елдердегі Режиссерлік өнердің өркендеп өсуін Н.Р. Акимов, А.Ахметели, Е.Б. Вахтангов, батыс еуропа театрда А.Арто, Ж.Л. Барро, Б.Брехт, П.Брук, Ж.Вилар; қазақтеатр өнерінде Ж.Шанин, И.Г. Боров, Ш.Айманов, Ә.Мәмбетов, А.Токпанов, т.б. шығармашылығымен байланысты. ТМД елдерінің режиссерлері қойған спектакльдерде жаңа әлеуметтік мазмұны батыл әрі жарқын театр формасы арқылы өз шешімін тапты. 20 ғасырдың 2-жартысындағы театр мен кино режиссурасы өзінің реалистік бағытының үнемі нығайып, өсіп отыруымен, жаңашыл ізденістерімен ерекшеленеді. Көрнекті шет ел режиссерлері М.Антониони, И.Бергман, А.Вайда, В.де Сика, П.Джерми, Р.Клер, А.Курасава, т.б. кинематографияда Режиссерлік өнердің дамуына елеулі үлес қосты» [3].

Жалпы алып қарағанда қазақ режиссерларының еңбектері орасан зор. Қазақ кино режиссурасы да кенде қалған емес. Мысалыға алып қарасақ Ш. Айманов, М.Бегалин, С.Қожықов, А.Қарсақбаевтар алғашқы қазақ киносының қарлығаштары десек артық айтпаған болар едік. Міне кино саласындағы осы азаматтардың фильмдері күні бүгінге дейін экран бетінен түскен емес. Айта кетер болсақ, «Қыз-Жібек», «Менің атым Қожа», «Гауһар тас» т.б.. Мінекей осындай еңбек қалдырған режиссерлардың ізін ала жұмыс атқарып келе жатқан режиссерларда бар. Бұның бәрі

қазақ елінің қуанышы және жеткен жетістіктері. Режиссуралық мамандық қазіргі қоғамға көптеп керек. Театр және кино өнері болсын әр қайсысының астарында ой мен идеология жатыр. Режиссер тек мамандыққа емес сонымен қатар ой мен тәрбиенің қалыптасуын ашатын бірден-бір дара жол.

Әдебиеттер тізімі:

1. <https://kk.wikipedia.org/wiki/%D0%A0%D0%B5%D0%B6%D0%B8%D1%81%D1%81%D1%91%D1%80>
2. <https://oner.kz/theatre/view/2785-rezhisser-sheberligi-pesadan-kojlymga-dejin-hh>
3. https://kk.wikipedia.org/wiki/%D0%A0%D0%B5%D0%B6%D0%B8%D1%81%D1%81%D0%B5%D1%80%D0%BB%D1%96%D0%BA_%D3%A9%D0%BD%D0%B5%D1%80

ӨОЖ 664.61

ОҚУШЫЛАРДЫҢ МУЗЫКАЛЫҚ МӘДЕНИЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ ДӘСТҮРЛІ МУЗЫКАНЫҢ АЛАТЫН ОРНЫ

Алтынханов Д., 3 курс 6B01402 «Музыка мұғалімдерін даярлау», М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ., dauletzhanaltynhanov@gmail.com

Рысметов Е.Х., «Музыка және көркем білім» кафедрасының қауымдастырылған профессор м.а., М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ., ekh.rysmetov@dulaty.kz

Аңдатпа: Бұл мақалада оқушылардың музыкалық мәдениетін қалыптастырудағы дәстүрлі музыканың маңыздылығы мен әсері зерттеледі. Зерттеу сұрақтары мен мақсаттары айқындалып, дәстүрлі музыканы оқыту жүйесіне интеграциялау арқылы оқушылардың мәдени және әлеуметтік дамуын қалай жетілдіруге болатындығы талқыланады. Зерттеу әдістемесі ретінде сауалнама, сұхбат және бақылау әдістері қолданылған. Нәтижелер, оқушылардың музыкалық танымы мен қабілеттерінің дамуына дәстүрлі музыканың оң ықпалын көрсетеді және оның білім беру жүйесінде тиімді қолданылуының маңызды аспектілерін баяндайды. Мақала оқытушыларға және білім беру жүйесіндегі шешім қабылдаушыларға дәстүрлі музыканы білім беру бағдарламаларына интеграциялау бойынша нақты ұсыныстар жасайды.

Кілт сөздер: дәстүрлі музыка, музыкалық мәдениет, білім беру жүйесі, оқыту әдістемесі, музыкалық тәрбие, мәдени мұра, музыкалық сауаттылық.

Білім беру ортасында музыкалық мәдениеттің маңыздылығы оқушылардың жан-жақты дамуына өз үлесін қосады. Музыкалық білім беру жүйесінде олардың сезімталдығын, шығармашылық қабілеттерін және әлеуметтік дағдыларын дамытуға ықпал етеді. Музыка, әсіресе дәстүрлі музыка, оқушылардың мәдени мұрасымен танысуына мүмкіндік береді және олардың өз ұлттық кімдігін сезінуге көмектеседі.

Дәстүрлі музыканы оқу процесіне интеграциялау оқушылардың музыкалық талғамын қалыптастырып, олардың әлеуметтік-мәдени көзқарастарын кеңейтеді. Музыкалық мәдениетті дамыту арқылы оқушылар әр түрлі мәдениеттер мен дәстүрлерді құрметтеуді үйренеді, бұл олардың глобалды әлемде толерантты және ашық азамат болып қалыптасуына ықпал етеді.

Зерттеулер көрсеткендей, музыка сабақтары оқушылардың оқу мотивациясын арттырады, олардың ақыл-ой қабілеттерін дамытады және жалпы оқу үлгеріміне оң әсер етеді. Сонымен қатар, музыка оқушылар арасындағы өзара қарым-қатынасқа және командалық жұмысқа оң әсерін тигізеді, бұл олардың әлеуметтік дағдыларын одан әрі жетілдіруге көмектеседі.

Заманауи білім беруде дәстүрлі музыканың рөлі өте маңызды, өйткені ол оқушыларға өздерінің мәдени мұраларын түсінуге және қадірлеуге көмектеседі.

Дәстүрлі музыка білім беру бағдарламаларында бірнеше жолмен пайдалы:

Мәдени сана-сезімді қалыптастыру: Дәстүрлі музыка арқылы оқушылар өз халқының тарихын және мәдениетін тереңірек түсінеді. Бұл олардың мәдени сәйкестігін дамытуына және өзге мәдениеттерге деген құрметті арттыруға ықпал етеді.

Әлеуметтік және эмоционалдық даму: Музыка, әсіресе топтық орындаулар, өзара іс-қимыл мен бірлікті нығайтады. Дәстүрлі музыкалық құрамдарды орындау арқылы оқушылар бірлесіп жұмыс істеудің маңыздылығын үйренеді.

Тілдік дағдыларды жақсарту: Дәстүрлі әндер мен әуендер жиі өз тілінде орындалады, бұл оқушыларға ана тілінде сөйлеу және жазу дағдыларын жетілдіруге көмектеседі.

Шығармашылық ойлау: Дәстүрлі музыканың күрделі құрылымы мен ритмі оқушыларға шығармашылық ойлауға итермелейді. Бұл олардың басқа пәндерде де жаңашылдық танытуға дайындығын арттырады.

Технологиялық интеграция: Заманауи білім беру технологияларды пайдалануға бейім. Дәстүрлі музыканы электрондық құралдар мен бағдарламалық жасақтамалар арқылы оқыту оны заманауи контексте жаңғыртады және жастар үшін қолжетімді етеді.

Глобалдық білім берудегі интеграция: Дәстүрлі музыка әлемнің кез келген бұрышындағы оқушылар үшін қолжетімді, бұл олардың әлемдік музыкалық мәдениетке деген түсінігін кеңейтеді және халықаралық диалогты нығайтады.

Осылайша, дәстүрлі музыка заманауи білім беруде тек мәдени мұра ретінде ғана емес, сонымен қатар оқушылардың жан-жақты дамуына ықпал ететін құрал ретінде **өзекті** болып табылады.

Сүрет 1.

Зерттеудің мақсаттары мен міндеттері:

Мақсаты: Оқушылардың музыкалық мәдениетін қалыптастырудағы дәстүрлі музыканың рөлін талдау және бағалау.

Міндеттер:

- Әдебиетке шолу жасау
- Эмпирикалық зерттеу жүргізу:
- Талдау жасау және ұсыныстар дайындау:
- Қорытынды жасау:

Білім берудегі музыкалық мәдениетті қалыптастыру және дәстүрлі музыканы интеграциялау бойынша қазіргі зерттеулердің кеңістігінде бірнеше маңызды бастықтар бар.

Тереңдетілген салыстырмалы зерттеулердің жетіспеушілігі: Білім беру жүйесіндегі дәстүрлі музыканың рөлі туралы бар зерттеулер негізінен жекелеген мәдениеттер шеңберінде жүргізіледі. Әр түрлі елдердегі дәстүрлі музыканы қолдану тәжірибелерін салыстыру арқылы қосымша түсініктер мен ұсыныстар алуға болады.

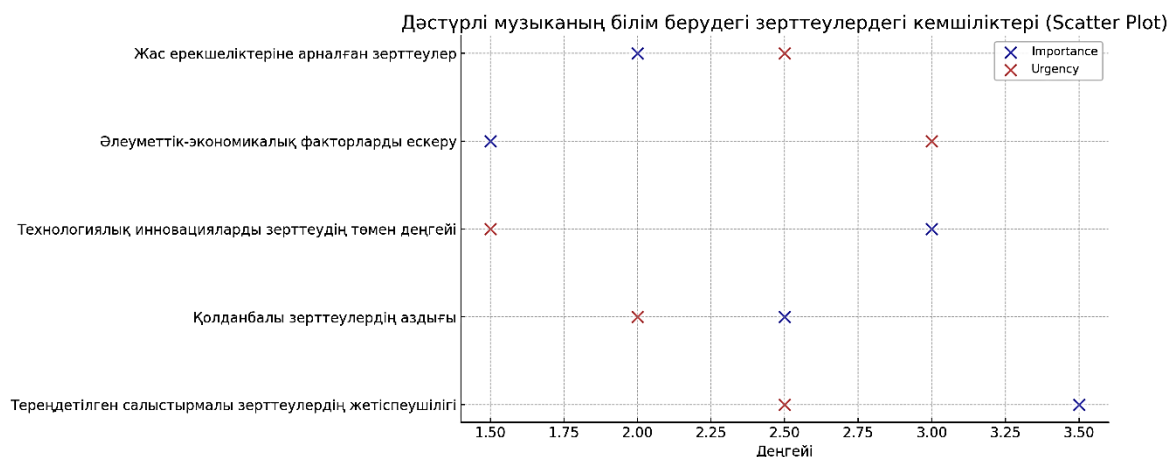
Қолданбалы зерттеулердің аздығы: Дәстүрлі музыка элементтерін білім беру үдерістеріне интеграциялаудың нақты әдістемелері мен әсерлерін зерттейтін қолданбалы зерттеулер жеткіліксіз. Мұндай зерттеулер оқытушыларға нақты құралдар мен стратегияларды ұсына алады.

Технологиялық инновацияларды зерттеудің төмен деңгейі: Заманауи технологиялардың дәстүрлі музыка оқытуға ықпалын тереңірек зерттеу қажет. Мысалы, виртуалды шындық, интерактивті тақталар және музыкалық бағдарламалық құралдарды пайдалану арқылы дәстүрлі музыканы оқыту әдістемелерін жаңғырту.

Әлеуметтік-экономикалық факторларды ескеру: Дәстүрлі музыканың білім берудегі рөлін зерттеу кезінде әлеуметтік және экономикалық факторларды талдаудың жеткіліксіздігі байқалады. Бұл факторлар оқушылардың музыкалық білімге қол жеткізу мүмкіндіктеріне тікелей әсер етеді.

Жас ерекшеліктеріне арналған зерттеулер: Әр түрлі жастағы оқушыларға дәстүрлі музыканы оқыту әдістемесінің ықпалын зерттеу саласында айтарлықтай бослық бар. Жас ерекшеліктерін ескере отырып, оқыту әдістемелерін жетілдіру маңызды.

Осы бастықтарды жабу арқылы білім беру саласындағы музыкалық мәдениеттің дамуына жаңа үлес қосуға және дәстүрлі музыканы тиімді пайдалану стратегияларын қалыптастыруға болады.

Сурет 2.

Зерттеу барысында келесі деректерді жинау әдістері қолданылды олар: Сауалнамалар: Студенттер арасында музыкалық мәдениетке деген көзқарасын және дәстүрлі музыканы қабылдау деңгейлерін бағалау үшін жаппай сауалнама жүргізілді. Қосымша 1.

<https://docs.google.com/document/d/1ld4HcLZgXMtrvSCF204PZerAQtcOXE96/edit?usp=sharing&ouid=117886800545119162824&rtfpof=true&sd=true>

Сұхбаттар: Музыка мұғалімдерімен тереңдетілген жеке сұхбаттар жүргізілді. Бұл сұхбаттар мұғалімдердің дәстүрлі музыканы оқыту тәжірибесі және оның оқушылардың музыкалық дамуына әсері туралы бағалы ақпарат берді. Қосымша 2.

<https://docs.google.com/document/d/1ld4HcLZgXMtrvSCF204PZerAQtcOXE96/edit?usp=sharing&ouid=117886800545119162824&rtfpof=true&sd=true>

Бұл әдістеме арқылы жиналған деректердің толықтығы мен сенімділігін қамтамасыз ете отырып, дәстүрлі музыканың оқушылардың музыкалық мәдениетіне тигізетін әсері туралы тереңірек түсінік беруге мүмкіндік берді.

Дәстүрлі музыканың оқушылардың музыкалық мәдениетіне ықпал етуі: Дәстүрлі музыка оқушылардың музыкалық мәдениетіне бірнеше жолмен ықпал етеді. Біріншіден, ол оқушыларға өздерінің мәдени мұраларымен танысуға мүмкіндік береді, бұл олардың мәдениетіне деген түсінікті және құрметті арттырады [1]. Екіншіден, дәстүрлі музыка оқушыларға әртүрлі музыкалық стильдер мен формаларды меңгеруге көмектеседі, бұл олардың музыкалық дағдыларын кеңейтеді [2]. Сонымен қатар, дәстүрлі музыкалық элементтерді қолдану оқушылар арасындағы өзара әрекеттесуді және әлеуметтік бірлікті нығайтуға ықпал етеді, өйткені олар бірлескен музыкалық жаттығулар және орындаулар арқылы бір-бірімен байланысады [3]. Міне, дәстүрлі музыканы білім беру тұрғысынан интеграциялаудың артықшылықтарын бейнелейтін кесте:

Кесте 1.

Артықшылықтар	Сипаттама
Мәдени сананың артуы	Дәстүрлі музыка оқушыларды өздерінің және басқа мәдениеттердің мәдени мұрасымен таныстырады, бұл олардың көпмәдениетті құндылықтарға деген түсінігін кеңейтеді және әлемдік бейімделуді жақсартады.
Музыкалық дағдылардың жетілдірілуі	Дәстүрлі музыкалық элементтерді қолдану арқылы оқушылар әртүрлі музыкалық аспаптарды ойнауды, әуендік түсініктерді және орындаушылық шеберлікті меңгереді.
Әлеуметтік бірліктің нығаюы	Ортақ музыкалық тәжірибе арқылы оқушылар арасындағы әлеуметтік бірлік пен топтық жұмыс жасау дағдылары нығаяды.
Интердисциплинарлық оқыту	Музыканы басқа пәндермен, мысалы, тарих, әдебиет және өнермен байланыстыру.
Технологияларды пайдалану	Интерактивті технологиялар мен мультимедиялық құралдарды пайдалану арқылы дәстүрлі музыканы оқыту әдістемесін жаңғырту.
Тәжірибелік оқыту	Шеберлік сыныптары, жергілікті музыканттармен кездесулер және концерттер ұйымдастыру арқылы оқушылардың тәжірибелік білімін арттыру.

Бұл кесте дәстүрлі музыканы білім беруде тиімді пайдаланудың артықшылықтарын және оны оқыту әдістемесін жетілдірудің әртүрлі жолдарын көрсетеді. Бұл стратегиялар арқылы дәстүрлі музыканың білім беру үдерісінде қолданылуы оқушылардың музыкалық мәдениетін жетілдіруде тиімді болып табылады.

Дәстүрлі музыканы мектептерде оқыту арқылы музыкалық мәдениетті насихаттауда тиімді пайдаланудың мысалдары.

Мысал: Қазақстандағы дәстүрлі музыка сабақтары

Әдіс: Қазақстандық мектептерде домбыра оқыту бағдарламасын енгізу. Оқушыларға домбыраның тарихы, әртүрлі ойнау техникалары және дәстүрлі қазақ музыкасының классикалық шығармалары таныстырылады [4].

Нәтиже: Оқушылар домбыра ойнауды үйрену арқылы өздерінің музыкалық дағдыларын жетілдіріп қана қоймай, мәдени мұраға деген түсінігін кеңейтеді және ұлттық сәйкестігін нығайтады.

Мысал: Ирландиядағы Селтік музыкасының оқытылуы

Әдіс: Ирланд мектептерінде Селтік музыкасын қолдану, музыка сабақтарында ирланд халық әуендерін, би музыкасын және дәстүрлі аспаптарды оқыту.

Нәтиже: Студенттер дәстүрлі аспаптарда ойнауды үйренеді, сонымен қатар олардың топтық жұмыс жасау және сахналық өнер дағдылары жақсарады. Музыка арқылы ирланд мәдениеті мен тарихы жөнінде білім алады.

Мысал: Жапониядағы Кото музыкасының оқытылуы

Әдіс: Жапон мектептерінде кото аспабының оқытылуы. Оқушылар котоның тарихы мен әртүрлі ойнау стилдерін үйренеді, сондай-ақ әдеттегі жапон музыкасының негізгі шығармаларымен танысады.

Нәтиже: Оқушылар музыкалық танымдық дағдыларын дамыта отырып, әлемдік музыка мәдениетінің алуан түрлілігін қабылдауға үйренеді. Кото ойнау дағдысы, сонымен бірге дәстүрлі музыканы құрметтеу және оны сақтау маңыздылығын түсінеді.

Бұл нақты мысалдар арқылы дәстүрлі музыканың мектеп бағдарламаларындағы орнын күшейту қажеттігін көрсетеді және оның оқушылардың музыкалық мәдениетін дамытуға қосатын үлесін айқындайды.

Ұстаздарға дәстүрлі музыканы оқу бағдарламасына енгізу жөніндегі ұсыныстар:

Интердисциплинарлық байланыстарды пайдалану: Ұстаздар дәстүрлі музыканы тек музыка сабағында ғана емес, сонымен қатар тарих, әдебиет және өнер сияқты басқа пәндермен байланыстыра отырып қолдануы мүмкін. Бұл оқушыларға музыканың мәдени маңызын кеңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Музыкалық шеберлік сабақтарын ұйымдастыру: Жергілікті музыканттарды шақыру арқылы шеберлік сабақтарын жүргізу. Бұл оқушыларға дәстүрлі музыкалық аспаптарды және орындау стильдерін жан-жақты танытуға көмектеседі.

Технологияларды қолдану: Дәстүрлі музыканы оқытуда интерактивті медиа және виртуалды шындық құралдарын пайдалану. Бұл оқу материалдарын оқушылар үшін тартымды етіп, олардың қызығушылығын арттыруға мүмкіндік береді.

Курикулумды кеңейту: Дәстүрлі музыка элементтерін мектептің музыка бағдарламасына белсенді түрде енгізу. Оқу жоспарларын дайындау кезінде музыкалық тәрбие мақсаттары мен міндеттерін анықтау және оған сәйкес контентті жоспарлау.

Мектептерде дәстүрлі музыка бағдарламаларын енгізу кезіндегі қиындықтар мен шешімдер:

Ресурстардың жетіспеушілігі: Дәстүрлі музыкалық аспаптар мен оқу материалдарын сатып алу қажет. Бұл мәселені шешу үшін қаржылық қолдау іздеу және жергілікті мәдени орталықтармен серіктестік орнату ұсынылады.

Мұғалімдердің даярлығы: Кейбір мұғалімдер дәстүрлі музыканы оқытуға жеткілікті түрде дайын емес. Кәсіби даму бағдарламаларын ұсынып, мұғалімдерге арналған шеберлік сабақтарын жүргізу арқылы бұл мәселені шешуге болады.

Оқушылардың қызығушылығын арттыру: Кейде оқушылар дәстүрлі музыкаға деген қызығушылығы аз болуы мүмкін. Бұл мәселені шешу үшін интерактивті және ойын-сауық элементтерін қоса отырып, сабақтарды қызықты ету ұсынылады.

Осы ұсыныстар мен шешімдер арқылы мектептер дәстүрлі музыканы тиімді түрде интеграциялауға және оның оқыту практикасына оң әсерін арттыруға қол жеткізе алады.

Бұл зерттеу дәстүрлі музыканы білім беру жүйесінде пайдалану арқылы оқушылардың музыкалық мәдениетін қалай жетілдіруге болатынын зерттеді. Нәтижелер көрсеткендей, дәстүрлі музыка оқушылардың мәдени танымын кеңейтіп, музыкалық дағдыларын дамытуға, сондай-ақ әлеуметтік бірлік пен топтық жұмыс жасау қабілеттерін нығайтуға ықпал етеді. Дәстүрлі музыка оқыту оқушыларға өз мәдени мұрасын бағалауға және өзге мәдениеттерге деген сыйластықты арттыруға мүмкіндік береді.

Дәстүрлі музыканы пайдалану оқушылардың музыкалық мәдениетін жетілдіруде тиімді болып табылады. Ол оқушылардың музыкалық танымын кеңейтеді және оларға әлемдік музыкалық мәдениетке деген құрмет пен бағалауды дамытуға көмектеседі. Осы арқылы оқушылар өз мәдениеттерінің музыкалық элементтерін жете түсініп, оларды сақтау мен дамытуға үлес қоса алады.

Болашақ зерттеулер үшін ұсыныстар: көп мәдениетті контексттерде дәстүрлі музыканы зерттеу арқылы әртүрлі мәдени орталарда дәстүрлі музыканың қолданылуын салыстырмалы түрде зерттеу, оның қалай әр түрлі оқушылар арасында қабылданатындығын анықтау.

Технологиялық интеграцияны кеңейтіп жаңа технологияларды, мысалы, виртуалды шындықты пайдалану арқылы дәстүрлі музыканы оқыту әдістемелерін зерттеу.

Дидактикалық стратегияларды жетілдіру арқасында дәстүрлі музыканы оқытуға арналған тиімді дидактикалық құралдар мен әдістерді әзірлеу бойынша зерттеулер жүргізу.

Әлеуметтік-экономикалық факторлар ескеріліп әлеуметтік және экономикалық айырмашылықтарға байланысты дәстүрлі музыканы оқытуға қол жеткізу мүмкіндіктерін зерттеу.

Бұл зерттеу нәтижелері және ұсыныстар білім беру жүйесінде дәстүрлі музыканың рөлін нығайтуға және оның оқыту практикасына оң әсерін арттыруға бағытталады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Матыжанов К.С., Кирабаев С.С., Ұлы даланың көне сарындары: Антология Үш томдық.-Т.2 Аспаптық көне сарындар. Дәстүрлі күй өнері. // Жауапты редактор Казтұғанова А.Ж. -Алматы: «Brand Book», 2020.- с. 35
2. Филипп Больман Әлем музыкасының тарихы // «Ұлттық аударма бюросы», 2020.-с.301
3. Акселеу Сейдімбек Қазақтың күй өнері// Астана, «Күлтегін», 2002.с.17
4. А. Райымбергенов, С. Райымбергенова, Ұ.Байбосынова «Жалпы білім беретін қазақ орта мектебінің музыка пәніне арналған «Мұрагер» бағдарламасы». Алматы: «Ұмай»-2003.-с.248

ӘОЖ 78:37.01

ХАЛЫҚ МУЗЫКАЛЫҚ МҰРАСЫНЫҢ ҚАЗІРГІ МЕКТЕПТІҢ «МУЗЫКА» ОҚУЛЫҚТАРЫНДА ҚАМТЫЛУЫ

Середа Д., 6B01402 «Музыка мұғалімдерін даярлау» білім беру бағдарламасының 3 курс студенті, М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ., dinara_13.04@icloud.com

Абдикеримова П.Ж., «Музыка және көркемдік білім» кафедрасының аға оқытушысы, педагогика магистрі, М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ.,
Abdi-feia77@mail.ru

Аңдатпа: Бұл зерттеуде қазақ халық музыкасының жанрлары, олардың ерекшеліктері, қолданылу аясы мазмұндалады. Қазіргі таңдағы қолданыстағы жалпы білім беретін мектептерге арналған музыка оқулықтарының мазмұнында халық музыкалық мұрасының қамтылу мазмұны қарастырылады.

Кілт сөздер: халық музыкасы, тұрмыстық салт-дәстүрлер мұрасы.

Қай уақытта да өскелең ұрпаққа қойылатын талаптың ең бастысы өзінің туған тілін, тарихын білуі, жалпыадамзаттық рухани құндылықтармен қатар ұлттық құндылықтарды сақтауы, өз ұлтының төл мәдениетін, ата салты мен дәстүрлерін игеруі қажет.

Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтің «Әділетті Қазақстанның экономикалық бағдары» атты Қазақстан халқына Жолдауында: «...Адал азамат және тұғырлы тұлға болудың негізі бала кезден қалыптасады. Біз мәдениетті, білімді, ғылымды дамыту арқылы қазіргі ашық әлемнің бір бөлшегі болуға ұмтылуымыз керек. Ұлттың жаңа сапасын қалыптастыру еліміз үшін айрықша маңызды. Әрбір азаматымыз, әсіресе, жастар ең жақсы қасиеттерді бойына сіңіруі қажет», - деп атап көрсетеді [**Ошибка! Источник ссылки не найден.**].

Сондықтан қазіргі таңда өскелең ұрпақтың білімді, мәдениетті болып өсуі үшін елімізде жалпы білім беретін орта мектептерде нақты талаптар қойылып отыр. Соның ішінде музыкалық, эстетикалық тәрбие саласының алатын орны зор.

Республикамызда өскелең ұрпақтың эстетикалық, музыкалық білім мен тәрбие беру мәселелерін ғылыми тұрғыда М. Балтабаев, Р. Джердемалиева, Т. Менкешова, С. Ұзақбаева, Е.Б. Абдуллин, Р. Дүйсенбінова және т.б. көптеген ғалымдар мен педагог-әдіскерлердің зерттеулері мен еңбектерінде көрініс тапты. Сонымен қатар халық музыкасы арқылы тәрбиелеу жолдары қарастырылды.

Қазақтың дәстүрлі музыкалық фольклоры көптеген жылдар бойы өзгерістерге ұшырап, бастапқы қалпында сақталмай, алайда жойылмай бізге жеткенін білеміз. Сонда да салттық заңдылықтар сақталғанын оның мелодия, интонация, екпін, ырғақ жағынан даму алғанын көрсетеді. Кез келген әндерді шырқаған кезде сол уақыт пен кезеңнің өмір қалпын сипаттайтын сөздер кездеседі. Себебі, дәстүрлі әндердің алғашқы дәуірі олардың жанрына байланысты туындайды. Сондықтан күнделікті тұрмыс-тіршіліктегі атқарылатын рәсімдерінің жолдары нақты белгіленуі керек болатын салт-жоралармен бірігу ретінде пайымдалған. Дегенмен, тұрмыстық халық әндері мен халық әндерінің ұқсастықтары бар. Олар бірін-бірі толықтырып отырады, немесе кейде біріктіріледі. Тұрмыс-салт жырлары белгілі бір салт-жоралғыны атқару кезінде орындалса, ал, әдет-ғұрып жырлары халықтың күнделікті өмірінде жиі кездеседі.

Халық музыкасындағы тұрмыстық салт-дәстүрлер мұрасын бүгінгі жас ұрпаққа терең сіңіру үшін ең алдымен сол музыкамен жақын араластырған жөн. Бұған қол жеткізуге мүмкіндік беретін бастаудың бірі мектеп оқулықтары деуге болады. Қазіргі таңдағы қолданыста жүрген мектептегі музыка оқулықтарында халық музыкасындағы тұрмыстық салт-дәстүрлер мұрасының қамтылуына зер салайық.

Қазақстан мектептеріндегі музыка сабағының пайда болу, шығу тарихына шолу жасайтын болсақ, 1-7 сыныптардың оқу бағдарламаларында хормен ән салу, ноталық сауаттылық, музыка тыңдау және т.б. музыкалық әрекеттер музыка сабақтарында жүзеге асырылатындығын байқаймыз. Музыка тыңдауға және үйренуге қазақтың белгілі музыкалық шығармаларымен қатар халық музыкасының озық үлгілері мазмұндалады.

«Музыка» (Б. Ғизатов, Г.Ж. Қарамолдаева, Р.Р. Жәрдемалиева), «Мұрагер» (А. Райымбергенов), «Елім-ай» (М. Балтабаев) атты музыка бағдарламаларының мазмұнында жас ұрпақтың өзінің туған жеріне, еліне, Қазақстанның сұлу табиғатына деген сүйіспеншілікті ояту, эмоционалды қабылдау арқылы іске асыру көзделген.

Б.Ғ.Ғизатовтың құрастырған «Музыка» пәніне арналған бағдарламасының мазмұнына халықтық музыка мен әр түрлі халық шығармалары енген. Бұл бағдарламада халықтық педагогикалық тәжірибе барысында пайдаланылатын халық музыкалары жиі кездеседі. Атап айтсақ, «Бала жұбату», «Әлди-әлди» әдет-ғұрып жырлары мен «Қараторғай», «Жайдарман», «Қамажай», «Елім-ай», «Терме» және т.б. халық әндері бар [2]. Халық музыкасындағы мұндай әндер баланың ән айту дағдыларын қалыптастырып, музыкалық дыбыстарды таза есту, мелодияны есте нақты сақтай білуге, ән мәтіндерін нотамен орындай алуға көп әсерін тигізеді. М.Балтабаевтің «Елім-ай» бағдарламасында «Әй-әй бөнем», «Әлди-әлди», «Бала уату», «Тұсау кесу жыры», «Жарапазан», «Жар-жар» т.б. кездеседі.

Республикамыздағы орта мектептерде 1-6 сыныпқа арналып жарық көрген, бүгінгі таңда қолданыста жүрген музыка пәні бойынша оқулықтарында қазақтың халық музыкалық мұрасының қамтылу мазмұнына талдау жасайық.

Жалпы білім беретін мектептің 1-сынып оқушыларына арналған «Музыка» (М.А. Оразалиева, С.Қ. Омарова) оқулығының мазмұнында «Салт-дәстүр және ауыз әдебиеті» атты 6-бөлімінде «Көрімдік», «Сүйінші» «Шілдехана», «Ашамайға мінгізу» жайлы мағлұмат беріліп, «Жұмбақ саусақ», «Бесік жыры», «Тұсаукесер» сияқты халық әндері тыңдау мен орындауға беріледі [3].

«Музыка» (Ш. Құлманова, Б. Сүлейменова, Т.Тоғжанов) атты 2-сынып оқушыларына арналған оқулығының «Салт-дәстүр және фольклор» деп аталатын 6-бөлімінде салт-дәстүр, фольклор туралы ұғымдар түсіндіріліп, әдет-ғұрыптар мен ырым-тыйымдар баяндалған. Халық әуені мен ырғақтары, «Ортеке» күйі, «Тартыс», «Сыбызғымен жеткен көне аңыз» және т.б. тақырыптар мазмұндалған [4].

Жалпы білім беретін орта мектептің 3-сынып оқушыларына арналған «Музыка» (Ш. Құлманова, Б. Сүлейменова, Т. Тоқжанов, Ж. Махамбетова) оқулығының «Жақсыдан үйрен, жаманнан жирен» атты 2-бөлімде «Айтыс – сөз сайысы», «Музыкадағы көңіл- күй», «Терме – нақыл, өсиет» тақырыптары қамтылған. «Елім-ай» (халық әні) тыңдау мен талдауға берілсе, «Бәдік» ойыны, «Ұл мен қыздың айтысы» орындауға берілген [5].

4-сынып оқушыларына арналған «Музыка» (Ш. Құлманова, Б. Сүлейменова, Т. Тоқжанов) жалпы білім беретін мектептің оқулығының «Мәдени мұра» атты 3-бөлімінде «Көне қобыз сарыны», «Домбыра-асыл мұра» халық күйлері, Ықылас, Бұқар жырау, Естай ақын шығармашылығы беріледі. «Атадан қалған жауһар жыр» тақыбырында батырлар жыры, Алпамыс батыр жырынан үзінді танысуға, «Құсни -Қорлан» әні тыңдауға, Халық әні «Қоғалы-ай» орындауға ұсынылады. Шешендік өнер сайысы шығармашылық тапсырма ретінде беріледі [6].

Жалпы білім беретін мектептің 5-сынып оқушыларына арналған «Музыка» оқулығында (Ш. Құлманова, Б. Сүлейменова, Т. Тоқжанов) халық музыкалық мұрасы көбірек кездеседі. Бұл оқулықтың 1-тоқсанда «Қазақ халқының музыкалық мұрасы», 2-тоқсанда «Қазақ халқының дәстүрлі тұрмыс-салт әндері және заманауи музыкасы» берілген. Мұнда «Қазақ халқы әнінің әуенділігі», «Айтыс өнері», «Күй құдыреті», «Қазақ халқының тұрмыс-салт әндері», «Жаңғырған салт-дәстүр әндері», «Халық музыкасының интерпретациясы», «Халық музыкасын өңдеу» тақырыптары қамтылған. Бұл тақырыптардың мазмұнында шығармашылық жұмыстар, жобалар орындалады. Мысалы, «Бесік жыры», «Тұсау кесер жыры», «Жар-жар» жобаға тақырып таңдау, жоспарлау ұсынылады [7].

Жалпы білім беретін мектептің 6-сынып оқушыларына арналған «Музыка» оқулығының (А.Мұсақожаева, Ә.Сабырова, М.Әбуғазы, Г.Ғизатова) 1-тоқсандағы «Классикалық музыканың үздік туындылары» тақырыбында қазақ халқының кәсіби музыкасы: дәстүрлі әншілік өнер, дәстүрлі күйшілік өнер, жазбаша кәсіби музыкасы қамтылады. Халық композиторлары мен кәсіби музыка өнері беріледі [8]. Атап айтсақ, Біржан сал, Жаяу Мұса, Естай, Майра, Ақан сері, К.Әзірбаев т.б. кәсіби композиторлардың шығармашылығы сипатталады.

Қорыта келгенде, халық музыкалық мұрасы өзіндік мазмұндық ерекшелігімен, әуезділігімен, поэтикалық байлығымен өскелең ұрпақты тәрбиелеу ісінде орасан зор маңызды орын алады. Сондықтан қазіргідей ақпараттар ағыны мол, тұрақсыз заманда халық музыкасының бай мұраларын ұрпақ игілігіне жаратуды тиісті дәрежеде насихаттауды кеңінен қолға алу қажет.

Мектеп оқулықтарында халық музыкасының қамтылуына жасалған талдау көрсеткендей, қазіргі қолданыстағы оқулықтармен қоса болашақ музыка мұғалімдерін даярлау білім беру бағдарламаларындағы пәндер мазмұнына білім алушылардың жас ерекшеліктерін ескере отырып, халық музыкасын жиі енгізуді қамтамасыз ету жүйелі түрде жүргізілуі тиіс деген тұжырым жасадық.

Әдебиеттер тізімі:

1. «Әділетті Қазақстанның экономикалық бағдары» атты Қазақстан халқына Жолдауы. 1 қыркүйек, 2023 жыл. <https://kaz.nur.kz/politics/2034880-toqaevtyn-qazaqstan-xalqyna-zoldaunyn-tolyq-matini-syqty/>
2. Ғизатов Б. Мектептегі ән-музыка сабағының мұғалімдері үшін. /әдістемелік құралы/.- Алматы, 2003.
3. Ш. Құлманова, Б. Сүлейменова, Т. Тоғжанов. «Музыка» жалпы білім беретін мектептің 1-сынып оқушыларына арналған оқулық. - Алматы: Атамұра, 2017.
4. Ш. Құлманова, Б. Сүлейменова, Т. Тоғжанов. «Музыка» жалпы білім беретін мектептің 2-сынып оқушыларына арналған оқулық. - Алматы: Атамұра, 2017.
5. Ш. Құлманова, Б. Сүлейменова, Т. Тоқжанов, Ж.Махамбетова «Музыка» жалпы білім беретін мектептің 4-сынып оқушыларына арналған оқулық. -Алматы: Атамұра, 2018.
6. Ш. Құлманова, Б. Сүлейменова, Т. Тоқжанов «Музыка» жалпы білім беретін мектептің 4-сынып оқушыларына арналған оқулық. - Алматы: Атамұра, 2019.
7. Ш. Құлманова, Б. Сүлейменова, Т. Тоқжанов«Музыка» жалпы білім беретін мектептің 4-сынып оқушыларына арналған оқулық. - Алматы: Атамұра, 2019.
8. А. Мұсақожаева, Ә. Сабырова, М. Әбуғазы, Г. Ғизатова «Музыка» жалпы білім беретін мектептің 6-сынып оқушыларына арналған оқулық. - Алматы, 2019.

**АҚПАРАТТЫҚ ЖҮЙЕЛЕР, ҚОЛДАНБАЛЫ ИНФОРМАТИКА ЖӘНЕ
БАҒДАРЛАМАЛАУ. АВТОМАТИКА ЖӘНЕ ТЕЛЕКОММУНИКАЦИЯ.
МАТЕМАТИКА ЖӘНЕ ФИЗИКА
ИНФОРМАЦИОННЫЕ СИСТЕМЫ, ПРИКЛАДНАЯ ИНФОРМАТИКА И
ПРОГРАММИРОВАНИЕ. АВТОМАТИКА И ТЕЛЕКОММУНИКАЦИЯ.
МАТЕМАТИКА И ФИЗИКА**

ӨОЖ 004.9

ЧАТБОТТАР: ДАМУДЫ ТАЛДАУ, ЖІКТЕУ ЖӘНЕ НЕГІЗГІ ФУНКЦИЯЛАР

Әбубәкір Ә., 2 курс 6B06118 «Ақпараттық жүйелер және технологиялар», М.Х. Дулати атындағы
Тараз университеті, Тараз қ., elnura.abubakir@mail.ru

Баймырзаева Г.Ж., «Ақпараттық жүйелер» кафедрасының аға оқытушысы,
М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ., gzh.bajmyrzaeva@dulaty.kz

Аңдатпа: Бұл мақалада чатботтарды дамытудың өзекті мәселелері қарастырылады: мақсаты, даму тарихы, жалпы жіктелуі және негізгі функциялары..

Кілт сөздер: чатбот, бот, виртуалды көмекші, чатботтардың жіктелуі, негізгі функциялары, жасанды интеллект, ақпараттық технологиялар.

Кіріспе. Қазіргі әлемде чатботтар интернет желісінің көптеген пайдаланушыларымен байланыс жүйесін құрудың ең танымал құралдарының біріне айналды. Боттар өте танымал және көптеген адамдар оларды күнделікті өмірде белсенді қолданады.

Чатботтар – бұл виртуалды көмекшілер, олар туралы талап етілетін әрекеттерді орындай отырып, мәтіндік немесе дауыстық сұраулар арқылы пайдаланушылармен адаммен сөйлесуді имитациялай алады.

Чатботтар әртүрлі салаларда қолданылады және пайдаланушыға қажетті тапсырмаларды орындайды. Мәселен, чат-боттарды ұйымның бизнес-процестеріне біріктіру технологиялық операцияларды оңтайландыруға, қол еңбегіне жүктемені азайтуға және жалпы еңбек тиімділігін арттыруға ықпал етеді. Сондай-ақ, боттар ұйымдағы кадрларды жинауға көмектеседі және қызметкерлердің өзара әрекеттесу процестерін жақсартады. Олар компанияларға техникалық қолдау көрсетеді, сонымен қатар сенімді виртуалды көмекші ретінде әрекет ете отырып, шет тілдерін үйренуге көмектеседі.

Қысқаша тарихи анықтама. 1966 жылы Массачусетс технологиялық университетінің ғалымы Джозеф Вейценбаум алғашқы Eliza чатботын жасады. Бұл чатботтың алгоритмі психотерапевттің жұмысына еліктеді. Eliza белгілі бір кілт сөз сценарийіне сәйкес кіріс операторларын өңдеуге сүйенді. Бот пайдаланушымен оның базасына енгізілген жауаптар арқылы сөйлесті [1]. Біраз уақыттан кейін 1972 жылы ғалым Кеннет Колби шизофрениямен ауыратын адамға еліктейтін Parry чатботын жасады. 1988 жылы әзірлеуші Ролло Карпентер Jabberwacky диалогтық жүйесін құрды, ол адамның табиғи әңгімесіне еліктеуге тырысты. Қазіргі уақытта бұл чатбот академиялық зерттеулер үшін қолданылады. 1995 жылы Ричард Уоллес Alice (Alicebot) диалогтық жүйесін жасады [2]. Диалог жүйесі AIML-ге негізделген (жасанды интеллектті белгілеу тілі). Бот интернет желісінің көмегімен адаммен қарым-қатынасты имитациялай алды. Алиса адамның табиғи дауысын өңдеуге және адамның нақты әңгімесіне еліктеуге қабілетті болды.

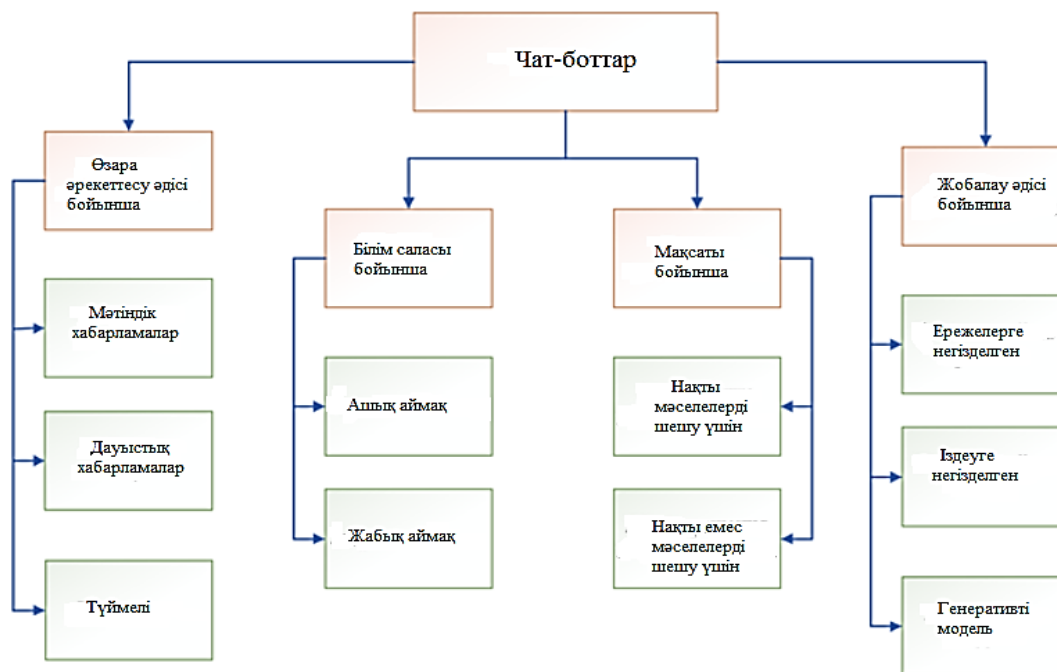
2001 жылы MSN (Microsoft Network) чаттарында пайда болған Smarterchild чатботы пайда болды. Көптеген әзірлеушілер Smarterchild 2010 жылы пайда болған танымал Apple Siri (виртуалды жеке көмекші) диалогтық жүйесінің бастаушысы деп санайды. 2012 жылы Google Now * диалог жүйесі пайда болды. 2014 жылы Microsoft Cortana және Amazon Alexa шығарылды. Мұның бәрі дауыстық немесе сынақ командаларына жауап беретін және қиындықтары әртүрлі тапсырмаларды орындауға қабілетті жеке виртуалды көмекшілер ретінде әрекет ететін чатботтардың мысалдары [3].

2017 жылы Яндекс компаниясы әзірлеген дауыстық көмекші Алиса пайда болады. Бұл диалог жүйесі әртүрлі мәселелерді шеше алады (ауа-райы туралы сөйлеседі, қажетті заттарды немесе өнімдерді табады және т.б.). Алиса әңгіме барысында импровизация жасай алады және бұл жағдайда оған нейрондық желі көмекке келеді. 2019 жылы VK (Vkontakte) әзірлеген Маруссия боты пайда болды. Маруссия өзінің функционалдығы бойынша Алисаның чатботына ұқсас. Ол сондай-ақ интернеттен қажетті ақпаратты таба алады, ақпаратпен бөліседі, музыка ойнайды, ақылды үй технологиясын басқарады және басқа да маңызды тапсырмаларды орындайды.

2022 жылы OpenAI компаниясы әзірлеген ChatGPT деп аталатын генеративті жасанды интеллектпен чатбот пайда болды [4]. Бұл диалог жүйесі пайдаланушылардың табиғи тілдердегі сұраныстарын қолдайды. Чатбот сұрақтарға жауап бере алады, әртүрлі тілдерде, әртүрлі пәндер мен қызмет салаларында мәтіндер жасай алады. Бұл жүйе пайдаланушылардың сұранысы бойынша әртүрлі бағдарламалау тілдерінде код жасай алатындығын ескеруге болады.

Чат-боттардың жіктелуі. Қазіргі уақытта бот сферасы өте серпінді болды. Чатботтардың нақты жіктелуі қазір оларды пайдалану саласына, өзара әрекеттесу әдістеріне, білім саласына, жауап беру әдістеріне және басқа да маңызды критерийлерге байланысты.

Әрі қарай, біз 1-суретте көрсетілген чатботтардың жалпы классификациясының диаграммасын қарастырамыз.

Сурет 1. Чатботтардың жалпы жіктелуі

"Чатботтардың жалпы жіктелуі" диаграммасында ұсынылған түрлердің әрқайсысын толығырақ қарастырайық.

Өзара әрекеттесу тәсілі бойынша жіктеу мәтіндік хабарламалар арқылы пайдаланушымен диалог құратын мәтіндік чат-боттардан тұрады [5]. Сынақ чатботтары өте ыңғайлы, өйткені олар пайдаланушылардың сұраныстарын тез түсінеді және дереу нәтиже береді.

Пайдаланушылармен өзара әрекеттесу үшін дауыстық хабарларды пайдаланатын чатботтар алдын ала жазылған жауаптарды пайдаланады және әртүрлі сұрақтарды шешу үшін мәтінді сөйлеуге түрлендіреді. Түймешікті чатботтар-сценарий боттарының ең көп таралған түрі. Олар пайдаланушымен сөйлеседі және түймелер түрінде диалог пен жауаптардың ықтимал нұсқаларын ұсынады [6].

Білім саласы бойынша жіктеу чатбот қол жеткізе алатын деректер көлемін ескереді. Ашық домендік боттар пайдаланушымен жалпы тақырыптар бойынша өзара әрекеттесе алады және сәйкесінше жауап бере алады. Жабық домені бар чатботтар белгілі бір қызмет саласына бағытталған, сондықтан басқа қызмет салаларындағы сұрақтарға пайдаланушымен өзара әрекеттесе алмайды.

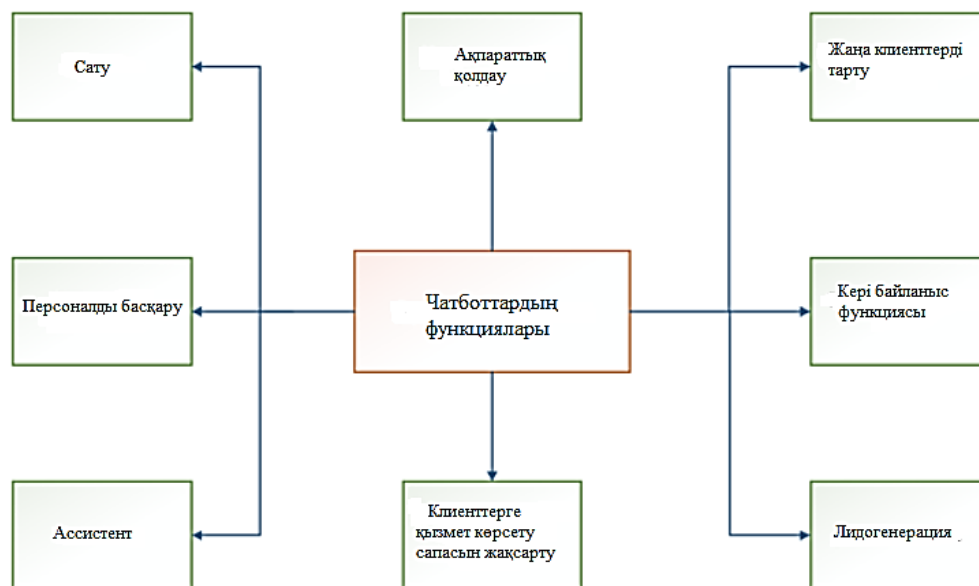
Тағайындау мақсаты бойынша жіктеу барлық әзірленген чатботтардың олар мақсат ететін нақты мақсаты болуы керек деп болжайды [7]. Мысалы, әуе билеттерін брондау немесе өнімдерге тапсырыс беру үшін жасалған чатботтар белгілі бір тапсырмаларды орындау үшін жасалған чатботтардың мысалдары болып табылады.

Жобалау әдісі бойынша жіктеу деректерді өңдеу әдістеріне және пайдаланушылардың сұрақтарына жауаптарды көбейтуге негізделген. Мысалы, ережелерге негізделген чатботтар қазіргі уақытта ең көп таралған және көптеген чатботтар болып табылады [8]. Пайдаланушыдан сұрағанда, олар әзірлеуші анықтаған және анықталған алгоритм негізінде жүйелік жауапты таңдайды.

Іздеуге негізделген Модель сұраныстарды орындау кезінде және API (Application Programming Interface) қолданбалы бағдарламалық интерфейсті пайдалану арқылы қол жетімді ресурстарды талдау кезінде өте жақсы икемділікті қамтамасыз етеді [7]. Дизайн әдісіне сәйкес

жіктеуде ең сәтті генеративті модель болып табылады (Машиналық оқыту алгоритмдері мен жасанды интеллект әдістері қолданылады), ол пайдаланушылардың сұраныстарын өңдейді және оларға жауаптарды алдыңғы екі модельге қарағанда тезірек және жақсы шығарады.

Чатботтардың негізгі функциялары. Қазіргі чатботтар боттарды пайдалану аясына байланысты өзгеруі мүмкін әртүрлі функцияларды орындай алады. Әрі қарай, біз диаграмманы қарастырамыз чатботтардың негізгі функциялары, ол 2-суретте көрсетілген.

Сурет 2. Чатботтардың негізгі функциялары

«Чатботтардың негізгі функциялары» диаграммасында көрсетілген түрлерді толығырақ қарастырсак.

Ақпараттық қолдау функциясы. Бұл функция чатботтарға сөздік, анықтамалық, виртуалды көмекші және іздеу жүйесінің функциялары бар құрал ретінде мүмкіндік береді.

Клиенттерге қызмет көрсету сапасын жақсарту. Осы қабілеттің арқасында клиенттер чатботтан, әсіресе жұмыс уақытынан тыс уақытта жылдам ақпараттық қолдау ала алады. Боттар клиенттердің өзекті сұрақтарына жауап бере алады, тапсырыстарды қайтаруды немесе жоюды өңдей алады. Сондай-ақ, олар ақшалай транзакцияларды өңдей алады, клиенттерге шоттарды төлеуге көмектеседі және тағы басқалар [9].

Жаңа клиенттерді тарту. Чатботтар жаңа клиенттерді тарту көзі бола алады. Бұл өткізілетін акциялар туралы әлеуетті клиенттерге жіберуді ұйымдастырудың арқасында мүмкін болды.

Кері байланыс функциясы. Чатботтар автоматты түрде компания клиенттерінен кері байланыс жинай алады. Сондай-ақ тілектерді тіркеу немесе шағымдарды тіркеу үшін сауалнамалар жүргізуі немесе клиенттермен өзара әрекеттесуі мүмкін.

Лидогенерация. Чатботтар әлеуетті клиенттер базасын және олардың байланыстарын жинау және қалыптастыру функциясын орындай алады. Әлеуетті клиенттерге өнімді немесе қызметті көрсетуге жазылуды ұсынуы мүмкін.

Сату. Чат Сауда-саттықты басқара алады, бөлшек сауда кәсіпорындары үшін жедел сатып алулар жасай алады. Боттар тауарлы-материалдық құндылықтарды салыстыра алады және тапсырыстарды қадағалай алады. Егер клиент белгілі бір тауарға қызығушылық танытса, онда бот тауардың қоймада бар-жоғын және оны жеткізуге қанша уақыт кететінін тексере алады [6].

Персоналды басқару. Чатботтар қызметкерлерге қажетті және өзекті ақпаратты тез және уақтылы табуға көмектеседі. Боттар әртүрлі тапсырмалар туралы хабарлама жібереді және HR көмекшісі ретінде әрекет етеді.

Ассистент. Чатботтар басқа платформалармен біріктірілген және пайдаланушыға бірден бірнеше тапсырмаларды шешуге көмектесетін кейбір көмекші функцияларды орындай алады [10].

Қорытынды. Осылайша, зерттеу нәтижесінде біз келесі қорытындыға келдік: чатботтар алғаш рет XX ғасырдың екінші жартысында пайда болып, олардың дамуында үлкен секірістер жасады. Осының арқасында жақын арада боттар қазіргі қоғамның өмірі мен жұмысында маңызды рөл атқарады. Өйткені, чатботтар әртүрлі мәселелерді шешуде ақылға қонымды мәмлеге келуге мүмкіндік береді.

Чатботтардың функциялары әр түрлі, бірақ олар боттардың қолданылу аясына байланысты өзгеруі мүмкін. Дегенмен, чатботтар ақпараттың әртүрлі түрлеріне толық қол жеткізе алатын жағдайда жақсы жұмыс істейтінін есте ұстаған жөн.

Жалпы, чатботтарды «тағайындау мақсаты бойынша» жіктеуден екі негізгі санатқа бөлуге болады. Чатботтардың бірінші санаты-олар нақты тапсырмаларды орындау үшін жасалған және мазмұнды әңгімелер жүргізуге негізделген. Екінші санат-нақты тапсырмаларды орындауға бағытталмаған боттар.

Әдебиеттер тізімі:

1. Акулич М. Чат-боты и маркетинг / М. Акулич. – Екатеринбург: ЛитРес, 2019.–154с.
2. Джанарсанам С. Разработка чат-ботов и разговорных интерфейсов / С. Джанарсанам. – Москва: ДМК-Пресс, 2019. – 340 с.
3. Элиза, Пэри и Алиса: история и эволюция чат-ботов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.reg.ru/blog/istoriya-i-evolyutsiya-chat-botov/>
4. Эволюция чат-ботов: от ELIZA до ChatGPT [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://habr.com/ru/companies/timeweb/articles/704226/>
5. Что такое чат-бот: виды, способы создания [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://habr.com/ru/companies/timeweb/articles/704226/>
6. Бушмелева К.Г. Бот в помощь. Практикум по созданию чат-ботов и автоматизации бизнеса – М.: Издательские решения, 2023. – 106 с.
7. Рублев В. Д., Сидорова Е. А. Разработка чат-ботов для поддержки поиска по контенту веб-сайтов на основе тематических и жанровых характеристик // Вестник НГУ. Серия: Информационные технологии, 2021., Т.19, №4. С. 50–66.
8. Что такое чат-бот и как он работает [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.charport.ru/chatbots/what-is-a-chatbot>
9. Что умеет чат-бот и какие задачи он решает [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://chatme.ai/blog/chto-umeet-chat-bot-i-kakie-zadachi-on-reshaet/>
10. Чат-боты и виртуальные ассистенты: в чем разница и когда они нужны [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://trends.rbc.ru/trends/industry/6551e0dc9a7947b2d4eb96ce> .

ӘОЖ 004.65

ТИІМДІ КОММУНИКАЦИЯ ҮШІН ВЕБ-ҚОСЫМШАЛАРДЫ ӘЗІРЛЕУ

Төрекұлов Е., «Ақпараттық жүйелер және технологиялар» мамандығының 3 курс студенті,
Тараз университеті, Тараз қ., keko-76@mail.ru

Абдувалова А.Д., т.ғ.к., доцент м.а., М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті,
Тараз қ., abduvalova_ad@mail.ru

Аңдатпа: Технологияның дамуы мен жаһандық цифрландыру коммуникацияның жаңа көкжиектерін ашып, оны ыңғайлы әрі қолжетімді етуде. Заманауи жағдайларда веб-қосымшалар бизнеске, білім беруде және жеке өмірде өзара әрекеттесудің негізгі құралына айналды. Мақалада коммуникация тиімділігін арттыруға бағытталған веб-қосымшаларды әзірлеу процестерін зерттеуге арналған. Мақалада әзірлеу құрылымдары, деректерді басқару жүйелері және интеграциялық API сияқты заманауи технологиялар мен құралдар талданады. Пайдаланушы интерфейстерін жобалауға, деректер қауіпсіздігін қамтамасыз етуге және нақты уақыттағы өзара әрекеттесуді қолдауға ерекше назар аударылады. Пайдаланушылардың сәтті өзара әрекеттесуіне ықпал ететін функционалдық және интуитивті шешімдерді жасау бойынша ең жақсы тәжірибелерді талқылайды.

Кілт сөздер: коммуникация, веб-қосымша, байланыс, веб-сайт, деректер қоры.

Қазіргі әлемді байланыс тәсілдерін айтарлықтай өзгерткен цифрлық технологияларсыз елестету мүмкін емес. Web қосымшалары адамдар, ұйымдар мен жүйелер арасындағы өзара әрекеттесудің маңызды құралдарына айналды. Олар географиялық және уақыттық кедергілерді еңсеруге мүмкіндік береді, бұл жедел және ыңғайлы қарым-қатынасты қамтамасыз етеді. Бұл мақалада коммуникацияны жақсартуға бағытталған web-қосымшаларды әзірлеудің негізгі аспектілері, сондай-ақ олардың қазіргі әлемдегі рөлі қарастырылады.

Адамдар арасындағы байланыс үнемі дамып отырады, онымен бірге интернет байланысы да дамиды. Бір кездері танымал ақпарат алмасу тәсілдері, мысалы, e-mail арқылы мәтіндік хат алмасу, өткенге айналады, өйткені адамдар оларды болашақ деп санамайды. Сондықтан адамдар

арасындағы қарым-қатынас деңгейін арттыру үшін Интернеттегі байланыс тәсілдерін үнемі дамытып, жетілдіріп отыру маңызды [1].

Тағы бір мәселе бар: ерте ме, кеш пе, бұрыннан бар әдістерді қолданатын байланыс жалықтырып жібереді және пайдаланушылар әзірлеушілерден «фич» (ағылшын тілінен Feature – ерекшелік) енгізуді талап етеді - достар мен достар арасындағы байланысты әр тараптандыратын әдеттен тыс функциялар.

Байланыстың жаңа түрлеріне арналған заманауи қосымшалар жеткіліксіз, қазір бұл мәселе әсіресе өзекті болып табылады. Пайдаланушыларға қауіпсіз және жылдам ақпарат алмасуға мүмкіндік беретін нарықтағы аналогтардың санын тезірек арттыру үшін бағдарламалық жасақтаманы әзірлеу процесін жетілдіру қажет. Қазіргі ақпараттық қоғамда веб-қосымшалар көптеген қызмет салаларында маңызды рөл атқарады. Олар пайдаланушыларға ақпаратқа қол жеткізуге, деректермен алмасуға, тапсырмаларды орындауға және интернет арқылы басқа пайдаланушылармен өзара әрекеттесуге мүмкіндік береді. Веб-қосымшалар тауарлар мен қызметтерді сатуға, бизнес-процестерді автоматтандыруға және клиенттің тәжірибесін жақсартуға жаңа мүмкіндіктер бере отырып, бизнес үшін үлкен маңызға ие.

Веб-қосымшалар - бұл веб-шолғыш арқылы жұмыс істеуге арналған бағдарламалық жасақтама. Олар клиент-сервер архитектурасын пайдаланады, мұнда клиент компоненті пайдаланушы құрылғысында іске қосылады, ал сервер компоненті сұраныстарды өңдеуді және деректерді сақтауды қамтамасыз етеді. Пайдаланушы браузерде веб-қосымшаны ашқанда, клиенттік компонент пайдаланушы интерфейсіне жүктейді және көрсетеді, содан кейін сұраныстарды өңдеу және деректерді алу үшін сервермен байланысады.

Веб-қосымшаларды әзірлеу әртүрлі технологияларды, бағдарламалау тілдерін және құралдарды қолдануды қамтиды. Веб-әзірлеуге арналған негізгі бағдарламалау тілдеріне HTML (HyperText Markup Language), CSS (Cascading Style Sheets) және JavaScript кіреді. HTML веб-беттердің құрылымы мен мазмұнын жасау үшін, CSS бетті сәндеу және сыртқы түрі үшін, ал JavaScript интерактивтілік пен динамикалық әрекетті қосу үшін қолданылады.

Сонымен қатар, веб - қосымшаларды әзірлеуді жеңілдететін әртүрлі құрылымдар мен кітапханалар бар. Мысалы, Angular, React және Vue.js-әзірлеушілерге компоненттік тәсілді қолдана отырып, күрделі веб-қосымшалар жасауға мүмкіндік беретін танымал JavaScript фреймворктар [2]. Node.js-бұл веб-қосымшалардың серверлік компоненттерін жасауға мүмкіндік беретін JavaScript - те орындау ортасы. MySQL, SQLite , PostgreSQL және MongoDB сияқты мәліметтер базасы веб-қосымшалардың деректерін сақтау және басқару үшін қолданылады.

Веб-қосымшалардың өзіндік ерекшеліктері бар, оларды әзірлеу кезінде ескеру қажет. Осындай мүмкіндіктердің бірі-қосымшаның әртүрлі құрылғылар мен экран ажыратымдылықтарында дұрыс көрсетілуіне және жұмыс істеуіне мүмкіндік беретін жауап беретін дизайн.

Сонымен қатар қауіпсіздік веб-қосымшалардың маңызды аспектісі болып табылады. Әзірлеушілер қосымшаны SQL инъекциялары мен сценарийлері, деректердің бұзылуы және жалған сұраныстар сияқты осалдықтар мен шабуылдардан қорғау үшін шаралар қабылдауы керек. Масштабтау және өнімділік - бұл веб-қосымшалардың тағы екі маңызды ерекшелігі. Қосымша өсіп келе жатқан жүктемені өңдеуге және пайдаланушыларға жылдам жауап беруге қабілетті болуы керек. Бұл кодты оңтайландыруды, деректерді кэштеуді және жоғары деңгейлі серверлер мен инфрақұрылымды пайдалануды қажет етуі мүмкін.

Веб-қосымшаларды әзірлеудің өзіндік үлгілері бар. Құрылымы бойынша веб-қосымшалар негізінен клиент-сервер архитектурасы бойынша әзірленеді. Бұл модель ол екі қосымша компоненттен тұрады: клиент және сервер. Клиент-бұл белгілі бір тапсырмаларды орындау үшін серверге сұраныстар жіберетін компьютер. Сервер клиенттік сұраныстар бойынша сервистік қызмет көрсетуге арналған клиенттік компьютермен салыстырғанда анағұрлым қуатты. Бұл архитектураның жұмыс принципі келесідей: клиент серверге сұраныс жібереді, сервер өтінішті қабылдайды және тапсырманы орындайды және клиентке орындалған жұмыстың нәтижесін қайтарады. Дәл осы архитектурамен front-end және back-end терминдері байланысты. Бұл екі ұғым бір-бірінен бөлінбейді, өйткені олар жалпы веб-қосымша болып табылады. Бірақ функционалдығы бойынша олар бір-бірінен ерекшеленеді.

Frontend және backend ұғымдарының әртүрлі анықтамалары көптеген дереккөздерде кездеседі, бірақ Уикипедияның еркін энциклопедиясынан дәлірек келтіруге болады. Фронтэнд (ағылш. front-end) - сервистің бағдарламалық-аппараттық бөлігіне пайдаланушы интерфейсінің клиенттік жағы. Front-end әзірлеу технологияларына HTML, CSS, JavaScript, JQuery және фреймворктар кіреді.

Бэкэнд (ағылш. back-end)-сервистің ішкі бөлігінің жұмыс істеуіне жауапты бағдарламалық-аппараттық бөлігі. Терминдер бағдарламалық жасақтама инженериясында сыртқы өкілдік пен ішкі іске асыру арасындағы жауапкершілікті бөлу принципінің дамуына байланысты пайда болды. Өз

функциясын қамтамасыз ету үшін сервер алдыңғы жағында қолданылатын API интерфейстерін жүзеге асырады. Осылайша, алдыңғы қатарлы әзірлеушіге серверді іске асырудың ерекшеліктерін білудің қажеті жоқ, ал артқы жағын жасаушыға алдыңғы қатарды іске асыру қажет емес. Backend әзірлеу технологияларына PHP, Java, Python, JavaScript (Node) жатады.js) және басқалар.

Айырмашылық мынада: front-end әзірлеу веб-қосымшаның мобильді нұсқалары үшін жауап беретін дизайн жасау сияқты пайдаланушы интерфейсіне бағытталған. Веб-қосымшаның мазмұнын әртүрлі ажыратымдылықтарға бейімдеу және дисплей өлшеміне қарамастан жақсы көріну үшін. Back-end әзірлеу веб-қосымшаның клиентке көрінбейтін бөлігіне бағытталған, бірақ веб - қосымшаның функцияларын дұрыс орындауға тікелей жауапты. Жалпы, дамудың екі жағы да маңызды және қажет, олар бірге жұмыс істеуі керек. Өзара әрекеттесу дөңгелек режимде жүзеге асырылуы керек, алдымен ақпарат веб-қосымшаның әкімшісіне жіберіледі, содан кейін ақпарат өңделеді, содан кейін ғана пайдаланушыға ыңғайлы түрде қайтарылады.

Мәліметтер базасы веб-қосымшалардың деректерін сақтау және басқару үшін коммуникациялау үшін веб-қосымшасының маңызды аспектісі болып табылады, ол пайдаланушы деректерін тиімді сақтауды, алуды және манипуляциялауды қамтамасыздандырады. Біз мәліметтер базасының архитектурасын, басқару стратегияларын және sqlite3 деректер қорының қосымшамен біріктіруді қарастырамыз.

SQLite-бұл C тілінде жазылған мәліметтер базасын басқару жүйесі, оның сервері жоқ және құрылған мәліметтер базасын бір жергілікті компьютерде сақтайды. SQLite ашық көзі болып табылады. SQLite-бұл ендірілген ДҚБЖ, яғни оның негізінде "клиент-сервер" логикасын қолданбайтын жүйе. Бұл ДҚБЖ қозғалтқышы бағдарламаның бөлігі және кітапхана болып табылады. Өз кезегінде, бағдарлама осы кітапханамен API функциясының қоңыраулары арқылы өзара әрекеттеседі. SQLite дерекқорлары туралы барлық ақпарат бір файлда сақталады. Бұл файл дерекқорды құру кезінде пайдаланатын құрылғыда сақталады және ңтайландыру үшін пайдаланылады.

Мәліметтер базасының схемасын жобалау: Деректер қорының сызбасы пайдаланушы профильдерін, олармен байланысты ақпаратты сақтауға арналған. Олар: пайдаланушылар, контактілер және пайдаланушы рөлі сияқты объектілерді көрсететін кестелерден тұрады. Төменде деректер қорының сызбасының жеңілдетілген түрі келтірілген:

user кестесі: user бойынша деректерін және аутентификация ақпаратын сақтайды.

Бағандар: post_id (негізгі Кілт), user аты, password_hash, role_id (шетелдік кілт)

Байланыстыру кестесі: user профильдеріне қатысты байланыс ақпаратын сақтайды.

Бағандар: email(), аты, электрондық поштасы, телефон_нөмірі, фотосурет_url.

Рөлдердің кестесі: авторизациялау мақсатында user рөлдерін анықтайды.

Бағандар: name(), role_name деректердің тұтастығы және қауіпсіздігі.

```
sqlite> .headers ON
sqlite> .mode column
sqlite> SELECT *
...> FROM comments
...> WHERE 1;
post_id  name                email                  website_url            comment
-----  -
1        Shivam Mangain      shivammangain47@gmail.com shivammg.blogspot.com Great tutorial for beginners.
2        Walter White        walterwhite@email.com  breakingbad.com        Thanks for the assistance
3        Pinkman             jesse.p@email.com      pollos-hermanos.com    Hey! whats up
4        Gustavo Fring       gus.fring@pollos.com    pollos-hermanos.com    The food was great
sqlite> □
```

Сурет 1. SQLite мәліметтер қоры

Sqlite3 деректер қорын тиімді басқару веб-қосымшасының өнімділігін, сенімділігін және қауіпсіздігі үшін қажет. Веб-қосымшалардың дамуына әсер ететін кейбір тенденциялар бар. Осындай тенденциялардың бірі - веб-қосымшалар мен мобильді қосымшалардың артықшылықтарын біріктіретін прогрессивті веб-қосымшалар (PWA). PWA пайдаланушыларға веб-қосымшаларды өз құрылғыларына орнатуға, оларға Интернет қосылымынсыз кіруге және жылдам жауап алуға мүмкіндік береді [3].

Веб-қосымшалар біздің заманауи ақпараттық ортада маңызды рөл атқарады, бұл пайдаланушыға ақпаратқа қол жеткізуге және интернет арқылы өзара әрекеттесуге мүмкіндік береді. Веб-қосымшаларды әзірлеу әр түрлі технологиялар мен бағдарламалау тілдерін білуді, сондай-ақ қосымшаның осы түрінің ерекшеліктері мен талаптарын түсінуді талап етеді. Веб-

әзірлеудің қазіргі тенденцияларын ескере отырып және веб - қосымшаларды әзірлеудің өмірлік циклін сақтай отырып, әзірлеушілер пайдаланушылардың қажеттіліктеріне сәйкес келетін заманауи, қауіпсіз және өнімді веб - қосымшалар жасай алады.

Қорытындылай келе зерттеу нәтижелері инновациялық цифрлық шешімдер арқылы коммуникациялық процестерді жақсартуға ұмтылатын әзірлеушілерге де, ұйымдарға да пайдалы болуы мүмкін.

Әдебиеттер тізімі:

1. Лия Веру - "Секреты CSS. Идеальные решения ежедневных задач", Питер, 2017, 336 стр. (ориг. название: "CSS Secrets. Better solutions to everyday web design problems", O'Reilly).
2. Бен Фрейн (Ben Frain) - "HTML5 и CSS3. Разработка сайтов для любых браузеров и устройств", Питер, 2017, 272 стр. (ориг. название: "Responsive Web Design with HTML5 and CSS3", Packt Publishing).
3. Брюс Лоусон, Реми Шарп - "Изучаем HTML5. Библиотека специалиста", Питер, 2016, 304 стр. (ориг. название: "Introducing HTML5 ", New Riders).

УДК 004.43

СОЗДАНИЕ СИСТЕМЫ АНАЛИЗА МЕДИЦИНСКИХ ДАННЫХ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ PANDAS

Ахметкалиев А., студент 3 курса образовательной программы 6B06113 «Программирование и разработка программного обеспечения», Таразский университет имени М.Х. Дулати, г. Тараз, aakhmetkaliyev@internet.ru

Тасжурекова Ж.К., к.т.н., и.о. доцента кафедры «Прикладная информатика и программирование», Таразский университет имени М.Х. Дулати, г. Тараз, zhk@taszhurekova@dulaty.kz

Аннотация: В данной статье рассказывается о необходимой для врачей системе, которая может анализировать медицинские данные. Данная система написана на языке программирования Python с помощью библиотеки Pandas. Также, будут предоставлены описание процесса создания системы и результаты данного проекта. Целью данного проекта является создание системы, которая не просто умеет обрабатывать медицинские данные пациентов больницы, но и которая выявляет наиболее встречающиеся у людей заболевания. Также, имеется задача, чтобы системы обладала разными функциями.

Ключевые слова: система, заболевания, Python, Pandas, больница, пациенты.

Сейчас XXI век – век информационных технологий. Ещё в середине прошлого столетия никто и подумать не мог, что в ближайшем будущем начнётся настоящая цифровизация, которая происходит до сих пор. Из того, что мы сейчас имеем в нашем современном мире тогда, не было многих вещей. Сейчас, везде нужна база данных: школы, университеты, больницы, офисы и т.д. В больницах накапливаются огромные базы данных о пациентах. Система, о которой будет идти речь дальше будет создана на языке программирования Python с помощью библиотеки Pandas.

Язык Python невероятно эффективен: ваши программы делают больше, чем многие другие языки, в меньшем объеме кода. Синтаксис Python также позволяет писать «чистый» код. Ваш код будет легко читаться, у вас будет меньше проблем с отладкой и расширением программ по сравнению с другими языками. Python используется для разных целей: для создания игр, построения веб приложений, решений бизнес-задач и разработки внутренних инструментов для всевозможных интересных проектов. Python также широко применяется в научной области для теоретических исследований и решения прикладных задач [1].

Python – это бесплатный интерпретируемый высокоуровневый язык программирования общего назначения с открытым исходным кодом. Python был создан Гвидо ван Россумом и впервые выпущен в 1991 г.

Pandas – это библиотека с открытым исходным кодом под лицензией BSD, в которой предоставляются высокопроизводительные и простые в использовании структуры данных и инструменты анализа данных для языка программирования Python. Проще говоря, Pandas – это библиотека с открытым исходным кодом, построенная на основе библиотеки NumPy. В этой библиотеке есть различные структуры данных и операции для работы с числовыми данными и временными рядами. Эта библиотека популярна среди людей, занимающихся анализом данных.

Pandas позволяет упростить импорт данных. В ней есть функции для поиска, очистки, преобразования, визуализации и анализа данных. Pandas работает быстро, что обеспечивает высокую производительность конечного приложения [2].

Целью проекта является разработка системы для анализа и обработки данных для выявления основных заболеваний. Проще говоря для того, чтобы узнать, какие заболевания чаще всего встречаются у пациентов больницы. Данная система будет разработана для многопрофильной больницы с хорошей репутацией и известной тем, что там лучшие врачи в области. А также в данной больнице лечат абсолютно разные заболевания всех видов.

Актуальность. В эпоху развития цифровых технологий данная система всегда будет актуальна. Все данные о пациентах будут храниться в одной базе данных. Изменять данные в систему смогут только лечащие врачи. Это очень удобная вещь, которая облегчит жизнь не врачам, ну и самим пациентам. В своём личном кабинете, они смогут свой диагноз (если он уже поставлен, а если нет – предварительный диагноз), результаты своих анализов, какие лекарства им нужно будет принимать и т.д.

Требования к данной системе. Система должна обладать различными функциями, не должно быть багов и прочих ошибок. Функциональные требования к данной системе:

1. Система должна собирать различные данные из различных медицинских записей и прочих источников.
2. Удобный интерфейс для всех пользователей системы.
3. Визуализация результатов анализа.

Нефункциональные:

1. Данные пользователей должны быть в полной безопасности. Нельзя допустить, чтобы произошёл слив данных пациентов.
2. Система должна уметь работать с огромными объемами данных.

Поскольку, объём данных будет огромным и база данных будет постоянно обновляться, естественно могут возникать ошибки. Поэтому, с разработкой системы она будет регулярно будет проверяться тестировщиками, которые будут искать ошибки или баги в системе. Если они имеются – разработчики их немедленно исправят. Главная цель – сделать так, чтобы система выявляла те заболевания, которые чаще встречаются и показала их.

Для данной работы подойдёт любая интегрированная среда разработки. Например, Visual Studio Code. Для того, чтобы установить нужную библиотеку, необходимо прописать в терминале: «pip install pandas». С помощью списка можно прямо в коде ввести данные о пациентах с помощью списков на языке программирования Python.

Код данной программы:

```
import pandas as pd
```

```
# Создание DataFrame из данных
```

```
data = {
```

```
    "ID": [1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10],
```

```
    "ФИО": [
```

```
        "Сидоров Василий Александрович", "Сергеева Надежда Олеговна", "Тарасенко Сергей Юрьевич",
```

```
        "Куценко Максим Александрович", "Ким Юрий Максимович",
```

```
        "Пусурманов Максат Санжарулы", "Пак Юрий Сергеевич", "Кукушкина Марина Владимировна",
```

```
        "Голубев Дмитрий Константинович", "Ержанова Салтанат Нурторекызы",
```

```
    ],
```

```
    "Возраст": [11, 65, 44, 18, 22, 16, 27, 15, 34, 45],
```

```
    "Диагноз": [
```

```
        "Грипп", "Сахарный диабет 1 типа", "Кариес", "Эпилепсия", "Эпилепсия", "Грипп", "Грипп",
```

```
        "Сезонная аллергия",
```

```
        "Туберкулёз", "Эпилепсия"
```

```
    ],
```

```
    "Лечение": [
```

```
        "Противовирусные препараты", "Инсулин", "Пломбирование", "Противоэпилептические препараты (ПЭП)",
```

```
        "Противоэпилептические препараты (ПЭП)", "Противовирусные препараты", "Противовирусные препараты",
```

```
        "Антигистамины, иммунотерапия", "Противотуберкулёзные препараты", "Противоэпилептические препараты (ПЭП)",
```

```
    ],
```

```
    "Симптомы": [
```

```
        "Высокая температура, слабость, тошнота", "Жажда, чувство голода, раздражительность",
```

```

        "Зубная боль, запах изо рта, чувствительность зубов", "Судороги, изменение восприятия, потеря сознания",
        "Судороги, изменение восприятия, потеря сознания", "Высокая температура, головная боль, насморк",
        "Кашель, усталость, боль в горле", "Насморк, чихание, красные глаза, зуд в горле",
        "Кашель, потеря веса, лихорадка, боль в груди", "Потеря сознания, пенистые выделения изо рта"
    ]
}

# Создание DataFrame
df = pd.DataFrame(data)

# Анализ основных заболеваний
most_common_diagnoses = df["Диагноз"].value_counts()
print("Наиболее распространённые диагнозы:\n")
print(most_common_diagnoses)

# Анализ данных по лечению
treatment_analysis = df.groupby("Диагноз")["Лечение"].unique()
print("\nЛечение для каждого диагноза:\n")
print(treatment_analysis)

# Кому сколько лет?
patient_age = df.groupby("ФИО")["Возраст"].unique()
print("\nПациенты:\n")
print(patient_age)

# Кто чем болеет?
diagnosis_patient = df.groupby("ФИО")["Диагноз"].unique()
print("\nПациенты и их диагнозы:\n")
print(diagnosis_patient)

```

На данном рисунке указан результат программы после анализа данных:

```

Наиболее распространённые диагнозы:

Диагноз
Грипп                3
Эпилепсия            3
Сахарный диабет 1 типа  1
Кариес               1
Сезонная аллергия   1
Туберкулёз           1
Name: count, dtype: int64

```

Рисунок 1. Результат программы (вывод основных заболеваний)

Список литературы:

1. Мэтиз Эрик. Изучаем Python. Программирование игр, визуализация данных, веб-приложения. – СПб.: Питер, 2017. – 496 с.
2. Нисчал Н., Python – это просто. Пошаговое руководство по программированию и анализу данных: Пер. с англ. – СПб.: БХВ-Петербург, 2023. – 416 с.

C# ТІЛІНДЕ АҚЫЛДЫ AI (ЖИ) БОТТАР АРҚЫЛЫ ОЙНАУШЫЛАРДЫҢ ОЙЫН ТӘЖІРИБЕСІН ЖАҚСARTУ ҮШІН 3D ОЙЫН ӘЗІРЛЕУ

Анасoв Д., 3 курс 6B06113 «Бағдарламалау және бағдарламалық қамтамасыздандыруды әзірлеу», Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ., xachimanxxx@gmail.com

Доумчариева Ж.Е., «Қолданбалы информатика және бағдарламалау» кафедрасының аға оқытушы, магистр, Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ., zhanagul78@mail.ru

Аңдатпа: Жұмыстың мақсаты C# бағдарламалау тілінде жоғары сапалы графикасы және ыңғайлы интерфейсі бар 3D ойынын әзірлеу болып табылады. 3D жарыс ойынында әртүрлі жүргізу стильдерін (агрессивті, қорғаныс, теңдестірілген) имитациялайтын шынайы AI (ЖИ) боттар қолданылады, жарыс барысында AI (ЖИ) боттардың мінез-құлқының әртүрлілігі ойыншыға қиындық туғызады және ойыншының ойында өткізген уақытымен өлшенеді.

Кілт сөздер: жасанды интеллект (AI), AI боттар, 3D ойын, траектория, машин, карта.

Қазіргі заманғы ойындарда шынайы ойын әлемдерін жасау үшін жасанды интеллектті (AI) көбірек пайдаланады. Кейде AI өз әрекеттері бойынша адамдардан асып түсетін сияқты. Осы жұмыста сол жөнінде айтылмақ.

Көптеген адамдар үшін ойындардағы жасанды интеллект жұмбақ болып қала береді. Осы тақырыпқа біраз жарық түсіруге тырысайық және оның ойында қандай рөл атқаратынын айтып өтейік.

Ойындардағы AI (ЖИ) дегеніміз не? Қарапайым тілмен айтқанда, AI ойындардағы кейіпкерлердің немесе заттардың табиғи мінез-құлқын имитациялауға жауапты. Ойындарда олар көбінесе боттар деп аталады. Боттар ойыншылардың мінез-құлқына еліктейді, бірақ оларды адам басқара алмайды. Басқаша айтқанда, AI - ойын үшін жасалған адам интеллектінің жасанды аналогы.

Кейбір ойындар ережелердің шағын жиынтығына негізделген қарапайым AI пайдаланады. Алайда, күрделі ойындарда AI бүкіл жау командасын немесе армиясын басқаратын күрделі жүйе болуы мүмкін [1].

Бағдарламаның негізгі коды C# бағдарламалау тілінде жазылды, ал қозғалыс Unity арқылы жасалынды, ал ойындағы кеңістіктер графиктік редакторде жасалынды.

Сурет 1. Машиналар сайысының қозғалыс траекториясын дайындау

Unity-дегі NavMesh (Navigation Mesh) объектілерге қозғалыс үшін жол табуға көмектесетін құрал. NavMesh арқылы сіз ойын кейіпкерлеріне немесе объектілерге картада белгілі бір нүктеге автоматты түрде жетуді үйрете аласыз. Ол көбінесе NPC (ойыншы емес кейіпкерлер) және жаулардың қозғалысын басқару үшін қолданылады. Мысалы, жау ойыншыға автоматты түрде жету керек болса, NavMesh оны дұрыс бағытта қозғалып, кедергілерден айналып өтуге көмектеседі [2].

NavMesh-тің негізгі компоненттері:

NavMesh Bake – картаның бетінде қозғалысқа рұқсат етілген аймақтарды анықтайды.

NavMesh Agent – қозғалысқа жауапты компонент, оны кейіпкерге орнатып, NavMesh аймағында қозғалысты басқара аласыз.

NavMesh Obstacle – NavMesh-тағы қозғалысқа кедергі келтіретін объектілер.

NavMesh қолдану арқылы жаулардың, NPC-лардың немесе басқа объектілердің ойын ішінде табиғи түрде қозғалатынын қамтамасыз етуге болады [2].

Сурет 2. Ойынға қосылған AI ақылды боттарға жол көрсету

NavMesh Unity-да кеңінен қолданылатын жол табу жүйесі, оның көмегімен кейіпкерлер белгілі бір нысанаға жетуге мүмкіндік алады. Ойын картасында қозғалысқа рұқсат етілген аймақтар арнайы алгоритммен анықталады, сондықтан NPC немесе жау кейіпкерлері кедергілерді айналып өтіп, ең тиімді жолмен жүреді. Міне, NavMesh-тің бірнеше маңызды ерекшеліктері мен оның компоненттері туралы қосымша ақпарат:

NavMesh артықшылықтары

Автоматты жол табу: Кейіпкерлердің қозғалысын қолмен программаламай-ақ, оларды қажетті нысанаға бағыттай аласыз. Бұл NPC-ларды немесе жауларды басқаруды жеңілдетеді.

Динамикалық кедергілер: NavMesh Obstacle компоненті арқылы кейіпкердің жолында пайда болатын кедергілерді автоматты түрде есепке ала аласыз. Мысалы, ойын ішіндегі жылжымалы объектілер (қақпалар, қораптар) қозғалыс кезінде автоматты түрде айналып өтеді [3].

Сурет 3. AI боттарды қосу

Кешенді карталарда жұмыс істеу: NavMesh 3D карталардағы күрделі жолдар мен айналма бағыттарды анықтап, кейіпкерлерді мақсатқа жеткізудің тиімді жолын табады.

NavMesh компоненттері

NavMesh Bake: Бұл процесс картадағы жүре алатын аймақтарды анықтап, NavMesh аймағын құру үшін қажет. Bake процесі кезінде Unity объектілердің орналасуын, өлшемін және NavMesh параметрлерін ескеріп, картадағы қол жетімді жолдарды шығарады.

NavMesh Agent: Бұл компонентті кейіпкерге қосу арқылы, оған NavMesh арқылы жылжу қабілетін бересіз. NavMesh Agent компоненті арқылы кейіпкердің жылдамдығын, бұрылу бұрышын және басқа да қозғалыс параметрлерін басқаруға болады. Кейіпкер NavMesh Agent арқылы картада өздігінен қозғалады, ал сіз оған тек мақсатты координатаны немесе объектіні көрсетуіңіз керек [2].

NavMesh Obstacle: Бұл компонент динамикалық кедергілерді анықтайды. Мысалы, картада жылжитын объектілер немесе жаңадан пайда болатын кедергілер болса, олар NavMesh арқылы автоматты түрде ескеріледі, және кейіпкердің жол табу алгоритмі жаңа жағдайға бейімделеді.

Сурет 4. Машиналардың қасиеттерін, жылдамдығын орнату

NavMesh қолдану мысалы

Жау кейіпкердің ойыншыға жетуі: Егер ойыншының орналасқан орны белгілі болса, жауға NavMesh Agent компоненті қосылып, ойыншының орналасқан нүктесі нысана ретінде орнатылады. Жау NavMesh арқылы ең оңай жолмен ойыншыға жетеді.

Патрульдік маршрут: NPC-ларға белгілі нүктелерді көрсетіп, солар бойынша кезекпен қозғалуын ұйымдастыруға болады. NavMesh Agent арқылы кейіпкерлер көрсетілген нүктелер бойынша қозғалып, маршрутты айналып өтеді.

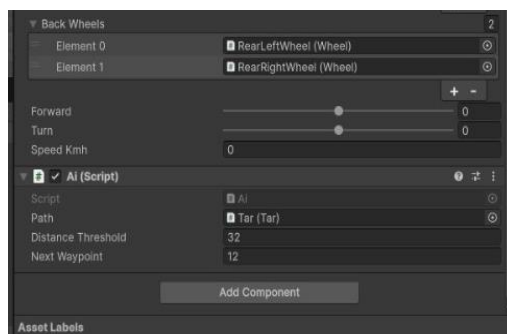
NavMesh қолданудың қадамдары

Жергілікті аймақтарды белгілеу: Ойынның жүретін негізгі аймақтарын анықтап, NavMesh Bake параметрлерін орнатыңыз.

NavMesh Agent қосу: Кейіпкерге NavMesh Agent компонентін қосып, қозғалыс параметрлерін орнату. Мұнда біз айтып өткендей 3D ойындағы машиналардың жылдамдық параметрін беру қарастырылады

NavMesh Unity-дің күрделі ойындарында NPC және жаулардың жылжуын жеңілдетеді, сонымен қатар ойынның динамикасын арттырады. Ойындағы сахнаны, яғни бүкіл ойынды басқарып отыратын код төменде көрсетілген [3].

```
using System.Collections;
using System.Collections.Generic;
using UnityEngine;
using UnityEngine.SceneManagement;
using UnityEngine.UI;
public class LevelManager : MonoBehaviour
{
    int LevelUnlock; // Құлыптан босатылған деңгейлер саны
    public Button[] buttons; // Деңгейлерге арналған түймелер жиыны
    void Start()
    {
        // Түзету үшін PlayerPrefs қалпына келтіру (соңғы нұсқада жою немесе түсініктеме беру)
        // PlayerPrefs.DeleteAll(); // Барлық сақталған деректерді жояды (отладка үшін)
        // Ашық деңгейлердің санын алу, әдепкі мәні 1тең
        LevelUnlock = PlayerPrefs.GetInt("Levels", 1);
        // Барлық түймелерді белсенді емес ету
        for (int i = 0; i < buttons.Length; i++)
        {
            buttons[i].interactable = false;
        }
        // Құлыптан босатылған деңгейлерге байланысты түймелерді іске қосамыз
        for (int i = 0; i < LevelUnlock; i++)
        {
            if (i < buttons.Length)
            {
                buttons[i].interactable = true; // Құлыптан босатылған деңгейге арналған түймені қосыңыз
            }
        }
        public void loadLevel(int LevelIndex)
        {
            SceneManager.LoadScene(LevelIndex);
        }
    }
}
```


Сурет 5. Ойындағы AI боттардың жалпы қасиеттері сипатталған терезе

Ойындағы боттардың бәрін жасанды интеллект басқарып отырады. Әзіргеген 3D ойын AI (ЖИ) боттар арқылы ойнаушылардың ойын тәжірибесін жақсартуда өз үлесін қосады және де жасанды интеллект AI бойынша қосқан ақылды боттарымызды басып озу үшін біраз тәжірибе жинақтау керек болады, себебі, қосқан AI боттарымыз тым ақылдырақ әрі жеңісті қолдан берер емес.

Жалпы айтқанда C# тілінде әзіргенген жарыс ойыны пайдаланушыларға көрнекі көріністерді тамашалауға және қолданба рейтингтері мен пайдаланушы шолулары арқылы өлшенетін AI стратегиясын оңай бағалауға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі:

1. <https://assetstore.unity.com>
2. <https://unityhub.ru/manual/nav-BuildingNavMesh>
3. Виссер Дж. Разработка обслуживаемых программ на языке C# / пер. с англ. Р.Н. Рагимова. — М.: ДМК Пресс, 2017. — С.65-70-192 с.

ӘОЖ 004.4

UNITY ҚОЗҒАЛТҚЫШЫН ПАЙДАЛАНЫП БІРНЕШЕ ДЕҢГЕЙЛЕРДЕН ТҰРАТЫН "ҚАЗАҚ ҚАҺАРМАНДАРЫ" АТТЫ 3D ОЙЫНЫНЫҢ МОБИЛЬДІ ҚОСЫМШАСЫН ӘЗІРЛЕУ

Тангирберген А., 3 курс 6В06113 «Бағдарламалау және бағдарламалық қамтамасыздандыруды әзірлеу», Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ., arturtanirbergenov@gmail.com
Доумчариева Ж.Е., «Қолданбалы информатика және бағдарламалау» кафедрасының аға оқытушы, магистр, Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ., zhanagul78@mail.ru

Аңдатпа: Тақырыптың мақсаты Unity қозғалтқышын пайдаланып, мобильді платформаларға арналған сапалы 3D кросс-платформалық ойынды әзірлеу. Мұндағы басты мақсат ойын жасаудың барлық кезеңдерінен өту, соның ішінде дизайн, модельдеу, анимация, сценарий және тестілеу болып табылады. Үш деңгейден тұратын 3D ойын әзірленді және мобильді қосымшалардың Android жүйесінде жүктеліп тестілеуден өткізілді.

Кілт сөздер: Unity Engine, 3D ойын, мобильді қосымша, 3D модель, анимация, сценарий.

Ойындар жыл сайын көбірек дамып, шынайы және көп функциялы бола бастады, бұл ойын қолданбалары әлеміне одан да көп адамдарды тартатынын байқаймыз. Осылайша, ойындардың аркасында кез келген тілектері мен армандары орындалмаған пайдаланушы виртуалды әлемге толығымен еніп, сол арқылы өзін орындалмаған қиялдардың шынайы сезімімен қамтамасыз ете алады. Дәл осы ойындардың алуан түрлілігіне байланысты бүгінде әрбір қолданушы өзі үшін өзінің дүниетанымына азды-көпті немесе толық сәйкес келетін нәрсені таңдай алады: сіз планеталарды бағындыра аласыз, ұшақ апатынан аман қалған бола аласыз, жарыс жеңімпазы бола аласыз, өткен немесе болашақ; мұнда басты кейіпкер әрқашан ойыншының өзі болады [1].

Бұл тақырыптар пайдаланушылар назарын аударып, ойын үшін мобильді қосымшаны әзірлеудің әртүрлі аспектілері туралы талқылауды ықпал етеді.

Бірнеше деңгейлерден тұратын 3d ойынының маңыздылығы Unity қозғалтқышының жылдам өсуі ойын механикасы мен ойын дизайнын жаңа деңгейге көтеруге мүмкіндік беретіндігінде және де сондай-ақ, Unity қозғалтқышының көмегімен мобильді 3D ойындарын әзірлеуге сұраныс өсіп келеді, бұл кәсіби даму ортасына және технологиядағы жоғары мамандануға деген қажеттілікті арттырады [2].

Unity қозғалтқышын пайдаланып мобильді 3D ойындарды дамыту өте өзекті, себебі мобильді құрылғылардың кең таралуы, Unity қозғалтқышының қолжетімділігі және функционалдығы, 3D графиканың дамуы және ойын нарығындағы мүмкіндіктер бұл бағытты бүгінгі және болашақтағы жоғары сұранысқа ие тәсіл етіп жасайды.

Жұмыстың мақсаты: Бірегей геймплей механикасы бар 3 деңгейді, 1 ойнатылатын кейіпкерді, прогрестің базалық жүйесін және деңгейлер саны, кейіпкерлер саны, тест деңгейінен өту уақыты және пайдаланушылардың қанағаттану деңгейі (тестілеу бойынша) бойынша өлшенетін ыңғайлы пайдаланушы интерфейсін қамтитын Unity Engine пайдалана отырып, "Қазақ қаһармандары" көп деңгейлі 3D ойынына арналған мобильді қосымшаны әзірлеу.

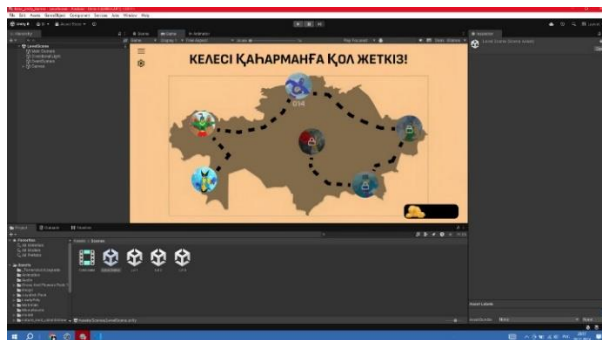
Осы мақсатқа жету үшін келесі тапсырмаларды орындау керек:

1. Бейне ойындардың даму тарихын талдау, жанрлардағы, дизайндағы және ойын қосымшаларын әзірлеу технологиясындағы заманауи тенденцияларды бөліп көрсету.

2. Жобаны жүзеге асыру үшін қол жетімді технологиялар мен бағдарламалық жасақтамаға талдау жасаңыз, Unity3D әзірлеу ортасын және сценарийлер жазу үшін қолданылатын C# бағдарламалау тілін меңгеріңіз [2].

3. Техникалық тапсырмаға сәйкес таңдалған технологиялар мен бағдарламалық қамтамасыз ету негізінде мобильді ойын қосымшасын әзірлеу.

4. Сараптамалық бағалау әдісімен әзірленген мобильді ойын қосымшасын сынақтан өткізу.

Сурет 1. Ойынның алғашқы бетінің көрінісі

Бұл көріністе фон, қолданба логотипі, қолданбадан шығу түймесі және пайдаланушы интерфейсінің түймелері бар:

- Жаңа ойын
- деңгейлер түрі картада көрсетілген
- Параметрлер
- Шығу, батырма түрінде.

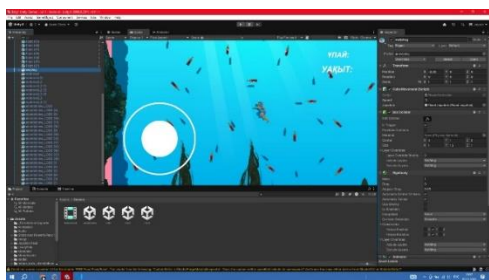
Фон мен логотип кірістірілген «Аниматор» функциясы арқылы динамика қосу үшін анимацияланады. UI түймелері арқылы жүзеге асырылады.

Жұмыстың тағы бір мүмкіндігі жобаны жеке құрамдас бөліктерге бөлуге мүмкіндік беретін ойын әзірлеуге модульдік тәсілді қолдану (мысалы, кейіпкерлерді басқару жүйесі, соқтығысты өңдеу, AI, пайдаланушы интерфейсі). Бұл тестілеуді және одан әрі өзгертуді жеңілдетеді.

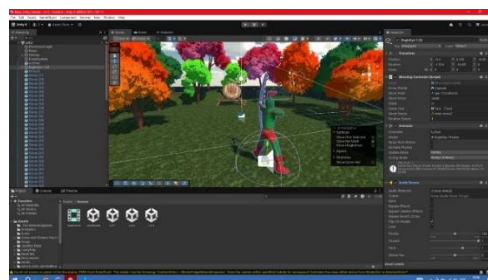
Қызмет ретінде ойын (GaaS): ойынды мазмұнды, соның ішінде жаңа деңгейлерді, кейіпкерлерді және оқиғаларды үнемі жаңартуға арналған платформа ретінде қарастыру. Бұл ойыншының қатысуын арттырады.

Мобильді әзірлеу үшін Unity пайдалану: графика мен физика құралдарын қоса, мобильді ойын әзірлеуді жеңілдететін арнайы Unity мүмкіндіктері мен мүмкіндіктерін талқылайды [2].

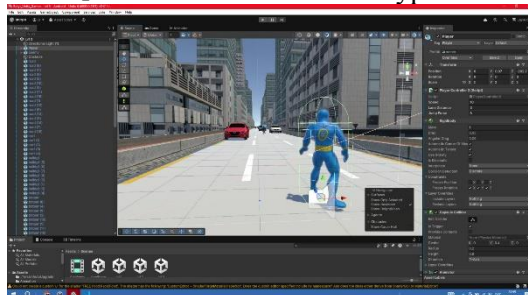
Қолдану мүмкіндігі және пайдаланушы интерфейсі: Қазақ тақырыбына сәйкес келетін және ойыншының ойынмен әрекеттесуін жақсартатын интуитивті интерфейсті жобалау. Жұмыста негізгі үш деңгей қарастырылған, деңгейлер туралы 2,3,4 –суреттерде көрсетілген.

Сурет 2. Бірінші деңгей көрінісі

Сурет 3. Екінші деңгей көрінісі

Сурет 4. Үшінші деңгей көрінісі

Бірінші деңгейде ойынаушы өзінедегі қоқыстарды (суға лақтырып тастаған елдердің шөлмектерін) жинайды. Белгілі бір уақытта неше қоқыс жиналғаны есптеледі. Белгіленген шартты қанағаттандырса келесі турға өтуге мүмкіндік беріледі.

Екінші деңгейде садақ ату сайысы қарастырылған. Онда да белгілі бір уақытта межеленген жерге садақ жебесін дәл тигізу жақтары есптеледі. Екінші деңгейді де шарттарға сай орындаса келесі кезеңге өтеді.

Үшінші деңгейде қала ішіндегі ұрыны ұстау операциясына қатысады. Бұл кезеңнің де өз шарттары бар. Сол шарттарды орынаса жеңіске жетеді. Жалпы осындай үш деңгей қарастырылған.

3D ойынның «Қазақ қаһармандары» деп аталуының себептері де осында, яғни қазіргі заман қаһармандары дегенге келтірілген.

Динамикалық деңгей құру: әртүрлілікті қамтамасыз ететін және қайта ойнату мүмкіндігін арттыратын берілген параметрлерге негізделген бірегей деңгейлерді жасау үшін процедуралық генерацияны пайдаланады.

Жұмыстың пайдалы жақтары:

- Кәсіби дағдыларды меңгеру: 3D ойындарды дамыту технологиясын меңгеру арқылы кең қолданыстағы білім мен дағдылардың алуандығын алуға мүмкіндік береді.
- Икемділік мен өнімділік: Мобильді қосымшаларға арналған 3D ойындарды дамытудың ірі және ыңғайлы ортасын меңгеру.
- Жаңа жобалардың идеяларын жүзеге асыруға мүмкіндік береді: Unity қозғалтқышының кең қолдану мүмкіндіктері арқылы әр түрлі ойын концепцияларын жүзеге асыруға мүмкіндік жасайды.
- Мобильді платформалардың кең таралуы: Жетілдірілген смартфондар мен планшеттердің әлемдік нарықтағы жетістігі. Күн сайын олар арқылы ойындарды ойнаушылардың саны көбейіп келеді. Бұл оларға арналған 3D ойындарды әзірлеудің жоғары сұранысты екенін білдіреді.
- 3D графиканың дамуы: Графикалық технологияның жылдам өсуі, мобильді құрылғылардың өнімділігінің артуы. Осының нәтижесінде, 3D ойындардың ойыншы тәжірибесін көрсетуі әлдеқайда жетілдіріледі.
- Кәсіби нарықтың сұранысы: Unity қозғалтқышын пайдалана отырып, мобильді 3D ойындардың дамуына сұраныс артып келеді, бұл кәсіби даму ортасы мен технологиядағы жоғары мамандандыруға сұранысты арттырады.

«Қазақ қаһармандары» мобильді ойын қосымшасы әзірленгеннен кейін осы қосымшаның арқ.файлы құрастырылды, содан кейін Дулати университетінің 6B06113-«Бағдарламалау және бағдарламалық қамтамасыздандыруды әзірлеу» білім беру бағдарламасының 3-курс студенттері тобына жіберілді, олар осы жұмыстың мүмкіндіктері мен ыңғайлылығын тестілеуден өткізді.

Қорытындылай келе жұмыс барысында:

1. Бейне ойындардың даму тарихы талданды, жанрлардағы, дизайндағы және ойын қосымшаларын әзірлеу технологиясындағы заманауи тенденциялар анықталды.

2. Жобаны іске асыру үшін қол жетімді технологиялар мен бағдарламалық жасақтамаға талдау жасалды, Unity3D әзірлеу ортасы және сценарийлер жазу үшін қолданылатын C# бағдарламалау тілі игерілді [3].

3. Техникалық тапсырмаға сәйкес таңдалған технологиялар мен бағдарламалық қамтамасыз ету негізінде "stories of Cthulhu" мобильді ойын қосымшасы әзірленді.

4. Сараптамалық бағалау әдісімен әзірленген Мобильді Ойын қосымшасы сынақтан өткізілді.

Қосымшаны әзірлеу кезінде кросс-платформалық ойындар мен қосымшаларды құруға арналған Unity3D даму ортасы зерттелді және қолданылды.

Әдебиеттер тізімі:

1. Android// Википедия Свободная энциклопедия URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/Android> (дата обращения 26.09.2024)
2. Unity: [сайт] – URL: <https://unity.com/ru> (дата обращения 29.09.2024).
3. Visual Studio: [среда разработки] – URL: <https://visualstudio.microsoft.com/ru/> (дата обращения 25.05.2022).

ҚАРАПАЙЫМ АЛМАСТЫРУ ШИФРЛАРЫНЫҢ ЭВОЛЮЦИЯСЫ: КРИПТОГРАФИЯНЫҢ ДАМУЫНДАҒЫ ЦЕЗАРЬ ЖӘНЕ ВИЖИНЕР ӘДІСТЕРІ

Эркинова Н., Аuezхан Г., 6B06114 «Информатика және ақпараттық-коммуникациялық технологиялар» білім беру бағдарламасының 3 курс студенттері, М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, nurerkinova11@gmail.com, guldana260203@gmail.com

Тажиева Р.Н., «Қолданбалы информатика және бағдарламалау» кафедрасының аға оқытушысы, М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, tazhieva1978@mail.ru

Аңдатпа: Бұл мақалада криптографияның даму тарихы қарастырылған, қазіргі криптографиялық шабуылдар жағдайында Цезарь шифрының беріктігін талдау жайлы зерттелген. Цезарь шифрының жұмыс істеу принципі түсіндіріліп, ол Python бағдарламалау тілінде жүзеге асырылған. Мақалада шифрлау мен дешифрлау алгоритмдерінің Python тіліндегі коды ұсынылып, олардың жұмыс істеу әдісі мен нәтижелері көрсетілген. Бұл жұмыс криптография негіздерін түсінуге, ақпаратты шабуылдардан қорғауға және оны бағдарламалау саласында қолдануға көмектеседі.

Кілт сөздер: криптография, Цезарь шифры, шифрлеу, дешифрлеу, кілттік ауыстыр, Python программасы, ақпараттық қауіпсіздік, мәліметтерді қорғау, алгоритмдерді жүзеге асыру.

«Кім ақпаратқа ие болса, сол әлемді билейді!» – Натан Родшильдтың атақты фразасы ақпараттың маңыздылығын және оның рұқсатсыз пайдаланудан сақталуын дәл көрсетеді. Сондықтан адамзаттың ақпаратты бөтен адамдардан қорғау әдістеріне деген қызығушылығы таңқаларлық емес [1].

Ақпаратты рұқсатсыз қол жеткізуден қорғауды қамтамасыз ететін неғұрлым серпінді және табысты дамып келе жатқан ғылымның бірі криптография болды

Криптографияның тарихы мыңдаған жылдарды қамтиды және ақпаратты құпия сақтауға арналған әртүрлі әдістер мен технологияларды қамтиды. Оның дамуы қоғамдағы қатынас пен ақпарат алмасудың күрделенуімен тікелей байланысты. Міне, криптография эволюциясының негізгі кезеңдері: Ежелгі дәуір: Криптографияның алғашқы қадамдары жазу жүйелері пайда болған дәуірде басталды. Бұл кезеңде құпия ақпаратты сақтау қажеттілігі туындады. Ежелгі Египет: Иероглифтерді құпия мағыналармен түрлендіру арқылы алғашқы шифрлау әдістері қолданылды. Тас жазбаларда бұл тәсіл маңызды хабарламаларды жасыру үшін пайдаланылған. Спартандықтардың скиталы: Ежелгі Грекиядағы спартандықтар шифрлау үшін «скитал» деп аталатын құралды қолданды. Бұл цилиндрге арнайы таспа оралды, оған мәтін жазылды. Бұл хабарламаны тек бірдей цилиндрі бар адам ғана оқи алатын еді. Цезарь шифры: Ежелгі Римде Юлий Цезарь әліпбидегі әріптерді белгілі бір қадамға жылжыту арқылы құпиялау әдісін енгізді. Мысалы, «А» әрпі 3 позицияға жылжыса, «Г»-ға айналатын.

Орта ғасырларда ғылым мен математиканың дамуы криптография әдістерін күрделендіре түсті. Араб ғалымдарының үлесі: IX ғасырда араб ғалымы әл-Кинди жиіліктік талдау әдісін ойлап тапты. Бұл әдіс жиі кездесетін әріптерді талдау арқылы шифрларды бұзуға мүмкіндік берді. Бұл криптоанализдің негізін қалады. Дипломатиялық және діни шифрлар: Орта ғасырларда шіркеу мен дипломаттар құпия хат алмасу үшін қарапайым шифрларды қолданды. Бұл әдістер сол кездегі ақпараттың құпиялығын қамтамасыз етті.

Жаңа дәуір және қазіргі заман: Криптографияның дамуында Екінші дүниежүзілік соғыс және цифрлық технологиялардың пайда болуы үлкен рөл атқарды. Бұл кезеңде күрделі шифрлар мен криптоанализ әдістері пайда болып, криптография ғылым ретінде қалыптасты. Криптография тарихы - адамзаттың ақпаратты құпия сақтауға деген талпынысының айқын айғағы. Ол қарапайым әдістерден басталып, қазіргі заманғы цифрлық шифрлау жүйелеріне дейін үздіксіз дамып келеді.

Криптография – ерекше құбылыс ретінде XX ғасырдың басына дейін дамыған маңызды өнер. Алғашқы шифрлау құрылғыларының пайда болуы осы өнердің жаңа деңгейге көтерілуін көрсетті. Тарихи деректерге сүйенсек, криптография саласында көптеген танымал тұлғалар ерекше рөл атқарған. Мысалы, ежелгі Спартада «Сцитал» шифрын енгізген әскери қолбасшы Лисандрды ерекше атап өтуге болады. Сонымен қатар, Элладада жасалған «Полибий төртбұрышы» мен ежелгі Рим императоры Юлий Цезарьдың атақты «Цезарь шифры» криптографияның дамуына айрықша үлес қосқан [2].

Шифрлар мен олардың қолданылуы әдебиетте, әсіресе детективтік және әскери шығармаларда жиі кездеседі. Эдгар Поның «Алтын қоңыз», Артур Конан Дойлдың «Билеуші адамдар» және Жюль Верннің «Жердің ортасына саяхат» секілді туындыларында шифрлар ерекше

орын алған. Криптография тарихы XX ғасырдың ортасына дейін айтарлықтай өзгеріске ұшырамады, ал бұл саладағы елеулі жаңалықтар тек 1950 жылдардан бастап пайда болды.

Цезарь шифры – бұл тарихтағы ең қарапайым және әйгілі шифрболып табылады. Шифрды Рим императоры Юлий Цезарь ойлап тапқан деп есептеледі, ол бұл әдісті әскери хаттарын қорғау үшін қолданған. Цезарь шифры – бұл алмастыру логикасына негізделген симметриялық шифрлау тәсілі. Оның басты принципі – алфавиттің әрбір әрпін белгілі бір санға жылжыту. Юлий Цезарь Галлдармен соғыс кезінде Рим Сенатымен хат алмасу үшін шифрланған латын әліпбиін қолданған. Ол әр әріпті алфавитте төрт орынға жылжытып, хабарламаларын құпия түрде жіберген. Мысалы, «Veni vidi vici» фразасы шифрланған түрде «Yhql ylgl ylfl» болып өзгертілген. Бұл шифр қарапайым болғанымен, оны тиімді пайдалану үшін тұрақты шыдамдылық пен шеберлік қажет еді. Қосымша қауіпсіздік үшін шифрлау кілтін жиі өзгерту қажеттілігі туындаған.

Криптографияда «кілт» ұғымы хабарламаны шифрлаудың негізгі элементі ретінде маңызды рөл атқарады. Әдістің артықшылықтары Оңай әрі түсінікті әдіс. Қарапайым мәтінді шифрлауға аз уақытты қажет. Ежелгі дәуірде жеткілікті қауіпсіздік деңгейін қамтамасыз етті. Әдістің кемшіліктері Қазіргі криптографиямен салыстыруға келмейді даму қарқынына қарай тек оқу үдерісінде ғана қолданылады. Кілттің мәні белгілі болса, шифрды оңай ашуға болады. Әріптердің жиілік талдауы бұзылуы мүмкін.

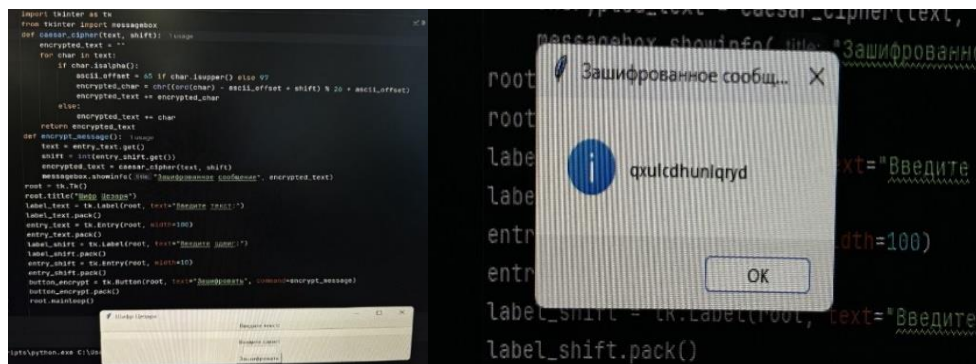
Симметриялық шифрлау кезінде мәліметтерді шифрлау және дешифрлау үшін бір кілт қолданылады. Егер мәліметтер бір АЖ субъектісінен екіншісіне берілсе, онла бұл кілт жөнелтушіге де, хабарды қабылдаушыға да белгілі болуы керек. Кілт мәліметтерді алмастырудағы қатысушылардың біреуімен жасалуы және екіншісіне берілуі тиіс. Бұл кілтті сенімді беру проблемасына әкеледі. Жіберу пробелмасына қосымша, симметриялық шифрлаудың тағы бір кемшілігі, хабардың алушысы бұл хабар белгілі бір жіберушіден келгенін дәлелдей алмайды, себебі сол хабарламаны жіберушінің өзі жасаған да болуы мүмкін [3, 33 бет].

Қолданылуына келетін болсақ, бүгінгі таңда Цезарь шифры тек оқу мақсатында қолданылады. Ол шифрлау логикасын түсіндіру үшін қарапайым мысал ретінде жиі пайдаланылады. Цезарь шифры криптография тарихында маңызды рөл атқарғанымен, оның орнына күрделірек және сенімді шифрлау әдістері қолданыла бастады. Дегенмен, бұл әдіс криптографияның дамуындағы алғашқы қадамдардың бірі ретінде ерекше бағаланады.

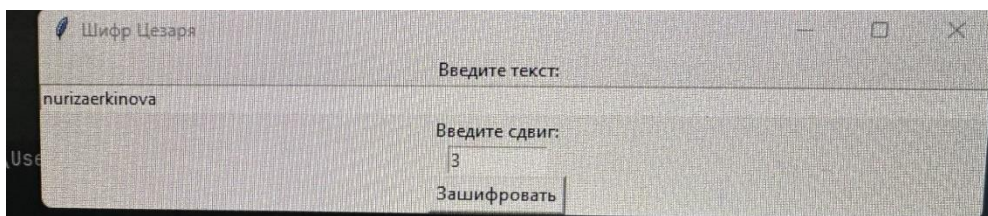
Цезарь шифрының алгоритміне қысқаша тоқталайық:

1. Бастау. 2. Мәтінді және кілтті енгізу. 3. Әріптерді өңдеу: Әр символды біртіндеп қарау. 4. Егер символ әріп болса, оны шифрлау. 5. Егер символ әріп болмаса, оны сол күйінде қалдыру. 6. Шифрланған мәтінді құру. 7. Шифрланған мәтінді шығару. 6. Аяқтау.

Аталаған әдісті енді Python программасында орындап көреміз. Python - жоғары деңгейлі, көп мақсатты бағдарламалау тілі. Оны 1991 жылы Гвидо ван Россум жасап шығарған. Python қарапайым синтаксисімен және оқуға жеңіл кодымен танымал болып кетті, бұл оны бастаушылар үшін де, тәжірибелі бағдарламашылар үшін де ыңғайлы етеді. Python программалау тілінің программалауды жеңілдететін кітапханалары бар: NumPy, Pandas, Matplotlib, Seaborn, Tkinter, Flask, Django және т.б. Қазіргі уақытта Python тілінің көптеген нұсқалары бар. Сонымен, Python программалау тілі интерпретацияланатын тіл болып табылады. Программа коды машиналық тілге оны оқу барысында интерпретатор арқылы аударылады [4, 7 бет].

Сурет 1. Цезарь шифрының программасы

Сурет 2. Программаның орындалу нәтижесі

Вижнер әдісі көпалфавитті алмастыру формасындағы қарапайым әдіс болып табылады.

Вижнер шифры көптеген өңдеулерден кейін қолданыс тапты. Алғаш рет бұл әдіс Джованни Бастисто Беллазо (Giovan Battista Bellaso) авторының La cifra del кітабында жарық көрген. 19 ғасырдың 1553 жылы Sig. Giovan Battista Bellaso швецариялық дипломат Блез Вижнердің атымен аталды. Бұл әдіс криптоталдау жасауға оңтайландырылған әрі түсіндіру мен қолдануға тиімдірек [5].

Visual Studio-да жасалған бағдарлама мәтіндік деректерді қорғау үшін қолданылатын Вижнер шифрлау алгоритмін жүзеге асыруға арналған. Ол пайдаланушыларға берілген кілтті пайдаланып мәтінді шифрлау мен шифрды шешуге мүмкіндік беретін ыңғайлы графикалық интерфейсті ұсынады. Бағдарламаға функционалдығына толық сипаттама бере кетейік.

Бағдарламаның негізгі мүмкіндіктері:

1. Мәтін мен кілтті енгізу:

Пайдаланушы берілген мәтінді арнайы берілген өріске өңдеу үшін енгізеді.

Шифрлау немесе шифрды анықтау үшін қажетті кілт жеке өріске енгізіледі. Ол деректердің қауіпсіздігін қамтамасыз етуде маңызды рөл атқарады. Бағдарламаның басты терезесі 3-суретте келтірілген.

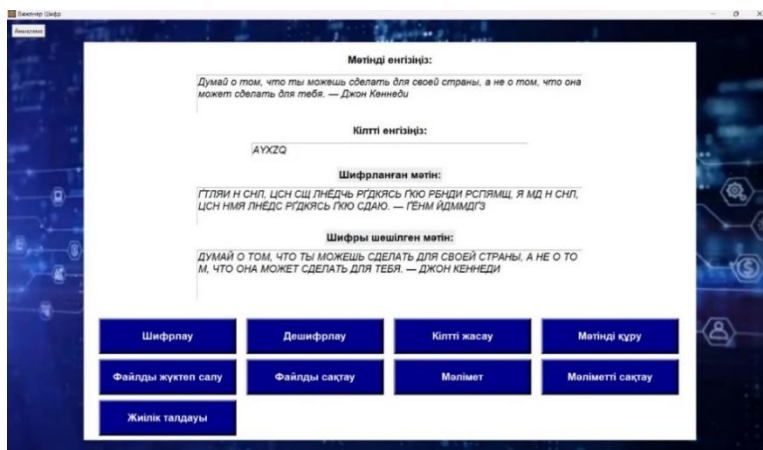

Сурет 3. Бағдарламаның басты терезесі

2. Өңдеу нәтижелері:

Шифрланған мәтін шифрлау операциясын орындағаннан кейін арнайы терезеде көрсетіледі. Транскрипцияланған мәтін өрісі шифрды шешкеннен кейін бастапқы мәтінді көрсетеді.

3. Басқару түймелері мен олардың атқаратын функциялары: «Шифрлау» – мәтінді кілт негізінде түрлендіру процесін орындайды. «Дешифрлау» - шифрланған мәтінді бастапқы көрінісіне қайтарады. «Кілтті жасау» – шифрлауға арналған кілтті автоматты түрде жасайды. «Мәтінді құру» – одан әрі өңдеу үшін мәтінді енгізеді. «Жиілік талдауы» – шифрланған мәтіндегі таңбалардың жиілігін талдайды. Осы басқару түймелері арқылы орындалған шифрлау нәтижесі 4-суретте көрсетілген.

Сурет 4. Бағдарламаның орындалу нәтижесі

4. Файлдармен жұмыс істеуге арналған батырмалардың функциялары: Пайдаланушы мәтіндік файлды "Файлды жүктеп алу" батырмасы арқылы жүктей алады. Өңделген деректерді сақтау "Файлды сақтау" батырмасы арқылы жүзеге асырылады.

5. Қосымша ақпараттар алуға болатын батырмалар:

"Мәлімет" бөлімі бағдарлама және оның функциялары туралы анықтамалық ақпарат береді. "Мәліметті сақтау" опциясы бағдарламаның шығуын файл түрінде сақтауға мүмкіндік береді.

Мақалада криптография тарихы толық баяндалып, криптографияның дамуындағы цезарь әдісінің рөлі, шифрлау әдісінің алгоритмі мен программасы келтірілген. Цезарь шифры арқылы PyCharm ортасында, Python программалау тілінде tkinter кітапханасын пайдаланып шифрлеу программасы жасалды. Visual Studio-да жасалған бағдарлама интерфейсінің ерекшеліктері: бағдарлама қарапайымдылық пен ыңғайлылықты ескере отырып жасалған; пайдаланушы қолдану үшін, барлық түймелер логикалық ретпен орналастырылған; дизайн минималистік стильде жасалған, бұл қосымша күрделілікті жояды.

Вижнер алгоритмін практикалық зерттеуге де, құпия мәтіндік деректерді қорғауға да жарамды. Сондай-ақ, бағдарламаны жиілік криптоаналитикасын талдау үшін білім беру мақсатында пайдалануға болады.

Қарапайым алмастыру шифрлары, соның ішінде Цезарь әдісі, криптографияның дамуында маңызды рөл атқарды. Бұл әдістер қарапайым болса да, олар ақпаратты қорғау негіздерін қалауға көмектесті. Цезарь шифрының басты құндылығы - құпиялылық идеясы мен шифрлау тәсілдерін алғаш рет жүйелі түрде қолдануында. Осы әдіс арқылы адамдар шифрланған ақпараттың маңыздылығын түсінді, бұл өз кезегінде криптографияның ғылым ретінде қалыптасуына жол ашты. Цезарь шифры уақыт өте күрделенген алгоритмдерге негіз болды, ал оның идеялары қазіргі заманғы шифрлау жүйелерінде де сақталып отыр.

Әдебиеттер тізімі:

1. Зарубин М.Ю., Ыбытаева Г.С. Криптографиялық жүйелер – Алматы: "Бастау", 2019.-10бет
2. Өтелбаев М., Зәуірбеков С., Адамов Ә. Ақпарат қорғау мен криптография негіздері (оқу құралы). Астана: Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, 2012.-7,8,9,10 беттер
3. Камалова, Г. А. Ақпараттық қауіпсіздік және ақпаратты қорғау [Электрондық ресурс]: оқу құралы / Г. А. Камалова, Л. Б. Даярова. - Алматы: Альманахъ, 2019. - 116 б. - Б. ц.
4. Python тілінде программалау негіздері [Электронный ресурс]: оқу құралы / Г.З. Халыкова, С.Н. Идрисов, Н.Т. Маликова, Г.Азат. - Электрон. текстовые дан. - Алматы: ТОО "Лантар Трейд", 2022. - 315 с.: рис., табл. - Б. ц.
5. Якубов, Б.М. Телекоммуникациялық жүйелердегі ақпараттар қауіпсіздігі [Электрондық ресурс]: Оқу құралы / Б. М. Якубов, А. К. Мекебаева, 2017. - 82 б.

РАЗРАБОТКА WEB-САЙТА ДЛЯ МОНИТОРИНГА И АНАЛИЗА НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПРЕПОДАВАТЕЛЕЙ

Ахметов А., студент 2 курса образовательной программы 6B06113 «Программирование и разработка программного обеспечения», goldakk2017@gmail.com

Тажиева Р.Н., старший преподаватель кафедры «Прикладная информатика и программирование», Таразский университет имени М.Х. Дулати, г. Тараз, tazhieva1978@mail.ru

Аннотация: Данный WEB-сайт позволяет преподавателям ВУЗов воспользоваться электронным ресурсом для формирования отчетной документацией своей научно-исследовательской деятельности. Важнейшим параметром сайта является простота использования и общедоступность. Для создания интерфейса сайта использован язык HTML, а подключение базы данных к сайту реализован с помощью языка MySQL.

Ключевые слова: WEB-сайт, электронный ресурс, научно-исследовательская деятельность, интерфейса сайта, базы данных.

Современные технологии стали незаменимым инструментом для научно-образовательных учреждений. Сегодня высшие учебные заведения активно развивают свои электронные ресурсы, уделяя особое внимание их представленности в сети Интернет. Одной из приоритетных задач научно-образовательного сообщества является повышение качества образовательного процесса. Многие университеты стремятся создавать web-ресурсы, которые отражают различные аспекты их деятельности. Однако уровень исполнения таких сайтов часто не оправдывает ожиданий пользователей. Это объясняется отсутствием единых стандартов и универсальных методов управления качеством образовательных web-сайтов. В современных условиях важно не только демонстрировать успехи научной деятельности сотрудников и студентов, но и грамотно оформлять отчетную документацию [1].

Целью данной статьи является создание web-сайта «Мониторинг и анализ научно-исследовательской деятельности преподавателей», который позволит не только предоставлять информацию о научных трудах, но и автоматически формировать отчетную документацию.

Для реализации поставленной цели были определены следующие задачи:

1. Анализ существующих интернет-ресурсов для оценки научной деятельности преподавателей.
2. Разработка концепции web-сайта и его информационной структуры.
3. Проектирование интерфейса сайта.
4. Изучение и выбор подходящих инструментов для создания web-страниц.
5. Разработка дизайна web-сайта.
6. Программирование и тестирование готового сайта.

Подробное описание разработки данного сайта. Для создания сайта использовались знания HTML, CSS, PHP, JavaScript и C#. В качестве необходимых инструментов были выбраны [2]:

RNPMuAdmin – для эмуляции web-сервера, на котором в дальнейшем будет размещен сайт. MySQL – система управления базами данных для хранения содержимого сайта. PHP – интерпретатор для обработки серверного кода.

Основной функционал сайта включает:

- регистрацию пользователей,
- добавление и редактирование публикаций,
- поиск и фильтрацию данных (по названию, автору, типу публикации, году),
- генерацию отчетов в текстовом формате,
- актуализацию новостной ленты,
- подсчет статистики (число пользователей и публикаций).

Основным требованием сайта является возможность получения отчета о выполненной научной работе каждого преподавателя.

Данные хранятся в надежной структуре, разработанной на основе SQL Server, что обеспечивает безопасность и доступность информации о научной деятельности [2].

Подробнее описание процесса разработки. На первом этапе были определены ключевые функциональные требования, включающие:

1. Регистрацию пользователей.
2. Возможность добавления и редактирования публикаций, включая работы от авторов, не зарегистрированных в системе.
3. Поиск публикаций по разным параметрам.

4. Формирование печатных отчетов по заданным шаблонам.
5. Публикацию актуальных новостей.

Сайт состоит из трех основных страниц:

1. Поиск – главная страница, где с помощью формы можно найти публикации по заданным параметрам. Результаты поиска отображаются в таблице (до 15 строк на странице) с возможностью перелистывания через слайдер. Также здесь размещены инструкции для пользователей, новостная лента и счетчики статистики [3].

2. Новости – раздел с актуальной информацией.

3. Личный кабинет – страница, где зарегистрированные пользователи могут управлять своими публикациями и отчетами.

Авторизация на сайте осуществляется через модальное окно. Пользователь должен предварительно зарегистрироваться, указав email и пароль, чтобы получить доступ к личному кабинету. Для входа на сайт сначала нужно зарегистрироваться (Рисунок 1):

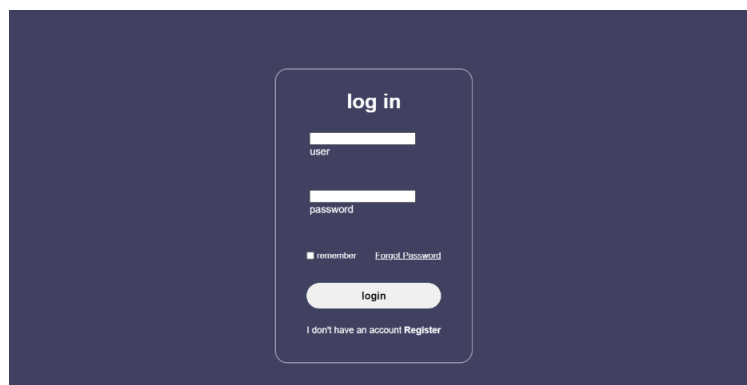

Рисунок 1. Авторизация пользователя

После этого можно увидеть главную составляющую сайта: Главное окно поиска, лента новостей и личный кабинет пользователя:

Главная страница сайта - Страница «Поиск», на данной странице каждый пользователь сайта может, найти нужную ему публикацию указав нужный параметр (наименование работы, тип публикации, автор, год публикации) с помощью формы поиска. Вывод результатов поиска осуществляется в нижней части страницы в форме таблицы. Количество строк ограничено, максимальное количество строк, отображаемых в таблице, равно 15, остальные публикации добавляется с помощью функции слайдера [4].

На данной странице находятся дополнительные блоки информации для пользователя: инструкция как пользоваться сайтом, лента для новостей, подсчет количества зарегистрированных пользователей, и т.д. Созданная страница поиска представлена на рисунке 2.

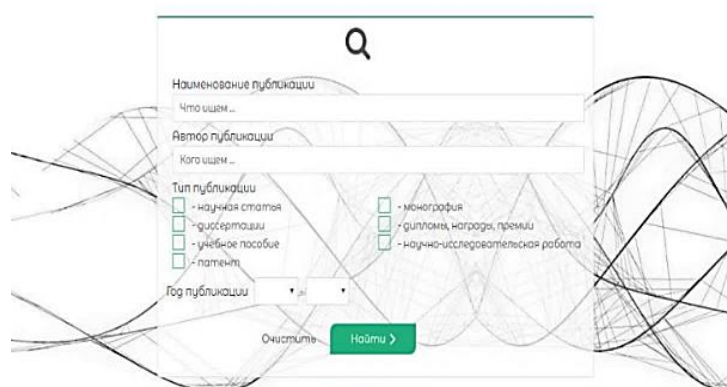

Рисунок 2. Страница для поиска

Личный кабинет - это страница личного кабинета, который используется для функции вкладок, который пользователь переходит к разным функциям сайта, оставаясь на одной странице. Пользователь для добавления своих работ на сайт, переходит на вкладку «Добавить» и указывает необходимые параметры публикации. Реализация вкладки данной страницы представлена на рисунке 3.

Рисунок 3. Страница регистрации пользователя

Для редактирования своих работ пользователь переходит на вкладку «Список научных работ» и там может просмотреть, редактировать, сортировать и отправить на печать свои опубликованные работы. Реализация вкладки данной страницы представлена на рисунке 3.

Рисунок 4. Вкладка для добавления публикации на сайт

Таким образом, разработанный сайт предоставляет удобный инструмент для учета, поиска и анализа научной деятельности, а также формирования отчетной документации в конце учебного года и календарного года.

В рамках данной научной работы был создан web-сайт, предоставляющий возможность поиска информации о научных трудах преподавателей высших учебных заведений. Помимо этого, на сайте реализованы такие функции, как регистрация пользователей, добавление новых публикаций и авторов, а также экспорт списка публикаций конкретного автора в текстовый файл. Для повышения конкурентоспособности и расширения функциональных возможностей сайта в будущем планируется внедрение следующих улучшений: просмотр научных публикаций в удобном формате; интеграция с научными журналами; взаимодействие со сторонними приложениями через системы обмена сообщениями на основе стандартных протоколов и соглашений. Эти доработки позволят улучшить удобство использования и расширить аудиторию сайта

Список литературы:

1. Н.И. Декун, И.А. Гурин АОУ ВО «Уральский федеральный университет имени первого Президента России Б.Н. Ельцина», г. Екатеринбург, Россия, 2018. Разработка web-сайта для мониторинга научно-исследовательской активности преподавателей вузов.
2. HTML, CSS, PHP, JavaScript, SQL – что и зачем? [Электронный ресурс] // В гармонии с кодом: [web-сайт]. – Режим доступа: <http://codeharmony.ru/materials/125> (дата обращения 20.07.2017).

3. <https://metanit.com/sharp/aspnet5>
4. Дронов, В.А. Django 2.1. Практика создания веб-сайтов Python [Электронный ресурс] / В.А. Дронов. - СПб: БХВ-Петербург, 2019. - 672 с. - Б. ц.

ӨОЖ 004.942

ҚАЛДЫҚТАРДЫ ҚАЙТА ӨНДЕУДІ ЖОСПАРЛАУДЫ КОМПЬЮТЕРЛІК МОДЕЛЬДЕУ

Кенжебаева А., 6B06113 «Бағдарламалау және бағдарламалық қамтамасыздандыруды әзірлеу» мамандығының 4 курс студенті, kenLhebayeva04@icloud.com

Абдимомынова М.М., т.ғ.к., «Қолданбалы информатика және бағдарламалау» кафедрасының доцент м.а., М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Abdimanshuk@mail.ru

Аңдатпа: Ғылыми мақалада бүгінгі таңдағы маңызды мәселе болып табылатын қалдықтарды қайта өңдеуді жоспарлаудың математикалық моделі есептелініп, компьютерлік моделі жасалынған.

Кілт сөздер: қатты қалдықтар, жоспарлау, математикалық модель, компьютерлік модель.

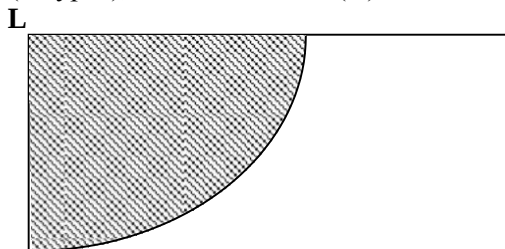
Кейбір анықтамаларды қарастыратын болсақ, ұйым – белгілі бір бағдарламаны немесе мақсатты бірлесіп жүзеге асыратын және белгілі бір процедуралар мен ережелер негізінде әрекет ететін адамдар қауымдастығы.

Келесі ұйымдық құрылымды алайық: Кәсіпорын – Директорлар кеңесі.

Бірінші элемент – өнімді өндіретін кәсіпорын.

Белгілі бір уақыт аралығындағы өнім санын Y деп, ал өндіріске жұмсалған еңбек, шикізат және энергия шығындарын L деп белгілейік.

Жұп (Y, L) – ұйымның күйі. $L_{\min}$ -тің Y -ге функционалдық тәуелділігі бар екені анық. Оны $f(Y)$ деп белгілейік – өндіріс шығындарының функциясы. Өндірістің жеткіліксіз ұйымдастырылуынан немесе жұмысшылардың өндірістің максималды тиімділігіне мүдделілігінің жеткіліксіздігінен нақты шығындар L жоғары болуы мүмкін. Демек, кәсіпорынның мүмкін күйі кез келген жұп (Y, L) болуы мүмкін (1-сурет), сондықтан $L > f(Y)$.

Сурет 1. Шығындардың өнім көлеміне тәуелділігі

Екінші элемент – Директорлар кеңесі. Оның өзі ештеңе өндірмейді, бірақ кәсіпорынның басқару органы болып табылады. Басқару тұтқалары қажет. Жоспарлы жүйеде бұл жоспар. Асыра айтқанда, директорлар кеңесі кәсіпорынға тек X өнім көлемін ғана жоспарлайды (1-сурет).

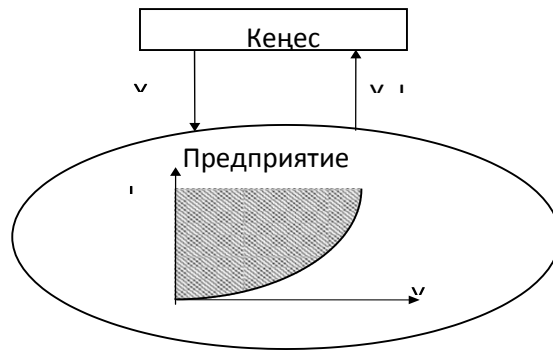
Жұмыс үрдісі

Жоспар нақты орындалатын және жеткілікті жоғары болуы керек. Ол үшін директорлар кеңесі (орталық) кәсіпорынның мүмкіндіктерін білуі керек. Әдетте, орталық жүйе элементтерінің мүмкіндіктерін элементтердің өзінен де нашар біледі.

Тиімді көшбасшылық үшін орталық элементтерден олардың мүмкіндіктері туралы ақпарат алуы керек. Сонымен, мәліметтерді алу әдісі ұйымдастыру механизмінің құрамдас бөліктерінің бірі болып табылады. Әдетте, $f(Y)$ функциясы парабола ретінде сипатталады

$$\varphi(Y) = \frac{1}{2r} Y^2,$$

мұндағы r кәсіпорынның тиімділігін сипаттайды (ол неғұрлым жоғары болса, өнімнің өзіндік құны соғұрлым төмен болады).

Сурет 2. Директорлар кеңесінің құрылымдық диаграммасы – Кәсіпорын

Ақпарат алудың ең оңай жолы - сұрау. Бұл әдіс санауыш (ақпарат – төменнен жоғары, жоспарлар – жоғарыдан төмен) деп аталады.

Кәсіпорынға өзінің барлық қорларын толық ашып көрсету, яғни L_{min} есеп беру әрқашан тиімді бола бермейді. Демек, Директорлар кеңесі шынайыға тең емес S тиімділікті бағалау туралы, яғни $S \neq r$ туралы хабарланады. Бұл ұйым элементтерінің белсенділік қасиеті, яғни олардың ақпаратты бұрмалау қабілеті деп аталады.

Кәсіпорынның жоспарын құру тәртібі жоспарлау процедурасы болып табылады. Математикалық тұрғыдан бұл жоспардың ақпаратқа тәуелділігі, яғни $X = \pi(S)$.

Жоспардың орындалуы ұйым элементтерінің белсенділігіне, олардың әртүрлі тиімділікпен жұмыс істеу қабілетіне байланысты, бұл өз кезегінде қызығушылықпен анықталады [1].

Өнім өндіретін кәсіпорын пайда табады (өткізу көлемі мен шығындар арасындағы айырмашылық).

Егер өнімнің бағасы LY болса, онда сату көлемі LY , ал пайда $P = LY - L$.

Табысты ұлғайтқысы келетін кәсіпорын минималды шығындармен өнім шығарады:

$$Z = \frac{1}{2r} Y^2$$

$$\Pi = \lambda \cdot Y - \frac{1}{2r} Y^2$$

Қандай өнім максималды пайда береді? Түрлендірейік:

$$\begin{aligned} \Pi &= \lambda \cdot Y - \frac{1}{2r} Y^2 + \frac{1}{2} \lambda^2 r - \frac{1}{2} \lambda^2 r = \lambda \cdot Y \frac{2r}{2r} - \frac{1}{2r} Y^2 + \frac{1}{2} \lambda^2 r - \frac{1}{2} \lambda^2 \frac{r^2}{r} = \\ &= \frac{1}{2} \lambda^2 r - \frac{1}{2r} (Y^2 - 2\lambda r Y + \lambda r^2), \end{aligned}$$

$$\Pi = \frac{1}{2} \lambda^2 r - \frac{1}{2r} (Y - \lambda r)^2$$

P мәні $Y_0 = Lr$ кезінде максимум болатынын байқау оңай, оны $P'(Y) = L - Y/r = 0$, $Y = Lr$ туындысы арқылы анықтауға болады.

Егер кәсіпорын жоспарды орындамағаны үшін жауапкершілік көтермесе, онда жоспар бұл формулаға кірмейді. Орталық белгілеген жоспарды орындау үшін айыппұлдар мен сыйақылар жүйесі қажет.

Жоспар орындалмаған жағдайда өнім кәсіпорынға L_1 , L төмен бағамен төленсін, яғни $L_1 = \lambda$, $0 < \lambda < 1$. Іс жүзінде кәсіпорын $LY - L_1 Y = (1 - \lambda)LY$ мөлшерінде айыппұл салынады.

Айыппұлдарды ескере отырып, кәсіпорынның экономикалық мүддесін мына тәуелділікпен сипаттауға болады:

$$\left\{ \varepsilon \cdot \lambda \cdot Y - \frac{1}{2r} Y^2, \text{если}(Y < X) \right.$$

$$f(\lambda, X, Y) = \left\{ \begin{array}{l} \lambda \cdot Y - \frac{1}{2r} Y^2, \text{если}(Y > X). \end{array} \right.$$

Егер $X > Lr$, ($X = k \cdot Y$, $k > 0$), яғни мұндай жоспар бойынша пайда максимумнан аз болса, онда кәсіпорын бұған мүдделі емес [2], өйткені егер ол жоспарды орындаса, пайда мынаған тең болады:

$$\lambda \cdot X - \frac{1}{2r} X^2 = \lambda \cdot k \cdot Y - \frac{1}{2r} k^2 \cdot Y^2 = \lambda \cdot Y - \frac{1}{2r} k \cdot Y^2,$$

Егер, орындамаса:

$$\varepsilon \cdot \lambda \cdot Y - \frac{1}{2r} Y^2$$

$Y = LaLr$: шығарылымында пайда ең жоғары болады:

$$\Pi_{\max} = \varepsilon^2 \lambda^2 r - \frac{1}{2r} \varepsilon^2 \lambda^2 r^2 = \frac{1}{2} \varepsilon^2 \lambda^2 r.$$

$$\lambda \cdot X - \frac{1}{2r} X^2 > \Pi_{\max}$$

Егер, онда кәсіпорынға экономикалық жағынан тиімді

жоспарды орындау тиімсіз, егер $P_{\max}$.

$$\lambda \cdot X - \frac{1}{2r} X^2 = \Pi_{\max},$$

Квадрат теңдеуді шешейік:

Оның шешімі:

$$X_{\pi} = \lambda \cdot r \left(1 + \sqrt{1 - \varepsilon^2} \right) = \lambda \cdot r (1 + \eta), \quad \eta = \sqrt{1 - \varepsilon^2}.$$

мұндағы,

Жоспар болса

$Lr < X < X_{\pi}$, онда жоспарды орындау кезіндегі пайда

орындалмаса, жоспар орындалады.

Егер $X > X_{\pi}$ болса, онда керісінше, жоспарды орындамау экономикалық жағынан тиімдірек, өйткені ол шамадан тыс жүктеледі.

Осылайша, сызықтық модельдеуді математикалық және экономикалық есептерді шешу үшін қолдануға болады.

<html lang="en">

<head>

<meta charset="UTF-8">

<meta name="viewport" content="width=device-width, initial-scale=1.0">

<title>Integral Calculator</title>

<style>

body {

font-family: Arial, sans-serif;

background-color: #f5f5f5;

color: #333;

display: flex;

align-items: center;

justify-content: center;

```

    height: 100vh;
    margin: 0;
}
.container {
    background-color: #ffffff;
    border-radius: 8px;
    box-shadow: 0 4px 8px rgba(0, 0, 0, 0.2);
    padding: 20px;
    max-width: 400px;
    text-align: center;
}
h1 {
    color: #333;
}
label {
    display: block;
    margin: 10px 0 5px;
}
input[type="number"] {
    width: 100%;
    padding: 8px;
    border-radius: 4px;
    border: 1px solid #ccc;
}
.result {
    margin-top: 20px;
    font-size: 1.2em;
    color: #4CAF50;
}
.calculate-btn {
    background-color: #4CAF50;
    color: white;
    padding: 10px 20px;
    border: none;
    border-radius: 4px;
    cursor: pointer;
    font-size: 1em;
}
</style>
</head>
<body>

<div class="container">
  <h1>Интегральный калькулятор</h1>
  <form id="integralForm">
    <label for="a">Нижняя граница (a):</label>
    <input type="number" id="a" step="0.01" required>

    <label for="b">Верхняя граница (b):</label>
    <input type="number" id="b" step="0.01" required>

    <label for="n">Количество интервалов (n):</label>
    <input type="number" id="n" min="1" required>

    <button type="button" class="calculate-btn" onclick="calculateIntegral()">Calculate
Integral</button>
  </form>

  <div class="result" id="result"></div>
</div>

```

```

<script>
function f(x) {
    return (1 / x) * Math.sin(Math.PI * x / 2);
}

function calculateIntegral() {
    const a = parseFloat(document.getElementById('a').value);
    const b = parseFloat(document.getElementById('b').value);
    const n = parseInt(document.getElementById('n').value);

    const h = (b - a) / n;
    let s = 0;

    for (let i = 0; i < n; i++) {
        let x = a + i * h;
        s += f(x) * h;
    }

    document.getElementById('result').textContent = `Calculated Integral: ${s.toFixed(10)}`;
}
</script>
</body>
</html>

```

Әдебиеттер тізімі:

1. Алексеев, Д.В. Введение в компьютерное моделирование физических задач: Использование Microsoft Visual Basic / Д.В. Алексеев. - М.: Ленанд, 2019. - 272 с.
2. Алямовский, А.А. SolidWorks. Компьютерное моделирование в инженерной практике / А.А. Алямовский. - СПб.: BHV, 2006. - 800 с.

ӘОЖ 004.946; 537.8

ФЕРРОМАГНЕТИКТЕРДІҢ ҚАСИЕТТЕРІН ТӘЖІРИБЕЛІК ЗЕРТТЕУ ҚОНДЫРҒЫСЫН ӘЗІРЛЕУ

Таубаева А., 6B06211 «Көпарналы талшықты-оптикалық байланыс желілері және жүйелері» білім бағдарламасының 2 курс студенті, М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ.
Сатаев Л.О., «Автоматтандыру және телекоммуникация» кафедрасының аға оқытушы, М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ., lo.sataev@dulaty.kz

Аңдатпа: Бұл жұмыста LabView виртуалды модельдеу программалық ортада Гистерезис ілмегі модельдеу процессі көрсетілген. Виртуалды аспаптың беттік панелі жиналып, диаграмма блогында логикалық байланыстары орнатылды. Виртуалды программа көмегімен әртүрлі жағдайда Гистерезис диаграммасын салуға болады.

Кілт сөздер: виртуалды модельдеу, LabView программасы, Гистерезис ілмегі, магнит өріс кернеулігі, ферромагнетиктер.

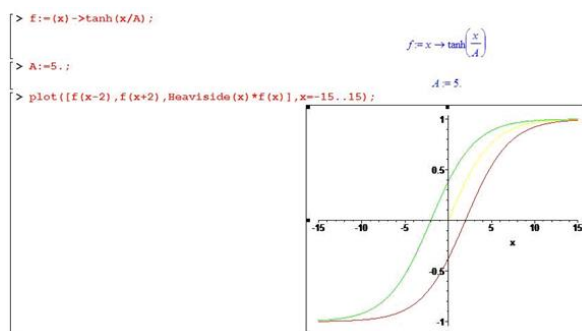
Қазіргі таңда инженерлер ауқымды пен қаражатты үнемдеу үшін көптеген виртуалды модельдеу программаларын қолданады. Ол программалардың қатарына VisSim, MatCad, MatLab, LabView және т.б. визуалды модельдеу программалары жатады. Осы программалардың кеңейтілген версиялары тек бір салада емес, әртүрлі көптеген салаларда қолданылады. Себебі, олар көп функционалды программалар қатарына жатады. Әрине, әртүрлі салада тек өзіне тиімді модельдеу программаны қолданған жөн болады [1].

Физикалық процестерді визуалды модельдеу үшін LabView модельдеу программаны қолданған тиімді. Ферромагнетиктердің қасиеттерін зерттеу үшін мен өзімнің зерттеу жұмысымда осы бағдарламаны таңдадым. Бұл модельдеу программа екі терезеден тұрады. Бірінші терезеде (Беттік диаграмма деп аталады) виртуалды аспаптарды орналастырып, екінші терезеде (Диаграммалар блогы деп аталады) ол аспаптардың арасындағы логикалық байланыстар

ұйымдастырылады. Нақты стенпен салыстырсақ, екінші терезе стандарттың артындағы байланыс сымдар мен түрлендіргіштер болып табылады.

Электротехникада, радиотехникада және электроникада электромагниттік құрылғылар ішінде ферромагниттік өзектер бар. Ферромагнетиктерден жасалған өзектер барлық трансформаторлық жүйелерде қолданылады. Сондықтан ферромагнетик материалдардың қасиеттерін зерттеу керек. Программа көмегімен модельдеу арқылы зерттеген уақытты, материалдық шағандарды үнемдейді [2].

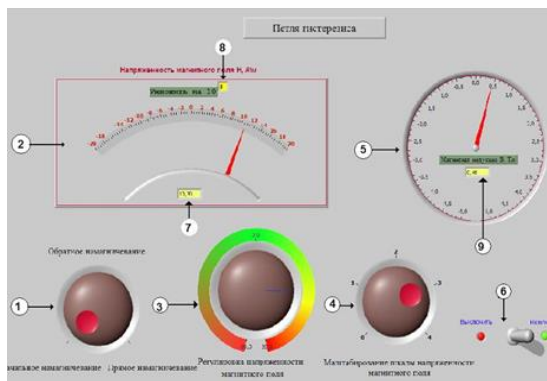
Ферромагнетик материалдарда электромагниттік өрісті өсіре бастасақ, онда өріс кернеулігі H бейсызықты өзгереді. Электромагниттік өріс әсері алынғансоң, ондағы токтың мәні нольден жоғары мәнді көрсетеді, яғни қалдық ток пайда болады. Осының себебінен Гистерезис атты ілмек пайда болады. Maple бағдарламасында салынған Гистерезис ілмегі төмендегі 1 суретте көрсетілген.

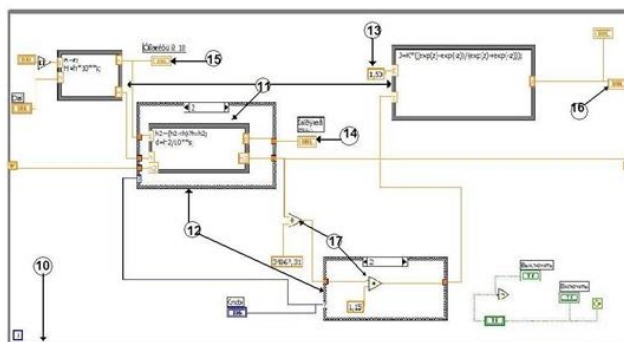
Сурет 1. Maple бағдарламасында Гистерезис ілмегін модельдеу

Мұндағы графикте магнит индукция векторының B өріс магнит өріс кернеулігіне H тәуелділігі көрсетілген. Осында көрсетілген функцияны LabView модельдеу бағдарламасына ауыстырдық. Беттік панельді салу үшін келесі амалдар орындалды (сурет 2) [3]:

1. Магнит өрісінің мәнін және бағытын өзгертетін Knob кнопкасы орналастырылды;
2. Магнит өріс кернеулігінің H өлшеуіш Meter құрылғы. Мұнда шкала -20 дан +20 А/м аралығында берілді.
3. Магнит өріс кернеулігін өзгертетін қалыптастырушы Dial бұранда.
4. Магнит өріс кернеуінің шкала масштабын өзгертетін қалыптастырушы Knob бұранда.
5. Магнит индукция векторының магнит кернеулік векторына тәуелділік Gauge шкаласы.
6. Қондырғыны қосу және өшіру үшін ауыстырғыш.
7. Деректерді қабылдағыш датчик 1 элементі
8. Деректерді қабылдағыш датчик 2 элементі
9. Деректерді қабылдағыш датчик 3 элементі.
10. Шартты цикл While loop. (сурет 3)
11. Формулалар түйіні. Мұнда циклдің өзгеру формулалары енгізіледі.
12. Шарттардың ауысу регистрі.
13. Константа – тұрақты сан.
14. Бірінші циклден қабылдау терминалы.
15. Екінші циклден қабылдау терминалы.
16. Датчик терминалы.
17. «Қосу» және «Бөлу» функциялар түйіні

Сурет 2. Гистерезис ілмегін LabView бағдарламасында зерттейтін беттік панель

Сурет 3. Гистерезис ілмегін LabView бағдарламасында зерттейтін блок-диаграмма панелінің көрінісі.

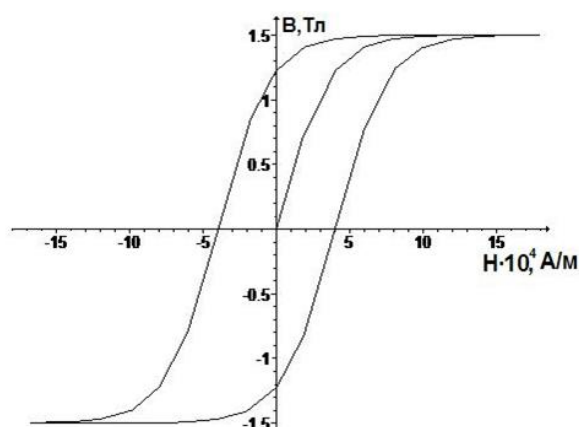
Ұйымдастырылған циклдер бойынша магнит өріс кернеулігінің мәндері боруледі, содан соң магнит индукция векторының мәндері есептеледі. Менің жұмысым бойынша берілген Н мәндері мен есептелген В мәндері 1 кестеде көрсетілген.

Кесте 1.

Кернеуліктің және магнит индукциясының тікелей және кері магниттелу кезіндегі мәндері	
Кері магниттелу	
В, Тл	Н, А\м *10 ⁴
1.5	18.00
1.5	15.98
1.49	13.91
1.47	12.09
1.40	9.91
1.24	4.09
0.77	5.99
0.02	4.05
-0.82	1.88
-1.22	0
-1.41	-2.06
-1.47	-4.06
-1.49	-6.00
-1.50	-8.07
-1.50	-10.07
-1.50	-12.20
-1.50	-14.23
-1.50	-16.80

Тікелей магниттелу	
В, Тл	Н, А\м *10 ⁴
-1.50	-16.80
-1.49	-15.08
-1.49	-13.95
-1.47	-12.09
-1.40	-9.84
-1.22	-8.00
-0.80	-6.07
-0.01	-3.39
0.85	-1.76
1.22	0
1.41	1.96
1.47	4.02
1.49	5.96
1.50	8.08
1.50	9.99
1.50	12.09
1.50	13.50
1.50	15.00

Осы есептелген нәтижелердің мәндері бойынша Гистерезис ілмегі алынды (сурет 4)

Сурет 4. Гистерезис ілмегінің графигі

LabView визуалды модельдеу программасы көмегімен алынған Гистерезис ілмегі эксперименттік түрде алынған нәтижелермен сәйкес келеді. Алайда, бұл модельдеу программа көмегімен тек электронды құрылғылар ғана емес, кез-келген физикалық процестерді модельдеуге болады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Курс лекций по моделированию физических процессов [Текст] : учеб. пособие / Е.П.Шевчук, Н.В.Кривошеина, Р.Е.Сакенова, Г.С.Бектасова. - Алматы: ЭСПИ, 2021. - 180с. - ISBN 978-601-342-369-2
2. Бейсен Н. Электродинамика [Мәтін]: Оқу құралы / Н. Бейсен. - Алматы : Қазақ университеті, 2011.
3. Евдокимов Ю.К., Линдваль В.Р., Щербаков Г.И. LabVIEW для радиоинженера: от виртуальной модели до реального прибора. – М.: ДМК Пресс, 2008. – 400 с. – ISBN 5-94074-346-3. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=20242412>

ӘОЖ 681.527

ФОСФОР ӨНДІРІСІ ЖАБДЫҚТАРЫНЫҢ ОҢТАЙЛЫ ЖАҒДАЙЫН БАҚЫЛАУ ЖҮЙЕСІН ҚҰРУ

Бексары Д., 6B07122 «Басқару жүйесіндегі автоматтандыру және ақпараттандыру» БББ 2 курс студенті М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ., beksaryevva.17@gmail.com

Сугурова Л.А., «Автоматтандыру және телекоммуникация» кафедрасының қауымдастырылған профессор, М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ., la.sugurova@dulaty.kz

Аңдатпа: Бұл жұмыс НДФЗ жұмыс істейтін автоматтандырылған технологиялық басқару жүйесінің бөлігі ретінде техникалық жабдықтың жай-күйін жедел диагностикалаудың ішкі жүйесін құру әдісін ұсынады.

Нарықтық экономика жағдайында экономикалық тиімділікті айтарлықтай арттыратын технологиялық процестерді оңтайлы басқарудың интеллектуалды жүйелерін құрудың әдістері мен құралдарын жасау міндеті туындайды.

Бұл зерттеудің мақсаты сары фосфор өндірісінің техникалық процесін оңтайлы басқарудың интеллектуалды жүйесін және техникалық жабдықтың жағдайын жедел диагностикалаудың ішкі жүйесін жасау болып табылады.

Кілт сөздер: Айқын емес логика, нейронды желі, гибридік модель, сары фосфор, басқару жүйесі.

Зерттеуде математикалық модельдеу әдістері, эксперименттік жоспарлау, анық емес модельдеу әдістері, нейрондық желілерді құру және оқыту әдістері, сондай-ақ нейрондық желі алгоритмдері қолданылды.

Келесі зерттеулер негізінде жүргізілді:

- нысанды басқару процесінің интеллектуалды гибридік моделін әзірлеудің 3 кезеңі;
- фосфориттік шихтаны электрмен дәнекерлеу процесін оңтайлы басқарудың интеллектуалды моделі синтезделді және сенімділікті, тұрақтылықты, көріну мен сезімталдықты қамтамасыз ететін интеллектуалды модельге айналдырды;

Біздің ойымызша, интеллектуалды технологияларды процесті басқарудың классикалық әдістерімен үйлестіре қолдану тиімді. Бұл ретте дәстүрлі әдістердің, технологиялық алгоритмдердің артықшылықтарын жасанды интеллект теориясының математикалық аппаратымен біріктіруге болады. Мұндай жүйе гибридік басқару жүйесі деп аталады.

Жұмыстың жаңашылдығы

Біз ең күрделі технологиялық процесті – электрофосфорды балқытуды басқарудың интеллектуалды технологияларын құрудың әзірленген әдістері мен құралдарын сынақтан өткізуді ұсынамыз.

Басқарудың интеллектуалды жүйелерін құру әдістемесі

Процесті оңтайлы басқару моделін жасау кезінде келесі тізбек көзделді: технологиялық модель құрылымын әзірлеу → объекте эксперименттік зерттеулер жүргізу → модельді анықтау →

оңтайландыру мәселесін тұжырымдау → оңтайландыру әдісін таңдау → оңтайлы басқаруды әзірлеу. алгоритм.

Бұл дәстүрлі тәсіл оңтайлы басқару жүйесін құрудың ұзақ, қымбат және әрқашан сәтті емес жолын қамтиды.

Жұмыстың маңыздылығы. Интеллектуалды технологияларды пайдалану ұқсас мәселелерді бірден шешуге мүмкіндік береді. Өйткені, жасанды интеллект әдістері пәндік саланы жақсы білетін адам сарапшыларының білімін, тәжірибесін және түйсігін пайдалануды қамтиды. Яғни, бұл жерде «дайын білім» деп аталатын эффект қолданылады. Керісінше, математикалық модельді әзірлеу (жүйенің негізгі құрамдас бөлігі) «жаңа білімді» құру процесі болып табылады, сондықтан теориялық зерттеулерге ұзақ уақыт қажет, сонымен қатар эксперименталды зерттеулерді жүргізуге үлкен материалдық және еңбек шығындары қажет. модельін анықтау.

«Дайын білімді» адам мамандарынан зияткерлік жүйенің білім қорына беру интеллектуалды жүйелерді құруды айтарлықтай жеңілдетеді, ал олардың жұмысы процесті басқару кезінде «адам факторының» әсерін болдырмайды.

Жұмысымыздың негізгі идеясын және қолданыстағы АТ әдістерін дамыта отырып, біз оңтайлы процестерді басқару жүйелерін құрудың үш сатылы процедурасын ұсынамыз.

Бірінші кезеңде әдеби дереккөздер, мерзімді басылымдардағы жарияланымдар және зауыттық техникалық құжаттамалар негізінде басқару объектісінің технологиялық ерекшеліктеріне априорлық зерттеулер жүргізіледі.

Екінші кезеңде басқару процесінің моделі әзірленеді. Тәжірибелі сарапшылардың көмегімен негізгі бақылау мақсаты анықталады (оңтайландыру есептеріндегі мақсат функциясына ұқсас). Екінші кезеңнің негізгі міндеті – толық факторлық эксперимент (ТФЭ) үшін жоспарлау матрицасын құрастыру. Мысалы, екі кіріс айнымалысы бар PFE жоспарлау матрицасы құрастырылады, 1-кестеде көрсетілген.

Кесте 1.

ТФЭ жоспарлау жүйесі

№ эксперименті	X_1	X_2	Y^* эксперт бағасы
1	0,0	0,0	
2	0,0	0,5	
.....			
8	1,0	0,5	
9	1,0	1,0	

Мәндер: 0,0; 0,5; 1,0 X_1 және X_2 кіріс айнымалыларының минималды, орташа және максималды мәндерін білдіреді. Сарапшы тек өзінің тәжірибесін, білімі мен түйсігін ескере отырып, шығыс айнымалы Y_e (басқару әрекеті) мәндерін 0,0-ден 1,0-ге дейін енгізе алады.

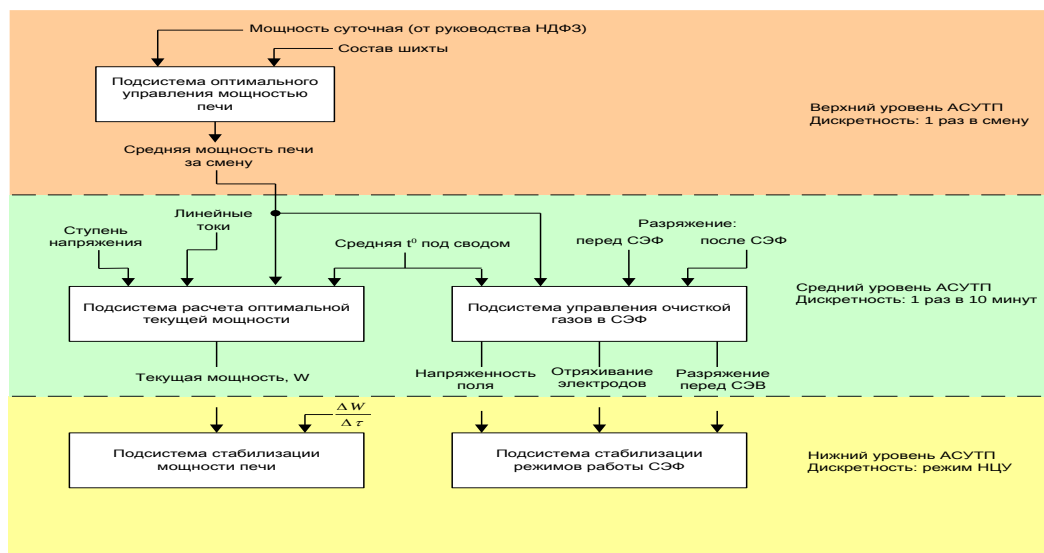
Үшінші кезеңде құрылған басқару моделін зерттеу жүргізіледі, нәтижесінде алынған модель оның сезімталдығы, тұрақтылығы және анықтығы бойынша талданады кіріс айнымалылар өзгерген кезде шығыс айнымалылардағы өзгерістерді сарапшыларды тарта отырып талдайды.

Әртүрлі әдістермен алынған модельдерді зерттеуді аяқтағаннан кейін олардың сенімділігіне салыстырмалы талдау жүргізіледі.

Ең қолайлы модель ағымдағы өндіріс жағдайында симуляциялық сынақтан өтуі керек

Бұл ретте өнеркәсіптік жабдықты өлшеу құрылғысынан алынған нақты кіріс айнымалылары модельдің кірісіне беріледі, ал модельдеу нәтижелері (шығысты басқару айнымалылары) тәжірибелі технологиялық операторлар іс жүзінде орындайтын бақылау мәндерімен салыстырылады.

Мәселенің осы тұжырымына сәйкес сары фосфор өндіру процесін оңтайлы басқару жүйесінің үш деңгейлі иерархиялық құрылымы 1-суретте көрсетілген пішінге ие болады.

Сурет 1. Сары фосфор өндіру процесін оңтайлы бақылау жүйесінің үш деңгейлі иерархиялық құрылымы

Автоматтандырылған процестерді басқару жүйесінің *жоғарғы деңгейінде* интеллектуалды ішкі жүйелер ағымдағы ауысымдар үшін шихтаның және пеш қуатының оңтайлы құрамын есептейді.

Автоматты басқару жүйесінің *орта деңгейінде* жұмыс істейтін ішкі жүйелерге пештің оңтайлы ток өнімділігін есептеуге арналған ішкі жүйелер және құрғақ электрофилтрдегі (СЭФ) пештің қалдық газдарының мөлшерін өлшеуге арналған ішкі жүйелер жатады [1].

Автоматты басқару жүйесінің *төменгі деңгейінде* пештің қуатын тұрақтандырудың ішкі жүйесі тұрақтандыруға арналған электродтарды батырады немесе көтереді, бұл пештің орташа деңгейде есептелген жұмыс параметрлерін тұрақтандырады.

Осылайша, жүйеге орташа деңгейді автоматты басқаруды қосу пеш төбесінің астындағы температураны тұрақтандыруға мүмкіндік береді, бұл конденсатордан кейінгі қалдық газдар есебінен фосфордың жоғалуын азайтуға әкеледі.

Толық факторлық эксперимент үшін жобалық матрицаны қалыптастыру

Басқару моделін жасаудағы негізгі міндет – толық факторлық эксперимент (ТФЭ) үшін жобалық матрицаны құрастыру Бүкіл басқару жүйесінің тиімділігі ТФЭ матрицасының сапасына байланысты. ТФЭ жоспарлау матрицасы ұзақ уақыт бойы жылу фосфор пештерінде жұмыс істеген техниктер мен операторлардың тәжірибесін, білімін және интуициясын көрсетуі керек [2].

Бұл кестеде 4 кіріс айнымалысы және 1 шығыс айнымалысы үшін PFE жобалау матрицасының фрагменттері көрсетілген.

Кесте 2.

Орта деңгейлі басқарудың ішкі жүйесі үшін PFE жоспарлау матрицасы

Кіріс айнымалылар					Шығыс айнымалылар
№ экп.	Кернеу сатысы, X_1	Сызықтық ток, X_2	Ұзындығы траверсаның, X_3	Пештің атысындағы температура, X_4	Ағымдағы кернеу, Y
1	0.0	0.5	0.0	0.5	0,76
2	0.5	0.5	0.0	0.5	0,53
3	1.0	0.5	0.0	0.5	0
...					
80	0.5	1.0	1.0	1	0,63
81	1.0	1.0	1.0	1	0,07

ТФЭ жоспарлау матрицасы ток қуатын, температураны, кернеу фазасын, сызықтық ток мәнін және пеш төбесінің астындағы электродтардың қиылысу биіктігін бақылау туралы сараптамалық білімге негізделген [3].

ТФЭ жоспарлау матрицасын басқару модельдерін әзірлеуде төрт жолмен қолдануға болады: эксперимент әдісін жобалау, анық емес модельдеу әдісі, нейрондық желі әдісі және нейро-анық емес әдістер.

Қолдану перспективалары

Басқарудың интеллектуалды моделін жасау (алгоритм)

Үш әдіс: анық емес модельдеу, нейрондық желі әдістері және нейрофуджи алгоритмі: технологиялық басқарудың автоматтандырылған жүйесінің орта деңгейінде сары фосфор өндіру процесін басқарудың интеллектуалды моделі (алгоритмі) әзірленді.

Айқын емес модель Matlab жүйесінің графикалық құралын қолдану арқылы жасалған.

Адекваттылық моделдерді салыстырмалы талдау жасау

Біз интеллектуалды модельдердің сенімділігіне салыстырмалы талдау жүргіземіз және олардың сезімталдығын, айқындылығын және тұрақтылығын бағалаймыз автоматтандырылған процестерді басқару жүйелерінің орташа деңгейінде интеллектуалды басқару модельдерін зерттеу нәтижелері кестеде жинақталған [4].

Кесте 3.

Зияткерлік үлгілерді модельдеу нәтижелері

№ эксперимент	Айқын емес логика	Нейронды желі	Гибриді модель	Дұрыс жауап Y
1	2	3	4	5
1	0,76	0,76357	0,76	0,76
2	0,53	0,53443	0,53	0,53
...				
80	0,63	0,57944	0,63	0,63
81	0,07	0,064694	0,07	0,07
Ошибки, %	0,3%	2,9%	0,2%	

Кестенің талдауы абсолютті қателердің рұқсат етілмейтін жоғары мәндеріне байланысты эксперименттік жоспарлау әдісін қолдану мүмкін еместігін көрсетті. Интеллектуалды модельдер өздерінің артықшылығын көрсетті: 0,2%-дан 2,9%-ға дейін, ал нейро-анық емес желі әдісі ең жақсы (0,2%) болып шықты.

Қорытынды

Осылайша, жүргізілген зерттеулер жасанды интеллект әдістерін қолдану арқылы алынған басқару алгоритмдерінің жоғары тиімділігін көрсетеді.

Аналитикалық статистикалық модельдерді құрудың классикалық әдістерімен салыстырғанда, сарапшылық білімге, тәжірибеге және интуицияға негізделген әдістер күрделі технологиялық процестерді басқарудың оңтайлы жүйелерін қамтамасыз етеді. модельдеу.

Әдебиеттер тізімі:

1. Технологический регламент цеха по производству желтого фосфора для ТОО «Казфосфат» НДФЗ. – Л.: Лен НИИ Гипрохим. 1987. – 187 с.
2. Б.А. Сулейменов, Г.М. Мутанов, А.Б. Сулейменов. Интеллектуальные системы управления: теория, методы, средства. – Алматы: Казак университеті, 2012. - 223 с.
3. Сулейменов Б.А. Интеллектуальные и гибридные системы управления технологическими процессами. – Алматы: Шикла. - 2009. – 304 с.
4. Ершов В.А. Исследование процесса электротермической переработки фосфоритов Каратау. – Л.: ЛТИ им. Ленсовета. 1973. - 236 с.

ТҰРАҚТЫ ТОҚТАҒЫ ЭЛЕКТРОНДЫ СХЕМАНЫ QUCS БАҒДАРЛАМАСЫНДА МОДЕЛЬДЕУ

Сулейман Н., 6B06211 «Көп арналы талшықты-оптикалық байланыс желілері және жүйелері» білім бағдарламасының 2 курс студенті, М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ.

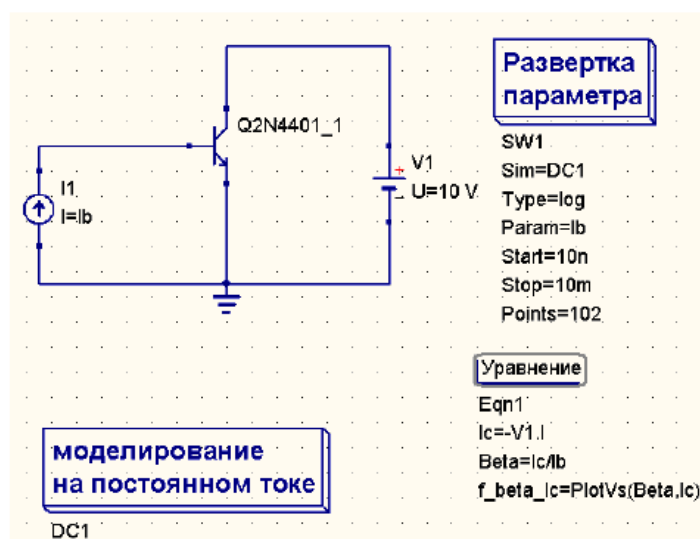
Сатаев Л.О., «Автоматтандыру және телекоммуникация» кафедрасының аға оқытушысы, М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ., lo.sataev@dulaty.kz

Аңдатпа: QUCS бағдарламалық ортасында аналогтық электрондық схемаларды модельдеудің теориялық негіздері қарастырылды. Модельдеу кезінде QUCS бағдарламалық ортасының жұмыс сипаттамасы берілген. Электрондық тізбектерді тұрақты модельдеу бағдарламалары әзірленді.

Кілт сөздер: QUCS бағдарламасы, аналогты электрондық құрылғылар, тұрақты ток, бейсызықты элементтер, транзистор, модельдеу.

Qucs сандық және аналогтық тізбектерді тұрақты токтан микротолқынды жиілікке дейінгі аралықта модельдеуге мүмкіндік береді. Qucs модельдеу бағдарламасы ерекше жасалған qucsator ядросына негізделген. Qucs ерекшелігі – ол S-параметрлерін және гармоникалық балансты модельдеудің кіріктірілген мүмкіндігі болып табылады [1].

QUCS бағдарламалық ортасында ортақ эмиттер ОЭ схемасы бойынша қосылған биполярлы транзисторы бар қарапайым тізбекті саламыз (сурет 1). Алдымен биполярлы транзистордың ток күшінің коллектор тогының мәнінің тәуелділігіне талдау жүргізілді. Ашылуды (развертка) қажет ететін параметр базалық ток болады, себебі коллектордың тогы транзистордың базалық тогына тәуелді. Осыны мәселені ескере отырып, принципіалды схеманы салдым.

Сурет 1. Параметрлері ашылған модельдеуді орындау үшін сызықты емес элементі бар тізбек

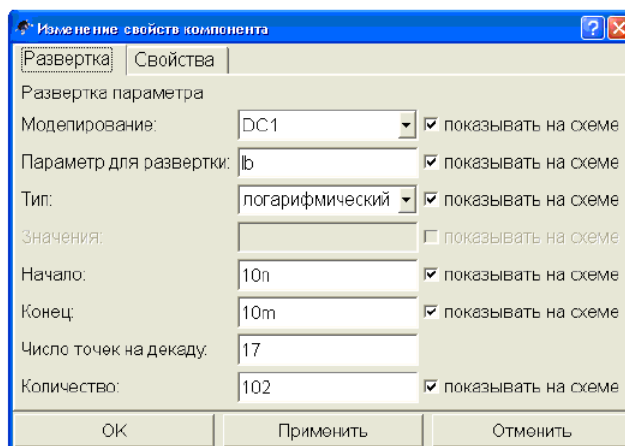
База кірісін қоректендіру үшін тұрақты ток көзі қолданылды. Ол токтың мәні жалпы Ib түрде орнатылады. Тәуелділікті көрнекі болу үшін компоненттердің кітапханасынан (Инструменты/Библиотека компонентов) нақты q2n4401_1 транзисторының моделін таңдалды. Транзистордың коллекторлық кірісін қоректендіру үшін 10 В тұрақты кернеу көзі орнатылды. Тізбек элементтері жалғанғаннан кейін тұрақты токты модельдеуді және параметрді ашуды көрсететін кубиктер жұмыс ауданына орналастырады [2].

Модельдеу қасиеттерінде орнатылуы керек нәрселер:

1. Тұрақты токтағы модельдеу атын DC1 деп атау (сурет 2);
2. Ашу (развертка) параметрін Ib деп орнату;
3. Параметрді ашудың логарифмдік түрін орнату керек;

4. Тиімді мәндер диапазонына сәйкес базалық токтың алғашқы және соңғы мәнін шамаларын анықтау керек. Соңында 1 суретте көрсетілгендей ток мәндері 10 нА және 10 мА таңдалады;

5. Есептеу нүктелерінің жалпы санының төменгі форма өрісінде параметрді өзгерту арқылы модельдеу қасиеттерін қалыптастыру аяқталады. Үндеусіз бұл қатарда 20 нүкте болады. 2 суреттегі мысалда 102 нүкте таңдалды, себебі бұл кезде ашылудың әр ондығына сәйкес келетін 17 нүкте алынады.

Сурет 2. Параметрді ашу бойынша модельдеу қасиеттерінің көрінісі

Есептеу блогын схемаға енгізу керек. Ол үшін басқару панелінен теңдеу пиктограммасын таңдап аламыз.

Осы амалды орындау программаның есептеу блогындағы теңдеулерді енгізу режиміне ауысуына әкеледі. Ол курсордың пішінін өзгертумен бірге орындалады. Теңдеулерді енгізу

режимінде жұмыс аймағының бос жерінде схемаға $y = 1$ теңдеуін енгізеді, яғни функциясы.

Әрбір есептеу блогында бірнеше теңдеулер болуы мүмкін.

Есептеу блогының қасиеттеріндегі қажетті теңдеулерді анықтап, ОК кнопкасын басқаннан кейін, олардың барлығы теңдеулер жиынтығы ретінде теңдеу белгісінің астындағы жұмыс аймағында көрсетіледі.

Төмендегі 3 суретте көрсетілген мысалда есептеу блогында үш теңдеу орналасқан [3].

1. Транзистордың коллекторындағы тогы коллекторлық тізбектің қорек көзінің теріс тогына тең болады:

$$I_c = -V_{1.I}$$

2. Транзистордың тогы бойынша күшейту коэффициенті коллектор тогының базалық токқа қатынасы ретінде келесі түрде анықталады:

$$\beta = I_c / I_b$$

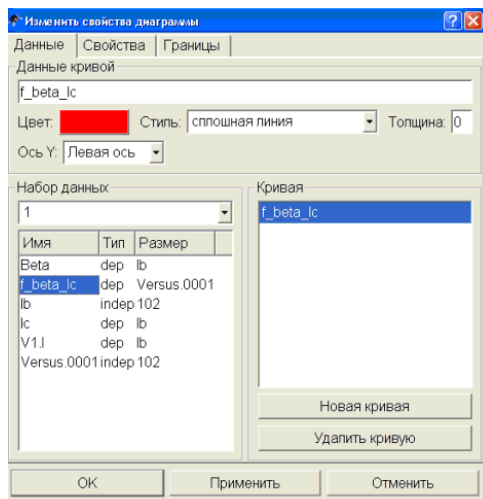
3. Транзистордың коллекторындағы ток шамасынан ток бойынша күшейту коэффициентінің функционалдық тәуелділігі программада еңгізілген PlotVs () функция арқылы келесі түрде анықталады:

$$f_{\beta, I_c} = \text{PlotVs}(\beta, I_c)$$

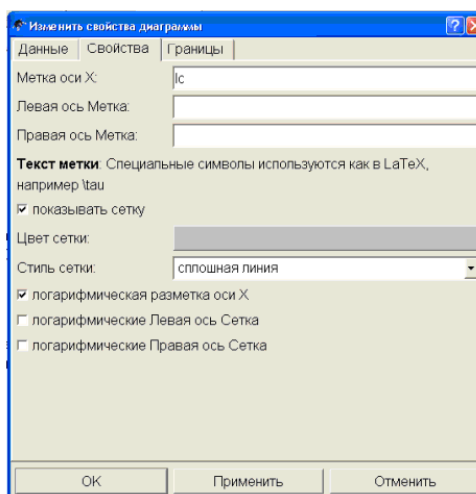
Функционалдық тәуелділіктерді орнатқаннан кейін модельдеу процесі жүргізіледі. Диаграмма қасиеттерінің терезесі 3а суретте көрсетілген. Осы терезенің *деректер жиынтығы* өрісінде есептеу блогында анықталған барлық функциялар көрсетіледі. Оны тек бір функционалды тәуелділікті құру керек болғандықтан таңдадық. Функционалдық тәуелділіктер үшін «Тип» бағанында "dep" таңбалары бар - "dependent" аббревиатурасы көрсетіледі. Келесі бағанда бұл функцияның байланысты аргументі көрсетіледі.

Тәуелсіз айнымалылар independent (жай мәндер жиынтығы) таңбаларымен белгіленген. Төмендегі суретте осындай екі айнымалы бар: I_b және Versus.0001 база тогы. База тогының 24 мәндерінің жиынтығы 10 нА-ден 10 мА-ге дейінгі логарифмдік заңға сәйкес базалық ток өзгеретін 102 нүкте параметрлерін аша отырып, модельдеу нәтижесінде алынады.

Диаграмма қасиеттер терезесінде «Свойства» бөлігіне кіреміз (сурет 3б).

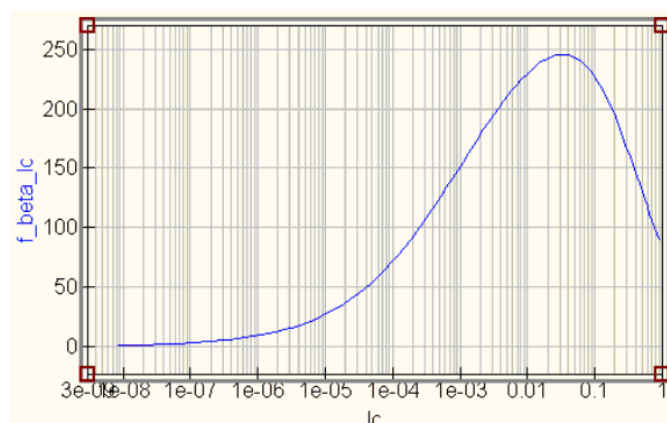
а)

б)

Сурет 3. Диаграмма қасиеттері терезесі (а) және функция графигінің қасиеттері терезесі (б)

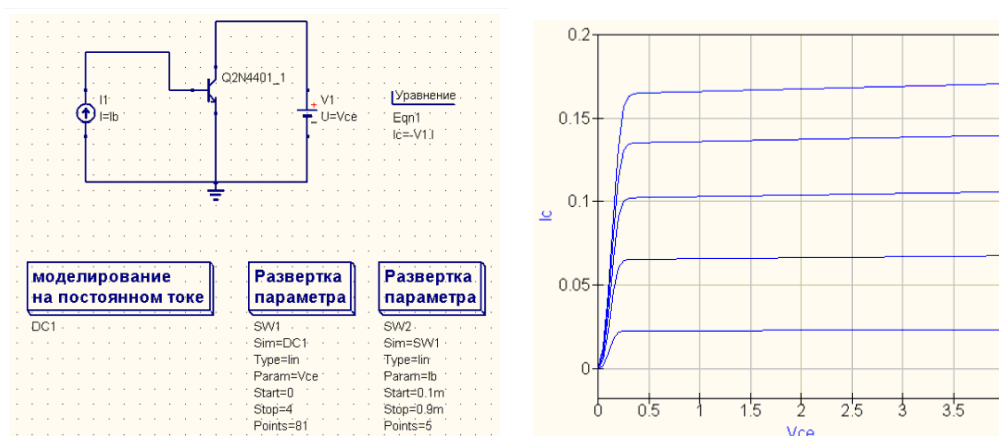
Үндеусіз бойынша, графиктің абсцисса осі Versus.0001 атымен аталады. X осі белгісі өрісіне басқа lc мәнді енгізіңіз. Токтың ең үлкен өзгеру аймағын толығымен көру үшін «X осін логарифмдік белгілеу» жалауын орнатамыз. Нәтижесінде алынған тәуелділік графигі 4 суретте көрсетілген. Егер «Торды көрсету» жалауын орнатсақ, тор сызықтары графикте көрсетіледі. «Границы» батырмасында графиктің шекараларын және осьтер бойынша қадамдарды автоматты түрде анықтаудан бас тартып, бұл шамаларды қолмен тағайындауға болады.

Сурет 4. Транзистордың коллектор тогының шамасынан ток бойынша күшейту коэффициентінің тәуелділік графигі

Қарастырылған модельдеу бағдарламасының көмегімен параметрді ашып модельдеуді қолдана отырып, екі немесе одан да көп айнымалыға тәуелді функцияның графигін құруға болады. Төменде биполярлық транзистордың шығу сипаттамаларының жиынтығын құру жолы қарастырылған. 1 суретте көрсетілген схемаға бір шама өзгерістер енгізу арқылы, коллекторлық тізбектің қорек көзінің кернеуін жалпы Vce түрде орнатуға болады (сурет 5а).

Сонымен қатар вольтамперлік сипаттамасының диаграммасы 5б суретте көсетілген. Диаграммадағы функция сызықтары транзистордың теория жүзінде есептелген вольтамперлік сипаттамалардың нәтижелеріне сәйкес келеді [4].

а)

б)

Сурет 5. Биполярлы транзистордың шығыстық сипаттамасының принципиалды схемасы (а) және вольтамперлік сипаттамасының диаграммасы (б)

Жұмыста Qucs модельдеу бағдарламасы қолданылды. Оның айрықша ерекшелігі: модульділік, икемділік, қарапайым және түсінікті графикалық интерфейс, оған енгізілген алгоритмдерді іске асырудың толық ашықтығы. Бұл бағдарлама көмегімен тұрақты тоқтағы электронды тізбектермен қатар, айнымалы синусоидалды ток элементтерінде модельдеуге болады

Әдебиеттер тізімі:

1. Вадим Кузнецов. Симулятор электронных схем с открытым исходным кодом Qucs: основные возможности и основы моделирования. КОМПОНЕНТЫ И ТЕХНОЛОГИИ, №3, 2015, стр.114-120. <https://kit-e.ru/wp-content/uploads/164114.pdf>
2. https://library.tsilikin.ru/Руководства/ПО/Qucs/QucsUserGuide_ru.pdf
3. Берд Дж. Электр және электроника негіздері мен технологиясы [Мәтін] : Оқулық. 2- бөлім. - Алматы : Полиграфкомбинат ЖШС, 2014. - 524 б. - ISBN 978-601-7427-57-3
4. https://qucs.github.io/docs/workbook_ru.pdf

ӘОЖ 517.1

ФУНКЦИЯНЫ ЗЕРТТЕУДІҢ КОМПЬЮТЕРЛІК МОДЕЛІН ЖАСАУ

Жақып Н., «Математика, математиканы оқыту» білім беру бағдарламасының 2 курс студенті

М.Х. Дулати атындағы Тараз университетінің, Тараз қ., nzakyp225@gmail.com

Егемберді Ш.Қ., «Қолданбалы математика және физика» кафедрасының аға оқытушысы

М.Х. Дулати атындағы Тараз университетінің, Тараз қ., shinar.egemberdi@mail.ru

Аңдатпа: Функцияны зерттеу оның анықталу облысын табудан басталады, бірақ бұл операцияны автоматтандыру қиын. Сондықтан бұл мәселені қарастырғанда теңсіздіктерді шешуге тура келеді. Дегенмен, функция бүкіл сан осінде анықталған ба, әлде жоқ па деген сұраққа оны үзіліссіздікке зерттеу арқылы жауап беруге болады. Жұмыстың мақсаты функцияны зерттеудің әдістерін қарастыру және компьютерлік жүйеде тиімді жолдарын қарастыру болып табылады. Ол үшін біз Maple математикалық бағдарламасын қолданамыз. Maple – әзірлеушілер компьютерлік математикалық бағдарламалар жүйесі ретінде орналастырған үлкен бағдарламалық пакет.

Кілт сөздер: функция, үзіліс нүктесі, экстремумдар, ең үлкен, ең кіші мән, максимум және минимум нүктелері

Қазіргі күрделі әлемде ғылым мен технология арқылы адамзат білімін ілгерілетуде және жаһандық мәселелерді шешуде жоғары математика маңызды рөл атқарады. Жоғары математиканың ғылыми саладағы маңыздылығын түсіну әртүрлі пәндер бойынша табысқа жетудің негізгі кілті болып табылады. Математика көптеген ғылыми салалардың негізі ретінде қызмет етеді және әр түрлі мәселелерді шешуге және сыни ойлауға жүйелі көзқарасты қамтамасыз етеді. Ендеше математика мен технология арасындағы байланысты қарастырайық [1].

Функцияның үзіліссіздігі және үзілу нүктелері туралы мәліметтерді еске түсіріп, олардың компьютерлік жүйедегі белгіленуін қарастырайық. Берілген аралықта $f(x)$ $[x_1, x_2]$ функциясының үзіліссіздігін тексеру үшін `iscont(f, x = x1..x2)` командасын қолдануға болады. Егер f функциясы осы аралықта үзіліссіз болса, нәтижесінде `true` жауап шығады; ал егер үзіліссіз болмаса, `false` жауабы шығады. Егер аралық ретінде $x = -\text{infty}..\text{infty}$ енгізілсе, онда функция бүкіл сан осі бойынша тексеріледі. Егер нәтиже `true` болса, онда функция бүкіл сан осінде анықталған және үзіліссіз деп айта аламыз. Әйтпесе, үзілу нүктелерін іздеу керек [2].

Үзілу нүктелерін табудың екі жолы бар:

1) `discont(f, x)` командасы арқылы, мұнда f – үзіліссіздікке зерттелетін функция, x – айнымалы. Бұл команда бірінші және екінші тектегі үзілу нүктелерін табуға жарамды.

2) `singular(f, x)` командасы арқылы, мұнда f – функция, x – айнымалы. Бұл команда екінші тектегі үзілу нүктелерін нақты және кешенді мәндер үшін табуға қолайлы.

Бұл командаларды қолданбас бұрын, оларды стандартты кітапханадан `readlib(name)` командасы арқылы жүктеу қажет, мұндағы `name` – жоғарыда көрсетілген командалардың атауы.

Осы командалар үзілу нүктелерін фигуралық жақшаларда тізім ретінде қайтарады. Мұндай жазба түрі `set` деп аталады. Алынған үзілу нүктелерінің мәндерін әрі қарай қолдану үшін `convert` командасы арқылы оларды қарапайым сандық түрге ауыстыру қажет.

Мысал 1. Функцияның үзіліс нүктесін табалық:

```
> readlib(iscont); readlib(discont);
> iscont(exp(1/(x+3)), x=-infinity..infinity);
false
```

Бұл функцияның үздіксіз еместігін көрсетеді. Сондықтан, үзіліс нүктелерін келесі команданың көмегімен табу керек:

```
> discont(exp(1/(x+3)), x);
```

```
Maple жүйесінде математикалық есептерді шешу әдістері
{-3}
```

жауапты жаңа жолға мәтін түрінде теріейік:

```
"үзіліс нүктесі ( x = -3 )."
```

Мысал 2. Функцияның үзіліс нүктелерді табалық:

```
> readlib(singular);
> iscont(tan(x/(2-x)), x=-infinity..infinity);
false
> singular(tan(x/(2-x)), x); {x=2}, {x=2 π(2_N+1)} - 2 + 2_N π + π
мұндағы N – бүтін сандар. Жауапты жаңа жолға мәтін түрінде терсек:
"үзіліс нүктелері: x=2 және x=2 π (2n+1)/( π (2n+1)-2)."
```

Енді экстремумдар мен функцияның ең үлкен және ең кіші мәндерін тауап көрелік.

Maple-жүйесінде функцияны экстремумға зерттеу үшін `extrema (f, {cond}, x, 's')` командасы қолданылады, мұндағы f – экстремумдары табылуы тиіс функция, фигуралық жақшалардағы `{cond}` айнымалыға қойылатын шектеулерді көрсетеді, x – экстремумды іздейтін айнымалының атауы, ал апострофтардағы `'s'` – экстремум нүктесінің координатасы тағайындалатын айнымалының атауы. Егер фигуралық жақшалар бос қалдырылса `{}`, онда экстремумдарды іздеу барлық сандық осьте жүргізіледі. Бұл команданың нәтижесі `set` типіне жатады. [3] Мысал:

```
> readlib(extrema);
> extrema(arctan(x)-ln(1+x^2)/2, {x}, x, 'x0'); x0; { {x=1} }
```

Бірінші жолда функцияның экстремумы, ал екінші жолда – экстремум нүктесі көрсетіледі.

Бұл команда қай экстремум максимум, қайсысы минимум екенін анықтай алмайды. Функцияның $f(x)$ ең үлкен мәнін $x[x_1, x_2]$ аралығында табу үшін `maximize(f, x, x=x1..x2)` командасы, ал ең кіші мәнін табу үшін `minimize(f, x, x=x1..x2)` командасы қолданылады.

Егер айнымалыдан кейін `'infinity'` немесе $x=-\text{infinity}..\text{infinity}$ аралығы көрсетілсе, онда `maximize` және `minimize` командалары бүкіл сандық осьте, сондай-ақ кешенді сандар жиынында да экстремумдарды іздейді. Егер мұндай параметрлер көрсетілмесе, іздеу тек нақты сандар жиынында жүргізіледі [4]. Мысал:

```
> maximize(exp(-x^2), {x});
```

Мысал 3. Осы аталған командаларды пайдаланып, экстремум нүктелерін тауып көрелік:

Бұл командалар функцияның экстремумдарын және экстремум нүктелерін береді. Бұдан экстремум нүктелері $(0, 0)$ және $(1/2, -\pi/24 + 3/16)$ болып табылады. Енді, осы нүктелердің максимум немесе минимум екенін анықтау үшін келесі командаларды қолданыңыз:

```
> readlib(maximize); readlib(minimize);
> ymax:=maximize(y, {x}); ymax := 0
```

```

> ymin:=minimize(y,{x});
ymin := -pi/24 + sqrt(3)/16
Сонда жауабы мынадай болады:
"Экстремумдер: max y(x) = y(0) = 0, min y(x) = y(1/2) = -pi/24 + 3/16."
Мысал 4. Функцияның ең үлкен және ең кіші мәндерін тауып көрсек:
\ ( f(x) = x^2 \ln(x) \ ) функциясының ең үлкен және ең кіші мәндерін \ ( x \in [1, 2] \ ) аралығында
табу үшін келесі командаларды орындаңыз:
> f:=x^2*ln(x);
> maximize(f,{x},{x=1..2});
Ең үлкен мәні мынаған тең:
4ln(2)
> minimize(f,{x},{x=1..2}):simplify(%);
Ең кіші мәні:
\(-\frac{1}{2e}\)
екенін байқаймыз
Демек, жауабын толық түрде былайша жазамыз:
"Ең үлкен мән: max f(x) = 4ln2, ең кіші мән: min f(x) = -1/2e."

```

```

Мысал 5. Енді экстремумдарды және олардың сипаттамасын тауып көреміз:
\ ( y = \frac{x^3}{4 - x^2} \ ) функциясы берілген. Функциясының экстремум нүктелерін және
олардың сипаттамасын табу үшін келесі командаларды орындап, көз жеткізейік:
> restart:y:=x^3/(4-x^2);
> readlib(extrema); readlib(maximize); readlib(minimize);
> extrema(y,{x},s);
Сонда экстремум нүктелері былашы жазылады:
\ ( x = 0, x = \pm \frac{2\sqrt{3}}{3} \ )
Екінші туындыны есептеп, экстремумдардың сипатын анықтау:
> d2:=diff(y,x$2);
> x:=0: d2y(x):=d2;
d2y(0):=0
> x:=2*sqrt(3):d2y(x):=d2;
d2y(2 3):=-4sqrt(3)/3
> x:=-2*sqrt(3):d2y(x):=d2;
d2y(-2 3):=4sqrt(3)/3

```

\ (x = 0 \) нүктесінде экстремум нүктесі жоқ және \ (x = \frac{2\sqrt{3}}{3} \) нүктесінде максимум, ал \ (x = -\frac{2\sqrt{3}}{3} \) нүктесінде минимум нүктесі табылады. Ендеше, толық жауабы:

"Максимум \ (\left(\frac{2\sqrt{3}}{3}, -\frac{3\sqrt{3}}{4} \right) \) нүктесінде, минимум \ (\left(-\frac{2\sqrt{3}}{3}, \frac{3\sqrt{3}}{4} \right) \) нүктесінде." болады.

Берілген аралықта функцияны үзіліссіздікке зерттеу үшін iscont() пәрменін қолдануға болады. Бұл пәрмен егер функция үзіліссіз болған жағдайда true логикалық мәнін, ал кері жағдайда false мәнін шығарады. Егер үзіліссіздік орындалатын аралық тұйық кесінді болса онда аргументке closed параметрін қосу керек [5].

y=f(x) функциясының үзіліссіздігі бұзылған айнымалыларының мәндерін анықтау үшін discont(f(x),x) пәрмені пайдаланылады. Сондай – ақ егер функцияның ерекше нүктелерін табу қажет болған жағдайда singular(f(x)) пәрмені қолданған жөн [6].

Мысал 6. Функцияның үзіліссіздігіне арналған есептер:

```

> discont\left(\frac{x}{(x-2)\cdot(x+3)},x\right);
{ -3, 2 }
=
> discont(tan(x),x);
\left\{ \frac{1}{2}\pi + \pi_{Z1} \right\}
=
> iscont\left(\frac{x}{(x-2)\cdot(x+3)},x=2..3\right);
true
=
> iscont\left(\frac{x}{(x-2)\cdot(x+3)},x=2..3,closed\right);
false
=

```

Мысал 7. Берілген $f(x) = \begin{cases} 2\sqrt{x} & \text{егер } 0 < x < 1 \\ 4 - 2x & \text{егер } 1 < x < 2.5 \\ 2x - 7 & \text{егер } 2.5 < x \leq 4 \end{cases}$ функцияны үзіліссіздікке зерттеу керек.

Шешуі. Берілген функцияны Maple жүйесіне енгізіп, `iscont()` пәрмені арқылы үзіліссіздікке зерттейміз:

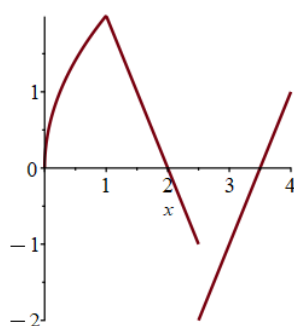
```
> f := piecewise(x < 1, 2*sqrt(x), x < 2.5, 4 - 2*x, x <= 4, 2*x - 7);
```

$$f := \begin{cases} 2\sqrt{x} & x < 1 \\ 4 - 2x & x < 2.5 \\ 2x - 7 & x \leq 4 \end{cases}$$

```
> iscont(f, x = 0 .. 4, closed);
```

false

```
> plot(f, x = 0 .. 4, thickness = 2);
```


Демек, $x=2,5$ бірінші түрдегі үзіліс нүктесі болады.

«Математикалық талдау» бөлімінің есептері көбінесе Maple бағдарламасында student пакетінің пәрмендері арқылы шығарылады. Бұл пакеттің құрамында студенттер жиі қолданатын негізгі функциялар қарастырылған. Maple бағдарламасының қарапайым және қолдануға ыңғайлы жеке графикалық интерфейсі бар. Бұл жүйемен жұмыс істеу кезінде нәтиже көрнекі және түсінікті түрде көрсетіледі және одан да маңыздысы, жұмыс парағы деректерін кез келген дерлік пішімге оңай түрлендіруге болатындықтан, онымен жұмыс істеу өте жеңіл. Ең бірінші Maple бағдарламасын іске қосқанда Worksheet (жұмыс парағы) мен Document (құжат) бар терезе ашылады. Кез келгенін пайдалана отырып, жоғары сапалы интерактивті математикалық құжаттарды жасауға болады. Өрбірі бірдей мүмкіндіктер мен функционалдылықты ұсынады. Жалғыз айырмашылығы - енгізу форматы және жұмыс аймағы.

Әдебиеттер тізімі:

1. Аронович А.Б., Афанасьев М.Ю., Суворов Б.П. Сборник задач по исследованию операций. М.: Изд-во МГУ, 1997. 256 с.
2. Рыжиков Ю. И. Решение научно-технических задач на персональном компьютере. — СПб.: КОРОНА принт, 2000. 272 с.
3. Дьяконов В. Maple 7: учебный курс. — СПб: Питер, 2002. 672 с, ил.
4. Ефимов А.В., Демидович Б.П. и др. Сборник задач по математике для вузов. Линейная алгебра и основы математического анализа. — М.: Наука, 1993. 480 с.
5. Ефимов А.В., Демидович Б.П. и др. Сборник задач по математике для вузов. Специальные разделы математического анализа. — М.: Наука, 1986. 368 с.
6. Калихман И.Л. Сборник задач по математическому программированию Изд. 2-е, доп. и перераб. М., «Высшая школа», 1975.

АТОМ МОДЕЛЬДЕРІНІҢ ЭВОЛЮЦИЯСЫ: ДАЛЬТОННАН ҚАЗІРГІ ЯДРОЛЫҚ ТЕОРИЯҒА ДЕЙІН

Ешенқұлова Б., 3 курс 6B05311 «Физика», М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті,
Тараз қ., balzhan.e003@icloud.com
Касенова Т.К., «Қолданбалы математика және физика» кафедрасының қауымдастырылған
профессоры, М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ.,
tk.kasenova@dulaty.kz

Аңдатпа: Атом моделі уақыт өте келе дамып, материяның құрылымы туралы терең түсініктер қалыптасты. Алғашқы модельдерді Джон Дальтон ұсынған. Ол атомды бөлінбейтін қатты бөлшек ретінде сипаттады. Резерфордтың алтын фольга тәжірибесі атом ядросының тығыз және оң зарядталғанын анықтап, электрондардың сол ядроны айнала қозғалатынын дәлелдеді. Бор өз моделінде электрондардың белгілі энергия деңгейлері бойынша орбиталарда айналатынын ұсынды. Соңғы кванттық механикалық модельде электрондардың нақты орбитада емес, орбиталь деп аталатын ықтималдық аймақтарда болатыны анықталды. Бұл эволюция ғылымның құралдары мен теорияларының дамуымен тығыз байланысты.

Кілт сөздер: атом моделі, атом, ядро, кванттық механика, орбитальдар, электрондар.

Ғылымның кең саласында модельдер күрделі құбылыстарды түсіндірудің маңызды құралы болып табылады. Біз ауырлық күшінің негіздерін немесе атомдардың күрделі табиғатын түсінуге тырысамыз, ал модельдер біздің теориялық түсінігіміздің негізін құрайды. Бұл мақалада біз атомдық модельдердің қызықты әлеміне еніп, олардың эволюциясын қадағалап, олардың ғылыми прогресс үшін маңыздылығын атап өтеміз. Ғылыми модель-бұл ең алдымен біздің санамызда болатын теориялық құрылым. Бұл бізге белгілі бір құбылыстардың қалай болатынын болжауға және түсіндіруге көмектеседі. Мысалы, гравитация-бұл күнделікті кездесетін құбылыс, бірақ біз оған қол тигізе алмаймыз немесе тікелей көре алмаймыз. Исаак Ньютон және Альберт Эйнштейн сияқты ғалымдар гравитациялық өзара әрекеттесуді сипаттайтын және болжайтын модельдер жасады. Ньютон теориясын жетілдірген Эйнштейн теориясы гравитация объектілерді тартатын көрінбейтін күштің әсерінен емес, кеңістік-уақыттың қисаюынан туындайды деп болжады.

Материяның іргелі құрылыс материалы болып табылатын атомдар өте кішкентай және көп. Салыстыру үшін адам ағзасында шамамен 10^{14} жасуша бар, ал әр жасушада шамамен 10^{14} атом бар. Олардың кішкентай мөлшерін ескере отырып, ғалымдар олардың құрылымын зерттеу үшін модельдерді пайдаланады.

Дальтон Моделі. Джон Дальтон ұсынған ең алғашқы атомдық модель атомдарды қатты сфералар ретінде бейнелеген. Дальтон Моделі бұл сфералар қосылыстар түзу үшін қосыла алады деп болжады. Бұл жеңілдетілген көзқарас іргелі болды, бірақ түсіндірме күші шектеулі болды. Джон Дальтон 1803 жылы ұсынылған революциялық ұсынысымен Қазіргі Атом теориясының негізін қалады. Оның моделі заманауи стандарттар бойынша қарапайым болғанымен, өз уақыты үшін жаңашыл болды. Дальтон атомдарды кішкентай, бөлінбейтін сфералар ретінде ұсынды – миниатюралық бильярд шарлары сияқты — оларды жасауға, бұзуға немесе бөлуге болмайды. Бұл тұжырымдама қазіргі химияның негізін қалау арқылы зат пен химиялық реакциялар туралы түсінігімізді түбегейлі өзгертті. Оның теориясы химиялық реакцияларды осы іргелі бөлшектердің бірігуі, бөлінуі немесе қайта құрылуы деп түсіндірді.

Қазіргі атом моделі, электронды бұлт моделі немесе кванттық механикалық модель деп те аталады, бұл кванттық механикаға негізделген атомның заманауи көрінісі. Бұл модель атомды әртүрлі энергия деңгейлерінде немесе орбитальдарда электрондар бұлтымен қоршалған протондар мен нейтрондардан тұратын ядро ретінде сипаттайды. Дальтонның атомдық моделінен айырмашылығы, қазіргі атом моделі Атом ішінде субатомдық бөлшектердің болуын мойындайды. Қазіргі атом моделінің негізгі элементтерінің бірі-электронды орбитальдар ұғымы. Бұл орбитальдар электронның ядро айналасындағы белгілі бір аймақта болу ықтималдығын білдіреді. Электрондық бұлт моделі атомдағы электрондардың әрекетін, соның ішінде олардың энергия деңгейлері мен таралуын дәлірек сипаттауға мүмкіндік береді.

Дальтонның атомдық моделі мен қазіргі атом моделін салыстыру кезінде бірнеше негізгі ерекшеліктерді ажыратуға болады. Негізгі айырмашылықтардың бірі-атомның құрылымын түсіну. Дальтон моделі атомдарды бөлінбейтін бөлшектер ретінде қарастырғанымен, қазіргі атом моделі протондар, нейтрондар және электрондар сияқты субатомдық бөлшектердің болуын мойындайды. Дальтонның атомдық моделі атомдар массасы мен қасиеттері бойынша бірдей деп есептеді, ал қазіргі

атом моделі изотоптардың – нейтрондардың саны әртүрлі бір элементтің атомдарының болуын мойындайды. Дальтон моделі қосылыстар атомдарды жай бүтін сандармен байланыстыру арқылы пайда болады деп болжады, ал қазіргі атом моделі атомдар арасындағы электрондардың алмасуы тұрғысынан химиялық байланысты түсіндіреді. Қазіргі атом моделіндегі электронды орбитальдар тұжырымдамасы электрондардың энергетикалық деңгейлерін ескермеген Дальтон моделімен салыстырғанда атом ішіндегі электрондардың мінез-құлқының егжей-тегжейлі сипаттамасын береді. Атом модельдерінің Дальтон Атом моделінен қазіргі атом моделіне эволюциясы біздің атом туралы түсінігімізде айтарлықтай прогресс болып табылады. Дальтон моделі қазіргі атом теориясының негізін қалағанымен, қазіргі атом моделі атомдардың құрылымы мен мінез-құлқының егжей-тегжейлі және дәл сипаттамасын береді. Осы екі модельдің сипаттамаларын салыстыра отырып, біз атом физикасы мен химия саласындағы жетістіктерді бағалай аламыз.

Резерфорд Моделі. Атом ядросының ашылуымен Резерфорд моделі пайда болды. Бұл модель атомды электрондармен қоршалған тығыз орталық ядро түрінде ұсынды. Алайда ол атомдардың мінез-құлқы мен қасиеттерін, атап айтқанда электрондардың орналасуы мен энергия деңгейлерін толық түсіндіре алмады. Эрнест Резерфордтың алтын фольга эксперименті ғылым тарихындағы ең талғампаз және ықпалды эксперименттердің бірі болып саналады. Жұқа алтын фольганы альфа бөлшектерімен бомбалаған Резерфорд бөлшектердің көпшілігі өткенімен, кейбіреулері күрт ауытқып кеткенін байқады. Бұл күтпеген нәтиже "қара өрік пудингі" моделін бұзып, атомдарда тығыз, шоғырланған орталық болуы керек екенін дәлелдеді. Бұл атом теориясындағы парадигманың өзгеруіне айналды, біз бүгінгі күнге дейін мойындайтын негізгі құрылымды орнаттық. Резерфорд моделі Радиоактивтілікті түсіндіруге көмектесті және атом физикасының одан әрі дамуына жол ашты [1].

Бор Моделі. Нильс Бор Резерфорд моделіне негізделген жетілдірілген модельді ұсынды. Бор моделі электронды орбиталарды кванттау идеясын қамтыды және электрондардың белгілі бір энергия деңгейлерінде қалай болатынын түсіндірді. Бұл модель бақыланатын деректерге жақсырақ сәйкес келетін сутектің спектрлік сызықтарын түсіндіре алды. Нильс Бор 1913 жылы өзінің инновациялық моделімен атомның құрылымы туралы түсінігімізді өзгертті. Ол электрондар күннің айналасындағы планеталар сияқты, бірақ кванттық механикалық көлбеуімен ядро айналасында тұрақты дөңгелек орбиталар бойымен қозғалады деп ұсынды. Электрондар тек белгілі бір энергия деңгейлерін алады және осы деңгейлер арасында ауысқан кезде энергияны шығарады немесе сіңіреді. Бұл ғалымдар элементтерден байқаған жұмбақ спектрлік сызықтарды түсіндіріп, кванттық теорияны Атом физикасына енгізді [2].

Томсон қара өрік пудингінің моделі (1904) Дж. Дж. Томсон электрондар оның "қара өрік пудингі" моделінде Атом теориясын айтарлықтай қайта қарауға әкелді. Бұл модель атомды Рождестволық пудингтегі қара өрік сияқты теріс зарядталған электрондар қиылысатын оң зарядталған сфера түрінде ұсынды. Бұл модель түбегейлі қате болғанына қарамастан, ол атомдардың Дальтон ойлағандай бөлінбейтін емес, кішігірім субатомдық бөлшектерден тұратындығын анықтауда шешуші рөл атқарды. Томсонның жұмысы оған Нобель сыйлығын алды және атом физикасы саласындағы болашақ жаңалықтарға жол ашты.

Протонның ашылуы (1919) Резерфорд 1919 жылы Протонды анықтау бойынша алғашқы жұмысын жалғастырды. Азот атомдарын альфа бөлшектерімен бомбалау эксперименттерінде ол сутегі ядроларының пайда болғанын анықтады. Бұл сутегі ядросының негізгі бөлшек — Протон екенін түсінуге әкелді. Бұл жаңалық ядроның оң зарядын түсіндіруде шешуші рөл атқарды және элементтердің атомдық саны мен сәйкестігі туралы заманауи идеяны қалыптастыруға көмектесті [1].

Джеймс Чадвиктің 1932 жылы нейтронды ашуы классикалық Атом басқатырғышының соңғы бөлігі болды. Ядрода протондармен бірге табылған бұл бейтарап бөлшек атомдық массалардың атомдық Сан бойынша болжанғаннан неге жоғары екенін түсіндірді. Нейтронның ашылуы изотоптарды, ядролық тұрақтылықты түсіну үшін қажет болды және ақырында ядролық физика мен энергетиканың дамуына әкелді. Бұл жаңалық біздің атом құрылымы туралы негізгі түсінігімізді аяқтады, дегенмен кванттық механика атомдардың мінез-құлқындағы күрделілікті ашуды жалғастырды.

Ғылыми зерттеулер дамып келе жатқанда, жаңа деректер Бор моделінің шектеулерін анықтады. Маңызды жетістіктердің бірі иондану энергиясын зерттеу болды. Иондану энергиясы-атомнан электронды алып тастау үшін қажет энергия. Бор моделіне сәйкес иондану энергиясы бір элементтен екіншісіне біртіндеп артуы керек, бірақ нақты деректер сәйкессіздіктерді көрсетті. Осы сәйкессіздіктерді түсіндіру үшін ғалымдар кванттық механикаға жүгінді. Эрвин Шредингер және басқа ғалымдар әзірлеген заманауи кванттық механикалық модель электронды қабықтар мен ішкі қабықтар ұғымын енгізді. Бұл модельге сәйкес электрондар осы ішкі қабықтардың ішіндегі орбитальдарды алады, бұл иондану энергиясының айырмашылықтарын түсіндіреді.

Негізгі ашылулардың бірі-ішкі электрондар сыртқы электрондарды ядроның тартылуынан ішінара қорғайтын қорғаныс әсері. Сонымен қатар, орбитальдар ішіндегі электронды итеру энергия деңгейіне де әсер етеді. Кванттық механиканың бұл принциптері атомның құрылымын дәлірек және толық түсінуге мүмкіндік берді.

Бор моделінен кванттық механикалық модельге көшуді толық түсіну үшін иондану энергиясының деректерін зерттеу қажет. Бор моделінде электрондар белгілі бір орбиталарды алады, ал қабықтар біртіндеп толтырылады. Алайда, литийден неонға дейінгі элементтердің иондану энергиясы туралы мәліметтер тегіс қисық емес, шыңдары мен депрессиялары бар. Бұл ауытқуды ішкі қабықтар мен орбитальдар ұсынылған кванттық механикалық модель жақсы түсіндірді. Иондану энергиясының байқалған өзгерістері 2S орбитальдың қорғаныс әсері және бір қабықтың ішіндегі электронды-электронды итеру сияқты факторлармен түсіндірілді. Бұл ұғымдар атомдардың мінез-құлқын егжей-тегжейлі түсіндіруге мүмкіндік берді [3].

Ғылыми модельдер статикалық емес; олар жаңа деректер мен идеялар пайда болған кезде дамиды. Атом модельдерінің тарихы осындай динамикалық табиғаттың мысалы болып табылады. Дальтонның қатты сфераларынан кванттық механикалық модельге дейін әрбір итерация бізді атомдардың шынайы табиғатын түсінуге жақындатты.

Кванттық механикалық модель (1926) Бұлт моделі немесе толқындық механика моделі деп те аталатын бұл модельді Шредингер мен Гейзенберг ұсынған. Олар электронның орны мен жылдамдығын дәл анықтау мүмкін емес деп есептеді, тек белгілі бір аймақта электронның болу ықтималдығын есептеуге болады. Бұл модельдерді ғалымдар атом табиғатын зерттеу барысында үнемі алға тартты және олардың әрқайсысы нақты уақыт жағдайында материалдық әлемді түсінудің жаңа перспективаларын ашты [4]. Қазіргі кванттық механикалық атом моделі құрылымы туралы біздің ең жақсы түсінігімізді білдірсе де, бұл түпкілікті нұсқа емес. Болашақ жаңалықтар мен технологиялық жетістіктер атомдардың мінез-құлқының жаңа аспектілерін анықтай алады, бұл біздің модельдерімізді одан әрі жетілдіруге әкеледі. Модельдер күрделі құбылыстарды түсіндіру және болжау үшін таптырмас құрал ретінде қызмет етеді. Далтон сфераларынан кванттық механикалық модельге дейін әрбір итерация Атом әлемі туралы түсінігімізді кеңейтті.

На шамдарынан шығатын жарықтың спектрлік сызықтарын зерттеу. Тәжірибеде біз натрийдің спектрлік сызықтарын зерттейміз. Натрий жарығының әртүрлі толқын ұзындықтары спектрометрдегі кристалда бөлінеді, осылайша спектрлік сызықтарды және толқын ұзындығын бақылауға болады. Спектрометрді калибрлеу үшін төмен қысымды Na-шамды қолданамыз. Сипаттамалық сары қос сызықтың толқын ұзындығын төменнен жоғары жиіліктерге дейін 10 рет және жоғарыдан төмен жиіліктерге дейін 10 рет өлшеп, спектрометрді орташа мән кестелік мәндерге сәйкес келетіндей етіп орнаттық. Осыдан кейін біз анықтай алатын барлық сызықтардың толқын ұзындығын, түсін, анықтығын және қарқындылығын, сондай-ақ олардың санын ескере отырып, толық спектрді зерттедік. Жаттығудың 6 бөлігінде біз спектрді жоғары қысымды Na шамынан зерттедік, а бөлігіндегідей параметрлерді атап өттік.

Жұмыстың а бөлігі. Біз сары дублеттің ортасын өлшедік, ол $\lambda = 5893 \text{ \AA}$ болуы керек.

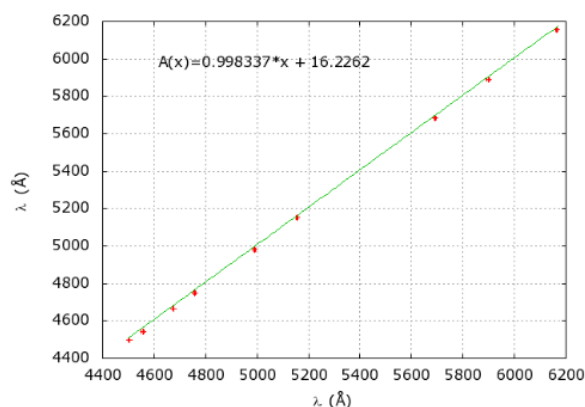
	Орташа (Å)	$\sigma(\text{Å})$
Төмен жиілікті	5890	2,29
Жоғары жиілікті	5885	2,07

Біз келесі толқын ұзындығын өлшеп, оларды анықтадық:

$\langle \lambda \rangle$ (Å)	$\sigma(\text{Å})$	$\lambda(\text{Å})$	Кестелік сызықты бөлу	Өтпелі кезең
6164	5	6157	Өткір қызыл дублет	3p-5s
5898	4	5892	Өткір сары дублет	3s-3p
5692	3	5685	Өткір жасыл дублет	3p-4d
5155	3	5151	Өткір көгілдір дублет	3p-6s
4990	3	4980	Өткір көк дублет	3p-5d

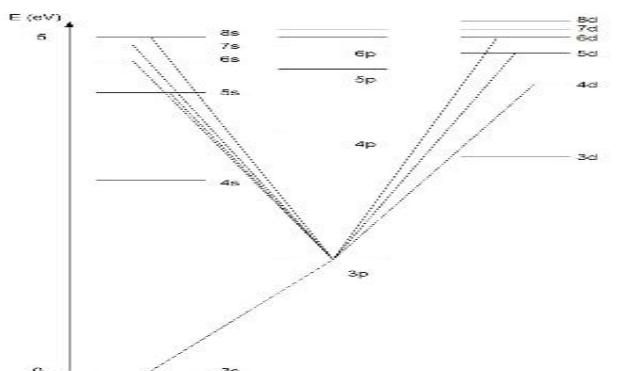
4757	3	4749	Диффузиялық күлгін синглет	3p-7s
4674	3	4666	Диффузиялық күлгін дублет	3p-6d
4556	4	4543	Диффузиялық күлгін синглет	3p-8s
4502	3	4496	Диффузиялық күлгін синглет	3p-7d

Жасыл сызықты $\lambda = 5685\text{\AA}$ -де дублет ретінде анықтауымыздың себебі, екі сызықтың бір-біріне жақын орналасқандығында, оларды ажырату мүмкін емес. Күлгін сызықтарды синглет ретінде анықтауымыздың себебі, олардың әлсіздігі сонша, күлгін сызықтарды синглет ретінде ажырату мүмкін емес, олардың әлсіздігі сонша, ажырату мүмкін емес. Біз спектроскопиялық белгілеу арасындағы күтілетін байланысты көрмейміз (s,p,d, . . .) және спектрлік сызықтардың анықтығы. Бұл, ең алдымен, өте қиын болғандықтан болуы мүмкін және біз негізінен қарқындылығына қарай өткір және диффузиялық деп белгіледік. Біз толқын ұзындығының кестелік мәндерінің сызбасын жасадық және өлшенген толқын ұзындығымыз және 1-суретте көрсетілген калибрлеу қисығын алдық.

Сурет 1. Эксперимент үшін калибрлеу қисығы

Жоғары қысымды шамның спектрлік сызықтарын өлшегенде, біз төмен қысымды шамды пайдаланумен бірдей сызықтардың бірнешеуін, сонымен қатар натрий спектріне жатпайтын бес сызықты таптық. Калибрлеу қисығын қолдана отырып (1-сурет) біз натрий мен аргонның кестелік мәндерімен салыстыратын келесі калибрленген толқын ұзындығын алдық.

Сурет 2. Натрийдің көрінетін спектрінің готтриандық диаграммасы

λ (Å)	λ_{Na} (Å)	λ_{A} (Å)	Сипаттамасы
6745		6753	Өткір қызыл синглет
6193	6157		Өткір қызыл дублет
5926	5892		Қара синглет
5713		5713	Диффузиялық сары синглет
5485		5470	Өткір жасыл / көгілдір дублет

5361		5346	Өткір қара дублет
5164	5151		Жасыл синглет
4995	4980		Диффузиялық жасыл синглет
4370		4364	Диффузиялық күлгін синглет

Бір қызығы, біз төмен сенімді шамға арналған сары сызықтың айналасында $\lambda = 5893\text{\AA}$, ал көгілдір сызықтың айналасында $\lambda = 5151\text{\AA}$ қара түске боялғанын атап өткен жөн. Себебі жоғары қысым жарықты толық көрінетін спектрде жібереді, ал қара сызықтар келесіден шығады. Спектрметрдің көмегімен Біз Төмен және жоғары қысымды Na шамдарынан шығатын жарықтың спектрлік сызықтарын зерттедік.

Бор моделіне сәйкес сутегі атомының бірінші орбитасында электронның жылдамдығы мен айналу периоды табу. Бордың атом моделі бойынша сутегі атомының электрондары ядроны дөңгелек орбиталар бойымен айналады. Бірінші орбитаның радиусы $r = 0.529 \cdot 10^{-10}\text{ м}$. Электронның массасы $m = 9.31 \cdot 10^{-31}\text{ кг}$, ал элементтер заряды $e = 1.6 \cdot 10^{-19}\text{ Кл}$. Электронның жылдамдығын және орбита бойынша айналу периоды табымыз. Электронның жылдамдығын табу үшін электронға әсер ететін Кулондық күш центрге тартатын күшке тең деп аламыз:

$$\left(\frac{1}{4\pi\epsilon}\right) \frac{e^2}{r^2} = \frac{mv^2}{r}$$

Бұл теңдеуді жылдамдыққа қатысты шығарамыз:

$$v = \sqrt{\left(\frac{1}{4\pi\epsilon}\right) * \frac{e^2}{mr}}$$

Берілген мәндерді орнына қоямыз:

$$v = \sqrt{\frac{8.99 * 10^9 * 2.56 * 10^{-38}}{4.82 * 10^{-41}}} = 2.18 \text{ Мм/с}$$

Орбита бойынша айналу периоды табу үшін:

$$T = \frac{2\pi r}{v}$$

$$T = \frac{2 * 3.14 * 0.529 * 10^{-10}}{2.18 * 10^6} = 1.52 * 10^{-15} \text{ с}$$

Бұл есеп Бор моделінің сутегі атомындағы электрон қозғалысын сипаттайды.

Осы модельдерді зерттеуді және жетілдіруді жалғастыра отырып, біз материяның негізгі табиғатына тереңірек енеміз. Ғылыми модельдердің динамикалық табиғаты уақыт өте келе біздің түсінігіміздің дәлірек және жан-жақты болуын қамтамасыз етеді. Модельдерді жетілдірудің осы итеративті процесі арқылы біз ғаламның құпияларын біртіндеп ашуға жақындаймыз.

Әдебиеттер тізімі:

1. Чернов М.К., Атомдық және ядролық физика // Протонның және нейтронның ашылуы, Резерфорд және бор моделі, 2010. С.174-183.
2. Fujia Yang, Joseph H. Hamilton, Modern Atomic and Nuclear Physics // Current atomic model, 2017. С. 44-48.
3. Harvey Elliott White, Introduction to Atomic Spectra // Evolution and history of the atomic model, 2018. С.23-26.
4. В.Г. Солянкин, А.А. Лиходед, Физика атомного ядра и элементарных частиц // Квантовая механика, 2004. С.89-94.

ШЕШІМДЕРІ КОМПЛЕКС САНДАР БОЛАТЫН ЖОҒАРЫ ДӘРЕЖЕЛІ ТЕҢДЕУЛЕР

Өмірбекова Ә., М.Х. Дулати атындағы Тараз университетінің «Қолданбалы математика және физика» кафедрасының 4 курс студенті, Тараз қ., omirbekovaasemai@gmail.com
Айтказина А.М., М.Х. Дулати атындағы Тараз университетінің «Қолданбалы математика және физика» кафедрасының аға оқытушысы, Тараз қ., askoasko1979@mail.ru

Аңдатпа: Мақалада шешімдері комплекс сандар болатын жоғары дәрежелі теңдеулердің әртүрлі әдістері келтірілген. Келтірілген әдістер мысалдар арқылы түсіндірілген.

Кілт сөздер: екі мүшелі теңдеу, арифметикалық түбір, комплекс сан, толық квадрат, үшмүшелік, дискриминант, комплекс түбір, мәндес теңдеу, қосымша параметр, коэффициент, жұп түйіндес, биквадар теңдеу.

Екі мүшелі теңдеулер деп

$$ax^n \pm b = 0 \quad (a > 0, b > 0) \quad (1)$$

түріндегі теңдеуді айтамыз.

$$x = y \sqrt[n]{\frac{b}{a}} \quad (2)$$

алмастыруынан кейін, екі мүшелі теңдеу

$$y^n \pm 1 = 0 \quad (3)$$

түріне келеді, мұндағы $\sqrt[n]{\frac{b}{a}}$ – арифметикалық түбір. (2) түрлендіруден кейін пайда болған (3) теңдеудің түбірлерін табу жеткілікті болады. Элементар алгебрада көбінесе $n = 2, 3, 4, 5, 6$ болғандағы жағдайларды қарастырады.

Осы жағдайлардағы түбірлерді қалай табу керектігін көрсетеміз.

I. $n = 2$ болғанда $y^2 - 1 = 0$ және $y^2 + 1 = 0$ екі мүшелі теңдеулер толық емес квадраттық теңдеулер болып табылады. Бірінші теңдеудің түбірлері ± 1 , ал екінші теңдеудің түбірлері $\pm i$ болады. Ал Maple жүйесінде бір ғана команданың көмегімен бұр теңдеулердің шешімін лезде алуға болады [1]:

> solve(y^2-1=0,y);

1, -1

> solve(y^2+1=0,y);

I, -I.

II. $n = 3$ болғанда $y^3 - 1 = 0$ және $y^3 + 1 = 0$ екі мүшелі теңдеулерін аламыз. Бірінші $y^3 - 1 = 0$ теңдеуінің өзі $y - 1$ және $y^2 + y + 1$ теңдеулерінің жиынтығына мәндес болады. Осы теңдеулердің әрқайсысын шешіп $y_1 = 1, y_{2,3} = \frac{-1 \pm i\sqrt{3}}{2}$ түбірлерін аламыз, ал екінші $y^3 + 1 = 0$ теңдеуінің өзі $y + 1$ және $y^2 - y + 1$ теңдеулерінің жиынтығына мәндес болады. Осы теңдеулердің әрқайсысын шешіп $y_1 = -1, y_{2,3} = \frac{1 \pm i\sqrt{3}}{2}$ түбірлерін аламыз. Ал Maple жүйесінде бір ғана команданың көмегімен бұр теңдеулердің шешімін лезде алуға болады:

> solve(y^3-1=0,y);

1, -1/2+1/2*I*3^(1/2), -1/2-1/2*I*3^(1/2)

> solve(y^3+1=0,y);

-1, 1/2-1/2*I*3^(1/2), 1/2+1/2*I*3^(1/2)

III. $n = 4$ болғанда $y^4 - 1 = 0$ және $y^4 + 1 = 0$ екі мүшелі теңдеулерін аламыз. Бірінші $y^4 - 1 = 0$ теңдеуінің өзі $y^2 - 1$ және $y^2 + 1$ теңдеулерінің жиынтығына мәндес болады. Осы теңдеулердің әрқайсысын шешіп

$$y_{1,2} = \pm 1, y_{3,4} = \pm i$$

түбірлерін аламыз, ал Maple жүйесінде:

> solve(y^4-1, y);

1, -1, I, -I

ал екінші $y^4 + 1 = 0$ теңдеуін $(y^4 + 2y^2 + 1) - 2y^2 = 0$ немесе $(y^2 + 1)^2 - (\sqrt{2}y)^2 = 0$ теңдеулері түрінде жазуға болады. Осы теңдеуді шешіп $y_{1,2} = \frac{\sqrt{2}}{2}(1 \pm i)$, $y_{3,4} = -\frac{\sqrt{2}}{2}(1 \pm i)$ түбірлерін аламыз, ал Maple жүйесінде бір ғана команданың көмегімен бұр теңдеулердің шешімін лезде алуға болады:

> solve(y^4+1, y);

$$\frac{1}{2} * 2^{1/2} + \frac{1}{2} * I * 2^{1/2}, -\frac{1}{2} * 2^{1/2} - \frac{1}{2} * I * 2^{1/2}, \\ \frac{1}{2} * 2^{1/2} - \frac{1}{2} * I * 2^{1/2}, -\frac{1}{2} * 2^{1/2} + \frac{1}{2} * I * 2^{1/2}$$

IV. $n = 6$ болғанда $y^6 - 1 = 0$ және $y^6 + 1 = 0$ екі мүшелі теңдеулерін аламыз. Бірінші $y^6 - 1 = 0$ теңдеуінің өзі $y^3 - 1$ және $y^3 + 1$ теңдеулерінің жиынтығына мәндес болады. Осы теңдеулердің әрқайсысын шешіп

$$y_{1,2} = \pm 1, y_{3,4} = \frac{-1 \pm i\sqrt{3}}{2}, y_{5,6} = \frac{1 \pm i\sqrt{3}}{2}$$

түбірлерін аламыз, ал Maple жүйесінде:

> solve(y^6-1, y);

$$1, -1, -\frac{1}{2} + \frac{1}{2}i\sqrt{3}, -\frac{1}{2} - \frac{1}{2}i\sqrt{3}, \frac{1}{2} - \frac{1}{2}i\sqrt{3}, \frac{1}{2} + \frac{1}{2}i\sqrt{3}$$

ал екінші $y^6 + 1 = 0$ теңдеуін $y = iz$ алмастыруын енгізу арқылы шығарамыз. Сонда z немесе $i^6 z^6 + 1 = 0$ немесе $z^6 - 1 = 0$ теңдеулерін қанағаттандырады. Бұл теңдеудің түбірлері белгілі. Жоғарыдағы осы теңдеуге ұқсас теңдеудің жауабын пайдаланып, i – көбейту арқылы ізделінді теңдеудің шешімін табамыз, сонда

$$y_{1,2} = \pm i, y_{3,4} = \frac{-i \pm \sqrt{3}}{2}, y_{5,6} = \frac{i \pm \sqrt{3}}{2}$$

түбірлерін аламыз, ал Maple жүйесінде бір ғана команданың көмегімен бұр теңдеулердің шешімін лезде алуға болады:

> solve(y^6+1, y);

> solve(y^6+1, y);

$$1, -1, \frac{1}{2}\sqrt{2-2i\sqrt{3}}, -\frac{1}{2}\sqrt{2-2i\sqrt{3}}, \frac{1}{2}\sqrt{2+2i\sqrt{3}}, -\frac{1}{2}\sqrt{2+2i\sqrt{3}}$$

Мысал. $2x^4 + 3 = 0$ теңдеуін шешу керек.

Шешуі. $x = y \sqrt[4]{\frac{3}{2}}$ алмастыруын жасаймыз. Онда берілген теңдеудің түрі $y^4 + 1 = 0$ түріне

келеді. Ол теңдеуді шешіп, $y_{1,2} = \frac{\sqrt{2}}{2}(1 \pm i)$, $y_{3,4} = -\frac{\sqrt{2}}{2}(1 \pm i)$

түбірлерін аламыз. Енді осы түбірлердің әрқайсысын $\sqrt[4]{\frac{3}{2}}$ -ке көбейтіп, берілген теңдеудің түбірлерін аламыз:

$$x_{1,2} = \frac{\sqrt[4]{6}}{2}(1 \pm i), x_{3,4} = -\frac{\sqrt[4]{6}}{2}(1 \pm i).$$

Жалпы жағдайда, (3) теңдеудің түбірлері ± 1 –ден алынған n – ші дәрежелі түбірлерін табуға алып келеді. Ол түбірлер

$$\sqrt[n]{1} = \varepsilon_k = \cos \frac{2\pi k}{n} + i \sin \frac{2\pi k}{n}, k = 0, 1, 2, \dots, n-1; \\ \sqrt[n]{-1} = \omega_k = \cos \frac{\pi + 2\pi k}{n} + i \sin \frac{\pi + 2\pi k}{n}, k = 0, 1, 2, \dots, n-1;$$

формуласының көмегі арқылы табылады.

Егер комплекс сандардың геометриялық интерпретациясын пайдаланатын болсақ, онда осы түбірлерді бейнелейтін нүктелер центрі координаталар басында болатын бірлік шеңбердің ішіне сызылған дұрыс n –бұрыштың төбелері болып табылады.

Төртінші дәрежелі $ax^4 + bx^2 + c = 0$ ($a \neq 0$) теңдеуі биквадрат теңдеу деп аталады. $x^2 = y$ алмастыруы арқылы берілген теңдеудің түрі

$$ay^2 + by + c = 0$$

квадрат теңдеуінің түріне келеді. Бұл теңдеудің түбірлерін $x^2 = y_1$ және $x^2 = y_2$ екі екімүшесі арқылы түбірлерін табамыз, мұндағы y_1 және y_2 – сәйкесінше квадраттық теңдеудің түбірлері.

Егер биквадрат теңдеудің түбірлері нақты сандар болса, онда мына жағдайлар орындалуы мүмкін [2]:

1) $y_1 \geq 0$ және $y_2 \geq 0$ болса, онда биквадрат теңдеудің төрт нақты түбірі болады (еселі түбірлерді қоса есептегенде) $x_{1,2} = \pm\sqrt{y_1}$, $x_{3,4} = \pm\sqrt{y_2}$;

2) $y_1 \geq 0$ және $y_2 < 0$ болса, онда биквадрат теңдеудің екі нақты түбірі болады

$$x_{1,2} = \pm\sqrt{y_1}, x_{3,4} = \pm\sqrt{y_2} = \pm i\sqrt{-y_2};$$

3) $y_1 < 0$ және $y_2 < 0$ болса, онда биквадрат теңдеудің төрт жорамал түйіндес түбірлері болады

$$\begin{aligned}x_{1,2} &= \pm\sqrt{y_1} = \pm i\sqrt{-y_1}, \\x_{3,4} &= \pm\sqrt{y_2} = \pm i\sqrt{-y_2};\end{aligned}$$

4) $y_1 = u + vi$ және $y_2 = u - vi$ ($v \neq 0$) болса, онда биквадрат теңдеудің төрт жұп түйіндес комплекс түбірлері болады.

Ол түбірлерді табу үшін $u + vi$ және $u - vi$ комплекс сандарынан квадрат түбірден шығару керек. Ол амалдан құтылу үшін берілген теңдеуді түрлендіреміз. Теңдеуді

$$x^4 + \frac{b}{a}x^2 + \frac{c}{a} = 0 \quad \text{түрінде, немесе } x^4 + px^2 + q = 0 \quad \text{түрінде жазамыз, мұндағы } p = \frac{b}{a}, q = \frac{c}{a}.$$

Сәйкес квадрат теңдеудің түбірлері комплекс түбірлер болғандықтан, оның дискриминанты $D = p^2 - 4q < 0$ болады. Бұдан $q > 0$ болады, $q \leq 0$ болса, $D \geq 0$. Сондықтан теңдеуді $(x^2 + \sqrt{q})^2 x^2 - 2x^2\sqrt{q} + px^2 = 0$ немесе $(x^2 + \sqrt{q})^2 - x^2(2\sqrt{q} - p) = 0$, мұндағы $2\sqrt{q} - p > 0$ түрінде жазуға болады.

Шыныда да, $p \leq 0$ болғанда, орынды; ал $p > 0$ жағдайы $p^2 > 4q$ жағдайынан шығады.

$$2\sqrt{q} - p \text{ оң санын } s^2 \text{ арқылы белгілеп, соңғы теңдеуді мына түрде жазамыз: } (x^2 + \sqrt{q})^2 - s^2 x^2 = 0 \text{ немесе } (x^2 + \sqrt{q} - sx)(x^2 + \sqrt{q} + sx) = 0.$$

Бұдан, бұл жағдайда биквадрат теңдеу коэффициенттері нақты сандар болатын $(x^2 + \sqrt{q} - sx) = 0$ және $(x^2 + \sqrt{q} + sx) = 0$ теңдеулердің жиынтығына мәндес болады.

Мысалы. $x^4 + x^2 + 1 = 0$ теңдеуін шешу керек [3].

Шешуі. Егер осы теңдеуді жалпы әдіспен шешетін болсақ онда $y_1 = \frac{-1+i\sqrt{3}}{2}$, $y_2 = \frac{-1-i\sqrt{3}}{2}$ болады, және x_1, x_2, x_3, x_4 мәнін табу үшін комплекс сандардан түбір шығару керек. Шешім табудың басқа әдісін іздейміз.

Көрсетілген әдіс бойынша теңдеуді $(x^2 + 1)^2 - 2x^2 + x^2 = 0$ түріне немесе $(x^2 + 1)^2 - x^2 = 0$ теңдеуіне түрлендіреміз. Соңғы теңдеу $x^2 - x + 1 = 0$ және $x^2 + x + 1 = 0$ теңдеулерінің жиынтығына мәндес.

Осы теңдеулерді шеше отырып, $x_1 = \frac{1+i\sqrt{3}}{2}$, $x_2 = \frac{-1+i\sqrt{3}}{2}$ теңдеулердің төрт шешімін табамыз. Биквадрат теңдеу: $ax^{2n} + bx^n + c = 0$ ($a \neq 0, n \geq 2$) үш мүшеден тұратын теңдеудің дербес жағдайы болып табылады. $x^n = y$ алмастыруынан кейін теңдеудің түрі $ay^2 + by + c = 0$ квадрат теңдеуінің түріне келеді. Бұл теңдеудің түбірлерін $x^2 = y_1$ және $x^2 = y_2$ екі екімүшесі арқылы түбірлерін табамыз, мұндағы y_1 және y_2 – сәйкесінше квадраттық теңдеудің түбірлері.

Әдебиеттер тізімі:

1. Курош А.Г. Курс высшей алгебры. 13 изд., М., 2004 г.
2. Маркушевич А.И. Комплексные числа и конформные отображения. 3 изд., М., 1979г.
3. Привалов И.И. Введение в теорию функции комплексного переменного. 13 изд., М., 1988г.

ӘОЖ 004:658.568

ФИЗИКАЛЫҚ ҚҰБЫЛЫСТАРДЫ КОМПЬЮТЕРДЕ МОДЕЛЬДЕУ

Ысрайыл С., Торғаутова А., 6В01502 «Физика мұғалімдерін даярлау» мамандығының 4 курс студенттері, М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ.,
ysrayyl@list.ru, Awepta@mail.ru

Оразымбетова Г.Х., аға оқытушы «Физика және Информатика» кафедрасы М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ., gkh.oralymbetova@dulaty.kz

Аңдатпа: Аталған жұмыс физикаға байланысты құбылыстарды қазіргі заман технологиялары арқылы тиімді қолдануға болады. Зерттеу жұмысы нақты математикалық өрнектермен мен АКТ технологиялары арқылы модельдер қолданады. Компьютерлік технологиялар арқылы күрделенген процестерді, яғни климаттың өзгеруі сияқты маңызды

проблемаларды шешуге болады. Компьютер арқылы модельдеу білімді түсінуге, нақтырақ айта кеткенде жоғарғы оқу орнының білімгерлері мен оқытушыларына жаңа заман технологияларын дамытуға үлкен, бәсекеге қабілеттіліктерін арттыруға үлес қосады. Сонымен, физика арқылы түсіндірілген табиғи құбылыстарды компьютерде модельдеу – инновацияның дамуына үшін маңызды қадамдардың бірі.

Кілт сөздер: ғылым, инновация, модель, АКТ, кулон заңы, математикалық өрнек, алгоритм, программа.

Зерттеу жұмысының өзектілігі: Физикалық құбылыстарды 21 ғасыр технологиялары арқылы түсіндірудің маңызы зор. Ең үлкен артықшылықтарының бірі ең бағалы уақыт пен ресурстардың үнемделуі. Компьютерде модельдеу арқылы физикалық құбылыстардың бар маңызын түсінуге, нақтырақ болжамдар жасауға және эксперимент арқылы жүргізілетін зерттеу жұмыстарын тиімді жүргізуге көмектеседі. Айтылған әдіс нақтырақ айтқанда, энергия тиімділігін зерттеуге және саны жоқ, күрделі есептерді шешуге мүмкіндік береді, айтылған артықшылықтар инновацияның дамуына үлкен үлес қосады. Физика пәні бойынша шешімі қиын есептер, күрделі интегралдар, функциялар, арифметикалық өрнектерді компьютер арқылы анықтап шешімін табуға болады.

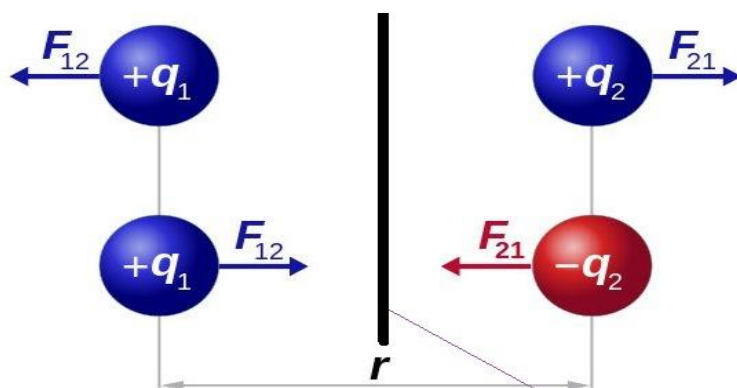
Жұмыстың мақсаты: Физика пәнінің негізгі заңдылықтарымен, құбылыстарын жаңа заман технологиялары арқылы модельдеп инновациялық әдіс арқылы шешімін табу. Айтылған әдісті орындау үшін арнайы программа мен математикалық амалдары білу, арнайы программа арқылы модельдеп, шынайы зертханалықтардың дәлдігімен салыстыру.

Жұмыстың әдістері:

1. Физика заңдарын меңгеру және түсіну
2. Кулон заңын модельдеу үшін арнайы программамен математикалық амалдары қолдану

Физикалық құбылысты модельдеу – нақты программа арқылы арнайы физикалық процесстермен құбылыстарды компьютерде өрнектеу. Программа арнайы анимация және нақты есептеулерді шығарып, толықтай аталған құбылысты немесе процессті түсінуге мүмкіндік береді. Компьютерде модельдеу қазіргі таңда түрлі салаларда қолданады: инженерия, архитектура, мұғалімдердің арнайы сабақ беру әдістерінде, химия және биологиялық процесстерді зерттеуге. Неге тиімді?, - деген сұрақ туындауы мүмкін, себебі бастапқы параметрлерін сақтай отырып, уақыт пен құрал-жабдық көп қажет етпей, зерттеу жұмыстарын жүргізуге болады. Өзіміздің зерттеу жұмысымызда электромагнетизм тарауының Кулон заңын қарастырдық. Кулон заңы екі нүктенің әркеттесуінен пайда болатын электр зарядын айтамыз. Тыныштық күйінде орындалатын екі нүктелік зарядтың бір-біріне тартылуын бүкіләлемдік тартылыс заңымен ұқсас деп он жетінші ғасырда ортасында гипотезалар пайда бола бастаған [1]. Айтылған түрлі теорияларды дәлелдеп, 1785 жылы анықтаған Ш.Кулон болды. Кулон тұжырымдаған бойынша екі зарядтардың тартылуы заряд модульінің квадратына тура пропорционал, арақашықтықтарына кері мәнде келеді. Таңбасы бойынша заряд «+» және «-» таңбасы жоғары көбейткішпен бірдей мәнде, ал кері пропорционал болатын түзумен өзара күш пайда болады(1-сурет).

Ал енді, Кулон тәжірибесі бойынша қалай болғанын және қалай тәжірибе жүргізгенін қысқаша айтып өтсем. Өте жіп-жіңішке серпімі бар ілінген цилиндр сияқты пішінді формада таразыны орнатамыз. Таяқтың бір шетіне кішкентай металл шар ілеміз, екінші шетіне тепе-теңдік ұстап тұратын жүкті ілеміз. Бірінші ұшы белгілі бұрышқа бұрып шкалаға ілінеді [2]. Келесіде екі шар бір-бірімен оң заряд және теріс заряд беріп тартылады. Қанша күш кеткенін қанша бұрышқа бұрылғаннан байқауға болады. Алынған өлшемлер электр заряды бар шарлардың көлемдері бір, ешқандай заряд бермеген үшінші шар арқылы Кулон зарядтары екіге айырылды. Тәжірибені қорытындылай келе, 2 шардың бір-бірімен тартылуы олардың ек еселенген мәніне, яғни көбейтіндісіне тура пропорционал екені анық. Оларға әсер ететін күштің мәні әр ортада басқаша [3].

Сурет 1. Электр өрісіндегі кулон күші

Python тіліндегі программасы:

```

###кодты жазу
#Кітапхананы орналастыру
import tkinter as tk from tkinter import *
root=tk.Tk()
canv = Canvas (root, width=700, height=700, bg="white")
ball1=canv.create_oval (50,150,200,300, width=2,
fill='red')
ball2=canv.create_oval (500, 150, 650, 300, width=2, fill='blue')
canv.create_line (125,300, 125, 450, width=2
fill='brown')
canv.create_line (575,300, 575, 450, width=2,
fill='brown')
canv.create_line (125,375, 575, 375, width=3,
fill='magenta', arrow=BOTH) # r
canv.create_line(200,225,300,225,width=3,
fill='magenta', arrow=LAST) #F1
canv.create_line(500,225, 400, 225,width=3,
fill='magenta', arrow=LAST) #F2
canv.create_text (125, 130, text='Q1', font=("Times", 20), width=5, fill='blue') #01
canv.create_text (575, 130, text='Q2', font=("Times", 20), width=5, fill='blue') #02
canv.create_text (250, 210, text='F',
font=("Times", 20), width=5, fill='blue') #F1
canv.create_text (450, 210, text='F', font=("Times", 20), width=5, fill='blue') #F2
canv.create_text (350, 390, text='r',
font=("Times", 20), width=10, fill='blue') #r
tlcanv.create_text(100, 250, text='+', fill='green', font=("Times", 20)) #+
2-canv.create_text(130, 170, text='+', font=("Times", 20), fill='white') #+ +3=canv.create_text(80, 180,
text='+', font=("Times", 20), fill='white') #+ +4-canv.create_text (110, 260, text='+',
font=("Times", 20), fill='white') #+ t5=canv.create_text (170, 240, text='+', font=("Times", 20), fill='white')
#+
t6=canv.create_text (150, 180, text='+',
font=("Times", 20), fill='white') #+ t7=canv.create_text (160, 250, text='+', font=("Times", 20), fill='white')
#+
q1=canv.create_text (100+450, 250, text='- ',font=("Times", 20), fill='white') #-
q2=canv.create_text (130+450, 170, text='- ',
font=("Times", 20), fill='white') #- q3=canv.create_text (80+450, 180, text='- ',
font=("Times", 20), fill='white') #-

```

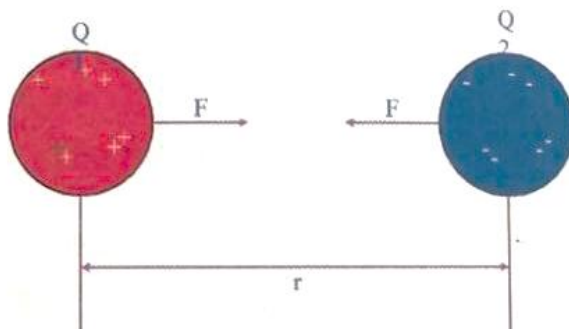
Берілгені: $A=2\text{м/сек}$ $B=3\text{м/сек}^2$ $C=4\text{м/сек}^3$	Шешуі: Дененің жүрен S жолының t уақытқа тәуелділігі теңдеуі: $S = At - Bt^2 + Ct^3$ Жылдамдықты t уақытқа тәуелді теңдеуін алу үшін (1)-теңдеуден туынды аламыз. Сонда $v = \frac{ds}{dt} = A - 2Bt + 3Ct^2$ (2)- өрнек бойынша жылдамдықтың t уақытқа тәуелді теңдеуін есептейміз: $v = 2 - 6t + 12t^2 \text{ м/с}$ a үдеудің уақытқа тәуелділік теңдеуін алу үшін жылдамдықтан туынды алсақ $a(t) = \frac{dv}{dt} = -2B + 6Ct$ (3)- өрнек бойынша үдеудің t уақытқа тәуелді теңдеуін есептейміз: $a(t) = -6 + 24t$ Есептің шарты бойынша уақыт $t=2$ с өткеннен кейінгі дененің жүріп өткен жолын, жылдамдығы мен үдеуін есептейік: $S = At - Bt^2 + C = 2 * 2 - 3 * (2)^2 + 4 * (2)^3 = 24\text{м}$ $v = 2 - 6t + 12t^2 = 2 - 6 * 2 + 12 * (2)^2 = 38 \text{ м/с}$ $a = -6 + 24t = -6 + 24 * 2 = 46 \text{ м/с}^2$
$a(t) - ?$ $v(t) - ?$ $s - ?$ $v - ?$ $a - ?$	

```

q4=canv.create_text (110+450, 260, text='-', font=('Times', 20), fill='white') #-
q5=canv.create_text (170+450, 240, text='-',
font=('Times', 20), fill='white') #- q6=canv.create_text (150+450, 180, text='-',
font=('Times', 20), fill='white') #- q7=canv.create_text (160+450, 250, text='-',
font=('Times', 20), fill='white') #-
canv.pack()
root.mainloop() [1]

```

Зерттеу нәтижесі:

№1 есеп.

Дененің жүрген S жолының t уақытқа тәуелділігі теңдеу $S = At - Bt^2 + Ct^3$ арқылы берілген. Мұндағы, $A=2\text{м/сек}$, $B=3\text{м/сек}^2$, $C=4\text{м/сек}^3$. Мыналарды: с) v жылдамдық пен a үдеудің уақытқа тәуелділігін;

d) дененің жүріп өткен жолын, қашықтығын яғни қозғалыс басынан 2 сек уақыт өткеннен кейін дененің жылдамдығы мен үдеуін табу керек. 0,5 с өткеннен кейінгі, $0 \leq t \leq 3$ интервалындағы жолдың, жылдамдықтың және үдеудің графиктерін құрыңыздар.

Python тіліндегі программасы print ('Дененің жүрген s жолының t уақытқа тәуелділігі теңдеу $s=At-Bt^2+Ct^3$ арқылы берілген. Мұндағы

$A = 2 \text{ м/с}$

$$B = 3 \text{ м/с}$$

$$C = 4 \text{ м/с}$$

`v=print('Дененің қозғалыс жылдамдығы  $v=A-6*B*++12*C*t**2$  теңдеуі арқылы жазылады')`

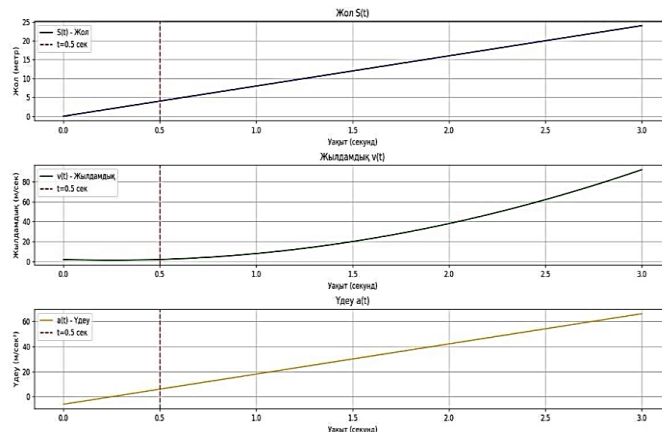
`t=0`

`a=print('Дененің үдеуі  $a=-2*B+6*C*t$  теңдеуі арқылы жазылады')`

`for i in range(0, 7): t=float(t+0.5) S=A*t-B*t**2+C t ** 3 v = A - 6Bt + 12Ct * 2`

`a =-2* B+6* C* t print (^ prime t =^ prime ,t+0.5 'c','s =^ prime , s, 'M'; ', 'v = 1 , V, 'M/C'; ', 'a =^ prime , a, ' M / (c ^ (2')) )`

Зерттеу нәтижесі:

Қорытындылай келе, физика пәнін, нақтырақ айтқанда құбылыстарды және процесстерді компьютерде модельдеу инновациялық әдістердің негізгі құралы деп есептеуге болады. Компьютерде модельдеу әдісін түрлі салаларда қолданады және олардың дамуына үлкен септігін тигізіп жатыр. Нақтырақ айтқанда: инженерия, архитектура, биофизика, биохимия және т.б. Біздің зерттеу жұмысымызда қарапайым кулон заңының қалай жүзеге асқанын көруге болады, яғни арнайы программа арқылы тәжірибені көзбен көріп, физика ғылымы қоршаған ортаны түсінуге көптеген мүмкіндік береді. Түрлі қиын есептерді, функциялар, интегралдар сияқты математикалық өрнектерді шығаруда өте қолайлы. Болашақта физика ғылымының дамуына, жастардың табиғатқа деген қызығушылығын арттыруда үлкен роль атқарады деген ойдамыз. Арнайы құрал-жабдықтар виртуальды болғандықтан шығындар азайып және ең бастысы адамның құнды уақыты үнемделеді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Рыстыгулова В.Б. Р94 Физикадағы компьютерлік әдістер: Оқу құралы / В.Б. Рыстыгулова, Ж.М. Битибаева - Алматы: Альманахъ, 2023. 242 б.
2. Физикалық құбылыстарды компьютерлік модельдеу: оқу құралы физика мамандығының магистранттарына арналған / Н. Ж. Жанатбекова, Ә.Б. Абдулаева, М.С. Уразова ; І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті. - Қарағанды : "АҚНҰР" баспасы, 2018. - 156 с. - ISBN 978-601-216-403-93
3. Физикалық процестерді компьютерлік модельдеу [Текст] : оқу-әдістемелік құрал / Т.С. Рамазанов, С.Қ. Қоданова. - Алматы: Қазақ университеті, 2013. - 132 б. - ISBN 9786010402898

**ХИМИЯ ЖӘНЕ БИОЛОГИЯ.
ТАМАҚ ӨНДІРІСІ ЖӘНЕ БИОТЕХНОЛОГИЯ
ХИМИЯ И БИОЛОГИЯ.
ПИЩЕВОЕ ПРОИЗВОДСТВО И БИОТЕХНОЛОГИЯ**

ӨОЖ 582:547.587

**ӨСІМДІК МАТЕРИАЛДАРЫНДАҒЫ ФЛАВОНОИДТАРДЫҢ ҚҰРАМЫ ЖӘНЕ
ОЛАРДЫҢ ДЕНСАУЛЫҚТЫ НЫҒАЙТУДАҒЫ РӨЛІ**

Сұлтан Р., Дәнекұлова А., 4 курс студенті 6В01504 «Химия мұғалімдерін даярлау» БББ,
М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ., sroza141@gmail.com
Таубаева Р.С., «Химия» кафедрасының PhD докторы, доцент, М.Х. Дулати атындағы
Тараз университеті, Тараз қ., raushan.taubaeva@mail.ru

Аңдатпа: Бұл мақалада жеміс-жидек негізіндегі өсімдік материалдарындағы флавоноидтардың құрамына сапалық және сандық талдаулар жүргізіліп, соның негізінде олардың беттік белсенді заттар екені анықталды. Табиғи өнімдерді қолдану арқылы денсаулықты нығайтуға болатыны ескерілді.

Кілт сөздер: флавоноидтар, дәрумендер, рутин, кверцетин.

Халықтың денсаулығын сақтау мәселесі қазіргі уақытта біздің мемлекет үшін өте өзекті мәселе. Дұрыс тамақтану салауатты өмір салтының ажырамас құрамдас бөлігі болып табылады, өйткені ол қазіргі халықтың негізгі ауруларының: жүрек-қан тамырлары, онкологиялық, эндокринологиялық және т.б. алдын алу факторы ретінде қызмет етеді. Өсімдік шикізаты ағза үшін биологиялық белсенді заттардың (таниндер, органикалық қышқылдар, гликозидтер, амин қышқылдары, флавоноидтар және т.б.) бірегей көзі болып табылады. Бұл биологиялық белсенді заттар бұрын бір терминге - Р дәруменіне біріктірілген. Олар катехиндер, флавонолдар, флавоноидтар, халькондар, флаванондар топтарына жатады [1].

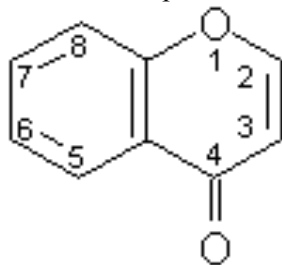
Тамақтану рационында дәрумендерден басқа да маңызды заттар болуы керек –флавоноидтар, кумариндер, салицилаттар. Олар көкөністерде, жемістерде, жидектерде, жаңғақтар мен дәмдеуіштерде көптеп кездеседі. Ең танымал флавоноид – бұл рутин. Бұл ол вазоконстрикциялық қасиеттерге ие, қан тамырларының серпімділігін арттырады және кейбір дәрі-дәрмектердің бөлігі болып табылады. Рутин адам ағзасында өндірілмейді. Рутиннің негізгі табиғи көздеріне: қарақұмық жапырақтары, шай бұтасының жапырақтары, қарақат, жабайы раушан, мүкжидек, көкжидек және тау күлінің шырындары, арша (жидектер), долана (бұршіктер), түймедақ (гүлдер), қырмызы жатады [2,3].

Флавоноидтар тиімді профилактикалық зат болып табылады: атап айтқанда олардың антиоксиданттық әсері бар, қанның ұюын азайтады, ұсақ қан тамырларының (капиллярлардың) сынғыштығы мен өткізгіштігін төмендетеді, май алмасуын жақсартады, қан қысымын қалыпқа келтіреді, иммундық жүйені ынталандырады, қабынуға қарсы, ісікке қарсы, антиаллергиялық әсері бар. Флавоноидтерді тек өсімдіктер ғана шығара алады, сондықтан жануарлардан алынатын өнімдерде бұл заттар іс жүзінде жоқ деуге болады. Флавоноидтар ағзада жиналмайтындықтан, оларды күнделікті тамақпен бірге тұтыну қажет. Флавоноидтарды табиғи өсімдік бояғыштары деп те атайды. Флавоноидты қосылыстар соңғы 30 жыл ішінде көптеген елдердің зертханаларында қарқынды түрде зерттелді. Бүгінгі күні 6500-ден астам флавоноидтар анықталды. Жапондық тағам өнімдерінің флавоноидтық жүктемесі жоғары мәселен, кавказдық тағам өнімдеріне қарағанда 50 есе жоғары болып келеді. Флавоноидтік жүктеме қандағы флавоноидтардың мөлшерін білдіреді.

Әртүрлі тағамдардағы флавоноидтардың сапалық және сандық құрамын зерттеу бүгінгі күннің өзекті мәселесі болып табылады. Флавоноидтардың көптеген зерттеулері олардың толық жіктелуі мен құрылымын беруге мүмкіндік берді. Бастапқыда флавоноидтар тек жоғары сатыдағы өсімдіктердің бөлігі деп есептелді. Дегенмен, бүгінгі күнге дейін олар балдырларда, қырықбуындарда, шоқ мүктерде, папоротниктерде, қыналар мен саңырауқұлақтарда табылды, бұл заттардың өсімдіктердегі маңызды физиологиялық рөлін көрсетеді. Әсіресе флавоноидтарға раушангүлділер тұқымдасына жататын өсімдіктер, бұршақ тұқымдастар, қарақұмық, қолшатыр, астра, крассула, лала т.б. өте бай. Өсімдіктердегі флавоноидтардың мөлшері орта есеппен 0,5 - 5 %, ал кейде 30%-ды (жапондық *Sophora* гүлдерінде) көрсетеді. Олар өсімдіктердің әртүрлі мүшелерінде: жапырақтарда, гүлдерде, қабықта, камбийде, ағашта, жемістерде және жеміс

қабығында кездеседі. Бірақ бұл қосылыстар жер үсті мүшелерінде (гүлдер, жемістер, жапырақтар) айтарлықтай мөлшерде, ал өсімдіктің жер асты бөліктерінде (мия тамыры, дала тырмасы) сирек және аз мөлшерде жиналады [4].

Флавоноидтар табиғи биологиялық белсенді заттар тобы (ББЗ) – бензо-γ-пирон туындылары (1-сурет), олар С6-С3-С6 көміртегі бірліктерінен тұратын фенилпропан қаңқасына негізделген. Бұл сақинада оттегі атомы бар гетероциклді қосылыстар.

Сурет 1. Бензо-γ-пирон (хромон) туындыларының химиялық құрылысы

Зерттеу жұмысының барысында зерттеу нысаны ретінде: қарақат жидектері, киви, шие мен апельсин жемістері, итмұрын, долана, жүзім, лимон қабығы, көк шай, қара шай, қызыл пияз, баклажан, қызыл қырыққабат және қара шоколад таңдалып алынды.

Өсімдік материалдарындағы флавоноидтардың құрамын сапалық талдау жұмыстары жүргізілді. Флавоноидтардың барлық кластарына тән жалпы реакция жоқ. Флавоноидтарды анықтау үшін ең жиі қолданылатын цианидин реакциясы (Chinoda сынағы). Реакция флавоноидтарды қышқыл ортада атомарлық сутегімен Mg^{2+} қатысуымен қышқыл ортада антоцианидиндерге дейін қалпына келтіруге негізделген. Флавонолдар мен флавонол-3-гликозидтер ашық қызғылт, қызыл немесе қызғылт сары түс береді. Ал С3 және С5 позицияларында екі гидроксил тобы бар флавоноидтар карбонил (COO^-) және гидроксил (OH^-) топтары арасында сутектік байланыстардың түзілуіне байланысты сары хелаттарды береді. Нәтижесінде ерітінді сары түске айналады.

Флавоноидтарды сандық анықтау визуалды тексеру арқылы жүргізілді. Әдебиеттерде кездесетін флавоноидтарды бөліп алу әдістеріне сәйкес экстракция органикалық еріткіштермен жүргізіледі. Жұмыста киви мен апельсин жемістерінің спирт сығындылары мен су тұнбаларында флавоноидтардың сапалық құрамы мен сандық құрамын анықтадық. Флавоноидтар барлық зерттелген үлгілерде сапалы талдау әдістерімен анықталды.

Салмағы 2,5 г жеміс үлгілеріндегі флавоноидтардың мөлшері (мг-мен) және 100 г өнімдегі флавоноидтардың мөлшері анықталды. Денсаулықты сақтау үшін адамға күніне 60-70 мг флавоноидтар қажет. Киви мен апельсиннің құрамында 100 граммға дейін бар. Бұл жемістер әртүрлі аурулардың алдын алу үшін диетаға қосылуы керек (егер әрине адамның бұл жемістерге аллергиясы болмаса).

Өсімдік сығындыларының қасиеттеріне рН ортаның әсерін зерттеу жұмыстары жүргізілді (1-кестені қараңыз).

Кесте 1.

Өсімдік сығындыларының қасиеттеріне рН ортаның әсері

Өсімдік шикізаты	Бейтарап ортадағы түсі	Қышқылдық ортадағы түсі	Сілтілік ортадағы түсі
Қарақат жидектері	қою күлгін	қызыл	жасыл
Шие жемістері	қызыл	қызғылт	жасыл
Қызыл қырыққабат	күлгін	қызыл	жасыл

Қазіргі уақытта дәрілік заттардағы флавоноидтарды анықтау және сандық анықтау үшін спектрофотометрия, абсорбциялық спектроскопия сияқты физика-химиялық талдау әдістері кеңінен қолданылады. Дегенмен, зерттелетін компоненттерді хроматографиялық бөлудің әртүрлі нұсқаларын қоса алғанда, аралас әдістер кеңінен таралуда. Талдаудың физика-химиялық және аралас әдістерін кеңінен қолдану, ең алдымен, қазіргі химиялық және электрохимиялық әдістермен салыстырғанда бұл әдістердің сезімталдығы мен селективтілігінің әлдеқайда жоғары болуымен байланысты.

Зерттелетін флавоноидты қосылыстарды УК және спектрлердің көрінетін аймақтарында сандық анықтау талданатын заттардың екі ерітіндісінің де, олардың түсті кешендерінің

ерітінділерінің де жұтылу максимумында толқын ұзындығы бойынша оптикалық тығыздықты өлшеуге негізделген. Түрлі тікелей спектрофотометрияда немесе дифференциалды спектрофотометрияда ішкі абсорбция максимумдары арқылы спектрофотометриялық анықтау флавоноидтарды талдаудың кең таралған әдістерінің бірі болып табылады. Зерттеу жұмысы флавоноидтар үшін ұзын толқын ұзындығының максимумдары - 330-370 нм, және қысқа толқын ұзындығы екенін анықтады.

Талданатын өсімдік массасы, одан алынған спирт сығындысының көлемі және оптикалық тығыздық индексі негізінде кверцетиннің концентрациясы, массасы және оның талданатын нысандарының пайызы есептелді (2-кестені қараңыз):

Кесте 2.

Талданатын зерттеу нысандарының есептелген деректері

Өсімдік түрі	Талдау нысаны үлгісінің салмағы m, г	Спирт-су V _{экстрактінің} көлемі, мл	Оптикалық тығыздық көрсеткіші, D	Талдау нысанындағы кверцетиннің концентрациясы C _x , мг/мл	Талдаудағы кверцетиннің массасы. m _{кв} , мг	Талдаудағы кверцетиннің пайызы, x, %
таңқурай	5,6345	50	0,116	0,1568	7,837	0,14
жүзім	5,0370	50	0,184	0,2486	12,43	0,25
шие	5,0406	50	0,152	0,2054	10,27	0,20

Зерттеу жұмысының нәтижесі бойынша келесідей қорытындылар жасалды:

1. Цианидин сынамасын, аммиак, бикарбонат, сілті және қорғасын ацетаты ерітінділерімен реакцияларды қолдана отырып, біз киви мен апельсин жемістерінде флавоноидтардың, флавоноиддар мен флавоноидтардың, халькондардың, аурондардың және антоцианиндердің жоқтығын дәлелдедік.

2. Өсімдіктердің құрамында өсімдік пигменттері бар. Олар әртүрлі табиғаттағы еріткіштерде экстракциялану қабілетін көрсетеді.

3. Қоршаған ортаның қышқылдығы пигменттерге қатты әсер етеді және жеміс-көкөніс тағамдарының және пигменттермен боялған басқа тамақ өнімдерінің сапасына әсер етеді. Антиоксиданттық әрекет қызыл-күлгін көкөністер мен жемістерде кездесетін флавоноидтармен ерекшеленеді - баклажан, жүзім, анар, қызыл қырыққабат, қызыл алма, шие.

4. Флавоноидтардың мөлшері жеміс-жидектерде спектрофотометриялық әдіспен анықталды. Кверцетин бойынша флавоноидтардың пайызы – шиеде 0,20%, жүзімде 0,25 және таңқурайда 0,14%. Нәтижелерге сәйкес, кверцетиннің ең көп мөлшері жүзімде болатыны анықталды.

5. Талданған жеміс-жидектердің негізінде қабынуға қарсы, канцерогенге қарсы, вирускқа қарсы, паразитке қарсы немесе бактерицидтік белсенділігі бар жаңа жоғары белсенді препараттарды жасауға болады. Бұл заттар белгілі препараттарға қарағанда тиімдірек болуы мүмкін.

Кейбір ғалымдар бірдей флавоноидтарды қолдана отырып, «жастық эликсирін» жасау идеясымен «ауырған». Флавоноидтардың адам ағзасына пайдасы айқын. Флавоноидтардың емдік мүмкіндіктерінің кең ауқымы оларды ағзаға жалпы оң әсер ету көзі ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Лобанова, А.А. Исследование биологически активных флавоноидов в экстрактах из растительного сырья / А.А. Лобанова, В.В. Будаева, Г.В. Сакович // Химия растительного сырья. – 2010. – № 1. – С. 47 – 52.
2. Головкин, Б.Н. Биологически активные вещества растительного происхождения / Б.Н. Головкин, Р.Н.Руденская, И.А. Трофимова, А.И. Шретер – М.: Наука, 2012.
3. Муравьева, Д.А. Фармакогнозия / Д.А. Муравьева, И.А. Самылина, Г.П. Яковлев. – М.: Медицина, 2012. – 656 с.
4. Кузнецова, О.Ю., Кузнецова, М.А. Лекарственное растительное сырье и препараты. – М.: Высшая школа, 2007. – 207 с.

ТАҒАМДЫҚ БОЯҒЫШТАР, ОЛАРҒА ҚОЙЫЛАТЫН ТАЛАПТАР МЕН САРАПТАУ ӘДІСТЕРІ

Құсайын А., 6B01504 «Химия мұғалімдерін даярлау» БББ 4 курс студенті, М.Х. Дулати атындағы
Тараз университеті, Тараз қ., almaskusayn91@gmail.com

Менлибекова А.Т., «Химия» кафедрасының аға оқытушысы, биология магистрі,
М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ., menlibekova85@mail.ru

Аңдатпа: Бұл мақалада тағамдық бояғыштар түрлері, оларға қойылатын талаптар мен сараптау әдістері қарастырылады. Қазіргі таңда тағамдық өнімдерге жасанды бояғыштар мен консерванттар көптеп қолданылатындығын білеміз. Егерде бояғыштардың мөлшері көп болған жағдайда қатерлі ісік, аллергиялық ауруларға душар болуы мүмкін. Міне осы себепке байланысты бұл мәселе өзекті болып отыр. Жұмыстың мақсаты – тағамдық бояғыштар жайлы ақпараттармен көптеп танысып, олардың зияны мен пайдасы жайлы мәліметтерді білу, сараптау, сондай ақ тағамдық бояғыштардың денсаулыққа әсерін анықтау болып табылады.

Кілт сөздер: сараптау әдістері, тағамдық бояғыштар, консерванттар, тағамдық бояғыштарға қойылатын талаптар, сапа сараптамасы.

Тұтынушылар бағалайтын тағамның ең маңызды сапалық сипаттамасы – олардың органолептикалық көрсеткіштері – дәмі, түсі және хош иісі. Сонымен қатар, түс – тұтынушы өнімді таңдау кезінде назар аударатын алғашқы сапалық көрсеткіш. Қазіргі таңда өнеркәсіпте тағамның түрін жақсарту мен сақтау үшін тағамдық бояғыштар кеңінен қолданылу үстінде. Алайда көпшілігінде синтетикалық жолмен жасалатыны белгілі. Әсіресе колжетімді, әрі сұранысқа ие тағамдарға синтетикалық бояғыштар көптеп қолданылады.

Еліміздің Конституциясында тағамдық бояғыштарға қойылатын талаптар туралы қысқаша баяндасақ қаптама сыртында міндетті түрде құрамына кіретін бояғыш туралы дұрыс ақпарат берілуі тиіс және табиғи немесе синтетикалық бояғыш екендігі жазылуы тиіс, егер де бояғыш денсаулыққа зиянды әсер етуі мүмкін жағдайлар болса қаптамада бұл туралы тұтынушыларға ескерту жасалуы тиіс. Өнімді тасымалдау, сақтау, тұтынушыға жеткізу процесінде бүлінсе, оны тағамдық бояғыштарды қолданып ақауларын жасыруға тырысқан өндіруші заңмен қудаланады. Қазақстан Республикасында қолдануға тиым салынған тағамдық бояғышы бар өнімді кеденнен өткізуге тиым салынады, өнім құрамындағы тағамдық бояғыш туралы жалған ақпарат беру де заңға қарама қайшы болып саналады. Қазақстан Республикасының тамақ өнімдерінің қауіпсіздігі туралы заңнамасы Қазақстан Республикасының Конституциясына негізделеді, осы заңнан және Қазақстан Республикасының өзге де нормативтік құқықтық актілерінен тұрады. Ол Конституциямыздың 2 - тарауы, 4- бабында толық айтылған: 2-тарау. Тамақ өнімдерінің қауіпсіздігі саласындағы мемлекеттік реттеу деп аталады; 4-бап. Тамақ өнімдерінің қауіпсіздігі саласындағы мемлекеттік реттеудің мақсаттары мен принциптері [1].

Бояғыштар – бұл тағамның түсін беретін, жақсартатын немесе қалпына келтіретін тағамдық қоспалар. Бірақ бояғыштар әрдайым қауіпсіз бола бермейді. Бояғыштар табиғи және синтетикалық болып бөлінеді, олар органикалық және бейорганикалық (минералды) болып бөлінеді. Азық-түлік бояғыштарын пайдалану стандартты нұсқаулықтар және басқа да техникалық құжаттармен реттеледі.

Бояғыштар суда да, майда да ерімейтін май және суда еритін, сондай-ақ пигменттер болуы мүмкін.

Тағамдық бояғыштар тағамның сыртқы түрін жақсарту үшін қолданады. Тағамдық бояғыштар қолдануға жарамды бояғыштар, түс тұрақтандырғыштары, беттік бояғыштар және жеуге жарамсыз қабықтарға арналған бояғыштар болып бөлінеді.

Бояғыштар тағамға қосу мақсаттары:

- 1) өңдеу немесе сақтау процесінде жоғалған табиғи бояуды қалпына келтіру;
- 2) өнімнің сыртқы тартымдылығын арттыру мақсатында табиғи бояудың қарқындылығын арттыру;
- 3) түссіз өнімдерді бояу арқылы өнімді тартымды етеді, мысалы алкогольсіз сусындар, балмұздақ, кондитерлік өнімдер тартымды көрініспен түс әртүрлілігін береді.

Қазіргі заманғы технологиялар берілген қасиеттері мен негізгі бояғыш заттың стандартты құрамы бар бояғыштардың табиғи және синтетикалық препараттарын алуға мүмкіндік береді, бұл олардың тамақ өнімдерінің кең спектрін өндіруде таңдамалы қолданылуын қамтамасыз етеді.

Азық-түлікті тартымды ету үшін жеке бояғыштарды немесе олардың бірнеше бояғыштардан тұратын біріктірілген нұсқаларын пайдалануға болады.

Табиғи бояғыштардың негізі әдетте өсімдік пигменттерінен тұрады. Бояу каротиноидтар, флавоноидтар, бетанин, рибофлавин, хлорофилл және т.б. табиғи бояғыштардың уыттылығы жоқ, бірақ олардың көпшілігі үшін рұқсат етілген тәуліктік дозалар белгіленген.

Өсімдік тектес бояғыш препараттарды жасау бойынша зерттеулер белсенді дамып келеді. Теңіз өнімдерін пайдалану перспективалы болып саналады. Қазақстанды елде крилден алынған қызыл бояуға рұқсат етіледі, оның негізін каротиноидтар құрайды. Ол балық өнімдері мен жасанды уылдырықты бояу үшін қолданылады. Табиғи тағамдық бояғыштар келесі негізгі топтарға бөлінеді: каротиноидтар, антоцианиндер, флавоноидтар, хлорофиллдер.

Каротиноидтар табиғатта әр түрлі жануарлардың, жеміс-жидек пен көкөніс шикізаттарының (жұмыртқаның сарысы, сәбіз және т.б.) түсін жасайды, ал бояулары олардан экстракция арқылы шығарылады. Осылайша алынған каротиноидты препараттар тағамға қызыл, қызғылт сары немесе сары түс бере алады. E160 және E161 каротиноидтары жиі қолданылады [2].

Бета-каротин (E160a) тұтынушыға үздіксіз қызығушылық тудырып келеді, ол өнімді тартымды және табиғи ету үшін тұрақты бояғыш ретінде сипатталады. Оның түс спектрі ашық сарыдан қызғылт сарыға дейін өзгереді. Бета-каротин препараттары табиғи ғана емес, сонымен қатар синтетикалық болуы мүмкін, олар суда және майда еритін зат. Қосылған каротиноидтың мөлшері өнімнің түріне, қажетті түс схемасына және оның қарқындылығына байланысты.

Бета-каротин бөлек немесе басқа каротиноидтармен бірге әр түрлі табиғи: теңіз шырғаны, сәбіз, крилл және т.б. жеке қасиеттеріне байланысты ол бояғыш ретінде ғана емес, сонымен қатар радиацияға, қатерлі ісікке және жүрек-қан тамырлары ауруларына ұшыраған кезде тиімді профилактикалық агент ретінде де өзінің маңызды дәстүрлі провитамин А функциясын орындайды [3].

Бұл топтың пигменттеріне келесі табиғи бояғыштар жатады: ликонин; сары-қызғылт сары бояуы; паприка каротиноидтары – қызыл бұрыш сығындылары; в-апокаротинд альдегид; в-АПО-8-каротин қышқылының метил немесе этил эфирлері (ысталған ет, аспаздық өнімдер, тұздықтар, ірімшіктер және т.б. өндірісінде қолданылады).

Каротиноидтардың жеке тобын олардың туындылары құрайды: флавоксантин, лютеин, рубиксантин, виолоксантин, родоксантин, кантаксантин.

Азық-түлік өнімдерін бояу үшін жеміс-көкөніс шикізатынан (сәбіз, итмұрын, бұрыш) бөлінетін немесе микробиологиялық жолмен алынған В, В12 каротиндері қолданылады.

Хлорофиллдер өсімдіктерде, жемістер мен көкөністерде кездесетін және оларға жасыл түс беретін пигменттер (жасыл пияз, бұрыш, салат, аскөк, қырыққабат, сәбіз шырындары, қалақай және т.б.).

Хлорофиллдің құрамына 3:1 қатынасында орналасқан көк-жасыл хлорофилл А және сары-жасыл хлорофилл В кіреді.

Хинон бояғыштары. Бұл топтың рұқсат етілген бояғыштарына кармин, алканин, куркумин жатады:

1) Алканин (алканет) – алкана өсімдігінің тамырынан алынған қызыл-Бургундия бояуы (E103). Бұл бояғыш бояудың тұрақтылығының жеткіліксіздігіне байланысты кең таралмады.

2) Куркумин – суда ерімейтін сары бояғыш (E100), сондықтан алкоголь ерітіндісі ретінде қолданылады. Куркуманы зімбір өсімдіктерінен алады, рұқсат етілген тәуліктік доза дене салмағының 2,5 мг/кг тең.

Бояғыштардың осы тобының тағы бір өкілі – турмерик (E100) – куркума тамырының ұнтағы болып табылады, дене салмағының 0,1 мг/кг тең [4].

В2 дәрумені (рибофлавин) витаминнің өзі немесе оның натрий тұзы рибофлавин-5-фосфорқышқылы (E101) түрінде сары (сары-қызғылт сары) бояғыш ретінде қолданылады.

Қазақстанда тыйым салынған хинон бояғыштарына ализарин, кермес жатады.

Антоцианин бояғыштары (E163). Табиғи антоцианиндердің тән ерекшелігі – қоршаған ортаның рН, температура, жарықтың әсері, өзіндік құрылымы, реактивтілігі және басқа факторларға байланысты олардың түсінің өзгеруі.

Мысалы, рН 1,5-2,0 (қышқыл орта) кезінде олар рН 3,4-5,0 кезінде қызыл-күлгінге өзгеретін өнімнің типтік қызыл түсін қамтамасыз етеді. Сілтілі ортада (рН 8,0) түс көк немесе көк-жасылға айналады, рН 9,0 - жасыл, рН 10-ға дейін жоғарылауы сары түске әкеледі.

Азық-түлік өнімдеріндегі синтетикалық бояғыштардың бар-жоғын сапалы және сандық анықтау үшін әр түрлі әдістерді қолдануымызға болады: вольтамперометриялық, капиллярлық электрофорез, қағаз хроматографиясы, жұқа қабатты хроматография, спектрометриялық, диод-матрицалық немесе масс-спектрометриялық детекторы бар жоғары тиімді сұйық хроматография.

Зиян және қарсы көрсеткіштер. Тағамдық бояғыштар (химиялық) организмге айтарлықтай зиян келтіреді десекте болады. Азық-түлік бояғыштарын үнемі жеу адам ағзасында бірқатар ауру бұзылыстарын тудыруы мүмкін: жүйке және ас қорыту жүйесінің бұзылуы, ұйқының және зейіннің бұзылуы, аллергиялық реакциялар. Кейбір бояғыштарды жеуге тыйым салынады, алайда кейбір өндірушілер оларды өз өндірісінде пайдаланады. Мұндай бояғыштар жасуша деңгейінде өзгерістер тудыруы мүмкін.

Ұлыбританиядан келген ғалымдар тағамдық бояғыштарды көптеген сынақтар мен зерттеулерден өткізіп, кәмпиттер мен сусындарды, әсіресе жарқын түстерді бояйтын кейбір жасанды бояғыштар балалардың шамадан тыс белсенділігіне әсер етіп, оларды мүлдем басқарылмайтын етеді деген ортақ пікірге келіп отыр [5].

Тағамдық қоспалардан тұратын шырынды тұтыну арқылы балалар тым белсенді, өте ұқыпсыз және импульсивті болады. Азық-түлік бояғыштарының көпшілігі аллергиялық аурулар қоздырғышы ғана емес, сонымен қатар аллергиялық аурулармен ауырмайтын балаларға да қауіп төндіреді.

Бүгінгі таңда кез-келген өнімде кездесетін Е әрпі бар Тағамдық бояғыштар денсаулыққа қауіпті: канцероген Е 124 демікпе ұстамасын тудырады (көптеген елдерде тыйым салынған), Е 122, Е 210, 102 сияқты тудырады, Е 211-213, Е 110 аллергиялық реакцияларды тудырады (көптеген елдерде тыйым салынған). Е-100 - Е-182 кодтарымен белгіленген бояғыштар үшін Қазақстанда тыйым салынған: Е-121 (цитрус қызыл) және Е-123 (қызыл амарант).

Келесі тағамдық бояғыштарды қолдануға рұқсат етіледі: азорубин (Е122), антоцианиндер (Е163), сары «күн батуы» FCF (Е110), сары хин 104), жасыл S (Е142), индигокармин (Е132), кармин (Е120), каротин және оның туындылары (Е160), понсо 4R (Е124), көк жылтыр FCF, (Е133), көк патенттелген V (Е131), тартразин (Е102).

Мен өз жұмысымда осы айтылған бояғыштарға байланысты жасалған тәжірибелерді, олардың қорытындыларын ұсынып отырмын :

№1 тәжірибе. Шырындардағы жасанды бояуды анықтау.

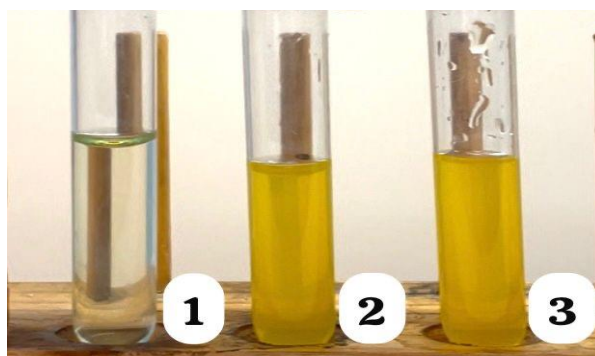
Ең алдымен пробиркаға 2 мл шырын құямыз, оның үстіне 4 мл аммиак ерітіндісін қосу арқылы тәжірибені жүргізу. Ерітіндінің түсінің өзгеруін белгілеп, аммиак қосқаннан кейін сары, күңгірт сары және қою қызыл түсті шырындарды қайнату, содан кейін ерітіндінің түсінің өзгеруін белгілеу.

Үш пробирканы алып, оларға үш түрлі шырынды, яғни №1,2,3 ҮЛГІ алынды. Одан кейін олардың үстіне аммиак ерітіндісін қостым. Сол кездегі түстерінің өзгеруін белгілеп алдым. Тәжірибеге сәйкес пробиркаларды қайнаттық. Тәжірибе барысында үлгілердің (шырындардың) өзгеру түстерін 1 кестеге енгіздім.

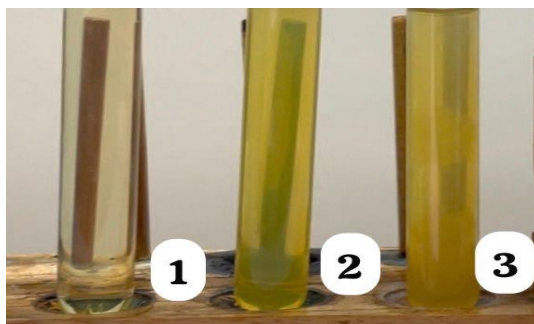
Кесте 1.

Үлгілерден жасанды бояуларды анықтау

Үлгілер	Түсі	Түсінің өзгерісі
№1 «ҮЛГІ»	Ашық сары түсті	Түсі өзгермеді
№2 «ҮЛГІ»	Қою сары түсті	Ашық сары түске ауысты
№3 «ҮЛГІ»	Ақшыл сары түсті	Күңгірт сары түске ауысты

Сурет 1. Шырынның сапасы, химиялық көрсеткіштер бойынша үлгілер

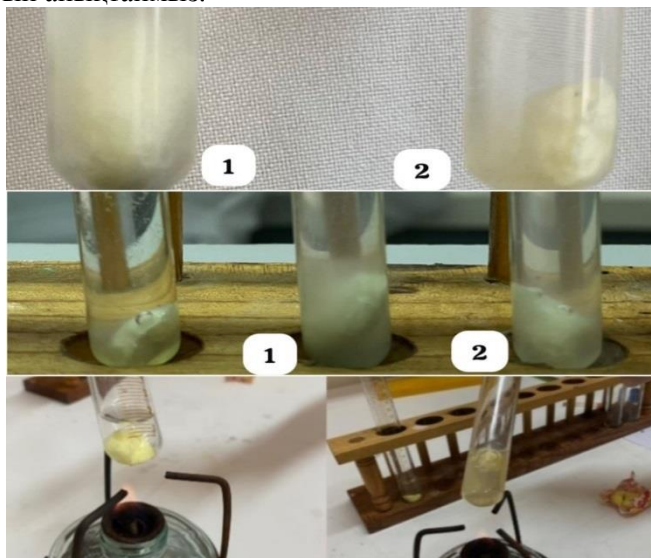
Сурет 2. Шырынның сапасы, химиялық көрсеткіштер бойынша үлгілер нәтижесі

Шырынның сапасы, химиялық көрсеткіштер бойынша үлгілер № 2 және № 3 табиғи бояғыштар бар екендігі анықталды, себебі олардың түстері өзгерді. Ал №1үлгі құрамында жасанды бояғыштар бар екендігі белгілі болды, себебі оның түсі өзгермеді (Сурет-1,2)

Бүгінде дүкендерде ең өтімді тауарлардың бірі және жастардың негізгі тұтынатын өнімдерінің бірі - ол сағыз болып табылады. Ал, оның құрамына кіретін бояғыш заттардың зияны туралы ойланып жатқан жан кемде-кем, сондықтанда осы ретте сағыздың құрамына кіретін бояғыштардың қасиеттерін анықтау мақсатында, тәжірибеге жасауды жөн көрдім.

№2 тәжірибе. Сағыздың құрамына кіретін бояғыштардың қасиеттері.

Тәжірибеге қажетті сағызды алып, оны кесіп, пробиркаға салдым. Содан кейін тазартылған 2-3мл су қосамыз. Осы алынған ерітіндіні спиртшам арқылы қыздырып, екі пробиркаға бөлеміз. Сәйкесінше бір пробиркаға тұз қышқылын, екінші пробиркаға натрий гидроксиді ерітіндісін қосамыз. Оларды алып қыздырамыз. Түстерінің өзгеруі бойынша олардың құрамында бояғыштардың бар жоғын анықтаймыз.

Сурет 3. Сағыздың құрамына кіретін бояғыштарды анықтау

Бұл тәжірибе үшін мен бояғыштың болуы айқын көрінетін «Дирол» сағызын алдым. Сағызды кесектерге кесіп, пробиркаларға салып, 2-3 мл тазартылған су қостым. Содан кейін пробирканы спиртшаммен қыздырып, екі пробиркаға тең мөлшерде бөліп алдым. Бір пробиркаға 1мл тұз қышқылы ерітіндісін, ал екіншісіне 2мл натрий гидроксиді ерітіндісін қостым. Осылайша, бірдей заттарды екі түрлі ортаға салдым - қышқыл және сілтілі. Ерітіндінің түсінің өзгеруі қышқыл ортада ақшыл түске ауысқанын байқадым. Натрий гидроксиді пробиркасын қыздырғаннан кейін, пробирка ерітіндісінің түсі ақшыл сарыға өзгергендігін байқадым, бұл оның құрамындағы бояғыштың бар екендігін дәлелдейді, оны үлгі кестеден анықтауым бойынша - бұл куркумин екендігін байқадым (3-Сурет).

Қорытынды жасай келе, бояғыштар өңдеу және сақтау процесінде жоғалған табиғи бояуды қалпына келтіреді, табиғи бояудың қарқындылығын арттырады, түссіз өнімдерді, мысалы, алкогольсіз сусындарды бояйды, оларға тартымды көрініспен түс әртүрлілігін береді. Яғни бұл өндірушілердің сату маркетингін жүзеге асыруға мүмкіндік беретін оңтайлы жолдың бірі. Алайда оның пайдасынан гөрі адам ағзасына деген кері әсеріне ден қойған дұрысырақ деп есептеймін. Себебі қазіргі кезде бояғыштардың көшірмесін жасау белең алып келе жатыр. Бұл дегеніміз оның

құрамындағы зиянды белгісіз заттардың көбеюі орын алады деген сөз. Бұл өз кезегінде адамның денсаулығына бірден болмаса да өзінің жағымсыз әсерін тигізеді.

Табиғи бояғыштардың сапасын бағалау техникалық және нормативтік құжаттардың талаптарына сәйкес жүргізіледі. Азық-түлік концентраттарының осы тобының ерекшелігін ескере отырып, тауарлық сараптама жүргізу кезінде басты назар сапа мен қауіпсіздіктің санитарлық-гигиеналық мәселелеріне басты назар аударылады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы 2 тарау, 4 бап
2. Элмадфа, И., Мускат, Е. және Фрицше, D. Қоспалар кестесі. Сандар / И. Элмадфа, Е. Мускат, D. Фрицше, -А: Еуропалық, 2014.-187 б.
3. Молина Р, Висенте А, Кристобал Н, Биоактивті жабындылары бар жемістер мен көкөністерді сақтаудың жетістіктері. / Р. Молина, А. Висенте, Н. Кристобал., 2017.-98 б.
4. Канарек, Б.Р (2011). Жасанды тамақ бояғыштары және назар тапшылығының гиперактивтілігі, 69 (7), 2015.1-6 бет.
5. Позняковский В.М., Резниченко И.Ю., Попов А.М.; под общ. ред. В.М. Позняковского. Экспертиза пищевых концентратов. Качество и безопасность: Учеб.-справ. пособие. 2-е изд., испр.и доп. - Новосибирск: Сиб.унив. Изд-во, 2017.

ӨОЖ 54:37.091.212

ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЗЕРТТЕУШІЛІК ҚАБІЛЕТІН ДАМУДА ДЕМОНСТРАЦИЯЛЫҚ ТӘЖІРИБЕЛЕРДІ ЖҮРГІЗУДІҢ МАҢЫЗЫ

Ербатшаева Ж., 6B01504 «Химия мұғалімдерін даярлау» БББ 4 курс студенті, М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ., zhanna.erbatshaeva@icloud.com

Менлибекова А.Т., «Химия» кафедрасының аға оқытушысы, биология магистрі, М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ., menlibekova85@mail.ru

Аңдатпа: Бұл мақалада демонстрациялық тәжірибелердің химияны оқытудағы маңыздылығы қарастырылады. Мақала мектеп қабырғасындағы химиялық эксперименттердің түрлерін және оған қойылатын талаптарды қамтиды. Демонстрациялық тәжірибе - мұғалімнің оқушыларға көрсететін зертханалық немесе практикалық тәжірибесі, заңдылықты немесе процесті көрнекі түрде түсіндіруге көмектеседі. Тәжірибелер оқушыларға теориялық білімдерін практикада бекітуге және ғылыми ойлау қабілетін дамытуға жағдай жасайды.

Кілт сөздер: демонстрациялық тәжірибелер, зертханалық тәжірибелер, практикалық жұмыстар, эксперименттік практикум, реакция.

Химиялық эксперимент-химиядан білім берудің ең басты әдісі және негізгі құралы. Химия пәні зерттеу жүргізу, эксперимент жасау сияқты дәйекті қорытындыларды талап ететін ғылым саласының бірі. Пәнді оқытуда теория жүзінде алған білімді практикалық біліммен ұштастырып, жүргізуді қажет етеді. Химия саласы анализдеу, қорытындылау процесімен тығыз байланыста. Ең басты негізгі қағида эксперимент жүргізіліп, шығарылған қорытынды нақты болуы керек. Яғни, химиялық эксперимент оқу процесіндегі зертханалық және практикалық жұмыстарды жүргізіп қана қоймай, өзіне қойылатын арнайы талаптарға сай болуы, білім алушылардың химияны оқудағы біліктілігінің арттыруына мүмкіндік береді.

Мектептегі химиялық эксперименттің мынадай түрлері бар:

- демонстрациялық эксперимент;
- зертханалық тәжірибелер;
- зертханалық жұмыстар;
- практикалық жұмыстар;
- эксперименттік (зертханалық) практикум;
- үй тәжірибесі [1].

Демонстрациялық эксперимент - бұл оқытушы жүргізетін химиялық эксперимент. Демонстрациялық эксперименттің негізгі міндеттері: химиялық құбылыстардың мәнін ашу; оқушыларға зертханалық жабдықтарды (аспаптарды, қондырғыларды, аппараттарды, химиялық ыдыстарды, реактивтерді, материалдарды, құралдарды) көрсету; химиялық зертханаларда

эксперименттік жұмыс тәсілдерін және еңбек қауіпсіздігі ережелерін ашу. Демонстрациялық экспериментке қойылатын талаптарды алғаш рет В.Н. Верховский тұжырымдаған және К.Я. Парменов, А.Д. Смирнов, В.П. Гаркунов, М.С. Пак және басқалар дамытқан.

Демонстрациялық эксперимент процесінде мынадай талаптарды іске асыру қажет:

1. шолу (барлық оқушыларға жақсы көрінуді қамтамасыз ету);
2. көрнекілік (оқушылардың дұрыс қабылдауын қамтамасыз ету);
3. мінсіз орындау техникасы;
4. оқушылар мен мұғалімдер үшін қауіпсіздік;
5. эксперимент әдістемесінің оңтайлылығы (эксперимент техникасы мен мұғалім сөздерінің үйлесімі);
6. сенімділік;
7. түсініктеменің бір мәнділігі, нәтижелердің дұрыстығы;
8. қысқа мерзімді;
9. орындау техникасының қарапайымдылығы;
10. түсінікті болуы;
11. нақтылық;
12. тәжірибелік жұмысқа алдын ала дайындық
13. жұмыстың әдістемесін толық меңгеру

Зертханалық тәжірибелер - бұл мұғалімнің тікелей басшылығымен оқушылар орындайтын эксперимент. Зертханалық тәжірибелер әдетте жеке болып табылады және химиялық объектінің жекелеген жақтарын зерттеуге көмектеседі.

Зертханалық жұмыстар зертханалық тәжірибелердің жиынтығын білдіреді және химиялық объектілер мен процестердің көптеген жақтарын зерттеуге мүмкіндік береді. Зертханалық жұмыстар оқушылардың мұғалімнің тапсырмасы бойынша аспаптарды, құрал-саймандарды және басқа да жабдықтарды пайдалана отырып тәжірибелер жүргізуінен тұрады. Уақыт бойынша олар 5-10 минуттан 40-45 минутқа дейін (зертханалық сабақ) алады. Зертханалық сабақта оқушылар негізінен тапсырма немесе кітап бойынша емес, оқытушының тірі сөзі негізінде жұмыс істейді.

Практикалық жұмыстар оқушылардың эксперименттік оқу қызметінің бір түрі болып табылады. Практикалық сабақтар оқушылардың дербестігінің жоғары дәрежесімен ерекшеленеді және олардың білімі мен іскерлігін жетілдіруге ықпал етеді [1].

Эксперименттік практикум - негізінен жоғары сыныптарда өткізілетін оқушылардың өзіндік жұмысының түрі. Эксперименттік практикум әдетте курстың ірі бөлімдері аяқталған кезде ұйымдастырылады және көбінесе қайталау-жалпылау сипатына ие. Мұндай практикум жалпыланған білім мен іскерлікті қалыптастыруға ықпал етеді.

Үй эксперименті - бұл оқушылардың үй жағдайында орындайтын және оқушылардың танымдық қызығушылықтары мен қажеттіліктерін қанағаттандыруға, сондай-ақ олардың шығармашылық қызметінің тәжірибесін дамытуға ықпал ететін тәжірибелер. Білім беру практикасына кәсіби дайындық мақсатында жас мұғалімдер мектептегі химиялық эксперименттің техникасы мен әдістемесін мақсатты түрде меңгеруі тиіс [2].

Химиялық экспериментті жүргізу барысында орындалатын педагогиканың дидактикалық қызметтерін де қарастыратын болсақ, әр қызметтің өзіне тән нәтижеге бағдарланғанын көрсетуге болады.

Кесте 1.

Химиялық экспериментте орындалатын дидактикалық қызметтер

Қызметтері	Нәтиже
Ақпараттық	алғаш рет заттар мен құбылыстарды таниды, химиялық эксперименттің көмегімен заттың қасиеті және айналулары туралы түсінік қалыптасады
Эврикалық	химиядағы көптеген эмпирикалық түсініктерді, қорытындыларды, заңдылықтарды қалыптастырады
Критерийлік	химиядан алған теориялық білімдерді практикамен ұштастырып көз жеткізеді, сыни тұрғыдан талдайды
Түзетушілік	оқытушы білім алушылардың химиядан қалыптасатын ғылыми түсініктерін нақтылайды, химиялық эксперимент жасағанда жіберген қателіктерін түзетеді
Зерттеушілік	затты талдаудан бастап синтездеуге дейін практикалық білік пен дағдыларды дамытылады
Жалпылаушылық	әртүрлі эмпирикалық нәтижелерді сыни тұрғыдан қорытындылап, жүйелейді

Оқу экспериментінде, ғылыми экспериментіндегідей, заттар мен құбылыстар арасындағы объективті қатынастар, байланыстар ашылады. Оқу эксперименті әдетте бірнеше минутқа созылуы тиіс және сабақтың шеңберімен шектеледі. Ғылыми эксперименттің уақыт жағынан қатаң шектеулері жоқ.

Химиялық эксперименттің функциялары:

1. Танымдық - химия негіздерін меңгеру, практикалық проблемаларды қою және шешу, қазіргі өмірдегі химияның маңызын анықтау үшін.
2. Тәрбиелеуші - диалектикалық-материалистік дүниетанымды қалыптастыру үшін.
3. Дамытушы - жалпы ғылыми және практикалық іскерлік пен дағдыларды игеру және жетілдіру үшін [3].

Оқушылардың зерттеушілік қабілетін дамытуға арналған демонстрациялық тәжірибелерге мысалдарды ұсынып отырмын:

1 тәжірибе. Лавалы лампа

Қажетті құрал-жабдықтар: өсімдік майы, асханалық сірке суы, ас содасы, тағамдық бояғыштар, химиялық стакандар

Сыйымдылығы 250 мл химиялық стаканға 3 шай қасық ас содасын (натрий гидрокарбонаты NaHCO_3) саламыз, үстіне 200 мл өсімдік майын құямыз. Содан, бөлек химиялық стаканға 30 мл асханалық сірке суын құйып алып, оның үстіне тағамдық бояғыштан тамшылатып қосыңып, жақсылап араластырып аламыз. Келесі кезекте, ас содасы мен өсімдік майы құйылған стаканға боялған асханалық сірке суын қосамыз.

Бұл тәжірибеде орын алған құбылыстар бірнеше физикалық және химиялық әсерлердің нәтижесі болып табылады, яғни:

1. Ас содасының үстіне өсімдік майы құйылған стаканға боялған сірке суын қосқанда, сірке суы ерітіндісінің тығыздығы майдың тығыздығынан үлкен болғандықтан, ол төмен түседі.

2. Май сірке суының сулы ерітіндісімен араласпайды, себебі ол гидрофобты. Осыған байланысты боялған сірке суының көпіршіктері пайда болады.

3. Сірке суы содамен әрекеттесе бастайды, реакция нәтижесінде көмірқышқыл газы бөлінеді.

4. Көмірқышқыл газы сірке суының сулы ерітіндісінің көпіршіктеріне түсіп, оларды жоғары қарай көтереді.

5. Жоғарғы жағында газ бөлініп, көпіршік қайтадан төмен түседі. Бұл құбылыс – сірке суы мен сода реакциясы тоқтағанға дейін болады.

2- тәжірибе. Египет түні

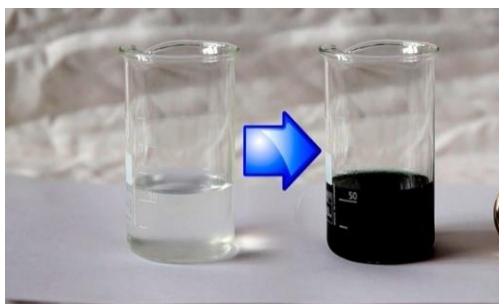
Қажетті құрал-жабдықтар: натрий тиосульфаты, калий йодиді, картоп крахмалы, сутегі асқын тотығы (30%), күкірт қышқылы, су.

1. Шыны колбаға крахмал ерітіндісін дайындадық. Ол үшін 0,5 грамм крахмалды 25 мл суық сумен араластырамыз. Мұқият араластырғаннан кейін 75 мл ыстық суды құйып, аздап бұлыңғыр крахмал ерітіндісін алдым.

2. Өлшеуіш шыныаяққа калий йодиді мен натрий тиосульфатының әрқайсысынан бір өлшеуіш қасықтан қосып, бұрын дайындалған 100 мл суық су мен 10-15 мл крахмал ерітіндісін қосдым. №1 жұмысшы ерітінді дайын болды.

3. NO_2 ерітінді дайындау үшін екінші өлшеуіш стаканға 20-25 мл сутегі асқын тотығы мен 5 мл сірке қышқылын құйдым. №2 жұмысшы ерітінді дайын болды.

4. Тәжірибені бастайық! №1 ерітіндіні №2 ерітіндіге құйып, араластырдым. Біраз уақыттан кейін ерітінді түсі қара көкке күрт өзгереді.

3- тәжірибе. Лавалы лампа (2-тәсіл).

Тәжірибені қалай жүргіземіз?:

Қажетті құрал-жабдықтар: Өсімдік майы, тағамдық бояғыштар, ацетилсалицил қышқылы бар көпіршікті таблеткалар (Алка-Зельтцер, аспирин, Витамин С), мөлдір ыдыстар (шыны сыйымдылықтар, пластик ыдыстар):

1. Ыдысқа $\frac{1}{2}$ көлеміндей етіп су құйып алдық.

2. Оның үстіне тағамдық бояғыштан тамшылатып қосыңыз, жақсылап араластырып алдық.

2. Үстіне $\frac{1}{2}$ көлеміндей етіп май қосдық.

4. Көпіршікті таблетканы салып, сиқырлы құбылысты тамашаладық.

Орын алған сиқырлы құбылысқа төмендегідей түсініктемелер беріледі:

– Бірінші түсініктеме: сұйықтықтар араласпайды, өйткені олардың тығыздығы әр түрлі. Қарапайым тілмен айтқанда, су майдан ауыр, сондықтан ол ыдыстың төменгі жағында қалады.

– Екінші түсініктеме: көпіршікті таблетка көмірқышқыл газын бөліп шығарады. Ол түсті, яғни боялған суды «ілестіре» отырып жоғары қарай көтеріледі. Содан кейін, газсыз су төмен түседі, осылайша лаваның өте әдемі әсері пайда болады.

Ғылыми жұмыс арқылы мектеп оқушыларына, студенттерге және жас химия мұғалімдеріне қызықты химиялық эксперимент негіздерімен және эксперименттерді орындау техникасымен танысуға болады. Қызықты химиялық эксперименттер арқылы білім алушыларға оқу пәні ретінде химияға қызығушылықты қалыптастыруға, әртүрлі сыныптан тыс жұмыстарға тартуға, студенттер мен оқушыларды ғылыми-зерттеу жұмыстарына тартуға ықпал ету.

Қорытындылай келе, оқушылардың зерттеушілік қабілетін дамытуда демонстрациялық тәжірибелердің маңызы зор екенін түсінеміз. Бұл әдіс оқушылардың химия пәніне қызығушылығын арттырып, олардың сыни ойлау қабілетін, зерттеу дағдыларын, және ғылыми түсініктерін дамытады. Демонстрациялық тәжірибелер арқылы оқушылар теориялық білімдерін іс жүзінде көріп, материалды тереңірек түсіне алады. Сондай-ақ, осындай тәжірибелер оқушылардың зерттеуші ретіндегі рөлін сезініп, білімге құштарлығын оятады. Осылайша, демонстрациялық тәжірибелерді қолдану – оқушыларды болашақта ғылыми зерттеулерге баулу мен білімін тереңдетуге ықпал ететін маңызды педагогикалық құрал болып табылады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Злотников Э.Г. Химический эксперимент в условиях развивающего обучения. Химия в школе, 2001, № 1;– 400с.
2. Иодко А.Г., Емельянова Е.О. Карты заданий для усвоения первоначальных сведений о веществе.// Химия в школе. – 2002. - № 5- с.30.
3. Девяткин В.В., Ляхова Ю.М. Химия // Для любознательных или о чем не узнаешь на уроке. Ярославль, 2000. С. 107.

УДК 643:637.1

АНАЛИТИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К ИДЕНТИФИКАЦИИ ПОДЛИННОГО МОЛОКА

Алиева А., Аширова А., Искакова Ф., студенты 2 курса образовательной программы 6B01504 «Подготовка учителей химии», Таразский региональный университет имени М.Х. Дулати, г. Тараз, asialieva04@gmail.com

Камбарова Э.А., старший преподаватель кафедры «Химия», Таразский университет имени М.Х. Дулати, г. Тараз, yea.kambarova@dulaty.kz

Аннотация: В данной статье рассматриваются различные методы проведения опытов, принципы и этапы распознавания подлинности молока. Представлены результаты опытов молочных продуктов различных производств на предмет их подлинности и выявления таких добавок, как крахмал, минеральные соли и белки. С использованием реактивов на основе йода и бромистого калия.

Ключевые слова: молоко, подлинность, фальсификация, крахмал, белки, минеральные соли.

Молоко - это удивительный продукт, обладающий значительной ролью в питании человека благодаря своему разнообразному составу и высокой пищевой ценности. В его составе присутствуют важнейшие питательные вещества, включая белки, жиры, углеводы, витамины и минералы, необходимые для поддержания здоровья. Натуральное молоко отличается высоким уровнем биологической ценности и сбалансированным составом, что делает его не только источником энергии, но и поддерживает иммунную систему и нормальное функционирование различных органов [1].

Основные компоненты молока:

Белки. Белки в молоке составляют около 3-4% и включают казеин, альбумины и глобулины. Казеин образует около 80% всех белков и отвечает за формирование сгустков в кислой среде. Альбумины и глобулины быстро усваиваются и содержат необходимые аминокислоты, важные для роста клеток и восстановления [2].

Жиры. Жирность молока варьируется от 3 до 6% и зависит от типа и породы животных. Молочные жиры улучшают усвоение и являются важным источником энергии, содержащим витамины А, D, Е и К [3].

Углеводы. Лактоза является основным углеводом и составляет около 4-5%, она легко усваивается, но для её переработки требуется фермент лактоза [4].

Минералы. Молоко насыщено кальцием, фосфором, калием и магнием, важными для здоровья костей и сердечно-сосудистой системы [5].

Витамины. Молоко содержит витамины группы В, А и D, необходимые для обмена веществ и здоровья кожи [6].

Фальсификация молока может происходить за счет добавления воды и других веществ, что ухудшает его качество и усвояемость. Поэтому контроль качества молока и его подлинности крайне важен для производителей и потребителей [7].

Для определения фальсификации молока, были взяты разного бренда молоко, а именно «Свежее утро 3,2%», «Шиновское 2,5%», «Молочный бидончик 3,2%», «Бурненское молоко 2,5%», «Молоко фермерское 2,5%», «Петрапавловское молоко 6,0%» (Рисунок 1). И разлили их в отдельные стаканы (Рисунок 2).

Рисунок 1.

Рисунок 2.

Распознавание крахмала в молоке

Добавление крахмала снижает качество молока, так как часто используется для маскировки разбавления водой. Это уменьшает питательную ценность продукта, повышает его калорийность и может быть нежелательно для людей с чувствительностью к углеводам.

Для того, чтобы распознать наличие крахмала в различных молоках. Мы обнаружили его с помощью йода, который также можно провести в домашних условиях, чтобы каждый человек смог самостоятельно выявить наличие крахмала и понять качественное молоко или нет.

В пробирку добавили небольшое количество молока и несколько капель йода (Рисунок 3). После перемешали и наблюдали несколько минут. По теории если раствор окрашивается в синий или фиолетовый цвет, то в молоке присутствует крахмал, а если цвет молока не изменился, значит, крахмал отсутствует.

Результаты опыта нас порадовали. Ни одно молоко не изменило своей окраски в синий или фиолетовый цвет. (Рисунок 4)

Рисунок 3.

Рисунок 4.

Распознавание добавок в молоке

Натуральное молоко имеет все питательные свойства, которые необходимы для роста, улучшения и защиты нашего организма. На данный момент имеются заменители с добавлением различных добавок и воды.

Для определения наличия подлинности и выявления добавок был использован метод на проверку подлинности молока при помощи реактива Бюркера. В 6 пробирок были добавлены 5 мл молока. В каждую добавили 1 мл раствора йода и 1 мл раствора 90% этилового спирта. Данные реактивы являлись заменителями, так как реактив Бюркера отсутствовал. Затем во все пробирки добавили 50 мл 0,5 % раствора бромистого калия KBr, щепотку бромистого натрия NaBr и 50 мл 0,5% раствора серной кислоты H_2SO_4 . Затем содержимое перемешали стеклянной палочкой и оставили на 5 минут для того, чтобы наблюдать за выявлением осадка. Результаты опытов приведены в таблице 1.

Таблица 1.

Результаты опытов на подлинность и выявление добавок образцов молока

Торговая марка молока	Подлинность молока	
	Практическая	Полученные результаты
Свежее утро	Выпал творожистый осадок	Если имеется творожистый осадок, то молоко подлинное. В ходе образования однородного белого осадка, молоко имеет добавки(жиры, вода)
Шиновское молоко	Выпал творожистый осадок(со временем отделился)	
Молочный бидончик	Выпал менее творожистый осадок (со временем отделился)	
Бурненское молоко	Выпал белый осадок (со временем отделился)	
Молоко фермерское	Однородный, белый осадок	
Петропавловское молоко	Однородный, белый осадок	

В ходе полученных результатов, мы сделали выводы, что данные производства молока не являются полностью натуральными, с наличием добавок (Рисунок 5).

Рисунок 5. Распознавание белков в молоке

Белки играют важную роль в поддержании иммунной системы и укрепления здоровья. Всячески белки добавляют в молоко, но оно имеет как положительный, так и отрицательный характер. Так как имеются белки, которые могут вызвать аллергические реакции. Например, соевый белок может вызвать проблему на тех людей, у которых есть аллергия на сою. Поэтому покупатели должны знать состав молока.

Рисунок 6.

Для определения наличия белка в молоке был проведен опыт с использованием натриевой селитры. Во все пробирки добавили по 10 мл молока, затем щепоток NaNO_3 и 3 капли 1 М раствора уксусной кислоты CH_3COOH . Перемешали содержимое стеклянной палочкой, поместили пробирки в водяную баню и нагрели на 5 минут при температуре 70-80 °С (Рисунок 6). Раствор должен отстоять и необходимо было наблюдать за выпадением осадка или процесса свертывания. Результаты опытов приведены в таблице 2.

Таблица 2.

Результаты опытов на наличие белков в молоке

Торговая марка молока	Подлинность молока	
	Практическая наличие белка	Полученные результаты
Свежее утро	Не имеется	Если образуется осадок или происходит свертывание, это указывает на наличие белка
Шиновское молоко	Имеется	
Молочный бидончик	Частично имеется	
Бурненское молоко	Частично имеется	
Молоко фермерское	Имеется	
Петропавловское молоко	Имеется	

В результате опытов, мы делаем вывод. В производстве Шиновского, Фермерского и Петропавловского молока выпал осадок, что указывает на наличие огромного количества белка. Производства Молочного и Бурненского молока имели частичное выпадения осадка, что означало небольшое количества белка. Только в производстве молока под названием «Свежее молоко» не имело осадка, что соответственно и наличие белка.

Распознавание минеральных добавок в молоке.

Минеральные добавки, которые могут быть обнаружены в молоке, обычно добавляются с целью увеличить объем продукта или улучшить его внешний вид. Но так же присутствуют минеральные добавки, являющимися для здоровья необходимыми. Однако некоторые из этих добавок могут быть потенциально вредными для здоровья.

Для определения на наличие минеральных добавок, был проведен опыт с разбавленной серной кислотой. В шесть стаканов были добавлены разного производства молоко и несколько капель разбавленной серной кислоты. Результаты опытов приведены в таблице 3.

Таблица 3.

Результаты опытов на наличие минеральных добавок в молоке

Торговая марка молока	Подлинность молока	
	Практическая наличие минеральных добавок	Теоретическая
Свежее утро	образовался осадок	Если образуется четко выраженный осадок, это указывает на наличие излишни минеральных добавок
Шиновское молоко	образовался осадок	
Молочный бидончик	образовался осадок	
Бурненское молоко	образовался осадок	

Молоко фермерское	частичное осадка	образование
Петропавловское молоко	частичное осадка	образование

Наличие осадка указывает на использование минеральных добавок (рисунок 7). Такой осадок может указывать на добавление солей или минералов, таких как сульфат кальция (используется для повышения плотности молока, придавая ему более насыщенный и жирный вид) и сода (добавляется для увеличения срока хранения молока, нейтрализуя избыточную кислотность, возникающую при порче продукта).

Рисунок 7. «Свежее утро»

Из этого следует, что молоко под брендами «Молоко фермерское» и «Петропавловское молоко» является более безопасным выбором для здоровья, поскольку содержащиеся в них избыточные минеральные добавки могут вызвать разные негативные последствия. Например, сульфат кальция (гипс) может привести к проблемам с пищеварением, включая запоры и вздутие. Использование соды для продления свежести молока может нарушить кислотно-щелочной баланс, что плохо сказывается на пищеварительных процессах. Кроме того, наличие тяжелых металлов в молоке представляет особую опасность, так как они могут накапливаться в организме, вызывая отравления, повреждения внутренних органов и повышая риск развития рака.

Проведенные исследования позволили установить подлинность различных молочных образцов. Результаты продемонстрировали, что продукты «Молоко фермерское» и «Петропавловское молоко» обеспечивают большую безопасность, так как в них не были выявлены значительные добавки. Наличие таких добавок, как крахмал, гипс или сода, может свидетельствовать о снижении качества продукта. Крахмал часто добавляется для сокрытия разбавления водой, что приводит к уменьшению пищевой ценности молока. Минеральные добавки, такие как сульфат кальция, могут вызвать проблемы с пищеварением, тогда как сода, применяемая для нейтрализации кислоты, способна отрицательно сказаться на кислотно-щелочном балансе организма.

Таким образом, регулярное тестирование качества молока и проверка его подлинности являются важными для обеспечения здоровья потребителей. Природное молоко без добавок представляет собой более безопасный и питательный продукт, соответствующий высоким стандартам пищевой безопасности и здоровья.

Список литературы:

1. <https://bigenc.ru/c/moloko-f19049>
2. <https://www.nur.kz/food/ingredients/milk/>
3. <https://fbuz-74.ru/about/news/3688/>
4. https://spravochnik.ru/tovarovedenie/laktoza_-_osnovnoy_uglevod_moloka/
5. <https://gigbor.by/o-polze-moloka-i-molochnyh-produktov/>
6. Дегтярев, Г.П. Совершенствование системы ведения молочного животноводства в России / Г.П. Дегтярев, В.Л. Машошин // Переработка молока. 2010. - Октябрь. - С. 27 - 28. Образовательный портал «Справочник». Витаминно-минеральная и ферментная системы молока // – Дата последнего обновления статьи: 09.01.2024. – URL <https://spravochnik.ru/tovarovedenie/vitaminno-mineralnaya-i-fermentnaya-sistemy-moloka/> (дата обращения: 04.11.2024).

7. О фальсификации молока и молочных продуктов / А.Н. Мазаев, И.А. Шель, М.А. Попова [и др.]. — Текст : непосредственный // Молодой ученый. — 2014. — № 12 (71). — С. 90-92. — URL: <https://moluch.ru/archive/71/12259/> (дата обращения: 04.11.2024).

УДК 543:664.1

ОПРЕДЕЛЕНИЕ САХАРА РЕФРАКТОМЕТРИЧЕСКИМ МЕТОДОМ В МОЛОЧНЫХ ПРОДУКТАХ

Мусантова Я., студентка 4 курса образовательной программы 6B01504 «Подготовка учителей химии», Таразский университет имени М.Х. Дулати, г. Тараз, asminasadybaev25@gmail.com

Камбарова Э.А., PhD, доцент кафедры «Химия», Таразский университет имени М.Х. Дулати, г. Тараз, ilmira080884@mail.ru

Аннотация: В статье рассматривается популярность концентрированных ферментированных продуктов, таких как йогурты и кефиры, получаемых путем молочнокислого и дрожжевого брожения. Обсуждаются процессы преобразования лактозы в молочную кислоту и другие соединения, придающие продуктам характерный вкус и аромат. Особое внимание уделяется условиям производства, необходимым для обеспечения оптимального роста заквасочной культуры, включая термическую обработку молока и поддержание температуры. Также подчеркивается важность быстрого охлаждения для остановки процесса брожения и сохранения качества продукта. В статье подчеркивается историческое значение кисломолочных продуктов и их развитие с Средневековья до сегодняшнего дня.

Ключевые слова: молоко, йогурт, сырки, рефрактометр, преломление света, сахар.

Цель работы: определить и охарактеризовать кисломолочные продукты с использованием метода рефрактометрии, выявив его эффективность для анализа этих продуктов и возможные корреляции между рефрактометрическими показателями и составом кисломолочных продуктов.

Содержание сахара является критическим параметром во многих продуктах питания и напитках, включая соки, джемы, сиропы и кондитерские изделия. Рефрактометры позволяют проводить точный анализ сахара, измеряя показатель преломления образца, который прямо пропорционален концентрации сахара. С помощью цифрового рефрактометра N196804 профессионалы пищевой промышленности могут точно определять содержание инвертного сахара, обеспечивая постоянство вкуса, текстуры и сладости своих продуктов [1]. Поддержание структурного качества имеет важное значение в пищевой промышленности, чтобы гарантировать, что продукция соответствует нормативным стандартам и ожиданиям потребителей. В принципе, рефрактометрия представляет собой подходящий метод для измерения концентраций глюкозы в жидкостях организма (таких как кровь и межклеточная жидкость), даже несмотря на то, что показатель преломления измеряемых образцов, как аддитивное свойство, не является специфичным [2]. Но, при соблюдении определенных условий, содержание глюкозы можно рассчитать с помощью показателя преломления в сочетании со значениями дальнейшего измерения. В данном исследовании описывается определение содержания глюкозы с помощью рефрактометрии в производимых в молочных продуктах, которые были выбраны в связи с их готовностью к использованию в качестве модели для интерстициальной жидкости [3]. Рефрактометры широко используются в пищевой промышленности, и их популярность обусловлена их ключевой ролью в поддержании точности и качества продукции. В быстро меняющемся и точном мире пищевой промышленности обеспечение точных измерений и поддержание качества продукции имеют первостепенное значение [4]. Одним из незаменимых инструментов, который играет решающую роль в достижении этих целей, является рефрактометр. Благодаря своей способности измерять концентрацию сахаров и других растворенных веществ в пищевых продуктах, рефрактометр является ценным активом для производителей и специалистов по контролю качества. Мы рассмотрим, почему рефрактометры важны в пищевой промышленности [5].

Экспериментальная часть. Определение сахара рефрактометрическим методом.

Процесс определения сахара в молочных продуктах рефрактометрическим методом включает следующие шаги

1. Калибровка рефрактометра: перед началом измерений устройство калибруют, используя дистиллированную воду. Рефрактометр должен быть отрегулирован таким образом, чтобы при температуре $(20,0 \pm 0,5)^\circ\text{C}$ для дистиллированной воды показатель преломления составлял 1,333. Измерение показателя преломления дистиллированной воды проводят не менее пяти раз согласно

руководству по эксплуатации. В таблице 1 указана зависимость показателя преломления дист. воды от температуры.

Таблица 1.

Зависимость показателя преломления дист. воды от температуры

Температура, °C	n_D	Температура, °C	n_D
18	1,3329	21	1,3327
19	1,3330	22	1,3325
20	1,3331	23	1,3326
21	1,3333	24	1,3324

2. Подготовка образца: на призму рефрактометра наносится небольшое количество исследуемого молочного продукта. Это может быть сырок, йогурт или другой жидкий молочный продукт.

3. Измерение показателя преломления: Свет, проходящий через образец, изменяет угол преломления, что отображается на шкале прибора. Для напитков обычно используют шкалу Брикса, которая показывает содержание растворенных сахаров в процентах.

4. Интерпретация результата: Полученное значение на шкале указывает процент содержания сахаров в молочных продуктах. Например, 10% по шкале Брикса означает, что в молочном продукте содержится 10 граммов сахара на 100 мл жидкости.

Метод прост в использовании и позволяет быстро оценить содержание сахара без сложных химических реакций. В таблице 2 указано определение сахара в составе молочных продуктов.

Таблица 2.

Определение сахара в составе молочных продуктов

№	Название молочного продукта	n_1	%	n_2	%	°Bx
1.	Сырок «Простоквашино»	1,349	8	1,348	8	8%
2.	Сырок «Чудо»	1,343	6	1,338	6	6%
3.	Йогурт «Danone»	1,34	5	1,343	5	5%
4.	Йогурт «Food Master»	1,339	4	1,339	4	4%
5.	Молоко «Домашнее»	1,333	4	1,334	3	3.5%
6.	Молоко «Зорькин луг»	1,334	0,4	1,334	0,3	0,35%

где: % – это результат, который вы видите на рефрактометре;

n_1 , n_2 – показатель преломления двух анализа;

°Bx – значение по шкале Брикса.

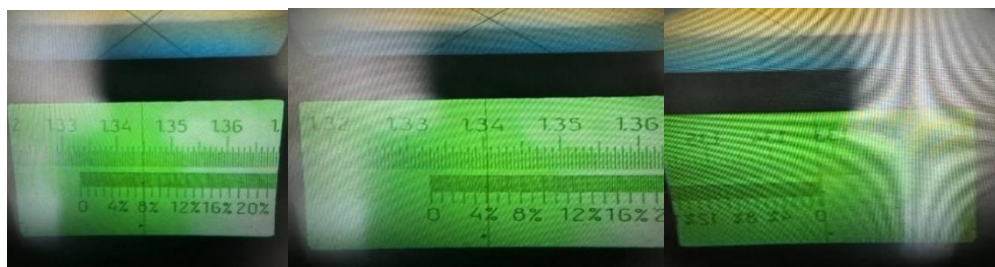

Рисунок 1. Полученные результаты

Анализ представленных данных

1. Сырок «Простоквашино» – Наивысшее содержание сахара (8%), что соответствует 8°Bx. Это говорит о высокой сладости этого напитка.
2. Сырок «Чудо» – Содержит 6% сахара (6°Bx), что делает его менее сладким по сравнению с «Простоквашино».
3. Йогурт «Danone» – Имеет 5% сахара (5°Bx), наивысшее содержание сахара из исследуемых йогуртов
4. Йогурт «Food Master» – Содержит 4% сахара (4°Bx), что делает его менее сладким, чем Fuse tea и ближе к Черноголовке.

5. Молоко «Домашнее»– Уровень сахара составляет 3.5% (3.5°Вх), наивысшее содержание сахара из исследуемого молока
6. Молоко «Зорькин луг» – Почти без сахара, только 0,4% (0,35°Вх), что делает его самым "несладкий"серии молочных продуктов в таблице.

Таким образом, данные показывают широкий диапазон сладости молочных продуктов, от практически без сахарного до довольно сладкого. Что показывает получаемые результаты в рис.1.

Закключение. В ходе данного исследования были проведены анализы различных видов молочной продукции с использованием рефрактометрического метода. Рефрактометрический метод является эффективным и быстрым способом контроля содержания сахара в молочных изделиях, что делает его востребованным как в промышленности, так и в лабораторных условиях. Исходя из представленного анализа содержания сахара в различные молочные продукты, можно сделать следующие заключения и рекомендации.

1. Сырок «Простоквашино» обладает самым высоким содержанием сахара в сравнении с другими молочными изделиями, что делает его очень сладким. Рекомендуется употреблять его с осторожностью тем, кто следит за потреблением сахара.

2. Сырок «Чудо» содержит меньше сахара, чем «Простоквашино», что делает его менее сладким. Этот сырок может быть предпочтительным выбором для тех, кто хочет уменьшить потребление сахара.

3.Йогурт «Food Master» йогурт «Food Master» и имеют одинаковое среднее содержание сахара, что делает их средней по сладости. Они могут быть хорошими альтернативами для тех, кто ищет более сбалансированное питание и менее низкое содержание сахара.

4. Мини герой содержит меньше сахара, чем все исследуемые молочные продукты «Зорькин луг». Этот молоко может быть подходящим выбором для людей, стремящихся к умеренному потреблению сахара.

В целом, рекомендуется умеренно употреблять напитки с высоким содержанием сахара, а также обращать внимание на их общую пользу для здоровья. Важно следить за общим потреблением сахара в течение дня и при необходимости корректировать свой рацион.

Результаты показали, что цельное молоко обладает самым высоким показателем преломления, свидетельствуя о высоком содержании растворимых веществ. Обезжиренное молоко и йогурт имели несколько более низкие значения, а сливки показали наименьший показатель преломления. Это подтверждает влияние содержания жира на показатель преломления. Этот метод особенно ценен в производственных и контрольных лабораториях, требующих быстрого получения точных данных. Использование рефрактометрии в повседневной практике может значительно улучшить качество мониторинга молочной продукции и рекомендовано для широкого применения в молочной промышленности. Дальнейшие исследования могут быть направлены на изучение возможностей применения данного метода для других видов пищевой продукции и на разработку более совершенных приборов для измерений. Это позволит повысить точность и эффективность контроля качества пищевой продукции.

Список литературы:

1. "Рефрактометрия в пищевых исследованиях" - Григорьева Л.Н., 2018. 1
2. "Технологии и методы анализа молочной продукции" - Борисова С.П., 2022. 2
3. "Рефрактометрический контроль молочных продуктов" - Михайлова А.И., 2019.
4. <https://mysahar.ru/metod-opredeleniya-sakharov-na-refraktometre/>
5. <https://uchitu.ru/articles/refraktometricheskiy-metod-opredeleniya-sahara.html>

УДК 664.1:663.83

ОПРЕДЕЛЕНИЕ САХАРА РЕФРАКТОМЕТРИЧЕСКИМ МЕТОДОМ В СОСТАВЕ НАПИТКОВ

Парпиева М., студентка 4 курса образовательной программы 6B01504 «Подготовка учителей химии», Таразский университет имени М.Х. Дулати, г. Тараз, munisa.parpiyeva@bk.ru

Камбарова Э.А., PhD, доцент кафедры «Химия», Таразский университет имени М.Х. Дулати, г. Тараз, yea.kambarova@dulaty.kz

Аннотация: В статье рассматривается определение содержания сахара в напитках с использованием рефрактометра. Описание включает принципы работы прибора, протоколы измерений, а также влияние различных факторов на точность и достоверность получаемых

данных. Подчеркивается важность данного метода для контроля качества напитков, где точное знание уровня сахара имеет ключевое значение. Представлены анализы содержания сахара в различных напитках, сделаны заключения и рекомендации.

Ключевые слова: рефрактометр, сахар, показатель преломления, напитки.

Сахар играет значительную роль в жизни современного человека. Он является важным источником энергии и используется в самых разных продуктах питания. Однако его воздействие на здоровье вызывает много дискуссий.

Сахар можно встретить в естественной форме, например, во фруктах и овощах, где он присутствует вместе с витаминами, минералами и клетчаткой. Однако многие потребляют сахар в его переработанной форме — в виде сахарозы, добавляемой в сладости, напитки, выпечку и другие продукты.

Одной из главных проблем является избыточное потребление сахара. Высокое содержание сахара в рационе может привести к различным проблемам со здоровьем, включая ожирение, диабет 2 типа, сердечно-сосудистые заболевания и проблемы с зубами. Это связано с тем, что добавленный сахар в продуктах зачастую не насыщает организм, что приводит к перееданию [1].

С другой стороны, полное исключение сахара не является необходимым. Важно контролировать количество потребляемого сахара и отдавать предпочтение продуктам с натуральными сахарами, избегая избытка обработанных сладостей и напитков. Врачи-диетологи рекомендуют здоровым людям ограничивать употребление сахара: не больше 25-30 грамм в сутки. Но, по статистике, средняя норма его потребления в России – 107 грамм, в США – 160 грамм.

Таким образом, сахар в нашем питании – это одновременно и необходимый компонент для поддержания энергии, и потенциальный источник проблем со здоровьем при чрезмерном его потреблении. Правильное понимание его роли и умеренное потребление – ключ к здоровому образу жизни [2].

Рефрактометрический метод – это способ измерения концентрации сахара в жидкостях с помощью специального устройства, называемого рефрактометром. Он основан на измерении показателя преломления света, который изменяется в зависимости от концентрации растворенных веществ, включая сахара [3].

Экспериментальная часть. Определение сахара рефрактометрическим методом

Процесс определения сахара в напитках рефрактометрическим методом включает следующие шаги:

1. Калибровка рефрактометра: Перед началом измерений устройство калибруют, используя дистиллированную воду. Рефрактометр должен быть отрегулирован таким образом, чтобы при температуре $(20,0 \pm 0,5)^\circ\text{C}$ для дистиллированной воды показатель преломления составлял 1,333.

Измерение показателя преломления дистиллированной воды проводят не менее пяти раз согласно Руководства по эксплуатации. В таблице 1 показана зависимость показателя преломления дист. воды от температуры.

Таблица 1.

Зависимость показателя преломления дист. воды от температуры

Температура, $^\circ\text{C}$	n_D	Температура, $^\circ\text{C}$	n_D
18	1,3332	22	1,3328
19	1,3331	23	1,3327
20	1,3330	24	1,3326
21	1,3329	25	1,3325

2. Подготовка образца: На призму рефрактометра наносится небольшое количество исследуемого напитка. Это может быть сок, газированный напиток или другой жидкий продукт.

3. Измерение показателя преломления: Свет, проходящий через образец, изменяет угол преломления, что отображается на шкале прибора. Для напитков обычно используют шкалу Брикса, которая показывает содержание растворенных сахаров в процентах.

4. Интерпретация результата: Полученное значение на шкале указывает процент содержания сахаров в напитке. Например, 10% по шкале Брикса означает, что в напитке содержится 10 граммов сахара на 100 мл жидкости.

Метод прост в использовании и позволяет быстро оценить содержание сахара без сложных химических реакций [4].

Таблица 2.

Определение сахара в составе питьевых напитков

№	Название напитки	n_1	%	n_2	%	°Bx
1.	Fest berry	1,348	12	1,348	12	12%
2.	Черноголовка	1,338	4	1,338	4	4%
3.	Fuse tea	1,343	8	1,343	8	8%
4.	Мини герой	1,339	5	1,339	5	5%
5.	Aloe blueberry	1,342	6	1,342	6	6%
6.	Berry	1,333	0,2	1,334	0,2	0,2%

Где:

- % – это результат, который вы видите на рефрактометре;
- n_1 , n_2 – показатель преломления двух анализа;
- °Bx – значение по шкале Брикса;

Рисунок 1. Образцы напитков и процесс работы

В таблице 2 представлены данные о содержании сахара в различных питьевых напитках. Каждая строка включает название напитка, измеренные значения плотности (n_1 и n_2), процентное содержание сахара и °Bx (градусы Брикса) [5].

Анализ представленных данных:

1. Fest berry – Наивысшее содержание сахара (12%), что соответствует 12°Bx. Это говорит о высокой сладости этого напитка.
2. Черноголовка – Содержит 4% сахара (4°Bx), что делает его менее сладким по сравнению с Fest berry.
3. Fuse tea – Имеет 8% сахара (8°Bx), что указывает на среднюю сладость среди представленных напитков.
4. Мини герой – Содержит 5% сахара (5°Bx), что делает его менее сладким, чем Fuse tea и ближе к Черноголовке.
5. Aloe blueberry – Уровень сахара составляет 6% (6°Bx), что также говорит о его средней сладости, немного превышающей Мини героя.
6. Berry – Почти без сахара, только 0,2% (0,2°Bx), что делает его самым "недосладким" напитком в этой таблице.

Таким образом, данные показывают широкий диапазон сладости напитков, от практически безсахарного до довольно сладкого.

Закключение. В результате проведенного исследования был успешно определен процент содержания сахаров в различных напитках с использованием рефрактометрического метода. Данный метод показал свою высокую точность и простоту в использовании, что делает его удобным для экспресс-анализа напитков.

Рефрактометр позволяет быстро и наглядно определить содержание сахара в напитке, предоставляя результат в виде процентного содержания (по шкале Брикса). Это особенно важно для контроля качества пищевых продуктов и соответствия стандартам.

Исходя из представленного анализа содержания сахара в различных напитках, можно сделать следующие заключения и рекомендации:

1. Fest berry обладает самым высоким содержанием сахара в сравнении с другими напитками, что делает его очень сладким. Рекомендуется употреблять его с осторожностью тем, кто следит за потреблением сахара.

2. Черноголовка содержит меньше сахара, чем Fes tea, что делает его менее сладким. Этот напиток может быть предпочтительным выбором для тех, кто хочет уменьшить потребление сахара.

3. Fuse tea и Aloe blueberry имеют среднее содержание сахара, что делает их средней по сладости. Они могут быть хорошими альтернативами для тех, кто ищет более сбалансированные варианты напитков.

4. Мини герой содержит меньше сахара, чем Fuse tea и Aloe blueberry, но больше, чем Черноголовка. Этот напиток также может быть подходящим выбором для людей, стремящихся к умеренному потреблению сахара.

5. Berry является наименее сладким напитком в представленной таблице, почти без содержания сахара. Он может быть идеальным выбором для тех, кто хочет полностью исключить сахар из своего рациона.

В целом, рекомендуется умеренно употреблять напитки с высоким содержанием сахара, а также обращать внимание на их общую пользу для здоровья. Важно следить за общим потреблением сахара в течение дня и при необходимости корректировать свой рацион.

Список литературы:

1. Барковский Б.Ф. и др. Основы физико-химических методов анализа.- М.:Высшая школа, 2003.
2. Электронный обучающий модуль по технологии питания. Франко Е.П., Кудряшова Е.Н., Боровская Л.В., Касьянов Г.И., Франко М.В. Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. 2010. № 10.
3. <https://olghospital.com/info/sahar-vred-ili-polza-dlya-organizma>
4. Золотов Ю.А., Дорохова Е.И. и др. Основы аналитической химии. Кн. 2. Методы химического анализа. -М.:Высшая школа, 2002.
5. <https://www.youtube.com/watch?v=aVLe71KkSCQ>

ӨОЖ 634.74:33

ДОЛАНА(CRATAEGUS) ӨСІМДІГІНІҢ ТҮРЛЕРІ ЖӘНЕ ОНЫҢ ХАЛЫҚ ШАРУАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ МАҢЫЗЫ

Ержасарқызы Ұ., 4 курс 6B01505 «Биология мұғалімдерін даярлау», М.Х. Дулати атындағы
Тараз университеті, Тараз қ., erzhasarova@mail.ru

Толтаева Б.С., «Биология» кафедрасының оқытушысы М.Х. Дулати атындағы
Тараз университеті, Тараз қ., btoltaeva@mail.ru

Аңдатпа: Бұл мақалада долана өсімдігінің түрлері және оның халық шаруашылығындағы маңызы туралы айтылады.

Кілт сөздер: долана, дәрілік, құрғақ шөп, ем, шипа, медицина, депрессия, фармацевтика, антиоксидант.

Долана – раушангүлділер (Rosaceae) тұқымдасына жататын, бұталы өсімдік. Оның емдік қасиеттері ежелден белгілі және халық медицинасында кеңінен қолданылып келеді. Долананың негізгі емдік күші оның жемістері мен гүлдерінде шоғырланған. Өсімдіктің химиялық құрамы оны жүрек-қан тамырлары жүйесінің жұмысын жақсартатын табиғи құрал ретінде пайдалануға мүмкіндік береді. Сонымен қатар долана тағамдық және косметикалық өнеркәсіпте, мал азығы ретінде тіпті сәндік өсімдік ретінде де маңызы орасан зор.

Долананың түрлері әлемнің әртүрлі аймақтарында кездеседі Қазақстан, Қытай, Еуропа, Ресейде кеңінен таралған долананың 200-ден астам түрі бар Олардың басты ерекшелігі – емдік қасиеттері мен әдемі гүлдері. Долананың әр түрінің өзіндік ерекшеліктері бар және олардың әрқайсысы халық шаруашылығының әртүрлі салаларында кеңінен қолданылады [1].

Міне, долананың ең танымал түрлері:

Crataegus sanguinea -қан қызыл долана. Бұл түрдің жемістері қызыл түсті, ал жапырақтары үш-төрт бөлікке бөлінеді. Қазақстанда, Ресейде, Сібірде, Моңғолияда өседі. Жүрек-қан тамырлары ауруларына пайдалы.

Сурет 1. Алқызыл долана

Crataegus monogyna - бір тұқымды долана

Еуропа мен Азияда кең таралған. Жемістері бір тұқымды, қызыл-қоңыр түсті, ал гүлдері ақ түсті болып келеді. Бұл түр медицинада қан қысымын төмендету және жүйкені тыныштандыру үшін қолданылады.

Сурет 2. Бір тұқымды долана

Crataegus sibirica-Сібір доланасы

- Бұл түр Сібірде және Қазақстанда өседі. Қан қызыл доланаға ұқсас, бірақ өсетін ортасына байланысты өзіндік ерекшеліктері бар. Жемісі дәмді, қанық қызыл түсті болады.

Сурет 3. Сібір доланасы

Crataegus submollis- жұмсақ долана

- АҚШ пен Канадада өседі. Жемістері үлкен, етті және қызғылт-сары түсті. Ағаш ретінде биік және тармақты келеді. Бұл түр азық-түлік ретінде де, сәндік мақсатта да қолданылады.

Сурет 4. Жұмсақ долана

Crataegus pinnatifida-қытай доланасы

- Қытайда өсетін бұл түр үлкен қызыл жемістерімен танымал. Қытай медицинасы мен тамақ өнеркәсібінде кеңінен қолданылады.

Сурет 5. Қытай доланасы

Долананың барлық түрлері дерлік пайдалы қасиеттерге ие. Олардың жемістері дәрумендерге, антиоксиданттарға және жүрекке пайдалы микроэлементтерге бай. Сонымен қатар долана жүрек-қан тамырлары ауруларын емдеу, қан айналымын жақсарту және жүйкені тыныштандыру мақсатында медицинада жиі қолданылады [2].

Халық шаруашылығында кеңінен қолданылатын бағалы өсімдік болып табылады. Оның емдік, тағамдық, косметикалық және экологиялық маңыздылығы зор. Міне, долананың халық шаруашылығындағы негізгі маңызы:

Тағам өнеркәсібі

- Долананың жемістерін жаңа піскен күйінде, сондай-ақ кептіріп, өңдеп пайдаланады. Одан тосап, джем, шәрбат, компот, желе және пастила сияқты тәтті өнімдер дайындалады.
- Қытайда және Шығыс Азия елдерінде доланадан жасалған тағамдар кең таралған. Мысалы, тәттіге ұқсас "хоутоу" атты жеміс сусындары мен қоспалары танымал.
- Жемістері жоғары калориялы, дәрумендерге бай, сондықтан долананы спорттық тағам ретінде де қолдануға болады.

• Косметика саласында

- Доланадан алынатын сығындылар косметикалық өнімдерде қолданылады, себебі оның құрамындағы антиоксиданттар теріге жағымды әсер етеді. Долана негізіндегі өнімдер теріні жасартып, сергектік береді.
- Майда тесіктерді тарылтуға, терінің серпімділігін арттыруға және әжімдерді азайтуға көмектесетін косметикалық маскаларда, кремдерде қолданылады.

• Экологиялық және ландшафттық қолданылуы

- Долана сәндік өсімдік ретінде бақтар мен саябақтарды безендіру үшін қолданылады. Оның әдемі гүлдері мен түрлі-түсті жемістері ландшафт дизайнында ерекше орын алады.
- Жабайы табиғатта долана пайдалы ағаш ретінде топырақ эрозиясына қарсы тұрады, жердің тозуын болдырмайды және жергілікті биоалуантүрлілікті қолдайды.
- Ара өсірушілер үшін де маңызды, себебі долана бал араларына жақсы нектар көзі болып табылады, бұл бал өндірісін арттыруға көмектеседі.

• Мал азығы ретінде

- Долананың кейбір түрлері мал азығы ретінде қолданылады, әсіресе оның жапырақтары мен жас бұтақтары малға қосымша азық ретінде пайдаланылады [3].
- Кептірілген жемістері құрамында энергияға бай заттар бар болғандықтан, оларды қыста малға қоректік азық ретінде беру пайдалы.

• Дәстүрлі медицина мен халық емшілігі

- Халық емшілігінде долана әртүрлі ауруларды емдеу үшін кеңінен қолданылады. Оның тұнбалары мен қайнатпалары жүйке жүйесін тыныштандыруда, бас ауруын басуда, асқорыту жолдарын жақсартуда қолданылады.
- Долананың емдік қасиеттерін халқымыз ежелден біліп, оны жүрекке, қан қысымына, асқазанға және жалпы әлсіреген ағзаны күшейту үшін пайдаланған.

Долана - халық шаруашылығында әмбебап өсімдік. Оның емдік, тағамдық, экологиялық және сәндік қасиеттері оны әртүрлі салаларда таптырмас өсімдік етеді.

Кесте 1. Долананың емдік қасиеттері

Жүрекке әсері	Долананың ең маңызды емдік қасиеті – жүрек-қан тамырлары жүйесіне оң әсері. Ол жүрек бұлшық етін күшейтеді, қан айналымын жақсартады және аритмия, стенокардия сияқты аурулардың белгілерін жеңілдетеді. Жүрекке ауырлық түсірмей, оның жұмысын реттейді.
Қан қысымын төмендету	Долана гипертонияға қарсы әсерімен танымал. Ол қан тамырларын кеңейтіп, қан қысымын төмендетуге көмектеседі. Сонымен қатар, жүректің оттегімен қамтамасыз етілуін жақсартады.
Тыныштандыру қасиеті	Долана жүйке жүйесіне оң әсер етіп, күйзеліс пен ұйқысыздық жағдайларын жеңілдетеді. Оның тұнбалары мен қайнатпалары тыныштандыратын әсер береді, сондықтан невроз, депрессия сияқты жағдайларда қолданылады
Антиоксиданттық әсер	Долананың құрамындағы флавоноидтар мен витаминдер организмді еркін радикалдардың зиянды әсерінен қорғайды. Бұл иммундық жүйені нығайтып, жасушалардың қартаю процесін баяулатады.
Қабынуға қарсы әсері	Долананың жемістері мен гүлдері қабынуға қарсы қасиеттерге ие, бұл оны түрлі қабыну процестерінде (мысалы, асқазан-ішек жолдары ауруларында) қолдануға мүмкіндік береді.
Ас қорыту жүйесін әсері	Долана асқазанның қышқылдығын төмендетуге және ішек жұмысын реттеуге көмектеседі. Ол асқазан-ішек жолдарының қабыну ауруларын жеңілдетеді.
Иммунитетті нығайту	Долананың құрамындағы антиоксиданттар мен витаминдер иммунитетті нығайтады. Оны суық тиюден сақтану және жалпы иммундық жүйені қолдау мақсатында қолдануға болады.

Долананы қолдану тәсілдері

1. Долана тұнбасы. 20 грамм долана жемісін 200 мл қайнаған суға салып, 20 минут тұндырып қояды. Күніне 2-3 рет ас ішер алдында 1 ас қасықтан ішу ұсынылады.

2. Долана қайнатпасы. 1 ас қасық кептірілген долана жемісін немесе гүлін 300 мл қайнаған суға салып, 10-15 минут баяу отта қайнатады. Қайнатпаны суытып, тамақтан кейін күніне 2 рет 1/3 стақаннан ішуге болады.

3. Долана шайы. Долананың кептірілген гүлдері мен жемістерінен шай демдеп ішуге болады. Бұл шай жүректі нығайтып, жүйкені тыныштандырады [4].

4. Долана жидегімен дайындалған сироптар. Доланадан жасалған сироп жүрек-қан тамырлар жүйесін нығайтуға, иммунитетті жақсартуға, денсаулықты күшейтуге көмектеседі. Қайнап тұрған отта долананы шамамен 30-40 минут бойы пісіру қажет. Пісірілген долананың шырынын бөліп алып оған қант қосып толық ерігенше баяу отта қайнату қажет. Дәмін жақсарту мақсатында лимон шырынын қосуға болады. Күніне 1-2 ас қасық ішу қажет. Бұл сироп иммунитетті нығайтады, жүрек жұмысын жақсартады

Долана – көп қырлы қасиеттерімен ерекшеленетін бағалы өсімдік. Оның түрлілігі мен қолданыс аясының кеңдігі оны халық шаруашылығының маңызды бөлігіне айналдырады. Долана – жүрек-қан тамырлары, жүйке жүйесі және жалпы ағза денсаулығын жақсартатын бағалы дәрілік өсімдік. Доланың тағамдық құндылығы, косметикалық және экологиялық қасиеттері оны медицинада тағам және косметика өндірісінде, ландшафт дизайнында таптырмас құрал етеді [5].

Сонымен қатар оның мал азығы ретінде пайдалану мүмкіндігі ауыл шаруашылығында да құнды. Оның табиғи қасиеттері көптеген аурулардың алдын алуға және оларды емдеуге көмектеседі. Халық медицинасында да, заманауи фармацевтикада да кеңінен қолданылатын бұл өсімдікті дұрыс және мөлшермен қолдану арқылы денсаулықты жақсартуға болады. Долананың табиғатта еркін өсетін түрлері мен арнайы өсірілетін сұрыптары адам денсаулығы мен экологияға оң әсерін тигізіп, табиғи ресурстардың сақталуына ықпал етеді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Сапарғалиев, А.Қ. Қазақстан өсімдіктер әлемі. – Алматы: Ғылым баспасы, 2005. – 320 б.
2. Төлеубекова, Ж.Т., және Қонақбаев, Б.Н. Өсімдіктер физиологиясы. – Нұр-Сұлтан: Білім, 2012. – 288 б.
3. Абдуллаев, А.А., және Дүйсенова, Г. Емдік өсімдіктердің биохимиясы. – Алматы: Мектеп, 2009. – 240
4. Тұрсынбаева, Ә.С. Халық медицинасында қолданылатын өсімдіктер. – Шымкент: Университет баспасы, 2017. – 275 б.
5. Долана өсімдігінің құрамы мен қасиеттері. Өсімдік әлемі журналы, 2020. – №4. – 45–50 б.

ӘОЖ 636.933.2.082.2.

ЖАМБЫЛ ОБЛЫСЫНДА ҚЫРЫҚҚАБАТ DAҚЫЛДАРЫН ЗАҚЫМДАЙТЫН ЗИЯНКЕСТЕР ТҮРЛЕРІ, ТАРАЛУЫ ЖӘНЕ БИОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Жұмабек А., 3 курс 6B01505 «Биология мұғалімдерін даярлау», М.Х. Дулати атындағы
Тараз университеті, Тараз қ., anelzhumabek8@gmail.com

Тұлеубаев Ж.С., «Биология» кафедрасының профессоры, М.Х. Дулати атындағы
Тараз университеті, Тараз қ., tuleubayev51@mail.ru

Аңдатпа: Қырыққабат дақылы көкөніс дақылдарының ішінде көлемі бойынша қызанақ, қиярдан және пияз дақылынан соң тұратын дақыл түрі. Бұл дақылдың кең таралуына оның бірқатар экономикалық ерекшеліктері ықпал етеді. Қырыққабат төмен калориялы және жоғары өнімділікке ие, ол дәрумендер, ақуызды заттар, көмірсулар, фосфор, калий, темір, мыс, қант және тағы басқада минералды заттардың негізгі көзі болып табылады. Бұл күнделікті тамақтану рационының маңызды элементі ғана емес, сонымен қатар диеталық тағамдарды, соның ішінде балғын тағамдарды дайындау үшін пайдаланылады. Бұл дақыл Жамбыл облысында жыл сайын вегетация кезеңінде зиянкестермен қатты зақымдалады.

Экологиялық таза өнім алу үшін қырыққабатты кемірушілерден және сорушы зиянкестерден қорғау өзекті мәселе болып табылады. Аймақтағы дақылдардың өнімділігін арттыруға және халықтың осы өнімге деген қажеттілігін қамтамасыз етуге кедергі келтіретін факторлардың бірі қырыққабаттың жыл сайын вегетация кезеңінде зиянкестермен зақымдануы, сонымен бірге фитофагтардың түрлер құрамы аймақта зерттелінбеген.

Кілт сөздер: қырыққабат дақылы, зиянкестер, қырыққабат шыбыны, қоңыр, ақ көбелегі, күйе көбелектері, біте, күресу шаралары.

Кіріспе. Қырыққабат дақылдарын зиянкестерден қорғау белгілі бір табиғий- климаттық аймақтарға, кез келген зиянкестерге қарсы, биологиялық және химиялық күрес құралдарының тиімділігі, оларды қолдау ережелері мен экологиялық салдары шектеулі аймаққа қатысты зерттелінген. Көкөніс шаруашылығында негізінен әр түрлі меншік кәсіпорындар өндіреді. Қызанақ, қияр, сәбіз және қырыққабат дақылдарын негізінен мемлекетіміздің оңтүстік өңірлері өсіруге маманданады. Қырыққабат дақылы жыл сайын вегетация кезеңінде зиянкестермен қатты зақымдалады. Ғалымдардың зерттеулері бойынша егіннің шығыны 70 пайызға немесе одан да көп болуы мүмкін [1-5].

Қырыққабат дақылын өсіру технологиясының маңызды элементтерінің бірі оларды 50- ден астам түрі бар анықталған зиянды жәндіктерден қорғау. Қырыққабатқа негізінен біте, қырыққабат көбелегі әсіресе зиянды болып келеді. Қырыққабат дақылының негізгі зиянкестерімен күресі үшін қазіргі уақытта негізінен органофосфор инсектицидтері қолданылады. Алайда өте улы инсектицидтерді көкөніс дақылдарына, әсіресе ерте өсімдіктерге қолдану мүмкіндігі санитарлық-гигиеналық талаптармен шектелген.

Қырыққабаттың зиянкестерімен күресудің ұсынылған биологиялық шаралары әрқашан жоғары тиімділікті қамтамасыз ете бермейді. Сондықтан осы жұмыс шеңберінде мынандай негізгі мәселелерді зерделеу көзделді.

1. Қазақстанның қазіргі агроценоздары жағдайында қырыққабат зиянкестерінің және басқа да крестгүлді дақылдардың түрлік құрамын нақтылау;

2. Жамбыл облысы жағдайында орамжапырақтың негізгі зиянкестерінің биологиялық ерекшеліктерін зерттеу;

3. Жергілікті жағдайларда қорғаныс шараларын негіздеу және оңтайландыру мақсатында қырыққабат көбелегінің, аққанатының, бітесінің зияндылығы шегін зерттеу. Көкөніс дақылдарының жекелеген зиянкестерінің таралуы мен дамуындағы арамшөптердің рөлін бағалау;

Жәндіктердің зиянын болдырмаудың ұтымды жолдарын негіздеу және өсімдіктерді қорғау шығындарын жоспарлау үшін зиянкестер санының динамикасын, олардың таралуы мен зияндылығын білу қажет. Өсімдіктерді қорғау шығындарының тиімділігі зиянды фаунаының қалыптасуы мен даму заңдылықтарын, оның қошаған ортамен байланысын, жәндіктердің таралуы мен көбею динамикасын реттейтін, факторларды, сондай ақ олардың зақымдалған дақылмен байланысын жан-жақты зерттеуге байланысты. Өсімдіктерді зиянды жәндіктерден қорғаудың тәжірибесі олардың даму заңдылықтары, көбею дәрежесі және зияндылығы көбінесе климаттық экологиялық факторларға байланысты екенін көрсетті.

Қырыққабат зиянкестерінің көпшілігі +6-дан +35 градусқа дейінгі температура белсенді дамиды. Қырыққабат ақ көбелегінің құрттарының дамуын аяқтау үшін температураының максималды мәні +27-28 градус [3-4].

Қырыққабат ақ көбелегі (*Pieris brassicae*L.) – айқышгүлділер тұқымдасқа жатады және өсімдіктердің барлығын зақымдайды. Әсіресе бүкіл вегетация кезеңінде қырыққабат дақылы қатты зақымдалады. Қуыршақ күйінде әр түрлі жерлерде қыстайды: ағаштарда, өсімдік қалдықтары астында. Ең алғаш ұшуы сәуір айының бірінші онкүндігінде байқалады. Бір жазда 2-4 ұрпаққа дейін береді. Қырыққабат жапырағы астына топтастырып 200 данаға дейін жұмыртқа салады. 5-14 күннен кейін жұлдызқұрттар пайда болып, 17-25 күнде дамып, топтасып өмір сүріп, кейін таралып кетеді.

Қырыққабат ақ көбелегі жұлдызқұрттары өте қомағай келеді, жапырақтарды қатты зақымдап, кейде тек жапырақ талшықтарын қалдырады. Көктемгі бақылау жұмыстары нәтижесінде ерте егілген қырыққабат дақылының қырыққабат ақ көбелегі жұлдызқұрттарымен зақымдалғаны анықталды. Жалпы тексеру жұмыстары қырыққабат егілген алқаптарда 0,665 мың гектарға жүргізілді.

Қырыққабат ақ көбелегінің қоныстануы Қостөбе, Мырзатай, Бурыл, Ботамойнақ, Сарыкемер ауылдық округтерінде 0,041 мың гектарда анықталды. Қырыққабат ақ көбелегі жұлдызқұрттардың 1 -өсімдікте төмен саны 2-3 данадан кездессе, жоғары саны 10-15 данадан кездесті. Дақылдың зақымдалуы орташа дәрежеде болды.

Қырыққабат бітесі (*Brecoryne brassicae*). Теңқанаттылар отрядының бітелер тұқымдасына жататын ұсақ бунакденелі. Қазақстанда кең таралған. қанатсыз партеногенездік ұрғашы бітенің дене пішіні жұмыртқа тәрізді, түсі сарғылт-жасыл, үстін сұрғылттау ақшыл түсті балауыз шаңы басып тұрады. Денесінің ұзындығы – 1,93 мм. Ал қанатты партеногенездік ұрғашысының денесі сұрғылттау, құрсағы көкірек бөлігінен айқын жіктелген. Мұртшаларының ұзындығы денесінің ұзындығындай, басы мен көкірегі қоңыр, ал құрсағы сарғылт жасыл түсті болады. Денесінің ұзындығы – 2,15 мм. Жұмыртқалайтын ұрғашылары қанатсыз ұсақ болады. Денесінің ұзындығы - 1,7 мм. Жұмыртқалары ұзынша сопақ, алғашқы кезде ақ-сары, кейіннен жылтыр қара түске айналады.

Біте жұмыртқа күйінде жиын-теріннен кейін қалған қырыққабатөзегінің түбірінде, тұқымдық егісте және жабайы өсетін айқышгүлді өсімдіктерде қыстайды. Ерте көктемде сол жұмыртқалардан шыққан дернәсілдер төрт рет түлеп, партеногенетикалық «негіз салушы» ұрғашы бітелерге айналады.

Жаз бойы біте ұрықтанбай бірден дернәсілдер туып тез көбейеді. Өсімталдығы – 40-70 дернәсіл. Зиянкес жаппай көбейген кезде өсімдік жапырақтарын, ал тұқымдықта гүл өркендерін тұтасымен бітенің еркектері мен дернәсілдері ұйыса басып тұрады.

Екінші ұрпақтан бастап қанатты партеногенетикалық ұрғашы бітелер шығады. Олар қырыққабатегісіне немесе басқа да мәдени не жабайы өсетін айқышгүлділерге көшеді, сонда тобыр құрап тіршілік етеді. Жаз аяғында, яғни өсімдіктердің вегетациясы аяқталар кезде, бітенің ұрғашыларымен қатар еркектері де пайда болады. Олар ұрықтанып, ұрғашылары жұмыртқалауға кіріседі. Қырыққабат бітесі бір жазда 8-15 ұрпақ береді.

Бітелер, әсіресе жаздың екінші жартысында пісетін қырыққабатты қатты зақымдайды. Бітелер сорған жапырақтарда алғашында ақшыл дақтар пайда болады. Одан кейін жапырақ шетінен бастап ширатыла бастайды және бітелердің денесінен бөлініп шығатын сұйық заттар жапырақ алақанын ластайды. Ал тұқымдық егісте өсімдіктердің жас өркендері бұралып қисайып, деформацияланады, өсуі кешеуілдейді және тұқымның түсімі азаяды.

Ақауданды қырыққабат зақымданса оның қауданы өте борпылдақ және жеңіл болады. Кеш пісетін қырыққабат зақымданғанда өнімнің түсімі 36-48 пайызға дейін кемиді. Бітелердің сан мөлшерін оның табиғи жаулары қан қызыл қоңыздар, алтынкөздер, ызылдақ шыбындар, өрмекшілер едәуір азайтады.

Темекі трипси (*Thrips tabaci*). Шашақ қанаттылар отрядының трипсілер тұқымдасына жатады. Ересек трипсінің ұзындығы – 0,8-1,0 мм, ақшыл сары, өн бойына созылған жүйкесі бар еңсіз жіңішке қанаттарының ұзындығы – 0,21-0,25 мм, көлденеңі – 0,1-0,14мм, пішіні бүйрек тәрізді ақшылдау, мөлдір түсті болады. Дернәсілдерінің ұзындығы 1мм-ге жетеді. Ересек трипсілер топырақтың үстіңгі қабатында немесе өсімдік қалдықтарының астында қыстайды.

Қысқы мекендерінен ауаның жылылығы 10°C-тан асқанда шығады. Жұмыртқаларын жапырақ астына үстіңгі эпидермис қабатының астына бір-бірлеп орналастырады. Өсімталдығы 100 жұмыртқаға жетеді. Жұмыртқаның дамуы 3-5 күнге созылады. Осы мерзім ішінде 4 рет түлейді де, дамуы аяқталған соң топыраққа еніп (15 см тереңдікке дейін), онда 4-5 күн болады. Одан соң қанаттары жетілген ересек трипсілерге айналады да, жер бетіне көтеріліп, өсімдіктермен қоректенуге кіріседі. Зиянкестің бір ұрпағының дамуы мекендеген аймағының ауа райы жағдайларына байланысты 15-30 күнге дейін созылады.

Жылыжайлар мен оранжереяларда трипстердің бір даму сатысы 22-30 күнге созылады, ал мезгіліне 10-ға жуық ұрпақ дамиды. Трипстердің дамуы үшін үйлесімді шарттар: ауаның температурасы 25-30°C, ауаның ылғалдылығы – 80-85%. Егер температура 35°-тан жоғары, ылғалдылық 50%-дан төмен болса, зиянкестер дамудың барлық кезеңінде жойылып кетеді.

Өсімдікпен қоректеніп отырып, трипстердің дернәсілдері мен ересек түрлері өсімдіктің жасушалық шырынын сорып, ұлпаларын жояды. Жылыжай шектеулі кеңістігі бар жабық орын болғандықтан, ондағы зиянкестер мен ауруларды жою қарапайым бақшалардан гөрі анағұрлым жеңілрек. Жасанды қоректік ортада өскен көкөністер ауруға бейім болады. Ауру бір өсімдіктен екіншісіне тез тарайды. Себебі ағзалардың споралары қоректік ерітінді арқылы бүкіл жылыжай ішінде тез таралып, барлық өсімдікті тез зақымдайды [6-7].

2023 жылы Жамбыл облысы Агробиологиялық ғылыми зерттеу институты базасында алқаптарда қайсы зиянкестердің көбірек дамығандығын анықтау мақсатында бақылау жұмыстарын жүргіздік. Негізгі зиянкестер топтары топырақта болатындығы ескеріліп алқаптарға банкадан жасалған жәндік ұстағыштар, сәуір айының бірінші он күндігінен қойылып алқаптың топырағын қазып көру жолыменен вегетация кезеңінің соңына дейін жәндіктер динамикасын зерттедік.

Алынған мәліметтерге қарағанда сәуір айының екінші он күндігінде алқаптарда отырғызылған ерте пісетін қырыққабаттың көшеттері арасына қойылған ұстағыштарда өрмекшілердің алғашқылары түсе бастады. Олардың қысқы ұйқыдан шығу уақыты бірінші он күндікте бақыландығына қарамастан саны екінші он күндікте көп болды.

Зерттеу жылдары көктемде ауа температурасы ерте яғни сәуір айының бірінші он күндігінде 12,5; 10,4 градус, екінші он күндікте 14,1; 13,9 градус болды. Мамыр айында екінші он күндікте 15 градустан жоғарылады. Сәуір айының бірінші он күндігінде көшет отырғызу жұмыстары басталған болса, осы кезде топырақта тіршілік ететін жәндіктердің әрекеті басталады. Көшет отырғызылған алқаптарда ұстағыш қойылғанда ауаның температурасы 10-14 градус болуымен стафилинидтердің әрекеті басталып, басқа түрлер кездеспеді. (кесте -1-2).

Алынған мәліметтерден қырыққабат егілген алқаптарда (ерте немесе кеш) топырағының 1 м квадратында орташа 3,4-3,7; 3,8-4,2 дана жәндіктер болып, негізгі бөлігін нағыз кемірушілер құрайтындығын анықтадық.

Қорыта келе, пайда болатын зиянкестер ішінде ең қауіптісі, қырыққабат күйесі, бітесі, ақ күбелек, күйе көбелектері, гамма көбелегі, бүргелер екендігі анықталды, негізінен тамыз айынан бастап жоғары тығыздықта көбейу ерекшеліктеріне ие.

Көбелектерінің жұмыртқа салу кезеңі ұзаққа созылады. Сондықтан да кей жағдайларда бір өсімдікте, жетілген жұмыртқалары, әр түрлі жастағы құрттары, дернәсілі (маусым, тамыз) табылып, ұрпақтары бір-біріне қосылып кетеді.

Қырыққабат ақ көбелегі үш ұрпақ беріп қыстан шыққан көбелектері сәуірдің соңы, мамыр айында бақыланды. Ерте пісетін сорттарға бірінші, кеш пісетініне үшінші ұрпақтың құрттары өте қауіпті.

Қорытынды.

1. Жамбыл облысындағы ақ қырыққабаттың орташа кеш пісетін сорттары мен будандарының негізгі зиянкестері жыл сайын егінге нақты қауіп төндіретін крест тәрізді бүргелер мен қырыққабат көбелектері болып табылады.

2. Жамбыл облысының жағдайындағы қырыққабаттың негізгі зиянкестерінің биологиясын зерттеу ауа-райына байланысты қырыққабат көбелегі мен қырыққабат күйесі екі — үш ұрпақта, ауа-райына қарамастан крест тәрізді бүргелер мен биттер бір ұрпақта дамитынын көрсетті.

3. Қырыққабат көбелектерінің саны жоғары болған кезде, бір ұрпақ екіншісіне қабаттасады, сондықтан олардың санын дақылдың бүкіл вегетациялық кезеңінде бақылау қажет.

4. Крест тәрізді бүргелердің, және қырыққабат көбелектерінің дамуына әсер ететін температура мен жауын-шашынның қолайлы және шектеулі параметрлері анықталды. Алынған мәліметтер зиянкестердің санын болжауға және қорғаныс шараларын жоспарлауға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Кабиров Л.В. Естественные враги капустных и ростковой мух // Защита растений.- 1978. - №2.- С.31.
2. Исаков Н.С., Кабиров Л.В., Красникова В.Ы. Вредители овощных культур в Казахстане и энтомофаги // Биологический метод борьбы с вредителями овощных культур. Сборник научных трудов ВО. - Москва: Агропромиздат, 1989. - С.131.
3. Кабиров Л.В. Капуста зиянкестері // Қазақстанауылшаруашылығы. 1978. № 9. С.22
4. Ганиев М.М. Защита овощей от болезней и вредителей / М.М. Ганиев В.Д. Недорезков. М.: Колос, 2005. - С. 26-48.
5. Исаичев В.В. Защита растений от вредителей / В.В. Исаичев. М.: Колос, 2002.- С. 271-285.
6. Гребенщиков С. К. Справочник по защите растений для садоводов и огородников.— М.: Россельхозиздат, 1987.— 207 с.
7. Фролов А.Н. Закономерности динамики численности вредителей и фитосанитарный прогноз / Вестник защиты растений .№3(101) 2019, с.4–33

УДК 004.8:378

КАК ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ МЕНЯЕТ РОЛЬ УЧИТЕЛЯ В СОВРЕМЕННОМ ОБРАЗОВАНИИ

Кадыр Г., студентка 3 курса образовательной программы 6B01505 «Подготовка учителей биологии», Таразский университет имени М.Х. Дулати, gauhar_04_04@mail.ru

Толтаева Б.С., магистр, преподаватель кафедры «Биология», Таразский университет имени М.Х. Дулати, btoltaeva@mail.ru

Аннотация: Статья посвящена анализу влияния искусственного интеллекта (ИИ) на трансформацию роли учителя в современном образовании. В условиях цифровизации и внедрения инновационных технологий ИИ становится мощным инструментом, способствующим индивидуализации образовательного процесса, автоматизации рутинных задач и созданию интерактивных учебных сред.

Ключевые слова: искусственный интеллект в образовании, трансформация роли учителя, цифровизация образования, инновационные технологии в обучении, персонализация обучения.

В настоящее время искусственный интеллект (ИИ) постепенно становится неотъемлемой частью образовательного процесса. Его внедрение открывает новые возможности и перспективы для всех участников образовательного процесса. Постепенно трансформируя привычные методы и способы обучения в средних образовательных учреждениях. Также меняется процесс обучения, преподавания и оценивания. Технологии искусственного интеллекта способствуют персонализированному и адаптированному обучению, что в результате улучшается общие показатели результата обучения. Кроме того, претерпевает изменения и в профессиональной деятельности педагогов в результате внедрения ИИ в процесс образования. Роль учителя постепенно трансформируется под влиянием новых технологий. Ниже рассмотрены изменения, вследствие внедрения искусственного интеллекта на обучения и преподавания в школах.

1. Персонализация обучения. Персонализированное обучение представляет собой образовательный процесс, адаптированный к индивидуальным потребностям учащегося. Искусственный интеллект имеет способность создать индивидуальный образовательный маршрут для каждого учащегося. Учащимся с низким уровнем успеваемости ИИ может предложить базовые задания, что соответствует уровню их успеваемости. А более продвинутому учащимся, с высоким уровнем успеваемости ИИ предлагает более сложные задания. Например, многие онлайн-платформы используют искусственный интеллект для анализа успеваемости учащихся. Платформа KhanAcademy дает возможность отслеживать результаты работы. Например, какие темы вызвали трудности, и на основе анализа предлагают дополнительные задания или объяснения к теме. Для учителей же предусмотрена возможность составления индивидуального плана для каждого

учащегося [1]. Кроме того, персонализированное обучение, с применениями технологий нейросетей, позволяют создать виртуальных учителей, с алгоритмами естественной речи.

2. Автоматизация рутинных задач. В традиционных формах обучения проверка домашних тетрадей, тестов различных лабораторных работ занимает много времени и усилий у учителей. Технологии искусственного интеллекта освобождает педагогов от выполнения этой рутинной работы. Для проверки тетрадей достаточно сфотографировать работу учащихся и отправить в чат-бот искусственного интеллекта ChatGPT. Кроме того, есть программы, основанные на работе нейросетей, как Grammarly, которые проверяет орфографию, грамматику и стилистику изложения текстов [1]. В результате, учителя могут больше времени и усилий уделять на подготовку уроков и работу с учениками.

3. Искусственный интеллект в инклюзивном образовании. Для детей с особыми образовательными потребностями ИИ дает возможность создавать индивидуальные учебные материалы. Например, программа Microsoft Learning Tools может преобразовывать речь в текст, что необходимо для детей с нарушениями слуха и зрения. Для детей с нарушением речи есть возможность адаптивного управления. Платформы такие, как Voicemaker, Speechify и другие способны создать аудиозаписи по написанному тексту [2]. Однако в инклюзии не каждый учащийся может написать текст, поэтому в этих платформах можно вставлять изображения, блоки, таблицы и схемы и по ним сгенерировать аудио. Голосовые помощники позволяют создать адаптивные учебные пособия для детей с нарушениями слуха и речи, способствуя доступному образованию инклюзивных детей.

Внедрение современных технологий позволяют разнообразить и улучшить процесс обучения, делая его более интересным. В современном мире учителя школы Казахстана все больше используют искусственный интеллект в образовательных целях. Можно сказать, что ИИ стал важной частью современного образования. Главной особенностью внедрения искусственного интеллекта стало облегчение задачи учителей. Если раньше приходилось самим составлять краткосрочные планы уроков, анализировать успеваемости учащихся, то сейчас ИИ справляется с этими задачами за секунды. Что в результате экономит время и усилия педагогов.

Для написания краткосрочного плана уроков необходимо написать сообщение в чат искусственного интеллекта ChatGPT наподобии этого: «Напиши краткосрочный план урока на тему ... для 8 класса, в соответствии 130 приказом». В результате за считанные секунды чат выдает готовый краткосрочный план урока, в соответствии с 130 приказом. Ниже представлен краткосрочный план урока по биологии для 8 класса:

ChatGPT 4o

Поделиться

AE

напиши краткосрочный план урока на тему строение растительной клетки для 8 класса по биологии согласно 130 приказу мон рк в таблице

 Краткосрочный план урока

Раздел плана	Содержание
Тема урока	Строение растительной клетки
Цели обучения (130 приказ)	8.1.2.2 – Определять основные органоиды растительной клетки и описывать их функции.
Цели урока	Учащиеся узнают строение растительной клетки, смогут объяснить функции основных органоидов и сравнить их с животной клеткой.
Критерии успеха	- Знают основные органоиды растительной клетки. - Могут объяснить их функции. - Сравнивают растительную и животную клетки.
Навыки развития	Критическое мышление, работа с информацией, коммуникация.
Ресурсы	Учебник, мультимедийная презентация, карточки с заданиями, листы для групповой работы.

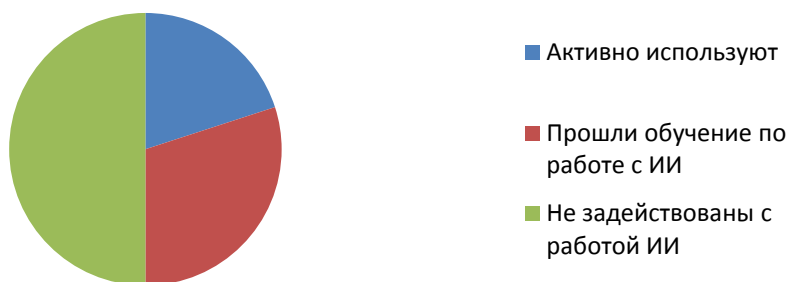
Ход урока				
Этап урока	Время	Действия учителя	Действия учащихся	Методы и формы оценивания
Организационный момент	2 минуты	Приветствие. Проверка присутствующих. Настрой на урок.	Слушают учителя, настраиваются на урок.	-
Актуализация знаний	5 минут	Задаёт вопросы: - Что такое клетка? - Какие клетки бывают? - Что вы знаете о клетках?	Учащиеся отвечают на вопросы.	Устная обратная связь.
Целеполагание	3 минуты	Формулирует цель урока: «Изучить строение растительной клетки и функции её органоидов».	Слушают и записывают цель урока.	-
Изучение нового материала	15 минут	1. Демонстрирует изображение клетки.	Слушают объяснение, смотрят видео, записывают	Вопросы для проверки понимания.
Закрепление материала	10 минут	1. Индивидуальная работа: раздаёт карточки для сопоставления органоидов с их функциями. 2. Групповая работа: рисование схемы растительной клетки.	Учащиеся выполняют задания индивидуально и в группах.	Проверка выполненных заданий. Формативное оценивание.
Рефлексия	5 минут	Задаёт вопросы: - Что нового вы узнали? - Какие органоиды вас заинтересовали?	Учащиеся отвечают, дают обратную связь через метод «Светофор».	Неформальное оценивание (устная обратная связь).
Домашнее задание	2 минуты	1. Подготовить конспект по теме урока. 2. Дополнительно: найти информацию о роли вакуоли в сохранении воды у растений.	Записывают домашнее задание.	-

Рисунок 1. Краткосрочный план урока, составленный искусственным интеллектом

Сфера применения искусственного интеллекта с каждым годом все растет, что касается и сферы образования. В крупных городах Казахстана показатели использования искусственного интеллекта в школах растут с каждым годом. Свыше 20% учителей среднеобразовательных школ применяют технологии искусственного интеллекта. Большой популярностью среди учителей используются генераторы чат-боты [3]. Чат-боты, основанные на работе нейросетей незаменимые помощники для учителей, способствующие персонализированному обучению.

В своем послании народу президент Республики Казахстан К. Токаев отметил, что ключевым направлением развития государства является цифровизация образования и внедрение технологий искусственного интеллекта [4]. В рамках проекта «DigitalKazakhstan», в целях цифровизации образования, учителя прошли программы повышения квалификации. В том числе, специализированные курсы по работе с технологиями искусственного интеллекта. Свыше 30% учителей школы получили повышения квалификации по использованию искусственного интеллекта в образовательных целях. Остальные 50% учителей среднеобразовательных школ не задействованы с технологиями искусственного интеллекта в образовательных целях. Включая учителей сельских школ Казахстана, где внедрение технологий искусственного интеллекта затруднено из-за недостаточности финансирования инфраструктуры школы [3].

Использование технологий (ИИ) учителями школ Казахстана

Однако образовательный процесс – это не только передача знаний, но и процесс образования. Образование и воспитание, неразрывные понятия, оба эти понятия должны идти об руку. Учитель вносит вклад в воспитание и развитие личности ученика, и технологии ИИ не способны заменить роль учителя в образовательном процессе [3]. Таким образом, искусственный интеллект способствует эмоциональной утрате между учеником и учителем, что в дальнейшем может привести к ухудшению качества образования. Частое использование новых технологий на уроке лишают у учителя возможности полноценно проводить уроки на эмоциональном уровне. Вследствие обучения становится машинным, лишаясь эмоциональной вовлеченности участников образовательного процесса. Если учителя все больше будут полагаться на технологии искусственного интеллекта, то вследствие роль педагогического мастерства в образовании уменьшится.

С точки зрения этики, использование искусственного интеллекта в целях контроля качества знаний может нарушить конфиденциальность данных учащихся. Данные учащихся используемые на платформах искусственного интеллекта может утечь, что затрагивает аспекты этики.

В заключение, могу сказать, что, несмотря на технический прогресс, учитель остается ключевой фигурой в образовательном процессе. Искусственный интеллект не способен заменить человеческое общение, вдохновение и моральную поддержку. Учитель помогает формировать ценности, развивать самостоятельность и критическое отношение к информации, что невозможно достичь только с помощью технологий. Для развития гармонично развитой личности учащихся важно гармонично сочетать технологии искусственного интеллекта и педагогическое мастерство педагога. Учитель будущего – это не просто передатчик знаний, а проводник в мире информации, который помогает ученикам адаптироваться к новым вызовам и стать успешными в современном мире.

Список литературы:

1. Булаева М.Н., Методические рекомендации применения цифровых платформ в профессиональных образовательных организациях обучения / 2022г/ с. 40-41
2. Айтжанова, А.К., Развитие цифрового образования в Казахстане: проблемы и перспективы // Вестник образования и науки Казахстана, 2022. 34(2), 45-52.
3. Ахметова, Л.Ж., и Баймуханова, Г.К., Искусственный интеллект в образовании: внедрение технологий в образовательные учреждения Казахстана // Современные информационные технологии в образовании, 2021. 18(1), 15-22.
4. Министерство образования и науки Республики Казахстан / Программа цифровой трансформации образования в Казахстане / 2023 edu.gov.kz.

ӨОЖ: 581.6

ШУДЫҢ АДАМ ДЕНСАУЛЫҒЫНА ӘСЕРІ ЖӘНЕ ОНЫҢ ЗИЯНДЫ ӘСЕРЛЕРІН АЛДЫН-АЛУ ЖОЛДАРЫ

Керімбекова Д., 6B01507 «Химия және биология мұғалімдерін дайындау» бағдарламасының
3 курс студенті, М.Х. Дулати атындағы Тараз университетінің, Тараз қ.,
danakerimbekova25@gmail.com

Шолпанкулова Г.А., Биология кафедрасының аға оқытушысы, М.Х. Дулати атындағы
Тараз университеті, Тараз қ., gauharsolpankulova@gmail.com

Аңдатпа: Заман дамыған сайын шу мәселесі – маңызды ғылыми-техникалық мәселеге айналып бара жатыр. Мақалада қалалық жерде тұратын әрбір адамның денсаулығына шудың әсері және оның алдын алу жолды қарастырылған.

Кілт сөздер: Шу, есту қабілеті, кереңдік, есту мүшелері, ұмытшақтық, зақымдану, сезім мүшелері, спортпен айналысу, құлақ гигиенасы.

Қазақстан Республикасының тәуелсіз мемлекет ретінде әлемдік аренада дамуы мәдениетіміздің ғана емес, ғылымымыздың өсіп-дамуына үлкен жол ашты. Осы мәселені шешу мақсатында шудың адам денсаулығына әсері мен оның зиянды әсерлерін алдын-алу жолдарына зерттеу жасалып, тақырыпқа сай мақала жазылды. Есту мүшелерін танып-білу қоршаған ортаны одан әрмен тани түсуге ғана көмектеспейді, онымен қоса түгел ағзаның жетілуі үшін де орасан зор қызмет атқарады.

Шудың кейбір заттардағы жиілік диапазондары (децибелде): найзағай жарқылы - 135, реактивті ұшақтың ұшуы-130, динамика арқылы қойылған эстрада музыкасы (1,5м қашықтықта) – 120, дизельді қозғалтқышы бар жүк көлігі - 92, типографты машиналар-86, шулы оркестрдің музыка ойнауы - 82, оятқыштың дыбысы (0,5м қашықтықта) - 80, шансорғыш - 69, қаланың тыныш ауданындағы түн ауа пәтердегі дыбыс-32.

Құлақтағы шудың пайда болуына әркімге себептер әсер етуі ықтимал. Көп жағдайда қатты шудан құлақтағы жүйке жасушалары зақымдануы мүмкін. Есту жүйесі – бірнеше мамандандырылған сенсорлық жүйелердің бірі. Құлақтағы қосымша құрылымдар әртүрлі қызметтерді атқаруға бейім, мәселен, дыбыстық сигналды қабылдайды, алдын-ала қалыптастырады және талдайды. Адамның құлағы-табиғатынан нағыз әмбебап аспап, себебі дыбыстардың қарқындылығының үлкен динамикалық диапазоны бар, еркін дыбыс өрісіндегі есту шегі ашық құлақ қабылдаған минимальды дыбыс қысымы 0,000013 Па, ал максимальды шамамен 60 Па тең [1].

Қазіргі заманғы акустикалық ғылым шумен күресудің өте тиімді құралдары болып табылады. Кейбір жағдайларда акустикалық инженерлер белгілі немесе басқа механизмнің шамадан тыс шу деңгейін төмендетуді біледі, бұл шуды оқшаулау, оны қайтадан пайда болған жеріне кері жібереді не оның бүкіл бөлмеде таралуына жол бермейді. Егер бұлар мүмкін болмаса, шудың өзімен жеке күресу керек, оның ішінде құлаққа айтарлықтай зиянын тигізіп қана қоймай, ұзақ уақытқа есту қабілетінің жоғалуына тікелей әсер ететін құралдар-құлақ тығындары (құлаққаптар) қазіргі жастар арасында қолданылуы жағынан бірінші орында.

Техникалар өрістеп дамып жатқан уақытта шу қаупі бүкіл халыққа әсер ететін мәселе болып табылады. Шумен күресте біздің еліміз қанағаттанарлық деңгейге жеткен жоқ және қазіргі ғылымдар мен техникалар заманауи мүмкіндіктерге сай емес. Осы саладағы құраушылар мен өндірушілер әлі де халықтың шамадан тыс қорғалуына тиісті назар аударып жатқан жоқ. Атақты

«Шум» кітабының авторы Р.Тейлор шумен күресудің дұрыс экономикалық аспект екенін, бірақ бұл онымен шектелмейтінін атап өтті. Оның пікіріне келіспеуге болмайды, себебі Тэйлордың ойынша қазіргі замандағы шу мәселесіне көзқарас жан-жақты болып, барлық адамзат атаулыны біріктіруі керек. Бұл мәселеде тұрмыстық және өндірістік жағдайларды зерттеп, онда құлаққа тікелей әсер ететін шу қозғалыстарының белгіленген мөлшерден аспауын басшылыққа алу керек. Мотоциклистер мен оркестр құрамында өнер көрсететін музыканттар шудың мамандық түріне байланысты туындаған зиянды әсеріне мысал бола алады. Шу құлақтың қызметін бұзып қана қоймай, есту нервтеріне де кері әсерін тигізеді. Ол бұзылған нерв ұлпалары уақыт өте келе май ұлпаларының бастамасына айналады [2].

Қатты дыбыс пен шу адам организміне әрқилы әсерін көрсетеді. Ұзақ уақыт шулы жерде отырған адамның көңіл-күйі бұзылып, агрессивті мінезін көрсете бастайды, ұйқысыздық орын алып, адам шаршаңқы қалыпқа түседі. Осы бір шудың кері әсерлерінің қатарына тыныс алу және жүрек соғысының қалыпты жағдайының бұзылуы, қан қысымының көтерілуі және мидың қызметінің бұзылуы мен ұмытшақтықты жатқызуға болады.

Егер адам құлағында шу пайда болып, есту қызметі бұзылып жатқан жағдайда бірден мамандығын және өмір салтын өзгерту ең дұрыс шешім болып табылады. Мысал ретінде өмір бойы диджей мамандығында жұмыс жасайтын адамдарды айтсақ болады. Құлақтың қалыпты жұмысына шумен қатар шайқалу (вибрация) да орасан әсер етеді. Шудың кесірінен сәл де болсын есту қызметі бұзылған адамдарға шулы жерде ары қарай жұмысын жалғастыру рұқсат етілмейді. Халық шаруашылығында қызмет атқаратын әрбір жұмысшы жыл сайын қалыпты денсаулық сақтау мақсатында ЛОР-дәрігерлерінің алдын-ала тексерісінен өтіп, аурудың алдын алады [3].

Шудың зиянды әсерлерінен хабардар болу-еңбек өнімділігін арттырып қана қоймай, Қазақстан Республикасында тұрып жатқан әрбір азаматтың денсаулығының мықты болуына жағдай жасайды. Сондықтан, денсаулыққа жас кезден бастап немқұрайлы қарамау қажет! Үнемі кіші төртбұрышты теледидар - телефонның ішіне кіріп алып, «шынайы әлемнен» тыс қалып, сөйлеу қызметі кешікіріңкіреп, мылқауға айналып жатқан балалар қаншама...

Үнемі джаз музыкасын тыңдағанды ұнататын адамдарда (100 дБ жоғары) есту қабілеті қалыпта болмайды. Төменде айтылатын бір немесе бірнеше себептер құлақтың белгілі бөлігінің зақымдануна әкеліп соғады:

1. дыбыс шығаратын аппараттан сыртқы және ортаңғы құлақ;
2. дыбыс қабылдайтын аппараттан ішкі құлақ және есту нервтері;
3. екеуі бірге әсер етсе, ортаңғы және ішкі құлақ зақымданады.

Осы кезде мергендер мен аңшылардың саңырау болып қалуға бір-ақ оқ жеткілікті екенін ұмытпаған жөн. Әскери мектептерде мылтықтан шығатын оқ, әсіресе жабық ату бөлмелерінде, сол жердегі мылтық оғының дыбысынан балалардың есту жүйесіне орасан зор кері әсер етеді.

Шудың денсаулыққа әсері:

1. құлақ саңыраулығын немесе есту мүшелерінің зақымдануын тудыруы мүмкін;
2. ұзақ уақыт әсер еткен жағдайда-әртүрлі жиіліктегі дыбыстарға сезімталдылықты төмендетуі мүмкін;
3. есту мүшесінің сезімталдылығының шектеулі уақытқа төмендеуі (минут, апта, ай, кейінірек есту қабілеті біртіндеп толық қалпына келеді).
4. Айқайлап сөйлеуге тура келетін, сөйлеген сөз естілмейтін шудың өзі-есту мүшесіне зиянын тигізеді.

Шу арқылы зақымдану түрлері өте көп. Зақымданудың бірінші түрі - акустикалық жарақат - әдетте өте қарқынды жарылыс сияқты шудың әсерінен болады. Айқын тәжірибелік минималды белгілеу себептері осындай зақым келтіретін шу деңгейі үшін мүмкін емес, алайда, шамамен, импульстік шу 150 дБ-ден жоғары болса, адам сол сәтте бірден жарақат алады. Бұл жағдайда құлақ қалқаны қалпына келместей жарылып кетуі, есту сүйекшелері сынып не араласып кетуі мүмкін. Алайда айта кету керек, құлақ қалқаны қалпына келуі мүмкін, ал сүйекшелердің зақымданғаны перелимфаға шу энергиясын тасымалдауға кедергі келтіруі мүмкін. Теміржолды балғамен соғу да шудың айтарлықтай жоғары импульсін тудырады, бірақ жарылыс сияқты жоғары деңгейде емес.

Аз қарқынды импульстар да есту қабілетін зақымдайды, бірақ зақымдану ортаңғы құлақта емес, ішкі құлақта үздіксіз шу сияқты көрініс табады. Құлаққа қатты зақым келтіретін факторлардың децибелін өлшеу де ақылға қонымды дүние. Оны былай түсіндіруге болады: 185 дБ – дабыл жарғағының жарылуы, 194 дБ - өкпенің зақымдануы, 134 дБ - саңыраулық және 128 дБ қоғамдағы адамдардың наразылығы (бұл сандардың барлығы 2-деңгейге қатысты 10-5 Н/м²). Алайда импульстік шудың есту қабілетінің зақымдануы - бұл алаңдаудың басты себебі емес. Ең қорқыныштысы - ұзақ уақыт есту қабілетіне зиянды шудың үлкен қарқындылықпен үздіксіз әсері.

Шу адам психикасына да әсер етеді-ол адамның қатты шаршауды сезінуі. Әдетте, есту мүшесі зақымданған адам бұны мойындағысы келмейді. Сол себепті де көп адамдар есту мүшесінің

ауруларына немқұрайлы қарауы мүмкін. Есту қабілеті-адам баласына берілген үлкен сыйлардың бірі. Оған немқұрайлы қарау-аманатқа қиянат жасағанмен тең.

Барлық адамдар шуға назар аудара бермейді, себебі шудың бірдей көлемі кей адамдарды есту қабілетінің бұзылуына әкелуі, ал екіншілерінде оған әкеліп соқпауы мүмкін. Бір адам үшін өте қатты шу тудырған шудың көлемі екінші адамға сезілмеуі де мүмкін, алайда бұл шу адам үшін зиян емес деген ойды білдірмейді. Негізінде, таза дыбыстан тұратын шу аралас дыбысты шуға қарағанда қауіптірек болып келеді, сондықтан да заводтағы машиналардың өндіріс дыбысы таза дыбыстан немесе топтық өте үлкен дыбыстан құралатын болғандықтан, дыбыстың шектік мөлшері заң бойынша 5-10 дБА-дан төмен болуы қажет. Өндірістен туындаған есту қабілетінің төмендеуі, басқаша айтқанда, есту қабілетінің кәсіби зақымдануы-шудың ең ауыр әсер ету жағдайы болуы мүмкін. Бірақ бұл фактор жалғыз емес.

Шу адамға басқа да көптеген зиянды әсерлер арқылы әсер етеді: шу қарым-қатынас пен байланысты айтарлықтай бұзуы мүмкін, бұл жиі кездесетін жазатайым оқиғаларға әкелуі әбден мүмкін, тұрақты тітіркендіргіш шу психикаға әсер етуі мүмкін, шу ұйықтауға кедергі келтіреді. Шудың психикалық және басқа да патологиялық емес, әкелетін зардаптарын білу де өте маңызды, алайда оларды өлшеуге келмейді. Ал жағымсыз көңіл-күй адамның кез-келген бастамасында кедергісін келтіруі мүмкін. Ашуланып тұрған адамның жасаған іс-әрекеті мен сөздері адам қаламайтын ауыр зардаптарға әкеп соғуы мүмкін.

Шу құрбаны болған адам қарапайым өмірлік бақыты-отбасынан, жұмысынан, адамдармен жақсы қарым-қатынасынан айырылуы мүмкін. Шудың әсерінен назарды жинау, ми арқылы шешілуі тиіс сұрақтарды ойлану қиынға соғады, соның кесірінен жұмыста және оқуда мәселелер пайда болуы мүмкін. Ұйқының бұзылуы шудың адамға келтіретін зиянының ішіндегі ең ауырларының бірі болуы мүмкін. Онымен қоса шудың адамға келтіретін зияны, әрине, бұл есту қабілетінің бұзылуы. Есте сақтау керек нәрсе-бұл адам ұйықтаған сәтте де, оның сезім мүшелері, оның ішінде құлақтары "қосұлы" болып қалады. Төмен деңгейдегі шудың ұйқыға әсері болмауы да мүмкін. Ең қарапайым тілде, ұйықтап жатқан адамға шу арқылы әсер етер болсақ, ол оянып кетуі мүмкін деп түсіндіріледі.

Келесі кезекте, шу тағы бір проблеманы тудырады-ол байланыстың бұзылуы. Көптеген күнделікті жағдайларда бір адамның басқа адамға тез және дәл ақпарат беруі өте маңызды. Мыңдаған жылдар бойы ауызша сөз байланыстың негізгі құралы болды және қазір болса электрониканың дамуы оның рөлін біршама төмендетті, бірақ сөйлеу бәріміз үшін әлі де өте маңызды болып қала береді. Байланыстың бұзылуы, біріншіден, еңбек тиімділігінің төмендеуіне, екіншіден, әлдеқайда неғұрлым ауыр және тіпті өлімге әкелетін салдар болуы мүмкін. Көбінесе жазатайым оқиғаларды айқайлап: «сақ бол!» (егер өтіп бара жатқан адамға қауіп төнсе, мысалы, шұңқырға түсу қаупі) немесе одан да басқа ескерту: «тоқ астында сым бар!» деу арқылы алдын алуға болады. Айналадағы шу мұндай ескертулерді естуге кедергі келтіреді, демек адам өліміне айтарлықтай себеп болады, алайда алғашында мұны алдын алу мүмкіндігі болды [4].

Шудың зиянды әсерлерін алдын-алу жолдары: табиғи витаминдерді күнделікті рационға қосу, дұрыс тамақтану режимін сақтау, спортпен айналысу, дене шынықтыру, дауысқа тыныштық беру, түнгі қалыпты ұйқы-есту жолдарының ауруларын алдын алуға орасан зор көмегін тигізеді. Ендігі кезекте дәлірек-биология саласында арнайы шөптер мен дәмдеуіштер көмегімен құлақ ауруларын қалай алдын-алуға болады.

Құлақтың дұрыс естуіне әсер ететін өсімдіктер мен дәмдеуіштер: жалбыз, орегано, гинкго билоба, сарымсақ, майоран.

Құлақтың есту қабілетін сақтау үшін денеге калий және басқа да пайдалы минералдармен қаныққан тамақтану жүйесі қажет. Көптеген жағдайларда есту қабілетінің төмендеуін емдеу іс жүзінде болымсыз болса да, халық медицинасын пайдаланған маңызды. Осындай халықтық әдістердің бірі-дұрыс тамақтану. Тамақтану рационында шөптің келесі бес түрін пайдалану есту қабілетіне және жалпы денсаулыққа пайдалы әсер етуі мүмкін.

Жалбыз. Жаңа піскен немесе кептірілген жалбыз тағамға жағымды хош иіс беріп қана қоймайды, сонымен қатар фолий қышқылының нағыз көзі болып саналады, қазіргі замандағы зерттеулер көрсеткендей, есту қабілетінің мерзімінен бұрын жоғалуын алдын-алуға ықпал етуі мүмкін. Тамақтану рационына жалбыз қосу денсаулыққа-есту қабілетін жақсартуға көмектеседі [5].

Орегано Жерорта теңізі тағамдарында кеңінен қолданылады. Орегано ет пен балық тағамдарын безендіреді, сонымен қатар оны пастаға қосады. Орегано қосылған картоп - өнердің бір жеке түрі. Орегано жапырақтарын жаңа және кептірілген түрінде жеуге болады. Орегано шөбі дәрумендер мен минералдарға бай. 100 г жаңа піскен шөптерде калий мен мырыштың тәуліктік мөлшерінің шамамен 25% бар, олар есту қабілетін сақтау және иммундық жүйені нығайту үшін өте қажет.

Гинкго Билоба. Жапырақтары мен тұқымдары Қытай тағамдарында кең қолданылатын реликті өсімдік. Олар көптеген ауыр жағдайларды емдеуде оң әсер етеді. Гинкго Билоба жапырағының сығындысы иммуномодуляциялық және вирусқа қарсы әсерге ие, қан ұйытқыштарының (тромбоциттердің) пайда болуына жол бермейді және антикоагулянт болып табылады. Оны диетаға аз мөлшерде қосу ағзадағы қан айналымын жақсартады, бұл есту мүшелерінің жасушаларын оттегімен қанықтыруға көмектеседі және нәтижесінде олардың жұмысына жағымды әсер етеді.

Сарымсақ. Шикі түрінде сарымсақ күшті микробқа қарсы және саңырауқұлаққа қарсы қасиеттерге ие. Сарымсақтың негізгі белсенді ингредиенті - аллицин, оған ерекше иіс беретін, ол тіпті бірнеше дәріге төзімді патогендерге қарсы жұмыс істей алады. Сарымсақты қолдану әртүрлі бактериялық инфекциялардың, соның ішінде құлақтағы инфекциялардың алдын алудың тамаша тәсілі деп санауға болады. Құлақ инфекциялары есту қабілетінің төмендеуіне әкелуі мүмкін. Тамақ пісіру кезінде қажетті нәтижеге жету үшін сарымсақты жаңа піскен күйінде пайдалану маңызды.

Майоран. Кез-келген тағамға қосуға болатын дәмдеуіш: ет, сорпа, салаттар, тіпті сусындар. Пісіру кезінде майоранның жапырақтары мен гүл бүршіктері жаңа, кептірілген және қуырылған күйде қолданылады. Бұл дәмдеуіш бета-каротинге, В дәрумендеріне, калий мен магнийге бай. Тамақ рационына майоранды қосу денені сергек ұстауға ғана емес, сонымен қатар оны сау есту қабілетін сақтау және жасына қарай жоғалтудың алдын алу үшін қажет калийдің тамаша көзімен қамтамасыз етеді.

Заман дамыған сайын шу мәселесі – маңызды ғылыми-техникалық мәселеге айналып бара жатыр деген ұғымға тоқталамыз. Құлақтағы шу басқа органдар мен олардың функциялары бұзылған кезде де кездеседі. Кейде құлақтағы шу - ол жалпы денеге теріс әсер етеді.

Есту мүшесі - құлақтың саулығына спирттік өнімдер де теріс әсер етеді. Ішімдік ішкен адам дыбысты естігенімен, қай жақтан шығып жатқандығын бағдарлауға қабілетсіз. Тәлтіректеп жүріп, өмірге қаупін тигізетін қолайсыз не жағымсыз жағдайларға ұрынуы әбден мүмкін. Құлақтың саулығы-ең бірінші кезекте өзіміз үшін қажетті маңызды фактор болып табылады. Сондықтан құлақ гигиенасына немқұрайлықпен қарамау қажет.

Дұрыс тандалған өсімдік түрлерінің жасыл табиғи қабырға ретінде әрқашан бақшада өте жайлы атмосфера мен ерекше микроклимат жасайды. Сонымен қатар, олар желден, көшедегі шу мен шаңнан қорғайды. Егер басты мақсат аймақты шудан қорғау болса, онда жасыл қабырғалар көп деңгейлі болуы керек және екі, үш және тіпті төрт қатарлы өсімдіктерден тұруы керек. Шудан қорғайтын ең қарапайым жасыл өсімдік түрі - бұл екі қатарлы батыс туясы (туяны үш қатарға отырғызбайды). Бірақ шуды бәсеңдету жағынан әлдеқайда тиімді және аралас көп қатарлы жасыл өсімдіктер көз тартарлықтай көрінеді.

Ғалымдардың зерттеулері бойынша, белгілі бір түрдегі өсімдіктер шудың 25% - на дейін сіңіретіні, сонымен қатар оны шамамен 75% - ға дейін шашыраңқы көрсететіні дәлелденген. Қылқан жапырақты ағаштар жыл бойы шуды белсенді түрде ұстайды. Тәжірибе арқылы шырша, жидек және батыс туясы дыбыс деңгейін 7 дБ, ал қарағай болса 9 дБ төмендететіні анықталды.

Сондай-ақ, шуды ұстайтын жасыл қабырғаға арналған жапырақтар түрлерінің ең қолайлылары мыналар-ақ акация, долана, берлин терегі, сирень, үйеңкі, ұсақ жапырақты липа, қарапайым мүйіз. Жапырақты өсімдіктер дыбыс деңгейін мүмкіндігінше 6 дБ дейін төмендетеді, бірақ тек көктем-күз мезгілінде ғана. Қыста бұл көрсеткіштер табиғи түрде төмендейді.

Дыбыс сіңіретін жасыл өсімдік қабырғасының жоғарғы қабаты қарағай немесе шырша сияқты еркін өсетін ағаштардан тұруы мүмкін. Ортаңғы деңгей-еркін өсетін арша немесе кесілген биік бұталардан, сирень мен долананың әртүрлі түрлерінен тұрады. Төменгі деңгей-бөріқарақат немесе арша сияқты аласа бұталардан тұруы әбден мүмкін.

Мұндай жасыл шу өткізбейтін өсімдік қабырғасын жасау көп орынды қажет етеді.

Шу деңгейін төмендетуге мүмкіндігі бар өсімдіктер:

Жылтыр кotonестер (*Cotoneaster lucidus* Schltdl.)- биіктігі 2 м-ге дейін жапырақты, аязға төзімді тік бұта. Котонестердің бұл түрі XIX ғасырдың басында «жасыл қабырғалар» жасау үшін қолданыла бастаған кезде көгалдандыруда сәнге айналды.

Табиғатта жылтыр кotonестер тек Байкал аймағында кездеседі. Ол тасты беткейлерде өседі және көршілері ретінде балқарағайды дұрыс көреді. Кейде тығыз өсуі де мүмкін. Өте қарапайым, бейімделгіш өсімдік. Ол күн шуақты жерлерде де, көлеңкеде де жақсы өседі. Күн сәулесінде жапырақ тақталары жылтырлығын жоғалтатыны да рас. Өсу қарқыны жоғары. Жапырақтары эллиптикалық, қою жасыл, ұзындығы 4 см-ге дейін. Жапырақ тақтасы тығыз, үшкір. Гүлдер кішкентай, ақ-қызғылт, хош иісті, гүлшоғырларда жиналады. Гүлдену мамыр айының соңында басталады және шамамен бір айға созылады. Қыркүйек айында қара жемістер пайда болады.

Жақсы құрғатылған құмды топырақты жақсы көреді. Ауыр сазды топырақтарда ол баяу өседі және күзде оның жапырақтары қызыл, күлгін және қызғылт сары реңктерге ие болмайды. Судың жетіспеушілігі және шамадан тыс суаруға өсімдік циклының бұзылуына алып келеді. Сарапшылар

котонестерді ерте көктемде, бүршіктер өсе бастағанға дейін отырғызуға кеңес береді. Жас өсімдіктер арасындағы қашықтық 30-дан 40 см-ге дейін, бұл өсімдікті екі-үш қатарға отырғызуға кеңес берілмейді, бұл өсудің баяулауына және саңырауқұлақ ауруларының пайда болу мүмкіндігіне әкеледі. Жылтыр котонестердің төменгі деңгейінің биіктігі әдетте 0,7-ден 1,2 м-ге дейін сақталады.

Жылтыр котонестер көп қатарлы жасыл қабырға үшін өте қолайлы, өйткені оның жапырақтары өте жоғары өседі және ол сәуір айының басында ерте оянады, ал жапырақтары қазан айының соңына дейін өз әдемілігін сақтап тұрады.

Бөріқарақат (*Berberis candidula* C. K. Schneid.) – биіктігі 0,8-1,2 см болатын мәңгі жасыл, аязға төзімді, өте жарықсүйгіш бұта. Отаны-Орталық Қытай. Ол тауларда 3000 м биіктікке дейін кездеседі.

Бұтасы өте тығыз, жартылай дөңгелек келген. Өсу қарқыны орташа және төмен. Жақсы дамыған қуатты тамыр жүйесі бар. Ағашының қабығы бедерлі, қаттылау, сарғыш реңктері бар. Тікенектердің ұзындығы 2 см-ге дейін, бұрыштары өткір тармақталған.

Жапырақтары эллипс тәрізді, жапырақшалары жоқ, былғары, ашық жасыл және жылтыр. Жапырақ тақтасының шеті әлдеқайда иілген, ұсақ тісті, тікенді. Жапырақ тақтасының төменгі бөлігі ақшыл, өйткені ол балауыз жабындысымен жабылған. Жапырақ тақтасының ұзындығы 3 см-ге дейін жетеді.

Гүлдері алтын сары, жалғыз, ашық, «кішкентай раушан» тәрізді. Гүлдену мамыр айында басталып, шамамен 3 аптаға созылады. Қою көк жемістері балауыз жабындысымен жабылған. Ол бұтаның бөлінуімен, тұқыммен жақсы таралады.

Көкшіл ақ бөріқарақат топыраққа қатты мұқтаж емес, бірақ құнарлылығы бай топырақтарда ол белсенді дамиды. Өсімдік құрғақшылыққа төзімді. Жел тимейтін жерлерді жақсы көреді.

Сарапшылар бөріқарақатты ерте көктемде отырғызуға және 1 метрге екі бұта орналастыруға кеңес береді.

Сирень-сиреньдің көптеген сорттарының тәжі өте тығыз және көптеген ұсақ бұтақтардан және қою жасыл тегіс жапырақтардан тұрады. Сирень бірнеше метр биіктікте өседі және жасыл қабырғаның орта деңгейіне өсіруге өте ыңғайлы. Сирень өсімдігін дұрыс кесу арқылы шанды ұстап қалуға, қажетсіз дыбыстарды сіңіретін жоғары сапалы шу окшаулағыш қабырғаны жасауға болады. Сондай-ақ, сиреньнен құралған жасыл қабырғалар жаздың басында аймақты хош иісті гүлшоғырлармен безендіреді.

Денсаулық – табиғаттың ең қымбат сыйы. Сондықтан оны сақтау маңызды. Шын мәнінде кез-келген аурудың алдын алуға болады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Джастин Зорн, Ли Марц, - Без лишнего шума. Как оградить себя от тревожных новостей и вернуть радость жизни, Бомбора, 2023, 112-145 ст.
2. Сужиков.Б.М., - Травы и специи для здорового слуха, Статья, 2023: 6-сен., Мир науки, 65-67 ст.
3. Канеман Д., - Шум. Несовершенство человеческих суждений, Россия: АСТ, 2021, 413-434 ст.
4. И.В. Королева, - Основы аудиологии и слухопротезирования, РГПУ, 2010, 155-161 ст.
5. С.Е. Тайбағаров, Ю.М. Овчинников, - Құлақ, тамақ және мұрын аурулары, Алматы: Білім, 1994, 6-326.

ӘОЖ 631.527

КӨКӨНІС ДАҚЫЛДАРЫНЫҢ ТҰҚЫМ ШАРУАШЫЛЫҒЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Максұт Н., 3 курс 6В01505 «Биология мұғалімдерін даярлау», М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ., maksut.nazerke20@gmail.com

Түлеубаев Ж.С., «Биология» кафедрасының профессоры, М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ., tuleubayev51@mail.ru

Аңдапта: Мақалада Қазақстанда көкөніс шаруашылығы тауарлы сала ретінде халықтың өзін-өзі қамтамасыз ету мақсатында, қайта өңдеу саласында және шетке шығаруға өсірілетін дақылдың бірі ретінде қарастырылған Көкөніс көлемінің 90%-ға жуығы жеке тұрғындар шаруашылығында өндіріледі және жылдан жылға дамып келеді. Қазіргі кезде көкөніс шаруашылығының тиімділігін арттырудың басты мәселесі көкөніс дақылдарының тұқым шаруашылығын дамыту болып табылады.

Кілт сөздер: көкөніс дақылдары, тұқым шаруашылығы, тамшылатып суару, суды үнемдеу, тыңайтқыш.

Көкөніс дақылдарын өсіруге ең қолайлы жағдай республиканың оңтүстік және оңтүстік шығыс өңірлерінде Алматы, Жамбыл және Түркістан облыстарының шаруашылықтарында дамыған. Қазақстанның географиялық жағынан орналасуының өзі климаттық жағдайларында елеулі өзгешелік барын айқындайды. Өңірлерде ауыл шаруашылығының салаларын, әсіресе көкөніс шаруашылығы саласын дамыту мемлекет саясатының бір бағыты. Қазақстан жағдайында ішкі базарды көкөніспен толтырудағы негізгі мәселенің бірі – көкөністердің маусымдық жеткізіліміне байланысты, яғни ішкі базарда жыл сайын жаңа піскен көкөністердің жетіспеушілігі байқалады, демек өнімнің маусым аралығында бағасы өседі [1].

Қазіргі уақытта көкөніс шаруашылығын дамыту мүмкіндіктері республикамызда толық пайдаланылмай отыр. Көкөніс шаруашылығына отандық сорттарды және инновациялық, технологияларды енгізу мен олардың тиімділік бағасы толық зерттелмеген. Сондықтанда Қазақстан жағдайында көкөніс шаруашылығының тиімділігін, арттырудың себеп шарттарын анықтау қажет.

Кейбір аймақтарда көкөніс өнімдерін өндіру өте баяу жүруде, оның бірнеше себептері бар:

- көкөніс өнімдерін өндірудің тиімді болмауы көкөніс дақылдарын өсіретін мамандандырылған шаруашылықтардың жоқтығы;
- Қазақстанда көкөніс дақылын өндіру негізінен экстенсивті жолмен дамыған, көкөніс өндірісін өндіру Оңтүстік Қазақстан және Шығыс Қазақстанда шоғырланған;
- Қазақстанның кейбір аймақтарында әлі күнге дейін көкөніске деген тұтынушылық деңгейі өте төмен, тұрғындардың көбісі мал шаруашылық өнімдерін көптеп тұтынады, ал көкөністі өндіруге немқұрайлықпен қарайды;
- көкөніс өндірісінің ұсақ тауарлылығы, көкөністі өндіретін орташа және ірі шаруашылықтардың мардымсыздығы, көкөніс өнімдерін өңдеудің дамымағандығы;
- Қазақстанда көкөніс өңдеуге қажетті техниканың жеткіліксіз қамтылуы, көкөніс өндіретін шаруалардың суармалы жерлерді тиімсіз пайдалануы;
- маусым аралығында көкөніс өнімдерінің шеттен тасымалдануы (көрші Өзбекстан, Қырғызстан, Тәжікстан мемлекеттерінен)

Қазіргі кезде көкөніс шаруашылығының тиімділігін арттырудың басты рөлі, көкөніс дақылдарының тұқым шаруашылығын дамыту маңызды орын алады. Көкөніс өндірісінің отандық өндірілген тұқымының жетіспеушілігінен, фермерлер шетелдік селекция сорттарының тұқымын сатып алуға мәжбүр болып отыр. Қазіргі кезде көкөніс өндіруші шаруаларға жылына 800 тонна көкөніс – бақша дақылдарының тұқымы қажет, тұқым шаруашылық мекемелер тек жергілікті тұқымның 30-35% қамтып отыр қалғаны - импорт.

Отандық селекция тек пияз сорттарын қамтамасыз етуде алдыңғы орын алады. Көкөніс дақылдары (кияр-21%, қызанақ-12%, асханалық сәбіз-14%) бойынша қазақстандық сорттар аз. Аққауданды қырықбұт, бұрыш, баялды, шалғам, тәтті бұрыш, асханалық қызылша, асбұршақ тәрізді дақылдардың отандық селекциялық жұмыстары ісі енді дамып келеді [2].

Республикада көкөніс дақылдарының, ең алдымен тұқым шаруашылықтарының негізін жасамайынша, шеттен келетін көкөніс дақылдарының тұқымдарынан арыла алмаймыз. Көкөністік дақылдарды егу үшін, оның алдымен аймаққа аудандастырылған сапалы, жоғары сортты, қоршаған ортаға төзімді тұқымын дайындау қажет. Ал, ауылшаруашылық дақылдарының ішінде көкөніс дақылының тұқымын өндіру, оңай мәселеге жатпайды және көкөніс дақылдарының тұқымын Қазақстанның кез келген аудандарында да өндіре алмаймыз.

Қазіргі бар тұқым шаруашылықтар тұқымды өндіретін, оны керекті деңгейге жеткізетін, тұқымды тиісті конденцияға келтіріп, өнім өндірушілерге сапалы тұқым етіп, дайындап беретін шаруашылықтардың жұмыстары заман талабына сай болмай тұр. Жекешелендірудің жаңа реформасында тұқым шаруашылықтар, саланы дұрыс ұйымдастыра алмаудың салдарынан қазір сапалы әр түрлі көкөніс дақылдарының қажетті сортты тұқымдарымен толық қамтылмай отыр. Көкөніс дақылдарының элиталы тұқым шаруашылықтары жоқтың қасы. Көкөніс дақылдарының тұқым шаруашылығымен көптеген жекешеленген шаруалар (фермерлер) шұғылданғысы келеді, бірақ сол тұқым шаруашылық саласын ұйымдастыруға қолбайлап тұрғаны тұқым шаруашылық бойынша нормативтік құқықтық актілердің әкімшілік басқаруы тосқауыл болуында, тұқым шаруашылық мақсатында қолданылатын техникалардың ескілігі, тұқымдарды тазалау, ажырату, кептіру, елеу, т.б. жұмыстарды жасайтын заманауи техниканың ескілігі мен жетіспеушілігі. Ең бастысы тұқым шаруашылығы бойынша мамандардың тапшылығы..

Отандық тұқымды өндіруге негізгі қол байлап тұрған мәселелер: фермерлердің қолында қажетті техникалардың, жабдықтардың жетіспеуі болсада ескі бұрынғы одақ кезінен қалып кеткен құрал жабдықтар, өнімділігі төмен, көне техникалар. Олар дер кезінде агротехникалық жұмыстарды орындауда қиыншылықтар туғызады. Нәтижесінде дақылдың өнімділігі мен сапасы төмендейді. Дайын болған өнімнен тұқымды ажыратып алу тазалау, өңдеу, кептіру, тұқымды дұрыс

конденцияда сақтау да үлкен мамандықты талап ететін жұмыс. Ұрықты сапалы өңдеу дайындау үшін, оны өңдейтін арнайы техникалар керек. Дұрыс тазалауға, сапалы сорттауға, автоматтандырылған механизмдер болуы керек. Тұтынушыларға жарнамалы көрсететін арнайы ыдыстарда пакеттерде немесе қаптарда қаптап дайындау керек. Тұтынушы толық мәлімет алатындай тұқымның толық жарнамасы сипаты болуы қажет.

Көкөніс дақылдары тұқым шаруашылығының дамуына кедергі болып отырған тағы бір мәселе - жер мәселесі яғни тұқым шаруашылығы үшін қажетті жерлердің басқа ауылшаруашылық саласына беріліп, жерді алған фермерлермен мамандандыру арасындағы сәйкессіздік.

Өте маңызды факторлардың бірі тұқым шаруашылығында кейбір техникалық агротехникалық элементтердің қолданылмауы. Тұқым шаруашылығына бөлінген алқаптарда міндетті түрді ауыспалы егіс болуы керек. Бұл ең маңызды агротехникалық іс шаралардың бірі. Көкөніс дақылдарының тұқымдықтарының ара қашықтықтары (пространственная изоляция) сақталмауында. Бұл шараны қазіргі кезде ұсақталып кеткен шаруалар арасында мұқият атқармаса, тұқым сапасы күрт төмендейді.

Қызанақтың, баялдың, бұрыштың буданды дараларынан өнім беретін тұқым алынбайды фермерлер осыны білуі керек. Қазіргі кезде қолда бар тұқым шаруашылығымен айналысатын фермерлер көкөніс тұқымдарын өндіруде әліде болса ескі әдіс тәсілдерден арыла алмай келеді. Мысалы топырақты күзде дайындаудан бастап, ауыспалы егістен соң кейбір шаруашылықтарда топырақты дайындаудың алдында алқаптарды әр түрлі арам шөптерден тазалау, егіс қалдықтарын тысқа шығарып өртеп жіберу, гербициттерді қолдану, органикалық тыңайтқыштарды сіңіру жұмыстары толық орындалмайды. Сүдігерлау кезінде ылғал үнемдеу, қарқынды технология қолданылмайды. Фермерлер күзде сүдігерді жыртқанда, органикалық және минералды тыңайтқыштарды бірден енгізу технологиясын нашар қолданады. Нәтижеде көкөніс дақылы егілетін алқаптарда қайта сорлану пайда болып, топырақ құнарлығы төмендеп кетеді. Сондықтан ылғал тоқтату және ресурс үнемдеу, топырақ құнарлығын көтеру технологияны қолдану қажет. (гектарына 80т көңді суперфосфат және хлорлы калий тыңайтқышымен араластырып енгізу). Сонда материалдық шығындар азаяды. Мысалы фермерлер білуі керек: қырыққабат дақылы азотты, фосфорды және калий тыңайтқышын көп талап етеді, ал кальций мен магний тыңайтқыштарын аз талап ететін дақыл. Сондықтан тыңайтқыштарды қолдану кезінде дақылдың ерекшеліктеріне, топырақ құрамына болжам жасап енгізу тиімді болады.

Екі жылдық дақылдардың тұқым шаруашылығы аналықты сақтаумен байланысты. Бірінші жылы вегетатив ағзалары екінші жылы генератив ағзаларын және тұқымдарын қалыптастырады. Тұқым шаруашылығында бірінші жылы сортқа тән жақсы дамыған, аурулар және зиянкестермен зақымданбаған, қыста арнаулы орындарда сақтауға жарамды өсімдіктер алынады. Тұқым шаруашылығы үшін бөлінген жердің топырағы өте құнарлы органикалық және минералды тыңайтқыштармен байытылған болуы керек. Дақылға күтіп баптау жұмыстары жоғары технологиялармен жүргізілуі керек. Тұқым шаруашылығында элита тұқымдарын пайдалану керек. Кейбір шаруашылықтарда себілетін тұқымдарды алдын-ала әртүрлі өңдеулерден өткізбей еге салады. Бұл дұрыс емес, фермер өзі өндірген тұқымдарды пайдаланған кезде, міндетті түрде өңдеу қажет. Егілудің алдында тұқымдарды микроэлемент араласқан сумен өңделінеді, бұл тұқым құрамындағы патогенді ағзалардың зиянды қасиеттерін жойып, аурудың алдын алады. Немесе тұқымдарды термиялық қыздыру, электр және магнит өрістерімен өңдеу әдістеріде оң нәтиже береді. Тұқым шаруашылығында барлық қажетті шарттарды міндетті түрде орындау керек болады.

Оңтүстік өңірде қыста қар аз болып құрғақ жылдары ылғалды сақтау үшін бір-екі рет тісті тырмамен тырмалау жүргізілуі керек. Егер көктемде құрғақшылық болса ылғалды топтау үшін ауыр дискалы тырмамен өңдейді. Қазақстан фермерлері көкөніс дақылының аналық өсімдіктерін отырғызғанда екі қатарлы таспалы әдісті қолдана бермейді мысалы, қырыққабат өсімдігін осындай әдіспен отырғызу өте тиімді болады (қатар арасы 90+50 ал өсімдік арасы 35-60 см).

Көкөніс дақылы суға өте талапшыл және олар тәуелді егіншілік аймақтарда орналасқан. Фермерлер суды үнемдеу технологиясын барынша пайдалана бермейді. Әлікүнге дейін дақылдарды суғару жүйесі ескі тәсілдермен орындалуда. Ашық алқаптада көкөніс дақылдарын тамшылатып суғару әдісін қолдану өте тиімді, бұл соңғы кездегі ең прогрессивті әдіс. Қазір материалдық жағдайы бар шаруалар тамшылатып суғару әдісін қолданады. Тамшылатып суғару әдісінде өз кемшіліктері бар;

- біріншіден білікті маман қажет;
- екіншіден қатар араларына механикалық жұмыстарды атқарғанда суғару жүйелерін тамызғыштарды реттеу қайта жинау және құрастыру керек болады;
- материалдық шығынды көптеп талап етеді (1 метр құбыр 25-35 тенге);
- құбырлардың пайдалану мүмкіндігі шектелген ыстық температура әсерінен жарамдылығы қысқаруы мүмкін;

- егер сүзгі дұрыс болмаса құбырлар бітеліп қалуы мүмкін;
- тамшылатып суғару кезінде өсімдік тек қана судың ылғалымен қатар, еріген минералдық элементтерді алады, ал құрғақ тамыр түбінен қашықтықтағы еріген элементтерді жетерлік мөлшерде ала алмайды [3].

Екі жылдық дақылдардың аналықтары оңтүстік өңірде сәуір айының екінші онкүндігінде отырғызу басталады. Аналық тұқым материалы егілетін алқаптың топырағын өңдеуді күзде бастаған дұрыс. Дәстүрлі технология бойынша сүдігер кезінде 20-40 тонна көң беру керек болатын. Қазіргі кезде топырақтың табиғи құнарлығы азайып кетті, сондықтанда әр гектарға 80 тоннадан шіріген көң берген тиімді, және де 600-700 кг суперфосфат, 150-200 кг хлорлы калий енгізеді. Аналықтарды отырғызар алдында барлық технологиялық жұмыстарды мұқият орындау керек. Аналық өсімдіктің өсу-даму кезеңінде топырақтың коректік элементтеріне қарай екі рет коректендіру керек. Аналық өсімдік толық тамырлап өсе бастағанда қатар арасына 200-250 кг/га аммиак селитрасы, тұқым бастары қалыптасу кезінде 200кг суперфосфат, 150 кг аммиак селитрасы және хлорлы калий беріледі. Тұқым шаруашылықта арамшөптермен күресуге басты іс шара деп қарау керек. Сондықтанда арамшөптерге қарсы жүйелі әрекет ететін гербицидтер гезагартты пайдалануға да болады.

Қазір тұқым шаруашылығымен айналысатын фермерлер тұқымдардың шығымын арттыру әдістерін қолдана бермейді мәселен қырыққабат, сәбіз, пияз тұқымдары аналық өсімдікте бірдей жетіліп пісе бермейді. Алдыңғы піскен тұқымдары шашылып төгіліп түсіп кетеді. Сондықтан аналық өсімдіктердің сабақтарын шпагат жіптермен байлап тіреуіш жасауға немесе әр түрлі желімдеуші материалдар мен бүркеп желімдеуге болады, сонда піскен тұқымдар шашылып түсіп кетпейді. Тұқымның сапасын арттыру мақсатында тұқымдық алқаптарға өсімдік гүлдеген кезде әр гектарға 4-5 ара ұясын қойғанда өте тиімді болады. Шаруашылықтар тұқымдықтарды жинау үшін дисикация арқылы жетелдетіп, біркелкі пісіріп жетілдендіруге де болады. Ол үшін магнийдің хлоратын, күкірт қышқылды мысты қоладану тиімді болады.

Біржылдық көкөніс дақылдарының тұқым шаруашылығы.

Қияр. Қазақстанда ең көп егілетін көкөніс түрі. Негізінен қияр дақылы топырағы борпылдақ, құмдауы, саздақ топырақтарда жақсы өніп-өседі. Қияр дақылы көшетпен және тұқымнан отырғызады. Топырақ қышқылдығы рН 5,9-6,1 болуы тиімді. Қияр ерте пісетін картоптан, қызанақтан, пияздан, асханалық тамыр жемістерінен кейін орналастырады. Қияр егістігіне топырақты дайындау дәстүрлі әдістермен жүргізіледі: Сүдігер жырту кезінде гектарына 100 тоннаға дейін көң шашу және 300-350 кг/га суперфосфат енгізу. Көктемде жеңіл топырақты жерді 2 рет тырмалайды. Қалған жұмыстар қатар арасын культивациялау, арам шөптерге қарсы күресу, қосымша коректендіру, қарқынды суғару (тамшылатып суғару) әдістері қолданылады.

Тұқым шаруашылығында қиярдың тұқымдықтарын ашық жерде 1000 м қашықтықта орналастырады. Дәстүрлі егу сұлбесі 90+30; 2х20-25, 100+40:2х20-25 см. Тұқымдық қиярды механизммен жұмыс жасауда оңтайлы болуы үшін квадрат ұялы (90х90 см) еккен дұрыс, бұл жағдайда әр бір ұяға 4-5 дән енгізуге болады.

Тұқымдық егістіктерде: сорттық қоспаларды аластау; сортқа сәйкес келмейтін түйнектерді тазалау; тұқымдықтары пайда болғанда жүргізеді. Бір өсімдікте 3-4 тұқымдық қалдырады. Тұқымдықтарды тұқымдары толық піскенде жинайды. Тұқымдықтарда СОМ-2, ИБК-5А машиналарының көмегімен бөліп алады және жуады, ашу үшін арнайы ыдыстарға салады. Соңғы операциялар тұқымды тазалау, елеу, кептіру және сорттайды.

Қазақстанда тағыда бір көп өндірілетін дақыл қызанақ. Қызанақтың тұқым шаруашылығыда қызанақты тауарлық өсірумен қолданылатын агро шаралар бірдей дәрежеде қолданылады. Қызанақ тұқым шаруашылығын өзіне сай ұйымдастыруды қажет етеді. Қызанақ үшін - қырыққабат, қияр, қызылша, сәбіз, бұршақ, және бакша дақылдары өсірілген топырақта жақсы өніп-өседі, ал бұрыш, баялды, картоп, темекі егілген топырақта өсіруге болмайды. Қызанақ үшін ең жақсы топырақ- жеңіл қарашірінді құнарлы қара топырақ. Топырақты өңдеу, сүдігер көтеру, көктемде егіс алды жұмыстары механизмдермен жасалынады. Қызанақ егілетін алқаптарды ерте көктемде арамшөптерді жою үшін культивацияланады және гербицид енгізеді. Қызанақ ашық алқаптарға көшетпен немесе тұқыммен егіледі. Көшеттер көшетханаларда, булыжайларда дайындалады.

Қызанақ көшеттерін отырғызғаннан соң тамшылатып суғарумен суғарсада болады. Егістікті арам шөптерден таза ұстайды, қатар аралары культивацияланып, қосымша 2 рет коректендіріледі. Қызанақ тұқым шаруашылығында сорттардың оқшаулануы -20 м болуы тиіс. Тұқымдықты тұқым шаруашылығы талабына сай сұрыптық жұмыстар жүргізіледі.. Тұқымға бүйірлік өркендегі, жемістерін алу керек, себебі бұл жемістің тұқымдары өнімді және сапалы болады. Дұрысы толық піскен жемістерді қолмен жинап алу керек. Тұқымды арнайы тұқым айырғыш машинада бөліп алады, қызанақ тұқымдарын, сорттық тазалығы бойынша ажыратады, тазалайды, кептіреді, және арнайы пакеттерге салып сақтау орнына жібереді.

Көкөністің маусым аралық мерзімін қысқарту үшін еліміздің Оңтүстік өңірлерінде ерте көшет жетілдіріп солтүстік, батыс, шығыс өңірлерге жеткізіп беруді қолға алу керек. Сонда көкөніс өсірудің маусымдық кезеңін 20-25 күнге қысқартуға болады.

Көкөніс шаруашылығын дамытуда тағыда басты себептердің бірі бұл білімді білікті саланың агроном мамандарының жеткіліксіздігі. Аграрлық жоғарғы оқу орындарында агроном мененджер, агроном селекционер, агроном биолог мамандарын және онда «көкөніс шаруашылығы», «көкөніс шаруашылығының тұқым шаруашылығы», «жылыжай шаруашылығы» пәндерін оқытып дайындау қажет. Тұқым шаруашылығы көкөніс нарығын дамытудың факторы ғана емес, сонымен қатар еліміздің азық-түлік қауіпсіздігіне кепілдік беруге жәрдемдесудің негізгі шарты болып табылады. Осыған байланысты көкөніс өсіру саласында отандық селекция мен тұқым шаруашылығын жандандыру қажет.

Әдебиеттер тізімі:

1. Алимбаев Б.А., Дуйсебаев Ж.А. Современное состояние и перспективы развития орошаемого земледелия в южном регионе Республики Казахстан //Вестник КРСУ. - 2012. - Т. 12. - №. 6. - С. 3.
2. Юсупов М., Петров Е., Ахметова Ф. Овощеводства Казахстана: Т. 2. - Алматы: Респ. изд. каб. Каз. Акад. образ. им. И. Алтынсарина, 2000. – 37с.
3. Айтбаев Т.Е., Мамырбеков Ж.Ж., Айтбаева Б.О., Рахымжанов Б.С., Капельное орошение пасленовых овощных культур на юго-востоке Казахстана (томат, перец, баклажан): рекомендации. - Алматы: Таугуль-Принт, 2014. – 36 с.

ӘОЖ 581.41

КӘДІМГІ БАҚБАҚ - *TARAXACUM OFFICINALI* WIGG ДӘРІЛІК ӨСІМДІГІНІҢ ОНТОГЕНЕЗІ

Манапбай М., «Жалпы биология» мамандығының 3 курс білімгері, М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ., manapbay0404@mail.ru

Қуандықова Г.Т., биология магистрі, «Биология» кафедрасының аға оқытушысы, М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ., kuandykova_15@mail.ru

Аңдапта: Қазақстандағы фармакология саласындағы жүргізілетін жұмыстардың тағы бір бағыты – ол дәрілік өсімдіктерді жан-жақты зерттеу. Дәрілік өсімдіктерді жинау әдістері және уақыты ол өсімдіктердегі ишпалық әсері бар заттардың ерекшеліктеріне тікелей байланысты. Мақалада дәрілік өсімдік кәдімгі бақ-бақтың /Taraxacum officinali Wigg/ онтоморфогенездік ерекшеліктері қарастырылған.

Кілт сөздер: алколоид, латентті кезең, ювинильділік, виргинильділік, имматурлық, клсилема, флоэма, стартификация.

Мындаған жылдар бойы адамзат адамның әртүрлі ауруларымен күресуге дәрілік өсімдіктерді пайдаланды. Әрине, ол әртүрлі елдерде әрқалай, әртүрлі дәрежеде пайдаланылды. Өркениетті елдерде дәрілік өсімдіктерді пайдаланудың өте бай тәжірибесі жинақталды. XX ғасырда ғылым мен техниканың дамуы нәтижесінде фармакологияда синтетикалық химияның дамуы көптеген ауруларды емдеу үшін пайдалануға болатын жасанды препараттар өмірге келді. Соның нәтижесінде көптеген елдерде сол синтетикалық препараттарды пайдаланудың нәтижесінде дәрілік өсімдіктерге деген көзқарас өзгеріп, яғни қызығушылық төмендеді. Соңғы 20-30 жылдың аумағында дәрілік өсімдіктерге деген көзқарас өзгеріп, оларды кеңінен пайдалана бастады.

Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы өсімдіктерден алынған дәрілерге өте үлкен мән береді. Өйткені көптеген кедей мемлекеттер халықтарының дәріханалардан дәрілер сатып алуға шамалары жоқ. Сондықтан олар бұрынғыша емдеудің дәстүрлі әдістерін қолданады. ДДС ұйымының бағасы бойынша дүние жүзі халқының 80%-ы осындай жағдайда. Кейбір Азия мемлекеттерінде, мысалы Қытай, Жапония, Үндістан бұрынғыша қазіргі заманғы медицина жетістіктерімен қатар халық емшілерінің емдері кеңінен пайдаланылады. Соңғы жылдары дамыған елдерде ауырған адамдардың көбі табиғи жолмен алынған дәрілерді артық көре бастады. Мысалы, Жапонияда 1974 жылдан 1989 жылға дейінгі 15 жылдың ішінде синтетикалық жолмен алынған препараттарды сатып алу 2,6 есе өссе, табиғи жолмен алынған дәрілерді пайдалану 15 есе өсті. Қытайда 1993 жылы өсімдіктерден алынған дәрілер сатудың жалпы бағасы 2,5 млрд доллар болды [1].

Қазіргі уақытта фармакологтар дәрілік өсімдіктердің құрамындағы алколоидтардың биохимиялық қасиеттерін анықтау үшін, өсімдіктердің онтоморфогенездік ерекшеліктерін жіті зерттеу жүргізіп отыр. Соған орай өз зерттеулерімізде кәдімгі бақ-бақ (*Taraxacum officinali* Wigg) дәрілік өсімдігінің онтоморфогенездік ерекшеліктері зерттелінді (1-сурет).

Сурет 1. *Taraxacum officinali* Wigg

Taraxacum officinali Wigg – одуванчик лекарственный - күрделігүлділер тұқымдасы, Mutisieae трибасы, сүттіген тұқымдас тармағы, *Taraxacum* туысының өкілі, жуан, ұршық тәрізді кіндік тамырлы. *Taraxacum officinali* Wigg өркендері симподиальды жүйелі делекті немесе генеративті моно- ди- полициклді, атпа тамырлы, факультативті кіндік тамырлы көп жылдық поликарпикті-гемикриптофит. Қысқы-жазғы жасыл өсімдік.

Латенттік кезең - Кәдімгі бақбақ - *Taraxacum officinali* Wigg. тұқымының тыныштық күйі. Жемісі - тұқымша, ұршықты жұмыр пішінді, ашық-қоңыр немесе қоңыр түсті, әлсіз төртқырлы, жоғарғы беті өткір төмпешікті, айдаршасы ақ түсті, көп қатарлы, жай бұдырмақты түкті [2]. Тұқымшаның орташа ұзындығы $3,67 \pm 0,81$ мм, ені $1,23 \pm 0,46$ мм, ал олардың 1000 данасының салмағы $1,56 \pm 0,39$ г.

Далалық тәжірибеде көктемгі себу стратификацияланған тұқымдармен жүргізілді. Тұқымдарды стратификациялау 0 С температурадағы ылғал ағаш үгіндісінде 30 минут бойына жүргізілді. Тұқымдарды себу кезіндегі тәуліктік орташа температура 20 - 22°C болды. Тұқымды себу уақытысындағы топырақ ылғалдылығы қолайлы болды. Мамырдың өн бойында 5 см тереңдіктегі оның ылғалдылығы 30% төмен болған жоқ, тұқымының далалық өнгіштігі 30% ал оның 15 күні өну қуаты 29% болды.

Сурет 2. *Taraxacum officinali* Wigg Онтогенезі. p; -өскін тіршілік күйі, j - ювенильдік тіршілік күйі, IT - имматурлық тіршілік күйі, V – виргинильдік тіршілік күйі, , g_1 - жас генеративтік тіршілік күйі, g_2 - орта жас генеративтік тіршілік күйі, g_i - генеративтік тіршілік күйі (табиғи)

Өскіндік тіршілік күйі (p). (2-сурет, p) Өскін гипокотилінің жоғарғы жағы ақшыл жасыл, төменгісі ақшыл түсті, жұмыр пішінді, ұзындығы $0,21 \pm 0,93$ см, диаметрі $0,47 \pm 0,18$ см. Өркендері бірінші реттік делекті жапырақты. Тұқым жарнағы екі эллипсті - дөңгелек пішінді, түсі жасыл, ұзындығы $0,95 \pm 0,15$ см, ені $0,42 \pm 0,36$ см. Өскіннің ұрық тамыры сарғыш түсті, тік бағытта өсіп

топыраққа $3,97 \pm 0,63$ см тереңдікке енеді. Тамыр мойнының диаметрі 0,1 - 0,3 см. Өскін тамырының құрылысы анатомиялық алғашқы даму кезеңін сипаттайды. Өскін тіршілік күйі ұзақтығы 7-44 күн.

Ювенильдік тіршілік күйінде. (2-сурет) Тұқым жарнағы. қурап, түсіп қалады. Нағыз жапырақтар саны 3-4, ұзындығы $2,41 \pm 0,58$ см, ені $1,18 \pm 0,67$ см, сабағы 0,7 - 0,8 см. Жапырақтары сопақ не кері жұмыртқа пішінді, жиегі өте майда ойысты. Бұл кезде оның негізгі тамыры топыраққа 8 - 11 см тереңдікке енеді де, бірнеше жанама тамырлардың бірінші қатарын береді. Бірінші реттік жанама тамырлар ұзындығы 0,5 - 2,5 см аралығында. ювенильдік тіршілік күйі 28-32 күнге созылады.

Имматурлық тіршілік күйі. (2-сурет) Өсімдіктің бұл тіршілік күйінде ювенильдік кезеңіндегі жапырақтары болмайды. Делекті жапырақ ұшы аздап ұшталған, кері ланцетті немесе сопақша пішінді, ересек өсімдіктегідей 4-5 жапырақты болады. Жапырақ тақтасының ұзындығы 3 - 5,5 см, ені 1,5-3 см, сабағы 1,5-4 см. Кіндік тамыр мойнының диаметрі 2 - 3,5 мм, ол тік бағытта өсіп, топыраққа 28 - 37 см тереңдікке енеді. Одан 2-6 бірінші реттік жанама тамырлар таралып, олардың ұзындығы 2 - 6 см аралығында болады. Жанама тамырлардың екінші қатарының ұзындығы 0,5-2 см. Имматурлық тіршілік күйі 25 - 28 күнге дейін созылады.

Виргинильдік тіршілік күйі. (2-сурет) Өсімдік делекті 6-7 жапырақты, ұшы өткір, әлсіз ұшталған сопақша немесе кері ланцетті пішінді. Жапырақ тақталарының жартысы көлденеңінен 1/3 немесе онан көп тілімделген де, 7 тілікті, кейде оданда көп. Жапырақ тақтасының ұзындығы 8 - 12 см, ені 3-6 см, сабағы 5 - 8 см. Негізгі тамыры жас, ашық ақшыл -сарғыш түсті, серпімді, кейде тамыр мойны екі айырықты, диаметрі 0,2 - 0,3 см. Кіндік тамыры топыраққа 77 см тереңдікке дейін енеді. Кейде негізгі тамыр алқымында көптеген майда, жіп тәрізді сорушы тамырлар дамиды. Оның жанама тамырлары екінші қатарына дейін бұтақтанады. Жанама тамырлардың бірінші қатарының ұзындығы 7 см, екіншісінікі 1-3 см-ден аспайды. Виргинильдік тіршілік күйінің ұзақтығы 29-36 күн. (Кесте 1)

Кесте 1.

Taraxacum officinali Wigg өсімдігінің морфологиялық көрсеткіштері

Тіршілік күйі	Тіршілік күйі	Жапырақ			Тамыр			
		саны	Ұзындығы, см	Ені, см	Ену тереңдігі, см	1-қатар ұзындығы	2-қатар ұзындығы	3-қатар ұзындығы
Өскін (р)	7-44	1	$0,21 \pm 0,93$	$0,47 \pm 0,18$	$3,97 \pm 0,63$	$3,97 \pm 0,63$	-	-
Ювенильді (j)	28-32	3-4	$2,41 \pm 0,58$	$1,18 \pm 0,67$	8-11	0,5-2,5	-	-
Имматурлы (im)	25-28	4-5	3-5,5	1,5-3	28-37	0,5-2,5	0,5-2	-
Виргинильдік (V)	29-36	6-7	8-12	3-6	77	7	1-3	-
Генеративтік (g2)	150-160	10	5-30	2-12	145-150	12	4-6	0,2-0,7

Жас генеративтік тіршілік күйі (2-сурет). 10-ға дейін «қанат» жаятын ересек типті жапырақты, жалғыз генеративтік гүлсидамды және екінші реттегі гүлсидамы бар, алғашқы гүлдеген өсімдік. Жапырақтары тамыр алқымды-делекті, олардың сабағы біртіндеп жіңішкерген, ұзын қанатты, сырты жалаң немесе шашыранды түкті. Гүлсидамы жұмыр, қуысты ұзындығы 30 см түбі жалаң, жоғарғы жағы торлы - мамық түкті. Гүлшоғыры - себет, диаметрі 5 см, барлық гүлдері тілшелі, қосжынысты, қанық сары түсті [3].

Бірінші жылдың соңында өніп, шыққан өсімдіктің 10% гүлдейді. Өсімдік осы тіршілік күйінде қар жамылғысында қалады. Жас генеративтік тіршілік күйі 20 күннен 6 айға дейін созылады.

Орта жас генеративтік тіршілік күйі. Екінші жылы жертаған жапырақты кәдімгі бақбақтың биіктігі 25 см, диаметрі 12 см, ал тамыр мойнының диаметрі 0,6 - 0,9 см-ден аспайды. Әдетте кәдімгі бақбақ ерте көктемде гүлдеп, тез арада жеміс береді. Жемістердің таралуын қамтамасыз ететін жеке тұқымның желайдары болады. Екінші жылы өсімдіктің 65 - 87% гүлдейді. Кіндік тамырдың базальді бөлігі жуандаған, диаметрі 0,4 - 0,6 см. Негізгі тамыры ашық түсті, серпімді - созылмалы, тік бағытта өсіп топырақтың 97 см тереңдігіне жетеді. Кәдімгі бақбақ онтогенезінің екпе жағдайдағы тіршілігінің ұзақтығы 150 - 160 күн. Кәдімгі бақбақ жылдық онтогенездік дамуында, басқада көп шөптесін өсімдіктермен салыстырғанда айтарлықтай ерекшеліктер анықтамады, ол бірінші жылы барлық тіршілік күйлерінің фазасынан өтеді.

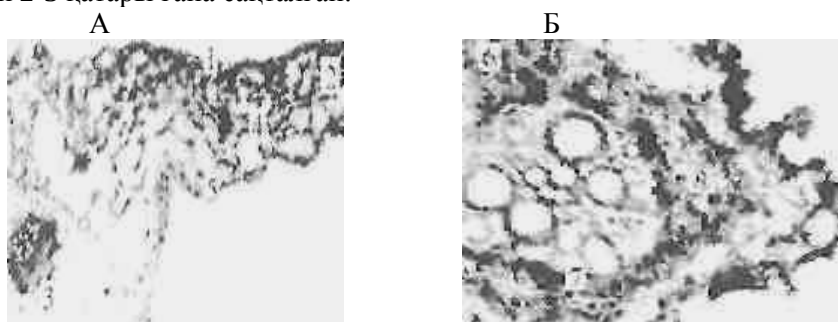
Taraxacum officinali Wigg екінші жылы генеративтік тіршілік күйінде оның тамыры айқын кіндік тамырлы типті қалыптасып, топыраққа 97 см, ал үшінші жылы ол одан әрі тік бағытта қарқынды өсіп, топыраққа 145-150 см тереңдікке енеді.

Taraxacum officinali Wigg тамыры жанама тамырлардың үшінші ретке дейін тармақтанады. Бірінші реттік жанама тамырдың ұзындығы 12 см, екіншісінікі 4-6 см, ал үшінші реттегі 0,2 - 0,7 см аспайды. Бірінші реттік тамырлардың орналасуы топырақтың 45 - 50 см қабатына дейін қарқынды болады да, одан төмен олар біртіндеп сирейді. Ал 100 - 145 см тереңдікте күрт азаяды да аса нәзік болады. Демек, *Taraxacum officinali* Wigg тамыр жүйесінің қалыптасуында айқын үш: 0 -50; 50 - 100; 100 - 145 см ярустық байқалады.

Генеративтік кезеңінде Табиғи фитоценоздар жағдайында *Taraxacum officinali* Wigg зерттеуге табиғи жағдайда түрлі шөлті өсімдіктер қауымынан алынды. *Taraxacum officinali* Wigg өсімдігінің биіктігі 17 см, диаметрі 8 см. Жер жатаған жапырақтарының ұзындығы 4-12 см, ені 2 - 10 см аралығында. Жапырақ түсі жасыл. Табиғатта екпе жағдаймен салыстырғанда 10-20 күнге кеш гүлдейді. *Taraxacum officinali* Wigg табиғи фитоценоздар жағдайында генеративтік тіршілікті күйінде кіндік тамырлы. Тамыр мойнының диаметрі 0,4 - 0,7 см, түсі ақшыл. Кіндік тамыры тік бағытта өсіп топырақтың 84 см тереңдігіне дейін енеді. Негізгі тамырдың жанама тамырлары екінші реттік деңгейге дейін қалыптасады да, олардың біріншісінің ұзындығы 7 I м, екіншісінікі 1 -3 см ғана.

Ювенильдік кезеңіндегі анатомиялық ерекшеліктері. Ювенильді тіршілік күйіндегі нағыз жапырақ кесіндісі дорзовентральды типті, жоғарғы эпидермис клеткаларының қалыңдығы $32,63 \pm 1,79$ мкм, ал төменгі эпидермис $M I \pm 2,37$ мкм (3-сурет А). Бағаналы мезофилл бір қатарлы, клетка бұрыштары сүйірленген, қабырғалары ойыс, бұрыс төртбұрышты пішінді, ауқымды клеткааралықты, ал қайсыбір аудандарында жекелей клеткалардың арасы ауалық қуысты, борпылдақ мезофилге өтуі анық. Борпылдақ мезофилл клеткалары әртүрлі пішінді және көлемді. Борпылдақ мезофилл 3-4 қатарлы, (айқын клеткааралықты, төменгі эпидермиске түйіскен қатарларының арасы ауалық қуысты, мезофилл клеткаларының қалыңдығы $133,68 \pm 2,25$ мкм. Төменгі эпидермис клеткалары жоғарғымен ұқсас, тек біршама майда, қысыңқы сопақша пішінді болып келеді. Устьице кешендері екі жақты эпидермис деңгейінен көтеріңкі орналасқан. Жапырақтың жүйкесінде өткізгіш шоқтардың көлемі майда, оның элементтері санаулы.

Бұл тіршілік күйдегі тамыр кесіндісі шекті анатомиялық қайта дамуды көрсетеді (3-сурет). Қабық паренхимасының клеткалары деформацияланып, ыдырай бастаған, тек олардың энтодермаға жақын 2-3 қатары ғана сақталған.

Сурет 3. *Taraxacum officinali* Wigg. Ювенильдік тіршілік күйі (х 63). А -жапырақ, Б- тамыр. 1-жоғары эпидермис, 2 - бағаналы мезофилл, 3 - өткізгіш шоқ, 4 - борпылдақ мезофилл, 5- төменгі эпидермис, 6 – алғашқы қабық, 7 - ксилема, 8 - флоэма.

Ұрық тамырдағы орталық цилиндр диаметрі $311,57 \pm 0,84$ мкм, ал қабық қалыңдығы $135,78 \pm 1,94$ мкм, тамырдың орталық шеңбері соңғы флоэма мен ксилема және олардың паренхималарынан түзілген. Ксилема диархты оның алғашқы элементтерін сақтайды да, соңғы ксилеманың кең қуысты түтіктері оның екі жағында орналасады. Сүректік паренхимасы нашар дамыған, ал тамырдың соңғы флоэмасы және оның паренхимасы жақсы дамыған, біршама кең көлемді, төрт қалақты пішінді. Ол ксилеманы қаптай орналасады. Камбий қатары айналмалы (3-5-кесте). Кәдімгі бақбақтың ювенильдік тіршілік күйінің соңғы кезеңіндегі тамырының анатомиялық құрылымы, оның бастапқы құрылысынан соңғы флоэма мен аралас орналасқан радиальды сәулелі сүттігенді түтікшелердің белсенді дамуымен ерекшеленеді. Кәдімгі бақбақ тамырының ендігі бір ерекшелігі, ол-қабық паренхимасында клеткааралықтардың даму барысында, клетка қабырғаларының схизогендік бұзылуынан азренхималық сипатқа ие болуы.

Taraxacum officinali Wigg- генеративтік кезеңіндегі вегетативтік мүшелерінің анатомиялық ерекшеліктері. Кәдімгі бақбақтың генеративтік тіршілік күйіндегі гүлсидамының кесіндісінде

майда көпқырлы, оның эпидермисі айқын кутинді, клеткаларының қабырғалары қалыңдап, клетка қусы тарылған. Эпидермис астында екі қатарлы табақшалы колленхима орналасқан. Қабық паренхимасы тар көлемді, клеткалары дөңгелек формалы, жұқа қабықшалы, анық клеткааралықты, крахмалды қынапша клеткалары әр түрлі мөлшерлі, дөңгелек пішінді, өткізгіш шоқтардың сыртында, олардың көлеміне сәйкес, толқынды орналасқан. Гүлсидам орталық шеңбері барынша қысыңқы, айналмалы орналасқан үлкенді - кішілі үзілмелі өткізгіш шоқтардан қалыптасқан. Шоқтық камбий әлсіз, нашар дамыған. Өткізгіш шоқтар аралығын клеткалары 1 - 2 қатарлы, әлсіз склерификацияланған арқаулық «құрсау» толтырады. Өткізгіш шоқтағы әрқайсысы 4 - 5, оның ксилемалық түтіктері 2-3 тізбекті, ал флоэма элементтері 2-3 клеткалы. Кәдімгі бақбақ гүлсидамының анатомиялық құрылымы оның астық тұқымдастар сабағының құрылымына ұқсас, тек ерекшелігі мұнда қабық паренхимасы сүректелмеген. Жапырақ кесіндісінің мезофилл айқын дорзовентральды типті. Жоғарғы эпидермисі кутинді, клеткалары біршама ірі, сыртқы және ішкі қабырғалары қалыңдаған дөңгелек пішінді, устьицелері сирек, эпидермистен көтеріңкі орналасқан.

Таралуы: кәдімгі бақбақ оңтүстік шөлден басқа жол және арықтың бойында, орманды және су жайылған шалғындарды, басым жағдайда арамшөп ретінде Қазақстанның барлық аймағында кездеседі.

Химиялық құрамы: дәрілік әсері бар биологиялық белсенді заттары: каротин, дәрумендер (С, А, В₁, В₂, В₃) никотин, органикалық және алма қышқылдары, сапониндер, протеин, темір, кальций, магний, марганец, фосфор бар. Тамырында тритерпенді қосылымдар, инулин 24%, сағыз, майлар болады. Үштерпенді қосындылар: тараксерол, тараксол, тараксастерол, псевдотараксастерол, стеринді ситостерин және стигмастерин, инулин, холин, каротиноидтар, улы зат лактукопикрин, аскорбин қышқылы, көксағыз, аспаргин, сілемей, шайырлар, протейн, қанттар. Кәдімгі бақбақтың барлық мүшелерінің ащы құрамды сүттіген шырыны бар.

Халықтың және ресми медицинада қолданылуы: Кәдімгі бақбақтың шөбі мен тамыры қан азайғанда, бүйрек ауруына ұшырағанда, ревматизм мен жүйке ауруымен ауырғанда, сондай - ақ қуық, сары ауру, қуық тасы, асқазан қабынуы, тік ішектің қабынуы, өт жолының қабынуы, іш қату, тік ішек көктамыры кеңіп, қанайтын түйіндердің көбеюі секілді науқастарға дәрі ретінде пайдаланады. Өсімдіктің жас жапырағынан витаминге бай салат жасайды, ал құрғақ тамыры тәбет ашады, ас қорытуды жақсартады және ауырған кезде тыныштандыратын ем ретінде де қолдануға болады. Халық медицинасында: тұнбасын іш ауырғанда, қышымада, жыныс ауруларына, сығындысын ас сөлінің теменгі қышқышдығынан туындайтын гастритке, созылмалы іш қатуға, өкпе, тері және көз ауруларына, аллергияға, сырттай күйікке, іріңді жараларға пайдаланады [4].

Әдебиеттер тізімі:

1. Тыныбеков Б.М. Дәрілік өсімдіктер. Оқу құралы. - Алматы: Қазақ университеті, 2009.-158б.
2. Иманкулова, С.К. Ботаника: оқу құралы / С.К. Иманкулова, Қ.И. Шалабаев, Д.М. Аманбекова. – Алматы: Абай атындағы ҚазҰПУ, «Ұлағат» баспасы, 2022. - 304 с.
3. Кукенов М.Н. және т.б. Қазақстан дәрілік өсімдіктері және олардың пайдаланылуы. - Алматы: 1999. - 140 б.
4. Соколов С.Я. Фитотерапия и фитофармакология: Руководство для врачей.-М.: Медицинское информационное агентство+, 2000.-180 с.

ӘОЖ 591.6

ЖҰМЫРТҚА ҚАБЫҒЫНАН БИОЛОГИЯЛЫҚ БЕЛСЕНДІ ҚОСПА ДАЙЫНДАУ

Мұқанова Д., 6В01505 «Биология мұғалімдерін дайындау» бағдарламасының
2 курс студенті, М.Х. Дулати атындағы Тараз университетінің, Тараз қ.,
muhanovadariha1@gmail.com

Шолпанкулова Г.А., Биология кафедрасының аға оқытушысы, М.Х. Дулати
атындағы Тараз университеті, Тараз қ., gauharsolpankulova@gmail.com

Аңдапта: Мақалада тауық жұмыртқасы қабықшасының химиялық құрамы және оны тиімді пайдалану жолдары қарастырылған. Тауық жұмыртқасының қабығы кальцийдің табиғи көзі ретінде бұрыннан азық-түлік, мал азығы және фармацевтика өнеркәсібінің әртүрлі салаларында қолданылған. Күнделікті тұрмыстық жағдайда жұмыртқа қабықшасынан биологиялық белсенді қоспалар ретінде табиғи өнімдерді қалдықсыз пайдаланумен қатар, денсаулыққа зиянсыз өнім ретінде маңызды болып табылады.

Кілт сөздер: тауық жұмыртқасы, жұмыртқа қабықшасы, дәрілік, ұнтақ, кальций, белсенді қоспа, тыңайтқыш.

Табиғи ресурстарды тиімді пайдалану – қазіргі заманауи қоғамның ең маңызды мәселесі. Бұл тұста табиғат ананың берген сыйын кешенді қолдану, қалдығы кем немесе қалдықсыз технологияларының пайдаланылуы, ресурстардың қайта қолданылуы ерекше өзектілікке ие. Күнделікті тұрмыстық жағдай және азық-түлік ретінде қолданылатын өнімдерді қалдықсыз пайдалану арқылы үнемдей аламыз және табиғи өнімдерді пайдалану сатып алынған химиялық өнімдерден қарағанда тиімдірек. Мысалы, тауық жұмыртқасының қабығы қалдың болып табылады, оны дұрыс пайдаланса пайдасы өте көп. Оны медицинадан бастап, косметология, топыраққа тыңайтқыш ретінде, тіптен кір жууға дейін пайдалануға болады. Күтпеген өнімнің күтпеген артықшылықтары! Жұмыртқа қабығында адам ағзасына қажетті кальцийдің көп мөлшері бар, сонымен қатар ол жүйке жүйесіне, қан қысымына және т.б. адам ағзасына қажетті көптеген пайдалы қосылыстар бар.

Жұмыртқа қабығы - қатты эк-органикалық кеуекті қабық, ішкі жағынан екі қабық асты мембраналармен тығыз байланысқан. Тауық жұмыртқасының қабығының қалыңдығы 0,34-0,4 мм. Қабық екі негізгі қабаттан тұрады. Сыртқы қабаты аморфты губка тәрізді құрылымға ие, сондықтан оны губка тәрізді қабат деп атайды. Жұмыртқаның сыртқы қабаты ішкі қабатынан үш есе үлкен. Жұмыртқа қабығының ішкі (папиллярлы) қабаты минералдарға бай, олар тор түрінде қабықтың барлық ішкі бетін қоршап тұрады [1].

Қабықтың құрамына: кальций карбонаты арқылы берілген бейорганикалық зат және талшықтар түрінде негіз немесе жақтау жасайтын органикалық заттар кіреді. Жұмыртқа қабығы – органикалық заттардың (белоктардың) матрицасы және кальций карбонатының кристалды бағандарының ассимиляциялық қабаты түріндегі жақсы ұйымдастырылған құрылым. Бұл бағандардың арасында газ алмасуды, соның ішінде эмбрионның дамуы кезінде судың булануын жеңілдететін воронка тәрізді саңылаулар немесе тесіктер бар. Қабықтың сыртқы беті жұмыртқаны сусыздандырудан және микроорганизмдердің енуінен қорғайтын балауыз кутикуламен жабылған. Ол қабықша безіне енген сәттен бастап жұмыртқа шамамен 20 сағат ішінде қапталады [2].

Жұмыртқа қабығын маңызды еткен құпия - оның бірегей химиялық құрамы. Жұмыртқа қабығында 1,6-2% су, 3,3% азот және 95,1% бейорганикалық заттар болады. Бейорганикалық заттардың негізгі компоненттері кальций карбонаты (92,8%), магний бикарбонаты (1,5%), кальций және магний фосфаттары (0,8%) [2]. Бұл кальций карбонаты құс ағзасында синтезделеді. Сонымен қатар, қабықтың құрамында мыс, фтор, темір, марганец, молибден, фосфор, күкірт, кремний, селен, мырыш және басқалар сияқты микроэлементтер бар - барлығы 27 элемент. Маңызды аминқышқылдары бар: метионин, лизин, цистин, изолейцин. Қабық асты қабықшасы негізінен органикалық қосылыстардан (кератин мен муцин) тұрады, кейбір су және бейорганикалық тұздар (сонымен қатар негізінен кальций) бар.

Жұмыртқа қабығының түсі тауықтың тұқымына байланысты: ақ тауық тұқымдары ақ жұмыртқа, ал түсті тауықтар қоңыр жұмыртқа салады. Қабық кеуекті, ауа ол арқылы жұмыртқаға өтеді, бұл тауықтың дамуы үшін қажет. Қабық сонымен қатар балауыз тәрізді заттың қорғаныш қабатымен жабылған, ол бактериялардың жұмыртқаның ішіне енуіне жол бермейді. Қабықтың күші тауықтың жасына және оның тамақтануына байланысты [3].

Жұмыртқа қабығының пайдасы:

1. Жұмыртқа қабығы - кальцийдің көзі. Ол жүз пайызға дерлік осы элементтен тұрады. Сонымен қатар, құрамында минералдар, аминқышқылдары және микроэлементтер бар.
2. Ауыз қуысына пайдалы: өнім қызыл иектің қан кетуінде және кариесте көмектеседі.
3. Сүйек тінінің проблемалары, атап айтқанда омыртқаның қисықтығы және остеопороз.
4. Жүйке жүйесі бұзылған жағдайда, тітіркену - қабықтың ұнтағы тыныштандыруға көмектеседі.
5. Ұйқысыздықты және демікпенің алдын алады
6. Іш қатуды, жүрек айнуын
7. Қан қысымы мен жүрек қағысының жұмысы жақсарады
8. Бұлардан өзге аллергия ұстағанда пайдалы.

Жұмыртқа қабығы лимон шырынымен бірге аталмыш аурудан құтқарады. Жұмыртқа қабығын косметологияда және тұрмыстық мақсаттарда пайдалану:

- шаш пен тырнақты нығайту;
- маска көмегімен бетті ағарту;
- киімді ағарту (ақ жұмыртқаның қабығы ақ киім мен төсеніштерге аппақ таза рең беруге көмектеседі);

- қақтан, күйіктен тазартады (ластанған ыдысқа сеуіп, су құйып, шайқау керек;
- жұмыртқаның қабығын жаз кезінде тыңайтқыш ретінде қолданылады. Бұл топырақтың қышқылдығын төмендетуге көмектеседі;
- жабық бөлме өсімдіктерді тамақтандыруда қолданылады [4].

Бұзылған кальций алмасуын қалпына келтіру қиын. Өйткені, кальций препараттарын қабылдау кальцийдің нашар сіңуіне әкелуі мүмкін. Жұмыртқа қабығы кальцийді жақсы сіңіріп қана қоймайды, сонымен қатар ағзаға қажетті көптеген элементтерді қамтиды: кремний, мыс, магний, темір, марганец, молибден, фтор, фосфор, күкірт, мырыш - барлығы 27 элемент. Жұмыртқа қабығын адам ағзасы оңай сіңіреді, әсіресе жас және өсіп келе жатқан бала ағзасы. Өйткені, кальций алмасуының бұзылуы көбінесе анемиямен, суыққа сезімталдықпен және аллергиямен бірге жүреді. Жұлындағы қан жасаушаларының жұмысын күшейтеді. Ағзаны түрлі радиациялық әсерлерге шыдамдылығын арттыра түседі. Сондай-ақ сүйек кемігінің гемопоэтикалық қызметін арттырады.

Жұмыртқа қабығынан дәрі дайындау:

- барлық қауіпті бактериялар мен микроорганизмдерді жою үшін қабықтарды 5-7 минут қайнаған суға салу қажет;
- қабықшаларды толығымен кептіру, бірақ барлық маңызды компоненттерді сақтау үшін оларды пеште немесе тікелей күн сәулесінде кептіруге болмайды;
- кептіруден кейін қабықшаларды ұнтаққа айналғанша ұнтақтау керек, немесе кофе тартқышта ұнтақтауға болады.

Алынған ұнтақ - дайын дәрі! [5]

Лимон шырыны мен жұмыртқа қабығы ұнтағының қоспасы да өте пайдалы. Бұл қоспа диатез бен аллергия белгілерін жеңілдетеді.

Жұмыртқа қабығы ұнтағы күйіктерді емдеуге көмектеседі, ал күйік жараларды тудырады. Мұндай жараларды емдеу үшін ұнтақты себу арқылы қолдану ұсынылады.

Ішек, асқазан және гастрит ауруларын емдеу үшін бір ай бойы күніне бір рет ширек ас қасықтан қабылдау ұсынылады. Содан кейін бір ай үзіліс жасап, курсты қайталауға болады [6].

Жұмыртқа қабығының құрамы адам сүйектері мен тістеріне ұқсас екенін аз адамдар біледі. Бұл факт ғалымдарды ұзақ уақыт бойы қызықтырды және олар бұл өнімді тереңірек зерттей бастады. Қабықтың құрамында 80% -ға дейін калий карбонаты, біздің денеміз толығымен дерлік сіңетін сілтілі қосылыс бар екені анықталды. Сонымен қатар, қабықтың құрамында басқа да бағалы минералдар мен минералды қосылыстар бар. Сондықтан жұмыртқаның қабығын лақтырмай, ұнтақтап, денсаулық пен сұлулықты ұзақ жылдар бойы сақтауға мүмкіндік беретін өте тиімді тағамдық қоспа ретінде пайдалануға болады.

Кальций карбонаты - сілтілі қосылыс, ол денені кальциймен қанықтырып қана қоймайды, сонымен қатар қышқыл-негіз балансын теңестіреді. Қышқыл-негіз балансының бұзылуы иммунитеттің әлсіреуіне және регенерация процестерінің баяулауына әкеледі. Бұл қатерлі ісікке әкелетін патологиялық жасушалардың дамуы үшін өте қолайлы дененің қышқыл ортасы және бұл ғалымдармен дәлелденген. Сондықтан, тіпті профилактикалық мақсатта жұмыртқаның қабығын пайдалану өте пайдалы болады. Сонымен қатар, кальций жүкті және бала емізетін әйелдер үшін пайдалы. Құрамында кальций карбонаты бар препараттардың көпшілігі жүкті және бала емізетін әйелдерге денсаулыққа қауіпті басқа қоспалардың болуына байланысты қарсы. Бірақ тауық аналарға қамқорлық жасады және олар үшін жұмыртқа қабығы түріндегі экологиялық таза, табиғи кальций қоспасын үнемі шығарады.

Бұл мәселеде тауықтар көптеген сұлулық салондарынан гөрі кәсіби түрде көмектесе алады! Терінің қаттылығын, серпімділігін және жастығын сақтау үшін косметикалық процедурасын үнемі орындау қажет. Өнеркәсіптік скрабтар, көп жағдайда, тітіркенуді, аллергияны және теріде токсиндердің жиналуын тудыруы мүмкін химиялық - пластикалық абразивті бөлшектерден тұрады. Бірақ жұмыртқа қабығының ұнтағы - қалыптыдан майлы теріге арналған үйдегі табиғи пилингті жасау үшін дәлелденген және пайдалы негіз. Бет пен дене тері күтіміне арналған скрабтарды дайындау үшін жұмыртқа ұнтағын қолдануға болады. Маскалар гиалурон және гликоль қышқылдары қосылған ұнтақталған жұмыртқа қабығынан жасалады - ол теріні ағартады және жасартады. Жұмыртқа қабығының ұнтағы мен мицеллярлық судан жасалған тазартқыш таптырмас құрал болып саналады - ол тері тесігін терең тазартады, қара нүктелерді кетіреді және безеудің пайда болуына жол бермейді.

Жасыратыны жоқ, жабық өсімдіктерді табысты өсіру минералды тыңайтқыштарды уақтылы енгізуді, топырақтың қышқылдығын қалыпқа келтіруді және басқа да қамқорлық шараларын қажет етеді. Жұмыртқа қабығында өсімдіктердің тез өсуі мен денсаулығына қажетті минералдар мен қосылыстардың қажетті кешені бар. Жабық өсімдіктерді ұрықтандыру үшін таза түрінде пайдалану ұсынылмайды. Топырақты байыту үшін жұмыртқа қабығы ұнтағымен суару үшін суды тұндыру керек. Осылайша өсімдік өзіне қажет минералды заттарды алады. Ешбір жағдайда жұмыртқа

қабығын үйдегі шегіргүлдерді, азалияларды және глексинияларды ұрықтандыру үшін қолдануға болмайды!

Жұмыртқа қабығы тамаша табиғи минералды тыңайтқыш болып табылады. Кальцийге бай, ол топырақтың құрамы мен құрылымын жақсартады, өсімдіктерді нығайтады және оларды кейбір аурулар мен зиянкестерден қорғауға көмектеседі. Жұмыртқа қабығы кальций көзі ретінде баға жетпес құнды, өйткені олардың құрамында оңай сіңетін кальций карбонаты (92-95%), сонымен қатар өсімдіктің дамуына қажетті микроэлементтер: калий, кремний, магний, фосфор және т.б.

Топырақты қопсытуға арналған жұмыртқа қабығы. Ұнтақталған жұмыртқа қабығының аз мөлшері топырақты немесе компостты дем алатын етіп жасауға көмектеседі. Ол 1 шаршы метрге 1,5-2 кесе есебінен жоталарға қосылады.

Жұмыртқа қабығынан көшеттер мен гүлдерге арналған ұнтақ. Ол жердің түбіне бірнеше сантиметрлік қабатта сумен араластырып себіледі, содан кейін топырақпен беті жабылады. Бұл ұнтақбарлықдақылдарға, сәндік және бақшаға жарамды.

Жұмыртқа қабығынан алынған қоректік заттарды өсімдіктерге мүмкіндігінше қолжетімді ету үшін оларға негізделген сұйық тыңайтқышты дайындау керек. Ол үшін қол жетімді жұмыртқа ұнын шыны ыдыста 1 литрге 100 г мөлшерінде сумен құйып, қақпақты мықтап жабыңыз және оны бір апта бойы қараңғы жерге қойыңыз. 2 аптадан кейін су бұлтты болып, сұйықтықтың жағымсыз иісі бар болады. Осыны өсімдікке құямыз.

Жабық гүлдерге арналған жұмыртқа қабығы. Екі-үш ондаған жұмыртқаның қабығын ұнтақтаңыз, оларды қайнаған суға қайнатыңыз, содан кейін оларды салқын сумен толтырыңыз. 4 күннен кейін тыңайтқыш дайын болады және бір өсімдікке 0,5 кесе мөлшерінде сұйылтусыз қолдануға болады.

Көріп отырғаныңыздай, жұмыртқа қабықтары көптеген мақсаттарға ие және арнайы сақтау шарттарын қажет етпейді, бұл қиын бағбандық жұмыста тегін «көмекші» болады. Өсімдіктер өсіп, күшейе бастайды [7].

Жұмыртқа қабығынан белсенді қоспаны дайындау үшін оны жақсылап жуып, тазалау қажет, сосын өте майда қылып ұнтақталады. Дайындалған белсенді қоспаны ұзақ уақыт сақтауға болмайды. Себебі ол қоспада әртүрлі вирустар бактериялар дамуы мүмкін. Белсенді қоспаны адам организміндегі кальций жетіспеушілігіне, ұйқысыздық, анемия, шаш пен тырнақ сынғыштығы, тіс пен сүйек беріктілігіне, іш қату мен жүрек айну, аллергия және т.б. жағдайларда пайдалану керек. Профиликтикалық мақсатта да пайдалануға болады. Бұдан бөлек көктем уақытында топырақтың қышқылдығын төмендету, құнарлылығын жоғарылату үшін де, өсімдіктерге тыңайтқыш мақсатында пайдалануға болады. Жұмыртқа қабығынан жасалған бұл қоспа косметологияда пиллинг жасауға, әжімдерді кетіруге, беттегі әртүрлі дақтарды жоюға арналған эмбебап нәрсе. Бұл қоспаның пайдасы мұнымен ғана біткен жоқ, бұл киімдердегі дақтарды кетіруге, және ағартуға, ыдыстардағы дақтарды кетіруге таптырмас құрал. Жұмыртқа қабығынан дайындалған бұл эмбебап қоспаның пайдасы орасан зор.

Әдебиеттер тізімі:

1. Углов В.А., Мотовилов О.К., Бородай Е.В. Проблемы переработки яичной скорлупы. Продукты, технологии и здоровье. 2013; 2: 156-8. .
2. Молдахметова, З.К. Разработка технологии биологически активных препаратов и пищевых продуктов с использованием яиц: автореф. дис. канд.техн. наук / З.К.Молдахметова / Семипалатинский гос. ун-т им. Шакарима.- Семей, 2007 – 18с.
3. http://www.nnre.ru/zdorove/kalcii_iony_zdorovja/p4.php Химический состав яичной скорлупы.
4. <https://dzen.ru/a/WmLDh8iQELEommS4>
5. [https://dinstom.ru/stati/jaichnaja-skorlupa-polza-i-vred-dlja-cheloveka\](https://dinstom.ru/stati/jaichnaja-skorlupa-polza-i-vred-dlja-cheloveka)
6. Candlish, J. K., and P. K. Scougall. 1969. L-5-hydroxylysine as a constituent of the shell membranes of the hen's egg. Int. J. Protein Res. 1:299-302.
7. Burley, R. W., and D. V. Vadehra. 1989. The egg shell and shell membranes: Properties and synthesis. Pages 25-64 in The Avian Egg, Chemistry and Biology. John Wiley, New York

ЖАМБЫЛ ОБЫЛЫСЫНДА КӨКӨНІС ШАРУАШЫЛЫҒЫНЫҢ ЖӘНЕ ТАМШЫЛАТЫП СУҒАРУДЫҢ ЖАҒДАЙЫ

Өтегенова Н., 3 курс 6В01505 «Биология мұғалімдерін даярлау», М.Х. Дулати атындағы
Тараз университеті, Тараз қ., utegenova.nurgaina@mail.ru

Тулеубаев Ж.С., «Биология» кафедрасының профессоры, М.Х. Дулати атындағы
Тараз университеті, Тараз қ., tuleubayev51@mail.ru

Аңдатпа: Әлемнің көптеген елдерімен салыстырғанда, Қазақстанда су ресурстарының қоры шектеулі. Көрші елдердің аумағынан трансшекаралық өзендер ағынына тәуелділік индексі бойынша біздің еліміз соңғы орында.. Әлемдегі қалыптасып отырған экологиялық ахуалды ескере отырып, бүгінгі таңда суару суының үнемі өсіп келе жатқан тапшылығы, су эрозиясының дамуы, топырақтың агрофизикалық қасиеттерінің нашарлауы және егістіктердің фитосанитарлық жағдайы Республика диқандарын ауыл шаруашылығы дақылдарын өсірудің прогрессивті су үнемдеу технологияларына, яғни тамшылатып суаруға көшуге мәжбүрлейді.

Кілт сөздер: су ресурстары, эрозия, су тапшылығы, тамшылатып суару, көкөніс шаруашылығы, өнім.

Көкөніс шаруашылығы-ауылшаруашылығының энергия мен қаржыны көп қажет ететін салаларының бірі. Көкөніс шаруашылығы ел халқының басым бөлігі өсірумен айналысатын өнімдерінің санатына жатады және оның жыл сайынғы өсіру ауданы 110-115 мың га құрайды. Қазақстанда астық пен картоп өндірісінен кейін көкөніс шаруашылығы үшінші орында тұр. Көкөністерде халықтың денсаулығы мен өмір сүру ұзақтығына тікелей әсер ететін, басқа дақылдарда кездеспейтін антиоксиданттардың, маңызды аминқышқылдарының және басқа да биологиялық белсенді заттардың бай көзі болып саналады [1].

Республика бойынша өсімдік шаруашылығы өнімдерінің негізгі түрлерінің жалпы жиналған түсімі 1-кестеде келтірілген.

Кесте 1.

Негізгі ауылшаруашылығы дақылдарының жалпы түсімі, мың тонна

№	Дақылдар	2016	2017	2018	2019	2020	2019ж салыстырғанда Артық өнім%
1	Картоп	3545,7	3551,1	3807,0	3912,4	4006,8	102,4
2	Көкөністер	3795,2	3791,1	4081,9	4355,2	4590,9	105,4
3	Бақша	2070,9	2094,0	2142,5	2,82,1	2425,1	101,8
4	Майлы	1902,4	2359,3	2693,6	2583,7	2556,5	98,9
5	Қант қызылшасы	345,0	463,2	504,5	485,5	466,3	96,0
6	Астықты	20634,4	20585,1	20273,7	17428,6	20065,3	115,1

Қазақстанның жер үсті суларының ресурстары сулылығы бойынша орташа жылы 100,5 км³ құрайды, оның 56,5 км³-і ғана республика аумағында қалыптасады. Осы сумен жылына бір адамды қамтамасыз ету шамамен - 6 мың м³ -ке тең [1-3] Осындай басым міндеттердің бірі ресурстарды (су, жер) пайдаланудың тиімділігін, ауылшаруашылығы дақылдарының өнімділігін арттыру, азық-түлік жүйелерінің тұрақтылығын қамтамасыз ету маңызды рөл атқарады" [4-6] Осылайша, АӨК секторында тиімділікті арттыру мақсатында үш негізгі мәселе туындайды.

Біріншіден, суару жүйесін жетілдіру қажет. ҚР су ресурстарын басқару жүйесін дамытудың 2023-2029 жылдарға арналған тұжырымдамасында су тұтыну және тиімсіз шығындар деңгейі бойынша статистиканы талдау суармалы егіншілік секторындағы ең үлкен шығынды көрсететіні атап өтілді, өйткені 11 900 км авариялық арналардың тек 30%-ы ғана қалпына келтірілді. [7]

Екіншіден, топырақты жақсарту және мелиорация мәселелеріне де назар аудару қажет. Бүгінгі таңда деградацияланған жерлер 180 миллион гектар аумақты және ел аумағының 66%-н жатыр, топырақтың тұздануы – жерінде градациясының негізгі факторларының бірі. Мелиорацияның

болмауы эрозияның таралуын күшейтеді, ал эрозияға ұшыраған топырақтарда суару арналарын жүргізу мүмкін емес.

Үшіншіден, су тасқыны топырақтың батпақтануының қосымша факторына айналып, ауылшаруашылық кешеніндегі жағдайды қиындатады. Жыл сайынғы су тасқыны тұрғындар мен бюджетке зиян келтіріп, инфрақұрылымды бұзады. Осыған байланысты су тасқынына дайындық мемлекеттік органдардың мұқият назарын талап етеді: маңызды міндеттер қатарына қаржинау, ағындыларды орнату, таяздануға бейім су қоймаларына су ағызу, суды сақтауға арналған резервуарлар құру кіреді. Бұлар да суды пайдаланудағы халықаралық үрдістердің бір бөлігі.

Республикадағы су ресурстарының негізгі көлемі ауыл шаруашылығына тиесілі, онда қажеттілікке барлық тұтынылатын судың шамамен 70% - ы немесе жылына 13,4 км³ пайдаланылады. Ауылшаруашылығындағы судың жоғары шығыны ирригациялық жүйелердің тиісті емес жай-күйімен түсіндіріледі және бұл қазірдің өзінде су ресурстарының тапшылығы сезіліп отырғанына қарамастан, ал болжамдар бойынша 2040 жылға қарай еліміз қажеттіліктің 50% - на дейінгі көлемде судың елеулі жетіспеушілігіне тап болуы мүмкін [6].

Жамбыл облысы бойынша өзендерден су алу мөлшері, соңғы онжылдықта 2500-3000 млн.м³, 2000-1800 млн.м³ дейін өзгерген. Ал өз кезегінде, Қырғызстан аймағында су ресурстарын пайдалану жылдан жылға өсіп келеді, ал келешекте су ресурстарын пайдалану жоғарылай бермекші. Яғни, келешекте су тапшылығы тек қана суы аз және суы өте аз жылдары ғана емес, суы орта жылдары да болады. Нәтижесінде, экономика салаларының суға деген сұраныстары қоршаған ортаның талаптарын орындамау арқылы іске асырылады.

Өз кезегінде, ең құнды және сұранысқа ие өнімдердің қатарына кіретін және іс жүзінде күн сайын адам рационында болатын көкөністер негізінен суару арқылы өсіріледі, ал суармалы егіншіліктің үлесі елдегі пайдаланылатын су ресурстарының 70% - дан астамын құрайды. Дегенмен, Қазақстанда ауыл шаруашылығында суарудың су үнемдеуші технологияларын (тамшылатып, жаңбырлатып, дискретті) пайдалану пайдаланылатын суармалы жерлердің 7% - ын ғана немесе 95,8 мың гектарды құрайды [7].

Бұл жағдайда негізінен тамшылатып суару қолданылады. Егер біздің республикада іс жүзінде суармалы жерлер 1 млн.гектардан астамды құрайтынын, ал ықтимал түрде 2 млн. гектарға дейін кеңейтілуі мүмкін екенін ескеретін болсақ, онда су үнемдеу технологияларын енгізудің болашағы өте үлкен [6-7].

"Қазіргі кезде суарудың су үнемдеу технологияларын зерттеу негізгі бағыттардың бірі болып табылады, өйткені су ресурстарының шектеулілігі – ауыл шаруашылық дақылдарының өнімділігінің басты лимиттеуші факторы "Қазақстанның тұрақты дамуын қамтамасыз ету үшін бірінші кезекте су ресурстарына ұқыпты қарауға қол жеткізу қажет. Қазақстанды тұрақты сумен қамтамасыз ету проблемасы өте өзекті және соңғы онжылдықтарда өткір әлеуметтік-экономикалық, экологиялық және саяси сипатқа ие болып отыр. Бұл, ең алдымен, халықтың, өнеркәсіп пен ауыл шаруашылығының негізгі қажеттіліктеріне суды тұтынумен байланысты антропогендік факторлар рөлінің өсуі сияқты екі факторға және шектес елдердегі климаттың өзгеруі мен су шаруашылығы қызметінен туындаған факторларға байланысты.

Жалпы Қазақстан бойынша ауылшаруашылығының жалпы өнімін өндірудің орташа жылдық көлемі өңірлер бойынша 2-кестеде ұсынылған

Кесте 2.

Өңірлер бойынша ауылшаруашылығы саласының жалпы өнімі, млн. тонна

№	Өңірлер	2016-2020 жалпы Орташа өнім көлемі, Млн.тенге	ЖІӨ-нің жалпы Көлеміндегі Өңірлердің үлес Салмағы,%	Орын
1	Ақмола	464320,4	9,9	5
2	Ақтөбе	242860,3	5,2	9
3	Алматы	750887,4	15,9	1
4	Атырау	71437,2	1,5	12
5	ШҚО	532538,9	11,3	4
6	Жамбыл	292158,6	6,2	8
7	БҚО	154863,9	3,3	13
8	Қарағанды	294143,8	6,2	7
9	Қостанай	409962,7	8,7	6

10	Қызылорда	105382,1	2,2	11
11	Маңғыстау	16249,35	0,3	14
12	Павлодар	229743,8	5,0	11
13	СҚО	571715,9	12,1	3
14	Түркістан	577077,8	12,2	2
Барлығы		4713342,0	100	

Кестедегі мәліметтер бойынша ең көп ауылшаруашылық өнімдерін - 750,9 млрд тенгеге Алматы облысы, одан кейін Түркістан облысы -577,1 млрд. тенге, СҚО-571,7 млрд. тенгеге, өндірген. Жамбыл облысы - Қарағанды облысымен 7-8 орында. Есептеулер көрсеткендей ең көп егістік аудандары еліміздің 4-облысына тиеселі: Қостанай-23,3%, Ақмола-21,9%, СҚО-19,0 % және Павлодар облысы – 6,3%. Сонымен, кез келген мемлекеттің, оның ішінде Қазақстанның экономикасының болашағы ауылшаруашылығы саласының дамуымен тікелей байланысты, соның есебінен ұлттық байлық құрылады.

Соңғы жылдары Орталық Азия мемлекеттерінде қуаңшылық жиі орын алуда және таяу болашақта жаһандық жылынумен байланысты қалыпты жығдайға айналуы мүмкін. Су ресурстарын тиімді пайдалануды түрлі бағалаулар бойынша Орталық Азия аймағы өзін-өзі су ресурстарымен 2015-2025 жылдарға дейін ғана қамтамасыз ете алады. Бұл болашақта аймақтағы суармалы жерлерді қысқартуға алып келеді [1-4].

БҰҰ бағалауы бойынша 2025 жылы әлемде қазіргі бар көлемнен 22%-ға артық су қажет болады. Сусыз жүргізу мүмкін емес салаларда өндіріс көлемі баяулауы мүмкін. Су ресурстарының сарқылуының негізгі көздері:

- қоршаған ортаның ластануы; суды тиімсіз пайдалану; су ресурстары жеткіліксіз мемлекеттердегі тиімділігі төмен мелиорация және халық санының өсуі;

Жамбыл облысы әкімдігінің ауылшаруашылығы басқармасының берген мәліметтеріне сүйенсек, 2021 жылы ауылшаруашылық дақылдарының егістік көлемі 751,9 мың гектарды құраған. Ал 2022 жылдың өнімі 741,1 мың гектарға ауылшаруашылық дақылдарын орналастыру жоспарлануда, яғни өткен жылмен салыстырғанда егістік алқабы 10,6 мың гектарға кеміген. Егіс көлемінің қысқаруының ең басты себебі су тапшылығы [2-8].

Жамбыл облысының ауылшаруашылық кешенінің вегетациялық кезеңінде барлық көздерден су алу үшін қажетті су көлемі жоспар бойынша 1284,0 млн. текше метр, ал, Қырғызстанмен келісілген келісім шарт жағдайларда алынатын су көлемі Шу өзені бойынша 370 млн текше метрді, ал Талас өзені бойынша 590 млн текше метрді құрауы тиіс.

Қазіргі таңда қолда бар су ресурстарын тиімді пайдалану және ағымдағы вегетация кезеңін дұрыс өткізу үшін суды аз қажет ететін дақылдарды отырғызу, сонымен қатар су үнемдеу технологияларын пайдалану, монодақылдың бір түрін ғана отырғызбай, ауыспалы егістік технологиясын қатаң түрде сақтау және майда шаруа қожалықтарын ірі кооперативтерге немесе ассоциацияларға біріктіру жұмыстары жүргізілуді жалғастыра беру керек.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының агроөнеркәсіптік кешенін дамыту жөніндегі 2021-2025 жылдарға арналған ұлттық жобаны бекіту туралы ҚР Үкіметінің 2021 жылғы 12-қазандағы №732 қаулысымен бекітілген.
2. Государственная программа управления водными ресурсами Казахстана // Водное хозяйство Казахстана. - 2014. - №2. - С. 3-37
3. Рябцев А.Д. Угрозы водной безопасности в Республике Казахстан в трансграничном контексте и возможные пути их устранения: отчет председателя Комитета по водным ресурсам Министерства сельского хозяйства Республики Казахстан, Астана, 2011. - С. 6.
4. Айтбаев Т.Е., Мамырбеков Ж.Ж., Айтбаева Б.О., Рахымжанов Б.С., Капельное орошение пасленовых овощных культур на юго-востоке Казахстана (томат, перец, баклажан): рекомендации. - Алматы: Таугуль-Принт, 2014. - 36
5. Государственная программа управления водными ресурсами РК на 2014-2040 годы (проект). Министерство окружающей среды и водных ресурсов РК. –72 с.
6. Каменов М.Н. Актуальные вопросы государственной политики Республики Казахстан в сфере водного хозяйства // Сб. Докладов ежегод. Межд. Науч.-пр. Конф. Для мол. Уч. «Интеллектуальное лидерство Казахстана: взгляд в будущее». - Астана, 2015. - С. 425.
7. Бекбаев Р.К. Методы совершенствования ирригационных систем и механизмы их реализации // The Way of Science. – 2014. -№ 10 (10). - P 2311- 2158.

БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ГЕЙМИФИКАЦИЯ

Сейдахметова Ә., 4 курс 6B01505 «Биология мұғалімдерін даярлау»,
М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ., assel.003@mail.ru
Зияева Г.К., «Биология» кафедрасының қауымдастырылған профессоры м.а., М.Х. Дулати
атындағы Тараз университеті, Тараз қ., gulnarzia-71@mail.ru

Аңдатпа: Мақалада қазіргі білім беру жүйесіндегі геймификация түсінігі, оның артықшылықтары мен кемшіліктері, сондай-ақ білім берудегі геймификацияның дамуына әсер ететін факторлар қарастырылған.

Кілт сөздер: геймификация, білім беру жүйесіндегі геймификация, ойын, инновациялық оқыту

Қазіргі уақытта көптеген педагогикалық мәселелер мен міндеттерді шешу цифрлық білім беру технологияларының негізінде жатыр. Ал оқу-танымдық процессте ақпараттық жетістіктерді пайдалану саласындағы өзекті бағыттардың бірі – геймификация болып табылады. ХХІ ғасырдың мұғалімдері өздеріне қойылған мақсаттарға жету үшін және жақсы нәтижелер алу үшін тиімдірек құралдарды іздеп табу қажеттілігіне тап болды. Ал осы мәселені шешудің бір жолы — ойын әдістемесі, яғни геймификация. Өйткені ол білім беру процесінің тиімділігі мен сапасын арттыруға мүмкіндік береді.

Білім беру процесінің негізгі мақсаты – білім алушыларға білімді, біліктілікті, дағдылар мен құзыреттіліктерді барынша тиімді түрде жеткізу, яғни олардың сапалы меңгерілуін қамтамасыз ету. Білім берудегі геймификацияның міндеттері мыналарды қамтиды:

1. ойын үдерісінде қажетті құзыреттіліктерді қалыптастыру;
2. қолданыстағы, алынған және дамып келе жатқан құзыреттерді бақылау;
3. құзыреттерді қалыптастыру мен бағалауға бағытталған кешенді тапсырмаларды шешу.

Геймификация – бұл білім беру технологияларының ең өзекті бағыттарының бірі. Ойын элементтерін оқу процесіне енгізу арқылы оқушылардың танымдық белсенділігін арттырып, білімге деген қызығушылықты қалыптастырып, оқу мотивациясы мен ізденімпаздықты дамытуға болады. Электрондық сервистерді меңгеру және сабақтарда ойындарды пайдалану мұғалімге интерактивті білім беру ортасын қалыптастыруға және оқу процесін қызықты әрі динамикалық етуге мүмкіндік береді.

Канаданың Райерсон университетінің білім беру саласындағы зерттеушісі Мишель Шварц геймификацияның негізіне алынған, мотивация психологиясы мен ойындар теориясына негізделген үш негізгі принципті ұсынды:

- Автономия. Оқушылар өздерін белгілі бір нәрсеге жауапты сезініп, олардың прогресі өз әрекеттеріне байланысты екенін түсінгенде, оқыту процесіне белсенді түрде қатысып, нәтижеге ұмтылады. Бұл қағида тек ойынға негізделген білім беруге ғана емес, жалпы ойындарға да қатысты, себебі ойында келесі қадам ойыншының таңдауына байланысты жүзеге асады.

- Құндылық. Ойын элементтерін білім беру процесінде қолдану барысында оқытудың (тіпті ойын түрінде болса да) белгілі бір құндылыққа ие болуы маңызды. Ойын оқушыны дамытуы, жаңа дағдыларға үйретуі және оның жеке өсуіне ықпал етуі тиіс.

- Құзыреттілік. Бұл термин адамдардың белгілі бір тапсырманы қаншалықты жақсы орындай алса, соғұрлым олар оны әрі қарай орындауға құлшынысы арта түсетінін білдіреді. Оқушылар тапсырманы орындап, келесі деңгейге өткен кезде, өздерінің білім алушы ретіндегі дамуын айқын сезінеді [1].

Геймификация қазіргі уақытта білім алушылардың мотивациясы мен оқу үдерісіне қатысу деңгейін арттыру үшін белсенді қолданылып келеді. Бұл әдіс оқу процесін тартымды әрі қызықты етеді. Соңғы бірнеше жыл ішінде геймификация білім беру саласында назар аудартатын және кеңінен зерттелетін маңызды элементке айналды.

Геймификация ойын элементтерін қолдануға негізделген, ал ойын, шын мәнінде, адамдарды түрлі әрекеттерге ынталандырудың тиімді құралы болып табылады. Г. Зикерман мен К. Каннингемнің пікірінше, ләззат, марапат және уақыт секілді үш негізгі компонентке сүйенетін ойындар адамзаттың ең ықпалды күштерінің біріне айналған. Ойындар адамдарды мәжбүрлеусіз-ақ белгілі бір әрекеттерге мотивациялай алады, тіпті бұл әрекеттерге адамдардың қызығушылығы алдын ала анықталмаған жағдайларда да [2].

К. Вербах пен Д. Хантердің айтуынша, «адам миы міндеттерді шешуді, кері байланысты және басқа да көптеген нәрселерді қажет етеді – бұлардың барлығын ойындар қамтамасыз етеді. Зерттеулер ойындардың ләззатпен байланысты дофамин жүйесін белсендіретінін растайды» [3].

Геймификацияны дамыту факторларын зерттеу маңызды, себебі осы факторлар бұл әдісті білім беру үдерісіне тиімді енгізуге тікелей әсер етеді. Ғалымдар бұл тұрғыда екі негізгі алғышартты бөліп көрсетеді. Біріншісі – технологиялық, яғни білім беру мекемесінің ақпараттық ортасы. Электрондық технологиялар саласындағы жетістіктер білім беру процесіне геймификация элементтерін енгізуге мүмкіндік береді, мұнда оқыту түсінікті әрі қызықты бола түседі. Мұндай табыс, әдетте, интернетке қолжетімділігі жоғары және білім беруді дамытуға айтарлықтай қаржы жұмсай алатын елдер мен аймақтарда болуы ықтимал. Екінші алғышарт – оқу-әдістемелік, немесе білім беру алғышарты. Мұнда педагогтар белгілі бір білім беру бағдарламасының ерекшеліктеріне сәйкес геймификация элементтерін дұрыс таңдай білуі керек. Сонымен қатар, олардың міндеті – таңдалған элементтерді сауатты қолдану [4].

Оқытудағы геймификацияның мынандай артықшылықтарын атап көрсетуге болады:

- оқушылардың мотивациясын арттыру;
- оқу процесін дараландыру;
- материалдардың көрнекілігін арттыру;
- мұғалімге жедел кері байланыс орнату;
- оқушылар тапсырманы орындағаннан кейін бірден нәтижелерге қол жеткізуді қамтамасыз етеді.

Осылайша, оқушылар белсенді танымдық позицияны алып, ақпараттық технологиялар саласында дағдыларды меңгереді, сонымен қатар дербес және ұжымдық жұмысты ұйымдастыру дағдыларына ие болады. Г. Зикерманның айтуынша, «ойын механикасын қолдану жаңа дағдыларды меңгеру қабілетін 40%-ға арттырады». Білім беру процесінде геймификацияны қолдану оқушылардың оқу процесіне қатысуы мен мотивациясының жоғары деңгейіне ықпал етеді [5].

Алайда, геймификацияның кейбір кемшіліктері де бар:

Біріншіден, виртуалды әлемге терең бойлау физикалық әлеммен байланысты жоғалтуға әкелуі мүмкін.

Екіншіден, ойындар барысында оқушылар арасындағы және оқушылар мен оқытушы арасындағы байланыс жоғалады.

Үшіншіден, қаржыландырудың жеткіліксіздігі білім алу деңгейіндегі теңсіздікті тудыруы мүмкін [6].

Осылайша, білім беру саласына ойын технологияларын енгізу қосымша қиындықтарға әкелуі мүмкін. Бірақ қазіргі зерттеулер көрсеткендей, ойын қатысушылары әрдайым тәуелділікке түспейді. Керісінше, қазіргі балалардың қалыпты өмір сүруі үшін қажетті назарды, есте сақтауды, ерік-жігерді дамытатын заманауи ойындар белсенді түрде енгізілуде.

Ойын технологияларын оқу процесіне тиімді енгізу үшін төмендегідей кеңестер ұсынылады:

- ойын оқушылардың ішкі мотивациясын оятуға бағытталуы керек;
- оқушылар арасында коммуникацияның болуы;
- оқу процесінде әртүрлі қосымшалар пайдалануы керек, бұл оқушылардың цифрлық сауаттылығын арттырады;
- оқушылардың белсенділік циклдарына сәйкес тапсырмалар әзірлеу;
- оқушыларға арналған марапаттау жүйесін ойластыру;
- бәсекелестік элементтерін асыра пайдаланбау керек, себебі бұл оқушылар арасындағы қарым-қатынасқа теріс әсер етуі мүмкін [7].

Қазіргі таңда білім беруден бөлек, әртүрлі салада геймификацияның әртүрлі модельдері қолданылады. Солардың бірі – Ю-Кай Чоудың моделі.

Ю-Кай Чоудың геймификация моделі – бұл адамның мотивациялық қажеттіліктерін талдау және қанағаттандыру арқылы қызықтыратын пайдаланушы тәжірибесін құруға бағытталған заманауи тәсіл. Бұл модельдің негізі – "Octalysis Framework" (Октализ), ол адамның мотивациясын қамтамасыз ететін сегіз негізгі қозғаушы күштен тұрады және оларды білім беруле тиімді енгізуге болады:

1. Эпикалық мағына және шақырту (Epic Meaning & Calling): Адам өз әрекеттерінің маңызды екенін сезініп, одан бөлек үлкен нәрсеге қатысы барын немесе маңызды тапсырманы орындауға таңдалғанын түсіну. Оқушыларға оқып жатқан пәннің маңыздылығын көрсету. Мысалы, "Қазіргі алып жатқан білім болашақта жаһандық проблемаларды шешуге көмектеседі" сияқты мәлімдемелермен мотивация беру.

2. Даму және жетістік (Development & Accomplishment): Өз дағдыларын жетілдіруге, қиындықтардан өтуге және табысқа жетуге деген ұмтылыс. Оқу материалдарын меңгергені үшін

оқушыларға ұпайлар, марапат немесе бейджер беру. Прогресс индикаторларын орнату, мысалы, "10 тақырыптан 8-і меңгерілді".

3. Шығармашылық және кері байланыс (Empowerment of Creativity & Feedback): Адамдардың шығармашылық үдерістерге қатысып, өз еңбегінің нәтижелерін көру және оларға кері байланыс алу қажеттілігі. Оқушыларға өз идеяларын көрсетуге және қызықты тапсырмаларды орындауға мүмкіндік беру. Мысалы, презентациялар, жобалар немесе бейнематериалдарды дайындау.

4. Меншік және иелік (Ownership & Possession): Адамның белгілі бір нәрсеге ие болу сезімі және оны жақсартуға немесе қорғауға деген ниеті. Цифрлық платформаларда әр оқушыға портфолиоларды құру, онда оқушылар өз жұмыстарын жинап, даму прогресін бақылай алады.

5. Әлеуметтік байланыс және ықпал (Social Influence & Relatedness): Әлеуметтік қарым-қатынастарға, тануға, қолдауға және өзара ықпал етуге деген қажеттілік. Оқушылар арасында командалық тапсырмалар мен жобаларды ұйымдастыру, әртүрлі тақырыптардағы дебаттар.

6. Сирек кездесу және шыдамсыздық (Scarcity & Impatience): Сирек, эксклюзивті немесе белгілі бір уақытта ғана қолжетімді нәрселерді алуға деген ұмтылыс. Қандай да бір тапсырмаға дедлайн орнату. Мысалы, "Мына уақытқа дейін тапсырманы орындағандар ғана қосымша балл беріледі."

7. Белгісіздік және қызығушылық (Unpredictability & Curiosity): Адамның келесі қадамды білмей, процесте қалуға деген қызығушылығы. Қызықты "пасхалық жұмбақтар" және жасырын тапсырмалар енгізу немесе квест форматында сабақ өткізу.

8. Жоғалтудан қашу (Loss & Avoidance): Төріс нәтижелерден немесе шығындардан аулақ болуға деген ұмтылыс. Дедлайнды ескерту арқылы тапсырмаларды уақытылы орындауға мотивациялау. Мысалы, "Осы апта аяғына дейін тапсырманы орындамасаңыз, ұпайларыңыз азаяды" деген механизмді енгізу.

Бұл қозғаушы күштер екі санатқа бөлінеді: сол жақ миға тән (логика, аналитика) және оң жақ миға тән (шығармашылық, эмоция).

Модель ойын механикасын қолдануды ұсынады. Мысалы, даму мен жетістікке жету үшін ұпайлар, бейджер, көшбасшылар тақтасы немесе прогресс индикаторларын пайдалануға болады. Ал, қызығушылықты арттыру үшін «пасхалық жұмбақтар» немесе кенеттен берілетін марапаттар.

Ю-Кай Чоудың геймификация моделінің мәні-Окталидті геймификацияланатын адамдардың қажеттіліктері мен мотивациясын талдау және адамның мүдделерін ескеруге бағытталған дизайн шеңберінде жаңа пайдаланушы тәжірибесін құру үшін пайдалану [8].

Бұл модель білім беру саласында ғана емес, сонымен қатар бизнес пен жеке өнімділік және басқа да салаларда тиімді тәжірибелерді қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Білім беру жүйесінде геймификацияны қолдану оқушылардың қызығушылығын арттырып, оқу процесін жеңіл әрі қызықты етуге мүмкіндік береді. Геймификацияның тиімділігі оның дұрыс және үйлесімді қолданылуында жатыр. Дегенмен, геймификацияны қолдану барысында тек артықшылықтарын ғана емес, сонымен қатар мүмкін кемшіліктерін де ескеру маңызды. Білім беру үдерісінде заманауи технологияларды енгізу және оқытушылардың осы бағытта кәсіби дамуы геймификацияның кең таралуына ықпал ететін негізгі факторлар болып табылады. Осылайша, мұғалімдер геймификацияны білім беру процесіне ендіре отырып, оқытуды инновациялық және оқушыларға қызықты етіп жасауға қабілетті. Қазіргі оқушылар үшін геймификацияны білім беру процесіне енгізу маңызды, себебі бұл оқу процесін түсінікті әрі қызықты етеді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Sailer, M. & Homner, L. (2020). The gamification of learning: a meta-analysis. *Educational Psychology Review*
2. Zichermann G., Cunningham C. Gamification by Design: Implementing Game Mechanics in Web and Mobile Apps / Ed. by M. Treseler. - Sebastopol: O'Reilly Media, 2011. - 182 p.
3. Вербх К., Хантер Д. Вовлекай и властвуй. Игровое мышление на службе бизнеса - М.: Манн, Иванов и Фербер, 2015. - 224 с.
4. Мальцева С.М., Ваганова О.И., Алешугина Е.А. Технология разработки электронного учебно-методического комплекса по дисциплине «Педагогические технологии» //Инновации в образовании. 2019
5. Соболева Е.В. Применение обучающих программ на игровых платформах для повышения эффективности образования // Вестник Новосибирского государственного педагогического университета. 2017
6. Трудности и перспективы цифровой трансформации образования / А.Ю. Уваров, Э. Гейбл, И.В. Дворецкая [и др.]; под ред. А.Ю. Уварова, И.Д. Фрумина; Национальный

- исследовательский университет «Высшая школа экономики»; Институт образования. М.: Издат. дом Высшей школы экономики, 2019
7. Рыбцова Л.Л. Современные образовательные технологии: Балтийский гуманитарный журнал. 2020
8. Chou Y. Actionable Gamification: Beyond Points, Badges, and Leaderboards. - Milpitas: Octalysis Media, 2015

ӨОЖ 581.6

ШҰБАР АЛАТІКЕН ДӘРІЛІК ӨСІМДІГІН ТИІМДІ ПАЙДАЛАНУ ЖОЛДАРЫ

Сейтқасым А., 6В01507 «Химия және биология мұғалімдерін дайындау» бағдарламасының 3 курс студенті, М.Х. Дулати атындағы Тараз университетінің, Тараз қ.,
ayazhan.seytasym@mail.ru

Шолпанкулова Г.А., Биология кафедрасының аға оқытушысы, М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ., gauharsolpankulova@gmail.com

Аңдатпа: Мақалада шұбар алатікен дәрілік өсімдігін тиімді пайдалану жолдары және өсімдіктің емдік қасиеттері қарастырылған. Шұбар алатікен – астра гүлділер тұқымдасына жататын, бір немесе екі жылдық дәрілік өсімдік. Бұл өсімдік зат алмасуын жақсартуға, бауыр ауруларын емдеуге және түрлі улануларға қарсы белсенді қолданылады. Өзінің емдік қасиетіне орай бағалы саналғанымен, жер шарының барлық дерлік аумағында таралған. Шұбар алатікен тұқымында адамның бауыр жасушаларын қалпына келтіруге зор ықпал ететін силимарин деп аталатын зат бар.

Кілт сөздер: шұбар алатікен, дәрілік өсімдік, емдік қасиет, зат алмасу, бауыр, улану, силимарин.

Жаңа технологиялардың арқасында қолайлы және жайлы өмір сүру кезеңінде адамдар үнемі улы заттардың әсеріне ұшырайды. Күн сайын үлкен қалада тұратын адам өнеркәсіптік газдар мен автокөліктердің газдарынан уланады. Ауыл тұрғындары да аз зардап шекпейді, өйткені олар зиянды гербицидтердің әсеріне бірдей жүйелі түрде ұшырайды. Сонымен қатар, ересек тұрғындардың басым көпшілігі мезгіл-мезгіл этанолмен уланады. Бұған антибиотиктерді үнемі қолдану да кіреді. Бала кезінен бастап адам ағзасы вакцинация түрінде улануды алады. Осыған байланысты қазіргі әлемнің барлық тұрғындары шұбар алатікенді қабылдауы керек. Бұл әсіресе азаматтардың келесі санаттарына қатысты:

- қауіпті өндірістерде жұмыс істейтін адамдар;
- өнеркәсіптік аймақтарда тұратын адамдар;
- ауыл шаруашылығымен айналысатын адамдар;
- алкогольді асыра пайдаланатын адамдар (әрбір үлкен мерекеден немесе мерекеден кейін шұбар алатікен қабылдау пайдалы болады);
- артық дене салмағы және зат алмасу бұзылыстары бар адамдар. Шұбар алатікен – табиғи қалыптасқан салмақ жоғалтудың тамаша құралы.

Бауыр – қалпына келтіру қабілеті бар орган. Ағза тінінің 70% жойылса да, бауыр бірнеше аптаның ішінде денеге қажетті мөлшерге дейін жұмыс істей алады және өседі. Қалпына келтіру жылдамдығы денеде осы мақсат үшін «құрылыс материалдары» бар-жоғына тікелей байланысты. Бұл шұбар алатікен бауырға қажетті компоненттермен қамтамасыз ете алады, бұл оның тезірек қалпына келуіне мүмкіндік береді. Шұбар алатікен дүние жүзінде кең таралғандықтан, адамдар одан сапалы әрі қымбат емес шикізат алуға мүмкіндік алды [1].

Шұбар алатікен (*Silybum marianum* L. Gaertn.) астра гүлділер тұқымдасына кіретін, бір (қолдан өсірсе) немесе екі жылдық (табиғатта) шөптесін өсімдіктер туысы. Шұбар алатікеннің жоғарғы бөлігінде жалаңаш немесе сәл түкті, тік және тармақталған сабағы бар, негізінен биіктігі 40-200 см. Жапырақтар сабақтарына кезектесе орналасқан, сағақсыз және торлы жүйкеленген, оның жапырақ тақтасы жасыл, тікенді, шеттері сарғыш, ақ түсті дақтары бар, үлкен. Әр сабақта диаметрі 5 см-дей қызыл-күлгін түсті гүл басымен аяқталады. Гүлшоғыры тікенді бұтақтармен қоршалған кейіпте болады. Гүлдер – гермафродиттер. Қиылысу жиілігі орташа есеппен алғанда шамамен 2% болғандықтан, шұбар алатікен көбінде өзін-өзі тозаңдандырғыш болып табылады. Шұбар алатікен – бойы үлкен ұзындыққа жететін өсімдік. Қара-қоңыр түсті тұқымдарының ұзындығы 5-8 мм-ге жетеді, сыртында ұзын ақ қабығы бар. Шұбар алатікеннің 1000 тұқымының салмағы 28-30 г-дай құрайды. Әрбір гүл орта есеппен 190 тұқым, ал әрбір өсімдік түбі шамамен 6350 тұқымды береді.

Топырақта тұқымдар тоғыз жылға дейін өміршең болып қала алады. Тұқымдар түптеп келгенде ұйықыға батпайды [2].

Шұбар алатікен (*S. marianum* L. Gaertn.) дәрілік өсімдік ретінде пайдаланылады, бірақ ол жағымсыз арамшөп түрінде болуы да мүмкін. Шұбар алатікеннің отаны Жерорта теңізі болып саналады және қазіргі уақытта бұл өсімдік түрі бүкіл әлемде кең таралғандарының бірі. Бұталарды аулаларда, бос жерлерде, егістіктерде, жол жиектерінде, дала мен орман белдеулерінің шекарасында кездестіруге болады. Шұбар алатікен – зат алмасуды жақсартуға, бауыр ауруларын емдеуге, сондай-ақ әртүрлі улануларға қарсы белсенді қолданылатын өте бағалы өсімдік. Максималды пайда алу үшін сауықтыру мақсатында шұбар алатікенді қалай дұрыс пайдалану керектігін білу керек. Адамдар шұбар алатікеннің емдік қасиеттерін ұзақ уақыт бойы пайдалануды үйренді. Өсімдіктің адам денсаулығына пайдасы туралы дәрігерлер Плиний Аға мен Диоскоридтердің ежелгі грек трактаттарында айтылған. Ежелгі Грецияда шұбар алатікен улы жануарлардың (жыландар, өрмекшілер және басқа да жәндіктер) шағуынан зардап шегетін адамдарды емдеу үшін белсенді қолданылған. Ежелгі Римде бұл өсімдік бауыр ауруларын, өт қабының ауруларын және тіпті меланхолияны емдеу үшін қолданылған. Әлемде сиқыршылар мен емшілерге қарсы кең таралған күрес басталған кезде, шұбар алатікенінің пайдалы қасиеттері туралы көп білім жоғалды. Дегенмен, бұл ортағасырлық емшілерді өз тәжірибесінде өсімдік тұқымын пайдалануды тоқтата алмады. Заманауи медицина шұбар алатікенді өз назарынан жоғалтпайды. Ол бауыр мен өт қабының ауруларын емдеу үшін белсенді қолданылады. Өсімдіктің тек тұқымы ғана емес, тамыры мен жапырақтары да емдік қасиетке ие. Олар өт жолдарын жабатын жасушаларды жаңартуға, өттің шығуын жақсартуға және бауырдың сүзу қабілетін арттыруға қолданылады.

Шұбар алатікеннің күрделі биохимиялық құрамы өсімдіктің емдік әсерін анықтайды. Мюнхенде орналасқан Фармацевтикалық ғылымдар институтының ғалымдары алғаш рет шұбар алатікен тұқымын құрайтын компоненттерді зерттеуге кірісті. Шұбар алатікен тұқымы витаминдердің, минералдардың және пайдалы қышқылдардың нағыз қоймасы екенін ғылыми түрде растауға мүмкіндік болды [3]. Тұқымда олардың 200-ден астамы бар. Сонымен бірге ең маңызды жаңалық ашылды: шұбар алатікен тұқымында силимарин деп аталатын зат бар. Бұл гепатоциттердің (адамның бауыр жасушалары) қалпына келуі және қалыпты жұмыс істеуі үшін өте пайдалы. Силимарин флавонолигандар деп аталатын пайдалы заттардың тұтас тобын біріктіреді, соның ішінде:

- силикристин;
- силибрин;
- силидианин;
- силибинин.

Силимариндердің адам ағзасына келесі пайдалы әсерлері бар:

- силибин бос радикалдарға деструктивті әсер ететін ферменттердің түзілуіне ықпал етеді (антиоксиданттық әсер);
- силимариндер денені алкогольмен, уланулармен, антибиотиктермен және нәжіспен улану үшін антидот ретінде әрекет етеді (қорғаныс әсері);
- силимариндер ағзадағы қабынуды азайтуға және токсиндерді тезірек жоюға көмектеседі (қабынуға қарсы әсер);
- бауыр жасушаларының регенерация процестерін ынталандыруға байланысты аллергиялық реакциялардың ауырлығы төмендейді (антиаллергиялық әсер);
- силимариндер зақымдалған бауыр жасушалары мен өт жолдарын нығайтуға, қалпына келтіруге көмектеседі (қалпына келтіретін әсер).

Шұбар алатікен жемістерінде шамамен 3% силимарин бар. Ол өсімдіктің сабақтарында, тамырларында және жапырақтарында болады, бірақ оның ондағы концентрациясы әлдеқайда төмен. Силимарин шұбар алатікен тұқымында және басқа бөліктерінде табылған жалғыз пайдалы зат емес. Одан басқа, өсімдіктің құрамында келесі компоненттер бар:

- В дәрумендері, аскорбин қышқылы, Е, Д, К дәрумендері;
- Макро және микроэлементтер;
- Май қышқылдары;

Шұбар алатікен көмегімен сіз емдеп қана қоймай, әртүрлі аурулардың алдын ала аласыз, соның ішінде:

- гепатобилиарлы жүйенің аурулары: өт жолдарының дискинезиясы, бауыр циррозы, холелитиаз;
- асқорыту жүйесінің аурулары. Асқазан мен ішек ауруларын емдеу бауыр жасушаларының жаңаруының арқасында мүмкін болады. Нәтижесінде сүт ошағанын қабылдау гастрит, колит, панкреатит, геморрой, асқазан және ұлтабар ойық жарасының ағымына оң әсер етеді.

- аллергиялық аурулар. Бауырды токсиндерден тазарту арқылы аллергиялық көріністердің ауырлығын азайтуға болады;
 - дерматологиялық аурулар. Көбінесе тері патологиялары бауырдың бұзылуынан туындайды. Егер ол өз функцияларын орындамаса, бұл терінің күйіне әсер етеді. Олар арқылы ағза токсиндерден арылуға тырысады, нәтижесінде безеу және аллергиялық бөртпелер сияқты мәселелер туындайды;
 - тамақтан, алкогольден және есірткіден улануды емдеу;
 - Ауыр металдармен улануды емдеу (өндірістік улану).
 - дәрілік заттармен улануды емдеу;
 - жануарлар мен өсімдіктердің улануынан болатын улануды емдеу. Шұбар алатікен өрмекшілерді, жыландарды, буынаяқтыларды шағу үшін немесе саңырауқұлақ уы денеге енгенде қолданылуы мүмкін;
- Сүт ошаған келесі дәрілік формаларда қол жетімді:
- ұнтақ;
 - капсуладағы немесе бөтелкедегі май;
 - шұбар алатікен сығындысы.

Ұнтақ алу үшін тұқымдар кептіріліп, ұнтақталған. Дәрі жасау үшін тек піскен тұқымдар жарамды. Мұндай ұнтақты үйде өзіңіз дайындауға болады немесе дәріханада дайын тағамды сатып алуға болады. Шұбар алатікен ұнтағының пайдасын халық медицинасы ғана емес, ресми медицина да мойындайды. Ересектерге арналған доза - күніне 3 рет бір шай қасық. Ұнтақты тамақтанар алдында қабылдау керек. 12 жасқа дейінгі балаларға 1/2-1/3 шай қасық ұнтақ тағайындалады. Шұбар алатікен ұнтағының ащы дәмі болмағандықтан, балалар оны қабылдаудан бас тартпайды. Ұнтақты сумен ішу керек. Егер бала 2-3 жасқа толмаған болса, онда сіз шұбар алатікен кез келген сусынмен араластыруға немесе ботқаға қосуға болады [4].

Шұбар алатікен майын алу үшін сізге өсімдіктің жетілген тұқымдары қажет. Ол әртүрлі жаралар мен күйіктердің жазылу процесін тездету үшін қолданылады.

Сурет 1. Шұбар алатікен майы

Суық сығымдалған май ең тиімді болып саналады, өйткені оны алу үшін шикізат қыздырылмайды, бұл тотығу процестерін тудырмайды. Сондықтан мұндай майдың құрамында өсімдікте кездесетін пайдалы заттардың максималды мөлшері болады. Май капсулаларда және бөтелкелерде қол жетімді. Оның құрамында В дәрумендері, D, A, E, K витаминдері, омега 6 және омега 9 май қышқылдары, хлорофилл, силимарин, магний, селен, мырыш және марганец бар. Дәл осы композицияның арқасында максималды емдік және косметикалық әсерге қол жеткізуге болады. Майды тамақтанудан 30 минут бұрын, күніне 2 рет шай қасықтан ішеді. Осылайша, оның ағзаға максималды сіңуіне қол жеткізуге болады. Емдеу 3-4 апта бойы жалғасуы керек, содан кейін 7-14 күн үзіліс жасау керек, содан кейін курсты қайталауға болады. Шұбар алатікен майын көптеген аурулардың алдын алу үшін қолдануға болады. Ол үшін сорпаларға, ботқаларға, салаттарға және басқа тағамдарға қосылады. Піскен тағамға май қосу маңызды, себебі бұл оның қызып кетуіне жол бермейді. Шұбар алатікен майын капсулада қолдану ыңғайлы. Мұндай тағамдық қоспа әрқашан қолыңызда болуы мүмкін. Бір капсулада 300 мг май бар. Капсула қабығы желатиннен тұрады. Ересек адамға арналған доза 3-4 капсула, бұл көлемді күніне 2-3 рет қабылдау керек. Емдеу курсы 1-2 айға созылады. Шұбар алатікен майы құрамындағы силимаринге жеке төзбеушілік болған жағдайда ғана зиянды болуы мүмкін.

Шұбар алатікен сығындысы - бұл өсімдіктен алынған пайдалы компоненттердің таңдауы. Алкоголь немесе су негіз ретінде пайдаланылуы мүмкін. Алкоголь тұнбасын дайындау үшін сізге 0,5 литр арақ және 50 г ұнтақ қажет. Алынған тұнбаны тамақтанудан жарты сағат бұрын 20 тамшыдан қабылдау керек [5].

Шұбар алатікен сығындысы таблеткалар мен капсулаларда шығарылуы мүмкін. Бұл дәрілер, мысалы:

- Karsil Forte (бір қаптамаға 80 таблетка). Препарат Болгарияда өндіріледі. Бір капсулада 90 мг силибин, бір таблеткада 35 мг силибин бар.
- Gerabene (бір қаптамаға 30 капсула). Әрбір капсулада 50 г силибин және холеретикалық компонент бар.
- Силимар (30 таблетка). Препаратты ресейлік өндіруші шығарады, әр таблеткада 70 мг силибин бар.
- Легалон (60 капсула). Әрбір капсулада 140 мг силибин бар, бұл ересек адамға арналған бір дозаға сәйкес келеді.

Қолдану жөніндегі нұсқаулықта шұбар алатікен қабылдауға болатын аурулар көрсетілген. Тұқымның құрамындағы заттар холеретикалық әсерге ие болғандықтан, адам оң жақ гипохондрида ауырлық сезімін, іштің ауырсынуын және диареяны сезінуі мүмкін. Егер ыңғайсыздық пайда болса, препараттың дозасын азайту керек. Егер ауырсыну күшті болса немесе адамның жалпы денсаулығы нашарласа, сіз шұбар алатікенді қабылдауды тоқтатуыңыз керек.

Шұбар алатікен – бұл көптеген аурулардан құтылуға көмектесетін құнды өсімдік, оның негізіндегі өнімдер тек дәрілік емес, сонымен қатар косметикалық мақсаттарда да кеңінен қолданылады; Дегенмен, шұбар алатікен дәрілерін қабылдауды бастамас бұрын, маманмен кеңескен жөн.

Әдебиеттер тізімі:

1. Баранов А.Н., Парамонов В.А. Лекарственные растения в медицинской практике. - М.: Медицина, 2010. - 352 с.
2. Волох А. М. Фитотерапия заболеваний печени. - М.: ГЭОТАР-Медиа, 2013. - 288 с.
3. Расторопша - лечебные свойства и польза для организма // АйЗдоров.ру. – URL: <https://ayzdorov.ru> (дата обращения: 24.11.2024).
4. Расторопша: лечебные свойства, применение и противопоказания // Herbalpedia. – URL: <https://herbalpedia.ru> (дата обращения: 24.11.2024).
5. Фармакогнозия и фитотерапия. Журнал. Выпуски за 2015–2020 гг.

ӨОЖ 664.68:635:21

ЖОҒАРҒЫ СОРТ ҰНДЫ АСҚАБАҚ ДӘНЕГІ ҰНТАҒЫ МЕН ЖҮГЕРІ ҰНЫНЫҢ ӘР ТҮРЛІ ПАЙЫЗДЫҚ МӨЛШЕРІМЕН АЛМАСТЫРА ОТЫРЫП, БУЛОЧКА ТЕХНОЛОГИЯСЫН ЖАСАУ

Баймырза С., 1 курс, БББ 6В07214, М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ., sab6798.66@gmail.com

Ергалиева С.М., М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, «Тамақ өндірісі және биотехнология» кафедрасының аға оқытушысы, Тараз қ., esm_n@mail.ru

Аңдапта: Мақалада әр түрлі пайыздық мөлшерде асқабақ дәнегі ұнтағы мен жүгері ұнының қасиеттері мен нан өнімдерін өндіруде пайдалану артықшылықтарына әдеби шолу жасалған.

Кілт сөздер: жоғарғы сортты бидай ұны, асқабақ дәнегінің ұнтағы, жүгері ұны.

Берілген жұмыс асқабақ дәнінен ұнтақ пен жүгері ұнын пайдаланып булочка рецептурасын және технологиясын жасауға арналған. Асқабақтың ботаникалық ерекшеліктері, дәнінің химиялық құрамы, тамақ өнімдерін өндіруде пайдаланылуы бойынша әдеби шолу жасалды.

Бидай ұнынан нан және булочка нан өнімдерін дайындаудың дәстүрлі технологиясы опара мен қамыр дайындауға негізделген. Опаралы әдіс ұзақ уақытты қажет етеді. Сондықтан қазіргі таңда, нан құрамына әр түрлі дәндерді, астық дақылдарын, жемістер мен көкөністерді қосу кеңінен қарастырылады.

Тездетілген камыр дайындау әдісін пайдалану қажеттілігі опарасыз нан дайындау рецептурасын жасауға әкелді. Тездетілген опарасыз әдіс негізінен кіші өнімділікті наубайханаларда қолданылады.

Берілген жұмыста нан өнімінің тағамдық құндылығы жоғары, және құрамындағы дәрумендер мен минералды заттардың жоғары мөлшері бар асқабақ дәні мен жүгері ұнын бидай ұнымен алмастырып дайындау қарастырылады. Зерттеу жұмысының мақсаты асқабақ дәнінің ұнтағы мен жүгері ұны қосылған булочка өнімінің рецептурасын құру және технологиялық процесін ұйымдастыру.

Қойылған мақсатты жетілдіру үшін келесі зерттеу мәселелері жүргізілуі керек:

1. барлық шикізаттың аналитикалық әдеби шолу жасау;
2. асқабақ дәнінің және жүгері ұнының ерекшелігін айқындау;
3. асқабақ дәнінің ұнтағы мен жүгері ұны қосылған булочка өнімінің рецептурасын жасау;
4. бақылау үлгілері бойынша дайын өнімнің жасалған рецептурасы бойынша МЕМСТ талаптарына сәйкестігін анықтауға бағытталған эксперименталды зерттеу жүргізу.

Зерттеу объектісі бидай ұнынан булочка өнімі.

Зерттеу нысаны асқабақ дәнінің ұнтағы мен жүгері ұны қосылған булочка өнімі.

Зерттеу әдістері: әдеби көздердің теориялық-салыстырмалы талдау жүргізу, МЕМСТ-на негізделген эксперименталды зерттеу жүргізу.

Бидай ұнынан камыр дайындау үшін опаралы әдіспен қою және сұйық опарада камыр дайындау, ашытқы мөлшерін арттырып қарқынды технологияны пайдалану, сондай-ақ, биологиялық белсенді қоспаларды пайдалану қолданылады.

Нан өнімдері бидай ұны мен қара бидай ұнынан ғана дайындалып қоймай, сондай-ақ, майлы дәндерді (асқабақ, күнбағыс және т.б.), астық дақылдарын (кебекті, сұлы үлпектерін) және көкөністер мен жемістерді (кепкен немесе езбе, араласпа түрінде) қосып дайындалады. Асқабақ дәнінің ұнтағы қосылып дайындалған нан өнімдері құрамында минералды заттар мен дәрумендер көп болғандықтан өте пайдалы әрі дәмді [1].

Қазіргі заман мәселесінің өзекті проблемасы, тек қана тағамдық құндылығы жоғары өнімдер өндіру емес, сондай ақ, емдік және алдын алу қасиетке ие өнім өндіру. Осы мәселені шешу мақсатында, әсіресе асқабақ дәні мен жүгері ұнын пайдалану өзекті болып табылады.

Ғылыми әдебиеттерде жүгері ұны мен асқабақ дәнінің тағамдық құндылығының жоғары екендігін, профилактикалық және емдік қасиетінің бар екенін дәлелдейтін зерттеу мәліметтері көп.

Асқабақ дәнінің ұнтағы не дәні қосылып дайындалған нан, өзге майлы дәндер мен қоспалары қосылып дайындалған нандардан әлде қайда қасиеті бойынша асып түседі.

Ғылыми жұмыстың мақсаты тағамдық және биологиялық құндылығы жоғары булочка өнімдерін алу, сондай-ақ, бидай ұнын асқабақ дәнінің ұнтағымен және жүгерімен алмастыру.

Қазіргі таңда әр түрлі дәндердің, дақылдардың қосылып дайындалатын нанның дәстүрлі емес сорттарын өндіруге үлкен көңіл бөлінуде. Негізінен нанның құрамына бүтіндей не майдаланған түрінде дәндер қосылып дайындалған нан өнімдері көптеп өндірілуде, мұндай түрде дәнді нанға қосу, өнімге дән түріне сәйкес айқын дәм мен қош иіс береді. Бұл дәндер де нанға пайдалы қасиет беріп, минералды заттар мен дәрумендермен нанды қандырады.

Сондықтан, берілген ғылыми жұмыста булочка дайындауда асқабақ дәні ұнтағы мен жүгері ұнын қосу арқылы дәстүрлі әдіспен нан өнімін дайындау жүргізіледі.

Асқабақ дәні. Асқабақ дәндері, МЕМСТ Р 51074-2003 «Продукты пищевые» талаптарына сәйкес келуі керек [2]. Асқабақ дәндері Шығыс Европада, Мексикада танымал. Өсімдікте, оның барлық құндылығы оның «жүрегі» -дәнінде екені ерте кезден мәлім. Десе де, асқабақтың да тағамдық құндылығы жоғары. Асқабақ дәні адам организміне құнды өнім болып келеді, себебі, адам денесін тазартып, ауруларға төзуге мүмкіндік береді. Оның құрамында адамға қажетті барлық дәрумендер мен микроэлементтердің барлық дерлік түрін құрайды, сондай-ақ, көптеген өсімдіктерге қарағанда күн энергиясын жақсырақ аккумуляирлейді.

Асқабақ дәнінде құрамына линоленді (45% дейін), олеинді (25% дейін), пальмитин және стеорин (шамамен 30% дейін) қышқылдары, шайырлы заттар, эфир майы, С, В1 (0,2мг/% дейін) дәрумендер, фитостерин – кукурбитол, органикалық қышқылдар, каротиноидтар және каротинмен бірге – 20мг/%, аминқышқылдары. Бір унция (шамамен 142 қабықсыз дән) адам организмінің тәуліктік қажеттілігінің темірге 23%-ға, мысқа – 20%-ға, К дәруменіне – 18%-ға, магниге – 38%-ға, ақуызбен 14%-ға, фосфорға 33%-ға, цинкқа 14%-ға жабады [3].

Асқабақ дәні фосфорға, сысқа, магниге, темірге, клетчаткаға, ақуызға, марганецке, фосфорға, аргинин мен глутамин қышқылы секілді аминқышқылдарына бай. Дән құрамында сондай-ақ, селен, фолий қышқылы, кальций, мырыш, калий, ниацин бар. Асқабақ отаны Латын Америкасы, мұнда ертеректе асқабақ дәні едәуір жалпы қатайтатын күші бар емдік табиғи препараттарды өндіру үшін пайдаланылды.

Ресми медицинада асқабақ дәні құртқа қарсы құрал ретінде, сонымен қатар инвезоиленталы құрттарға қарсы құрал ретінде пайдаланылады. Асқабақ дәнінің құртқа қарсы әсерін анықтайтын белсенді заттар кукурбитин болып табылады. Асқабақ дәні, сондай-ақ, құрамындағы цинктің есесінен ерекше танымал болды. Мырыштың мөлшері, әсіресе жасыл терісінде, устрицаның құрамындағындай дерлік мөлшерде болады. Мырыш адам организміндегі атқаратын ролі баға жетпес. Бұл минералдың тапшылығы кезінде, жаңа жасушалар, соның ішінде иммундық жасушаларда, организмде түзілмейді, ал зақымданғандары қалпына келмейді. Мырыш жетіспеген жағдайда үлкендер тез қартайды, ал балалар мен жасөспірімдер нашар дамиды.

Мырыш – ер адамдардың денсаулығының және күшінің басты минералы. Ер адамдарға мырыштың мөлшері әйел адамдарға қарағанда 6-8 есе артық қажет. Мырыш ұйқы безіне инсулин шығаруға көмектеседі және қандағы қантты теңестіреді. Мырыштың тапшылығы кезінде тәбеттің барлық дерлік үйлестерінің бұзылуы және жойылуы байқалады.. В тобының дәрімендерімен қатар, мырыш жүйке жүйесінің қызметін маңызды реттегіш болып табылады.

Асқабақ дәнін вегетериан адамдар, жануар майларын алмастырғыш ретінде пайдаланады. Термиялық өңделмеген асқабақ дәндері аса пайдалы болып келеді. Оны қолданар алдында, күн астында бірнеше күн кептіріп алған абзал, ал тазалауды тұтыныар алдында жүргізген дұрыс.

Зерттеу жұмысы барысында асқабақ дәні ұнтағы мен жүгері ұнының сынамаларында келесі сапалық көрсеткіштері анықталды: иісі, дәмі, түсі, ылғалдылығы, күлділігі. Асқабақ дәнінің, ұнтағының бекітілген және анықталған сапалық көрсеткіштері 1-ші кестеде келтірілген.

Асқабақ дәні ұнтақталып, ұнтақ алынды.

Жүрек-тамыр жүйесі үшін, асқабақ тұқымдары қанның құрамына, қан тамырларының майлы бляшкалардан тазартады, жүрек бұлшықетіне және холестерин деңгейіне пайдалы әсер етеді. Ал қуырылған дәндері қан қысымын қалыпқа келтіреді және қант деңгейін төмендетеді.

Жүгері ұны, бидай ұнынан қарағанда ұнтағы ірі, құрамындағы ақуыздардың мөлшері едәуір аз болғандықтан ұн глютенсіз болып есептеледі, ферменттерінің белсенділігі төмен, ақуызы желімтек түзбейді. Демек, жүгері ұнын бидай ұнымен композицияда қосып дайындағанда, нан өнімінің органолептикалық көрсеткіштері жақсарады, өнім түсі, кеуектілігі, нан жұмсағының иілділігі, дайын өнімнің пішіні, сонымен қатар, нан микроэлементтермен және дәрумендермен байытылады.

Жүгері ұны калориялылығы жоғары өнім болып табылады. Жүгері ұны пайдалы нутриенттердің көзі болып табылады, ол магний, калий, темір және дәрумендерге бай. Сондықтан, жүгері ұнын нан өнімдерінің рецептураларына қосу, тағамдық құндылықты жоғарлатып қоймай, өнімнің дәмдік сипаттамасын түрлендіруге көмектеседі [4].

Жүгері ұнының сапалық көрсеткіштері 2-ші кестеде келтірілген.

Кесте 1.

Асқабақ дәнінің, ұнтағының сапалық көрсеткіштері

Көрсеткіштердің аталуы	Асқабақ дәні		Асқабақ ұнтағы	
	бекітілген	анықталған	бекітілген	анықталған
Сыртқы түрі, түсі	Дәндері толық, таза, сау, қабығы сарғыш-ақ, дәні жасыл-сұрғылт түсті	Дәндері толық, таза, сау, қабығы сарғыш-ақ, дәні жасыл-сұрғылт түсті	Ұнтақ түрінде	Ұнтақ түрінде
Дәмі мен иісі	Асқабақ дәніне тән, бөтен иісі, дәмі жоқ	талаптарға сай	Асқабақ дәніне тән, бөтен иісі, дәмі жоқ	талаптарға сай
Ылғалдылығы, % артық емес	8,0	7,8	8,0	7,8
Себілмелі тығыздығы, кг/литр	0,35-0,38	0,37	-	-

Кесте 2.

Жүгері ұнының сапалық көрсеткіштері

Көрсеткіштердің аталуы	Жүгері ұны	
	бекітілген	анықталған
Түсі	Сары	Дәндері толық, таза, сау, қабығы сарғыш-ақ, дәні жасыл-сұрғылт түсті
Дәмі мен иісі	Жүгері ұнына тән, бөтен иісі, дәмі жоқ	талаптарға сай
Ылғалдылығы, % артық емес	15,0	15,0
Құрғақ затқа қайта есептегендегі күлділігі, % артық емес	0,9	0,87

Әдебиеттер тізімі:

1. Ключкова И.С. Технология хлебобулочных изделий с использованием белкосодержащего растительного сырья. И.С.Ключкова, В.В.Давидович// Научные труды Дальрыбвтуза. – 2018. - №3. – с. 62-87.
2. Убаненко, Г.А. Формирование качества мучных кондитерских изделий на основе комплексного исследования нетрадиционных видов растительного сырья. Красноярского края: автореф.докт. тех. Наук: 18.05.15/ Губаненко Галина Александровна. – Кемерово: 2015. – 32 с.
3. Пережогина, Н.Н. Нетрадиционное растительное сырье в технологии производства мучных кондитерских изделий / Н.Н. Пережогина, В.В. Тарасова, Ю.В. Николаева. // Молодой ученый. – 2021. – № 51 (393). – С. 50-55. – URL: <https://moluch.ru/archive/393/86844>.
4. Айрумян Б.Ю. Химический состав продуктов переработки зерна риса и кукурузы для повышения пищевой и биологической ценности хлебобулочных изделий/ В.Ю. Айрумян, Н.В. Сокол, Е.А. Ольковатов// Ползуновский вестник. 2020. - №3. – с. 3 – 10.

ӘОЖ 664.641

КОМПОЗИЦИЯЛЫҚ ҚОСПАЛАРДЫ ҚОЛДАНЫП БІРІНШІ СҰРЫПТЫ ҰННАН ЖАСАЛҒАН НАННЫҢ ОРГАНОЛЕПТИКАЛЫҚ КӨРСЕТКІШТЕРІН АНЫҚТАУ

Балтаева Б., 3 курс 6В07214 «Тамақ және өңдеу өндірістерінің технологиясы және инженерингі»,
М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ.,
baltaevabalausa@icloud.com

Мынбаева А.Б., «Тамақ өндірісі және биотехнология» кафедрасының қауымдастырылған
профессоры, т.ғ.к., М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ.,
minaiber@mail.ru

Аңдатпа: Нан жасауда бірінші сұрыпты бидай ұнының бір бөлігінің мөлшеріне булгур ұнын енгізу арқылы дайындалған функционалды бағыттағы нан өнімінің органолептикалық көрсеткіштеріне әсері зерттелінген.

Кілт сөздер: нан, булгур жармасы, органолептикалық көрсеткіштер.

Еліміздегі қазіргі заманауи наубайхана өндірісінің болашағы зор бағыттарының бірі – құрамы жағынан дәнді дақылдарға жатқызуға болатын және әртүрлі функционалды компоненттермен байытылған сұрыпталған бидай ұнынан жасалатын нан технологиясын дамыту.

Солардың бірі булгур деп аталады және ол қатты бидайды өңдеу арқылы алынатын жарма болып табылады. Булгурды дайындау технологиясының ерекшелігі астықтың құрамындағы қоректік заттардың барлық түрлерін сақтауға мүмкіндік береді, яғни толыққанды ұрық, эндосперм, әртүрлі кебек бөлшектері сақталады. Атап айтатын болсақ, булгурдың бір порциясы адам ағзасының күнделікті минералдар мен дәрумендерге деген қажеттілігін жабады [1].

Осындай артықшылығына байланысты булгур ұнын негізі компонент ретінде пайдалану функционалды бағыттағы нан-тоқаш өнімдерінің технологиясын өңдеу, дайындау және ассортиментін кеңейтуде өзекті болып табылады.

Болашағы зор наубайхана өндірісінің функционалдық ингредиенттерінің ең тиімді көзін анықтау үшін бидай мен булгур жармасының химиялық құрамына талдау жүргізілді (1-кесте).

Кесте 1.

Бидай және булгур «Здороведа» салыстырмалы химиялық құрамы

№	Көрсеткіштер	Бидай қатты	Булгур «Здороведа»
1	Ақуыз	13,0	15,8
2	Май	2,5	1,8
3	Көмірсулар	57,5	68,4
	Энергетикалық құндылығы, ккал	339	353

Сурет 1. Булгур «Здороведа»

Зерттеу нысандары ретінде төмендегілер таңдалды:

- 26574-2017 МЕМСТ бойынша наубайханаға арналған бірінші сұрыпты бидай ұны;
- 54731-2022 МЕМСТ бойынша нығыздалған наубайхана ашытқысы;
- 1129-2013 МЕМСТ сәйкес тазартылған дезодорацияланған күнбағыс майы;
- 51574-2018 МЕМСТ бойынша дайындалған тағамдық тұз;
- 51232-98 МЕМСТ бойынша дайындалған ауыз су;
- ТШ 9294-007-99621687-12 бойынша дайындалған булгур жармасы.

Құрамына булгур жармасы қосылған нан сынамалық зертханалық пісіруді 27669-88 МЕМСТ «Бидай ұны наубайханасы. Зертханалық нан пісіру әдісі» бойынша жүзеге асырды [2].

Сынамалық зертханада пісірілген нанның талдауы органолептикалық көрсеткіштері бойынша нан пісірілгеннен кейін жүргізілді (21094 75 МЕМСТ [3]).

Зерттеу нысаны булгур ұнынан жасалған, опарасыз қамыр дайындау әдісімен пісірілген нан сынама-лары болды. Булгур ұны қамырды илеу кезінде бірінші сұрыпты бидай наубайханасы ұнының бір бөлігінің орнына 10, 15 және 20% мөлшерінде енгізілді.

Булгур ұны қосылған қамырды дайындаудың рецептурасы мен технологиялық параметрлері 2-кестеде келтірілді.

Кесте 2.

Бірінші сұрыпты бидай ұнынан және булгур ұны қосылып дайындалатын қамырдың рецептурасы мен технологиялық параметрлері

№	Шикізаттар	Шикізаттар шығыны және қамырды ашытқысыз пісіру процесінің параметрлері			
		Бақылау үлгісі	булгур ұны, %		
			10	15	20
1	Бірінші сұрыпты бидай ұны, г	100			
2	Ас тұзы, г	1,5			
3	Престелген наубайхана ашытқысы, г	1,0			
4	Өсімдік майы	0,15			
5	Ауыз су, г	есептеу бойынша			
6	Қамырдың ылғалдылығы, %	44,0			
7	Ашыту ұзақтығы, мин	150	70	60	40
8	Қамырды толықсыту ұзақтығы, мин	70	40	35	30
9	Пісіру ұзақтығы, мин	30	25	25	25
10	Қышқылдық, град бастапқы соңғы	2,7	2,9	3,2	3,4
		3,0	3,4	3,6	3,8

Пісіріліп дайындалған нанның сапасы органолептикалық көрсеткіштері бойынша бағаланды және зерттеу нәтижелері 3-кестеде келтірілді.

Кесте 3.

Булгур ұнының әртүрлі мөлшерлерін қосылған нан өнімдерінің сапасына әсері					
№	Көрсеткіштер	Бақылау	Булгур ұны қосылған нан сапасының көрсеткіштері,%		
			10	15	20
	Органолептикалық көрсеткіштер				
1	Пішіні	пісіру жүргізілгеннен кейінгі нан пішініне сәйкес келуі, дұрыс			
2	Нанның беті	тегіс, сызаттар мен жарықтар жоқ, түсі ашық қоңыр	тегіс емес, сызаттар мен жарықтар жоқ		тегіс емес, әрең байқалатын жарықтар бар
3	Түсі	ашық қоңыр	қоңырқай		қара қоңыр
4	Нанның ортасының жағдайы	серпімді, таза пісірілген, қолға жабыспайды және дымқыл емес, түйіршіктерсіз, қамырдың жетілдіре иленбеу іздері жоқ, біркелкі кеуектілігі бар, бос жерлер мен тығыздалған жерлері жоқ		серпімді, таза пісірілген, дымқыл емес, жабысқақ және қамырдың жетілдіре иленбеу іздері жоқ, кеуектілігі біркелкі емес, тығыздалған жерлері аздап бар	
5	Дәмі	дайындалған өнімнің осы түріне тән	булгур қоспаларының аздап дәмі бар	булгур қоспасының орташа айқын дәмі бар	булгурға тән қоспаның айқын дәмі бар
6	Иісі	өнімнің осы түріне тән	булгур қоспаларының жеңіл иісі бар	булгур қоспасының орташа айқын иісі бар	булгурға тән қоспаның айқын иісі бар

Алынған 3 кестедегі деректерді талдау нәтижелері бірінші сұрыпты бидай ұнының бір бөлігінің орнына 10% және 15% мөлшерінде булгур ұнын енгізу (2-сурет), дайындалған нан өнімдері сапасының органолептикалық көрсеткіштеріне әсер етпегенін, нанның кеуектілігі, нан ортасының серпімді үгіндісі, аздап дәмі мен иісі бар булгур ұнының жеткілікті екенін көрсетті.

Ал бірінші сұрыпты бидай ұнының бір бөлігінің орнына булгур ұнын 20% мөлшерінде енгізу барысында нанның кеуектілігінің біркелкі еместігі, бос жерлер мен тығыздалған жерлерінсіз; нан қара қоңыр түсті болып шықты; булгурға тән қоспаның айқын дәмі болатындығы байқалды.

Сурет 2. Нанның сыртқы түріне булгур ұнының (10%, 15%, 20%) әсері

Әдебиеттер тізімі:

1. Пахолко Л.С., Чернопольская Н.Л. Характеристика технологических свойств булгура с целью его применения в производстве хлебобулочных изделий функционального назначения // Материалы XXV научно-технической студенческой конференции // Омск, 2019. - С. 131-133.

2. ГОСТ 27669-88. Мука пшеничная хлебопекарная. Метод пробной лабораторной выпечки хлеба. – М.: Стандартинформ, 2007. – 9 с.
3. Пучкова Л.И. Лабораторный практикум по технологии хлебопекарного производства – СПб.: ГИОРД, 2004. – 264 с.

ӘОЖ 664.68:633.1

ҰНДЫ КОНДИТЕР ӨНДІРІСІНДЕ ГЛЮТЕНСІЗ ҰНДАРДЫ ҚОЛДАНУДЫ ЗЕРТТЕУ

Бақыт Б., Куатбаева И., 1 курс, ББ 6В07214 «Тамақ және өңдеу өндірістерінің технологиясы және инженерингі», М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ.,
birhanymbakyt7@gmail.com, indirakuatbai@gmail.com

Умирбекова А.С., «Тамақ өндірісі және биотехнология» кафедрасының аға оқытушысы,
М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ., ali_asel@mail.ru

Аңдатпа: Ғылыми зерттеу жұмысында ұнды кондитер өнімдерін өндіру үшін глютенсіз жүгері және күріш ұндарына мәліметтер берілген. Сонымен қатар қауын және қарбыз қақтарын глютенсіз печенье өнімдерін дайындауда қолдану мүмкіндіктері айтылған

Кілт сөздер: қауын қағы, қарбыз қағы, жүгері ұны, күріш ұны.

Бүгінгі таңда генетикалық және аллергиялық ауру түрлерінің өсуіне байланысты дұрыс немесе диеталық тамақтану өзекті болып отыр. Тамақтану мәзірін түзетуді қажет ететін осындай аурулардың кейбірі целиакия және поливалентті тағамдық аллергия.

Дүние жүзілік денсаулық сақтау сарапшыларының ақпараттары бойынша целиакия ауруы ол – этил спиртіне еритін күрделі ақуыздардың бір бөлігімен әсер еткенде ащы ішектің шырышты бетінің бұзылуымен, тағамдық аллергияны және ішек жолдарының бұзылуын тудыратын, тұқым қуалап туа бітті пайда болатын, аутоиммундық созылмалы ауру.

Ұннан жасалған кондитерлік өнімдер адамдардың рационнда айтарлықтай үлеске ие. Кондитерлік өнімдердің заманауи асортиментінің алуан түрлілігіне қарамастан, өнімдердің атауын кеңейту мақсатында бірегей өнім түрлерін жасау, сондай-ақ арнайы бағыттағы өнімдерді жасау кондитерлік өнеркәсіптің алдында тұрған маңызды міндеттердің бірі болып қала береді. Осы міндеттердің бірі ретінде дәстүрлі емес ұн түрлерін, яғни құрамында глютені жоқ ұндарды пайдалана отырып, глютенді сіңіре алмайтын адамдарға тағамдық құндылығы жоғары ұннан жасалған кондитерлік өнімдерді арнайы бағытта дайындауды ұсынуға болады [1,2].

Қазіргі уақытта қазақстандық ғалымдар мен мамандар целиакия ауруын – ағзаның глютенді сіңіре алмауын зерттеуге өз үлестерін қосуда. Бірақ Қазақстан бұл мәселені шешуге жеткілікті көңіл бөлмейді. Целиакия ауруы бар науқастарға арналған ауруханалар глютенсіз арнайы өнімдермен қамтамасыз ету жолдарын іздеуі керек. Сондай-ақ, глютенсіз өнімдер шығаратын Кәсіпорындар іс жүзінде жоқ екенін атап өткен жөн. Қазақстанға келетін барлық глютенсіз өнімдер жақын және алыс шетелдерден әкелінеді және жоғары бағамен сатылады.

Елімізде целиакия науқастарына арналған глютенсіз өнімдер өндірілмейді, яғни атап айтқанда глютенсіз өнімдер алыс, жақын шетелдерден алып келінеді. Сондықтан да глютенсіз отандық шикізаттарды пайдалана отырып, отандық инновациялық технологияларды жасау Қазақстандық ғалымдар үшін өте маңызды болып отыр. Сондай – ақ біздің отандық дақылдар жоғары сапалы болғандықтан тағамдық және биологиялық құндылығы жоғары өнім алуға мүмкіндік береді [3].

Глютенсіз кондитер өнімдерін өндіруде глютенсіз жүгері және күріш дақылдарынан алынған ұн түрлері қолданылады.

Жүгері – өнімділігі жоғары, өте құнды кеңінен қолданылатын дәнді дақыл. Жүгері дақылы тағам, жемдік және техникалық болып табылады. Жүгері ұны үш асортиментте: ұсақ ұнтақталынған, ірілі ұнтақталынған және обойлы түрде шығарылады. Жүгері ұнының тағамдық және химиялық құрамы 1 –ші кестеде көрсетілген [2].

Кесте 1.

Жүгері ұнының тағамдық және химиялық құрамы

Нутриенттер	Мөлшері	Нормасы	100 г ккал нормадан %	100 ккал нормадан %	Нормалар 100%
<i>Калориялығы</i>	<u>331 кКал</u>	<u>1684 кКал</u>	19.7%	6%	509 г
Ақуыздар	7.2 г	76 г	9.5%	2.9%	1056 г
Майлар	1.5 г	56 г	2.7%	0.8%	3733 г
Көмірсулар	72.1 г	219 г	32.9%	9.9%	304 г
Тағамдық талшықтар	4.4 г	20 г	22%	6.6%	455 г
Су	14 г	2273 г	0.6%	0.2%	16236 г
Күл	0.8 г	~			
<i>Дәрумендер</i>					
А, РЭ Дәрумендері	33 мкг	900 мкг	3,7 %	1.1%	2727 г
Бета каротин	0.2 мг	5 мг	4%	1.2%	2500 г
В1, тиамин дәрумені	0.35 мг	1,5 мг	23,3 %	7%	429 г
В2, рибофлавин дәрумені	0,13 мг	1,8 мг	7,2 %	2.2%	1385 г

Күріш табиғи микроэлементтердің қоймасы болып табылады: әртүрлі минералдардан бастап ең құнды В дәрумендері (В1 және В2) және ниацин (РР) дейін, бұл оны салауатты тамақтану үшін баға жетпес құрамдас етеді, әсіресе балалар диетасы үшін өзекті. Айырықша ерекшелігі - таза күріш крахмалына байланысты глютеннің болмауы. Оның құрамында аминқышқылдарының бай профилі және ең маңызды микроэлементтері бар: натрий, калий, магний, фосфор.

Ақуыз бен крахмалдың биологиялық құндылығы бойынша күріш ұны жарма ұнының басқа түрлерінің ішінде бірінші орында. Микроэлементтер мен дәрумендер мен минералдардың кең спектрінің бұл табиғи көзі күріш ұнын жеуді барлық жастағы адамдар үшін, әсіресе балалар үшін өте пайдалы етеді.

Қазіргі уақытта күріш ұнының құрамы мен тағамдық құндылығы айтарлықтай жағдайда зерттелген. Оның құрамында 65%-ға дейін крахмал болатыны белгілі. Күріш ұнының қышқылдығы 4,8-5,0 градусты құрайды. Күріш ұнында 3 май, 1,6 қант бар, күлділігі бірінші сортты бидай ұнынан 6 есе жоғары. Күріш липидтеріне келетін болсақ, олардың құрылымында олеин және линол май қышқылдары басым [4].

Соңғы уақытта тұтынушылық қасиеттері жоғары ұнды кондитер өнімдерін өндіруде өсімдік шикізаттарынан алынған қақтарды қолдану кең перспективті болып отыр. Өсімдік шикізаты ретінде жергілікті қауын және қарбыздан дайындалған қақтарды қолдану.

Байзақ ауданы Сарыкемер ауылының тұрғыны «Бір ауыл, бір өнім» жобасының жеңімпазы Мажина Бақыт дайындаған қауын және қарбыз қақтарын глютенсіз печенье өнімдерін өндіруде қолдану зерттелінуде. Қауын және қарбыз қақтарының химиялық құрамы [5] 2-ші кестеде және 1 суретте қауын және қарбыз қақтар көрсетілген.

Кесте 2.

Қауын және қарбыз қақтарының химиялық құрамы

Құрамы	қауын	қарбыз
Калория, ккал	340-350	300-320
Көмірсулар, г	80-82	75-80
Ақуыздар, г	0,5-0,7	0,4-0,6
Майлар, г	0,1	0,1
Тамақ талшықтары, г	2-3	1,2
С Дәрумені, мг	20-25	10-15
А Дәрумені, мг	30-35	20-30
В Дәрумені, мг	В1:0,02 В2:0,03	В1:0,01 В2:0,02
Натрий, мг	10-15	5-10
Калий, мг	800-900	200-300
Магний, мг	50-70	10-15
Фосфор, мг	15-20	7-10
Темір, мг	1-1,5	0,3-0,5
Органикалық қышқылдар, г	0,2-0,3	0,1-0,2

а

б

а-қауын; б-қарбыз

Сурет 1. Қауын және қарбыз қақтары

Қарбы қақтарын 55 °С температурада 18-19 сағат аралығында, ал қауын қақтарды 55°С температурада 11-12 сағат дегидраторда кептіріп алынған

Бақша дақылдарның қақтары қантты табиғи қант алмастырғыш ретінде қолданылса глютенсіз ұнды кондитер өнімдерінің калориясын төмендетіп, адам ағзасына пайдалы өнім етеді. Қақтар тағамдық талшықтарға, макро және микроэлементтерге дәркмендерге өте бай. Тағам талшықтар өз кезегінде асқорту жүйесін жақсартуға глютенсіз печеньедегі тағамдық талшықтардың мөлшерін арттыруға әсерін тигізеді. Сонымен қатар қақтан дайын өнімге хош иіспен бірегей дәм береді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Скальный А.В., Рудакова И.А. Нотова С.В. Основы здорового питания – Оренбург: ГОУ 2005. 117с.
2. Матеева Т.В., Корякина С.Я. Мучные кондитерские изделия функционального назначения. Научный основы, технологии, рецептуры: монография – Госуниверситет – УНПК, 2011. -358 с.
3. <https://kazakh-zerno.net/158824-v-kazahstane-rastet-spros-na-produkty-pitanija-ne-soderzhashhie-gljuden-uchenye/>
4. Перспективы использование рисовой муки в производстве хлебобулочных и кондитерских изделий. Могилев. 2015
5. А.Е. Назымбекова, Е.Б. Медведков, Д.А. Тлевлесова, А.Е. Кайрбаева ИССЛЕДОВАНИЕ МЯКОТИ АРБУЗА // Вестник Государственного университета имени Шакарима города Семей № 4(92) 2020. 25-28 С.

ӘӨЖ 664.7

БҮТІН ДӘНДІ БИДАЙДЫ ҚОЛДАНЫП, ТӘТТІ ТОҚАШ ӨНІМДЕРІН ДАЙЫНДАУ

Амангелді Ә., 4 курс 6В07214 «Тамақ және өңдеу өндірістерінің технологиясы және инженерингі», М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ., amangeldi_amina2004@mail.ru

Солтыбаева Б.Е., «Тамақ өндірісі және биотехнология» кафедрасының қауымдастырылған профессор м.а., М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ., soltibaeva@mail.ru

Аңдапта: Тағамдық құндылығын арттыруды қамтамасыз ететін тәтті тоқаш (булочки) өндірісінде бидай ұнын қолдану мүмкіндігі зерттелді. Органолептикалық және физика-химиялық көрсеткіштерді ескере отырып, химиялық қосытқыштардағы тәтті тоқаш рецептурасында бидай ұнын пайдалану орындылығы анықталды.

Кілт сөздер: ұнды кондитер өнімдері, тәтті тоқаш(булочки), ұнның технологиялық қасиеттері, наубайхана өндірісі жартылай фабрикаттарының қасиеттері, қамырдың газ түзу қабілеті

Тамақ өнімдері әрқашан да сұранысқа ие,үнемі тұтынушылары көп өндіріс болып табылады,себебі,адам күнделікті тамақтану арқылы энергия жинай алады.Тамақ өнімдері, соның ішінде тәтті бұйымдар-тоқаштарға (булочки) тоқталайық.

Тоқаштар (булочки) – нан-тоқаш өнімдері болып табылады,шағын өлшемді кондитерлік өнімдер; толтырмалармен,қоспалармен немесе оларсыз болуы мүмкін. Тоқаштарды бірнеше түрге бөлуге болады мысалы,салмасы жоқ тоқаш,жеміс-жидекті толтырмасы бар тоқаштар,круассандар

мен қатпарлы қамырлар деген секілді. Сонымен қатар, тоқаштардың пайдасына тоқталатын болсақ, олардың құрамында асқазанға пайда әкелетін клетчатка көп мөлшерде болып табылады және де тез тойдырып, ұзақ уақытқа дейін адамға аштық сезімін сездірмей жүруіне көмектеседі. Ал оның зиянды жағына тоқталатын болсақ, адам көп мөлшерде тұрақты түрде пайдаланып жүрсе артық салмаққа әкелуі мүмкін.

Қазіргі таңда, елімізде нан және тәтті бұйымдар өндірісі жалпы тамақ өнеркәсібіне қарағанда тұрақты өсуде. Жалпы алғанда, 2016 жылғы деректер бойынша, 4 айлық статистиканың нәтижелері бойынша жылдық өсім 8,1%, ал тамақ өнеркәсібінде -22,8% құрады [1].

Ғылыми зерттеу жұмысында дәстүрлі емес шикізат ретінде бүтін дәнді бидайды 10% 1 сорт бидай ұнымен алмастырылды. Бүтін дәнді бидай- наубайхана өндірісінде ең керекті әрі ең маңызды дақыл болып келеді. Бидай ұнының ақуызы сумен әрекеттесуі арқылы ісініп, нан және кондитер өндірісі үшін маңызды болып табылатын желімтектікті құрайды. Бидай дәнінің бүтін және майдаланған түрінен алынған өнімдер диеталық мақсатта қолданылады. Бүтін дәнді бидайдың сапасын шынылығы, желімтектігі, дәннің пішіні, бидайдың сабағының дұрыс қалыптасуы, зиянкестермен зақымдалуы секілді факторларды ескере отырып анықтаймыз. Бидай дәнінің сапасы МЕМСТ-9353-91 талаптарына бойынша түсі, иісі, пішіні бойынша сәйкес келуі қажет.

Бүтін дәнді бидайдан жасалған ұнның қарапайым ұннан айырмашылығы, құрылымы бойынша бөлшектері ірі, калориялылығы қарапайым ұнда 100 граммға 320-330 калория болып келсе, бүтін дәнді бидай ұнында 310-320 калорияға дейін болады. Химиялық құрамы бойынша, ақуыз мөлшері 11,8% болса, май мөлшері 2,10%, көмірсу мөлшері 59,50% аралығында болады.

Нан-тоқаш өнімдерін өндіретін түрлі кәсіпорындар еліміздің сан түрлі қалаларынан да ашылып жатыр. Қазіргі таңда, нан өнімдерінің айтарлықтай үлесі үй шаруашылығында және ұсақ өндірістерде, наубайханалар мен кафелерде өндіріледі. Механикаландырылған нан пісіру әдістері бұрынғы КСРО және посткеңестік елдердің наубайханаларында қолданылса, жаңартылған басқа да түрлі нан өнімдерінің түрлерін өндіру дамыған елдерге тән болып табылады. Бұның себебі, посткеңестік елдер тұтынушылардың бұрыннан қалыптасқан сұранысына байланысты нан өнімдерін өндіреді десек те болады.

Бүтін дәнді бидай ұнының қаптамасы

Бүтін дәнді бидай ұнтағы қаптамасы

Нан өнімдерін өндірудің негізгі шикізаттары: ұн, нан ашытқысы, тұз, су. Өнімдердің нақты органолептикалық және физика-химиялық қасиеттерін қамтамасыз ету үшін қосымша шикізат қолданылады. Жартылай фабрикаттарға сұйық және белсенді ашытқы, қамыр, жұмыртқаның жартылай фабрикаттары және басқа да көптеген өнімдер жатады.

Наубайхана кәсіпорындары ұнның белгілі бір түрінің сапасын анықтау кезінде мемлекеттік жалпыодақтық стандарттарды, оның сапасының уақытша стандарттарын және нан пісіру кәсіпорындарының тәжірибесін басшылыққа алады. МЕМСТ стандарттарына сәйкес ұнның сапасын бағалау кезінде ылғалдылығы, түсі, иісі, дәмі, қытырлақтығы, зиянкестермен зақымдануы, металл қоспаларының мөлшері, ұнтақтау ірілігі, күлділігі сияқты көрсеткіштер анықталады және ұн сапасы барлық талапқа сай келсе наубайханаларға жіберіледі. Ұн сапасының аталған көрсеткіштерін анықтаумен қатар, нан дайындаудың технологиялық процессін дұрыс басқару үшін ұнның нан пісіру сапасын бағалау қажет.

Зерттеу нысандары

Зерттеу нысандары келесі :

- МЕМСТ 26574-2017. Наубайханалық бидай ұны (1 с.). ТШ;
- МЕМСТ 54845-2011. Нан пісіретін жылдам әрекеттегі құрғақ ашытқы;
- МЕМСТ 31451-2013. Майлылығы 10% ішуге арналған ультрапастерленген кілегей;
- МЕМСТ 1129-2013. Күнбағыс майы. ТШ;
- МЕМСТ 51574- 2018. Ас тұзы. ТШ;

- МЕМСТ 31895- 201 Қант (құмшекер);
- МЕМСТ 16599-71 Ванилин.

Наубайханалық бидай ұны (1 с.) – жұмсақ, әрі ұсақ ұнтақталған. Бірінші сортты ұн нан пісіруге, шелпектерге, қуырылған өнімдерге (бәліштер, пирожныйлар, беляши), булочки (тәтті бұйымдар) қолданылады.

Нан пісіретін жылдам әрекеттегі құрғақ ашытқы - ең қарапайым ашытқы. Олар алдын ала белсендіруді қажет етпейді, бірден ұнға қосылады. Жылдам ашытқы технологиясы жасуша қабығына зақым келтірмей тез кептірудің және ашытқыны вакуумда сақтаудың арнайы әдісін қолданудан тұрды. Ашытқы дақылын кептіру ыстық ауа ағынында жүргізіледі, өнімнің соңғы ылғалдылығы 4% құрайды.

Майлылығы 10% ішуге арналған ультрапастерленген кілегей – нормаланған сиыр сүтінен дайындалады. Өнім 100°C жоғары температурада қысқа мерзімді ультра пастерлеу процесінен өтеді, соның салдарынан зиянды микроорганизмдер жойылады.

Құнбағыс майы – құнбағыстың майлы дақылдар сорттарының тұқымынан алынатын өсімдік майы. Ресей мен Украинада өсімдік майының ең көп таралған түрі, оның өндірісі бойынша әлемде көшбасшы.

Ас тұзы – натрий хлориді, түссіз кристалдардан тұратын тағамдық, табиғи минералды өнім. Ол әр түрлі түрде шығарылады: ірі және ұсақ ұнтақталған, таза, йодталған, нитрит және т.б. Тазалығына қарай: қосымша, жоғары, бірінші және екінші сорттарға бөлінеді.

Қант – сыртқы түрі бойынша тұзға ұқсайды, бірақ дәмі бөлек. Қант тәтті, сондықтан оны көптеген тағамдарға қосады. Қантты өсімдіктерден – қант қызылшасынан және қант қамысынан алады. Қанттың негізгі құрамдас бөлігі – сахароза болып табылады. Бірақ бұдан басқа, өнімде әртүрлі қоспалар болуы мүмкін. Ақ қантта олардың мөлшері 0,25% дейін, тазартылған қантта 0,1% дейін рұқсат етіледі.

Ванилин – органикалық зат, ваниль иісі бар, түссіз, майда ине тәрізді. Ванилин балмұздақ, тәтті пудингтер, нан өнімдерінің барлық түрлері, кремдер, десерттер, йогурттар, сүт коктейльдері және т.б. сияқты өнімдерге ванильді хош иіс және жағымды тәтті дәм беру үшін қолданылады.

Шикізаттың қасиеттерін зерттеу әдістері

Қолданылатын бірінші сұрыпты наубайханалық бидай ұнының барлық үлгілері келесі көрсеткіштер бойынша талданды: ылғалдылық, қышқылдық, желімтектің мөлшері мен сапасы.

Ұнның ылғалдылығы МЕМСТ 29143, ал қышқылдылығы – МЕМСТ 27493-87 бойынша анықталды.

Шикі желімтектің мөлшері мен сапасы СЭШ-3м құрылғысының көмегімен анықталды. Ұнның ылғалдылығын СЭШ- 3м электр кептіру шкафының көмегімен анықтадым.

Қамырдың газ түзу қабілетін анықтау әдістері

Ұнның газ түзу қабілеті осы ұннан, судан және ашытқыдан араласқан қамырды ашыту кезінде белгілі бір уақыт аралығында бөлінетін көмірқышқыл газының мөлшерімен сипатталады. Біздің наубайхана кәсіпорындарының зертханаларының тәжірибесінде және ғылыми-зерттеу мекемелерінде ұнның газ түзу қабілеті әдетте қамырды ашыту кезінде бөлінетін көмірқышқыл газының көлемін өлшейтін аспаптармен анықталады. Ең кең тараған және қарапайым - Яго-Островский құрылғысы [2].

Наубайхана өндірісі жартылай фабрикаттарының қасиеттерін зерттеу әдістері

Наубайхана өндірісі жартылай фабрикаттарының қасиеттерін «Наубайхана өндірісі технологиясы бойынша зертханалық практикум» әдістемесіне сәйкес анықтадық:

- ылғалдылық, жартылай фабрикаттардың үлгісін кептіру арқылы, %- бен көрсетілген;
- қышқылдық дәрежесімен көрсетілген титрленетін қышқылдылық;
- термометрдің көмегімен өлшенген қамыр температурасы, °C- да;
- қамыр жағдайын органолептикалық бағалау (бетінің күйі, тығыздығы, промесс, құрғақтық дәрежесі, қамырдың құрылымы, иісі).

Ұнның технологиялық қасиеттерін анықтау әдістері

Органолептикалық көрсеткіштерді МЕМСТ 27558-87 «Ұн және кебек. Түс, дәм және қытырлақтарды анықтау әдістері»

Ылғалдылық – МЕМСТ 9404-88 бойынша «Ұн және кебек. Ылғалдылықты анықтау әдісі».

Желімтек мөлшерін МЕМСТ 27839-88 бойынша. Бидай ұнының желімтектігінің сапасы түсі, созылғыштығы және икемділігі бойынша анықталады.

Тәтті тоқаш пісіру зертханалық сынағын МЕМСТ 24557-89 бойынша жүзеге асырдық.

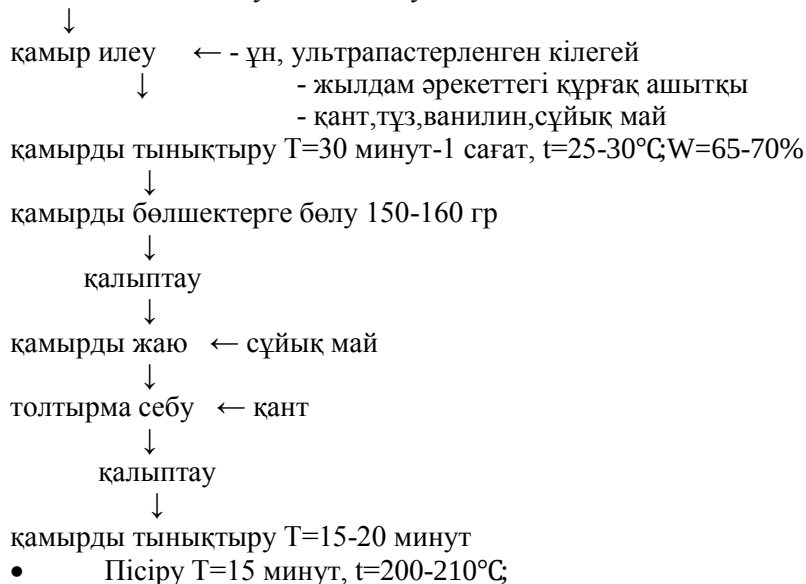
Тәтті тоқашға (булочки) талдауды пісіргеннен кейін органолептикалық және физико-химиялық көрсеткіштері бойынша жүргіздік: ылғалдылық – (МЕМСТ 9404-88), қышқылдылық (МЕМСТ 5670-96), меншікті көлемі (МЕМСТ 27669-88), тәтті тоқаш жұмсағының пішін

тұрақтылығы. Қалыпты тәтті бұйым (булочки) пішін тұрақтылығын биіктігінің оның диаметріне (H/D) қатынасымен анықталды.

Нан-тоқаш өнімдерін органолептикалық бағалау (сыртқы түрі, нан жұмсағының күйі, дәмі, иісі) үшін салмақ коэффициенттерін ескере отырып, бес балдық шкала қолданылады.

Нан өнімдерін «Тәтті тоқаштар (булочки)» дайындаудың өндірістік процесінің сипаттамасы:

шикізатты қабылдау және сақтау

Ғылыми зерттеу жұмысы М.Х. Дулати атындағы Тараз университетінің “Тамақ өндірісі және биотехнология” кафедрасының зертханалық аудиторияларында дайындалды. Қойылған мақсат міндеттемелерді орындау үшін тәтті нан өніміне әртүрлі қатынаста 10%, 20%, 30% мөлшерінде бүтін дәнді бидай қосылып, тәтті нан өнімінің қабырын рецептурадағы шикізаттарды араластырып, тәтті нан өнімін дайындадық. Органолептикалық көрсеткіштерді төменгі кестеде көрсетілген:

Кесте 1.

Дайын өнімнің органолептикалық сапа көрсеткіштері

Көрсеткіштер атауы	НҚ сынағының белгісі	Көрсеткіштердің мәні	
		НҚ норма бойынша	Анықталған сапа көрсеткіштері
Сыртқы түрі пішіні	МЕМСТ 27844-88	Піскен кезінде жайылмайды. Аталған тәтті өнімгесай. Суретте анық көрсетілген домалақ және әртүрлі пішінде.	Піскен кезінде жайылмайды. Аталған тәтті өнімге сай. Суреттер анық көрсетілген домалақ және әртүрлі пішінде.
Беті	МЕМСТ 27844-88	Өнімнің түрінесәйкес.	Өнімнің түрінесәйкес.
Иісі	МЕМСТ 5667-65	Берілген өнімнің түріне тән, бөгде иісі жоқ.	Берілген өнімнің түріне тән, бөгде иісі жоқ.
Дәмі	МЕМСТ 5667-65	Майлы, өнімнің түрінесәйкес бөгде дәмі жоқ.	Майлы, өнімнің түрінесәйкес бөгде дәмі жоқ.
Түсі	МЕМСТ 5667-65	Ашық сары түстен қоңырға дейін	Ашық сары түстен қоңырға дейін
Жұмсағының жағдайы	МЕМСТ 5667-65	Таза піскен, қолмен ұстаған кезде ылғалды емес, саусақпен қысқан кезде жоғарғы және төменгі жұмсақтарының сыртқы қабықтары бастапқы формаға келуі қажет	Таза піскен, қолмен ұстаған кезде ылғал-ды емес, саусақпен қысқан кезде жоғар-ғы және төменгі жұмсақтарының сыр-тқы қабықтары бастапқы формаға келуі қажет
Кеуектілігі	МЕМСТ 5669-96	Жақсы көтерілген, бос жерлері жоқ	Жақсы көтерілген, бос жерлері жою

Бүтін дәнді бидай қосылған тәтті тоқаш өнімдерінің физико-химиялық сапа көрсеткіштері төменгі кестеде келтірілген:

Кесте 2.

Дайын өнімнің физико-химиялық көрсеткіштері

Көрсеткіштер атауы	НҚ сынағының белгісі	Көрсеткіштердің мәні	
		НҚ норма бойынша	Анықталған сапа көрсеткіштері
Жұмсағының жағдайы	МЕМСТ 5667-65	Таза піскен, қолмен ұстаған кезде ылғалды емес, саусақпен қысқан кезде жоғарғы және төменгі жұмсақтарының сыртқы қабықтары бастапқы формаға келуі қажет.	Таза піскен, қолмен ұстаған кезде ылғалды емес, саусақпен қысқан кезде жоғарғы және төменгі жұмсақтарының сыртқы қабықтары бастапқы формаға келуі қажет.
Қышқылдылық, % көп емес	МЕМСТ 5670-96	3,0	2,2
Ылғалдылық, % көп емес	МЕМСТ 21094-75	39,0	33
Құрғақ заттарғаесептегенде майдың массалық үлесі, %	МЕМСТ 5668-68	2,6±0,5	2,6
Құрғақ заттарғаесептегенде канттың массалық үлесі, %	МЕМСТ 5672-68	5,7±1,0	6,5

Тәтті нан тоқаш бұйымдарын пісіруде дәстүрлі емес шикізатты пайдаланып бүтін дәнді бидайдан алынған нан тоқаш өнімдеріндегі каллория мөлшері төмендейді, балласты заттар, макро және микроэлементтердің, дәрумендердің мөлшері артады, сондай ақ ұнды үнемдеу, тағамдық құндылығы жоғары нан-тоқаш ассортиментын кеңейту қамтамасыз етіледі.

Әдебиеттер тізімі:

1. Цыганова Т.Б. Технология и организация производства хлебобулочных изделий: учебник для студ. Проф. Образования / Т.Б. Цыганова изд. Стер-М.: Издательский центр «Академия» 2010.- 448 с.
2. Васюкова А.Т. Современные технологии хлебопечения: Учебно – практическое пособие / Васюкова А.Т., Пучкова В.Ф. - 3-е изд.-М.: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К», 2011.-224 с.

«Цифрлық дәуірдегі кәсіптердің трансформациясы»
тақырыбындағы XXVII студенттік ғылыми-практикалық
конференциясының

МАТЕРИАЛДАРЫ

03.04.2025 ж. – 10.04.2025 ж.

Техникалық редактор
Редакциялық сектор жетекшісі
Компьютерлік беттеу

С. Қадырбай
М. Саменов
Г. Дәуірбекова

Баспаға 03.12.2025 ж. қол қойылды.
Пішімі 60x80 1/16. Есепті б. т 35,4. Шартты б. т. 37,5
Таралымы 500. Тапсырыс 912.

М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті
«Dulaty university» баспасы
080000, Тараз қ., Сулейманова,